

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORK

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES,

Nos. 593, 596, 513, 626, 664, 711, 723 and 801

THE NIRUKTA

WITH COMMENTARIES

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.

VOL. IV.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

अस्य मार्गाश्चमेवासि-भगवद्गर्गाचार्य-विरचितया

ऋष्यर्थाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलश्री

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

चतुर्थो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाग्मिशमिश्रण्यन्त्र मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८१२ ॥

अथ नवमादि-चतुरध्यायानां सूची,

परिशिष्टस्य च ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ नवमाध्यायः	... (पृथिवीस्त्राणदेवतानिर्वचनम्)	... १
प्रथमपादः	... (५, २, १—६)	... ..
द्वितीयपादः	... (५, २, ७—१५)	... १०
तृतीयपादः	... (५, २, १०—२८)	... २३
चतुर्थपादः	... (५, २, २८—३६)	... ५४
अथ दशमाध्यायः	... (मध्यस्थानदेवतानिर्वचनम्)	... ६०
प्रथमपादः	... (५, ४, १—७)	... ..
द्वितीयपादः	... (५, ४, ८—१५)	... ८३
तृतीयपादः	... (५, ४, १६—२३)	... ११८
चतुर्थपादः	... (५, ४, २४—३२)	... १४९
अथ एकादशाध्यायः	... (तदेव)	... १६१
प्रथमपादः	... (५, ५, १—७)	... ..
द्वितीयपादः	... (५, ५, ८—१५)	... १८१
तृतीयपादः	... (५, ५, १६—२४)	... १८८
चतुर्थपादः	... (५, ५, २५—३६)	... २२२
अथ द्वादशाध्यायः	... (सुस्त्राणदेवतानिर्वचनम्)	... २४०
प्रथमपादः	... (५, ६, १—६)	... ..
द्वितीयपादः	... (५, ६, ७—१२)	... २६८
तृतीयपादः	... (५, ६, १२—२३)	... २८४
चतुर्थपादः	... (५, ६, २४—३०)	... ३०५
अथ त्रयोदशाध्यायः	... (अतिस्तुतिनिर्वचनम्)	... ३३०
अथ चतुर्दशाध्यायः	... (ऊर्द्धमार्गगतिनिर्वचनम्)	... ३६०

अथ खण्डसङ्घानिर्णयः ।

०००

नवमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १०* (१—१०†)
द्वितीये पादे ११ (११—२१)
तृतीये पादे १३ (२२—३४)
चतुर्थे पादे ८ (३५—४३)

सङ्कलनया ४३ त्रिचत्वारिंशत् ।

दशमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १३ (१—१३)
द्वितीये पादे ११ (१४—२४)
तृतीये पादे १३ (२५—३७)
चतुर्थे पादे १० (३८—४७)

सङ्कलनया ४७ सप्तचत्वारिंशत् ।

एकादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १२ (१—१२)
द्वितीये पादे ८ (१३—२१)
तृतीये पादे १३ (२२—३४)
चतुर्थे पादे १६ (३५—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

द्वादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ११ (१—११)
द्वितीये पादे ८ (१२—२०)
तृतीये पादे १५ (२०—३४)
चतुर्थे पादे १२ (३५—४६)

सङ्कलनया ४६ षट्चत्वारिंशत् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकस्य

त्रयोदशचतुर्दशेत्यध्यायद्वयात्मकस्य वा
परिशिष्टस्य,—

प्रथमे पादे १३ (१—१३)
द्वितीये पादे १८ (१४—३२)
तृतीये पादे ८ (३३—४१)
चतुर्थे पादे ८‡ (४२—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

सपरानिर्हृतखण्डसङ्घा,—

सपादपुस्तकमते ४८०
अपरपुस्तकमते ४४८
वृत्तिहन्मते ४४३

* पादान्वितपुस्तकेषु ।

† प्रतीकवाक्यान्वितपुस्तकेषु ।

‡ ख-म-भ-प्रवृत्तिपुस्तकेष्वपि च पादे सप्त एव शब्दा इत्यतोऽस्याध्यायस्याष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्यात्मकमेव तेष्विति ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ।

खण्डप्रतीकाः	च०	पा०	ब०	इ०
अक्रान्तसमुद्रः ...	१३	२	१६(२६)	३८६
अक्षरं न क्षरति ...	१३	१	१२	३५७
अग्निरस्मि जन्मना ...	१३	२	२(१५)	३६८
अङ्गिरसो नः पितरः ...	११	२	७(१८)	१८४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि ...	८	१	१	१
अथ ये हिंसा माश्रित्य ...	१२	२	८(२१)	३७७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य ...	१३	२	८(२२)	३७७
अथातो दुःस्थाना देवगणाः ...	१२	४	१(३५)	३०५
अथातो दुःस्थाना देवताः ...	१२	१	१	२४७
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ...	११	२	१(१३)	१८१
अथातो मध्यस्थाना देवताः ...	१०	१	१	६७
अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः ...	११	३	१(२२)	१८८
अथातोऽष्टौ इन्द्रान्यूलूखलमुसले	८	४	१(३५)	५४
अथेमा अतिस्तुतयः ...	१३	१	१	३४७
अदर्दरत्समसृजो वि खानि ...	१०	१	८	८४
अन्य मू षु त्वं ...	११	३	१३(३४)	२२०
अग्निद् मनुमते ...	११	३	८(३०)	२१५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा	१३	२	३(१६)	३६८
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः ...	१२	१	१०	२६५
अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतः	१३	३	४(३६)	३८४
अपोषा अनसः सरत् ...	११	४	१३(४७)	२३८
अज्ञा मुक्थैरहिं ...	१०	४	७(४४)	१५४
अभि त्वा पूर्वपीतये ...	१०	३	१३(३७)	१४१

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्यायः ।

०२५००

नवमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १०* (१—१०†)
द्वितीये पादे ११ (११—२१)
तृतीये पादे १३ (२२—३४)
चतुर्थे पादे ८ (३५—४३)

सङ्कलनया ४३ त्रिचत्वारिंशत् ।

द्वादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ११ (१—११)
द्वितीये पादे ८ (१२—१९)
तृतीये पादे १५ (२०—३४)
चतुर्थे पादे १२ (३५—४६)

सङ्कलनया ४६ षट्चत्वारिंशत् ।

दशमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १३ (१—१३)
द्वितीये पादे ११ (१४—२४)
तृतीये पादे १३ (२५—३७)
चतुर्थे पादे १० (३८—४७)

सङ्कलनया ४७ सप्तचत्वारिंशत् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकस्य

त्रयोदशचतुर्दशेत्यध्यायद्वयात्मकस्य वा

परिशिष्टस्य,—

प्रथमे पादे १३ (१—१३)
द्वितीये पादे १९ (१४—३२)
तृतीये पादे ८ (३३—४१)
चतुर्थे पादे ८† (४२—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

एकादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे १२ (१—१२)
द्वितीये पादे ८ (१३—२१)
तृतीये पादे १३ (२२—३४)
चतुर्थे पादे १६ (३५—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

सपर्यनिरुक्तखण्डसङ्ख्या,—

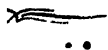
सपादपुस्तकमते ४८०
अपर्यपुस्तकमते ४४८
वृत्तिवृत्तमते ४४३

* पादान्वितपुस्तकेषु ।

† प्रतीकवाक्यान्वितपुस्तकेषु ।

‡ ख-ग-भा-प्रभृतिपुस्तकेष्वपि न पादे सप्त एव खण्डा इत्यन्तीत्याध्यायस्यास्यसङ्ख्या-
रिंशत्सङ्ख्यात्मकमन्व तं ध्विति ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ।

खण्डप्रतीकाः	ख०	पा०	ख०	प०
अक्रान्तसमुद्रः ...	१३	२	१६(२८)	३८६
अक्षरं न क्षरति ...	१३	१	१२	३५७
अग्निरस्मि जन्मना ...	१३	२	२(१५)	३६८
अङ्गिरमो नः पितरः ...	११	२	७(१८)	१८४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि ...	८	१	१	१
अथ ये हिंसा माश्रित्य ...	१२	२	८(२१)	३७७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य ...	१३	२	८(२२)	३७७
अथातो द्युस्थाना देवगणाः ...	१२	४	१(३५)	३०५
अथातो द्युस्थाना देवताः ...	१२	१	१	२४७
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ...	११	२	१(१३)	१८२
अथातो मध्यस्थाना देवताः ...	१०	१	१	६७
अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः ...	११	३	१(२२)	१८८
अथातोऽष्टौ द्वाद्वान्यलूखलमुसले	८	४	१(३५)	५४
अथेमा अतिस्तुतयः ...	१३	१	१	३६७
अदर्दरुत्समसृजो वि खानि ...	१०	१	८	८४
अन्य मू षु त्वं ...	११	३	१३(३४)	२२०
अन्विद् मनुमते ...	११	३	८(३०)	२२५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा	१३	२	३(१६)	३६८
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः ...	१२	१	१०	२६५
अपाङ् प्राडेति स्वधया गृभीतः	१३	३	४(३६)	३८४
अपोषा अनसः सरत् ...	११	४	१३(४७)	२३८
अजा मुक्थैरिहिं ...	१०	४	७(४४)	१५४
अभि स्वा पूर्वपौतये ...	१०	३	१३(३७)	१४९

शब्दप्रताकाः	अ०	पा०	अ०	इ०
अभि न इजा यूथस्य माता ...	११	४	१५(४६)	२४२
अमन्दान्स्तोमान् ...	८	१	१०	१५
अमौवहा वास्तोष्यते ...	१०	२	४(१७)	१००
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	८	२	१२(३२)	५२
अयं वेनस्योदयत् पृश्निगर्भा ...	१०	४	२(३६)	१४२
अरण्यान्तरण्यान्धसौ ...	८	३	८(३०)	४८
अत्रापि नहुं मधु ...	१०	१	१२	६०
अग्रास्य मवतं ...	१०	१	१२	६२
अश्वो वोल्हा ...	८	१	२	२
अष्टोत्तरं सन्धिघतं ...	१३	२	७(२०)	३७५
असुनीते मनो अस्मासु ...	१०	४	३(४०)	१४५
अद्विरिव भोगैः पर्येति ...	८	२	५(१५)	२३
आकाशगुणः शब्दः ...	१३	२	४(१७)	३७०
आ जहन्ति सान्वेषां ...	८	२	१०(२०)	३०
आ दधिकाः श्रवसा ...	१०	३	७(३१)	१३३
आदाय श्येनो अभरत् ...	११	१	२	१६१
आदित्य इति पुत्रः ...	१३	१	११	२५५
आपो हि ष्ट मयोभुवः ...	८	३	६(२७)	४३
आयजी वाजसातमा ...	८	४	२(३६)	५६
आयाहीन्द्र पथिभिरीकृतेभिः	१३	४	३(४४)	४०७
आ रात्रि पार्थिवं रजः ...	८	३	८(२६)	४७
आरुद्रास इन्द्रवन्तः ...	११	२	३(१५)	१८३
आ वा मुपस्य मद्रुहा ...	८	४	(३७)	५७
आ विद्युन्मह्निर्महतः ...	११	२	२(१४)	१८२
आसस्ताणसः श्रवसान मच्छेन्द्रं	१०	१	३	७१
इदं विष्णुर्विष्वक्त्रमे ...	१२	२	८(१६)	२८१

शब्दप्रतीकाः	ख०	पा०	ब०	घ०
इदमेऽन्याभिरसमानमङ्गिर्याः	१३	४	६(४०)	४०८
इन्द्राणी मासु नारिषु ...	११	४	४(३८)	२२६
इमं मे गङ्गे यमुने ...	८	३	५(२६)	३८
इमा गिर आदित्येभ्यः ...	१२	४	२(३६)	३०६
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने ...	१०	१	६	७७
इहेन्द्राणी मुपङ्गये ...	८	३	१२(३४)	५३
इहेह जाता समवावशीता ...	१२	१	३	२५२
उत ग्रा व्यन्तु ...	१२	४	१२(४६)	३२१
उत नोऽर्हिर्बुध्नः ...	१२	३	१४(३३)	३०२
उदीरता मवर उत्परासः ...	११	२	६(१८)	१८१
उदु ज्योतिरमृतं ...	११	१	१०	१७७
उदु त्यं जातवेदसं ...	१२	२	४(१५)	२७६
उप प्र वद मण्डकि ...	८	१	७	१०
उप श्वासय पृथिवी सुत ...	८	२	३(१३)	२०
उप ऋये सुदुर्घां धेनु मेतां	११	४	८(४३)	२३३
उर्वशी व्याख्याता ...	११	४	१(३५)	२२२
उषस्तच्चित्र मा भर ...	१२	१	६	२५७
उषो अक्षरे परमे ...	१३	१	१०	३५२
उषतस्य हि शुद्धः सन्ति ...	१०	४	४(४१)	१४७
एकः सुपर्णः स समुद्र माविवेश	१०	४	८(४६)	१५६
एतदस्या अनः शये ...	११	४	१४(४८)	२४१
एता उ त्या उषसः ...	१२	१	७	२५८
ओमामर्षणौधतः ...	१२	४	६(४०)	३१५
क ईषते तुज्यते को विभाय	१३	३	७(३८)	३८८
कनिकदञ्जनुषं ...	८	१	४	५
कि मिच्छन्ती सरमा ...	११	३	४(२५)	२०६

सङ्घप्रतीकाः	च०	पा०	ख०	ङ०
केश्यग्निं केश्यौ विषं ...	१२	३	७(२६)	२८०
कुष्ठ महं सुकृतं ...	११	३	१२(३३)	२१८
को अग्नि मौष्टे ...	१३	३	८(४०)	४००
को अद्य युक्ते धुरि गा ऋतस्य	१३	३	६(३८)	३८७
क्षुमन्तं पश्य वृषभस्य ...	८	३	३(२४)	३६
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं ...	१०	२	१(१४)	८३
क्षेत्रस्य पतिना वयं ...	१०	२	२(१५)	८४
क्षेत्रस्य पते मधुमन्त ममि ...	१०	२	३(१६)	८५
गौरमीमेदनु वत्सं ...	११	४	८(४२)	२३१
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४	६(४०)	२२८
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	१	८	३४८
चत्वारि-शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः	१३	१	७	३४५
चित्रं देवाना मुदगादनौकं...	१२	२	५(१६)	२७७
जराबोध तद्विविद्धि ...	१०	१	८	८०
जातवेदसे सोमम् ...	१३	४	५(४६)	४०८
ज्मया अत्र वसत्रः ...	१२	४	८(४३)	३२७
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं ...	१३	३	४(३७)	३८६
त मू षु समना गिरा ...	१०	१	५	७५
तम्परिवर्त्तमान मन्योऽनुप्रवर्त्तते	१३	२	५(१८)	३७१
तरत्स मन्दी धावति ...	१३	१	६	३४४
तस्याः समुद्रा अधि ...	११	४	७(४१)	२३०
तिर्यग्बिलश्चमसः ...	१२	४	४(३८)	३११
तिस्त्रो वाच ईरयति ...	१३	२	१४(२७)	३८५
ते आचरन्ती समनेव ...	८	४	६(४०)	६०
त्य मू षु वाजिनन्देवजूतं ...	१०	३	४(२८)	१२८
त्रयः केचिन्न ऋतुया ...	१२	३	८(२७)	२८१

शब्दप्रताकाः	च०	पा०	च०	४०
शम्बकं यजामहे ...	१३	४	७(४८)	४१०
त्व मङ्ग प्र शंभिवो देवः ...	१३	३	८(४९)	४०१
त्वया मन्यो मरुथ मारुजन्तो	१०	३	६(३०)	१३२
त्वष्टा दुहिते वदतुं ...	१२	१	११	२६८
त्वेष मित्यत्र ममरणं ...	११	१	८	१७४
दक्षस्य वादिते जन्मनि ...	११	३	२(२३)	२००
देवस्त्वष्टा सविता ...	१०	३	१०(३४)	१३७
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु ...	१२	४	११(४५)	३३०
देवानां भद्रा सुमतिर्ह्यजृयतां	१२	४	५(३८)	३१३
देवो ऊर्जाङ्गती ...	८	४	८(४३)	६४
देवी जोष्टी वसुधिते ...	८	४	८*(४२)	६३
देवीं वाच मजनयन्त ...	११	३	८(२८)	२१३
द्यावा नः पृथिवी इमं ...	८	४	४(३८)	५८
द्वा सुपर्णा मयुजा ...	१३	४	२(४३)	४०४
धन्वना गा ...	८	२	७(१७)	२५
धाता ददातु दाशुषे ...	११	१	११	१७८
न तं विदाथ य इमा जजान	१३	२	१०(२३)	३७८
न विजानामि यदि वेद मस्मि	१३	३	३(३५)	३८३
नवोमवो भवति जायमानः	११	१	६	१७०
नाह मिन्द्राणि रारणे ...	११	४	५(३८)	२२७
नीचीनवारं वरुणः ...	१०	१	४	७३
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनं ...	८	३	२(२३)	३४
पथस्यथः परिपतिं ...	१२	२	७(१८)	२७८
पवित्रवन्तः परिवाच मासते	१२	३	१३(३२)	३००
परं मृत्यो अनु परोहि ...	११	१	७	१७४

शब्दप्रतीकाः	अ०	पा०	उ०	द०
परेधिवांसं प्रवतो	... १०	९	७(९०)	१०५
पावका नः सरस्वती	... ११	३	५(९६)	९०८
पावीरवी तन्यतु	... १२	३	११(३०)	२८०
पितुं नु स्तोषम्	... ८	३	४(२५)	३८
पुनरेहि वाचस्पते	... १०	९	५(९८)	१०३
पुनरेहि वृषाकपे	... १२	३	८(२८)	९८३
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	... १०	४	६(४३)	१५३
प्रतदोषेयं भव्यायेन्दवे	... १०	४	५(४२)	१४८
प्रति त्वं चाह मध्वरं	... १०	३	१२(३६)	१४०
प्र पर्वताना मुशती	... ८	४	५(३८)	५८
प्र वो महे मन्दमानाय	... ११	१	८	१०५
प्रातर्जितं भगसुयं ऊवेम	... १२	२	३(१४)	२०४
प्रातर्यजध्व मश्रिना	... १२	१	५	२५४
प्रातर्यजा वि बोधय	... १२	१	४	२५४
प्रावेपा मा वृहतो	... ८	१	८	११
प्रैते वदन्तु प्र वयं	... ८	१	८	१३
बक्रित्या पर्वतानां	... ११	४	३(३७)	२२५
बङ्गीनां पिता	... ८	९	४(१४)	२१
ब्रह्मा देवानां	... १३	९	१३(२६)	३८२
भद्रं वद दक्षिणतो	... ८	१	५	७
महत्तस्योमो महिषस्यकार	१३	२	१०(३०)	३८७
महो अर्णः सरस्वती	... ११	३	६(२७)	९१०
मा ते राधांसि	... १३	४	८(५०)	४१२
मा नो मित्रो वरुणो	... ८	१	३	३
मा नोऽहिर्बुध्न्यो	... १०	४	८(४५)	१५५
मित्रो जनान्यातयति ब्रवाणो	१०	२	८(२२)	११२

शब्दप्रतीकाः	च०	पा०	च०	प०
यषिद्धि त्वं गृहेगृहे ...	८	२	११(२१)	३२
यज्ञसंयोगाद्राजा ...	८	२	१(११)	१०
यज्ञेन यज्ञ मयजन्त ...	१३	४	७(४१)	३२०
यत् त्वा देव प्रपिबन्ति ...	११	१	५	१६०
यद् द्याव इन्द्र ते ब्रतं ...	१३	१	२	३४०
यदिन्द्राग्नौ पर मस्यां ...	१२	३	१०(३१)	१८८
यदुदञ्चो वृषाकपे ...	१३	१	३	३४१
यद्दाम्बदन्त्यविचेतनानि ...	११	३	७(२८)	२१२
यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे ...	१२	३	१०(२८)	२८४
यस्मै त्वं सुद्रविणः ...	११	३	३(२४)	२०४
या ओषधीः पूर्वा जाता ...	८	३	७(२८)	४५
या ते दिद्युदवसृष्टा ...	१०	१	७	७८
या मर्त्यवा मनुष्यिता ...	१२	३	१५(३४)	३०४
ये ते सरस्व ऊर्मयो ...	१०	२	११(२४)	११८
येना पावक०—०तेन नो ...	१२	३	६(२५)	२८८
येना पावक०—०प्रत्यङ्देवानां ...	१२	३	५(२४)	२८८
येना पावक०—०भुरस्युरिति ...	१२	३	३(२२)	२८५
येना पावक०—०विद्या मेषि ...	१२	३	४(२३)	२८७
यो अनिधो दीदयत् ...	१०	२	६(१८)	१०४
यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ...	१०	१	१०	८६
रथन्तु मारुतं वयं ...	११	४	१६(५०)	२४४
रथे तिष्ठन्नयति ...	८	२	६(१६)	२४
राका महं सुहवा ...	११	३	१०(३१)	२१५
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ती ...	८	२	८(१८)	२७
वमस्यते वीङ्गो ...	८	२	२(१२)	१८
वसातिषु स्म चरथः ...	१२	१	२	२५०

अथश्लोकाः	च०	पा०	च०	४०
वात आ वातु भेषजं ...	१०	३	११(३५)	१३८
वायवा याहि दर्शतेमे ...	१०	१	२	६८
विद्युष या पतन्ती ...	११	४	२(३६)	२२२
विधुं दद्राणं समने ...	१३	२	१८(३१)	३८८
विप्रं विप्रासोऽवसे देवं ...	१३	४	४(४५)	४०७
विरूपास इदृषयः ...	११	२	५(१७)	१८०
वि वृक्षान् हिनृत ...	१०	१	११	८८
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः	१०	३	३(२७)	१२७
विश्वकर्मा विमना ...	१०	३	२(२६)	१२०
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता ...	१०	३	१(२५)	११८
विश्वानरस्य वस्यतिम् ...	१२	३	२(२१)	२८४
विश्वानरो व्याख्यातः ...	१२	३	१(२०)	२८४
विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते ...	१२	२	२(१३)	२७०
विष्टी भमी तरणित्वेन ...	११	२	४(१६)	१८६
वि हि सेतोत्तरसूक्त ...	१३	१	४	३४२
वृषभः प्रजां वर्षतीति ...	८	३	१(२२)	३३
वृषाकपायि रेवति ...	१२	१	८	२६३
वेनो वेनतेः ...	१०	४	१(३८)	१४२
व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गम्	१३	२	१(१४)	३६७
व्रतं जीव शरदो वर्द्धमानः	१३	४	८(४८)	४११
व्रजो भवन्तु वाजिनः ...	१२	४	१०(४४)	३२८
शुकन्ते अन्यद् यजतन्ते ...	१२	२	६(१७)	२७८
शुनासीराविमां ...	८	४	७(४१)	६२
श्रेनो व्याख्यातः ...	११	१	१	१६१
अद्भुत्याग्निः समिद्धते ...	८	३	१०(३१)	५०
संवत्सरं शशयाना ...	८	१	६	८

शब्दप्रतीकाः	च०	पा०	च०	इ०
सद्यस्मिद् यः प्रवसा ...	१०	३	५(२६)	१३०
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः ...	१२	५	३(३७)	३०६
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः	१३	३	२(३४)	३६२
समन्मिञ्जायमान आसत	१०	४	१०(४७)	१५७
स यद्यनुसृह्यते तद्भवति	१३	२	६(१६)	३७२
सविता यन्त्रैः पृथिवी मरुग्णात्	१०	३	८(३२)	१३४
सविता व्याख्यातः ...	१२	२	१(१२)	२६६
साकञ्जानां सप्तथ माङ्गः	१३	२	१६(३२)	३८६
मिनीवालि पृथुष्टुके ...	११	३	११(३२)	२१८
सुकिंशुकं शल्ललिं विश्वरूपं	१२	१	८	२६१
सुगा वो देवाः ...	१२	४	८(४२)	३२६
सुपर्णं वस्त्रं मृगो ...	६	२	६(१६)	२८
सूयवसाद् भगवती हि भृयाः	११	४	१०(४४)	२३५
सूर्यस्यैव वक्ष्यः ...	११	२	८(२०)	१६५
सेनेव सृष्टामं ...	१०	१	८(२१)	१०७
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१३	२	१५(२८)	३८५
सोमं मन्यते पपिवान् ...	११	१	४	१६५
सोमः पवते जनिता ...	१३	२	१२(२५)	३८२
सोमस्य राज्ञः ...	११	१	१२	१७६
सृष्ट्वेव जर्भरौ तुर्फरीढ्	१३	१	५	३४३
सुषेय्यं पुरुवर्षसम् ...	११	२	६(२१)	१६८
स्त्रियः सतीस्ताँ उभे ...	१३	३	१(३३)	३६०
स्योना पृथिवि ...	६	३	११(३२)	५१
स्वर्त्यन्तो मापेक्षन्ते ...	१३	१	८	३४७
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे ...	११	४	१२(४६)	१३८
स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व	११	१	३	१६४

वचनप्रतीकाः	ख०	पा०	ख०	प०
इंसः । घर्षाः । यज्ञः । ...	१३	२	११(२४)	३८०
इंसः शुचिषद् ...	१३	४	१(४२)	४०१
द्विहृण्वतो वसुपत्नी ...	११	४	११(४५)	२३७
द्विरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे	१०	२	१०(२३)	११५
द्विरण्यस्त्रपः सवितर्यथा	१०	३	८(३३)	१३६
इदा तष्टेषु मनसो जवेषु	१३	१	१३	१६०

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अंसः	३०६, ३०७	अक्षाः	१०
अंशना	३०७	अक्षिणी	२७४
अंशम्	१३६	अक्षितम्	३८१
अकार्ण	३०६	अक्षिताम्	१७८
अकारसंहितम्	४०७	अक्ष्यत्	२७०
अक्षयोत्	२३१	अक्ष्यतम्	२४०
अक्षुभिः	२८७	अगन्	३४१
अक्षत	२४८	अगोक्ष्य	१८६
अक्षान्	३८६	अग्राथौ	४२, ३३१
अक्षः	३४७	अग्राथौम्	४३
अक्षत्तान्	३६०	अग्निः ७८, १०६, १०८, १४०, २००, ३६८	
अक्षपरिधूमस्य	११	अग्निजम्	१६०
अक्षयः	३४७	अग्निनाग्निम्	३२०
अक्षरम् २३०, २४२, २४६, २४७, २७८		अग्निम्	२६०, ३३७ ४००
अक्षरस्य	३४८	अग्निरूपाः	१३२
अक्षरं	२४२	अग्रौ	२६०

पदम्		प्र०	पदम्		प्र०
अग्रः	...	१४०, १४१, १९०, २७७	अतिनम्रो	...	२९७
अग्रत	...	...	अतिथिः	...	४०१
अग्रम्	...	...	अतिरिच्यते	...	३४९
अग्र	...	...	अतिकृतयः	...	३३०
अग्रणी	...	...	अग्रुभः	...	१५
अग्रमः	...	...	अग्रुपन्याः	...	२००
अग्रा	...	...	अग्रुर्ण	...	१३४
अग्रा	...	...	अग्रुर्णः	...	१५
अग्रा	...	...	अग्रुत्	...	९२
अग्रसम्	...	...	अग्रि	...	४०४
अग्रानि	...	...	अग्रत	...	३०४
अग्रिरसः	...	...	अत्र मतम् "माहपितृमंत्र्याणां"	...	३७२
अग्रदत्	...	...	अग्रनवन्तः	...	१९१
अग्र	...	...	अग्रवा	...	३००, ३०४
अग्रान	...	...	अग्रवाणः	...	१९१, १९४
अग्रः	...	...	अददः	...	२६५
अग्रणकपात्	...	...	अदभ्रात्	...	३८७, ३८८
अग्रगन्तम्	...	...	अदन्तम्	...	३६९
अग्रमः	...	...	अददः	...	८४
अग्रमयत्	...	...	अदितिः	...	१९९
अग्रमयन्त	...	...	अदिते	...	२००, २०४
अग्ररम्	...	...	अदितेः	...	२००, २०४
अग्रवः	...	...	अदहत्	...	१३४
अग्रदात्	...	...	अदि	...	२३५
अग्रानि	...	...	अदिः	...	४०९
अग्रायत	...	...	अद्वाः	...	३७०, ३७२
अग्रीणम्	...	...	अदि	...	३६९
अग्रहम्	...	...	अद्य	...	३८८, ३९०
अग्रत	...	...	अद्यः	...	१३
अग्रान्तमसि	...	...	अद्रिमोजा	...	४०३
अग्रमानः	...	...	अद्रिजा	...	४०२
अग्रते	...	...	अद्रहाः	...	५०
अग्रनात्	...	...	अधानाम्	...	६४
अग्रान्	...	...	अधिदेवतम्	१२०, १६५, ३०९, ३११, ३५६, ३८२, ३८३, ३८५, ३८६, ३८८, ३८९, ३९०, ४००	
अतपसः	...	...			
अतरः	...	...			

परम्	४०	वदम्	४०
अधिनिषन्धाः	२५४, २५६	अनुपपितकर्मणो	२०५
अधिनिषन्धानि	२५६	अनुपपत्प्रमाणम्	१०४
अधिपरौत्य	२०६	अनुप्रवदन्ति १०६, २६८, ३८०, ३८१, ४१२	
अधिप्रवत्	२६६	अनुप्रवर्तते	३०१
अधियज्ञम्	१६५	अनुप्राप्य	३००
अधिसानो	२८६	अनुभवति	३६०
अधृषिताः	१३२	अनुभूय	३०६
अधोरासः	२००	अनुमतिः	२१३
अध्यात्मजम्	३६६	अनुमते	२१५
अध्यात्मम् १२०, २०६, २११, २५६, ३८२, ३८३, ३८५, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९५, ३९६, ३९७, ४००		अनुमत्या	१०६
अध्व	३८१	अनुमननात्	२१३
अध्वरम्	१	अनुबध्यते	३०२
अध्वरेषु	१०४	अनुकल्पम्	३०६
अध्वः	२०६	अनुविष्टम्	२४०
अध्वानम्	३८१	अनुसृत्य	२६६
अनः	२४०, २४१	अनुचानः	३५८
अनन्त्यन्तगतः	३१५	अनुपाः	३०४
अनर्थान्	४	अनुत्तरा	५१
अनस्रन्	४०४	अनुषेः	३५८
अनसः	२३६	अनु	१०४
अनागाः	८६	अन्नातः	१२०
अनागास्त्वम्	२०१	अन्तरम्	३०६
अनागतस्य	२८४	अन्तरिक्षम् ३३, १३४, २००, २३०	
अनितेः	२४०	अन्तरिक्षलोकास्य	२२२
अनिधुः	१०४	अन्तरिक्षमत्	४०१
अनिपद्यमानाम्	३६६	अन्तरिक्षे २८१, ३००, ३४६	
अनिमिषा	११२	अन्तर्हीयते	२६८
अनोक्तम्	२००	अन्तर्ख्यान्तरोपस्थिज्ञो	१००
अनु २८५, २८६, २८७, २८८, २८९		अन्नि	३६६
अनुकल्पते	३८०	अन्निकम्	२६६
अनुक्रमिष्यामः	,	अन्नितः	१५६
अनुक्रान्ताणि	१४६	अन्ने	३०५
अनुत्तमः	२४०	अन्वः २०४, ३६०	
अनत्स्रः	२०४	अन्वसः १०५, ३४४	
		अन्वामि	५६
		अन्नम् ३६६, ३०२, ३८१	

पदम्	४०	पदम्	४०
पानवती	१०८	पवन्तः	१०८
पानवन्	१०८	पवाकिंशान्	१५
पानैः	१०८	पवा	४०१
पान्यः	१५९, १०१, ४०४	पवाम्	१५४
पान्यके	७५	पवचयम्	१०८
पान्यन्	१०८	पवचत्	१६१, १६५
पान्यम्	१०६, १८५	पवचिष्टे	१८१
पान्याः	१५४	पवचिवाकमौति	४०४
पान्याभिः	४०८	पवचितः	११०, ४००
पान्ये	११०	पवचित्तोयम्	४१५
पान्योन्यम्	४०५	पविदेवान्	१५०
पान्यमोदना	८	पविप्रसृतः	१०८
पपः	११६, १००, १०१, ४०१	पविप्रिष्टि	५२
पपकामम्	१५	पविभा	५
पपकौयमावपलात्	१००	पविभरत्ति... ..	४००
पपत्याय	११५	पविबवाद्ये	५
पपरपखान्तम्	१०१	पविबिपश्रान्ति	११०, १८२
पपरम्	१०६	पविबिपश्रान्ति	१८२
पपविश्रान्तम्	६१	पविमभवन्ति	१००, ४०८
पपश्रम्	१५६, ४६८	पविमवाय	१०४
पपश्रेष	२०	पविमपन्ति	१६१
पपश्रततमन्काकौशरिम्	१६८	पविमपत्तय	४५५
पपागुचन्	१६५	पविमपत्तामयन्ति	२००
पपाह्	४८४	पुविमष्टकालतमा	१५८, १६१
पपात्रपात्	१०४, १०४	पभोडः	२४०
पपाम्	४४०, ४८०	पभोश्रवः	२९
पपार्थम्	११, ४०	पभोश्रूनाम्	२४
पपुपरत्	१००	पभ्यसेताम्	८५
पपेचके	१४०	पभ्यागान्	१४०
पपिनडम्	८०	पभ्यानत्	१००
पप्यम्	१२०	पभ्यत्तितम्	५
पप्या	११९	पभ्युपेत्य	४००
पप्रमादम्	४०८, ४८०	पभ्युपाना	१४२
पप्रापि	४०	पभ्यन्तः	१५०
पपा	५१	पभ्युप्यम्	१५८
पप	१०४	पभ्युपति	१५८

पदम्	४०	पदम्	४०
अमंसत	२४९	अरिता	४
अमदद्	२४९	अरिष्टनेमिम्	१२९
अमद्दात्	१५	अरेपला	२५९
अमम्	१०७	अवदत्	७५
अमन्तः	२२४	अवधौः	२५८
अमा	९३८	अरोदौत	७५
अमावास्या	२१६	अर्कः	३६८
अमीमेत्	२३१	अर्कम्	९७९
अमीवहा	२००	अर्काः	३८६
अमीवाः	३९८	अर्चन्	१३४, १७६, २०४
अमीषाम्	५९	अर्चन्ति	२५५, २५६
अमूरः	१६१	अर्चा	१७५
अमृतः	२७२	अर्चिषः	२७०
अमृतजातस्थितम्	४	अणः	२१०
अमृतत्वम्	१८६	अणवः	२८१
अमृतम्	७१, १७७, ३६८, ३८१	अणवान्	८४
अमृतमन्त्रे	४०८	अर्थम्	५, १२७, ३५८
अमृतवाचा	४०८	अर्दयत्	३८
अमृतशरीरम्	..	"अर्दयन्तो रोमाणि क्रौञ्चः" ...	२७५
अमृतस्य	३६१, ३६८	अर्द्धमासेत्याम्	१७१
अमृतान्	९६५	अर्द्धगावात्	२४७
अम्बरम्	३८१	अर्द्धश्वः	२५०
अम्बा	१५	अर्द्धे	२५८
अयकान्त	३९०	अर्धदः	२७३
अयनस्य	७४२	अर्थः	२४२
अयनैः	९८४	अर्थमा	९००, ३०६
अयम्	२७२	अवा	१३३
अयुतम्	६११	अवाक्	२९७
अरङ्गताः	६९	अवः	१३३
अरण्यम्	२३८	अलम्	१५
अरण्यम्	४७	अलिङ्गाः	२१५
अरण्यानि	४७, ४८	अलिप्यमानया	९५२
अरुन्धाः	८४	अवः	९५४
अरुन्धान्	१३४	अवस्थान् ६९, १०९, १३४, १४०, १७६, २०६	
अरातीः	१६१	अवतम्	९९
अरातीयतः	४०८	अवभरम्	१४९

पदम्	४०	पदम्	४०
अवतिः	१०५	अवपदः	१०५
अवमैः	१०४	अवम्	१०४
अवम, ...	१८१, १०२, १४०	अवमजनीम्	१८
अवमखाम्	१८८	अविनी	१२१
अवयावयति	१२	अविनोः	१४१
अवरः	१८१	अविनो	१४०,
अवर्तत	११४	१५०, १५४, १५५, १६५, १६६, १४४	
अवहम्	१५०	अविभ्याम्	१२०
अवमि	१०८	अवे	५८
अवच्छदा	०८	अवैः	१४०
अवसे	१४६, ४००	अवाख्याय	००
अवसम्	८४	अव	१४०
अवाहम्, अः	४०४	अहकपासामि	
अवादिप	८	अहसुपर्वो	
अविचेतनामि	११२	“अहाकपासं शिरः”	”
अविज्ञानय	१००	अहापदौ	१२८
अविता	११८	“अहोतरं अविज्ञतम्”	१४५
अविनामिधर्म	१५६	अहो	१४१
अहकाः	१८१	असंख्येन	१५०
अहसौत	४००	असः	१५५
अवाहवाचः	११४	असत्	१८०, ४१२
अवसम्	१८१	असन्तम्	१८०
अवे	१८६	असमानम्	४०८
अन्ना	८०	असा	११८
अन्नाति	१६५	असितो	१५०
अन्नुते	४०५	असिन्ना	१८
अन्नुवत	१०	असौय	४१२
अन्नुवानी	१४०	असुः	१२८
अन्नुवौताम्	१४०	असुनौतिः	१४६, १४८
अन्नुवे	१८१	असुनौते	१४५
अन्नुवेः	१२०	असुम्	१८१
अन्नाख्यम्	८१	असुरत्वम्	१२०
अपवम्	१२६	असुरैः	१००
अपेत्	१००	असुरपः	१०८
अपः	१	असुरत	१४१
अपरोजा	४०२	असुरः	८४

पद्म	४०	पद्म	४०
पद्मोत्तमम्	१६५	पद्मत्त	११४
पद्मभने	१२४	पद्मन्	४२३
पद्मम्	२२३	पद्ममः	३६०
पद्मनितम्	३०८	पद्मदि	१४०, १४१
पद्माः	१२८	पद्मपथः	८१
पद्मः	१००	पद्मिन्निरसः	१३६
पद्मिभ्यः	३०२	पद्मिन्निरस्य	१८६
पद्मिन्नायुमञ्जमः	३०२	पद्मपत्ते	१२०, २६६, ३३०
पद्मीनि	३०२	पद्मपत्तु	३६८
पद्मे	३२६	पद्मरत्नी	६०, २३४
पद्मेदितिः	२०६	पद्मष्टे	१२०, ३०२, ३०८, ३११, ३८१, ३८६, ३८७, ४०४
पद्मति	१३८	पद्मिकेत	३८०
पद्माः	३८३	पद्मिन्मः	३२६
पद्मप्रज्ञी	३०८	पद्मिन्मि	२५, २४
पद्मः	३००, ३०१	पद्मिन्सुः	२०४
पद्मनी	३०८	पद्मिन्	२६३
पद्मम्	३००	पद्मिन्तर्दे	१४०
पद्मभिर्भौद्धि	१४८	पद्मिन्तयति	११२
पद्मा	२८०, २८४, ३४०	पद्मिन्मतिः	३०८
पद्मिः	२३, १४२, १४४,	पद्मिन्मतिम्	१२०, ३११, ३८४, ३८५, ३८६, ३८८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८६, ४०४
पद्मिम्	१४४, ३२८	पद्मिन्मिन्नासया	३६८
पद्मिर्बुधाः	१४४, ३०२	पद्मिन्मिन्नासा	४१२
पद्मोराने	६२, ६३	पद्मिन्मः	३८०
पद्मोरानविदः	३००	पद्मिन्मि	३४८
पद्मोरानो	२४०	पद्मिन्मप्रवादाः	३४८, ३४६
पद्मः	३००	पद्मिन्मा	३८, १२०, २००, ३०८, ३६०, ३६८, ३६९, ३०१
पद्मि	४१२	पद्मिन्मम्	१२०, ३०८, ३४८, ३६८, ३०१, ३८१, ४१२
पद्मिन्मः	३००, ३०१	पद्मिन्मभन्	४१२
पद्मिन्मनुषः	३००	पद्मिन्मदरयिता	८१
पद्मिन्मम्	१८१	पद्मिन्मादाय	१६१
“पद्मिन्माशु वायुर्दिग्भः स्वर्गिनः”	३००	पद्मिन्मदिशुत्तम्	१६८
पद्मिन्मतिः	१६०		
पद्मिन्मम्	१८४, २००, २२०		
पद्मिन्मनस्युक्ता	८६, १४६		
पद्मिन्मः	२०४		

पद्म	४०	पद्म	४०
आदित्यः १४४, २००, २४०, २५२, २७४,		आरभम्	३००
२९६, २८२, २८२, २८४, ३५५		आरजन्तः	१४२
आदित्यम् २९४, २८०,		आरोचनान्	२५८
२८२, २०८, ३५१, ३४२, ३००		आरोच	२९१
आदित्यमथे २००		आर्कवम्	३०६
आदित्यरम्यः ... १८६, २१२, ३२०		आर्जीकीवे	३८
आदित्यरम्योनाम् ३४१		आर्जी	३८
आदित्यस्य २८४, २९८, ३४०		आर्षम् ३४८, ३५८	
आदित्याः ३०५		आरुहन्तु	६२
आदित्यान् २९६, २७६		आरुन्तु	३६८
आदित्ये ३०८, ३४८		आरुतोवर्ति	३
आदित्येभ्यः ३०६		आरुहान्	४००
आदित्योद्भवे २९८		आरुविक्र	३४५
आभः २०४		आरुविसृति	२००
आमर् २०६		आरुविक्रम्	१००
आमर्यः १८६		आरुदेयामः	३०
आपः ४०, १२२, २८०,		आरुवः	१२
३०८, ३००, ३०१ ३८०, ३८१, ४१०		आरुलोः	२००
आपूर्वमाहपञ्चम् ३००		आरुलोः	१५३
आप्ताम् १८८		आरुम्	४००
आप्ताः १८६		आरुम्	१२८
आप्तागाम् १८८		आरुम्भृच्छिः	३४८
आप्तातेः ४०, १८६, ४१०		आरुर्थम्	१६२
आप्तव्यः ३८०		आरुम्	२९६
आप्ताः २००		आरुम्भृत्	३१५
आभर २४०		आरुम्भृत्	३००
आयजौ ५६		आरुम्भृत्	१५०, ३११
आयम् १००		आरुम्भृत्	३२०, ३६८, ३८०
आयादि ६८		आरुम्भृत्	०१
आयुः ३, १४५, १००, २२२,		आरुम्भृत्	११५, २०६
२१२, ३६०		आरुम्भृत्	५०
आयुधम् ००		आरुम्भृत्	२२६
आयुधा १२२		आरुम्भृत्	१८
आयुधानि २५८		आरुम्भृत्	३०५
आयुर्वि २१५, २२८		आरुम्भृत्	३०४
आयोः १४०, २४२		आरुम्भृत्	१२०

वदन्	४०	वदन्	४०
वाङ्मत्स्य	११८	वद्विषयैः	१८६
वद्वचनम्	१४८	वद्वे	१८०
वद्वचनी	१०६, ११०	वद्वेव	१००
वद्वेत्	१८०	“वद्वो वद्वभिर्वाक्य इति समाख्या”	११०
वद्वे	८१, १०४, १४८	वद्वे	८१
वद्वेः	१०४	वद्वे	१४०
वद्वेरे	१८०	वद्वेभ्य	१८८
वद्वेरेतरज्ज्वालो	०१००	वद्वेभ्योक्तम्	१००
वद्वेरेतरप्रकृती	”	वद्वे	१४०
वद्वेरेतरसम्	१४, ११०	वद्वेभ्य	११४
” (मन, ज्ज्वा)	१६४	वद्वेति	४
वद्वे	१०४, ११४	वद्वेभ्य	८१
वद्वेकृत्वात्	११	वद्वेभ्योक्तम्	१८
वद्वेकृत्वात्	”	वद्वेभ्य	११
वद्वे	१८१, १८८	वद्वे	११
वद्वे	१००	वद्वे	१४१
वद्वेवमम्	१८८	वद्वे	४८
वद्वेतेः	८१	वद्वेभ्य	११३
वद्वेरे	८१, १४८	वद्वेतेः	११
वद्वेः	१४०, १४८, १८१, १८०, १८८	वद्वेवः	११०
वद्वे	८१	वद्वेवान	१४८
वद्वे	८१, ८६, ११६,	वद्वेवा	११०, १८१
११०, १६३, १८०, १०४, ११०		वद्वेविका	११
वद्वेप्रधाना	०१	वद्वेविकया	”
वद्वेभ्य	८१, १०४	वद्वेविका	”
वद्वेवक्तः	१८१	वद्वेवः	१०
वद्वेव	१०४, ११४	वद्वेवधिः	१०, ११
वद्वेवशी	१८८, ४११	वद्वेवन्	१८०
वद्वेवशि	११०, ४४१, ४४१	वद्वेव	१४४
वद्वेवशी	११४, १११	वद्वेवनि	११०, १८८
वद्वेवशीम्	४४, ११६	वद्वेव	१४०
वद्वेव	१६४	वद्वेवनाः	१४०
वद्वेवविम्	१०४	वद्वेवो	८४
वद्वेववि	१०८	वद्वेव	४००
“वद्वेवविषय देवा उच्यते”	१४४	वद्वेवित्यम्	१६०

अक्षम्	३०	अक्षम्	३०
ईक्ष्	१२०	अक्षयणी	१२०
ईक्ष्	१२१, १०८	अक्षयवे	१२०
ईक्ष्वणि	१२२	अक्षयुः	३
ईक्ष्वते	१०४	अक्षयव	१२१
ईक्ष्विनेभिः	४००	अक्षयपरिग्रामः	१११
ईक्ष्वरः	१४१	अक्षयिताम्	१२१
ईक्ष्वते	८२, १२८	अक्षयि	१२२
ईक्ष्वतेः	१०	अक्षयः	११४
उ	१४६, १४७	अक्षयम्	८१
उक्षारम्	४००	अक्षतः	१०४
उक्षरामः	४०८	अक्षतेः	१४०
उक्षरामः	४०४	अक्षयौषधि	१४०
उक्षरः	१४४	अक्षयसेत	१००
उक्षराम्	११६	अक्षयमीदि	४११
उक्षयः	१४७	अक्षयन्त्रिषः	१
उक्षतेः	३	अक्षयार्थ	१८१, १८४
उक्षन्ति	३	अक्षयनः	१८०
उक्षः	१२६	अक्षयनेमिपाताः	१४८
उक्षा	४६	अक्षयवेदिमा	११३
उक्षतेः	१४४	अक्षयतौ	१०८
उक्ष	११४, ११०, १४०, १४४	"अक्षयनुरूपान्तेतन्मूर्धपरौषम्"	१०४
उक्षक्रामसु	१४८	अक्षयम्	४०
उक्षिदति	१२४	अक्षयान्	४८
उक्षरः	११६, ११२, १२२, १४१, १४१	उक्षय	६१
उक्षरतः	०	उक्षयये	४२, ११२
उक्षरा	११२	उक्षयितव्याः	१६१
उक्षम्	८४, ८१	उक्षयते	१०१
उक्षर्षणान्	१०१	उक्षयये	०४
उक्षाः	१८४	उक्षयप्रधाना	०१
उक्षुण्ण	१००	उक्षयौम्	१४८
उक्षकम्	११४, ११४	उक्षे	१८०
उक्षयनम्	१००	उक्ष	१८४
उक्षान्	१००	उक्षकरम्	१०
उक्षि	८०	उक्षिन्ति	४०
		उक्षयः	११०
		उक्षयति	१०४

कर्म	४०	कर्म	४०
कर्मव्ययः	१०४	कर्मवरा	४१
कर्मो	१२०	कर्मन्मवः	४१२
कर्मसक	१२	कर्मवः ... १०६, १४८, १५९, १८१	
कर्मसकम्	१०, ५४	कर्मवा	१५९
कर्मसकमुसो	..	“कर्मो युजुषि सामानि चतुर्थी वावहारिकीति नैवज्ञाः”	४४८
कर्मशी	१२२, १४२	कर्मन्तः	४१
कर्मवकम्	४१०	कर्मयताम्	११२
कर्मतो	५९	कर्म्यनाः	०१
कर्मतोः	०४२०	कर्मधत्	१९०
कर्मः	१४०	कर्मवतोः	११
कर्मपुत्रः	१५०	कर्मतः १४५, १४९	
कर्मवः	१५८, १७०	कर्मज्ञा	४०१
कर्मवाम्	१७०	कर्मज्ञाः	१९१
कर्मवाः ... १४८, १२९, १४१, १५५		कर्मन् १८१, ४०९	
कर्मवामि	१७४	कर्मसत्	४०१
क	०५, २०	कर्मस्य ९५, १४०, ३६८, ३८५, ३९२, ३९७	
कर्मयः	४१२	कर्मस्य योनिः	३८१
कर्मये	४०७	कर्मयोः	१५५
कर्मो	१८४	कर्मवृधः	३०९
कर्मः	३८१	कर्मिजः	३६०
कर्मः	३९६	कर्मतुः	३३९
कर्मरम्	३०	कर्मतुयाः	२९१
कर्मम् ६४, ११९, १९०		कर्मतुभिः	४००
कर्मवस्य	०४९	कर्मतुम्	३३१
कर्मोक्तो	६३, ६४	कर्मते	१२६
कर्मो	४३	कर्मतेन	१८४
कर्मो	३०	कर्मभवः १८४, १८६	
कर्मो	३११	कर्मकाः	३
कर्मम्	१४७	कर्मविभावाज इति १८६	
कर्म भागवतम्	३६७	कर्मम्	१९८
कर्मवः	११८	कर्मवयः १९०, १९४, ३०९, ३११, ३८९	
कर्मिम्	९५	कर्मिः १२४, १५८	
कर्मः	१६०	कर्मिनिर्गमनाय ४०३	
कर्मव्ययः	..	कर्मिम् १५८	
कर्मो	१५९	कर्मिप्रियायाश्च ३८९, ३८४	

पद्मम्	४०	पद्मम्	४०
पद्मिन्	१५८	पेन्ने	१६१
पद्मेः	११, ८६, १५६	पेन्द्राय	१६६, २८४, २०२
पद्मिन्निः	१८२	षोकाः	०
रकः	११४, १४६, २६१, २६२, २६४	“षोकागो मयावाचुतयद्येत्यार्षम्”	१४८
रकजम्	३८६	षोकाः	३८०
रकपदनिबन्धम्	३६	षोकाया	३८, ६९
रकपदौ	२२६	षोकायन्ते	२४५
रकपात्	२६४, २६०	षोम्	२५२
रकम्	१२०, १२०, २६४, ३६०	षोमासः	२१४
“रक मेव वैश्वदेवं मायवं ह्यर्षं ह्यमृतयौषु विद्यते”	३१५	“षोमित्येषा वाजिति श्राकपूषिः”	२५२
रकराशोपितम्	३०३	शोपति	४४
रकसिद्धम्	२१५	शोपद्यु	”
रकस्य	२६१, २६२	शोपधयः	४४, ४५, ३००
“रकस्या एव पूजार्थं ब्रह्मवचनं स्यात्”	२५८	शोपधिः	१६१, १६०
रकेन	२६४	शोपधिसु	१६५
रतच्छरीरस्य	३०४	शोपद्रव्यापः	२६०
“रतद्वचरं चत् सर्वान्तर्यामी विद्यां प्रतिप्रनोति”	२५२	शोपमन्वयः	८१
रताः	३५८	शोर्षवाभः	१४०, २८१
रतु	२१२	काः	११२, २६८, २६६, ४००
रतेः	१०७, २०४	कडिना	३०४
रधि	१००	कच्छकः	५१
रजः	२०४	कच्छतेः	५१
रमि	२५८	“कतमत् तदेतद्वचरम् ?”	२५२
रवं	३०४	कषा	४८
रवा	१६६	कदा	२५०
रवेः	२८४	कदाचन	४१२
“रव ऋतेतु सर्वं मक्षरम्”	३८३	कनकपद्मे	४०८
रधि	२८०	कनिजदन्	५
रधि	१०३	कनौजाम्	१००
रधि	१०३	कपिञ्जलः	५, ०
रधिसाधिकाः	२४०, २६५	कम्	३८२
रेन्द्राग्न्याम्	२६०	कमजः	११२
		कर्षधारः	४०६

परम्	४०	परम्	४०
कर्षा	१४७	काष्ठायाः	४१
कर्षा	११८	किच	१८२
कर्ष	१८०	किंशुकम्	१११
“कर्षोऽनुकूपं फलम्” ...	१०१	किम्	४५१, ४८१
कर्षद्वष्टा	११७	किरतेः	११, १०९
कसलम्	१०३	किखिषम्	१०४
कसलान्	१०९	कुङ्कः	१११, ११८
कसलः	”	कुङ्कुम्	११९
कक्षाः	”	कुक्कवाकुः	१७१
कक्षिः	”	कुक्कुधम्	१७०
कक्ष्यः	१४८	कुक्कुष	११०, १११
कक्ष्यते	१७०	कुक्षीति	११८
कक्ष्ययावदे	११३	कुक्षः	१७९
कक्ष्याषम्	१	कुक्षी	११४
कक्ष्यतेः	१७०	कुक्षि	११४
कक्ष्यम्	७३	कुक्षतः	४१
कक्ष्यम्	”	कुक्षिः	१८०
कक्षिः	१७०, १९०	कुक्षानोः	१७४
“कक्षिर्धेः पुत्रः स ईमः चिकेत”	”	कुक्षौः	१७०, १७४
कक्षिशलाः	१०१	कुक्ष्याः	१७०
कक्षा	१९	कुक्ष्याजातीयौ	१७१
कक्षी	११४	कुक्ष्यतः	१९
कक्षिचक्रम्	१११	कुक्ष्यवः	१७१
कक्षिकम्	१४	कुक्ष्युः	१७०
कक्षिक्यः	११, ११	कुक्ष्युना	११०
कक्षिक्येयः	१७०	कुक्ष्युम्	१४८
कक्ष्यम्	१७१	कुक्ष्या	१८९
कक्ष्येन	१७९	कुक्ष्यिनः	१९१
कक्ष्यानि	१११	कुक्ष्यिणौ	१९०
कक्ष्यति	१८०	कुक्ष्यौ	१८९, १९०
कक्षः	१४७, ११९, १७१, १७१	कुक्ष्यः	१७४
कक्षानुवादम्	१७१	कुक्ष्यना	८४
कक्षीकाली	१९१	कुक्ष्ये	११४
कक्ष्यम्	१८८	कुक्ष्ययः	१११
कक्ष्यान्	१८९	कुक्ष्यतः	१११
कक्ष्यपः	११४	कुक्ष्यतः	१९

मदम्	३०	पदम्	३०
मरति	२२०	मचनम्	३०२
मरतिना	॥	मकरम्	॥
मिप्रेपने	७७	माः	१५, २८०, २८८
मियतेः	१५	मायपम्	२१५
मियतेः	८२	मावः	१००, २५८, ३८५, ४८५
मियन्तम्	८०	मावा	५८
मद्रम्	१४८	मिरः	२०५
मद्रव्य	१४८	मिरति	५, ११५, २८८, २८०
मेषत्रः	३८०	मिरा	७५
मेषत्रव्यक्राय	३००	मिस्वति	२१
मेषत्रम्	३००, ३८०	मृषाः	११५
मेषम्	८३, २००	मृषाम	११५, २०९
मेषव्यपतिः	८३	मृषा	३४८
मेषव्यपतिना	८४	मृषतेः	२१८, २४८
मेषव्यपते	८५	मृषातु	२४९
मषा	७८	मृषातेः	०, ११
मषा	॥	मृषाजा	१५, २४९
मषया	१८	मृषीपे	१५४
मषितवक्तः	२११	मृष्यः	०
मषि	८४	मृष्यमदः	॥
मिद्वति	२८५	मृष्यमदम्	५
मिद्रम्	२२५	मृष्यतेः	३८२, ३८४
मिनेम	२८५	मृषीतः	२८५
मिने	३८	मृषेः	११५
मिन्ति	२२०	मृष्वति	॥
मिषः	३१८	मृष्वतेः	११५
मिषानि	३८८	मोवाः	४०१
मिषान	३८३	मोषक	२२२
मिषेन	३७०	मोषतिम्	३८५
मिषोरम्	३८२	मोषाः	३११
मिषोरवेषः	३८०	मोषाम्	३१८
मिषेः	२०४	मोषावतु	२२८
मिषिरदि	३८१	मोषावक्त	॥
मिषेः	११५, १४५, २८०	मोषीवाच	१७०
		मोषी	२२८

पदम्	३०	पदम्	३०
मोभिः	१८	चतुष्पदी	२९८
मोः	२२०	चतुष्पदे	२००
मोरः	२२८	“सत्कारि वाक्परिमिता पदानि”	२४८
मोरी	३	सत्कारि	२४५, २४८
मोरीः	२९८	सन्देहः	१६०
घ्राः	१५०, २२१	सन्देहम्	३
घामम्	४८	सन्देहः	३
घावाहः	११	सन्देहसः	१६४, १६५, २००
घ्रीवाद्यादेशः	२०४	सन्देहाः	१६०, १०१, २१६
घनः	२०२	सन्देहापाः	२०८
घर्मे	२२२, २६८, २८०	समसः	२११
घर्मेभुक्	२२२, २४४	समसम्	८०
घर्मेम्	२८०	समसस्य	१८६
घसत्	२६२	समे	१६०
घुष्यवेः	१४	सरतिकर्मा	१८२
हृतप्रकाशिन्यः	२०६	सरथः	२५०
हृतप्रकाशिन्यः	३	सरणि	२०८
हृतम्	८५, २६८	सराथा	१००
हृतवत्	११२	सर्षपिथ्यः	४१२
हृतच्युतः	११८	सर्षबीधृतः	४१४
हृतभानिन्यः	३०६	सर्षबीनाम्	२८४
हृतसारिष्यः	३	सख्यमसमर्थः	३०४
हृतकूः	३	सष्ट	११०, १५६
हृतेज	१४५, ४००	सान्द्रम्	१६०
घोषः	१२	सान्द्रममि	३४४
चकमे	२००	सायम्	१६०
चक्रायः	६२	सायनीयापाणि	२८०
चक्रमे	२८१	चाह	१६०
चक्रसा	२८५, २८८, २८८	चाहम्	१४०
चक्रवे	४२	चिकेत	२८०
चक्रुः	२००, २६८, २०२	चिक्यः	२८४
चक्रुस्तने	१०४	चित्	१६०
चक्रुः	२१२, २२०	चितम्	४२
चक्रुर्नुवा	२००	चितम्	१५०, २००
		चिक्या	२०१
		चिरञ्जीवनाय	२००

पदम्	३०	पदम्	३०
चिरम्	१९०, १००	जनयोपन्नः	१३१
चिरेव	३००	जनाम् १८४, १८६, १८७, १८८, १८९	
चिरोच्चावासाद्	३०२	जनामाम्	१०४
चिन्ताकरोति	११	जनामि	११२
चौवरम्	२४०	जनाय	१९९
चेतयति	११०	जनामः	८६, १२०
चोदयत्	१४२	जनिता अग्नेः	१८२
चोदयामि	२०४	जनिता इन्द्रस्य १.	”
चावयति	१०१	जनिता दिवः	”
चावयते	१०४	जनिता पृथिव्याः	”
“हन्तःसु श्रेया उषेचिनव्याः” ...	१६१	जनिता मनीषाम्	”
चिन्तमानया	११६	जनिता सूर्यस्य	”
चिदम्	१२४	जनिता विष्णोः	”
चक्षिषामः	१२६	जनिताम्	१००
चमत्	२०	जनिष्ठः	११२
चमतः	१००	जनीनाम्	१००, १३१
चमाम	११२	जनुषम्	४
चमार	१८८	जनुः	१०४
चमरिः	१०६	जन्मना	१६८
... ..	१२०	जन्ममि	१००
... ..	१०	जन्मसु	”
... ..	१००	जन्मानि	३४, १८०
... ..	१०६	जन्मः	८६
... ..	१००	जन्मयन्तः	१२८
... ..	१०६	जयताम्	१२
... ..	१०	जयतु	१९
... ..	”	जयते	१४
... ..	१२०, १०९	जयामसि	९४
... ..	१६६	जयेते	१०४
... ..	१९६	जयेम	१४
... ..	१९०	जरते	८०
... ..	१९६	जराया	११६
... ..	१०४	जरा	८०
... ..	१८६	जरायोध	”
... ..	१६६	जरायु	१४४
... ..	८६	जरायुः	१४२

पदम्	३०	पदम्	३०
अवासजम्	२४४	जीवथे	२१५
अर्धरी	२४२	जीवान्	२२०
अश्वदुर्गाम्	४०९	जीवातवे	१४५
अश्वप्रा	२०९	जीवातुम्	१०८
अस्मैभावाम्	२०६	अश्वस	२१८, ४००
अवेते	५९	अशवाः	२२६
अवेमु	२६०	अश्वयाम्	६९
अवहति	४०९	अश्ववाचकार	१२०
अङ्गः	२६०	अङ्गः	४००
आजरा	१३६	अङ्गमः	१५३
आगर्ति	२००	अङ्घोत	११९
आग्नतः	२०९	अङ्घोति	२१८
आग्नविः	११	अङ्घोमि	२०६
आतः	८६, २१०, ११५	अङ्गन्	१२०
आतम्	२४०	अङ्गा	२०६
आतवेदसम्	२०६	अङ्गं	१२६
आतवेदवे	४०८	अङ्गिः	१२९
आतवेदाः	२६८	अंता	८६
“आतश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति अन्तरवे”	२०५	अंतानि	१९
आता	२५२	अमना	२४२
आतानि	१५२	आङ्घ्री	६९, ६३
आताना	४१२	आङ्घ्रौमि	१२९
आभि	९६	ज्ञाता	२८०
आयसाजः	१५०, १००	ज्ञानकर्मणा	२२२
आया	२६८	ज्ञानकृतः	२८०
आरः	१००	ज्ञानम्	२०२
आरिषी	२५८	ज्ञानोक्तानि	२००
आवयति	२५	उमया	२२०
जिनाथ	२४	उमा	”
जिह्वते	२०	ज्या	२५
जिनातेः	२५	ज्यायाः	२३
जिह्वः	२५२	ज्येष्ठम्	२९६
जिह्वा	२०५	ज्योतिः	१४२, २९०, २००, २०१, २८०
जीर्षाम्	४०९	ज्योतिर्भागः	२४०
जीव	४११	“ज्योतिष्य आपसतुर्मेधा रवेज”	२००
		ज्योतिष्य	”

पदम्	४०	पदम्	४०
प्रीतिषा	२४०	तवनेः	४२
प्रीतिषी	२६०	तविषीम्	४८
प्यक्तिकर्मणः	२२८	तद्वेषु	२१०
		तक्षयः	२००
नकले	२०१	तक्षी	२४४
नक्तिगुम्	२	तक्ष्यः	१२०
नक्का	२०१	तक्ष्यम्	१२६
नक्तति	२२६	तादुरि	१०
नताम	१३३	तारिङ्गः	२१३
“नत्प्रकृतौतरद्वर्धमपामान्यात्”	३५०	तारिषत्	१३६
नत्प्रकृतौ	२८५	निय्यः	००
नदभिषादिनी	१३४, २४१	निय्याथथाथ	”
नदाजीम्	४२२	निय्यपदे	१३२
“नदिद मायिरिक्तता न निर्वेत्तयम्”	३१०	निरः	३००
नदेवता	२६०	निरने	२२२
नमयम्	२५०	निरन्	२१२
नमयेषु	०८	निरा	१४५
नमा	१८१	निरैगिष्यः	२११
नमिषी	२६०	निष्ठमि	२६२
नम्यन्ना	१०२	निष्ठावाचः	२८२
नमीतेः	०८	नीर्ष	१२०
नम्यगुः	२६०	नीर्षाः	२५
नम्यम्	१०२, १४५	तुजये	३३०
नम्या	२५२	तुज्यते	२६६
नम्य	३६६	तुज्यतेः	०८
नपः	३००	तुङ्गा	३६
नपसा	३१०	तुरः	२०४
नमः	३००	तुरीयम्	३४८, ३४६
नमसा	३०६, ३८०	तुर्षरी	३४२
नमोच्छिन्नः	३००	तुर्षरीदु	”
नरद्विभज	१८१	तुविजातः	३०१
नरत्	३४४	तूर्ध्वमितिः	२०४
नरतेः	२०४	तूर्ध्वम्	१२०
नरतारम्	१२६	तूर्ध्वेषु	२४८
नर्कतः	२५८	तृष्यम्	२१५
नर्कम्	”	तृष्यम्	२२५

पदम्	४०	पदम्	४०
दत्तीयः	१०८	महा	१३६, १३७, १६८
दत्ताम्	४०७	महा	१९७
दत्तक	१८४	माह्वी	१६६
दत्तले	१८२	लेपकम्भः	१८६
दत्तनेः	१८४	लेपप्रतीकम्	१०७
तेजनेः	७७	लेपम्	१७४
तेपिरे	१७७		
तेजसः	१०६	र्यवतिः	१६९
तेजसम्	१२७६		
तोकम्	१५७	दचः	१००, १०६
तोकाय	१६६	दचस्य	१००
तोकेषु	७८	दचात्	॥
तना	११६	दचाय	११५
त्यं	११६, १४०, १७६	दक्षितः	७
त्ययति	४०२	दक्षिणायनात्	१७७
त्याः	१५८	ददाति	८२
थयः	१४५	ददातु	१७८, ११६
थयः केचिनः	१६१	ददाशः	१०४
थायते	१०८	ददशे	१६१
थिनुषम्	१७०	दद्राणम्	१८८
थितः	१८	दधति... ..	४५
थिधा	१८१, १४५	दधातन	४३
थिधातुः	७६८	दधाति	८१, १०७
थिथिद्यौथैः	५०९	दधिक्ताः	१३९, १४७
थिथुम्	४५	दधे.	१८१, १००
थिथुभः	१८६	दध्यङ्	१०९, १०४
थेधा	१८१	दन्त्युक्ताः	१७८
थेधाभावाय... ..	॥	दयमानाः	६४
थम्बकम्	४१०	दरिद्रः	१७४
थम्बादेशः	१७४	दर्शत	६६
थम्बासिद्धितानि	१७९	दर्शते	१६८
थयम्	४०६	दविशोत्	१९९
थदस्यः	४०१	दवीयः	९०
थदारे	१३८	दधतयीषु	८, ११५
थरतेः	१७४, १४८	“दधमे मासे प्रजायते”	१७५
थरथा	१७४	दधात्पथाय	१५७

पदम्	४०	पदम्	४०
दाः	१०४	दुर्विधे	२६८
दादायची	१००	दूतस्य	२९०
दाधार	११२, ११४	दूरे	२०६
दागवम्	८४	दृशति	८१
दागुम्	१२८	दृशीकम्	८०
दादधने	८१	दृशे	२०६
दादयिता	॥	दृशाः	३०४
दाश्वः	३१२	दृशार्थस्य	८५, १४६
दाश्वे	१०८	द्वः	१३०, १६०, १००, ३४४, ३०९
दाश्वीः	३१३	द्वयमर्थः	१२४, ३२०
द्विद्विष्टि	११८	द्वयमथाः	१८१, ३०४
द्विष्टुत्	७८, १००	द्वयमोषा	२४८
द्विषः	२४२, २२०	द्वयजाः	२८२
द्विष्यति	७८	द्वयजातस्य	१
द्विषा	२२०	द्वयजूनम्	१९२
द्विषि	२८१	द्वयता	१००
द्विष्य	२१८	द्वयताना	३९८
द्वौदयत्	१०४	द्वयतानामधेयानि	१४२
द्वौनः	२०	द्वयताम्	३६१
द्वौवम्	१००, २२२	द्वयतायाः	२३०
दुः	४११	द्वयधर्मस्य	२००
दुदुधे	२१२	द्वयधर्मौः	२२१
दुर्विधः	७४	द्वयधर्मः	२२२
दुन्दुभिः	१२, २२	द्वयधर्मौ	२१२
दुन्दुधनेः	१२	द्वयम्	२०६, २४२
दुरात्तानम्	४०४	द्वयथाः	२४४
दुरिता	४०८	द्वयथानात्	१०४
दुरीचसत्	४०१	द्वयचोकात्	३००
दुरीचि	४०८	द्वयशूनौ	२००
दुरीचिस्य	१४२	द्वयस्य	१०८, २८८
दुवस्य	१०४	द्वेयाः	१४०, २१२, २१२, २२०, २४२
दुवस्यति	१०६	द्वेयान्	२४८, २८०
दुर्वेषायुम्	२२०	द्वेयानाम्	१२०, २१२, २१८, २८८, २२२, २२८, २२०, २४८, ४१२
दुर्वृतः	८२		
दुवामा	२१२		
दुवाम्	२२०		

यद्म्	४०	यद्म्	४०
हेवास	११५	“हादमकपासामि जिज्ञा”	१०५
हेवासः	१८०, ११४	द्विभुषः	१००
हेसि	११८	द्विपदा	११५
हेवी	११, १३, १४	द्विपदी	११८
हेवीः	११०, १११	द्विपदे	१००
हेवीम्	१११	“द्विविधा दृष्टिर्भवति”	१४४
हेमम्	१४१	द्विपन्नि	०५
हेमेन	१०३		
हेमेभ्यः	१०१, ११८	धन	१११
हेमेव	११०	धनुः	१४
हेवी	१०८	धन्वतः	”
हेवतम्	११०	धन्वना	१५
होषम्	४४	धयतेः	१११
होषत्	११३	धयन्ति	४४
होः	१०८	धरिचिमोजाः	४०३
ह्यतेः	०८	धवद्येषु	१००
ह्याम् १०, १११, ११५, ११७, ११४, १४०		धर्मा	१८०
ह्यावः	१४०	धर्मः	१०१
ह्यावाश्चिबौ	१००	धर्मसि	१०८
ह्यावाश्चिबौ	५०, ११, १३, १४०, १८०, १४०	धर्मोषम्	१८
		धर्मोषि	११०
ह्युतेः	०८	धर्मोय	१०१
ह्युधिः	११८	धात्	१५५
ह्युषममम्	३०	धातः	१०८
ह्युष्वावः	१४७, १०५, ११०	धाता	११०, १००, १०८
ह्योमतेः	०८	धामभिः	४०
ह्यमति	११७	धामश्च	१८८
ह्यमति	१८, ०५, ८१, १०८	धामश्च	१५०
ह्यमन्ति	१८१	धामानि	४५
ह्यमन्तिता	८१	धारय	१५५
ह्यमवः	१४	धारयति	१८०
ह्यमवम्	११	धारया	१११, १५५
ह्यमः	१८	धारा	१५५
ह्यम्वानि	५४	धाराः	८४
ह्यम्वैः	१०१	धायति	१५५, १५५
ह्या	११५, ४०४	धिञोतेः	१११

पदम्	३०	पदम्	३०
धियः	११०	नमः ... ..*	४१२, ४१३
धियन्धियम्	१०९	नयति... ..	१४३, १०५
धियम्	१०४	नरः	१०८, १११
धियावसुः... ..	१०९	नर्थः	१११
धीतिः	१४७	नवम्बाः	१९४
धीतिभिः	१८६, १९१	नवपदी	११९
धीतिम्	१८५	नवम्	६४
धीभिः	१९७	नव चायुमतानि	१०५
धीमहि	१०८	नवेन	६४
धीयन्	१५२	नवोनवः	१७०
धीराः	१००	नयन्ति	४८
धुञ्ज	९५	नाकम्... ..	१७०, १२०
धुजिम्	११४	नानादेवतेषु	१५१
धुरि	१९७, १९८	नानाविधाः... ..	१७४
धुमान्	१७७	नाभाकस्य	७३
धुमेन	१९०	नाभिः	१८१
धुञ्जवः	१५८	नाम	११०
धेनवः	१८६	नामकरणः (वकारः)	१००
धेनुः	१९५, ११२, १११	नामभिः	१५१
धेनुम्	११३	“नामाख्याते चोपसर्गेनिपाता- स्ति वैयाकरणाः”	१४८
धाजिः	१९१	नामानि	४५
धुवम्	१७४	नारायणसः	१४
धुवेभिः	४००	नारायणसाम्	१६७
न (इवार्थे)	९०३०	नारिषु	११६
„ (निवधे)	१६४३०	नावम्	५
नञ्जे	१०७	नावा	४०८
नञ्जरोमन्वादेशः	१७५	निमद्व्याख्याता	७, १०,
नतानि	१८९	१५, ११, ५३, ६१, १०३, ११८, १६१, १७४, १२७, १५०, १९९	
नदितुम्	१	निग्रमः	१५८, १९५, ४०३
नदीनाम्	१५४	निग्रमश्चतिभवति	४०३
नदीभिः	१४१	निचिकुः	१९५
नद्यः	१८८, १५७, ४०९	निष्ठाः	१९१
ननाम्	१६५	नितीशस्य	१४४
नद्युसकः	१७३	निदः... ..	१४९
नभन्नाम्	७३		

पदम्	४०	पदम्	४०
निदर्शनाय...*	१६९	नैषधकम्	७१, १६१
निदर्शितम्	४००	नैतोशम्	३४४
निदहति	४०८	नैषङ्गाः १८४, ११३, १६५, ३२०, ३४८	
निमङ्गः	२९	नो	४१२
निन्दति	११	पक्षी	४०४
निपातः १०८, १८६, २८४,		पक्षगणा	३०
२८५, २८७, २८९, ३००, ३०२		पक्षविंशकम्	३०४
निमिषः	३२८	पक्षिभिः	१०६
निमेषमात्रैः	३०६	पतङ्गौ	२२२
निरात्मकम्	३०	पतयः	८५, १५७
निरिषाति	३८६	पतिः ... १००, १०८, ११४, २२६	
“निरित्येष समित्येतस्य स्थाने”	२४८	पत्नी	२२५, २४८, २६१
निर्जघान	२०५	पत्नीः	३७०
निर्जहार	६०	पत्न्याः	३२८
निर्दह	५२	पत्ये	२६१
निर्मुच्यते	३०६	पथः	३२०
निवृत्तव्यम्	३५८	पथगामिनः	३०८
निवृतः	१०५	पथस्त्रयः	१०८
निवर्तताम्	३१७	पथा	२८३
निवेशनौ	५१	पथिभिः	४००
निश्चयच्छिद्रः	३००	पथ्या स्वस्ति... ..	२४०
निषमाद्	२१२	पदम्	२८१
निषेदुः	३५२	पदवोः कवीनाम्	३८२, ३८७
निष्कृष्टनाः... ..	२५८	पदानि	३४८
निष्कृतम्	३११	पनायत	२४
निश्चितम्	३४८	पन्थाः	२४०
निश्चितां	३३	पन्थाम्	१०५, १०४
नीचौनवारम्	३०८	पन्थाः	२८२
नीहारिण	३८१	पपिरे	८२
नीरम्	३१, २४४, ४१२	पपिर्वासः	३२६
नू	३१	पपिवाङ्	१६५
नूचित्	१०५	पप्रता	१८२
नूष्णम्	८६	पथः	८५, २३४, २४०
नूष्णस्य	४०१	पथते	२३२
नूपद्	३३८	पथामि	२०६, २१२
नेत्रे			

पद्म	३०	पद्म	३०
पक्षीभिः	२३२	पर्वरीका	२४२
परः	८६, १३०	पर्यपश्यत्	८०
परम् ... १०४ २८८, ३०३, ४०२		पर्यभूयत्	८६
परमम्	२१२	पर्याप्तते	३००
परमचंदाः	४०२	पर्युत्थमाना	०६८
परमा	१२०	पर्येति	२२
परमात्मा	४०२	पर्व	०१३
परमात्मानम्	४०५	पर्वतम्	८५
परमे	२२८	पर्वतानाम्	००५
पराधिः	२०६	पर्ववती	३२
परावतः	२४१	पर्वत्	४०८
परासः	१८१	पलायते	८८
परिच्छिन्नम्	२	पलाशम्	२६५
परिजात्रिणे	१८०	पलितः	३८८
परिनः	२०६	पवमानः	३८०
परितकनम्	॥	पवसा	१६५
परितक्त्रा	॥	पविः	०८०
परिपत्तिम्	२०८	पविचम्	३८१
परिवभूव	१५२	पविचसक्तः	३००
परिबाधमानः	२३	पविच	३८६
परिवर्तमानम्	३०१	पवीरम्	२८०
परिवर्तते	॥	पवीरवाम्	॥
परिहृषत्	७८	पशवः	२१३
परिवेद्यन्ते	३८२	पशुः	३२०
परिवसजाने	४०४	पशुषु	३५८
परिवसजाना	२०	“पशुषु तूषुर्वेषु मृमेक्षात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः”	३५८
परिष्वजाने	२२०	पशुसमान्नावे	२००
परौत्थ	२०१	पश्यात्	०
पशन्नेपः	१४८	पश्या	३८८
पशन्नेपसा	॥	पश्यात्	३८०
पशुपिपशुचि	॥	पश्यान्	२८०
पशुव्या	३८	पश्यान्	२८०
पशुविवासम्	१०५	पश्यासि २८५, २८६, २८०, २८८, २८८	२८८
पशुधि	५२, १०४	पांसवः	२८१
पशुजः	८६, ८८	पांसुरे	॥
पशुजन्मिन्निताम्	८	पाशेन	१५६

पदम्	३०	पदम्	३०
पानवे	१६४	पिङ्गन्	१२१
पाना ८८, ९०, ९३, ९६, १००, १४८		पिङ्गम्	१२८
पानातरः	९५	पिप्लवम्	४०४
पानेः	३६	पिब	१२५
पादः	१८५	पिबतम्	१८८
पादम्	,,	पिबतेः	३६
पादाः	३४४	पौचमानः	३०४
पादेन	१८५	पौतये	१५४
पादैः	१८२	पौताः	३०४
पानम्	३०२	पंसः	३८०
पापकम्	५	पंसतेः	१३
पापम्	४०८	पण्डितौ	१४०
पारम्	३६०	पण्यम्	१
पारखनी	२०	पुनः	०५२, २५५, ३८०
पारखराय	४१३	पुनम्	१०४
पारोवर्धवित्स्व	३५८	पुचाः	१८६
पार्थिवम्	४०	पुनः	१६०, ०८३,
“पार्थिवानहो गणान् विद्यात्”	३००	३०४, ३०६, ३०८, ४११	
पार्थिवासः	३३०	“पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते”	३०६
पालयिता ८८, ९०, ९३, ९६, १००, १४८		पुनर्जातः	३०४
पालयितारः	९५	पुनद्दुः	४११
पावक ... १८५, १८०, १८८, १८९		पुनन्ततः	३०४
पावका	२०८	पपोष	१३०
पावमानौषु	१३२	पमान	१२
पावमान्याम्	१८८	परः	१४
पावीरवी	१८०	परन्धिः	१६१
पाहि	६०	परन्ध्या	१८०
पिङ्गनीयाः	१८२	परस्नात्	०
पितरः ... १८०, १८१, १८४, ३०४		परा	४५
पिता	१८४, ३००, ३०४	पुराखान्	१८४
पितुः	३६, ४०	पुराणेन	६४
पितुम्	३८	पुत्रा	१०
पितृभ्यिता	३८१	पुत्रधा	१३०
पितृतः	३०२	पुत्ररथः	१००
पितृस्त्रीकात्	३००	पुत्रवर्षमम्	१८८
पितृषाम्	०५, ११८	पुत्रवम्	३०५

पदम्	४०	पदम्	४०
पदमः ... २०२, २०२, २००, २०२		प्रथिवीम् ११२,	
पदमस्य ४५, २०५		११५, १२०, १२४, ११२, १२२	
पुकरवः १५०		प्रथिवीस्थानाः २२०	
पुकरवा १५६		प्रथिवाः २०२	
पुष्पवः २४१		प्रथिव्याम् २८२, २८८, २४८	
पुष्करम् २८२		प्रथिव्यापनमानि १	
पुष्टिबर्धनम् ४१०		प्रथ	२८०
पुष्टः २४२		प्रथुकेनसुके २१८	
पुष्टुषु २४२		प्रथुष्टुके ... .. "	
पुष्टति २००		प्रथिनर्भाः १४२	
"पुजनाथं वञ्चयन्तं स्नातु" ...	२५८	पेनी २५०	
पुषने २८६		पेनी २०३	
पुषम् २८२		पैष्ट्यवेयो ४००	
पुष्या २०४		पापयिज्ञ ८४	
पुष्यपक्षादिम् १०१		पौरमासी २१२	
पुष्यपक्षापरपक्षौ १६०		पौरमासी ... .. "	
पुष्यपौतये १४०		प्यायतः २६	
पुष्यःपुष्यः २५४		प्यायने २८१	
पुष्यप्रज्ञा २०५		प्यायसे १६०	
पुष्यम् ६४, २६८		प्रकल्पयन् १८२	
पुष्या २१२		प्रकरवणः २५८	
पुष्यैः १४०		प्रकाशसिद्धः २००	
पुष्यैः २५८, २२०		प्रकाशभावस्य २४०	
"पुष्यै देवयुज मित्याप्लानम्"	"	प्रकृतिः २०६	
पुष्यन् २०८		प्रकृतिम् २०१	
पुष्या २००, २८०		प्रकृत्यः २०६	
पुष्यमानाः २८५		प्रकृतसः २०	
पुष्यसि ४८		प्रकृतनकर्म २१६	
पुष्यस्य १२२		प्रकृतवः १८६	
पुष्यनाजम् १२८		प्रजा २८६	
पुष्यनाज्येषु २६		प्रजाः १२०	
पुष्यज्ञेन २५८		प्रजापतये २६१	
प्रथिवि ५१, २२५		प्रजापतिः १४८	
प्रथिवी ५०, २२२,		प्रजापते १५२	
१८०, २००, २०२, २००, २८१		प्रजाम् १०४, २१८	
"प्रथिवी पञ्चमूला मन्थेन" ...	२००	प्रजावता २०४	

पदम्	३०	पदम्	३०
प्रक्षिप्यसि	११५	प्रक्षिप्या	११५
प्रक्षया	३८०	प्रक्षुद्राव	११६
प्रक्षाला	१२०	प्रक्षने	१४
प्रक्षालानि	१००, १०८, ४१९	प्रक्षये	१३८
प्रक्षरवः	१८	प्रक्षिप्यन्ति	११०
प्रतिधीयमान	१०४	प्रक्षरे	१४
प्रतिनिधाव	२१६	प्रभुः	३८०
प्रतिपक्ष्यते	३०६, ३०७	प्रभृत्स्य	१४५
प्रतिभा	३०१	प्रभौतेः	१०८
प्रतिभातिलिङ्गः	३००	प्रयाचम्	३००
प्रतिमानानि	१८८, २४०	प्रवक्षेजाः	११
प्रतिमुच्यते	१००	प्रवतः	१०५
प्रतिपन्ति	१५८	प्रवक्षन्ति	१२४
प्रतिरक्तु	३१३	प्रवहति	४१५
प्रतिलोभयन्ती	५२	प्रवहन्ति	३६८
प्रतिष्ठापयति	४०५	प्रवहन्ति	४०८
प्रतिष्ठार्शीक्षम्	३८०	प्रवातेजाः	११
प्रतिष्ठिताः	३०८	प्रवृत्ति	३
प्रसः	३००	प्रवृत्तिभिः	३०१
प्रत्यक्षः	३०२	प्रवृत्त्यः	३५८
प्रत्यक्षम्	३	प्रसाधयतु	१८०
प्रत्यक्षम्	३४८	प्रक्षिता	१०६
प्रत्यक्ष्	१८८	प्राक्	१०१
प्रत्याचक्ष्य	११०	प्राक्	३८४
प्रत्याचरति	३०१	प्राचीम्	१०८
प्रत्यक्षः	३५५	प्राङ्	३०८
प्रथमः	८६	प्राचम्	३०१, ३०८
प्रथमजाः	३८१, ३६८	प्रातः	१५४
प्रथमम्	३३०, ३८०	प्रातर्जितम्	१०४
प्रथमात्राभिः	१८१, ३०५	प्रातर्जुजा	१५४
प्रथमात्राभिर्नौ	१८८	प्रादुर्बभूव	३६८
प्रथमात्राभिः	१, १०, ६०	प्राधान्येन	१६२
प्रथमानि	३२०	प्रमाणात्	३०५
प्रथमे	३८६	प्राचक्षन्	१६१
प्रथमोत्पत्त्याम्	१८६	प्राचक्षन्	३५८
प्रदिशः	१३०		

वदम्	४०	वदम्	४०
प्रायसौषोदकनीये	२४५	विभक्ति	२२५
प्राज्ञयिना	८४	विभाव	८८, २८८
प्रायम्	२३०	विभ्रुषी	२३८
प्राहता	२०८	विभ्रुषी	२४४
प्रायेषा	११	वृक्षा	२०४
प्राग्निचम्	२०४	वृक्षाः	२०२
प्रासासौम्	२००	वृषामः	१४०
प्रिचम्	२६४	वृषम्	१४४
प्रोतिता	१४६	वृषे	”
प्रैव	४८	वृषः	”
प्रोवाच	४६८	वृषति	४४८
प्रवस्य	१०	वृषती	४३
		वृषतिवा	२४२
फलम्	२०६	वृषस्यतिः	८८, ८०, ४११
		वृषस्यतेः	१०८
वट	२२४	वोध	८०
वटः	४४५	वोधतु	२१६
वटम्	१४४	वोधय	२४४
वट्टधानाम्	८४	वोधयितः	८०
वधिरा	१४०	वोधवोति	१००
वन्धिः	०२	व्रवोति	१०४, ४०१
वचता	४६	व्रस्य ...	२६०, २६८, २८०, २८१, ४१२
वभूवः	२११	व्रस्यवः	२०१, २८१, ४१२
वभूवपी	२२८	व्रस्यवस्यतिः	८०, ८२
“वभूरेक इति द्वा द्विपदा वलिङ्गाः”	२१५	व्रस्यवस्यतिम्	२०८
वभूवाम्	४५	व्रस्यवे	४१२
वधिः	२८१	व्रस्यभूतः	२८०
वसम्	१५	व्रस्यलोकम्	२०८
वसस्य	२५२	“व्रस्यशक्तमसीय व्रस्यशक्तमसीय”	४१२
वसुदेवतायाम्	१०८, २००	व्रस्यवः	१६५
वसुदेवतम्	२१५	व्रस्यवि	२०४
वसुनाम्	२८८	“व्रस्य देवामाम्”	२८२, २८२
वसाही	२४१	व्रस्यवम्	२६१, २०४, २२०, २४८, २५२
वावधमावाम्	८४	व्रस्यवाः	८, २४८, २४८, २६०
वासः	१५	व्रस्यवेषु	२४८
विभक्ति	२८०	व्रवाचः	११२

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
भ्रमयः	३६	मधुधातुम्	१९
भ्रम्यन्तः	"	मधुमतीः	१०४
भेदी	९	मधुमन्त्रः	११८
भेषजम्	१५६	मधुमन्त्रम्	१६३
भेषजा	७८	मधुयुतम्	"
भोगेः	७४	मध्यमः	७५, ७६, ७७
भोयन्तः	१२०	मध्यमम्	७६५
		मध्यमस्य	७६७
भंसते	३६६, ४००	मध्यमस्याम्	७६६
भकारनिजयम्	४०७	मध्यमाः	१६१
मघवन्	१७६, ४०१	मध्यमात्	१७६, १७४, १४०, १७६
मघवा	१००, १२७	मध्यमेन	७६३
मङ्गलम्	५	मध्यम्यानाः	६७, १८१, १६६, ४००
मञ्जयति	..	मध्या	१६३
मञ्जा	३७३	मनः	३७१
मञ्जातः	..	मनसः	३६०
मञ्जूकाः	७	मनसा १०४, १५६, २३७, ३६२, ३६३	
मण्डः	..	मनस्वान्	८६
मण्डयतेः	..	मनोपथा	१५
मण्डकाः	७, ६६	मनोषाम्	३८५
मण्डकिक	१०	मनोपिणः	३४८
मनम्	३७२	मनुः	२६६, ३०२, ३०४
मनयः	३८५	मनुताम्	२०
मनानि	३८६	मन्त्र्याः	३४८, ३५८
मतिः	१८३	मन्त्र्याणाम्	३४८
मतिभिः	१४२, ३८६	मन्त्रैः	४५
मत्स्यशा	३४२	मन्त्रः	१२, ३४८
मत्स्यम्	६०	"मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी	
मदतेः	७	श्रावहारिकोति याज्ञिकाः"	३४८
मदनमखा	३४९	मन्त्रपतस्य	३४५
मदन्ति	१२०, ३६६	मन्त्रब्राह्मणकल्पैः	..
मदिष्ठया	१६२	मन्त्रार्थविनाःभूयम्	३५७, ३५८
मदे	१६१	मन्त्राः	३०२, ३५८
मदेः	७, १७४,	मन्त्रेषु	३५९
मदेक	३४३	मन्त्रतः	७
मधु	६०, १३२, १४१	मन्दमानाय	१७४

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
मन्वी	२४४	महाकुलाम्	४०८
मन्दा	११९, ११९	महान्	३१८, ३००
मन्म	१४८	महात्मम्	८४, ३१८, ३०१, ४१९
मन्मभिः	७२	महाभूतानि	३८०
मन्यते	१६४	महाभूतेषु	४०२
मन्यतेः	१३०	महाभूमिकावच्छरौरात्	३०६
मन्यन्ते	२१०	महावधात्	८६
मन्यन्ते	२१४	महाव्याहृतयः	३४८
मन्युः	१३०	महि	१०४
मन्यो	१३२	महिला	३८८
ममार	३८८	महिलि	२२४
मयोभु	१३८	महिमा	१८६
मयोभवः	४३	महिसानः	३२०
मयोभून्	३८७	महिषः	३८७
मरते	२२६	“महिषो मृगाणाम्”	३८२, ३८४
मरायु	३४३	महोः	१०४
मरुतः	१८१, १८२	महे	४३, १४७, १०४
मरुतः	१३२	मञ्जा	८६, २२४
मरुतु	२४४	मांभम्	३०३
मरुद्भिः	१४०, १४१	मांभान्	”
मरुद्भ्ये	३८	मातरः	२४८
मरुद्भ्यम्	३२७	मातरम्	१४६
मरुतिता	४०१	मातरा	४८, १०७
मरुतासुः	१८६, ४०७	मातवे	२३१
मरुधम्	४०१	माता	१४६, १६७, २४२, २६८
मरुधान्	३४४	मातुल गोकन्या	४०७
मरुधान्य	१७४	मातुलस्य	”
मरुधानि	३८४	“मातुलस्यैव याचा”	”
मरुधैः	२६४	मातृतः	३०२
मरुधैः	४४	मातृपितृभयोगाच्च	३०३
मरुः ३८, २१०, २६८, ३००, ३४४, ३८०		माध्यमिकः	१८१, १८४
मरुत्	१३७, १८१, ३८०, ३८७	माध्यमिकया	२६३
मरुतः	३११, ३८०	माध्यमिका १४६, २३२, २३४, २४४	
मरुते	४१३	माध्यमिकाः	३००
मरुत्वेन	२७७	माध्यमिकान्	१८१, २६३
मरुत्कुला	३८	“माध्यमिकान् पितृन् मन्यन्ते”	१८१

पदम्		४०	पदम्		४०
साधमिक्काम्	...	११०, ११५, १००	मूराः	...	१११
मानम्	...	११०	मूर्तिः	...	१०९
मानसः	...	१००	मूर्धनि	...	५०
मानुष	...	४१२	मूर्धनम्	...	१०१
मानवान्	...	१८८	मृगः	...	१८, १४१
माथाः	...	१०८	मृगयतेः	...	१८
मायम्	...	१११	मृगेषु	...	१४८
मारयति	...	१०१	मृतः	...	१०४
मासलम्	...	१४४	मृतम्	...	१०१
माष्टः	...	१४१	मृतान्	...	४१०
मासः	...	११०	मृत्युः	...	१०१
माहाभाग्यत्	...	१००	मृत्यो	...	१०४
मितद्रवः	...	१०८	मृत्युः	...	४१०
मितराविषः	...	१८१	मृत्युतिः	...	१४
मितराचिनः	...	११	मृत्ययतिः	...	१४
मिचः	...	१०८, ११२, १०१	मृत्तयम्	...	११
मिचस्य	...	१००	मृत्ताति	...	१४
मिचाय	...	११२	मेघः	...	१८०
मिचावस्था	...	१००	मेघः	...	१०२
मिद्युजौ	...	११५, १११	मेदयतेः	...	१०८
मिथ्यादर्शनेदम्पावकम्	...	१०१	मेदसः	...	१०२
मिमति	...	१११	मौजवतस्य	...	११
मिमानः	...	१८०	मौद्रस्यः	...	१०१
मिमाय	...	१११			
मिपक्तम्	...	१११	यंसत्	...	१८
मुचौय	...	४१०	यस्यत	...	११०
मुचनसिक्काच्छिन्नोचम्	...	१०४	यस्यताम्	...	५८
मुचनः	...	११	यस्यति	...	१०४
मुचनवान्	...	११	यस्यता	...	५१
मुदेः	...	०, १०४	यज	...	११, १४
मुद्रकः	...	५४, ११	यजतम्	...	१०८
मुमुषतः	...	११	यजते	...	११४
मुसलम्	...	५४	यजधम्	...	११
मुद्यान्	...	१००	यजनाथ	...	१४४
मुजवान्	...	११	यजन्ति	...	११
मुचपरोपम्	...	१०४	यजमानः	...	१४४

पदम्	५०	पदम्	५०
यजमानाय	६३	यमाः	३८९
यजस्व	१२७	यमी	२१९, २२०
यजाता	४००	यमीम्	२५४
यजामहे	४१०	यमने	३९
यजः	१६५	यमी	१०७, २६६
“यजूर्भिर्यजन्ति”	३४४	यवम्	७३
यज्यत्	२३४	यशः	२१९, ३११, ३८०
यजुषि	३४८	याजिकाः	२१३, २३२, २३४, ४८
यजुः	१४५, ३४५, ३८०	यातः	१८२
यज्ञकामस्य	१४४	यातम्	२९९
यज्ञम्	२०९, ३२०, ३४७, ४०७	यातयति	११२
यज्ञसंयोगात्	१७	यानस्य	४४७
यज्ञसंयोगेन	१०७	यास्काय	४१३
यज्ञाङ्गम्	२६७	यगमदस्वम्	३७१, ३७१
यज्ञिणम्	२७८	यगमदस्वयधेनाम्	..
यज्ञियाः	५७	यगमदमान्नाम्	..
यज्ञियानुम्	१९४	यङ्क्ते	३९७, ३९८
यज्ञियाय	८७	यञ्चये	३२
यज्ञे	२१९	यञ्जम्	३६
“यज्ञेन यज्ञम्”	३००	यङ्ःपकणानि	१७
यज्ञाङ्गा	१४४	यथवन	३५८
यज्जनाम्	८१	यवानम्	३८४
यत्	२३९, ३८१, ४०	यवतिम्	१३०
यत्कामाः	१५३	यथाकिम्	३७९
यथा कथा	९६	यथस्य	२४२
यद्	३४०	यथवत्	६३
यद्वाहिष्ठ्या	३८१	यागम्	३७४
यन्तः	३४७	यानिः	३८१
यन्ति	२५८, ३०९, ३८५	यानिम्	३७२
यन्तु	१३७	यानिमदस्वाणि	३७४
यन्त्रैः	१३४	यानो	३७३
यमः	१०४, १०६, १०७, १९१, २७४, २९२, २९४, ३७३	योषा	४०७
यमनाम	२७४	रञ्जतेः	१७
यमम्	१०५, २००, २६५	रञ्जिः	१३०
यमस्य	२६८	रञ्जति	१२७

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
रक्षन्ति	४०८	रमानाम्	८६
रक्षन्तः	८८	रमानि	२००
रक्षांसि	४२८	रमानप्रदानेन	१३७
रक्षाहा	१४८	रमायाः	२०६
रजः	४७, ७८७, ४७०	रसेन	२४७, ३७०
रजःसु	१४४	रक्ता	२१३, २१५
रजसः	१४२, २५८, ३६८	रकाम्	२१४
रजसा	२८०	राजति	२१०
रजस्तमसो	४७०	राजते	३३१
रणाय	४४, १४७, ३८८	राजमंत्राणां	१७
रणः	१७	राजा	१५, १७, ७३, ३७४, ३८६
रणक्षरं	३४८	राजानम्	३४, १०४
रणम्	२४४	राजाना	२००
रणानाम्	१२८, २८४	राजानौ	२४७
रणेभिः	१८२	राज्ञः	१७८
रण्यामः	७१	राज्ञे	२६१
रण्याम	१४५	राट्	३३१
रण्यतिः	..	रातिः	२७८, ३१३
रण्य	३२७	रातेः	२१५
रण्यतेः	१७	रात्रिः	४५, २६८, ३७१, ३८८
रण्याय	२७१	रात्रिम्	३७१
रणसागः	१७	रात्रेः	३७७
रण्यातिः	८४	राधमा	२०४
रण्यिः	३८०	राधामि	४१२
रण्योणाम्	१४३	राध्रान्तिकर्मा	१०६
रण्यथः	३५६	राभः	३८०
रण्यः	४०३	राभः	२७०, २७१
रण्यपापम्	२७७	राभय	१०२
रण्यभिः	२८२, २८४	"राभा रमणायोपियते न धर्माय"	२७१
रण्यः	३७२	राभाम्	..
रण्यतेः	७७, २०६	राये	३८८
रण्यमाम्	१७४	रायश्च	२२७
रण्यरणात्	१६७	रायन्धि	१४५
रसा	२०६	राज्ञौ	२१२
रसाः	४०३	रासन्	२७८
रसात्	३७३	रासन्ति	४०२

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
विभक्ता	४०२	लोकम् ...	२६१, २०८, २४७, २७६
विभे	१४५	लोकस्य ...	५० ... .. २८५
विहन्ति	१४२	लोकेषु	२४८
वैरिषः	७८, १७४	लोकितम्	२७८
वचेः	१६७		
वदः	७५	वकारः	६७, १००
वद्वलम्	"	वक्तव्यप्रश्नम्	२१६
वद्वः	१८७	वस्तु	६२, ६४
वद्वाय	७७, ७८	वस्तुयः	१८६
वद्वामः	१८२	वस्तुनी	९७
रूपंरूपम्	१००	वचः	४०१
रूपम्	२८१	वचसा	५०
रूपविशेषैः	१६७	वचस्यु	२७८
रूपशः	२८८	वचांसि	१७२, २८७
रूपाणि	१००	वचेः	२७०
रूपेण	२७७	वचिन्	२४०
रेकवस्तुः	२२८	वस्तुम्	२२१, २२७
रेजति	१४८	वदन्ति ...	२१७, २१२, ७४८, २४८
रेजन्ते	७८८	वधकर्मा	२८०
रेतः	२२, २७२, २८२	वधन्ति	२८२
रेतसः	२७२	वधैः	१४८
रेखिह	१४६	वनस्पते	१८
रेवति	२६३	वनोथान्	२४४
रोचते	२७८	वन्दमानः	१२६
रोदयतेः	७५	वन्धनात्	४१०
रोदसौ	७७, ८६, १७५, २४२, २४४, २८०, २२६, २४०, २४७	वपते	२८१
रोमण्णो	९	वपापलानि	२७५
रोरवणम्	२४५	वपाम्	४०७
रोरवौति	"	वयः	१८२
रोरुयते	१४६	वयुनानि	९२
रोरुयमाणः	७५, ७८	वरन्ते	१२०
रोरुन्ति	२४७	वरसत्	४०१
रोति	७५	ववण ...	२८५, २८६, २८७, २८८, २८९
		ववणः ...	७१, ७४, २८४, २००, २०६
		ववणस्य ...	१७८, २७७, २२८
		ववणानो ...	२२१

पदम्	४०	पदम्	४०
वदन्तानौम्	४२	वञ्जितेजःप्रभम्	४०८
वरेष्वाः	२७०	वाः	९
वरेष्वाम्	४८१	वाक् १४६, २१०, २१२, २१३, २४२,	
वर्णः	२२८	२४४, २६७, ३४८, ३४९, ३४९	
वर्द्धताम्	२४७	वाक्परिमिता	३४८
वर्द्धमानः	४११	वाक्शेषयः	२८६
वर्द्धतानाः	११	वाघतः	१८६
वर्षति	३२	वाघः	३४८, ३४७
वर्षम्	१०	“वाघः प्रवञ्जितेव”	३४७
वर्षिष्ठया	१८२	वाचम् ... २१०, २१३, ३००, ३४९	
वष्टु	२०९	वाचस्यतिः	१००
वष्टुः	२४४	वाचस्यते	१०३
वसतेः	९६	वाजः	१८६
वसत्याः	१००	वाजमातमा, ...	४६
वसन्तान्	४११	वाजसातय	३३०
वसवः	३२०, ३२६, ३२७	वाजिनः	३२७, ३२८
वसातिषु	२४०	वाजिनम्	१२९
वसानः	३६९	वाजिनोवती	२०९, २४७
वसिष्ठः	८	वाजो	१३३
वसिष्ठाः	१९६	वाज	१३६
वसु	६३	वाजभिः	२०९
वसुः	४०१	वातः	१३८, १३९
वसुधितौ	६३	वातस्य	१९६
वसुधेयस्य	६३, ६४	वाति	१३८
वसुपत्नी	२३७	वातु	१३९
वसुभिः	३२०	वातैः	६७
वसुवने	६३, ६४	वासदेव्ये	३४९
वसुनाम्	२३७	वासम्	२३८
वसुनि	२३८, २२६, ४१२	वायुः	६७, १६७, ३७१
वसा	,,	वायुर्कर्म	७१
वसास्यते	१०३	वायुना	४०७
वसे	२८	वायुम्	३७१
वसतुम्	२६१, २६८	वायो	६९
वसन्ति	२७६	वायोः	३७०, ३७७
वसेयुः	७१	वायौ	३४९
वञ्जिः	३८४	वाध्वादित्यौ	२०९

पदम्	४०	पदम्	४०
चारयति	९	विदाद्य	४०६
चारि	११	विदुः	१६५, २४८, २५२, ४०७
वाद्येति	६३	विदुषः	२५२, २०६
वाचम्	२१६	विद्वानापमम्	२१६
वाचिनौ	२१६	विद्यते	४१५
वाच्यमानान्	८४	विद्यया	४०६
वाचशाना	२४०	विद्या	२६०, ४००, २०१
वाचशानाः	४८५, २८६	विद्याकर्मणौ	४०५
वाचध्वानः	१२७	विद्याम्	४५०, ०७१
वाचध्व	१०४, २८६	विद्याम	४०७
वासवः	२२०	विद्यामप्रमौ	४०६
वासवात्यः	२५०	विद्युत्	२०२
वास्तुः	६६	विद्युन्मद्भिः	१८२
वास्तुष्यतिः	१००	विद्भवन्ति	२६
वास्तुष्यते	१००	विद्वांसः	४०६, २८०
विकर्षयति	४०३	विद्वान्	२३, ४०४
विकसितम्	४०८	विधतिः	११५
विक्रीणमात्राः	१७६	विधर्त्ता	२०४
विकृतानि	४८६	विधर्मणि	४६२
विकृत्य	६०	विधर्मम्	४८६
विचक्रमे	२८१	विधातः	१०६
विचक्षते	२६१	विधाता	१२०, १०७, १०८
विचरन्ति	२६०	विधोयते	२१०
विचेतन्	४६०	विधुम्	४८८
विजयते	४६	विधुम	११५, २१६
विजडः	४६०	विन्दति	४८
विजानान्	४६१	विन्दते	४०७
विजानामि	४६३	विन्दुमिहम्	४०८
विज्ञायते	२१३, २१६, २१०	विपर्वम्	४८
विनक्षया	६६	विपश्चितः	४६२
वितिष्ठसे	४७	विपश्यसि	६८८
वितेजिरे	४४७	विपाट्	२६, ४०
विदन्	५	विपाट्कुतुद्रो	५६
विदथे	३	विपाट्कुतुद्रो	५८
विदधाति	१०१	विपाशि	२४१
विदधेत्	०१	विप्रम्	४०७

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
विप्राः	१८६	विश्वकर्मम्	११८, ११०
विप्रामः	१०४, ४०७	विश्वजन्यम्	१७७
विबोधय	२५४	विश्वतः	१३३, ३८०
विभङ्गातिमाचः	३७१	विश्वतोऽधारम्	३४७
विभाषितमृषः	१००	विश्वदानोम्	२२५
विभौदकः	११	विश्वम्	८८, १५६, २३०, २६८, ३८८, २८०, २८१
विभुः	३८०	विश्वरूपः	१३७
विभूतिम्	३७३	विश्वरूपम्	२६१, ३११
विभ्वा	१८६	विश्वरूपाः	२१३
विमनाः	१२०	विश्वनिद्रम्	३१५
विमलशरैरेण	४०७	विश्वस्मात्	२२६, २२७, २६२, २८२, ३५१, ३५२
विमानः	३६८	विश्वस्य	७३
विमाने	१४२	विश्या	१००, १००, १३७, १५२, २१०, २७०, २७८, ४१२
विमल्ल	५८	विश्याः	२३
विशत्	३८१	विश्वानरः	१७४, १७७, २८४
विशन्ना	३८४	विश्वानरस्य	२८४
विरवेण	८०	विश्वानराय	१७५
विराजति	२७०	विश्वामुवे	..
विरूपामः	१८०	विश्वाय	२७६
विबः	८४	विश्व	८०, २६६, २५२, ३८३
विवसते	३७०	विश्वदेवाः	२०२
विवस्वतः	२६६, २६८	विश्या	५
विवस्वते	२६५	विषसे	५८
विवस्वान्	२६६	विषम्	२०८
विवासति	२००	विषित	२८०
विविद्धि	८	विषिते	५८
विविधाः	३७४	विषरूपे	२७८
विहृडा	३८	विषरूपेषु	२००
विवेश	१५६	विषुषौः	२६८
विशः	२८८	विषुषौना	२८५
विशतेः	२८०	विष्टौ	१८६
विश्वकर्म	३७०	विष्ठितम्	२०
विश्वस्मान्	..	विश्यातेः	२८०
विश्वेविश्वे	८०		
विश्वपतिः	२८४		
विश्वकर्मन्	१२७		

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
विष्णुः	१५०, १८१	हृष्टः	३००
विष्णुपदे	..	हृष्ट्यावतः	८१
विष्णोः	२६२	वेतेः	६०
विष्णुस्त्री	६१	वेद	२५२, ४००
विष्णुजः	८४	वेदम्	३६२
विष्णुयाः	१००	वेदयन्त्रे	३४८
विहितानि	३८६	वेदाः... ..	३४५
वीरुङ्गः	१६	वेदितव्यम्	३०८
वीताम्	६३, ३४	वेदितव्य	३५८
वीतिहोत्रः	४००	वेदियत्	४०१
वीरान्	१०४	वेदोक्तानि	३००
वीर्याय	१०४	वेद्याभिः	३६०
वीर्यस्य	..	वेद्यष्टे	००
हकम्	३०८	वेनः	१४२, १४६, ३८०
हक्तः	३६४, ३८१	वेनतः	१४६
हक्तम्	३००, ४०५	वेन्ना	२४१
हक्तान्	८६	वेद्यतःन	३००
हक्ते	३६४	वेद्याकरणाः	०
हजिनानि	१४०	वेद्यस्वतम्	१०५
हणक्त्	१८	वेद्यकर्मणः	४१०
हणोति	०१	वेद्यदेवानाम्	३१५
हणोतेः	३१६	वेद्यदेव्याम्	२६५
हयास्तम्	१६५	वेद्यम्	३३३
हयकर्मा	३३३	वेद्यश्चम्	१४८
हयशौ... ..	२६६, ३०५	वेदा	३८५
“हयशौ श्रुतसुपर्णा”	..	वेदादा	२
हयभः	३३, ३४५	वेद्यवाचः	२१३
हयभम्	३४	वेद्यिष्यपत्	२००
हया	२३६, ३८६	वेद्यन्	३३१
हयाकपायि	३६३	वेद्यभवत्	३४८
हयाकपायी	२६१	वेद्यतिष्ठते	३८०
हयाकपिः	२६२, ३४२	वेद्यने... ..	२२६, २५२
हयाकपे	२६३, ३४१	वेद्यहारिकौ	३४८
हयाकपेः	२२०	वेद्यस्यत्य	३४
हयाकप्यनः	२६२	वेद्योतिः	२८०
हृष्टिः	०२	वेद्यन्ति	३२

पदम्	४०	पदम्	४०
बेषि	१८०	अरवान्	१११
बोस	१८०, १८१	अरीरम् १०८, १४४, १५६, १७३, १७६	
बोसम्	१७८	“अरीरमच षड्गुण्यते”	१५७
बोसनि	१४९	अरीराधि	१८१
बोससत्	४०१	अरीरं	१०८, ४०४
व्रतचारिणः... ..	८	अर्म	१८, ४१, १३०
व्रतस्	१००	अर्मणि	१७८
व्रते	१००, १३०	अर्याम्	१३०
व्रतमात्	१८४	अर्याभिः	१६१
		अर्याभिम्	”
अभक्ति (अभ्यः)... ..	१४४	अर्यः... ..	१८७
अकुनिः	१	अर्यसः	१८४
अक्रांति	”	अर्यसा ... १३०, १३३, १८८, १०४	
अक्रप्रसरेः	”	अर्यमानम् .३.	७१
अक्राम्	४०७	अविष्ठ	४०१
अक्रूरः	३	अशयानाः	८
अचोभिः	१८१	अश्वन्ता	१८४
अमदाय	१२६	अश्वपूणिः... ..	१८१, ११४
अतबलाजः... ..	१७१	अश्वपूणः	१४४
अतम्	१४०, ४११	अश्विः	१७
अतवत्	१४	अश्विवत्	१७४, १८७
अतसाः	१३०, १३३	अश्विः... ..	१७४, १७४
अतायथा	४११	अश्वम्	१००
अचून्	१८६	अश्विगोतेः	१४३
अन्नमलम्	१६१	अश्विः... ..	१४२
अब्दस्यार्थपरसगन्धहारिणः	१८१	अश्विथत्	१२८
अब्दानुकरणम्	१७१	अश्विः... ..	१७८
अम्	११५, १२८	अश्विनः	१००
अमो	१८६	अश्विं	१४४
अम्बरम्	१८१	अश्विलम्	१४८
अम्भु	१३८	अश्व	४०, ६१
अम्भुः	१८०	अश्वकम्	१७८
अथानम्	१६	अश्वकशोषितसंयोगात्	१७३
अथ	१४०	अश्वकान्तिरके	”
अरदः	४११	अश्वकण	”
अरदम्	१४४	अश्वकम्	४११

पदम् .	पृ	पदम्	पृ०
शुचमानः	१४०	कृतिः	४४०
शुचिपत्	४०१	"श्रुतिमतिबुद्धिः"	४६०
शुतुद्रिः	४९	शुधौ	४९
शुद्राविषी	"	शुष्ठः	४८०
शुनः... ..	४१	शुष्ठम्	२४२, २४४
शुनासौरो	६१, ६२	शुष्ठा	४४८
शुभाशुभं	४०४	शुष्ता... ..	४००
शुभाः	४००	शुष्कणः	४०२
शुभ्रे	४९	शुष्का	"
शुभ्रः	१४०, २०९	शुष्कः	१२, १४०
शुष्कम्	२४४	शुष्कमय	२०
शुष्कात्	८६		
शुष्काः	४४४	शुष्क	४०९, ४८९
शुष्कवन	२९०	"पङ्क्तिश्रुत्याणि"	४०९
शुष्कदि	४९	शुष्काम्	४८९
शुष्कितु	२०, २१५, ४०२, ४४१	"पङ्क्ति वपःपलाजि"	४०४
शुष्कितेः	१७		
शुष्कते	१०४	शुष्ककते	४६०
शुष्कम्	४०८	शुष्कम्यते	४०२
शुष्कः... ..	४००	शुष्कसुरे	१८५, ४९०
शुष्पः	२, १४९	शुष्कितम्	४००
शुष्पते	१०९, २८२, ४८०	शुष्कितानाः	१४०
शुष्पः	१००	शुष्ककते	४८१
शुष्पाः	४३१	शुष्ककते	१८६
शुष्पितम्	४०३	शुष्ककतप्रःश्रयोः	२४०
शुष्पितान्	"	शुष्ककतान्	८४, २६६
शुष्पितान्तिरेक	"	शुष्ककथिः	४०
शुष्पयतेः	४८०, ४८४	शुष्का	१००, २४२, ४८०
शुष्पनः... ..	१४१	शुष्कायः	४६०
"शुष्पनो शुष्पानाम्"	४८२, ४८४	शुष्कायाः	४०४
शुष्पया	४०	शुष्कयतेः	४८०
शुष्पा	४८	शुष्कयम्	४१९, ४८०
शुष्पाम्	४०	शुष्करम्	४८१
शुष्पः	१४, १०१, १०४	शुष्कधम्	४४
शुष्पम्	२१९	शुष्काः	४९
शुष्प्यम्	२४४	शुष्कये	२०६, २००

पदम्	४०	पदम्	४०
सङ्गमनम्	१०५	सङ्गदाः	१३९
सङ्गमे	१४२	सङ्गवन्तं	१८६
सङ्गता	२९	सपत्नाः	१९७
सङ्गतेः	२९, ३०, २९०	सपर्यंतः	१७५
सङ्गन्त	३३०	सपोतिम्	६४
सङ्गन्ताम्	४९	सप्त	१९८, २०९, ३११, ३४५
सङ्गा	२४४	सप्तशतवयः	२०७, २०९
सङ्गाः	२०	सप्तशतपोषानि	१९०, २८९
सङ्गावसः	१८३	सप्तशतपोष	१२०
सङ्गावते	३७७	सप्तशतश्यामि	३४५
सङ्गाजाति	३८०	सप्तशतम्	२८९
सन्	३८१, ४१९	सप्तविंशतिः	१४९
सतः	१०४, १३८	सप्तशतम्	४५
सतीः	३९०	"सप्तशतं पञ्चवक्ष्य समेषां"	३७५
सतीकम्	३८१	सप्तश्रमा	७५
सतीजम्	"	सप्तशंता	२००
सत्तम्	३७०	सप्तापः	३०९
सत्तकचक्षुः	३६९	सप्ताहंभे	३९९
सत्ताजि	१	सप्तः	२
सत्यभ्रमंभः	१७८	सप्रथः	५१
सत्यम्	३६९, ३८१	सप्तशते	१४८
सत्तमदो	३०९	सप्तस्यु	२०
सदहनम्	३८१	सप्तदः	२५
सदम्	३०९	सप्तजा	२१, २७, १०, ७५
सद्य	३८१	सप्तने	३८८
सप्तशोः	२६९, ३६९	सप्तश्वारभेते	३७५
सप्ता	३०६	सप्तश्रवणम्	१८६
सप्तेमि	३२८	सप्तश्रवणम्	३७५
सप्तेति	२६२	सप्तश्रवणम्	१७४
सप्ति	३९०	सप्तश्रवणम्	२०
सप्तक	१२०	सप्तश्रवणम्	२५०
सप्तशि	१४५	सप्ता	६९, ६२
सप्तवलि	२९	सप्ताख्या	३२०
सप्तशतम्	३७५	सप्ताज	३८८
सप्तशः	१९, २९२	सप्ताजकर्मेषां	२५०
सप्तदा	२८	सप्ताजकर्मेषां	२५

पदम्	प्र०	पदम्	प्र०
समानजन्मानौ	२००	सकृपताम्	४०५, ४१२
समानम्	१६७, ४०४	सर्गाः... ..	३८१
समानाभिवाहारम्	२६	सर्तः	३८, २७४
समारोहणे	२८१	सर्पः	४०८
समासते	३५२	"सपोषां वाम् वयसां कुड्रस्य सरोरुपस्य चतुर्थीं व्यावहारिकीत्येके"...	३४८
समुद्रः	२८८, ३००, ३०२, ३८१, ३८६	सपिः... ..	३८१
समुद्रम्	१३४, १५६, ३००	सर्वज्ञानः	३७२
समुद्राः	२३०	सर्वताता	२०४
समुद्रियः	२८७	सर्वभूतजिज्ञासा	४१२
समुद्रः	२०७	सर्वम्	३८१
समुद्रम्	२८१	सर्वमयः	३७२
समे	७५	सर्वभेधे	१२०
समेति	०६८	सर्वाङ्गसम्पूणाः	३७४
समेन	३७२	सर्वाभिः	३८२
समेत्वन्	८१	सवाम्	३५२
सम्पिबन्ते	२८४	सन्निलम्	३६८
सम्पिबन्ति	१६५	सन्निलानि	२२८
सम्पिष्टान्	२३८	सर्वाकताम्	४०५, ४१२
सम्प्रत्ययः	३३७	सवनक्रमेण	३५४
सम्प्रेषी	६२, ६३	सवनम्	३२६
सम्प्रभूव	२६६	सवनानि	३५४
सम्प्रिन्वानः	१०८	सवम्	२३३
सयुजा	४०४	सवर्णाम्	२६५, २६६
सयोजिः	३८४, ३८५	सवर्णायाम्	,,
सरः	३८	सवान्	१५, १६१
सरणात्	२०५, २६४	सविनः	१३६
सरण्युः	२६४, २६५, २६६	सविता	१३३, १३४, १३७, १७७, २३३, २६१, २६८, २७०, ४११
सरत्	२३८	सशिरस्कः	४०८
सरथम्	१३२	सस् (ससस्ताना)	१८६
सरमा	२०५, २०६	ससर्ज	७६
सरसन्	११८	सस्यम्	६२, ६३
सरसति	३८	सहः	१७५
सरसती	२०७, २१०, २८७	सहमानाय	७७
सरस्रान्	११५	सहसम्	१५, १६१, ३४०
सरोरुपस्य	३४८		

पदम	प्र०	पदम	५०
महत्त्वमाः	१३०, १३७	मौदम्	१५४
महत्त्वाक्षरा	२२८	मौम्	२२९, २४१
महावाचनम्	१२९	मौरः	६१
माकङ्गानाम् *	२८९	मौबतु	२१६
माकम्	९२, १६१, २११	मौबतेः	॥
माक्षति	१९८	मौषधाति	२०९
माक्षते	॥	सु (अपत्यम्)	२६३
माक्षिमाचः	२८०	सुकिंशुकम्	२६१
माङ्गुम्	२०४	सुखः	११२
माङ्गुमादिनी	२६३	सुखम्	९, २६१
माङ्गुमानिनी	२६३	सुखाचयकरम्	२६३
माध्याः	२१५, २२०	सुगन्धम्	४१०
मान	७०	सुगाः	२२६
“मानभिः स्वयम्भि”	२४५	सुचक्रम्	२६१
सामानि	२४८	सुचक्रं	७१
सामान्यात्	२००, २०१	सुजातः	२२२
सायम्	२५४	सुतः	१६४, २८६
सारिष्टम्	४१२	सुतपा	१०४
साविचः	२००, २०१	सुतम्	१६५, २१४
साविपत्	२३३	सुतस्य	२९९, २४४
साहचर्यात्	१६०	सुदुघाम्	२२३
सिक्कम्	२०२	सुदेवः	४००
सिद्धतम्	६२	सुद्रविणः	२०४
सितम्	२९	सुधन्वनः	१८६
सिभ्रम्	५७	सुनवाम	४०८
सिनम्	२१६	सुनोतु	२२४
सिनाति	॥	सुनेतेः	१६१
सिनोवालि	२१८	सुपथा	२२६
सिनोवालो	२१६	सुपर्णः	१५५, १५६
सिन्धुः	४०, २९७, ३८१	सुपर्णम्	२८
सिन्धुम्	४०८, ४०९	सुपर्णा	४०४
सिन्धुनाम्	७५	सुपलाये	२९४
सिन्धौ	१५	सुपर्णे	२६२
सिधक्तु	२४२	सुपूतम्	९५
सिधिवः	९२	सुप्रभृतः	४०२
सौदति	२१८	सुभगः	२५०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
सुभगा	२१५, २१६	सुत्तानि	१८६, २८१
सुभगाम्	२२६	सुत्तं	१६१, २७८
सुभङ्गाम्	२२०	सुत्तौ	२१६
सुभङ्गः	४०२	सुत्था	..
सुभङ्गम्	१०५	सुत्तवः	१८०
सुभङ्गस्य	२५०	सुभर्षम्	२५
सुभङ्गस्यः	५	सुत्तयन्ते	१८६
सुभङ्गः	४१३	सुत्तयमान्	२२५
सुभङ्गि	१०८	सुत्तयन्तः	१८६
सुभङ्गो	१८५	सुत्तः	१२०, २५०
सुभायाः	१८२	सुत्तं	२८०
सुभार्याणि	२५५	सुत्तः	१३२, २०५, २००, ३६०
सुभतेः	२०५	सुत्तम्	२०६, ३०६
सुभर्षरेताः	४०२	सुत्तस्य	१५०
सुभङ्गः	३८६	सुत्तयोः	२५८
सुभिता	२८३	सुत्तयोः	३५०
सुभितायै	१८३	सुत्तौचन्द्रमसौ	२५०
सुभितांसः	३५०	सुत्तौम्	२६१
सुभौरः	१८	सुत्तं	२६१, ३८०
सुभृतम्	२१८, २६१	सुत्तौदयपर्यन्तः	२५५
सुभरः	..	सुत्तानाम्	२३०
सुभेवः	१००	सुत्तानि	१५१
सुभारथिः	०५	सुत्तौ	३५३
सुभार्यान्	३०६	सुत्ता	१००, ३५८
सुभौमया	३८	सुत्तम्	३१३
सुभृती	२१५	सुत्ता	१००
सुभृतिहृत्	२५१	सुत्तियाणि	३८०
सुभृत	२१३	सुत्तितयः	२१६
सुभृते	२६३	सुत्तितोः	३५२
सुभृवम्	२१८	सुत्तितम्	१६५
सुभृवाः	३३०	सुत्तितः	१६१, १६५, ३८०, ३८२, ३८६, ३८०
सुभृवाम्	२१५	सुत्तितयै	५३, ५०
सुभृवः	२३३	सुत्तितभक्तः	१६१
सुभृवः	३०५	सुत्तितम्	१६१, १६५, ३८५, ३८६
सुत्तभाङ्गि	१५८	सुत्तितस्य	१३६, १६१, १०८, २५५, २८८
सुत्तम्	१३५, ३१५		

पदम्	५०	पदम्	५०
सोमाय	२११	फत्	७४९
सोभिः	१४	फनोकम्	७८०
सोमं	७८६	फ्यानम्	९६१
सोम्यम्	१४१	फ्याना	४१
सोम्यासः	१९१, १९४	फवेत्	१४९
सोधन्वनाः	१८६	फटा	३०१
सौभगाय	७७७	फिधत्	१५५
सौमनमे	१९४	फषा	४००
सौम्यः	७७७	फः	१७४, ७७७, ७८१
समयन्	८६	फगूपाः	१५७
समथिभौ	७४८	फधया	७९४, ७९८
सना	३०४	फधावः	७७८
सकः	७१८	फधावने	७७
सताः	७०९	"सधितिवनीनाम्"	३८०, ७८४
सपथ्यम्	१९८	सपतः	३०९
सूपः	१७६	सपिवात	७८
सोमः	१९६	सपोति	३७१
सोमम्	७९, ८०	सप्रनंशनः	१९७
सोधम्	७८	"सथकूमाणि आदित्या धने"	७८७
सथायतेः	१७६, २१८	"सथकूमाणि आत्मनि धने"	७८४
सथान	७७०	सथम्	१९७, १४८
सथियः	१९९, ७९०	सथभूः	३८१
सो	११५, ३७३	सरात्र्यम्	३०४
स्यः	२९९	ससैः	३९८
स्यान्	७८९	ससैः	१८९
स्यत्यन्तिप्रलयन्यायेन	४०८	सस्य	९८५
स्यरतेः	१७	सस्यिकम्	३८०
स्यरधन्वने	७७	सस्यैः	९९
स्योसाप्तौविः	६७	सस्यै	९८८, २९०
स्यतेः	२९०	ससा	९१८
स्यशतानि	७७५	सस्ये	५३, १९९
सया	७७९	ससि	९३०, ७९८
सयम्	७	ससितः	३७३
सया	२६३	सादिष्ठया	१६४
सयम्	३७९	साप्रवचन	७८
स्य	९५०	सावेशा	९३८

पदम् .	पृ०	पदम्	पृ०
स्त्रीर्धते:	२०४	चिंसांम्	२०७
सुतौकम्	२८०	हिङ्	२२१, २३०
सः	२५०	हितिः	२०६
		हितेन	२४
हंसः	२८०, ३८२	हिन्, ...	२१४
हंसयन्थयति ?	४००	हिनेत	२५४
हंसाः		हिरण्यगर्भः	११५
हन्ता	२५४	हिरण्यरथाः	१८२
हन्तारौ		हिरण्यवर्षांम्	१६१
हन्ति	८२, १४७	हिरण्यरूपः	१०४, १३६
हन्यते	२२	ऊवानाः	३०३
हरन्ति	२१२	ऊवामह	२४४
हरो	५६	ऊवे	२१५, २८४
हर्षते	१८३	ऊवेभः	१०२, २७४
हर्षमाणामः	१२०	ऊयते	२१८
हवम्	६२	ऊयसे	१४०
हवामह	४०७	हृत्पद्मनिलयस्थितम्	४०७
हविः ... २१८, २२७, २६६, ३६८, ३८१		हृत्सु	५२
हविर्दाने	५६	हृत्स्वमः	२२७
हविभाञ्जि	१४२	"हृदयं श्लोकाकपालानि"	३७५
हविषा १०५, ११४, २१२, ४००, ४११		हृदा	३६०
हविष्यान्	२००	हृदे	१३२
हृषेष्	१२१, ३०८	हृतिम्	२३
हव्यम्	११२, २१८	हृम	३८१
हमनाम्	२	हृमन्तान्	४११
हस्तान्नः	२२	हृण्यरूपे	१३४
हस्तासः	३४४	हृता	४०१
हस्तं	२२	हृताम्	४००
हार्दिद्रविकम्	७५	ह्यः	३८८
हामन्ति	४२	हृदस्य	१०
हाममाने	४२		

अथ निरुक्तदृष्ट-सम्बन्धिपदानां सूची

पदम्	ख०	पा०	ख०	भा०	पृ०
पुमान् (दायादः) ...	८	२	५	५	२३*
स्त्री (दायादा) ...	८	५	५	५	२५†
ग्रा (वाल्मिका ?) ...	..	..	..	..	..
याया (युवती ? प्रभा० ४०७) ..	८	८	८	..	२५‡
सना (दृडा ?) ...	..	५	५	..	२५‡
नपुंसकः (तृतीया प्रकृतिः)	१०	९	६	५	२७‡
पण्डक. ,, ...	६	६	६	८	२७‡
उपशमनम् ...	८	१	५	८	२८‡
मुक्तानकर्म ...	..	..	५, ५	..	२५‡, २६‡
वरः ...	१	८	९	..	३१
वधुः ...	९	१	८	..	१५‡
गर्भः ...	१०	२	१०	५	११‡†
धृषः ...	६	५	५	८	२५‡
वाल्लः ...	११	६	१०	५	२१‡
शिष्टः ...	१०	५	९	५	१४‡
कुमारः ...	५	८	७	८	८‡
शुवा (प्रभा० ३८८) ...	५	..	३	९	४४‡
सनथः ...	..	..	..	..	..
पल्लितः ...	१८	९	१८	५	३८‡
स्यविरः ...	६	६	९	३	२६‡

* प्रभा० २५८, २६६, २७५ । प्रभा० ३७३, ३८० ।

† प्रभा० २२५, २५८, ३२१ । प्रभा० ११५, १८८, ३०३, ३८० ।

‡ प्रभा० २२५, २७५, ४६२ । प्रभा० १४३, ३८० ।

पदम् .	ख०	पा०	ख०	भा०	प्र०		
पिता	...	१३	९	५	...	४	३७९*
माता	...	..	..	..	...	..	.. †
आचार्यः	...	१	८	२	...	९	४९
सः । शिष्यः ०भा० ३६५, ३८४	...	७	१	५	...	४	४१४
धारा	...	१	..	..	...	९	४८६
भगिनौ	...	३	१	६	...	..	९७५
जातिः ०भा० २६७, ४००	...	..	..	..	...	..	..
खसाः ०भा० ३००	...	११	८	११	...	४	९१८
श्रेष्ठः ०भा० २६९	...	२	०	१	...	९	१९५
मध्यमः	...	५	५	५	...	..	४८६
कनौयान	...	..	४	१	...	..	१९५
पतिः	...	..	८	८	...	४	१०५ ‡
जाया (०भा० ३६७) ४भा० १०७, ३३१	...	..	११	...	...	..	५६६
जनिः (४भा० ३३१)	...	..	..	८	...	..	१०७
पत्नी (४भा० २२५, २५८, २६१, ३३१)	...	१०	५	११	...	..	४८०
सुभगः	...	११	..	५	...	..	३०४
उग्रता (०भा० ३६६) ४भा० २६०	...	६	४	...	...	९	१३०
सुवासिः	...	..	..	..	...	..	..
विधवा	...	८	८	..	...	..	४१५
अपतिका	...	८	१	५	...	९	९६७
अपुत्रा	...	..	..	..	...	..	..
गन्तक	...	..	..	..	...	..	..
निष्पत्तो	...	५	८	४	...	४	८७
वास	...	१८	९	०	...	४	९७१

* ०भा० २५८, ३६७, ४६९; ३भा० १९६। ४भा० २६४, ३००, ३०४, ३७५।

† ०भा० १८८, ४६० । ३भा० ४८७ । ४भा० १५६, २४०, २६८, ३०४।

“मातरा” (मातरी = माता च पिता च) ०भा० २७५ । ४भा० ६०, १०७।

‡ ०भा० ३६७, ४६० । ४भा० २९६, २६१।

पदम्	अ०	पा०	अ०	भा०	पृ०		
सपत्नी	...	४	१	९	...	२६३	
जातः (४भा० ११९, ४भा० १०७)	४	४	४	...	९	२९०	
दृष्टः	...	"	"	"	"	३९१	
आरिषी	...	१९	१	७	...	४	०५८
जाम् (पुत्रः कन्या वा)	...	४	"	६	...	९	०७५
अपत्यम् (तोकः ४भा० ०१४)	"	"	"	१	...	"	०५४
ततः पिता पुत्रो वा	...	६	०	०	...	४	१५५
मनाःमाता दुहित्वा वा	...	"	"	"	...	"	"
पुत्रः	...	९	४	"	...	०	१८८*
दोषः	...	४	१	"	...	"	२५५
तोकः (४भा० ३८, २५७, ३८८)	"	"	"	५	...	"	२६७
ताम्बः	...	"	"	६	...	"	२७५
आत्मजः	...	"	"	"	...	"	"
अन्योदयः	...	"	"	४	...	"	२५७
अन्यजातम्	...	"	"	०	...	"	२५५
अरण्यः	...	"	"	९, ४	...	"	२५४, २५७
कनिः	...	१०	९	८	...	४	१०७
कन्या (४भा० १०७)	४	"	७	...	९	"	४१७
दुहित्वा	...	४	१	४	...	"	२५८†
अप्रजा	...	"	"	५	...	"	२६०
पुत्रिका	...	"	"	"	...	"	"
अभाषका (२भा० २६०)	"	"	"	"	...	"	"
मग्नी (दोषिवं पीवं वा)	...	३	"	४	...	९	२५८
मग्ना (..)	...	"	"	"	...	"	२५८
मपान् (..)	...	८	९	९	...	३	४५८

* २भा० २५७, २५८, २६७, २७५ । ४भा० १८६, २५९, २७४, २८० ।

† २भा० २५७, २६७, ४६९ । ४भा० २६८ ।

पदम् .	ख०	पा०	ख०	भा०	पृ०	
पौत्रः (४भा० ७८, ९५७)	३	१	४	...	९	९४६
तन्मयः (४भा० ९५६)	१०	..	..	...	४	७८
दोषिणः	...	६	..	...	९	९४६
जामाता	...	९	९	...	६	१०६
विजामाता	...	..	..	...	..	..
देवरः	...	३	३	...	९	४१४
व्यालः	...	६	९	...	६	१०६
समिता ("भमिनोभर्ता" इति इति)	३	१	..	...	९	९०४
सुषा	...	१०	..	...	४	९६३
सुवौरा	...	१	६	...	९	६१
मातुलः	...	१०	४	...	४	४०७
मातुल्ययोषा	...	..	..	...	..	..
मातुल्ययोगिन्यः	...	..	..	...	..	..
पितृष्वश्वेयो	...	..	..	...	..	..
पितृष्विना	...	..	१	...	..	४६१
पितरः	...	३	१	...	९	९६६*
वंशः	...	४	..	...	६	४४
दायादः	...	९	..	...	९	९४६
ज्ञातवः	..	४	३	...	..	४६९
सवन्धवः	...	..	..	...	..	..
सनाभयः	...	..	..	...	..	..

अथ नैस्तार्थसूची ।

पदम्	अ०	पा०	अ०	भा०	पृ०	
अक्षुरः (?) ...	४	१	४	...	२	१६१
अक्षपत्सिधुनः ...	८	१	८	...	४	११
अगम्यः ...	१	२	४	...	२	५५
अगम्यः (तनूनापाखाजौ)	८	४	७	...	४	४८७
अङ्गिरसः ...	११	२	५	...	४	१८०
अङ्गिराः ...	४	४	५	...	२	४४०
अभिः ...	४	४	५	...	२	४४२
अभिः (नाराङ्गमथाजौ) ...	८	४	७	...	४	४८७
अथर्वाः (स्तूयः) ...	१०	४	१४	...	४	४०२
अथर्वाषः ...	११	२	६	...	४	१८१
अदितिः (देवमाता) ...	११	४	२	...	४	२००
अर्धन् ...	१०	४	८	...	४	१४५
अश्रुः (वायुः) ...	४	४	५	...	२	४८६
अश्विनी (राजानौ) ...	१२	१	१	...	४	२४७
आद्यथः ...	१०	१	८	...	४	८१
आद्यायकः ...	१	४	४	...	२	७१
आङ्गिरसः ...	१०	४	१०	...	४	१६६ ४०
आचार्याः (शास्त्रगुरुवः) ...	७	६	२	...	४	४८८
आत्मा ...	१४	२	१	...	४	४६८
आम्नाः ...	११	२	८	...	४	१८६
आर्थः (ईश्वरपुत्रः) ...	६	५	४	...	४	२४८
आर्षिषेणः ...	२	४	१	...	१,२	१८५, १८८
इन्द्रः ...	११	४	५	...	४	२२६
इन्द्राक्षौ (शची, सेना, प्रासङ्गा)	११	५	५	...	४	२२६
इक्षितसेनः ...	२	४	२	...	२	१८८

पदम्	ख०	पा०	ख०	भा०	पृ०	
उर्वशी (सहराः)	...	५	४	१	...	७४
उशिक	...	६	४	१	...	१८१
उत्साहः	...	५	४	४	...	१०९
उभुः	...	११	२	४	...	१८६
उचयः	...	१	६	५	...	१४७ ६०
उचिः	.....	२	४	४	...	१६६ ६०
उचिपुत्री (सोपानुद्रा)	...	५	१	४	...	१०
उचिपेयः	...	२	४	४	...	१६६
उकतः (समिः)	...	१	६	५	...	४४४
उके	...	१	४	४	...	६० ६०
उतिहासिकाः	..	२	५	४	...	२१७ ६०
उदुम्बरायसः	...	१		४	...	४४ ६०
उपमन्यवः	...	१	१	१	...	१ ६०
उपसवाभः	...	६	४	४	...	१८६ ६०
उपसिजः	...	६	४	१	...	१८१
उपसीयान्	...	६	४	१	...	..
उठः (काठकम्)	...	१०	१	५	...	७५
उलः	...	४	४	५	...	४४२
II:	...	३	१	४	...	४८६
उपिपुलः (शकुनिः)	...	६	१	४, ५	४	५, ७
उलिः (प्रासादः)	...	११	१	१०		१७६
उल्लपः (तनूनपाद्याजी)	...	८	४	७	...	४६७
उल्लवः	...	८	२	४	...	४५६ ६०
उल्लपः	...	१२	४	६	...	४१५
उल्लः	...	४	२	५	...	२६८
उल्लः (राजा)	...	६	४	८	...	२२७
उल्लः (राजा)	...	६	४	८	...	२२७
उल्लिकः	...	२	७	४	...	२४२
उल्लिहाः	...	७	१	२	...	२८६

पदम्	अ०	पा०	श्ल०	भा०	श्ल०
कीर्त्तः	१	५	१	२	१०९
कीर्त्तौ (राजानौ)	२	२	२	२	१६५
कीर्त्तुकिः	८	१	२	२	४४०
गार्थः	१	१	४	२	४७६०
गान्धवः	४	१	४	२	४७८
गृत्सुमदः	६	१	५	५	७
गृत्सुमदः (नाराणमयाजौ)	८	२	७	२	४६७
घृतप्रस्रः (अग्निः)	४	४	५	२	४८६
चर्मशिराः	३	३	४	२	४१५
श्वनः	५	४	३	२	४४५
अमदग्रथः	७	७	२	३	४१६
अमदग्निः (तनूनापायाजौ)	८	३	७	३	४६७
नैटिकिः	४	१	४	२	४७८६०
चितः (स्वर्गः)	५	१	६	२	४६५६०
दक्षः (स्वर्गः)	११	३	२	४	२००
दध्यङ्	१०	३	१५	४	३०२
दाक्षायणौ (प्रथिवौ)	११	३	२	४	२००
दोर्घतमाः (उभययाजौ)	८	३	७	२	४६७
देवापिः (राजा)	७	३	१	३	१६५
द्वितः (वायुः)	४	१	६	२	४६५
मदः	५	१	२	३	१०
नवगवाः	११	२	७	४	१६५
नाभाकः	१०	१	५	४	७५
मृतनैः (अस्त्राभिः)	७	४	३	३	४८५
नैदानाः	६	२	६	३	१७६, ३६७
नैवज्ञाः	२	२	४	२	१८८६०
नोधाः	४	२	८	२	४२४
पराशरः	६	६	२	२	२६३
परिवाजकाः	२	२	४	२	१८८

पदम्	अ	पा.	क.	भा.	प्र.		
पतञ्जलः	...	१०	४	४	...	४	१५६
पारस्करः (शास्त्रः ?)	...	१०	४	६	...	४	४१०
पारोक्ष्यविद्:	...	१	४	९	...	९	११३३०
पार्षदानि	...	१	४	१	...	९	११६
पुकरवाः ("राजा" औ०)	१०	४	२०	...	४		१६६
पूर्व याज्ञिकाः	...	७	६	४	...	४	४०१
पूर्वभिः (ऋषिभिः)	...	७	४	६	...	४	४६४
पिजवनः (राजा)	...	९	७	६	...	९	९४७
पितरः	...	४	९	९	...	९	९७८३०
पिजवनः (राजा)	...	९	७	९	...	९	९४७
प्रस्कलः	...	६	४	६	...	९	४४९
प्रियमेधाः	...	४	४	६	...	९	४४१
बृहस्पतिः	...	९	४	४	...	९	९०९
ब्राह्मणवदाः	...	९	६	९	...	९	९१७
ब्राह्मणाः	...	६	१	६	...	४	८
भारद्वाजः	...	४	४	६	...	९	४४९३०
भार्य्यश्चः	...	६	४	९, ४	...	४	४४, ४४
भावयत्यः (राजा)	...	६	१	१०	...	४	१४
भूतांशः	...	१९	४	६	...	४	४१४
भूयोविद्यः	...	१	६	९	...	९	११३३०
भृगवः	...	४	४	९	...	९	४६८३०
भृगुः	...	४	०	६	...	९	४४९
भृग्यश्चः	...	६	४	६	...	४	४६
भौवनः	...	१०	४	९	...	४	१९०
मण्डूकाः	...	६	१	६	...	४	६
मत्स्याः	...	६	४	४	...	४	९४१
मनुः ("स्वायम्भुवोऽब्रवीत्")	...	४	१	४	...	९	९४६
मन्त्रवर्णाः	...	९	४	९	...	९	९१७
मद्भिन्नतः	...	४	४	४	...	९	४४९

पदम्	अ०	पा०	सू०	भा०	प्र०
मिवावकणौ (अहाराचौ) ...	४	०	१	४	७४
मुद्गलः ...	६	३	२, ३	४	३४, ३६
संधानिधिः (उभययाजी) ...	८	३	७	३	४६७
भैत्रवक्षणः ...	५	३	२	३	७७
मौद्गल्यः ...	११	१	६	४	१७१
यमः (वैवस्वतः) ...	११	३	१३	४	२२१
यमो (यमभगिनी) ...	११	३	१३	४	२२१
याज्ञिकाः ...	७	१	४	३	३०७
यास्कः (एतद्रूपस्य कर्ता)	१३	४	६	४	४१३
लवः (लवस्त्रज्ञम्) ...	७	१	३	३	२६५
लाघः ...	४	२	६	२	४१५
वधुश्चः (नाराशंसयाजी)	८	३	७	३	४६७
वसिष्ठः ...	५	३	२	३	७७३
वसिष्ठः (नाराशंसयाजी)	८	३	७	३	४६७
वसिष्ठाः (सुताः) ...	११	२	८	४	१६६
वाक् (वामाक्षुणोथम्) ...	७	१	३	३	२६५
वाजः ...	११	२	४	४	१८६
वामः (सूर्यः) ...	४	४	५	२	४८६
वार्यायणिः ...	१	१	३	२	३४
वामात्यः (राजा सूर्यश्च) ...	११	१	२	४	२५०
विकुण्डा (आसुरौ) ...	७	१	३	३	२६५
विम्बा ...	११	२	४	४	१५६
विरूपः ...	३	३	५	२	३३२
विरूपामः ...	११	२	५	४	१५०
विश्वकर्मा ...	१०	३	२	४	१२०
विश्वामित्रः ...	२	७	२	२	२३७
विश्वामित्रः (तनूनपाद्याजी)	८	३	७	३	४६७
वृषाकपिः ...	११	४	५	४	२२७
वैखानसः ...	३	३	५	२	३३२

पदम्	सं०	पा०	ख०	भा०	प्र०		
वैयाकरणः	...	१	४	२	...	२	८३६०
व्रतचारिणः	...	६	१	६	...	४	८
शंभुः (बार्हस्पत्यः)	...	४	३	४	...	२	४६२
शतबलान्तः	...	११	१	२	...	४	१७१
शन्ननुः (राजा)	...	२	३	२	...	२	१६४
शाकटायनः	...	१	४	१	...	०	८०६०
शाकपूणिः	...	२	२	४	...	२	१८८६०
शाकन्वः	...	६	४	४	...	३	२६४
शिरिम्बिठः	...	६	६	२	...	३	२६३
शूनःशेषः (शौनशंपौथः)	...	३	१	४	...	२	२६६
सप्तऋषयः (ऋषयः)	...	१०	४	३	...	४	३०६६०
सरमा (देवशुनी)	...	११	३	३.४	...	४	२०४.२०५
साध्याः	...	१२	४	०	...	२	३२०
सुदाः (राजा)	...	२	०	२	...	२	२३०
सुधन्वा	...	११	२	४	...	४	१८६
सुधर्वः (राजा)	...	६	०	०	...	४	३४
सोधन्वनाः	...	११	२	४	...	४	१८६
स्यौलाष्ठौविः	...	०	४	१	...	३	३७८६०
स्यभूः (वृक्ष)	...	२	३	२	...	२	१६६
स्यरिद्रवः (स्यरिद्रवकम्)	...	१०	१	४	...	४	०४
स्यरिद्रवः	...	१०	३	८.६	...	४	१३४, १३६
स्यनानपाद् (" राजा " टी०)	...	११	३	२	...	४	२०२
स्यर्जव्यः (राजा)	...	११	४	१४	...	४	२४२

॥ अथ नैरुक्तदैवतसूची ॥

		निघ०	निघः
		प्र०	भा० प्र०
देवतपदम् ...	निरुक्तनिघण्टुः; थः ...	...	...
अक्षाः ...	देवनानि—विभादकफल्गानि	४६६	४ १०—१२
अग्नाथो ...	अग्निशक्तिः—दाहिकादि (यु० उ००१*)	४७७	४ ४२—४३
अग्निः ...	पाथिवः (प्रमिडः) ...	४४६	३ ३७८—३८६
„ ...	मध्यमः (विद्युत्) ...	४८२	३ ६८६, ३८८
„ ...	„ („) ...	„	४ १४०—१४२
„ ...	उत्तमः (सूर्यः) ...	०	३ ३८७, ३९०—३९२
„ ...	महान आत्मा ...	०	४ ३६८
„ ...	सर्वा देवताः ...	०	३ ३८, ३९०—३९२
अग्नीन्द्रो ...	(श्र० म० ३, २५, ४.)	...	३ ३५४, ३५७
अग्नीपर्जन्यो ...	(श्र० म० ४, ८, १६, ६.)	...	३ ३५४, ३५८
अग्नीवरुणो ...	(श्र० म० ३, ४, १२, ४.)	...	३ ३५४, ३५७
अग्नीषोमी ...	(श्र० म० १, ६, २८, १.)	...	३ ३५४, ३५७
अग्नीतवः ...	(श्र० म० १, १, २८, ४.)	...	३ ३५४, ३५८
अघ्न्या ...	माध्यमिका वाक्† ...	४८६	४ २३४, २३७
„ ...	गौः (घर्माधुक्) ...	४९६	४ २३४—२३६
अङ्गिरसः ...	अङ्गाराः ...	०	४ १६०—१६१ डौ०
„ ...	रश्मयः (श्रवणः आ०†) ...	४८५	४ १६४—१६५
अजण्कपात् ...	आदित्यः (एकादश द्वादश वाऽ) ...	४६४	४ २६५—२६८, ३०२
“अतिथिदेवत्यम्” ब्राह्मणः	(नै० आ० २, १०; ब्रा० १, ४, ४, २; ४)	३	३०७
अथवा ...	अचलः (आदित्यः) ...	४६५	४ ३०२, ३०४—३०५

* युद्धोपकरणानोति परिस्वायितेषु द्वाविंशतिषु एकविंश निदम् ।

† माध्यमिका वाक् तु मेघध्वनिरेव ; अथवा सर्वेषां मेघ शब्दानां माकाशप्रभवत्वात् माध्यमिकत्वम् ; “वायुः क्षान्त् ; शब्दक्षान्” —इति य० का० प्रा० १, ६ ; ७ ।

| श्रवणः आ०—अङ्गिरसः श्रवण एवेति आख्यानविदो वदन्ति ।

§ ४ भा० २६६ प्र०, ३०० प्र० । डौप्यनौ च दृष्ट्या । अक्षरालोचनः सूर्यः ।

		निघ०	निघ०	मा०	प्र०
देवतपदम् ...	निघण्टुनिघण्टोऽर्थः ...	...	पु०	भा०	प्र०
अथर्वाणः ...	स्थिरवायवः (ऋषयः आ०)	४८६	४	१६१—१६४	
अदितिः ...	अक्षण्डनीया शक्तिः (प्रकृतिः)	४०१	२	५१	
..	प्रातःसन्ध्या (दाक्षायणी)	४८६	४	१६६—२०४	
..	अग्निः* ...	०	४	२००, २०४—२०४	
अनुमतिः ...	पूर्वा पौर्णमासी ...	४८७	४	२०७—२१४	
अपाङ्गपात् ...	विद्युत् ...	४७८	४	१०३, १ — १०४	
अप्सा	व्याधिः, भयङ्क (शु० उ० २० ...)	४७७	४	४२	
अभौशवः ...	अङ्गुलयः (शु० उ० ४ ...)	१६६	४	७४	
..	हृदयगमयः, अक्षरगमयश्च ...	७०	६	७५	
अरण्यानो ...	अरण्यगन्त्रि — विभक्तिः (शु० उ०)	१७०	४	५७—६६	
असः ...	प्रभिदः तै० आ० ७, १० ४ ...	६५	४	१—४	
असाजनो ...	असकता (शु० उ० ६ ...)	६८	४	२६—७१	
अश्विनो ...	तमःप्रकाशो रमद्-रमहृती)	५६१	०	२४७—२५६	
असुनातिः ...	जीवनवायुः (अद्विभाक) ...	४८१	४	१५७, १५४—१५७	
अदिः ...	मेघः, वैद्युताग्निर्वाः ...	४८०	४	१५७, १५४	
अद्विर्बुधः ...	“योऽदिः स बुधः” ...	..	४	१५५, १५४	
आश्रापौष्णम् ...	(द्विः। ऋ० म० ७, ६, १३, ३.)	०	३	३५४, ३५०	
आश्रावैष्णवम् ...	(द्विः। तै० म० १, ८, २२, १)	०	३	३५४, ३५६	
आद्या	शरीरस्यः परमाद्या च (३, २, ३.)	०	४	३८६, ३८९	
आदित्यः ...	सूर्यः, आद्या च ...	०	४	३८७—४०१, ४००	

* निघण्टो प्रथिवी-गो-वःक्-द्यावाप्रथिवी पर्यायेषु (१ भा० १७, ६२, २७० ३०४ प्र०) चादितिशब्दो दृश्यते; सर्वा आन्तरिक्षा एव देवता अदितिशब्दवाच्या—इति तड्डोका-
लतो देवराजस्याशयश्च (१ भा० ४८६ प्र०)।

† सूर्यादस्यः ऋ० म० २, २१, २। वाक्यः तै० ब्रा० ७, ६, १६, १। आदित्यः तै० आ० ४, २४।

‡ द्यावाप्रथिवी, अक्षराज्ञो, सूर्याचन्द्रमसौ, वामात्यो राजानो वा। “देवाना
मध्वर्यु” तै० ब्रा० ३, २, ४, ६; तै० आ० ३, ७। “देवानां भिषजो” तै० ब्रा० १, ७, २, ४।

§ १ भा० ६६ प्र०, २ भा० ११७ प्र०, तै० ब्रा० ३, २ १६. एवं ऋ० म० ४, २, २६, ७।

		निघ०	मिद०	
			भा०	प०
देवतपदम् ...	निघण्टुनिघण्टोऽर्थे: ...	प०		
आदित्यभंवत्सरो	(ऋ० म० २, २, १६, २.) ...	०	४	२६०, २६२
आदित्याः ...	नद्वादयः सविचादयो वा द्वादश ४२५		५	२०५—२०८
आपः ...	उदकम् (यु० उ० १५) ...	४००	४	४०, ४३—४४
आप्याः	एकतद्विचिताः (अग्निवायुसूर्याः, अपययो वा) ४८६		५	१२६—१२८
आर्त्वा	... धनः पान्ने (इ० ५*) ...	४०८	४	५६—६१
इध्मः	समिन् । "अग्निः" शा० । (आप्रौ १) ४६१		७	४५६—४६३
इन्द्रः	... चन्द्रमाः (अहविर्भाक) ...	४८१	४	१५०—१५०
..	... आदित्यः आत्मा च । ...	०	४	३८८
इन्द्रः	... वर्षणहेतुर्वायुः (रमानुप्रदः) ...	४०६	७	३००—३२६, ३५६
..	... .. (इवादिनामदानवरत्ना ^६) ..	..	४	८१—८८
..	... आदित्यः (अथ० म० १, ८२, ६.) ४१४		७	५६—६०
..	... .. (विद्यानः ३ भा० २८६ प्र०) ..	..	४	३८
..	... कालः (ऋ० म० ८, १, १६, ४. मा०) ०		४	३८८
..	... परमेश्वरः ("शुभाशुभकर्मेण" इष्टा ^७ दे०*) ४०८		४	३५०
..	... आत्मा ("लेवज्जमञ्जकः" दे०) ..	..	४	३६८
इन्द्राकृत्या ...	(ऋ० म० ४, १, ३०, ४.) ...	०	४	२५२, २५६
इन्द्राग्रौ ...	(ऋ० म० ३, १, १२, ४.) ...	०	४	२५२, २५३
इन्द्राणौ ...	इन्द्रमरुचारिणौ (अर्चो = क्रिया) ४८८		४	२२५—२२८
इन्द्रापूर्वता ...	(ऋ० म० ३, ३, १६, १) ...	०	४	२५२, २५५
इन्द्रापूषणा ...	(ऋ० म० ४, ८, २२, १.) ...	०	४	२५२, २५५

* इन्द्रानोति परिचायितेषु अष्टसु पञ्चम मिदम् ।

+ शकपूषिमते सर्वा एव आप्रियाऽग्निवाचकाः । तै० सं० २, ६, १, २. च इष्टव्यम् ।

‡ आप्रौति परिचायितेषु द्वादशसु प्रथम मिदम् ।

§ मोम-(लता)-परोऽपि इन्द्रशब्दो दृश्यते वज्रच संशितादिषु ।

|| निघण्टौ उदकनामसु यज्ञनामसु च (१ भा० १२५, २४६) दृश्यते ।

¶ "त्वाष्ट्रोस्तुर इत्येतिहासिकाः"—इति, "तत्रोपमाद्येन युद्धवर्षा भवन्ति"—इति च २ भा० २१० प्र० । किञ्च दानवः - दानकर्मा, जलप्रदो मेघ एव ४ भा० ८४ प्र० । एव मसुरादिशब्दाद्योऽपि बोध्यः ; इवादिशब्दस्य मेघपर्याय एव (१ भा० ५८ प्र०) ।

** दे०—निघण्टुतौकालदेवराज एव भलिआदित्यर्थः ।

		निघ०		निघ०	
		पृ०	भा०	पृ०	
देवतपदम् ...	निघन्तनिघ्नोऽर्थैः ...	०	४	४६८	
कः ...	आदित्यः, आत्मा च* ...	०	४	४६८	
"कामदेवता" (नै० ब्रा० २, २, ४, ६ ; २, १, १, १.)		०	२	३००	
कुलः ...	उत्तरमावास्या ...	४८८	४	२१६, २१८—२२०	
केशिनः ...	अग्निविद्युत्सूत्राः ...	४६७	४	२६०—२६२	
केशी ...	आदित्यः (अष्टमो नवमो वा)	४६७	४	२८६—२८९	
क्षेत्रस्यपतिः	क्षेत्रमध्यस्थः क्षेत्रपालको वायुः	४७८	४	६३—६६	
गोः ...	जलधरशब्दः† ...	४८८	४	२३०—२३३	
गोरी ...	विद्युत्प्रदिता मेषध्वनिः ...	०	४	२०८—२३१	
ग्राः ...	आपः, देवपत्नी वा‡ ...	०	४	१५७, ३३१	
ग्रावाणः ...	सोमकण्डनशिलाः ...	४६६	४	११—१४	
चन्द्रमाः ...	प्रसिद्धाः कश्चित्स्थानैः ...	४८७	४	१६७, १७०—१७२	
जानवेदाः ...	पार्थिवाग्निः (सुव्युः, र्थः) ...	४६०	२	३६२—३६८	
„ ...	मध्यमोऽग्निः (विद्युत्)	०	२	३६५	०
„ ...	उत्तमोऽग्निः सूर्यः) ...	०	२	„	
आ ...	धनुर्गणम् (यु० उ० ७) ...	४६८	४	२५—२८	
तनूनपात् ...	आद्यम्। "अग्निः" शा० (आप्रौ २)	४६१	२	४५६, ४६३—४६५	
नार्यः ...	दृष्टिमर्त्यो वासः ...	४८०	४	१२७, १२६—१२९	
तिष्ठादेवोः	इडा, मरुत्ततो, भारती* (आप्रौ ६)	४६२	२	४७७—४७८	
त्वष्टा ...	अग्निः (आप्रौ १०) ...	४६२	२	४७६—४८४	

* द्विरण्यगर्भः ऋ० म० ८, ७, २, १ ; प्रजापतिः ऐ० ब्रा० २, ४, ६ ; २, २, ६।

† १ भा० ६ प्र० प्रथिवी ; २२, २७ प्र० खौरादित्यश्च ; ७७ प्र० वाक् ; २४५ प्र० स्नाता ; ४०२ प्र० सूर्यरश्मिः । २ भा० १७५ प्र० पशुः, गोदुग्धः, चर्म, आव, स्नेहा, आ ; १८०, ४७८ प्र० श्योन्वा ; २११ प्र० आदित्यः, श्वोः ; २५८ उषाः।

‡ ग्रा इति निघण्टो वाङ्नामसु स्त्रीनामसु च पठितं दृश्यते (भा० ७४, २७० प्र०)।

§ ४ भा० १७० प्र० * षड्यमो, ७२ प्र० + षड्यमो च दृश्यते। किञ्च तत्र "दिवि सोमो अधिप्रितः" — इति सूर्यवाचकस्य सोमस्यैव ग्रहणेन समाधानव्यम्।

¶ इडा—प्रथिवीस्थाना, आग्रयो, अन्नरूपा ; इयमेव प्रक्षायीति प्रसिद्धा। मरुत्ततो—मध्यस्थाना, वायव्या, वाणीरूपा जलरूपा वा ; इयमेव रुद्रायीति प्रसिद्धा। भारती—शुक्लाना, सौर्यो, प्रभाकरा ; इयमेव वैष्णवीति प्रसिद्धा। नै० ब्रा० २, ६, १०, ४, दृश्यते।

		निब०	भा०	पृ०
देवतपदम् ...	निबन्तनिष्पन्नोदर्थः ..	५०	भा०	५०
मष्टा ...	गर्भादिरूपकत् वायुः ...	४८०	४	१२१, १२७—१२९
..	सर्वरूपकत् आदित्यः * ..	४९२	४	२६८ २६९
दधिक्राः ...	नवजलधरसहचरो वायुः ..	४८०	४	१२२
दध्यङ् ...	ध्यानशक्तिदः आदित्यः (ऋषिः आ०) ४९५	४	२०२, २०४—२०५	
दुन्दुभिः ...	रणवास्यविशेषः (दु० उ० २)	४६७	४	१९, २१
देवताः ...	अग्निवायुस्त्रयोः †	०	२	२८५—२९०—२७७
देवपत्न्यः ...	इन्द्राणोप्रभृतयः	४९७	४	२०९—२६२
देवाः ...	(देवतापदार्थाःपि देवशब्दः ‡)	४९६	४	२१७
..	रश्मयः, इन्द्रियाणि च ...	०	४	२५६
देवो ऊजाङ्गतो वाज-कालो, (द० ८)	..	४७४	४	६३—६५
— जंष्टौ	.. (द० ७)	..	४	६२, ६३
दैव्याःसोताग	पाथिववैद्युतावग्री—(आप्रो ८)	४६२	२	४७५—४७६
द्यावापृथिवी	द्युलोकभूलांको (द० २) ...	४७२	४	५७, ५८
इविषांदाः	पाथिवाग्निः (मृत्प्राग्निः) ...	४६१	२	४२९—४५६
..	मध्यमाग्निः (विद्युत्), इन्द्रश्च	०	२	४४०—४४६
..	उत्तमाग्निः (सूर्यः) ...	०	२	४४०—४४६
द्रुघणः ...	सुद्धरः (दु० उ० १२) ...	४६९	४	२४—२७
द्वारः ...	यज्ञद्वारः। “अग्निः” शा० (आप्रो ६) ४६२	२	४७०, ४७०—४७४	
धनुः ...	शरामलं प्रमिहम् । ध० उ० ६)	४६८	४	२४, २५—२६
धेनुः ...	नवजलधरगर्जनम् ...	४८८	४	२२९—२३४
धाता ...	सरसो वायुः	४८४	४	१७८
मद्यः ...	महाद्याः सप्त (दु० उ० १४)	४७०	४	२८—४२
मरांसः ...	यज्ञः । “अग्निः” शा० (आप्रो २)	४६९	२	४६४, ४६६—४६८

* एष एव प्रथम आदित्य इति मते दूदयाव्यवहितपञ्चकालीनोऽयम् ।

†, ‡ “अथ च विश्व मनोदेवा यज्ञियामः”—इति ऋ० मं० १, २, २७, २; “अथ किं-
मर्द्दे देवाः सोमपाः अथ किंमर्दसोमपाः”—इत्यादि ऋ० ब्रा० १, २, ८; ता० ब्रा० २, १,
१; “अथ किंमर्द्दे देवताः” इति तै० मं० १ ४, १, ४। ते आष्टौ वसवः, षष्ठादश
वज्राः, द्वादश आदित्याः, प्रजापतिश्चेति द्वाविंशत्; इन्द्रो वषट्कारो वा अथ किंमः ।

§ द्यावापृथिवी, अहोरात्रे, सस्यसंवात्यरो वा । ४ भा० १२, १२ प्र० इत्ययम् ।

		निघ०	निघ०	निघ०
दैवतपदम् ...	निघन्तनिघन्ताऽथैः ...	०	भा०	५०
मारागंधः ...	मन्तः, अक्षुतिमन्तो वा ...	४६६	४	१४—१६
पथ्या (व्यक्ति)	अन्तरिक्षस्थिता (कल्याणमता)	४८६	४	२३७—२३९
पर्जन्यः ...	मेघः (ऋ० सं० २, १६; १७.)	४७७	४	८, ८६, ८९
पलितः ...	आदित्यः, आत्मा च (२ भा० ४८६ ५०) •		४	४८८
पाकः ...	विपक्षप्रज्ञः—आत्मा ...	०	२	२०२
पितरः ...	मृतपितृणामात्मानः* ...	४८६	४	१९०—१९३
..	पालयितारो रश्मयः† (तै० ब्रा० १, ७, १०.) ,,		४	१९४
पितुः ...	अन्नम् चतुर्विधम् (यु० उ० १३)	४६९	४	२६—२८
“पितृदेवत्यम्”	अग्निध्वानादयः (तै० ब्रा० १, ६, ८; ९.) •		२	२७
पृक्कृवाः ...	वज्रगर्जको मेघव्यूहः† ...	४८२	४	१४६—१४९
पृथा ...	आदित्यः (चतुर्थः पक्षमी वा)	४९२	४	२७७, २७८—२८
पृथाग्रौ ...	(“ऋग्य मृदाहरणम्” नि०-४०)	०	२	२४२, २४९
प्रथिवी ...	दधं प्रभिडा (यु० उ० २०) ...	४७१	४	४१ •
..	मेघमण्डलौ (,,)...	४८८	४	२२२, २२४
..	दुमण्डलौ (,,)...	४९४	४	२९९, ३०२
प्रजापतिः...	प्रजापालको वाय्वादिः‡ ...	४८२	४	१४१, १४२
“प्रायां देवता”	प्रकरणानभारतः ऊह्याः) ...	०	२	२०७
वर्षिः ...	कुमा (आप्तौ ४) ...	४६१	२	४६८, ४६९—४७
वहस्पतिः...	मेघव्यूहो मेघरक्षको वायुः ...	४७७	४	८९—९१

* जीवत्यिष्ट्या मात्मान इति केचिदाहुस्तत्र रोचतेऽस्मभ्यम् ; अन्तरिक्षस्थानदेवतासु पितर इति दर्शनात् ; जीवितानां स्थानं हि प्रथिव्येवेति (तै० ब्रा० १, ६, २.) ।

† त एव अम्बन्निरमभृग्वथर्वादिनामभिश्चोच्यन्ते इत्याख्यानविदः ।

‡ “पर्जन्या गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽक्षरसो वषः”—इति तै० सं० २, ४, ७, ९ ।

§ मौ० जी० सू० १, ९, १०. शा० भा० “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा”—इति । ऐ० ब्रा० २, ५, १. छटिकर्षो । ऐ० ब्रा० २, २, ७. संवत्सरः । य० वा० सं० २१, १९. म० टौ० सर्वात्मा । य० वा० सं० २१, ९०. म० टौ० आदित्यः । य० तै० ब्रा० १, २, ५, ५. अग्निः ; २, १, १, १ मजः ; १, २, ४, ५. वाक् ; १, २, १०, १०. यज्ञः ; १, ९, ७ १. रूपं नाम च । य० तै० सं० २, १, २, २ सर्वा देवताः । एवञ्चायं वक्तव्यः ।

|| २ भा० २०१—२०४ ५० ; ऐ० ब्रा० २, २, १० अ० ; ऋ० सं० ८, २, १५, १. वा० ।

		निघ०	निघ०	
			भा०	प०
देवतपदम् ...	निबन्तनिष्यन्नार्थः ...	प०		
ब्रह्म ...	? ...	०	४	४१२
ब्रह्मणस्पतिः	सुवृष्टिमरस्त्रो, ब्रह्मपालको वायुः	४७८	४	१०, १२—१३
भगः ...	आदित्यः (द्वितीयमृतोया वा)	४१२	४	२७१, २७४—२७५
भारती ...	सूर्यप्रभा ("तिखोदिवोः" *...)	०	४	४७१
भृगवः ...	प्रचण्डातपाः (ऋषयः आः)	४८६	४	११२—११७
मच्छुकाः ...	भेकाः (वर्षाभः) ...	४६६	४	७—१
मनुः	दिवाजातः प्रकाशः, तापो वा (वैवस्वतः†)	४१५	४	३०२, ३०४—३०५
मन्युः	वक्त्रसहस्रो वायुः (ते० ब्रा० २, ४, १, ११)	४८०	४	१३०, १३२
महतः ...	वद्रुपवाः‡ (भट्टिकाः ...)	४८५	४	१८१, १८२
महान् आर्या	? ...	०	४	३८०, ३८१
मित्रः ...	जीवनहेतुर्वायुः, तापश्च ...	४७१	४	१०८—११२
,,	आदित्यः (ते० ब्रा० २, ७, १०, ११)	०	४	३०७
,,	महान् आर्या (४ भा० ३१ प०)	०	४	३६८
मित्रःवरुणा	ऋ० म० ३, ५, ११, १६ ...	०	४	३५०, ३५१
मित्रावरुणो	ऋ० रा० (ते० ब्रा० ४, ७, ४)	०	४	३००—३०१
मृत्युः	देवान्मृच्छामवायुः (तापाभावजन्यः)	४८४	४	१७१, १७३—१७५
यमः	अग्निः (पार्थिवः, मध्यमः, उतमश्च)	०	४	१०६—१११
,,	रात्रिजातोऽन्धकारः, शैत्यं वा (वैवस्वतः)	४७८	४	१०४—१०५
,,	आदित्यः (दशम एकादशो वा)	४१४	४	२१७, २१४—२१५
यमो	तामसो भौतिः, अकृता वा (वैवस्वता ^१)	४८८	४	२११—२१२
"यज्ञदेवतः"	(ते० ब्रा० १, ४, ४, १०) ...	०	४	३०७

* आग्नेयी वाक्गमिश्च भारतीत्युच्यते श० ब्रा० ; ते० ब्रा० १७ ; १ भा० ८० प्र० ।

† मानवाना मादिपुरुषः इत्याख्यानविदो वदन्ति । 'स्वायम्भुवः' २ भा० २५१ प्र० ।

‡ ऋ० म० १, ८, ६, १ ; ४, ३, २१, १. भा० भा० द्रष्टव्यानि ।

१ उक्तमिति—“मित्र एव धारयति प्रथिवोश्च दिवश्चति (४ भा० ११२ प्र०), तत्र माध्याह्नवशादिगत्या जगतां धारकलं सूर्यस्यैव मित्रनामकस्येति प्रतीयते ।

॥ पिष्टराजमहास्य ऋ० म० ७, ६, १४, १ ऋ० ; अथ० म० १८, ३, १३ म० ।

१ यमो—यमभिमनो ; भारीरतापाभावे शैत्यं अकृता च, तत्रैव मृत्युः ।।

		निघ०	निघ०	
			भा०	पृ०
देवतपदम् ...	निघन्तुनिघन्तुः	४५	भा०	५०
रथः ...	योदादिवारनम् (यु० उ० १)	४६७	४	१७—००
राका ...	उत्तरी पीणसामी ...	४८७	४	२१४, २१५
राजा ...	भानय्यादिः* ...	०	४	१५—१७
राजिः ...	("बावगी" तै० ब्रा० १.७, १०, १.)	४७०	४	४५, ४७ (यु० उ० १७)
रुद्रः ...	मघशब्दहेतुर्वायुः (मध्यमः)	४७६	४	८०, ८१
..	मघशब्दहेतुर्वायुः ...	..	४	७५—८०
रुद्राः ...	रुद्रपुत्राः (मघतः) ...	४८५	४	१८०—१८४
रोदधौ ...	रुद्रवाणी (स्फुञ्जेषुः) ...	४८०	४	२४९—२४५
वनस्पतिः ...	यूपः। "अग्निः" शा० (आप्रौ ११)	४६४	४	४८५—४८४
वरुणः ...	मघशब्दा वायुः (जलस्थः)	४७५	४	७१—७६
..	आदित्यः (मघमोः एमो वा)	४८२	४	४८५—४८८
..	मदान आत्मा ...	०	४	४६८
वसवः ...	विष्वा रश्मयः (दिग्वाष्टौ च?)	४८६	४	४००, ४२५—४०८
वभिष्ठाः ...	अध्वयः (तै० ब्रा० १. ७, १०, ८.)	०	४	१८४, १८६—१८७
वज्रिः ...	सुथः, आत्मा च ...	०	४	४८५
वाक् ...	यज्ञान्यज्ञा च ध्वनिः† ...	४८७	४	२११—२१४, २४८—२५८
वाचस्पतिः ...	शब्दाचारणहेतुर्वायुः ...	७८	४	१००, १०२
वातापर्जन्या	(अ० स० ८, २, १२, ५.) ...	०	४	२४२, २४८
वाजिनः ...	आदित्यरश्मयः ...	४८०	४	४२७—४२८
वातः ...	वायुः—गन्धवहः ...	४८१	४	१२८
वायुः ...	.. ...	४७५	४	६७—७९
वाय्वादित्यौ	(य० वा० स० २४, ५५.)	०	४	२६०, २६२
वालोस्पतिः...	याममध्यचरः स्वास्थ्यहेतुर्वायुः	४७५	४	८६, ८८—१०२
विधाता ...	सरसी वायुः (धाता) ...	४८४	४	१७८

* "यज्ञसंयोगाद्वाजा कृतिं लभते"—इति यास्कः ४ भा० १७ । ऐ० ब्रा० ८. ४, ८; ८।

† "परिष्टोषाजिह्वा माकाशस्थः"—इति (वै० ६० २. १. ९०.) अस्या माध्यमिकत्वमेव।

‡ अतएव "मादतस्वरभि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्"—इति पा० शि० ७ स्तो० ।

§ "अग्निर्वायुः सुथः, ते वै वाजिनः"—इति तै० ब्रा० १. ६, ९. ८।

		निघ०	निघ०	भा०	प्र०
दैवतपदम् ...	निघन्तनिघ्नोऽर्थः ...	प्र०	४०	४०	४०
विपाट्कृतुद्रौ	पञ्चनदप्रदेशोयनयो (इ० ४)	४०९	४	४८—६१	
विश्वकर्मो ...	रसादिमहचरो गर्भोदिहेतुवायः*	४०९	४	११८—१२८	
विज्ञानरः ...	आन्नरिष्यं ज्योतिः ...	४८४	४	४०८—४१०	
” ...	” ...	”	४	१०५—१०७	
” ...	दिव्यं ज्योतिः ...	०	२	१०५—१०७	
” ...	आदित्यः (पद्मः मप्रमो वा)	४९२	४	९८४	
विश्वेदेवः ...	रग्नयः, बभ्रुदेवताय ...	४९३	४	२१४—३१९	
विष्णुः ...	आदित्यः† (पद्मः पद्मो वा)	४१२	४	९८०, ९८२—९८३	
” ...	” आत्मा च ...	”	४	३९२	
वृषभः ...	रथादिवाहो गौः, युः (उ० ११)	४३६	४	३६—३५	
” ...	इन्द्रः—“वर्षितः अपाम्”	०	२	४०२ इ०	
” ...	यज्ञः, सूत्र्यं, शब्दय ...	०	४	९५५—२४७	
वृषाकपिः ...	आदित्यः (नवमो दृगमो वा)	४९२	४	२९२—२९४	
वृषाकपायो ...	आपराक्किप्रभा ...	४९२	४	२६१, २६३—२६५	
वेनः ...	गर्भप्रदणहेतुवायः, (अहविर्भोक्)	४८१	४	१५३—१५४	
वैज्ञानरः ...	पार्थिवोऽग्निः (सुव्योऽर्थः)	४६०	४	३९८—४११	
” ...	मध्यमोऽग्निः (विद्युत्)	०	२	३९९—४०१, ४३५	
” ...	उत्तमोऽग्निः (सूर्यः), ...	०	२	४१२—४२४	

* ४ भा० ११९ प्र० १ पंवायः; १००—१०६ प्र० आदित्यः, आत्मा, भौवनः; १९७, १२८ प्र० अग्निः। अथ मेव हि धाता विधातेत्युच्यते (१२० प्र०); नचात्र सृष्टिकर्मति निघ्नार्थः। वस्तुतः सृष्ट्यादानानां मेव सृष्टिकर्मत्वमिति मते सर्वेषामेव वाश्वादीनां सृष्टिकर्मत्वमिति संबंधो मेव साधारणं नाम विश्वकर्मति। परमात्मवादिनये तु आत्मन एव विश्वकर्मतिनाम; अपि वा वाश्वादयः सर्वे एव आत्मजन्मान इति सर्वे एव विश्वकर्माणः।

† “अग्निर्वै देवानां भवमो विष्णुः परमः”—इति, “अग्निः सर्वा देवता विष्णुः सर्वा देवता”—इति च जे० ब्रा० १, १, १। इहाप्यग्निमाहर्चयथादिष्णु, रादित्यण्व। २ भा० ४७—५२ प्र० च इष्टव्यम्। सर्वथाप्ययं मध्याह्नकालीनः सूर्यः।

‡ “यज्ञः”—इति १ भा० २४६ प्र०; तै० स० १, १, ८, २; जे० ब्रा० १, १, ४। “विष्णुर्वै देवानां द्वारपः”—इति च जे० ब्रा० १, ५, ४।

§ “वर्षिता चावध्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्”—इत्ययं मपराक्कालीनः सूर्य एव।

	निघ०	भा०	प्र०
देवतपदम् ... निघण्टुनिघण्टुः ...	प्र०	भा०	प्र०
शकुनिः ... पत्नी (कपिञ्जलादिः) ...	४६५	४	४—७
शुनामोरी ... बाधादित्यौ इ० १) ...	४७२	४	६१, ६२
श्वेनः ... इन्द्रः (सोमरमवालो वायुः*)	४८२	४	१६१—१६२
.. ... आदित्यः, आत्मा च ...	०	४	२८२
श्रद्धा मत्युद्भिः (ते० प्रा० ९, ८, ८, ७; ८)	४७१	४	४८—५० (यु० ७० ६)
संवत्सरः (ऋ० म० ९, ९, १४, ९.—१६, १—५) •		२	४६० ४६२
मदान्वा ... दुर्भिक्षाधिदेवता ...	४५५	४	२६२
मप्रकृष्यथः ... रश्मयः, इन्द्रियाणि च ...	४६५	४	२०६—२१२
मसृङ्गः ... आदित्यः (द्वादश, रात्रिकालीनो वा) ४६४	४	४	२६६, २००—२०२, २८७
.. ... आत्मा, आदित्यश्च • ...	०	४	२८७
सरण्युः रात्रिः, ज्ञाया वा (शमयस्याभिना आ०) ४६१	४	४	२६४, २६५—२६७
सरमा ... वाक् (देवशुनो+ आ०)	४८७	४	२०५—२०६
सरस्वतीः ... सरमा वाक् ("तिखादेवीः")	४८७	४	२०६—२११ •
.. ... नदी (नद्यः) ...	४७०	४	२८—४९
सरस्वान् ... आन्तरिक्ष्य मुदकव्यानम् ;	४७६	४	११५, ११८
सविता ... प्रसवशक्तिमप्यन्न तेजः	०	४	४२४, ४२६
.. ... प्रसवशक्तिमप्यन्नो वायुः ...	४८०	४	१२२, १२४—१२५
.. ... आदित्यः (प्रथमः द्वितीयो वा) ४६२	४६२	४	१२६—१२७, २६६—२७२
माध्याः ... प्राणाः, रश्मयश्च विश्वरजः आ०) ४६६	४	४	२१५, २२०—२२५
मिनोवालो ... पूर्वामावास्या ...	४८७	४	२१६—२१८
सुपर्णः ... सूर्यरश्मिः ("वायुः" दे०)	४८२	४	१५५, १५६

* "गायत्री श्वेनो भूत्वा सोम माहरत्"—इति श० प्रा० २, ९, ४, १०।

+ आस्या एव पुत्रो सारमेयो (ऋ० म० ७, ९, १५, ५) : तौ च धर्माधर्मौ एव, वाच एव हि तौ उत्पद्यन्ते । ४ भा० २०६ * डोप्यनो च द्रष्टव्या ।

‡ "कप्यस्य खे" इत्यादि ऋ० प्रा० १२ । अतश्च वाग्वादिन्याः सरस्वत्या माध्यमिकत्वम् ।

§ "मध्ये खोम दिग्वाहावर्षा आनञ्च शाश्वतम्"—इति म० सं० १ १२ ।

॥ य० वा० सं० १, १० ; ते० सं० १, १, ४, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००.

१। यस्मिन् काले सूर्येव अपहृततमस्का, न प्रथिवो; प्रथिव्यां तम एव; स एव सावित्रः कालः; "अधारामः सावित्रः" इति ४ भा० २७० प्र०। एवञ्चाय मुदयावस्यः।

		मिच०	मिच०	मिच०
दैवतपदम् ...	निबल्लमिष्यद्दोऽर्थः ...	४०	भा०	४०
सुपर्वा ...	जीवात्मपरमात्मानौ* ...	०	४	४०४, ४०६
सूर्यः ...	आदित्यः † (द्वितीयस्यतुर्थो वा)	४६२	४	२७४, २०६—२७८
” ...	आत्मा	०	४	२७७, २६७
” ...	प्राणः	०	४	२७८
सूर्यो ...	सूर्यप्रभा (चन्द्रगतापि)	४६२	४	२५८, २६१—२६२
सूर्योचन्द्रमसौ	(ऋ० स० ८, २, २०, ६, शिशुः)	०	२	२६०, २६१
सोमः ...	सोमधि विशेषः ‡ (सता ...	०	४	२६१, २६४, २६७
” ...	चन्द्रमाः	४८२	४	२६४—२६८
” ...	सूर्यः	०	४	२६८, २८२—२८७
” ...	आदित्यः, आत्मा च ...	०	४	२८२—२८७
सोमापूषणा ...	(ऋ० म० २, ८, ६, १, १)	०	४	२५०, २५८
सोमावज्ञा ...	(ऋ० म० ५, १, १८, ७)	०	२	२५२, २५८
सखिः ...	कन्याणमता	४८६	४	२७७—२७८
स्वाहाकृतयः...	स्वाहायुक्तमन्त्राः (आग्नी२०)	४६४	२	४६०, ४६२—४६४
संसः ...	परमात्मा	०	४	४०२
संसाः ...	सूर्यरश्मयः	०	४	४०२
सविधाने ...	सोमवाचिशकटौ द्व० २)	४७२	४	४६, ४७
ससङ्गः ...	सोधा—प्रकाष्ठचर्मावरणम् (य० उ० ४) ४२७		४	२२, २२

* सुपर्वाः—सूर्यरश्मयः; ते हि आत्मरिच्या ण्व । आदित्यरश्मयः इन्द्रियाणि च
 २ भा० २०२ प्र०; आदित्यरश्मयः २ भा० २७८; २ भा ४१६ प्र० । सुपर्वाः—राजयः
 २ भा० ४२४ प्र० । सुपर्वाः—वायुः, प्राणवायुः, परमात्मा वा ऋ० स० ८, ६, १६, ४, सा० ।
 † अयं हि प्राधान्येन पूर्वकृत्वासीन ण्व ब्रुह्मते ।
 ‡ “सोमाय सूर्यो प्राणश्चत्” इत्यस्य ‘अत्रां सोमाय ददाति” ४ भा० २६१ प्र० इति ।
 “वायुः सोमस्य रक्षिता (ऋ० स० ८, १, २०, ४)” इत्यत्र “वायुसोपा वन-
 दति ब्रुतेः”—इति सा० भा० । अतएव मध्यस्थानदेवतासाक्षातः ।
 इति सोमो अधि नितः (ऋ० स० ८, १, २०, १.)—इत्यादि ब्रह्मणम् ।

॥ नैरुक्तश्रुतिसूची ॥

अथ यास्कीयेऽत्र निरुक्ते, तत्सहैवेह प्रकाशितयोः टीकाटीप्यन्वीच, या श्रुतयः स्मृताः, तासां प्रायः सर्वासा मकारादिकमतः प्रतीकरूपम्, तासु यथास्थानानिर्दिष्टस्थानानां यथालब्धं स्थानादिनिरूपणञ्च प्रकाशयामि ।

अ .

	भा० ए०	भा० ए०
अंशुगंशुष्टे देव* ३ । ३२४, ४४५, ४५३		अमये समिध्यमानाय २ । ११०
अक्षुपारः सज्जितो मात० २ । ४४१	भा० ए०	अमावसिस्वरति † ... ३ । ४५१
अक्रान्तसुद्रः प्रथमे ... ४ । ४८६		अमाविष्णु सजोषसा ‡ ३ । ३४६
अक्रो न बभ्रिः ... ३ । २१३		अमिं होतारं मन्ये ... ३ । १७८
अक्षरवन्तः कर्णवन्तः ... २ । ७०		अमिः पवित्रं स मा § ३ । ४७
अक्षैर्मा दीव्यः कृषि मित् ३ । ३०५		अमिः पशुरासीत् ॥ ... ४ । ३२५
अक्षो न चक्रयोः ... २ । ५१		अमिः पूर्वभिर्ऋषिभिः ३ । ३८४
अथ आ याहि वीतये २ । १०५, १२१		अमिः सर्वा देवताः ... २ । ४६७
अथ इन्द्रश्च दासुषो ... ३ । ३४७		————— ३ । २८१, ३६०, ३६१, ४२७
अमये ऽमित्रतेऽष्टाकपालं ३ । ३२८		————— ... ४ । ४०८
अमये प्रणीयमानायानुद्गृहि ३ । ३८१		अमिं गीर्भिर्हवामहे ... ४ । ४०८
अमये मथ्यमानायानु० ४ । १६३		अमिं चित्त्वी न रामा¶ ४ । २७०, २७२
अमये वसुभ्यः प्रातःसवने ३ । ३६५		अमिनेन्द्रेण वसुणेन ... ३ । ३६
		अमित्ररो दीधितिभिः ३ । ५५
		अमि मम आवह** ... ३ । ४८२

* तै० सं० १. १. ११. १ । † तै० सं० ४. ७. १. १ । ‡ तै० सं० १. ३. ७. १ ।

§ तै० सं० ५. ६. ८. ३ । तै० आ० ५. ८. १२ । काठ० मृ० १८. ६. १० ।

॥ 'अमिः पशुरासीत्, तेमायजन्त — वायुः पशुरासीत् — सूर्यः पशुरासीत्'

—इत्यादि शत० ब्रा० १३. १. १. १२—१५ । ६. १. २. २२; ७. ५. १० ।

¶ तै० सं० १. १. १०. १ ।

** तै० सं० २. ५. ६. ४ । तै० ब्रा० ६. ५. २. १ । शत० ब्रा० १. ४. १. १६ ।

	मा०। पृ०		मा०। पृ०
अग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं	२। ४६७	अग्निर्वै देवानां होता	२। ४८२
—	३। ३८६	— ३। १५१, ३८४, ४३६, ४८१	
अग्निमय्यः पुरो दीप्यमाना ३। ३८६		अग्निर्वै देवानां होतासौत्	३। ६१
अग्नि मादित्यः सायं...	३। ५४	अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्	२। ४४३
अग्निमीळे	३। ३२७, ३७६, ३८३	— ३। २७६, ३१८, ३८६, ४३०	
अग्निं मयित्वा प्रहरति	४। ३२२	अग्निर्वैश्वानरः सोमस्या	३। ४२०
अग्निं मश्रति सोमे राज०	२। ४१५	अग्निर्वै सर्वा देवता ३। ३०८, ३१०	
अग्निरस्त्रि जन्मना ...	४। ३६८	अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्य ३। ३८६	
अग्निरिव मन्यो ...	२। ४७, १२६	—	४। ३६२
	३। ३७५	अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् ...	३। ३०८
अग्निर्गायत्र्या सवितोष्वाहा ३। ३६६		अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं ३। ३६६	
अग्निर्ज्योतिः	३। ३८६	अग्नीपर्जन्याववतं ...	३। ३४८
अग्निर्देवो दैव्यो होता	२। ४८२	अग्नीषोमाविमं सु मे ...	३। ३४७
अग्निर्न ये भाजसा ...	२। ३२०	अग्ने देवां इहा वह ...	३। ३४८
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्	४। ३५२	अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः ३। ४५२	
अग्निर्वा इतो दृष्टिं * ३। ३२६, ४१७		अग्ने मेदसो घृतस्य ...	३। ३८५
अग्निर्वा एष वैश्वानरः ३। ३६७, ४३७		अग्ने यत्ते हरस्तेन ...	२। ४५०
अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं ...	३। १४०	अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्गां ३। ४४३	
अग्निर्वायुः सूर्यन्ते वै वाजिनः ३। ३५६		अग्नेर्वा आदित्यो जायते ३। ३१८	
अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाग् ३। ३१०		अग्नेर्वा धूमो जायते ॥ ३। ४१८	
अग्निर्वै देवता प्रथम महः ३। ३६५		अग्ने वाजस्य गोमतः ...	३। ४५०
अग्निर्वै देवयोनिः ...	३। ५, २८१	अग्ने व्रतपते व्रतं ...	३। ३७६
अग्निर्वै देवानां सेनानीः † ३। ३८१		अग्नेस्तनूरसि	३। १६३

* “अग्निर्वा इतो दृष्टिं मुदीरयति” — इति शत० ब्रा० १. ४. १०. १।

† “तथा च ब्राह्मणान्तरम् — अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” — इत्यादि ऋ० स०

१. १. १. १. सा० भा०। “अग्निर्वै देवतानां मनोकं सेनाया वै सेनानीरनीकम्”

— इति शत० ब्रा० ५. २. ४. १।

‡ तै० आ० ५. ११. ५। तै० सं० १. १. ५. १—४; १. १—४।

§ तै० ब्रा० १. १. १. ८; १. १. ४। “अग्ने देतो हिरण्यम्” इति शत० ब्रा० ५. २. ५. १।

॥ शत० ब्रा० ५. १. १ १०।

भा०।पृ०	भा०।पृ०
अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो ... ३।२७८	अथैष त्रैश्वकर्मणोः ... ४।११६
अङ्गादङ्गात् सम्भ०* ३।२५६, २७४	अथो खन्वाङ्गः कोऽर्हति ३।१६०
अङ्गिरसो नः पितरो ... ४।१६४	अदन्तकः पृषा ... ३।२६६
अजस्य नाभावध्येक मर्षितं ३।३२३	अदर्दयत्स मद्भ्रजो ... ४।८४
अजा मेकां लोहित- ४।३७०	अदान्ने पौत्रकुत्स्यः ... २।४२०
अजोहृवीदश्विना ... ३।१०२	अदितिद्यौरदितिरन्त०* २।११०, ४६८
अज्जन्ति त्वा मध्वरे ३।४८६, ४६१	अदितेर्दद्यात् अजयत्स ... ४।२०३
अतिद्रव सारमेयौ ... ४।२०६	अदिर्नेर्मित्रावहृणौ ... ४।१६६
अतिसृन्तीना मनिवेशनानां २।२१७	अदश्रमस्य केतवो ... २।३१८
अत्रा ते रूप मुत्तमम् ३।१७५	अज्जोदिन्द्र प्रस्थितेमा... ३।२०५
अत्रा ह गोरमन्वत २।१८४, ४७४	अज्जो वा एष प्रातः ३।३६०
—... .. ३।६६	अद्या चिन्नूचित्तदपो ... २।४३५
अथ केन ब्रह्मत्वं ... २।६८	अद्या सुरीय यदि ... २।२६६
अथ तत्—०त आदित्याः ३।४३०	अथ जिज्ञा पापतीति २।४३३
अथ य इमे याम इष्टापुर्त्ते ३।३७७	अधोरामः सावित्रः ४।२७४, २७२
अथ यत् स्थानीं परास्यन्ति २।२६३	अध्यापिता ये गुहं १ ... २।१७२
अथ योऽन्यां देवता मुपाक्ते ३।३२२	अध्वर्यवो भरतेन्द्राय ... ३।६
अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं ४।३२४	अध्वर्यवो यो दिव्यस्य ... २।३५५
अथातश्चन्दांस्वेव अतिघजति ३।३७०	अध्वर्यो इत्याङ्गयते ... ३।१२०
अथातो ब्रह्मणः परिमरः २।४५१	अग्निगुर्वै देवानां श्रमिता ३।६४
अथातो विभूतयोऽस्य ३।३२१	अग्निगो शमीध्वम् ... ३।६१
अथा देवा दधिरे हृष्यवाहमूर ३।३७७	अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं ३।२४३
अथैतयोः पथोर्न कतरेश ४।३७५	अनर्शरातिं वसुदा सुप ३।२४१
अथैन्द्रो वै देवतया ... ४।८४	अनाष्टृष्ट मस्यानाष्टृष्यं ३।३०, ४३१

* मत० ब्रा० १४. ७. ५. ८. (असम्पूर्णेः) । आन्दी० उप० ६. १. १. ४ ।

† मत० ब्रा० १४. १. १. ११ । ‡ मत० ब्रा० ४. ५. ६. ५ ; ८. १. १. ७ ।

§ 'अबुधो ह वाऽअग्नेः सम्भूय' ५. १. ४. ५ ।

॥ 'आग्निनावधोरामो' मत० ब्रा० ११. १. ११. ५ ।

॥ वायवाचार्येण तस्य वचनस्य कुत्रशास्त्रीयमं सूचीतम् । आ० सं० भा० १. १. १. १ ।

	भा०। ए०।		भा०। ए०।
अनु त्वा माता मन्यता *	३। ६२	अबोधि होता यजथाय	३। १६३
अनुमत्तै चरं यानुमतिः	४। २१५	अजा मुक्थैरर्हि	... ४। १५४
अनुद्युबनुक्तोभनात् ...	३। ३७०	अभितयेव दीधया मनीषा	४। ३१८
अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः	३। २०	अभितयेव—० इत्यच्छा०	४। ३१६
अन्नं वा इजो ...	३। ४६६	अभित्यं देवः सवि०	३। १८८, ४५३
अन्नमयप्राणमयमनोमय०	४। ३७२	अभित्वा पूर्वपीतये ...	४। १४१
अन्नादिनीं ते सरभे ...	४। २०५	अभि त्वा शूर नोनुमः ...	२। ४७
अन्यतरोऽनुवान् युक्तः	२। ४५७	————— ...	३। १६५
अन्यदेवा ऊर्विद्यायाः ...	४। ३७८	अभि न इळा यथस्य ...	४। २४२
अन्य मू षु त्वं ...	४। २२०	अभि प्रवन्त समनेव ...	२। ४२२
अन्विदनुमते त्वं ...	४। २१५	————— ...	३। ३८६, ३६७
अपश्यं गोपा मनिपद्य	४। ३६६	अभि वो देवीं धियं ...	३। १६८
अपश्यं गोपा मित्याह	४। ३६६	अभि सिध्ना अजिगादस्य	३। २०६
अपश्य मस्य महतो ...	३। १४८	अभीउद मेक मेको ...	२। २६१
अपाः सोम मस्त मिन्द्र	३। ३३६	अभ्यभि हि अत्रसा ...	३। ३४
अपागूहन्नमतां मर्त्तभ्यः	४। २६५	अभ्राजि ण्डो मस्तो...	३। १४६
अपाङ् प्राडेति स्वधया	४। ३६४	अभातेव पुंम गति ...	२। २६६
अपाङ्गोत्रादुत	३। ४४४, ४४६, ४५२	अमन्दान्क्तोमान् ...	४। १५
अपा मुपस्थे महिषा	३। ४२४, ४३६	अमी य ऋक्षा निहितासः	२। ३५२
अपां प्रपीन मग्ने ...	३। ३८६	अमीवहा वास्तोप्यते ...	४। १००
अपेहि मनसस्पते ...	२। १२४	अमीषां चित्तं प्रति ...	३। १८८
अपोषा अनेसः सरत् .	४। २३६	————— ...	४। ५२
अपो सु न्यक्त वरुण १..	४। ३३६	अमुय्य लोवस्य का गतिः	३। ४१५
अप्सु जाता अश्याः †	२। २४७	अमूर्या यन्ति जामयः ...	२। २५६

* तै० सं० १. १. ४. १।

† 'अपश्यं गोपा०—० ण्य वै गोपा य ण्य तपति, ण्य चीदं सर्वं गोपायति'—
इति ब्रत० ब्रा० १४. १. ४. ६।

‡ ब्रत० ब्रा० १०. ४. ७. १; ११ १. ११ १६; १. १. १०। 'अनु वोमिवा अन्नः'
—इति च तै० सं० १. १. ११. १; ५. १. ११ १।

भा०।ए०	भा०।ए०
अम्यक् सा त इन्द्र ... ३।२००	अलाटगो वल ... ३।१३३, १३५
अयं यो होता क्रिह ३। २७८, ४६०	अवभृथ निचुम्युण ... ३। ६५
अयं वां मित्रावरुणा ... २। २०७	अवापुम्वः पीड्यमानो † ४। ३७४
अयं वेनखोदयत् ... ४। १४२	अविशंपेथ पुत्राणां दायो ‡ २। २५६
अयं वो यज्ञ ऋभवो ... ३। २०४	अवीग मिव मयं ... ३। २७०
अयं स शिक्ने ... २। १६२	अशत्रुमिन्द्र जज्ञिषे § २। १०७, ११५
अयं द्यावापृथिवी ... ४। ३७४	अग्रा पिनद्धं मधु ॥ ... ४। ६०
अय मग्निर्विश्वानरो ... ३। ४३७	अग्राम्य मवतं ¶ ... ४। ६२
अय म् ते समतसि ... २। ८०	अग्राम वाजगन्धम् ... ३। ८२
अयस्मयी मेवेमाम् ... २। ४५१	अश्रद्धा मन्ते दधच्छ्रद्धां सत्ये ४। ५०
अयाहिन्द्रस्य ... २। २६१	अश्रवं हि भृगिदावत्तरा ३। १७८
अया ते अग्ने समिधा २। ३६२	अश्वं न त्वाचारवन्तं ... २। १४२
अयोद्धेव दुर्मद द्या ... ३। १५१	अश्वन्तपरो गोमृगन्ते ४। ३५१
अरग्यान्यरग्यानि ... ४। ४८	अश्वादियायेति ... ३। ४४२
अरायि कामे विकटे ... ३। २६३	अश्विनावेह गच्छतं ... २। ३४६
अरुणो मासकृद् वृकः... ३। १००	अश्विनोऽष्ठागम्य ... २। ३८५
अर्चा दिवे वृहते ... ३। २२१	अश्विनौ अर्धयूँ** ... ४। २५६
अर्ध्विषि भृगुः सम्बभूव ४। १६३	अश्विनौ वै देवानां भिषजौ†† ४। ३५६
अर्द्धा ह वा एष आत्मनो † २। २५७	अश्वो वोल्हा ‡‡... ... ४। २

* अत० ब्रा० ५. १६. १०। “अयो अर्द्धा ह वा एष आत्मनो यत् पत्नी”—इति च तै० ब्रा० २. २. ३. ५।

† गर्भोपनिषदि, शाकलोपनिषदि चान्वेष्टयम्।

‡ प्राचीनमनुसंहिताया बचनं वैतत् स्यात्।

§ ‘स इन्द्रः स एषोऽसपत्नः’—इति अत० ब्रा० १४. २. २. १६।

॥ ‘वाग् वै वृषती, तस्या एष पतिस्तस्माद् वृषस्यतिः’—इति अत० ब्रा० १४. २. १. ११।

¶ ‘वाग् तै ब्रह्म, तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्यतिः’—इति अत० ब्रा० १४. २. १. १२।

** ‘अश्विनौ वै देवानां अर्धयूँ’—इति अत० ब्रा० १२. ४. १. १२।

†† तै० सं० २. ६. २. ६।

‡‡ ‘असौ वा आदित्य एषोऽश्वः’—इति अत० ब्रा० ६. २. २. २६; ७. १. ४. १२।

	भा०। ए०		भा०। ए०
अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्	३ । ३६८	अहं तत्रेभिर्वसुभिष्णु ...	३ । २६८
अष्टाक्षरा वै गायत्री ...	३ । ३६८	अहं च त्वं च ...	२ । ५३
अष्टौ पुत्रासो अदितेः*	४ । ३०७	अहन् एतं एत्रतरं ...	३ । २१६
असङ्घाता सहस्राणि	२ । १०७,	अह मस्मि प्रथमजाः ...	३ । ५
— ...	१०८, ११५	— ...	४ । ३६८
असञ्चन्ती सुरिधारे ...	३ । १०	अहं भुवं वसुतः ...	३ । २६७
असाम्योजो विभृदा ...	३ । २४४	अहर्वे मित्रो ...	४ । २०१
असुनीते मनो ..	४-। १४५	अहस्रकृष्ण महर्जुनश्च	२।२३०, ४५०
असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि ...	३ । १६८	अहिरिव भोगैः ...	४ । २३
असौ वा आदित्योऽग्निः†	३ । ४०५	अहोरात्रे वा उषासानक्ता	३ । ४७६
असौ वा आदित्यो गोपा ‡	४ । ३६६		
अस्ति हि वः साजात्यं	३ । १६४		
अस्मा इदु प्र तवसे ...	३ । ६५		
अस्मा इदु प्र भरा ...	३ । २२५		
अस्मे ते बन्धुः § ...	३ । १६२		
अस्मे धत्त वसवो ...	३ । १६७		
अस्मे प्र यन्धि मघवन् ...	३ । १६५		
अस्य प्र जातवेदसो ...	३ । ३६६		
अस्य वामस्य पलितस्य	२।४८६, ४८८		
— ...	३ । ३६१, ३०२		
अस्य वामस्य—इति	४ । ३६६		
अस्या ऊ धु य उप	२। ४८४, ४८८		
अस्येदु मातुः ...	३ । २८		

आ.

आगधिता परिगधिता	३ । ८३
आमावैष्णवं पुरोडाशं ॥	३ । ३६६
आग्निमारुतीं एन्निम् ॥	३ । ५०२
आग्नेय मष्टाकपालं**	३ । ३२८
आग्नेया वै प्रयाजाः ..	३ । ४६७
आग्नेयोऽग्निष्टोमः††	३ । ३०७
आग्नेयो वाव सर्वः पशुः ‡‡	३।६२, १६३
आघाता गङ्गानुसरा	२ । ७५, ४६०
आ घा ये अग्निम् ...	३ । १६६
आ चष्ट आसां पाथो...	३ । १६८

* तै० आ० १. १३ १। अत० ब्रा० ३. १ ३ ३।

† “वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नेयः”—इति अत० ब्रा० १. ४. ३५। “असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः, एष उ योऽग्निः”—इति च अत० ब्रा० १. २. १५। ‘असौ वा आदित्य इन्द्रः’—इति च तै० सं० १. ७. १. २।

‡ तै० आ० ५. १. ४। § तै० सं० १. १. ७. १। ॥ तै० सं० १. १. ८. १।

॥ अत० ब्रा० १. ८. २. १२। ** तै० सं० १. ८. १. १। अत० ब्रा० १. १. ५. ११।

†† ‘आग्नेय मग्निष्टोम आलभवे। अग्निवै अग्निष्टोमः’—इति अत० ब्रा० ५. ५. १. १. १।

‡‡ ‘आग्नेयाः पशवः’—इति तै० सं० १. ५. ८. १।

भा०। पृ०	भा०। पृ०
आ जङ्गन्ति साम्नेषां ... ४ । ३०	आ दक्षिणाः श्रवसा ... २ । २४८
आ जातं जातवेदसीति ३ । ३६७	— ... ४ । १३३
आजासः प्रूषणं रथे ... ३ । १४४	आदाय श्वेनो अभरत् ४ । १६१
आजङ्गान ईष्यो वग्यश्च ३ । ४६८	आदित् प्रत्नस्य रेतसः २ । ४१६
आज्यप्रउगे विश्वजितः ३ । ५६	आदित्यः सर्वाणि भूतानि ३ । ४१३
आखडकपालो रजतं च * २ । ३६७	आदित्यं बज्ररूप माणभत** २ । २०६
आ नृषिश्च हरि मीं ... २ । ४५६	आदित्यानङ्गिरसो ४ । १८६, ३२४
आ ते कारो प्रदणवामा २ । २४६	आदित्वाश्च ह वा आङ्गि० ४ । १८६
आ ते पितमरुतां ... ३ । ४०४	आदित्यो वा अन्तं ... ३ । ३१८
आत्मगति माचष्टे† ... २ । ३०२	आदित्यो वा एष ... ४ । ३५६
—४। १२०, ३११, ३८४, ३८५, ३८६,	आ दूतो अपि मभरद् २ । ३२८
३८८, ३९०, ३९१, ३९२, ३९६, ४०५	— * ... ३ । २६
आत्मयाजी श्रेयान्† ... ३ । ३२२	आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र ३ । ३३६
आत्मा वै पुत्र नामासि २ । २७४	आ धावता सुहृत्स्यः ... २ । १७८
आत्मा वै प्रयाजाः ... ४ । ४६७	आ नो नियुङ्क्तिः श्रतिनीभिः २ । ४८७
आत्मैवेदं सर्वम् ॥ ... ४ । ३६४	आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु २ । ४४६
आ त्वा जिघर्षिं ... २ । १६०	आ नो भर भग मिन्द्र ३ । १६६
आ त्वा रथं यद्योतये ... ३ । २२	आ नो मित्रावरुणा ... ३ । ३५७
आ त्वा रम्भं न जित्रयः २ । ३५७	— ... ४ । ५५
आ त्वा विशन्विन्दवः ... ३ । २४६	आ नो मित्रो वरुणो†† ३ । ३२१
आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे ४ । ३२४	आ नो यज्ञं भारती ३ । ३४६, ४७८

* आ० उ० १. १६ १ ।

† अत० ब्रा० १४. ०. ३. १०—१६ ।

‡ अत० ब्रा० ११. २. १. १३ ।

§ अत० ब्रा० १४. ६. ४० २६ ।

॥ आ० उ० ५. २५. २ । 'आत्मैवाग्निः'—इति च अत० ब्रा० ६. ५. १. २० । 'कतम आत्मैति । योऽयं विश्वानमयः प्रुषः प्राणेषु हृद्यन्मर्त्यातिः सः'—इत्यादि च अत० ब्रा० १४. ६. १. ०—३१ । पुनः—स वा अथ मात्मा प्रुषः—आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः इथिवीमयः'—इत्यादिः १. १—६ ।

¶ तै० सं० २. १. १०. २. 'सौर्य' ।

** असौ वा आदित्यः प्राणः'—इति तै० सं० ५. २. ५. ४ ।

†† क्षिपिकरप्रमादज एष पाठः; प्रकृतपाठस्तु "मा नो मित्रो वरुणो"—इति अ० सं० १. २. ०. १ । 'मा नो मित्रो वरुणो अयमायुरित्येतत् स्रुतं मभिमावावपति'—इति च अत० ब्रा० ११. २. १८ ।

	भा०। ८०		भा०। ८०
आपः पवित्र मुच्यन्ते*	३। ४३	आविद्यो वदन्ते ...	३। ४८३
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा	३। ६६	आ वो देवास ईमहे ...	४। ३५१
आपो भूयिष्ठा इत्येको	४। १८६	आशुः शिशानो वषभो	२। १०६
आपो वा अग्नेर्योगिः ...	३। ४१५	आ श्येनस्य जवसा ...	३। १६३
आपो वा इद मये ...	३। २६	आ श्रुत्कर्ण शुधी इवं	३। २३७
आपो वै विश्वेदेवाः ...	३। ४१	आसखाणासः श्रवसानः	४। ७१
आपो वै सर्वा देवाः ...	३। ४१	आसरी वै दोर्घजिह्वी	४। २०६
आपो ह यद् दृहती	४। ११४	आसुख्यन्ती यजते ...	३। ४७४
आपो हि ष्ठा मयो भुवः	२। ४७	आस्रो वृकस्य वर्त्तिका	३। १०३
— ...	४। ४३	आहारा विविधा भुक्ताः	४। ३७४
आप्तोर्यामः सप्तम महः	४। १२५	आह्वय दुरोहणं रोहति	३। २१५
आ प्र द्रव हरिवो मा...	२। ४५८		
आग्नीभिराग्नीषाति ...	२। ४६५		
आभि त्वा गृह (दृहत्)	३। १६८		
आमासु पक्व मैत्र्यः ...	३। १६८		
आश्रजी वाज सातमा	४। ३२, ५६		
आयन्मे अश्वं वनदः ...	३। २१२		
आयाहीन्द्र पयिभिः ...	४। ४०७		
आयोषा सदने ...	४। ४		
आराच्छत्रु मप बाधस्व	३। ११३		
आ रात्रि पार्थिवं रजः	४। ४७		
आ रक्त्रोरायुधा नर ...	३। २०७		
आ रुद्रास इन्द्रवन्तः ...	४। १८३		
आ रोदसी अपृणादेत	४। १८१		
आर्यिषेणो होत्र मृषिः	२। १६६		
आ वा सुपस्थ मद्रुहा ...	४। ५७		
आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः ...	४। १८२		
		इ.	
		इळो यजति ...	३। ४६६
		इति वा इति मे मनो ...	३। २६७
		इत्या धीवन्त मद्रिवः ...	२। ३२७
		इदं वामाम्ये हविः ...	३। ३५४
		इदं विष्णुर्वि चक्रमे ...	४। २८१
		इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	२। २२५
		इदं सर्वं यदय मात्मा †	४। ३६४
		इदं हविर्मघवन् तुभ्यं ...	३। ३३७
		इदन्तेऽन्याभिर्ममान-	४। ४०६
		इदं नो बर्हिगासदे ...	३। ३६६
		इद मह मात्मानं ...	२। १०६
		इदं पित्रे मरुत मुच्यते	३। ४०४
		— ...	४। १८४
		इद मु त्यत् पुरतमं ...	२। ५६

* 'पवित्रं वाऽआपः'—इति शत० प्रा० १ १ १. १।

† मर्भान्पनिषदि शाकलोपनिषदि चान्दोग्ये च।

‡ वृह० उप० ४. ४. ६।

	भा०। ४०		भा०। ४०
इन्द्रः पूर्भिर्दीतिरहासम्	२ । ४३४	इन्द्रेयैने दत्सवो...	३ । १५६, २६०
इन्द्र आघ्राभ्यस्परि' ...	३ । १३२	इन्द्रो अत्रायि सुथो ...	३ । २७२
इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ* ...	३ । १५४	इन्द्रो अस्माँ अरदद् ...	२ । २४४
इन्द्रगाथाः शंसति ...	३ । ३६७	इन्द्रो गन्धर्वः † ...	३ । ४
इन्द्रं न त्वा श्रवसा ...	३ । १२७	इन्द्रो ज्योतिः ...	३ । ३८६
इन्द्र मिद् गाधिने ...	३ । २६०	इन्द्रो ज्योतिर्भुवोज्योतिः	४ । ८४
इन्द्रं मित्रं वरुण मग्निम्	३ । ३१५	इन्द्रोतिभिर्बहुनाभिर्ना	२ । ४१६
_____ ...	३ । ३६०, ४२७	इन्द्रो दिव इन्द्र ईषे ...	३ । २८६
_____ ...	४ । ३६८	_____ ...	४ । ३८
इन्द्रवायु इमे सुता ...	३ । ३५६	इन्द्रो मायाभिः पुबक्ष्यः	३ । ३१५
इन्द्रस्य नु वीर्याणि	३ । २६१, २६८	_____ ...	४ । १०३
इन्द्राकुत्सा वहमाना ...	३ । ३५६	इन्द्रो यातुर्ना ममवत् ...	२ । ३५०
इन्द्राग्नी आपादियम् ...	४ । ३५२	इन्द्रो वा एताभिः ...	२ । ६८
इन्द्राग्नी आगतं ...	३ । ४५३	इन्द्रो विन्धान् वेकनाटान्	३ । २५०
इन्द्राग्नी रोचना दिवः	३ । ३५३	इन्द्रो वृत्र महंस्तावेनम्	४ । ८४
इन्द्राग्नी मासु गारीषु	४ । २२६	इन्द्रो वै देवता द्वितीयमहः	३ । ३६५
इन्द्रा नु पृथया वयं ...	३ । ३५४	इन्द्रो वै देवाना मेजिष्ठो	२ । ८०
इन्द्रापर्वता वृहता रथेन	३ । ३५५	इन्द्रो वै वृत्रं हन्त्वा ...	४ । ११६
इन्द्राय गाव आग्रिरं ...	३ । १७३	इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्	२ । २१६
इन्द्राय वृत्रमे एकदादश†	३ । ३८६	_____ ...	४ । ८४
इन्द्राय साम गायत ...	३ । २६०	इमं स्तन मूर्जंस्तनं ...	३ । ३८६
इन्द्रायाँहोमुचे ‡ ...	३ । ३७६	इमं हि मनुष्या इन्वते	२ । ४८७
इन्द्रावखया युव मध्वराय	३ । २१, ३५४	इमन्तं पश्य वृषभस्य ...	४ । ३६
इन्द्राविष्णु वृंहिताः ...	३ । ३५६	इमं नु सोम मन्तितो	३ । १४७
इन्द्रासोमा समघशंसम्	३ । १८२, ३५४	इम मघे चमसं मा ...	४ । १८८
इन्द्रे कामा अयंसत ...	३ । २६२	इमं मे गङ्गे यमुने ...	३ । ४४३
इन्द्रेण सं हि वृक्षते ...	३ । ४१०		४ । ३६

* पृथरे० ६ १२८, १२९ ।

† शत० ब्रा० ११. १. ५. ५ ।

‡ तै० सं० १. १. ७. २; ४. १. २ ।

§ तै० सं० २. ४. ७. १-२ ।

भा० पृ०	भा० पृ०
इमा व्यापः शिवतमाः ४ । ८०	ई.
इमा उ वां ममयो ... ३ । ३८	
इमा गिर आदित्येभ्यो २ । २०७	ईर्मान्तासः सितिक०२। ३८६, ४११
— ... ४ । २०३, ३०६	ईशा वास्य मिदं सर्वं... ४ । ३५२
इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः ... २ । ४५३	उ.
इमा ममे शरणिं ... ३ । २२६	
इमा मू नु कवितमस्य ३ । १६१	उच्छ्रयघ्नो वा यषः ३ । ३०८
इमा बक्राय स्थिरधन्वने ४ । ७७	उत मा यन्तु ... ४ । ३३०, ३३१
इमे दिवो अनिमिषा ३ । २२७	उत त्वं यमसं नवं ... ४ । १८८
इमे वै सहास्तां ते* २ । ४८०	उत त्वा मे यशसा ... ३ । ३२६
इमे सुता इन्दवः† ... २ । ४३५	उत त्वं सख्ये स्थिरपीत २। ७०, १३४
इयं मुञ्चोभिर्विसखा ... २ । २४६	उत त्वः पश्यन्न ददर्श २। ११८, ११२
इयत्तकः कुसुम्भकः ... ४ । १	उत दिवर्हा अमिनः ... ३ । २१३
इय मददात् ... २ । २३८	उत नोऽहिर्बुध्नः ... ४ । ३०२
इधिरेश ते मनसा ... २ । ३६८	उत मे प्रयियोर्वयियोः २ । ४२१
इधे त्वोर्जे त्वा ... २ । ३	उत वां विक्षु मद्यास्त्रयो २ । ४५४
— ... ३ । ३११	उत स्म ते पदगणा ... ३ । ३७
इह त्या सधमाद्या ... ३ । २३१	उत स्मिन् वस्त्रमधिं न २ । ४७०
इह त्वयारं ... ३ । ४८१	उत स्य वाजी क्षिपणिं २ । २४८
इह प्रियं प्रजया ते ... २ । ३६३	उत स्या नः सरस्वती... २ । २३८
इह अत इन्द्रो अस्मि ... ३ । २४१	उतादः पदधे गवि ... २ । १८३
इहेन्द्राणी मुपश्ये‡ ... ४ । ५३	उताभये पुत्रद्वत ... ३ । १३३
इहेह जाता समवावशीता ४ । २५२	उतासि मैत्रावशयो ... ३ । ७७
इहैव त्तं मा वि योष्टं ... २ । ११३	उतो त्वस्मै तन्वं१ विसखे २। ७०
इहैवैधि माप थोक्ताः २ । ४८	— ... ४ । ३६५

* तै० सं० २. ४. २. १।

† काठ० सं० २०. १।

‡ 'इन्द्रावीह वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी'—इति मत० ब्रा० १४. १. ५. ८।

§ रवीऽपपाठः; प्रकृतपाठस्तु "उत्सन्नयन्नः"—इति । तै० सं० ५. २. १. १।

'उत्सन्नयन्न इव वा यथातुमोस्मानि'—इत्यादि मत० ब्रा० १. ४. २. ४८। तथा

'उत्सन्नयन्न इव वा रव यदन्नेधः'—इत्यादि च मत० ब्रा० १२. २. ८. १।

	भा०।पृ०		भा०।पृ०
उत्सन्नयज्ञो वा यमः*	३।३०८	उत् प्रथमेति प्रथयति†	२।१०६
उदीरता मवर उत्	४।१६१	उत्प्रथा उत् प्रथखीव‡	२।१०६
उदीरय पितरा नार	२।३२३	उर्वशी वा अश्वराः	३।७८
उदु ज्योतिरमृतं	४।१७७	उर्वशी हाश्वराः पुक्करवसम्	३।७८
उदुत्तमं वरय	२।२०६	_____	... ४।१५८
उदु त्वं जातवेदसं	३।३६७	उषस्तस्त्रिन् मा भरा	४।२५७
_____	... ४।२७६	उषासागता यजन्वो	३।४७६
उद्भृतासि वराहेष	३।३६	उष्णिगुत्खाता भवति	३।३६८
उद् वृह रक्षः सह	३।१३३, १३७		
उद्यम् खलु वा आदित्यः	३।८०		
_____	... ३।११३, ३१८		
_____	... ४।३७६		
उद्वत्स्रप्सा अक्षतगा	४।१८६		
उप प्र वद मयदूक्ति	४।१०		
उप प्रागात् सुमन्मे	३।२३६		
उप प्रेत कुशिकास्तेतयध्वम्	३।२६४		
उप रमध्वं मे वचसे	२।३८६		
उप आसय पृथिवीम्	४।२०		
उप ऋये सुदुर्गा	४।२३३		
उपाव स्तन तन्या	३।४८५		
उपो अदर्शि मुन्धुवो	२।४२३		
_____	... ३।३७		
उपोप मे परा मृश	२।४४८		
उवं हि राजा वरय	४।७४		
उवकरं वैतसदुसूखणम्	४।३०		
उवं नो शोक मनु	३।३३५		
		उज्	
		उर्गांमदा वि प्रथस्व	३।४७१
		उर्द्धा अस्य समिधो	३।४६३
		उक्त्	
		ऋग्भिः पूर्वाङ्गे दिवि	४।३४६, ३५६
		ऋचाक्वः पोष मास्ते	२।६६
		_____	... ३।४००
		ऋघो अक्षरे परमे	४।३५२
		ऋजीषी वधी	... ३।६६
		ऋजुनीती नो वरयो	... ३।२३१
		ऋत्स्य मृक्षणाथने	... ३।८५
		ऋतं शंसन्त ऋजु	... ३।३०
		ऋतवो वै प्रयाजाः॥	... ३।४६७
		_____	... ४।४००
		ऋतस्य योगा गर्भे	... २।४१५
		ऋतस्य हि शुद्धधः	... ३।२०६
		_____	... ४।१४७

* उत्सन्नयज्ञ इति द्रष्टव्यम् । † अतः प्रा० १. १. ६. ८ । ‡ तै० सं० १. २. १२ २ ।
 § "तथापान्यथापान्यते—ऋग्भिः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते । यजुर्बदे तिष्ठति मध्येऽङ्गः ।
 सामवेदेनासामने महौषते । वेदैरश्वन्वलिभिरिति खर्यः"—इति"—तै० सं० ४. २.
 ११ १. सा० भा० । ॥ तै० सं० २. ६. ११. ५ । अतः प्रा० १. ४. ४ १ ।

	भा०। ८०		भा०। ८०
ऋतावानं विचेतसं ...	२ । ३५३	एतदक्षरं यत्सर्वां ऋषीं विद्यां ॥	३५३
ऋदूदरेख सख्या ...	३ । १४६	एतदस्या अमःभये ...	४ । २४२
ऋदूपे षिट्दूट्ठधा ...	३ । १४७	एतद्वा वा एतदक्षरं ...	४ । ३५२
ऋध्यास स्तोमं सनुयाम ४ ।	३२८	एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने ४ ।	३५३
ऋमुर्ध्नुभिरभि वः स्याम ३ ।	१३	एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसम् २।	३८४
ऋमुर्विभावाजइति ...	४ । १८८	एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां...	४ । ३५५
ऋमुर्विभावाजइन्द्रो ...	४ । १८८	एतद्वै यज्ञस्य समृद्धम् ॥	२ । ११९
ऋभूयां त्वा इति* ...	२ २८१	एता उ त्वा उषसः ...	४ । २५८
		एताभिर्वै देवान् यजमानो २ ।	४४२
		एताभिर्हाम्निनोः कक्षीवान् २।	४४८
		एता विश्वा सवना ...	३ । ११७
		एतेन ह वा ऐन्धेय ...	३ । १५६
		एते वदन्ति शतवत् ...	३ । ३४०
		एनाङ्गुषेण वयम् ...	३ । ६६
		एना वो अग्निं नमसा...	२ । ३६२
		ए मेनं सृजता सुते ...	२ । ७८
		एवा महो असुर वक्षथाय ३ ।	२३
		एष इन्द्र एष प्रजापतिः ॥	३ । ३२१
		एष ते इन्द्र भागः** ...	२ । ३५८
		एष देवो रथर्यति ...	३ । २६०
		एष प्रातः प्रसु० ३।	५४, २७६, ३१७
		एष वै गोपा एष हीदी ४ ।	३६६
		एष ह वा अहिर्बुध्नो ४ ।	१५५
		एष ह वा पत्नीभू देतो ४ ।	३७३
		एहि वां विमुषो ..	२ । ३२५
		.....	.. .. ३ । ५४

ए.

एकं सद् विप्रा बड्ठधा... ३ । ३७६
 एकं सोम ऋषे क्रियते... २ । ३८८
 एकः सुपर्णः स समुद्रम् ४ । १५६
 एक एव इन्द्रो २ । १०७ (२), ११५
 ————— ... ४ । ८०
 एकं चमसं चतुरङ्गुषोतन ४ । २८८
 एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा २ । ३६८
 एकं पादं नोत्खिदति ४ । २६६
 एकया प्रतिधा पिबत्... ३ । ५६
 ————— ... ४ । १७०
 एकाक्षरा जगती ... ३ । ३८२
 एकादश प्रयाजाः ३ । ४६५
 एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् ३ । ३७१
 एतत्ते इन्द्रावसं तेन ... २ । ३५८
 ————— ... ३ । १०८
 एतत्पद्म योजन मचेति... ३ । ३१

* तै० ब्रा० १. १. ४. ८। † तै० सं० १. ८. ६. १। ‡ अथ० सं० ११. ४. ११।
 § अथ० ब्रा० ३. ६. २. ३; ५. १।
 ॥ २० ब्रा० १. १६, १५। अथ० ब्रा० १३. ४. १. १५। ॥ २० अथ० ६. १. २।
 ** तै० सं० १. ८. ६. १। †† अथ० ब्रा० ३. ४. १. ४. ६।

भा०।ए०

भा०।ए०

ये.

येष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्य	४ । १८६
येष्मो यूष मनुब्रूहीत्याह	३ । ४८७
येन्द्रौ शुक्रामश्रिणौ	.. २ । ३३०
येरावतीं नावं	.. ४ । ४१

ओ.

ओङ्गार एवेदं सर्वम्*	... ४ । ३५५
ओमानं शंयोर्ममकाय	... २ । ४६६
ओमासश्चर्षणीधृतो	... ३ । १८१
...	... ४ । ३१४
ओ मिति ब्रह्म	... ४ । ३५५
ओ मित्वेतदक्षर मिदं	४ । ३५५
ओषधयः समवदन्त	... ४ । ३५२
ओषधीः प्रति मोदध्वं	... ३ । १४१
ओषधे त्रायस्त्रैणम्	२ । १०७, ११४
ओषध्यात्मा वै पशुः	... ३ । ६२

औ.

औषधं वा उवध्यम्	... ३ । ६४
-----------------	------------

क.

कः स्रिदेकाको चरति	... ४ । ३५२
--------------------	-------------

क इदं क्रमा अदात्	... २ । ३५६
क ईषते तुज्यते	... ४ । ११४, ३६६
ककुप् ककुद्रूपिणीत्वौप०	३ । ३६६
कङ्गतो न कङ्गतः	... ४ । १
कतम इन्द्रः	... ४ । ८३
कतरा पूर्वा कतरापरा	२ । ३६६
कदा मर्त्त मराधक्षम्	... ३ । ६२
कदा वसो स्तोत्रं	... ३ । ७२
कदु प्रियाय धाम्ने	.. ३ । ४१
कनिकदञ्जमुषं	... ४ । ५
कनीनकेव विद्रधे नव	... २ । ४१७
कया शुभा अयवसः	... ३ । ३१५
कर्म्मणा पिडलोको	... ४ । ३७८
कलिः श्रयानो भवति	... २ । ४६०
...	... ४ । १८०
कलेरह्ण्यतं युवद्वयः	... ४ । १८०
कल्याणीर्जाया सुरखं	... ४ । २४५
कशां दिग्भ्यः	... ३ । ८३
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानम्	४ । ३६५
का देवताः स्वाहाकृतयः	३ । ४६३
कायमानो वना त्वं	... २ । ४१४
कावरहं ततो भिषग्	... ३ । १५५
किं ते क्षणवन्ति कीकटेषु	३ । २७२

* ज्ञान्दो० उप० २ २२ २ ।

† अत० ब्रा० २. १. २. ७; ६ २. १२ । तै० सं० १. २. १ १ ।

‡ 'अथ कयो वाय लोकाः । मनुष्यलोकः, पिडलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्य-
लोकः पुत्रेषु जय्यो नान्येन कर्मणा ; कर्मणा पिडलोलोकः ; विद्यया देवलोकः । देवलोको
वै लोकानां चेतसस्तान् विद्यां प्रशंसति'— इति अत० ब्रा० १४. २. २. १४ ।

§ काठ० उप० ४ १. "देवम्" ।

	भा०। ८०		भा०। ८०
किं मिच्छन्ती सरमा ...	२। ४२६	को नु मर्या अमिषितः...	२। ३७३
_____ ...	३। १०३	को नु वां मिच्छवद्वौ	२। ३२६
_____ ...	४। २०६	कोऽप्यत्र मदतो मामहे	२। ४०१
किं मितो विष्णो	३। ५०	को ह वै नाम प्रजापति*	४। ३६८
किं ब्राह्मणस्य पितरं ...	३। ३०८	कौळं वः शर्द्धां मादतं...	३। २६४
कुतश्च मित्र ...	३। ३३४	क्षेत्रस्य पतिना वयं ...	४। ६४
कुत्रश्च कुत्रतेर्वा ...	३। ३६८	क्षेत्रस्य पते मधुमन्तं ...	४। ६५
कुर्वित् सोमस्यापां ...	२। ३०७		
कुविदङ्ग गमसा ...	३। ३११	ख.	
कुविदङ्ग प्रति ...	३। ३११	खादिरं यूयं कुर्वीत ...	३। ३६२
कुविदङ्ग यवमन्तौ ...	३। ३११		
कुत्रिन्नो अपिः ..	४। ३२५	ग.	
कुशश्च मिच्छन्ति दृष्टानि	२। ६६	गर्दभरथेनाश्विना ...	४। २४६
कुह खिदोषा कुह वक्तो*	२। ३१५	गर्भनिधानीं सनितुः ...	२। ३८६
कुह महं सुदतं ...	४। २१६	गर्भा वा एत उक्थानां	३। ४०६
कृष्यश्च पाजः प्रसितिं...	३। १८४	गानुं क्षत्रवद्गुप्तसो ...	२। ४७४
क्षतं न श्रमो वि ...	३। १०८	गायत्री गायतेः क्षतिकर्मणः	३। ३६८
क्षतिं वसान आ चर ...	३। १०५	गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः	४। १६२
क्षतिवासाः पिनाकहस्तः	२। ३५८	गायत्रेण प्रतिमिमीते ...	२। ४६७
_____ ...	३। १०८	गायन्ति त्वा गायत्रिणः...	३। ३५
क्षत्रयोव आप्रेयो ...	३। १६३	गार्हपत्येन पत्नीषु ...	२। ४६१
क्षत्रं नियानं हरयः ...	३। ४१५	गोभिर्यदौ मन्ये ...	३। २६
क्षत्र्यां अबधैर्धामभिर्गान्	४। २७३	गौरमोमेदनु वत्सं ...	४। २३१
केचिन्निविदो मनाना ...	३। ४०६	गौरीर्भिमाय सजिषानि	४। २२६
केचिन्नमिं केशी विषं ...	४। २६०	गौर्वा देवता पञ्चम महः	३। ३६५
को अपि मोद्रे ...	४। ४००	गौर्वै देवानां मनोता	२। ४३७
को अप्य युंक्ते धुरि गा	४। ३६७	मात्वा क्षन्तप्रपत्सोऽतन्वत	२। ३५६
को नाम प्रजापतिरभवत्	४। ११४	ग्रहोक्त्यं वा एतत् ...	३। ५८

भा०।ए०

घ.

घृतक्रदा मधुकूनाः ... ४ । ३६२

च.

चक्षुश्च भोजश्च ... ४ । ३०४

चक्षोः सूर्यो अजायत* ४ । ३६०

चतुरश्रिदमागाद् ... २ । ३२०

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ३ । ३६८

चत्वारि वाक् ... ४ । २१४, ३४८

चत्वारि षट्क्षरा त्रयो ... ४ । ३४५

चन्द्रमसो वैद्युतर्मा ... ३ । ३५१

चन्द्रमा अश्वत्तरा ... २ । ३६६

— ... ४ । १७३

चन्द्रमा वै सोमो देवाना ममं ४।१६८

चमसेन ह वा एतेन ... ४ । ६१

चमसो देवपानः† ... ४ । ६१

चातुर्मास्येष्वनृतं वा ... २ । २६४

चित्तिरपां दमे ... २ । ४१५

चित्रं देवाना मुदगाद्... ४ । २७७

चिदसि मनासि§ ... ३ । ४०

चिदसीति यद्वाव ... ३ । ४०

च्यवनो भार्गवः शार्यातां २ । ४४७

छ.

छन्दांसि छन्दयतीति वा ३ । ३६७

भा०।ए०

छन्दांसि वा अनुयाजाः॥ ४ । ४६०

छन्दांसि वा अन्योन्यस्य ३ । ३६३

छन्दांसि वै प्रयाजाः¶ ४ । ४६०

छन्दांसि—•सर्गं षोडशम् ४। ३२३

ज.

जगती गततमं छन्दः ... ३ । ३०१

जमदग्निमिराजतः** ३ । ४२२

जराबोध तद्विविष्टि ... ४ । ८०

जगत्स्यमानोऽष्टजत् ... ३ । ३०१

जातं यत् त्वा परिदेवा... ३ । ८४

जातः पशुन्मविन्दतां† ३ । ३६३

जातवेदसे सुनवाम ३ । ३६४ ३६६;

— ... ४ । ३६७, ४०८

जातवेदस्यं शंसति ... ३ । ३६४

जामि वा एतद् यज्ञे ... २ । ४६१

जामि वा एतद् यज्ञे } ४ । ६०

क्रियते, यत्र समाधीभ्यां }

जामि वा एतद् यज्ञे } ४ । ६०

क्रियते, यन्मन्त्रत्वतीयो }

जीमूतस्येव भवति ... ४ । १७

जीवान् नो अभि धेतन ३ । २५१

जुष्टो दमूना अतिधिः ... २ । ३६१

जुञ्जरे वि चितयन्तो ... २ । ४५१

ज्याया अन्न वसवो ... ४ । ३२७

* अ० सं० १०. ६०. ११।

† आन्दी० उप० ५. १०. १।

‡ अत० प्रा० १. ४. १. १४। तै० सं० १. ५. ६. १। § तै० सं० १. ६. १. १।

॥, ¶ अत० प्रा० १. १. ५. ६.; १. ४. ८, ९, १४; २. ७. ४. ६।

** 'प्रजापतिवै जमदग्निः'—इति अत० प्रा० ११. १. ११. १४।

†† अत० प्रा० ६. ४. १. ६८।

भा०, ८०
 व्यायांसमस्य यतुनस्य ... ३।२०१
 व्यायान् एथिथा ... ३।३७१

त.

तं वक्षराद्या वयं... ३।१०७, १११
 तं विष्वा निविद्धिर्न्यवेदयन् ३।३८६
 तं सखायः पुरोवर्षं ... ३।८१
 तं सवितोवाच ... २।२०६
 तं स्ना वागभ्यवदत्* ३।७६३
 तं व्यायजन्त प्रविशं ... ३।१६६
 तं इमास्त्रिभ्यः सतीरपसदो ३।१६५
 तच्चक्षुर्देवहितम् ... ३।२७८
 तच्छंयोः सुप्त मीमहे ... ३।७६६
 तच्छंयोरादृशोमहे ३।७६६
 तत एकतोऽजायत इति ३।३६८
 तन्वा यामि ब्रह्मणा ... ३।१५७
 तन्वा यामि सुवीर्यं ... ३।१५७
 तत् पूषे पर्याजङ्गुः ... ३।२६६
 तन्नापरा ऋग्वेदो .. ३।३५३
 तत् सूर्यस्य देवत्वं ... ३।३०६
 तन्वाहि सवनागा रूपम् ३।१५७
 तदद्य वाचः प्रथमं ./. ३।२७८
 तदप्येतदृषिषोक्तम् ... ३।२७३
 तदाङ्गैर्नतदस्ति यद्देवासुरं ३।२१६
 तदाङ्गयंद्दं पूर्वाभासयोः ३।२१७

भा०, ८०
 तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं... ३।३६६
 तदु प्रयत्नतम अस्य ... ३।५७
 तदु हैक व्याजः ... ३।११०
 तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म ... ३।२६६
 तदेतत् व्यक्षरं हृदय मिति ३।१००
 तदेतदृचाभ्युक्तम् ... ३।७३७
 तदेवामियज्ञगाथा ... ३।२७६
 तद्देवाणां देवतमाय ... ३।८६
 तद्य इह रमणीयचरणाः ३।३७६
 तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन् ३।११६
 तद्यथा सूत्या वासः ... ३।२१७
 तद्यथैवादः क्षुधा अमुराक्तं ३।२६५
 तद्वायं दृशोमहे ... ३।६
 तन्मूत्रमेव तस्करा ... ३।३१३
 तन्नूनपाच्छुचिप्रतः .. ३।५०३
 तन्नूनपातं यजति ... ३।७३१
 ... ३।७६७
 तन्नूनपात् पथ ऋतस्य ... ३।७६७
 तन्नूनपादसुरो ... ३।७६७
 तन्नूनपाप्तेऽसि तन्वं मे पाहि ३।३५१
 तन्वा शोषिष्ठ दीदिवः ३।१११
 तन्वीपनिषदं प्रबधं ... ३।३५३
 तन्नसुरीप मङ्कृतं ... ३।२२८
 तन्मार्त्यस्य देवत्व माजानम् ३।३२३
 तपसस्तनूरसि ‡ ... ३।१६३

* 'पुरस्तात् साहासतयो वा चान्ये देवा उपरिहात् साहासतयोऽन्ये'—इति ब्रत०

ब्रा० १२ १. ५. ३।

† तै० ब्रा० २. ५. ११. १। तै० सं० १. ६. १०. २। तै० चा० १. ६. ७। ब्रत० ब्रा० १. ७. १. १६। ‡ तै० सं० १. १. ७. १। ब्रत० ब्रा० २. १. ६. ८

भा०। ए०	भा०। ए०
तम आसीत्तमना गूढम् ३ । ३०१	तस्मादाङ्गराश्रेयाः प्रयाजाः ३ । ३६६
तमिद् गर्भं प्रथमं ... ४ । ११६	तस्मादाङ्गराश्रेयो वावः... ४ । ३२५
तमिद् वर्द्धन्तु नो ... २ । ७८	तस्मादाङ्गरायुः प्राणः... ३ । १६६
तमिन्द्रः पुत्ररूपेण ... ४ । १८०	तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ४ । ८२
तमिन् ज्वेष्ट्व समना ... ३ । २१७	तस्मादृष्यधृष्टं साम ... ३ । ३६८
तमो मह इन्द्र मस्य ३ । १४२, १४३	तस्मादेतदश्वदास्यं ... ३ । ३६५
तमुत्वा नून मसुरं ... ३ । १०७	तस्माद् विराडजायत ... ४ । ३२३
तमु नः पूर्वं पितरो... ३ । १४२	तस्माद् वैश्वदेवं द्वितीयं ४ । ३४०
तमू अक्षयवन् जेधा मुवे ४ । १८२	तस्य च पशोदेतत् ॥ ... २ । २०६
तमू षु समना गिरा... ४ । ७५	तस्य यज्ञेतसः प्रथमम् ... २ । ३३३
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ४ । ३५२	तस्य वयं सुमतौ ... ३ । १६५
तं प्रज्ञया पूर्वया ... २ । ३२६	तस्य ह विश्वामित्रस्य ... २ । २६५
तं मेदन्तः प्रतिपद्यता * ३ । २०५	तस्याः समुद्रा अग्नि ... ४ । २३०
तरस्य मन्दी धावति ... ४ । ३४४	तस्येदु विश्वा ... ३ । १४१
तव त्व इन्द्र सख्येषु ... २ । ४७७	तां अश्वर उश्रतो ... ३ । १८६
तस्मात् पराशो भूत्वा ... ४ । ३७३	तां वा ब्रह्मस्य मीढुषो २ । ४२२
तस्मात् सर्व एव मन्यन्ते ४ । २८८, ३६७	तां वा वासन्त्यग्नि ... २ । १८५
तस्मात् सर्वाण्यतून् पशवो २ । ४३७	तां वासन्ति काभ्यां मासाभ्यां ३ । ३६३
— ... ३ । ३६३	तान् पूर्वया निविदा ... ३ । ४०६
तस्मात् स्त्रियं जातां ... २ । २६३	तान् वेदानभ्यतपत् ... ४ । ३५५
तस्मादश्वः समभवत् † ३ । ३६५	तान् ह्योवाचाहुँदः ... २ । २८४
— ... ४ । ७	तानि जेधा पृथान्यानि... ३ । ३७२
तस्मादश्वो मेधोऽभवत् ‡ ४ । २	ता नो रासन्नातिघाशो ३ । १६५
तस्मादस्यां भुवायां ... ३ । २३८	तान्दृष्टयति, अश्वं वै न्युक्तः २ । ३६३
तस्मादाङ्गत्याः पुत्रयो ... ४ । २	ता मेमूष इति ... ३ । २६

* य० बाज० सं० ३६. १० ।

† 'तस्मादश्वो पशवो समन्ते'—इति मत० ब्रा० १. ४. ११ ।

‡ 'ततोऽश्वः समभवत्'—इति मत० ब्रा० १०. ४. ७. ७ ।

§ मत० ब्रा० १०. ४. ७. ७. १ ॥ वाङ्म० शो० सू० १८. ११. ६ ।

भा०।ए०	भा०।ए०
ताम्पूषष्णिवतमा मेरथस १। ३६१	त्रयस्य वा एते ... १। ३६६
ता सन्धाजा वृतासुतो २। २०७	त्रयस्तपन्ति एधिवीम्... १। ३२६
तिर्यग्बिलस्यमस* ... ४। ३११	त्रयस्त्रिंशद्देवा अष्टौ... ४। २७०
तिष्ठभ्यो हिङ्गरोति ... ४। ३१८	त्रयस्त्रिंशद्देवाः सोमपाः ४। ३६२
तिष्ठो देवीर्यजति ३। ४७६, ५०३	त्रयः स्वर्गा लोकाः ... ४। ३६२
तिष्ठो वाच ईरयति ... ४। ३८५	त्रिंशदक्षरा वै विराट्... ३। ३७२
तुम्हे तुम्हे य उत्सरे ... ३। २२०	त्रिः सप्तमाङ्गः अथयो... २। ३६१
तुभ्यं श्रोतन्यध्रिगो ... ३। ६४	त्रिकदुकेषु महिषो ... ३। ३६६
तुराषाड् वृत्रहेन्द्रो ... ४। ८४	त्रितः कूपेऽवहितो देवान् २। ३६६
तुविद्यं ते सक्तं ... ३। २७६	— ... ३। २५२
दृतीयो अग्निष्टे पतिः ... ४। ११०	त्रियुविन्द्रस्य वक्षः ... ३। ३७२
ते आचरन्ती समनेव ... ४। ६०	त्रौणि च तै शतानि।... २। ४६८
तेऽग्नेऽग्निनामि मयजन्त... ३। ३८१	यक्षरा त्रियुप् ... ३। ३७१
तेजो वै ब्रह्मवर्चसम् ... ३। ४६५	यम्बक यजामहे ... ४। ४१०
तेजोऽशितं त्रिधा विधीयते ३। १४०	त्वं सिन्धुं रवाक्षजो ... २। १०८
ते वरुणस्य राज्ञो ... २। ४७१	त्वं ह यद् यत्रिष्यः ... ३। ४४६
ते वा एभ्यो लोकेभ्यो ... २। ४६३	त्वक्चर्ममांससधिर० ... ४। २७२
ते सप्तसप्त महतां गणाः ३। ३२	त्वं नो अग्ने वरुणस्य ... ३। ३४७
ते सोमादो हरी २। १७६, ३६०	त्व मग्ने यमिन्व मासु ... ३। १२६
ते हादित्यानङ्गसो ४। १८६, ३२४	— ... ४। ३३६
ते हि यज्ञेषु यज्ञियासः ३। १६०	त्व मग्ने वरुणो जायसे... ४। ७४
ते द्वैके सप्तसप्तान्वाङ्गः ... ४। ३३०	त्व मग्ने सप्रथा अस्ति ... ३। १७०
तोदस्येव शरत् आ° ... २। २०६	त्व मङ्ग प्र शंसिषो ... ४। ४०१
त्वच्चदित्या कल्पयं ... ३। १३६	त्व मिन्द्र वजादधि ... ३। २६२
त्व मू षु वाजिनं ... ४। १२६	त्वया वृद्धाणि सुकृतो २। ४५०
त्रयः केषिण ऋतुधा ... ४। २६१	त्वया मन्यो सरथ ... ४। १३२

* “तदेव श्लोको भवति। ‘अर्वात् बिलस्यमस’—‘ब्रह्मवा र्षिदानः’—‘रति’—‘रति मनः’ ब्रा० १४. ४. १. ४।

† तै० सं० १. १. ५. ७; १. १. ५।

‡ मन० ब्रा० १२. १. १०. ३।

भा०। ए०	भा०। ए०
त्वया वयं सधन्याः ... ३। ८५	दगो विश्व इन्द्र मृधवाचः ३। २६६
त्वया वयं सुहृधा ... २। २६७	दशाक्षरा विराट् ... ३। ३७२
त्वष्टा दधच्छुभ्र मिन्द्राय ३। ४८२	दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो २। २८३
त्वष्टा दुहित्रे वसतुं ... ४। २६८	दानमजसो नो मनुष्यान् २। ३८६
त्वष्टारं यजति ... ३। ४८१	दासपत्नीरहिगोपा ... २। ३२०
त्वष्टा रूपाणि विकरोति* ३। ४८२	दास्याः पुत्रो कितवो ... ३। २३३
त्वष्टा रूपाणि सहि ... ३। ४८२	दितिर्द्यौरदिति भन्तरिक्षम् ४। ३०८
त्वष्टास्मै वयं स्वयं ... ३। ४८२	दिवं जिवन्मयप्रयः ... ३। ३२६
त्वां हि मन्द्रतमं ... २। १२८	दिवस्पति प्रथमं जज्ञे ... २। ४७३
त्वा मघे पुष्करां ४। १६३, ३२४	दिवि पृथो अरोचत ... ३। ४०७
तामघेपुष्करादधीत्वाह † ४। ३२४	दिवि सोमो अधिम्रितः ४। १७३
त्वा मघे समिधानो ... ३। २१८	दिवो वराह मरुध ... ३। ३२
त्वा मिद्धि हवामहे ... ३। २६०	दीर्घायुरस्या यः पतिः... २। ४८६
_____ ... ३। ३६५	दुरो यजति ... ३। ४७४
त्वा मिन्द्र मतिभिः सुते २। ४५५	दुरोह्यं रोहति ... ३। २१५
त्वेष मित्या समरयं ... ४। १७४	दूतं वो विश्ववेदसं ... ३। २३०
	दूतो देवाना मसि ... ३। १
	देवता वै सर्वा आशंसन्ति ४। १८५
	देवनीधं शंसति ... ४। ३२४
	देवम्बर्हिः ... ३। ४७२
	देव सवितरेतं त्वा हृषते॥ ३। ४३५
	देवस्त्वष्टा सविता ... ४। १३७
	देवस्य त्वा वाळभ्यां ... ३। ४७१
	देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे २। २५६
	देवस्य वयं सवितुः ... ३। १६६

द.

दक्षस्य वादिते जन्मनि ४। २००	देवनीधं शंसति ... ४। ३२४
दक्षिणायनात् पिङ्गलोकम् ‡ ३। ३५१	देवम्बर्हिः ... ३। ४७२
दक्षिणा ओषिर्हातुः ... ३। ४७७	देव सवितरेतं त्वा हृषते॥ ३। ४३५
दधिकान्वाणो अका रिषम् २। १६१	देवस्त्वष्टा सविता ... ४। १३७
दधिकान्वा संविदान ... ४। ६१	देवस्य त्वा वाळभ्यां ... ३। ४७१
दध्यङ् ह मे जमुधं ... ४। १६३	देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे २। २५६
दध्यङ् ह वा आभ्याम् ४। २५६	देवस्य वयं सवितुः ... ३। १६६

* "त्वष्टा ये सिद्धं देतो विकरोति"—इति शत० ब्रा० १. ६. २. १०।

† 'आपो वै पुष्करम्—अङ्गो निरमन्वन्'—इति शत० ब्रा० १. २. २. २।

‡ शत० ब्रा० १. २. २. १।

§ मुच० उप० ८. १६।

॥ शत० ब्रा० १. २. २. १; ४. २. १०; ६. १. १०।

	भा०।ए०		भा०।ए०
देवाः कथोत इषितो ...	२ । १२२	द्यौर्मै पिता जमिता २ ।	१२३, १६२
देवानां पत्नीः शसति ...	४ । १३०	द्यौर्वै देवता बलं महः	२ । १६४
देवानां पत्नीबशतीः ...	४ । १३०	द्यौस्ते एष्टं एथिवी ...	२ । ११६
देवानां मन्ना सुमतिर्	४ । ११३	द्रविणोदाः पिबतु	२ । ४४२, ४५२
देवानां माने प्रथमा ...	२ । १३३	द्रविणोदा द्रविणसो ...	२ । ४४०
देवापिष्ठाङ्गिबेडः ...	२ । १२४	द्वादश प्रधयस्त्रय मेर्जा	२ । ४६६
देवा यच्च मतम्बत ...	४ । १५१	द्वादशमासाः पञ्चर्षवः	२ । ४६४
देवा वा असुरैर्वि०	१।२।६६, २८४	द्वादश वै मासाः संवत्सरः	२ । ४६५
देवा वै इतीयेनाङ्गा ...	२ । १६५	द्वादश वै मासाः संवत्सरस्या	२।४६५
देवा वै इत्यस्य मर्म* ...	२ । १७	द्वादशाक्षरा वै जगती	२ । १७२
देवा वै सोमस्य राक्षः	४ । ०४०	द्वादशारं न हि तस्मिन् राय	२ । ४६७
देवी वाच मजनयन्त ...	४ । १२३	द्वा सुपर्वा सयुजा	४ । १२४, ४०४
देवीः बलर्वीरव नः ...	४ । १४६	द्विराज्यम्योपस्तीर्यं ...	२ । ४३५
देवी ऊर्जाङ्गतो इषम् ...	४ । ६४	द्वे विद्ये वेदितथे ...	४ । ११३
देवी जीष्ठी वसुधितो ...	४ । ६३	द्वे इती अष्टयवः ...	२ । ४६४
देवेभ्यो वगस्यते २, ४८७, ४८८, ४६२		द्वयः सर्पिरासुतिः ...	२ । ४४६
देवो देवान् परिभूर्द्धतेज २ ।	१५०		
देवो मित्रधर्युः प्रतिष्ट० २ ।	४२०		
प्रमितार आरभधर्मा २ ६१			
ते सो... रा प्रथमा २ ।	४७६	धन्वना	०वाजिं... ४ । २५
होता आदित्या मिदना २ ।	२०५	धर्तारो दिव ऋ... / ...	२ । १५६
पितृणा यजति. ४७७		धाता दधानु इतीवापः २ ।	४५०
देवा यजति. ... २ ।	३८६	धानाः क... सप्तवः २ ।	७०,
धावा नः एथिवी... ४	५८	धानाः सोमाना मिन्द्राङ्गि २ ।	७१
धौरन्तरिष्ठे प्रतिष्ठिता ४	४६४		

ध.

* इत० ब्रा० ७ १. १. २; ६।

+ न० ब्रा० १. ६. १ १-४। तैत्तिरीयब्रह्मपाठ एव व्याख्यातो दुर्गाचार्येण। उ० पाठः सायणीयव्याख्यासहित एव ब्रह्मणः।

३ इत० ब्रा० १. १. ६ ४; ११. १. १० १।

४ 'द्वे इती अष्टयवः'—इति इत० ब्रा० ११. १ ४. ११; १४. ७ १. ४।

न.

	भा० पृ०
न नामये ताव्यो ...	२ । २७५
न तं विदाय य इमा ४ । १०२, १०६	
न तिलुन्ति न मिमिक्षन्थेते ३ । १५	
न ते अन्नाति पाथिवः ४ । १७०	
न त्वं युयुत्से* ...	३ । ३३१
न त्वा केता ...	४ । १६६
नदस्य मा वधतः ...	३ । १७
न नून मन्ति ...	२ । ५६
न पापासो मनामहे ...	३ । २७७
नभन्ता मन्यके ...	३ । ११०
न मृत्पुरासीदमृतं न ...	३ । ३००
नमो महद्भ्यो नमो अर्म० २ । ३४६	
नमोऽस्तु वज्रेभ्यो ...	४ । ७६
न यस्य द्यावापृथिवी ...	३ । २०
न यातव इन्द्र जूजुवुर्गो २ । ४५८	
नराशंसं यजति ...	३ । ४६६
नराशंसः प्रति शूरो ...	३ । ५०२
नराशंसस्य महिमान मेधा ३ । ४६६	
नवनीतेनाभ्यङ्गन्ति ...	२ । ४५४
_____ ...	३ । २४२
_____ ...	४ । १६५
न वा अर्मुं गोर्वां २ । १३०, २१३	

	भा० पृ०
न वा उ एतस्मिन् ...	२ । ६६
न वि जानामि यदि ...	३ । ३०२
_____ ...	४ । ३६३
नवेन पूर्वं दयमानाः ...	२ । ४३२
_____ ...	४ । ६७
नवो नवो भवति ...	४ । १७०
न सायकस्य चिञ्जिते ...	२ । ४१६
न हि द्यभायारुहः ...	२ । २५७
न ह्येन मन्वाहरेयु ब्रह्माय ४ । १००	
नाभानेदिकुं वै मानवं ...	४ । १६०
नाराशंसीः शंसति ...	२ । ३६७
नासदासीत् ...	४ । १२४
नाह मिन्द्राणि रारुह ...	४ । २२७
शियद् दृष्टान्ति ...	३ । ८७
शिजाविध्यद् गिरिभ्य आ ३ । २७७	
शिजाप० पूर्याः ...	३ । ४०६
शिजापतिभ्रमन्त ...	३ । ४०६
शिजापतिं निविदा ह्येव २ । ४७४	
_____ ३ । ४११	
निद्रक्लासच्चिदिमरो ...	२ । ७३
निःसर्वसेन इवधी ...	३ । २३४
नीचीगवारं वदतः ...	४ । ५५, ६३
नीद्याविदो जंरितारः ३ । ६०	
नू च पुरा च सदगं ...	२ । ४३७

* "तुष्पादेतदृषिवाभ्युक्तम् ।—'न त्वं युयुत्से कतम्व नाहर्मुं वेऽसिचो मघवन् कृचमासि । मायेत्या ते यानि युवान्वाज्जर्गोच ह्युं न नु पुरा युयुत्से ।— इति ३"—इति अत० प्रा० ११. १. ६. १० ।

† ता० प्रा० १०. १. १८ । अत० प्रा० ८. ४. १. २४ ।

	भा०।ए०		भा०।ए०
भूर्म सा ते प्रति ...	२ ६१	पथ्या अन्तरिक्षाः ...	४ । २१८
नू नो रवि सुपमास्त ...	३ २५७	पथस्यथः परिपति ...	४ । २७८
श्वत्त इन्द्र श्वतमाभिहृती ३	१६०	पदं देवस्य गमसा अन्तः	२ । ४५२
नेत्रं देव ममंसत ...	२ ४८	पथ्या मनु प्र विद्वान् ...	४ । ३७८
नेने देवा नेनेऽसुराः ...	२ ३५२	परं श्वतो अनुपरेहि ३ १०४, ३७८	
नैतदस्ति श्वदेवासुर मिति २	२२६	पराग् विन्वानि अहवन् ३	४ । ३६४
नोपरस्याविष्कर्याद् ...	२ २७०	परा मुञ्जा अयासो यथा ४	। ३३३
श्वक्रन्दयन्नपयन्त ...	४ । ३४	परिषद्यं श्वरथस्य ...	२ । २५४
न्याविध्यदिकीविशस्य ...	३ । २२४	परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये २।४२३	
		परेयिवांसं प्रवतो ...	४ । १०५
		परो वा अस्माँस्तोक्तात् ३	। ३८४
		— ...	४ । ३६१
		पवमान मद्दृष्टो ...	३ । ४५
		पवित्रवन्तः परि वाचम् ३	। ४६
		— ...	४ । ३००
		पशवो वा अनुयागाः ३	। ४६७
		पशवो वै बर्हिः ...	३ । ४७०
		पशुर्वै मेधो यजमानो ...	३ । ६२
		— ...	४ । १२६
		पाश्वजन्यं वा श्वतदुक्थं २	। २८०
		पाशाश्रं यूपं कुर्वीत ३	। ३६२, ४८८
		पावका नः सरस्वती ...	२ । २३६
		— ...	४ । २०८
		पावीरवो शंसति ...	४ । २६८
		पावीरवो तन्यतुरेकपादजो ४।२६७	

प.

पङ्क्तिः पञ्चमी पञ्चपदा ३	। ३७०
पञ्चनद्यः सरस्वतीम् ...	४ । ४२
पञ्चपदा पङ्क्तिः ...	३ । ३२
पञ्चपादं पितरं ...	२ । ६५
— ...	३ । ६२
पञ्च प्रयागास्त्रयोऽनु०*	३ । १५७
पञ्चर्तवः संवत्सरस्य † ३	। १५४
पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयो ३	। ४६४
— ...	३ । ३६३
पञ्चदे चक्रे परिवर्त्तमाने २	। ४६४
पञ्चावतैव वंपान्यस्त्योऽप २	। ४५५
पत्नी नगर प्रत्यक्ष मति ३	। १५८
पत्नीवन्तः सुता इमे ...	३ । ६४
पथ्यां शक्तिं पूर्वां ...	४ । २३८

* ब्रत० ब्रा० २ १ २. १; ११. १. १. १५।

† ब्रत० ब्रा० ११. १. १०. १।

‡ काठ० उप० ४. १. "पराधि आनि अहवन्"।

§ ब्रत० ब्रा० १. १. ५. ८।

मा० ए०
 पिता यज्ञाना मसुगो ... ३ । १३
 पिता यत्नां दुहितर मधि ३।१६१
 पितुं नु स्तोषं ... ३ । ३८
 पिपौलिकमथ्योपमिकम् ३। ३७२
 पिवा सोम मन्दतु त्वा ३ । ३६५
 पुनः पत्नी मघिरदादायुषा २। ३८५
 पुनः स मथ्यद् विततरं २। ३०८, ३०९
 पुनरेहि वाचस्पते ... ३ । १०३
 पुनरेहि वृषाकपे ... ३ । २६३
 पुनर्वा यत मृत्विजो गर्भं २ । ३६५
 पुरा शकुनिवादादनुश्रूयात् २ । ३३५
 ————— ... ३ । ३६०
 पुत्र त्वा दास्यान् वोचे... ३ । ३७
 पुत्रस्य एवेदं सर्वा ... ३ । ३२१
 पुत्रसादः पुत्रषामदनाय २ । ३८६
 पुत्र हि वां पुत्रभुजां ... ३ । २६६
 पुरोडा अग्ने पञ्चतन्तुभ्यं ३ । २०६
 पुरोडाशः स्विष्टकृतो यजति २। ३५०
 पुरोडाशान् निर्वपेत् ... ३ । ३२८
 पुरो वा यतान् देवा ... २ । ३५३
 ————— ... ३ । ३७६
 पुष्टिकामो वै समां समां ३ । ३६२
 पूर्व मु चैव तद्रूप मपरेश २ । ३८८
 पूर्वापरं चरतो माययेतौ ३ । ३६१
 पूर्वापरं चरतौ ... ३ । १७२

मा० ए०
 पूर्वाङ्गो वै देवानाम् ... ३ । २५५
 पृषा त्वेतस्यावयतु ... ३ । ३१०
 पृथक् प्रायन् प्रथमा ... ३ । ११५
 पृथिव्यसि जन्मना ... ३ । ३०३
 पृथिव्यपतेजोवायु राकाशाः ३। ३७२
 पृथिव्याः पुरीष मस्यस्यो ३ । ३५
 पृथुः षडहो भवेति ... ३ । ३६३
 प्र चित्र मर्कं यजते ... २ । ३६५
 ————— ... ३ । ५०२
 प्रजा अनुयाजाः ... ३ । ३६७
 प्रजापतिः प्रजाः वृद्धा ... ३ । ११९
 प्रजापतिः स्वां वपाम् ३।१२६, १५२
 प्रजापतिरकामयत ३ । ३०९, ३२३
 प्रजापतिर्यज्ञ मरुजत... ३ । ३०९
 प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ३. ३२३
 प्रजापतिर्वा इद मेक ... ३ । १५२
 प्रजापतिर्वा द्वितीया मनु० ३ । ३
 प्रजापतिर्विश्वकर्मा ... ३ । ११९
 प्रजापतिर्वै कः॥ ... ३ । १२७
 प्रजापतिर्वै जीन् महिज्ञो ३ । ३२३
 प्रजापतिर्वै पित ऋभून् ३ । ३२७
 प्रजापतिर्वै सो० ३।१५२, १६६, २६२
 प्रजापतिर्वै स्वां दुहि० ... ३ । १६१
 ————— ... ३ । १५२, २५२
 प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः ३ । ११६

• अन्नं वै पितुः'— इति ब्रत० ब्रा० ० १. २ १५ ।

† 'सोऽस्मां पुरि सेते, तस्मान् पुत्रयः'—इति ब्रत० ब्रा १२ ४. १. १ ।

‡ 'पिता वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः'—इति तै० सं० १. १. १. १ ।

§ ब्रत० ब्रा० ११. ४. १ १—४ ।

॥ ब्रत० ब्रा० ११. २. १ १ ।

॥ तै० सं० ५. ५. १. १ ।

मा०।ए०

मा०।ए०

प्रजापतिविरति मर्ते ०।१२७,१५२
 प्रजापते व तदेतान्त्वन्तो ०।१५६
 प्रजापतेर्बुध नेतृत्वितोर्वं ३।४८
 प्रजा वै तक्तः ... ३।१५६
 _____ ... ४।२१७
 प्रजा वै वरो वाक् शंसः ३।४६६
 _____ ... ४।१५
 प्र त आश्रवः ... ३।४५
 प्र तत् ते अद्य ... ३।५२
 प्रतद्विष्णुः सवते ... २।१४३
 प्र तद्वोचिषंभया० ४।७७,१४८,१७३
 प्रति त्वं चाह मध्वरं ... ४।१४०
 प्रति यत् स्या नीघादर्शं ३।६०
 प्रति अताय वो धृषत्... ३।६१
 प्रतिष्ठा वै साहाय्यतयः ३।४६३
 प्रत्यग्ने हरसा ... २।४५०
 प्रत्यङ् देवानाम् ... ४।२८८
 प्रत्यङ् रक्षः ... २।१६०
 प्र नूनं जातवेदसम् ३।३२७,३६४,३६६
 प्र न महिष्वं वृषभस्य ३।४०१
 प्र पर्वताना मुशती ... २।२४१
 _____ ... ३।३४,५६
 प्रजा वो अस्मे ... ३।१५२
 प्र मन्दिने पितुमदर्शता २।४७३

प्र मानुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् ३।१४
 प्रयागववमुवाचं ... ३।४६६
 प्रयागाः सविभक्तिकाः ... २। ३
 प्रयाजान्मे अनुया० ३।४६७,५०२
 प्र ये ऋहादममदुस्वाया ३।२६६
 प्रवङ्गिकाः शंसति ... ४।३४६
 प्रवाहजे सप्रया ... ३।१२३
 प्र वोऽष्वा जुजुषाणासो ३।२०३
 प्र वो मन्दमानायान्त्वसो ४।१७५
 प्रवोमहे—इति निविद्धानं ४।१७६
 प्रशर्द्धाय माहताय ... ३।१४६
 प्र स मिष मर्तो ... २।२०८
 प्र मो मादित्यो अष्टमत् २।६४
 प्राचीनं बर्हिः ... ४।४७०
 प्राण श्वोत् प्राणेन ... २।४६६
 प्राणापानव्यानोदानसमानाः ४।३७२
 प्राणा वा ऋषयो देव्यासः ४।३२०
 प्राजा वै प्रयाजाः ... ३।४६७
 प्राजा वै सप्त ऋषयः ४।३२०
 प्राजो वा अपानो वा } ३।४७६
 व्यानस्तिष्ठो देवः }
 प्राजो वा अयं सप्तभिरेति २।४६३
 प्राजो वा अह मस्मि ... ३।११८
 प्राजो वै वनस्पतिः ... ३।४८६

* 'अनु वेमित्येव प्रयाजानां रूपम् ; बहुवचने बहुषेयस्येत्यनुयाजानाम्'—इति
 ब्रत० ब्रा० २. १. १. १०।
 † 'आग्नेन प्रयाजा रक्षणे यशुना मध्यतः इषदाग्नेमानुयाजाः' तै० सं० ६.३.११०।
 ‡ ब्रत० ब्रा० ११. १. २. १०।
 § ब्रत० ब्रा० १४. ४. १. ५ ; 'नीतमभरद्वाजो—विद्यामिषजमदग्नी—वधिष्ठ-
 कृष्णयो—अपिरिति' ६।

भा०।पृ०

सुतो वक्षस्य रजसश्च ... ३। ४४६
 भूतानि वै विश्व ऊमाः... ४। ३६०
 भूमिं पर्जन्या जिज्वति ३। २३७, ४१४
 भूरभिर्ज्यातिर्ज्यातिरग्निः २। ४८७
 भूरि चकथं युज्येभिरस्मे ३। १६४
 भेष नक्तो ह वा एष* ३। १५६
 भोजयाश्वं सं मृगक्याशुं ३। ३०५

म.

मंसीमहि त्वा वयम् ... ३। २६२
 मनसा वा इषिता वाग् २। ४०५
 _____
 मनुः पत्रेभ्यो दायं ... ४। १६०
 मनो वै दीदाय ... ३। ४६७
 मनो वै यज्ञस्य ... ३। ४७७
 मन्त्रो ह्यीगः स्वरतो ... २। २
 मन्दस्व होत्रा ... ३। ४४५
 मन्युमिन्द्रो मन्युरेवास ... २। ४७
 मयोभूर्वातो अग्नि ... २। १२१
 मन्त्रां इन्द्र वृषभो ग्याय २। ४०१
 महत्तत्त्वोमो महिषश्चकार ४। ३८७
 महत्तदुत्तरं स्यविरं ३। २८०, ४६६
 मह्यं अमत्रो वृजने ... ३। २४०
 मह्यं इन्द्रो नृवदा ३। २०७, २१३
 महानाग्नीध्वत्र क्तवते ... ३। ३६५

भा०।पृ०

महो अश्वः सरस्वती ... ४। २१०
 मा मृधाः कस्य स्विन् ... ४। ३५२
 मा चिदन्यद् वि शंसत ३। २६३
 मातुर्दिधिसु मम्वं ... २। ३२५
 मा ते शार्धानि मा ... ४। ४१२
 मा त्वा सोमस्य गल्दया ३। २४४
 मादयस्व हरिभिर्ये ... ३। २२१
 मा नः समस्य दृष्ट्याः ... ३। १०६
 मा न एकस्मिन्नागसि २। १७०, ३७४
 मा नो मित्रो वरुणो ... ४। ३
 मा नो ऽहिर्बभ्रोरिषे ... ४। १५५
 माययाग मिन्द्रो जघान ३। २६
 मित्रं न क्षत्रसाधसम् २। १५६
 मित्रश्च वरुणश्च ४। २०४, ३०८
 मित्रावरुणयो रेतः ... ३। ७६
 मित्रो जनान्यातयति ४। ५५, ११२
 मित्रो ऽसौतीय मभिमन्त्र० २। २७१
 मिथ्यस्त येष रोदसी ... ३। १६०
 मुञ्चामि त्वा हविषा ... २। ७७
 मूरा अमूर न वयं ... ३। १७६
 मूर्धा भ्रुवो भवति † ... ३। ४२७
 मूर्धा राजेति वा अहम् ‡ २। ४१३
 मृगो न भीमः ... २। १४३
 मृतपितर मण्ड मवाप्यत २। ४८६
 मृतश्चाहं पुनर्जातो ... ४। ३७४

* आन्दी० उप० ४। १७, ८।

† अत० ब्रा० ३। १२, १३, १४। तै० आ० १। ११, १२।

‡ 'एव वै मूर्धा य एष तपति'—इति अत० ब्रा० १२. १। १४, ११।

§ अत० ब्रा० ३. ४. १. २।

	भा०। पृ०		भा०। पृ०
मेद्यन्तु ते वङ्गयो	... ३। ४५३	यज्ञगाथा गीयते	... ४। २४६
मेधातिथिं ह काण्वांयनिं	२। ३२७	यज्ञस्य द्वैष भिषग्	... ३। १५६
मैत्रावरुणं प्रगाथं	... ३। ७६	यज्ञायज्ञा वो अमये	३। ४०३, ३०५
मोघ मन्नं विन्दते	... ३। ३०३	यज्ञेन यज्ञ मयजन्त	४। ३२०, ३२४
		यज्ञेन यज्ञ मयजन्त०-०	} ४। ३२४
		यदग्निनाग्नि मयजन्त	
यः परस्याः परावतः	... ३। ३८	यज्ञैश्चर्वा प्रथमः	४। १६३, ४०४
यः प्रणव मधीते	... ४। ३५५	यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्	३। ४६१
य आह्वयत्ववितथेन*	... २। १७०	-----	... ४। ३२१
य आदित्ये तिष्ठन्नादित्या०	४। २७८	यज्ञो वै मृतर्मा नौ	... ३। ११६
य इन्द्राग्नौ सुतेषु	... ३। १०५	यतो वाचो निवर्तन्ते	... ३। ३३१
य इमं यज्ञं मनसा	... ४। १६३	यत् कयाशुमीदम्	... ३। ३३४
य इमा विश्वा भुवनानि	४। १२६	यत्तज्जातः पशूनविन्दत	... ३। ३६३
य इमे द्यावापृथिवी	... ३। ४८०	यत् त्रिभन्तोभव	... ३। ३७१
य इह रमणीयचरणाः	३। ११६	यत्त्वादेव प्रपिबन्ति	... ४। १६७
य ईं चकार न सो अस्य	२। १८८	यत्पाञ्चजन्यया विशन्त्रे	... २। २८१
य ऋषोऽधीते	... ४। ३५५	यत्र गां शयानां निर्जगाति	२। ४२७
य एक इद् विदयते	... २। ४३२	यत्र ज्योतिरजसम्	... ४। ३६२
य एषोऽन्तरादित्ये	... ४। ३५६	यत्रा चक्रमृता	... ३। १६७
यश्चिद्धि त्वं गृहेगृहे	... ४। ३२	यत्रा वदेते अवरः	... ३। ४३२
यश्चिद्धि सत्य सोमपा	... २। ८०	यत्रां सुपर्णा अमृतस्य	... २। ३०२
-----	... ४। २५१	यत् सङ्गृभ्णा मघवन्	... ३। ३३५
यजमानः प्रन्तरः	... ३। १८४	यत् साम्ना लोष्यन् स्यात्	२। ४६
यजमानलोकोऽमृतलोकः	४। ३६२	यथा गौरो अपाकृतं	... २। ३४६
यजमानो मेघपतिः	... ३। ६२	यथा देवा अंशु माप्या०	३। ५७, ५६
यजेति धव्याह्वयम्	... ३। ६२	-----	... ४। १६६
यज्ञायथा अपूर्ण्य	... २। ३८७	यथा वातो यथा वर्ण	... २। ३१७

* शाखाजरीय एवः (अ० सं० सा० भा० ५०) ।

† अथ० सं० ७. ७. ८. ६ ।

भा०।पृ०	भा०।पृ०
यथा वै पुत्रस्य एवं विद्युवान् ४। ११६	यद्दक्षो ह्यथाकथे ... ४। १११
यद्ये रोहितं रूपं ... ४। १७०	यदृष्यैव होत्रं क्रियते § ... १। ६७
एवमरक्षन्वा वाहधानो... २। २१६	यदेतत् त्रय्यै विद्यायै ... ३। १५६
----- ... २। १११	यदेदेन मदधुर्यं चिघासो २। २०६
यदस्युपजिज्ञिष्वा ... २। १५४	----- ... ३। ४३०
यदस्य सूर उदिते ... ३। ५०२	यदेभिरात्मान माच्छादयत् ॥ ३। २६७
यदस्य सूर्यं ब्रवोऽनीगाः ३। २२७	यद्देवापिः श्रान्तनवे ... २। २०१
यदद्भ्रतद्रुद्रस्य द्रुत्वम् ... ४। ७५	यद् गृह्योत मविज्ञातं ॥ ... २। १३१
यदरोदीत्तद्रुद्रस्य द्रुत्वम्* ४। ७५	यद् ग्रामे यदरख्ये** ... ३। ७४
यदहोत्तद् द्रुत्वस्य † ... २। २२१	यद् दृतो अभवद् विवस्वतः ३। २६
यदग्निना उदजायता ... ४। २४८	यद् घर्म इत्यतपत् ... ४। २३५
यदसावादित्योऽग्निं ... ३। ४१८	यद् द्याव इन्द्र ते शतं ३। ३६५, २४१
यदस्य दिति द्वतीयं ‡ ... ३। ४२६	----- ... ४। ३४०
यदा ते मर्तो अणु ... ३। १७४	यद् द्वितीय मासौत् ... ४। १६३
यदादौर्ध्वे न दविषाख्येभिः ४। २५६	यद् वाग् वदन्यविचेतनानि ४। २१२
यदिन्द्र चित्र म इह ... २। २८८	यद् वाव स तत्र... ... २। ४२८
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति २। ३८७	यद् विसं ग्रहैर्यज्जत ... ३। ५८
यदिन्द्र दिवि पार्ये २। ४८१, ४८३	यद् विन्वा निविद्धिः ... ३। ४०६
यदिन्द्राग्नी जना इमे ... ३। ११	यं त्वा पूर्वं मौळितो ... ३। २१६
यदिन्द्राग्नी पर मस्यां ... ४। २६६	यं नु न किः पृतनासु ... ३। ५५
यदिमा वाजयद्रुद्रम् ... २। ३१८	यन्मन्यसे वरेण्य मिन्द्र ... २। ४३८
यदि हिरण्यं नश्येत् ... ४। २२६	य मक्षिति मक्षितयाः † ... ३। ५७

* तै० सं० १. ५. १. १। 'अग्निर्वै द्रुवो यदरोदीत्तद्रुद्रः' इति तै० ब्रा० १. १. १. १०।

† 'यदिमाँडोकाजहृत्तौ तद् द्रुत्वस्य द्रुत्वम्'—इति तै० सं० १. ४. ११. १।

‡ इति तै० ब्रा० ११. १. ११. १। 'अग्निमेव लोकैऽग्निं वायु मन्मरिचे दिव्येव सूर्यम्'।

§ इति तै० ब्रा० ११. ४. १. ४—७। ॥ बान्दो० उप० १. २. १।

॥ ब्राह्मणरीय रपः (अ० सं० सा० भा० भू०)।

** अ० वा० सं० १. ४५।

†† अ० सं० ७. ७. ८. ६। तै० सं० १. ४. १४. १। 'पुत्रो वा अक्षितिः'—
इति इति तै० ब्रा० १४. १. २. ७।

भा०। पृ०	भा०। पृ०
यमेन दसं पित एनम् २।४१२,४१४	याभ्य यत्र तानि ... ३। ४६४
य मेरिरे भृगवो ... २। ४६६	या रुचर्वा मनुष्यता ... ४। ३०४
य मेव विद्याः सुचिम्* २। १०२	या वचो जातवेदसो ... ३। ३६६
यमे ह जातो यमो ... ४। १०७	यावन्तः खलु वै राजानम् ४। ३२२
यस्मे दुग्न्त्रो मरुतः ... ३। ८४	यावन्मात्र मुषसो न प्रतीकं ३। ४३४
यथा तदक्षर मधिगम्यते ४। ३५३	यासि कुक्षेन सरथम् ... ३। ८२
यवं वृक्षेयान्मिना ... ३। २४८	युनक्त सौरा विशीगा ... ३। १२६
यस्ते गर्भं ममोवा ... ३। १८७	युवं व्यवानं सनयं ... २। ४४८
यस्त्वडोता पूर्वा ... ३। २५	युवं श्यावाय वशतो ... ३। १६१
यस्मात्परं नापर मन्ति २। १६७	युवोः श्रियं परि ... ३। १५३
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे ... ३। २७६	यूपः सीष्टाश्रिः ... ३। ४८८
----- ... ४। २६४	युयं न उर्या मरुतः ... ३। २६७
यस्मै त्वं सुद्रविषी ... ४। २०४	ये के च परेषा हिमवन्तं ४। २६७
यस्मै त्व मा यजसे ... २। ४७८	येऽङ्गारा आसंस्ते... ४। ६०, १६२
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च ... ४। १२३	ये चेमेऽरुण्ये अद्वा तपः ४। ३७८
यस्यै देवतायै हविः ३। ४६१, ४६७	ये ताड्यर्देवत्रा ... ३। १६५
यां यां देवतां निराह ४। ३६१	ये ते सरस्व ऊर्मयो ... ४। १२८
याः प्रवतो निवत ... ४। १०७	ये त्वा देवोच्चिकं मन्यमाना २। ४७६
या इन्द्र भुज आभरः ... २। ३८८	ये देवयानाः पिष्टयानाश्च ३। ३५१
या ओषधीः पूर्वा ... ४। ४५	येन देवाः पवित्रेषु ... ३। ४४
या ओषधीः—इत्युतवो ४। ४६	येनाक्षरं पुरुषं वेद ... ४। ३५३
या ते अप्रे रजःशया ... २। ४४६	येना पावक चक्षसा ... ३। ४००
या ते अप्रे हरःशया ... २। ४५०	----- ४। २८५, २८७, २८८, २८९
या ते जिह्वा ... २। ४४६	येनैवाभ्यर्च्युजुषा ... २। ४२८
या ते दिशुदवच्छटा ... ४। ७८	ये श्रतं कर्मदेवानाम् ४। १८७, ३२२

* प्राञ्जलीय रवः (अ० सं० सा० भा० भू०)।

† शेता० उप० २. ६।

‡ अत० प्रा० ११. १ ६. ३४।

§ इतिहता नापि आख्यातम्।

॥ अथ० सं० ६. ११. ४. १। पर मन्त्रोह किञ्चिन्नाशाभेदकतः पाठव्यतिरक्तः।

¶ 'स यो मनुष्याणां रावः—' स रवः कर्मदेवानां मानन्त्या वै कर्मेषां देवत्वं मभिसम्पद्यन्ते—' अत ऊर्ध्वं विभोवायैव ब्रूहीति—इति अत० प्रा० १४. ६. १. ३१—३६।

	भा० पृ०		भा० पृ०
यो अग्निं देववीतये ...	४। २०२	यो विन्धतः सुप्रतीकः ...	२। २६६
यो अग्निः कथ्यवाहनः ...	२। ५३	यो वै यज्ञं नाराशंसर्पाङ्गं	३। ४६७
यो अग्निः स वदन्तः ...	३। १६२	यो हत्वाहि मरिणात्	३। ५४३
यो अग्निधो दीदयद् ...	४। १०४	यो ह वा अविदितार्घ्ये०	२। ३
यो अग्निगोरन्तरग्निं ...	३। ४४२	————— ...	३। ३११
यो अग्निना यो गवां	३। ८६	यो होतासीत् प्रथमो...	३। २२
यो अग्निं प्रंस उत	३। २२१		
योगक्षेमं व आदायाह	४। ६८		
योऽग्नौ ब्रह्मो योऽग्नौ	४। ८२	रजांसि चित्रा वि	२। ४४५
यो जनान् महिषां इव	४। २६८	रथं ये चक्रः सुवृतं	२। २८०
यो जात एव प्रथमो ...	२। ३६५	रथं नु माहृतं वयं	४। २४३
————— ...	४। ८६	रथे तिष्ठन् नयति	४। २४
यो जात एव प्रथमो०	०	रमध्वं मे वचमे	२। ४४१
द्वितीयस्याज्ञो रूपम् ...	४। ८६	रश्मयो वै विश्वेदेवा*	२। ३०५
यो देवेर्ध्व आ तपति	४। १५२	राका महं सुहवां	४। २१५
योनित् इन्द्र निषदे	२। १२२	रुद्रादत्सा रुद्रतो	२। २०७
यो नो महतो अग्नि	२। ४००	रूपं रूपं मघवां	३। ३१५
यो ममार प्रथमो	४। १०६	————— ...	४। १०२
यो देवान् यो अग्नीवहा	२। ४६४	रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा	३। ४८२
यो वां यज्ञैः प्रथमानो	३। १७७	रेतो वा आपः	२। ४६३
यो वा अग्निः स वदन्तः	४। ७४	रेवतीर्नः सधमादे	३। ३६५
————— ...	३। १६२	रैवतं पृथं भवति	३। ३६६

* मत० ब्रा० ३. ७. २. १२; १२. २. ६. ६. ७।

† देवदत्तायर्वेदोऽग्निभ्या सुवाच । तदेतदग्निः पश्चाद्ब्रह्मणम् । रूपं रूपं प्रतिरूपो
वभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षवाय इन्द्रो मायाभिः पुत्ररूप ईयते ०————० अथ
नाम्ना ब्रह्म सर्वानुभूतित्वनुशासनम्—इति मत० ब्रा० १४. ४. ५. १६।

‡ तै० सं० १. ५. ६. १। “त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” मत० ब्रा० १. ६. २. १०।

व.

	भा० ए०	वाग् वै देवता चतुर्थं महः ३ । ३६५
	भा० ए०	वाग् वै देवानां मनोता ३ । १४०
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति ४ । २७		वाग् वै समद्रो न वै ... ४ । ३५४
वनस्पतिं यजति • --- •		वाग् वै सरमा ... ४ । २०८
जीवं हास्य ह्यं ... ३ । ४८६		वाग् वै सखती पावीरवी* ४ २८८
वनस्पतिं यजति • --- •		वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं ... ४ । ३७२
प्राज्ञ मेव तत् ... ३ । ४८६		वाचस्पतये पवक्ष ... ४ । ४४
वनस्पते वीङ्गो ... २ । १८०		वाजे सुश्रिघ्र गोमति ... २ । ४०६
----- ... ३ । ४५२		----- ... ३ । २११
----- ... ४ । १८		वात आ वातु भेषजं ... ४ । १३८
वनस्पते रशानया ३ १६६, ४६०, ४६२		वामं वामं त आदुरे ... ३ । २६७
वने न वायो न्यधायि ... २ । ३८६		वायवा याहि दर्शतेमे† ३ । ३२४
... ३ । २५७		----- ... ४ । ६८
वनेषु जायुर्मत्तेषु ... २ । ४१५		वायुः पवित्र मुच्यते ...
वस्त्रीभिः पुत्र मयुवो ... २ । ३५४		वायुगोषा वनस्पतयः ... ४ । १६८
वयं हि त्वा प्रयति ... २ । ४८२		वायुना ज्योतिषा ‡ ... २ । ४८७
वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं २ । ३७८		वायुर्देवेभ्यो ह्यं वहति २ । ४८७
वसन्तेन ऋतुना ... ३ । ३६५		वायुर्वा अपेक्षेजः § ... ३ । २६
वसातिषु स्म चरथो ... ४ । २५०		वायुर्वा त्वा ऋगुर्वा ... २ । ५४
वह देवता दिधिषो ... ३ । ४५३		वायुर्वै यन्ता वायुना हीदं २ । ४६४
वाग्धि ब्रह्म तत्र स ... २ । ३६७		वायुश्च नियुत्वान् ... २ । २८६
वाग्धि सरस्वती ... ४ । २१०		वाहिष्ठो वा हवामां ∴ २ । ४२८
वाग् वा अनुकृष् ... ३ । १५१		----- • ... ३ । ४
वाग् वै त्वष्टा ... ३ । ४८१		विजेषकदिन्द्र इवांग्रवो ३ । २६२

* तै० सं० ३. ४ ३. ४।

† अत० ब्रा० १. १. २. १।

‡ 'अग्निवायुरादित्य रता ज्येष्ठ देवता विश्वं ज्योतिः'—इति अत० ब्रा० १०. ४ २. १५।

§ 'प्रायेण वा अग्निर्दीप्यते. अग्निना वायुः, वायुना आदित्यः'—इत्यादि अत० ब्रा०

१०. ४. ५. ११; 'वायुर्देवाग्निः'—इति अ १. ४. १।

|| त० सं० १. ७ ७. १।

भा०। पृ०	भा०। पृ०
वि ज्योतिषा दृष्टता ... २। ७७१	विश्वेता विश्वुराभरत् ३। २६
विद्या सखित्व मुत ३। १११, २११	विश्वे त्वा देवा आनुद्युमेन ३। ३६६
विद्या मेधि ... ७। २८७	विश्वे देवाः पुष्करे त्वा... २। १६७
विद्या ह वै ब्राह्मण मा० २। १७२	विश्वे देवानो अमरः ... ३। ३३
विद्युतो ज्योतिः परि ... ३। ७७	विश्वे वैदेवादेवतास्तृतीयमहः ३। ३६५
विद्युद् दृष्टि चन्द्रमा ... ३। ३५१	विभितस्तुका रोदसी ... ७। ३३३
विद्युन्न या पतन्ती • ... ७। २२२	विद्वी प्रमो तरचित्तेन... ७। १८६
विधुं दद्राहं समने ... ७। ३८८	विष्णुर्वै यज्ञः ... ३। ३०८, ३१०
वि न इन्द्र मृधो जहि... ३। २६३	— ... ७। ३२३
विप्रं विप्रासोऽवसे ... ७। ७०७	वि हि सोतोरदृक्षत... ७। ३७२
विप्रं पद मङ्गिरसो ... ७। ३२७	वीर्यं वै प्रावीर्यं मिन्द्र ... २। २२०
विराट् विराजनादा ... ३। ३७१	वृकश्चिदस्य वारण ... ३। १०३
विरूपास इदृषयञ्च ... ७। १६०	वृक्षस्य तु ते पुत्रद्वतवयाः २। ३२२
वि दृक्षान् हन्त्युत ... ७। ८६	वृक्षो वृक्षो नियतामीमयद् २। १८१
विश्वं सखं मघवाना ... ३। ३५५	— ... ७। २६
विश्वकर्मेन् हविषां† ... ७। १२७	वृषाकपायि रेवति ... ७। २६३
विश्वकर्मा विमना आदृ०: १२०, १२६	वृषासि दिवो वृषभः ... ३। २१६
विश्वकर्मा ह भौवनः† ... ७। १२७	वृष्टिर्वै दुरो वृष्टि मेव ३। ७७७
विश्वकर्मा कृत्निकृ० ... ३। ३२२	वेदानुवचनेन ब्राह्मणा॥ ७। ३५१
विश्वरूपं हृदिषां जातवेदसं ३। ७३७	वेरध्वरस्य दूत्यानि ... ३। २१७
विश्वरुजः प्रथमे सत्रम्... ७। ३२७	वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां ७। १६२
विश्वस्मा अग्निं भुवनाय ३। ७०७, ७२६	वैश्वदेवं शंसति॥ ... २। ७६८
विश्वस्य ह वै मित्रं ... २। २७०	वैश्वदेवीं सुष्टता मा ... ३। १८७
विश्वानरस्य वस्यतिं ... ७। २८७	वैश्वानरः प्रविश्रत्त्वनिधिः ३। ३६६
विश्वान् रूपाणि प्रति ... ७। २७०	वैश्वानर मृत आ जात० ३। ७१३

• ब्राह्मणरीय रवा (अ० सं० सा० भा० सू०)।

† तै० सं० ७. १. १. ६।

‡ अथ० ब्रा० १२. ७. १. १. १।

§ तै० सं० ७. १. १. १।

॥ अथ० ब्रा० १७. ७. १. १५।

॥ तै० सं० १. १. ११ १।

भा०। ए०	भा०। ए०
वैश्वानरस्य विमिमाति... ३। ३४०	शाचिमो शाचि ... २। २६६
वैश्वानरस्य सुमतौ* ... ३। ३६६	शासद्दङ्गिर्दुहितुः ... २। २५८
वैश्वानराय पृथुपाजसे ... ४। ४०४	शिक्षाकल्पो व्याकरणं... २। १
वैश्वानराय मीळहृषे ... ३। २१७	शिरःपाणिपादपार्श्वं... ४। ४७२
वैश्वानरीयो द्वादश- कपालो भवति† } ३। ४०५, ४१८	शिर आदित्यो भवति॥ २। ४१९,
वैश्वानरो यतते सूर्येण... ३। ४१०	... ३। २५८
वैश्वानरो वा एतज्रेतः ... ४। १७५	शीक्षां पञ्च ... २। ३
यच्चस्वतीरविद्या ... ३। ४७२	शीक्षां व्याख्यास्यामः ... २। २
शु.	शीरं पावकशोचिधं ... २। ४१७
शंभावाध्वर्यो प्रति मे ... २। ४२८	शुक्रं ते अन्यद् यजतं ... २। ४०६
शकटः शाकिली गावो ३। १५४	... ४। २७८
शगदामर्का वा अपुराणां २। ३३०	शुनं वाहाः ... ४। १
शतं सेना अजयन् २। १०७, ११५	शुनं सुफाला वि तुदन्तु २। ४४०
शतं जीव शग्दोः ... ४। ४११	शुनं ऊषेम मघवानम् ... ४। ३१६
शतं ते शिप्रिमृतयः ... ३। ४२	शुनासौराविमां ... ४। ६२
शतपवित्राः स्वधया ... २। ४६	शृङ्गवे वीर उग्र मयं ... ३। २३५
शतं मेघान् लक्ष्ये ... ३। १०४	शृङ्गशाने वा विचक्रुः ... २। २७०
शतर्चिनो मध्यमाः ... २। ४६	शृङ्गयाप्रि. समिध्यते ॥ ... ४। ५०
शत इन्द्रो वसुभिः ... ४। ३२५	श्रायन्त इव सूर्यं ... ३। १७१
शतो भवन्तु वाजिनो... ४। ३२८	श्रियन्ते कं भानुभिः ... २। ४२६
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धः ४। ३७२	श्रोत्रा मेकम्** ... ४। १८८
	श्रुतित्यशुद्धंसः ... २। ४१५

* एष वै बडलो वैश्वानरः—इत्यादि शत० ब्रा० १०. ४. ४. ११।

† शत० ब्रा० ६ १. ४. २६; ४ २. १ ५; 'वैश्वानरं वा एत मग्निम्' ६; 'अथाध्यासं

शिर एव वैश्वानरः' १. ६; 'अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालम्' ११ १. ५. ५।

‡ बृहदे० ६. १३६। § अथ० सं० १०. ८. ६ ६। ॥ तै० ब्रा० ५. ४. २।

॥ 'अथा वै सूर्येण दुहिता'—इति शत० ब्रा० ११ १ ४. ११।

** 'अथो परमं वाऽएतद्व्यासं यद् वसा'—इति शत० ब्रा० ११. ४. १. ११।

महाभारतटीकाकौस्तुभकृत मन्वा व्याख्यानपूर्वमेव। तत्रैव द्रष्टव्यम्।

घ.

भा० पु०

वट्पिंश्रदहारा वै वृहती ३ । ३७०	
वद् वा ऋतव ऋतुषः... २ । ४६५	
वद् वा ऋतव ऋतुषेव २ । ४३७	
— ... ३ । ३६३	
वर्षिंशतिरस्य वहुयः ३ । ६२	
वर्षिश्च ह वै त्रींश च* २ । ४६७	

स.

संवत्सरं शशयाना ... २ । ३२२	
— ... ४ । ८	
संवत्सरः प्रजापतिः सोऽस्य ४ । १५२	
संवत्सः प्रजापतिर्यं प्रजा० ४ । १५२	
स आ वृक्षि भर्हि न आ० २ । ४४२	
स इत्तमोऽवयुनं तवन्वत् ३ । ८०	
स इन्द्रं तुष्टाव ... ४ । २५१	
स ईं सत्येभिः ... ३ । ३०	
स ईक्षत वज्रं स्याम्† ... ४ । ३६४	
स एष वैश्वानरो विश्वरूपः ३ । ४२०	
सक्तं भिव तितउना पुनन्तोः ४०४	
स जीव शरदः शतम् ... ३ । २६६	
स तथेत्पुत्रा पुत्रं साम० ३ । १५६	
स तपस्तप्तेर्माँज्जोकानश्चनत ३ । ३६५	
स तुर्वङ्गिर्मर्ह्यौ ... ३ । १६७	

भा० पु०

सद्यश्चिद् यः श्रवसा ... ३ । ४०	
— ... ४ । १२६, १३०	
सद्यो जातो अग्निमीत ३ । ४६३, ४६४	
स नः पितेव सूतवे ... ३ । ३६४	
स नाराशंसं शसति ... ४ । १५	
स निजायत सोऽपः‡ ... २ । ४१५	
स नो बोधि अधी ... ३ । १११	
स नो वषट्मुं ... ३ । २०	
स पितर मेत्यान्नवीत् ... ३ । १५६	
स पूर्वया निविश ... ३ । ४०६	
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः ३ । ३६२	
— ... ४ । ३०६	
सप्त च वै शतानि § ... ३ । ४६८	
सप्त मर्यादाः कवयः ... ३ । २५३	
सप्त युञ्जन्ति रथम् ... २ । ४८६	
सप्त स्वसरबधीर्वा वशानो ३ । ५	
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य ... ४ । ४६२	
स प्रत्रया सहसा ... ३ । ४४८	
स मन्दना उदियर्त्ति ... ३ । १४	
समस्मिन्नायमान आसत ४ । १५७	
समान मेतदुदक्त ३ । २३६, ४१४	
समाने वृक्षे पुत्रयोः॥ ... ४ । ४०६	
समान्या त्रियुते दूरे ... २ । ४८०	
समान्वाप्त ऋतवो ... ३ । ५०१	
समिदसि ... ३ । ४६१	

* शत० प्रा० १०. २. २. १६।

† शान्तो० उप० १. १. १।

‡ नै० सं० १. १. १. १।

§ शत० प्रा० ११. १. १०. ४।

भा०। ए०।	भा०। ए०।
समिद्धो अग्निः समिधा ३। ५०३	सविता वै प्रसवना मोषे ४। १३५
समिद्धो अन्नं खरं ... २। ३५५	सथं ब्राह्मणाह्वानिः ... २। ४५३
----- ... ३। ५०१	सखि मविन्दश्चरणे ... ३। २
समिद्धो अथ मनुषो ... ३। ४५६	सहदानुं पृथङ्गत ३। १३३, १३४
समुद्रादृर्मिंमधुमाः * २। ३२६	स होवाच किं मेऽन्नं ... ३। ४१७
----- ३। ३८८, ३८९, ३९७	साकृद्भानां समथम् ... ४। ३८६
समुद्राद्भोऽश्वा उदेति† ३। ३६०	साक्षादेव तद्देवत्वं प्रीणाति ३। ४६६
समुद्रोऽसि विश्वथथाः... ३। १५६	सा गायत्री गर्भं मधत्त... ३। ३६३
----- ... ४। २६८	सा ते जीवानुवत् ... ३। ६७
सम्भानुगा यतते ... ३। ४६	सा प्रथमा संस्कृतिः‡ ... ३। ३२४
सम्मा तपन्त्यभितः ... २। ३६३	सा मे सत्याशीर्देवान्§ ३। १७४
स यत् सायं जुहोत्वग्निम् ४। १२५	साम्नोद्गीर्घं • ... २। ६८
स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते ... ३। ११७	सारस्वतं शंसति ... ४। २१०
सर्प ऋषिर्मन्त्रकृत् ... २। ४६३	सारस्वती धेनुसुरीमालभेत॥ २। २३८
सर्वं जुहोति सर्वस्याथै ४। १२५	सा वा एषा देत एव यदपा २५ ३८५
सर्वं ह्येतद् ब्रह्माय मात्मा ४। २११	सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा ४। ३४८
सर्वाणीन्द्रस्य धनानि ... २। ३८६	साम्साकेभिरेतरी न ... ३। २०२
सर्वानृतून् पशवोऽग्निम् ३। ३६३	सिनीवाली पुथ्युके ... ४। २१८
सर्वं नन्दन्ति यज्ञसागतेन २। ४७२	सिनीवाल्यै चरं या ... ४। २१७
सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां २। ४६६	सुकिंशुकं शस्त्राणि ... ४। २६१
स वराहो रूपं कृत्वा ... ३। २६	सुखं रथं युजुजे ... ३। ३४१
स वा अयं प्रजापतिः ... २। ४६२	सुगां वो देवाः ... ३। १६७
स वा एषोऽग्निदेव ... ३। ३०७	----- ... ४। ३२६
स वायना ज्योतिषा ... २। ४८७	सगुरसत् सहरिण्यः ... ३। ६६
सविता बन्धैः पृथिवीम् ४। ८५, १३४	सुचक्षा अह मक्षीभ्यां ३। २६६

* 'समुद्रान् सर्वं देवाः सर्वोधि भूतानि समुद्रं इवन्नि'-इति मत० भा० १४. ९. १. १।

† मत० भा० ९. ५. ४ ३-५।

‡ मत० भा० ४. १. ९. २७।

§ तै० सं० १. ७. १. २।

॥ काण्व० १२. ६। तै० सं० ३. ४. ३. ३।

	भा० पृ०		भा० पृ०
सुदेवो अथ प्रपते ...	३ । ३०२	सोमं गावो धेनवो ...	४ । ३५५
सुदेवो अस्ति वरुण ३ । १२१, ३८०		सोमं पिब मन्दमानो ...	४ । ५४
सुपर्णं वसो मृतो ...	२ । १८०	सोमं मन्यते पपिवान्	४ । १६६
— ...	४ । २८	सोमस्य राशो वरुणस्य	४ । १७६
सुपर्णोऽसि गवत्मान् *	३ । ३६१	सोमानं स्वर्गं कृच्छि	३ । १८१
— ...	४ । २८६	सोमापूष्णा जनना ...	३ । ३५८
सुबुध्याः सूर्यरश्मिचन्द्रमा	२ । १८४	सोमावदा एव मेतान्यस्मे	३ । ३५८
सुयवसाद् भगवतो ...	४ । २३५	सोमो गौरी अधिष्ठितः	४ । २२६
सूर्यं एकाङ्गो चरति ...	४ । ३५२	सोमो ददद् गन्धर्वाय ...	४ । १११
सूर्यं मादितेयम् ...	२ । २०६	सोमो वै राजा ...	२ । ४५७
सूर्यस्यैव रश्मयो ...	३ । २६१	सोमो वै वाजस्तस्य ...	४ । १६४
सूर्यस्यैव वक्षथो ...	४ । १६६	सोर्दवानस्तजत ...	२ । २७६
सूर्याचन्द्रमसौ धाता†	४ । ३६७	सोऽश्विनौ तुष्टावात ...	४ । २५६
सूर्यो ज्योतिः ...	३ । ३८६	सोऽस्यान्नं तेन न म्रियते	३ । ३८६
दृष्ट्वेकजर्भरी ...	४ । ३४३	सौधन्वना ऋभवः ...	२ । २८१
सेनागीर्नः सङ्करे हत एधि	३ । ३८१	सौर्या वा ष्टा देवता ३ । ४०६, ४२०	
सेना वा इन्द्रस्य प्रिया ४ । ८४, २२६		स्त्रियः सतीस्तां उभे ...	३ । ८
सेनेव दृष्टामं ...	४ । १०७	— ...	४ । ३६०
सोऽप्रये व्रतपतये ...	३ । ३७६	क्षथेयं पुरुवर्षस मृश्वं ...	४ । १६८
सोऽप्रये व्रतमृते ...	३ । ३७६	स्तोत्रियस्तृषो भवति ...	२ । ३८८
सोऽभिर्दिविस्पृग् ...	३ । ४६७	स्तोत्रियानुरूपाँ दृशौ भवतः २ । ३८८	
— ...	३ । ३८६	स्तोमेन हि दिवि देवासो ३ । ४२६	
सोऽजोगर्भं सौयवसो मृषि २ । २६४		— ...	४ । ७४
सोमः पवते जनिता ...	४ । ३८२	स्यामुरयं भारद्वाजः ‡ ...	२ । १३०
सोमः प्रथमो विविदे ...	४ । ११०	स्यूरं राधः शतान्त्रं ...	३ । २३
सोमः सर्वा देवता ...	३ । ३६०	सुधा श्चमुराक्षज्जमाना	४ । २६५

* 'वीथं वै सुपर्णः'—इत्यादि व्रत० ब्रा० ६ पृ० २. ६ ।

† ऋ० सं० ८. ८. ४८. २ ।

‡ ब्राह्मणरीय रथा (ऋ० सं० सा० भा० भू०) ।

भा०। ए०	भा०। ए०
स्योना पृथिवि भवा ... ४ । ५१	हविषा आरौ वर्षा ... ३ । ११२
सधया तदेकं तस्माज्जान्यं ४ । १२४	हविष्यान्त मजरं स्वर्विदि ३ । ४२३
सधिते मेनं हिःसौः* २। १००, ११४	हस्ताभ्या मेनं मैश्रति ... २ । ४१५
सं महिमान मावह ... ३ । ४८२	हिङ्गुवती वसुपत्नी ... ४ । २३७
स्वरसामान एते भवन्ति २ । ३८८	हिनाता नो अध्वरं ... ३ । २३२
सर्गा वै लोको दुरोहणं ४ । ३६१	हिमेनाग्निं ब्रंस मवा०... ३ । २८०
सर्गन्तो नापेक्षन्त आ ४ । ३४८	हिरण्यगर्भः समर्वर्त्तताये ४ । ११५
सयं विलीनं पिबुषां ... ३ । १४३	हिरण्यरूपः स हिरण्य० २ । ३२८
सन्ति नः पश्यासु धन्वसु ४ । २३६	----- ... ४ । ६६, ६८
सन्तिरिद्धि प्रपथे ... ४ । २३८	हिरण्यरूप मुषसो ... २ । २७१
सादिलुया मदिलुया ... ४ । १६४	हिरण्यवेता अग्निः ... २ । ४४३
साहाहातोर्यजति ... ३ । ४६३	हिरण्यन्तुपः* सवितर्यथा ४ । १३६
ह.	हत्सु पीतासो युध्यन्ते... २ । ४६
हंसः शुचिषदित्येष वै ... ४ ४०४	हृदा तद्येषु मनसो जवेषु ४ । ३६०
हंसः शुचिषद् वसुर्वा... २ २४८	होता देवो अमर्त्यः ... ३ । १७०
४ ४०१	होता यक्षत् समिधाग्निं ४ । ३१२
हस्ताहं पृथिवी मिमां... २ ५४	होता यक्षदग्निगौ ... २ । ३८०
हरिवते हर्यश्वाय धानाः ३ ७०	होता यक्षदिन्द्रामो † ... २ । ३८०
हविर्द्वाभ्यां प्रोक्ष्यमानाभ्यां २। ४५७	होता यक्षदुरक्ष्वाः ... २ । ४४३
----- ... ४ । ५७	होतु यजति ... ३ । ४७७
हविर्भिरैके स्वरितः ... २ । ८१	होतुस्वित् पूर्वे ... ३ । ४४१
हविर्वा एतद् यदुत्पूतम् २ । ४५०	होत्तजपं जपति... ३ । ४२५

* अत० आ० ३. १. ९. ७ । नै० सं० १. १. १. १ ।

† नै० सं० १. ८. १५. २ । अतपथीयं व्याख्यानं च इत्यव्यय १. ५. २. ११ ।

‡ नै० आ० ३. १. ८. १ ।

। अथ नैरुक्तसर्तथवाक्यरूपी

—३७६००

	भा०। पृ०
अक्षरौ ददते मञ्जि मित्कः भेभाषन्ते.	२। १६१
अक्षररूपे द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च.	२। २६६
अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मन्त्रज्ञः सम्प्रदित्वां चकार, इन्द्र एव परिदेवयाचकौ.	४। २५५
अग्निं सम्बोधयेत्; अग्निः सर्वा देवताः.	४। ४०८
अग्निः पृथिवीस्थानः.	३। ३२०
अग्निं त्राविशोदस माह; एष पुनरेतस्मात् (इन्द्रात्) जायते—‘यो अघ्ननोरन्तरग्निं जनान’—इति.	३। ४४०
अग्निभक्तीनि ०—०। अस्य कर्म ०—०। अस्य संस्तविका देवाः.	३। ३४४
अग्निर्देवाना मभवत् पुरोगामी.	३। ४६४
अज एकपात् ०—० एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति.	४। २६५
अजीयन्त्याश्च शब्देन सम्प्राकरणं व्यवहारार्थं लोके.	२। २३
अजाह गोः ०—० अपिहित मन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो महे.	२। ४७४
अथ किन्देवताः प्रयाजानुयाजाः ? ०—० आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्.	३। ४६७
अथ यद् विधितो भवति, तद् विष्णुर्भवति.	४। २८०
अथ ये हिंसा माश्रित्य—इत्यादि.	४। ३७७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य—इत्यादि.	४। २८०
अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ।—पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ०—० ; अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् ०—० ; अग्नि बोभयविधाः स्युः ; अग्नि वा पुरुषविधाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युः ०—० एव चास्थानसमयः.	३। ३३१, ३३८
अथागमः—शार्गा देवतां निराह, तस्यास्तस्याः ताद्भाष्य मनुभवत्यनुभवति.	४। ३६१

- अथात ऊर्द्धमार्गं गतिं आख्यास्यामः. ... .. ४। १६३
- अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ;—
 •—•अथैतं महान्तं मात्मानं मेतानि ह्यक्षान्येता ऋषोऽनु-
 प्रवदन्ति. ... .. ४। २८०, २८१
- अथाध्यात्मम्—शरीरं मय ऋगुच्यते * * * ; तस्य यदविनाशि
 धर्मं तदक्षरं भवति ; इन्द्रियाख्यं देवा उच्यन्ते * * * ।
 इत्यात्मप्रवादाः. ... .. ४। २५६.
- अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्द्धात्सं-
 स्कारं शाकटायनः. ... .. २। ८६
- अथान्यत्र यज्ञात्,—प्राजापत्या इति याज्ञिकाः ; नाराशंसा इति
 नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात्, प्रायोदेवता वा ;
 अन्ति ह्याचारो बड्डलं शोके—देवदेवत्वम्, अनिधिदेवत्वम्,
 पिष्टदेवत्वम्, याज्ञदैवतो मन्त्र इति. ... .. ३। ३०७
- अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च. ... .. २। १३०
- अथापि निष्पन्नेऽभिध्याहारेऽभिविचारयन्ति. ... .. ३। ८६
- अथापि य एषां न्यायवान् कार्मणामिकः संस्कारो यथा चापि
 प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन्. ... .. २। ८६
- अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निः सर्वा देवता इति. ... .. ३। ३८७
- अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति,
 धामश्च दिवि भूत्वा वर्धति, महतः वृष्टां वृष्टिं नयन्ति,
 यदासावादित्योऽपिं रश्मिभिः पर्यावर्त्ततेऽथवर्धतीति. ... .. ३। ४१६.
- अथापि श्रपथाभिप्रायौ •—• ; अथापि कस्य चिद् भाव-
 स्याच्चिख्यासा •—• ; अथापि परिदेवनाकस्मृष्टिद्वावात्
 •—• ; अथापि निन्दाप्रशंसे •—• ; एव मुखावचैरभिप्रायै-
 र्द्वेषीणां मन्त्रवृष्टयो भवन्ति. ... .. ३। २६६
- अथापि क्लृप्तिरेव भवति नाशोर्वादः •—• ; अथाप्याशोरेव न
 क्लृप्तिः ; तदेद्वृत्तं माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु. ... .. ३। २६७
- अथाप्युषयस्तूयन्ते •—• वसिष्ठा अग्नेतवे वः. ... .. ४। १८६
- अथेमा अतिक्रुतय इत्याचक्षते ; अपि वा सम्प्रत्यय एव
 स्यान्माहाभाष्याद् देवतायाः. ... .. ४। ३३०

- अथैतं महान्तं मात्मानं मेषर्गाणः प्रवदति वैश्वकर्मणः. ... ४। ४१२
- अथैतं महान्तं मात्मानं मेषर्गाणः प्रवदतीन्द्रं भिन्नं वरुणं ममि
माञ्जरिति. ... ४। ४१८
- अथैतानीन्द्रभक्तीनि०—०। अस्य कर्म०—०। अस्य संस्तविका देवाः. ३। ३५२
- अथैतान्यादित्यभक्तीनि०—०। अस्य कर्म०—०। चन्द्रमसा वायुना,
संवत्सरेणेति संस्तवः. ... ३। ३६०
- अथैष महानात्मा आत्मजिज्ञसया आत्मानं प्रोवाच,—‘अग्नि-
रस्मि जन्मना जातवेदाः’—‘अहं मस्मि प्रथमजाः’—इत्येताभ्याम्. ४। ३६८
- अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति ;—सत्त्वं रजस्तम इति. ... ४। ३६९
- अथैषा वाचः प्रवृत्तितेव (चत्वारि वाक्). ... ४। ३७७
- अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम्. ... ३। ३६७
- अदितेर्दक्षो अजायत रक्षाददितिः परीति च। तत् कथं
मुपपद्येत ; समानजन्मानौ स्याता मिति ; अपि वा देव-
धर्मैरेतरेतरजन्मानौ स्याता मितरेतरप्रकृती. ... ४। ३००
- अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम्. ... २। ४२०
- अधस्ताद्गामोऽधस्तात् कृष्णः। कस्मात् सामान्यात् ? इति,
‘अग्निं चित्त्वा न रामा मुपेयात्’ रामा रमणायोपेयते न
धर्माय, कृष्णाजातीया ;—एतस्मात् सामान्यात्. ... ४। २७०
- अधोरामः सावित्र इति पशुसमाप्ताये विज्ञायते। कस्मात्
सामान्यात् ? इति, अधस्तात् तद्देहायां तमो भवति ;—
एतस्मात् सामान्यात्. ... ४। २७०
- अनमिषो राजा. ... २। ११९
- अनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् ; दृष्टव्यन्तु भवति. ... २। ६७
- अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः ; पौर्यमास्याविति
याचिकाः ; या पूर्वा पौर्यमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति. ४। २१३
- अन्धो भग इत्याहुः। * * *। प्राश्नित्र मस्याद्विषी निर्जघानेति
च ब्राह्मणम्. ... ४। २७४
- अन्यासा मपि देवताना मादित्यप्रवादा भवन्ति ... २। २०४
- अपाच व्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्धकर्म जायते, तत्रोपमा-
र्थन युक्तवर्था भवन्ति ; अहिं वत्तु खलु मन्त्रवर्था ब्राह्मणवादाश्च. २। २१०

अपि ह्यदेवता देवतावत् कुर्यन्ते; यथा—अन्धप्रभृतौन्योवधि- पर्यन्ताणि.	३ । २०७
अपो ह्यपो हति शक्यत्वनिर्घुं धर्मसन्तानादपेत मन्त्राद्विष्णु मयज्जानं तनूमुभ्यम्.	३ । ३२२
अप्येते उत्तरे ज्योतिषो अपी उच्येते.	३ । ३८४
अमितश्रीयं सूक्तं मेकलिङ्गम्.	४ । ३१५
अभिधानैः संयुज्य हविषोदयति ०—०; उत कर्मभिर्ऋषिर्दे- वता स्तौति ०—०; अङ्गनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति. ३ । ३७३	
अभ्यासे भूयांस मयं मन्यन्ते; यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति. ५ । १४६	
अभाटका इव योषान्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय इतवर्त्मान इत्यभाटकाया अनिर्वाह औपनिषद्ः.	२ । २५६
अथ मेवैतत् सर्वं मनुभवत्यात्मगतिं माचष्टे.	४ । ३८४, ३८५
अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि अतितोऽपि तर्कतः.	४ । ३५०
अयुतं सोमभक्षाः; तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणाः.	४ । १६१
अरण्यागो—अरण्यास्य पत्नी.	६ । ४७
अर्चन् हिरण्यरूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच.	४ । १३४
अयं वाचः पुष्पफल माह; याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा. ४ । १३४	
अर्थवन्तः (मन्त्राः) शब्दसामान्यात्.	२ । १०३
अर्योऽह मस्मीश्वर स्तोमना मयंस्व मसौति वा.	३ । ५३
अस्त्रीणम्—पापकम्; अस्मिन् विषमम्.	३ । २६६
अष्टोत्तरं सन्धिप्रतं ०—० महाभूमिकावच्छरीरात् निमेष- मात्रैः प्रकृत्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणो- ऽनुकूपं फल मनुभूय तस्य सङ्गये पुनरिमंल्लोकं प्रतिपद्यते. ४ । ३७६	
असपत्नोऽयं ब्राह्मणः.	२ । ११६
असम्भवाद्यदाहना इव भवति.	३ । १०
असोऽसुराणश्च जत तदसुराणा असुरत्व मिति विज्ञायते.	२ । २७८
अस्यादित्वस्तुतिरश्वस्यादित्वाद्भ्यो निरतश्च इति.	३ । ४१२
अस्थुपमाणस्य सम्बन्धे प्रयोगः,—इहेव निधेहीति यथा. ३ । ४३४	
अस्य वामस्य ०। सप्तपुत्रम् ०—० सप्तादित्वरश्मय इति वदन्ति. २ । ४८६	
अस्त्रीको रश्मिश्च मसं प्रवि दीप्यते; तदेतेनोपेक्षितस्य मादि- त्यतोऽस्य दीभिर्भवतीति.	२ । १८२

अहर्द्वयः ; = सूर्यद्वयः ; व इमान्वाहानि वक्ष्यन्ति, न परा-	भा० । ८०
ब्रौति वाभिभवति कर्मणां.	३ । २४८
अहोरात्रावयवार्थं परिचर्षते, स कात्या.	४ । ३०९

आ.

आकारचिन्तनं देवतायाम्.	३ । ३२१
आकारब्रह्मणः शब्दः ०—० एषिवो पञ्चगुणा मन्त्रेण.	४ । ३७०
आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युमानि, यत्र जामयः कदि-	
अन्यत्रामिष्यन्ति.	२ । ४६०
आत्मा=अततेर्वाप्तिर्वापि वाप्त इव स्याद् यावद्वाप्तिभूत इति.	२ । ३१५
आदित्यः ०—० अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यासाये.	२ । २०६
आदित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा.	२ । २३०
आदित्य इति * * * ; तस्य तदन्यमन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति;	
रक्षायोऽत्र देवा उच्यन्ते * * * । इत्यग्निदेवतम्.	४ । ३५४
आदित्यदेवतो द्वितीयः प्राद इत्येके.	४ । १७०
आदित्यो दक्ष इत्याहुः, आदित्यमध्ये च क्षुतोऽदितिर्दाक्षायज्ञो.	४ । २००
आदित्योऽयं मात्मा.	४ । ४१२
आग्नीषोमीयदिति पञ्चतेष्वर्करीतदत्तम्.	२ । २४८
आज्ञायवचनादहिंसा प्रतीयेत.	२ । ११२
आज्ञायवचनादेतद् भवति.	३ । ४१६
आर्जीकीयां विपादित्वाहुः.	४ । ३८
आर्यः=ईन्द्रपुत्रः.	३ । २४८
आविष्कृतते मास मादित्यो गृह्यते कुसम्, ०—० यद् वर्षन्	
प्रातयत्युदकम्, रक्षिभिस्तत् प्रत्यादत्ते.	३ । ८६८
आहुयदुषा अग्निनावादित्येनाभियस्ता ता मन्विनौ प्रमुमु-	
चतुरित्वास्वागम्.	३ । १०२

इत इम मादधाति ; अमुतोऽमुष्य रक्षयः प्रादुर्भवन्ति ; इतो
 . ऽस्याग्निः । तयोर्मासोः संसर्गं दृष्ट्वैव भवत्यत्. ... ३ । ४१०

इतीमा देवता अनुकान्ताः सत्त्वभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च	भा० । ८०
भूयिष्ठाः काश्विन्निपातभाजः	३ । ३०२
इदं मेऽदादिदं मेऽदादित्युषिः प्रसङ्गावाच	२ । ३१८
इदं मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते	२ । १०२
इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवति ? तेषां मेकः प्रत्यवाच,—शकटः ०—० दुर्भिक्षे नव वृत्तयः	३ । १५७
इमन्नो यज्ञभाग मघीषोभभागविन्नो युवस्य इमा मेवं मातुज- योगकन्याभागं सर्वकेव सा या देवतास्त्रास्तस्थाने शकं निदर्शितम् (?).	४ । ४०४
इरिष्यम् ० ० ० अपार्थं भवति ; अपरता अस्मादोषधय इति वा .	४ । ११
इरावतीं पश्यीत्वाऽः	४ । ३६

ई.

ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः	२ । ३०२
ईश्वरः सर्वेषां मिन्द्रियाणां गोपायितात्मा	२ । ३०२
ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादिव (ऋच्छतेः).	३ । ४७

उ.

उदकमे इव रत्ने सामुद्रे ; चान्द्रमसीति वा	४ । ३४४
उदात्तं प्रथमादेशे तीव्राद्यंतर सुदात्त मन्वीयोऽर्थतर मनुदात्तम् .	२ । ४०५
उपप्रागात् ०—० आन्वमेधिको मन्त्रः	३ । २३३
उपमा—यदतत् तत्सदृश मिति मार्ग्यः ; तदासां कर्म, व्यायसा- वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं प्रख्यातं बोधमिमीते, अथापि कनीयसा व्यायांसम्	२ । ३०६
उपसन्नाय तु निर्गूयात्, यो वाचं विद्यातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा .	२ । १६८
उभयानि हवींषि — सोमं चैतराणि चैति वा ; ताग्नाणि चावापिकानि चैति वा	३ । ४६६
उर्वशी प्रवर्द्धयते दीर्घं मायुः	४ । २२२
उर्वशश्चराः ०—० तस्यां दर्शनाभिप्रायवदव्योरेतच्छब्द .	३ । ७३
उर्वाद्यक मिव पचं वन्दनादारोघवान्मन्त्रोः सक्ताशान्मुच्यते माम् .	४ । ४१०

	भा० । पृ०
उपस मस्य सखार माह,—साहचर्याद् रसहरणादा. ...	२ । ३२१
उषा रूपाख्याविष्कुरते.	२ । ४२४

ज.

जमिंरिव नाव मा वधीत्.	३ । १०६
------------------------------	---------

झ.

ऋषो अक्षरे परमं श्वने यस्मिन् देवा अधिनिषस्ताः सर्वे; यस्तन्न वेद, किं स ऋचा कश्चिच्छति? य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति.	४ । ३५२
ऋषान्त्रं तं पितान्धं चकार.	३ । १०२
ऋतस्य श्लोको वधिरस्यापि कर्षावाहृत्तति.	४ । १४७
ऋत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे.	२ । ६६
ऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमानाम्.	२ । २६८
ऋषिः=दर्शनात् ; स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः.	२ । १६६
ऋषिपुत्र्या विकल्पितं वेदयन्ते.	३ । १०
ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते.	४ । ११

ए.

एकः सुपर्यः •—• इत्यृषेदृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यासंयुक्ता.	४ । १५६
एक इता सङ्गा, •—• तदिवाबुंदम्.	२ । २६१
एकपदानि निर्गूयात् ; अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेक- पर्वसु च पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य निर्गूयाद् ;—दण्डः प्रबधः । दण्ड महतीति वा ; दण्डेन सम्यद्यत इति वा । दण्डो ददतेर्द्धारयतिकर्मणः ; ••• ; दमनादित्यौपमन्यवः । दण्ड मस्याकर्षतेति गर्हायाम्.	२ । १६०
एक मात्मानं बज्जधा मेधाविनो वदन्ति.	३ । ३६०
एक मेव जातवेदसं गायत्रं ऋचं दशतयीषु विद्यते.	३ । ३६५
एक मेव वैश्वदेवं गायत्रं ऋचं दशतयीषु विद्यते.	४ । ३१५
एकराचोचितं कर्णं भवति । •—• । दशमे मासि प्रजायते.	४ । ३०२
एकस्या एव पूजनाथ बज्जवचनं स्यात्.	४ । ३५८

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति.	भा० । ८०
एकादश आप्रोक्षकानि । तेषां (चत्वारि) नाराशंसवन्ति, (चौवि) उभयवन्ति, अन्यानि (चत्वारि) तनूनपात्वन्ति.	३ । ३१३
एतच्चै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियामाणं मृग्य- जुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम्.	३ । ४६७
एतस्य (आदित्यस्य) द्विद्वादशविधं कर्म.	२ । १०३
एतान्यहविर्भास्त्रि—वेगः, असुनीतिः, ऋतः, इन्दुः.	३ । ४०५
एतेष्वेव स्यागन्धूहेभृतुष्वन्दत्तोमएलस्य भक्तिशेष मनुकल्पयति.	३ । १४६
एषांस्त्रोक्तानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः.	३ । ३६२
एषांस्त्रोक्तानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः.	३ । ४०३

त्रो.

ओषधिः सोमः । * * * । बज्जमस्य नैघण्टुकं दत्त माख्यं मिव प्राधान्येन.	४ । १६२
ओहब्रह्मणो विचरन्त्ये.	४ । ३६

क.

क एना मप्रथमिद्यत् कि माधारश्च ?	२ । ८६, ६४
कतमत्तदेतदक्षरम् ? ॐ—इत्येषा वागिति शाकपूभिः ०—० एतद् वा एतदक्षरं यत् सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति- प्रतीति च ब्राह्मणम्.	४ । ३५२
कतरा पूर्वा ०—० द्यावापृथिवीर्महिमाग माचष्टे.	२ । ३३६
कथन्वयम् (अग्निः) एताभ्यां जायते ? इति । यत्र वैद्युतः शरव मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्वगः शरीरोपशमनः, उपादीयमाण एतायं (अग्निः) सम्पद्यते ; * * * अथादित्वादुदीचिप्रथमसमाहृत आदित्ये कांसं वा मर्षिं वा परिमृग्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्क- गोमय मर्षस्यर्षयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव (अग्निः) सम्पद्यते । तथाप्याहवैश्वानरो यतते सूर्येणेति. ३ । ४०८, ४०६	३ । ४०८, ४०६
कथ मनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् ? दृष्टव्यं तु भवति.	३ । ११०
कथयोरधिकानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाक- पूभिः ; विजयोर्दावप्राप्तोः (याज्ञः).	२ । ४१०

कर्मव्यायः ; आत्मव्यायः ; आत्मैवीषा दृष्टो भवति, आत्मान्धः, आत्मावधम्, आत्मैववः, आत्मा सर्वं देवस्य.	२ । २१२
कनिष्ठ कणाच्च किरतेर्विकीर्णमात्राः	४ । १७८
कीकटा नाम देवोऽनुवाचभिरासः	२ । २०२
कुम्भो राजा बभूव ; कुम्भमनाद् वा कुम्भमनाद्वा.	२ । २२०
कुम्भिको राजा बभूव.	२ । २४२
कृत्वापुः सावित्र इति पशुसमाप्ताये विद्वायते । कस्यात् सामान्यात् ? इति ; काजानुवादं परीत्व.	४ । २०२
कृतं न शशी विचिनोति देवने.	२ । १०५
कृत्वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्वपि निगमो भवति.	२ । १०५
कौत्सः—अनर्थका हि मन्त्राः	२ । १०२

ग.

गर्तारोहिणीव धनकामाय दाक्षिणातो.	२ । २६६
गन्धमर्धं मर्धं मभ्युत्थितं अपिप्लवायाऽभिववाद्ये ; तदभिववादि- श्वेवर्गं भवति.	४ । ५४२
गौरो वरुं रतस्मादेव (ज्वलनात्) प्रशस्यो भवति.	४ । २२८

घ.

घत्वारि पदनातानि,—नामाख्याते चोपसर्गविधाताच्च.	२ । १
घत्वारि घृष्टेति वेदा वा रत उक्ताः, यथो अस्य पादा इति सवनानि चोचि, हे शीर्षे प्रायशोषोदनोये, सप्त हस्तासः सप्तहस्तासि, त्रिधा वद्व खेधा वद्वो मन्त्रत्रास्यवकष्यैः ; —श्रुमिः श्रंसन्ति, वसुनिर्भयन्ति, सामनि क्षुवन्ति, महो देव इत्येव महान् देवो यद्यथा.	४ । २४५

ङ.

ङ्घ्रःशु श्रेयाः (वाक्श्रेयाः) उपेक्षितव्याः	४ । २६१
---	---------

ञ.

जातश्च वायुना सृष्टो न क्षरति ; जन्ममरदोऽन्ते च शुभानुर्न कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम्.	४ । २०५
--	---------

जान्वा दिक्प्रतिबन्ध उदाहरति.	भा० । पृ०
ज्येष्ठं (मार्ग) पुष्यर्षाया इत्येके.	२ । २६०
ज्योतिरस्य नरासुखानीयं भवति.	४ । १९२

तत् कावन्विनौ ? आवाष्टिविद्यावित्तेके ; अहोरात्रावित्तेके ; सूर्याचन्द्रमखावित्तेके ; राजानौ पुष्यकृतावित्त्वैतिहासिकाः.	४ । २७७
तत् को ऋषिबोदा ? इन्द्र इति ऋषिबोदाः । स वलधनयोर्दाह- तमः । * * * । अयमेवाभिर्ऋषिबोदा इति शाकपूषिः.	३ । ४४०, ४४६
तत् को वृत्रः ? मेघ इति नैबन्धाः ; त्वाङ्गोऽसुर इत्येतिहासिकाः.	२ । २१०
तत् को वैश्वानरः ? मध्यम इत्याचार्याः ; वर्षकमीया ज्येष्ठं स्मैति * * * । अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः * * * । अयमेवाभिर्वैश्वानर इति शाकपूषिः.	३ । ३६६, ४०१, ४०८
तत् ते वयं क्षुम इति वाक्यशेषः.	४ । २२६
तत् (अभ्यसगम्) पश्येपस्य शीघ्रम्.	४ । १४६
तत्र जायते अक्षप्रजौ सप्तसदौ च देवौ वाय्वादिता वित्त्वधि- दैवतम् ; अथाध्यात्मम् प्राज्ञात्मा तैजसश्चेत्वात्मगतिमाचष्टे.	३ । ३०६
तत्र संख्यात्मकत्वं सम्भोगैकत्वोपेक्षितम्.	३ । ३२०
तत्रेतिहास माचक्षते—त्वाङ्गो सरण्युः विवृण्वत आदित्याद् यमौ मिथुनौ जनयाश्चकार । सा सर्वा मन्दां प्रतिनि- धायान् रूपं ज्ञत्वा प्रदुद्राव । स विवृण्वत आदित्य आश्रय मेव रूपं ज्ञत्वा ता मनुष्यत्व सम्भूव । ततो ऽन्विनौ जज्ञाते ; सर्वर्षाणां मनुः । तदभिवादिन्येवर्गं भवति.	४ । २६६
तत्रेतिहास माचक्षते ;—देवापिआर्षिर्बन्धः *—* अथर्म- स्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातर मन्तरित्वाभिषेधितम् *—* तस्यैतद् वर्षकामसूक्तम्.	२ । १६५
तत्रेतिहास माचक्षते ;—सुङ्गो भार्गव आभिर्ऋषिर्बन्धु- वस युक्ता सङ्गमे अवहत्वाणि विनाय । तदभिवादिन्ये- वर्गं भवति.	४ । ३०

- तत्रेतिहास माचक्षते;—निम्बकर्म मौवनः सर्वमेधे सर्वाणि
भूतानि जुहवाचकार, स आत्मान मप्यन्ततो जुहवाचकार ।
तदभिवादिन्येवर्गं भवति. ... .. ४ । १२
- तत्रेतिहास माचक्षते;—विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजववस्य
पुरोहितो बभूव । * * * । स विसं गृहीत्वा विपाट्कुतुप्रोः
सन्नेद मायथौ । अनुशयुरितेरे । स विश्वामित्रो नदी-
कुटाव गाथा भवतेति. ... .. २ । २३०
- तत्रैतद् याज्ञिका वेदयन्ते,—त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने
सवन एकदेवतानि, तान्येतस्मिन् काले एकेन प्रतिघानेन
पिबन्ति; तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते. ... .. ३ । ५७
- तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति. ... .. ४ । ३७२
- तदिदं विद्याख्यागम् ; याचकरस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकश्च. ... .. २ । १०२
- तदिदं मत्र मतम् ;—स्नेहा रेतसः सम्भवति, स्नेहयो रसः,
रसाच्छोषितम्, शोषितान्मांसम्, मांसान्नेदः, नेदसःस्वावा
स्वावोऽस्थोनि, आस्थेभ्यो मज्जा, मज्जातो रेतः. ... .. ४ । ३७२
- तदिदं मायुरिच्छता न निर्वह्यम्. ... .. ४ । ३६१
- तदुबगायस्यविष्णोर्महागतेः परमंपदंपराङ्मुखमवभाति भूरि. ... .. २ । १८५
- तद् यत् समान्या ऋषि समानाभिव्याहारं भवति, तज्जामि
भवतीत्येकम् ; मधुमन्तं मधुञ्चत मिति यथा. ... .. ४ । ६६
- तद् यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्. ... .. १ । १३८
- तद्यदेनांस्तयस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भभ्यागर्षत्तदृषीणा ऋषित्वम्.
तद् या एताञ्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता
अपरपक्षे पिबन्ति. ... .. ३ । ५७
- तद्यानिगामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते.
तद् येऽुवादिष्टदेवता मन्त्राः, तेषु देवतोपपरीक्षा;—यद्देवतः
स यद्यो वा यद्याहुं वा तद्देवता भवन्ति. ... .. ३ । ३०६
- तम् (अग्निम्) अकुर्वे स्नेधानावाय ;—पृथिव्या मन्तरिक्षे
दिबोति प्राक्पूषिः. ... .. ३ । ४२६
- तयोः (अग्निर्गोः) कालः ऊर्ध्वं मर्द्धरात्रात्प्रकाशौभावस्यानुवि-
ष्टम् मनुतमो भागो हि मध्यमः, ज्योतिर्भाग आदित्यः. ... .. ४ । २४७

	मा० । प०
तयोः (अश्विनोः) कावः,—सूर्योदयपर्यन्तः	४ । २५५
तयोरन्यद् सुक्ताम् भग्नभ्रम्यां सरूपतां सकोकता मन्नुते. ...	४ । ४०
तस्याः समुद्रा अधिविस्तारन्ति, तेन जीवन्ति प्रदिशन्तस्तः, ततः क्षरन्तश्चरन्, तद् विश्वं सुपजीवति.	४ । २३०
तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति;—अक्षवाचश्चायक्षवाचश्च. ...	४ । २१३
तामि धर्माधि प्रथमान्यासन्.	४ । ३२०
तासां (देवताणां) भावाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधे- यानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वाद् ;—यथा होताध्वर्यु- ब्रह्मोद्गातेत्येकैकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः ; पृथग्भि क्षुतयो भवन्ति, तथाभिधानानि । यथो एतत् कर्मपृथक्त्वा- दिति बहवोऽपि विभज्य कर्माधि कुर्युः	३ । ३२०
तास्त्रिविधा ऋचः ; परोक्षज्ञताः, प्रत्यक्षज्ञताः, अमध्यात्मिकश्च. ...	३ । २८५
तिस्र एव देवता इति नैबक्ताः	३ । ३२०
तेनासन्तत मिच्छेत्,—तेन सस्य मिच्छेत् ; एष हि सखा श्रेष्ठः सङ्गानाति भूतं भवद् भविष्यदिति.	३ । ३८०
ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति.	३ । १८८
त्रयः केशिनः ०—० एक एवाम् *** पृथिवीं दहति सर्वम् ; एकोऽभिविपश्यति * * * ; गतिरेकस्य दृश्यते न रूपम्.	४ । २६२
त्रितं क्रुपेऽवहित मेतत्सूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्म,—इति दृश्यते- मिन्नम्, ऋष्टमिन्नम्, गाथामिन्नं भवति.	२ । ३६४
त्रितः = त्रिस्थान इन्द्रः	४ । ३८
च्युतुः संवत्सरः ;—घोषो वर्षा हेमन्त इति.	२ । ४६०
त्वष्टा दुहिते ०—० जाया विवस्वतो नगाश्च । इन्द्रिरा- दित्वस्य ;—आदित्वोदयेऽन्तर्जायते.	४ । ३६

द.

दातिर्भवत्यर्थे प्रायेण ; दात्र सुदीचेव.	२ । १६०
दिवं जिन्यन्ममय इति सा निगदव्याख्याता.	३ । २३७, ४१४
दुर्गमा किमिर्भवति.	३ । १८५
देवरः कस्यात् ? द्वितीयो वर उच्यते.	२ । ३१५

देवमुनोन्नेष प्रहिता पश्चिभिरसुरैः समूह इत्याख्यानम्. ...	भा० । ८०
देवस्य परम काव्यम् ;—महिताद्या ममार, स ह्याः समानि. ...	४ । २०७
देवा न आयुः प्रवर्द्धयन्तु चिरञ्जीवनाय. ...	४ । ३१३
देवानाम् वयञ्जानामासदासीन्नो सदासीत्सदानो मिति च. ...	४ । ४१२
देवाना मसुरत्वम्. ...	४ । १३८
द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यशक्तिश्च. ...	२ । २१८
दाहबुधं वहतः = वाय्वादित्यौ; उदकम्. ...	२ । २३३
द्विविधा खड्गिर्भवति ;—भर्ता च हन्ता च. ...	४ । ३४४
द्वैधं सत्ता ;—मध्यमे च ख्याने, उत्तमे च. ...	३ । १६

ध.

धामानि चयाश्चि भवन्ति ;—स्थानानि, नामानि, जन्मानीति. ...	४ । ४५
--	--------

न.

न च पुनरात्मनात्मा संयततेऽन्येनैवान्यः संयतते. ...	३ । ४०६
न तं विंशत्य य इमा जजान ०—० यमेवं विद्वांसो वदन्यस्तरम्. ...	४ । ३७६
न तु पृथक्केन मन्त्रा निर्वक्तव्याः ; प्रकरणाश्च एव तु निर्वक्तव्याः. ...	४ । ३५८
न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दिता ०—० इति स्तिसंयुक्तम्. ...	४ । ४०९
नद्यः ०—० बडल/सासां नैघण्टुकं वृत्त मास्वर्य मिव प्राधान्येन. ...	२ । २३७
न निर्वेदा उपसर्गाः । अर्घान् निराङ्गरिति शाकटायनः ; नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चारणाः प्रदार्था भवन्तीति गार्ग्यः. ...	२ । ३७
न पापा भन्त्यामहे ; —नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः ; अख्यस्मात्प्रज्ञाचर्धं मध्ययनं तपो दानकर्म, इत्यृषिरवोचत्. ...	२ । २४७
नमः पारस्कराय नमो यास्त्राय. ...	४ । ४१३
न ये श्रेयुयंश्चियाज्ञाव माबहम्, ईर्मेव ते न्यविशन्त केपयः. ...	३ । ११५
नरकम् = न्यरकम् ; नीचैर्गमनम् ; नास्मिन्मर्षं ख्यान मख्य मप्यस्तीति वा. ...	२ । १
नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादि मभिप्रेतः ; अज्ञां केतुवयसा नेत्यय मित्त्वपरपक्षान्त मभिप्रेतः. ...	४ । १७०
न स्या मक्ति देवेभ्या ; अशुष्ठ मेतत्. ...	४ । २५५

न हि जानन् बुद्धिमत्तः पुत्रः परिवेद्यन्ते ऽय मादित्यो ऽय मात्मा. ४ । २६३			
न हि त्वदारे निमिषश्च नेत्रे—इति वक्ष्यस्य. ... ४ । ३३८			
न ह्येव (मन्त्रेषु) प्रत्यक्ष मस्यष्टवेरतपसो वा. ... ४ । ३५८			
नाकम् = नासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति. ... २ । २१			
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः। ऋषिर्नाभाको बभूव. ... ४ । ७५			
नाभिरत्र बन्धुः (आदित्यः). ... २ । ४६२			
नाभ्या सम्रज्जा गर्भा जायन्ते. ... २ । ४६२			
नाभाची मुपयञ्चेत; तोकं ह्यस्य तद् भवतीत्यभ्याहृत्वाया उपमयनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः. ... २ । २६७			
नामानि आख्यातजानीति प्राक्कटायनो नैतत्समयश्च; न सर्वाञ्चीति गार्गी वैयाकरणात्वाच्च. ... २ । ८३			
नावा न शीं कृणुर्गां म इ कु गां तारयति. ... ३ । ३६४			
नासत्यौ चान्दिनौ। 'सत्यावेवनासत्यौ'—इत्यौर्भावामः; 'सत्यस्य प्रथेतारौ'—इत्याग्रयणः; 'नासिकाप्रभवौ बभूवतुः'—इति वा. ३ । १८८			
नित्यं ह्यविद्यातुर्विद्यानेऽसूया. ... ३ । १६८			
निपाताः = उच्चावचैस्वर्षेषु निपतन्ति. ... २ । ४४			
नैकपदानि निर्द्भूयात्, नावैयाकरणात्, मुपसन्नाद्य निदंविदे वा. २ । १६८			
नैगमेभ्यो भाषिकाः;—ऊर्णां हृत मिति. ... २ । १५६			
नैव ह्याखीरपराधो यदेन मन्धो न पश्यति; पुत्रभापराधः समस्त. २ । ११२			
न्यन्यस्त्रिक्वर्णं निचिकुरन्यम् •—• आत्मानं न मनः. ... ४ । ३६५			

प.

(पचता) पचतिर्नामीभूतः. ... ३ । २०३			
पञ्चजनाः •—• गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके;			
पत्वारो वर्या निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः. ... २ । २७८			
पञ्च मनुष्यजातानि. ... ४ । १३०, १३३			
पञ्चतंत्रः संवत्सरस्य; • • • हेमन्तशिशिरयोः समाखेन. ... २ । ४६०			
पक्षिः = बह्विग् भवति •—• पक्ष्यं नेनेक्षि. ... २ । २२१.			
पतिर्जनीनाम् = पाकयिता जायानाम्; तत्प्रधाना हि यश्च संयोगेन. २ । १०७			
पथा यन्तं ददर्शं नक्षत्रगण्य मभिजिहोते निषाम्य येन येन योष्यमायो भवति चन्द्रमाः. ... २ । १००			

	भा० । पृ०
पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्राति० २।१).	२।११६
पदप्रकृतौनि सर्वचरखानां पार्थदानि.	२।११६
पद्दवत्वं जावः पश्यदम मवतेर्गन्तव्यस्यासौ नामकरणः, तस्मा- न्नावृत्तान्ति ; अवसायान्त्वानिति स्थितिरूपकृष्टो विमोचने, तस्मादवृत्तान्ति.	२।११६
परः सन्निकर्षः संहिता (पा० सू० १।४।१०६).	२।११६
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्चमन्माभूयिष्ठाः ; अल्पश्च आध्यात्मिकाः. ३।२६६	३।२६६
पर्जन्यो वायुरादित्यः प्रीतोष्णवर्षरोषधीः पाचयन्ति.	२।२३३
पर्याया इव त्वदान्धिनम् (ऋ० प्राति० १२।१०).	२।७४
पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितरास्त्रि पदानि. २।१८५	२।१८५
पश्यदक्षवत्त्वं न विचेतदन्धः इत्यपि निगमो भवति.	३।२
पारोवर्यवित्तु तु खलु वेदित्तु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति. २।११२; ४।३५०	२।११२; ४।३५०
पार्थिवांश्चकौ गुह्यान् विद्यात्.	४।३७२
पार्थिवेन समुद्रेषु सन्दिह्यते समुद्रः (आन्तरिक्षः).	२।१६५
पिता नृद्वितुर्ममं दधाति = पर्जन्यः पृथिव्याः.	२।४६२
पिता यत्र दुहितुरप्रजाया रेतःसेकं प्रार्जयति, सन्धधात्वात्मानं सङ्गमेन मनसेति.)	२।२६७
पुत्रः •—• पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा.	२।१६६
पुंसांन् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते.	२।२५६
पुमान् दायादोऽन्यतरौ ऽर्जयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै.	२।२०५
पुष्यः = अन्तरपुष्य मभिप्रेतव •—• तेनेदं पूर्णं पुष्येषु सर्वम्. २।१६५	२।१६५
पुष्यविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे.	२।२४
पूर्वं देवयुग मित्वात्स्यामम्.	४।३२०
पृथिव्यादित्यो भवति ; प्रान्नुत एनं बर्ष इति.	२।२१०
प्रकलविद् वखिग् भवति.	२।१५५
प्रकृतय एवेषु भाष्यन्ते ; विकृतय एवेषु.	२।१६
प्रतिभातिविष्णो महानात्मा, तमोविष्णो विद्या, प्रकाशविष्णु- त्तमः, अपि निश्चयविष्णु आकाशः.	४।३७०
प्रथमात् पृथिवीत्वाजः ; क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारक. २।८६, ६४	२।८६, ६४
प्रथमसन्नेनान् प्रथमया ; निन्दत्युत्तरानिः.	४।११

व.

वभुरेक इति दश द्विपदा अजिक्ताः.	४ । ३१५
वज्रप्रजाः क्षण मापद्यत इति परित्राजकाः.	२ । १८८
वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति.	३ । ४१६
वज्ररूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा ते अक्रिरसः पुत्रास्ते अग्नेरधिजज्ञिर इत्तमिजन्म.	४ । १६०
वेकनाटाः खलु कुचीदिनो भवन्ति.	३ । २४८
वस्य शुक्ल मसौव.	४ । ४१३
ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः.	४ । ८
ब्राह्मणा उभयौ वाचं वदन्ति ; या च देवानां या च मनुष्याणाम्. ४ । ३४८	
ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि ; खातायानुषेपनम् ; पिपा- सते पानीयम्.	३ । ३०३

भ.

भगः * * * । तस्य काकः प्रागुत्सर्पणात्.	४ । २०१
भावप्रधान मास्थ्यातम् ; सत्वप्रधाधानानि नामानि.	२ । १
भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः क्षतो भाष्यन्ते ; —वमुनः. श्लेषसाधा इति.	२ । १५६
भूतांशः काश्यप आन्विग मेकलिङ्गम्.	४ । ३१५
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति * * * इति सा निगंदथाख्याता. ३ । २३०, ४१५	

म.

मगन्दः=कुचीदी, * * * तदपत्यं प्रमगन्दः=अत्यन्तकुचीदि- कुचीनः ; प्रमदको वा योऽथ मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः. ३ । २७३	
मत्स्याणां आज मापन्नाना मेतदार्धं वेदयन्ते.	३ । २५१
मनः पश्चात् सन्तोऽनुषङ्गन्ति रक्षयः	४ । २४
मनुः मगनात् । *—० । मनुश्च पिता मानवानाम्.	४ । १०२, १०४
मनुष्यवदेवताभिधानम्.	२ । २४
मनुष्यचित्तोऽय मादितः.	४ । ४१२

मनुष्या वा ऋषिब्रह्मामस्तु देवाननुबन्,—को न ऋषिभं- विष्यति ? इति । तेभ्य एतं तर्कं ऋषिं प्रायच्छन्,—मन्वार्थ- चिन्ताभ्यूह मभ्यूहम् । तस्माद् यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूह- त्वार्षं तद् भवति.	० । १५८
मन्त्रः पवित्र सुच्यते, रश्मयः पवित्र सुच्यन्ते, आपः पवित्र सुच्यन्ते, अपिः पवित्र सुच्यते, वायुः पवित्र सुच्यते, सोमः पवित्र सुच्यते, इन्द्रः पवित्र सुच्यते.	३ । ४०
* मरुद्बधः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्द्धयन्ति.	० । १६
मर्त्तवः सन्तो अमृतत्व मानसुः सौधन्वना ऋभवः.	० । १८५
महानात्मा सत्वणक्षयः ; तत् परम्, तद् ब्रह्म.	० । १६६
मांसं—मानसं वा, मानसं वा, मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा.	२ । १७८
माध्यमिको देवगण इति नैबक्ताः ; पितर इत्याख्यानम्.	० । १६४
मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता चन्द्रमाः.	२ । १००
माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा ब्रह्मधा स्तूयते.	३ । ११३
मूजवाद् पर्वतः = सुज्जवान्.	० । ११
मूढा वयं सोऽमूढस्त्व. मसि, न वयं विद्मो महत्त्व ममेत्वं तु वेत्य.	३ । १०५
ऋक्षुर्मारयतीति सतोऽमृत व्यावयतीति वा अतवकाक्षो मौद्गल्यः.	० । १७०
नेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात्.	३ । २०३

य.

य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीऽधिदैवतम्.	० । १६६
य इमानि सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीऽत्मात्मगति माचष्टे.	० । १६६
यज्ञत्वं—यथा कथा च ज्ञत्वंते.	२ । १७८
यज्ञसंयोगात्ताना-कृतिं अभेत ; राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि.	० । १७
यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवाः. अग्निनाग्नि मयजन्त देवाः । “अग्निः पशुरासीत्, त माजमन्त, तेनायजन्त”—इति च ब्राह्मणम्.	० । १२०
यत्नाम ऋषियस्यां देवताया मार्चंपत्त्व मिच्छन् कृतिं प्रयुक्ते, तद्देवतः स मन्त्रो भवति.	३ । २८५
यत्तु ऋषिदाभेयं तज्जातवेदसानी ख्याने युष्यते.	३ । ४६२
यत्तु ऋषिद् ब्रह्मदैवतं तद्देवदेवानां ख्याने युष्यते.	० । १२५

यत् पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्वरश्मयो हृदन्तीति वा. ...	भा० । पृ०
यत्र पूर्वं साध्याः सन्नि देवाः.	४ । २१५
यत्र खरादगन्तरान्नान्धान्तर्जातु भवति, तद् द्विप्रकृतौनां ख्यान मिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धाया मनूपपद्यमानाया मित- रयोपपिपादयिषेत् । तथाप्येके ऽख्यनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैतद्—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, एषतः, कुखाव मिति.	४ । २२०
यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धम्, तद् भवति.	२ । १५६
यत्रेमानि सप्त ऋषीणानि = इन्द्रियाणि, तेभ्यः पर आत्मा, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगति माचष्टे.	२ । २०३
यत्रेमा विन्धा भुवनाधि तस्युः.	४ । १२०
यत्रैतानि सप्तऋषीणानि = ज्योतींषि, तेभ्यः पर आदित्वः, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम्.	२ । ४८६
यथा कथा च विद्येद्योऽणामि भवतीत्यपरम्; मखड्का इवोद- कान्मखड्का उदकादिवेति यथा.	४ । १२०
यथा कितवाद् विभीयाद्, एव मेव दुबक्ताद् विभीयात्; न दुबक्ताय स्पृहयेत् कदाचित्.	४ । ६६
यदन्यदेवत्या अघ्रावाङ्गतयो ह्ययन्त इत्येतद् वृद्धैव भवत्यत्.	२ । ३२०
यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यः.	३ । ४७
यदखदत् तद् वरस्य वरत्व मिति काठकम्; यदरोदीव् यद् वरस्य वरत्व मिति हारिद्रकम्.	३ । ४२६
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्णन्तेऽथ गर्भो भवति.	४ । ७५
यदेव विश्वणिष्णम् (तद्देवदेवानां स्थाने युज्यते) इति शाक्- पृषिः । अन्तन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति.	४ । ११५
यदेव समाने पादे समानाभिध्याहारं भवति, तज्जामि भवतीत्य- परम्; हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगिति यथा.	४ । ६६
यद्यद्रूपं कामयते, तत्तदेवता भवति.	४ । १००
यद्युक्त ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदग्निनो रूपम्.	३ । २८२
यमो यमं चकमे तां प्रत्याचक्षतेत्याख्यानम्.	४ । २२०
यस्तु सक्तं भजते यस्मै हविर्निष्कष्यते अथ मेव सोऽग्निः; निपात मेवैते उक्तदे ज्योतिषो एतेन नामधेयेन भजेते. ३ । ३६०, ३६५, ३६७	

यस्मिन् हस्ते—•पुराखानमुक्तामवेत.	०।२६३
सुवानं चन्द्रमसं पणित आदिन्वो गिरति.	०।३८८
सुवानं महान्तं पणित आत्मा गिरति.	०।३८८
यस्यै देवतायै हविर्मन्त्रोत्तं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद्दष्ट करिष्यन्.	३।३६०
वाचे देवतेन बहवः प्रदेष्टा भवन्ति.	२।११६
वेव गराः प्रद्वक्षन्ते, स गाराशंसो मन्त्रः.	६।१०
ये प्रद्वक्षन्तेऽर्धेऽमिताक्षरेषु यन्त्रेषु वाक्पूरुषा आगच्छन्ति यद- पूरुषास्ते मित्ताक्षरेष्वनर्धकाः कर्मोमिदिति.	२।७३
यो जातश्च—•इत्युबेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवतास्त्वामसंयुक्ता.	०।८६
योऽयम्यवोसे एथिव्यामभिरन्तरौषधिवनस्पतिष्वपु, तमुत्तिव्यष्टुः.	३।२८०
यो स्या अहन्यपि वा राजौ सोमं सुनोति, भवति ह द्योतनवान्.	३।२२२

र.

रोहात् प्रत्नवरोहस्त्रिकीर्षितः.	३।०३
---	------

स.

शिवुजा प्रतति भवति. •मी.	३।२५५
सुख्य म्बिं नयन्ति पशु मन्त्रमाणाः.	२।३१५

व.

वराहो मेघो भवति.	३।२७
वर्षेण प्रच्छाद्य एथिवीं तत् पुनरादत्ते.	२।१६२
वसवः—अग्नि * * *, इन्द्रः * * *, आदित्यरश्मयः * * *.	०।३२०
वसिष्ठो वर्षकामः पनन्धं तुष्टाव, तं मख्दूका प्रप्यमोदन्त, स मख्दू- कानमुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव; तद्भुभिवादिन्धेवर्गं भवति.	०।६
वाजर्थेषु विधीयते.	०।२१०
वातसमोरिता माध्यमका देवगणाः.	३।१६८
वाताप्य सुदकं भवति.	३।२५५
वावः, * * * । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदासं त्वेव मास्त्रात् नमविष्यदसुसमाप्तार्थः.	३।२५५
वायुर्वेन्द्रो वाणादिद्युष्यान्ः.	३।३२०

वाजा दंशवारणाथी भवन्ति.	२ । १४१
वाशीभिक्षक्षताश्मन्मयीभिः.	२ । ४४६
वासाथो अन्य उच्यते उषःपुत्रन्तवान्य इति.	४ । २५०
विजामातेति शश्वहाक्षिणाः क्रोतापति माचक्षतेऽससमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः.	३ । १७६
विधवा=विधाहका भवति; विधवनाद्वा विधावनाद्देति चर्म- शिराः; अपि वा धव इति मनुष्यनाम, तद्वियोगाद् विधवा. विपाट् * * * । पाशा अस्यां अयाश्वन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः; तस्माद्विपाटुच्यते । पूर्वमासीदुबञ्जिरा.	२ । ३१५ ४ । ४०
विप्रक्षु हृत्पद्मनिलयस्थित मकारसंहित मुकारं पूरयन्मकार- निलयकृतम्.	४ । ४०७
विभीदकस्य फलानि (अक्षाः) मादयन्ति.	४ । ११
विश्वकर्मा = सर्वस्य कर्ता.	४ । ११८
विश्वानर एव स्यात् प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि.	३ । ३६८
विश्वानरावेते उत्तरे व्योतिषी; विश्वानरोऽयं यक्षाभ्यां जायते. विश्वेदेवा पुष्करे त्वाददन्त * * * पुष्कर मन्तारक्षम्.	३ । ४०८ ३ । ७७
विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति.	२ । १४७
विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदम् । पृथिव्या मन्तद्विष्टे दिवोति शाक- पूषिः; समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्यौषवाभः.	४ । २८१
यथासुत मसोम माह.	४ । १६५
वृषाकपायी=वृषाकपेः पत्नी; एषैव अभिवृष्टकालतमा.	४ । २६१

श.

श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ०—० विकारं मप्यार्येषु भाषन्ते;—श्रव इति.	२ । १६०
शाकपूषिः सप्तपयाश्वके सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देव- तोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाञ्चि त्वेति । सास्ना एता मृच मादिदेशैषा मदेवतेति.	२ । १८८
श्रिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामगो भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । * * * । अपि वा प्रशंसानामैवाभि- प्रेतं स्यात् ०—० श्रिपयोऽत्र रक्षस्य उच्यन्ते.	३ । ४७, ५१

शिव चारित्र्यो भवति, यदनुश्रुते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैवा तिष्ठति । इदं मणोतरश्चिर एतस्मादेव ; समार्चितान्ये- तदिन्द्रियाणि भवन्ति.	२। ४१९
शिविरिन्दिठो भारद्वाजः कालकर्मोपेतोऽलक्ष्मीनिर्नाशयाश्चकार. शिवदेवाः = ब्रह्मचर्याः.	२। २६२
शिव इति सुखनाम । शिष्यतेर्विकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरो- पनिष्ठी ; विभाषितगुणः, शिव मिथ्यप्यस्य भवति. ...	४। १००
श्लोकः सर्वेषां सवानां यदुदकम्.	४। २२४

घ.

बद्धरः ; * * * बद्धतुतया.	२। ४६०
बद्ध भावविचारा भवन्तीति वार्थ्यायणिः,—जायते ऽस्ति विपरिचयमते बद्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति.	२। ३४
बद्धिश्च ह वै चोच्यते च शतानि (१६०) संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन.	२। ४६०

स.

संबद्धप्रचननस्य ब्रह्मचारिणः.	३। १०
सत्वानां प्रकृतिभूमिर्नृण्यस्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्नाश्च ; इतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः.	३। ३१३
स त्वैतेभ्यः परिददत् पिष्टभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः.	३। ३५०
स न मन्येतागन्तृनिवार्यान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्य मेतद् भवति. सप्तश्लोकयः प्रतिहिताः शरीरे = रश्मय आदित्ये; बद्धिन्द्रियाणि विद्यासप्तम्यात्मनि.	४। ३०६
सप्तश्लोकानि=इन्द्रियाणि, एभ्यः पर आत्मा. ...	४। ३८६
सप्तश्लोकानि=ज्योतींश्च तेभ्यः पर आदित्यः. ...	४। ३८६
सप्त च वै शतानि विंशतिश्च (७२०) संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन.	२। ४७१
सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासां मेका मध्यधिगच्छन्प्रंशुषान् भवति । ज्ञेयम्, तथ्यारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भूबहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके हतोद्यम्—इति.	३। २५१

सप्तशतं पुत्रस्य मर्मणां तेष्वेनादधतीति वा..	भा०। ८०
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो०—० आनकर्मखेत्यात्मगति माचष्टे.	४। ४५
समाज्ञायः समाज्ञातः०—० तमिमं समाज्ञायं निघण्टव इत्याचक्षते.	४। ४६२
समुद्राद्गोषोऽस्य उदेतीति च ब्राह्मणम्.	२। ७
स यद् यदनुबध्यते तद् भवति.	२। ३८०
सरण्यः = मध्यमश्च माध्यमिकाश्च वाच मिति नैबह्ताः; यमश्च यमौश्चैतिहासिकाः.	४। ३७२
सर्पो जीर्णा मिव त्वचं जहाति पायं सशिरस्कोऽभुपेत्य. ...	४। २६५
सर्व एव दृष्टप्रवादा उपासभ्यन्ते.	४। ४६
सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय.	२। ६६
सर्वान्नुन् पञ्चवोऽग्नि मभिसर्पन्ति.	४। ४१३
सर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते.	४। ४६२
सर्वेषा भूतानां गोपायितादित्यः.	४। ४४६
सविता आस्थातः ('सर्वस्य प्रसविता' १३३ ८०) तस्य कानो यदा द्यौरपहततमस्त्राकौर्बरश्चर्मवति.	४। ३५०
सविता यन्त्रैः०—० आदित्योऽपि सवितोष्यते. ...	४। २६६
सविता सूर्यां प्रायश्चत् सोमाय राक्षे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्.	४। २३४
सहजाताणां वस्त्रा मृषीणा मादित्यः सप्तमः.	४। २४१
साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः; तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्वान् सम्पादुः; उपदेशाय म्नायन्तोऽवरे विष्णुप्रहृषायेमं यन्त्रं समाप्तासिर्बुर्वदं वेदाङ्गानि च. ...	४। ३८६
साध्याः = द्युस्थानो देवगण इति नैबह्ताः.	२। १३७
सिनीवाणो जुहुरिति देवपत्न्याविति नैबह्ताः; अमावास्या इति याञ्चिकाः; या पूर्वामावास्या सा सिनीवाणी, सोत्तरा सा जुहुरिति विद्यायते.	४। ३२०
सिन्ध्यावधिनिवसतो भावयथ्यस्य राक्षः.	४। २१६
सौख्यत्वपः प्रजननकर्म सूर्याच्छिद्यमानया.	४। २५
सुमनान् पथो अक्षरौन्निरजनाय गवाम्.	४। २१६
सुवाक्कर्षी; तुग्व तीर्थं भवति.	४। २३५
	२। ४१८

	भा०।८०
सूर्ये आत्मा जङ्गमस्य स्यादरस्य च.	४।२७७
सूर्या = सूर्यस्य पत्नी। एवैव (उच्चार्य) अभिदृष्टकालतमा.	४।२५८
सूर्यो युष्मानः.	३।३२०
सेना = सेनारा, समानगतिर्वा.	२।१६६
सेयं विद्या अतिमतिबुद्धिः, तस्यास्तपसा पार मीषितव्यम्.	४।३६०
सैवात्मनिष्ठासा सैवा सर्वभूतनिष्ठासा ब्रह्मणः सारिद्यं सख-	
पतां सजोक्ततां गमयति य एवं वेद.	४।४१२
सैवा भूतप्रकृतिरित्वेके.	४।३६६
सोमो रूपविशेषैरोषधिसङ्क्रमा वा.	४।१६७
सोऽयं पुत्रवः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि कृतः.	४।३७२
सोर्देवानसृजत; तत् सुराणां सुरत्वम्.	२।२७८
स्त्रियः सतीस्तां उभे पुंस आङ्गः ०—० इत्यात्मगति माचष्टे.	४।३६०
स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांस मिति.	२।२५६
स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते; न पुंसः।	
पुंसोऽपीत्वेके; श्रौतःश्रेये दर्शनात्.	२।२५६
सप्तान् नाशयत्यादित्य उदयेन.	४।२६३
सूर्यन्तो नापेक्षन्ते। ईजाना * * * यज्ञं ये * * * सर्वतोधारं	
सुविज्ञांसो त्रितेनिर इति.	४।३७७
साहास्रतं हविरदन्तु देवा इति.	३।४६४

६.

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।	
स दाधार पृथिवीं द्या मुतेमाम् ०—० आख्यातम्.* ...	४।११५

* “कः कमनो वा क्रमवो वा सुखां वा”—इति ४ भा० १११४० १०५०.

॥ नैरुक्तविषयतृची ॥

००००००

	भा० प्र०
अक्षरविवेकः . . .	४। २२०, २४९
अग्निर्कर्मपरिग्रहणम्. . .	२। २४४
अग्निभक्तिपरिग्रहणम्. . .	२। २४४
अग्निर्संज्ञादिका देवाः . . .	२। २४४
अग्नेः सर्वदेवतात्वम् . . .	२। २८०, २९०
—	४। ४०८
अग्नेः सर्वयोगित्वम्. . .	२। २८०
अग्नेः शिष्टान्यनिप्रलयकारित्वम्.	४। ४०८
अग्नेरीषध्यासनाः श्लाघित्वम्.	२। २८०
अग्नेर्जगत्कल्याणकारित्वम्. . .	२। २८०
अग्नेर्लक्षणत्वम्.	२। २८४—२९२
अजाभिरुत्पत्तयम्. . .	४। ९९
अज्ञस्य विज्ञानेः स्वरूपा . . .	२। २९८
अज्ञानात्प्रलयकथनम्. . .	२। २८
अतिस्तुतिप्रकरवारकाः . . .	४। २२०
अदितेः प्रकृतिपरत्वेन वर्चनम्.	२। ४९८
अदेवतामाह देववस्तुतिहेतवः .	२। २०
अधिमासस्यादेवत्वस्य कथनम्.	४। २९०
अधिदैवतं व्याख्यानम्. . .	२। २०२
— ४। २००, २९४, २०८, २११, २४९, २८२-४००	
अधियज्ञं व्याख्यानम्. . .	४। २९४
अधीरामस्य पशोः सावित्रत्वम्.	४। २००
अध्यात्मं व्याख्यानम्. . .	२। २०२
— ४। २२०, २०८, २११, २४९, २८२—४००	
अनर्थकनिपातानि. . .	२। ३०२, ८२
अनर्थकनिवृत्त्यर्थेऽज्ञप्रसंगे. . .	२। २२२
अनादिद्वैतवैतु देवतोपपत्तीकथं.	२। २०९
अनुदानकथनम्. . .	२। ४०५
अनुपदेहकथनम्. . .	२। २९८

	भा० प्र०
अनुरिष्यायतमानां श्रेणादिसंज्ञानां	
देवत्वेन व्याख्यानः . . .	४। २९१
अनुरिष्यायतमानि (भक्तिशेषाः) २। २९२	
अज्ञादकयोः परमात्मतयाभिन्नत्वम्.	४। २९९
अन्यासामपि देवतानामादित्यन्तं.	२। २०४
अन्यथानुरोधस्य स्त्रीकार्यता.	२। २९९
अन्यादेशस्य कथनम्. . .	२। ४०४
अपत्यकारिणां निन्दनम्. . .	२। २९२
अभिप्रायोदाहरणम्. . .	२। २९९
अध्यासस्य भूयोऽर्थप्रकारकम्.	४। २४९
अध्यास्यपथमनविषेधः . . .	२। २९०, २९०
अमर्त्यशब्देनादित्य व्याख्या च.	४। २९५
अयोग्यपावाय विद्यादानस्य निषे-	
धकाः शास्त्रानुरीयचतुर्मेत्याः.	२। २०२
अरावर्चनम्. . .	२। ४९०
अर्थवादवाक्यानां कल्पितार्थत्वं.	४। २०४
अर्थेऽत्र वाचां वृत्तिः . . .	४। २९०
अर्थोपमानां प्रदर्शनम्. . .	२। २२४
अर्थोऽह मस्मैति कथनम्.	२। ५२
अस्य स्त्रीनिर्माणकथा. . .	२। २९२
अस्त्रीलनिन्दा. . .	२। २९९
असादीनां कृतिहेतुकथनम्.	२। २९२
असादीनामात्मनोऽदेवतात्वकथनम्.	२। २००
अश्विनोऽहयकालनिरूपणम्.	४। २४०, २५५
अश्विनोर्मासिकाभयत्वप्रवादकथनम्.	२। २८९
असम्भवावगमिन्दनम्. . .	२। २०
असुरनिर्घणनम् . . .	४। २९८
असुरकथनम्. . .	२। २०८
असुविभाज्यदेवताणां परिचयः .	४। २४९
असिद्धकथनपरिचयः . . .	२। ८०-९४
अश्वेत्याद्येकादशनिपातार्थनिर्घणः.	२। ५४

आ.

भा० प्र०

आकाशादिपञ्चभूमिविज्ञानम्.	४। १७०
आकाशमहासप्तधादिकम्. ...	१। ७
आचिख्यासीदाहरणम्. ...	१। १६६
आकाशनिषिद्धरचम्. ...	४। ११९
— ४। ११०, १०८, १११, १८४—४०४	
आकाशविज्ञानचरम्. ...	४। ११८, ४१९
आकाशनिर्णयनम्. ...	१। ११४
आकाशनीऽप्यरथाप्यनम्. ...	४। १२४
आकाशकोशोर्षो ब्रह्मनामविज्ञानम्.	१। १२०
आकाशः —————	४। ११८
आकाशनीचूननामधेयविज्ञानम्.	४। १२०, १२१
आकाशप्रवहनम्. ...	४। १४६, १२२
आकाशमर्षं जनदिति सूत्रनम्.	१। ११९
आदित्यकर्मपरिचयनम्. ...	१। १६०
आदित्यस्य स्व चन्द्रमयी दौघिः.	१। १८१
आदित्यभक्तिपरिचयनम्. ...	१। १६०
आदित्यविवेकः. ...	१। १०४
आदित्यसंज्ञिका देवाः. ...	१। १६०
आदित्यस्य श्रीनीराद्यम्.	४। १२०
आदित्यस्य दिवस्य यथागामि.	१। १०४
आदित्यस्य द्वादश कर्माणि.	१। ४०४
आदित्यस्य द्वादशोदयकाण्डाः.	४। १६८-१८६
आदित्यस्य रसादानप्रदानकर्तव्यम्.	१। ८६
आदित्यस्य इन्द्रियेणनिर्णयः.	१। ४१६
आदित्यस्य सर्वतोपाधिचरम्.	४। १४०
आदित्यस्य शीतजनकस्यचरम्.	१। ४११
आदित्यस्योत्तररथाप्यनम्. ...	४। ४४४
आदित्यस्योत्तररथाप्यनम्. ४। १८६, १४१, १४२	
आदित्यस्यैव वर्षेनिदानम्.	१। १०९
आदित्याकाशोत्तरेद्विचारः.	४। १८९
आदित्यादग्निवक्त्रप्रकारीपदेः.	१। ४०८
आदित्यादग्नेऽप्यग्निप्रवादीशेषः.	१। ४११
आदित्याकाशवीर्भूमौ चोद्यम्.	४। १८६
आदिर्भोऽज्ञानम्. ...	४। १२०

भा० प्र०

आकाशिकीया सुदाहरणानि.	१। १८२
आकाशिकीयास्यसामस्यमहासप्तम्.	१। १८६
आकाशिकीया सप्तो कथयम्.	१। १८८
आध्वरे वाग्नेयु आशीरर्षोर्णा	
मन्त्रार्थं वाङ्मयकथनम्.	१। १८६
आग्नीदेवतायां आख्यामारणः.	१। ४४६
आग्नीदेवतासु कात्यायनायकपुत्रोः.	१। ४४६
आग्नीहोत्रस्युत्पत्तिर्णयः.	१। ४८० (४०१)
आग्नीहोत्रायां सविनिर्णयः.	१। ४८०
आग्नीहोत्रायां परिचयः.	१। ४८०
आख्यापयनादर्थिसाक्षीकारः.	१। ११९
आग्नेयमन्त्रार्थो कर्मावोपप्रवर्तनम्.	४। १८०
आर्षोषा मीशरपुत्रनाख्यामम्.	१। १४८
आर्षकथयम् ...	४। १४८
आ-मन्त्रार्थनिर्णयः. ...	१। १४
आशीरदाहरणम्. ...	१। १८६
आग्नेयधिकतन्त्र इति निर्णयः.	१। १२२

इ.

इन्द्रकर्मपरिचयनम्. ...	१। १४९
इन्द्रभक्तिपरिचयनम्. ...	१। १४९
इन्द्रसंज्ञिका देवाः. ...	१। १४९
इन्द्रस्य विज्ञाननम्. ...	४। १८
इन्द्रस्य सोमपानविवेकः. ...	१। ४०
इन्द्राणां पत्युश्चिरजीविनम्.	४। १२६
इन्द्राण्यः कोऽपि न युक्तयिता.	४। ४०१
इन्द्रविवेकः. ...	४। ११

ई.

ईश्वरपरिचयः. ...	१। १०९
ईश्वरस्याप्यपरिचयः. ...	१। ४०

उ.

उद्यावर्षेऽभिप्रार्थितेऽन्नदत्तम्.	१। १८६
उत्तरयुगनिम्बाल्लचनम्. ...	१। ४६०
उद्यानकथयम्. ...	१। ४०४
उपदेष्टव्यनिरूपयम्. ...	१। १६८

भा०१४०

भा०१४०

उपमासक सप्तमसर्वे च प्रयोगः . २। ४२४
 उपमार्थनिपाताख्यानम्. ... २। ४४
 उपमासकस्यार्थिकम्. ... २। ४०९
 उपसर्गस्यार्थिकस्यम्. ... २। २०
 उपसर्गाया मर्दकस्यम्. ... २। ४१
 सर्वश्रीपरिचयः . २। ७२ ; ४। २२२
 उलूखलादीनां देवमविचारः . २। २१३
 उलूखलादीनां महानां इन्द्रानां
 देवमेव व्याख्यानारम्भः . ... ४। ५४
 उपसर्ग भूमीसपूर्वार्थस्य सप्तमम् . ४। २५८
 उपास्यदित्यस्य सप्तचारिणी . २। ४२१

एकपदनिर्णयपूर्वकीर्तिर्वैचित्र्यप्रकाशः . २। १९०
 एकवचनप्रयोगख्याननिर्बंधः . २। २०२
 एकलिङ्गस्योदाहरणादि . ४। २१५
 एकस्यद्विचक्षणानिकनिर्बंधसिद्धिः . २। २०७
 एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् . ४। २५८
 एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि . २। २१३
 एकैकार्थस्य द्वे द्वे नामनी . २। २४४-२९९

खं.

रेकपदिकप्रकारवारम्भः . ... २। २९८
 रेकपदिकस्यस्यम्. ... २। २९८

ऊ

ऊर्ध्वमार्गमतिव्याख्यानारम्भः . ४। ३९०

खट्ट.

ककशाकानां इत्यतथौल्लस्यम् . ४। २१५
 कक्षां वैविध्यकथनम्. ... २। २८५
 कक्षीपवस्तुबोधनम्. ... २। ९९
 कक्षुप्रस्य कालसामान्यवाचितम् . ४। २२२
 कक्षिककर्मणां विनियोगः . २। ९९
 कक्षुर्वा देवानां चमसनिष्काहत्वं . ४। १८०
 कक्षयः सप्तानां प्रकृतिभूमभिः
 कक्षुर्वाति कृतिहेतुकथनम् . २। २१२
 कक्षिनिर्बंधम्. ... २। २०४
 कक्षिपुत्रा विज्ञापनम्. ... २। १०
 कक्षिस्यस्यम्. ... २। १२०
 कक्षीर्वा क्षीमकर्मणम्. ... २। २८८
 कक्षीर्वा मधीरप्रश्लादिकम् . ४। १८०
 कक्षीर्वा सपि कृतिभाक्त्वम् . ४। १८९
 कक्षेर्द्वैतार्थस्य त्रैदिवल्लेखः . ४। १५९

रक खाता बहुधा लुपते . ... २। २१३
 रकचक्ररथवर्षम्. ... २। ४८८
 रकपदनिर्बंधप्रकाशः . ... २। १९०

घो.

अकारविज्ञानम्. ... ४। ४००
 अकारस्याधरस्यव्याख्यानम् . ४। २५२
 ओषधिपात्रे पञ्चन्यादीनां हेतुत्वं . २। २४२
 ओषधीनां विद्युत्पूर्वजातम् ४। ४५
 ओषधस्यलक्षणम्. ... ४। २९०

क.

कमेषायेकादेवपार्थक्यम् . २। २२०, २७२
 कर्मकर्जितानां निष्ठा . ... २। २२२
 कर्मोपसारात्तो पुनर्जन्मकथनम् . २। २१५
 कर्मोपज्ञाया उदाहरणानि . २। २१५
 कक्षिकलास्यस्योरिकभातुल्यम् . ४। २८०
 कक्ष्येनादित्यस्यात्मनश्च सप्तम् . ४। २८०
 काठकपुस्तुद्धतिः . ... ४। ७३
 काठख्यानस्यपरिवर्तनविज्ञानम् . ४। २०१
 कितवाद् भयोपदेशः . ... २। २२०
 कीकठदेशमिच्छयम् . ... २। २०२
 कुशीदिनिष्पन्नम् . ... २। २४८, २०२
 कक्षवाकोः सावित्रम् . ... ४। २०१
 कक्षीर्वा मर्धेवाचकम् . ... २। १८५
 कक्षिप्रसंगम् . ... २। २८९
 कक्ष्यात्मनीया (शूद्रा=राषी) की
 'रामा' भवतीति निर्बंधः . ४। २०१

म.

भा०प्र०

महादिपदानां व्याख्यानम्. ... ४। १६८
 मभंकारवादिषुम्. ... ४। ११४
 मया मयमममममममम्. ... ४। १२५
 मायचौमिर्वचमादिषुम्. ... २। १६७
 मौरवर्षक प्रमखलम्. ... ४। १२८
 मौर्याः कृदिकर्तव्यम्. ... ४। १२८
 मन्वाभिधेयवोधनम्. १। १२०—१४६
 मन्वावतरदिका. ... १। ७—१०१

च.

चतुर्विधपदमिकपचम्. १। ७—१०१
 चमारिग्रहेत्यस्य व्याख्यानम्. ४। १४५
 चन्द्रमखलनामिच्छयैरग्र्यैर्वचनम्. १। १८१
 चन्द्रमसः सूर्यप्रभया दौमिमखलम्. ४। ७४
 चन्द्रमखी मयचमखलाधखलम्. २। १००
 चन्द्रमखी विकृतयोमिच्छुनम्. २। ८८
 चन्द्रमखी प्रासहदिकचनम्. ४। १००
 चकैरौतहतम् = चकृजुनम्. २। १२१
 चान्द्रमासादिकचनम्. ... २। १००
 चिकीर्षितजः = सख्यप्रकृतिकः. २। १२८
 चिच्छब्दस्य सारभेदेःसंभेदः. २। १५

छ.

छन्दःप्रभतीनां सखचम्. ... २। ४६७
 छन्दःसु मेवाद्या सुमेधितचनम्. ४। १६१
 छन्दसां निर्वचमादौमि. २। १६८—१७१

ज.

जम्बुविज्ञानम्. ... ४। १७१
 जम्बुकारस्यचकमन्त्रस्य व्याख्या. ४। १८८
 जायन्तास्रमजयोः प्राञ्जतेजसीस्य ४। १०८
 जाभिर्द्विविधकचनम्. ... ४। ६६
 जीवन्ताव्याख्यानम्. ... २। १५०
 जीवाकापरमात्मनीः सख्यप्रकाशक-
 मन्त्रस्य व्याख्यानम्. ... ४। ४०५
 ज्ञानप्रसंगा चक्षानमिन्द्रा च. १। ११०—१२७

ज्ञानेन सर्वेषां निम्बिवाद्यान्यपरिभवः ४। १८१

त.

तिष्ठ एव देवता इति निर्दोरचम्. २। १२०
 तयाद्यां देवानां ज्ञानमयनिर्वचयः. २। १२०
 त्रिविधकानोरचस्य द्विविधा व्याख्या. ४। १८५
 तय्यकमन्त्रस्य व्याख्यानम्. ... ४। ४१०
 तय्यव्यार्थनिकपवादि. ... १। ७०, ७२
 तय्यव्यविवेकः. ... १। ६१, ६६, ७०

द.

दक्षदासापद्योर्विवेकः. ... ४। १००
 दक्षतयौषधिलिङ्गकलिङ्गनिर्वचयः. ४। १२५
 दक्षतयौषधेकं मायचं दक्षै वैश्वदेवं. २। १५
 दापिद्यात्यानां समाजकथाव्याख्यानम्. १। १६६
 ... २। १०८
 दानप्रसंगाव्याख्यानम्. ... १। ४१८
 दायादविचारः. १। १५६, १५८, १६६, १७५
 दुर्बलाद् भयोपदेशः. ... १। १२०
 दुर्भिक्षे नवानां हनौना सुख्यः. २। १५४
 देवताकारचिन्तनम्. ... २। १२१
 देवताताड्यावामभवेद्यामप्रदर्शनं. ४। १६१
 देवतानां सर्वरूपवैश्वसमर्थता. ४। १००
 देवतानां सूक्तभाङ्गं चविभाङ्गं
 सूक्तभाङ्गं निपातभाङ्गं च. २ १०१
 देवतानां कर्मात्मनिर्वचयः. २। १२८
 देवतानां मनुष्यविधात्मनिर्वचयः. २। १२८
 देवतानां मसुरजम्. ... ४। १२८
 देवतानां मितरेतरजम्बलम्. ४। १००
 देवतानां पौषपविधिकैः कर्मभिः
 सखनीदापरचम्. ... २। १२८
 देवतानां पौषपविधिकैरज्ञैः
 सखनीदापरचम्. ... २। १२८
 देवतानां पौषपविधिकैरेवस्योनी
 सखनीदापरचम्. ... २। १२८
 देवतानां जायाभाष्यादिभिर्वैकर्म २। १२१
 देवतानिर्वचोपायोपदेशः. ... २। १८५

देवतानिर्घण्टक दुष्करत्वम्.	१।१२५
देवतैर्घण्टीकारः.	१।४४६
देवपत्नीनां पार्थिवत्वादिपरिचयः.	४।३२०
देवयुग्मत्वा.	४।३२०
देवस्य द्वितीयवरत्वकथनम्.	१।३१५
देवशुभ्याख्यानाम्.	४।२००
देवताकाण्डव्याख्यानम्.	१।३०८
देवताकाण्डवतरणिका.	१।२८५—३००
देवताकण्डम्.	१।१४२; १।२८६
द्यावापृथिवीभेदाकार्षण्यप्रमाणम्.	१।१२२
सुग्रीवनिश्चयम्.	१।२२०
सुभक्तौजि (भक्तिशेषः).	१।३६२
सुखानन्दमन्त्रव्याख्यानारम्भः.	४।३०५
सुखानन्ददेवताव्याख्यानारम्भः.	४।२४०
सूतानन्दम्.	१।२६६
द्विप्रकृतिज्ञानकथनम्.	१।१४०
द्विप्रकृतीनां ज्ञाननिर्घण्टः.	१।१५६
द्विविधसत्ताकथनम्.	१।१६

घ.

धर्मकार्यस्य सपत्नीकी भवितुं रामा-
 पदार्थं न कार्ये मिति सूचनम्. ४।२०१
 धातुवैविध्यप्रतिपादनम्. ... १।१५६
 धामशब्दस्य ज्ञाननामजन्माद्येता. ४। ४५
 धूमस्वाद्यानुभाषकत्वकथनम्. ४।२६०

ज.

जरकनिर्घण्टम्	१। ८२
जाकनिर्घण्टम्	१।२१०
जाभिघर्षणम्.	१।४६२
जानधातुसौकारः.	१।२५५
जानकथनादिकम्.	१।१,६०
जायां दृढत्वकथनम्.	१।१२०
जायांजायाजलविचारः.	१।८३, ८६, ८४
जायां सुदानप्रकृतिकालं प्राधिकम्.	१।११०
जिनमसकथनम्.	१। ०

भा.०४०

निघण्टुज्ञाननिर्घण्टम्.	१। ०
निघण्टुपरिचयः.	१। १२०
निघण्टोरनिर्दिष्टकालिकत्वकथनम्.	१।१२०
नित्यकर्मचतुष्टयानां सुज्ञेता.	१।२४०
निन्दोदाहरणम्.	१। २६६
निपातवैविध्यकथनम्.	१। ४४
निपातनिर्घण्टम्.	१। ४४
निघण्टुशास्त्रप्रयोजनानि.	१।१०२—१२०
निघण्टोपसंहारः.	४।३६०
निघण्टुशब्दविचारः.	१।१२५, १८८
निर्घण्टुप्रतिषेधज्ञानानि.	१।१६८
निर्घण्टुविवरणकोपदेशः.	१।२४०—२०४
नैमसकाण्डव्याख्यानारम्भः.	१।३६६
नैमसकण्डम्.	१। ०
नैमसेभ्यो भाषिकानां सुदाहरणानि.	१।१५६
नैमसकव्याख्यानारम्भः.	१। १४१
नैमसककथनम्.	१।१२८
नैमसककाण्डव्याख्यानारम्भः.	१।१०५
नैमसककाण्डवतरणिका.	१।२३०—२०४
नैमसककाण्डव्याख्यानैकीकथनम्.	१।१०५
नैमसककोदाहरणम्.	१।१२५

घ.

पक्षितविज्ञानमासौख्येति बोधनं.	४। ५
पक्षजनपदार्थबोधनम्	१। २०८
पक्षस्यैव प्रथमायाः स्त्रीकरणम्.	१।१२६
पक्षिशब्दार्थविवेकः.	१।२२२
—	१।२१८
पक्षिभानकथनम्.	१। ०
पदसंस्कारप्रकारकथनम्.	१। ६६
परकाण्डव्याख्यानकथनम्.	१।२४८, २०३
परमात्मना सर्वोत्कृष्टतया सर्वरूपत्वं सर्वनामत्वेति ज्ञान्यासुपासनेनैव परमात्मोपासनं भवतीति सूचनं.	४।३६८
परिदेवकोदाहरणम्.	१।२६६
पदस्यैव स्त्रीकरणम्.	४।२१६

भा०३०

भा०३०

परीचक्षणायां सतीदाहरणानि. १।१८८
 परीचक्षणायां सती उच्यते. १।१८९
 पर्यन्तादीनां सुतिवैशुक्तयनम्. १।१९१
 पवित्रमन्त्रस्य वक्तव्यमित्यम्. १।१९२
 पादमन्त्रप्रयोगविदायम्. ... १।१९५
 पापकाश्यायां परिचयनम्. १।१९६
 पापविशेषनम्. ... १।१९७
 पापस्य कौर्मिनामननम्. ... ४।१०४
 पारिविनागरिषो सुबुद्धो. ... १।१९८
 पितुः पुत्रान्नीकरवाक्यान्. १।१९९
 पित्रकर्मकमुत्तुर्मेधाधाननम्. १।२०१
 पितृणां माधुमिकस्यैतुक्तयनम्. ४।१९९
 पिपासये प्राण्यवाय पात्रौकं देयम्. १।२०२
 पुत्रक्षणां सुनिश्चयनम्. ... १।१९०
 पुत्रविशेषनम्. ... १।१९८
 पुत्रिकाकथनम्. ... १।१९७
 पुत्रार्थानिहतिरूपमीकविज्ञानम्. ४।२१०
 पुत्रार्थविज्ञानम्. ... ४।२०५, २०६
 पुत्रवपिज्ञानम्. ... १।१९६; ४।२०९
 पुत्रवपिसामित्यनकथनम्. ... १।१९४
 पुत्रवपसकामाज्ञानम्. ... ४।१९७
 पुत्रवपमन्त्रार्थविवेकः. ... १।२०७
 पुत्रोद्भवात्मकथनम्. ... १।२०७
 इतिमीमंसेन सुनिर्मात्रीकशोभाना
 अपि मन्त्रोच्येति ज्ञानम्. ४।१९८
 इतिमीमंसेनायां शास्त्रारण्यः. १।२०८
 इतिमीमंसेनायां सत्यानां शास्त्रारण्यः. ४।१९९
 इतिमीमंसेनायां (भा०३०३०). १।२०९
 प्रकृतीनां विरमेकविधकर्मनम्. १।२१०
 प्रजापतौदीनां पवीर्निर्गमिदेव-
 नायां सत्त्वभाजं पविर्भाजं. ४।१९८
 प्रतिमांसेनं प्रथमपरिमाणवार्थम्. ४।२००
 प्रत्यक्षणीनां सती सुदाहरणानि. १।१८८
 प्रत्यक्षणीनां सती उच्यते. १।१८९
 प्रत्यक्षणीनां सती सुदाहरणानि. १।१८८
 प्रत्यक्षणीनां सती उच्यते. १।१८९
 प्रत्यक्षणीनां सती उच्यते. १।१८९

प्रत्यक्षणीदाहरणम्. ... १।१८९
 प्रत्यक्षणीनां सती उच्यते. ४।१९८, ४००
 प्रियमेधःप्रकृतीनां सत्यानाम्. १।१९९
 यज्ञदेवतायां मपि वैशुक्तयनम्. ४।२११
 युक्तयनाय प्राण्यवायौदमं देयम्. १।२०२
 यज्ञधारिणः संवत्प्रकथनम्. १।१९०
 यज्ञजिज्ञासापत्रकथनम्. ... ४।२१२
 यज्ञस्यः सन्निवेशविज्ञानम्. ४।२००
 यज्ञोऽपौराणिकविवेकः. ... ४।२०१
 यज्ञप्रार्थनं यज्ञभाष्यप्रार्थनं वा. ४।२१२
 यज्ञमन्त्रस्य मन्त्रार्थनकथनम्. १।१९९
 यज्ञयानां सुभयवाजवादिनम्. ४।२१८
 यज्ञयानां यज्ञभक्तिवादिनाम्
 यज्ञिप्रामाण्येति कथनम्. १।२१८
 म.
 भक्तिधेयानुक्तयनम्. ... १।१९९
 भक्तविवेकः. ... ४।२०१—२०४
 भावविकारपरिचयनम्. ... १।१९४
 भावस्य रूपकथनम्. ... १।२००
 भावविचारः. ... १।१९०
 भाविकेभ्यो नैवमानासुदाहरणानि. १।१९६
 भूतोपमाया उदाहरणम्. ... १।१९०
 भूमिप्रीत्यनविज्ञानम्. ... १।१९०
 भूमीनियम्य प्रथमम्. १।१९९, २५८
 म.
 मन्त्राणां मन्वीम्यमपिजम्. १।१९९
 मन्त्रोत्पत्त्यायां प्राण्यवायुप्रकारादि. १।२००
 मन्त्रयज्ञानां सती शास्त्रारण्यः. ४।१९८
 मन्त्रयज्ञानां देवानां शास्त्रारण्यः. ४।१९७
 मन्त्रयज्ञानां मन्त्रादिदेवता-
 नां शास्त्रारण्यः. ... ४।१९९
 मन्त्रयज्ञानाम्. ... ४।१९९
 मन्त्रयज्ञानाम्. ... ४।१९९

भा० ४०

भा० ४०

मनुष्या अपि पश्य इति व्यवहाराः . ४।११३
 मनुष्याणां कर्मफलं विवृणुते च ४।११४
 मनुष्याणां कर्मफलं विवृणुते च ४।११५
 मनीरादिपुरुषणम् . ... ४।१०२, १०४
 मन्त्रप्रयोगसूत्रम् . ... १। १४
 मन्त्रसूत्रम् . ... १। १५, १। १६०
 मन्त्राणां चाग्निहोत्रप्रवर्तनभेदेन

वर्षभेदेहाहरणप्रवर्तनम् . १। ५०
 मन्त्राणां विषयाः . ... १। १२९
 मन्त्राणां मन्त्रकालाप्रवृत्तम् . १। १०९
 मन्त्राणां मन्त्रकालाप्रवृत्तम् . ४। १५९
 मन्त्राणां मन्त्रकालाप्रवृत्तम् . १। १०२, ११९
 मन्त्राणां मन्त्रकालाप्रवृत्तम् . १। १०२
 मन्त्राणां मन्त्रकालाप्रवृत्तम् . १। १११
 मन्त्रार्चकरवेऽधिकारिनिर्णयः ४। १५०, १५८
 मन्त्रार्चनिर्णयने विज्ञेय उपदेशः ४। १५८
 मन्त्रेषु हेवताज्ञानोपायः . ... १। १०५
 मनोना मध्यमत्तमप्राप्तिकथनम् . ४। १८६

मन्त्रत आत्मन एवात्मत्वं प्रकृतित्वं
 चैतुष्यत्वादिस्वीर्णम् . ... ४। १९८
 मन्त्रत आत्मनो ब्रह्मेति नामान्तरं . ४ १९८
 मन्त्रत आत्मनोऽरूपत्वादिवर्णनम् . ४। १९८
 मन्त्रतस्वीविध्यविज्ञानम् . ... ४। १९८
 मन्त्रत आत्मनपराधीऽपि भीतः स्थात् . ४। १८८
 माध्यमकदेवताणां परिचयः . १। १८८
 माध्यमकानां वानसमीरतत्त्वम् . १। १८८
 माध्यमकानां भूतकर्तृत्वम् . १। १८८
 माध्यमिकस्वीतिवोऽमित्यवर्णनम् . १। १८८
 माध्यमिकस्वाप्तेः परिचयः . १। ४ ८
 मन्त्रसूत्रस्य सूत्रेणाधिक्यम् . ... ४। १४१
 मन्त्राणां प्राचिनोक्तत्वम् . ... ४। १०१

मनुनिर्णयनम् . ... १। ३९०
 मनुस्मृतिसम्बन्ध आख्यायनम् . ४। १४५

त्रियगोविकेकः . ... १। १५५
 पञ्चमोर्ववादः . ... ४। ११०, ११४
 यमस्य माधनिकत्वात् पितृणां अपि
 माधनिकत्वनिर्णयः . ... ४। १८९
 यज्ञोपकरणानां रथादीनां मन्त्रि
 हेवतात्वेन आख्यायनाः . ४। १०

र.

रजसो वायव्यमापकत्वकथनम् . ४। १८०
 रजस्यस्वीकृतः . ... ४। १४४
 रज्जोनाडादित्युपलवर्णनम् . १। ४८६
 रज्जोनाडादित्युपलवर्णनम् . ४। १२८
 रात्रिविज्ञानम् . ... १। ४०६
 रामाया षष्ठीवचनं न दोषात् . ४। १०१
 रामारमणं यज्ञकाले निषिद्धम् . ४। १०१
 रथोपमाया उदाहरणवचनम् . १। १२०
 रोहोतिपदस्य करभेदेऽर्थभेदः ४। १३२

ल.

लिबुकाया सतामनिर्णयः . १। १५५
 लुप्तोपमाना मुदाहरणानि . १। १२४
 लोभिनां पशुपुत्रत्वकथनम् . १। ४१५

वचिकनिन्दनम् . ... १। १४८
 वचिनां मन्त्रिकुलत्वम् . ... १। १४५
 वराहसूत्रविवेकः . ... १। १०
 वाक्यत्रयाध्याहारोपदेशः . ४। १८६
 वाचः प्रवृत्तितायाः प्रवर्तनम् . ४। १४०, १४८
 वाचः सप्तविधवातुविध्यम् . ४। १४८
 वाचां मित्यनामित्यनामिचाराः . १। १२
 वाचो द्वैविध्यं (देवतकानुवच). ४। १४८
 ——— (वाक् मन्त्रत्वम्). ४। ११२
 वामदेवपरिचयन आख्यायनम् . १। ४८६
 वायोः साक्षात्कारित्ववचनम् . ४। १४०
 वायोर्भूतित्वं स्वीतिकृत् . ४। १८९

भा० ३०

भा० ३०

वायवादीनां सप्तविंशतिद्वयनामां .
 सप्तभाङ्गं चविभाङ्गम् . ४ । १४८
 विज्ञानेऽस्त्रावाचेतुकचमम् . ... १ । १६०
 विदुषश्चिरजीविमम् . ... ४ । १८८
 विद्याप्राङ्गसंवादः . ... १ । १०१
 विधवाविधेयम् . ... १ । ११४
 विद्याभाषा नव्याः प्राचीन-प्राचीन-
 समयोर्भावोपदेशः . ... ४ । १
 विष्णोस्त्रिधा विज्ञमचम् . ... ४ । १८१
 इतिहासचम् . ... १ । १४०
 उपाधुरतन्त्राख्यानम् . ... १ । ११०
 उद्दामचिनीरवि चेतुनाख्यानम् . १ । १८१
 उद्विग्नानम् . ... १ । १८१
 उद्वेगोपाधुरादकन्याख्यानम् . १ । १८१
 ... .. १ । १८१, ४१६
 वेदवेदाङ्गाद्युपलक्षणम् . ... १ । ११८
 वेदावेदरत्नेऽपस्त्रिणां निवेशः . ४ । १६०
 वेदावेदज्ञानप्रसंगम् . १ । ११०, १११, ११४
 वेदावेदज्ञाननिन्दनम् . १ । ११०, १११, ११४
 वेदावेदं संभवो यावत्कालि . १ । ११०
 वेदप्रवृत्तीनां चतुर्कौमदविभाङ्गम् . ४ । १४८
 वैदिकी प्रवृत्तिका . ... ४ । १८०
 वैदिकीपाख्यानानां रूपकमूलकम् १ । ११०
 ... .. ४ । १६८
 वाकरवद्याङ्गमूलकचमम् . १ । १०१

प्र.

मत्तायुर्विद्याप्राप्तमन्त्राख्यानम् . ४ । ४११
 मयवीदाहरणम् . ... १ । १८६
 मन्त्रवैविध्यप्रतिपादनम् . ... १ । १४०
 मन्त्रवैविध्यसम्बन्धाख्यानम् . ४ । ११०
 मत्तोरविज्ञानम् . ... ४ । १०६
 माकल्लसंप्रदर्शनम् . ... १ । १४४
 म्रिपिपिहमन्त्र कुम्भिनार्थम् . १ । ४०
 म्रिमेवकीरकार्यमूलकम् . ४ । १०
 मे-कादेवस्य सार्वविधिसूक्तम् १ । १६

श्लोककर्मसोमाहरणकथावीजम् . ४ । १६१
 ' .
 ' .
 वदुभावविकारपरिचयम् . १ । १४
 ' .
 ' .

संवत्सरस्य स्युत्तमादिकम् . ... १ । ४८०
 संवत्सरस्याहःपरिचयम् . ... १ । ४८८
 संवत्सरस्याहोरात्रपरिचयम् . १ । ४८८
 संख्यामैक्यात् पञ्चादीनां क्षुतिः . १ । १११
 संचिनासूत्रचम् . ... १ । ११८
 सङ्गानां परिचयादि . ... १ । १८१
 सङ्गानुसंधारप्रयोजनम् . ... १ । ११
 सङ्गसङ्गमसौ वर्धनादि . ... ४ । १००
 सत्त्वसूक्तपकचमम् . ... १ । ०
 सञ्जाना मुदाहरणानि . ... १ । ११
 सन्निग्धदैवतमन्त्रोदाहरणम् . १ । १८१
 सप्तपातकपरिचयम् . ... १ । १४१
 सप्तविधिवेदः . ... ४ । ११०, १०८, १८८
 सप्तमत्तं पुत्रस्य मन्त्रोद्गीतिकथनं ४ । ४४
 सप्तसिन्धूनां क्षत्रियपुकार्थोऽपि . १ । १११
 सप्तशोडशविचरम् . ... ४ । १००
 सप्तशतविचरम् . ... १ । ४८८
 सप्तौषस्य स्वरूपप्रदर्शनम् . ४ । १६१, १४
 सप्तौष्यात् पर्जन्यादीनां क्षुतिः . १ । १११
 सरस्युपाख्यानतन्त्रम् . ... ४ । १६६
 सरमाख्यानस्य रूपकमूलकचमम् . ४ । १००
 सर्पमन्त्रानुद्दामानुप्रदर्शनम् . ... ४ । ४१०
 सर्वमेधनामयज्ञे सर्वविधाना मेव
 भूतानां चवनीयम मन्त्राः सस्य
 सेतीतिहासोद्देशः . ... ४ । ११०
 सर्वोर्थां मनुष्यावकथा . ... ४ । १६६
 साकाराणां मन्त्राणां मेकवा-
 क्यनाप्रकारोपप्रदर्शनम् . ... ४ । १८८
 साक्षात् दैवतप्राप्तिवर्धनम् . ४ । ११०
 सामनिर्वचनम् . ... १ । १६०

	भा० प्र०
सासुत्ररत्नाभा प्राशस्त्यसूत्रचमम्.	४। १४४
सायं देवेभ्यामिधेयः . . .	४। १४५
साष्टि-साक्य-साक्षी-सोमिधिविधयः	
सोमस्योत्थेयः . . .	४। ४१९
सिद्धीपमाया उदाहरणम्. . .	१। १९०
सिन्धुनिवासिनी भावयत्यस्य राज्ञी	
दानकुतियाख्यामम्. . .	४। १४
सुरसूत्रम्.	१। १०८
सूक्तानुसन्निवेशेणुसूत्रचमम्. . .	१। १८१
सूर्यस्य जगदात्मरूपत्वेन सर्वकर्म-	
इष्टकथनम्	४। १९०
सूर्यस्यैकस्यासोराचकर्मत्वम्.	४। १०८
सुहृत् उदकस्य श्रेष्ठताख्यामम्.	४। १२४
सोमनिर्वचनम्.	१। १८८
सोमपानेन सूर्यस्य स्वात्मनश्च	
ज्योतिराधिक्यवर्धनम्. . .	४। १८८
सोमविवेकः . . .	४। १९१, १९५, १९०, १८०

	भा० प्र०
सोमकुतिः	४। १४४
सोमपानात्सुभृषा माख्यामम्. . .	४। १८९
सुत्युदाहरणम्.	१। १८९
सौमतेः सधवान्मेव सोभाग्यम्.	४। १९९
सौपुत्रयोर्दत्तातदभावसूत्रचमम्.	१। १५५
सामायात्रास्यवायानुसोपमं देयम्.	१। १०२
सूर्यस्यो नापेक्षन् इत्यस्य व्याख्यानं	४। १४०
सामरौद्रेभ्योभयितृषां निन्दा.	१। १९९
	इ.
संसमन्वयाख्यामम्.	४। ४०१-४०२
सविर्देविभुंजीरभिन्नमाख्यामम्.	४। १९८
सविर्वा देविष्वसूत्रचमम्.	१। ४९९
सिंहादिंसापकविज्ञानम्.	४। १००
सिंहास्यस्यैवादिपुत्रचमम्.	४। ११५
सुमन्वयाकारसहितोकारस्य	
पूरुषीपदेमादिर्यागस्य.	४। ४००

घ.

१भा० प्र०

कञ्चनस्य...
वाक्यः १, २, ३(१) ४, ५, ६, ७(१), ८
वाक्यभाष्यः १

च.

रामायणम् १२, १५

व.

वाक्यम् ११
वाक्यद्वयम् ८१
वार्तिकम् १२, ११८, १०५, १०८, १८२,
१९०, २०२(२), २५८, २६४, २०४, २०१
विष्णुपुराणम् १११
वृत्तिः १०४
वृत्तिकारः १०५, १०४, ११०
वेदशास्त्रम् ४, ४४, ११८
वैजयन्ती ४४

झ.

श्रावणम् ४००
श्रावणम् (पदकारः) ... ११, ४१२
श्रीविद्याः ४, १०४,
१११, १००, ४०४, ४१२, ४०४.

ञ.

संविद्यकाण्डः ८१
सुभाषितश्लोकः १२
सुबोधिनौ ... १८, १०, १०१
सुबोधिनौकारः ... ८८, १११, १००

१भा० प्र०

कञ्चनस्यविभाष्यम् ... ८१, ११०, ११५,
११०, १०१, १०२, १०८, ११४, १११(१),
११८, ११८ २४२, १४४(१), १४० ४),
१४५(१), १४८, १४०, १४१, १४२,
१४३, १४४, १४५, १४६, १११, १११,
११४, ११५, १०१ १, १०५, १०८, १०८,
१०८, १०४(१), ११०, १११ ११०, ११४,
११५, ११०, १११, ११२, ११३, १०२.

कञ्चनस्यो (विष्णुपुराणे) ... १, २,
४(१), ७, १२, १४, १५(१), १० १२, १२,
१८, ४६, ४४, ४६, ४६, ४८, ००, ४४,
८२ ८४, ८८, ११२, ११२, १४०, १४४,
१४६, ४४, १४८, १४६, १४२, १४२,
१४५, १४८, १४८, १०१, १८०, १८५,
१८४, १०४, १०६, १००, १०८, ११६,
११०, ११८, ११६, ११०, ११२, ११४,
११८, १४१, १४२, १४३, १४४, १४६,
१४७(१), १४६, १४८, १११, ११२,
१०२, १०८, १०८, १०२(१), १०४,
१०५(१), १०८, १०२(१), १०८, १०८,
१०२(१), १०८, ११०, ११०, ११०,
१११, ११२(१), ११८, ११५, ११०,
१११, ११२(१), ११६, ११६(१), ११०,
१०२, १०२, ४०१, ४१०, ४१२, ४४०.

कारि (कृतिकारः) २४०
कारानुक्रम्यो ... ४, १२२, ११०,
१०२, १००, (माधवः) ११०, ११२,
१११, १०२, १०५, १४८, १०२.

ट.

परदण्डिकाः १०४, १४०,
१४५, १४६, १००, १०६, १४३, ११०.

महाभारते श्रुती यास्क रवाय मिति निर्बंधः . ... .. श्री

५.

अथ यास्कस्य मुख्यविलं नास्यपि मुनिव मखीति प्रतिपादनारम्भः . ... .. शु
 मुख्यविलं चरम्, इदुलकर्तृलयोरभिज्ञत्वम्, ब्राह्मणपञ्चकता मानिदेशि-
 कर्षितम्, अष्टिबंधप्रभवत्वेन अष्टिलं च लब्ध मिति प्रतिपादनाय
 श्वावाचोपाख्यानावतरणम्, अष्टिवैविध्यवर्धनम्, महाभारतवीजो-
 ज्ञेयः, आश्वलायनीयष्टिसूत्रे मुख्यविलं ममुख्यविलं नामकरणम् . शु—श्री

६.

अथ निबन्धस्य द्वादशाध्यायाना मेव यास्कीयत्वनिरूपणारम्भः . ... .. मु
 देवराजमते निबन्धस्य द्वादशाध्यायित्वनिर्बंधः . ... .. मु
 दुर्गाचार्यमते सायणाचार्यमते च निबन्धस्य त्रयोदशाध्यायित्वम् . ... .. मु
 कात्यायनपतञ्जलोर्वयेऽपि निबन्धस्य द्वादशाध्यायित्वानुमानम् . ... .. श्री

७.

अथ यास्कस्यास्य जीवितसमयनिर्बंधाय यत्नारम्भः . ... .. श्री
 कालनिर्बंधोपयोगिना मार्षेतिहासिकग्रन्थानां दुर्लभताप्यायम् . ... .. श्री
 कालनिर्बंधे संदिताग्रन्थाना मनुपशुक्लप्रतिपादनम् . ... .. श्री
 ————— ब्राह्मणवचनानां शानुपयोगित्वप्रतिपादनम् . ... .. श्री
 ————— पौराणवचनाना मपि असामर्थ्यनिरूपणम् . ... .. व
 ————— बह्नुवृद्धिआदीनां हि विधमावर्तमग्रत्वाप्यायम् . ... .. वि
 ————— मृषायादीनानु चास्यास्यदत्तसूचनम् . ... .. श्री
 निबन्धस्यास्य प्रवृत्तमहाभारतात् प्राचीनत्वनिर्बंधः . ... .. श्री
 ————— भाष्यकारान् पतञ्जलेष " . ... .. शु
 ————— प्रवृत्तमनुसंदितामोऽपि " . ... .. वे
 पतञ्जलेः ४५० श्लो० सू० महाभाष्यप्रवृत्त मिति निर्बंधः . ... .. श्री—श्री
 ————— चन्द्रमुक्तकाशीनलकण्डनम् . ... .. वे
 ————— पुण्यनिबन्धाजिनकण्डनम् . ... .. वे
 ————— चम्पावरोधसमकाशीनलकण्डनम् . ... .. श्री
 ————— पाणिनिसमकाशीनलकण्डनम् . ... .. व
 ————— नासवद्विभक्तभवनानुमानकण्डनम् . ... .. वा

पतञ्जलेः योगशास्त्रद्वैतशास्त्रद्वयं भिन्नमाख्यानम्	चौ
— कामतन्त्र-पारामर्श-कथयन्तकथयन्त-कपिल-पाशुपतकार-वाचक- जङ्गल-कात्यायनेभ्यः परकाशीनमाख्यानम्	पू—चौ
मनुसंहितायाः ८०० छौ० पू० प्रथमकाण्डनिरूपणम्	चौ—चौ
— वादिपतञ्जलि-पारामर्श-कामतन्त्र-जैमिनि-कषाद-मौन- कपिल-वासुदि-वार्तिककारकात्यायनेभ्यः परकाशीननिर्णयः	चौ
प्रसङ्गः षष्ठां दर्शनानां मित्यः पौर्वापर्यनिर्णयारम्भः	दू
कात्यायनस्य ११०० छौ० पू० आकरवार्तिकप्रथमकाण्डनिर्णयः	चौ—त्रि
— यास्नादस्नात् परभवनिर्णयाय यमारम्भः	त्रि
पाश्चिमेः ११०० छौ० पू० अष्टाध्यायीप्रथमकाण्डनिर्णयः	त्रि—त्रि
— निरुक्तकारात् यास्नात् पूर्वजन्मनिर्णयः	त्रि
— सर्वतोमुक्त्याकरवस्नादिकर्तुमनिर्णयारम्भः	त्रि
— षडसंहिताकारात् शाकशात् परभवमाख्यानम्	दू
— मनुसंहितासङ्गः वाचक-कथयन्त-शाकव-प्रसङ्गनेभ्यश्चावरणम्	त्रि
— चातुर्वर्ण-सप्तसङ्गा-वैदिकद्वयस्य परभवम्	त्रि
— शोषदेवोक्तादृशान्दिकेष्वपि सर्वतोमुक्त्याकरवकर्तुमे प्राचक्ष्यम्	चौ
— माघेभक्तुल्लभया शोषद्वयप्रवादस्नातकनिर्णयः	त्रि
— ऋषिप्रवृत्तिभ्यः परभवमाख्यानम्	त्रि
— कुमारवाकरवस्ततोऽपि प्राचीननिर्णयः	त्रि
— युधिष्ठिरादिभ्यः परभवतोऽपि शुक्यात् पूर्वजन्मनिर्णयः	त्रि
यास्नेः पाश्चिमतः परजन्ममपि कात्यायनतो यास्नात् पूर्वजन्मम्	त्रि—दू
श्रीमदस्य १००० छौ० पू० बह्वृक्प्रतिश्राव्यप्रथमकाण्डनिर्णयः	दू—त्रि
— बह्वृक्प्रतिश्राव्यस्ततो वाडिसमकाण्डिकनिर्णयः	दू
— प्रतिश्राव्यात् पुरैव प्रचीतं पाश्चिनीयं आकरव मित्युपपादनम्	त्रि
— अत्रप्रदु-मन्त्रप्रदु-कल्पकार-शाखाकार-शिक्षाद्वयः श्रौतकेभ्यो विभिन्नं परजन्मवेति निरूपणम्	त्रि
यास्नेस्य ११०० छौ० पू० निरुक्तप्रथम मिति निर्णयारम्भः	त्रि
— काण्डनिर्णये शोषुद्धिनीया रीतिरेवावकन्निवेति कथनम्	त्रि
अथ मन्त्रार्थोपायैव निरुक्तप्रथम मित्यस्यतत्प्रदर्शनम्	त्रि

मन्त्रशास्त्रयोस्तयोरेवार्थबोधाय निरुक्तमात्रं मित्यन्वयतप्रदर्शनम्. ... अ

६.

अथ वैदिकप्रत्यायां सङ्क्षेपतः परिचयदानारम्भः .	...	...	मु
वेदः=विद्या इति, अन्वयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	मु
श्रुतिः=प्रवादः इति, अन्वयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	श्री
शास्त्राः=अध्ययः इति, अन्वयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	डा
पथी=विविधरचनादयः इति, अन्वयोः समानार्थताप्रतिपादनादि ,			दु
अथर्वणःसामाख्यसंज्ञितानां समकालनिर्वाधारः .	...	...	दू
सर्वोपा मेव संज्ञितानां तथीलप्रतिपादनम् .	...	...	व
अथर्वणामर्षेर्वैद्विभाजकसम्भावनीकेशः .	...	...	डा
अथादीना मधिकारिणां अवशिष्टभाषाभिधानानि .	...	...	श्री
अन्वः=प्रवचः इति, अन्वयोः समानार्थताप्रतिपादनादि .	...	...	दू
अन्व इति व्यवहारस्याकस्मिन्स्थानानां प्रदर्शनम् .	...	...	दू-श्री
शाब्दायः=सम्बन्धेयः इति, अन्वयोः समानार्थताध्वननम् .	...	...	श्री
आजसः=आदेजः इति, अन्वयोः समानार्थताध्वननम् .	...	...	श्री
निजसः=निजममम् इति, अन्वयोः समानार्थताध्वननम् .	...	...	व
प्रपञ्चतो मन्त्रभजनस्यैव मुख्यं निजममम्, प्राज्ञप्रभाजस्य तु तद्व्याख्यापन्य- लेनेत्यस्य सङ्क्षेपतः प्रतिपादनारम्भः .	...	...	...
यास्तु-श्रीमिनि-अन्वरासामिकतानां मन्त्रलक्षणाया सुपपादनम् .	...	...	मु
मन्त्राणां तथोदमविधनाध्वननम् .	...	...	वे
मन्त्रभाजः=संज्ञिता इति, अन्वयोः समानार्थताध्वननम् .	...	...	श्री
संज्ञितापाठप्रकारानां परिचयनम् .	...	...	श्री
निव शास्त्रीयतिथेस्तु कथनपूर्वकं तत्रकथनम् .	...	...	श्री
रक्तशाब्दाध्ययनेनैव सर्वशाब्दाध्ययनं सम्पद्यते प्राय इत्याध्वननम् .	...	...	श्री
यजुःशाब्दानां ग्राहकं कथ्यतेति पार्थक्यान् द्वैविध्याध्वननम् .	...	...	श्री
सर्वोपा मेव संज्ञिताना मेवकाशीमन्त्रप्रतिपादनम् .	...	...	श्री
अन्वेदीयद्वितीयमन्त्रलक्षणापेक्षाकार्वाचीमन्त्रकथनम् .	...	...	शि
अन्वेदीयमन्त्रलक्षणा परिशिष्टरूपमन्त्रकथनम् .	...	...	दू
सामवेदीयाना अन्वमन्त्राणा सुदुतम मिति मतस्य कथनम् .	...	...	दू
आपस्तम्बदिक्तानां प्राज्ञप्रभाजस्य सुपपादनम् .	...	...	श्री

हरदत्तमित्रस्य परिचयः	...	या	साधकदेवस्य परिचयः	...	धौ
सुन्दरामित्रः	"	"	वेङ्कटाचार्यस्य	"	"
भवसामित्रः	"	"	विनायकभट्टस्य	"	पु
	"	वि	भास्करमित्रस्य	"	पू
उपदभट्टस्य	"	"	भास्करभट्टस्य	"	"
श्रीनिवासेस्य	"	"	भरतसामित्रः	"	से
देवराजस्य विष्णुसाक्षात्प्रविष्टा प्रशंसा	निम्दा च	...	...	...	धै-धौ
-----			सङ्घमित्रताभ्युपनमस्यानां प्रशंसेनम्.	...	धौ
-----			शास्त्रवचनानां अपि निरसताभ्युपनमस्योदाहरणम्.	...	धौ
दुर्गाचार्यस्य दक्षिणात्यजानुमानम्.	...	...	...	...	धौ
-----			शास्त्रानुप्रशंसोदाहरणं च.	...	धौ
-----			शास्त्रानुप्रशंसोदाहरणानि.	...	न-धौ
यस्य निरस्तास्योपसंहारस्य चारणाः.	...	...	...	...	धौ
प्राचीनश्रींशं शीघ्रनामक्युदाहरणं नामविभक्त्येति कथनम्.	...	...	...	...	धौ
पुत्रदेवतास्यश्रीमकस्य प्रतिभासङ्गतः शीघ्रकान् साकरचक्रप्राप्तिसौख्यरत्नम्.	...	...	...	...	धौ
कवि-प्राप्तिसौख्य साकरचक्रभासङ्गतः पतङ्गशेरय्यांश्रीमकनिरूपणम्.	...	...	...	...	धौ
निरस्तास्योपनमस्योपनमस्योपनमस्य, साकरसायनिसङ्घभाषणा चेति.	...	...	...	...	प

॥ अथैतद्भागौयस्यश्रीनां सूची ॥

	४०		४०
१। नवसादिचतुरधाशानां सूची.	१	८। नैदत्तपुत्रिसूची.	...
२। सङ्घसङ्गानिर्णयः.	१	९। नैदत्तकार्तव्याकाससूची	...
३। साकारादिनैदत्तप्रतीकसूची.	१	१०। नैदत्तविषयसूची.	...
४। इन्द्रस्यदर्शनां सूची	...	११। विष्णुश्रीकोष्ठिचित्तप्रत्यादि-	
५। निदत्तसङ्घस्यनिरपदानां सूची.	१८	मामसूची	...
६। नैदत्तार्थसूची.	...	१२। निरस्तास्योपनसूची.	...
७। नैदत्तद्वैतसूची.	...	१३। रत्नज्ञानोपनसूचीनां सूची.	...

॥ मूल-पाठशुद्धिः ॥

४०	५०	४०	...	५०	...	अश्वत्थम् ।	...	श्वत्थम् ।
८	९	६	...	९	...	व्रतपारिषः	...	व्रतपारिषः
"	"	१०	...	४	...	०नस्याम्वा	...	०नस्याम्वा
"	४	९	...	९	...	०विद्ध्यते	...	०विद्ध्यते
"	"	४	...	९	...	विपाट्शुद्धौ	...	विपाट्शुद्धौ
"	"	५	...	८	...	?	...	वा
"	"	१०	...	५	...	सहग्विद्य	...	सहग्विद्य
१०	१	५	...	६	...	सप्तस्यार	...	सप्तस्यार
"	"	"	...	१०	...	रादयतेर्वा	...	रोदयतेर्वा
"	"	८	...	८	...	अवाहमेन	...	अवाहमेन
"	"	१९	...	९	...	पर्यपन्नम्	...	पर्यपन्नम्
"	९	९	...	९	...	पोषधित्वा	...	पोषधित्वा
"	९	५	...	४	...	मनुष्यजातानि	...	मनुष्यजातानि
११	९	१०	...	९	...	सुकथम्	...	सुकथम्
१२	९	०	...	५	...	कर्मकर्म	...	कर्मकर्म
"	९	९	...	९	...	०रथने	...	०रथने
"	"	१४	...	५	...	सुता	...	सुता
"	४	९	...	९	...	पुतसूपुत	...	पुतसूपुत
"	"	१९	...	९	...	अहुर्जनीनाम्	...	अहुर्जनीनाम्
१३	१	६	...	९	...	सर्व	...	सर्व

अ०	पा०	श्ल०	...	५	...	अष्टवम् ।	...	शष्टम् ।
१३	१	८	...	१	...	वाक् परिमिता	...	वाक्परिमिता
"	२	६	...	३	...	संचयत	...	सञ्चयत
"	"	"	...	१३	...	अवाङ्मुख	...	अवाङ्मुखः
"	"	१२	...	६	...	सुयः	...	सुर्यः
"	"	१३	...	२	...	मागाणाम्	...	मृगाणाम्
"	४	३	...	१	...	०गञ्जिते०	...	०गौञ्जिते०
"	"	४	...	८	...	सवा	...	सर्वा
"	"	७	...	९	...	वन्धनान् मृत्योः	...	वन्धनान्मृत्योः
"	"	८	...	७	...	उपमिमांहि	...	उपमिमोहि
"	"	"	...	७	...	वयञ्जानानाम्	...	वयञ्जाना नाम

॥ मूल-पाठभेदपूर्तिः ॥

— १० —

अ०	पा०	श्ल०	...	५	...	मदितामिरिक्ताः पठ ।
१०	१	८	...	१०	...	“इञ्चक्रवृणां”—इति च-प्रभृतिषु ।
"	२	१०	...	३	...	“हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा”—इति च-प्रभृतिषु ।
१२	४	८	...	४	...	“गमयन्त रमयन्त शुभ्राः”—इति च-प्रभृतिषु परं वृत्तिविग्रहः ।
१३	२	२	...	६	...	“मभ्यात्मज”—इति च-प्रभृतिषु ।

॥ अथ नवमाध्यायः ॥

तत्र,

प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ ॥ अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषां मन्त्रः प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

“अथ”—इति विशेषाधिकारे । प्रकृतायां नन्तरं अधिकरोति । “पृथिव्यायतनानि” पृथिव्याश्रयाणि “सत्त्वानि” द्रव्याणि च, तेषां मध्यत्र विवक्षितत्वात् । “स्तुतिं लभन्ते”—इति समासात्तानि । “तानि” “अतः” परम् “अनुक्रमिष्यामः” व्याख्यया इति शेषः । पूर्वस्मादाप्रीगणाद् विलक्षणोऽयं मन्त्रादिगण इति पृथगधिकार-वचनम् । पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् सर्प-लाङ्गल-कुपुम्भक-प्रभृतीनां मध्यत्रैवान्तर्भावः ; तान्यपि हि स्तुतिं लभन्ते, उपलक्षणं चेद् इति । तेषां युगपदभिधानासम्भवात् क्रमोऽर्थ्यादङ्गीकृतो भवति, सति च क्रमे न सुखातिक्रमो नाप्य इत्यतो ब्रवीति ।—

* अथ, अस्तुतिः इत्यादीनि पठन्ति । ५५० ५५० १भा० ४१४५० इ० ।
 † अश्वो न कर्तुः (१५० १४५० ११५० १५०)—इत्यादौ सर्पश्च, “युगं युगात् (४५० ५५० ११५० ४५०)”—इत्यादौ लाङ्गलश्च, “द्रुपुम्भकः कुपुम्भकः (१५० १४५० ११५० १५, ११५०)”—इत्यनयोः कुपुम्भकश्च स्तुतिर्देव्यै । “कुपुम्भको मन्त्रः”—इति तत्रैव साधकः । पञ्चमिपदान् मन्त्र-परिभाषादौका अपि यत्रः ।

“तेषां मन्त्रः प्रथमागामी भवति”--इति । स पुनः किमप्य
 प्रथमागामी ? पुरुषानन्तरं जन्म इति हि विज्ञायते,—तस्या
 आहुत्याः पुरुषोऽजायत, ततोऽर्षो यवमुहीत्, ततोऽग्निर्जायत
 तिशिष्टे चाश्वमेधकर्मणि जन्मं कर्तुं ततोऽजायत इति । स
 (“अथः”) च पुनरप्युक्तं, “अथः” इति एकं शब्दं अथान्
 महाशब्दो भवतीति वाच्यं इति ।

“तत्र” “अथ” च । अथः अथः अथः अथः अथः अथः ॥

अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।
 श्रेयो रोमकन्तोः । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।
 परिः स्व ॥ अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।
 सुख मिति कान्तागन्ताः । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।
 (सुहितं गम्यतीति वा उच्यते, वा अथो वा पान्थयिता
 वा श्रेयं सृच्छतीति वाच्यं भाष्येति ।) अथो वीर्यवान् ।
 (स्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

१ अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।

† “तथाप्यथः” इति भाष्येण । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।

‡ नै० का० २३०० । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।
 कथाश्चान् महाशब्दो भवतीति वाच्यं इति । अथो वीर्यवान् ।
 अथो वीर्यवान् ।

४ “वीर्यवान्” च । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।

५ “वीर्यवान्” च । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।

६ नैमी पाठात् । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।

७ शीकाकृता भावद्वयेन । अथो वीर्यवान् । अथो वीर्यवान् ।
 प्रमादत्वेनामी सायणेनादृष्टं ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः
परिखन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो
विद्यथे वीर्याणि ॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः सरणस्य
प्रवक्ष्यामो यज्ञे विद्यथे वीर्याणि मा नस्त्यं मित्रश्च वरुण-
श्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रयोः सद्यस्य ऋभूणां
राजेति वा मरुतश्च परिख्यञ्चकुनिः शक्नोत्युन्नेतु मात्मानं
शक्नोति नदितु मिति वा शक्नोति तक्तितु मिति वा
सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति वा शक्नोतिवो नस्यैषा भवति ॥३॥

“मा नो मित्रः”—इति । “दार्ढ्यमम आर्यम् । अथ एवाद्ध्यते
अनेन सूक्तेन । “यद् वाजिनः”—इति । ‘यद्’ यानि ‘वाजिनः’
अस्याश्वस्य ‘देवजातस्य’ ‘देवैर्जातितस्य’ ; यस्यभिर्गदित्यात्, “सुरादथं
वसवो निरतयः”—इति । अर्धे वा, “प्रजापतिदा द्वितीया मजुहोत्,

मथादि—‘तीन्द्र’ लक्ष्मणः प्रापयन् ‘अथ’ ‘सुप्तं’ कश्चिन् ‘रथम्’ इच्छति ।
‘उपमन्त्रिणः’ उपमन्त्रयन्ती नमोर्जातितः ‘एतन् म’ उपमन्त्रनां वाचस् ‘इच्छन्ति’ ।
मथा “शपां वेतम इति पश्यजनस्य” इति आन्क. १५ भा० १२३५० ; यथा ‘क्षिपः’
‘शोमखलौ भेदा’ इच्छात् ‘मा’ इत् ‘इदमप्यारण्ये’ उदक मेवेच्छति ।
मथाहं स्वत्यरिपुत्रेण मिच्छामि । तस्मात् “इन्द्रो वन्द्यो पश्चिब” इति—इति ऋ०
सं० ०, ४, ९४, ४ । “इन्द्रो वन्द्यो पश्चिबोऽप्यया” इत्युक्तं पुरस्तात् १, ९, ९ ॥

* ऋ० सं० १, २, ७, १ : यत्र सा २ सं० ९४, ९४ । “या वेनाच्यते मा देवता
इति न्यायिनाम्नो देवता” इत्याद्यु मायणः तत्र स्वभाष्ये ।

† ऋ० सं० १, २, २२, १ । “वसवः रथस्थः यथं सुरात् आदित्यात् अथ मेवं
सहानुभावं निरतय निःशेषेण साधु सत्यादितवन्तः”—इत्यादि च तद्वाक्यान् साह
तथैव साधयः ।

ततोऽथोऽजायत"—इति । 'सत्रैः' "सरणस्य" । 'प्रवक्ष्यामः' प्रकथयिष्ये
 वक्ष्यामः । 'त्रिदशे' एतस्मिन् "यज्ञे" "वर्धाणि" गुणान् । किं
 तेषाम् ? 'मा नः' माम्नाकं तान्युच्यमानानि 'मित्रः', 'वरुणः',
 'अर्यमा', वायुः, 'इन्द्रः', 'अश्विनः' परिवर्त्यन् आचक्षीरन् ।
 किन्तर्हि ? अनुमन्वन्नामः "आयुः" "सतः" "वायुः" "अश्विनः" वकार-
 लोपेन । स कश्चित् ? अथवात् । एतन्मूर्तिं निवसति । 'इन्द्रः',
 'अश्विचाः' स हि "इन्द्रश्च" । "अश्विनश्च" तिथति निवसति ।
 अथ वा तिथतिरैश्वर्याय । अस्मिन् "अश्विनश्च" तेषाम्ना "राजा"
 "इति" ("ना") च, तेषां नाम्ना "वायुः" "अश्विनश्चान्" पूर्वपदम्,
 तिथतेरैश्वर्यकर्मणः उत्तरपदम् ।

'शुकुनिः' "सतः" "वायुः" "अश्विनश्च" "मात्मानसम्" ।
 उद्धं नेतुम्, सतः, वायुः, अश्विनश्च, मात्मानसम्, उत्तरपदम् ।
 ("नदितु" मिति वा) अथवा "अश्विनश्च" "मात्मानसम्" "वायुः" "अश्विनश्च" "मात्मानसम्"
 पूर्वात्तरपदं विकल्पेन । अथ "सतः" "वायुः" "अश्विनश्च" अथ "मात्मान-
 सम्" "अस्त्विति" मतेन तिथति मात्मानस्यो भवति । एवं सति

* अथा हि जतपथः स तृतीयः । अथवा, अथ "सतः" "वायुः" "अश्विनश्च" "मात्मानसम्"
 —इति १, १, ११ ।

+ "मा परिवर्त्यन् परिवर्त्यन् मा वृथका परिवर्त्यन् नाम निन्दा । महानभावं
 देवजातं सर्वं तुच्छं नमः कृतस्मृतिं मा कुर्वन्" —इत्याद्यं अथवा माधवः ।

† "आयुः सतसगन्ता वायुः" वकारलोपात् "या १५, १, १, ११"—इति, "आयुः
 सतसगन्तिवायुवच्छते" (४, ०, १११)—इति च अथवा माधवः । "आयोद्भिद्विद्वेने
 आदृष्टामि (य० मा० म० १५, १११)" —एतच्च सन्तो द्रष्टव्यः ।

§ १भा० १०१ प्र० (१०) द्विवरात्रोर्गं व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ।

॥ १भा० ११४, ११५ प्र०, ११५० ११५० (१) ।

'शम्'—इति सुखनाम * पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम् "शक्रोतेः"
एव वैकल्यात् । किं मसौ शक्रोति-पदस्य योग्यं शक्तितुम् ॥

"तस्य" "उषा" प्राधान्यमुक्तिः "भवति"—॥ ३ ॥

कनिक्रदञ्जनुपं प्रवृवाण इयत्ति वाचं मरितेव
नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवामि मा त्वा का चिद-
भिभा विश्या विदत ॥ न्यक्रन्दीज्जन्म प्रवृवाणा यथास्य
शब्दस्तथा नामेरयति वाचं मीरयितेव नावं सुमङ्ग-
लश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलज्जिरतेर्गुणात्यर्थं
गिरत्यनर्थानिति वाङ्मन्मङ्गवन्मज्जयति पापक मिति
नैरुक्ता माङ्गच्छत्विति वा मा च त्वा का चिदभि-
भूतिः सर्वतो विदद् गृत्समद् मर्थं मभ्युत्थितं कपिञ्जलो
ऽभिववाणं तदभिवादिन्येपम् भवति ॥ ४ ॥

"कनिक्रदञ्जनुपम्"—इति । गृत्समदस्यार्थम् । शकुनिरुतश्रवणे
जपे विनियोगः । 'कनिक्रदत्' "न्यक्रन्दोत्" पुनःपुनः शृणुं वा
क्रन्दतीति मध्यमपुरुषेण नुतिरुत्तर मर्द्धं मपेक्ष्य । 'जनुषं' 'प्रवृ-
वाणः' आत्मनोऽभिजातिं कथयन्निव । 'इयत्ति वाचम्' इयर्षि

* भा० ३१४, ३२८ प्र० ३४० ३४० (१८) ।

† भा० ३० २, ८, ११, १। अथ च सूक्तस्य "कपिञ्जलरूपीन्दो देवता"-
इत्यादि च तत्र सायणः ।

‡ "जनुषं जनिष्यमाणं मर्थम्"—इति च तत्रैव अस्याप्ये सायणः ।

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रं मुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्ता-
 न्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलः ॥ इति सा निगदव्याख्या-
 ता गृत्समदो गृत्समदो* गृत्स इति मेधाविनाम
 गृणते स्तुतिकर्मणा मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मदतेर्वा-
 मोदतिकर्मणा मन्दतेर्वा लृतिकर्मणा मण्डयतेरिति
 वैयाकरणा मण्ड यथा भोक्त इति वा मण्डो मदेवा
 मुदेवा रे वा मेपा भवति ॥ ५ ॥

“भद्रं वद दक्षिणतः” — इति । इह शकुनिः किल कस्याच्चिद्
 दिशि माधुर्भवति, कदाचिदमाधुः । स एव प्रवति । — ‘दक्षिणतः’,
 ‘उत्तरतः’, ‘पश्चात्’, ‘पुरस्तात्’ च सर्वत एव त्व मर्याकम् ‘कपि-
 जलः’ ‘भद्रं’ ‘वद’ इति ॥

* “गृत्सो मदनो” क. ख. ग.

† “गृणतेः कृति १००१.” इ. ३. ५.

‡ निगदोऽथम् । “परमस्योपनाथो मन्त्रो निगदः” — इत्याहाधिकरणमाला-
 व्याख्यायां माधवः । सामासायां कर्मिणना चानन्दविचार इमानि सूत्राणि प्रथो-
 तानि, — “निगदो वा चतुर्थे स्यादसर्वशेषात् । यपदश्च । यञ्जि वा तद्रूपत्वात् ।
 वचनान्मभेविश्रयः । आर्थात् । गुणार्थः यपदश्च । मन्त्रेण भिन्नं चत् । न, पृथग्व्यप-
 देशात्” । — इति (१ अ० १ पा० २५ — ४२२० ।) । “प्राणो रामादयेति निगदस्त्रि-
 विधाद् वहिः । यजुर्वेदेऽथर्मस्य मेदादस्य चतुर्थता । परप्रत्याधनार्थत्वादुचैत्वं
 यजुरेव सः । तन्नलणेन कृत्वात् जीवस्य भिति सुस्थितम्” ॥ — इति च निष्कर्षार्थः ।
 जै० अधि० १, १, १९ । सप्तमेऽध्यायेऽप्युक्तं मेकत्रात्र “निगदव्याख्याना” — इति
 र्भा० ४१४ प्र० ६ पं० ; षष्ठे चैकत्र उ-प्रकृतिपुस्तकेऽपि र्भा० १५५ प्र० १८ पं० ।

§ शकुनकपन्या इत्यथाः ।

तुष्टाव तं नखडुका अन्वमोदन्त स मगडुकाननुमोदमा
नान् हा तुष्टाव तदभिवादिष्येषन् भवति ॥ ६ ॥

“संज्ञायां शयनात्” - इति च... “संवज्ञा” (‘श-
यात्’)... “मगडुका”... “तदभिवादिष्येषन्”... “भवति ॥ ६ ॥”

“वर्मिणोः पञ्चमः” इति... “तदभिवादिष्येषन्” इति... “भवति ॥ ६ ॥”

*... इति च...
† तथा हि...
‡... इति च...
§... इति च...
||... इति च...

तस्यैवाश्रोतेः करणे कारके; तैर्हि कित्वाः प्रतिकित्वं धनम्
अभ्यश्रुवते ।

“तेषाम्” “एषा भवति” स्मृतिः—॥ ७ ॥

प्रावेपा मा वृहता मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वृह-
तानाः । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृ-
विर्मह्यं मच्छान् ॥ प्रवेपिणां मा महतो विभीदकस्य
फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा* इरिणे
वर्तमाना इरिणं निरिणं मृणातेरपाणि† भवत्यपरता
अस्मादापधय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः †)
मौजवतो मृजवति जातो मृजवान् पर्वतो मुञ्जवान्
मुञ्जो विमुच्यत इपीकयेपीकेपतेर्गतिकर्मण इय मपी-
तरेपीकैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागर-
णान्मह्यं मच्छदत्प्रशंसत्येनान् प्रथमया निन्दत्युत्तरा-
भिर्षुपरशपरिचृनस्यैतदार्पं वेदयन्ते प्रावाणे हन्तेर्वा
मृणातेर्वा मृक्कानिषो‡ तेषां मेषा भवति ॥ ८ ॥

“प्रावेपा मा” — इति । अजपूत्रभ्य मौजवत आर्षम् । ‘प्रावेपा’

* “प्रवतेजा” क, ख, ग ।
† “निरिणं निरिणातेरपाणि” क, ख, ग ।
‡ नास्त्येप पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।
§ “परिचृनस्यैतदार्पं” ख ।
॥ “मृक्कानिषो” क, ग ।

७०)”—इत्यस्य । यथोक्तम् “उच्छतीति सत्याः”—इति * , तद्वा इदं विकल्पेन द्युस्यानायाः ; या पुनः “इतरा माध्वनिका” उषाः †, न तस्या विकल्पः ; किं तर्हि ? उच्छतेरेव सा विवास-
नार्थस्य;— उदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघान्माध्वनेनेति ॥

“तस्याः एषा भवति”— ॥ ५ ॥

उषस्तश्चिञ्च मा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तो-
कञ्च तनयञ्च धामहे ॥ उषस्तच् (चिञ्चं) चायनीयं
(मंहनीयं?) धनमाहरास्मभ्य मन्त्रवति येन पुत्रांश्च
(पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

“उषस्तश्चिञ्च मा भरा”—इति † । गोतमस्यार्धम् । प्रातरनुवाके
आश्विने च विनियोगः । हे ‘उषः!’ ‘वाजिनीवति!’ तदस्माकं
‘चिञ्चं’ “चायनीयं धनम्” (‘आभर’) “आहर” त्वम् । ‘येन’
त्वत्प्रजनन वयं “पुत्रांश्च पौत्रांश्च” अविच्छेदेन तप्तान् (‘धामहे’)
“दधीमहि” ॥

“तस्याः एषा अपरा भवति” । सा पुनः किमर्थम् ? पूर्वस्या

* पु० १ अ० १ पा० १ अ० १ भा० १२२, १२५ अ० ।

† इति प० १२ अ० ४ पा० १२ अ० १२८, १२९ अ० ३० ।

‡, § क-ख-म-पुस्तकेष्विमे पदे न दृश्येते ।

॥ अ० सं० १, १, ११, १ ; य० वा० सं० २४, २९ । सा० सं० ७० अ० ५,
१, ८, १ । “उषस्तश्चिञ्च माभरेति तिस्र बीष्ण्विचम्”—इति आ० जी० सू० ४, १५ ।

मृचि चित्रं धन माहरेत्युक्तम्, तच्च पुनरुभयोरणुषोःरविशिष्टम् :
विशिष्टन्तु परस्या मुत्तमलिङ्गम्—“पूर्वे अर्द्धे रजसो भानु मञ्जते”
—इति *, अतः परा उदाह्रियते— ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतु मक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो भानु
मञ्जते ॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णावः प्रति गावो
ऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ एतास्ता उषसः केतु मक्षपत
प्रज्ञान मेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात्पूर्वे अर्द्धे †
अन्तरिक्षलोकस्य ‡ समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयु-
धानीव धृष्णावः । निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने । एमी-
देषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति
यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो
निर्मात्यः सूर्याः § सूर्यस्य पत्येपैवाभिसृष्टकालतमा
तस्या ष्या भवति ॥ ७ ॥

“एता उ त्याः”—इति * । पूर्ववदापे विनियोगश्च । याः ‘पूर्वे

* परस्तादिद्वैव द्रष्टव्यम् (४५०) ।

† “स्यात्पूर्वेऽर्द्धे” च प्रभृतिषु ।

‡ “अन्तरिक्षलोकस्य” च-प्रभृतिषु ।

§ “निर्मात्यासूर्या” च ।

॥ “परत्येपैवाभिसृष्टकालतमा” क, ग ।

¶ ५० सं० १, ६, १४, १; सा० सं० उ० आ० ८, ३, १९, १ । “एता उत्या
इति चतस्रो जागतम्”—इति आ० औ० सू० ४, १४ ।

अर्हे' (रजसः) "अन्तरिक्षलोकस्य" * 'समञ्जते' "भानुना" भासा
 आत्मानं मभि व्यञ्जयति । 'एताः' (त्याः) "ताः" 'उषसः' ।
 किमिति ? 'केतुम् अकृत' "अकृषत" कुर्वन्ति लोकस्य "प्रज्ञानम्" ।
 कथन्ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति ? अत आह ;— "निष्कृष्टाना
 आयुधानीव धृष्णवः" । "निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने" । यथा—
 संस्कुर्वाणाः नित्यन्निर्मृजन्तः आयुधानि निर्मलानि कृषन्ति धृष्णवः
 धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जीवनाः, एवं भानुना स्वेन भासा
 तमोमल मपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्योषमः संस्कुर्वन्ति ।
 ततश्च "प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः" । यत एवादितास्तै मेव
 सूर्यम्प्रति यन्ति तत्रैवान्तर्लीयन्ते ; सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्य-
 माणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते, ता उषस इत्याचक्षते,
 स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति ; सूर्यकार्य-
 त्वात् प्रकाशस्य † ॥

"एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम्"—इति वचनभेदप्रति-
 समाधानम् ॥

निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद् व्यत्ययः ; संस्क्रिय-
 माणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति ॥

यथा सोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययः, तथा निगम मुदाजहार ।—
 "एमीदेषाम्"—इति † । "यदादीध्ये न दविषाण्येभिः"—इति ।

* "रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वोर्द्धं प्राचीनदिग्भागे"—इति सा० भा० ।

† "उषसः = प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः"—इति सा० भा० ।

‡ "यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्गोऽवचीये मन्त्रिभ्यः । न्युत्पास बुधयो

कवषस्य वा अक्षस्य वा आर्षम् । कृतनिवृत्तिर्देवनादशक्रुवन्नात्मान
धारयितुं ब्रवीति ।—‘यदा दीध्ये’ भृशं मभिधायामि निश्चयेन ‘न
दविषाणि’ न देविष्यामि ‘एभिः’ अक्षैरिति । अथ तदा ‘मस्त्रिभ्यः’
समानख्यानेभ्यः कितवेभ्यः ‘परायद्भ्यः’ परागच्छद्भ्यः देवनम्यान मह
मेभ्यः ‘अवदीये’ भृशं हौनोऽस्मीति । यदा च पुनस्ते प्राप्य आस्कारं
निवपन्ति अक्षान्, अथ पुनस्तदा तैर्न्युप्रास्य ते ‘बभ्रवः’ बभ्रुवर्णा
अक्षाः ‘वाच मक्रत’ शब्द मकृषत, अथ तदा निवृत्ति मविगणय्य
‘एभि इत्’ आगच्छाम्येव ‘एषाम्’ अष्येषां अष्येवं ‘निष्कृतं’ संस्कृतम्
अक्षस्यानम् आस्कारं संस्कृतं ‘जाग्णिषोव’ व्यभिचाग्णिषोव काचि-
दुःस्त्वौषारित्र मात्मनोऽविगणय्यति ॥

“सूर्या”—इति^१ वक्तव्यम् । सा पुनरियं “सूर्यस्य पत्नी”;
“एषैव” उषाः, “अभिसृष्टकान्तमा” यथा सूर्यस्योदयकालं
प्रत्यभिसृष्टतमा भवति, गततमा भवति, तथातया सैषा उषाः
सूर्या सम्पद्यते ॥ । “तभ्याः उषा भवति”—॥ ७ ॥

वाच मक्रत एभिर्देषां निष्कृतं जाग्णिषोव ॥”—इति अ० सं० ७, ८, ९, ५ ।
अक्षस्यजीयेषा । चिष्टुप् ।

* “न दविषाणि, न दृषये, न परितपामि । यदा न दविषाणि न देविष्यामौ-
त्यर्थः”—इति सा० भा० ।

† “प्राप्यास्कारान्नि वपन्ति अक्षान्”—इति क० ८० ।

‡ निघ० ५ अ० ६ अ० (२) ; १ भा० ४८०, ४८१ प्र० ।

§ उषसी उषस्यं लेवं ब्रूयते—“पुरा मकुनिवादादतन्मूयात्त्रिंशत्तैर्वा रतन्मूवं यद्
वयांसि यच्चकुनयन्तयत्परा मकुनिवादादतन्मूयात्”—इत्यादि रे० त्रा० ९, ९, ४

इव मेव च सावित्रीत्यप्यथते रे० त्रा० ४, ९, ९, ३ ।

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं
 सुचक्रम् ॥ आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्थीनं पत्ये
 वहतुं कृणुष्व ॥ सुकाशनं* शन्नमलं† सर्वरूप मपि वो-
 पमार्थे स्यात्सुकिंशुक मिव शल्मलि मिति किंशुकं क्रंशतेः
 (प्र‡)काशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शर-
 वान्वारोह सूर्ये अमृतस्य लोक मुदकस्य सुखं पत्ये
 वहतुं कुरुष्व सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय‡ रात्रे
 प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषाकपायी वृषाकपेः
 पत्न्येपैवाभिसृष्टकालतमा तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

“सुकिंशुकं शल्मलिम्”—इति॥ । सूर्याया आर्षम् । विवाहे
 विनियोगः । त्रिले तावदुच्यते प्रभा मात्मनो विभज्य तदधिदेवतां
 ब्रवीति ।—‘सुकिंशुकं’ सुष्टु काशनं दीपनं लोकानाम्, ‘शल्मलिं’
 “शन्नमलं” व्यपगतमलम्, ‘विश्वरूपं’ “सर्वरूपम्”, ‘हिरण्यवर्णं’
 हिरण्योपमवर्णं हिरण्य मिव वरणीयम्, ‘सुवृतं’ सुवर्त्तनं शोभनेर्वा
 रग्निभिर्दत्तम्, ‘सुचक्रं’ सुचकनं सुदीप्तम् । एत मेवल्लक्षणं मण्डलं

* “सुकाशनं” क, ख, ग ।

† “शन्नमलं” क, ख, ग ।

‡ नास्तेतत् पदम् क-ग-पृष्ठकयोः ।

§ “प्रायश्चासोमाय” क, ख, ग ।

॥ ख० सं० ८, २, १२, ५ । “सुकिंशुक मित्याद्या नवर्षो विवाहमन्त्रा चापि-

नः प्रतिपादकाः—इति सा० भा० ।

रथम् 'आरोह' त्वं हे 'सूर्ये' ! 'अमृतस्य' उदकस्य 'लोकं' स्थानम् ।
तत एव मधिरुह्य 'स्थोनं' सुख मेतस्मै 'पत्ये' मण्डलाधिष्ठाने
'वहतुं' 'क्षणम्' कुरुष्व ॥

पृथक्पक्षे तु—रथ एव रथः, सूर्य उदोढा, कन्या सूर्योच्यते ।
एवंक्षरणं रथ मारोहेति* ॥

“अपि वोपमार्थे स्यात्—“सुकिंशुक मिव शल्मलि मिति” ।
किंशुक मिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः ; इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात्
सुपुष्पित मिव शल्मलि मिति सामर्थ्यात् तेनोपमानयोग आदि-
त्यस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्दः पुष्पिते शल्मलौ गौण इति
भाव्यकाराभिप्रायः ॥

“किंशुकं कंशतेः” धातोः प्रकाशनार्थस्थाः ; तद्धि दीप्तिमद्भवति ।—
“शल्मलिः सुशरो भवति” । “श्ट हिंसायाम्”—इत्यस्य
धातोः ; स हि मृदुत्वात् सुहिंस्यो भवति । “शरवान् वा” ।
हिंसावान् ; कण्टकैरसौ हिनस्ति हि । “सविता सूर्यां प्रायच्छत्
सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्” । । निरुक्तपक्षे ज्योत्स्ना ;

* “सुकिंशुकं शीभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शशमल्लिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं
नावाक्यं हिरण्यवर्णं हितरमण्यौषवर्णं हिरण्यालङ्कारयुक्तं वा सुवर्णं सुवर्णं
सुवर्णं शीभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्य ! आरोह । अमृतस्य लोकं स्थानं स्थोनं सुखकरं
पत्ये सोमाय वहतुं वहन मात्मनः प्रापथं क्षणम् कुरुष्व । अथ निरुक्तं इदम् ।”—
इति सा० भा० ।

† पुरस्तादप्युक्तं मिदम् (२भा० २४२४० १५०), रथ च नैवतो धातुः ।

‡ “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सवित्रीम्”—इत्यादि
रे० ब्रा० ४, १, १ ।

धोमाय ददाति; यदुक्तम्— “आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति”—
इति* । “प्रजापतये वेति” उषसं वा मध्यस्थानाय प्रजापतये
ददाति, के चित्वेतिहासिकपक्षे दृच्छन्ति ॥

तेषा मितिहासं शृणु । कथं मेतत्? इति—“वृषाकपायी”†,
“वृषाकपेः पत्नी” । वृषाकपि रादित्यः‡, तस्य पत्नी, तद्विभूतिः ;
उषःकाले यदवश्यायान् वर्षति कम्पयति च तद्गुणयोगात् । मा
पुनः “एषैव” सूर्या, “अभिसृष्टकालतमा” वृषाकपायीत्यूच्यते ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥८॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे आदु सुसुषे । घसत्त इन्द्र
उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥
वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुसुषे माध्यमिकया
वाचा सुषा साधुसादिनीति वा§ साधुसानिनीति वा॥
स्वपत्यं तत्सनीतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एता-
न्माध्यमिकान्संस्त्यायानुक्षण उक्षतेर्द्विकर्मण उक्ष-
न्युदकेनेति वा प्रियं कुरुषु सुखाचयकरं हविः

* १भा० १८१४० (१, १, १); ४०४४० (४, ४, ४) ।

† निघ० ५७० ६ख० (४); १भा० ४८०, ४८१४० ।

‡ पुराणाद् उद्वयम् ११०४० १११०, तद्गीष्म्याच्च ; किञ्च ११८४० ११०, तद्
वाङ्मार्थां तद्गीष्म्याचेति ।

§ “साधुसादिनी वा” क, ख, ग ।

॥ “साधुसानिनी वा” क, ख, ग ।

(सुखकरं हविः*) सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम
आदित्यं सरथ्यूः सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ६ ॥

“वृषाकपायि रेवति”—इति । इन्द्रस्यार्थम् । षष्ठे पृथ्याहनि
वृषाकपौविनियोगः । हे ‘वृषाकपायि !’, ‘रेवति’ धमवति !
रयिमति !, ‘सुपुत्रे !’ मध्यमेन्द्रेण रमहरणसामान्यात्—सहस्रान-
सामान्यात्, ‘सुस्रुषे’ “माध्यमिकया वाचा” मिथुनसामान्यात् ।
किम् ? इति—‘धमत्त इन्द्र उच्यते’ प्राश्नातु ते इन्द्रः तत्र स्वभू-
तानैतान्माध्यमिकानुत्तणोज्वश्याधमंस्त्यायान् एष इन्द्र आदित्यः ; स
हि तानुद्यन् पिबति । ‘पियम्’ इष्टम्, एतत् ‘काचित्करं हविः’ ।
क मिति सुखनामा, तस्य यदाचित माचयनं करोति, तद्भवति
काचित्करम् । किं पुनस्तत् ? ‘हविः’ उदकम् ; तत्कुख्यावश्याय-
लक्षणं हविः अन्न मवश्याद्यैरभिनिप्यादय । किमर्थम् ? ‘विशस्मात्’
सर्वस्मात् य एष इन्द्र आदित्यः ‘उत्तरः’, तदर्थं मिति ॥

“स्रुषा” “माधुमादिनीति वा माधुमानिनीति वा” । शोभने
अर्थे श्वसुरस्य सन्तानलक्षणे सौदत्यङ्गभाव मुपैतीति स्रुषा ; माधु-
सनेति सन्ततिं सम्भजतीति वा स्रुषा ; “सु अपत्यम्, तत्सुनो-
तीति वा” । सु—इत्यपत्यनामः ; प्रसृयते हि तदिति, तदियं

* क-ख-ग-प-स-केषु एते पदे न दृश्येते ।

† ऋ० सं० ८, ४, २, २ ।

‡ कम्=उदकम् १भा० ६७४०, कम्=सुषम् १भा० २१८४० ।

§ एतस्मादेव यास्त्ववचनदिति बोध्यम् ।

अशुरस्य मनोति मन्मजतौति वा स्तुषा* ।—। “उच्चणः”, “उच्चतेः”
 दृष्टार्थम्† ; वद्धंथन्ति हि ते ओषधीरवग्यायाः ; त एव वा वज्र-
 त्वाद् दृष्ट्वा भवन्ति । उच्चतेर्वा सेचनार्थस्य‡ ; “उदकेन” हि अव-
 ग्यायाः सर्वं मिदं मिञ्चन्ति ॥

‘सरणूः’—इति१ वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं प्रत्यविभागेन सृता
 प्रसृता भवति, तदा “सरणात्” सरणूरित्युच्यते ॥

“तस्याः एषा भवति”—॥ ८ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विव-
 स्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वा मिथु-
 ना सरणूः ॥ अप्यगूहन्नमृतां॥ मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा
 मददुर्विवस्वते ऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वौ
 मिथुनौ सरणूमध्यमं च माध्यमिकाश्च वाच मिति
 नैरुक्ता यमश्च यमीञ्चेत्यैतिहासिकास्तचेतिहास माच-

* “तद्यथैवाद्स्तुषा अशुराज्जमाना निलीयमानैत्येव मेव”—इत्यादि रे०
 प्रा० १, १, ११ ।

† निघण्टो मन्मज्जामसु उच्चः, उच्चितः, उच्चा इति च (१भा० १८८ ३०) । ‘उच्चति
 दृष्टार्थे—इति स्कन्दस्वामी”—इति देवराजः । १भा० २०१ ३० (५) ।

‡ “उच्च सेचने”—इति घा० पा० खा० प० १५० ।

§ निघ० ५७० १७० (५) १भा० ४८१ ३० ।

॥ “अपागूहन्नमृतां” ग, रोचसृष्टेष्वपि केचि चित् ।

॥ “दजहाद्द्वौ” क, च, ग ।

क्षते त्वाङ्गी सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मियुनौ
जनयाञ्चकार सा सवर्णा मन्यां प्रतिनिधायान् रूपं
कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्च मेव रूपं
कृत्वा ता मनुस्तुत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते
सवर्षायां मनुस्तदभिवादिन्येषुर्गं भवति ॥ १० ॥

“अपागूहन्”—इति* । देवश्रवम आर्षम् । ‘अपागूहन्’ ‘अमृताम्’
एता मुषसं वृषाकपायः गायं ‘मर्त्याभ्यः’ मनुष्येभ्यः । के ते
रक्षयः । “कृत्वा सवर्णा मदूर्विवस्वते” । तत्सवर्णा मेतां कृत्वा सर-
ण्युम् अदूर्विवस्वते आदित्याय । ‘उत अश्विनो भरत्’ स्तुतिभिः
शेषाः ; स ह्यश्विनोः स्तुतिकालः । अथवा सगण्युभरत् हविषा ;
स ह्यश्विनोर्यागकालः । ‘यत् तत् आमीत्’ उषसे रूपं सगण्वा वा
‘अजहात्’ अत्यजत् । ‘डा’ “दो” ‘मियुनः’ “मियुनौ” सगण्युः,
“मध्यमञ्च माध्यमिकाञ्च वाच मिति नैरुक्ताः” यदा हि सगण्यु-
रादित्यस्य सकाशं मण्डल मनु प्रविष्टा भवत्यविभागेन, तदोदिते
आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इति
एष तयोक्त्यागः ॥

“यमञ्च यमीञ्चेत्यैतिहासिकाः”† । तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना ।

* ऋ० सं० ०, १, ११, १ । अस्याः कालु यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः ।

† “अनेतिहास माघक्षते । तदृजामकस्य देवस्य सरण्युक्लिशिराक्षेति लौपुंसात्मक
मपत्यद्वय मधुत् । ततस्त्वष्टा सरण्युनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्य
विवस्वता सकाशाद् यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचिदात्मसदृशा देवजनिताया

त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभाव मापन्नाः, तेखन्यत्तद्रूपं चेत्यति-
 हासिको व्यवहारः । तान्त्वाष्ट्रीं सरण्यु मयाङ्गत्वा, तथासत्यश्विनोर्जन्म
 भविष्यत् पश्यन्तो लोकहिताय श्रमृतां श्रमरणधर्मिणोन्देवीम् अपा-
 गूहन्तर्हिताञ्चक्रुः । मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः उत्तरान् कुरुन् प्रति
 निन्युः* । ततश्चान्यां तत्सवर्णाञ्ज्जायाप्रभवां कृत्वा ता मददुर्विवस्वते ।
 उताश्विनावभरत् यत् आश्रं तदा रूप मासीत्तेन सा सरण्युरश्वि-
 नावभरत् अजनयत् वा अपुष्पात् उत्तरेषु कुरुषु । अजहादु दा
 मिथुना सरण्युः दावन्यौ मिथुनौ यमश्च यमीश्चेति विवस्वतः
 सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति ॥

“तत्रेतिहास माचक्षते” । ऋजुरितिहासार्थः । यथा त्वाष्ट्री
 सरण्युः विवस्वतोऽठा, सा च तस्मात् ननाश । “तदभिवादिन्देप-
 र्भवति”—॥ १० ॥

अथः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वय माश्रं रूपं कृत्वात्तरान् कुरुन् प्रति जगाम ।
 अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यु मिति मत्वा ता मरंसौत् । तस्यां मनर्नाम राजर्षि-
 रजायत । ततो विवस्वानिषा सरण्युर्न भवतीति स्वय मयश्ची भूत्वा ता मश्चरुषिर्षीं
 प्रायासौत् । ततः सङ्कीर्णमानयोस्तयोः स्वभूतं रंसः श्रियिषां पपात । अथ सा गर्भ-
 कामनया तत् पतितं रेत आजघ्नी । ततस्तस्याः सकाशात् नासत्यो द्वाश्वेत्युभा-
 यश्चिनाशजायेताम्”—इति १०० २४० १२३३कारभे सा० भा० । विशिरःपरि-
 चयस्तु १०० सं० ७, ९, ४, ९ ३० । “चिश्चोर्षाशं ०— ० कितो माः”) ।

* “अ के च परेण हिमयन्तं जनपदा उत्तरकुरवः उत्तरमन्नाः इति”—इति रे०
 मा० रूप० १ २४० १२३३ ।

त्वष्टा दुहित्वे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं
समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विव-
स्वतो ननाश ॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीदं विश्वं
भुवनं समेतीमानि* च सर्वाणि भूतान्यभिसमाग-
च्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया
विवस्वतो ननाश राचिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्ही-
यते † ॥ ११ ॥

॥ इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२. १.

त्वष्टा दुहित्वे इति । पूर्वैव ममानापं विनियोगश्च । 'त्वष्टा'
देवो विश्वकर्मा यं पुराणविदो वदन्ति, म ('दुहित्वे') "दुहितुः"
'वहतुं' "वहनं" विवाहं "करोतीति" "इदं विश्वं" 'भुवनं' भूतजातं
विवाहदर्शनप्रेषया 'समेति' ; म हि विवाहानां स्वभावः । 'यमस्य'
माता' भविष्यता योगेनाच्यते 'पर्युह्यमाना' पर्युह्या, यमश्च
यमोच्च जनयित्वा, ततो 'महः' "महतः" 'जाया' 'विवस्वतः'
देवस्य जाया भार्या हित्वा अपत्यं मिथुनावाशं रूपं कृत्वा 'ननाश'
इति ॥

* "करोतीमानि"—इत्येव क, छ, ग ।

† "अन्तर्हीयते" क, छ, ग ।

‡ अ० सं० ८, १, १२, १ । उक्तायाः प्रथमेषा ।

§ "ननाश, उत्तरान् कुहन प्रति नष्टा अगच्छदित्येषः"—इति सा० भा० ।

नैदक्षपते तु 'त्वष्टा' मध्यमः, तमोभागस्य लषषो ('दुहिते')
दुहितुः दूरे क्षितायाः प्रकाशरूपायाः 'वहतु' "वहन" विवस्वतः
"करोति" । 'इदं विश्वं भुवनं ममेति' प्रभात मिति मत्वा "सर्वाणि
भूतानि" स्वासुखास्वितिकर्तव्यतासु अभिममागच्छन्ति । 'यमस्य
माता पर्युह्यमाना' यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण अथवा द्यु-
स्थानस्य यैव जाया सा मातेति । जायतेऽस्यां पुत्रत्वेन पतिः
'जाया' भार्या, "महतो विवस्वतः" प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणा 'ननाश'
नश्यति । मङ्गपते भाव्यकारोऽर्थं निराह ।—"रात्रिरादित्यस्य"
उषा जाया, सा "आदित्यस्योदयेऽन्तर्द्ध्यते"—इति ॥ ११ ॥ •

इति ऋज्वर्यायां निरुक्त वृत्तौ सप्तदशध्यायस्य (द्वादशध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ १२ । १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौरपहततम-
| स्त्वाकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति ॥ १ (१२) ॥

* तथा हि—"पतिभार्यां सम्प्रविशन् गर्भो भूत्वेह जायते । जायायास्तत्र जाया-
र्त्नं यदस्यां जायते पुनः ॥"—इति म० सं० ६७० ८ स्त्री० ।

+ अत एव च रात्रेरपरं नाम "वहत्या"—इति, एतन्मूलकस्य वहत्यापर्या-
ख्यान मन्त्राच्चारस्य स्वर्णं एवति सौ० ६० ३० ।

“सविता”—इति* वक्तव्यम् । स पुनरेष “व्याख्यातः” अभिधानतः; इह पुनरादित्यः । “तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्का-
कीर्णरश्मिर्भवति” यदा यस्मिन् काले द्यौरेव अपहततमस्का भवति,
न पृथिवी; पृथिव्यां तमो भवति; दिक्पहते तममि विक्षिप्ता
अस्यां रश्मयो भवन्ति, स सावित्रः कालः, तस्मिन् काले आदित्यः
सवितोच्यते† । “तस्य” सवितुः तत्कालोपलक्षितस्य “एषा” ऋक्
प्राधान्यस्युक्तिः “भवति” ॥ १ (१२) ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं
द्विपदे चतुष्पदे । वि नाक मख्यत्सविता वरेण्योऽनु
प्रयाणं मुषसो वि राजति ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रति
मुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शने भवति कवतेर्वा
प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं
सविता वरणीयः प्रयाण मनृषसो विराजत्यधोरामः
सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामा-
न्यादित्यधस्तात्तद्देवायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्या-
दधस्ताद्रामोऽधस्तात् कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं

* निघ० सूत्र० १७० (७); १भा ४८०, ४८१प्र० ।

† “चयस्त्रिंशद्दे देवा षष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादश आदित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च (रे० ब्रा० १प० १७० ४७०)”—इत्येवमादिषु यूनानां द्वादशाना
मादित्यानां नेष प्रथमा, सवितेति; दिनाद्ययामाद्यत्तौयांशकालोऽस्याधिकतः ।

‡ “देवायां” क, ख, ग ।

चित्वा न रामा मुपेयाद्रामा रमणायोपेयते न धर्माय
 कृष्णजातीयैतस्मात् सामान्यात्कृकवाकुः सावित्र इति
 पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्या दिति काणा-
 नुवादं परीत्य कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेत्-
 त्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्तस्यैषा
 भवति ॥ २ (१३) ॥

“विश्वानि रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि”—इति* । श्यावाश्वस्यार्षम् ।
 आभिप्रविके प्रथमेऽहनि विनियोगः ; शिष्यपाशप्रतिभोके च
 यजमानस्याग्नौ । ‘विश्वानि’ ‘सर्वाणि’ ‘रूपाणि’ रूपवत्स्वर्येषु ‘प्रति-
 मुञ्चते’ आवध्नाति । तमोऽपन्नं रूपाण्याविःकुर्वन् । ‘कविः’ ‘ज्ञान-
 दर्शनः’ अथवा ‘कवतेः’ धातोः गत्यर्थस्य कविः, कवति गच्छ-
 त्यभौ नित्यम् । किञ्च कवित्वादेव ‘प्रामावौत्’ ‘प्रसुवति’ जन-
 यति । अभ्यनुजानाति च ‘भद्रं द्विपदे चतुष्पदे’ ‘द्विपाद्भ्यश्च’ मनु-
 ष्यादिभ्यः ‘चतुष्पाद्भ्यश्च’ गवादिभ्यः, यद्यन्तेषां भद्रं कल्याणं तत्तत्प्र-
 सुवति । किञ्च । ‘वि नाकम् अख्यत्’ विख्यापयति नाकं द्याञ्च
 विदर्शयति ; तदाहि तस्यां विकीर्णरश्मयो भवन्ति । किञ्च ‘अनु-
 प्रयाणम्, उषसः वि राजति’ उषसः प्रयाण मनु विराजति प्रकाशते ।
 सोऽस्माकं नामेदं करोत्वित्याशिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा ॥

* ख० सं० ४, ४, १४, १ । य० वा० सं० ११, १ ।

। ‘कवते’ निघ० १७० १४ख० (२०) ; १भा० १२१, १४२५० । ‘कविः’
 निघ० १७० १४ख० (२०) ; १भा० १२८, १४२ । ‘अतीतानामतविप्रज्ञहविषयं
 यगपत् ज्ञानं यस्य स ज्ञानदर्शनः’—इत्यवटः ।

“वि नाक मस्यत्”—इति सवितुः कासोपलक्षकं मन्मसिद्धम्, तत्पशुगुणसामान्येन समर्थवन्नाह ।—“अधोरामः सावित्र इति पशु-समान्नाये विज्ञायते”* । “कस्माद्गुणसामान्यात्”? इति—“अध-स्नात्तदेकायान्तमो भवति” उपरिष्ठाच्च ज्योतिः† । शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मित्वान्तस्थाः ; अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति । एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः ॥

आह;—“अधोरामः” इति किमुक्तं भवति? उच्यते,—“अध-स्तात्क्षणाः”—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति ॥

आह;—“क्षणाः कस्मात् सामान्यात्” राम इत्युच्यते? शृणु,— विज्ञायते हि “अग्निश्चिन्वा” प्रथमं चिन्वा “न रामा मुपेयात्”— इति‡ । “रामा”—इति शूद्रोच्यते; सा हि “रमणाय” एव

* अन्वेषादौ हि एकविंशत्यादयो यूपो भवन्ति, तेषु तद्द्वान्तरेषु च घाम्या चारण्याश्च बहवः पशवो बहवः भवन्ति, तेषां सत्युद्योश्च ये मन्त्रा आवायन्ते, त एव पशुसमान्नाया उच्यन्ते (य० वा० सं० १४५० १—४०; १९५० ५८, ५९ क० इत्या-दयः द्र०)। तत्र च पशुसमान्नाये “अधोरामः सावित्रः”—इति श्रूयते (य० वा० सं० १९५० ५८ क०), अधोरामः अधस्तात्क्षणाः पशुः सावित्रः सवितृदेवताक इति च तदर्थः ।

† एवञ्च सवितृनामकादित्यस्य = प्रथमोदितस्य सूर्यस्य, अधोभागे तमसा नारभः, उपरिष्ठाच्च ज्योतिषा मिति फलितार्थः; इडायां = शचिष्याम्, सर्वदेव एकतः सूर्यो ऽष्टं धाति एकत उदेति चेति तमोज्योतिषोः अक्षरार्थमावाभ्यां सर्वदेव स्थितिरिति भावः ।

‡ एवञ्चान्यत्र शूद्राया उपयमो न दीपावह इति सुतराम् । तथा च “शूद्रावेदो पतत्यनेः”—इति (१५० १९ श्लो०) मनुवचन मङ्गलसर्वशीर्षाद्यपर मिति स्थितम् ।

“उपेयते”—“न धर्माय” रमणार्थं मेव सा । “कृष्णमातीया”—
इत्येकार्थो शब्दावधुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत्
पशावयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णसामान्यमात्रेण* ॥

“कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते”†, सः “कृष्णा-
सामान्यात्”? इति, उच्यते,— “कालानुवादं परीत्य” सवितुः
काल मसौ वक्षीति। एवं परीत्य परिज्ञाय समाम्नाये तस्य
सावित्रत्वं कृकवाकुशब्द मधुना निर्वक्ति । “कृकवाकोः पूर्वं शब्दानु-
करणम्” कृकवाकु-शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृकः—इत्येव मसौ
शब्दङ्करोति; “वचेरुत्तरम्” वाकुरित्येतत्; कृकः—इत्येवं वक्षीति
कृकवाकुः ॥

“भगः” वक्तव्यः‡ । स पुनरेषः “व्याख्यातः” स्त्रीभगेन शब्द-
धृत्यन्तितः॥ (“तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्”) तस्मात्सावित्रात्कालात्
रत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति॥ ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१३) ॥

* एवञ्च कृष्णत्वं शूद्राणां प्राकृत मार्याणाम्प्राकृत मासीतदानौ मित्यपि
वचम् । अत एव “कृष्णा चवषेधामभिर्गोत् (अ० सं० १, १, ८, १)”—इति
याख्याभावसरे “कृष्णान्, कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान्”—इति सा०भा० । एवं वक्ष्य ।

† य० वा० सं० १४५० १५०० ।

‡ “कृकवाकुः” ताक्षशूद्रः, कुकूट इति यावत्; स च पशुः ‘सावित्रः’ सवितृदेव-
ताक इत्यर्थः । सवितृदयकाले एव तेषां वतश्रुतेः । कृकवाकु-शब्देन मयूर-सरदावपि
गृह्येते ।

§ निघ० ५५० १५० (८); १भा० ४६०, ४६१४० ।

॥ १५० १पा० ४५०; १भा० १११४० १५० ।

॥ द्वादशसादित्येभ्यं द्वितीयः; दिनाद्यथामनमध्यतृतीयांशकाजोऽस्याधिकतः ।

“त्रि नाक मस्यात्”—इति सवितुः काखोपलक्षणकं मन्मसिद्धम्, तत्पशुगुणमामान्येन समर्थयन्नाह ।—“अधोरामः सावित्र इति पशु-समाप्ताये विज्ञायते”* । “कस्माद्गुणसामान्यात्” ? इति—“अध-स्त्रात्तदेष्टायास्तमे भवति” उपरिष्टाच्च ज्योतिः† । शुक्रं तदा दिवि भवति, कौर्णरश्मिवात्तस्याः ; अधस्तात् भूम्यां तदा तमे भवति । एतस्मात् कालदेवतागुणमामान्यात् पशुरपि तद्यारूप एव भवति सावित्रः ॥

आह ;—“अधोरामः” इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“अध-स्तात्कृष्णः”—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति ॥

आह ;—“कृष्णः कस्मात् सामान्यात्” राम इत्युच्यते ? गृणु, — विज्ञायते हि “अग्निश्चिवा” प्रथमं चिवा “न रामा मुपेयात्”— इति‡ । “रामा”—इति गृहोच्यते ; सा हि “रमणाय” एः

* अक्षमेधादी हि रश्मिश्चन्द्रादयो यथा भवन्ति, तेषु तद्देवान्तरैश्च यथा चारण्याश्च यथा पशवो यथा भवन्ति, तथा कृत्यथाश्च ये मन्वा आवाचन्ते, न च पशुसमाप्ताया उपरिष्ते (य० वा० मं० १४७० १—४० ; १८७० ५८, ५९ क० इति द्याः ३०) । तत्र च पशुसमान्नाये “अधोरामः सावित्रः”—इति उच्यते (य० वा० मं० १८७० ५८ क०), अधोरामः अधस्तात्कृष्णः पशुः सावित्रः सवित्रदेवताश्च इति च तदर्थः ।

† एवञ्च सवित्रनामकादित्यस्य = प्रथमोदितस्य सूर्यस्य, अधोभागे तमसा भारणः ज्योतिषा मिति पश्चिमाक्षे; रक्षायाम् = शिव्याम्, सर्वदेव रक्षताः सूर्ये ऋषीणां उदेति चेति तमोज्योतिषोः अक्षरंभावात्सा सर्वदेव स्थितिरेति भावः ।

‡ एवञ्चान्यत्र गृह्याया उपपत्तौ न दोषाश्च इति उत्तरम् । तथा च “गृह्यावेदं पतत्येः”—इति (१७० ११ख०) मनुवचनं मन्त्रतत्त्वसर्वोदात्तपरं मिति स्थितम् ।

“उपेयते”—“न धर्माय” रमणार्थं नैव सा । “कृष्णजातीया”—
इत्येकार्थो शब्दावधुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत्
पशावयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णमामान्यमात्रेण* ॥

“कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमान्नाये विज्ञायते”†, सः “कस्मा-
त्सामान्यात्”? इति, उच्यते,— “कालानुवादं परीत्य” सवितुः
काल ममौ वक्तौति‡ । एवं परीत्य परिज्ञाय समान्नाये तस्य
सावित्रत्वं कृकवाकुशब्द मधुना निर्वक्ति । “कृकवाकोः पूर्वं शब्दानु-
करणम्” कृकवाकु-शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृकः—इत्येव ममौ
शब्दकुरोति; “वचेरुत्तरम्” वाकुर्गित्येतत्; कृकः—इत्येवं वक्तौति
कृकवाकुः ॥

“भगः” वक्तव्यः§ । स पुनरेषः “व्याख्यातः” स्त्रीभगेन शब्द-
व्युत्पन्नितः॥ । (“तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्”) तस्मात्सावित्रात्कालानु-
परत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति¶ ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ २ (१३) ॥

* एषश्च कृष्णत्वं शूद्राणां प्राकृत मार्याणाम्प्राकृत नापीचदानौ नित्यपि
युवचम् । अत एव “कृष्णा अर्धवैधानभिर्गोत् (अ० सं० १, १, ८, १)”—इति
वाय्यानावसरे “कृष्णान्, कर्मविघ्नकारिणोःसुरान्”—इति सा०भा० । एवं वृत्तम् ।

† य० वा० सं० १४ अ० १५ क० ।

‡ “कृकवाकुः” तावच्चूकः, कुकूट इति यावत्; स च पशुः ‘सावित्रः’ सवित्रदेव-
ताक इत्यर्थः । सवित्रुदयकाले एव तेषां वतश्रुतेः । कृकवाकु-शब्देन मयूर-सरदावपि
मृच्छेते ।

§ निघ० ५ अ० १ अ० (८); १ भा० ४८०, ४८१ अ० ।

॥ १ अ० १ पा० ४ अ०; १ भा० १११ अ० १५० ।

¶ द्वादशसादित्येभ्यं द्वितीयः; दिनाद्ययामनध्यह्नतीर्थाशकाशोऽप्याधिकतः ।

कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषा मित्यग्निः
 पृथिवीं दहति सर्व मेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो
 गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यद्रग्निभिर-
 भिप्रकम्पयन्नेति तदृषाकपिर्भवति वृषाकम्पन्स्तस्यैषा
 भवति ॥ ८ (२७) ॥

“वयः केगिर्गः”—इति * । टाघेतमम आर्षम् । मराव्रते
 वैश्वदेवे शस्यते य एतं वयः केगिर्गः अग्निमायुर्ग्याः ‘स्रतुया’
 कालेकाले ‘विचलते’ यथाकालम् । “अभिविपश्यन्ति” स्वकर्माधि-
 कारयुक्तनानुग्रहणं लोकं मनुष्यैर्गन्ति, ‘एषाम्’ ‘एकः’ पृथिवी-
 स्यात् । “अग्निः” ‘संवत्सरे’ “पृथिवीं” ‘वपते’ “दहति” इत्यथः ।
 तथा हि मा कर्मणा सम्पद्यते । “विदु मेका अभि चष्टे” स्वाधि-
 कारयुक्तैः “कर्मभिः” “अभिविपश्यति” अनुगृह्णाति “आदित्यः” ।
 “भ्राजिरेकस्य दृष्टे” । “गतिरेकस्य” रजसाद्भूतेन पार्थिवेन उद-
 केन का “दृश्यते” “न रूपम्” “मध्यमस्य” । ॥

“अथ यद्रग्निभिरभिप्रकम्पयन्नेति” । ‘अथ’ ‘यत्’ यदा आदित्यः
 ‘रग्निभिः’ उपसंहृतेरूपमस्यन्नेर्भृतानि ‘अभिप्रकम्पयन् एति’, “तत्”

* अ० सं० १. २. ११. ४; अथ० सं० ६. १६, ३ ।

† वायोः विद्युतो वेति भावदोषोक्तः । मायणस्वाद—“एकस्य वायोः भ्राजि-
 र्गतिर्देदृष्टे दृश्यते सर्वे, न रूपम्, अप्रत्यक्षत्वात्; स्वर्गशब्दधृतिकम्पयन्निर्गम्यत इति
 हि न्यायविदो वदन्ति ।”—इति ।

तदा “वृषाकपिर्भवति” * वृषिता चावग्यायानां कल्पनश्च भूतानाम् † ; सर्वो हि भगवन्वृष्ट्ये तद्भयात् कल्पते ‡ ॥

“तस्य एषा भवति”—॥ ८ (२७) ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष स्वप्नंशनोऽस्तु मेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥
पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसृतानि वः कर्माणि कल्पयावहै
य एष स्वप्नंशनः स्वप्नान्नाशयत्यादित्य ॥ उदयेन सोऽस्तु मेपि पथा पुनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तु मेतद् ब्रूम आदित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ९ (२८) ॥

“पुनरेहि वृषाकपे”—इति १ । वृषाकपेर्गर्षम् । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंमिनः शन्तं विनियुक्ता । हे ‘वृषाकपे’ भगवन् ! ‘यः एषः’ त्वं (‘स्वप्नंशनः’) स्वप्ननाशनः “स्वप्नान्” “उदयेन” “नाशयामि”, “सोऽस्तु मेपि पथा पुनः” । यश्च त्वं ‘विश्वस्मात्’ “सर्वस्मात्” जगतः ‘इन्द्रः’ ईश्वरः ‘उत्तरः’ उद्धृततः, स त्वं ‘पुनः’

* निघ० ५ अ० ६ ख० १६ (१भा० ४६०, ४६१ प्र०) ।

† द्वादशस्रादित्येष्वथं नवमः ; दिनदत्तौ यथामान्यदत्तौ यांशः कालोऽस्याधिकतः

‡ पु० ११ अ० ४ पा० ५ ख० (११८ प्र०) ११ अ० १ पा० ८ ख० (१११ प्र०) च द्र०

§ ‘पुनः’ । विश्वस्मादिन्द्र — इति च-प्रभृतिषु ।

॥ “स्वप्नान्नाशयत्यादित्य” च-प्रभृतिषु ।

¶ अ० सं० ८, ४, ४, ६ ।

‘एहि’ आयाहि, उदयं प्राप्नुहि । तत आवां ‘सुविता’ (“सुप्रसूतानि”) सुप्रवृत्तानि शोभन मर्थं सुद्दिश्य जगतोऽनुग्रह मेतानि शोभनानि “कर्माणि” प्रवृत्तानि ‘कल्पयावहै’ मगणानि कुर्वः * ;— त्व सुदयेनाह मनुष्ठानेनेति ॥

“यमः” वक्तव्यः †, स पुनः “व्याख्यातः” निर्वचनतः ‡ ; इह तादित्योऽभिधेयः ॥

“तस्य एषा भवति”— १८ (२८) ॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः । अत्रा
नो विश्वपतिः पिता पुराणां अनुवेनति ॥ यस्मिन्
वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतशये वापि वोपमार्थे स्याद्दृष्ट
इव सुपलाश इति वृक्षो ब्रथनात्पलाशं पलाशना-
हेवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य
पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेताजएकपा-

* “इन्द्राण्यहं चावा मभौ पथ्यालोच कुर्वाव” — इति मा० भा० ।

† निघ० पू० अ० ६४० १० १भा० ४४०, ४४४७० ।

‡ “यमो यच्छतीति मतः” १० अ० ० पा० ६४० १० ४७० ।

§ हादमसादित्येष्वर्थं दग्मः । दिनान्ययामाद्यष्टनोशांशाऽस्याधिहतः । “सङ्गच्छते रश्मिभिरिति अक्षमयावस्य आदित्य उच्यते” — इति निघण्टुव्याख्याया माह देवरात्रोऽपि (१भा० ४४४३० १पं०) ।

॥ “वृतः शये” क ।

¶ “पलाशदनादेवैः” क ; “पलाशदनादेवैः” ख, ग ।

दजन एकः पाद्* एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन
पिबतीति वैकोऽस्य पाद् इति वा । एकं पाद्वन्नोत्खि-
दतीत्यपि निगमो भवति तस्यैप निपातो भवति
वैश्वदेव्या मृचि ॥ १० (२६) ॥

‘यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे’—इति † । कुमारस्य यामाधनस्था-
धम् । ‘यस्मिन् वृत्ते’ आदित्ये; स हि स्वगत्या कालम् अतिक्राम-
यन् सर्वभूतानां मायुंषि चपयति । “वृत्तयति वृत्तः” । “वृत्तये
वा” पुण्यकृद्भिर्दृते पित्रासे इत्यर्थः । ‘सुपलाशे’ सुष्ठु पराशीर्णमले
दौर्गमिति ‘देवैः’ मह “रणिभिः” ‘सम्पिबते’ “मङ्गच्छते” अन्तं
गच्छन्नादित्यः । तत्र किमिति ? ‘अत्र’ ‘नः’ अस्मान् पुण्येन कर्मणा
त्रियया च तस्मापिकया गतात्मनः ‘पुराणान्’ इव तन्निवाभिनः
‘अनु’ (‘वेनति’) वेनतु (“कामयेत”) कामयतु सम्प्रीणयत्वित्यर्थः ॥

“वृत्ते इव सुपलाशे”—इति, ऐतिहासिकपक्षे स्वगृह सुपागतान-
नस्मान् सुपलाशवृत्तप्रथमखनिवासे पितृराजो ‘धमः’ ‘पुराणान्’
इव तस्मोक्निवाभिनः पितृन् अनु कामयतु । अस्मिन् पक्षे देवैः
सम्पिबत इति तदनुचारिणो गृह्यन्ते देवा इति ‡ ॥

* “एकपाद्” क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ८, ७, १०, १ ।

‡ “नक्षिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् धमं
दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपोमं लोकं माडागाम । अयं मर्धं ददमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते ।
यद्वा कुमारो नाम नक्षिकेतसोऽन्यः कश्चिदपि । यच्छतीति धम आदित्यः । त मनेन
मृत्तेन तुष्टाव ।”—इति सा० भा० ।

“अजएकपात्”—इति वक्तव्यम् * । स पुनः अथ मादित्यः †
 नित्यम्, “अजमः” गमनः “एकः” च “पादः” ब्रह्मणः ; विज्ञायते
 हि—“अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः”
 इति ‡ । “एकेन पादेन पातीति वा” । सर्वं मिदं जगत् एके-
 नांशानुप्रविश्य पाति रक्षति स्वापकाले प्राणात्मना ऽन्नं पचन्न-
 जनश्चेत्यज एकपात् । “एकेन पादेन पिबतीति वा” । एकेनांश-
 नोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्यजनश्चेत्यजएकपात् । अथ “वा” अजनेो
 गमनः, “एकोऽस्यपाद इति” अजएकपात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने
 जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः ;

जिगमोऽपि हि भवत्येवास्मिन्नर्थे—“एकं पादं नात्स्विदति
 मल्लिलाद्भ्रम उद्धरन् । स चतः सुद्धरदङ्गं न मृत्युनामृत भवत्” ।
 एक मात्मनः पादं मंशं नात्स्विदति नाद्धरति इति आदित्यो
 दंशः महत्तस्तमशो वाच्यते वाहत्या । कुतः पुनर्नात्स्विदति? ‘मलि-
 लात्’ मन्मात्रे ब्रह्मणि लीनाऽतस्माज्जगतः, ‘उद्धरन्’ अहन्यहनि
 उद्यन्निरर्थः । ‘स चत्’ ‘तं’ जीवभूत मात्मनः पादं मेतस्मात् जगतः
 ‘उद्धरेत्’ ततस्तद्दुद्धरणममकालं मेव ‘अङ्गं’ लिपिं ‘न मृत्युर्नामृतं
 भवेत्’ ; — सर्वं मिदं सव्यपदेश्यं मदेव स्यादित्यर्थः † ॥

* निघ० पृष्ठ० ६ख० १८ (१भा० ४१०, ४१४२०, ।

† द्वादशस्य आदित्येऽप्येकमेकादशः ; दिनान्ययाममश्रद्धतौशांशः कालोऽस्याधि-
 कृतः । “अस्तभावस्य आदित्य उच्यते”—इति चादेइ निघण्टुव्याख्यायां देवराजः ।

‡ “तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यथ्यास
 मयाधिदैवत मग्निः पादः”—इत्यादि ब्रा० ब्रा० ४, १८ ।

§ द्वादशपाद आदित्यः, तत्र यस्यादये खल्वेकः पादोऽवशिष्येत स एवेकपादिति
 वाह कश्चित् ।

“तस्य एष निपातो भवति” साधारण्येन “वैश्वदेव्या मृचि”—
॥ १० (२६) ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धृत्ता सिन्धुरापः
समुद्रियः । विश्वे देवासः शृण्वन् वचांसि मे सरस्वती
सह धीभिः पुरन्ध्या ॥ पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति
कायन्तद्वत्पवीर मायुधन्तद्दानिन्द्रः पवीरवान् । अति-
तस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्
पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् तन्यतुस्तनिची
वाचोऽन्यस्या अजश्चैकपादिवो धारयिता (च*) सिन्धु-
श्चापश्च समुद्रियाः (चा†) सर्वे च देवाः सरस्वती च
सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि
शृण्वन्तु वचनानीमानीति पृथिवी व्याख्याता तस्या
एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या मृचि ॥ ११ (३०) ॥

“पावीरवी तन्यतुः”—इति † । वसुकर्णस्थार्षम् । वैश्वदेवे शस्त्रे
विजियोगः । “पविः शल्यो भवति” । कस्मात् ? “यद्” “विपु-
नाति” विदारयति “कायम्” तेन शास्त्रेण “तद्वत् पवीर

* “नास्येतत् पदम् च-प्रवृत्तिषु ।

† नास्येतत् पदम् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ अ० सं० ८, ९, ११, २ ।

मायुधम्” । रो मत्वर्थे । तेन शल्यवता आयुधेन “तद्दानिन्द्रः पवीरवान्” ॥

यथा चैतदेवं तथैष निगमः ।—“अतितृष्यौ पवीरवान्”—इति । “यो जनान् महिषादव”* । विप्रवन्धोरार्पम् । ‘यः’ इन्द्रः ‘महिषान्’ अतिमहतोऽप्यसुरजनान् ‘युधा’ युद्धेन (‘अति’) अतीत्य ‘तृष्यौ’ ‘तिष्ठति’ ‘पवीरवान्’ आयुधवान् । अपि च ‘अपवीरवान्’ अनायुध इत्यर्थः । सायुधो निगायुधञ्च नित्यं मसुरजनान् महतोऽपि अति-तिष्ठति यः, स इदं नामास्माकं करोत्विति† ॥

“तद्देवता वाक् पावीरवी” स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया वाचो देवता, सैन्द्रो वाक् पावीरवी। ‘तन्यतुः’ (“तनित्रा”) तनयित्री “वाचोऽन्यस्याः” । तदुक्तम्—“तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति” । सा च “दिव्या वाक्” : “अजस्रैकपात् दिवो धारयिता” । एतदत्र शुभ्यान्तवम् अजस्रैकपदः । “मिन्धुश्च” नदः, “आपश्च”

* “यो जनान् महिषा दवान् तितृष्यौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १४, १ ।

† “वेऽसमातिः, जनान् स्वविरोधिभूतान्, अतितृष्यौ अतिक्रम्य तिष्ठति पराभावयतीत्यर्थः । क इव ? महिषान् मिनृ इव । कौदशः सन् ? पवीरवान् । पवीरः पतिः खड्गवान् । उत अपि च अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् । शक्यसाक्षात् अपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । उत अपि च किं कुर्वन् ? युधा योधनेन, युद्धा इत्यर्थः ।”—इति सा० भा० ।

‡ “पावीरवीं शंसति ; वाग् वै सरस्वती पावीरवी, वाचोव तद्दार्पं दधाति”—इति रे० ब्रा० १५० १२७० १२७० ।

§ “सुमुद्रोऽपि विश्वरूपा अजस्रैकपात्”—इति य० वा० सं० ४, ११ ।

समुद्रियाः, 'विश्वे च देवाः' "सर्वे च देवाः" 'गृणवन्' "गृणन्तु"
 "इमानि वचनानि" स्तुतिलक्षणानि । किं वचनान्येव ? किं तर्हि ?
 'सह धीभिः' "कर्मभिः" हविर्दानयुक्तैः सहितानि । 'सरस्वती'
 "च" गृणोतु 'पुरन्ध्या' "सह" ब्रह्मधात्र्या, माध्यमिकया वाचा ।—
 इत्येतदाशाम्नेहे ॥

निर्वचनस्यास्या मृच्यन्तरे पादे सम्यक् पाठो ऽन्वेयः* ॥
 "पृथिवी"†, "व्याख्याता"‡ । "तस्या एष निपातो भवति" दिवः
 पृथिव्याः "ऐन्द्राग्न्या मृचि";— न स्तुत्यत्वेन ; किं तर्हि ? नैघण्टुकेन
 केवलम् ॥ ११ (३०) ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्या मवमस्या
 मुत स्थः । अतः परि वृषणावा हि यात मथा सोमस्य
 पिबतं सुतस्य ॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो
 व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमान्या मृचि
 ॥ १२ (३१) ॥

"यदिन्द्राग्नी परमस्याम्"—इति० कुत्सस्यार्षम् । हे 'इन्द्राग्नी !'
 'वृषणौ' ('सद्') यदि यवां 'परमस्यां पृथिव्यां' द्युलक्षणायाम्,

* मन्वेषणेन न किमपि फलं सम्पन्नम् ।

† निघ० ५ख० १ख० १६ (१भा० ४६०, ४६४प्र०) ।

‡ १ख० ४पा० १ख० १भा० ६४४० १८५० (२भा० १९४४०) ।

४ ख० सं० १, ७, १०, १ ।

शरीर मादित्यः; आश्रयणाद्वा सर्वं मिदं मस्मिन्मात्रितमिति । तस्मिन्
 'मम चक्षयः' 'रश्मयः' 'प्रतिहिताः' प्रत्येकं हिताः निहिताः । ते
 पुनः सप्तैव अन्यनाधिकाः सन्तः, सार्वदिकं मुदकं मुपनयनन्तः, तेने-
 द्वास्त मादित्यं 'सदं' सदेव ('अप्रमादम्') "अप्रमाद्यन्तः" अनु-
 त्सर्गेण स्वस्य कर्मणः 'रत्तन्ति' : निरिन्धनः पार्थिवोऽपि ह्यग्निः
 इन्धनवयान्निर्वाप्येत, "त एव" मम सृष्टाः "आपनाः" सर्वस्य लोकस्य
 व्यापनाः, 'स्वपतः' अस्तं मुपगच्छतः, अस्यादित्यस्यैव तं 'लोकम्'
 आत्मानं गच्छन्ति, वाह्यं मण्डलं प्रविशन्ति । तेष्वनुप्रविष्टेषु
 'तत्र' सुप्तेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु तत्रान्तर्गतौ 'जागृतः' तन्मण्डला-
 न्तरपुरुषः, तदधिष्ठाता, यो ऽसौ हिरण्यगमश्रुः हिरण्यकेश इति
 विज्ञायते*, वायुश्च ।—“इत्यधिदैवतम्” ॥

“अथाध्यात्मम्” ।— मण्डलवदस्मच्छरीरे रश्मिवदिन्द्रियाणि
 प्रतिहितानि निहितानि†; तच्छरीरं नित्यं रूपाद्यालोकनाद्युपकारेण
 रत्तन्ति अप्रमाद्यन्ति, ममापनानि व्यापनानि विषयाणां शरीरस्य
 वा । तान्येव स्वपतोऽस्य जीवस्य सुखदुःखभोक्तुः लोकं शरीरं मेव
 प्रत्यक्षमित मीयुः;—बुद्धिद्वारेण भोक्तव्यं भावनानुरूपेण लीयते ।
 यद्भावनोपपादकः स्वप्नभोक्तुः स्वप्नो भवति, तत्र जागृतः शरीरपरि-
 पालनार्थम्; प्राज्ञश्चात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्तते;

* “हिरण्यकेशः” ऋ० सं० १, ७८, १ ; “हिरण्यगमश्रुः” ऋ० सं० १, १११, ८ ।

† “मम चक्षयः प्राणाः, लक्ष्मणः अथपरमनाप्राणमनापदिलक्षणाः, शरीरे प्रति-
 हिता अवस्थिताः ।”—इति मद्यौ ।

तैजसस्य प्राणोऽन्नं पानं पचनव्यूहंश्च रसान्तर्भूतं तेजोवायुवृत्तिः* ॥

“तेषा मेषा अपरा भवति”—। सा पुनः किमर्थम्? रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥ ३ (३७) ॥

तिर्यग्बिलश्चमस † ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । अचासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन उर्ध्वबोधने वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूप मचासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवत मथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन उर्ध्वबोधने वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूप मचासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तृणि ‡ महतो

* “सर्वं ह्येतद् ब्रह्माद्य मात्मा ब्रह्म सोऽयं मात्मा चतुष्पात् । १ । जातरित्त्वानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः । २ । सूक्ष्मस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः । ३ । यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञाघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक् चेतोभुक् प्राज्ञस्तृतीयः पादः । ४ ।”— इति मा० ७० । अथाह च गौडपादाचार्यः—“बहिःप्रज्ञो विभुर्विचो ज्ञानःप्रज्ञस्तु तैजसः । घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव विधा स्मृतः ।”—इति ।

† “तिर्यग्बिलश्चमस”—इति ख (सर्ववैवाच); “तिर्यग्बिलश्चमस”—इति च ।

‡ “गोप्तृणि” क, ख, ग ।

एते 'देवाः' रक्षयः नित्यं ऋष्येव मण्डलादनावरणत्वाद्नरिच्छस्य सर्वतो यन्ति । अथवा 'ऋजूयताम्' "ऋतुगामिनाम्" ऋतावृतौ यथाकाल मस्मात् मण्डलात् गच्छताम् † । 'सुमतिः' शोभना मतिः, प्रसादाभिमुखी मतिः । सा ("नः") अस्मान् प्रति 'निवर्त्तताम्' नियमेन वर्त्तताम्; तत्पूर्विका च 'रातिः' धनलाभोऽस्मान् प्रति नियमेन वर्त्तताम् । ततश्च तेन धनलाभेन उपजनितसामर्थ्याः सन्तो 'वयम्' तेषां संव 'देवानां' 'सप्यं' समानतां याञ्जे कर्मणि समान मङ्गलावम् 'उपमेदिम' ("उपसौदेम") उपगच्छेम वयम् । ततश्च तथाभूताना मस्माकम् 'आयुः' ते देवाः 'प्रतिरन्तु' "प्रवर्द्धयन्तु" 'जीवसे' "चिरं जीवमाय" ।—इत्यांतदाशास्महे ॥

"विश्वे देवाः" ‡ वक्तव्याः । "सर्वे देवाः" त एव रक्षयः, उपहित-विश्वविशेषणाः सन्तो विश्वे देवा भवन्ति ॥

"तेषां" तदभिधानविशिष्टानाम "पथा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ५. (३६) ॥

श्रीमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवासु आ गत । द्वाश्चासौ
द्वाशुषः सुतम् ॥ अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः
सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुत मिति

* "मण्डलादनावरणत्वाद्नरिच्छस्य"—इति क० वृ० पाठः ।

† "ऋजूयताम्—ऋजू माजं वयुक्तं सम्यगनुष्ठानारं यजमान मात्मन रच्छताम्"
—इति सा० भा० ।

‡ निघ० ५. अ० १७० १० (१भा० ४६०, ४६१ वृ०) ।

तद्देतदेक मेव* वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते
 यन्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव-
 विश्वलिङ्ग मिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो
 भवति बभुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः† सूतांशः
 काश्यप आश्विन मेकलिङ्ग मभितष्टीयं सूक्त मेकलिङ्गं
 साध्या देवाः साधनात्तेषां मेषा भवति ॥ ६ (४०) ॥

“ओमामश्वर्षणीधृतः”—इति । मधुच्छन्दसा दृष्टा । प्रउगे ग्रहे
 विनियोगः । वैश्वदेवस्थानेन प्रातःमवने ग्रहो गृह्यते । हे ‘विश्वे
 देवाः!’‡ ये यूयम् ‘ओमामः’ “अवितारः” रक्षितारः, ‘श्वर्षणीनां’
 मनुष्याणां खेनोपकारेण ; “अवनौया वा” तर्पणाक्षाः । (‘धृतः’)
 धारयितारश्च स्थितिकर्त्तारः । ते यूयं ‘दाश्यामः’ “दत्तवन्तः” मनमा
 कृतसङ्कल्पा भूत्वा इदं नामाम्नाभिरस्मै देय मिति । ततः अस्य
 ‘दाशुषः’ “दत्तवतः” हवीषि यजमानस्थितं ‘सुतम्’ अभिषुतं सोमं
 पातुम् “आगत” ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

अधुना विश्वान् देवानधिकृत्य तद्गत मेवाधियज्ञे विश्वारथिष्यन्तु-

* “तद्देतदेक मेव” क, ख, ग ।

† “बभुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः”—इत्येषोःशक्तु “सूक्त मेकलिङ्गम्”—
 इत्यन्तः परस्मान् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ७२० सं० १, १६, ६ ; य० वा० सं० ७, २२ ।

§ “एतन्नामका देवविशेषाः”—इति सा० भा० । वस्तुतो बहुदेवताभिप्रायिक
 मेवैतत् सर्वत्र प्रयुज्यते : न तु विशेषदेवमणाभिप्रायिकम् ।

पोद्धन्ति ।—“तदेतदेक मेव * वैश्वदेवं गायत्रं ह्यचम्”—इत्ये-मादि ।
 'तत्'—इति समासाद्यस्यानुसृतये । 'एतत्'—इति वक्ष्यमाणार्थ-
 मन्निधीकरणाय । 'एकं' 'ह्यचं' 'सूक्ते' 'वैश्वदेवं' 'गायत्रं' गायत्रेण
 कन्दसा युक्तं 'द्वयतथौषु' सर्वास्वपि वङ्गेषु शाखासु । 'विद्यते';—
 नान्यदस्मिन्वास्मिन्कन्दसि ; प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तरन्यैरपि
 वङ्गभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियुक्तं । तत्र किं कर्तव्यम्?—इति, यत आह ;—
 “यन्तु किञ्चिद्दृष्टदेवतं” मन्त्रजातं गायत्रेण कन्दसा युक्तम्, “तद्वैश्व-
 देवानां स्थाने युज्यते” । न्याय्य मित्यतो “यदेव” (“विश्वलिङ्गम्”)
 विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनि-
 युज्यते ;— न वङ्गदेवतामात्रेण—“इति” “शाकपूर्णः” मन्यते । ।
 तत् किं मस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमतं सुत न? इति, यत
 आह ;—“अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति” अनैकान्तिक एष उद्देशः ।
 उद्देशः प्रतिज्ञा ;—“यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने
 विनियुज्यते”—इति । कथं मनैकान्तिकम्? इति ; वैश्वदेवं हि
 मन्त्रजातं समासाद्ये क्रियार्थं सुत्यद्यमानं मासाद्यस्य क्रियार्थत्वाद्गायत्रे
 कन्दसि तावदेवोत्पत्तुं मर्हति, विश्वयुक्तमन्त्रजातवद्यावत्कर्मसु सर्व-
 वैश्वदेवेषु तच्छन्दस्केषु अत्र मिति ;— न च तत्सर्वास्वपि दश-

* “तदेतदेक मेव”— इति क० घ० पाठस्य । सायणधृतपाठस्तु तदेतदेक मेवेत्ये-
 वेति च एव समीचीनो मन्यतेऽस्माभिः ।

† इमा० १४४४० ऽर्ष०, १२४४० १२० द्र० ।

‡ “अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्यायः इति यास्कस्य मतम् ; देवविशेषस्त्वैवासा
 धारत्वं लिङ्ग मिति शाकपूर्णमतम्”— इति सायणेनाज्ञो निष्पन्नार्थः ।

तयोष्वस्ति इन्द्रस्यलङ्घनोत्पादे ; प्रयोजनं च तच्छब्दोयुक्तैरपि
 त्रिविधैर्मन्त्रैर्भवति ; न च ते तथाविधाः मन्त्रीति ब्रह्मदेवताश्च
 तस्मिन् इन्द्रमि मन्त्रि । तत्किं मन्त्रु तस्य कर्मणः प्रहाणम्, उत वा
 तस्स्थाने ब्रह्मदेवतासि सूक्तान्योप्यन्ताम् ? इति उच्यते ;—युक्तं यद्ब्रह्म-
 देवतासि ओषेरन्निति यास्काचार्यः पश्यन्नाह—“यत्तु किञ्चिद्ब्रह्म-
 देवतां तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते” । सेय मनुत्पन्निर्गायत्रे इन्द्रसि
 वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलङ्घनं गमयति । ब्रह्म-विश्वशब्दयो-
 रितरेतरार्थाभिधेयप्रत्यामत्या ब्रह्मदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त
 एवेति । अपि चैव मनयन्तगत इत्युद्देशः । येन “भृतांशः काश्यप
 आश्विन मकलिङ्गम्” । भृतांशो नाम ऋषिः काश्यपः, स एकेनाश्वि-
 लिङ्गेन युक्त मनेकचं सूक्तं ददर्श, तत्र यास्वप्यश्विलिङ्गं मृत्तु नास्ति
 तासा मप्याश्विनोत्वं तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन ; यथैकेनापि ऋषिणा
 मध्यगतेन ऋषिणो भवन्ति,*—एव मेकेन विश्वलिङ्गत्वेन यावन्ति
 सूक्तानि कर्माणि संयुज्यन्ते ब्रह्मदेवतानि अविश्वलिङ्गान्यपि तानि
 तदर्थसाधकानीति ॥

अध्याम अश्विलिङ्गम्, येन पर्फरौसूक्तं सर्वं माश्विनम् । ।

* ऋषिणो यान्तीति लक्षणाया उदाहरणम् ; वैयाकरणानां साहचरिकायां
 नैयायिकानां च लक्षणा-प्रकरणेनैव द्रष्टव्यम् ।

† ऋक्संहितायाः दशममण्डलौघ-नवमाध्यायस्याद्यं सूक्तं मेकादशर्षम् । तत्र
 षष्ठ्या ऋषि “पर्फरौका”-श्रुतेः तत् पर्फरौसूक्तं मित्युच्यते । तस्य च सूक्तस्याग्निमाया
 मृत्त्वेव “अश्विनोः”—इत्येकं पदं दृश्यते ; एतन्नाचदर्शनेनैव स मन्त्रोऽश्विलिङ्गः सम्प-
 द्यते, तथा खवहियते च सर्वं मेवैकादशर्षं तत् पर्फरौसूक्तं मन्त्रिदेवताक मिति ।

“अध्याम स्तोमं अनुयाम्”—इति* । हे अश्विनौ ! वयं ‘स्तोमं’
त्रिष्टुप्-पञ्चदश्यादिकम् † ‘अध्याम’ अध्यासात्, वर्द्धयेम । किञ्च ;
‘वाजं’ इतिर्लक्षणं मन्त्रं युवाभ्यां ‘अनुयाम’ प्रयच्छेम । तस्माद् युवां
‘सरथा’ सरथौ, इमानरथौ, एक मेव रथं माहूढौ सन्तौ ‘इह’
अग्निम् कर्मणि ‘नः’ अस्मदीयं ‘मन्त्रं’ मननीयं स्तोत्रम् ‘उप यातम्’
उपागच्छतम् । ‘गोखन्तः’ गोरूधस्यावस्थितं ‘पक्कं’ परिणतम्, तद्देव
(‘मधु’) मधुरं ‘यशो न’ यज्ञ इत्यन्ननाम, नशार्शं, लौगाज्यादिस्र-
लणम्, मद्वावौरपात्रे अवनोयमानम्, अन्नचापेक्ष्य आगच्छत मिति
सम्बन्धः । एव मुक्तप्रकारेण ‘भृतांशः’ एतन्नामा ऋषिः ‘अश्विनोः’
‘कामम्’ अभिलाषं मात्मोयाभिः स्तुतिभिः ‘अप्राः’ आपूरयत,
सम्पूर्णं मकार्षीदित्यर्थः । “प्रा पूर्णे” आदादिकः (प०), व्यत्ययेन
मध्यमः ‡ ॥

“अभितष्टीयं सूक्तम्” † चैन्द्रम्, तदपि “एकलिङ्गम्”—इति ॥

* ऋ० सं० ८, १, १, १ ; २०, २, २, ११ । त्रिष्टुप्, अश्विनौ । पाठस्त्वेषुम्—“अध्याम
स्तोमं अनुयाम् वाजं मा नो मन्त्रं सरथे होप यानम् । यशो न पक्कं मधु गोखन्तरा
भृतांशो अश्विनोः कामं अप्राः ॥”—इति ।

† त्रिष्टुप्-पञ्चदश्यादिकम् तु “निरुक्तो हिङ्गरोति”—इत्यादौनि ताच्छ्रीकानि
(१, २) इत्येवम् ।

‡ सर्वे मेतद् व्याख्यातं सायणभाष्यत उद्धृतं मिव गम्यते ; इत एव वा सायणेन
उद्धृतं मित्यपि सम्भाव्यते ।

§ ऋक्संहितायास्मृतीयमण्डलद्वितीयाध्यायस्य नवमं सूक्तं अभितष्टीयं नाम । तस्य
पि सूक्तस्याद्या ऋक् “अभितष्टीयं”—इति, एतदेव तादृशे नामकरणे निदानम् ।
एतच्च सूक्तम् दशमम् । तत्र “ग्रुजं उवेम”—इत्यन्या ; अत्रैवैकञ्च “इन्द्रम्”—इति

यथा—“शुभं ऊवेम”—इति* । विजयाय ‘समस्तु’ संयामेषु
 नित्यं ‘व्रक्तं’ ‘वृचाणि’ वारकाणि शत्रुजातानि, ‘सञ्चितं’ समस्तानां
 वीराणां धनानाञ्च जेतारम्, ‘शुभम्’ शुभम्, उत्साहेन प्रवृद्धम्,
 ‘नृतमम्’ जगतः अतिशयेन नेतारम् ‘जतये’ रक्षणाय ‘अस्मिन्’ ‘भरे’
 मंग्रामे ‘वाजसातौ’ यस्मिन् शत्रून् जित्वान्नानि सम्भज्यन्ते तस्मिन्,
 ‘ऊवेम’ त्रय माङ्गयामहे, तम् ‘इन्द्रम्’ एवमादिगुणयुक्त मात्मनो
 विजयायेति ॥

“माध्याः”। “देवाः” ; “साधनात्” ते हि सर्वे मिदं साधयन्ति ;

श्रूयते ; अत एव सर्वं चैतत् सूक्तं मैत्र मिति व्यवह्रियते । एतच्च सूक्तम् चातुर्विंशिके
 ऽहनि मध्यन्दिने सवनेऽष्टावाकस्य शक्यम् (शा० श्रौ० सू० ०, ४) । प्राक्काण्डान् —
 “अभितष्टेव द्द्विषया मनौषा मित्यष्टावाकोऽहरहः शंसत्यभिवक्त्यै रूप मभि प्रियाधि
 मर्दंशत् पराणीति यान्येव पराण्यज्ञानि तानि प्रियाधि तान्येव तदभिमर्दंशकी धन्य-
 भ्यारभमाणाः परो वा अस्मान् लोकात् स्वर्गा लोकस्त मेव तदभिवदति कवीरिष्णामि
 सन्दृष्टे सुमेषा इति ये वै तेन अषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयज्ञानेव तदभ्यतिवदति”
 --- इति रे० ब्रा० १, ४, ४ ।

* एषा च ऋक्, संहितायां व ऊच दृश्यते । तथाहि—२, २०, ११ ; २, २१, १२ ;
 २, २२, १० ; २, २४, १२ ; २, २५, ११ ; २, २६, १२ ; २, २८, १० ; २, २९, ९ ; २, ४२, ८ ;
 २, ४८, ५ ; २, ४९, ५ ; २, ५०, ५ ; १०, ४९, १८ ; १०, १०४, ११ । इति ; परं तृतीयमण्ड-
 लस्थीयचत्वारिंशत्सप्तमसूक्तौयैवैषा ; तस्या एव अभितष्टीयसूक्तान्यन्तात् । पाठस्त्वेषः—
 “शुभं ऊवेम सववाम् मिन्द्रं मस्मिन् भरे जतमं वाजसातौ । शुभं नृतमं मुप सतये
 समस्तु व्रक्तं वृचाणि सञ्चितं धनानाम् ॥” — इति ॥

† एतस्याः ऋक् सायणौघं व्याख्यानं द्रष्टव्यचेत् १, २, ४, ०. द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० ५, ५० १५० १८ (१भा० ४९०, ४९१४०) ।

यदन्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज ऋषयः; ये सहस्रसंवत्सरसन्नेषेदं विश्व मसृजन्त, त एवैतेऽधिदैवं रक्षयः । विज्ञायते हि—“प्राणा वै मत्त-सृषयः साध्या विश्वसृजः”—इति* ॥

“तेषां मेषां” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ ६ (४०) ॥

यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्या-
सन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा अग्निनाग्नि
मयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्त मालभन्त तेनाग्नि-
न्तेति च ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्या
ते ह नाकं महिमानः स मसेवन्त यत्र पूर्वं स
सन्ति देवाः साधना द्युस्थानो देवगण इति नै
पूर्वन्देवयुग मित्याख्यानं वसवो यद्विवसते सर्व
वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्था
इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थ
वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद् द्युस्थानास्तं
मेषा भवति ॥ ७ (४१) ॥

* “प्राणा वा ऋषयो देवासः”—इत्याद्याच द्रष्टव्याः रे० प्रा० ९, ४, ९

“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त-इति” । दीर्घतमस आर्षम् । “अग्नि-
नाग्नि मयजन्त देवाः” । उक्तञ्च—“त मुन्नित्यथुः सर्वगणं सर्वनामा-
नम्”—इति †; ‘तम्’ अग्निं स्यावरजङ्गमभावेनेति । “तं वक्षुराथा
वयं वसत्या”—इत्येतत्स्माद्दर्शनवतः ‡ प्रयोक्तुः सर्वं मिदं मग्निरित्यभिप्रेत्य
ब्रवीति ।—(‘यज्ञेन’) “अग्निना” स्यावरजङ्गमभाव मापन्नेन हवि-
र्भूतेन † (‘यज्ञम्’) “अग्निम्” एव सर्वदेवताभूत मादित्यादिप्रनाडि-
कथा महान्त मात्मानम् ‘अयजन्त’ ‘देवाः’ दैवभाविनः, ‘पूर्व’
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभाव मापन्नाः, ‘साध्याः’ त्रिषष्टजः
चक्षयः; प्राणाः । ‘तानि धर्माणि’ तानि कर्माणि, तथाविधज्ञान-
युक्तानि, ‘प्रथमानि’ मुख्यानि महदात्मभावापत्तये ‘आसन्’;
तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थः । ‘ते’ च तानि कृत्वा नियमेनैवानन्य-

मस्य † ऋ० सं० १.२.१२.४; ८.४.१९९ । य० वा० सं० ११.१९ । अग्निमन्त्रे यज्ञेन
भ्यारमित्येषा परिधानीया (वा० त्रि० सू० १.१९.) । एषा च ऋक् अक्षयानीये
सुक्ते पश्चात् । ‘स्येयं कृत्वा द्विजो मोहात् चिरानोपोषितः शशिः । कर्त्तं जग्यास्य-
नीयं क्षिपं मन्त्रेण किल्बिषात्’—इति ऋग्वि० १, १९ ।

* पुरस्तात् १ख० १पा० ८ख० (१भा० १८०४०) ।

१, १९† पुरस्तात् १०ख० १पा० ८ख० (१००—१११४०) ।

§ “यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्. ते देवा न किञ्चनाशङ्कवन् कर्तुं न प्राजान-
केऽप्रुषन्नदितिं जयेनं यज्ञं प्रजानाथेति । सा तथेत्यब्रवीत् । सा वै वो वरं हवा
इति । हवीष्येति सैत मेव वरं महषीत—मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु—मदुदयना इति ।
तथेति । तस्मादादित्यस्यैव प्रायशीयो भवत्यादित्य उदयनीयो वरहती कृत्वाः ।
अथो एतं वरं महषीत—मथैव प्राची दिशं प्रजानायाग्निना दक्षिणां सोमेन
प्रतीचीं सवित्रोद्दीची मिति ।”—इत्यादि २० ब्रा० १५० १५० १५० ।

स्तदक्षरं* भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मि-
न्नधिनिषणा इत्यधिदेवत मयाध्यात्मं शरीर मत्र ऋगु-
च्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यद्-
विनाशिधर्मं तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते
यान्यस्मिन्नधिनिषणानीत्यात्मप्रवादाः। ॥ ११ ॥

“आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेः एष ऋग्भवति”—इति, मण्डल
मभिप्रेतम् । “यदेन मर्चन्ति” यस्मादेन मर्चन्ति, तस्माद्दृक् । “तस्य”
“यदन्यत्”, (“मन्त्रेभ्यः”) मण्डलगतेभ्यो ऽवयवेभ्यः, “तत्” परम्
“अक्षरं” व्यवनम्, तत्र सर्वं मोत मिति : “य एषोऽन्तरादित्ये
द्विरण्मयः पुरुषो दृश्यते”—इति (तै० आ० १०, १ ३) श्रुतेः । “रश्म-
योऽत्र देवा उच्यन्तं, य एतस्मिन्नधिनिषणा इति” । यस्तन्मण्डल
मक्षरात्मना न वेद, किं न च्छवा आदित्येन मण्डलात्मना करि-
ष्यति ? नाम्नौ यथावदादित्यं वेदेत्यर्थः । “य इत्तद्विदुस्त इमे
समासत”—इति व्याख्यातम् (३५५ पृ० ३ पं०)। ॥

* “यदन्यन्त्राचेभ्यस्तदक्षरं” छ, ग, झ ।

† “यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः” च, झ, ज ।

‡ “अन्ये अन्यथा वर्णयन्ति ।--‘अक्षः’ ऋगर्चनीयः ‘आदित्यः’; आदित्यमण्डल
दृक्कादिमयं वा । “ऋग्भिः पूर्वोक्ते दिवि देव ईयते (प्र० ७० ५, ७)”—
“आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति, तत्र ता अक्षः (तै० आ० १०, १, ३)”
इत्यादिश्रुतेः । तस्य सम्बन्धिनि ‘अक्षरे’ ‘परमे व्योमन्’— इति, उक्तलक्षणे त्रक्षरिणि
“य एषोऽन्तरादित्ये द्विरण्मयः पुरुषो दृश्यते”— इत्यादि (तै० आ० १०, १, ३)
३३ अक्षरे. ‘अक्षिन्’ सर्वं ‘देवा’ द्योतमानाः रश्मयः ‘निषेदुः’ वर्णनं । ‘यः’

आत्मेत्यात्मप्रवादाः । अथ सृग्भवति शरीर मिति ॥ “इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते” ; तानि हि विषयेषु द्योतयन्त इति देवाः । “तस्य यद्विनाशियमं” चेतनामतत्वमात्रविज्ञानम्, “तत्” परमम् “अक्षरं” व्यवनम् । यत्तदक्षरं न वेद, किं ममौ च्छचा शरीरेण करिष्यति ? न तस्य जीवितेनार्यः । “य इत्तद्विदुः”—इति व्याख्यातम् (३५५५५० ३५०) * ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षयो भवति वाचा-
ऽक्ष इति वाक्षो यानस्याः अनात्तत्प्रकृतीतरद्वत्तनसा-
मान्यादित्ययमन्त्रार्थचिन्ताभूहोऽभ्यूहो १ ऽपि श्रुति-

एतत् ‘न वेद’ स केवलया ‘श्छचा’ ‘किं करिष्यति’ : ये जानन्ति भावयन्ति, त एव विद्वांसः ‘समासते’ भ्रष्टां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः सन्निखरकासं जीवन्ति ॥”
—इति च द्वितीयं व्याख्यानम् सा० भा०

* “अक्षरे लन्यथा वर्णयन्ति । -‘श्छच’ श्छगर्चनीयो जीवः । तस्य सम्बन्धिनि ‘अक्षरे’ अविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनोत्यर्थः । अतएव जीवापेक्षया ‘परमे’ उक्तृष्टे निवृत्तपाधिके, ‘व्यासन्’ विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके, व्योमसदृशे वा । ‘संज्ञिन्’ परमात्मनि ‘देवाः’ गमनवन्तो व्यवहरन्तां वेन्द्रियसृज्यकाः ‘विच्छे’ सर्वेऽपि ‘अधि-
निषेदुः’ निषीदन्ति, आश्रित्य वर्तन्ते । ‘यः’ ‘तत्’ ‘न वेद’ न जानाति, उपा-
ध्यक्षपरित्यागेन तदेव स्वरूप मिति न पश्यति स्थूलो जनः, ‘किं सृचा करिष्यति’ केवलमेव जीवेन जीवभावन किं फलं प्राप्स्यति ? जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ‘ये’ तत् तत्त्वं ‘विदुः’, ‘ते’—इत्यादि सिद्धम् ॥” —इति च चतुर्थं व्याख्यानम् सा० भा० ।

† “वाक्षरं भवति” च, ख, ज ; “वाक्षयो भवति” —इति ट० (३५५५५० १०५०) ।

‡ “वाक्षोपादानस्या०” च, ग, झ ।

§ “ऽभ्यूहो” च, ख, ज ।

तेऽपि तर्कतो न तु पृथक्कोन मन्वा निर्वक्तव्याः प्रक-
रणश एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्ष मस्त्यन्वेषे-
रतपसो वा पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः
प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्का-
मत्सु देवान्ब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
तर्कं सृष्टिं प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह मभ्यूह*
तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहृत्यार्थन्तद्भवति ॥ १२ ॥

“अक्षरम्” कस्मात्? तद्धि “न क्षति” नान्यथाभाव माप-
द्यते । अथवा “न क्षीयते” न कदाचिदप्यामूनतो विनश्यति ।
अथवा “वाक्क्षयो भवति” नादो हि वर्णलक्षणाया वाचो निवासः ।
“वाचोऽक्षः—इति वा” अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनानि
धारयति† ॥

अथ “अक्षः” कस्मात्? उच्यते ;—(“यानस्य”) यानाक्षः तावत्
“समञ्जनात्” नित्य मसौ म्रक्ष्यते तैलादिना ; “तत्प्रक्षतीतरत्”
स्वराख्य मक्षरम्, “वर्त्तनसामान्यात्” स्वर मधिरूढानि व्यञ्जनानि
वर्त्तन्ते‡ । “इति” परिममाप्त्यर्थ इतिकरणः ; उपप्रदर्शनार्थो वान्तस्य ॥

* “मभ्यूह” घ, ङ, ज ।

† १भा० ८९४० अक्षरम्=वाक्; ११०४० अक्षरम्=उदकम् । अथ च पुर-
स्तात् १९०४० “अक्षरक्षर मुदकम्”—इत्यादि ।

‡ अक्षाः १भा० ४००, ४११४० ; अथ च पुरस्तात् १०४० ३० ।

एवमर्थं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः” मन्त्रार्थचिन्तानां मभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः; शक्यते एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितु मिति । पुनः अयम् “अपि श्रुतितः”,—“अपि तर्कितः”; श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोत्रीतार्थाभिधानमामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायात्मकोऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययं मभ्यूहः, तथापि “न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः” । कुतः पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् । किं तर्हि ? “प्रकरणश्च एव तु निर्वक्तव्याः” । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणां याज्ञं दैवत मध्यात्म मितिहासानुप्रवेश इति । किं कारणम् ? “न ह्येषु” मन्त्रेषु “प्रत्यक्षम्” अर्थदर्शनम् “अस्ति” । किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? “अनृषेः अतपसो वा”—इति; तस्येदानीं मपि स्याद्यच्छिस्तपस्वी च; निर्दग्धकल्मषयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद्यथावदर्थं मन्त्राणां पश्यतः । येऽन्ये पुनरौपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते—“पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितेषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति—इत्युक्तं पुरस्तात्”—इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्येण परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्यविदः, तेषु यः कश्चिद्भूयोविद्यः बद्धश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विश्वगभूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति तं मबद्धश्रुतो नाल मुत्प्रेक्षितु मिति,—युक्तं यत्तत्परिज्ञाननयोगे भूयोविद्यः प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम्* ; इह तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः पर आगमविशुद्धये प्रसूति ।—“मनुष्या वा ऋषिषूक्ता-
मत्सु देवानब्रुवन्”—इति । पूर्वं मपि हि “मात्ताक्ततधर्माण ऋषयो
बभूवुः”—इत्युक्तम् * ; इह तु मन्त्रार्थाभ्युपप्रदर्शनार्थं मिति विशिष्यते—
“मनुष्या वा ऋषिषूक्तामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यति” —
इति । एवमादि-पुगाकल्परूपोऽर्थविदः शास्त्रावनाम्नतये, तेभ्यः
“एतं मन्त्रार्थचिन्ताभ्युह मभ्युहं प्रायच्छन्” ते देवाः एतं समस्ताथ
मूह मपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्युहितुं मिति । यस्मा-
देतदेवं “तस्मात्” अस्मिन् सूक्ते निरुक्तगाम्ने यः “अनूचानः” विद्वान्,
यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु “अभ्युहति”, “आर्षे तत् भवति” ; तथैव
तदृषयोऽभ्युहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो ज्वेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते
सखायः । अचाह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणा
वि चरन्त्यु त्वे ॥ हृदा तष्टेषु मनसाम्पूजवेषु यद् ब्राह्म-
णाः संयजन्ते समानख्याना ऋत्विजा ऽचाह त्वं विज-
हुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभि । रोहब्रह्मणा ऊह-
ब्रह्मणा ऊह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या श्रुतिमति-
वृद्धिस्तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यं तदिद् मायुरिच्छता

* १५० १ पा० ५ ख०—१ भा० १४०४० ।

† “मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्युहितुं”—इति क ।

‡ ‘प्रवृत्तिभिः’ ग, क ।

न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा उपेक्षितव्या अथा-
गमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य
मनुभवत्यनुभवति* ॥१३ ॥

न तत् स्वमनीषिकयोच्यते ; मन्त्रार्थाऽप्येतस्मिन् विषये वृहस्प-
तिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह । तद्यथा ;—

“हृदा तृष्टेषु”—इति† । (‘हृदा’) हृदयेन बध्ना, ‘तृष्टेषु’ सूक्ष्मता
मापादितेषु अचिन्त्याध्यात्मादिषु विद्वद्भिः, ‘मनमो जवेषु’ “मनसां”
(‘प्रजवेषु’) यं प्रजवाः प्रगमाः न मात्तान्ते दृश्यन्ते, ते स्वर्थेषु स्वर्गापूर्व-
देवतादिषु† ‘ब्राह्मणाः’ अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वाः विचारयन्तः,— कि

* अध्यायसमाप्तिस्त्वचक सेतद् दिवंचनं चातिरिक्तमर्वञ्चैव पृक्तकेषु दृश्यते : च-
पृक्तके तु कस्याप्यध्यायस्यावसाने नास्ति, तदस्य विवदमानस्य का कथा । येषु अत्र
पृक्तकेष्वच नाध्यायसमाप्तिः प्रत्युत पादसमाप्तिरेवेष्टा, तत्रापि कथं दिवंचन मिति
सुधीभिर्विवंच्यम् ।

† अ० सं ८, १, १४, २ : १०, १, २, ८ । अस्ति किल ऋक्संहिताया दशम-
मण्डलीय-पदान्वाक्यैकादशर्षं तृतीयं सूक्तं बार्हस्पत्यम्, तेन वै बृहस्पतिज्ञानं
तुष्टाय । तदुक्तं बृहदेवतायाम्—“यज्जातिः परमं ब्रह्म तथोगात् समुपासते । तज्-
ज्ञानं मभित्तुष्टाय सूक्तेनाथ बृहस्पतिः ॥” इति । तस्य सूक्तस्येव मष्टमौ, त्रिष्टुप् ।
“अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थभाषनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान्, अतस्तदेवस्य भिदम्
(सूक्तम्, यत्रेय ष्टक्) ।”—इति च सा० भा० । एतत्सूक्तं सर्वं मेव वेदार्थजिज्ञासुभिः
विशेषतः पर्यलोच्यम् ।

‡ “स्वर्गा वै लोको दूरोदणम् (ऐ० ब्रा० ४प० १ख० १, १ख०)” —इत्यादि,
“परो वा अस्मालोकात् स्वर्गा लोकाः (ऐ० ब्रा० १पं० ४ख० ४ख०)” —इत्यादि,
इत्येवमादीनि च वाक्यानि स्वर्गपरिचायकानि । अपूर्वं कर्मजन्यं महदम् । तच्च

मत्र तत्त्वं किं वा अतत्त्वमिति *, प्रवचनेन ततः 'मंयजन्ते' परस्मैनेण मंयजयन्ति । कतमे ते ? इति.—'मखायः' "ममानख्यानाः क्विजः" : ते हि प्रयोगे अभियुक्तत्वादतितरां विद्वांसः । तेषु विमं इति.—'अत्राह लम्"—इति । ('अत्र') तत्र तेषु अर्थेषु सूत्रैः

चतुर्विधम्—फलपुर्वकम्, ममदाशःपुर्वकम्, उच्यतेपुर्वकम्, अज्ञापुर्वकेत्यादिक मभिकरवमाह्लादिषु, भौमांसाप्रक्षेपे, विस्तरम् विचारितम् । देवतापरिषयस्त्रिषु देवेषु काण्डे "तिष्ठ एव देवताः १०भा० ११०२०" इत्येवमादिभ्यः, 'यजस्विंशद् देवाः सोमपाःस्यस्विंशद्भूमिपाः, अग्नी-सुमव एकादश इवा दादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारयते देवाः सोमपाः, एकादश प्रजाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजा अतोऽसोमपाः पशुभः क्रमाः १० ब्रा० १५० १५० १५०) —इत्येवमादिभ्यः श्यावगन्तव्याः । शकमंहितायाश्च - 'यत् शक्तिरअलम् - ०श्रुते लोके शक्तिः' —इत्याद्याश्च १०भा० १०५० १०५० । शक्यः स्वर्गपरिषादका इत्युच्यते । "यजमानलोकोऽस्तलोकः स्वर्गलोकः" इति च १० ब्रा० १२५० १२५० १२५०) अतोः स्वर्गोऽस्त इत्याभिन्न एव "यज स्वर्गलोकः, १० ब्रा० १४५० १४५० १४५०) । इत्यादि च श्रुतेः, 'यजस्विंशद् मभिकरवः सुविदकः सोमेषु पूर्णो उदकेन दधा" —इत्यादि च स्वर्गवर्णनं मश्वेभक्तिः प्रकृतियु, अथ० म० ४, १४, १) । "अग्निर्वै स्वर्गेषु लोक-स्वर्गपरितः" — इत्यादि च १० ब्रा० १२५० १२५० १२५०

१ अतएवाह मनः "यथा काष्ठमग्रे हस्ती २था चर्ममयो वृगः । यद्य विप्रोऽज्ञ-धोयानस्यसले नैःम विभ्रति ॥ १५० १५०श्रुताः" इत्येवमादीन् ।

१ "यद् यद्, 'मं यजन्ते' मङ्गच्छन्त । यजिरव मङ्गतिकरणवाचौ?" —इति मा० भा० । 'यज देवपूजाभङ्गतिकरणदानेषु' इति भा० उ० १००२ ।

१ अतएवाह मनः—'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः । ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु क्षत्रबुद्धयः । क्षत्र-बुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मर्षिणः ॥ —इति १५० ११, १०श्रु० ।

१ "अत्र" अस्मिन् ब्राह्मणसङ्के — इति, "अत्र"—इति विनिश्चये"—इति च मा० भा० । एतिलक्ष्यते तदर्थेत्यनर्थकम् ? ।

‘विज्ञः’ तत्पुः ; ‘त्वम्’ एकम्* त्यक्तवन्तः । मन्त्रार्थव्याख्याने क
मविद्वांसं के न तत्पुः? ‘वेद्याभिः’ (“वेदितव्याभिः”) “प्रवृ-
त्तिभिः”† न हि तामां मनोवृत्तीना मन्तोऽस्ति, यासु प्रति-
भानवता मपि मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते, अतस्ता वेदितव्या एव
भवन्त्यविद्वद्भिः । ये पुनः ‘ओहन्नन्नाणः’ । इदं निरुक्तशास्त्रम्
ऊहन्नन्ना, येषा मस्ति ते शब्दार्थमङ्गुटेखप्रतिबन्धमाना अतिक्रम्य
अविद्वांसं (‘वि’) विशेषतः सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमानाः ‘चरन्ति’ ‘त्वे’
एके इत्यर्थः ॥

एव सेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्गाहितार्थानेवोद्दिश्य मन्त्रार्थ-
चिन्ताभूहस्य ब्रह्मत्वं अयते । तस्मादिदं मपि निरुक्तशास्त्रं ब्रह्मैव
वेद इत्यर्थः ॥

इदानीं सुपसंहरति—“केषं विद्या”—इति । अतिमतीत्याद्यर्थं
मेवैका विद्या बुद्धिं वर्धति, ज्यायसी सर्वाभ्यो विद्याभ्यो महानेष
तर्कः । “तस्याः तपसा पार मौषितव्यम्” गन्तु मिति वाक्यशेषः ।
पदवाक्यप्रमाणविदां ब्राह्मणेन यस्माद्देवो विधिनिषेधप्रतिप्रमव-
नियमपरिषङ्गापुनर्वचनपरार्थवादगहनः‡, अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्रमा-

* “उत त्वः”—इत्यस्य व्याख्यानम् “अप्येकः”— इति (१भा० १३१४०), ‘उत
त्वम्’—इत्यस्य व्याख्यानम् “अप्येकम्”—इत्यादि (१भा० १३४४०) च बहु
दृष्टं पुरस्तादिदं ।

† “वेद्याभिः वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा”— इति सा० भा० ।

‡ पदशास्त्रं वाकरशस्त्रम्, वाक्यशास्त्रं मौमांसा, प्रमाणशास्त्रं साङ्ख्यशास्त्रम् ।

§ तत्र, विधिः—“अज्ञातार्थज्ञापको विधिः ।०—•विधिसन्तुविधिः;—उत्प-

“तस्मात्” “हृन्दःसु” शाखान्तरेषु निगमोदाहरणानां माका-
 क्लित्वनिराकाङ्क्षायै (“शेषाः”) वाक्यशेषाः, पादार्द्धार्थादिलक्षणाः*
 उपेक्षितव्याः † ॥ १३ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायस्य (त्रयोदशाध्यायस्य)
 प्रथमः पादः ॥ १३ । १ ॥

जम्बूमागाश्रमवामिनो भगवद्गुर्गाचार्यस्य कृतौ
 ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

अष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः) समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ इति सपादसप्तदशाध्यायो ऋज्वर्या नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता ॥

(व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गञ्चेत्यादिः ॥ †)

मूर्खो धर्मं मतद्विद्ः । तत् पापं शतधा भूत्वा तदङ्गमनुगच्छति ॥” — इति च १२ख०
 १०८—११२, ११५ स्तो० ।

* १०४प्र० १पं० “अर्द्धार्धभाजोऽपि क्वचिदुपेक्षितव्याः” — इत्यादि ब्रह्मण्यम् ।

† पुरखादुक्तं “उतो त्वस्मै त्वभ्यं” विसर्जे (१ख० १पा० १३ख०—१भा० १३१प्र०) —
 इत्यादिकम्; “बहस्यते प्रथमं वाचो अग्रम् (पं० आ० १, १४.)” — इत्याद्यैतरेयकं
 चेह स्मृत्य मिति शम् ।

‡ अ-पक्षकमात्रे एवैव पाठोऽत्र; तत्र हि सर्वत्रैवाध्यायान्तेषु अपिमाध्यायप्रतीक-
 पाठ एवमवैति इति पुरखात् (१३५प्र०) ।

(^१अथे^२मायद्या^३वोय^४दु^५द^६ञ्चो^७वि^८हि^९सो^{१०}तोः^{११}सृ^{१२}ण्ये^{१३}व^{१४}त^{१५}र^{१६}त्स^{१७}च-
 त्वा^{१८}रि^{१९}मृ^{२०}ङ्गा^{२१}स्वर्य^{२२}न्त^{२३}श्च^{२४}त्वा^{२५}रि^{२६}वा^{२७}गृ^{२८}चो^{२९}अ^{३०}क्षर^{३१}आ^{३२}दि^{३३}त्य^{३४}इ^{३५}त्य^{३६}क्ष-
 र^{३७}न्क्षर^{३८}ति^{३९}हृ^{४०}दा^{४१}त^{४२}ष्टेषु^{४३} त्रयोदश ॥ *)

॥ इति निरुक्ते त्रयोऽदशाध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

[अतिस्तति-पकरणं समाप्तम्]

॥ इति निरुक्ते प्रथमं परिशिष्टं समाप्तम् ॥ १ ॥

* अण्डप्रतीकपाठावल्लम्बित्वेन पुस्तकेष्वन्तेन पाठेन भवितव्यम्; तेष्वेवात्राध्याय-
 समाप्तिस्य दृश्यते। परं तादृशेषु क-पुस्तके नात्रैव पाठः। अपि तु परिशिष्टसमा-
 प्रतिकत्रैव 'अथेमा' इत्यादीनां पञ्चाशत्सङ्गणानां प्रतीकपाठः। तत्रैव त्रयोदशा-
 ध्यायसमाप्तिस्य।

† क-पुस्तकसमस्त एव पाठः। क-पुस्तके परिशिष्टभागा नास्त्येव; अ-ग-भा-
 पुस्तकेषु इह नाध्यायसमाप्तिः; अपि त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमपादसमाप्तिरेव; अ-क-
 पुस्तके अष्टितोः। क-पुस्तकेऽपि नात्राध्यायसमाप्तिः, पादविभागस्तत्र न दृश्यते
 काव्यध्याये; अ-पुस्तके त्विह "इति निरुक्ते उत्तरपटके समाप्तोऽध्यायः" इति; अति-
 छन्दते त्विहैव परिशिष्टसमाप्तिः ग्रन्थसमाप्तिस्य परं नैवोऽध्यायः, अपि पाद एव;
 अतएव हि एतो "सपादसप्तदशाध्यायी निरुक्तवृत्तिः समाप्ता" इति (२१५ पृ० २ पं०)।
 एवञ्चहाध्यायसमाप्तौ अ-ज-पुस्तकयोः एतेषु सम्प्रतिरिति।

‡ नैतत् निषण्डव्याख्यानम्; अपि तत्प्रासङ्गिकमिति शम्।

॥ अथ चतुर्दशाध्यायः* ॥

॥ अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिस्त्रिपादी ॥

॥ तत्राद्यः, द्वितीयपादः† ॥

व्याख्यातं दैवतं । यज्ञाङ्गः चाथात ऊर्द्धमार्गगतिं
व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा ॥ ९५-

* अ-अ-पुस्तकयोः ; एतिलक्षणे त्वयोऽध्यायो नास्त्येव, मायषमतेऽप्येव मेव ; तेन हि ऋगादिभाष्ये न क्वापि षतदध्यायीयः कश्चिदपि खण्डः ऋषांशो वा उद्धृतः प्रत्यत “जातवेदसं सुनवाम् ऋ० सं० १, ७, ७. १” — इत्यस्या ऋचो व्याख्यावसरे “जातवेदाः कस्मात्” — इत्यादिः (१भा० १८१२०) मग्नमाध्यायीय एव पाठ उद्धृतः, न तु “जातवेदस इति जात मिदं सर्वम” — इत्यादिरिदृत्यः (११६०) । एव मन्य-चान्यत्र च ।

† अ-ग-भ-पुस्तकेषु ; अ-पुस्तके तु पादविभागी नास्ति पर मेव त्रयोदशाध्याय एव । वस्तुतोऽत्र पादविभागी नास्त्येवेत्यस्माकम्, पादमन्त्रेषु पूर्वपूर्ववत् पादादा-वधादिशब्दव्यवहारादिदशेनाभावात्, अ-पुस्तकान्तिरिक्तेषु पादौषखण्डाङ्गपार्थक्या-दर्शनाच्च । *

‡ “अथानो दैवतम्” — इत्यारभ्य “य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जा-यानाम्” — इत्यन्तेनाध्यायषट्केनेति (१भा० १८५४० - ४भा० १११४०) ।

§ “अथेमा अतिस्तुतयः” — इत्यारभ्य “ताङ्गाव्य मनभवत्यनुभवति” — इत्यन्ते-नाध्यायिकेन पादेनैकेन वा (११०४० — १११४०) ।

॥ “कर्म दृष्टा” अ, ग, अ ।

तदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्त मात्मान मेषर्गणः* प्रवदन्ती-
न्द्रं † मित्रं वह्ण मग्नि माहुः रित्यथैष महानात्मात्म-
जिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा
अह मस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ‡ (१४॥) ॥ १ *

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतमम
आमन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घूर्मी**
हविरस्मि नाम †† ॥ अह रस्मि प्रथमजा कृतस्य पूर्वन्दे-
वेभ्यो अमृतस्य नाम ††† । यो मा ददाति स इदेव

पुराणाशाक्तम्—“महान्त मात्मान मक स प्रानं वज्रधः सधाविनः वदन्ति”

इति ऋ० ४ पा० ५ सू० १३ भा० २८० प्र० ।

† “प्रवदतीन्द्र” म, ज, झ ।

‡ ऋ० सं० १, २, ११. ईः ऋ० सं० १८, ८ ।

§ चतुर्दशाध्यायीयस्यऽङ्क एष, च-ज-सम्यतः ।

॥ त्रयोदशाध्यायीयस्यऽङ्क एष, ख-ग-क-सम्यतः ।

१॥ त्रयोदशाध्यायीयस्यैव द्वितीयपादोऽङ्क एष, भ-प-सकसम्यतः ।

** “घूर्मी” च-मात्रे ; मुद्राकरप्रसाद एष. † एष मन्यचान्यचान्यान्योऽप्यस्ति ।

†† ऋ० सं० १, १, १७. १. य० वा० सं० १८, ११ । “अग्निरश्नाति इक्ष्म
(१, १, १७, १-२ अग्निः परब्रह्म वा देवता” इति, “मात्मात्कृतपरतत्त्वरूपोऽग्निः
दृचेन (१, १) स्वाग्नेनः सर्वोऽयकत्वानुभव साविष्करोति । ०—० । भाक्तभोग्यभावेन
द्विविधं ह्रीर्दं सर्वं जगत्” - इत्यादि, “तदनेन अग्नेः सर्वोऽयकत्वप्रतिपादनेन पर-
ब्रह्मत्व मुक्तं भवति”—इति च ऋ० सं० सा० भा० ।

†† “अमृतस्य नाभिः” च-प्रभृतिषु ; सामसंरितापाठविरहस्यैः ।

मावद् ह * मन्त्र मन्त्र मद्दन्त मद्भि । ॥ इति स ह ज्ञात्वा
प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारा यं त । मात्मान मध्यात्मज
मन्तिक मन्यस्मा आ चचक्ष्वेति ॥ २ (१५) ॥ २.

अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा च परा च पथि-
भिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् । आ वरी-
वर्त्ति भुवनेधन्तः ॥ ॥ आवरीवर्त्ति भुवनेधन्तरित्यथैष
महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत् सत्यं तत्
सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तद्रूपं तदरसं तदगन्धं तद-

* "इदेव मावां च" च-प्रभृतिषु. एष च मा०-मं०-पाठविद्वद्ः ।

† सा० सं० आ० आ० २, १, ८ । 'त्रिष्टुभा चन्द्रदेवता आत्मान मेवाहः
आत्मा एव ऋषिः' - इति तत्र सा० भा० । तै० आ० ८, १० ।

‡ 'व्याजहारायत' च-प्रभृतिषु

§ 'विषूचीर्वसान्' च-प्रभृतिषु. स्वरे विशेषः ।

॥ ऋ० सं० १, ३. १०, १ : य० वा० सं० २०, १० : अथ० सं० १८, १९, १९ ।

अस्यवामीये सूक्ते दय मेकनिंशौः अथ शौनकः—'स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात्
धिरानोपीषितः शुचिः । सूक्तं जपत्वाऽन्यवामीयं सिद्धं मुञ्चेत् किल्बिषात् ॥' - इति
ऋग्वि० १, १९ । "अस्य वामस्य पलितस्य क्षीरितिरिति सलिलस्य देधेतमस एकचला-
रिंशतम्"— इति ऐ० आ० ५, १३ । अस्मिन् सूक्ते प्राथम्ये संशयोत्यापनादयो बह-
वोऽर्थैः प्रतिपाद्यन्ते । अपश्यं गोपा मित्याद्यमया ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा ।
प्रवर्ग्यभिष्टवे विनियुज्यतेऽसौ (आ० शो० सू० ४, ६) । सूक्तस्य च गोपाल मत्तरेयके
ब्रूयते—'एष वै गापा एष क्षीरं सर्वं गोपायति" इत्यादिः । तैत्तिरीयकेऽपि—
'अपश्यं गोपा मित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स क्षीमाः प्रजा गोपायति"

इत्यादिः ।

मृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके
 तत् श्वेवं तज्ज्ञानात्* श्वेवञ्च मनुप्राप्यां निरात्मक ।
 मथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति ?
 सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तममी (रजः ॥)
 इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं
 कुर्वतः श्वेवज्ञपृथक्काय कल्पते प्रतिभातिलिङ्गो महा-
 नात्मा तमोलिङ्गा विद्या प्रकाशल्लिङ्गस्तमोऽपि निश्चय-
 लिङ्ग आकाशः ॥ ३ (१६) ॥ ३.

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुण स्पर्शेन
 वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा
 रसेनाद्वाः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्राम-
 स्थावरजङ्गमास्तदेतदह्यगमहसं जागर्ति तस्यान्ते-

* “तदज्ञानात्” च-प्रभृतिषु ।

† “योऽस्यात्मनः कारयिता त श्वेवञ्च प्रचलते : २ः कर्माणि तु कर्माणि स भूता-
 त्मायते बुधेः ॥ जीवमज्जोऽनरात्मनः स रजः सर्वदेहिनाम् । धन वन्दयते सर्वं
 सुखं दुःखञ्च जन्तुः ॥” इति म० म० १२५० ११, १२ स्तो० ।

‡ “निरात्मज” च-प्रभृतिषु ।

§ “अजा मेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्ही प्रजां जनयन्ती सक्रपाम् । अजी श्वेका
 जुषमाणाऽनशेत् अहोऽत्तेनां भुक्तभोगा मजाऽन्यः ॥ (ते० आ० १०, १०, १)” --इति,
 “यद्ग्रे रोहितं रूपं तेजसद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदग्रस्य (आ० ब्रा०
 १, ४)” इत्याद्याद्याच विवेचनीयाः ।

॥ नास्तेतत् च-प्रभृतिषु ।

सुपुस्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवी मपि
यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायु-
राकाश माकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्त
मात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा
स्वपीति युगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रं
परिवर्त्तते स कालस्तदेतदहर्भवति युगसहस्रपर्यन्त
महर्षद् ब्रह्मणो विद् रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्र-
विदो जना इति* ॥ ४ (१७) ॥ ४.

तं परिवर्त्तमान मन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभ-
क्तातिमात्रोऽह मिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदम्पावकां

* मनुसंहिताया मपि—“आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः आ-
काशात् विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः पृथिविः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो
मनः । वायोरपि विकुर्वाणाद् विरोचिष्ण तमोन्दम् । ज्योतिर्वत्यद्यते भास्वत्तद्रूपगुण
सृच्यते । ज्योतिर्वस्य विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृतः । अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्यपि ।
सृष्टिरादितः ।”—इति (१७० ७५—७८ स्तो०), “आद्याद्यस्य गुणलोषा मयाप्रोति
परःपरः । यो यो यावन्निघण्टेषां स स तावद्गुणः स्मृतः (१७० १० स्तो०)”—इति च ।
दैविकानां युगानाम् स्रष्टृषु परिवर्त्तमाना । ब्राह्मणेक महर्षेर्षे तावतो रात्रिरेव च ।
तद्दे युगसहस्रान्तं ब्राह्मणं पुण्य महर्विदुः । रात्रिश्च तावतो मेव तेऽहोरात्रविदो
जनाः । तस्य सोऽहर्निशस्यान्ने प्रसुप्तः प्रतिवृत्तते (१७० ७९—७४ स्तो०)”—इति
च । आकाशादौर्गा तद्गुणानाञ्च वर्षेन गौतमसूत्रादौ ब्रह्मसूत्रादौ च विखरती
द्रष्टव्यम् । भगवद्गीताया मपि किञ्चिद् द्रष्टव्य मस्ति ८, १० ।

+ “स मिथ्या दर्शनेदम्पावकं” च ।

महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणं चक्षुश्च* वक्ता-
 रश्च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः पार्थिवांस्त्वष्टौ ।
 गुणान् विद्यात् चीन्मातृतस्वीन् पितृतोऽस्थिस्नायुम-
 ज्ञानः पितृतस्त्वङ्मांसश्रोणितानि मातृतोऽन्नं पान ।
 मित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि
 कृतः १ ॥ ५ (१८) ॥ ५.

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुरुध्यते ॥ तद्देवो
 भवति यदि ज्ञान मनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि
 काम मनुरुध्यते संच्यवत इमां योनिं सन्दध्यात् ।
 तदिद् मच्च मतं श्लेषा रेतसः सम्भवति श्लेषाणो

* “प्राचक्षुश्च” च, क, ज ।

। “पार्थिवांस्त्वष्टौ” च ।

। “अन्नपान” च, क, ज ।

। “प्राणापानव्यानोंदानमर्मानः० -----० वाङ्मनश्चक्षुर्वीचजिह्वाप्राणरतो-
 नुक्ताकुतिसङ्कल्पः० -----० शिरःपाणिपादपात्रपट्टोरुद्रजङ्घाश्रोत्रापक्षपायवः०
 -----० त्वक्चर्ममांसबाधिरमन्दमज्जाश्लथवाःस्थोनि ० -----० शब्दस्पर्शरूप
 रसगन्धाः० -----० पृथिव्यग्नावायुराकाशाः० -----० अन्नमयप्राणमयमनो-
 मयविज्ञानमयानन्दमया मे शुहान्ताम ०ने० षा० १०, ५१-५७)”—इत्येवमाद-
 यस्याच पर्यालोच्यते ।

। “धर्मं मनुरुध्यते” च, क, ज ।

। “शुभाशुभफलं कर्म मनीषागद्दृष्टसम्भवम् । कर्मजा गतयो नृणां मुक्तमाधम
 मध्यमाः ॥”—इत्यारभ्य “यादृशेन तु भावेन यद् यत् कर्म निपद्यते । तादृशेन शरी-
 रेण तत्तत् फलं मुपाश्रुते ॥”—इत्यन्तो (स० सं० १६५०१-८२ स्तो०) प्रत्यक्ष
 दस मर्षे संव प्रसूते ।

रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः
 स्रावा स्रान्नो ऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्त-
 दिदं यानौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति* शुक्रातिरेके
 पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां
 समेन नपुंसको भवति शुक्रेण भिन्नेन † यमो भवति †
 शुक्रशोणितसंयोगान् मातृपितृसंयोगाच्च (तत् ऽ) कथ
 मिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रोपितं
 कल्ललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्धुदाः सप्तरात्रात् पेशी
 द्विसप्तरात्राद्बुद्धुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो

* “तस्मात् परासौ भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चति, सम्यक् द्विपादु भवति,
 तस्मात् सम्यक् भूत्वा द्विपादो रेतः सिञ्चति (पे० ब्रा० १. ५, ५)”—इत्यादिः. “एष
 च वा पत्नीं रतो दधाति ० ——— ० पुरुषस्य संवत्सो सोऽयति, येषां शिशोऽधि
 पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते” —इति च (पे० ब्रा० १. २, १२) इष्टम् ।

† “शुक्रभिन्नेन” च, झ, ज ।

‡ “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके शिषाः । समे पुमान् पुंसिस्त्री वा
 स्त्रीषु ऽस्य च विपर्ययः ॥” —इति च म० सं १५० ४८ स्त्रो० । “कारणानुविधायि-
 त्वात् कार्याणां तत्सम्भवात् । नानार्थान्याक्तोः सत्त्वा धनेऽतो इतस्तोऽवत् । अत-
 एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् । रक्तस्य स्त्री, तयोः साम्ये स्त्रीषुः शुक्रासैव
 पुनः । वायुना बद्धो भिन्ने यथासं बद्धपत्यता । विद्योनिविक्रताकारा जायन्ते
 विक्रतैर्मलैः ॥” —इत्यादि च (च० सु० ब्रा० व्या० १५० ५—७ स्त्रो०) वैदिके
 बद्ध इष्टम् ।

§ नास्त्येतत् परं च-ग-भ-पुरुषकेषु ।

योगं समभ्यस्येत् पुरुषं वा पञ्चविंशक मिति * ततश्च
दशमे मासे प्रजायते † जातश्च वायुना स्पृष्टो न
स्मरति । जन्ममरणोऽन्ते ‡ च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य
प्रामाण्यम् ॥ ६ (१६) ॥ ६.

अष्टोत्तरं सन्धिशत मष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते
षोडश वपापलानि नव स्रायुशतानि सप्तशतं पुरुषस्य
मर्मणा मर्द्धचतस्रो रोमाणि काश्यो हृदयं छष्टकपा-
लानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ छष्टसुपर्णौ
तथोपस्थगुदपाख्ये तन्मृचपुरीषं कम्भादाहारपानसिक्त-
त्वानुर्पचित कर्माणावन्यान्यं ** जयते †† इति †† तं
विद्याकर्मणी समन्वारभन्ते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतम-

* म० भा० १४. ७. १५६. १. ४२६ ।

† “स्पृष्टस्तत्र स्मरति” च, ब, ज ।
‡ “जन्ममरण मन्ते” च, ब, ज ।
॥ “कम्भादाहारपान” ख, ब ।
¶ “सिक्तत्वानुचित” ख ।
** “कर्मेणावन्यान्यं” ख, ब ।
†† “जायते” ख, ब ।
|| ग-पञ्चके तु इहैव सप्तमखण्डवभाभिः ।

ब्रह्मलोक मभिसम्भवन्ति* ते न पुनरावर्तन्ते। शिष्टा
दन्दशूका य इदं। न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्य
मथाप्याह ॥ ६ (२२) ॥ ६.

“मभिसम्भवन्ति” क, ग, झ

‘पुनरावर्तन्ते’ क, ग, झ

“इति चेत्तस्य अत्र तत्र दण्डपातनत्वेन तत्र मभिसम्भवन्ति, अविद्योऽहं, अहं
आपूर्णेमाणपक्ष, मापूर्णेमाणपक्षत्वात् अत्र न पक्षदण्डकर्मितं भासांस्त्वान्, मासंभ्याः संव-
त्सरम्, संवत्सरादादित्य, मादित्ये चन्द्रमसः चन्द्रमसो विद्युत्, तत्र पक्षपा मानवः म
एतान् ब्रह्म जसदण्डप देवयानं पन्था इति ॥ इति न क.० प्रा.० ७५० १०७० ।

अस्मि च पक्षदण्डम देवयानं विद्युद्यान इति “परं शून्या अत्र परंति पन्थां
मन्तं स इतरा देवयानं त एव सं. ७, १, २३ ॥” इत्यादी देवयानम्,
“पन्था मन्तं प्र विद्युत् पितृगणम् अ० सं. ७ ३ २०, ७” इत्यादी च पितृ-
यानं श्रूयते । “कर्मणा पितृलोकां वदाम देवभाकः” इति श्रुतिय “श्रुत्यदेवा-
ऋविद्योऽथा अन्यदाऽऽविद्योः ॥ १० वा. सं. १० अ. १३क० ॥” इत्युच्यते
महोषणम् ।

पक्षदण्डपातेऽपि —“अथातः ब्रह्मणः परिमरः—यं च वै ब्रह्मणः परिमरं
वेदं पर्यन्तं द्विषन्तो भ्रातृव्यः परिमपवः क्षिणन्ते अ यं ब्रह्म योऽयं पवन्ते त मेताः पक्ष
देवताः पक्ष देवताः परिमपवन् विद्युत् इष्टि, चन्द्रमः आदित्याऽग्निः विद्युद्दे विद्यु-
त्य इष्टि सङ्गप्रविशति,०—० इष्टिवै इष्टा चन्द्रमस मनप्रविशति,०—० चन्द्र-
मा वा अमावास्याया मादित्य मनप्रविशति,०—० आदित्या वा अस्मं यज्ञि मन-
प्रविशति,०—० अग्निवो वदन्त वायु मनप्रविशतिः,०—० ता वा एता देवता
अत एव पञ्जोयन्ते; -वायोरग्निजायते, प्राणादि बलान्मध्यमानोऽग्निजायते,०—०
अग्निवो आदित्यो जायते,०—० आदित्याद्दे चन्द्रमा जायते,०—० चन्द्रमसो वै
इष्टिजायते,०—० इष्टिवै विद्युज्जायते,०—० । स एव ब्रह्मणः परिमरः।” इति
८. ५. ४ ।

न तं विदाथु य इमा जजानान्यद्युष्माक मन्तरं
 बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुसुप उक्थ-
 शासश्चरन्ति* ॥ न तं विद्यया विदुषो य मेवं विद्वांसो
 वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पति मन्यद्युष्माक मन्तर मन्यद्देवा
 मन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तममा जल्प्या
 चासुसुप उक्थशासः प्राणं सूर्यं † यत्पथगामिनश्चरन्त्य-

१. स० सं० प. ३, १ ७; य० वा० सं० १७. २१ । अचेतस्याप्यभाष्यम् । हे
 नराः । 'तं' विश्वकर्माणं 'न विदाथ' न जानीथ : 'यः' ('इमा') इमानि भूतानि
 'जजान' उत्पादितवान् । देवदमोऽह यज्ञदमोऽहमिति यद्य मात्मानं विश्वकर्माणं
 जानीम इति यदुच्येत, तदसत् : न अहं, त्यथगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्व-
 रस्य तत्त्वम्, किन्तु 'द्युष्माकम्' अक्षमृत्युथगम्यानां जीवानाम'अन्यत्' अक्षमृत्युथ-
 गम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवद्य मीश्वरतत्त्वं 'बभूव' भवति, विद्यते । जीवरूपवत्तदपि
 कुतो न वेद्यः - इति सत्, अयतः । --'नीहारेण प्रावृताः' सूर्यं नीहारमदृशेनः-
 ज्ञानेनाच्छ्रान्तः, अतो न जानीथ । यथा,--नीहारो नात्यक्त मसद्, दृष्टेरावरक-
 त्वात् : नात्यक्तं सत्, काष्ठपाषाणादिवत् सम्बाहु मथोग्यत्वात् : एव मज्जाम मपि,
 नात्यक्त मसत्, ईश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्, बोधिमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशं-
 नाज्ञानेन सर्वं जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किन्तु 'अष्या' च देवोऽहं मनु-
 ष्योऽहं मित्याद्यस्तजल्पनेन प्रावृताः । किञ्च 'असुसुपः' केनाप्युपायेन अस्मिन् प्राणा-
 लुप्यन्ते, उदरभरा इत्यर्थः ; न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलं मिह-
 लोकभोगमानन्दप्राः 'उक्थशासः' नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रजगनिष्कौबल्यादिकं
 शंसन्तः 'श्चरन्ति' प्रथिव्यां वर्तन्ते । केवलं मैहिकामुष्णिकभोगपरा वर्तन्त्येते विश्व-
 कर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः । --इति ।

† "उक्थं अक्षु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेवं प्राण इत्याच-
 सते"—इत्यादि पं० ब्रा० ५, ५, १ ।

विद्वांसः* श्रेचज्ञ मनुप्रवदन्यथाहो विद्वांसः श्रेचज्ञो
 ऽनुकल्पते† तस्य तपसा सहाप्रमाद् मेत्यथाप्तव्यो भवति
 तेनासन्तत मिच्छेत्तेन सख्य मिच्छेद्देष्ट हि सखा श्रेष्ठः
 सज्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायते‡
 सखा कस्मात् सख्यतेः मह भूतेन्द्रियैः शेरते॥ महा-
 भूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति (वा॥)
 तस्य यदापः॥ प्रतिष्ठाशील मुपशम आत्मा ब्रह्मेति स
 ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽवन्था ज्ञान-
 कृतोऽथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक-
 मिष्यामः** ॥ १० (२३) ॥ १०.

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेघः । कृमिः । भूमिः ।
 विभुः । प्रभुः । शम्भुः । रामुः । वधकृमा । सोमः ।
 भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम ।
 यशः । महः । स्वर्णिकम् । स्मृतीकम् । स्वतीकम् ।

* “सुर्थं यन्त्यथ गामिन्यथरन्त्यविद्वांसः” ख, ग, भ ।

† “श्रेचज्ञो न कल्पते” ख, ग, भ ।

‡ “कस्माज्जायतेः” ख, ग, भ ।

॥ “शेरते” ख, ग, भ . “शे शेरते” — इति वीष्म-दृश्ये ॥

॥ नास्म्येतत् पदं च-क-ज पृस्तकेप ।

॥ “तपः” ख, ग, भ ।

॥ * “भूतनामधेयान्यनुकमिष्यामः” ख, ग, ज ।

सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् ।
 कम । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः ।
 ऋतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । (हविः* ।) रयिः ।
 सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अश्लितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः ।
 अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्द्रः । हेम । स्वः । सर्गाः ।
 शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व ।
 अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः ।
 (स्वयम्भूः^१ ।) अध्व । पुष्करम् । सगरम् । समुद्रः । तपः ।
 तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । (ऊधः^२ ।) वृक्षः ।
 तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा ।
 भवन्ति । वर्धन्ति । अध्वानम् । यद्वाहिद्याः^३ । शरीरणि ।
 अव्ययञ्च संस्क्रुते^४ । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेनं
 तन्वतेऽथैतं महान्त मात्मान मेतानि हृत्तान्येता
 ऋचोऽनुप्रवदन्ति^५ ॥ ११ (२४) ॥ ११.

* नास्त्येत्तत् पदम् ख-ग-भ-पुस्तकेषु ।

† नास्त्येत्तच्च पदम् च-ब-ज-पुस्तकेषु ।

‡ नास्त्येत्तदपि पदम् च-१-ज-पुस्तकेषु ।

§ “यद्वाहिद्या” — इति ख, ग, भ ।

|| “अव्ययं च संस्क्रुते” — इति ख, ग, ब, भ ।

१ मेधः, भूमिः, बधकर्म, सोमः, आपः, धर्मः, स्वर्णकम्, सुतौकम्, सुतौकम्, सतीकम्, कम, अन्नम्, सद्म, सत्, सर्व, नाम, पवित्रम्, अमृतम् अध्वा, सगरः, तपः, तेजः, सिन्धुः, नाभिः, वृक्षः, कत्, यत्, ब्रह्म, वरेण्यम्, भवति, वर्धन्तः आनम्, — इमं च स्वर्पाठभदाः च-प्रभृतिषु ।

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता
 पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनि-
 तोत विष्णोः* ॥ (सोमः पवते जनयिता मतीनां जन-
 यिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता
 सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः) — (सोमः
 पवत सोमः सूर्यः प्रभवनाज्जनिता मतीनां प्रकाश-
 कर्मणा मादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणा मादित्य-
 रश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणा मादित्यरश्मीना
 मग्नेर्गतिकर्मणा मादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरण-
 कर्मणा मादित्यरश्मीना मिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणा मादित्य-
 रश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणा मादित्यरश्मीना मित्य-
 धिदैवत मथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्माद्देवेन्द्रि-
 याणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभि-
 विभूतत आत्मेत्यात्मगति माचष्टे) ॥ १२ (२५) ॥ १२.

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना मृपिविप्राणां महिषो
 मगाणाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पविच

श्व० सं० ७, ४, ४. ५ ; सा० सं० ४० अ० ४, १, ४. ५

। नैवं पाठो दृश्यते च-इ-ज-पुस्तकेषु ।

। नैवं पाठो दृश्यते ख-ग-भ-पुस्तकेषु ।

मत्येति रेभन्* ॥ ब्रह्मा देवाना मित्येष हि ब्रह्मा
 भवति देवानां देवनकर्मणा मादित्यरश्मीनां पद्वीः
 कवीना मित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानां
 मादित्यरश्मीना मृषिर्विप्राणा मित्येष हि ऋषिणो
 भवति । विप्राणां व्यापनकर्मणा मादित्यरश्मीनां
 महिषो मृगाणा मित्येष हि महान् भवति मृगाणां
 मार्गणकर्मणा मादित्यरश्मीनां श्येनो गृधाणा मिति
 श्येन आदित्या भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र
 आदित्यो भवति गृध्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिं-
 स्तिष्ठति स्वधितिर्वनाना मित्येष हि स्वयङ्कर्माण्या-
 दित्यो धत्ते वनानां वनत्रकर्मणा मादित्यरश्मीनां
 सोमः पवित्र मत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीना
 मत्येति स्तूयमान एष एवैतत् सर्व मक्षर मित्यधिदैवत
 मथाध्यात्मं ब्रह्मा देवाना मित्यय मपि ब्रह्मा भवति
 देवानां देवनकर्मणा मिन्द्रियाणां पद्वीः कवीना
 मित्यय मपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानाना ॥

* ऋ० सं० ७, ४, ७, १. ग० वा० मं० ३७, १७ : तै० आ० १०, १०, ४ : सा०
 मं० ७० आ० ४, १ : १९. १ । देवसुवां ऋषिः प० सोमस्य वनस्यतेर्ब्रह्मा देवाना मिति
 याच्या (आ० श्रौ० सू० ४. ११.) । मं० भा० भग० गौ० ३२ अ० १९---४२ सू० ।

† “कवीयमानाना” ख. ग. भ. ।

‡ “मृषिणा” ग. : “हि ऋषिणा” ख. भ. ।

§ “कवीयमानाना” ख. ग. भ. ।

मिन्द्रियाणां मृषिर्विप्राणां मित्यय मध्युषिणो* भवति
 विप्राणां व्यापनकर्मणा मिन्द्रियाणां महिषो मृगाणां
 मित्यय मपि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणा
 मिन्द्रियाणां श्येनो मृधाणां मिति श्येन आत्मा भवति
 श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो मृधाणीन्द्रियाणि मृध्यतेर्ज्ञान-
 कर्मणो यत एतस्मिंस्तृप्तिः । स्वधितिर्वनानां मित्यय
 मपि स्वयङ्कूर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणा
 मिन्द्रियाणां सोमः पवित्र मत्यति रेभन्नित्यय मपि
 पवित्र मिन्द्रियाण्यत्यति स्तूयमानो ऽय मेवैतत् सर्वं
 मनुभवत्यात्मगतिं माचष्टे । ॥ १३ (२६) ॥ १३.

* 'मित्यय मपि मृषिणो' च, क, ज

० 'एतस्मिंस्तृप्तिः' च, क, ज

'मन्त्रवर्धित्वेतिनां प्राणममृद्, टा'ना । अतमानां मृद्, मृद्गा चेतनेषु परमेश्वर-
 स्योत्कृष्टरूपेषु वावस्थान मन्त्रेण । 'देवानां' अग्नाः इन्द्रादीनां मध्ये, 'वृक्षा' चतुर्भूषो भूत्वा
 परमेश्वरी मियासकत्वेनावतिष्ठते । तथा 'कवीनां' काव्यनः टकादिकर्तृणां पुरुषाणां
 मध्ये, 'पदवीः', भूत्वावतिष्ठते । व्याकरण निष्यद्गः सुगुञ्जविग्रहः पदं तद्धेति गच्छ-
 तीति 'पदवीः' गुञ्जमासर्थोभिज्ञो व्यासवाचभोक्तादिकल्प इत्यर्थः । 'विप्राणां'
 वैदिकमार्गवर्तिनां ब्राह्मणानां मध्ये, 'अपि' तत्तद्गवप्रवर्भको वसिष्ठादिकल्पः, बभूव ।
 'मृगाणां' चतुष्पदां मध्ये, गत्याधिक्येन युक्तः 'महिषः', बभूव । 'मृधापलक्षितानां'
 सर्वेषां पक्षिणां मध्ये प्रवक्तुः 'श्येनः', बभूव । 'वनानां' वृक्षममृद्कपायां मध्ये, इद-
 नार्थः 'स्वधितिः' परगुणः, बभूव । यागहेतुभूतव्यात्मकः 'सोमः', भूत्वा 'रेभन्'
 मन्त्रशब्दयुक्तः सन्, 'पवित्रं' शुद्धिकारणं गङ्गाजलकुशदर्भादिद्रव्यजातं सर्वम्,
 'अत्यति' ॥'—इति तै० शा० मा० भा० । अक्षमामभंङ्गितयोः सायणौषभाययोः
 एककल्पमेव व्याख्यायान्तर मपि ।

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निस्य धीतिं ब्रह्मणो
 मनीषाम् । गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं
 यन्ति मतयो वावशानाः* ॥ वह्निरादित्यो भवति स
 तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूषि सामान्यृतस्यादित्यस्य
 कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत् सर्वं मक्षर मित्यधि-
 दैवत मथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच
 ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः†
 कर्माणि ब्रह्मणो मतान्यथ मेवैतत् सर्वं मनुभवत्यात्म-
 गति माच्छे‡ ॥ १४ (२७) ॥ १४.

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मृतिभिः
 पृच्छमानाः । सोमः सतः पूयते अज्यमानः सोमं
 अर्कास्त्रिष्टुभः सन्नवन्त ॥ एत एव सोमं गावो धेनवो

* ऋ० सं० ७, ४, १०, ४; सा० सं० ३० ऋ० १, १, ४, २ ।

† “बुद्धिमतानृतस्यात्मनः” ख, ग, भं ।

‡ ‘वह्निः’ वोढा, यजमानः ‘तिस्रः वाचः’ ऋग्यजुःसामाग्निकाः कुन्तीः ‘प्र ईर-
 यति’ । तथा ‘अतस्य’ यज्ञस्य ‘धीतिं’ धारयित्रीं ‘ब्रह्मणः’ परिदृढस्य सोमस्य
 ‘मनीषां’ मनस ईश्वित्रीं कल्याणीं वाचं च प्रेरयति । किञ्च ‘गोपतिं’ दृषभं यथा
 ‘गावः’ ‘अभिगच्छन्ति’ तदन्तु गवां स्वामिनं सोमं गावः, ‘पृच्छमानाः’ पृच्छन्त्यः सत्या
 ‘यन्ति’ स्वपथसा मिश्रयितु मभिगच्छन्ति । तथा ‘वावशानाः’ कामुषमानाः ‘मतयः’
 क्षोतारः ‘सोमं’ ‘यन्ति’ क्षोतु मभिगच्छन्ति ॥—इति सा० भा० ।

§ ऋ० सं० ७, ४, १०, ५; सा० सं० ७० ऋ० १, १, १०, १ ।

रश्मयो वावश्यमानाः* कामयमाना आदित्यं यन्त्येव
मेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामय
माना आदित्यं यन्त्येव मेव सोमः सुतः पूयते अज्य-
मान एत मेवाकांश्च विष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्ना-
दित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवत† मयाध्यात्म मेत एव सोमं
गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि‡ कामयमा-
नान्यात्मानं यन्त्येव मेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि
मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येव
मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इम मेवात्मा च
सत् ऋषयश्च सन्नवन्ते तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येकं §
भवन्तीत्यात्मगतिं माचष्टे ॥ ॥ १५ (२८) ॥ १५.

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन् प्रजा भुवनस्य
राजा । इषा पवित्रे अधि सानो अर्थे बृहत् सोमो

* “वावाश्यमानाः” अ, ग, भ ।

† “भवन्त्यधिदैवत” अ, ग, भ ।

‡ “वावाश्यमानानि” अ, ग, भ ।

§ “तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं” अ, ब, ज ।

॥ “वेनवः” प्रौढयित्री भावः ‘सोमं’ ‘वावशानाः’ कामयमाना भवन्ति ।
‘विप्राः’ मेधाविनः क्षीतारो ‘मतिभिः’ ‘पृच्छमानाः’ प्रच्छन्नो भवन्ति । ‘वच्यमानः’
गोभिः विच्यमानः ‘सुतः’ अन्निपुतः, ‘सोमः’ अन्निभिः परि ‘पूयते’ । तथा ‘विष्टुभः’
विष्टुभूपा ‘अकां’ अक्षाभिः क्रियमाणाः एते मन्त्राः ‘सोमो’ ‘सं नवन्ते’ सन्नवन्ते ॥—
इति सा० भा० ।

वावृधे सुवान इन्दुः* ॥ अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः
 परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा
 सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधि सामो अथ्ये वृहत्
 सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवत मथाध्यात्म
 मत्यक्रमीत् समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा
 जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा
 पवित्रे अधि सामो अथ्ये महत् सोमो† वावृधे सुवान
 इन्दुरित्यात्मगतिं माचष्टे‡ ॥ १ई (२६) ॥ १ई.

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यज्ञर्भो ऽवृणीत
 देवान् । अदधादिन्द्रे पवमान् ओजोऽजनयत्सूर्ये
 ज्योतिरिन्दुः१ ॥ महत्तत् सोमो महिषश्चकारापां
 यज्ञर्भो ऽवृणीत देवाना माधिपत्य ॥ मदधादिन्द्रे

* ऋ० सं० ७, ४, १८, ५; सा० सं० ४० आ० १, १, ४, ७ ।

† “वृहत्सोमो” च, व, ज ।

‡ “समुद्र” यथाहापः समुद्रवन्ति, स समुद्रः, अपां वर्षकः । ‘राजा’ सोमः ।
 ‘प्रथमे’ विद्युते ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘विषमं’ विधारके ऽन्तरिक्षे ‘प्रजाः’ ‘जनयन्’
 उत्पाद्यन् ‘अज्ञानं’ सर्वं नतिज्ञानमिति । * * * । ‘वृषा’ कामानां वपिता, ‘सुवानः’ ।
 अभिवृषमाद्यः, ‘इन्दुः’ दीप्तः, स ‘सोमः’ । ‘अधि’ ‘अधिकं’ ‘ज्ञानो’ समुच्छ्रिते, ‘अथ्ये’
 अविभवे, पवित्रे ‘वृहत्’ प्रभूतम् ‘वावृधे’ वर्द्धते ॥—इति सा० भा० ।

§ ऋ० सं० ७, ४, १६, १; सा० सं० ४० आ० १, १, ५, १० ।

॥ “देवानाधिपत्य” च, व, ज ।

पवमान ओजो ज्ञानयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दु-
रात्मा* ॥ १७ (३०) ॥ १७.

विधुन्द्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो
जगार । देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममारु स ऋः
समान् ॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं
युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते
स दिवा समुदितेत्यधिदैवत मथाध्यात्मं विधुं विधमन-
शीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित
आत्मा गिरति राधौ म्रियते राधिः समुदितेत्यात्म-
गति माचष्टे ॥ १८ (३१) ॥ १८.

* “ ‘महिषः’ महान् पूष्यः वा सोमः, ‘महन्’ प्रभूतं ‘तत्’ कर्म ‘चकार’ चक-
रोत् । किं तत् ? ‘अपां गर्भः’ उदकानां गर्भः, उदकानां गर्भभूतः, जनयित्वाका-
न्यन्नाच्च । सः सोमः ‘देवान्’ ‘अटस्योत्’ समभजनेति । ‘यत्’ तत् कृतवाजिति ।
किञ्च ‘पवमानः’ पूषमानः, सोमः, ‘ओजः’ सोमपानेन जन्यं बहून् ‘इन्दु’ ‘अद-
धात्’ अदधात् । तथा ‘इन्दुः’ सोमः ‘सूर्ये’ ‘ज्योतिः’ तेजः अजानयत् ॥’—रति
सा० भा० ।

† ऋ० सं० ८, १, १६, ५; सा० सं० ६० आ० ४, १, ४, १; अथ० सं० ९,
१०, ९-१० ।

‡, § “दमनशीलं” अ, म, न ।

॥ “अजया काशात्मक इन्द्रः स्रूयते । ‘विधुम्’ विधातारम्, सर्वेषु युद्धादेः कर्त्तारम् । विपूर्वा दधातिः करोत्यर्थः । तथा ‘समने’ । अजान मनः प्राचमम्, सम्यगन-
नोपेते सद्गमे । ‘बहूनां’ मन्त्राणां ‘दद्राणं’ द्रावकम् ईदृक्कामर्षीपेत्तं ‘युवानं’ सन्तं

साकञ्चानां सप्तमं माहुरेकजं षष्ठिद्यमा कषयो
 देवजा इति । तेषां मिष्टानि विहितानि धाम्श
 स्थाचे रेजन्ते विकृतानि रूपशः* ॥ सहजातानां षष्ठा
 मृषीणा मादित्यः सप्तमस्तेषां† मिष्टानि वा कान्तानि
 वा कान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि
 वाङ्निः सह सम्मोदन्ते यच्चैतानि सप्तकृषीणानि
 ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं‡ भवन्ती-
 त्यधिदेवत मथाध्यात्मं सहजातानां षष्ठा मिन्द्रियाणा
 मात्मा सप्तमस्तेषा मिष्टानि वा कान्तानि वा कान्ता-
 नि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वास्तेन सह
 सम्मोदन्ते यचेमानि सप्तकृषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर

पदं 'पक्षितः' जरा 'जमार' निमिरतीन्द्राजया । एव मन्त्रस्य च वक्ष्यमाचक्षुष्य
 'देवस्य' कासात्मकस्य इन्द्रस्य 'महिला' महत्तेजोपेतं 'काचं' सामर्थ्यं 'पक्ष' पक्षत
 हे जनाः ! तथा 'जरसा' प्राप्नोऽयं 'जमार' विधते । सः 'स्य' परेऽङ् 'समान'
 सम्यक् चेदन्ते; पुनर्जन्मानरे प्राहुर्भयतौत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराणु-
 क्तानि ॥"—इति सा० म० ।

* ऋ० सं० १, ३, १९, ५; ऋ० सं० ६, १५, १९ ।

† "मादित्यरम्यशेषा" रोष्स्वद्वोऽथ मपि पाठः कश्चित् ।

‡ "आदित्यस्तान्यस्मिन्नेकं"—इत्यपि पाठो रोष्स्वद्वः ।

आत्मा तस्मिन्नेकं* भवन्तीत्यात्मगतिं माचष्टे ॥ १८
(३२) ॥ १८.

॥ इति नैरुक्ते षयोद्दशस्यैव द्वितीयः पादः समाप्तः । ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

३८१

स्त्रियः सतीस्तां उभे पुंस आहुः पश्यदक्षुष्वान्न
वि चेतदन्धः । कविर्यः पुषः स ईमा चिकेत यस्ता

* “ताम्बेतस्मिन्नेकं” च, व, ज ।

† “साकञ्जाना मेकसादादित्यान् सहीत्यज्ञानां सप्तानां सप्तानां मध्ये ‘सप्तयं’ सप्तमम् अतुम् । एकज मेकोत्यज्ञ माङ्गः काञ्जतत्त्वविदः । चैवादीनां द्वादशानां सासार्वा द्वयमेकमेव वसन्त्याद्याः षड्दशो भवन्ति, अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् ; अस्मि षयोद्दशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः । तदेवोच्यते—‘दक्षिणमाः’ इत्यस्य स्वकारार्थः । षडेव अतवो मासइत्यरूपाः ‘अवयः’ मन्तारः । ते च ‘देवजाः’ देवादादित्यान् जाता इत्येव माङ्गः । सप्तमाचारस्य षयोद्दशस्य मासस्य देवाभावः । “निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः”—इत्यादि-श्रुतेः । तस्मात् षडेव देवजाः ; अदेवज एकः । ‘तेषाम्’ अतुर्नां सप्तपञ्चि ‘इष्टानि’ सदैवीकामिमतानि, ‘धामशाः’ तत्तन्व्याने ‘विहितानि’ प्रथक् प्रथक् स्थापितानि ; ‘रूपशाः’ रूपभेदेन विहितानि, विविधास्तत्तन्व्यानि । स च रूपभेदकैस्त्रियैरात्मा-तः,—‘स रस मद्य वसन्ताय प्रायश्चत्, यवं प्रीत्याय’ इत्यादि । ‘आप्ते’ अधिष्ठाणे तदर्थैव ‘देवके’ अस्मिन्, जगद्भावकाराय पुनःपुनरावर्तन इत्यर्थः ॥”—इति सा० भा० ।

‡ अतुर्दशाभ्यायवादिषु च-व-ज-पुसकेषु नास्त्येव पादविभाजः, तथा चैव पाठः च-व-ज-पुसकमन्तव्यम् ; तथापि लोचकप्रमादान् कश्चित् व्यतिश्रमय ।

§ च-व-ज-पुसकसम्पत्ता, रोषदृष्टेषु च पादान्धितपुसकेभ्येव संव ।

विजानात् स पितुष्यितासत्* ॥ स्त्रिय एवेताः† शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्देन‡ निराहारः
प्राण इति पश्यन् कष्टान्न विजानात्यन्धः कविर्यः
पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा? जानाति स
पितुष्यितासदित्यात्मगतिं माचष्टे॥ ॥ २० (३३) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० १, २, १०, १; अथ० सं० ८, १५, १९ ।

† “स्त्रिय एवेति ताः” च, द, ज ।

‡ “पुंशब्दे” च, द, ज ।

§ “स इमा” च, न, भ ।

॥ “ने” मदीया या दौधितयः ‘स्त्रियः’ संस्थानवत्यो ‘सतीः’ सत्यः ।
योषिद्वुदकधारणात् स्त्रीत्वम् । रषां रग्नीना माविद्विद्वत्त्वात् स्त्रीत्वज्ञता । ‘तान्
उ’ तान् रग्नीनेव ‘पुंस’ आडः’ प्रभूतदृष्ट्यादकसेकृन् पुंस्यानाडः । प्रतिविर्देशापेक्षया
पुंस्त्वज्ञता । अमुं मर्षं मत्यन्मनिगृहम् ‘अचष्टान्’ ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चित् महान्
‘पश्यत्’ जानाति । ‘अन्धः’ अतयारूपः खूसदृष्टिः ‘न विचेतत्’ न विचेतयति, न
जानाति । किञ्च ‘यः’ कविः’ ज्ञानदर्शी ‘पुत्रः’, स्त्रीपुत्ररूपार्था रग्नीना पुत्र-
ख्यामीयः; पुत्रं जगतां जाता, दृष्ट्यादकसचषोऽस्ति । ‘सः इम्’ स एव पुत्रः । यदा
इ मेव मर्षं स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुत्रवभावम् ‘या विचेत’ सर्वतो जानाति । पित्रोः
स्त्रितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । ‘यः’ कश्चित् ‘ता’ तानि ‘विजानात्’ स्त्रीपुत्र-
पुत्ररूपार्थि जानीयात्, ‘सः पितुः पिता असत्’ पिता दृष्ट्या जगत्यासको रग्नि-
समूहः, तस्यापि पिता आदित्यः, स भवति ; आदित्य एव मघतीत्वर्थः । यदा स्त्री-
त्विकोक्तिरियम् । यस्मानि जानाति स एव भवति ; पुत्रपौत्रादिसहितविरकासं
जीवी भवति ।—इत्यधिदेवतम् ॥

अथाध्यात्मम् ।— या इदानीं ‘स्त्रियः सतीः’ स्त्रीत्वं प्राप्ताः ‘आडः’ स्त्रीत्विकाः,
‘तान्’ तानेव ‘ने’ मर्षं ‘पुंसः’ पुंस्यान् ‘आडः’ प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथं मत्य-

सप्तार्द्धगुर्भा भुवनस्य रेतो विष्योस्तिष्ठन्ति प्रदि-
 शा विधर्मसि । ते धीतिभिर्मनसा ते विपर्ययितः परि
 भुवः परि भवन्ति विश्वतः* ॥ सप्तेतानादित्यरश्मो-
 नय मादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्द्धशब्दो यान्यस्मिं-
 स्तिष्ठन्ति † तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति
 परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्धकर्मद्ये-
 धिदैवत मयाध्यात्मं सप्तेमानोन्द्रियाण्यय मात्मा
 गिरति मध्यस्थानोर्द्धशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति † तानि
 धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः
 परिभवन्ति सर्वाणोन्द्रियाणि? ज्ञानकर्मणेत्यात्मगति
 माचष्टे ॥ २१ (३४) ॥ २.

यान्यभावः ? उच्यते—एकस्यैव निरक्षमसखोपाधिकस्यात्मनोऽप्येवमात्मनोऽपि
 तस्यैवपदेऽप्यपत्तेः । * * * द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किञ्च पृथो वयसान्वोऽपि
 'यः' 'सविः' ज्ञानप्रश्नः ज्ञानो स्यात् 'दैम्' दम मर्धे 'सः' 'विषिकेत' जानाति ।
 एव सुप्तस्यैव परमात्मनः 'ता' तानि क्रीडपुंस्वादीनि यो विजानीयात् सौ-
 पाधिकानि जानीयात्, 'सः' 'पितुः' स्तोत्रादकस्यापि ज्ञानरहितस्य 'पिता असत्'
 पित्रवत् पूषो भवति ॥—इत्यादि सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

† विद्यादाननिदानं परस्मात् (२१८७० §, ॥, ॥) लिखितं द्रष्टव्यम् ।

* स० सं० १, २, २१, १; अथ० सं० ८, १८, ० ।

†, ["वत रतकिंस्तिष्ठन्ति" च, च, ज ।

§ "सर्वैषि कर्मादि" च, न, न ।

॥ "सप्त" सर्पस्यभावाः सप्तसङ्ख्या वा रश्मयः, 'सप्तेमभाः' सप्तस्यरश्मि-
 'मभं' गजेखानीय मुदकं धारयमाणाः । यदा त्रय्याख्यार्षे मध्येऽनारिचे मभेवद्गने-

न वि जानामि यदि वेद मस्मि निख्यः सन्नद्धो
मनसा चरामि । (यदा मार्गन् प्रथमज्ञा चतस्यादि-
हाषो चञ्जुवे भाग मस्याः* ॥ न विजानामि यदि वेद
मस्मि निख्यः प्रसन्नद्धो मनसा चरामि) न हि (वि)
जानन्? बुद्धिमत्तः (पुष्टिः॥) पुषः परिवेद्यन्ते ॥ इय
मादित्योऽय मात्मा** ॥ २२ (३५) ॥ ३.

माताः । 'भुवनस्य' लोकास्य 'रेतः' चारत्, दृष्टिप्रदत्तेन रेतोभूताः । तादृशा रस्यस्य
'विष्योः' व्यापकस्यादित्यस्य 'विधर्मसि' जगद्वारणव्यापारे 'प्रदिशा' प्रदेष्टेन 'तिष्ठ-
नि'. वर्तते । किञ्च ते 'धीतिभिः' प्रज्ञाभिः मनसा जगदुपकारः कर्तव्यः इति बुद्ध्या
च 'विद्यतः' सर्वतः । द्वितीयाद्यं तसिः । विश्वं परिभवति, परितो भावयति, क्त्वं
जगद् व्याप्तुवन्तीत्यर्थः । यस्यादेवं तस्यात् 'ते' त एव 'विपश्चितः' बुद्धियुक्ताः परि-
भवः सर्वेषु व्याप्ताश्च ॥

यदा 'सन्नादेर्मर्माः' । 'सन्न' मन्त्रद्वयकारो, यच्च तन्मात्राधीति निश्चिन्ना सन्नसक-
क्षानि तन्नानि ; 'सर्वर्मर्माः' अविकृतिरूपाया विकारानुवाया मूलप्रकृतेः, प्रकृति-
विकृतेरदासौमस्यात्मनोत्पन्नत्वाद्दर्शनेन प्रपञ्चाकारेण परिचामाद्दर्शनेभ्यः, पुरुषां-
शस्याविक्रियत्वादित्यमिप्रायः ; अत एव तेषां प्रकृतिविकृतिजम् । यस्यादेवं तस्याद्
'भुवनस्य' 'रेतः' कारणम् । कारणभूतानि तान्येव 'विष्योः' व्यापकस्य पुरुषस्य
'विधर्मसि' 'प्रदिशा' प्रदेष्टेन 'तिष्ठनि' । इतरत् समानम् ॥"—इति सा० भा० ।

* ऋ० सं० १, ३, ११, १ ; अथ० सं० ८, १८, ५ ।

†, ॥ एतौ पाठौ न दृश्येते च-च-ज-पुस्तकेषु ।

‡ जैतत् पदम् च-ज-भ-पुस्तकेषु ।

§ "जानन्" च, ग, ऋ ।

॥ "परिवेद्यन्ते" च, ग, ऋ ।

** "अर्चं" यद् एव इदम् यदपौर्णं विश्वम् 'अस्मि' ; क्त्वं च प्रपञ्चोऽयच्च तेवासि ;
नामरूपांश्च परमाद्यं त्यक्त्वा सर्वज्ञानतोऽस्मि । सोऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्मि,

अप्राक् प्राक् इति स्वधया सुभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना

वेऽह मस्मीति 'न विजानामि' विविध नाशाधिपम् ; परं प्राक्कर्मित निद
 मय मस्मीति ज्ञानं जातम्, अविशेष्य मित्यर्थः ; कार्यकारणधोरभेदान् । ज्ञान-
 प्रपञ्चस्यापि प्रज्ञानमन्त्रेण प्रज्ञेयत्वावयवे प्रपञ्चजात मपि कल्पक्य मेव भवति । "इदं
 सर्वं यदहं ज्ञात्वा", "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", "आत्मैवेदं सर्वम्", "स ईशत वक्ष्ये
 प्रजायेय"—इत्यादिकृतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान् । "तद्व्यवह
 मारभक्ष्यमिन्द्रादिभ्यः"—इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य प्रज्ञानमन्त्रं विद्वम् । यदा
 इवमन्त्र उपमायेः । यत् परोक्षज्ञानं सर्वकारणक्य मानुभाविक मस्मि, तद्विच,
 तद्विवाच मस्मि । इदं सर्वं मय मस्मीति ज्ञानं मे जातम् । अपि जेतद् दाहो-
 न्निवृत्तम् । मानुभाविकं सार्वोक्त्यं यदस्मि, तत् 'न विजानामि' न प्राप्नोऽस्मि ।
 प्राक्कर्मितं सार्वोक्त्यं जातं न त्वानुभाविक मित्यर्थः । तत्र कारण माह—कृती-
 ऽहं 'मित्यः' अन्वर्धितनामैतन् ; अन्वर्धितः, सूक्ष्मचित्तः ; चित्तप्रत्यक्षप्रवचामायेन
 परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्ति माह—'सन्नतः' अविद्याकामकर्मभिः सन्नतं वदी
 वेष्टितः । अत एव 'ममसा' युक्तः भावनासहिष्णुना वदिर्मुञ्चेन विच्छिन्नेन चेतसा
 युक्तः रं 'चरामि' संसारे । अथवा-ममसा सन्नतः चरामि, इन्द्रियपरवह एव सन्
 संसारे दुःख मनुभवामि, न सार्वोक्त्यं जानामीति परिदेवते । चास्मीऽपीम
 परिदेववाच्येनेनादाजहार—“अद्यापि परिदेवना कक्षाचिद् भावान् न वि जा-
 नामि अद्विषेद् मस्मि (निब० ७, १, २.)”—इति । वदिर्मुञ्चेतसा कल्पपरि-
 ज्ञानकर्मितं दुःख मन्वय भूयते । "पराम् विजानि यद्वयन् कथन्मूखत्वात् पराक्
 पश्चान्ति जानरात्मन्"—इति । तदिं कदैतद् भवति ? इत्याह—'यदा भागम्'
 भागमिष्यति तदा । किं तत् ? इत्युच्यते—'अतस्य' परमायेस्य परस्य प्रपञ्चः
 'प्रपञ्चजाः' प्रथमोत्पन्नः प्रथमोत्पन्नः चित्तप्रत्यक्षप्रवचकर्मितोऽनुभवः । स यदा
 'मा' स्मि प्राप्नोति, 'वादिन्' अन्तर मेव अथवधानेन 'अद्यात्' 'वाचा' देवात्म्य-
 प्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यद्विदेदमस्मीत्यज्ञाया वा 'भागम्' भवतीये
 शब्दप्रवचका भाग्यं परं ब्रह्मपदम् 'अनुवे' प्राप्नोति । चित्तस्य वदिर्मुञ्चती परि-
 त्यक्त्य अन्तर्मुञ्चतीवदुःखत्वादा । वा यदा स्थात् तदानौ मेव कल्पं इदं दुर्गमं
 भवति, पश्चाद् विद्यमानाभावात् । यथा निरिच्छरात् पतन् पापाथीऽविसृज्येन

सयोनिः । ता शश्वन्ना विषूचीना वियन्ता न्य
 न्यश्चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम्* ॥ अपाञ्चयति प्राञ्चयति
 स्वधया गृभीताऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन मनसा सह
 तौ शश्वन्नामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा
 पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमस मित्यधिदैवत मयाथ्यात्म
 मपाञ्चयति प्राञ्चयति । स्वधया गृभीताऽमर्त्य आत्मा
 मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वन्नामिनौ विश्वगामिनौ
 बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगति
 माच्छे ॥ २३ (३६) ॥ ४.

पतति, गहत् । पितप्रत्यङ्मुच्यते दुःशकल मपि तत्रैव भूयते—‘अशिदोरः
 प्रत्यजात्मान मेवदाहकचचुरहतल मिच्छन्’—इति ॥” — इति सा० भा० ।

* अ० सं० १, २, ११, २ ; अथः सं० ८, १८, १ ।

† “मर्त्येन चन्द्रमसा सह” च, ब, क ।

‡ “मपाञ्चयति प्राञ्चयति” च, म, भ ।

§ “‘अमर्त्यः’ अमरत्वधर्मा अथ मात्मा, ‘मर्त्येन’ मरत्वधर्मेणा धृतात्मना देवेन
 ‘सयोनिः’ समानस्थानः । यत्र परिच्छेदको देवोऽस्ति, तत्र सर्वत्र वेदाश्च मपि तिष्ठ-
 त्स्त्वयैः । यदा समानोत्पत्तिः ; सद्यवासेन सखिप्रण्युत्पत्तिवपचयेते । स्वभूतः
 सन् ‘अथवा’ अत्रोपलक्षिततद्गोत्रेण ‘गृभीतः’ । यदा स्वधाम्येनात्मानं शरीरं
 लक्ष्यते । तेन गृभीतः सन् ‘अपाञ्चयति’ अत्रोक्तं कर्म कर्माधो गच्छति । ‘प्राञ्च-
 यति’ क्षमोदिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव सखिशरीरोपाधिकः सन् आनाविधं
 कर्म कर्त्वा तद्गोत्राय जीवसत्तया स्वधा शरीरवयेव सम्बन्धो लोकान्तरं चक्षरति ।
 अत्रोक्तोभयशरीरपरिग्रहेण लोके मुच्यमान्तिः सन् परिभ्रमति । तत्राच
 भूयते—‘गुणान्धयो यः पञ्चकर्मकर्ता कृतव्य तस्यैव स योपभोक्ता । स विश्वरूप-
 जिनश्चक्रिबर्त्मा प्राञ्चयतिः चक्षरति सखिर्मेभिः’—इति । इदानीं मध्य प्राधान्ये-

तदिहासु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उपस्त्वेष्वनृम्णः ।
 सद्यो जज्ञानो निरिच्छाति शशून्नु यं विश्वे मद्-
 न्यूमाः* ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठ मादित्यं यतो
 जज्ञ उपस्त्वेष्वनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरि-
 ष्णाति (शशून्निति†) निरिच्छातिः प्रीतिकर्मा‡ दीप्तिकर्मा
 वानुमदन्ति यं विश्वे जमा इत्यधिदैवत मद्याध्यात्मं
 तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठ मव्यक्तं यतो जायत उप-
 स्त्वेष्वनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिच्छाति शशू-
 निति निरिच्छातिः प्रीतिकर्मा‡ दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति
 यं सर्वं जमा इत्यात्मगतिं माच्छे ॥ २४ (३७) ॥ ५.

भाष—‘ता’ नो भूतात्मकर्त्तात्मानो ‘मच्छता’ अविभागेन सर्वदा वर्तमानो । यदा
 ज्ञानरतीरपक्षे सर्वदा सद्यस्य उपपद्यते, तूक्तमतीरपक्षेऽपि सामिकजातेः ।
 तत्कारणात् भूतस्वप्नाद्यां सद्भावात् तत्र ‘मतीरसम्बन्ध’ उपपद्यते । ‘विपूचीना’
 इह शोके एवमन्वयौ । ‘विद्यन्ता’ तत्तत्फलोपभोगाय सर्वलोकान्तरेषु मच्छन्ती
 वर्तते । तत्र वराः ‘सर्वं’ भूतात्मानं ‘निरिच्छाः’ नितरां विश्वेषु पश्यन्ति जानन्ति ।
 ‘सर्वम्’ अपरं देशव्याप्यतिरिक्तं ‘न निरिच्छाः’ न जानन्ति । केचन पारसा
 देशव्याप्यतिरिक्तं न जानन्ति ; केचन विवेकिनः कर्मलभोक्तृलोपेता देशव्याप्यतिरिक्तः
 कश्चिदधीत्यनुमिते ; न केऽपि देशव्यप्यतिरिक्तं मात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभ
 मात्तज्ञानं नित्यं ॥” — इति सा० भा० ।

* सा० सं० ८, ७, १, १ ; य० वा० सं० ११, ८० ; सा० सं० ७० वा० १, १ ;
 १०, १ ; अथ० सं० ५, १, १ ।

† माच्छेतिऽशः च-म-भ-पृष्ठकेदु ।

‡, § “निरिच्छातिः प्रीतिकर्मा” इत्येव च-म-भ-पृष्ठकेदु ।

॥ “तत्” जज्ञकारणत्वेन सर्वदेहान्प्रसिद्धम् । ‘इत्’—मन्वोऽवधारणे । ‘भुव-

को अथ युक्ते धुरिगा कृतस्य शिमावतो भामिनो
 दुर्हणायुन् । आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् एषां
 मृत्या मृणधत्स जीवात्* ॥ क आदित्यो धुरि गा
 युक्ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानस्त्वन्ध-
 सुमवन्तीषूनिषुणवन्ति । मयोभूनि सुखभूनि य इमं
 सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवत मद्याध्यात्मं

नेषु' । भुवनायाम् । सस्य प्रथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव 'श्लोचम्'
 प्रसक्तमसम् 'आम' बभूव । तस्य परमार्थत्वात् तदुच्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वात् ।
 यदा 'श्लोचम्' इदमसं जगत्कारणत्वेन सर्वेषां मादिभूतं बभूव । * * * । यदा इदं
 तदेव ब्रह्म सप्रकाशतया 'आम' दिदीपे । * * * । 'यतः' उपादानभूतात् वस्माद्
 ब्रह्मणः 'सप्तः' उद्गू र्षः 'लेपन्मण्डः' प्रदीप्तवल्गुः सूर्यात्मकः इन्द्रः 'जज्ञे' जातो
 बभूव । बभूवे हि—'सप्तोः सूर्या सजायत' इति, 'सूर्यात्पन्नमसौ जाता सजापूर्व
 मकल्पयत्' इति च । * * * । स च 'जज्ञानः' जायमान एव 'सप्तः' शीघ्रं
 'मभून्' शान्तियुक्तम् मन्वेदादीन् राक्षसान् 'निरिच्छति' निश्चिन्तति । यदा उपा-
 सक्तानां पापकृपात् मभून् निश्चिन्तितः । तथाच ब्राह्मणम्—'सप्तो श्लेष जातः
 पापान् मपायत' इति । * * * । 'विन्दे' सर्वं 'कमाः' चरन्ति रचन्तीत्युमाः
 प्राचिनः । * * * । सर्वं प्राचिनो 'यं' सूर्यात्मकं मयुक्तं निन्दन् मनुष्याणां महर्षे
 मुदमात्—महर्षे मुदमात्—इति 'मदन्ति' कथयन्ति । * * * । तथाच ब्राह्मणम्—
 'भूतानि वै विन्दे कमाश्च एत मनुमदन्मुदमादुदमादिति' इति । तैत्तिरीयब्रह्म—
 'तस्मात् सर्वे एव मन्वन्ते सां प्रत्युदमादिति' इति । यदा च कुत्यादिभिर्नायन मन्
 पचात् सर्वं प्राचिनोऽभीष्टप्राप्ता कथयन्ति । * * * । स इन्द्रो यज्ञे इत्यन्वयः ॥"—
 इति सा० भा० ।

* सा० सं० १, ९, ८, १; सा० सं० ४० वा० ४, १, ४, १० ।

+ "दुराधर्षानस्त्वन्धसुमवन्तीषूनिषुणवन्ती"—इत्यादि च, न, भ ।

क आत्मा धुरि गा युक्त इन्द्रियाणि कर्मवन्ति
 भागुमन्ति * दुराधर्षान्मद्वन्मसुमवन्तीषुनिषुवन्ति †
 मयोधुनि सुखधुनि य इमानि सम्भूतानि वेद चिरं
 स जीवतीत्यात्मगतिः माचष्टे ॥ २५ ॥ (३८) ॥ ई.

* "कर्मवन्तो भागुमन्तो" च, इ, ज ।

† "दुराधर्षान्मद्वन्मसुमवन्तीषुनिषुवन्ति" च, ग, भ ।

‡ "य इमं सभूतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगति" च, इ, ज ।

§ " 'अथ' अस्मिन् कर्मणि 'अतस्य' गच्छत इन्द्रसम्बन्धिना रक्षस्य 'धुरि' अथ-
 वचनप्रदेशे 'गाः' गतिमतीत्यात्मानं 'कः' 'युक्ते' को नाम नियोज्यं गच्छति ? न
 कोपीत्यर्थः । कोऽत्रानात्मानं ? 'मिमीवतः' वीर्यकर्मोपेतान् । 'भागिनः' वेदसा
 युक्तान् । 'दुर्धवायुम्' परैर्दुःसखेन क्रोधेन युक्तान् । ' 'आसन्नियुम्' वेदसा
 चासन्नि 'आसो' मनुष्यप्रदेशे मनुष्यां प्रहरणार्थं निषयो वाचाः वदन्त्याम् । 'इत्ससः'
 इत्सु मनुष्यां इद्वेषु अस्मिन्, सखीयं पादं चिपन्तीति इत्ससः । 'मयोधुम्' मय-
 सः सुखस्य भागवियुक्तं, सखीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । 'यः' यजमानः 'रवाम्' ईद-
 भानां मन्त्रानां 'भत्यां' भरतक्रियां रचयानक्रियाम् 'अथयत्' समवेयति शीतो-
 ति अथयत् 'सः' यजमानो 'जीवात्' जीवन्वान् भवेत् ।

यदा च इति प्रजापतिवचने ; 'को च वै नाम प्रजापतिः' इति श्रुतेः । 'अतस्य'
 'धुरि' अस्मिन् 'गाः' वेदरूपान् वान्विमेपान् 'अथ' रवामी 'युक्ते' संशोभयति ।
 कोऽत्रानात् ? 'मिमीवतः' प्रतिपाद्यैः कर्मभिः युक्तान् । भागिनः' उज्ज्वलान् । 'दुर्धवा-
 यम्' दुर्धवीयतिर्षानिकर्मा, शत्रु मन्त्रकाम् ; वेदाध्ययनस्य निवृत्तान् । 'आसन्नियुम्',
 'आसन्नि' आसो 'रवः' रवर्षं असन मन्त्रारणं येषां तान् । 'इत्ससः', 'इत्सु' इद्वेषु
 दीपमानान् प्रकारमानानित्यर्थः । 'मयोधुम्', 'मयसः' अध्ययनप्रभवस्य सुखवाच-
 नस्यादहस्य भागवियुक्तं । 'यः' यजमाना 'रवां' रवर्षां 'भत्यां' भरतक्रियान् 'अथ-
 यत्' अस्मिन्ती करोति 'स जीवात्' स एव जीवति ; अन्य जीवन्मता इत्यर्थः ॥—
 इत्यादि वा० भा०

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्त
मिन्द्रं को चन्ति । कस्तोकाय क इभायैत राये
ऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय* ॥ क एव गच्छति को
ददाति को विभेति को मंसते सन्त मिन्द्रं कस्तो-
कायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनी-
याय† ॥ २६ ((३६)) ७.

* ऋ० सं० १, १, ८, १ ।

† “अनुपचीतरीन्द्रं आगते सति ‘क ईषते’ प्रबोधीतः सन् को विवेच्छति ?
न कोपीत्यर्थः । ‘कः तुज्यते’ को विंशत्ये ? प्रबुद्धिस्तोऽपि कश्चिन्नस्तीत्यर्थः । ‘कः’
यजमानः ‘विभाय’ विभेति ? इन्द्रे रचके सति भय मपि नोपपद्यते । दूरे तस्य ब्र-
ह्मता विंश—‘अग्नि’ अग्निके समीपे सम्म मस्त्राकं रचकत्वेन वर्तमान मिन्द्रं ‘कः’
पुत्रो ‘मंसते’ जानाति ; वय मेव जानौमी नान्य इत्यर्थः । एकः ‘कः’ पूरकः । यत्
सहाचार्ये मिन्द्रं आगते सति ‘कः’ यजमानः ‘तोकाय’ पुत्राय ‘अधिब्रवत्’ चे इन्द्र !
असादीयं पत्रं रक्षेत्येवंरूप मधिवचनं को यजमानः कुर्यात् ? अथ मेवेन्द्रो रचतौ-
ति भावः । ‘इभाय’ मजाय ‘कः’ अधिब्रवत् ? ‘उत’ अपि च ‘राये’ प्रबुद्धिपुत्रि-
यमाचार्य धनाय ‘कः’ अधिब्रवत् ?—अपश्चिद्यमाच मसादीयं धनं रक्षेत्प्रविवचन
मपि को यजमानः कुर्यात् ? न कोपीत्यर्थः । अपि च ‘तन्वे’ लकीचाय हरीराय
‘जनाय’ परिजनाय च ‘कः’ अधिब्रवत् ? लहरीररचार्यं परिजनरचार्यं च इन्द्र-
स्याधिवचनं नापेक्षितम् ; सुत्या प्रीत इन्द्रः अथ मेव रचतीत्यर्थः ॥

यदा तु क-शब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः सम्मन्विनि कर्मणि विनिचोमः, तदानीं
परमैश्वर्ययोग्यात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते ; यथा ‘रेन्द्रा मार्हेपत्य सुपति-
ष्ठते’—इति विनिचोमानुसारेण कदाचन—इत्यस्या मधि विद्यमान इन्द्रो मार्हे-
पत्यपरतया नीयते, तद्वत् ॥”—इत्यादि सा० भा० ।

को अग्नि मीढे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्भुवेभिः । कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः* ॥ क आदित्यं पूजयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्भुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को मंसते वीतिहोचः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत मघाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्भुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को मंसते वीतिहोचः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिं माच्छे? ॥ २७(४०) ॥ ८.

* अ० सं० १, ९, ८, २ ।

†, ‡ “पूजयति” च, इ. ज ।

§ “कः” यजमानः ‘अग्निं मीढे’ इन्द्रार्थं च विनिर्णय्य अग्निं खीति? इन्द्राय च विनिर्णीषीषीषि सम्यक् कर्म न गच्छते, इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वा इन्द्रायामर्थं अग्निं ‘सुचा’ जुष्टा, ‘भुवेभिः’ भुवैः नित्यैः, ‘ऋतुभिः’ ऋतुनादिकाद्यैरपराचितेन ‘ऋतुभिः’ ‘हविषा’ ‘यजाते’ यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः, “ऋतवी वै प्रयाजाः—इति ऋतेः ; ताभिः ‘भुवैः’ प्रकृतौ विहृतौ चानुष्ठेयतया निश्चकौ ऋतुभिः अथः ‘अग्निं’ आच्यमागदेवताम्, ‘घृतेन हविषा’ को यजेत् ? न कोऽपीत्यर्थः । ‘कस्मै’ यजमानाय ‘होम’ कृतव्यं प्रसज्यं धनम् ‘आशु’ शीघ्रम् ‘देवाः’ ‘आवहान्’ आवहन्ति प्रयच्छन्ति? न कस्याप्यपीत्यर्थः । इन्द्र एव यजस्य दाता, नान्ये देवा इतीन्द्रः खूयते । ‘वीतिहोचः’ प्राप्रयज्ञः, ‘सुदेवः’ शीघ्रदेवताकः ‘कः’ यजमानः ‘मंसते’ इन्द्रं सम्यक् जानाति? न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन खीनेषु चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षी भवति, नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥” —इत्यादि सा० भा० ।

त्व मङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मन्थम् । न
 त्वदन्वो मघवन्मस्ति मर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः* ॥
 त्व मङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मन्थं न त्वदन्वोऽस्मि
 मघवन् पाता वा पाक्षयिता वा जेता वा सुखयिता
 वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति स्तुतिसंयुक्तम् ॥ २८ ।
 (४१) ॥ ६ .

॥ इति निरुक्ते चयोद्दशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

इंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसङ्घोता वेद्विषदतिथि-
 दुरोणसत् । नृषदरसहतसद्योमसद्वा गोत्रा चतुजा

* ऋ० सं० १, १, ८, ४, य० वा सं० १, १० ।

† “ते वच कृतियुक्तम्” च, च, ज ।

‡ “‘चङ्’—इत्यभिमुखीकरणे । ‘चङ्!’ ‘मविष्ठ’ चै वक्ष्यन्त । इन्द्र ! ‘देवः’
 यातनागर्हं ‘मन्थं’ मरुत्पथमोहं वा सुतयनं पृथक् ‘प्रशंसिषोः’ सम्यग्नेन सुत
 मिति प्रशंसा । चै ‘मघवन्’ वनवन् ! ‘इन्द्र !’ ‘मदन्वः’ जतोऽन्वः कश्चित् ‘मर्द्धिता’
 सुखयिता ‘न अस्मि’ । अतः कारणात् ‘ते’ तुभ्यम् इदं कृतिसचचदं ‘वचः’ ‘ब्रवीमि’
 उच्यारयामि ॥” — इत्यादि सा० भा० ।

§ अथापि पूर्वैर्दोष्यनी इत्यत्र (२६० व० “†”) ।

अद्रिजा ऋतम* ॥ हंस इति† हंसा ह्यर्यरश्मयः पर-
मात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्तेति ‡ व्याप्तं सर्वं व्याप्तं
वननकर्मणामभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति § त्ययतीति ॥
लोको त्ययतीति** हंसयन्त्ययतीति*** हंसाः†† परमहं-
साः परमात्मा ह्यर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति††
चिभिवंसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा§§
सुवर्णरेताः पूषा गर्भा ॥॥ रिभेति, रिभन्ता वनकुटिलानि
कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्यथान्तरिक्षा चरदिति
दिवि ॥॥ भुवि गमनं वा सुभानुः*** सुप्रभूतो होतादि-

* ऋ० सं० ३, ७, १४, ५ ; य० वा० सं० १०, १४ ; १९, ४ ; कठ० उ० ५ ।

† “हंसेति” उ, न, अ ।

‡ “पृथिव्याप्तेति” उ, न, अ ।

§ “वननकर्मणामभ्यासेना०” उ, न, अ ।

॥ “त्ययतीति” उ, न, अ ।

॥ “लोकस्य जतीति” उ, न, अ ।

** “हंसयन्त्ययतीति” उ, न, अ ।

†† नास्तेतत् पदम् उ-न-अ-पुञ्जकेषु ।

‡‡ “प्रभूतगभीर वसतीति” उ, न, अ ।

§§ “चिभिवंसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा”—इति पाठवतिप्रमा उ, न, अ ।

॥॥ “सुवर्णरेता गर्भा” उ, न, अ ।

॥॥ “रिभिरिति रिषिता वनकुटिलानि कुटन्ता रेफानामरिषवरेर्षत्यना-

रिषं चरतीति दिवि” उ, न, अ ।

*** “सुभानुः” उ, न, अ ।

त्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं
सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वद्भिर्विकर्षयति
वननम्भवत्यश्वगोजा* अद्रिगोजा धरिचिगोजाः† सर्वे
गोजा‡ ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति३ निगमो निगम-
यति भवत्यृषे निर्वचन्याय॥ ॥ २६१ (४२) ॥ १.*

* “भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत् इवन्नि सर्वं रसाश्चिकीर्षयन्ति रश्मिभिरश्चिकीर्षयन्ती-
त्यश्वगोजा” अ, न, भ ।

† “धनगोजा” अ, न, भ ।

‡ “सर्वेगोजा” अ, न, भ ।

§ “ऋतगोजा ऋतजो बहुजो शब्दो भवति” अ, न, भ ।

॥ “निगमो निगमयो भवत्यृषिनिर्वचन्याय” अ, न, भ ।

¶ अ-न-भ-पुस्तकेष्वेव अत्रस्तुतीयः ।

** अथ सायचीयभाष्येनेतद् इत्यन्वम् । तथाचि,—

“अथवा सौर्येषां य एषोऽन्तरादित्ये विरण्ययः पृथ्वी दृश्यते, विरण्यमनु-
रित्यादि क्षुत्प्लो मण्डलाभिमानो देवोऽसि, यस्य सर्वंप्राचिचितरूपस्थितः परमात्मा,
यस्य निरलसमस्योपाधिकं परं ब्रह्म, तत् सर्वं मेक मेवेति प्रतिपाद्यते ॥ इंसः ।
अग्निमेत्यर्थः । सर्वं च सर्वदात्मा योऽहं सोऽसावित्यादिभुत्पुत्रप्रकारेष्वेकीकृत्योपास्यः
परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च ग्रहो दीप्ते स्रष्टोके सीदतीति ग्रहि-
यत् । अथ अदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इत्यादि गुणैः । अनेन सुखान
आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । बहुः सर्वस्य वास-
यिता वायुः । स आन्तरिचसदन्तरिचसचारी । अथ तस्यैव चित्तस्थानवैदि-
काग्निरूपता माह—सोता देवाना माताता होमनिष्पादको वा । वेदिषद् देवां
माहपत्यादिकेषु च स्थितः । अतिधिरतिथिवत् सर्वंदापूज्योऽग्निः । दुरोणसत् ।
दुरोषं मृचमाह । मृच पाकादिसाधनमेव स्थितः । अनेन साधिकाग्न्यात्सर्व-

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि
 षस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनन्नन्नन्यो अभि
 चाकशीति* ॥ दौदौ प्रतिष्ठितौ सुहृत्तौ धर्मकर्तारौ
 दुष्कृतं पापं परिसारकं मित्वा चक्षते सुपर्णा सयुजा

नृत्तम् । अन्नम् । अद्भु मन्त्रेषु चैतन्यरूपेण सीदतीति वदन् । अनेन परसाक्ष-
 रूपम् अन्नम् । वररथादित्यात्मता साह—वरसत् । वरे वरणीये मन्त्रेण सीदतीति
 वरसदादित्यः । वरं वा एतत् सद्यनां यस्मिन्नेव आसन्नस्यतीति हि सूयते । अतं
 सत्यं ब्रह्म सती वा । तत्र सीदतीत्यतसदग्निः । बीमान्तरिचम् । तत्र सीदतीति
 बीमसदाहम् । इदानीं सादित्यतोचते—अजा उदकेषु जातः । उदकमध्ये अल्पयं
 जायते । बीजा गोषु रग्निषु जातः । अतं सत्यं । सर्वैर्दृग्ज्ञानेन सत्यज्ञानः ।
 न आसाविन्द्रादिवस्यरीचो भवति । यद्वीदकेषु वैद्युतरूपेण वाङ्मयरूपेण वा जातः ।
 अद्रिजा अन्नावुदवाचने जातः । एवं महानुभाव आदित्य अतं सत्यं मवाधं
 सर्वोपिष्ठानं ब्रह्मन्तम् । तद्रूपे आसावेव । आदित्यस्योक्तकपलं चंसः इति
 वै चंस इतिवदित्यादिना प्राक्कवे समानातम् (१)”—रति ।

* अ० सं० २, २, १०, ५; अथ० सं० ८, १९, १० ।

(१) “चंसः इतिवदित्येव वै चंसः इतिवद् वररुत्तरिचसदित्येव वै वररुत्तरि-
 चसदित्येव वै चिता वेदिनदतिचिर्दुरोचसदित्येव वा अतिचिर्दुरोच-
 सदित्येव वै अद्भु वरसदित्येव वै वरसद् वरं वा एतत्सद्यनां यस्मिन्नेव आसन्न-
 स्यतीत्येव वै सत्यसद् बीमसदित्येव वै बीमसद् बीम वा एतत्सद्यनां यस्मिन्नेव
 आसन्नस्यतीत्या इत्येव वा अजा अद्भु वा प्रातवदेत्येवः सायं प्रविशति बीजा
 इत्येव वै बीजा अतजा, इत्येव वै सत्यजा अद्रिजा इत्येव वा अद्रिजा अत मित्येव
 वै सत्य सेव एतानि सर्वोपेव च वा असा अन्दःसु प्रत्ययत सादिव रूपम् ।”—रति
 दे० आ० ४५० २५० ५५० ।

सखायेत्यात्मानं (दुरात्मानं*) परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति
 शरीर एव तज्जायते वृक्षं रूक्षशरीरं वृक्षं पद्मौ †
 प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भूतकान् ‡ मनश्चान्यां सरूपतां
 सखोक्तता मश्रुते य एवं विद्वाननश्चान्यो? † अभि-
 चाकशीतीत्यात्मगतिं माचष्टे ॥ ३०५ (४३) ॥ २.

* वाक्योक्तत् पदम् च-म-भ-पुस्तकेषु ।

† “वृक्षं वृक्षं शरीरं वृक्षं पद्मौ” च, न, ज्ञ ।

‡ “तयोरेवो भूतान्य” च, न, ज्ञ ।

§ “य एवं वेदाश्चाननश्चान्यो” च, च, ज ।

॥ च-म-भ-पुस्तकेषु च स्वाचष्टः ।

॥ अथ लौकिकपश्चिदयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ ज्ञेये । अथा लोके द्वौ
 सुपर्शौ सुपतनौ शोभनममनौ सयुजा समानयोमौ । अथात्स समानज्ञानौ
 समानं वृक्षं परिप्लवजाते । एक मेव वृक्षं परिप्लवजाते आश्रयतः । तयोरेव एकः
 पिप्पलं पद्मं सादुतर मति अपरोऽनश्चान् अभिचाकशीति अभिपद्यति । तद्वत् द्वौ
 सुपर्शेऽज्ञानौ चोपपरमात्मानौ । सयुजा समानयोमौ । योमौ नाम सन्मन्ः स च
 तादात्म्यसूचकः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तादात्मा । एव
 मन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एव मेवस्वरूपवित्तर्यः ।
 अनेन भास्करमज्ञानसार्धितोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो मान्यः । स च
 परमात्मा जीवात्मनो जीवात्मयथादिति मतं निरलं भवति ।

अनु सन्मन्तो द्विष्टः । स च पश्चिदोदेव भेद मपेक्षते । अतः अथ सैवात्मा भिति ?
 न । यथाधिकभेदं वास्तुवाभेदं चापेक्ष्य प्रष्टव्यः । अतएव सखायौ समानज्ञानौ,
 मान्यज्ञानौ । जन्मेकस्य यादृशं ज्ञानं तादृशं मेवान्यस्येति कृतवत्या भेदः स्फुटं प्रति-
 भाति । अथं तादात्म्यं मुच्यत इति न वक्तव्यम् । नाथ परस्परं दृष्टान्तौ दार्ष्टान्तिक-
 भावः । अपि तु यस्य यादृशं ज्ञानं स्फुरणं परमात्मनस्तदेव ज्ञानं नितरस्यापि
 जीवात्मन इति सखायाचित्प्रवृत्ते । एकस्यप्रकारावित्तर्यः । अत उपपन्न सैवा-

काम् । अनेन वाक्यभेदेऽपि निरुक्तः । समानं दृष्टं परिपक्वजाते इत्यत्र यथा-
 क्ययानराभावाद्भुमघोरेकात्रयत्वं मुष्णुपत्रकत्वं तद्वत् सद्यजा सखायावित्युभयथा-
 ष्येकयोर्मन्थाने चावयवीये । दृष्टाते इति दृष्टो देहः । स चोभयोः समान एक एव ।
 जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना दृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्सोपलब्धिस्थानत्वं चोभ-
 योरपि समानः । तादृशं समानं दृष्टं परिपक्वजाते परिपक्वजतः, चावयतः ।

न च जीवस्य वस्तुत इच्छरत्वे कथं जीवभूत्या संसारशोकाविति वाच्यम् ।
 तयोर्भेदकृतत्वात् । तथा चाद्यवेष्टिका अनुमन्त्र माक्षायास्य सन्देहनिवर्तक मन्तरं
 मन्त्र मेव सामन्त्रि — "समाने दृष्टे पुरुषो निमग्नोऽनीमया शोचति मुष्णुमानः ।
 जुष्टं यदा पश्यत्यन्य मौम मस्य महिमान मिति वीत शोकः ॥" — इति ।
 चस्यापि तर्कः — एक एव जरीरे पूर्वः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निमूढः सन् स्वयं
 मपीच्छरोऽनीमभवद्वा मुष्णुमानो मूढः सन् शोचति । संसारे ऽहं कर्ता दृष्टो
 दुःखीति स्वयमवसरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यदत्तं मन्यं संसारशोकातीत
 मौमं परमेश्वरं पश्यति स्वामन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्
 व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापचयः सन् अस्य महिमान मिति । निर-
 क्षयमहोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्रिकसर्वज्ञत्वादिमहिमान मिति ।
 इति प्राप्नोति । न च तद्भावान्यत्र तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः ।
 तस्माद्दृष्टुत एक एव । भेदकृ मोदकृत इति प्रसिद्धम् । अनुभवद्वयार्थौ लौकिक-
 बुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योचते । तयोरेव्यौ जीवात्मा पिप्लवं कर्मफलंसाद्भुत मति भुङ्क्ते ।
 यस्य यद्गुणार्जितं ततश्च साद्भु भवति । अन्यः परमात्मानकम् चाप्रकामत्वेनाभुङ्क्तामः ।
 सुखाया अभावात् । चाप्रकामस्य का सुहेति कृतः । तस्माद् वाक्यभेद मपकीच
 तयोरेव इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु अनौमया शोचति मुष्णुमान इत्युक्तत्वाद्भेद एव ।
 तादृशः परमात्मा स्वामन्यत्वं जगत्याधिमेनेचते । अथ "दीदो प्रतिष्ठितो सुष्ठतो
 धर्मकर्तरी" — इत्यादिनिवृत्ते मत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यान मनुसन्धेयम्(१) —
 इति द्या० भा० ।

(१) वाक्यं नेतद् ! यद्यपि चतुर्दशध्यायीयं नैवज्ञवचन निवृत्तक प्रमाद्यत्वेनोपन्य-
 तम् । यदि हि चतुर्दशध्यायस्यास्यापि निवृत्तत्वं चावयसम्मतं स्यात्, तर्हि एतद-

आ याहीन्द्र पथिभिराकृतेभिर्यज्ञमिमं नो भाग-
 धेयञ्जुपस्य । तृप्तां जुहुर्मातुःस्येव* योषा भागस्ते पैतृ-
 क्षमेयी वपा मिव ॥ आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रि-
 भिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरौलितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञ मि-
 मन्नो यज्ञभाग मग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्ता मेवं
 मातुलयोगकन्या भागं सतृकेव सा या देवतास्तास्तत्-
 स्थाने शक्रं निदर्शतिम्† ॥‡ ३१ (४४) ॥ ३.

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्ता स ऊतये । अग्निं
 गीर्भिर्हवामहे ॥ विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेदं विन्दते-
 र्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना? विप्रस्तु हृत्पद्मनि-
 लयस्थित ॥ मकारसंहित मुकारं पूरयेन्मकारनिलयं

* “जुहुर्मातुःस्येव” च ।

† “निदर्शतिम्” च ।

‡ मातुलेवैव कथः अ-ग-म-पुस्तकेषु, तत्रैव पाठभेददर्शनस्य वा कथा ।

§ “विमलं शरीरं वायुना” च, ग, भ ।

॥ “विप्रस्तु पद्मनिलयं वृद्धिस्थित” च, ग, भ ।

धातवतानां सर्वेषां मेव मन्त्राणां वाङ्मनावसरेऽन्यवान्यवत् प्रमादवचनोच्चारो
 दृश्यते इति । किञ्च “जातवेदसे सुमवान्”—इत्याद्या भाष्ये “जातवेदाः कक्षात्?”—
 इत्यादिकं सप्तमाध्यायीयवचनमात्रमुद्धृत्य न कश्चनपि पद्योक्तं स्यात्, अपि तु इव-
 त्यनपि “जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं”—इत्यादिकं मुद्रितं दृश्यते-
 वेति । अथोऽपि क्वचनप्रमादमूलक इवैव पद्य इत्यनुमेने;—आरीचि कश्चिच्चित्-
 पुस्तके टीपनी—“अथ हो हो” इत्यादिः, ततः केनचिन्नेककेन पद्यांश एव इति
 मञ्जेव निवेदितेति ।

गतं विप्रं* प्राणेषु विन्दुसिक्तं† विकसितं‡ बह्नितेजः-
प्रभङ्गनक्रपद्येष्टमृतशरीरं॑ ममृतजातस्थित ममृत-
वाचामृतमुखे॥ वदन्ति । अग्निङ्गीभिर्हवामहे॥ । अग्निं
सम्बोधयेदग्निः सवा देवता इति** तस्योत्तरा ब्रूयसे
निर्वचनाय†† ॥ ३२ (४५) ॥ ४.

जातवेदसे सुनवाम सोमं मरातीयतो नि दहति
वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरि-
तात्यग्निः‡‡ ॥ जातवेदस इति११ जात मिदं सर्वं सचरा-
चरं स्थित्युत्तिप्रलघन्यायेनाच्छाय सुनवाम सोम
मिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजान ममृतमरातीयतो
यन्नार्थं मिति स्मो निश्चये निदहति दहति भस्मीकरो-
ति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गम-

* “मकारसंस्कारितं मुकारं पूजयन् मकारनिष्ठयं गमयति विप्रं” अ, ग, भ ।

† “विन्दुः सिक्तं” अ, ग, भ ।

‡ “विकसितं” अ, ग, भ ।

§ “बह्नितेजः प्रभुं कनकं पद्मेष्टमृतशरीरं” अ, ग, भ ।

॥ “ममृतवाचा अमृतमुखा” अ, ग, भ ।

¶ अ० सं० ५ अ० ८ अ० ११ व० १ अ० ।

** दे० प्रा० १ प० १ अ० १ अ० ।

†† अ-ग-भ-पुस्तकेष्वपि अष्टसूतीयः ।

‡‡ अ० सं० १, ७, ७, १ ।

§§ केचिन् पुस्तकेषु व्याख्याता येषां पुरस्तादपि (१ भा० १२४ प्र०) ।

नानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो
 नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्दरीं जलदुर्गां महाकूलान्ता-
 रयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति* तस्यैषापरा
 भवति† ॥ ३३ (४६) ॥ ५.

इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवह-
 न्ति नद्यः । सर्पो जीर्णा मिव त्वचं जहाति पापं सशि-

* “स्त्रित्यत्यतिप्रलयन्यायेन जातवेदस्य इदं जातवेदसे (ग० ‘स्यो वैव जा०’)
 ऽर्षाय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिपवाय सोमं राजान ममृत मरतीथयो यज्ञार्थं
 मनिस्त्रो निर्दहति (ग० ‘निदहति’) निचयेन दहति भस्मीकरोति सोमो दद-
 दित्यर्थः । स नः पर्यदति (ग० ‘दुर्गाणि विश्वानि’) दुर्गमनानि स्थानानि नावेव
 सिन्धुं नावा सिन्धुं यथा यः कश्चित् कर्णधारो नावा सिन्धुः स्यन्दमिमां (ग० ‘स्यन्द-
 मानानां’) नदीं जलदुर्गान्महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तार-
 यति”—इति पाठाः ख-ग भ-पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

† “जातवेदस इत्येकं षष्ठं सूक्तम् । मरौचिपुत्रस्य कण्ठपस्वार्थम् । षैट्टमम् ।
 जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘जातवेदस एका
 जातवेदस्य केतदादीत्येकभृथांसि सूक्तवचसं मेतसु कण्ठपस्वार्थम्’—इति । शंस-
 नोया । सूचितश्च—‘जातवेदसे सुनवाम सोम मित्याग्निमावते जातवेदस्थानाम् ।
 (षा० सू० ७. १)’—इति । जातवेदसे जाताना मृत्युत्तमतां सर्वेषां वेदिने ।
 यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रजाय वाग्रये सतारुषं
 सोमं सुनवाम अभिषुणुयाम । जातवेदोगुणक मग्निं यदुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः ।
 सोऽग्निररातीथतो ऽरातिं शशु मिवास्मानाचरतः शशोर्वदो धनं निदहति । नितरां
 दहतु भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नाऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वानि दुर्गानि
 दुर्गमनानि भोक्तु मशक्यानि दुःखान्यतिपपेत अति पारयतु । अतिक्रमय्य दुःख-
 रचितं सुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टान्तः—नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चिःकर्णधारो

रस्को ऽभ्युपेत्य ॥ इदन्ते ऽग्याभिरसमानाभिर्थाः काश्च
सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णी मिव सर्प-
त्वचन्त्यजति पापं त्यजन्त्याप आग्नीतेस्तासा मेषा
भवति ॥* ३४ (४७) ॥ ६.

त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुक
मिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥ त्यम्बको
सुगन्धिं (सुगन्धिं) सुष्टुगन्धिं
पुष्टिवर्द्धनं पुष्टिकारक मिवोर्वारुक मिव ५ फलं बन्ध-
नादारोधनान्मृत्योः मकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषा
मितरेषापरा भवति ॥ ३५ (४८) ॥ ७**.

पाहादिभिर्दुष्टवर्णैराकुञ्चितां नदीं नावा तारयति नदन् । तथा दुरिता
दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापान्यस्मान्प्रिरतिपारयतु । दुःखनिमित्तान् पा-
पादयस्मानुत्तारयन्निधेः । अथ निरुक्तम्— जातवेदाः कस्मान् जातानि वेद (३भा०
१६२प०)”—इत्यादि सा० भा० ।

* आक्षेपेण स्रष्टः स-म-भ-पुस्तकेषु, तत्राप पाठभेदस्य का कथा ।

† क० सं० ५, ४, ३०, ९; य० वा० सं २, ९० ।

‡ आक्षेपेत् पदं स-म-भ-पुस्तकेषु ।

§ अथ “इव”-पदं च न दृश्यते स-म-भ-पुस्तकेषु ।

॥ “कस्मादित्येषापरा भवति” अ, ज ।

¶ स-म-भ-पुस्तकस्यैव स्रष्टस्रतीया ।

** अथ श्रौतकः । ‘निरात्रं नियतोऽपोष्य उपयेत् पायसं चक्षम् ।-तेजाकृतिशतं
पूर्वं जुहुयाच्चसितव्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं चाम्बकं चाम्बकेत्युवा । एतत् पर्व शतं
कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी (अग्निव० २. १८.) ॥’ अथाद्यां ब्रह्मनिष्कृष्यप्राया मन्वकं

शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्ताञ्छत मु
वसन्तान् । शत मिन्द्रामी सविता वृहस्पतिः सुतायुषा
इविषेसं पुनर्दुः ॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमान इत्यपि
निगमो भवति शत मिति शतन्दीर्घमायुर्मरुत एना वर्द्ध-
यन्ति* शत (मेना) मेव शतात्मानं† भवति (शत

पितरं यजामह इति मिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । किंविमिष्ट मित्यत आह—
सुमन्त्रिं प्रसारितपुण्यकोशिनम् । पुनः किंविमिष्टम्? पृष्टिवर्द्धनं जमदौजम् । उद-
मक्ति मित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिमक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव
मृत्योर्भरणात् संसाराद्वा मुक्षीय मोक्षय । यथा बन्धनादुर्वारकं कर्कटीफलं
सुच्यते तदन्तरात् संसाराद्वा मोक्षय । किं मर्यादोक्त्य ? आस्यतान् । सायुज्यता-
मोक्षपर्यन्त मित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये— 'शोभनः शरीरमन्त्रः पुण्यमन्त्रो वा यस्यासौ
सुमन्त्रिः । सुधा वृषस्य संपुष्यितस्य दूराङ्गमो वात्येवं पुण्यस्य कर्मसो दूराङ्गमो
वातीति कुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं
अम्वकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारककृत्स्नानि बन्धनाद्भ्रान्तात् स्वयमेव
मुच्यते(१), तद्वदं अम्वकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोक्षयगुक्तो भूयासम् । अम्वतादिर-
जीवितात् स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्यमन्त्रस्य तावर्थ्यतिशयं दर्शयति—
अम्वकं यजामह इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मास्यतादिति वाचैतदाचेति ।"—इति सा०
भा० ।

* "महतो मा वर्द्धयन्तु" अ, ग, भ ।

† नैतत् अ-ग-भ-पुण्यकेषु ।

‡ "शत मात्मानं" अ, ग, भ ।

(१) "उर्वारः कर्कटी स्त्रियो"—इत्यमरः १, ४, १५५ । "उर्वारः— र्वारः,
रर्वारः, रर्वारः, रर्वारः । उज्जतो भुक्षुरिवारः कर्कटिः स्यादिति पुंस्काण्डे रत्न-
कोशात् । कर्कटी, कर्कटिः हे कर्कट्याः, 'कर्कटी'— इति श्यातायाः ।"—इति
तथानरविवेकाद्या टीका ।

मनन्तं भवति शत मैश्वर्यं भवति*) शत मिति शतं
दीर्घं मायुः† ॥ ३६ (४६) ॥ टं.

मा ते राधांसि मा तं जतयो वसो ऽस्मान् कदाचिना
दभन् । विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्ष-
णिभ्य आ‡ ॥ मा च ते धामानि१ मा च ते कदा
च नः॥ सरिपुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्य-
हितो ऽयं मादित्यो ऽय मात्मा ऽथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं**
महान्त मात्मान मेघर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे†† देवा-
नान्नु वयञ्जानानासदासीन्नो सदासीत्तदानी मिति च
सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं‡‡
सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद (नमो ब्रह्मणे

* मादित्येर्षोऽशः ख ग-भ-पुस्तकेषु ।

† ख-ग-भ-पुस्तकेष्वेष षष्ठः षष्ठः ।

‡ ख० सं० १, ६; ङ, ५; सा० सं० उ० आ० ८, १, ५, ९

§ “धामानि” ख, ग, भ ।

॥ “कदाचन” ख, ग, भ ।

¶ “•न्युप मामदन्नुष्वहितो” ख, ग, भ ।

** “प्रवदत्यथैतं” ख, ग, भ ।

†† “वैश्वकर्मणे” ग, भ ।

‡‡ “सारिष्टं” ग, भ; “सा षष्ठं” ख ।

नमो महते भूताय* नमः पारस्कराय† नमो यास्काय
ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय‡ ॥३७॥ (५०) ६॥

(व्याख्यातन्दैवतमग्निरस्मिजन्मनापश्यङ्गोपामाकाश-
गुणस्तम्परिवर्त्तमानंसयद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथयेहिंसा-
माश्रित्याथयेहिंसामुत्सृज्यन्तंहंसोऽर्घर्मःसोमःपवतेब्र-
ह्मादेवानान्तिसोवाचईरयतिसोमङ्गात्रोऽक्रान्महत्तसो-
मोविधुन्द्राणंसाकञ्जानांस्त्रियःसतीःसप्तार्द्धगर्भानवि-
जानाम्यपाङ्प्राडेति तदिदासकोअद्युङ्क्तेकईषतेको-
अग्निमीदृत्वमङ्गहंसःशुचिषद्वासुपर्णाऽऽयाहीन्द्र॥ विप्रं-

* “देवाय” अ, ग, झ ।

† “नमः पारस्कराय” — इति भास्वि अ-ग-झ-पुस्तकेषु ।

‡ नास्तेषांऽग्नः अ-ज-पुस्तकयोः ।

§ “हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव सम्मन्थीनि राभीत्येभिरिति राधांसि भूता-
न्यस्मान् कदाचन कदाचिदपि मा दभन् मा विनाशयन्तु । तथेतथो अकार ।
यदा धूतय इत्यथ वर्षलोपः । धूतयः कम्पयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् ।
हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र ! वर्षणिभ्यो मन्त्रद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि
वसूनि धनानि च या उप मिमीहि । सर्वत चाहुत्यास्मान् समीपे जुष । सर्वत्र
वर्णमानं धन मस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ।” — इत्यादि सा० भा० ।

॥ नैव अण्डो दृश्यते अ-ग-झ-पुस्तकेषु ।

विप्रासो जातवेदस इदं न्येन्याभिः स्यम्बकं शतञ्जीवमाते-
राधांसीति सप्तविंशत् ॥†)

(१) (२) (३) (४) (५) (६)
(अथेमायद्द्यावोयदुदञ्चो विहिसेतोस्तृण्येवतरत्स-

(७) (८) (९) (१०) (११) (१२)
श्चत्वारिंशत्स्वयन्तश्चत्वारिवायुचो अक्षर आदित्य इत्य-

(१३) (१४) (१५)
क्षरन्नक्षरति हृदा तष्टेपुव्याख्यातन्दैवतमग्निरस्मिजन्मना-

(१६) (१७) (१८) (१९)
पश्यन्तोपामाकाशगुणस्तस्यैवत्तमानंसयद्यनु रूध्यतेऽ-

(२०) (२१) (२२) (२३) (२४)
ष्टोत्तरमथयेहिंसामाश्रित्याथयोहिंसामुत्सृज्यनतंहंसो-

(२५) (२६) (२७) (२८)
धर्मःसोमःपवतेब्रह्मा देवानान्तिस्वोवाच ईरयति सोम-

(२९) (३०) (३१) (३२) (३३)
ज्ञावोऽक्रान्महत्तसोमेविधुन्द्राणंसाकञ्जानांस्त्रियः-

(३४) (३५) (३६) (३७) (३८)
सतीःसप्तार्धगर्भानविजानाम्यपाङ्ग्राडेति तदिदासको-

(३९) (४०) (४१) (४२) (४३)
अद्युङ्क्तेर्कईपतेको अभिमीदृत्वमङ्गहंसः शुचिषद्द्वासु-

* नापर्यं सखोऽस्ति च-ग-भ-पुलकेषु ।

† ज-पुलकसम्मत एव सख्यप्रतीकपाठः; परिशिष्टे काव्यायद्द्यात्काले प्रमाद्यम्;
क-च-ग-भ-पुलकेषु न कापि प्रतीकपाठो दृश्यः ।

(४४) (४५) (४६) (४७) (४८)
 पर्याऽऽहीन्द्र* विप्रं शिप्रामेजातवेदस इदन्तेन्याभिस्त्व-
 (४९) (५०)
 म्बकं शतं जीवमातेराधांसीति पञ्चाशत् ॥†)

॥ इति निरुक्ते चतुर्दशाध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

(ऊर्द्धमाभंगतिप्रकरणं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तं द्वितीय-परिशिष्टं समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

*, † अ-ग-भ पक्षकेषु नैतो अणो लः अत एव च तत्र अखसङ्ख्यादपत्वा-
 रिशदेव ।

† अ-पुस्तकसम्मत एव पाठः : परिशिष्टस्यैकाध्यायाऽऽकले प्रमाद्यम् ।

§ इह यदुक्तं तदुक्तं पुरस्तात् ३११ श० “†” ।

॥ नैतन्निघण्टु मवलम्ब्य कृतम्; अपि तु प्रसङ्गादुक्तं निति केवाचित्; न चाप्यस्य
 पाठः कर्तव्येति ।

इति निरुक्तम्
(निघण्टु, निघण्टुभाष्यम्, परिशिष्टं च)
सम्पूर्णम् ॥

अथ निरुक्तालोचनम् ।

“साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेष्वरभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मैः
उपदेशान् मन्त्रान्मन्त्रादुः । उपदेशाय द्यायन्तोऽवरे विन्मप्रहणार्थं
गन्धं ममाग्नामिषर्वेदं च वेदाङ्गानि च” (२ भा० १३० पृ०)

१३००—

अथेदं मालोचयामः ।—किं मिदं निरुक्तम् ? तस्यैतस्य वेदाङ्गत्व मस्ति
नान्ति वा ? तन्मूलस्य कः प्रणेता, को वा तस्य ? कश्चासौ यास्कः ? तस्य
ऋषित्व मस्ति नान्ति वा ? कियाञ्चायं ग्रन्थो यास्कीयः ? कश्च काणो
यास्कस्य ? कैमरिचिकी तस्यैषा प्रवृत्तिः ? कोऽसौ वेदः ? वेदकालनिर्णयः
शक्यो ऽशक्यो वास्माकम् ? के विषयास्तैर्निरुक्तप्रतिपाद्याः ? तद्वीका-
कृतोर्देवराजदुर्गाचार्ययोश्च कौ जीवितसमयाविति द्वादश ।

(१)

तत्रादौ पुरैकदास्माभिर्विचारितं मपि पुनरिदं मेव विचार्यते किञ्चि-
द्विशेषप्रतिपत्तये किं मिदं निरुक्तं मिति । ऋग्माष्यभूमिकायां सायण-
स्त्वेव माह—“अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थं भवबोधयितुं शिञ्जादीनि षड-
ङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषां मपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषद्याथ-
र्वणिका आमनन्ति—‘हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति,
परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिञ्जा
कल्पो थाकरणं निरुक्तं कन्दो ज्योतिष मिति ; अथ परा यया
तदक्षर मधिगम्यते’—इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां

कर्मकाण्डाणां मपरविद्यात्वम्; परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उप-
निषदां परविद्यात्वम् ।

(१) वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथाच
तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति—‘शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः
स्वरः मात्रा वल्लं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्यायः’— इति . . . .
तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षायशोऽपेक्षितः ।

(२) कल्पस्वाश्रयायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समथ्यते
यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । . . . . अतः कल्पसूत्र मन्त्रविनियोगेन कल्प-
नृष्ठान् मुपदिशदोपकरोति । . . . . तस्मात् शिक्षैव कल्पोऽप्यपेक्षितः ।

(३) व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्शनस्ययायोप-
युज्यते ; . . . . तस्मादियं वाक् इदानीं मपि पाणिन्यादिसङ्घर्षिभि-
र्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः ; . . . .

(४क) अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदत्रातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । ‘गौः ग्मा
ग्मा ग्मा क्षा क्षमा’—इत्यारभ्य ‘वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः’—
इत्यन्तो यः पदानां समास्रायः समासातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय
परापेक्षा न विद्यते ; एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यना-
मानीयेवं तत्र तत्र विस्पष्ट मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । . . . .
पञ्चाध्यायरूपे ऋण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्यो-
क्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ।

(४ख) तद्वाख्यानञ्च ‘समास्रायः समास्रातः’—इत्यारभ्य ‘तस्यास्तस्या-
स्ताद्वाय मनुभवत्यनुभवति’—इत्यन्तैर्दादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे, तदपि
निरुक्तं मुच्यते ; एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणो-
च्यन्त इति व्युत्पत्तेः । * * * । तस्माद् वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ।

(५) तथा ऋन्दोऽप्युपयुज्यते, ऋन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहित-
त्वात् । * * * । ‘यो ह वा ०—० तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्’—
इति श्रूयते । तस्मात्तावद्देदनाय ऋन्दो ग्रन्थ उपयुज्यते ।

(६) ज्योतिषस्य प्रयोगनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्—‘यज्ञकार्यसिद्धये’
—इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—* * * । अतः कालविशेषान्
अवगमयितुं ज्योतिष मुपयुज्यते ।

एतेषां वेदार्थापकारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षाया मेव मुदी-
रितम्—‘हृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कक्षोऽथ पथ्यते । ज्योतिषा मयनं
चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रं मुच्यते । शिक्षां ब्राह्मन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्ग मधीत्येव ब्रह्मणोक्ते महीयते’—इति” —इति ।

तदित्यं सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य नये—हे निरुक्ते; मूलं
पञ्चाध्यायी, तद्याख्यानञ्च दादशाध्यायीति; तथा निरुक्तशब्दव्युत्पत्ति-
प्रकारश्च द्विविध एव; ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं
तन्निरुक्तम्’—इति, ‘एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणो-
च्यन्ते तन्निरुक्तम्’—इति च । तथैव गुणकोपनिषदादौ यच्छ्रूयते निरुक्त-
मिति पदम्, सायणमते तदुभयोरेव बोधकम्; शिक्षावचनतोऽपि यद्
ज्ञायते निरुक्तस्य वेदश्रोत्रत्वम्, तन्मते तदप्युभयविधस्यैव । ततश्चास्य नये
द्वयोरेव वेदाङ्गत्वं समम्; द्वयोरेव निरुक्त मित्येवैकनाम्ना बोधाच्च अङ्गानां
षट्सङ्ख्यात्व मप्यवितथ मेवेति । एतत्फलितार्थमात्रं मवलम्बैव कार्यारम्भ-
काले ऽस्माभिः किञ्चिद्विहितञ्च, परं मिदानौ तदेव परीक्षितुं मेवैष
प्रबन्धो ऽवतार्यते ।—

श्रूयते ह्येवं छान्दोग्योपनिषदि—“स वा एष आत्मा हृदि, तस्य तदेव
निरुक्तं हृदय मिति तस्माद्बृहदयम् (८. ३. ३.)”—इति । तदेतत् हृदय-
निर्वचनं क्वाप्ति निघण्टौ, यास्कीये वा ? न क्वापि । निघण्टौ तु तादृश-
निर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति; यास्कीये निघण्टुभाष्यरूपे निरुक्त-
ग्रन्थे ऽपि हृदयशब्दनिर्वचनावसरस्तु बह्वत्र विद्यते (४ भा० ५२, १४०,
३६०, ३७५, ४०७ ए०), परं न क्वापि तन्निर्वचनं कृतं मस्ति ।
ततश्चेमे सुव्यक्ते—नेदं यास्कीयं निरुक्तं प्रादुरभूत् छान्दोग्योपनिषदः
पुरस्तात्, ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’

—इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षणं च नाभिमतं कान्दोग्योपनिषत्प्रवक्तुरिति ।

श्रूयते चैवं गोपथब्राह्मणे —“ओङ्कारं पृच्छामः . . . किन्निरुक्तम् : . . . आपरोङ्कारः सर्वं माप्रोतीत्यर्थः (२. १. १४--३०.)” —इत्यादि । तदेतदोङ्कारनिर्वचनं निघण्टौ, यास्कीये वा क्वास्ति ? एतत्प्रश्नस्योत्तरं चेद् मेव वक्तव्यं न ज्ञाप्यति । निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनेव नास्ति ; निघण्टुभाष्यात्मके यास्कीये निरुक्तेऽपि ओङ्कारनिर्वचनावसरं विद्यते (४ भा० ३५२ पृ०) परं न च तत्र तन्निर्वचनं कृतं भवति । तथाच अत्रापीदं मेव द्वयं सुव्यक्तम्—नेदं यास्कीयं निरुक्तं माविरभूत् गोपथब्राह्मणतः पुरस्तात्, न च ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’ —इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षणं मभिमतं गोपथब्राह्मणप्रवक्तुरिति ।

बङ्कप्रतिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारः खलु देवमित्रपुत्रो विष्णुमित्रोऽप्येव माह—“निरुक्तं पदविभागमन्वार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम् (१ प०)” —इति । अतो ज्ञायते तस्यापि सायणीय मन्थं निरुक्तलक्षणं मेव सम्मतं मिति ; आद्यलक्षणान्दिते निघण्टुसमाम्नाये मन्वार्थप्रवृत्तिनिरूपणोपायस्यादर्शनादिति ।

मनुसंहिताया अन्यतमटीकाकारस्य कुल्लुकभट्टस्य मतेऽपि निर्वचनमूलक एव निरुक्तशब्दप्रयोग उपलभ्यते । तथाहि—“आद्भुग् वृषलीतल्पम् (३, २५०)” —इति मानवीयश्लोकस्य व्याख्यानावसरे एतदुक्तं तेन “वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तञ्च कुर्वन्ति— वृषस्यन्ती चपलयति भर्तार मिति वृषली । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति” —इति । नैतद् यास्कीयं वचनं मिश्रोद्धृतं कुल्लुकेन, नापि मानवीयम् (८. १६.); अपि तु केषाञ्चिदपरटीकाकारादीनां मतं मेव मित्येव प्रदर्शितम् । यास्कास्तु—“वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा (२भा० ३२१ पृ०)” —इत्येव निरवोचत् । अत्र त्वेतदेव समालोच्यं यदनतिप्राचीनस्य पण्डितस्य कुल्लुकस्यापि प्रयोगे निरुक्तं न निघण्टुपरं मिति । एव मपरचापि

तत्रैव । तथाहि—“मांसं भक्षयितामुत्र यस्य मांसं निहाद्गाहम् । एत-
न्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः (पृ. ५५.)”—इति मानवीयवचन-
व्याख्यानावसरे ह्युक्तं तेनैव कुल्लुकभट्टेन—“एतत् मांसशब्दस्य निरुक्तं
परिगृह्यताः प्रवदन्ति । इति मांसशब्दस्य निर्वचनं मवैधमांसभक्षणपाप-
फलकथनार्थम्”—इति । इहापि कुल्लुकभट्टमते ऽपि निर्वचनपरं मेव
निरुक्तम्, न तु निघण्टुपाठपरं मित्येव प्रदर्शनं मस्माकं मिष्टम् । प्रदर्शित-
निर्वचनन्तु न यास्काकृतम् ; अपि मनुसंहिताकारकालिकैः कैश्चिद्विद्व-
द्भिर्नमोदितं तत्संहिताकृतैव कृतम् । यास्कास्तु मनुसंहिताकृतो ऽपि
बहुप्राचीनः, तत्काले तु मांसशब्दस्य निर्वचनं मन्यथैव प्रचलितं मासी-
दित्यन्यदेतत् । तथाहि—“मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्
सीदतीति वा (२भा० ३७८ पृ०)”—इति यास्कीयं निरुक्तम् । “एतद्वै
परमं मन्नाद्यं यन्मांसम्”—इति च शतपथीया श्रुतिर्यास्कीयस्य तन्निर्व-
चनस्य साधिका भवितुं मर्हति चेति कथान्तरम् । प्रकृते तु कुल्लुकस्यापि
सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षणं मेवाभिमतम् ; न त्वाद्यलक्षणं निघण्टुपरं
मित्येवेहास्माभिरित्यं प्रदर्शितम् ।

आख्यायते महाभारते चादिपर्वणि—“महत्त्वाद् भारतत्वाच्च महा-
भारतं मुच्यते । निरुक्तं मस्य यो वेद सर्वपापैः स मुच्यते (१. १. २७०.)”—
इति । एवञ्चेदं मेव प्रतीयते—सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतं
महाभारतकारस्यापि ; न त्वाद्यम् । तत्र मोक्षधर्मोऽपि—“अर्जुन उवाच ।
भगवन् भूतभयेश्च सर्वभूतहृद्यय । लोकधाम जगन्नाथ लोकानां
मभयप्रद । यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः । वेदेषु
सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः । तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुं मिच्छामि
केशव । न ह्यन्यो वर्णयेन्नास्मां निरुक्तं त्वा मृतं प्रभो ! । श्रीभगवानुवाच ।
* * * । गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि चित् । निरुक्तं
कर्मजानां त्वं षट्शुभ्रं प्रयतोऽनघ ! । * * * । नराणां मयनं ख्यातं मह
मेकः सनातनः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः । अयनं

मम तत् पूर्व मतो नारायणो ह्यहम् । * * * । नामानि चैव गृह्यानि
निरुक्तानि च भारत ! । ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्गीर्णितानि ते
(३४१, ३४२ अ० १—५६, १—१३६ श्लो०)”—इति । एव मपीद मेव
प्रतीयते—सायण्यीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेवाभिमतं भोक्तृधर्मलोच-
कालेऽपि; न त्वाद्यम् । तत्रैव निघण्टुनाम चाख्यातं दृश्यते, परं न तन्नि-
रुक्तपरं मपि तु पदपाठात्मकग्रन्थविशेषपरं मेव । तथाहि—“निघण्टुक-
पदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम् ; कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष
उच्यते ; तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः (३४२ अ० ८६,
८७. श्लो०)”—इति । पठितञ्चात्र निघण्टौ “वृषाकपिः”—इति (४६३
पृ०) । तदेवं निघण्टोर्निरुक्तत्वं नेष्टं महाभारतकारस्येत्यपि सुवचम् ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्ते च निरुक्तस्योक्तेष्वो बज्रैवोद्घोषितः, परं न
तत्र क्वापि निघण्टोर्ग्रहणं विवक्षितम् । तथाहि—“इतीमानि चत्वारि
पदजातान्यनुक्रान्तानि—नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तत्र नामा-
ख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च (२ भा० ८३८)”—इत्येव मा-
दीनि द्रष्टव्यानि । निघण्टोस्तु निघण्टुनासैव व्यपदेश आदृतः; न क्वापि
निरुक्तत्वेन । तथाहि ग्रन्थारम्भे एव—“निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते (२ भा०
७८)”—इति । ग्रन्थभूमिकायां (२भा० १३७८) निघण्टोः स्वरूपं पाणि-
भाषिकलक्षणं च प्रदर्शितम्, तदप्यत्र समालोचनीयं मेव । तथाहि—
“एतावन्तः समानकर्माणो धातवः, * * *, एतावन्यस्य सत्वस्य नामधेयानि,
एतावता मर्द्याना मिद् मभिधानं नैघण्टुकं मिदं देवताना मप्राधान्येनेद-
मिति ; तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्”—इत्यादि । किञ्चात्र
द्वितीयाध्यायारम्भे यन्निरुक्तशास्त्रप्रयोजनं वर्णितम् (२भा० १४७—१७४
पृ०), तदपि निघण्टुपाठादेव न सम्भवति । अतः सायण्यीये द्वितीय-
निरुक्तलक्षणे एव भगवतो यास्तस्यापि सम्मतिर्ज्ञायते ; न त्वाद्ये ।

भगवता कात्यायनेनाप्युक्तम् भाष्यानामश्लोकग्रन्थे—“बाहुल्यकं प्रकृते-
स्तनुदृष्टेर्नैगमस्त्वितिभवं हि सुसाधु । नाम च धातुज माह निरुक्ते व्याक-

गणे शकटस्य च लोकम्”—इति । एतच्छ्लोकपर्यालोचनेन च बुद्ध्यते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणमेव भगवतः कात्यायनस्यापि सम्मतम् ; न त्वाद्यं लक्षणमिति ;—द्वितीयलक्षणलक्षिते यास्कीये (२भा०८३ पृ०) एव ग्रन्थे तद्योक्तदर्शनादिति ।

तस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे भगवान् पतञ्जलिश्चाह—“नाम खल्वपि धातुजमेव माङ्गनैरुक्ताः (इष्य० २पा० इत्या०)”—इत्यादि । ततश्चावगम्यते तस्य भगवतोऽप्यभिमतं सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षणमेव ; न त्वाद्यम् ;—आद्यलक्षणलक्षितेऽखिलनिघण्टौ तथादर्शनादिति ।

“सञ्ज्ञाया मनाच्चितादीनाम् (पा० ६. २. १४६.)”—इति सूचीये आचितादिगणे निरुक्तशब्दपाठदर्शनाच्चावगम्यते गणपाठकृतोऽपि सायणीयान्त्यलक्षणे एव सम्मतः ; अन्यथा हि निघण्टोर्निरुक्तसञ्ज्ञया प्रसिद्धभावादेव सिद्धे कृतं तत्र निरुक्तशब्दपाठेनेति ।

अस्ति चेयं हरिकारिका—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोन्तदर्धातिशयेन योगन्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति । तदित्यं भगवता खलु माङ्गलिकेनाचार्येण पाणिनिना “एषोदरादीनि यद्योपदिष्टम् (६. ३. १०६.)”—इति सूत्रेण यत्सर्वं सङ्क्षेपेण विहितम्, तदपि निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शितमिति फलितम् । तथाचोक्तं तत्र महाभाष्ये—“एषोदरादीनीत्युच्यते. कानि एषोदरादीनि ? एषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः एषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (इष्य० ३पा० इत्या०)”—इति । लोपागमवर्णविकारादयश्च बोधिता एव विशेषेण यास्कीयेऽत्र निरुक्ते ; द्वितीयाध्यायारम्भे तु “अथ निर्वचनम्”—इत्यादीनि, “एकपदानि निर्ब्रूयात्”—इत्यन्तानि (२भा० १३७—१६० पृ० १६५०) ग्रन्थसारभूतानि तथाविधानि बोधनानि स्वयमुक्तानि च । तथा चेद् भवश्यं वक्तुं शक्यते यत् श्रीमतो भर्तृहरेरपि सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणमेवाभिमतम् ; न त्वाद्यम् ;—आद्यलक्षणलक्षिते हि निघण्टौ लोपागमादीनां बोधनादर्शनादिति ।

निघण्टुनिर्वचनकारस्य देवराजयज्वनोऽपि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षण
 एवाभिमतः प्रतीयते । तथाहि तत्र भूमिकाया मेव—“निरुक्तविधा-
 निगमप्रतिष्ठाम् अवाप यास्कः”—इति, “प्रणमामि यास्कभास्करं यो
 हृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः”—इति, “भगवता यास्केन ०—० निरुक्तानि”
 —इति, “तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि”—इति, “स्कन्दस्वामी च
 तत एव निरुक्त मनुजगाम”—इति, “भाष्यकारेण (यास्केन) वज्रवक्तव्य-
 त्वात् प्रकरणेण एव निरुक्तानि”—इति, “अतोऽन्येषां यथाक्रमेणानि-
 रुक्ते”—इति, “पदानां (निघण्टुस्थितानाम्) भाष्यकारेण (यास्केन) निरु-
 क्तानाम्”—इति, “भाष्यकारेणैव ०—० निरुक्तानि”—इति, “निर्वचनञ्च
 निरुक्तं ०—० निरीक्ष्य क्रियते”—इति, “स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकाम्”—
 इति, “निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणा मनुसूत्र्य निरुक्तिः क्रियते”—
 इति दादश्वारं प्रयुक्तं निरुक्तपदम् ; परं नैकत्रापि सायणीयाद्यलक्षण-
 लक्षितस्य निघण्टोर्विध उपयुज्यते । यत्र मध्येऽपि वज्रैव निरुक्तस्यो-
 ल्लेखः कृतः । तथाहि—“तथाच निरुक्तम्—यानिभन्तरितं महानवयवः
 परिशीतो वायुना (भा० २६७०)”—इति । दृश्यते चैतत् यास्कोये एव
 निरुक्तद्वितीयाध्यायीद्वितीयापाठन्युयवगंडः न तु निघण्टो । यत्र यत्र तु
 निघण्टोर्विधन मेवाभीप्सितम्, तत्र सर्वत्रैव निघण्टुरिति समास्राय इति च
 प्रयुक्तम् । तथाहि तत्रैव भूमिकायाम्—“समास्रायं ०—० निर्वुवता”
 —इति, “तेन च समास्रायपरिष्ठितानां पदाना मन्येभ्यः (प्रसङ्गान्निरुक्तेभ्यः)
 व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्”—इति, “द्वीरेस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां नि-
 घण्टुव्याख्याम्”—इति च ; एव मन्यत्राप्युह्य मिति ।

निरुक्तवृत्तिकारस्य श्रीमद्दुर्गाचार्यस्यापि सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण
 मेवाभिमतम् : न त्वादम् । तथाहि तदीयमङ्गलाचरणे एव दृश्यते—
 “पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तं मुपरिस्थितम्”—इति । एवञ्च तन्मते खलु
 पञ्चाध्यायात्मग्रन्थस्य कस्य चित् निघण्टुरिति नाम, तद्वाख्यानग्रन्थस्य च
 निरुक्त मिति स्फुटम् । ततश्च भूमिकाया मपि अङ्गग्रन्थप्रयोजनकथना-

वसरं—“अतः * * * निरुक्तं नामेदं मङ्गलमारभ्यते । ०—० । अथास्यैव मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः । तद्यथा— नामाख्यातोप-सर्गनिपातलक्षणम्, ०—० इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः”— इत्युक्तं मस्ति । एतस्माच्च ज्ञायते यास्काकृतभाष्यरूपस्यैव ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं तत्सम्मतम् ; न हि पञ्चध्यायीरूपस्य निघण्टुनामग्रन्थस्य नामाख्यातोप-सर्गनिपातलक्षणादयश्चिन्ताविषया दृश्यन्ते । स्पष्टश्लोक्तं तत्तदनुपद मेव—“तस्य (यास्कीयनिरुक्तस्य) एषा गवाद्या देवपत्नान्ता पञ्चध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः (२भा० ६८० १५—२० पं०)”—इत्यादि ।

मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रस्थानभेदनामग्रन्थे प्रथमन्तुक्तम्—“एवं शिच्चा-व्याकरणाभ्यां वर्णाच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदानां मर्थज्ञाना-काङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन ‘समाम्नायः समाप्नातः स व्याख्यातव्यः’— इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तं मारचितम्”—इत्यादि । तथा च तस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव सम्मतिर्बुध्यते ; न त्वाद्यलक्षणे । तत उत्तरम् “एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दा-त्मका निरुक्तान्तर्भूता एव”—इत्युक्तम् । तदेतन्निघण्टोर्वेदाङ्गत्वसाधना-यैवान्यगत्योक्तम् ; न तु तत्त्वप्रमासिद्ध मिति ।

अथवाहृतश्च ज्ञायते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणं मेव सङ्गतम् ; न त्वाद्य मिति । तथाहि— बहूनां निघण्टुपुस्तकानां मादौ ‘निघण्टुः प्रारम्भः’ इति, सर्वेषां मध्ये च ‘निघण्टौ प्रथमाध्यायः’ इत्यादि, अन्तेऽपि ‘निघण्टुः समाप्तः’—इत्येवमादय एव प्रयोगा लिखिता दृश्यन्ते ; न क्वचिदपि निघण्टुपुस्तके निरुक्तशब्दोल्लेखो दृष्टः केनचिदद्यापि । एवं निघण्टुनिर्व-चनग्रन्थे च ‘निघण्टुनिर्वचन मारब्धम्’ इति, ‘निघण्टुनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः’ इत्यादि, ‘निघण्टुनिर्वचनं समाप्तम्’ इत्येवमादय एव प्रयोगा लिखिता दृश्यन्ते ; न क्वचिदपि निघण्टुनिर्वचनपुस्तके ‘निरुक्तनिर्वचन मार-ब्धम्’—इत्येवमादयः प्रयोगा लिखिता दृष्टाः केनचिदद्यापि ।

अतः निरुक्तवृत्तकृता भगवद्गुर्गाचार्येण तु निरुक्तप्रथमाध्यायीप्रथम-

पादव्याख्यानात् “इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुप्तस्य कृतौ
 निरुक्ताव्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः”—इति यास्कीयप्रथमाध्याय-
 स्यैव निरुक्तषष्ठाध्यायत्वं बोधितम् ; एव मुत्तरत्रापि ; यस्यान्ते च “इति
 सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता”—इति यास्कीय-
 सपादद्वादशाध्याय्या एव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं चापितम् । ततश्च
 तन्मते निघण्टुनिरुक्तयोरेकात्म्यमेव प्रतीयते । तथासत्युपपन्नमेव निघण्टोश्च
 निरुक्तत्वमिति तन्मते सायणौघभाष्यं निरुक्तपक्षेण मपि सुसङ्गतम् ?—
 इति चेन्न ; उपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात् । उक्तं ह्युपक्रमे “पञ्चाध्यायी-
 निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम्”—इति, “अथच तस्याद्वादशाध्यायी
 भाष्यविस्तरः (२भा० ८ पृ०)” —इति च ; एवञ्च निघण्टोः पञ्चाध्यायीत्वम्,
 तद्भाष्यात्मकस्य निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वं सुतरां तयोः पार्थक्यसोर्गोक्त
 मेव ; प्रतिपादीयवृत्त्युपसंहारगो ग्रन्थोपसंहारकाले च उभयोरेकात्म्य-
 मन्वयं निरुक्तस्यैव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं स्वीकृतमिति स्वीकारे तु उप-
 क्रमोपसंहारयोर्विरोधोऽपरिहार्य एव प्रसज्येत । अतस्तद्विरोधप्रसक्ति-
 भिरा इदमेवावधारितमस्माभिः,—सूत्रभाष्यरूपयोः निघण्टुनिरुक्तयोः
 उभयोरेव वृत्तौ कृते दर्गाचार्येण ; तत्र सूत्रात्मकस्य निघण्टोरेव प्राथ-
 म्यात् प्रथमं स एव व्याख्यातं, तत उत्तरञ्च निरुक्तग्रन्थः ; निरुक्तावबोधे च
 क्वचित् क्वचित् निघण्टुपेक्षा विद्यत एवेत्यनयोः पूर्वापरौभावेनैकत्र संख्या
 नञ्च तस्य वृत्तिस्ततोऽभौषितमिति उभयवृत्त्योरेवैकात्म्यं मत्त्वा सपाद-
 व्याख्ये सप्तदशाध्यायीत्वं व्यपदिष्टमिति भवतु नाम तदीयवृत्तिग्रन्थस्य सपाद-
 षण्टु सप्तदशाध्यायीत्वं तेन किं निरुक्तस्येति ।

तथापि “निरुक्ताव्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य”—इत्याद्युक्तयः कथमुप-
 मेव पद्योयुः ?—इति चेदत्र ब्रूमः,—यथा च महाभागतादौ तथैवात्रापौत्वैवं
 “पञ्चमपर्वणि एकादशोऽध्यायः” इति । न तत्र पौलोमस्यैव पर्वणः एका-
 निरुक्तदशोऽध्यायो गत इति बुध्यते ; अपि तु तत्रैकाध्यायात्मकमशुक्रमणिका-

पर्व, तत एकाध्यायात्मकं पर्वसङ्ग्रहपर्व, तत एकाध्यायात्मकं पौष्यपर्व, ततोऽष्टाध्यात्मकं पौलोमपर्व, तत्सङ्गलनयैवैकादशत्वं सम्पद्यते । एव मुत्तरत्रापि तत्रान्यत्र च सर्वत्रैव । एव मिहापि निरुक्तवृत्तिग्रन्थस्य निघण्टुव्याख्याने पञ्चमाध्यायेऽतीते निरुक्तप्रथमाध्याय एव वस्तुत्वेन व्यपदिष्ट इति नैव शङ्काप्रसङ्ग इति । दृष्टमेव मन्यत्रापि—अस्ति मगधादिषु सुप्रचलितमेकं व्याकरणम्, तस्य एकादशस्य सारस्वतमिति नाम, अपरादशस्य तु चन्द्रिकेति । नेमौ भागौ एककालिकौ एककर्टकौ वा सुतरां विभिन्नग्रन्थावित्येव प्रसिद्धौ ; परं तद्वीक्षाकृद्भिर्भट्टमाधवप्रभृतिभिः सारस्वतस्य व्याकरणपूर्वादित्वं चन्द्रिकाया व्याकरणपरादशत्वं च व्यवस्थाप्य उभयोरेवैका टीका सिद्धान्तरत्नावल्यादिका प्रणीता ; परं न हि तद्वीकया सारस्वतचन्द्रिकयोरैकात्म्यं सम्पन्नम्, —सारस्वतस्तु सारस्वत इत्येव, चन्द्रिका च चन्द्रिकेत्येवाद्यापि व्यपदिश्यते लोके ; परं मुभयोर्यथाकृतपूर्वापरौभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् व्याकरणबोध इत्येव बोधितम् । एव मत्रापि उभयवृत्तेरैकात्म्यतया न हि निघण्टुनिरुक्तयोरैकात्म्यतासम्भवो न च तद्विद्यं दुर्गाचार्यस्य ; परं वृत्तिबोधितपूर्वापरौभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् वेदपदार्थबोध इत्येव बोधितमिति ।

तदेवं निरुक्तवृत्तिकारस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षण्ये एवाभिमतिर्नाद्ये इति यदुपन्यन्तं पुरस्तादिह, तत्समीचीनमेवेति वृत्तिज्ञतो व्यवहारः खलु सायणीयाद्यलक्षणखण्डनेऽननुकूल इति च नाशङ्क्यम् । तद्वृत्तावेव हि पञ्चाध्याया निघण्टुरित्येव लोकव्यवहार इति च स्पष्टमेव स्वीकृतम् । तथाहि—“त एते गवाद्यो देवपत्नान्ता निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरणमिति निघण्टुसञ्ज्ञया व्यवहारो लोके ;—निघण्टुमधोमहे निघण्टुमध्यामहै इति (रभा० १४३ ए०)” —इति । एवञ्च लोकव्यवहारादपि सम्यक् ज्ञायते निघण्टुर्निघण्टुरेव निरुक्तमेव निरुक्तमिति ।

सिद्धमित्यं प्राचीनतमाणां प्राचीनानामगतिप्राचीनानामाधुनिकानाञ्च

सर्वेषां मेवार्थग्रन्थकाराणाम्, ग्रन्थसमाख्यादिकेतवसमालोचकानां व्यवहार-
विदां च सर्वेषां अभिमतं सायण्यीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणमेव ; तथाय-
लक्षणान्तु सर्वथानभिमतमिति । तथाच “अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं
यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्”—इति सायण्यस्वकपोलकल्पितं लक्षणं निर्मूलमेवेति
निघण्टुभाष्यात्मकस्यास्य यास्कीयस्यैकस्यैव निरुक्तत्वं सर्वसम्मतम्, निघ-
ण्टोक्तं निघण्टुचमेव अथैव सपि निघण्टुग्रन्थस्य निरुक्तानुसृतत्वा-
त्मकत्वात् निरुक्तसम्पादनात् परैर्वैकत्र चात्र सम्पादनमस्मकृतं न दोषाये-
त्याशास्त्रहेतव्यमिति शम् ।

(२)

अथैतर्हि विचार्यते,— निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वमृतान्य-
तमस्य ? अन्यतमस्यैवेति चेत्, कस्य ? इति । वेदाङ्गग्रन्थास्तु षडेव ; अयते
हि गोपथब्राह्मणे “षडङ्गविदन्तत्तथाधीमहे (१. १. २७.)”—इति ।
पातञ्जलमहाभाष्यादौ स्मर्यते च “आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो
धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्यक्षो ज्ञेयश्च”—इति पस्पशायाम् । एष आगमः
कात्यायनानुमत एव : यतोऽन्येतदार्त्तिकम् “रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः
प्रयोजनम्”—इति । पाणिनिशिञ्जादावपि वेदाङ्गानि षडेवेति निर्णीतं
दृश्यते (इ ए०) । प्रस्थानभेदेऽप्युक्तम्—“वेदाङ्गानि षट्”—इति । तत्र
शिञ्जा, कल्पः, व्याकरणम्, कन्दः, ज्योतिषमिति पञ्चाङ्गानि तु सर्व-
सम्मतान्येव ; निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वे षट्त्वं व्याहृत्येत ;
अन्यतमस्य वेदाङ्गत्वेऽन्यतमस्य तदभावः सुतरां सम्पद्यते ; तत् कस्य
वेदाङ्गत्वमिदं कस्य नेत्ययं विचारः प्रवर्तते ।

प्रस्थानभेदे उभयोरेव वेदाङ्गत्वमङ्गीकृतम् । कथं न तथा षट्त्वं
व्याहृतमित्यत्राह च तत्र “एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थ-
पर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव”—इति । न च तत्कथनमात्रेणैव

उभयोर्वेदाङ्गत्वसाधनायैव वा वादिनस्तथा स्वीकृत्युः ; वादी भ्रमं न पश्यतीति हि प्रसिद्धमेव ।

ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणाचार्योपीमां विपत्तिं परिणक्ष्यैव निघण्टो-
रपि निरुक्तत्वसम्पादकं प्रदर्शितमाद्यलक्षणं (आ ए०) व्यरचयत् । तथाच
निघण्टोश्च निरुक्तत्वेनैव ग्रहणात् सप्तानां मध्येषां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्व
मुपपद्येत, न च वेदाङ्गानां घटत्वं व्याहृत्येतेति । प्रशंसनीयैवैषा तस्य
चातुरी ! परं किं कुर्मो वयम्,—तदेतन्मतं न सर्ववादिसम्मतं नापि
विचारसह मिति प्रतिपादितं पुरस्तादिहैवेति ।

पाणिनिशिक्षायान्तु “निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते”—इति दर्शनात् निरुक्तस्यैव
वेदाङ्गत्वं सिध्यति, न तु निघण्टोः । न चेदं सहसा अद्भ्यमहे ; परकाल-
जस्य भाष्यस्य वेदाङ्गत्वमस्ति, अतिपूर्वकालजस्य मूलस्य तन्नास्तीति वदत
एवाश्रद्धोत्पादात् । ननु भवान् पाणिनिवचनेऽपि कथमश्रद्दहते ?
अत्र ब्रूमः—न चेदं पाणिनिवचनम् ; न हि पाणिनिः स्वयमेव “अथ
शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा”—इत्युपक्रान्तुमर्हेत्, नापि हि
“येनाक्षरसमासाय मधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणि-
नये नमः”—इत्याद्युक्तिभिरुपसंहर्तुं वार्हेदिति ।

निरुक्तवृत्तकृन्मते तु निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वम्, निघण्टोस्तु साक्षा-
च्छब्दोर्धर्मित्वमेवेति किङ्कृतं भवेद् वेदाङ्गत्वेनेति नात्रास्माकमश्रद्धा-
वसरः । तथाहि “अतः * * * निरुक्तं नामेदमङ्गमारुह्यते । प्रधान-
नक्षेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः”—इत्याद्युक्तिभिः निरुक्तस्य वेदाङ्गेषु प्राधान्यं
स्थापितम् ; “तस्यैषा गवाद्या देवपलान्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः ।
सा च पुनरियं * * * श्रुतर्षिभिः * * * कृन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य
समासता । सैषा कृन्दोऽवयवभूता कृन्दोर्धर्मिण्येव ; यथायथापन्नास्ता
गौर्गोधर्मा*”—इत्युक्त्या तु निघण्टोश्चकृन्दस्त्वमथाहृतमेवेति च वर्णितम् ।

* मुद्रितपाठस्तु आदर्शदोषात् सप्त्याश्रयित्युक्त इति आशङ्कितं तत्रैव (१भा०१३०*) ।

‘यथा’ च ‘अयथापन्ना’ अप्रकृतविपन्ना परं सामान्यविपन्ना, ‘अस्मा’
यूथपरिभ्रष्टा, ‘गौः’ ‘गोधर्मा’ एव ; न हि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन
गौत्वं नष्टम् ; तथैव कन्दोभः समाहृता एषा पञ्चाध्यायी कन्द एव,
समाहृतकहेतुत एव न ह्यस्या कन्दत्वं तिरोभूत मिति भावः (२भा० ६९०) ।
तथाच निघण्टुनामकानि समासनायात्मकानि पदानि तु बहुपूर्वकान्त
एव विश्रुतानि ; तान्येव पदान्यनुख्य यास्को द्वादशाध्यायात्मकं निरुक्ताख्यं
ग्रन्थं निर्ममे, तस्य च वेदार्थबोधोपयोगितया तदानीन्तनैरार्यैर्वेदाङ्गत्वं
खीकृत मित्येव निरुक्तवृत्तिकदाशयः फलितः ।

यास्कास्य पूर्वश्रुतिलेखदश्च त्ववगम्यते निघण्टोर्नास्ति वेदाङ्गत्वम्, नापि
वेदत्व मिति । तथाहि—“उप दशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रथं
समासासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च (२भा० १३७९०)”-इति । अत्र “इमं
ग्रथम्”—इत्युक्त्या निघण्टोरेव ग्रहण मियुम्, न तु निरुक्तस्यास्य ; प्रकीयमाने
हि निरुक्ते “समासासिषुः”—इति परोक्षार्थप्रयोगानुपपत्तेः । अपरश्च
निरुक्त मासीत् शाकपुण्यादिप्रोक्तम्, तदभिलक्ष्यैव तथा क्रिया प्रयुक्तेष्व-
पीह वक्तुं न युज्यते ; अनुपद मेव “एतावन्तः समानकर्मागो धातवः”—
इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धः । अतएवात्र वृत्तिः “ इमं ग्रथं
गवादि देवपत्नान्तं समासातवन्तः”—इति ; गवादिः देवपत्नान्तश्च निघण्टु-
ग्रथ एव । किञ्चात्रापर मपि विवेच्य मन्ति— न चेदं वचन मेतस्य हि
निरुक्तस्य कर्तुर्यास्कस्य, यथा चेम मिति एतन्निरुक्तं गृह्येतेति ; अपि
त्वेतद् वचनं प्राचीन मेव यास्कनेहानुक्त मिति । अतएव “बिल्मं भिल्लं भासन
मिति वा”—इति बिल्मशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनं सङ्गच्छते यास्कस्य ; न हि
स्वय मेव दुरूहं शब्दं प्रयुज्य तद्वाख्यानाय च यतितुं प्रवर्तते कश्चिद् ।
स्वपदवर्णन मेव भाष्यलक्षणम्, निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यत्वं सर्वसम्मत
मिति स्वपदव्याख्यान मपीह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; यदत्र बिल्म-
शब्दस्य भिल्ल मिति प्रतिशब्द मुक्तापि अर्थान्तरं वदति भासन मिति,
वेति संग्रह मपि ध्वनयति ; तदेवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— न ह्येवेदं स्वपद-

वर्णन मिति ; न हि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञान-वैकल्पिकत्व-प्रकटन मुपयुज्यते क्वचिदपीति । एतस्मिन् खलु वचने बहूनि समालोचानि सन्ति, ता नि चोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ; साम्प्रतन्तु वेदाङ्गेभ्यः पृथगेव निघण्टोर्यद्दृष्टं यास्कस्याप्यभिमत मित्येवेह प्रदर्शनं मस्मादिष्टम् ।

नन्वत्र वृत्तिग्रन्थे “वेदाङ्गानि च इतराणि (रभा० १३६ पृ० ६ पं०)” —इति लिपिभङ्गितो निघण्टोरपि वेदाङ्गत्वं ध्वनितं मेवेति चेत्, ध्वन-यतु नाम स तथैव किन्तेन ; न हि वृत्तिकारोऽभ्रान्त एवेत्यस्माकम् । वस्तुतो यदि नाम ‘इतराणि’—इति पदप्रयोगात् तथैव ध्वनितं गन्तेत, तर्हि तादृशवचनस्यैकदेश्युक्तित्वं मेव स्वीकार्यम् ; प्रदर्शितभूमिकोक्तविरो-धात् । महाभाष्ये भगवतोऽग्नेषुसमुषीसम्पन्नस्य पतञ्जलेरप्येवं बह्वैक-देश्युक्तयः प्रदर्शिता लघुशब्देन्दुशंखरादौ नागेशभट्टप्रभृतिभिः, तत् किं मस्य वृत्तिद्वतः स्वल्पधियो हि दुर्गाचार्यस्येति । वस्तुतो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तवृत्तिभूमिकायां दृष्टं यास्क्रीयस्य निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वम्, तन्मूलस्य निघ-ण्टोस्तु न तत्र मपि ह्यन्वोधर्मित्वं मेवेत्येव युक्ततरं प्रतिभात्यस्माकं मिति ।

अथात्रापरापि च शङ्का समुत्पद्येत नाम । तथाहि --प्रदर्शित-यास्कपूर्वश्रुतिसमालोचनादवगतं नास्ति निघण्टोर्वेदाङ्गत्व मिति वाटम् ! परं तथैवेदं मप्यवगम्यते यास्कप्रणीतैतन्निरुक्तात् बह्वपूर्वं मेव वेदाङ्गानि निर्दत्तानीति कथं तत्र वेदाङ्गेषु तदानीं प्रणीयमानस्यैतस्य निरुक्तस्यान्त-र्भावः शक्यते वक्तुं मपि ? वदत एव हि व्याघातः स्फुट मिति । इहास्माकं मीदृगस्ति गुरुपदेशः,—प्रदर्शितगोपथश्रुत्यादिभ्योऽवगम्यते षडेव वेदाङ्गा-नीति ; प्रदर्शितशिक्षावचनादिभ्यश्च ज्ञायते निरुक्तस्य च वेदाङ्गान्यतम-त्वम् ; यास्क्रीयेऽत्रैव निरुक्ते “नैरुक्ताः”, “शाकपूणिः”—इत्यादिपर्यालोच-नया च बुध्यते तत्पूर्वं मपि चासन् बहवो निरुक्तविदस्तथा बहूनि निर्वच-नापरपर्यायाणि निरुक्तानि चेति ; तेषां मेव साजात्यहेतुकं मस्य यास्क्रीयस्यापि ग्रन्थस्य यथा निरुक्तत्वं तथैव वेदाङ्गत्व मपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह बह्वृक्प्रातिशाख्यकारः श्रौनकोऽपि—“शास्त्रापवा-

दात् प्रतिपत्तिभेदात् निन्दम्यकृत्वञ्चेति च वर्णशिक्षाम् । नैतेन शास्त्रेण विशिष्यतेऽन्यैः कृत्वञ्च वेदाङ्गमनिन्द्य मार्षम् (१४.१८, १९.)"—इति । तथैतत्तृतीयवृत्तिकृतोऽब्देन च स्वारब्धव्युत्पत्तये प्रौढकीयस्यास्य प्रातिशाख्यस्यापि वेदाङ्गत्वमिष्यमाणेनैतदुक्तम्—“अङ्गता चास्यान्यशास्त्रसव्यपेक्षस्य नैव स्यादकृत्वत्वात् ? कृत्वतां वेदाङ्गतामनिन्द्यतामार्षताञ्च स्वयमेव प्रौढको दर्शयिष्यति—‘कृत्वञ्च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्षम्’—इति । अनयोः पक्षयोरेतदः पक्षः श्रेयान्, ततश्चो गृह्योतव्यः”—इति ।

अथापरञ्च ;— यद्यपि प्रदर्शितयास्कपर्वश्रुतवचनोत्तर्गांश्च वेदङ्गत्वेन ब्राह्मणभागश्चेत् इति बुद्ध्या ब्राह्मणत्वं निघण्टोर्निर्दिष्टतम् ; तत्पूर्वांश्च मन्त्रभागस्यापि पृथक् श्रुतेः मन्त्रत्वमपि वास्तवम् ; तथापि तत्रैव ‘सामानासिधः’—इति क्रियादर्शनात् सामानायत्वमव्याहृतमेव । अतएव “सामानायः सामानाः स व्याख्यातव्यः”—इति निरुक्तग्रन्थारम्भस्य, ‘सैषा कन्दोऽवयवभृता कन्दोधर्मिण्येव (२भा० ६ पं०)”—इति दर्गाचार्यप्रबन्धस्य च नासङ्गतिप्रसङ्गः ।

तदित्यमसौ निघण्टुर्न हि मन्त्रग्रन्थः, न च ब्राह्मणग्रन्थः, नापि वेदाङ्गान्यतमः ; अपि तु मन्त्रतो न्यूनमानः, ब्राह्मणवेदाङ्गाभ्यामन्यूनमानञ्च सामानायविशेष एवेति यास्कस्याशयः, तत्पूर्वतनानाञ्च सम्मतः ; किञ्चास्यैव निघण्टुभाष्यस्य निरुक्तत्वं तदनुगतं वेदाङ्गत्वञ्चेति शम् ।

(३)

अथैतर्हि विचार्य मेतत्,—निरुक्तमूलसूत्ररूपस्य निघण्टोः कः सामानाता को वा प्रयोता तद्भाष्यरूपस्य निरुक्तस्य ?—इति ।

अनतिप्राचीनानां मार्थकोविदानां मन्यतमः स्वर्गतो विमुक्तो वा ख्यातो मधुसूदनसरस्वती सङ्गग्रहैकं प्रबन्धं प्रस्थानभेदनामेति । तत्रेदं लिखितं दृश्यते—“भगवता यास्केन ‘सामानायः सामानातः स व्याख्या-

तथ्यः—इत्यादि * * * निरुक्तं मार्गचितम्”—इति । नात्र वादो दृश्यते
 ऽस्माभिः । तत उत्तरं लिखित मन्ति --“निघण्टुमञ्चाकः पञ्चाध्यायात्मको
 ग्रन्थो भगवता यास्केनैव कृतः”—इति । तदेतस्मिन् खनं तदीय मेतद्विषयकं
 भ्रान्त मेव प्रकटयति । हन्त भो वेदान्तिन् मधुसूदन ! खोज्जृतं ‘समा-
 म्नायः समाप्नातः स व्याख्यातयः’—इति वचन मपि नालोचितम् ?—
 अद्यगुणीयेन कृतस्य ग्रन्थस्य कथं भवेत् समाप्नायत्वम् ? अथवा सम्भव
 एवैवं भवादृशानां सर्वभ्रमवादिनां वेदान्तिनाम् । एवं हि तस्मिन् खितं
 निघण्टोर्निरुक्तान्तर्भूतत्व मपि (का ए०) कथं नाम भवेत् अद्वेयं तद्विरुद्ध-
 वज्रप्रमाणदर्शिना मिति ।

सायणाचार्यस्त्वत्र सम्यगैवालेखीत्—“गौः ग्मा ज्मा ञ्मा क्षा क्षमेत्या-
 रभ्य * * * पदानां समाप्नायः समाप्नातः”—इति, “तद्वाख्यानञ्च समा-
 म्नायः समाप्नात इत्यारभ्य * * * यास्को निर्ममे”—इति च (ऋ० सं० भा०
 भू०) । तदेवं सायणमते हि निघण्टोः समाप्नायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्य
 तु तद्वाच्यरूपत्वं यास्क्रीयत्वञ्चेति प्रतिपन्नम् ।

देवराजयज्वकृत-निघण्टुटीकाया भूमिकायाश्च तथैव बोध्यते । तथाहि
 —“भगवता यास्केन समाप्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण त्रिविधं
 गवादि देवपत्नान्तं निर्बुवता”—इत्यादि । एवञ्चैतन्नयेऽपि निघण्टोः समा-
 म्नायत्वेनानादित्वम्, तन्निर्वचनात्मकस्यैतस्य निरुक्तस्य यास्क्रीयत्वं च स्फुटम् ।

निरुक्तवृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्यस्तु यद्यपि स्वग्रन्थभूमिकायां निरुक्त-
 वर्णनसमये केन कृतं तदिति गौक्तवान् ; परं मनुपदं प्रथमखण्डव्याख्या-
 नावसरे एवाह—“आचार्यः अयं यास्को निरुक्तकारः”—इति ; एव
 मन्थत्रापि । निघण्टुकर्तृनिर्णयविषये तूक्तं तद्भूमिकाया मेव । तथाहि—
 “सा (पञ्चाध्यायी निघण्टुः) च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्यः
 उपदेशेन मन्त्रार्थं मुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरणशक्तिदौर्बल्य मपेक्ष्य तदनुजि-
 ह्वत्तया वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुव्रीय मन्त्रार्थावबोधाय हृन्दोभ्यः समा-
 हृत्य समाहृत्य समाप्नाता’—इति । एतच्च सर्वं निरुक्तोक्तसारभूत मेव

(२भा० १३७, ७ पृ०) । एवं हि वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्य मतेऽपि निघण्टोः समासायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्यैतस्य यास्कीयत्वं च सुव्यक्तम् ।

महाभारतीये मोक्षधर्मपर्वणि 'शिपिविष्ट'-नामनिर्वचनप्रसङ्गे ये चयः श्लोकाः (३४२ अ० ६६, ७०, ७१ श्लो०) दृश्यन्ते, तैश्च ज्ञायते यास्कीयतमेवैतन्निरुक्तम् । तथा हि—

“शिपिविष्टेति चःख्यायां ह्योमोमा च यो भवेत् ।

निवाविष्टन्तु यन् किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः ।

यास्को मा ऋधिरुद्योऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।

शिपिविष्ट इति ज्ञान्नाद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ।

स्तत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋधिरुदारधीः ।

मत्प्रसादादधोनयं निरुक्तं मभिजग्मिवान्”—इति ।

अस्यैव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये शिपिविष्ट-निर्वचनञ्च द्विविधम् (३भा० ४७—५३ पृ०) । तत्रैव किञ्चिदुत्तरं दाभ्यां श्लोकाभ्यां (३४२ अ० ८६, ८७ श्लो०) निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम् । तथा हि—

“वृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकृपदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम् ।

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः”—इति ।

अस्यैव ह्यत्र निघण्टौ देवतकाण्डे दृश्याः देवताख्यानेषु वृषाकपिरिति पदपाठश्च (१भा० ४६० पृ०) । इतश्चावधार्यते यस्य खल्वेतस्य निघण्टु-ग्रन्थस्य कर्तृपदं पाणिनिनोऽप्यवरजाय यास्काय दातुं मुद्यतः प्रस्थानभेदकारः, स हि वेदाङ्गानां मुत्पत्तितो बह्वु प्रागेव ब्राह्मणग्रन्थानां चोत्पत्तिः, ततोऽपि प्राक् महर्षिणा कश्यपेन समासात् इति ; तदानीन्तनस्यैव कश्यपस्य प्रजापतित्वश्रवणात्, निघण्टुत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचनस्यापि तत्रैव तात्पर्यावबोधश्च ।

तथा चानूक्तं भगवता यास्केन एगकल्पश्रुतवचनं मिदम्—“साक्षात्-

कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः (मन्त्रकाले मन्त्रद्रष्टारः); तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृत-
धर्मभ्यः (शाखाप्रवक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान् सम्पादुः; उपदेशाय ग्लायन्तो
ऽवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गकाराः) बिल्मग्रहणायेमं ग्रथं (निघण्टुम्)
समाप्तासिषुः, वेदश्च (ब्राह्मणश्च), वेदाङ्गानि च”—इति (२भा० १३७ पृ०) ।
एतस्माच्च श्रुतेः समासत इमानि पञ्च ज्ञायन्ते;—(१) पुराकल्पेऽपि मन्त्राणा
मुत्पत्तिरनिर्णीतेवैति प्रथमम् । (२) पूर्वं मन्त्रा विकीर्णा एव स्थिताः, ततो
ग्रथोभूतानामेव तेषा मध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः, ततः सर्वशाखा-
गतानां नैघण्टुकादिपदानां सुखबोधार्थं निघण्टुनामको ग्रथः समाप्तातः, ततः
तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृतकथतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां
तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्थाः समाप्ताताः, तत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि
मन्त्रार्थबोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीनि अङ्गानि समाप्तातानीति द्विती-
यम् । एतादृशक्रमोत्पत्तिज्ञाने तादृशक्रमश्रुतिरेव मानम् । किञ्च यतोऽत्र
“मन्त्रान् सम्पादुः”—इति कथनानन्तरं पुनरुक्तं ‘वेदश्च’—इति, अतो
ज्ञायते, नेह वेदशब्देन मन्त्राणां बोधोऽपि तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणाना
मेव । वेदशब्देन ब्राह्मणग्रन्थमात्राणां ग्रहणाच्च वेदाङ्गत्वं न विलीयते
निरुक्तादीनाम् ; यदर्थं हि प्रवृत्ता वेदाः (ब्राह्मणग्रन्थाः), तदर्थं मेव चेमानि
प्रवृत्तान्यङ्गानीत्येव मेघा मङ्गाङ्गिभावोपपत्तेः । ननु ‘इमं ग्रथं’ कीदृशम् ?
तदुत्तरं मेव श्रुतं ‘वेदम्’—इति, तथाच निघण्टोर्वेदत्वातिदेशयैव प्रयुक्त
मत्रैतद् वेद मिति चेन्न ; विशेषफलाभावात् ब्राह्मणग्रन्थोल्लेखाभावापत्तेश्च ।
तथा हि—समाप्तायत्वं तु सिद्धमेवास्य निघण्टोः, ‘समाप्तासिषुः’—इति
क्रियादर्शनात् ; वेदतुल्यत्व-समाप्तायत्वयोश्च नास्ति कार्यकृतो विशेषः ;
किञ्च तथा सति श्रुतावत्र मन्त्राणाम्, वेदतुल्यस्यास्य निघण्टोः, वेदाङ्गानाञ्च
सर्वेषां अवगं सम्पन्नम् ; परं ब्राह्मणग्रन्थानान्छ्लेखो नैव सम्पद्येतेति
तादृशवादिना मसमीक्ष्यकारितैव प्रतिपद्येतेति । (३) यथा चेह मन्त्राणां
पृथक् श्रुतेः वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते, तथैव
वेदाङ्गानां पृथक् अवगाञ्च ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गेतरवाक्यानामेव ग्रहणीय-

तेति तृतीयम् । (४) निरुक्तादिवेदाङ्गानां सर्वेषां मेव षष्ठां वीजादिरूप-
यैतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्तित्व मिति चतुर्थम् । (५) मन्वाद्या मर्थज्ञानसौक-
र्यायैव यथाज्ञानं निघण्टोः,— यथा च वेदाङ्गानां निरुक्तादीनाम्; तथैव
तदानीं मपि स्वीकृत मासीद् वेद इति प्रसिद्धायां ब्राह्मणानाञ्च; ततः
काणभ्युत्पन्नानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्वसमत्वं जात मिति पञ्चमम् ।

एवञ्चेत्स्माच्छ्रुतेर्निघण्टोः खलु ब्राह्मणग्रन्थेषुऽपि प्रागाज्ञातत्वं गम्यते ;
तादृशसमाज्ञायत्वमूलक मतिपराकाणिकत्वं च सुयुक्त मेव; ततः प्रद-
र्शितमहाभारतात् कश्यपप्रजापतिकृतत्वञ्च तस्य लज्ज मिति योगतः
सम्पन्नस्तत्त्वनिर्णय इत्यस्माकम् ।

तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपसंज्ञेतस्य निरुक्तस्य कर्त्ता तु यास्कः । अत्रै-
तिह्य मेव मानम्, न हि तद्ग्रन्थस्य आरम्भे मध्येऽन्त्ये वा क्वचिदपि तथा
प्रत्यायकं वाक्यादिक मस्ति । देवताप्रणामार्थमङ्गलाचरणमादिकं येषु
ग्रन्थेषु दृश्यते, प्रादन्तेषु ग्रन्थकृद्भिः स्वयं मेव स्वाख्यान मप्याख्यात मस्ति ;
बहुत्र तु प्रकरणसमाप्तौ ग्रन्थसमाप्तौ च ग्रन्थकृन्नामोल्लेखो दृश्यत एव ।
कथाप्रसङ्गतोऽपि ग्रन्थकृन्नाभावगमो भवत्यनेकत्र । इह तु नास्ति तथा
मङ्गलाचरणम्, नास्ति पादादिसमाप्तौ चतथोल्लेखः, नास्ति च मन्वादा-
विव कथाप्रसङ्गः; अतोऽत्रैतिह्य मेव शरणं ग्रन्थकृन्नामविज्ञानाय । टीका-
कृत्यभूतीनां लेखोऽपि तदनुगत एव । प्रदर्शितमहाभारतवचनान्यप्येतस्यैव
ग्रन्थस्य कर्त्तासीद्यास्कः कश्चेनेति निःसंशयबोधने नालम्; तत्रैतदीयस्यै-
काक्षरस्यापि यथावदुद्धृतविरहात्; वरं तत्रापि एष एव यास्कः की-
र्तित इत्यवगमे, एतस्य यास्ककृतत्वप्रवाद एवैकं बीजम् । तदेव मेतादृश-
ग्रन्थकर्त्तनिर्णयेऽनन्यगत्या प्रवाद एव शरणम्; तथा च यत एव मस्ति
प्रवादस्त्रिन्तनः,—इदं निरुक्तं यास्ककृत मिति, अत एव ज्ञायतेऽस्य
निरुक्तग्रन्थस्य प्रणेता भगवान् यास्क इति शम् ।

(४)

अथास्य निरुक्तस्य कर्तृविषये त्वन्यदपि किञ्चिद् विचार्य मस्ति ;—
कोऽयं यास्कः ? इति ; कश्चापि परिचयोऽस्य प्राप्यते न वेति भावः ।

एको हि यास्कः श्रूयते शतपथब्राह्मणे उभयत्र (१४. ५. ५. २०, २१.—
७. ३. २६. २७.) । तथा हि—“अथ वंशः । तदिदं वयं (शतपथ-
ब्राह्मणप्रवक्ताः) शौर्यगार्थ्यात्, शौर्यगार्थ्या गोतमात्, * * * भारद्वाजो
भारद्वाजाचासुरायणाश्च यास्काश्च”—इति । “तत्र प्रथमान्तः शिष्यः, पञ्च-
न्यन्त आचार्या बोद्धव्यः”—इति च तदीयस्याग्व्यानं द्विवेदगङ्गकृतम् । एवञ्च
शतपथीयो यास्कः शतपथब्राह्मणप्रवक्तुः षड्विंशपुरुषादप्यधिकः पूर्वतनः,
किञ्च मधुविद्यायाः सम्भवक्ता चाभूदिति सम्पद्यते । नायं निरुक्तकारः ;
एतस्य निरुक्तकारस्य हि पाणिनेरपि परभवत्वनिर्णयादद्युगीयत्वात्,
मधुविद्याप्रवक्तृत्वाप्रसिद्धेः, ब्राह्मणकालानन्तरं मेव वेदाङ्गकाल इति
शास्वतो युक्तिबुद्धितश्च सुसिद्धाच्चेति । तदनुपदं मेव क्रमात् स्फुटिष्यति ।

पिङ्गलोक्ते कृन्दोऽपि स्मर्यते चैकत्र यास्क इति । तथाहि—
“उरोऽहती यास्कस्य (५. १०.)”—इति । अयं मपि यास्को नैतन्निरुक्त-
कारः ; अत्र तथाऽदर्शनात् । यस्य खलु यास्कस्य ग्रन्थे विहिता ‘उरो
ऽहती’—इति सञ्ज्ञा, स एव यास्कः तत्र पिङ्गलसूत्रे स्मृतः ; स च
कृन्दसूत्रकारादेतस्माच्च पिङ्गलात् पूर्वतनः, तत्समकालिको वेति विचार-
विषयश्च । परं मत्र निरुक्ते क्वापि नोपलभ्यते उरोऽहतीत्याख्यानमिति
सिद्धमेव नायं सः ; अपि तु पिङ्गलोक्तो यास्कः खलु कश्चित् भिन्न एवेति ।
स च कृन्दःशास्त्रीयग्रन्थकारो भवितुं मर्हतीत्यपि सम्भाव्यते । अत एव
बङ्गकृपातिशाख्यस्य तृतीयवृत्तौ शास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे उक्तं
मुञ्जटेन—“तथा सर्वैः कृन्दोविचित्यादिभिः पिङ्गल-यास्क-सैतवप्रभृतिभिः
यत् सामान्येनोक्तं लक्षणम्”—इत्यादि ।

कश्चिदाह,—शौनकीये प्रातिशाख्यग्रन्थे चैकत्र दृश्यते यास्कनाम, स
एव यास्कोऽस्य निरुक्तस्य प्रणेतेति । परं तत्र “वैयास्कः”, “यास्कः” वा

इति राजते सन्देहोऽद्यापि । तथाहि—“न दाशतय्येकपदा काचिदन्तीति
वैयास्कः । अन्यत्र वैमद्याः सैकादशिनी मुखतो विराट् (१७. २५.)”—इति,
“दाशतये भवा दाशतयी काचित् एकपदा नान्ति इति वैयास्क आचार्यो
मन्यते”—इत्यादि चोव्वटकृतं तद्याग्यानम् । तदेतद्वव्वटव्याख्यादर्शनात्
प्रतीयते तत्र वैयास्कस्यैवोल्लेखः ; अन्यथा हि व्याख्याकालेऽपि मूलानुरूप
एव वैपूर्वो यास्कः कथं नाम दृश्येत । अन्तु वा तत्र यास्कस्यैव ग्रहणम्,
परं सोऽपि खलु यास्को नैतन्निरुक्तकारो भवितु मर्हति ; अत्रापि हि
तथाऽदर्शनं मेव हेतुः ; सपरिश्रयेऽखिलनिरुक्ते हि न कापि वैमद्या
ऋग्व्यतिरिक्ता काचिदेकपदा दाशतयी नास्तीत्येतदर्थकं वाक्यं ध्वननं वा
यास्कीयं दृश्यते । एव मपि यद्युच्येत अयं मेव यास्कः प्रातिशाख्यकृतः
शौनकस्य लिपिविषयताङ्गत इति, तथा च प्रकारान्तरेण शौनकस्यान्त-
र्भाषित्वं मुन्मत्तप्रज्ञापित्वं वोक्तं भवेत् ; तन्तथाकल्पनातो वरं यास्कान्त-
कल्पनैवेत्यस्माकम् ।

पाणिनिस्सूत्रेष्वपि नायं यास्कः परिचितः । यद्यप्यन्येकं सूत्रं पाणिनीयं
“यस्कादिभ्यो गोत्रे (२. १. ६३.)”—इति, परं न तत् निरुक्तकारयास्कपरि-
चयायालम् ; तत्र अत्रेन यस्केन यास्कस्य बङ्गपार्थक्यात् । तत्र हि साक्षाद्
विश्रुतो यस्कः ; न तु यास्कः ; यास्कन्तु न यस्कः ; अपि तु तद्गोत्रीयः ;
तादृशयास्कस्त्वद्यतनीयोऽप्यस्यैव । सूत्रे ‘गोत्रे’—इति दर्शनादिदन्तु प्रती-
यत एव,— यस्कगोत्रस्य ज्ञानं पाणिनेरपश्यं स्थित मिति । “अपत्यं
पौत्रप्रभृति गोत्रम् (पा०४. १. १६२.)”—इति प्रासनाच्च ज्ञायते, यस्कस्यो-
परितनष्टनीयपुत्रवृत्तोऽद्यतनीयान्ताः सर्व एव यस्कगोत्राः, तथाच सर्वेषां
मेव यास्क इति व्यवहारः पाणिन्यादिमन्मतः ; बङ्गत्वे त्विदं मेव सूत्रं
लुग्ं विधत्ते इत्यन्यदेतत् ।

ननु चेयं तत्सूत्रवृत्तिः—“अभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बङ्गत्वे,
न तु स्त्रियाम् (भ० दी०)”—इति । एवञ्च यस्कस्यानन्तरापत्यस्य यास्क-
स्यास्यैव तत्र पाणिनेर्बोधोपलभ्यते ?—इति चेत्, दृश्यता मिह नागेशभट्टकृतं

तद्याख्यानम्—“ ‘अपत्यप्रत्ययस्य’-इति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः ; अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः”—इति । तथा च दीक्षित-वृत्तौ अपत्येत्यस्यापि गोत्रेत्यर्थ एव सुतरां सम्पन्नः ; वस्तुतो गोत्रोऽप्यपत्यमेव । तदेवं तत्सूत्रस्य यस्कगोत्र एव विषय इति स्थिरम् ; अपि गोत्रज्ञाननिर्णयेऽपि नैव भवेद्यत्किञ्चाननिर्णयः किं मस्यत्र विचार्यं नाम ।

किञ्च “श्रिवादिभ्योऽण् (४. १. ११२.)”—इति सूत्रीये श्रिवादिगणोऽपि यस्क एव पठ्यते । तेनैव च सूत्रेण यस्कशब्दात् अपत्येर्धेऽपि यास्कः पदं सिध्यति । तथाच यथा यस्कस्यानन्तरापत्यं यास्कः, तथैव यस्कस्य शततमापत्यं सहस्रतमापत्यं च यास्क एव । लघुशब्देन्दुकार-नागेशभट्टमते तु इहापि गोत्रार्थे एव प्रत्यय इयुः । तथा हि—“श्रिवादिभ्योऽण्”—इति अन्तिपाणिनिसूत्रम् (४.१. ११२.) । अत्रेयं दीक्षितकृता वृत्तिः—“गोत्रे इति निवृत्तम् । श्रिवस्थापत्यं श्रैवः । गाङ्गः”—इति । अत्राह नागेशः—“निवृत्तमितीदं वृत्त्यनुसंधेन ; यूनि लुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्ये”—इत्यादि । “शास्त्रीयगोत्रश्च युवत्वानक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्”—इति, “लौकिकश्च प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ; लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्”—इति द्विविधं गोत्रलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्, तदपीह पर्यालोच्यम् ।

अतएव च “वान्यस्मिन् (पा० ४. १. १६५.)”—इति सूत्रीयभाष्याख्यानावसरे कैयट आह—‘यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति श्रिवाद्यण्’—इत्यादि । एवञ्च यस्कगोत्रीयः कश्चन यास्कोऽस्ति लोके इत्येवं ज्ञानमासीदेव पाणिनेरिति स्वीकारेऽपि कथं नामेदं स्वीकृतं भवेत् यस्कगोत्रीयोऽप्ययं निरुक्तकारः पाणिनेः परिचित एवेति ?

अपरिचित एवायं यास्क इत्यपि कथमिति चेदुपरिष्ठात्तत् प्रतिपादयिष्यामः कालनिर्णयप्रसङ्गेः इह तु वचनमात्रेणैव बोधयामो नेति । तस्याम्नत मस्मद्वचनादेव स्वीकार्यमेतत्—पाणिनिसूत्रपरिचितोऽपि नायं यास्कः, परं पाणिनिशासनावधारणादेवैतत्तु विज्ञायत एव यस्कगोत्रीयो-

ऽय मिति । आसीच्च गोत्रकारो यस्कः कृश्वनातिप्राचीनतमः प्रायः काश्य-
पादिसमकालज एव ; आश्वलायनीयश्रौतसूत्रान्तिमेऽध्याये दशम्यादिषु
कण्डिकासु गोत्राः प्रवरा निरूपिताः, तत्र दशम्यां (आ० श्रौ ३० ६.
१०.१०.) यस्कस्यापि स्मरणात् । तस्यैव ग्रहण मिह पाणिनिः सूत्रे इति
तु सूच्यते मेव ।

तदेवं पाणिन्यादौ खल्वस्य यास्कस्य परिचय मप्राप्य खिद्यमाना वयं
ततोऽप्यधिकः श्लेषपरः सन्तो दृष्टवन्त यकं यास्कं निरुक्तकारत्वेन परि-
चितं महाभारतैककोणे । ततस्तेभ्य एव पूर्वप्रदर्शितमहाभारतश्लोकाभ्यो
ऽनुमीयते यास्कोऽय मेव वा भवेत्तस्य महाभारतकारस्य परिचित इति ।

ततो वज्रसु सपरिशिष्टनिरुक्तपुस्तकेषु केषुचित् सर्वान्ते “नमः पार-
स्कराय नमो यास्काय (प्रभा० ४१३ पृ०)”-इति पाठोऽपि दृश्यते । तथा च
तत्र केनचित् पारस्करायेति यास्कपरिचयार्थवोक्त मिति चानुमीयते ।
सत्येवं पारस्करोऽयं यास्क इत्यपि लब्धः । पर मिह पारस्करज्ञान
मपि न सुगमम् । आसीदेकः पारस्करो गृह्यकृत् प्रसिद्धः ; आसीच्च
पारस्करो धर्मशास्त्रीयान्यविधानकृत् गृह्यनन्दनशुक्रपाणि-प्रमाणभूतो
निर्णयसिन्धवादौ कीर्तितश्च । तथाहि शुद्धितन्त्रे—“यहपिण्डदाने आदि-
पराणोक्तान् पदान्तर माह पारस्करः—‘प्रथमं दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः
समाहितैः । द्वितीये चतुस्रो तृतीयेऽस्मिन्सप्तयनं तथा’-इत्यादि । अथापि
पारस्करशब्देऽत्रास्यैव सन्देहभावः, पतञ्जले हि महाभाष्ये “पारस्कारो
देशः”-इति निर्णयान् । तथा ह्यस्यैकं सूत्रं पाणिनीयम्—“पारस्कार-
प्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् (इ. १. १५७)”-इति । तत्रैवं भाष्ये मन्त्रि-
“अविहितलक्षणः सुट् पारस्कारप्रभृतिषु दृश्यः । पारस्कारो देशः,
कारस्कारो वृद्धः, रथस्या नदी, क्विचिन्धा गुहा, क्विष्कः”-इति । तत्रेय
मन्त्रदाशब्दा— गृह्यकृत् पारस्कर एव निरुक्तकृतोऽस्य यास्कस्य पूर्व-
पुरुष इति चेत् कथं न महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः परिचितः ? न हि
यास्कस्यास्य ततोऽप्यर्वाचीनत्वसम्भव इति च प्रतिपादयिष्याम उपरिष्ठात्;

तत्पूर्वपुरुषस्य पारस्कारस्य तु का कथा । अथवा देशनामत एव तस्य गृह्यज्ञतो नाम इति हेतुत एव मूलपरिचयायैवोक्तं तेन भगवता, पारस्कारो देश इति । सत्येव मस्य यास्कस्योभय मेव ज्ञातम् : निवासोऽभिजनो वा देशः, पूर्वपुरुषश्च ।

शतपथीयः सन्तु यास्कौऽप्यस्यातिपूर्वपुरुष इत्यपि भवितु मर्हति ; तस्यापि यस्कगोत्रीयत्वेनावगमात् । ततश्चास्य यजुर्वेदित्व मपि सम्पद्यते ।

तथाचायम्—यस्कगोत्रः, पारस्कारदेशीयः, पारस्कारवंशधरः, यजुर्वेदी च निरुक्तकृत् यास्क इत्येतावन्तः परिचयाः यथाकथ मपि लभ्यन्त इति शम् ।

(५)

अथ इदानीं मिद मपि विचार्यम्,—अस्य यास्कस्य ऋषित्व मन्ति नान्ति वेति । अनुभूयते हि त्रिविध ऋषित्वम्,—मुख्य मातिदेशिकं तार्तीयीकञ्चेति । तदेतस्त्रिविधाना मन्यतम मस्यास्येव चेत् किंविध मित्येव निर्णयानु मवतार्यतेऽयं प्रबन्धः ।

मुख्यर्षिलक्षणान्तु स एव स्वय मेव माह—“ऋषिः, दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः । तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्बभ्यामर्षत् तदृषीणा ऋषि । मिति विज्ञायते (२ भा० १६६ पृ०)”-इति । अत्रोक्तं तद्यदेनानि-त्यादिकं ब्राह्मणमत मेवेह प्रमाणात्वेनोपन्यस्तम् ; तदुक्तं तत्रैव अतिकृता दुर्गाचार्येण—“ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति 'तद्यदेनांस्तपस्यमानान्' -इत्यादि । “ऋ” एतत् उच्यते यत्कृत ऋषीणा ऋषित्वम् (२ भा० १०१ पृ०)”-इत्यादि । अपरचापि “ऋषिः कुत्सो भवति, कर्ता स्तोमानाम्—इत्यौ-पमन्यवः (२ भा० २६६ पृ०)”-इति च तन्निदर्शनं प्रदर्शितं मेतेनैव यास्केन । किञ्च तत्पूर्वतनाना मपि तथैव व्यवहार इति च प्रदर्शितं तेनैव । तथाहि—“साक्षात्कृतधर्माणा ऋषयो बभूवुः”—इत्याद्युक्तं माणोचनीयम् (कै पृ०) । तत्रैव

“ऋषन्ति अमुष्मात् कमण एव मथवना मन्त्रा मयुक्तादमुना प्रकाराणा-
तल्लक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्युधयः”—इति च ऋषिपदनिर्वचनं कृतं
दुर्गाचार्येण । एवञ्च मन्त्रद्रष्टृणां मेव मुख्य ऋषित्व मितम् : तथा चादि-
कल्पजाना मतिप्राचीनतमानां वसिष्ठ-वामदेवादीनां मेव तादृश्र्षित्व
सुररीकार्य मिति प्रतीयत एव ।

द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिन्न मेव प्रायः : तत्र अतीवप्राचीनानां मन्त्रेयकानि-
कानां मेव वृते दृष्ट मिति व्यवहारो नान्यत्रेत्येव विशेषः । तस्मिन्नि
“दृष्टं साम (३.२.९.)”—इत्यादि-पाणिनिस्मृत्याणि “वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं
साम”—इत्यादीनि वृत्तिकृद्दाहृणादीनि द्रष्टव्यानि : तथैव “य आङ्गिरसः
श्रौणहोत्रो भूत्वा भार्गवः श्रौणकोऽभवत्. स गृत्समदो द्वितीयं मगदल
मपश्यत्”—इत्येवमादीन्यनुकमणोवचनादीनि च किञ्चननिरुक्तकारोऽप्याह
तथा—“ऋषेरक्षपश्चिद्युनस्य तदार्धम (२ भा० ११८०)”-इति । “मत्स्यानां
जाल मापन्नानां मेतदार्धम् (३ भा० २५१ ८०)”-इत्यादि च ।

दृष्टे तत्रैवार्थे कृत इति व्यवहारोऽपि नादृष्टपरः । तथा ह्यैतदर्थके
ब्राह्मणे—“देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्त ह पाप्मानं नापत्रञ्चिरे ।
तान् होवाचावुदः काद्रवेयः सपे ऋषि मन्त्रकृत् (६.१.१.)”—इति । निरुक्ते
ऽप्येवं दृष्टान्तो न दुर्लभः । तथाहि—“इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्युभिः
प्रसङ्गायाह सुवाक्त्वा अधि तुगवनि (२ भा० ४) ७ ८०)”-इति, “वसिष्ठो
वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव (४ भा० ८ ८०)”-इत्यादि च । यास्कपूर्वप्रवादा
अप्यत्र सङ्गृहीताः सन्ति, तत्राप्यस्यैव कृतकत्वप्रतिद्विर्मन्वाणाम् ।
तथाहि—“तत्रेतिहास माचक्षते— विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैत्रवजस्य
पुरोहितो बभूव । . . . । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्कुतुद्रोः सम्भेद
माययावनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीं तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि, द्विव-
दपि बहवत् (२ भा० २३७ ८०)”-इत्यादि । तथा “धातोः कर्मणः समान-
कर्तृकादिष्वायां वा (३.१.९.)”—इति पाणिनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे
प्रसङ्गतो भगवता पतञ्जलिनापि भाषितम्—“ऋषिः पठति—‘ष्टृणोत

यावागः—इति”—इति । स्तवनपठनादिकञ्च कृतिविशेष एव ; तदेवं मन्त्रकर्तृत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वञ्च वस्तुतोऽभिन्न मिति स्फुटम् ।

तदित्यं मन्त्रद्रष्टृत्वं तृषीणा मेव, तथा ऋषित्व मपि मन्त्रद्रष्टृत्वानुगत भवेत्यपि स्थिरम् । एव ऋषित्व-मन्त्रद्रष्टृत्वयोः सामानाधिकरण्यां सर्वसम्मत मिति मन्त्रद्रष्टृत्वमूलक मेव मुख्य ऋषित्व मित्यत्र च न कोऽपि संशयः । अथ कस्या मपि संहितायां यास्ककृत एकोऽपि मन्त्रो न दृष्टचरः, न चाद्यगुणीयस्यास्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वसम्भवोऽपि ; तदेव मस्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वाभावात् मुख्य ऋषित्वन्तु नास्त्येव ।

ब्राह्मणकर्तृणां तागडादीनां मन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्तृत्वतुल्यतया आतिदेशिक ऋषित्वन्तु स्वीकृत मेव यास्कपूर्वतनैरपि । तथाहि—“सा क्षात्रधर्माणा ऋषयो बभूवुः . . . उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विल्लग्रह-गाथेमं ग्रथं समाप्तासिधुर्वेदं वेदाङ्गानि च (२ भा० १३७)”—इति । अत्र ‘अवरे’-इति पदात् ऋषय एव गम्यन्ते ; तथाच निघण्टुकारस्य, ब्राह्मणा-परपर्यायानां वेदानां प्रवक्तृणाम्, वेदाङ्गानाञ्च कर्तृणा मपि ऋषित्वव्यवहार आर्यसम्मत एवेति तत्र ध्वनितम् । तदत्र, यास्कस्य निघण्टुकर्तृत्वं नैवेति पूर्वमेव प्रतिपादित मस्माभिः ; ब्राह्मणप्रवक्तृत्व मपि नास्त्येव ; वेदाङ्गकर्तृत्वं त्वस्ति, परं न तद् वेदाङ्ग मिदं निरुक्तम्, यत्कृत ऋषित्वं स्यादेतत्कर्तृर्थास्त्वस्य ; प्रदर्शितयास्कानूक्तश्रुतितोऽपि यास्कपूर्वप्रचलितनिरुक्तादिकर्तृणा मेव ऋषि-त्वावगमात् । तदेतावतेद मेव निष्पन्नम्, यास्कस्यास्य त्वेव मातिदेशिक ऋषित्व मपि नोपयुज्यते इति ।

अथ प्रदर्शिते श्रुतप्रथमब्राह्मणवचने व्यक्त मेवास्य पूर्वपुरषस्य मधुविद्या-प्रवक्तृत्वम्, मधुविद्या च ब्राह्मणान्तर्गतैव ; तथाच तादृशस्य ब्राह्मणप्रवक्तुः वंशधरत्वेनैवास्यापि यास्कस्य मुख्यर्षित्व मापाद्य भवेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; लोकवेदव्यवहारविरोधात् ; न च लोके नापि वेदे ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवर्षित्वं क्वचिदपि हि व्यवहृतं दृश्यते ।

लोके तावत्— वयन्तु कश्यपर्षिवंशप्रभवा एव, परं कः खलु भारते

ऽस्मान् प्रति ऋषय इमे इति व्यवहरन्ति ? किं वज्रना यदि हि वंशप्रभवत्वेनैव ऋषित्व माप्यं भवेत्तर्हि अद्यतनीया अप्यार्याः सर्व एव प्राय ऋषय एवोक्ताः स्युः ; सर्वेषा मेव कश्यप-भरद्वाज-वसिष्ठादि-वंशीयत्वात् ; न ह्येवं व्यपदेशो दृश्यते लोके क्वापीति नैवं व्यवहारो लौकिक इति स्फुटम् ।

वैदिकव्यवहारतश्चाधिगम्यते नात्राप्य ऋषित्व ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवेति । तथा हि—“अर्चनानाः पुरात्रियो शान्तेन रथवीतिना । आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते ह्यत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुर्गन्तिके । ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्राय च तां सुताम् । स पदानमना भार्यामपृच्छत् किं प्रयच्छसि । इति पृष्ट्वा पुनः प्राह कथं मस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदन्वषये क्वचित् तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् । श्यावाश्रवः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः । तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे मुदारुणम् । ब्रह्मचर्यमतः शान्तो भिक्षाशं पर्यटन् द्विजः । तरन्तमहिर्षीं सार्धं विभिक्षेऽसौ शशीयसीम् । सा तस्माप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवान्दृषिः । इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपृजय । मानुजानां गवां दूथं प्रादादाभरणानि च । तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनं भर्पक्षितम् । दत्त्वा च पुरुमीढस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति । प्रेरयाभास तमृधं सोऽपि त्वां मानयिष्यति । तथेति राज्ञो वचनं निश्रम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्द्धपथे मरुद्गान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् । विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसङ्घः । तुष्ठाव हृष्टान् मरुतो विशिष्टैरथैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः । स्मर्याप्य नर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गोभ्यो मुदितात्मवद्भ्यः । तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्रवनामकः । पश्चात् पुनर्मर्द्धं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् । दास्यो मन्वदृशं राज्ञा चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीढस्तन्तश्च तद्भार्यां च शशीयसी । दास्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते तस्मै यद्दुस्तुष्टान्तत् केष्टेयत्र वर्ण्यते ॥”-

गसङ्गतौ नकीय-वृद्धदेवतोक्तं सायणलिखितं पुरावृत्तं 'केष्ठा' - इति सूक्ती-

योपोद्गातम् । तत्र सूक्तं मेकोनविंशत्युच्यते ऋक्संहितायाः पञ्चममण्डलीयं पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमम् । एवञ्च यद्यपि अत्रिवंशप्रभवः अर्चनानाः, ऋषि-
रिति प्रसिद्धः, तथापि तत्पुत्रः श्यावाशतो न ऋषिशब्दव्यपदेशभाक्
पिष्टनामकृत इति सुव्यक्तं मत्र ।

अर्चनानसः ऋषित्वं तु तत्रैवाग्रे स्पष्टं मुक्तम् । तथाहि, तत्र सूक्तीय-
सप्तदशर्गाख्याख्यानप्रसङ्गे च पुनः—“सम्पन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्च-
नानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् । कथम् ? मरुत्सु
तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्थं मात्मानं ज्ञात्वाऽत्रिकुल-
नन्दनः । रथवीतेर्दुहितरं भगच्छम्भनसा तदा । म सत्यं ऋषि मात्मानं
प्रवक्ष्यन्नथवीतये । ‘एतं मे न्तोमम् (५.५.५.१७,१८.)’-इत्याभ्यां दौत्ये
रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगं मात्राय देव्या गत्या प्रचोदितः । आदाय
कन्यकां दातुं सुपेपायार्चनानसम् । पादौ तस्योपसङ्गुच्य स्थित्वा प्रङ्गः
कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दास्ये इति नाम शशंस सः । मया संयोग
मिच्छन्तं त्वां प्रयाचन्ति यत् परा । तत् क्षमस्व नमन्तेऽन्तु मे मास्व
भगवन् ! क्रुधीः । ऋषेः पुत्रः स्वयं ऋषिः पितासि भगवानृषेः । हन्तं प्रति-
गृह्णाणेमां क्षुधा मित्येन मब्रवीत् । तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलङ्कृतां
चापि सुतां क्षुधार्थम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः
सहस्रम् । गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम”-
इति । एवञ्च श्यावाश्वस्य, पितुः पितामहस्य च ऋषित्वेऽपि न ऋषित्व-
व्यवहारोऽभूत् ; अपि तु मन्त्रद्रष्टृत्वेनैवेति सुव्यक्तं मेव ।

ऋक्संहितायान्तु श्यावाश्वस्य सप्तदश सूक्तानि (५.५.२—६१ ; ५.८१ ;
५.८२ ; ८. ३५—३८ ; ९. ३२.), तत्र च १७७ ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव
तस्य ऋषित्वम् । तत्पितुः अर्चनानसस्तु त्रीणि सूक्तानि (५. ६३ ; ५. ६४ ;
८. ४२.), तत्र च २० ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव तस्यापि ऋषित्वम् ।
तत्पितृश्च अत्रेर्भौमस्य चतुर्दश सूक्तानि (५. २७ ; ५. ३७—४३ ; ५. ७६ ;
५. ७७ ; ५. ८३—८६.) तत्र च १२२ ऋचः ; अपरसूक्तेषु च तस्यैवात्रेः

खलु नव (६. ६७. १०—२२ ; ६. ८६. ४२—४५ ; १०. १३७. ४.) ऋचः
 श्रूयन्ते ; अतएव तस्यापि ऋषित्वम् । अत्रिश्च ऋक्संहिताया मेको
 भौमोऽपरः शाङ्खाः ; तदत्र न ज्ञेयः कतरोऽस्य श्यावाश्वस्यादिपुरुषः ; परं
 शाङ्खस्याप्यत्रैरन्ति षडृच मेकं सूक्तम् (६. १४३.) ; अतस्तस्याप्युषित्वम् ।
 तदित्य मस्य हि यास्कस्य मुख्यधिवंशप्रभवत्वेऽपि मुख्यधित्वं सुदर्शनमेव ।

नन्वेवं महाभारते कथं मुक्तं दृश्यते “यास्को मा ऋधिरव्ययः”—इति,
 “यास्क ऋधिरदाग्धी”—इति च अत्र ब्रूमः— तत् महाभारतकारस्य स्वस्य
 यथा ऋधित्वं तथैव पृजनीयत्वापरपर्यायकमेव ; तादृश ऋधित्वस्यापि वर्तत
 एवेति । वस्तुतो मन्त्रद्रव्यत्वेनैव आदिवसिष्ठादीना ऋधित्वं मुख्यम् ; तादृ-
 शधित्वन्तु तादृशदीनां ब्राह्मणप्रवक्तृणां अपि नास्ति ; तत् महाभारतगामा-
 यणादिकर्तृणान्तु कथा दूरपरार्हतेव । तत्तुल्यत्वेन च ऋधित्वं द्वितीयम् ;
 तदेवाह महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—“न तावदऋषिः कश्चित् स्मर्यते
 कल्पसृष्ट्यात् ; कर्तृत्वं यदृषीणान्तु तत् सर्वं मन्त्रकृत-समम् (१.३.१०.)”
 —इति ; तदेवं द्वितीय ऋधित्वम्, ब्राह्मणभागप्रवक्तृणाम् अनुब्राह्मणप्रवक्तृ-
 णाम्, ब्राह्मणान्तर्गतानां किञ्च प्राचीनमानां—कल्प्यादिवेदाङ्गशास्त्राणां प्रव-
 क्तृणाम् ; ईदृशधित्वं अपि नास्ति तेषां मद्यप्रचलिततन्महाभारतकारादी-
 नाम् । षड्ज्ञत्वात्, ब्रह्मानत्वादितस्त्रादगातिशयप्रकाशकवचनमिदम्
 “अयं ऋषिः”—इति यत्र प्रयुज्यते, तस्य त्वधित्वं पृजनीयत्वापरपर्यायकं
 तृतीयम् । तादृशधित्वं मेव व्यासवान्मीक्यादीनाम् । तत् तार्क्षीयिक ऋधित्वं
 मेव यास्कस्यास्य स्थितमिति मन्यते चेन्न तत्रास्माकं मसम्मतिः ; परं
 मुख्य ऋधित्वं तु तस्य नामीदिव, द्वितीयत्वधं अपि न सम्भाव्यते ।

अपि च गणपाठे शिवादिषु (४.१.१२२.) यस्कपाठदर्शनाच्चेद अपि
 ज्ञायते,— यन्नामतोऽस्य नाम यास्क इति, तस्याप्येतदादिपुरुषस्य नासीत्
 ऋधित्वमिति ; सति हि तस्य ऋधित्वे ऋष्यणा (४.१.१२४.) एव यास्केति
 सिद्धौ तत्पाठफलमाकाशकुसुमायितमेव स्यात् । अतएव “यास्को
 मुनिः”—इति दृश्यते मुख्यबोधादौ ; न तु “यास्क ऋषिः”—इति ।

यास्कस्य मुख्यर्षित्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्,—विद्वत्तिसङ्गीकारः खलु यास्कपूर्वजो व्याडिश्वाह स्वगुरोः शौनकास्य प्रातिशाख्यकारस्यापि मुनित्वमेव । तथाहि—“नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं * * * मुनीन्द्रम्”—इति (वि० १. २.) । “पुनः किं विशिष्टम् ? ‘मुनीन्द्रम्’ मननशीला मुनयः, तेषु श्रेष्ठम्”—इति च तत्र तट्टीकाकारः । तथा पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीना मपि मुनित्वमेव सर्वत्र व्यवहृतं गम्यते, न क्वाप्यृषित्वम् । तथा हि—“मुनित्रयं नमस्कृत्य”—इत्याह दीक्षितः ; किञ्च “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत् तम् प्रवृत्तं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिराननोऽस्मि”—इत्यत्रापि पतञ्जलेर्मुनिप्रवरत्वमेव स्मर्यते । तथा “तच्च वृद्धिगद्वैजिद्याद्यध्यायाद्युक्तात्मकं मन्त्रेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिर्नैव प्रकाशितम् । अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्, तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं मार्चितम् । तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते”—इति चाह प्रस्थानभेदकान्मधुसूदनोऽपि ।

वेदाङ्गेषु षट्सु, यान्तु शिष्टाः तैत्तिरीयब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तासां मेव ऋषिद्वयत्वम् ; कन्दोविधानानि च यानि सामवेदीयानुब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तेषां मेव ऋषिद्वयत्वम् ; ज्योतिषाश्च ये खलु निदानसूत्रादौ श्रूयन्ते तेषां मेव ऋषिद्वयत्वम् ; व्याकरणानि च पदपाठाद्यात्मकानि पुरा स्थितानि, यानि चेदानीं पाणिनीयार्कप्रभातोऽदृश्यानि,—अहनि सहस्ररश्मिप्रभातस्तारकामण्डलानीव किञ्च शाकटायनीयार्कतन्त्रादीनि च यानीदानीं मपि ज्योतिरिङ्गना इव वरीवर्त्तन्ते, तेषां ऋषिद्वयत्वमेव ; निरुक्तानि च यानि ब्राह्मणेषु दृश्यन्ते, अनुब्राह्मणेषु च स्थितानीत्यनुमीयन्ते, निदानसूत्रेषु चोपलभ्यन्ते, शाकपूण्यादिकृतान्यासन्निति च यास्कवचनादितोऽवगम्यन्ते, तेषां ऋषिद्वयत्वमेव ; पैङ्गादीनां मतिप्राचीनतमकल्पसूत्राणान्तु प्रायो ब्राह्मणसमकालिकत्वमेव पाणिनिशासनादिभिरवगम्यते, तत्तेषां ऋषिद्वयत्वे तु नाम्येव सन्देहावसरः । यतश्च पैङ्गादीनि

प्राचीनतमानि कल्पसूत्राणि धिरादेव ब्राह्मणतः पृथगेव प्रोक्तानि, प्राय-
स्तत्समकालिकानि चेति तेषां सार्धत्वं निर्विवादमेव ; अतो भाष्योद्धृतं यां
सङ्ग-इकतकारिकायां 'न अन्वयिः कल्पकृत्'—इति कल्पकृता मेवाव्युपित्वशः
निवारिताः ; न हि तत्रोक्तं दृश्यते 'न अन्वयिः वेदाङ्गकृत्'—इति । एवं हि
निष्पन्नमेतत्,— ब्राह्मणानुब्राह्मणान्तर्गतानां निरुक्तादीनां वेदाङ्गानां
मातिदेशिकार्धत्वमन्येव ; शाकपुण्यादिकृतानाञ्च तथा सम्भवः, यास्कीय-
स्यास्य ग्रन्थस्यार्धत्वं तु महाभारतादिग्रन्थानां भिन्नतार्त्तीयिकमेवेति ।

विकृतिकौमुद्यादौ यत् पाणिनिपरजस्यापि व्याडेः ऋष्याख्यानं दृश्यते—
"व्याडिनैव महर्षिणा"—इति (२.४५०), तदपि तथाभिप्रायेणैव ; तेषां हि
नये मन्त्रादिकर्तृयोग्यतैवर्षित्वं निदानम् । तादृशी योग्यता तु नूतनवेदाङ्गानां
तदङ्गानाञ्चापि कर्त्तृणां पाणिनि-व्याडि-शौनक-यास्कादीनां मासीदेवेति
तेषां सप्युषित्वं मन्त्रस्य मेवेति भवेत्तदपि तार्त्तीयिकमेव ; तद् भवतु
नामात्रापि न नो विवादः, बङ्गकप्रतिशाख्यकृत् शौनकोऽपि तार्त्तीयिक-
सार्धत्वं मेवाभिप्रेत्योक्तमेवम्— "कृत्वञ्च वेदाङ्गमन्यन्माधम्" इति—
(कृ. ५०) । अपि च व्यादेर्मुख्यर्षित्वे तु कौद्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठो
वैयर्थ्यमेवापद्येतः "कौद्यादिभ्यश्च (पा० ४.२.८०.)"—इति सूत्रस्याप्यनार्ध-
विषयत्वमेव निर्गद्यत्, तस्य हि "अगिभ्योऽनार्धयोः ०/४. २. ७८.)"
इत्येतत्सूत्रेण प्रपञ्चभूतत्वात् । अत एव "गोत्रावयवात् (पा० ४. १.
७६.)"—इति सूत्रस्य भाष्ये— "अष्टाङ्गोति सहस्राण्युद्धेतसा मृषीणां
बभूवुः, तत्रागस्याष्टमैः ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः, तत्र भवतां यदपत्यं
तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः । * * * कथं येभ्यः अगुरूपोत्तमेभ्य
इत्यते ? सिद्धन्तु रौद्र्यादिषूपसङ्ख्यानात् । * * * के पुनरौद्यादयः ? ये
कौद्यादयः"—इत्याह भगवान् पतञ्जलिः । तदेतत्सारमेवाकृत्योक्तं दीक्षितेन
सिद्धान्तकौमुद्याम्— "अगुरूपोत्तमार्थोऽनगिअर्थश्चारम्भः"—इति ; न चोक्तं
तेन तत्रार्थार्थश्चेति । यद्यप्यधिरपि कश्चिद् व्याडिः स्यात्, तर्हि तदपत्यं
न भवेत् 'व्याडा' इत्यतोऽत्र कौद्यादिगणोऽवश्यं गणपाठकार-भाष्यकारा-

दिभिः कश्चन यत्रः कर्त्तव्य एव ; न च तथाकृतं दृश्यते । अतो व्याडेरपि मुख्य ऋषित्वं नान्येवेति किं तत्परजस्यैतस्य यास्कम्यर्षित्वविचारैर्गोचरम् । मङ्गलकागे व्याडिरेव विकृतिवल्लीकारः ; स च पाणिनिपरजो यास्क-परजस्यैवपि प्रतिपादयिष्यामो वय मुपरिष्ठादिहेव ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रेषुपि मन्वकृता मेव गणानां मुख्य ऋषित्व मिति तेषां विशेषत उल्लेखो दृश्यते । तथाहि—“अथ ऋषयः,—शतर्चिनो माध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिभर्गुदाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसृक्ताः महासृक्ता इति (३.४.२.)”-इति । तत्रैव चेतोऽनन्तर माचार्य-नामान्यपि कानिचिन् स्मृतानि—“सुमन्तु-त्रैमिनि-वेश्म्यायन-पैल-सूत्र-भाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्ति बाह्वि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाम्भव्य-माण्डूकेया गार्गी वाचकवी वडवा प्राचीधेयी मुलभा मैत्रेयी कङ्कोलं कौपीतकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं साङ्ख्यायन मैत्रेयं महैत्रेयं शाकलं बाष्कलं मुजातवक्त्र मौदवाहिं महौदवाहिं मौजामिं शौनक माश्वलायनं ये चान्ये व्याचार्यान्ते सर्वे ढप्यन्विति (३.४.४.)”-इति । इह त्वाचार्यनामसु यद्यपि न दृश्यते यास्कनाम, पाणिन्यादीनाञ्च नाम ; तथापि सूत्रकारत्वेनैव पाराशर्यकणभक्षाक्षरणापाणिनिप्रभृतीनां, निघण्टुसमाज्ञायभाष्यकारत्वेन च यास्कस्य ग्रहण मिसृ मिति गम्यते ।

अद्यप्रचलितमहाभारतस्य बीज मासीत् परा किञ्चन भारतं नाम, तदेव क्रमादङ्कुरितं प्रस्फुटतत्त्व मभूत् प्रसिद्धं महाभारत मिति. तन्महा-भारत मेव प्रवृद्धं पल्लवितं विस्तृत मिदानो दृश्यते महाभारत मित्येवेति चेह गुरुचरणाः । किञ्च अत्र स्मृतः शौनकस्त न चादिकालिको मण्डल-कार ऋक्संहितायाः. तस्य ह्यत्र ऋषिनामसु गृह्यमद इत्येव ग्रहणात् ; नापि बह्वृक्प्रतिशाखाकारोऽपि तु शाखाविशेषस्य प्रवृत्तैव : शाकलादि-साहचर्यं मेव हि तत्र नियामकम् । आश्वलायनोऽप्यत्र न तु गृह्यादिकदपि शाखाप्रवृत्तैव, अत्रापि हि शाकलादिसाहचर्यं मस्यैव नियामकम् ; को हि नाम ‘रामकृष्णावमू आसाते’-इत्यत्र दशरथापत्यस्य रामस्य, ‘राम-

लक्ष्मणौ'—इत्यत्र च जामदग्नादेर्यद्दृश मिच्छति । वस्तुतस्त्रिहाश्वलाय-
नीये ऋधोऽधः क्रम एव विवक्षितः । तथाहि—सुमन्वाद्यः चत्वारो
व्यासशिष्याः समकालिकाः, तत्पूर्वजा व्यासादयः भूत्रकाराः, तत्पूर्वकालिका
बाह्व्यादयः संहितापाठाध्यनभेदोपदेशकाः, तत्पूर्वतनाः मार्गोप्रभृतयो
ब्रह्मवादिन्यः, तत्पूर्वतनाः कहीलादयो ब्राह्मणादिप्रवक्तारः, तत्पूर्वतना एव
शाकलादयः शाखाकारा इति । एव मेव क्रमो सामवेदीयवंशब्राह्मणादौ
च सर्वत्रैव सायणादिभिश्च सर्वैरेवोभगीकृत इति दिक् ।

ततश्चैषा मद्ययुगीयानां तार्क्षीयिकर्षित्वसम्पन्नानां सुमन्तुप्रभृतीनाम्,
तत्पूर्वकालिकानां मतिदिष्टर्षिभावापन्नानाञ्च बाह्व्यादीनां मतिरुद्धःश्वलाय-
नान्तानां माचार्यत्वमेव सम्मतमाश्वलायनस्यापि न तु मुख्यर्षित्वमिति ।

सामान्यत ऋषिलक्षणं तु न दर्शनं सम्भाव्यते ऽद्ययुगीयानां सुमन्वा-
दीनां मपि । तथा च सूचितमिहैव त्रयोदशाध्याये ;—“मनुष्या वा
ऋषीषु क्रामन्तु देवान्ब्रुवन्,—को न ऋषिर्भविष्यति ? इति । तेभ्य एतं
तर्कं ऋषिं प्रायच्छन्,—मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहं मभ्युच्छम् । तस्माद् यदेव
किञ्चानुचानोऽभ्यूह्यार्थं तद् भवति (४भा० ३५८ ए०)” —इति । एवञ्च
'अनुचानत्वे सति मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थत्वम्, ऋषित्वम्'—इत्येव सामान्यत
ऋषिलक्षणं फलितम् । अनुचानस्तु गुरुमुखाम्बुवेद एव ; तस्मिन्नादिकं
तु इष्ट्यां मन्वादी । मन्त्रार्थाभ्यूहनप्रकारस्तु इहैव विहितः,—“तपसा
पार मौष्णितव्यम्”—इत्यादिना ; “शाकपृणिः सङ्कल्पयाञ्चके (२भा०
१८८ ए०)” —इत्याद्युदाहृतञ्च तदत्र यास्केन । तदीदृशं ऋषित्वं तस्माक
मपि कृतब्रह्मचर्याणां मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थानां सम्भवेदेव, तत् किन्नाम
भगवतोऽस्य यास्कस्येति ।

इत्थं निष्पन्नमेतत् ;— एतन्निरुक्तकारो यास्कः खलु वस्तुतो मुनिरा-
चार्यश्चेत्येव चिरात् प्रसिद्धः ; एव मय्यस्य भगवतः सामान्यत ऋषित्व
मन्याहृतमेव ; तत्रापि विशेषतो विचारिते स्यात् तार्क्षीयिकं तदिति
सिद्धमेतस्यापि च यत्र्यस्यार्थत्वमिति शम् ।

(६)

अयेदानौ मिद मिह विचार्यम्,—कियान् निरुक्तयन्त्रोऽय मिति । अस्मा-
भिन्तु यावन्ति निरुक्तपुस्तकानि दृष्टानि, तेषु सर्वेष्वेवास्य “समाम्नायः
समाप्नातः स व्याख्यातव्यः”—इत्यारम्भवाक्यं दृष्ट मेव, च-जातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव
“ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय”—इति परिसमाप्तिवचनञ्च; च-ज-पुस्त-
कयोस्तु “य एवं वेद”—इत्येव समाप्तिवाक्यम् ; तदुत्तरस्थितः “नमो ब्रह्मणे
नमो महते भूताय नमः पाण्डुराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्ल मसीय
ब्रह्म शुक्ल मसीय”—इत्येवं पाठस्तु तयोर्न दृश्यते : तद्विदं न विशेषपार्थक्यम् ।
द्वि-चतुः-खण्ड-कृतं न्यूनाधिक्यं खण्डभेदकृत माधिक्यं चाकिञ्चित्कर मेवेदृष्टे
प्राचीनतमे ग्रन्थे । तथाप्यस्ति किञ्चिदत्र विचारणीयम् । तथाहि—केषु
चित् पुस्तकेषु द्वादशाध्यायान्तं निरुक्तम्, तत उत्तर मध्यायद्वयात्मकं
परिशिष्ट मिति लिखितं दृश्यते : केषुचित् द्वादशाध्यायान्त मेव निरुक्तम्,
परं तत उत्तर मेकाध्यायात्मक मेव परिशिष्ट मिति लिखितं दृश्यते, अपि
तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाध्यायेऽपरपुस्तकदृष्टाध्यायद्वयीयाः सर्व एव खण्डा विद्यन्त
एव : केषुचित् तादृश-त्रयोदशाध्यायस्यान्ते एव “निरुक्तं समाप्तम्”—इति
लिखित मस्ति, परिशिष्टशब्दोऽपि न तेषु लक्ष्यते ; केषुचित् अन्याध्याय-
द्वयान्ते परिशिष्टं समाप्तं लिखित मस्ति, किन्तु तयोः कमात् त्रयोदश-
चतुर्दशाध्यायत्वे च । अत एतर्हि विचार्यते द्वादशाध्यायात्मकं त्रयो-
दशाध्यायात्मकं चतुर्दशाध्यायात्मकं वेति कत्वध्यायं निरुक्त मिति ।

निघण्टुव्याख्यानकारस्य देवराजयज्वनो मते तु “समाम्नायः समाप्नातः
(२ भा० ८ पृ०)”—इत्यादि, “य ऋतुः कालो जायानां य ऋतुः कालो
जायानाम् (४ भा० ३३२ पृ०)”—इत्यन्तं द्वादशाध्यायात्मक मेव यास्कीयं
निरुक्तम् । तदुक्तम्—“भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवता-
काण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्नान्तं निर्बुवता”—इत्यादि (१भा० २—५
पृ०) । नात्रातिस्तुतिप्रकरणस्योर्द्धमार्गगतिप्रकरणस्य च नामापि कौर्त्तितम् ;

सन्ति तु तत्रत्रापि बहूनि निर्वचनपदानि, येषां च प्रामाण्यरूपेण गृहणं
योग्यमेव देवराजयज्वनः । यज्वना तु "स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु
अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि (१भा० ४ पृ०)" इत्यपि
स्वयं प्रामाण्यपरिच्छेदायोक्तं परं त्रयोदशचतुर्दशाध्यायनिर्वचनानां
मन्त्रित्वं तत्सम्मतमेव चेत् कथं न तथा मिह स्मरणं कृतम् । तथाच साङ्ग-
शाशां स्मर्त्तव्यानां मध्यस्मरणात् तथा मन्त्रित्वेन निरुक्तत्वेन वा ज्ञानाभाव-
एव तस्य यज्वनः सुव्यक्त इति ।

निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गाचार्येण तु ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्व-
मुक्तापि, अन्ते सपादद्वादशाध्यायीत्वमुक्तम् ; फलतस्त्रयोदशाध्यायीत्वमेव
स्वीकृतम् । तथाहि प्रथमखण्डव्याख्यानारम्भे— "अथ च तस्या द्वादशाध्यायी-
भाष्यविस्तारः ; तस्य इदमादिवाक्यं समासज्ञः समासज्ञ इति (२भा०
८ पृ०)" इति । अन्ते "ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायः (त्रयो-
दशाध्यायः) समाप्तः ; इति सपादसप्तदशाध्यायो ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः
समाप्ता"—इति (४भा० ३३५) एवञ्च वृत्तिकृन्मतं अनिस्तुतिरूप-त्रयोदशा-
ध्यायस्य च निरुक्तत्वमेव, न तु परिशिष्टत्वम् ; ऊर्द्धभागमतिरूप-चतुर्दशा-
ध्यायस्य (द्वितीयपरिशिष्टस्य) तु सर्वथाऽस्वीकारं न संभवति । अपरञ्च
त्रयोदशस्याध्यायस्य स्वल्पग्रन्थत्वादेकचरणत्वमेव भूत्वा, ग्रन्थान्तेऽस्य विशेष-
घतः सपादद्वादशाध्यायीत्वं स्वीकरीष्यमाणं अपि सामान्यत एवोक्तिरिव
मुपक्रमे द्वादशाध्यायीति । तदेव मतिस्तुतिप्रकरणस्य स्वल्पत्वाद्ध्यायरूप-
त्वाभावात् सामान्यतो निरुक्तग्रन्थो द्वादशाध्यायीत्येव निर्दिश्यः ; विशेषतस्तु
सपादद्वादशाध्यायीति, किञ्च मूलसूत्ररूपनिर्घण्टुपञ्चाध्याय्या सह सपाद-
सप्तदशाध्यायीति चैत्येव वृत्तिकृन्मतमभिष्यक्तम् ।

सायणाचार्यस्तु अतिस्तुतिप्रकरणात्मकस्य त्रयोदशस्याध्यायस्य च निरुक्तत्व-
मभ्युपगम्यः अपि वचनतो द्वादशाध्यायी एव निरुक्तग्रन्थ इति चाभिचरन्त्यौ ।
तथाहि ऋक्संहिताभाष्यभूमिकायाम्— "तद्व्याख्यानञ्च समासज्ञः समासज्ञ
इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाष्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तेर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्तौ

निर्ममे"—इति । 'तस्यास्तस्यान्ताद्भाष्य मनुभवत्यनुभवति'—इति तु त्रयो-
दशाध्यायान्ते एव विद्यते ; न तु द्वादशाध्यायान्ते । तथा चैतन्मतेऽपि
त्रयोदशाध्यायस्यातिस्वल्पग्रन्थत्वात् द्वादशाध्यायशेषत्वेनैव ग्रहणं व्यज्यते ।
किञ्चेतादृशनिरुक्तनिर्देशकथनादेतस्यापि नये ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणात्मकस्य
चतुर्दश्याध्यायस्य सत्तापि न लक्ष्यते ; परमाश्चर्यमेतत् "हा सुपर्णा
(ऋ० स० २. ३. १७. ५.)"—इति मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्त
मेव तच्चतुर्दशाध्यायीयमपि निर्वचनं निरुक्तमिति । तथाहि—
"अत्र 'द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ'—इत्यादि (निरु० १४ अ०
३० ख० ; ४ भा० ४०४ ए०) निरुक्ते गतस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनु-
सन्धेयम्"—इति । तदत्र तत्त्वमुद्भेयं धीमद्विरेव पूर्वापरदर्शिभिरिति ।

अस्मन्मते तु "समाज्ञायः समाज्ञातः"—इत्यादि, "य ऋतुः कालो ज्ञाय-
नाम्"—इत्यन्तमेव द्वादशाध्यायी ग्रन्थो यास्कीयः निरुक्तम् ; अतिस्तुतिप्रक-
रणम्, ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणञ्च न यास्कीयम् । समाज्ञातानां हि निघण्टु-
पदानां व्याख्यानानि, तत्प्रसङ्गतो विश्वधवक्तव्यानि च द्वादशाध्यायात्मकेनैव
ग्रन्थेन वृत्तानीति सिद्धेऽप्युद्देश्ये कथमन्यत्र यास्कस्य प्रवृत्तिरेवोदिद्यादिति ।
अत एव सायण-दुर्गाचार्य-देवराज्येतेषु विद्वत्सु प्राचीनतमेन देवराजेन
तयोः सत्तापि न द्योतिता ; ततश्च देवराजकाले न स्त एव त इमे प्रकरणे ;
स्त एवेति चेन्न निरुक्तत्वेन प्रसिद्धे इति सुव्यक्तमेव । ततो दुर्गाचार्यसमये
ऽपि ऊर्ध्वमार्गगतेर्दशा तु तथैव ; परमतिस्तुतेर्निरुक्तत्वे तु संशय एवासीत्त-
दानीन्तनानाम् । अत एव ग्रन्थारम्भकाले अनाकाङ्क्षमतिस्तुतिप्रकरणमिति
मत्त्वा तस्य निरुक्तत्वपरिहारं मनसि कृत्वैवोक्तं द्वादशाध्यायीत्वं निरु-
क्तस्य ; यस्माद् ग्रन्थावसानकाले तुष्यतुदुर्जन इति न्यायेन ब्रह्मपुस्तकस्यत्वा-
देव तस्याप्यादरः कृतोऽपि चिरप्रसिद्धो निरुक्तो द्वादशाध्यायात्मक एवेति
संस्तुत्य पुनः सङ्कोचभावेनोक्तं सपादद्वादशाध्यायीति । सायणाचार्यस्त
ततोऽप्यर्वाचीन इति निःसङ्कोचेनैवाभिचख्यौ तस्यास्तस्यान्ताद्भाष्यमि-
त्यादि, परं चिरप्रवादानुगतं निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वञ्च न तेनोपेक्षितम् ।

तथा च तस्याप्याचार्यस्य वृत्तिकृद्गतं मयादहादशाध्यायीत्वमेव सम्मतं म-
 प्रवादविरोधभिरा तत्र मौनवलम्बनमेव चातुर्यं मवलम्बितम् । ऊर्ध्वं
 मार्गगतिप्रकरणं तु तदापि निरुक्ते न प्रवेशं भवति : मति हि प्रवेश-
 उच्यते मेव तन्नामापि सायणेन गृहीतं भवेदिति । यथावलोच्यते "इ-
 सुपर्णा (ऋ० सं० २. ३. १७. ५.)"—इत्यस्य भाष्ये "अत्र द्वौ द्वौ . . .
 निरुक्ते गतम्"—इत्यादि । न तद् भाष्यीयवचनमपि तु टीप्यनीटीपित
 माधुनिकमेव : कालास्त्रैखकानवधानात् तदन्तर्भूतमित्यत्र सन्देहाभावः ।
 अन्यथा सायणाचार्यस्योन्मत्तता प्रसज्येतेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

तदेवं निष्पन्नमेतत्.—साम्मतं निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याय इति प्रसिद्धम्
 ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणमनतिप्रार्चनीरेव कश्चित् निरुक्ताङ्गीभूतं कृतम् : मा-
 यणाचार्यसमयेऽपि न तस्य निरुक्तं निरुक्तपरिशिष्टत्वं वा स्थितमिति :
 किञ्च यदेतर्हि निरुक्तस्य त्रयोदशाध्याय इति प्रसिद्धम्, तदतिस्तुतिप्रकरणं
 तु सायणकालान्तर्पूर्वं मेव निरुक्तान्तर्गताभूतम् . तत्पूर्वजस्य दर्शाचार्यस्य
 कालेऽप्येतद्विषये तादृशानामपि धीमतां धियः सन्देहदोषायां दोदन्त्य-
 माना एव स्थिताः.—किमिदं निरुक्तं न वेति । तत्पूर्वकाले तु तयोर्निरुक्तत्व-
 शब्दापि नासीदेव । अत एव यास्कीदेतन्निरुक्तात् परं जेऽपि कात्यायनीयेऽत्र
 व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्वाख्यानपरवार्त्तिकं 'चत्वारि षट्काः (ऋ० सं०
 ३. ८. १०. ३.)"—इति मन्त्रस्योक्तेरुच्यते : अपि तदीये खलु पातञ्जले
 महाभाष्ये तस्य मन्त्रस्य निरुक्त-त्रयोदशाध्यायसम्मतं व्याख्यानं न दृश्यते,
 दृश्यतेऽपि तु व्याख्यानान्तरमेव तत्प्रकरणादुगतम् । तथाहि—“चत्वारि
 षट्काणि, चत्वारि पदजातानि ; नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो
 अस्य पादाः, त्रयः काणाः ; भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः । हे शीर्षे, द्वौ शब्दा-
 त्मानौ ; नित्यः कार्यश्च । सप्त हन्तासो अस्य, सप्त विभक्तयः । त्रिधा
 बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः ; उरसि करुणे शिरसीति । वृषभः, वर्षणात् ।
 रोरवीति, शब्दं करोति ; कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो
 मर्त्यान् आविवेश इति, महान् देवः शब्दः, मर्त्या मरणधर्मागो मनुष्याः ;

तान् व्याविवेक ! महता देवेन साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणात्” — इति । नैरुक्त्याख्यामन्विवैव त्रयोदशे (४भा० ३४५ ए०) ब्रह्मण्यम् । यदि हि नामैतस्यातिस्तुतिप्रकरणास्यापि निरुक्तत्वं भगवतः कात्यायन-स्याप्यभिमतं स्यात्तर्ह्येतस्य तु मन्त्रस्य तत्र प्रकरणेऽनुपयुक्तत्वादुक्तेर एव न स्यात् । तत् किं पतञ्जलेर्याख्यामन्तरप्रतिपिपादयिषयेति । किञ्चैव मत्र त्रयोदशेऽध्याये (४भा० ३४४ ए०) ‘जर्भरी’-इत्यस्य ‘भर्त्तारौ’-इति, ‘तुर्फगीतृ’-इत्यस्य ‘हन्तारौ’-इति चार्थद्वयदर्शनसम्पन्नोऽपि महाभाष्य-कारः कथं ब्रूयात्— “बहवोऽपि हि शब्दा येषा मर्था न विज्ञायन्ते ‘जर्भरी’-‘तुर्फगीतृ’ (२अ० १पा० १आ०)”-इति ? अतः स्पष्टमेवा-भिगम्यते—नाय मध्यायो भगवत्पतञ्जलिना दृष्ट इति । सिद्धमित्यं द्वाद-शाना मेवाध्यानां यास्कौयनिरुक्तत्वम्, तस्यैव परिशिष्टरूपयोर्द्वयोन्तु महा-भाष्यतोऽप्यर्वाचीनत्वमिति शम् ।

(०)

अथेदानीं मिदं मपीह विचार्य मन्ति :—कः कालोऽस्य यास्कस्य ? कस्मिन् समये ऽयं मिमां भुव मंलक्षकारेति विवेचयामइति यावत् ।

अहोवत ! अस्माकं मैतिहासिकग्रन्थो दोषग्रन्थः सर्वत्रयवशो विश्वास्त्यो नैकोऽपि दृश्यते ; पुराण्यासीन्नवेति कस्यावगमो विद्यते ।

सत्यमेतत् वेदानां मन्त्रभागेषु बहव एवेतिहासा लभ्यन्ते ; तथा चोक्त-भगवता यास्केन—“त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्म, ... इतिहासमिश्रम्, ऋष्मिश्रम्, गाथामिश्रं भवति (२ भा० ३६४ ए०)”-इत्यादि । परं प्रायस्ते सर्व एवोपमामूलका रूपकवर्णनात्मका एव । तथाहि— अतिष्ठन्तीनामिति मन्त्रं व्याख्यन्निन्द्रशत्रुपदनिर्वचनावसरे चाह यास्कः—“इन्द्रशत्रुः ; इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शतयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः, तत्कः ? शत्रुः ;—मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाद्भ्योऽसुर

इत्येतिहासिकाः* । अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्धकर्म जाःते,
तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (२ भा० २१७ पृ०)"-इत्यादि ।

अन्यत्रः श्रूयते हि "प्रजापतिरात्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २.
१. १.)"-इत्यादि । अत्राप्येव मेव रूपकार्याः कृता भीमांसाभाष्यकृष्ण-
वस्त्रान्धादिभिः । तथाहि-"कथं पनङ्गुत्खिद्वायां वपायां 'प्रजापति-
रात्मनो वपा मुदक्खिदत्'-इत्याहः उच्यते,—असदृत्तान्तान्वाख्यानम् ;
स्तुवर्धनं प्रशंसया गन्तानन्वात् इहान्वाख्याने वर्तमाने इयं निश्चयते,—
यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित् प्रशोचना हेतुो वा । तत्र वृत्तान्ता-
न्वाख्यानं न प्रवर्तकं, न निवर्तकं चेति प्रयोजनाभावादन्वर्थकं मित्यविव-
क्षितम् ; प्रशोचनया तु प्रवर्तते, हेतुनिवर्तने इति तयोर्विवक्षाः ।
वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिकृता दोषो वेदस्य प्रसज्येत ।
कथम्पुनरिदं निगन्तमनन्वाख्यायते ? इति, उच्यते—नित्यः कश्चिदर्थः
प्रजापतिः स्यात्,—वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । 'म आत्मनो वपा
मुदक्खिदत् (तै० सं० २. १. १.)"-इति वृष्टिम्, वायुम्, शक्तिं वा । 'ता
मसौ प्रायङ्कान् (तै० सं० २. १. २.)' इति वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा ।
'ततो अन्नः (तै० सं० २. १. २.)'-इति अन्नम्, बीजम्, विरक्तं वा । 'त
मालभ्य (त सुप्रयुज्य) प्रजाः पश्यन्प्रोति (तै० सं० २. १. २.)"-इति गौणाः
शब्दाः 'मी० भा० १. २. १.'- इति । तथा चैवमादिभ्यो भक्तभागी-
येतिहासेभ्यः कथङ्कारं साप्रथमेतिहासिकं तथ्यम् ।

ब्राह्मणभागेषु च बहव एवेतिहासा उपलभ्यन्त इत्यपि सत्यं मेव । तथा
चेतरेभ्यः—"प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दूहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्
(४. २. १.)"-इत्यादयः । परं मेवमादिष्वपि प्रायस्तथैवार्थोऽवगम्यते, तथैव
नैरुक्तादिशासनात् । तथाच—"सूर्या, सूर्यस्य पत्नी ; एषेवाभिष्टकाल-
तमा"-इति हि (२भा० २५८ पृ०) निरुक्तम् ; "एषैव उधाः, अमि-

सृष्टकालतमा यथा यथा सूर्यम्योदयकालं प्रथमिष्टकृतमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा सैषा उषाः सूर्या सम्यद्यते (२भा० २६०८०)”—इति, “ज्योत्स्नां सोमाय ददाति; यदक्तम्—आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति (२भा० २६३८०)”—इति च तत्राह दुर्गाचार्यः । अथैवं मन्त्रब्राह्मणयोः नाम्येवैतिहासिकं तथ्य मिति च वक्तुं न शक्नुमः, न चास्माकं तथाभि-
प्रायः; पर मीदृशगूढतत्त्वागाधसल्लिखादभिमतैतिहासिकतथ्यरत्नोद्धार-
स्वस्माक मतिद्वक्तर एवेति ।

पुराणादिष्वपीतिहासा विद्यन्त एवेति च सत्यम् : तेषां प्राचीनेतिहास-
वर्णनपूर्वकधर्मापदेष्टायेवोत्पत्तेः । परं तेष्वपि गोचनाद्यर्थान्येव बह्वन्युपाख्या-
नानि रूपकात्मकेभ्यो वेदशब्देभ्य एव सङ्गृह्योपलङ्घितानि दृश्यन्ते : अत एव
तत्तच्छास्त्रं वेदार्थापलङ्घन मित्याख्यायते (म० भा० १.१.१६४) । तथाहि—
इन्द्रस्याहल्याहरणोपाख्यानं बह्वेष्वेव काव्येतिहासपुराणेषु समासतो व्यासतो
वा वर्णितं दृश्यते । वस्तुतस्तु वेदेषु ऋग्वेदीय मन्त्रभागं “उदीरय पितरा
जार आ भगम् (ऋ०स०७.६.१०.१.)”—इति मन्त्रे अतं जारपद मेव
तादृशसर्वप्रसिद्धस्य अहल्याोपाख्यानस्य मूलम् : न च तस्य मूलान्तर
मन्ति : तस्य च जारशब्दस्य प्रकृतोऽर्थः खल्वेवं भाषितो यास्केन—“अथा-
प्युपमार्थे दृश्यते—‘जार आ भगम्’ जार इव भगम् । आदित्योऽत्र
जार उच्यते ; शत्रेर्जरयिता स एव (२भा०३२०८०)”—इति । ‘जार आ
भगम्’—इत्येतावदेवात्मन्यैव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थीय माख्यान माख्या-
तम्;— “अहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण (तै० आ०१.
१२.४.)”—इति, “अहल्यायै जारेति (श०ब्रा०३.३.४.१८.)”—इति च ।
ततश्च तदेव मूलोक्त्यातिरिङ्घितं दृश्यते वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे
ऽष्टचत्वारिंशोनपञ्चाशत्तमयोः सर्गयोः ; तदेव चोपसङ्क्रान्तं क्रमान्महाभा-
रतादिष्वपीतिहासपुराणेषु । भट्टकुमारिलस्वामिनाप्येतस्य ब्राह्मणग्रन्थीये-
तिहासस्य प्रदर्शितनैरुक्तानुगत मेव व्याख्यानं स्पष्ट मभिहितं मीमां-
साभाष्यवार्त्तिके । तथाहि—“समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्तेन्द्रशब्द-

वाक्याः । सवितैवाहनि लोयमानतया शब्देऽहल्याशब्दाद्याः श्रया-
त्मकरणहेतुत्वात् जीर्थ्यसम्भादनेन प्रोदितेन वेद्यहल्याशब्द इत्युक्तः । न
परस्त्रीव्यभिचारात् (६. १. ७१.)"—इति । भौमांसायाः सुत्र-भाष्य-वार्तिक-
न्यायमाणादिषु सर्वत्रैव सुत्रप्रणयाज्ञाननिगदे ह्यिवच्छब्दस्यानर्हाधिकरणे
ऽन्यानि चैव मुदाहृतानि (६. १. १५. अधि०) ।

एवं बह्व्येव गराणादिषु "उषो न जारः (ऋ० सं० १. ६६. १. ६.
—७. १०. १.)"—इत्येतन्मन्त्रमूलकं प्रजापतेः स्तकन्यानुगमनाख्यानस्य
दंष्टितं दृश्यते ; परं तदपि रूपकत्वेनैव व्याख्यातं ब्राह्मणे । तथाहि—
"प्रजापतिर्वै स्वां दहिर मभ्यधायत् ; दिव मिथन्य आङ्ग यथम मि-
त्यन्य (ऐ०ब्रा० ३. ३. ६.)"— इत्यादि । तत्रैव भौमांसावार्तिके अस्यऽप्यौपचा-
रिकमेव व्याख्यानं कृतं दृश्यते । तथाहि "प्रजापतिस्तावत् प्रजा-
पालनाधिकारादादित्य एवोचते स चारुणादयवलाया मुषम मृगप्र-
भ्यति सा तदागमनादौपजायत इति नदृष्टित्वेन व्यपदिश्यते ।
तस्याश्चारुणाकिरुणाव्यवीजनिर्त्तपात स्त्रीपरुषसंयोगवदुपचारः"— इति इत्य
मस्मदितिहासपुराणादिवचनेष्वपि ऐतिहासिकं तथ्यं कथं स्पष्टमभ्यत ?
तथ्येष्वपि वा कथं न सन्देहो दुर्वार एव ?

किं मधिकेन यदि हि नाम यौधिष्ठिराब्दः प्रचलितो न स्यात्, यौधि-
ष्ठिरीयस्तम्भादिकं च न दृश्यते, तर्हि को नाम महाभारतवचनादेव
विश्वस्यादासीत् पुरा युधिष्ठिरो नाम नृपतिरित्यपि ? तत्र यौधिष्ठिरी-
येतिहासेऽपि अर्जुनस्य स्वर्गायेन्द्रमभायां गमनादीनि (व० प० ३७—५१
अ०) बह्व्येव कविकल्पितानि सन्तीति धीमत्समाजेषु प्रसिद्धान्येव ।
भारतीयेतिहासग्रन्थेषु च महाभारतमेव सर्वप्रधानम् ; अत एवोक्तं
तत्रैवादिपर्वणि— "महत्वात् भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते (१. १. २००.)"—
इति । तादृशभारतेतिहासस्य च दृष्ट्याकल्पनातिरङ्गनादिदोषदुष्टत्वात्
ऐतिहासिकतथ्यान्वेषिणा मपीतिकरत्वं चेत्, पुराणोपपुराणादीनान्तु कथा
दूरपराहता एव ।

एवं षड्गुरुशिष्यादयोऽपि टीकाकारा इतिहासिकांशेऽप्लीकवक्तार एव ;
 तेषां हि ग्रन्थकर्तृनामविभ्रमहेतुकं पौर्वापर्यज्ञानविरहत्वं व्यक्त्यत एव
 सर्वत्र । तथाहि ऋग्वेदसर्वानुक्रममखीरुत्तौ— “शुनकाच्छौनकोऽभवत् ।
 एतत्सूक्तयुतं पश्यत् द्वितीयं मगडलं पुनः । * * * । यस्मै व्याचष्टे * * *
 उग्रश्रवा व्यासशिष्यः * * * महाभारत माख्यानं हरिवंशकथान्वितम्”—
 इति । इह हि सूक्तद्रष्टृत्व-मगडलद्रष्टृत्व-व्यासशिष्योक्तभारत-तत्परि-
 शिष्टश्रोतृत्वानां भेदाधिकारगण्यं प्रदर्शितम् । पुनरित उत्तर मस्यैव शौनक-
 स्यापरदशग्रन्थकर्तृत्व मणुस्मिन्निमित्तम् । तदेतत्सर्वं षड्गुरुशिष्यकथन
 मम्मच्छ्रुतिषु ग्रन्थ मिव व्यथयति ; कथं हि सम्भाव्यते,—प्रदर्शिताश्वला-
 यनीयगृह्ये ऋषिनामसु गार्तमद इति गृहीतनाम्नो मगडलद्रष्टुः अतिवृद्ध-
 स्यानिर्दिष्टकालिकस्य शौनकस्य, आचार्यनामसु शौनक इति गृहीतनाम्नः
 शाखाप्रवक्तुः प्राग्युगीयस्य च शौनकस्य, अद्युगीयव्यासशिष्योक्तभारत-
 श्रवणम् ? अनतिप्राचीनहरिवंशकथाश्रवणं च :—इति सुधीभिरेवैतदा-
 कल्प्यताम् । वस्तुतस्त्वैतिहासिकांशे षड्गुरुशिष्योक्तानि खलु उन्मत्तप्रल-
 पितानीवेद्यत्र नामस्यैव संग्रयः : तद्विशदयिष्यामश्चोपरिख्यादिहैव । तत्कथ
 मेतादृशोऽपि ग्रन्थः प्रामाण्यपद मारोहेदैतिहासिकतथ्यनिर्णयायेति ।

अस्यैवैको ग्रन्थो राजरङ्गिणी नामेतिहासेषु प्रसिद्धः, भारतैतिहा-
 सिकतत्त्वजिज्ञासुनां किञ्चित् प्रीतिपदश्चेति सत्यम् ! परं ततश्च खलु
 आदिगोनर्दप्रभृतीनां काश्मीरेन्द्राणां मेव वंशावलिर्जायते, न त्वन्यत्
 किं मपि विशेषतः ।

देशावल्यादिनामेतिहासग्रन्थान्तु आधुनिका अपि समया विशुद्धाश्च
 नोपलभ्यन्ते, तदलं मिह तत्कथयेति ।

गुणाच्छतौ भृतभाषाख्यो वृहत्कथाग्रन्थान्तु सप्तलक्षसौकात्मक इत्येव
 श्रुतम्, न च वृष्ट मद्यापि, तदलं तददृष्टकथान्दोलनेनापीति ।

अनन्तपत्न्याः सूर्यवत्याश्चित्तविनोदनाय सोमदेवभट्टेन सम्पादितः कथा-
 सरित्सागरस्तु स्त्रीजातिचित्तविनोदादौवालम्, न त्वैतिहासिकतथ्यानुसन्धि-

तूनां तोषाय ; वरु महो तदपन्यासपाठादितिहासिकानां निमलवृत्तः स्वपि
 शैवालचया एव समुत्पद्यन्ते । अस्तुतः तदग्र्यपर्यालोचनयेद मेव प्रतीयते
 सोमदेवस्य तस्य यथाकथं मपि अत्यन्तपत्नी-चित्तविनोदनं मेव उद्देश्य
 मासीत् : न त्वितिहासिकतथ्यप्रदर्शनं मिति : सति हि तत्र पाणिनिः
 न्यूनाधिकसहस्राब्दीपरगस्यापि काव्यायनस्य पाणिनिसतीर्थत्वं वक्तुं नो-
 त्सरेत ; को हि नामैतिहासिको वृद्धत्वादिहेतुजवाद्यंशहौनः प्रकृतिस्थो
 ऽपि व्याकरणसूत्रकार-पाणिनः कालान्तरवोजमूलक-भाषाव्यवहारान्तर-
 गतपदसंस्कारक-काव्यायनस्य च समकालिकत्वं मन्येत । अस्मिन्मते त्वीदृशा-
 सत्येतिहासिकज्ञानविशिष्टसहायस्थोपन्यासग्रन्थस्य प्रचाराव्याघात एवो-
 धितः, प्रचरितश्च न भक्तसादेव कर्तव्य इति । यस्त्वस्मद्देशीयः कश्चिन्न
 पण्डितो बह्वन्वयसमर्थोऽहन्त स्वश्रमकारणानिबन्धनं मनाशासकत्वं
 मेतत्कथनमेव विश्वस्य तदेव च भित्तिरुच्य किञ्चिदप्यलंकीत्, तादृशावि-
 वादिसाधने च वदं बह्वदुःखं यथा शानं नमस्कृतम् ।

तदेव अस्मद्देशीयेतिहासिकतथ्याविष्करणाय बह्वकालतो बह्वश्रमस्य
 बह्वनां ग्रन्थानां परिदर्शनम्, भङ्गलिङ्गव्यथालक्ष्यं मितिहासिकमधुग्रहणम्,
 ऐतिह्याद्यवकम्बनञ्च प्रयोजनीयम् । तथा कृत्वा आविष्कृते च तथ्ये न च
 सर्वावयवशो विश्वस्यतात् ; अपि तु कदाचित् खगडनीयं मपीदं भवेदिति
 चाशङ्कितैव । एतादृशे च दुष्करे प्रवृत्ता वयं भवश्य मेव कृतकृत्याः स्या-
 मेत्यपि दुर्गाशैवः परं प्रवृत्ताहेतुं कथं निर्वाडाः प्रतिनिवृत्ता भवंम इत्या-
 लोच्येवेह यथाज्ञानं किञ्चिद् वदामस्तत्र 'पदे पटे प्रस्वलतां सन्तः सन्व-
 वलम्बनम्' । किञ्च, हैममङ्गातगा ये तु नोपहास्याः स्वलत्वपि । अनन्य-
 गमनानां हि स्वलनं नोपहस्यते ।—

अथ प्रदर्शितेषु अद्यप्रचलितमहाभारतश्लोकेषु निरुक्तकर्तृत्वेन यास्क
 नास्रः स्मरणात् तन्महाभारतकारात् प्राचीनोऽयं यास्कः इति त्वविचार-
 रित मपि सिद्धमेव । न च महाभारताख्य इतिहासग्रन्थः पाणिनि-
 भाष्यकारात् पतञ्जलिमुनेः परभव एव ; पतञ्जलिना हि उदाहृतेष्वपि

भारतीयप्रसङ्गेषु अद्यप्रचलितैतन्महाभारतीयवचनान्युद्धृतानि नैव दृश्यन्ते, प्रत्युतान्यथैव श्लोकांशादिकास्तत्रतत्रोपलभ्यन्ते । तथाहि तृतीयाध्याये—
 “धर्मेषु स कुरवो युञ्जन्ते (२पा० २९आ०)”-इति । अत्रायं मिदं श्लोक
 चरणम्, परं नास्त्येतन्महाभारते; अतो नूनं सम्भाव्यते पतञ्जलिसमये
 नासीदेतन्महाभारत मपि त्वासीदेतन्मूलरूपो युधिष्ठिरादीतिहासाश्रयः
 कश्चनपरो ग्रन्थ इति । किञ्चेह पातञ्जले ह्युदाहृत मेतत्—“वृद्धकुमारी-
 वाक्यवदिदं ब्रह्मव्यम् । तद्यथा । वृद्धकुमारीन्नेणोक्ता वरं वृणीष्वेति । सा
 वरं महणीत । ‘पुत्रा मे मधुक्षीरघृत मोदनं कांश्यपात्र्यां भुञ्जीरन् !’-इति ।
 न च तावदस्याः पतिर्भवति ; कुतः पुत्राः ? कुतो गावः ? कुतो धान्यम् ?
 तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्य मिति सर्वं सङ्गृहीतं
 भवति (८९० २पा० १९आ०)”-इति । एतद्वृद्धकुमार्याग्यान्तु नैवं
 दृश्यते ऽद्यप्रचलितेऽत्र महाभारते (श० प० ५० अ०) : अतोऽप्यवबुद्धतेऽद्य-
 प्रचलितमहाभारतकारात् पूर्वञ्च एवायं महाभाष्यकारः पतञ्जलिमिति ।

निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु पाणिनिव्याकरण-महाभाष्यकारस्य भग-
 वतः पतञ्जलेरप्यतिपूर्वजः । पश्यतु तावत्—निरुक्तेऽत्र अर्थज्ञप्रशंसा-
 प्रकरणे योद्धता ऋक् उत त्वः पश्यन्निति, महाभाष्येऽप्यर्थज्ञप्रशंसने सैव
 प्रदर्शिता ; निरुक्तकारकृता अर्था एव तत्र यथावदुद्धृता च (निरु०
 २भा० १३२८० ; म० भा० १९० १पा० १९आ०) । किञ्च यद् दृश्यतेऽत्र
 निरुक्ते “श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेखेव भाष्यते : * * * विकार मप्यार्थेषु भा-
 षन्ते श्रव इति । दातिर्लवणार्थेषु प्राचेषु ; दात्र मुदीचेषु”—इत्येव (२भा०
 १६०८०) । पातञ्जले तु एतदेवोद्धृत्य किञ्चित् विलुप्तम्—“श्रवतिर्गति-
 कर्मा कम्बोजेखेव भाषितो भवति; विकार एव भार्या भाषन्ते श्रव
 इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु ; रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः
 प्रयुज्यन्ते । दातिर्लवणार्थेषु प्राचेषु ; दात्र मुदीचेषु (१९० १पा० १९आ०)”
 -इति । अपरञ्च—“तितउ परिपवनं भवति ; ततवदा, तुमवदा,
 तिलमात्रतुम मिति वा (२भा० ४०३८०)”-इति नैरुक्तम् । तदेव

तिलमात्रेति परिहायेह पातञ्जले सक्तु मित्त तितउनेति मन्वव्याख्या ।
 प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं दृश्यते (१४० १ पा० १४०) । अपि च तत्रैव मन्व-
 पदनिर्वचनं सधतेरित्यादिः धीरा इत्यस्य, मनसेत्यस्य, अकन इत्यस्य च
 प्रतिवचनानि ध्यानवन्तः, प्रज्ञानेन, अक्षयत इत्यपि निरुक्तत एव लब्धाणि
 (निरु० २ भा० ४० ४८०) । अपर मपि—“हंसा हन्तेर्न्यध्वानम् (२ भा०
 ४२१८०)”-इति निरुक्तम् एतन्निरुक्तनिर्वचनवशादेवाह पतञ्जलिः—
 “कः पुनराह हम्मतेहेस इति । किन्तर्हि ? हन्तेर्हेसः । हन्यध्वान
 मिति (१४० १ पा० १४०)”-इति । स्पष्टतोऽपि च महाभाष्ये व्याख्या-
 तव्यत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय निरुक्तनामग्रहणं कृतं दृश्यते । तथाहि
 —“शब्दग्रन्थेषु चेषा प्रकृततया गतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते इति
 (४४० १ पा० १४०)”-इति ।

नन्वत्र निरुक्त मिति शाकपुण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थो ग्राह्यः ? इति
 चेन्न ; शाकपुण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थः खलु महाभाष्यकालेऽपि स्थित इत्यत्र
 हि न किञ्चिन्मानं पश्यामः । प्रथत नृतेष्वेव तादृशग्रन्थेषु नूतनस्येतस्य
 निरुक्तस्य प्रचारः सम्भवः । प्रचरितं चेतस्मिन्, महाभारते यास्कस्यैव निरुक्त-
 कालेन ग्रहणं सम्भूयते । न च महाभाष्य-महाभारतयोः एव मन्तराल-
 सम्भवः, यत्र शाकपुण्याद्यन्यतमकृतं निरुक्तं नृत्त मृत्युवक्ष्य सुप्रचलित
 मिद मिति ।

केचिदत्राहुः—यास्कीयेतन्निरुक्तं “स्यात् आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः”
 -इत्यस्य, “ऋचा समं मेन इति नैदानाः”-इत्यस्य च (३ भा० १७६,
 ३६७ ८०) दर्शनात् ज्ञायते सामवेदीयस्य निदानसूत्रस्य यास्कतोऽपि
 प्राचीनत्वं निरुक्तवत्त्वञ्च । अपि च सामवेदीये बौधायनीयकल्पपद्धता-
 वपि बहुत्र निदाननामश्रवणात् ततोऽपि प्राचीनत्वं तस्यावगम्यते ।
 तथाहि—“निदानकारश्च द्वाविंशत्यक्षरप्रभृतयश्चतुरक्षरास्त्रयः सप्तवर्गाः
 ०—० परमेष्ठान्तस्थेति पथ्यस्येति”-इति । किञ्च तत्रैव किञ्चिदुत्तरम्
 —“उक्तं हि निदाने ज्योतिष्टोमं षोडशिनं चाधिकृत्य ‘संख्या मप्यस्येतां

विद्यमानानां मन्ये'-इति"—इति च (१प०) । एव मन्यत्रापि तत्र बद्धच
 सर्ववैदाङ्गविषयेष्वेव निदानना उपलभ्यते । तत्रातिप्राचीनेऽपि निदान-
 सूत्रे देवतनिर्णयविषयेऽपि शाकपूणिनामोल्लेखो दृश्यते, परं न तु तत्रापि
 निरुक्त मित्युक्त्या । तथाहि—“येन्द्राः प्राजापत्याः मार्पगाञ्चान्द्रमस्य
 सौर्य इति शाकपूणिः (४. ६.)”—इति । शाकपूणेदेवतप्रत्यक्षकारितां
 चाह यास्कोऽपि । तथाहि—“शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चके सर्वा देवता
 जानामी । तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न यज्ञे । तां पप्रच्छ
 विविदिषाणि त्वेति । सास्मा यता मृच मादिदेशैषा मदेवतेति (२भा०
 १८८४०)”—इति । तदेतत् सर्वं समालोच्येद् मेव प्रतीतं भवति,—शाक-
 पूणिः खलु यास्कास्मात् बद्धपूर्वजो ब्राह्मणकाले स्थितोऽनुब्राह्मण-
 विशेषस्य कर्त्तासीत् ; तत्रानुब्राह्मणे एव मन्त्रार्थपदनिर्वचनानि देवत-
 तत्त्वादीनि चोपदिष्टानि । अत एव निदानसूत्रे क्वचिदनुब्राह्मणग्रन्थ-
 नामोल्लेखतया क्वचिच्च शाकपूणिनामोल्लेखतया च प्रमाणं प्रदर्शितम् ।
 तदीयः शाकपूणिनामोल्लेखस्तु दर्शितः ; अनुब्राह्मणनामोल्लेखोऽप्यत्र
 प्रदर्श्यते । तथाहि—“किं स्तोमाः ? अनुब्राह्मणं स्युरित्येकविंशस्तोमाः”
 —इत्यादि (८. ३.) । तदेवं शाकपूणेः निर्वचनापरपर्यायनिरुक्तकर्मत्वेऽपि
 न पुनः निरुक्तत्वेवप्रसिद्धग्रन्थविशेषकर्मत्व मिति व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्ध-
 ग्रन्थनामप्रदर्शनाय यदुक्तं महाभाष्यकृता निरुक्तं व्याख्यायते इति तन्नूनं
 यास्कीय मिदं निरुक्त मभिलक्ष्येवेति ।

किञ्च दृष्टं वर मदृष्टत इति न्यायात् कि मदृष्टनिरुक्तकल्पनयेत्यस्यैवेह
 भाष्ये ग्रहणं व्यायः ; अपि च नाम भाष्येऽत्र शाकपूणिकृतस्यैव निरुक्तस्य
 ग्रहण मियु मित्यत्र नास्ति किञ्चिदपि विनिगमक मतो यास्कीयनिरुक्त-
 स्यापि बोधेन कथं न भवितव्य मिति । वस्तुतस्तु अद्यप्रचलिता या मनु-
 संहिता, एतस्या अपि प्राचीन मिदं निरुक्तम् ; पातञ्जलं महाभाष्यं तु
 एतन्मनुतः पराचीन मिति ध्रुवम् । सत्येव मस्य निरुक्तस्य पातञ्जलादस्मात्
 अतिप्राचीनत्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ।

पश्यन् तावत् पातञ्जले खलु महाभाष्ये --“पूर्ववयसः अपश्यत्याः शेष उक्तः, प्रत्युत्थानं च गुणः, कथम् ? ‘ऊर्ध्वं प्राणाहृतकामन्ति धनः श्रुतिश्चायति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते’-इति । स च पूर्ववयो-मात्रे प्रसक्तः, अतोऽत्राप्यवशमेव शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते (६ अ० ५ पा० ४ अ०)”-इति । तदत्रोद्धृतं मङ्गं प्राणा इति वचनं तु साम्प्रतं मनुसंहि-तेति प्रसिद्धाया भृगुसंहिताया द्वितीयेऽध्याये (१२० श्लो०) दृश्यत एव । एतावतैव पातञ्जलस्यास्य महाभाष्यस्यैतन्मनुपरगतत्वं सुव्यक्तम् ।

निरुक्तस्यास्य स्वेतन्मनोश्च पूर्वगतं मेवानुमीयते । तथाहि उक्तानि श्वेतनिरुक्ते--“पुमान् दायादो अदायादा स्त्री”-इति, “स्त्रीषां दानविक्रया-निसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः”-इति, “अभाटका इव योषान्तिष्ठन्ति सन्तान-कर्मणे”-इति, “गर्तागोहिणीव धनलाभाय”-इति, “नाभाची मुपगच्छत”-इति च (२ भा० २५६-२७५ ए०) । एवञ्चत्राप्यप्यप्रचलितमनु-संहिताया नामोल्लेखोऽपि न कृतः । अति क्लेश्याः संहिताया निरुक्त-पूर्वगतत्वेऽप्ययं मेवतन्नामकर्तृनां दिकं भिन्नं दृश्यते । किञ्चाद्यतनौय-मनु-संहितायान्तु पञ्चैव महापातका निर्दिष्टा दृश्यन्ते । तथाहि--“ब्रह्म-हत्या सुरापानं स्तन्यं गुर्वङ्गनागमः महान्ति पातकान्याऽऽः संसर्गश्चापि तैः सह (११ अ० ५४ श्लो०)”-इति । निरुक्ते तु “सप्त मर्यादाः कवय-श्चक्रुः । तासां मेका मप्यधिगच्छन्नं ह्रस्वान् भवति । स्त्रियम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके नृतोद्यम्-इति (३ भा० २५१ ए०)”-इति सप्त महापातकानि वर्णितानि दृश्यन्ते । तत्र मनुमते भ्रूणहत्याया मुख्यं महापातकत्वं ना-स्त्येव ; नापि त्वातिदेशिकम् (११ अ० ५५-५८ श्लो०) ; परं विहितञ्च तत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं मेव (११ अ० ८७ श्लो०) ; कुल्लूकमते तु तच्च ‘ब्राह्मणगर्भ-विषयम्’ । किञ्च कुल्लूकभट्टकृतं तद्याग्यानां सङ्ग्रहकारस्य श्रुतपाणोरपि सम्मनं मेव प्रतीयते । तथाहि--“तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुण्यध-प्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्, अविज्ञाते तु पुण्यधपाव-

श्चित्त माह मः—“इत्वा गर्भं मविज्ञातम् (११. ८७.)”—इत्यादि प्राय-
श्चित्तविवेकः । अपि चात्र मनुसंहितायां दृक्कृतकर्मणः पुनःपुनः मेवने
पातककार्यप्रवर्तने च महापातकं न दृश्यते ; अपि दृश्यते च महापातकि-
संसर्गकारिणोऽपि महापातकित्वम् (११. ५४.) । तद्यदि हि नाम
निरुक्तप्रचारात् पूर्वस्मिन्नपि काले खल्वेषा मंहिता प्रचलिता स्यात्तर्हि
ईदृशविरोधभङ्गनाथ यास्कस्योक्ताधरेऽवश्यं मनागपि स्फुरिते दृश्येते
एव । अपरश्चैतद् विचार्यम्,—अस्ति ह्येतदत्र निरुक्ते “तदेतदृक्-
श्लोकाभ्या मभ्युक्तम्—‘अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा
वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्’—इति । ‘अविशेषेण पुत्राणां
दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्
(२भा० २५६ ए०)”—इति । अत्र ऋक्पदेन न तु ऋग्वेदीयमन्त्रो
ग्रह्यते ; नास्त्येव हि तत्र अङ्गादङ्गादिति ; अपि तु ऋग्लक्षण
एव मन्त्रः ; ततश्च शतपथीयायाश्चास्या ऋचोऽत्र ग्रहण मियम् ;
अस्ति चैषा ऋक् शतपथब्राह्मणे (१४. ६. ४. २६.) । अपि चेह श्लोक-
शब्देन यस्य ग्रहण मियम् ‘अविशेषेण’—इत्यादेः, तस्य तु दर्शनं मद्यप्रचलि-
तायां मनुसंहितायां नास्त्येव ; यास्केन तृक्तं स्पष्टं मेव ‘मनुः स्वायम्भुवोऽब्र-
वीत्’—इति । सोऽयं कोऽसौ मनुरित्यवश्यं विचारयितव्यम् । विचारिते
च तथा, इदं मेव प्रतीयते,—सम्प्रति येयं मनुसंहितेति प्रचलिता,
सा नूनं यास्कीयादेतस्मान्निरुक्तात् परं प्रणीता ; अपि त्ववश्यं मासीत्
पुरातनोऽपरः कश्चन मनुप्रणीतः स्मृतियज्ञः सुप्रचलितो यास्ककाले-
ऽपीति । वस्तुतस्त्विदं न मनुप्रणीता ; अपि भृगुप्रणीता भृगुसंहितैवेति
च प्रमाणाधिष्ठाम उपरिष्ठात् । अन्यच्च—“विद्या ह वै ब्राह्मणं मात्रगाम”-
इति शाखान्तरगताश्चत्वारो ये मन्त्रा निरुक्ते उद्धृताः, त एव मन्त्राः
किञ्चिन्निवेशपरिहाराभ्यां भाषान्तरीकृताश्चाद्यतनीयायां मनुसंहितेति
प्रसिद्धायां स्मृतिसंहितायां च लक्ष्यन्त इत्यपि सुवचम् (निरु० २भा० २७२
ए० ; म० स० २ अ० ११३—११६।श्लो०) । अत एव ऋग्भाष्यभूमिकाया

मेव मुक्तं सायणाचार्येण—“विद्याया यद्गणेऽधिकारिविशेषः शास्त्र-त्तरगते-
 क्षतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । नांश्च मन्त्रान् यास्क उदाहरणम्”—इत्यादि । न
 चोक्तं तत्र मनुस्मृत्यादौ किञ्चित् । किञ्चित्स्याः स्मृतिसंहिताया दादगऽध्याय
 उत्तराणांऽप्युक्तं दृश्यते ‘निरुक्तः’-इति । ‘निरुक्तज्ञः’-इति च । शास्त्रानां
 कृत्तृककृतम् (११२ श्लो०) तदित्यं निरुक्तं मिदं पातञ्जलमपि भाष्यतः
 प्राचीनं न वेति विचारस्तु इति व्याख्याम् । अतोऽपि एतान् न मनु-
 संहितेतिप्रथितारद्यप्रचलितसर्वप्रधानस्मृतिसंहितायाऽपि पूर्वमेव ता
 यास्केन प्रगीतमिति श्रुतम् ।

ततः खलु यास्कोपस्थास्य निरुक्तस्य प्रणयनकालनिर्णयस्य प्रवृत्तानां
 प्रथमं तावत् पातञ्जलस्य, मनुसंहितेत्यद्यप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य चाधिकाल-
 निर्णय एव कर्तव्य इति तत्रवैवादी यतान्हे ।

(पतञ्जलिः) भाष्यतरङ्गिण्यामवलोक्यते,—यदा काश्मीरप्रदेशस्य शासन-
 दगडोऽभिमन्युनामनसपतिकरचालितश्चाभात्, तदैव चन्द्राचार्यादयः दुर्लभं
 पातञ्जलं महाभाष्यमलभन्त, तावन्तश्च स्वदेशमिति तथाहि—“चन्द्रा-
 चार्यादिभिर्लघ्वादेशं सम्मालदागमत् परकिं महाभाष्यं स्वस्य व्याकर-
 णकृत्तम् (भाः १०१, १५६)”—इत्यादि विशेषणस्यवगम्यते वाक्यपदीय-
 ज्ञापनोपादानं, तन्तोपदेशात्सर्वैकं महाभाष्यद्वयकं शक्तिगाथेषु
 प्रायेणप्रदेशात्तत्र चन्द्राचार्यादिभिर्मिति तथाहि—“प्रायेण मङ्गल-
 र्चानन्पविद्यापरिग्रहान् सम्प्राप्य वैशक्रगणान् मङ्गलेऽस्तमुपागते ।
 कृतोऽयं पतञ्जलिना गुरुणा तोर्यदर्शिता । सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये
 निवन्धने । अलङ्काराद्ये गान्धीर्थ्यादुत्तान इव सौखवात् । अस्मिन्न-
 कृतबुद्धीनां नैवावास्थितनिश्चयः । यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकर-
 णागमः । कालेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः । पर्वतादागमं लब्ध्वा
 भाष्यवीजानुसारिभिः । स नीतो बङ्गशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः”
 -इति । वाक्यपदीयग्रन्थस्यैव काश्मीकावद्धो महाभाष्यतात्पर्यज्ञापकः,
 चन्द्राचार्यात्-आचार्यवसुराताच्च परभवेन भर्तृहरिणा कृतः । एतदीय-

श्लोका एव 'चरिकाः'—इत्युच्यन्ते सर्वत्र । एवञ्चाभिमन्युरपतेर्जन्म-
नोऽपि बह्वर्षं मेव विरचितं महाभाष्य मिति लभ्यत एव ।

पाश्चात्याः किल बहव एव धीरा अभिमन्युकालमालोचने प्रवृत्ताः ;
तत्र विन्कर्टमहोदयेन ४२३ ख्री० पू० तद्राज्यान्तो निर्णीतः, प्रिन्सिपमहो-
दयेन तु ७३ ख्री० पू० तद्राज्यान्तः स्वीकृतः, लासेन्-महोदयेन तु ख्रीष्टीय-
चत्वारिंशदब्दगते एव तद्राज्यारम्भ इति स्थिरीकृतम्, बोथ्लिङ्गमहोद-
येन तु ख्रीष्टजन्मतः शतवर्षपूर्वं मेवाभिमन्युः काश्मीरसिंहासन मलञ्चकारे-
त्युक्तम्* । तदेतन्मतं (बोथ्लिङ्गीयं) प्रिन्सिप-मतेनैक्यं गच्छति च ; राज-
तरङ्गिण्यां तद्राज्यकालः पञ्चत्रिंशदब्दमित इत्यभ्युपगमात् । तथाच
७३ ख्री० पू० अभिमन्युराज्यान्त इति स्वीकृते स्वीकृतमेव स्यात् १०८
ख्री० पू० अभिमन्युराज्यारम्भः प्रिन्सिपमहोदयस्यापि । तदेतदैक्यं गतं
मतद्वयमेवावलम्बनीयमिह विभ्रमगतानामस्माकमित्यतः ख्रीष्टजन्मतो
ऽप्यष्टाधिकशतवर्षपूर्वं मपि स्थितं महाभाष्यमिति लभ्यम् ।

ततः पूर्वप्रदर्शितवाक्यपदीयवचनालोचनादिदमपि प्रतीयत एव तदानीं
खन्विदं पुनरुद्धृतमिति । तथाचेदं विचार्यं सम्पन्नम्.—एतादृशो महान्
यशः कियत्सु कालेषु प्रचरद्गुरो भूतः ?—ततः क्रमात् कियत्सु च कालेषु
नुप्रदशां गतः ? इति । एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्द्देशीयः । तथाच्चाह
स स्वयमेव तत्र बह्वैव—“गोनर्द्दीयत्वाह”—इत्येवमादि (पा०२.१. २१.) :
व्याख्यातश्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन—“भाष्यकारत्वाह”—इति : कैयट-
टीकाकृताग्रेणोऽपि तथैव व्याचष्टे—“गोनर्द्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार
इति”—इति । गोनर्द्देशवास्तित्वादेव च पतञ्जलेर्गोनर्द्दीयत्वम् । स च
गोनर्द्देशोऽद्यतनीयो “गोगडा”—इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इत्यपि
निर्णीतमस्मद्देशीयाध्यापकविशेषेण रामकृष्ण-गोपालभण्डारकेण † । एष

* Otto Boethlingk's Pānini, P. XIV—XVIII.

† Indian Antiquary, Vol. II. P. 70.

एव "गोष्ठा" गोनर्दा भवतु मा भूद् वा, गोनर्दस्तु प्राग्देशविशेषस्तत्र
 नास्त्येव संशयः : काशिकायाम् -- "एङ् प्राचां देशे (पा० १. १. ७५.)"
 -इत्यस्योदाहरणेषु 'गोनर्दीयः'-इति पदस्यापि दर्शनात् । तदानीं च
 नासन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः, आसंश्च
 प्रायः प्रतिनगरान्तेषु दुर्लभाः कान्ताराश्च, प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये-
 "कश्चित् कान्तारे समुपस्थिते सार्थं सुपादत्ते, स यदा निष्कान्तारीभूतो
 भवति तदा सार्थं जहाति (१२०. १५. ० ६५.)"-इति । प्रदर्शित-
 वाक्यपदीयवचनात्त्ववगम्यत एवैतत्. - चन्द्राचार्यादिभिर्दक्षिणात्येष्वेक मेव
 लुप्तप्रशियं महाभाष्यपुस्तक मवाप्त मिति । तदद्य विचार्यतां तावत्
 धीमद्भिः,—तदानीं खलु प्राच्यदेशतो दक्षिणात्यं यावत् भाष्यप्रचलनाय
 कथञ्चाः प्रयोजनीयाः सञ्जाताः ? कतिञ्चञ्चेषु च तत् प्रचरद्रूपं स्थितम् ?
 कियद्भिश्च कालैः पुनर्नोपदेशां गत मज्ञाभि च चन्द्राचार्यादिभिरिति ।

अस्मन्मते त्वमिमन्त्युगच्छकालतोऽन्यूनसार्द्धद्विप्रतवर्षपूर्वं प्रणीत मेत-
 न्महाभाष्यम् ; अन्तरेण हि सार्द्धद्विप्रताब्दकाल मेतादृशस्य महतो
 ग्रन्थस्य आर्यावर्त्तीयप्राच्यदेशाद्दक्षिणात्यं यावत् प्रचारो लुप्तप्रायता च
 न सम्भवेदिति । तथाच महाप्रभावः खल्वालेगजगदरो दिग्विजयाय यदेदं
 भारतं प्रविष्टः (३२७ ख्री० प०), तत्पूर्वं मेव प्रणीतं महाभाष्य मिति ।
 अत एव दिग्विजयिना तेन यीकृन्टपतिना कृतः साङ्गाननगरध्वंसो नाव-
 गतो महाभाष्यकारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति ह्यवगतं "सङ्गलादिभ्यश्च (पा०
 ४. २. ७५.)"-इति सूत्रेऽवश्यं मेवोच्येत 'सङ्गलेन निर्दत्तः साङ्गलो जन-
 पद इदानीं ध्वस्तः'-इति ; कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य प्रताब्दवृत्तं
 किञ्चिदधिकप्रताब्दवृत्तं वा जनपदध्वंसनविवरणं मपि न श्रुतं स्यात् ?
 नापि स्मृतिपथं मारोहेत् ? अथवा सङ्गलेन निर्दत्तः साङ्गलो जनपदः
 कासीदित्येव मप्याशङ्कतेव ।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितं शाकल मेव नगर मासीत् पुरा
 साङ्गल मिति प्रसिद्धम्, तदेव यीकृन्टपतिना विभक्त मपि पुनः कालात्

प्रादुर्भूतं, चैनिकपरिव्राजकेन होयेत्युसाङ्गेनापि (६२६—६४५ खी० प०) दृष्ट मिति होयेत्युसाङ्गतो बज्रपूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनावसरो नापि सन्देहावसर इति । तत्र ब्रूमः ;—शाकलसाङ्गणयोर्बभयोरेव पाणिनीये प्रस्थाने पृथगवस्थानात् नैवास्ति तादृशकथनावसरः । किञ्च तेन हि दिग्विजयिना इरावतीं समुत्तीर्थ्यैव इरावतीपूर्वापतटस्य मराजकप्रायं साङ्गलं विध्वस्त मित्येव मेवैतिहासिकम्* ; चैनिकपरिव्राजकस्य होयेत्युसाङ्गस्य निर्देशतस्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं त्विरावत्याः पश्चिमोपतटे एव स्थित मिति । तथाच नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुख्ययत एव । तदिहावस्तमेव स्वीकार्यम्,— पाणिनिकाले योऽसौ साङ्गणो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्वापतटस्य एवेरावत्याः, स एव कालात् श्रीभरुः श्रीमता दिग्विजयिना तेन ध्वस्तश्च ; शाकल मिति तु तस्माद् विभिन्न मेव स्थानमिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम्, तदेव दृष्ट्वा यथावद् वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति । अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितम्, तस्यैव “शाकलं नाम वाहीक्यामः (४ ख० २ पा० २ व्या०)” —इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो दृश्यते महाभाष्ये ; ततश्च ज्ञायते,— इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम्, ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्वमेवासीत्तस्येति ; ग्राम एव हि नगरत्वमाप्तुं युज्यत एव क्रमोन्नत्येति । एवञ्चेह चैनिकपरिव्राजकागमनात् बज्रपूर्वम्, तस्य हि ग्रीक्-नरपतेर्विजयागमनाच्च पूर्वं मेव सुतरां ख्रीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिंशत्तवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्य मिति चावाप्यते ।

अन्यच्च ; आसन् पुरा केचन मालवाः क्रुदकाश्च (‘माजी’, ‘अक्तित्रक’) पार्वत्या आयुधजीविनः ; दिग्विजयायागतेन हि तेन ग्रीक्नरपतिना

प्रायो निर्मूलिता एव त इति च प्रवदन्त्येवैतिहासिकाः* ; परं पातञ्जले तु महाभाष्ये ऽसङ्गदुक्तं दृश्यते— “एकाकिभिः क्षुद्रकैः जितम् (१ अ० १ पा० ५ अ० ; ५ अ० ३ पा० १ अ०)”—इति । तदेतद् विचारयन्तु धीमन्तः,—यदि हि नाम भाष्यकृञ्जम्भतः पुरैव मालव्यक्षुद्रकजातयो दिग्विजयिना तेनास्त्रेगुणखड्गेण विजिता विनष्टाश्च स्युस्तर्हि तेषां विजयित्वोस्त्रेखस्तु दूरे अस्ता मस्तित्वोस्त्रेव एव कथञ्चकारुतः स्यादिति ? तदेतदपि मान मिहानेगुणखड्गरागमनादपि प्राप्तनत्वेऽस्य भाष्यकारस्येति ।

कियत्कालकृतं तत् प्राप्तनत्वम् ? अत्र ब्रूमः ;—अस्तीह पातञ्जले महाभाष्ये पाटलीपुत्रनामकीर्त्तन मनेकत्रैव । तथाहि— “साङ्गाश्रयकेभ्यः पाटलीपुत्रका आच्छतराः (१ अ० ३ पा० १ अ०)”—इति, पुनस्तथैव “साङ्गाश्रयकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतराः (१ अ० ४ पा० ३ अ०)”—इति च ; एवमादयो द्रष्टव्याः । महावंशनामकस्य बौद्धग्रन्थस्य द्वितीयपरिच्छेद-पर्यालोचनयैतच्च स्थिरीभूतमेव बौद्धधर्मस्य सुप्रचारकः शाक्यमुनिः खल्व-जातशत्रोः राज्याभिषेकादतीतेऽष्टमे वर्षे (ख्री० पू० ५४३) निर्वाणं गत इति † । तस्यैवाजातशत्रोः पुत्रः पौत्रो वाभूत् उदयाश्व इति प्रसिद्धः । तेनैवोदयाश्वेन पाटलीपुत्रं नाम नगरं निर्मापित मिति च वायुपुराणादिभ्योऽवगम्यते । तथाहि—“स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाङ्गयम् । गङ्गाया दक्षिणे कोणे चतुर्थेऽन्दे करिष्यति”—इति ‡ । त्रिकाण्डशेष-हेमचन्द्रीयाभिधानादिभ्यश्चावगतम्,— पुष्यपुरं कुसुमपुरञ्च तस्यैव नगरस्य नामान्तर मिति । तदेवं शाक्यबुद्धनिर्वाणतोऽगुणपञ्चाशद्वर्षानन्तरमेव प्रादुर्भूतं पाटलीपुत्रं नाम समृद्धं नगर मिति च वक्तुं शक्यत एव ; महाभाष्यं तु तत उत्तरमेव प्रणीत मिति ।

किञ्चास्य पातञ्जलेः शाक्यबुद्धपरभवत्वनिर्यायेऽपरञ्च हेतुरयम् ;—अस्ति

* Indian Antiquary. Vol. I. P. 21—23.

† Turnour's 'महावंश' Appendix, P. IX.

‡ The Pilgrimage of Fa Hian, Calcutta, 1848. PP. 259, 260.

सूत्रम् “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० पू. ३. १४.)”—इति, अनेन च तसिनादयो विधीयन्ते ; ते खलु भाष्यज्ञता भवदादिभिर्योगे श्वेदाः ; भवदादिषु च ‘देवानाम्प्रियः’—इत्येतदपि समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां ‘देवानाम्प्रियः’—इति प्रशंसाख्यानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्यबुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवास्ति “यथा आ-
 क्रोशे (६. ३. २१.)”—इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायन-
 कृतानि कतिचिद् वार्त्तिकानि ; तेषु चैकम् “देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे”
 —इति । भाष्यकारस्तु तत्र ‘मूर्खे’—इत्यंशं परित्यज्यैवाब्रवीत् ‘देवानाम्प्रिय
 इति चोपह्यानं कर्त्तव्यम्’—इति । तथाचेद मपि सुथक्तम्,—कात्या-
 यनकाले मूर्खाभिधान मेवासीत् देवानाम्प्रिय इति ; ततोऽतौते
 बद्धतिये बौद्धमान्याभिधान मभूत्तदेव ; तत्कालज एवैष पतञ्जलिः
 सामयिकव्यवहारानुरोधत एव विससर्ज ततो वार्त्तिकात् ‘मूर्खे’—इति ।
 वस्तुतो यथेह भारते महम्मदीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यपरदेशे हिन्दु-
 इति व्यवहार आसीदेव अधार्मिकेषु ; तत उत्तरं सैव समाख्या
 तदाक्रोशकृतोपचरितैवास्मासु च ; ततो वय मपि “हीनश्च दृषयत्यस्मात्
 हिन्दुः”—इति (मेहतन्त्रे) व्युत्पादन मभिमत्यात्मनो हिन्दुनामकथनेऽपि
 गौरव मेव मन्यामहे ; तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले ‘देवानां प्रियः’—
 इति पदद्वय मसमस्त मेवासीद् व्यवहार्यम् ; एतेन चासमस्तपदद्वयेन
 यज्ञीयपशोरेव बोधश्च भवति स्म ; तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे एव
 तत् समस्त मेकपदीभूतं पशुतुल्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् ; ततोऽनन्तरं
 बौद्धानां मूर्खत्व मेवाभिमन्वानैरार्यैः प्रयुक्तं तत् तेषु ; काले तदेव पदं
 प्रशंसावचन मिति ह्यत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्बौद्धैरिति तदानीं
 तात्कालिकव्यवहारानुरोधत एव परित्यक्तो वार्त्तिकीयो ‘मूर्खे’—इत्यंशो
 भाष्यज्ञतेति । एतावता तु सामान्यतः ख्रीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिंशत्तवर्षपूर्वम्,
 शाक्यबुद्धनिर्वाणतश्चान्यूनपञ्चाशद्वर्षोत्तरम् (ख्री० पू० ३५०—५००) प्रणीत
 मेतत् पातञ्जलं महाभाष्य मित्युपजभ्यते ।

परमत्रापि किञ्चिद् विशेषोऽस्ति प्रकृत्यः । महावंशी चैतच्च लिखित मस्ति,—जीवत्वेव शाक्यमुनौ शोखतीरे पाटलीनामग्रामे अजातशत्रोः आश्रया दुर्गस्यैकस्य निर्माद्य मारुत्वम्, तद् दृष्ट्वा कथिता चैवा भविष्यदाजी तेनैव शाक्यमुनिना,— “काले एतदेव भविष्यति प्रधानं नगरम्”—इति । तथाच स एव ग्रामो नगरत्व सुपन्नत इति प्रथमं तावत् शोखतीरस्थं शोखसङ्गमस्थं वासीत् पाटलीपुत्रम् ; ततः पश्चात् कालचक्रपरिभ्रमक-वशात् गङ्गातटे परिशीभित मिथनुमीयतेऽस्माभिः । यदा तु गङ्गातीरे, तदैवाभुद् वायुपुराणम् (डी ए०); तात्कालिक मेव च वर्णनं दृश्यते चन्द्रगुप्तसमसामयिके मुद्राराक्षसे,—“सद्य मेव सुगाङ्गासादग्निस्वरगतेन देवेनावलोकित मप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् (३५०)”—इति । गङ्गानौगस्य मेव तत् पाटलीपुत्रं त्वद्यापि दृश्यते । हितोपदेशादिषु अस्ति प्राचीनतमग्रशेषु च प्राथम्यमेव वर्ण्यते,—“अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रं नामधेयं नगरम्”—इत्यादि ; परं यदा तु शोखतीरे, शोख-गङ्गासङ्गमोपतटे वा स्थितम् पाटलीपुत्रम्, तदैव जातोऽयं गोनेर्द् पत-ञ्जलिः ; अत एव दृश्यते ह्यत्र महाभाष्ये “अनुशोखं पाटलीपुत्रम् (२५०० १ पा० २५००)”—इति ; न त्वनुगङ्गम् । ततश्च वायुपुराणमुद्रारा-क्षसादिवर्णितपाटलीपुत्रात् प्राचीनम् महाभाष्यीयं पाटलीपुत्र मिति स्पष्टम् । तदेवं पाटलीपुत्रस्यादिमावस्थाया मेवेदं भाष्यं प्रणीत मिति यस्या मेव शताब्द्यां शाक्यबुद्धो निर्वाणं गतः, तच्छताब्द्या मेव पतञ्ज-लिश्च सङ्गात इत्यपि वक्तुं शक्यमैव ।

वन्ततोऽयं भाष्यकारः, शाक्यमुनेर्बुद्धात् न बह्वर्वाचीनः ; जीवति हि पत-ञ्जलौ नाभवत् शाक्यमतप्रचारः समन्तात् ; सुप्रचरिते हि तत्र बौद्धसम्मतो निर्वाणार्थोऽपि कथं न ज्ञात व्यासीत् पतञ्जलेः ? ज्ञाते च तत्र “निर्वाणो-ऽवाते (पा० ८.२.५०)”—इति सूत्रस्य भाष्ये तद्विषयकविचारोऽपि कथं न दृश्यते ? सति हि तदानीं शाक्यमतप्रचारप्रावल्येऽवश्य मेव तत्र तद्विषय-कोऽपि विचारो दृश्येतैव । तादृशप्राबल्याभावस्य चाल्पदिनप्रसरतैव

निदानं मनुमीयते । तदेवं कालाश्लोकज्ञतात् द्वितीयमहासङ्गमात् पुरैवेदं महाभाष्यं प्रकाशितं मित्यप्युक्तं न दोषाय । स च द्वितीय-महासङ्गमो बौद्धानां ननु ख्रीष्टजन्मतः चतुःशताब्द्या अपि प्रागभूदिति च महावंश-ग्रन्थोपदिष्टपरिच्छेदानुचिनात् निर्णीतं मेव* । सिद्धं मित्यं ख्रीष्टजन्मतोऽन्यूनसार्द्धचतुःशताब्दीपूर्वम् (४५० ख्री० पू०) काले च सप्तविंशशताब्द्यां प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्यं मिति ।

अथ ये चात्र वादिनो विप्रवदन्ते, तानपीह किञ्चित् प्रतिबोधयामः स्वोपलब्धानुसारतः ; न चेहास्माकं हठकारिता जिगीषा वा ।

(क) तत्र केचिच्चाहुः—‘सभारानामनुष्यपूर्वा (पा० २. ४. २३)’—इति सुश्रीयभाष्ये “तद्विंशशतानाञ्च न भवति । पुष्यमित्रसभा ; चन्द्रगुप्तसभा”—इत्युक्तं यतो दृश्यते, ततो गम्यत एवेतत्, मगधराजविशेषः पुष्यमित्रः, तद्भङ्गपूर्वभवश्चन्द्रगुप्तश्चासीदेव पतञ्जलेर्ज्ञानविषय इति ; तस्माच्चास्य पतञ्जलेः चन्द्रगुप्तपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तद्भङ्गपरजात् पुष्यमित्रादप्यव-गम्यत्वं सम्पद्यत एवेति । अत्र वदामः :—पुष्यमित्रराज्यन्तु (ख्री० पू० १७८—१४२) द्विचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्वं कृतं ख्रीष्टजन्मत इति तैरेव निरूपितम् ; अभिमन्युगानाञ्चैव लोपदशायन्तं भाष्यं पुनश्च जीवितं चन्द्राचार्यादिभिरिति च सर्ववादिसम्मतम् ; तस्याभिमन्योः राज्यकालश्च ख्रीष्टजन्मतोऽष्टाधिकशतवर्षपूर्वं मित्यपि बोधलिङ्गादिसम्मतया निरूपितं मेव (५८०) । तत् कथयन्तु भवन्त एव,—न्यूनाधिकचतु-स्त्रिंशदब्देष्वेव किं मेतादृशस्य महाग्रन्थस्य तदानीन्तनीये कान्तार-पूर्णे भारते सार्यावर्त्तीयप्राच्यप्रदेशात् दक्षिणायं यावत् सुप्रचजनं कालाज्ञोपदशायन्तत्वञ्च सम्भवेत् किमु ? येषां सम्भवेत् सम्भवतु नाम ! अस्माकन्तु नायं विश्वासविषयः । अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तः पुष्यमित्रस्येमा-

* Turner's 'महावंश' p. 71.

† Wilson's Vishnupurana, Vol. IV. 190.

नुमादेव तादृशनामराजानौ भाष्यकारेण कथितौ; सन्धेयैवं हि देवदत्त
 यज्ञदत्त-विष्णुमित्रादयो वक्त्रा एव वाक्त्रयो वैशाखरादिभिः कथिताः। महा-
 भाष्ये दृष्टेव च तथाविधं नामकरणं स्वल्पत्रयस्य ज्ञातं तदुत्तरं तत्तत्पित्रेति च
 सम्भवपरमेव । अन्यथा हि 'चन्द्रगुप्तसभा'-इति प्रथमं प्रत्युदाहृत्यैव तत
 उच्येत पुष्पमित्रसमेति. तयोस्तथैवपौवापर्यात् ; न हि प्रसिद्धपौवापर्य-
 क्रमोक्तङ्गन मुचितं तादृशस्याशेषशेषमुषीसम्पन्नस्य महाभाष्यकारस्येति ।
 किञ्च चन्द्रगुप्तकाले तु पाटलीपुत्रं नगरमनुगङ्गमेव वर्णितं मुद्राराक्षसादौ
 (इ० ए०), ततोऽद्यापि तथैव ; तदस्य विचार्यता मिदमपि,—“यदि नाम
 चन्द्रगुप्तराज्यकाले पुष्पमित्रराज्यकाले वा महाभाष्यं प्रणीतं स्यात्, तर्हि
 कथन्नाम तत्र “अनुशोणं पाटलीपुत्रम्”—इति (इ० ए०) दृश्येतेति ?
 अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तराज्यकालात्पूर्वन्वासीदेव पाटलीपुत्रमनुशोण
 मित्युक्तमतो युक्ततरं चैतत् चन्द्रगुप्तादपि प्राचीनत्वं भगवतः पतञ्जलेः किमु
 पुष्पमित्रादिति

(ख) यदप्युच्यते “वर्त्तमाने ऋट् (पा० ३. २. १२३.)”—इति—सूचीयभाष्ये
 “इह पुष्पमित्रं यात्रयामः”—इत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् पतञ्जलेः पुष्पमित्रा-
 र्त्विज्यमपि ऋटम्. तदन्तं तत्कालिकत्वात्कालिकत्वविचारोक्तौति ;
 तदपि न विचारसहम् । यद्येवमुत्तमप्रयोगदर्शनादेव तस्य यात्रकत्वमङ्गी-
 क्रियेत, तर्हि तत्रैव ‘इह वसामः’—इतिप्रयोगदर्शनात् तस्य पाटलीपुत्र-
 वासित्वमप्यङ्गीकरणीयं भवेत् । न च पुष्पमित्रयागानुरोधेनैव तदानीं तस्य
 तत्र वासश्चासीदेवेतीष्टमेवेति वाच्यम् ; सति हि तस्य तादृशवक्तव्याभिमते
 तिष्ठाम इत्येवमेव क्रिया प्रयुज्येत, न तु वसाम इति ; गोनर्द्वासित्वात्तस्य ।
 किञ्च तत्रैव “इहाधीमहे”—इत्युक्तमस्ति ; तत् किं तदानीमपि पतञ्जलिः
 तत्र पाटलीपुत्रेऽध्ययनार्थं स्थितः ? गुरुमुखादर्थग्रहणमेव ह्यध्ययनमार्याचार्य-
 सम्मतम् ; तत् तदानीं तत्र पतञ्जलेन कथमपि सम्भाव्यते केनचिदापि ;

• S. W. Jones's 'Chronology of the Hindus' in Asiatic Dissertation
 Vol. I p. 315; and As. Res. Vol. IX. p. 96.

तथाचावश्य मेव वक्तव्यम्,— एवमादिघृतमपदप्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलेः
 स्वस्य तद्वापारान्त्रयत्वं गमयति ; अपि तु वैयाकरणानां मुदाहरणप्रत्युदा-
 रणप्रदर्शनायैवं प्रयोगास्त्ववश्य मेव कल्पनीयाः सदैवेति । तदेवं यथैवोक्तम्
 “इह वसामः”—इति, यथैव च “इह अधीमहे”—इति, तथैव “इह पुष्य-
 मित्रं याजयामः”—इति च ; न च तेभ्यः किं मय्यैतिहासिकं तथ्यं लभ्य
 मस्ति । वस्तुतः पतञ्जलिर्दृष्टपाटलीपुत्र इति वक्तुं शक्यत एव, परं पाटली-
 पुत्रस्य एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते ; यतो भाषित
 मेतच्च तेनैव— “यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया
 (१ अ० ३ पा० १ अ०)”—इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे—“स इहस्यः पाटली-
 पुत्रस्य देवदत्त मुपदिशति,— अङ्गदी कुण्डली यूङ्गेरस्तो वृत्तवाङ्मो-
 हितान्तान्तङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ अ० ३ पा०
 १ अ०)”—इति च ; एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रज्ञावान् मन-
 सापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणि-
 नायैतद्भाष्य मिति । किञ्च प्रदर्शितयोर्बदाहरणयोर्यथा किल देवदत्तो
 भाष्यकृत्कल्पित एव जनः, ततः प्रख्याताश्चाद्यापि दृश्यन्त एव बहवो
 देवदत्ताः ; यथा च “पश्य देवदत्त कष्टं अत्रितो विष्णुमित्रे गुणकुलम्
 (२ अ० १ पा० १ अ०)”—इत्यत्र च देवदत्त-विष्णुमित्रौ कल्पितौ, तथैव
 तत्र पुष्यमित्र-चन्द्रगुप्तावित्यपीत्यत्र च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति ।

प्रतिपादितश्च पुरस्तात्,—अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजत्वं त्वेत्तमहा-
 भाष्यस्य (घु पृ०) ; तस्माच्चैतस्य ख्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वाद्भूतत्वन्तु पाश्चा-
 त्थैरपि स्वीकार्यम् ; महाभारतस्यास्य हि ख्रीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्व-
 प्रणीतत्वे सर्वेषां मेव तेषां मतैक्यात्* । पुष्यमित्रस्य राज्यारम्भकालस्त-
 तेः ख्रीष्टजन्मतः शताब्दीपूर्वं मित्येव निर्णीतम् ; तथाच स्वकृतसिद्धान्त-
 व्याकोपमिथ्यापि तेषां स्वीकार्यं मेवास्य पतञ्जलेः तत्पुष्यमित्रतोऽति-

पूर्वजत्वम्, तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितव्यक्तित्वञ्च । स्वीकृते त्वेवं तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा'-इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तस्याख्यव्यक्तेरपि भाष्यकृत्यकपोलकल्पितत्वं सुवच मेवेत्यल मतिजन्यनेनेति ।

(ग) अस्ति "अनद्यने ऋ० (पा० ३. २. ११२.)"-इत्येकं सूत्रम् । तद्भाष्ये च वार्तिकोदाहरणतया हे वाकोऽवलोक्येते,—“अहणद् यवनः साकेतम्, अहणद् यवनो माध्यमिकान्”—इति । अत्र कश्चित् धीमान् माध्यमिका-निति नागार्जुनमतानुगतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकाल-निर्णये यतितवान्, तदपि भ्रमसङ्कुल मिवैव भाति । राजतरङ्गिणी-पर्या-लोचनार्थं—“अथ निष्कालको राजा करटकोत्साग्रहारः । अभीवृत्तः ।

मन्युः शतमन्युरिवापरः । स्वनामाङ्कशशाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः । परार्द्ध-विभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात् । चन्द्राचार्यादिभिः . . . व्याकरणं कृतम् । तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः । नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पाणिताः । ते वादिनः पराजित्य वाटेन निविलान् बुधान् । क्रियां नीलपुराणोक्ता मच्छिन्दन्नागमद्विधः (३० त० १. १७४-१७८.)”—इति । अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिर्ब्रह्मवैवर्तयोः लोके महा-भाष्यपुस्तकं दाक्षिणात्यादानीत मिति तु सर्ववादिमम्मन मेवेत्युक्तम् (घो ८०) । तत्कथं अभिमन्युतो ब्रह्मयज्ञस्य पतञ्जलेः क्रियाभिमन्युसमकालोत्पन्न-माध्यमिकज्ञानसम्भवा यतश्च तादृशाना माध्यमिकाना मवरोधदर्शन मपि तस्य सम्भाव्येत नःमेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

अस्मन्मते त्विह भाष्ये माध्यमिकशब्दात् मध्यदेशप्रभवा एव ग्रह-णीयाः । मध्यदेशस्तु मन्वादी परिभाषित एव,—“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः (२. २१.)”—इति । पतञ्जलेऽतन्मनूत्तरभवत्वं पुर एव प्रतिपादितम् (घै ८०) ; तथा-चैतन्मनूक्तमध्यमदेशभवाना मेव माध्यमिकत्वं तदभिमतं सम्भाव्यते । बृह-संहितायाः समालोचनाच्च मध्यदेशजनामपरतर्थापि भवन्ति माध्यमिका

इति बुद्ध्यते । तथाहि—“भद्रारिभेदमायह्यसांख्यनीपोञ्जिहानसङ्घाताः । मरुत्वसघोषयामुनसारस्वतमाध्यमिकाः (१४. २.)”—इति । वस्तुतो यवनावरोधानुसारत एव भाष्यकालनिर्णयन्तु सर्वथा असम्भव एव ; भारते हि चिरादेव विद्यन्ते यवनोत्पाताः । महाभारतपाठादवगम्यत एव यौधिष्ठिरीयेऽपि काले क्वचित्क्वचित् यवनप्राबल्यसंवादः, हरिवंशपाठात् जरासिन्धुकालेऽपि यवनराजस्य कालयवनाभिधस्यातिबलत्वं विज्ञायत एव* । एव मन्यत्रान्यत्रापि भारते यवनोत्पातवृत्तान्ता बहव एव वर्णिता दृश्यन्ते; तत्र ग्रीक्भूपत्यादौना मपीह पदार्पणं मसकृदेवाभूत् । तदेवं यवनावरोधानुसारतो भाष्यरचनाकालनिर्णये प्रवर्त्तनं नूनं दैवविदम्बन मिति न तदालोचनेऽप्यस्मन्मतिः प्रसरतीति दिक् ।

(च) यश्च कश्चित् “तथाच सूच्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन”—इति षड्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिसमकालिकत्वं पतञ्जलेः स्वीकर्त्तुं मिष्टे, पतञ्जलेः पिङ्गल इति नामान्तरश्रवणात् । तस्य स्वल्पनुत्तमधियः शंसावादाः कथन्ननु सम्भवेयुरेकमुखेन ? यतोऽनुद्भूतपूर्वं मेवैतत्तेन निर्णीतं हिमवद्विन्ध्ययोर्मिलन मिवातीव चित्रम् ! पाणिनि-पतञ्जल्योः प्रायोऽष्टादशशताब्दान्तरितत्वावगमात् । अत एव भगवता पतञ्जलिना क्वचित् क्वचित् पाणिनि-काले व्यवहृतं कौत्तिकं किञ्चिद् बोधयितुं ‘पुराकल्पे’—इति तदुल्लेखः कृतः । तथाहि—“पुराकल्पे एतदासीत्— * * * शब्दा उपदिश्यन्ते * * * एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे (१ अ० १ पा० १ आ०)”—इति, “पुराकल्पे एतदासीत्— षोडशमाषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषशंवयः (१ अ० २ पा० ३ आ०)”—इति चैवमादि । यद्यपि पाणिन्यनुजश्च पिङ्गलः, महाभाष्यकारस्य च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितुं मर्हतीति सत्यम् ; पर मनयोर्न चैक्यं स्वीकुर्मो वयम् ; अपि तु बह्वभिन्नकालिकत्वमेव । वस्तुतोऽङ्गवर्णानुसारत

एव कृष्ण-पिङ्गल-गौर-श्यामेति नामानि तदानीं माख्यातानि भवन्ति स्म ।
 छान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकत्र पिङ्गलः । तथाहि—“अथ या एता हृदयस्य
 नाड्यन्ताः पिङ्गलस्याग्निस्तिस्रस्तिस्रन्ति (८. ६. १.)”—इत्यादि । न चात्रापि
 पिङ्गलनाम्नः पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचित् मते इत्येव मर्थो गम्यते ;
 ‘शुक्लास्य’-इत्यादेः, ‘आदित्यः पिङ्गलः’-इत्यादेशोत्तरत्र तत्रैव अवगात्,
 छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च ; दृश्यते हि छान्दोग्ये
 ऽनेकत्र शौनकः कापेयः (पा० ४. ३. ५. ६. ७.), प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पद
 मनुभूयते “कपिनोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७.)”—इति पाणिनिस्मृत-
 स्येतीह दिक् ।

(७) अपि दृश्यते चात्र महाभाष्ये (पा० ४. २. ६०.) आख्यायिकात्वेन
 वासवदत्ताया ग्रहणम् । “आख्यायिका—वासवदत्तिकः”—इति ; सुबन्धुवृत्त-
 वाख्यायिका सेति प्रसिद्धा ; सुबन्धुश्च कविः रामायणस्य, महाभारतस्य,
 तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव । तथाहि—
 “रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा”—इति, ‘भारतेनेव सुपर्वणा’-इति,
 ‘हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः’-इति, ‘सा रसवत्ता विहृता
 नवका विजसन्ति चरति नो कं क्रः । सरसीव कीर्तिश्रेष्ठं गतवति भुवि
 विक्रमादित्ये”—इति च । तदेव मस्य हि महाभाष्यस्य वासवदत्ता-पर-
 भवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्व मपि मन्तव्य मित्येव मपि
 कश्चित् शङ्कितुं मुत्सहेतैव । पर मवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि
 भवेयुः,—यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुबन्धोः समनन्तर मेव
 प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम्, तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये
 विक्रमादित्यजन्ततो बहूपूर्वं मपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तक
 मवाम मिति प्रथमम् । सर्वैरेव पुरातत्त्वानुसन्धित्वाभिर्महाभाष्यस्यास्य
 स्त्रीलुजन्मपूर्वप्रणीतत्व मेकवाक्यतो निर्णीत मेव ; स सर्वसिद्धान्तोऽपि
 कथं न व्याकुप्येतैवेति द्वितीयम् । अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः
 खल्विदानीं प्रचलितान्महाभारतादपि परभवः स्यात्, तर्हि महाभाष्येऽत्र

प्रदर्शितं ब्रह्मकुमार्युपाख्यानं (घ० ए०) प्रचलितमहाभारतीयानुसृत्य मेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम् ।

अस्मन्मते तु कालाम्रष्टाक्षरताङ्गते तन्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरम एव कश्चित् तत्र 'वासवदत्तिकः' प्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टाक्षरत्वमुद्धारति । अत एव प्रवादोऽपि "यत्र लालायितः फणी"—इति ।

महाभाष्यकृतो भगवतः पतञ्जलेः सुबन्धादिबहुपूर्वभवत्वे, अपरा चैधोप-
पत्तिः समालोच्य,—यो हि नाम वासवदत्ताकृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः,
तेन चावश्यं कालिदासस्य कवेरप्युत्तरभवेन भवितव्यम् ; खीकृते च
तथा कालिदासकृतान् प्रयोगानप्यवेक्ष्यावश्यं तत्र भाष्ये तथैवेष्टयः प्रणीता
दृश्येरन् ; न च तथा दृश्यन्ते, नापि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः
कृत इति पश्यामः ; प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगानां मप-
प्रयोगत्वमेव निर्णीतमवलोक्यते । तथाहि—'अवैहि—इति वृद्धिरसा-
धुरेव'—इति (अ० पु०) ; किञ्च 'कथन्तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये
इति कालिदासः, अनुदितौषसगगा इति भारविः, समानकालीनम्,
प्राक्कालीनम्,—इत्यादि च ? अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः—इति
(तज्जि० श्रु०) । अपर मप्यत्रेदं विवेच्यम्,—महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणि-
न्यादिविरुद्धानां मपि प्रयोगानां साधुत्वं मन्यते ; कालिदासादीनां तु तत्प-
र्वजत्वे तत्तत्प्रयुक्तानां कथं मुच्यतेऽसाधुत्वं मिति ? यथा दृश्यत एव हि
पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य—“आदित्यस्त्राभिप्राये
सज्जते”—इति । न चेदृशप्रयोगस्यासाधुत्वं माशङ्कितमपि केनचित् ;
प्रत्युताह च केयटः—“सज्जते इति, भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् (इष०
१पा० २व्या०)”—इति । तत उत्तरमिदानीं तु भागवतादावपि बहुत्रैव
प्रयुक्तं दृश्यते 'सज्जते'—इति* ; ततो वयं मपि तथा प्रयोक्तुं सदैव

* "प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु"—इति भाग० पु० ४.१८.२५ ।
महाभारतीयभौषपर्वान्तर्गतगौतापर्वान्निभाष्याथौषसप्रदशस्त्रोक्त्याख्यानावसरे श्रीधर-
स्वामिनापि प्रयुक्तम् "यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, दृष्टानिदृश्या कर्मसु न सज्जते"—इति ।

सञ्जामहे एव । एवं “भाष्यकारस्तु त्वकत्पिष्टको मकत्पिष्टक इति रूपे
 इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ”—इत्येवमादयस्योक्ता दीक्षितादिभिः (वै०
 सि० कौ० अ० पु०) । अहो मतप्राबल्यं तस्य भगवतो व्याकरणेषु ! अस्ति
 सूत्रं पाणिनीयम्—“अवाद् यः (१. ३. ५१.)”—इति, एतेन पाणिनिमते
 ऽनुभूयत एव ‘अवगृणाते’—इत्येवमादीना मपि प्रयोगानां साधुत्वम्; परं मत्र
 भाष्यकृता ‘गृणातिस्त्वपूर्वा न प्रयुज्यत एव’—इत्युक्तम्; एतस्मादेव शास-
 नादय ‘अवगृणाते’—इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते कश्चिदपि । तदेवं
 कालिदासादीना मप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधुत्वाख्यापनाय पातञ्जले महा-
 भाष्ये कस्याप्येकस्य यत्नस्यानुपलाभात्, पाणिन्यादिमतविरुद्धाना मपि
 भाष्योक्तानां प्रयोगानां शिष्टगृहीतत्वोपलाभात्, पाणिनिमतसिद्धाना मपि
 प्रयोगानां पतञ्जलिवारितानां व्यवहारादर्शनाच्चावश्यं मेव महाभाष्य-
 कारस्य भगवतः पतञ्जलेः किल कालिदासादितो ब्रह्मप्राचीनत्वं मन्तव्यं
 मेवेति किं तस्य सुबन्धुपूर्वजत्वविचारणेत्यलम् ।

अथ पतञ्जलिविषये ऽप्य मपि किञ्चिद् समालोचयितव्यं मस्ति । तथाहि
 —‘अथ मेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणेतापि, योगशास्त्रप्रणेतापि’—इत्येवं
 प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परं मस्य नामेक्यं मेव त्रीजं मनु-
 गच्छामो नान्यत् किञ्चनेत्यग्राह्यं एवंषः प्रवादः । “योगेन चित्तस्य पदेन
 वाचां मर्लं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं
 प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”—इत्येष श्लोकोऽपि तदनुगत एव । अपि वा वैद्यशास्त्रे
 आसीदस्य महाभाष्यकारस्यावगम इति तु प्रतीयते; इह हि भाष्ये
 ब्रह्म तथाप्रयोगदर्शनात् । तथाहि—“वार्तिकम्, पैत्तिकम्, श्लेषिकम् ।
 —०सान्निपातिकम् (५ अ० १ पा० १ अ०)”—इति, “दधिचपुसम्भ-
 त्यक्षो ज्वरः०—० । नङ्गलोदकं पादरोगः०—० । आयुर्धृतम्०—० ।
 (६ अ० १ पा० २ अ०)”—इति, “घृतभोजनं मारोग्यस्यादिः (६ अ०
 ४ पा० ४ अ०)”—इत्यादि च । तदेवं कश्चित् वैद्यकभाष्यविशेषस्य
 कर्तृतां च पतञ्जलेरस्य स्वीकर्तुं मुत्सहेत चेत् स्वीकरोतु नाम, परं योग-

शास्त्रीयमूलसूत्रकर्तृत्वं त्वस्य नैव स्वीकार्यम् ; न ह्यत्र कापि योगविषय-
कोदाहरणानि दृश्यन्ते, येन चास्य योगशास्त्रज्ञत्वस्यापि परिचय उप-
लभ्येत ; नापि हि व्याकरणे वैद्यके वा मूलसूत्रकर्तृत्वं दृश्यतेऽपि तु
भाष्यकर्तृत्वमेव ; तथा च यदि नाम योगेऽप्यस्य किञ्चित् कृतित्वं स्वीकार्यं
भवेत्तदपि तद्भाष्यविषये एव सम्भवो न कदापि तत्सूत्रांशे । तादृशं
योगभाष्यमस्ति लुप्तं वेत्यन्यदेतत् । षड्गुरुशिष्यलेखोऽपि च तादृशप्रवाद-
मूलक एव । हन्त ! यदा हि तेनालेखि “यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु
पतञ्जलिः । व्याख्यत् . . . । योगाचार्यः स्वयं कर्त्ता योगशास्त्रनिदा-
नयो.”—इति (अ० भा०) । तदेतन्न स्मृतं किमस्ति व्यासकृतं भाष्यं
तस्य योगशास्त्रस्येति । पाणिनिसूत्राणां भाष्यस्य कर्तुः पतञ्जलेः पा-
णिनिपरभवत्वे कान्तिवक्तव्यताः—“पाराशर्यश्रिणालिभ्याम् (पा०४.३.
११०.)”—इति सूत्रदर्शनात् पाणिनेश्च पाराशर्यव्यासपरजत्वं व्यज्यत एव ।
तदत्र कथयतु नाम नामैक्यश्रवणादेव व्यक्त्यभिन्नवादी भवान् योगशास्त्रं
खलु पाणिनिपरभवच्चेत् कथं तद्भाष्यकारत्वं मुपपद्येत तत्पूर्वजस्य
तस्य व्यासस्येति ?

अस्मन्नये तु,—योगशास्त्रस्य पातञ्जलस्य भाष्यकारो व्यासः, भिक्तुसूत्र-
कर्तो व्यासात् विभिन्नो ब्रह्मपरभवश्चेति ; “भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात०
३.२४.)”—इति सूत्रीयभाष्येऽनतिप्राचीनपुराणादिसम्मतभुवनवर्णनदर्शनात्
तस्य अद्यप्रचलितमहाभारतकारादेरिषानतिप्राचीनत्वावगतेः, लिपेरार्थ-
त्वानवगमादिभ्यश्च । एवं बभूव च कश्चिदपरः पतञ्जलिर्योगसूत्रकर्त्ता दर्शन-
शास्त्राविर्भावकालिकः, पाणिनितोऽपि प्राचीनः । तथाच पातञ्जलं नाम योग-
शास्त्रं पाणिनितो ब्रह्म प्रागेव प्रणीतम् ; प्राचीनतमे भिक्तुसूत्रेऽपि “एतेन
योगः प्रत्युक्तः (२.१.३.)”—इत्येवमादिदर्शनात् । अत एव सम्प्रचानुरुधा०
(३.२.१४२.)”—इति पाणिनीयसूत्रेण पातञ्जलशास्त्रविहितयोगाभ्यास-
कारिण्येवार्थे साध्यते ‘योगी’—पदम् ; न हि पातञ्जलात् पुरातनं कि-
मप्यस्ति आसीद्वा योगशास्त्रम् । अत एव च पतञ्जलिशब्दस्य व्यक्तिविशेष-

नामत्वादव्युत्पन्नप्रातिपदिक मिति पाणिनिना उपेक्षितस्यापि कात्यायन
 “शकम्भादिषु पररूपम् (पा० ६. १. ८४.)”—इति वार्तिके ग्रहणं न च
 शकम्भादिमखपाठे दृश्यते हि “पतञ्जलिः”—इत्यपि । न चात्र किञ्चिद्
 भगवता भाष्यकारेण ; गलपाटो हि येन केन चित् कृतः स्यात्
 मस्मात्प्रभाष्यकारात् प्राचीनतरेणैव केनचित् कृत एवेत्यत्र च ना
 सन्देहः ; अत एव “सिद्धन्तु रौद्धादिभूपसङ्ख्यानात् । . . . के ।
 रौद्धादयः ? ये कौद्यादयः (पा० ४. १. ७६.)”—इत्येवमाद्युक्तं सङ्ग
 तत्र तस्येति

आदिमीमांसाचार्यात् काशकृत्स्नेश्चाप्ययं परभव एव, नास्यत्र संशय
 अत एवोक्तं मिह—“काशकृत्स्निना प्रोक्ता भीमांसा काशकृत्स्नी (४व
 १अ० १आ० पुनः ३पा० ७श्या०)”—इति । इह प्रोक्तत्वोल्लेखदर्शनाद
 च काशकृत्स्नेः पाणिनितो ब्रह्म पूर्वजत्व मपि ध्वन्यते ; तत्पूर्वजत्वैव हि ते
 प्रोक्तत्वेन ग्रहणोपदेशात् । अद्यप्रचलितमीमांसाशास्त्रसूत्राणां कर्त्ता ख
 जैमिनिस्त पाणिनिसमकालिकः ; व्यासशिष्यत्वात्, वैशम्पायनादिवत्
 अतो जैमिनेश्चार्वाचानोऽयं पञ्जलिरिति च सुवचम् ।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुश्चायं परभवः । यदस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्—
 “पाराशर्यशिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः (४.३.११०.)”—इति, अत्र पार
 शर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात् ; अद्य वेदान्तेतिप्रसिद्धा
 मेव हि सूत्राणां पाणिनिकाले भिन्नसूत्रेति व्यपदेश आसीत्, न चान्यः
 किञ्चन भिन्नसूत्रं नामेति । अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्तिककृत् वालक्य्या
 नन्दोऽपि सर्वेस्वधिकरणेषु भिन्नसूत्रकृत मित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यास मे
 प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन् । तथाहि, आत्माधिकरणभाष्यवार्त्तिक
 कारम्भे (सू० ४. १. २.—‘आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’)—
 “पाराशर्यः प्रथमतु परं भाव मव्याहृतं स्वम्, सूत्रे स्तोत्रे सकलविदुष
 मोदमूलस्वभावम् । शिष्यैर्विश्वैरपि परिहृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, आचूडं वं
 सत्रकलकदाकारदायादमूर्त्तिः”—इति, तथाध्यक्षाधिकरणभाष्यवार्त्तिककारं

(सू० ४. २. १.—‘सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः’)—‘भिक्षुयोगकृतं व्यासं शङ्करश्च गुहं परम् । स्मृत्वा थाकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्त्तिकम्’—इति । एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति पाणिनिकाले प्रथितानि, तान्येवेदानो ब्रह्मसूत्राणीति वेदान्तसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सङ्ग्रहकारस्तु व्याङ्गिः पतञ्जलेरस्मात् पूर्वतन इति तु “सङ्ग्रहेऽन्त सुपागते (घौ ८०)”—इति वाक्यपदीयवचनादिभ्यश्च सिद्ध मेव ; तस्मिन् व्याङ्गिकाले ऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि विद्वत्तिलकप्रारम्भे श्लोकित मेतद् स्वय मेव व्याङ्गिना,—“ब्रह्मविद्या-गुहं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१. ३.)”—इति । तदेतस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याङ्गितः, पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्व मेवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्या मप्ययं पतञ्जलिः परभव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये । तथाहि—“धूमं दृष्ट्वा अप्रिरञ्जेति गम्यते (२ अ० १ पा० १ आ०)”—इत्यादि । वैशेषिक-न्यायकारयोः कथमक्षाक्षरणयोश्च वेदान्तसूत्रकार-पाराशर्य्य-समकालिकत्व-चेहैवानुपदं प्रतिपादयिष्यामः ।

साङ्ग्याचार्यात् कपिलाचार्यं परभवः । अत एवाचोक्तं दृश्यते कापिलमतम्—“अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते । तद्यथा । वैयाकरणानां प्राक्कटायनः रथमार्गं आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते ? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ० २ पा० २ आ०)”—इति । अपरत्र चैवम् “षड्भिः प्रकारैः सतां भावाना मनुपलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्च्छन्तरथवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ० १ पा० १ आ०)”—इति । तदेवमादीनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात्परभवत्वं चास्य पतञ्जलेः सुव्यक्तम् । अपि वास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्बन्धीयद्वितीयपुरुषवादासुरेश्वर्यायं पतञ्जलिर्वर्द्धवाचीन एव ;

एतत्पूर्वजेनापि हि वार्त्तिककारेण कात्यायनेन "आसुरेखपसञ्ज्ञानम् (पा० ४. १. २६.)"—इत्युक्तत्वात् । आसुरिर्हि साञ्ज्ञाचार्येभ्य द्वितीय इति दृश्यते । तथाह्युक्त मीश्वरद्वयणेन—"पुरुषार्थज्ञान मिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् । . . . । एतत् पवित्र मय्यं मुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रददौ- (सा० त० कौ० ६६, ७०)"—इति । "परमर्षिणा कपिलेन"—इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका । प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्—"आदिद्विद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्मं प्रोवाच (१. २५.)"—इति ।

पाशुपतदर्शनकाराञ्चासौ भाष्यकारः कनोदान् । अत एव तत्कृतेऽनमहाभाष्ये दृश्यते—"शिवभागवतः (५. अ० २ पा० १ आ०)" इति पदम् । "भगवान् भक्तिरस्य भागवतः, शिवस्य भागवतः इति षष्ठीसमासः"—इति च तत्र व्याख्यातं केयटेन । एवं मिह 'सौर्यभागवता उक्तम् (८ अ० २ पा० २ आ०)"—इति दर्शनाच्चावगम्यतेऽस्य पाञ्जनेः सौरसम्प्रदायसम्भासपरभवत्वमेव ; सौर-सौर्ययोर्न ह्यत्र भेदः वस्तुतः सौरसम्प्रदायः खलु शैवसम्प्रदायादपि वृद्धप्रगतन एवेति ग्रामाग्निकाः ।

चार्वाकादिनास्तिकदर्शनशास्त्राणि तु वृद्धप्रगतनान्येन न वेत्यत्र स्यात् विचार्यम्, परं नास्तिकभावः खलु पाणिनिकालेऽपि स्थित एव । अत एव स हि सूत्रयामास—"अस्तिनास्तिद्वयं मतिः (४. ४. ६०.)"—इति । मनुसंहिताया मपि नास्तिकशासनवचनानि सन्त्येव, तानि चानुपदं प्रदर्शयिष्यामः । पञ्जलिनापि स्वस्य नास्तिकमतज्ञता प्रकाशितेव । तथाहि—
 "किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? किञ्चानः ? यदि प्रमाणम्, अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति—"यद्दुम्बरेवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु क्रतुगतं नयेत्"—इति । प्रमत्तगीत एषः । भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतः तत् प्रमाणम् (१ अ० १ पा० १ आ०)"—इति । 'यद्दुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणीयामे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः"—इति च

तत्र कैयटः । अस्मन्मते तु 'उदुम्बरवर्णानाम्' उदुम्बरकाष्ठनिर्मितानाम्, 'घटीनाम्' ग्रहेतिप्रसिद्धानां सोमपात्राणां 'यत् महत् मण्डलम्' शुक्र-म-श्यादिसमूह माध्वयवे प्रसिद्धम्, तत् 'पीतं' सत् पानकारिणं 'स्वर्गं न गमयेत्' 'किन्तु' 'क्रतुगतं' कर्मानुगतं श्रमकथादिकमेव 'नयेत्' प्राययेत् । इत्येव तदर्थः । किञ्चेह्यः प्रमत्तशब्दो नान्तिकपर एव भाष्यकाराभिप्रेतः ।

काश्मीरेन्द्रात् जलूकाच्चाय सर्वाचीनः । यतो ह्युक्तम् "यत्नेन कृतं न च प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः (४ अ० ३ पा० १ अ०)"—इति । एष च वररुचिः काव्यायन एव ; स एव व्याकरणस्य वार्त्तिककारः ; पतञ्जलेशस्य तत्परभवत्वे कोऽस्ति विचारः ; परं जलूकेन राज्ञा कृताः श्लोका अप्यस्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेशमीड् विदिता इतीत्यं ततोऽपि पराचीनत्वं व्यक्तम् ।

वार्त्तिककार-काव्यायनात् परभवत्पन्वस्याविचारित मपि सिद्धमेव, परं ततो बद्धकालकृतावरजत्व मस्येत्यपि प्रतीयत इति तु प्रदर्शनीयम् । तथाहि पठितञ्चेदं वार्त्तिकम्, —"८-ग्रहणे सानुबन्धस्योपसङ्ख्यानम्"—(पा० ४. १. १५.)"—इति ; "कथं स्त्रीनाम सभायां साध्वी स्यात्"—इत्युक्ता च (४ अ० १ पा० २ अ०) खण्डितं तद्वार्त्तिकम् । "यज्ञसभायां विद्वा मेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः"—इति च तत्राह तट्टीकाकारः कैयटः । तथाचेदं सुव्यक्तमेव काव्यायनकाले यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं न दोषावह मासीदिति तेन पठितं तथा वार्त्तिकम् ; पतञ्जलिसमये तु यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं दोषावहमेवेति परिहृतं तदिति सिद्धमेव वार्त्तिककाराद् बद्धवाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति ।

(मनुसंहिता) मनुसंहिता तु या खलु सूत्रनिबद्धा, सैवातिप्राचीना, मानवकल्पसूत्रादिभिः समानवयस्का, समानमाना च । महाभाष्ये (१ अ० १ पा० ७ अ०) यदुक्तं "नैव ईश्वर आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति"—इति, तत्तादृशमन्वाद्यभिप्रायेणैव । इदानीं प्रचलितो मनुसंहितेति प्रसिद्धो ग्रन्थस्तु भृगुप्रोक्त इति भृगुसंहितेत्येव व्यवहार्यः ; परं ज्योतिष-

शास्त्रेभ्युसंहितेति ग्रन्थविशेषस्य, इतोऽपि प्राचीनस्य दृष्टपरत्वात् न तथा व्यवहृतोऽयं लोकैः । एतस्य ह्युपक्रमे प्रत्यध्यायावसाने चास्य भृगुप्रोक्तत्वं स्पष्टमेवेति न च तत्रान्ति प्रमाणप्रदर्शनीयतेति । तदुक्तं साङ्ख्यीयकौमुदीप्रभायां स्वप्नेश्वरेणैतत्,—“पञ्चशिखः सूत्रकारः आसुरिशिष्यः; कापिन मिति प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः; भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या” —इति ।

तस्यैतस्य मनुसंहितेतीदानीं प्रसिद्धस्य भृगुसंहिताग्रन्थस्य प्रणयनकाल-निर्णयस्तु सुदुष्कर एव ; सामान्यतस्तु एतन्मनुसंहिताकारः बौद्धधर्म-प्रचारकात् खलु शाक्यमुनेः, रामायणलेखकादादिकवेर्वाल्मीकाच्च प्राचीन-तमो वार्तिककारकाव्यायनात्तु प्राचीन इति वक्तुं शक्यत एव । यतश्चात्र संहितायां महाभारते इवाहिंसाधर्मे विश्लेषतो नोपदिष्टः, न च बौद्धधर्मप्रकाशितनिर्वाणमुक्तिप्रसङ्गश्च, अत एवास्याः बौद्धधर्मप्रचारात् प्राचीनत्व मवगम्यते । बौद्धधर्मसुप्रचारोत्तरप्रकाशिते हि महाभारते ऽहिंसाधर्मे निर्वाणमोक्षस्योक्तः ।—“बहूनां यज्ञतपसा मेकार्यानां पिता-मह ! धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः”—इत्यादिः, अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः । सत्यन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम्”—इत्यन्तश्चाध्यायो द्रष्टव्यः (शा० प० २७१ अ० १-२० श्लो०) । अस्मिन्नध्याये यज्ञगतवधस्यापि दुष्कृतत्वं वधत्वञ्च वर्णितम् ; तदेतन्महाभारतकारस्य बौद्धसंसर्गफल मेवावबुध्यते । मनौ तु—“मांस-स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणावर्जने”—इत्यारभ्य त्रिंशच्छ्लोकेषु मांसस्य भक्षणावर्जने विहिते (५ अ० २६-५६ श्लो०) । तत्र तथामांसभक्षणे प्रवृत्ति-स्येत् भक्षयतु, निवृत्तियेत् मन्हाफल मियेव प्रतिपादितम् (५६) । देव-पिष्टकृत्यादौ तु मांसभक्षणे न कोऽपि दोष उक्तः (३२) ; मधुपर्कादौ तु विहित मेव मांसभक्षणम् (४१), यज्ञादौ तु कृता हिंसा, अहिंसैवेत्यपि कथितम् । अत एव ब्रूमः,—अहिंसाविधेः प्रशंसनान्महाभारतस्य शाक्य-बुद्धपरजत्वम्, तथैव हिंसाविधेर्विधानाच्च मनोक्तपूर्वजत्व मपि । एव मेव

मीश्रपर्वणि—“कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचित्तसाम् । अमितो ब्रह्म नि-
र्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् (२६७० २६७००)”-इत्येवमादि । मनौ तु
प्रथमाध्याये (१०४-१०६) त्रिषु श्लोकेषु यानि फलान्युक्तानि, न तत्रास्ति
निर्वाणं नाम ; तत्रैव द्वादशाध्यायेऽपि “प्राप्यते ह्यमृतं ततः (८५)”-
इति, “स्वाराज्य मधिगच्छति (९१)”-इति । “नैःश्रेयस मिदम् (१०७)”
-इत्यादीनि तु दृश्यन्ते, परं न क्वापि बौद्धप्रचारितं निर्वाणपद मिति ।
तदेवं शाक्यस्य ज्ञानलाभात् पूर्वं मेवेदं शास्त्र मिह प्रथित मित्यत्र
नैव संग्रहः । शाक्यज्ञानलाभस्तु ख्री० पू० ५०८ वर्षेऽभूदिति निर्णीत
मेवेति । न खलु कस्य चिदपि धर्मशास्त्रस्य शतवर्षान्नृनकाले एव भवेदभ्यु-
दयः, नापि तन्नूनतो भवेत् प्रभावाल्पत्वम्, न च तत्रभावाल्पत्व मन्तरा
अन्यधर्मे मतिर्भवति कस्यचिदपीत्यन्यधर्मशास्त्रोत्थानसम्भवः । अतः
शाक्यमुनिकालादनूनशतताब्दीद्वयपूर्वं मेवेदं मानवं धर्मशास्त्रं समुत्पन्न मिति
च सुतरां सम्पद्यते ।

अपि नाम रामायणलिपिस्तु शाक्यमुनेर्जन्मतः पुरैवेति अध्यापक-लासे-
नादीना मपि सम्मतम् । तत्र मनुवचनोद्धृतिदर्शनात् मनुसंहितायाश्चास्या-
स्तत्पूर्वकालिकत्व मपि व्यक्तम् । तथाहि तत्र किष्किन्धाकाण्डे—“अयते
मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ । गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं
मया । राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गं मायान्ति
सन्तः सुकृतिनो यथा । शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते ।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किञ्चिद्यम् (१८. ३०, ३१, ३२.)”-
इति । राजभिर्धृतदण्डाश्चेत्यादी श्लोकौ तु मनुसंहिताया अष्टमाध्याये
(३१६. ३१८.) दृश्येते एव । तदेव मपि प्रतीयते मनुसंहितायाः समुत्पत्ति-
नूनं शाक्यबुद्धजन्मतो बद्धपूर्व मेवेति ।

किञ्च II. H. उद्दण्डान्-महोदयस्य विचारती ज्ञायत एवेतत्,— जल-
काख्यो गरपतिरासीत् ख्रीष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमशतताब्द्या मिति : राज-
तरङ्गिणी-प्रथमतः उद्दण्डान्-महोदयस्य विचारती ज्ञायत एवेतत्,— जल-
काख्यो गरपतिरासीत् ख्रीष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमशतताब्द्या मिति : राज-
तरङ्गिणी-प्रथमतः उद्दण्डान्-महोदयस्य विचारती ज्ञायत एवेतत्,— जल-

“विजयेश्वरनन्दीशक्षेत्रेणैश्वरपूजने । तस्य सत्यगिरी राज्ञः प्रतिष्ठा सः
 ऽभवत् (१३.)”—इति । तदेवं जल्लूककाले विजयेश्वरादिलिङ्गनामस्मरणः
 ततः पूर्वैव शैवधर्मः सुप्रचलित इत्यपि व्यक्तम् । एवं हि शैवधर्मप्रचारोऽवश्य
 मन्यूनाद्युग्रताब्दीतोऽपि पूर्व मभवत् खीयुजन्मतः इत्यप्युक्ते न कश्चिदोषो
 लक्ष्यते । मनुसंहिताकाले तु नैव शिवोपासनोद्भूताः सत्यां हि तस्या
 मवश्यमेव तत्र शिवपूजाप्रकारादिकं मुपदिष्टं दृश्यतेऽत्र ; नात्र तु
 क्वचित् प्रसङ्गतोऽपि शिवपूजाविधिराग्यातः । “मनसोऽयं दिग्गः श्रोत्रे
 क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाक्शक्तिं मित्रं मूर्त्तमे प्रजने च प्रजापतिम् (१२.
 १२१.)”—इति दर्शनात् बलाधिष्ठातृत्वं हरस्येति मनुसंहिताकारसम्मत
 मित्येव बुध्यते, तथा चन्द्रादेश्च मनोऽधिष्ठातृत्वादिकम् ; परं नेत्यं शिव-
 लिङ्गस्यापनपूजनादीनि तत्समये प्रचलितानिति ज्ञायन्ते । तथाच शैवधर्मा-
 विर्भावाच्च प्रागेव प्रणीतेषां संहिता भृगुणा मनुप्रणीतधर्मसूत्रानुसारत
 इति स्फुटम् । एतावता हि कलेऽत्यधिकत्रयोविंशत्प्रताब्द्याम्, खीयुजन्मतो
 ऽन्यूनवमप्रताब्द्या मेतस्याः सृष्टिमंहितायाः सम्पन्नं प्रणयन मिति
 लभ्यत एव ।

यद्युच्येत.— मनुसंहितायाम् “पाषाणिकानो विकल्मस्यान् (४३० ३०
 श्लो०)”—इत्यस्य व्याख्यानावसरेऽवदत्तद्वीकाकारः कुल्लूकः—“पाषाणिकानो
 वेदवाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुद्वयपणकादयः”—इति ; तथाच बौद्ध-
 धर्मप्रोद्भवकालत्रयमेवास्यः संहितायाः सम्पद्यते ? इति । अत्र ब्रूमः ;
 —तथोक्त्या तस्यैव कुल्लूकस्याधुनिकत्वं प्रकटितम् ; किं तेन मूलकारस्य ?
 मूले हि न क्वचिदपि तादृश आभाषोऽपि दृश्यते । वस्तुतः कुल्लूकभट्टकृता
 मनुटीका नातिप्राचीना, नैव समीचीना ; ततः क्वचित् क्वचित् तत्र
 व्याख्यादोषोऽपि लक्ष्यत एव । तथाहि—मनुसंहितायाः सृष्टिप्रकरणे
 “मध्ये व्योम दिग्वाह्यावपां स्थानञ्च शाश्वतम् (१. १३.)”—इति व्याख्याना-
 वसरे वृत्तं तेन “समुद्राख्य मपां स्थानम्”—इति, पुनश्चाग्रे “सरितः सागरान्
 (१. २४.)”—इति व्याख्यानावसरेऽप्युक्तम् “सागरान् समुद्रान्”—इत्येव ।

तदेवं कथिते पुनरुक्तिदोषो भवति ; अपि पूर्वत्र 'मध्ये'—इत्युक्तम्, दिग्बन्धोः साहचर्यञ्चान्ति ; तदेतानि नैवानुचितानि । अस्मन्मते तु पूर्वत्र माध्यमिकं जलस्थान मेवेष्टम् । मेधातिथिनाप्युक्तं तथैव “अपां स्थानम् = अन्तरिक्षे समुद्रम्”—इति (१. १३.) । इतोऽप्याश्चर्यं मेतत्,—प्रथमेऽध्याये “पाषण्ड-गणधर्मांश्च (११८.)”—इतिव्याख्याने सः स्वयं मेवोक्तवान् कुल्लूकः—“पाषण्डिनः = विकर्मस्थान्—इत्यादयः (४.३०.), तेषां पृथग्धर्मानभिधानात्”—इति ; चतुर्थाध्याये तु पूर्वं मुक्तं विस्मृत्यैव किं व्याचष्टे “पाषण्डिनः = वेद-वाह्यप्रतलिङ्गधारिणः शास्त्रभिद्वन्द्वपणकादयः, विकर्मस्थाः = प्रतिषिद्ध-वृत्तिजीविनः”—इति । कुल्लूककृत-प्रथमाध्यायीय-व्याख्यानानुसारत एवास्य चतुर्थाध्यायीयवचनस्य व्याख्यानं भवेच्चेत्, तथापि विकर्मस्थादीनां तच्छ्लोकाभिहितानां मेवात्र पाषण्डित्वेन ग्रहणं व्यज्येत ? न तु शाक्यादीनाम् । तत् कथं मुक्तं मेव मिति विचारिते, मेधातिथिकृतव्याख्यानानुसारित्वं मेवात्र कुल्लूकस्येष्टेषु स्तोत्रविस्मरणे निदानं सुपलभ्यते । मेधातिथिर्नाम मनु-टीकाकारस्तु नूनं भागवतपराणप्रचारादुत्तरभवः ; भागवतं मपि तत् शाक्यबुद्धधर्मप्रचारात् पराचीनं मेव । श्रीधरस्वामिना च बोधितं तत्र भागवते शाक्यादिमतानुगानां मेव पाषण्डित्वम् । तथाहि—“यानि रूपाणि जगत्त्रे इन्द्रो हयजिहीर्षया । तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डमिहोच्यते । एव मिन्द्रे हरत्यश्वं वेण्यञ्जजिघांसया । तद्गृहीतविष्टेषु पाषण्डेषु मतिर्दृशाम् । धर्म इत्युपधर्मेषु नभरक्तपटादिषु । प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु (भाग० पु०४. १६. २३-२५.)”—इति । “नमः = जैनाः, रक्तपटाः = बौद्धाः, आदिशब्देन कापालिकादयश्च”—इति च तत्राह स्वामी । तदेतत् पाषण्डिनक्षत्रं मेवानुलक्ष्य भाषितं मिह तेन मेधातिथिना—“पाषण्डिनो वाह्यलिङ्गिनो रक्तपटनमचर-कादयः”—इति । कुल्लूकस्तु श्रीधरकृतां तां भागवतटीकां संस्मृत्य, मेधातिथिकृता मेताश्च मनुटीकां संलक्ष्यैव विस्मरन् मनुप्रथमाध्यायीयं

खलुत मपि व्याख्यानम्,—तत एवोक्तम् 'पाषण्डिनो वेदवाह्यवतलिङ्ग-
धारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः'—इति ।

वस्तुतो ये खलु लोकविमोहनाथं यथासमयं यथेच्छधर्मचिह्नानि धार-
यन्ति, त एव पाषण्डाः ; अत एवोक्त ममरसिंहेन—“पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः
(२. ७. ३५.)”—इति । एवञ्च पाषण्डाः खलु नान्तिका एव गम्यन्ते । ते तु
चिर मेव स्थिताः ; ततश्चैतन्मनुसंहिताकालेऽपि तादृशान्तिकाना
मन्तित्वे कोऽन्ति श्रद्धावसरः ? नान्तिकानां ग्रन्थाश्च पुरा बहव आस-
न्नित्यपि प्रतीयते ; अत एवोक्त मेवम्—“योऽनधीत्य द्विजो वेद मन्यत्र
कुरुते श्रमम् (म० सं० २. १६८.)”—इति । 'अन्यत्र = नान्तिकादि-
शास्त्रे'—इत्येव मेवात्रास्तद्गुरूपदेशः । पातञ्जले महाभाष्येऽपि दृष्टं
प्रदर्शितम् पुरस्तात् “यददुम्बवर्णानाम् (चं ए०)”—इति । पतञ्जलिना
किञ्चिद्भूतः स च श्लोकोऽवश्यं कुतश्चिन्नान्तिकागमादेव । सर्वदर्शनकार-
सङ्गृहीताः चार्वाकदर्शन मिति प्रदर्शिताः ‘न स्वर्गो नापवर्गो वा’—इत्यादयः
श्लोका अपि नान्तिकागमनिर्दर्शनभूता एव । तादृशानां नान्तिकाना
मेव पाषण्डिन इति पदेन तत्र मनुश्लोके ग्रहण मियम् ; अतिथि-
भावापन्नैश्च तैः वाङ्मात्रालापेनाप्यर्चनं न कार्यं मित्येव तद्विधेराशयः ।
ये तु न नान्तिकाः पर मान्दस्यदोषादिभिः विकर्मिण्याः, किञ्च ये केचित्
आन्तिका अपि उदरपूरणार्थं वैहालव्रतिकादयः सम्पन्नाः ; तैश्च संसर्गः
परित्याज्य एवेति च तद्भ्रुकोकाशयः । तदेव मत्र श्लोके शाक्यबुद्धगन्धो
ऽपि न लभ्यतेऽस्माभित्त्किं कुर्मो वदाम एवैतर्ह्यपि शाक्यजन्मतो बह्वपूर्व
मेव जातोऽयं मनुसंहिताकार इति ॥

एतत्संहितासमालोचनादेतदप्यवगम्यते,—अथञ्च भृगुः, योगसूत्रकृतः
आदिपतञ्जले, वेदान्तमतपोषकभिक्षुसूत्रकृतः पाराशर्याद् व्यासात्,
मीमांसादर्शनीयादिसूत्रकृतः काशकृष्णरपि जैमिनेश्च, वैशेषिकसूत्रकृतः
कणादात्, न्यायसूत्रकृतो गौतमात्, साङ्ख्यसूत्रकृतः कपिलान्तर्हिष्यादा-
सुरेखावरज एवेति । समासतः प्रदर्शयामश्चेतत् क्रमेण । षष्ठेऽध्याये

यतिधर्मप्रकरणे—“अज्ञा रात्र्या”—इत्यादिचतुर्दशश्लोकानाम् (६६-८२) विशेषतश्च तेष्वेव “प्राणायामैर्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किन्त्वियम् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् (७२)”-इत्यस्य, पुनः सप्तमेऽपि—“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिष्टम् (४४)”-इत्यस्य च दर्शनात् ज्ञायत एव,—आदिपतञ्जलिद्वययोगशास्त्रात् परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति । तत्रैवाग्रे “आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् (८३)”-इति, “वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा (६४)”-इति, पुनः सप्तमेऽपि—“आत्मविद्याम् (४३)”-इति, पुनर्द्वादशेऽपि “सर्वं मात्मनि सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः । सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाधर्मं कुरुते मनः ॥ आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वं मात्मन्यवस्थितम् । आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥”-इति (११८, ११९) च । तदेवमादीनां दर्शनात् ज्ञायत एव,—पागार्थव्यासकृताद् वेदान्तशास्त्राच्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति । मीमांसासामूलिकाया एवास्या धर्मसंहिताया मीमांसा-परजत्वप्रमाणायाल मायासेनेति । अस्ति सप्तमाध्याये “आन्वीक्षिकीश्च (४३)”-इति, द्वादशे “तर्की (१११)”-इति च । एवमादीनां दर्शनात् ज्ञायते वैशेषिकसूत्रेभ्यो न्यायसूत्रेभ्यश्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति । प्रथमेऽध्याये षष्ठ-चतुर्दश-पञ्चदश-षोडशश्लोकानां दर्शनात्, द्वादशाध्याये पुनः साङ्ख्योक्तप्रमाणत्रयाणां मेव स्मरणाच्चावगम्यतेऽसौ संहितावश्यं साङ्ख्यशास्त्रात् परं प्रणीतेति च । इह च द्वादशाध्याये दशावरा-परिषद्विधौ (१११ श्लो०) यद्दृश्यते ‘हेतुकः’-इति पदम्, तत् साङ्ख्यविद एव बोधकम् ; साङ्ख्यैव हेतुशास्त्रत्वात् । दृश्यते हि—“मूले मूला-भावादमूलं मूलम् (सा० प्र० १.६७)”-इति साङ्ख्यसूत्रम्, “प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञामात्रम्”-इति च विज्ञानभिक्षुकृतं भाष्यम् (१.६१. सूत्रीयम्), “मूलं प्रकृतिरविद्वतिः”-इतीश्वरद्वयवचनञ्च ; एवमादीनां दर्शनात् साङ्ख्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं प्रतीयते सम्यगेव । अत्रैवैकं सूत्रम् “ईश्वरासिद्धेः (१. ६२)”-इति, तदेवमादीनां पर्यालोचनया नास्तिक्य-

सम्पादन मपि सुकर मिति मत्त्वेवोक्त मिहैव भृगुप्रोक्तायां मनुसंहिता-
याम्—“योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः । स साधुभिर्बहि
ष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (२. ११.)”—इति । अपरक्षैकं सूत्रं सा-
ङ्ख्यस्य “सिद्धरूपबोद्धत्वाद्वाक्यार्थापदेशः (१. ६८.)”—इति, “तस्मादपि
चासिद्धं परोक्ष माप्तागमात् सिद्धम्”—इति च तदनुगता ऐश्वरकृष्णाय-
कारिका ; तदेवमादिभ्यः प्रतीयत एव साङ्ख्यदर्शनस्य वेदानुगतत्वञ्च ।
अत एव चात्र संहितायां दशावराथा साङ्ख्यविदोऽपि नियोगो विहितो
“हेतुकः”—इति (१२. १११) । प्राणिनिवार्त्तिककाराच्च कात्यायनात्
परभवत्व मस्या अनुपद मेव प्रतिपादयिष्यामः ; तेन च कात्यायनेनोक्तं
वार्त्तिकम्—“आसुरेरुपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. १६. वा०)”—इति ;
ततश्चास्यासुरिपरभवत्व मपि सुतरां सम्पद्यते । तदेवं प्रदर्शितनामभ्यः
षड्भ्योऽपि दर्शनशास्त्रेभ्योऽर्वाचीनेषां मनुसंहितेति प्रथिता भृगुसंहितेति
स्फुटं भवगम्यत एवेति ॥

एषाञ्च षष्ठां दर्शनानां पौर्वापर्यविषये बहव एव वादा उपलभ्यन्ते ।
अस्मन्मते तु साङ्ख्यदर्शनस्यैवास्तिकदर्शनेषु प्राथम्यम् ; साङ्ख्यप्रथमाचार्यस्य
कपिलस्यैव “आदिविद्वान्”—इति प्रसिद्धेः ; तादृशप्रसिद्धौ चायमेव हि
हेतुरुपलभ्यते,— यद्यपि सर्वविद्यानिधानेषु वेदेषु दार्शनिकभावा अपि
चिरादेव स्थिताः, परं पृथक्केन दर्शनशास्त्रस्य प्रचारस्तु तेनैव विद्वता प्रथमं
प्रारब्ध इति । भागवतादौ भगवद्वतारेषु वर्णितक्रमदर्शनाच्चावगम्यते—
‘आन्वीक्षिकी’—इति प्रसिद्धाया अध्यात्मविद्यायाः प्रथमोपदेशकात्
आत्रेयाच्चायज्ञोऽयं हि कपिल इति । तथाहि—“पञ्चमः कपिलो नाम
सिद्धेशः कालविभ्रतम् । प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्गयम् ।
षष्ठ मन्त्रेऽपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया । आन्वीक्षिकौ मलर्काय प्रकृ-
दादिभ्य ऊचिवान् (भाग० पु० १. ३. १०, ११.)”—इति । सैषान्वीक्षिकी
विद्यैव इदानीं प्रचलितानां वैशेषिकन्यायवेदान्तसूत्राणां बीजमित्यनु-
मीयते ; स्मर्यते हि जैमिनीयमीमांसायां वादरायणनामकौर्त्तनात् पुरैव

चात्रेयनाम । तथाहि—“मुख्यानन्तर्यं मात्रेयः * * * । अन्ते तु वादरायणः
 * * * (मी० द० ५. २. १८, १९)”—इति । वादरायण एव वेदान्तसूत्र-
 कृदिति तु प्रसिद्धः ; वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-जैमिनीयमीमांसासूत्रा-
 णाञ्च समकालिकत्वमेवाभ्युपगम्यते । अतो निरवद्यमेवैतदुक्तं साङ्ख्यदर्शन-
 मेव सर्वप्रथममिति । अत एव श्लोक्यते च श्वेताश्वतरोपनिषदि—
 “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्त मये, ज्ञानैर्विभर्ति० (५. २.)”—इत्यादि,
 “नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
 तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः (६. १३.)”—
 इति च । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१ अ० २५ सू०)”—
 इति साङ्ख्यसूत्रन्तु द्वितीयकपिलस्य वा पञ्चशिखाचार्यस्य वा भवितु-
 मर्हति ; तथाच सति नैतत्सूत्रदर्शनादपि वैशेषिकादिपरजत्वं सिध्यति
 साङ्ख्यादियन्यस्य ; अपि तु साङ्ख्यशास्त्रीयषडध्याया एव । उक्तं हि
 कौमुदीप्रभायाम्—“पञ्चशिखः सूत्रकार आसुरिशिष्यः । कापिलमिति
 प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या”
 —इति । किञ्च “य माङ्गः कपिलं साङ्ख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये
 तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् (शा० मो० प० २१८ अ० ६ श्लो०)”—
 इति महाभारतीयश्लोकव्याख्याने नीलकण्ठोऽप्याह—“स कपिलः, तेन
 पञ्चशिखसञ्ज्ञेन तत्प्रशिक्ष्यत्वात् तत्तुल्यत्वम्”—इति । तत्त्वसमासव्याख्यायां
 सर्वोपकारिण्यां तु सुस्पष्टमेवोक्तं कपिलद्विकादिकम् । तथाहि—“अथा-
 चानादिल्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानाथदीभानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः
 स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशति सूत्राणि उपा-
 दिक्षत् । * * * । सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता ;
 इयन्तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि वीजभूता नारायणावतारमहर्षिर्भग-
 वत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः”—इति । विज्ञानभिक्षुकृतसाङ्ख्यप्रवचनभाष्याच्चैव
 मेवावगम्यते । तथाहि—“तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्ग्रहं साङ्ख्यदर्शनम्,
 तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनम्”—इत्यादि ।

आदिपतञ्जलिनापि कृतं योगशास्त्र मादिसाङ्ख्यप्रज मेव । अत एवोक्तं
दृश्यते साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये—“तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्घुप्तं साङ्ख्यदर्श-
नम्, * * *, षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रम् ; योगदर्शने
त्वाभ्या मभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारा-
ऽपीति”—इति । वेदान्तदर्शने तु “एतेन योगः प्रयुक्तः (२. १. ३.)”
—“द्वेगिनः प्रति च स्मर्यते (४. २. २१.)”—इत्यादिदर्शनात्, तस्य
योगशास्त्रादप्यवरजत्वं सुव्यक्त मेव

कणादगौतमकृतयोः सूत्रात्मकयोर्वैशेषिक-न्यायशास्त्रयोः समानतन्त्र-
त्वन्तु सर्वसम्मत मेव ; तत्रापि वैशेषिकस्य प्राथम्यं स्वीकृत मस्मत्प्रिय-
सुहृदा महामहोपाध्यायचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेणैति । तत्र हि न्याय-
शास्त्रे २. ६६.—४. २५.—६७. सूत्रेषु वेदान्तमतपरिदर्शनात्, वेदान्ते
च २. २. ११, १२, १४. सूत्रेषु न्यायवैशेषिकमतदर्शनात्,—एवं वेदान्ते
“साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (वे० सू० १. २. २८.)”—इत्यादिषु जैमिने-
र्नामकीर्तनात्, मीमांसायाश्चाद्यप्रचलितायां “श्रौत्यत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन
सम्बन्धः ०—
इत्यादिषु वादरायणस्योक्तेवात् न्याय-वैशेषिक-वेदान्त-मीमांसा-सूत्र-
काराणां समकालिकत्व मेव गम्यते । तत्रापि आत्रेयकृता व्याख्यी-
द्विकी, काण्डकृत्स्नकृता मीमांसा च एभ्यो बद्धप्राचीनैव ; तयोर्विश्व-
प्रचारकाले एवाद्यप्रचलितानां वेदान्तादीनां जैमिनीयमीमांसायाश्च
प्रयोजनीयत्वात् ।

सिद्ध मित्यम् साङ्ख्यदर्शनाविष्कर्तुः कपिलस्यैव दर्शनकारेषु प्राचीन-
तमत्वम् ; आदिपतञ्जलेन्तत्परजत्वम् ; आत्रेयस्य, काण्डकृत्स्नेश्च ततोऽव-

* तन्मृतस्य वैशेषिकभाष्यस्य भूमिकायाम्—‘न्यायवैशेषिकयोस्तु-इत्यारभ्य ‘अतो-
ऽनुमीयते, कणादेनैव गतिरेषा समुद्भाविता, उत्तरकाल मन्तपादेन विस्तारिता
परिशोभिता मुसौचीनतया निबद्धा चेति’-इत्यन्तः प्रबन्धो दृश्यः ।

रजत्वम् ; कणभक्षाक्षचरणपाराशर्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्व मिति ।

(कात्यायनः) सैषा शैवमतप्रभवात् पाशुपतदर्शनादग्रजा, प्रदर्शित-
साह्यादिदर्शनेभ्यश्चानुजा, मनुसंहितेति प्रथिता, ऋगुसंहिता, कात्या-
यनकृताद् वार्त्तिकसूत्राच्चावरजैवेत्यसकृदुक्तं पुरस्तात् (चौ, कू ९०) ।
क्रमप्राप्तं तदेवेहोपपादयामः ।

तथाहि—“शुद्राणां मनिरवसितानाम् (२. ४. १०.)”—इति सूत्रस्य
भाष्ये, “पृषोदगादीनि यधोपदिष्टं तथैव साधुनि (६. ३. १०६.)”—इति
सूत्रोपभाष्ये च दृश्यते तावदेतदार्थावर्त्तलक्षणम्—“प्राक् आदर्शात्,
प्रत्यक् कालकवनात्, उत्तरेण हिमवन्तम्, दक्षिणेन पारिपात्रम्”—इति ।
एतच्च लक्षणम्, सङ्ग्रहग्रन्थकारेण भगवता व्याडिनोपदिष्टम्, वार्त्तिक-
कारकात्यायनसम्मतञ्च पतञ्जलिनोऽङ्गत मिति वृद्धोपदेशः । एतल्लक्षणे
विन्ध्यगिरेः पश्चिमस्यः पारिपात्र एवार्थावर्त्तदक्षिणसीमेति गम्यते, अपि च
सिन्धुसङ्गमात् पश्चिमसमुद्राद् बङ्गपश्चिमस्य आदर्श एव पश्चिमसीमेति
गम्यते, ब्रह्मपुत्रसङ्गमात् पूर्वसमुद्रात्तु बङ्गर्वाक्यत्वेन निर्दिष्टः कालकवन
एव पूर्वसीमेत्यपि गम्यते । मनुक्तार्थावर्त्तलक्षणे तु सिन्धुसङ्गमपश्चिमे
न आर्थावर्त्तः ; अपि ब्रह्मपुत्रसङ्गमान्तश्चार्थावर्त्तः ; किञ्च पूर्वविन्ध्योत्तरस्यः
कौकटोऽप्यार्थावर्त्तान्तर्गत एव । तथाहि—“आ समुद्रात् तु वै पूर्वादा-
समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योः (विन्ध्यहिमागमयोः) आर्थावर्त्तं
विदुर्बुधाः (२. २२.)”—इति मनुः । तथाचेद मेवावधार्यते यावन्नामार्था-
वर्त्तोऽयं न हि पूर्वस्यां विस्तृतो नापि पश्चिमतः सङ्घुचितः, तावदेव जातः
कात्यायनः, तदुत्तरभवश्च मनुसंहिताकारः खानुभूतानुरूप मेवार्थावर्त्त-
लक्षणञ्चकार पूर्वोक्त मिति ।

श्रियलक्षणद्वयदर्शनाच्चानयोस्तथैव पौर्वापर्यं भवगम्यते । तथाहि—
“धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः । ते श्रिये ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुति-
प्रत्यक्षहेतवः (१२. १०६.)”—इति मनुः । सङ्ग्रहकारलिखितं कात्या-
यनसम्मतन्वेवं दृश्यते श्रियलक्षणम्—“एतस्मिन्नार्थावर्त्ते निवासे ये

ब्राह्मणाः, कुम्भीधान्याः, एलोनुपाः, अमृत्युमायकारणाः किञ्चिदन्तरेण,
कस्याञ्चिद् विधायाः पारङ्गताः, तत्र भवन्तः शिष्टाः (इत्य० इपा० इया०)”
—इति । एवञ्च कात्यायनकाले आर्यावर्त्तवासादेव शिष्टत्व मपि तदानौ-
न्तनानां ब्राह्मणानां कुम्भीधान्यादित्वञ्च साधारणो धर्म इति गम्यते ; मनु-
काले न विशेषतोऽध्ययनेनैव शिष्टत्व माप्यं स्थित मिति । तदेतल्लक्षणद्वय-
पर्यालोचनया चात्रगम्यते कात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् पूर्वजत्वम्—
तत्रापि बह्वपूर्वजत्वम् ; न ह्यल्पपौर्वापर्यत एव एतदृशो साधारणा-
चारभिन्नता सम्भवेन्नम ।

नास्तिकलक्षणद्वयलोचनेनाप्येव मेवात्रभृक्षते पौर्वापर्यम् । तथाहि—
अस्त्येकं पाणिनिस्त्वम्—“अन्ति-नास्ति-दियं मतिः (४. ४. ६०.)”—इति ।
“अस्तीत्यस्य मतिः— आन्तिकः, नास्तीत्यस्य मतिः— नास्तिकः, दियं
मित्यस्य मतिः— दैष्टिकः (४अ० ४पा० ४आ०)”—इति च तद्भाष्यम् ।
दियम् = भाष्यम् । एतदेव साधारणं लक्षणं कात्यायनकालेऽपि स्थितं
सर्वसम्मतम् । ततः परं क्रमात् शिष्टानिते वेदविश्रामे एतस्तदार्थादेवेदं
समुद्भूतं लक्षणान्तरम्—“दोऽवमन्येन ते मले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।
स साधुभिर्विह्वकार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (म० सं० २. ११.)”—इति ।
यदि हि नाम कात्यायनोऽयं मनुसंहिताकाराच्चाभ्यादवगमः स्यात्, तर्हि
एतदनुगतं वार्त्तिकञ्च नास्तिकादिविधायकसूत्रे उच्येतैव ; न च तथोक्तम् ;
तदेव मध्यगम्यते वार्त्तिकारकात्यायनस्यतन्मनुसंहिताकारात् प्राचीनत्व
मिति ।

एव मिह मनौ आचारपर्यायो वृत्तशब्दः (५. १६६.); पूर्वं मृते-
त्वर्थे ‘पूर्वमारिणी’ (५. १६७, १६८.)—इति ; एवमादयश्च दृश्यन्ते,
परं नैवमादिषु वार्त्तिककारस्यैतस्य कानिचिन्नूतनशासनान्युपलभ्यन्ते ;
यदि हि नामैतन्मनुसंहितातः परभवः स्यात् कात्यायनः, तर्ह्यवश्यं मवक्ष्य-
देश्च तथैव वार्त्तिकानि यथा सिध्युरेव वृत्तादीनि आचारादर्थेष्वपीति ।
अतश्च सिध्यत्येवैतन्मनुपूर्वजत्वं कात्यायनस्य ।

कः कालो यास्कस्य ?

एवं “वृषो हि भगवान् धर्मः, तस्य वा कुण्ठते ह्यलम् । वृषचं तं विदुर्देवान्तस्माद्धर्मं न जोषयेत् (८. १६.)”—इत्येतच्च निर्वचनं यास्कस्य त्वविदित मेव, कात्यायनवार्त्तिकपाठादपि पर उत्पन्नम् ; अन्यथा हि नैवं ब्रूयाद् यास्कः,—“वृषलो वृषशीलो भवति, वृषाशीलो वा (२भा० ३११८०)”—इति; न चेह मौन माचरेत् कात्यायनः खल्विति । तदेवं मनुसंहितेतिप्रथितायाः किल भृगुसंहिताया अन्यूनशताब्दीत्रयपूर्वं मेवाभवत् कात्यायनीयो वार्त्तिकपाठ इति सुवचम् ; न हि तन्नूनेन कालेन देशसौमपरिवर्त्तन माचारपरिवर्त्तनं नास्तिकलक्षणपरिवर्त्तनादिकञ्च सम्भाव्य मिति । सिद्ध मित्यम्—कलेर्विंशशताब्द्याम्, ख्रीष्टजन्मतः पूर्वं मन्यूनद्वादशशताब्द्याश्चाभवत् व्याकरणवार्त्तिककारो भगवान् कात्यायन इति ॥

अपर मप्यन्तीह तावत् किञ्चिद् विचारयितव्यम् ।—कैश्चित् पुरातत्त्वानुसन्धित्पुभिः दाक्षिणात्येषु पाण्डुराज्यस्थापनं ननु ख्रीष्टजन्मतः पुरा षष्ठा मेव शताब्द्यां बभूवेति निर्णयितम् ; अस्ति च कात्यायनवचनम्—“पाण्डोर्षण् (पा० ४. १. १६८. वा०)”—इति ; तथाचैतस्य कात्यायनस्य ख्रीष्टजन्मतोऽत्यधिकपञ्चशताब्दीपूर्वजत्व मेव सम्पद्यते । नैतच्चतुरस्रम् ; ख्रीष्टपूर्वाष्टमशताब्द्यां श्रैवमतं प्रचरित मित्यत्र तेषा मपि सम्मतिदर्शनात् ; तावृश्रैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात् किल मनुसंहिताकारात् प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः, कथञ्कारं स्यात् ख्रीष्टपूर्वषष्ठशताब्दीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्डुराज्यस्थापनं मवश्यं बभूव ख्रीष्टजन्मतो द्वादशाब्दीतोऽपि प्रागेव ; अथ वा “पाण्डोर्षण् (पा० ४. १. १६८. वा०)”—इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि भाष्यकाराद्युक्तान्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मन्तव्यम् ; अन्यथा हि सर्वमते एव सर्वं भवेत् पिण्डीभूत मिति धीमद्भिरेव विचार्यं पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति ॥

(यास्कः) तस्मादेतस्माच्च कात्यायनात् प्राचीनोऽयं यास्कः । तदत्र चत्वारो हेतवः ।—“अरण्यानी अरण्यस्य पत्नी”—इत्युक्त मिह निबन्धे

(४ भा० ४७ पृ०) ; यदि हि नाम वार्त्तिकयस्यात् पुरातनं न स्यादेत-
 निरुक्तम्, तर्ह्यवश्य मेवैवं निरुच्येत “अरण्यानी महदरण्याम्”—इति ;
 “हिमारण्योर्भृत्वे (४. १. ४६. पा० वा०)”—इति वार्त्तिकानुरोधात् ।
 एवञ्च ज्ञायत एव निरुक्तप्रणयनकालं यावत् नाभवद् वार्त्तिकयस्य इति ।
 यदा चाभूत् वार्त्तिकयस्य, तदा तु अरण्यपत्नीत्यर्थे अरण्यानीति व्यव-
 हारो दूरकृतः, समुत्पन्नञ्च महदरण्यमित्यर्थे अरण्यानीति ; तत एव
 प्रणीतं तत्कालानुगतं कदाचिदं हिमारण्योर्भृत्वे—इतीति प्रथमः ।

वेदे “सुकिंशुकम् (ऋ० सं० ८. १. १३. ५.)”—इत्येवमादौ श्रुतस्य
 ‘सूर्या’—इति पदस्य प्रयोगानुगता सूर्यस्य पत्नीति व्याख्या नासीत्
 पाणिनिकाले प्रचलिता, ततो बद्धतिथेऽतीते तादृशव्याख्याने प्रचलिते
 जातोऽयं यास्को वेदे सर्वविधेर्भाज्जल्यं पाणिनेरपि सम्मतं मेवेत्यालोच्य
 निरवोचत् “सूर्या = सूर्यस्य पत्नी (४ भा० २५८ पृ०)”—इति ; तद्दृष्ट्वैवेदं
 वार्त्तिकं मारचितम् “सूर्याद् देवतायाम् चाप् (पा० ४. १. ४८. वा०)”—
 इति । इतश्चोभयं गम्यते—अस्य पाणिनितो बद्धर्वाचीनत्वम्, कात्यायनात्
 प्राचीनत्वञ्चेतीति द्वितीयः ।

अस्यैव मत्र निरुक्ते जरयित्वर्थकं जारण्यव्युत्पादनम्—“आदित्योऽत्र
 जार उच्यते, रात्रेर्जरयिता (२ भा० ३२० पृ०)”—इति । नूनं मेतद् दृष्ट्वैवेदं
 वार्त्तिकं मारब्धम्—“दारजारौ कर्त्तरि णिनुक् च (पा० ३. ३. २०.
 वा०)”—इति । एवमादिभ्योऽपि प्रतीयते यास्कस्य कात्यायनपूर्वजत्व
 मिति तृतीयः ।

चतुर्थस्त्वय मतिप्रबलः— पाणिनिसूत्रेषु ऋणशब्दे परे वृद्धिविधानं न
 विद्यते, ततः खलु पाणिनिकाले ‘प्रर्णम्’, ‘अपरणम्’, ‘वत्सतरणम्’—
 इत्यादयः प्रयोगा एवेष्टा इति गम्यते । ततो बद्धकालान्तरे जातोऽयं
 यास्कः, तदानीं क्वचित् क्वचिद् वृद्धियुतः प्रयोगोऽपि ऋणशब्देऽवश्यं
 प्रचलित इत्यनुमेने ; लक्ष्यत एव हि निरुक्ते “अपरणम् (३ भा० ११ पृ०)”—
 इति प्रयोगः । ततो बद्धकालगते जातः कात्यायनः, तदानीं तेन हि

षट्स्वेव स्थानेषु ऋणशब्दे वृद्धिः प्रचक्षिता दृष्टा, तथैव वार्त्तिके पठिते “प्रवत्सुतरकम्बलवसनानां चर्गे”—इति, “ऋणदशभ्यां च”—इति च (पा० ६ १.८६. वा०) । आभ्याश्च वार्त्तिकाभ्यां सिद्ध्यन्त्येव प्राण्यं मित्वादीनि ; परमपार्यं मितिपदस्य साधनाय न कश्चिद्यत्नः कृतो दृश्यते, ततोऽवगम्यते तदानीं तथा व्यवहारो लुप्त एवेति । अतएवावश्यमेवं मन्तव्यम्— यास्कोऽयं पाणिनितो बङ्गर्वाचीनः, कात्यायनतस्तु बङ्गप्राचीन इति ; नान्यथा ह्यपार्यं मिति नैरुक्तं मुपपद्यते । यदि ह्ययं यास्कः कात्यायनतोऽप्यर्वाचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं वदेदपार्यं मिति, सूत्रवार्त्तिककारयोस्तथैवानुशासनात् ; यदि ह्ययं पाणिनितोऽपि प्राचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यमेव पाणिनिस्तथैव सूत्रं विदध्यात्, यथा च सिद्धं भवेदपार्यं मिति । तदेतदेकमेव पदम् यास्कसमयनिर्णये बङ्गमन्यतेऽस्माभिः “अपार्यम्— अपार्यम्— अपार्यम्”—इति ।

(पाणिनिः) यास्कस्य पाणिनिपरजन्तवे त्वन्येऽपि हेतवः समुपलभ्यन्ते । तथाहि—(१) निरुक्तस्यास्य प्रथमेऽध्याये एव (२ भा० ११६ पृ०) “परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०६.)”—इति पाणिनीयं संहितालक्षणमुद्भूतं दृश्यत इति प्रथमः । (२) पाणिनिपरजन्मनो बङ्गकृप्रातिशाख्यकृतः श्रौतकाचार्यं यास्कः पराचीनः सुतरां पाणिनितो बङ्गर्वाचीन इति द्वितीयः । यथाच स श्रौतको यास्कात् पूर्वभवः, पाणिनिः खलु ततोऽपि पूर्वभवः, तदनुपदमेव स्फुटीभविव्यति । (३) उक्तञ्च निरुक्ते— “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाणीति गार्गी वैयाकरणानाञ्च (२भा० ८३ पृ०)”—इति । इह, वैयाकरणशब्देन पाणिनीयवेत्तृणां मेव ग्रहणं भवितुं मर्हति ; पाणिन्यष्टके एव हि तादृशमतनिदानसूत्रद्वयदर्शनात् । तत्राहि— “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, कृतञ्जितसमासाञ्च (१. २. ४५, ४६.)”—इति । एते एव सूत्रे अवलम्ब्य ‘प्रातिपदिका व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाञ्च’—इति पाणिनिमतं वर्णितं महाभाष्यादौ ; न चान्यत्र (प्रातिशाख्यादौ) नाम्नां तादृशोभयविधत्वमुपदिष्टं क्वचिदपि ।

एवञ्चेह पाणिनीयवेत्तुणा मेव मत मुपन्यस्तं यास्केन 'वैयाकरणानाम्'-
इतीदं सुवच मिति द्वितीयः । (४) निरुक्तस्यास्य चतुर्धाध्याये (२ भा० ४७५
ए०) यद् दृश्यते 'अस्याः', 'अस्य'—इत्यनयोर्निर्वचनादिकम्, तच्च "इद-
मोऽन्वादेशेऽनुदात्तान्तृतीयादौ (२. ४. ३२.)"—इत्यस्य पाणिनीयसूत्रस्य
व्याख्यानपर मेव स्फुट मिति चतुर्थः । (४) अयञ्च हेतुः पञ्चमः,—उक्त
मिह निरुक्तद्वितीये "आपनीषणदिति षण्णतेश्चर्करीतवृत्तम् (२ भा०
२४६ ए०)"—इति ; "चर्करीतम् = अभ्यस्तम्"—इति महाभाष्यम् (७
अ० १ पा० १ अ०) ; न हि चर्करीतवृत्तस्य ज्ञानं भवितु मर्हति प्राक-
टायनीयादिभ्य ऋकृत्त्वादिभ्य इति । (६) तत्रैवाध्याये (२ भा० १६० ए०)
"तद्धितसमासेषु"—इति च दृश्यते ; महाभाष्यकारेण तूक्तं पस्पशा-
याम्— "न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्"—इति ;
इह महाभाष्यवाक्ये व्याकरणपदेन पाणिनीयस्यैव ग्रहण मन्यथा तत्रयो-
जनान्वाख्यान मेव व्याकुप्येतेति सोऽयं षष्ठः । (७) तत्रैवाप्येऽस्ति निरुक्ते
— "निर्ब्रूयाद्वावैयाकरणाय (२ भा० १६८ ए०)"—इति, इतश्च ज्ञायते
निरुक्तादस्मात् पूर्व मेव व्याकरणम् ; व्याकरणज्ञानपूर्वकं ह्येव निरुक्तज्ञान
माचार्यस्याभिमत मिति । न हि तद् व्याकरणं सर्वतोमुखं पाणिनीय
मन्तरान्यत् कि मप्यासीदादिम मित्यवश्य मेवैवमादिषु सर्वत्रैव निरुक्ते
पाणिनीय मेवेष्टं यास्कास्यति सप्तमः । (८) अपि चाय मष्टमः—निरुक्त-
प्रयोजनकथनावसरे यास्कः स्वय माह— "व्याकरणस्य कातन्त्यं स्वार्थसाधनञ्च
(२ भा० १०२ ए०)"—इति । ततः सिद्ध मस्य निरुक्तस्य व्याकरणपरि-
शिष्टरूपत्वम् ; यतश्चायं ग्रन्थो व्याकरणपरिशिष्टरूपः, अतो व्याकरण-
परभव एव ; तच्च व्याकरण मिह पाणिनीय मेवेत्यप्यस्माकम् ; दृश्यते
ह्यत्र "एषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. ३. १०६.)"—इति पाणिनिसूत्र
मेव प्रपञ्चितं लोपागमवर्णविकारादिप्रदर्शनपरेण निरुक्ताधिकभागेन—
(२ भा० १४७—१६८ ए०) । अत एव तत्र महाभाष्ये उक्तम्— "एषो-
दरादीनीत्युच्यते, कानि एषोदरादीनि ? एषोदरप्रकाराणि । कानि

एनः एषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (ई अ० ३ पा० ३ आ०)”—इति । अत एवेहैव चैषा हरिकारिका—
“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोक्तदर्धा-
तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति ॥

अपि नाम व्याकरणं तु सर्वतोमुखं पाणिनिनैव प्रथमं प्रणीत मिति
वैयाकरणानां सिद्धान्तः । अत्र च बहूनि प्रमाणानि देदीप्यन्ते ; किञ्चि-
दिहोपवर्णयामः । —

प्रथमं तावत्, नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां चतुर्दशसूत्रव्याख्यायाम्—
“वृत्तावसाने नटराजराजो ननाद उक्तां नवपञ्चवाग्म् । उद्धर्तुकामः
सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्य-
वर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये”—इति ।
“धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्”—इत्यादि च तत्र नागेशभट्टः ।
तदेवमादीनां समालोचनयोपलभ्यत एव पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वम् ।

द्वितीयन्विमानि पाणिनीयशिक्षावचनानि—“शङ्करः शाङ्करीं प्रादात्
दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच मिति स्थितिः ॥
येनाक्षरसमाप्त्या मधिगम्य महेश्वरात् । कृतनं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै
पाणिनये नमः ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरन्धी-
लितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥”—इति । पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वे
इतोऽपि स्फुटतरं मानं किं भवितुं मर्हतीति ।

तथैव पाणिभाषितभाष्याब्धेः पस्पशाङ्गिकं प्रायः सर्वं मेवात्र मतेऽनु-
कूलम् । तथाहि—“अथ शब्दानुशासनम्”—इति प्रतिज्ञालक्षणाधिकार-
वचनपर्यालोचनेनैव प्रतीयते,—इतः पूर्वं नासीदेवं लौकिकवैदिकोभयविध-
सर्वशब्दानां लघुनोपायेनानुशासन मपरं किञ्चिच्छस्त्रं व्याकरणं नामेति ।
अन्यच्च—“अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि
श्रूयते—‘बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्द-
पारायणं प्रोवाच, न चान्तं जगाम’ । बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता,

दिव्यं वर्षसहस्रं मध्ययनकालः, न चान्तं जगाम ; किम्पुनरद्यत्वे ? यः सर्वथा चिरञ्जीवति, स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवन्ति—आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकालेनैव कृत्स्नं माद्युः पर्युपभुक्तं स्यात् । तस्मादनभुपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्होमि प्रतिपत्तयाः ? किञ्चित् सामान्यविशेषवह्नक्षरणं प्रवर्त्यम् ; येनान्येन यत्नन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् "—इत्यादेः भगवन्त्यनञ्जलिविरचितायाः पाणिनीयव्याकरणावतरणिकायाः पाठादेवात्रगम्यते नैतत्पूर्वं भवं कर्त्तव्यं सर्वविधवसम्पन्नं किं मपि व्याकरणं स्थितं मिति तृतीयम् ।

श्रूयन्ते च सर्वेष्वेव वेदेषु पदसंहिताः । "अग्निम्, ईजे । एतः अहितम्"—इत्येवं मन्त्रीयपदविभागादिकं कुर्वन्त एव ता अध्यापयन्त्याचार्याः । तादृशपदपाठग्रशान्तु महाभाष्योक्तप्रतिपदपाठश्रेणीगता एवेत्यपि स्फुटं भवगम्यते । तथा प्रतिपदपाठाश्च तदेव शोभन्ते स्म, यदा नासीत् सामान्यविशेषवह्नक्षणात्मकं किञ्चिदपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् । ईदृशपदपाठानां चाविष्कर्त्ता शाकल्य एव । "वायः . . . वेति च य इति च चकार शाकल्यः (३ भा० २५५ पृ०)"—इति यास्कोक्तेः । इमा मेव त्रयीपदसंहिता मभिलक्ष्याह महाभाष्यकारः—“शाकल्यस्य संहिता मनु प्रावर्षत् (१ अ० ४ पा० ४ श्वा०)"—इति । स एष च शाकल्यो नाम ऋषिः, पाणिनिः पुरातन एव ; तदीयाद्याध्याय्याम् “सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावर्षे (पा० १. १. १६.)"—इत्यादौ शाकल्यनामस्मरणात्, तदेवं ज्ञायते नासीदेव पाणिनेः पूर्वं शाकल्यसमयेऽपि पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं मपीति चतुर्थम् ।

एव मन्ति च सर्वेषां वेदानां क्रमपाठो नाम ग्रन्थ एकैकः ; त एव क्रमसंहिता उच्यन्ते । एतत्क्रमपाठनियमस्तु यद्यपि शाकल्यस्य पदपाठप्रवृत्तेः परकालभव एव, सति कुड्ये चित्र मिति न्यायात् ; परं पाणिन्यष्टकात् पुरैवाविरासीदित्यपि सत्यम् ; तत्र हि क्रमाध्यत्रेण क्रमक

इति पदसाधनायैव “क्रमादिभ्यो वुन् (पा० ४. २. ६१.)”—इति सूत्रस्य दर्शनात् । क्रमस्यैतस्यादिप्रवक्ता, एतादृशाध्ययनविधेः प्रवर्तकः खलु बाभ्रव्य एव । तच्चोक्तं मृक्प्रातिशाख्ये—“इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्, क्रम-प्रवक्ता प्रथमं शशंस च (११. ६१.)”—इति । “इत्थेवं बभ्रुपुत्रः भगवान् पाञ्चालः, क्रमस्य वक्ता शिष्येभ्यः, क्रमं प्रथमं प्रोवाच प्रशशंस च ह्यिताय” —इत्यादि च तत्र तद्वाख्यानं सुव्वटस्य । महाभारतेऽपि शान्तिपर्वात्तर्गत-मोक्षधर्मणि तथैवोक्तम्—“पाञ्चालेन क्रमप्राप्तस्तस्माद् भूतात् सनात-नात् । बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः (महाभा० शा० मो० २४२ अ० १०० श्लो०)”—इति । यद्य च बाभ्रव्यः, पाणिनेः पूर्वभवः ; अथके “मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः (पा० ४. १. १०६.)”—इति सूत्रस्य दर्शनात् । एतस्य च क्रमाध्ययनस्य प्रयोजनकथनावसरे चोक्तं मिदं बभ्रुकृत्प्रातिशाख्य-भाष्ये “भवति चात्र श्लोकः—‘शरदुज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान् यथांशुमान् । सत्यवचनवित्तमः क्रमकः क्रमते हि संशयं तमस्तथात्मवान्’”—इति (११. २७.) । एवञ्च वेदसंहितासु श्रुतानां मन्वाणा मर्यबोधोप-योगिपदच्छेदादिविषयकसंशयनाशायैव क्रमग्रन्थाः प्रादुर्भूताः पुरा इत्येव क्रमहेतुसारम् । तादृशसंशयस्तु भवेन्नामेदृशसर्वतोमुखव्याकरणाविर्भावात् प्रागेव ; आविष्कृते ह्येतादृशे व्याकरणे नैव तादृशसंशयस्य प्रसरतेति । अतश्च ज्ञायते पाणिनेः पूर्वं बाभ्रव्यकाले ऽपि नासीदेवं सर्वतोमुखं सर्वाङ्ग-सम्पन्नं व्याकरणं नाम किं मपीति पञ्चमम् ।

बाभ्रव्यः खलु ऋग्वेदस्य क्रमकारः ; अतो बभ्रुकृत्प्रातिशाख्ये तस्यैव नाम-ग्रहणम् ; तथा हयग्रीवो यजुर्वेदस्य । स एव चैतस्याः पद्धतेः प्रथमोद्गावकः । अत एवोक्तं महाभारते तत्पूर्वं मेव—“यत्तद्भयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् । सोऽह मेवोत्तरे भागे क्रमात्तरविभागकृत् । वामादेशित-मार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना”—इति ; एतदुत्तरं मुक्तं प्रदर्शितं पुरस्तादिहैव “पाञ्चालेन०—०क्रमपारगः”—इति । एवं कण्डरीकः खलु गानवशर्षिः सामसंहितायाः ऋग्वेदविभागस्य क्रमकृत्, ब्रह्मदत्तश्चाथर्वसंहितायाः ।

ताविमौ बाभ्रव्यस्यावर्णाधिति चास्ति तत्रैव महाभारते तदुत्तरम्—
 “नारायणाद् वरं लब्ध्वा प्राप्य योग मनुत्तमम् । क्रमं प्रथीय शिक्षाञ्च
 प्रथयित्वा स गालवः । कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान्
 (महाभा० शा०भो० प० ३४२ अ० १०१, १०२ श्लो०)”—इति । अपि च
 गालवश्चायं बाभ्रव्यपरशोऽपि पाणिनितः पूर्वज एव ; तदीयाष्टके हि
 “इको ऋषो ऽङ्गो गालवस्य (प० ६. ३. ६१.)”—इत्यादौ गालवनाम-
 स्मरणात् । तथाच गालवकालेऽपि नाविष्कृतं मेवं सर्वतोमुखं व्याकरणं
 मन्यथा कृतं नाम सामयोनिक्रमपाठेनेति धृष्टम् ।

अस्ति चैको ग्रन्थो वैदिकानां “चातुर्ज्ञानम्”—इति । ततश्च ऋक-
 संहिताग्रन्थे विसर्गसन्धीनां, सन्ध्यक्षरसन्धीनाम्, नान्तपदानाम्, समस्ता-
 समस्तानां च बोधो भवति । तथाहि—ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमेऽष्टके
 अग्निमीळे—इति वर्गे—“सुता विश्वा दधाना अजोषा इन्द्राः सोमपा इमा
 जुष्टा मत्सरा द्रप्ता घृतपृष्ठा यज्ञत्रा द्रविणीदा धानाः शुभाः पञ्चदश ।
 तुविजातौ दधाना इन्द्रे योगे चक्षसे महाधने ये बृहते ह्यमहे यजे मुञ्जिह्वौ
 भ्रियत एकादश ; ययकस्रधर्षीनां कर्त्तवीवन्तं य इति वर्जयित्वा । अवी.
 वधन् द्रुहन् आदित्यान् विश्वान् पर्वतान् पञ्च । पावकामने तदिसं द्वपदम्,
 द्रुहन् रोहयन्नेष आश्रुत्कर्गाकपदम्, सहस्रमातमं द्वितीयं नेष्टरिति
 दीद्यमौ इति दीद्यमौ ऋतेन द्वपदम् (१. १. १.)”—इति । पदगाढादयो
 वैदिकग्रन्था अप्येव मेव । एतादृशाश्च ग्रन्थाः स्युन्तावदेव कृतार्थाः यावन्नै-
 वाभिर्भूतं पाणिनीयसदृशं किं मपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् ; प्रचलिते ह्येता-
 दृशव्याकरणे विसर्गसन्ध्यादिसंशयानां प्रसरतैव कथं मिति सुधीभिरेवा
 कल्प्यतां समन्तादिति सप्तमम् ।

एव मन्ति चापरो ग्रन्थो वैदिकानां “सप्तसङ्ख्या”—इति नाम । तत्र ऋग्-
 वेदसंहितायाः प्रतिवर्गस्य पदानाम्, इतिकरणानाम्, द्विःखण्डानाम्, विस-
 र्गानाम्, मकारान्तानाम्, नकारान्तानाम्, तकारान्तानाञ्चेति सप्तानां सङ्ख्याः
 अङ्गाक्षरैर्निर्दिष्टाः । तथाहि—“अयं देवाय”—इति—प्रथमाष्टकौयद्वितीया-

ध्यायीयाद्यवर्गे “४३ । २ । ८ । १४ । ६ । २ । ० । १”-इति (२. १.१.) । एतेन तु निःसंशयं विज्ञायत एतत् ;— तत्र वर्गे त्रिचत्वारिंशदेव पदानि ; हे एव इतिकरणे (“हरी इति”, ‘पुनरिति’) ; अष्टौ एव द्विःखण्डानि (“रत्न-ऽधातमः”, ‘वचःऽयुजा’, ‘परिऽज्जमानम्’, ‘सुऽखम्’, ‘सबःऽदुघाम्’, ‘सत्य-ऽमन्ताः’, ‘ऋजुऽयवः’, ‘राजऽभिः’) । द्विःखण्ड मित्युक्ते समस्तस्यासमस्तस्य चावगृह्यस्यान्तःपदस्य पदस्य बोधो भवति । तथाहि—“अन्तः पदं येषां स्याद् विकारोऽनन्यकारितः । एतानि परिगृह्णीयाद् बद्धमध्यगतानि च (ऋ० प्रा० १०. ६८)”-इत्याह शौनकः । ‘अवगृह्याणि द्विःखण्डानि पूर्वात्तरपद्यभूतानि’-इत्यादि च तत्रोच्चटः । प्रदर्शितेखिह तु ‘रत्नऽधा-तमः’-इत्यत्र ‘रत्नानां धातमः’-इत्येवं समास इष्टः पदकारस्य शाक-ल्यस्य, तथैवान्येषा मपि पाणिनिपूर्वजानाम् ; किञ्च राजभिरित्यत्र अन्तः-पद-कार्यस्य न-सोपस्य कर्त्तव्यत्वात् तस्यापि द्विःखण्डत्व मन्तःपदत्व मिति । एवं तत्र वर्गे सन्ति चतुर्दशैव विसर्गाः ; नवैव मकारान्तानि पदानि ; हे एव स्तो नकारान्ते पदे ; तकारान्तं पदन्तु नास्त्येक मपीति । तदेव-मादीनां ग्रन्थानाञ्च प्रादुर्भावदर्शनात् गम्यत् एवास्मात् पाणिनीयाष्टकात् पूर्वं नासीदेव कि मपि व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्न मीदृशम्, यथा चैवमादीनां ग्रन्थानां प्रादुर्भाव एव न स्यादिति ; को हि नामाधीतपाणिनीयः पदच्छेदप्रभृतिज्ञानाय, विशेषतो द्विःखण्डज्ञानाय चैतादृशस्यापि ग्रन्थस्याध्ययने यतते साम्प्रत मित्यष्टमम् ।

एवं सन्ति च “तैठ”-प्रभृतयः सङ्केतग्रन्थाः प्राचीनतमाः । तत्तदनुग-तान्येव सङ्केताक्षराणि दृश्यन्ते वर्गाणां सूक्तानां साम्नां चान्तेषु । तादृशाक्षर-सन्निवेशैश्च तत्तद्गर्गादिषु प्रगृह्यसङ्ख्यादीनां निश्चयतावगम्यते । तथाहि— “अग्निमीडे (ऋ० स० १. १. १.)”-इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव “डै”-इति सङ्केताक्षरम् । तेन च ज्ञायते—तत्र वर्गे नान्त-विसर्गान्त-पदानां विषमत्वम्, द्विःखण्डानां तु समत्वम्, प्रगृह्याभावः, स्यन्तवैषम्यञ्चेति । वस्तुतः सन्ति तत्र वर्गे विसर्गान्तानि सप्तदश, द्विःखण्डान्यष्टौ ; अस्ति च

एक मेव नाम्नाम्, स्वान्तस्यैकम्, प्रसृष्ट्याभावश्चेति । एवं “दृतवती (ऋ०
 स०५.१.१४.)”—इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव खलु ‘भ्रू’—इति सङ्केताक्षरम् ।
 एतेन च तत्र वर्गं नान्त-स्यन्त-द्विःखण्डानां तैधम्यम्, विसर्गान्तानां
 साम्यम्, प्रसृष्ट्यास्यैकत्विंशत्,—इत्येवं बोधितं भवति । नास्ति च तत्र
 नान्तं स्यन्तं वा पद मेक मपि ; सन्ति च द्विःखण्डानि सप्तविंशतिः, विस-
 र्गान्तानि च पदानि चतुर्दश, प्रसृष्ट्यास्यपदानि सैकत्विंशदेवेति । तदेव-
 मादीनां ग्रन्थानां तदैवोपयोगो विशेषत आसीत्, यदा नासीत् पाणि-
 नीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं मपि ; पाणिनीये व्याकरणे, पाणि-
 नीयसदृशापरव्याकरणे वा व्युत्पन्नानां हि किं मेतादृशसङ्केतात्तराभ्यासेन ;
 ननु ते हि मन्वान् प्रपञ्चैव किमु नावगच्छेयुः प्रसृष्ट्यादीनि ? गच्छेयु-
 रेवेति चेदवश्यं मन्तव्यं नासीत् पाणिनीयात् पूर्वं पाणिनीयसदृशं किं
 मपि सर्वतोमुखं व्याकरणं मित्यत एव तादृशसङ्केतोपदेशाः समुद्भाविताः
 समादृताश्च तदानौत्तनैरिति नवमम् ।

यच्च वोपदेवकृतस्य कविकल्पद्रुमस्य भूमिकाया मिन्द्रादीनां शाब्दिकाना
 मुल्लेखो दृश्यते—“इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नपिण्णली शाकटायनः । पाणिन्य-
 मरजेनेन्द्रा जयन्त्यद्यादिशाब्दिकाः ॥ मतानि तेषां मालोच्य सर्वसाधारणः
 स्फुटः । * * * कविकल्पद्रुमो नाम पर्यैर्निष्पद्यतेऽत्र च ॥”—इति, तेनापि
 व्याकरणेषु पाणिनीयस्यादिमत्तानि विहन्यते ; शाब्दिकत्वव्याकरणकर्तृत्वयोः
 सामानाधिकरण्यनियमाभावात् ;— न ह्येवं कश्चिन्नियम उपलभ्यते, ये ये
 शाब्दिकाः, स्युरेव ते ते व्याकरणकर्तार इति ; व्याकरणकर्तृत्वाभावे हि
 शाब्दिकत्वं न भवतीत्येवं नियमो नैव विचारसङ्घः । तदेव मस्मन्मते,
 अत्रोक्तेषु शाब्दिकेषु इन्द्रस्य प्रतिपदपाठार्थेऽत्वेन शाब्दिकत्वं महाभाष्ये
 वर्णितं मेव, प्रदर्शितञ्च पुरस्तादिहैव (जुष्ट०) । चन्द्रस्तु व्याकरण-
 कर्त्तृति सत्यम्, परं न स पाणिनितः प्राचीनः ; पाणिनिभाष्यानुसारत
 एव तेन व्याकरणान्तरं प्रणीतं यतः । तथाहि राजतरङ्गिण्याम्—“चन्द्रा-
 चार्वादिभिर्लब्धा देशं तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तितं महाभाष्यं खलु व्याकरणं

कृतम् (१.१.७६.)"—इत्युक्तं पुरस्तात् प्रदर्शितं मेव । काशकृत्स्निन्तु शाब्दिक इति सत्यम्, परं न वैयाकरणः ; अपि तु मीमांसकः । तथाहि महाभाष्ये—“काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४ अ० १ पा० १ अ०)”—इति । शाब्दिकाना मन्यतमः खल्वापिश्लिरित्यतो “वा सुप्यापिश्लेः (६.१६२)”—इत्युक्त्या पाणिनिना सम्मानितो दृश्यते, अतः पाणिनिसमकालिकः तत्पूर्वकालिको वेति प्रतीयत एव, परं नैतेन तस्य व्याकरणकर्तृत्व मङ्गीकर्तृत्व मेव ; न ह्युपलभ्यते इदानीं प्राचीनतमे वा भाष्यादौ तद्याकरणस्य सत्तेति ; सामतन्त्रस्य च कर्त्ता खल्वापिश्लिरित्यस्ति च प्रवादः क्वाचित्कः । शाकटायनस्य तु ऋकृत्स्नं व्याकरणं मद्यापि विद्यत एव, परं न तेन समासतद्धितादीनां सर्वेषां बोधो भवति सर्वथा ; नापि च तेन सुझुपास्य इत्यादीनां साधनिका आद्यन्ते । न च तस्यात्र निरुक्ते व्याकरणत्वेन ग्रहण मियं गम्यते ; यास्केन हि प्रायो वैयाकरणेभ्यः पृथक् कृत्स्नैव तन्नामग्रहणं कृत मिति दृश्यत एव । तथाहि— “नामान्वाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाणीति गार्गी वैयाकरणाणां च (२ भा० ८३ पृ०)”—इति । अमरोऽपि न व्याकरणकृत्, नापि पाणिनेः पूर्वभव इति तु सुप्रसिद्ध मेव । जैनेन्द्रस्तु सत्यं मभवत् सर्वतोमुखस्यैव व्याकरणस्य प्रणेतेति ; दृश्यत एव हि तद्याकरणं मद्यापि, परं तस्य पाणिनिपरजत्वं तु सर्वं सम्मतं मेवेति दिक् ॥

यश्चैव प्रवादः,—आसीत् पुरा माहेशं नाम व्याकरणं पाणिनीयतो ऽपि बृहत्तरं पुरातनञ्चेति । तथा चोद्भटसोकोऽप्ययम्—“यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणाणांवात् । किं तानि पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे”—इति । तदेतस्य माहृपिठनिर्णयहीनत्वात् अप्रामाण्यं मेवेति विदुषां परामर्शः । मधुसूदन-सरस्वती तु प्रस्थानभेदे इदं मेव व्याकरणं माहेश्वर मित्याह । तथाहि—“तच्च बृद्धिरादैजित्वाद्यष्टाध्यायात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् ; अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम् ; तद्वार्त्तिकस्योपरि च

भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्ये मारचितम् । तदेतत् त्रिमुनि
 व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याचक्षते”-इति । “अइउय्”-इत्यादिषु
 चतुर्दशसु सूत्रेषु पुरासीत् षड्विंशत्याख्यानं नन्दिकेश्वरकृतम्, तदेव माहेश्व
 रमिति व्यपदिष्ट मिति च वृद्धाः । अस्मन्मते तु पाणिनीयद्वेषिणा केन घिदा-
 धुनिकेनैवैष श्लोकः प्रकाशितः, आसीन्माहेशं नाम अतिवृद्धं व्याकरण
 मिति प्रवादोऽपि तदनुगत एव ; ततो माहेश्वन्तु वस्तुतः खपुष्य मिव
 त्रैकालिकाभावसम्पन्न मेवेति ॥

किञ्चेह पाणिनीये अत्रि-शाकल्य-काश्यप-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोतम-
 कौण्डिन्य-जाबाल-वडवा-यस्क*-शाकटायन-कौरव्य-मगदूक-मधु-बभ्रु-
 पीला-कृष्णापि-त्रैशम्यायन-तित्तिरि-वरतन्तु-कौशिक-शौनका-गानव-
 भारद्वाज-चाक्रवर्म-स्फोटायन-आपिशलि-आङ्गिरस-कागलि-कठ-चमक
 -पाराशर्य-श्रिभालि-प्रभृतिवङ्गाचार्यनामस्मरणात् तेभ्यो ह्यवरजत्व मस्य
 पाणिनेः स्फुट मेवेत्यवश्यं स्वीकार्यम् ; परं न तथा स्वीकारे स्वीकृतं
 भवेत्,—एतत्पुरापि कश्चिदासीद्वाकरणग्रन्थ इदृश इति । वस्तुतस्तेषु
 केचिदाचार्याः पाणिनिसमकाला एव, तेषां भाषाव्यवहारतो ज्ञातानि तेन
 भगवता तेषां शाब्दमतानि ; ये केचन तत्पूर्वभवाः, तेषा मपरशास्त्रीय-
 ग्रन्थादिदर्शनादपि सम्भवेन्नाम तदीयशाब्दमतज्ञानम् ; ये तु व्याकरणा-
 कर्तारोऽपि, तेषां तान्यपि व्याकरणानि, न ह्येतादृशानि सर्वतोमुखानि
 सर्ववेद-लोक-विषयाणीति चावश्यं मुररीकर्तव्यं मस्मत्प्रदर्शितहेतुभिः,
 निर्वीजादृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ।

गरुडपुराणोक्तस्य कुमारव्याकरणस्य तु वोपदेवकृतात् सुगधबोधदपि
 आधुनिकत्वम् ; तत्र “तिप्तसन्ति प्रथमो मध्यमः सिप्यस्थोत्तमपूरुषः ।
 निम्बस्मत्तः “रूस्मै तु पदानाच्चात्मनेपदम्”-इत्यादिपाठादेव स्फुटम् । अत्रि-
 पुराणाद्युक्तानि व्याकरणानि तु वाल्मीकिङ्गनानीव । कार्तिकेयोक्तव्याकरणा-
 दीन्यपि पाणिनीयप्रवेशाय कृतान्येवेत्यल मिह वृद्धकल्पनेनेति ।

* नायं निहन्तकृद् यास्कः ।

† नायं प्रतिशास्त्रादिकृत ।

तदेवं पाणिनीयस्यैवादिद्याकरणत्वात् यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यत्र क्वचित् व्याकरणनामोक्तेषु दृश्यते, तत्सर्वं मेव यास्कस्य पाणिनीयपरभवत्वे विनिगमकम्; न हि यास्कीयनिरुक्तात् पूर्वं किञ्चन सर्वतोमुखं व्याकरणं पाणिनीय मन्तरेण स्थित मिति पाणिनेर्यास्कपूर्वजत्वं सुवचम् ॥

सोऽयं भगवान् पाणिनिः खलु युधिष्ठिरवासुदेवार्जुनेभ्यः परभव एव ; तदीयेऽष्टके “गवियुधिभ्यां स्थिरः (८. ३. ६५.)”—इत्यस्य, “वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (४. ३. ६८.)”—इत्यस्य च सूत्रस्य दर्शनात् । किञ्च पारि-
क्षिताद् जनमेजयाच्चायं किञ्चिदुत्तरभवः ; एतदीये ह्यष्टके जनमेजयपद-
साधनायैव “एजेः खष् (पा० ३. २. २८.)”—विधानात् । जनमेजयन्तु
युधिष्ठिर-द्वितीयभ्रातुरर्जुनस्यैव पौत्रः । अर्जुनः खलु “शतेषु षट्सु सार्द्धं
यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणा मभवन् कुरुपाण्डवाः (१. ५०.)”—
इतिराजतरङ्गिणीलेखदर्शनात् कलेः सप्तमशताब्द्यां स्थित इति ध्रुवम् ।
ततश्च जनमेजयः खलु कलेरष्टमशताब्दीज इत्येव सम्भाव्यते । व्यासोऽपि
कश्चित् तदानीं मासीदिति च महाभारताख्यानादिभिर्ज्ञायत एव ; तस्य
व्यासस्य पुत्रः शुकोऽपि तच्छताब्दीज एव भवितुं मर्हति, परं यतश्च
व्यासपुत्रशुकवाचकवैयासकिसाधनाय न कश्चिद् दृश्यते योगः पाणिनीयः,
दृश्यते च “व्यासवरुण० (पा० ४. ३. ६७. वा०)”—इति वार्त्तिकम्, अतो-
ऽवगम्यते वैयासकिपरिचयो नैव विदितः पाणिनेरित्यपि । एतावता
व्यासपुत्रस्य शुकस्य लोके ख्यातिप्रतिपत्तिनाभात् पुरैव प्रणीतं मिदं
मष्टकम्पाणिनीय मिति । तदित्यं सम्पद्यते,—कलेरष्टम्या मेव शताब्द्यां
खीष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशशताब्द्यां किल भूषयामास स पाणिनि-
रिमं मार्यावर्त्तं मितौति ॥

(व्याङ्गिः) उक्तं पुरस्तात् (जि ६०) बहृकंप्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य
पाणिनिपरजत्वम्, यास्कस्य तु ततोऽप्यर्वाचीनत्वम् ; तदेवावसरप्राप्त
मिदानो निर्गतुं मादौ व्याङ्गिविषयेऽपि किञ्चिद् ब्रूमः । तथाहि— अस्ति
पाणिनेरष्टके स्वरप्रकरणे “आचार्योपसर्जनखान्तेवासी (६. २. ३६.)”—

इति सूत्रम्; अत्र च कृतः सन्देहो वार्त्तिककारेण—“आचार्योपसर्जने ऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात् सन्देहः”—इति ; “आपिश्ल-पाणिनीय-व्याङ्गीय-गौतमीयाः, एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि, तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्य मिति”—इत्येवं च तद्भाष्ये तत्सन्देहोप-पादनम् । अत्र हि सन्देहोदाहरणे आपिशलादीनां ननु “अभ्यर्हितश्च (पा० २. २. ३४. वा०)”—इति शासनात् अभ्यर्हितक्रमेणैवान्ति सन्निवेशः ; अभ्यर्हितत्वञ्च तेषां स्वस्वाचार्यपौर्वापर्यमूलक भवेति । तथा च आपि-श्लितः पराचीनः पाणिनिः, पाणिनितश्च पराचीनोऽयं व्याङ्गिरिति तु व्यज्यत एव ; किञ्चेह कात्यायनीयोदाहरणे व्याङ्गीयशब्ददर्शनात् कात्या-यनात् खलु प्राचीनोऽयं व्याङ्गिरित्यत्र च कान्ति वक्तव्यता ? तदेतस्मा-देकस्मादेवोदाहरणविन्यासाद् द्वे एव विज्ञाते,— व्याङ्गेः पाणिनितोऽव-रत्वं कात्यायनतः पूर्वजत्वञ्चेति

स च व्याङ्गिः, ‘सङ्ग्रह’-नामकस्य पाणिनीयव्याख्यानविशेषस्य प्रणेता । तत एवोक्तं महाभाष्ये पम्पाशायाम्—“सङ्ग्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्,—नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः,— यदेव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्य मिति”—इति । “सङ्ग्रहे = ग्रन्थविशेषे”—इति च तद्व्याख्यायां कैयटः । “सङ्ग्रहो व्याङ्गिकतो लक्षण्योक्तसङ्ग्रहो ग्रन्थ इति प्रसिद्धः”—इति च तद्वि-वरणे नागेशभट्टः । तदेतस्मादेकस्माच्चेमे विदिते—व्याङ्गिरेव सङ्ग्रहस्य कर्त्तेति, स तु पाणिनितोऽवरत्त्वञ्चेति ।

स च दाक्षायण इत्यप्युच्यते । अन्ति पाणिनिमूत्रम्—“उभयप्राप्तौ कर्मणि (२. ३. ६६.)”—इति । “शेषे विभाषा”—इति च तत्र कात्याय-नस्य वार्त्तिकम् । “शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः ; शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिः”—इति च तदुदाहरणानि । तदेतदामूलसमालोचनया च त्रीणि विज्ञातानि भवन्ति,— दाक्षायण इति

सङ्ग्रहकर्तृव्याहारेव नामान्तरम्, स च पाणिनितोऽवरजः, कात्यायनतोऽयजश्चेति ।

ये केचिदाहुः— दाक्षायण इति युवप्रत्ययदर्शनात् तस्य खलु व्याडेः दाक्षीयुष- (पाणिनि)-समकालिकत्वम्, तदसङ्गतमेव; न हि समकालिक-ग्रन्थे एवेदृशी अद्वा समुत्पद्येत, यत् तत्र लक्ष्मणोकात्मकं व्याख्यानमारचयेदिति । नापि हि पाणिनिकाले एव पाणिनीयसूत्राणां मेवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं भवितुमर्हति; तदानीन्तनानां सर्वथा मेवातिबुद्धित्वात्; किञ्च सूत्रकाले एवैवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं चेत्, तादृशसूत्रप्रणयनं सूत्रकाराणां मसङ्गतमेव स्यात्; न हि लोकहितचिकीर्षुभिः पाणिन्यादिभिः लोकविडम्बनायैव दुर्बाधसूत्ररचनं सम्भाव्यते । अतोऽस्मन्मते तु पाणिनि-जन्मतोऽन्यूनद्विशताब्द्यन्तरे जातोऽयं व्याडिः, तदानीन्तनानां पाणिनीयावगमे कष्टमेवानुभूय सुहृद्भूत्वैवान्वाचयन्ते तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहं नाम; न हि द्विशताब्दी मन्तरा तथा मन्दबुद्धित्वं सम्भाव्यते, यथा च सूत्रबोधाय तादृशमतिबृहद् व्याख्यानमतिप्रयोजनीयं भवेदिति ।

आदिदत्तस्यैवापत्वं युवा स्याद् दाक्षायणो नान्यः, एवमपि न नियमः; दक्षगोत्रीयस्य श्रुततमस्यापि यस्य कस्याप्यपत्वं युवा भवितुमर्हत्येव दाक्षायण इति; तत्र वाधादर्शनात्, जीवदंश्यत्वमात्रस्यैव युवसञ्ज्ञानिदानत्वाच्च । जीवदंश्यत्वन्तु श्रुततमस्यापि हि उपलभ्येत चेत्, तत्रापि युवसञ्ज्ञया भवितव्यमेवेति वैयाकरणानां सिद्धान्तः ।

किञ्च युवप्रत्ययस्तु जीवदंश्यादावेव भवति नान्यत्रेति च न नियमः; अपि जीवदंश्यादौ भवत्येवेत्यपि नायं नियमः; वार्त्तिककार-कात्यायनेन हि “बृहस्य च पूजायाम्” युवसञ्ज्ञा विहिता, “यूनश्च कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञा” अपि कृतैवेति युवसञ्ज्ञा मधिकृत्य महाभाष्ये लघुश्रन्देन्दुशेखरे चैतत् सर्वमेव सूच्यते । तदेवं दक्षगोत्रजो मान्यः कश्चिदद्यतनीयोऽपि दाक्षायण इत्युच्येतैव, किं सङ्ग्रहकारस्य व्याडेः दक्षगोत्रविभूषणस्य ?

अन्यच्च; यदि हि नाम स व्याडिः पाणिनेः समकालिको मातुलपौत्रश्च

स्यात्, तर्ह्यवश्यं दृश्येत सूत्रमयुक्ते 'व्याख्यादयः शालायाम्'-इत्येव ;— न च
 "व्याख्यादयः शालायाम् (६. २. ८६.)"—इति ; व्याडिशालाया एव पाणिने-
 र्मनसि पूर्वोदयसम्भवात् । तत्रैव व्याख्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठः खलु
 व्याडेः पाणिनिसमकालिकत्वं बोधयतीत्यपि वक्तुं न युज्यते ; गणपाठे हि
 काले काले शब्दाः सन्निवेश्यन्ते,—इति तु सर्वैस्वररुक्त्तव्यमेव । सिद्ध
 मित्यं व्याडेराचार्यस्य व्यादिव्याकरणाचार्यात् पाणिनितो ब्रह्मकालपरत्वं
 वार्त्तिककाराच्च कात्यायनात् ब्रह्मपूर्वजत्वमपीति ॥

(शौनकः) प्रातिशाख्यकृत-सङ्ग्रहकृतोः शौनक-व्याड्योश्च समकालिकत्व
 मवगम्यते । अस्ति हि शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्येऽसकृद् व्याडेःश्लेषः, अस्ति
 च व्याडिकृतायां विकृतवल्गुमसकृच्छौनकस्यावगमश्च । तद्यथा,—

शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्ये व्याडेःश्लेषः—“परिग्रहे त्वनार्धान्तात्तेन
 वैकाक्षरीकृतात् । परेषां न्यासमाचारं व्याडिस्तौ चेत् स्वरौ परौ (३प०
 ८.)”—इति । “अनार्धादितिकरणात् परेषां मन्त्रराणां न्यासमनुदात्तत्व
 माचारं गम्यते व्याडिराचार्यः”—इत्येवमादिकश्च तत्रोल्बटकृतं भाष्यम् ।
 तथा “उभे व्याडिः समस्तरे (३प० १३.)”—इति । “व्याडिस्त्वाचार्यः”—
 इत्यादि च तद्भाष्यम् । “व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः (६प० २१.)”—
 इति । “व्याडेराचार्यस्य”—इत्यादि च भाष्यम् । अपरश्च “समापाद्यं
 नाम वदन्ति षत्वं तथा षत्वं सामवशांश्च सन्वीन् । उपाचारं लक्ष्मणतश्च
 सिद्धमाचार्या व्याडिशकल्यगार्ग्याः (१३ प० ३८.)”—इति । “तथा
 वदन्ति के ? आचार्याः,—व्याडि-शाकल्य-गार्ग्याः”—इत्यादि च तद्भा-
 ष्यम् । अपरमपि “व्याडिर्नासिक्यमनुनासिकं वा (१३ प० ४४.)”—इति ।
 “व्याडिराचार्यः”—इत्यादि च तत्र भाष्यम् । तान्येवमादीनि व्याडि-
 मतानि तु पाणिनीयव्याख्यानरूपात् सङ्ग्रहग्रन्थादेव शौनकेन सङ्गृहीता-
 नीत्यपीह ध्येयानीति ।

एवं व्याडिकृतायां विकृतवल्गुमसकृच्छौनकस्यावगमः—“अनुलोमे यथा-
 क्रमम् (वि० व० १. ८.)”—इत्यत्र “यथाक्रमशब्देन प्रातिशाख्योक्ता अन्व-

शरद्वैप्रादयो ऋषयः”—इत्याह विद्वत्कौमुदीकृतम् । तथा ‘युक्तमे
कमवत् सन्धिः (१. ११.)”—इत्यत्र च “विपर्ययक्रमसन्धौ श्रौणकोक्ताः
द्वैप्रादिसन्धयो भवन्तीत्यन्वयः”—इत्यादि षाह स एव कौमुदीकृतद्वैप्राचार्यः।
तत्रैव “ढकारादिविधानम्”—इतिव्याख्यायां चोक्तम्—“ढकारस्य ळका-
रादेशः श्रौणकोक्त एव”—इत्यादि । तथायेऽपि “एकारौकारपरस्तु
अकारोऽभिनिहन्वते (१. १३.)”—इत्यस्य कौमुद्याम् “उदयाहसन्धौ
श्रौणकाचार्यैः प्रकृतिभावनिमित्तं प्रापितः ‘प्रकृत्यान्तः (पा० ६. १. ११५.)’—
इत्यनेन सूत्रेण”—इत्यादि । स्पष्टं चास्ति तत्र श्रौणकनामोक्तेः “उदात्ता-
दिविधानं तच्छौनकोक्तं भवेदिह (वि० व० १ प० १५ श्लो०)”—इति ।

अतो मन्यते सुदृनुमितं श्रौणकव्याख्योः समकालिकत्व मिति । तत्र च
प्रथमं तावत् व्याडिराचार्यः पाणिनेरष्टकं भवकम्यं सङ्गृह्य मारचितवान् ;
ततः श्रौणकाचार्यः शाकलसंहितायां विशेषाख्यापनाय प्रातिशाख्यं प्रणीत-
वान् ; ततश्च तत्परिशिष्टस्यानीया अष्टप्रकरणा विद्वत्तिसौ कृता पुन-
स्तेनैव व्याडिनेत्यपि प्रतीयते तत्तदयस्यसमालोचनादिभिरिति ।

एतौ च श्रौणक-व्याडी गुरुशिष्यौ,—इत्येतदपि विद्वायते, तत
एव विद्वत्तिसौयस्यात् । तथाहि तन्मङ्गलाचरणे—“नत्वादौ श्रौण-
काचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम्
(२)”—इति । एव मपि सिद्ध मेतयोः समकालिकत्वम् । तस्मान्नून
मसौ प्रातिशाख्यकृच्छौनकः पाणिनेः परभव एवेति ।

ननु श्रौणकस्य पाणिनिपरभवत्वं सत्य मेवेति चेत्, कथं न तत्कृते बङ्ग-
प्रातिशाख्ये पाणिनेर्नामोक्तेः ? अत्रेदं सम्भाव्यते,— यथा च सम्प्रति
भट्टोजिदीक्षितकृता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी नाम वृत्तिः प्रचलिता,
अत एवाविशेषेण ‘पाणिनीयव्याकरण मधीते’—इत्युक्ते तद्वृत्तिसमन्वितस्यैवा-
ध्ययनस्य बोधो भवति, ‘कौमुदी मधीते’—इत्युक्ते च पाणिन्यष्टका-
न्विताया एव तस्या वृत्तेरध्ययनं प्रतीयते, अपि च व्याकरणकारोक्तेः-
प्रसङ्गे तद्वृत्तिकर्तुः दीक्षितस्यापि नामोक्तेः क्रियत एव ; तथैव श्रौणककाणे

अपि सङ्गच्छन्तुः स्यैव व्याकरणत्वेन प्रसिद्धिरासीत्, सङ्गच्छकारस्य च तस्य
 व्याहारेण व्याकरणस्यैव इति । तदुक्तं मन्त्रि ज्ञेयचन्द्रोये चाभिधानचिन्तामञ्जौ
 —“ससूत्रस्यैवपदं महार्थम् (१२. २८.)”—इति सङ्गच्छ-विवरणम् ।
 तदेवं व्याहारेणैव प्राणिनेरुक्तेः सिद्धः । सत्येवं श्रौतकीयप्राति-
 शाख्यादौ यत्र क्व च व्याकृतिविषये व्याहारेणार्थस्य नामोल्लेखो वृश्यते,
 तत्सर्वं मेव प्राणिनिमतस्मारकम् ; व्याहारेः खलु प्राणिनीयव्याख्यात्वेनैव
 वैयाकरणत्वसिद्धेः ; न हि व्याहारेण व्याकरणसूत्रकारः । तथाच— यद्
 दृश्यते ऽत्र “व्याहारेणैव मनुनासिकं वा (४० प्रा० १३ प० ४९.)”—
 इति, तदिदं “मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (१. १. ८.)”—इत्यस्य प्राणि-
 नीयस्य सूत्रस्यैव व्याहारेण व्याख्यानं श्रौतकेन संस्तुत्योल्लिखितं मित्येव
 गम्यते । एव मन्यत्रापि । भाष्यकृताप्युक्तं पस्पशायाम्— “अथ व्याकरण
 मित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् । * * * । न हि सूत्रत एव
 शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । किन्तर्हि ? व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं
 विद्यूहीतं व्याख्यानं भवति ? न केवलाणि चर्चापदानि व्याख्यानम्—
 ‘वृद्धिः, आत्, ऐच्’—इति । किन्तर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्,
 वाक्याध्याहारः—इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति”—इति । अत एव चोक्तं
 दृश्यते वृत्तौ — “ससङ्गच्छं व्याकरणं मधीते”—इति (पा० ६. ३. ७६.) ।
 अपि च श्रौतकीये हि तत्र प्रातिशाख्ये आचार्यपदेनापि प्राणिनेः
 स्मरणं वदन्तु ज्ञेयते । तथाहि—“अथावाद्यानवसानेऽप्रत्यक्षानाचार्या
 आङ्गरेनुनासिकान् खरान् । तत्रिमात्रे शाकशा दर्शयन्त्याचार्यशास्त्रा-
 परिलोपहेतवः (१. ४. १.)”—इत्यत्रावश्यं प्राणिनिहवम् “अथोऽप्रत्यक्ष-
 स्यानुनासिकः (८. ४. ५७.)”—इत्येव सूत्रं ज्ञेयभूतं मिति स्वीकार्यं मिति ॥

किञ्च प्राणिनीयप्रणयनात् पुरा कस्यापि प्रातिशाख्यग्रन्थस्य प्रचारः
 समभवदित्यपि न प्रतीयते, क्वचिदपि प्राणिनीयसूत्रे प्रातिशाख्यशब्दा-
 दर्शनात् ; प्रातिशाख्यशब्दश्रुत्युत्पत्तये वार्तिककृतकृतयत्नस्योपलाभाच्च ।
 तथाहि—“गम्भीराह्वयः (४. ३. ५८.)”—इति सूत्रे उक्तं ज्ञात्यायनेन “अप्रक-

रगो परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति ; परिमुखादिगञे एव च दृश्यते “प्रतिशाख”—इति । परिषच्छब्दस्तु द्विर्दृश्यते पाणिनीयेऽपि, परं न तत्र तत्र प्रातिशाख्यार्थोऽवगम्यते ; अपि तु गाथकाद्यर्घं एव । तथा “पार्श्वदक्षतिरेषा तत्र भवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्द्धं एकारोऽर्द्धं ओकारो वास्ति (१ अ० १ पा० ७ आ०)”—इति महाभाष्यवचनस्य नागेशादिकृतं व्याख्यानं चालोच्यम् ।

वस्तुतस्तु शाखाविशेषेषु व्याकृत्यादिविशेषबोधनपरा एव प्रातिशाख्य-ग्रन्थाः, सामान्यतः सर्वशब्दानुशासनाय प्रवृत्तात् पाणिनीयाद्याकरणादवरजा एव भवितुं मर्हन्ति । अतस्तथैवोक्तं बङ्गकप्रातिशाख्यशास्त्रप्रयोजनश्लोक-व्याख्यानावसरे तत्तृतीयवृत्तिहृतोव्वटेन, हृतश्च तत्र पाणिनिसूत्रोद्धरणम् । तथाहि—“तथा व्याकरणे यत् सामान्येन, यथा—‘ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तप्-कु-चोरुष्याणाम् (पा० ६. ३. १३३.)’—इति, तद् व्यवस्थापयितुं मिदमारभ्यते ; न सर्वत्रैतानि पदानि अस्यां शाखायां दीर्घा भवन्ति । यथा—”—इत्यादि । एव माधर्व्यप्रातिशाख्येऽप्युक्तं स्वयं सूत्रकृतैव “एव मिहेति च विभाषाप्राप्तं सामान्येन”—इति । सामान्येन लक्षणेन पाणिनीयेन यद् विकल्पेन प्राप्तम्, तदेव मस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति च तदर्थः । अत एवोक्तं महाभाष्यकारेण च—“अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्, बङ्गल मन्यतरस्या मुभयथा वा एकेषा मिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः प्रत्याः शक्य आस्थातुम् (म० भा० २ अ० १ पा० ३ आ०)”—इति ।

अथ केषाञ्चिन्नये प्रातिशाख्यज्ञानक एवैकः सूक्तद्रष्टा, मण्डलद्रष्टा, कल्पकृत्, शाखाप्रवक्ता चेति । पूर्वप्रदर्शितानि षड्गुरुशिव्यवचनान्येवात्र बीजं मुपलभ्यते ; तत्रापि नामैक्यमेव, नान्यत् किञ्चनेत्यस्माकम् । समासतः खण्डितश्चैतत् पुरस्तादेव (घि ए०) । वस्तुतस्तु शुनकवंशीयाः अद्य-तनीया अपि श्रौतका एव ; तस्मान्नामैक्यबीजकं तादृशं मद्भुतमतं त्वतिभ्रमविष्टम्भितं मिवैव प्रतिभाति ; न हि तत्र किमपि भागं लक्ष्यते,

प्रकृत लक्षणा एव वादा बहवः । तेषां कतिचित् पुरस्तादेव ध्वनिताः * ,
प्रदर्शयिष्यामस्योपरिष्ठादपि (वेदसमासोचने) कतिचिद् । इह च किञ्चित्
प्रकटयामः ।—

प्रातिशाख्यकारस्य श्रौतकस्य तु मुनित्वेन व्यवहारदर्शनात् ऋषिकाणात्
परमवत्त्व मद्ययुगीयत्वम् । तथाहि—“तन्मादौ श्रौतकाचार्ये गुहं वन्दे
महानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्वदेदं मद्ययुगं कोकविभूतम्”—इति विद्वत्तिसङ्गा
व्याडिसोचनम् (२) ; न हि तेन तथोक्तम् ऋषोऽत्र मिति । पाणिन्यादीनां
पतञ्जल्यन्तानां मद्ययुगीयानां मेव हि मुनित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः
सर्वत्र, ऋषित्वेनापि व्यवहारस्त्वापेक्षिकः पूजार्थञ्च ; पतञ्जलेः परमवानां
महाभारतकारादीनां तु सर्वेषां मेव कवित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः
सर्वत्र, मान्यार्थं एवर्षित्वेन व्यवहारस्त्वौपचारिकः ; पाणिनिपूर्वजानां मापि-
शलि-शाकटायन-गार्ग्य-शाकल्य-कल्पकृष्णश्रौतक-मायख्य-पाराशर्यप्रभृतीनां
त्वाचार्यत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेन व्यवहारस्त्वाति-
देशिकः ; तेभ्योऽपि प्राचीनतमानां पुराकल्पश्रुतानां वसिष्ठ-वामदेव-
सूक्तमखिलदृक्श्रौतकादीनां मन्त्रद्रष्टृणां मेव ऋषित्वं मुख्यं मिति तु प्रति-
पादितं पुरस्तादेव (खु-गौ ८०) । तदेवं प्रातिशाख्यकृष्णश्रौतको नूनं मद्य-
युगीयः ; तत्रापि व्याडिसमकालिक इति पाणिनिपरत्रस्तातो नास्य
कथं मपि युज्यते सूक्तद्रष्टृत्वादिक मितोऽप्यपास्तं षड्गुणशिव्यमतम् ।

एवञ्च यद्यपि बहूनां मेव वैदिकग्रन्थानां प्रणेतृनाम श्रौतक इत्येवं
ऋयत एव, परं न हि तन्मात्रेणैव तेषां सर्वेषां मेक एव प्रणेतृतेति प्रामाण्य
सुपगन्तुं महतीति श्रौतकानां विभिन्नव्यक्तित्वं मसमकालिकत्वञ्च सुतरां
सम्पद्यत एव । वर मनुमीयते,—शिक्षास्तु श्रौतकाचार्यः खलु पाणिनेः
पूर्वजः ; प्रोक्ताधिकारे “श्रौतकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३. १०६.)”—इति सूचीय-
शेखरे “छन्दसि किम् ? श्रौतकीया शिक्षा”—इति प्रत्युदाहरणदर्शनात् ।

कल्पकृत् श्रौतकाचार्यस्तु ततोऽपि पुरातनः ; तत्रैव तद्ग्रन्थस्यैवोदाहरणत्वेन बोधनात् ; इन्द्रस्वसामानाधिकरन्ध्रेण प्रोक्तत्वं मेव हि तादृशोदाहरणत्वे वीजम् । यस्तु कल्पकृत्, स एव कर्ता शाखाप्रवचनस्यापि । तथा द्युद्धृतं विक्रतिकौमुद्यां गङ्गाधरमट्टाचार्येण—“शाकलाः श्रौतकाः सर्वे कल्पं शाखां प्रवक्षते(१. ४.)”—इति । तत्रैतः पाठभेदकल्पभेदावेव शाखाभेदहेतू । मण्डलशब्दः श्रौतकर्षेस्तु द्रष्टृत्वेन व्यवहारात् ततोऽपि प्राचीनत्व मन्व-युगीयत्वञ्च ; न ह्येतद्युगीयस्य कस्यापि द्रष्टृत्वेन परिचयः ज्ञाप्युपलभ्यते ; अस्ति चैतस्य श्रौतकस्य द्रष्टृत्वेनैव व्यपदेशः,—“द्वितीयं मण्डलमपश्यत्”—इति (खू० पृ०) । मण्डलशब्दस्तु वैदिकमन्वद्वक्तानां सङ्ग्रह-विशेषस्यैव वाचकः ; तदाह सर्वानुक्रमखीकृष्णैकौऽपि—“तत्तद्विद्वृष्टानां वङ्गनां सूक्तानां मेकर्षिकटंकः सङ्ग्रहो मण्डलम्”—इति, “सम्पूर्णं ऋषिवाक्यन्तु सूक्तमित्यभिधीयते”—इत्यादि च । ततस्तस्माच्च तादृशसङ्ग्रहकारात् श्रौतकात् प्राचीनोऽन्य एव श्रौतकर्षिः सूक्तकारः,—इत्यप्यविचारितमेव सिद्धम् । ‘आर्थ्यनुक्रमखी’-प्रभृतीनां दशाना ऋग्वेदीयग्रन्थानां तु प्रख्येता बभूवु चैकः श्रौतक इति च सर्वानुक्रमखीकृतौ षड्गुरुशिष्यः । तथाहि—“श्रौतकीया दशग्रन्थान्त ऋग्वेदस्य गुप्तये । आर्थ्यनुक्रमखीत्याद्या हान्दसी दैवती तथा । अनुवाकानुक्रमखी सूक्तानुक्रमखी तथा । ऋक्पादयोर्विधाने च बार्हद्देवतमेव च । प्रातिशाख्यं श्रौतकीयं स्मार्त्तं दशममुच्यते”—इति । नात्र वादं पश्यामः । एवञ्च य एव प्रातिशाख्यकृत् स एव आर्थ्यनुक्रमख्यादीनां अपि प्रख्येतेति सर्व एवैते ग्रन्थाः पाणिनीयतो वङ्गत्तरभवाः ; प्रातिशाख्यकृत्सङ्ग्रहकृतोर्गुरुशिष्यत्वेन समकालिकत्वप्रतीतेरिति (भो० पृ०) ।

स एव श्रौतकः, षड्गुरुशिष्यकथितो महाभारताख्यानप्रसिद्धो ऋहपतिरित्वेव चेत्, पाणिनेरुद्धशताब्दीपरजः स्यात् । तथाचाह षड्गुरुशिष्यः—“आसीद् ऋहपतिर्यो वै नैमिषारण्यवासिनाम् । शतानीकावराज्ञे वै जनमेजयसूत्रवे”—इत्यादि । तदपि न ; व्याडिसमकालिकत्वादस्य ;

याङिश्च हि पाणिनितोऽन्यत्र द्विश्रताब्दीपरजन्मत्व मनुमित मितः एव च ।
 (भृ० पृ०) । तदेवम् सर्वाङ्गमन्वीभाष्ये दृष्टानि बहुश्रुतश्रव्योक्तानि श्रौतक-
 परिचायकवचनानि सर्वाङ्गेष्वस्मान् विस्मापयन्ते एव । तत्त्वतो बहुकृप्राति-
 प्रात्यकारः खल्वेष श्रौतको यतो व्याङिसमकालिकः, तत एव कलेऽन्यु-
 कादश्रुताब्द्यां खीष्टजन्मतश्च द्विसहस्राब्दीतः प्रागिहाक्रीडदिति चोप-
 लभ्यत एवेति ।

(यास्कः) निरुक्तकारोऽयं यास्कस्तु तस्मादस्माच्च श्रौतकात् परा-
 धीन एव । दृश्यते ह्यत्र निरुक्ते (२ भा० ११६ पृ०) श्रौतकीयप्राति-
 प्रात्यक्षत्र मुद्गतम्—“पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)”—इति ।
 उक्तश्चेह—“पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि (२ भा० ११६ पृ०)”—
 इति । अतोऽस्मान्निरुक्तात् पूर्वं मेऽप्रखीताः प्रायः सर्व एव प्रातिप्रात्य-
 यस्या इत्यप्यनुभवाम एवेति ॥

यत्तु केन चित् “न दाश्रतय्येकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः”—इतिप्राति-
 प्रात्योक्तिदर्शनात् यास्कस्यैतस्य श्रौतकाग्रजत्वं निर्गतम् ; तस्य तु मुने एव
 कृतः कुठाराघातः पुरस्तादेवेति (खा पृ०) ।

तथाच निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु श्रौतकपरश्रुताब्दीज इत्यपि वक्तुं
 शक्यते, सम्पद्यते च तथा पाणिनितः त्रिश्रताब्दीपरजन्मत्व मस्य ;
 नापि हि त्रि-चतुःश्रताब्दी मन्तगा मनुजाना मेतादृशं बुद्धिवैजात्यं
 सम्भाव्यते,— यत्रैकेनैव सूत्रेण कृतार्थो मुनिः, तदर्थ एवैवं बृहद्दयया
 प्रयोजनीयो भवेत् ;—एषोदरादीनीति सूत्रेणैव साधितं पाणिनिमुनिना
 प्रायः सर्वनैरुक्तकार्यं मिति तु बोधितं मेव पुरन्तान् (ए, जी पृ०) । एवञ्चेद
 मेव स्फुटं प्रतीयते पाणिनिकाले श्रियानां भाषाव्यवहारत एव पदाना
 मर्थाः प्रतीयन्ते स्म, अत एव सूत्रयामास एषोदरादीनीति ; तत उत्तर-
 कालम् जाते हि श्रियाना मपभाषाव्यवहारवाङ्मये, सञ्जाते च बुद्धि-
 मानिन्ये ऽवश्यं मेव विशेषतो निर्वचनार्देवकृत्यत्व मुपगतं मत एव
 प्रकृतं मिदं निरुक्तं यास्कौय मिति । तदेवं कलेर्दादश्रुताब्द्यां खीष्ट-

जन्मतस्त्रोन्विंशशताब्दीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति सिद्धम् ॥

पाश्चात्याध्यापकगोल्ड्फूकरोद्भाषितप्रमाणतो बोध्लिङ्गीयं न्व माबद्ध
च अपारकालपारावारे विचरन्तो वय मिमं यास्क मपश्याम ;—कस्यां तु
वेलाया मासीनः स प्रणिनायेदं निरक्त मिति ।

साधवो येन गच्छन्ति तेन गच्छन् न दोषभाक् ।

निन्दा वा यदि वा शंसा नानुगानां हि युज्यत इति श्रम् ॥

(८)

अथेदानीं विचार्य मन्ति,—कैमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिर्यास्कस्येति ;
“प्रयोजन मनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते” । किञ्च, “सर्वस्यैव हि
शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य चित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्
केन मृह्यते ?” न केनापीति भावः । अतोऽस्य च यास्कस्यात्र प्रवृत्तेः
प्रयोजनं वक्तव्य मेव । न चात्र साङ्ख्यकर्तुः सृष्टिविषयकः प्रश्न इवायं
विचारः स्वार्थः परार्थो वास्यारम्भ इति निर्णयायेति ; न ह्यन्धप्रकृति-
रिव कोऽपि केवलं परार्थं कि मपि कर्त्तुं मुत्सहतेऽवेति धीमतां सिद्धान्त
एव । अत एवाह भगवान् पतञ्जलिः—“नेह कश्चित् परोऽनुमृहीतव्य इति
प्रवर्त्तते, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम,
तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ;—पारलौकिकश्च नो भविष्यति, इह नः प्रीतो
गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, एतेऽपि
स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ; भक्तं चैलञ्च लक्ष्यामहे, परिभाषाश्च न नो भविष्य-
न्तीति (“परिभाषाः = दण्डनादिकाः” कै०) । तथा य एते श्रित्यनो
नाम, एते च स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ; वेतनञ्च लक्ष्यामहे, मित्राणि च नो
भविष्यन्तीति (३ अ० १ पा० २ अ०)”—इति । हरिष्याप्युक्त मेव
मेव—“निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तन्ते सर्व एव स्वभूतये । अभिप्रायानुरोधोऽपि
स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये”—इति । एष चाश्रयोऽस्य प्रश्नस्य— यथा च खलु
ऋक्तन्त्र-व्याकरणस्य ऋग्वेद एव विषयः, सामतन्त्र-व्याकरणस्य सामवेद

एव ; तथैवास्यापि शास्त्रस्य कश्चिदेव एवैको विषयतया निर्दिष्ट उत यथा पाणिनीयं नाम व्याकरणं कौत्सिकानां सर्ववेदगतानां च सर्व-विधसाधुशब्दानां मविशेषेण व्युत्पादनात् प्रवृत्तम्, तथैवेद मपि ?—इति । अत्र ब्रूमः ;— नेद ऋक्त्तन्नादिवदेकवेदविषयम्, इह सर्ववेदीयानां मेव निगमानां दर्शनात् ; नापि पाणिनीय मिवेदं लोकवेदयोरविशेषेण प्राप्तम्, इह केवललोकविदितानां केवलब्राह्मणगतानाञ्च पदानां निर्वचनानां मनालोचनान् ; ततोऽयं ग्रन्थः द्वतीयश्लोकाः सर्ववेदमन्त्र-व्याख्यामार्गबोधनायैव प्रकीर्तः । अत एवाह यास्कः स्वयं मेव—“अथापीद मन्तरेण मन्त्रेण्यसंप्रत्ययो न विद्यते”—इत्यादि, “अथापीद मन्तरेण पदविभागे न विद्यते”—इत्यादि च (२ भा० १०२—१२७ पृ०) ।

अपरस्यास्य विशेषतः समालोचनयेद मपि व्यज्यते,— यथा मन्त्राणां मेवार्थादिज्ञापनाय प्रवृत्ता ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैवेद मपीति । मन्त्रात्मकानां वेदानां मर्थादिकाश्रानोपकारिनयैवास्य च वेदाङ्गत्व मपि वा वेदेतिप्रसिद्धानां (कू, को पृ०) ब्राह्मणग्रन्थानां मंशविशेषत्वात् परिशिष्टरूपत्वादा निश्च मस्य निरक्तशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वम् । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि हि निरक्तनामोक्तेषु निर्वचनानि च पश्यामी बड्धत्रैव ; ततोऽनुब्राह्मणग्रन्थेषु तच्छास्त्रं सुपुष्ट मनन्तरश्च निदानसूत्रग्रन्थेषु बड्ध कीर्तायितं दृष्ट मेव तद् भगवता यास्के-नाबड्धं पृथग् ग्रन्थरूपेणेति । एवञ्च नेदं शास्त्रं ब्राह्मणग्रन्थीयपदादि-व्याख्यामार्गबोधनाय ; अपि तु यदर्थं प्रवृत्तं ब्राह्मणं तदर्थं मेवेद मपीति सर्वेषां वेदानां मन्त्रगतपदादीनां मेव व्याख्यानप्रकारबोधनायैवेदं शास्त्रं निरक्तं नामेत्यनादिसिद्धं ग्रन्थीकृतं यास्केनेत्यस्माकम् ।

सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तु ऋग्भाष्यभूमिकाया माह—“अथ निरक्तप्रयोजनं मुच्यते”—इत्यारभ्य “तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं निरक्तम्”—इत्यन्तम् । तथा वृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्योऽप्याह—“वेदस्यार्थपरि-ज्ञानविषये निरक्तं नामेदं मङ्ग मारभ्यते”—इति । प्रस्थानभेदकारो मधु-सूदनोऽप्येव माह—“वैदिकमन्त्रपदानां मर्थज्ञानात्काङ्क्षायां * * * निरक्त

मारुचतम्"—इति । तदत्र सायणीयवचनादिषु मन्त्रब्राह्मणाविशेषेषु सर्वेषां मेव वेदानां मर्थादिबोधनायैवेद मारुच्य मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

तदिमावुभौ पक्षौ सम्पन्नौ,—मन्त्राणां मेव व्याख्यानमार्गादिप्रदर्शनायेदं प्रकृतं निरुक्तं नाम वेदाङ्गशास्त्र मित्येकः; मन्त्राणां ब्राह्मणवचनानाञ्च व्याख्यानमार्गादिप्रदर्शनाय प्रणीतं भिदं निरुक्तं मित्यपरः; तदनयोः पक्षयोः कतरो व्याधानिति बलवत्पक्षपातशून्यहृदयैर्धर्मद्विरेवानुसन्धीयता मिति शम् ॥

(८)

अथ कोऽसौ वेदः ?—वेदशब्दस्य कौटुशी व्युत्पत्तिरिष्टा आर्याणाम्, तथा वेदस्य किं लक्षणम्, स्वरूपञ्च तस्य किं मिति त्रयः प्रश्नाः स्वत एव सर्वमनःसु समुत्पद्यन्त एव ; तत्समालोचनायैवैतर्हि किञ्चिदिह यतामह इति यावत् ।

(वेदः) “विद्यन्ते ज्ञायन्ते ज्ञभ्यन्ते वा एभिर्धर्मैर्दिपुरुषार्था इति वेदाः”—इत्येतद् वेदशब्द-व्युत्पादनं कृतं दृश्यते देवमित्रपुत्रेण विष्णुमित्रेण बह्वृक्-प्रातिशाख्यस्य वृत्त्युपक्रमे । अन्यान्यविधानि च सन्ति बहूनि वेदशब्दव्युत्पादनानि, तानि चान्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यानि ।

“प्रत्यक्षानुमानागमेषु (प्रमाणेषु) अन्तिमो वेदः”—इति, “समय-बलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं वेदः”—इति, “अपौरुषेयं वाक्यं वेदः”—इत्यादीनि च वेदलक्षणानि सायणीये ऋग्भाष्ये दौ द्रष्टव्यानि । “इष्टप्राप्त-निष्ठपरिहारयोरलौकिक मुपायं यो वेदयति स वेदः”—इत्येकेनैव वाक्येन च वेदस्य व्युत्पादन-लक्षणे ऽप्युक्ते लक्षणयजुर्भाष्यभूमिकायां सायणे-नैव । “प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यत्सूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता”—इति वचनञ्च तत्र मानत्वेनोपन्यस्योक्तं च “स एवोपायो वेदस्य विषयः; तद्वोध एव प्रयोजनम्; तद्वोधार्थं चाधि-कारी; तेन सहोपकार्योपकारकभावश्च सम्बन्धः”—इति ।

वेदस्वरूपस्योक्तं मेवं बौधायनेन—“मन्त्रब्राह्मण मित्याहुः”—इति ।
 व्यापकत्वेन च यद्यपरिभाषायां स्फुटं मुक्तम्—“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानाम-
 धेयम्”—इति । सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येणापि तदेवापस्तम्बीय-
 कृतस्य मन्त्रस्यैव प्रयुक्तं मन्त्रभाष्यभूमिकायां ब्रह्मधेव ; सिद्धान्तितस्यैतत्
 तत्र “मन्त्रब्राह्मणकारकः शम्भराग्निर्वेदः”—इति । उक्तञ्च भगवता जैमिनि-
 मुनिनापि तथैव ; तदनुष्ठीयितञ्च सर्वानुक्रमद्वीरिति भूमिकायां बह्वगुण-
 शिष्येण । तथाहि—

“मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदानन्दं महर्षयः ।

विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।

विधिक्षुतिकरं श्रेष्ठं ब्राह्मणं कथयन्ति हि ।

विनियोक्तव्यरूपस्य त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते ।

ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ।

अथैवुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते ।

ऋक् पादबद्धो गीतस्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः ।

चतुर्विधं हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते ।

वेदेरग्रुन्य इत्यादौ मन्त्रे त्रैविध्यं मुच्यते ।

सर्वैर्ब्रह्मेति सूत्रेऽपि चतुर्भिर्भिति निर्णयः ।

प्रस्तुतर्कादिति वाचि त्वो वा मन्त्रे सूत्रकारणे ।

ऋग्यूपमन्त्रबाहुल्यादृग्वेदः स्यात् तथेतरौ ।

शान्तिपुष्ट्यादिकत्रह्मवर्गं प्राग्वविद्यया ।

ऋचाश्च यजुषां तुर्य्यां बाहुल्येन विधायकः ।

एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदं ऋषयो विदुः ।

सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।

नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्”—इति ।

एतेन खलु सर्वेषां मेव वेदानां सर्वविधस्वरूपाणुक्तान्येव समासतन्त्रेण
 धीमतेवेत्यत्रास्माकं नैव किञ्चिद्वक्तव्यं मस्यवशिष्टम् ; विशेषतस्तु जिज्ञा-

सायां वेदविषयनिर्णयार्थैवोत्पन्नं सुमहद् दर्शनशास्त्रं जैमिन्यादिभिर्महा-
त्मभिः प्रपञ्चितं मीमांसासूत्रादिक मेव सुधीभिर्द्रष्टव्य मित्यत्र चर्चितचर्चयेन
वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वादिविचारेणेति ।

परन्वस्यत्रैतदालोच्यम्,— आपस्तम्बादिमतानुगाः सायणाचार्यादयस्तु
मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च वेदत्वं चिरात् सिद्ध मिति मन्यन्ते । केचित्त्वाधु-
निका ब्राह्मणग्रन्थेषु बह्वत्र 'य एवं वेद'—इति दर्शनादेव प्रथमं तावत्
ब्राह्मणग्रन्थानां मेव वेदाख्या प्रचलिता, ततः कालक्रमेण मन्त्रेष्वपि सा
उपचरितेत्याहुः । वयन्तु तदुभयोरेव विपरीतं ब्रूमः ;—पुरासीत् विद्या-
परपर्याय एवायं वेदशब्दः ; तथा यतश्च सर्वासा मेव विद्यानां निधानानीमे
मन्त्राः प्रदृष्टाः, एतौ मन्त्रकाले एव त्रिविधानां मन्त्राणां वाचकः सम्पन्नो
वेद इति ; ततो ब्राह्मणकाले ब्राह्मणेष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रमात्रपर एव व्यव-
हृतो वेदशब्दः ; पश्चात् सूत्रकाले तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव विद्यानिधा-
नत्वेनादरातिशयस्थितेरुभयोरेव बोधकः सञ्जातो वेद इति । तदत्र त्रयः
पक्षाः सम्पद्यन्ते ;—(१) मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोर्वेदत्वम्, (२) ब्राह्मणग्रन्थानां
मेव मुख्यं वेदत्वम्, (३) सर्वविद्यानिधानानां हि मन्त्राणां मेव वेद इति
व्यवहारो मुख्योऽतिपूर्वकालिकश्चेति । अथैषां कतमः पक्षो ज्यायान् इति
पूर्वापरदर्शिभिर्माध्यस्थ्यधिषणावद्भिरेव समालोच्यताम् ।

श्रूयते हि शुक्लयजुषि मन्त्रे एव त्रयीपरो वेदशब्दः—“वेदेन रूपे
व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापतिः (१६. ७८.)”—इति । “प्रजापतिः 'सुता-
सुतौ' सुतासुतयोः रूपे 'वेदेन' ज्ञानेन, त्रय्या विद्यया वा 'व्यपिबत्'
विविच्य पीतवान् । सुतः=सोमः, असुतः=पयः परिखुच्च”—इति च
तस्यैव व्याख्यानं भाषितं महीधरेण । तदत्र वेदेनेत्यस्य द्विविधोऽर्थः कृतो
दृश्यते,— ज्ञानेन, त्रय्या विद्ययेति च ; तत्र द्वितीयोऽर्थ एव युक्ततरो-
ऽस्माकम्, मूले 'वेदेन'—इत्याद्युदात्तश्रवणात् । अस्ति हि वेदशब्दः
उष्वादिगणे (इ. १. १६०. पा० सू०) पठितः करणव्युत्पाद्यो यौगिको
ऽन्तोदात्तः ; अस्ति चापरो षष्वादिगणे (इ. १. २०३.) पठितस्त्रय्यां रूपः

आद्यदात्तो वेद इति । अत एव ऋक्संहितायां अतस्य “यः समिधा (६. १. ५.)”—इति मन्त्रस्य व्याख्याने भाषितं सायणाचार्येण ‘वेदेन = वेदाध्ययनेन’—इति । तैत्तिरीयसंहिताया मध्येव मन्त्रि त्रयीपरो वेदशब्द आद्यदात्तः (७. ५. ११. २.) । तथैवाथर्वणिका अप्यसकृदामनन्ति संहिताया मेव त्रयीपरं वेदशब्दम् । तथाहि—“यस्मिन् वेदा निहितता विश्वरूपास्तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् (४. ७. ५. ६.)”—इति ; ब्रुव्यत एवात्र हि वेदा इत्यस्यार्थं ऋगादय इति । तथा तत्रैवोपविंशकाण्डे ऽपि त्रिषुः अतो वेदशब्दस्त्रयीपर एव । तदेवं सर्वसंहितास्त्रेव त्रयीपरो वेदशब्दो विश्रूयत एव ।

एवं ब्राह्मणेष्वपि सर्वत्र श्रूयत एव वेदस्त्रयीपरः । तथाहि, बह्वृग्-ब्राह्मणे—“त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ; तान् वेदानभ्यतपत् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ६.)”—इति ; एव मन्यत्रान्यत्र च तत्रैव (६. १५ ; ७. १८.) । तैत्तिरीय-ब्राह्मणेऽपि तृतीयकाण्डे (१०. ११. ४.) श्रूयत एव त्रयीपरो वेदशब्दः । तथा कान्दोग्यब्राह्मणे च—“स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणं चतुर्थम् (६. १. २.)”—इत्यादि । अथर्वब्राह्मणेऽपि—“इमे सर्वे वेदाः (गो० ब्रा० १. २. ६.)”—इत्यादि । तदेवं सर्वब्राह्मणेषु च त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयत एव ।

अत इदानीं वक्तुं शक्यत एवैतत्,—सर्वसंहितास्त्रेव त्रयीपरवेदशब्द-दर्शनं मेव प्रमाणायति, आसीन्मन्त्रकालेऽपि केवलमन्त्राणां मेव वेद इति व्यपदेशः ; तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मणग्रन्थानां मनावि-र्भावात् । प्रदर्शितब्राह्मणवाक्यानि च तदेव दृढयन्ति ; ऋगादिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यशक्तेः । अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे “इमे सर्वे वेदाः”—इत्यत्र विशेषणानि “सब्राह्मणाः”—प्रभृतीनि । निरुक्ते ये चार्थप्रशंस-नाय शाखान्तरीयमन्त्रा उद्धृता यास्तेन, तत्र च श्रूयते त्रयीपर एवा-द्यदात्तो वेदशब्दः—“अधीत्य वेदम्”—इति (१ भा० १३० पृ०) । तस्माच्च

ज्ञायते मन्त्रकाले एव मन्त्रार्थको वेदशब्द आसीत् प्रसिद्ध इति । यास्कः ख्यश्चाह सुव्यक्तम्—“कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे (२ भा० २४ ए०)”—इति ; स च कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रः क्वाप्ति ब्राह्मणेषु संहितासु वा ? संहिताखेवेति चेदितोऽपि स्फुटं व्यच्यते संहितार्थ एव वेदशब्दो ऽभिमतः खलु निबन्त-कारस्यैतस्य यास्कस्यापीति ॥

वस्तुतो ज्ञानार्थस्य जामार्थस्य वा विदधातोरेव रूपं वेद इत्युक्ते विद्यैव तस्यार्थः फलति । अनन्ताश्च विद्या इह जगति सन्ति चिररात्राय ; तत एव वेदस्य सनातनत्व मगन्तत्वञ्च मन्यन्ते आर्याः । आदिसभ्यकाले चात्र भारते ये ऋषयः प्रादुर्बभूवुः, आसन्नेव ते विविधविद्याविभूषणाः साक्षात्कृतधर्मिणाः, अत एव तैर्दृष्ट्या मन्त्रास्तत्कालादेवोच्यन्ते वेदा इति । तदेवं मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या शक्तिः ; ब्राह्मणानान्तु यथा ऋगादिलक्षणाभावेऽपि तत्तद्वाख्यानार्थतया तत्तन्नाम्ना व्यवहारः ; तथैव वेदानाम्नापीति वेदशब्दस्य तत्र वृत्तिस्त्वौपचारिक्येव । तथा ह्यामनन्ति तैत्तिरीयाः—

“भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यं मुवाच । तं ह जीर्णिं
स्थविरं शयानम्, इन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज ! यत्ते चतुर्थं मायु-
र्दयाम्, किं मेनेन कुर्वा इति । ब्रह्मचर्यं मेवैनेन चरेयु भिति होवाच ।
तं हृ चीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाश्चकार ; तेषां हैकैक-
स्मान्मुष्टि माददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र । वेदा वा एते, अनन्ता
वै वेदाः, एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरेन्वोचथाः ; अथ त इतरदनूक्त
मेव (तै० ब्रा० ३. १०. ११. ३, ४.)”—इति ।

हान्दोग्येऽपि श्रूयत एव वेदार्थो विद्याशब्दः । तथाहि—“प्रजापति-
र्जोकानभ्यतपत् * * * अमेर्ष्वो वायोर्यजूषि सामान्यादित्यात् । स एतां
त्रयीं विद्या मभ्यतपत्”—इत्यादि (१. १७. १—१०.) । एवं तत्रैवान्यत्रा-
न्यात्रपि (४. २१. १ ; २३. २.) । तदेवं वेदस्य विद्यापरपर्यायत्वं स्फुटमेव ।

अतः सुष्ठूक्त मस्माभिः ‘पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेदशब्दः’—

इत्यादि (अ० ए०) ; तथा सम्भाष्यते चैव पक्षो युक्ततम एवोपन्यस्तो मन्वेष्वेव वेदशब्दस्य मूल्या वृत्तिरिति ।

आपस्तम्बादिसूत्रारम्भकाले तु ब्राह्मणयज्ञ्याना मपि वेदत्वं व्यपदिश्यम् ; ततः प्रभृति सिद्ध मेव "मन्वब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"—इति । तत्र एव मनुसंहितादावपि "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः (२. १६५.)"—इत्यादिषु वच-
नेषुभयोरेव ग्रहणं भवगम्यते । अत्र एवोक्तं सकृच्छब्दे "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा , सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वेदिकी श्रुतिः (२. १५.)"—
इति ; "उदिते जुहोति"—इत्यादिविधयस्तु रैतरेयादिब्राह्मणेष्वेव श्रूयन्ते ।
तथाहि— "वृषशुभो ह वातावत उवाच जातृकर्ण्यो वक्ता स्मो वा इदं
वेदेभ्यो यद्वैतदग्निहोत्रं मुभयेद्युर्ह्ययतान्येद्युर्वाव तदंतर्हि ह्यत इत्येतद्
होवावाच कुमारो गन्धर्वश्चीता वक्ता स्मो वा इदं पिठभ्या यद्वैतदग्निहोत्रं
मुभयेद्युर्ह्ययतान्येद्युर्वाव तदंतर्हि ह्यत इत्येतद्वा अग्निहोत्रं मन्येद्युर्ह्ययते ;
यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरेद्येतदग्निहोत्रं मुभयेद्युर्ह्ययते ; यदस्त-
मिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यम् । • • • । उद्यन्नं खलु
वा आदित्यं आहवनीयेन यज्ञान्त्सन्दधाति । स योऽनुदिते जुहोति, यथा
कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक् ; तदथ य उदिते
जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक्
• • • । तदेवाभियज्ञगाथा गीयते—प्रातः प्रातरन्तं ते वदन्ति पुरोदया-
च्छुङ्कति येऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्तयन्तः सूर्या ज्योतिर्न तदा
ज्योतिरेषा मिति (५. ५. ४, ५, ६.)"— इति । तथा "श्रुतिस्तु वेदो
विज्ञेयः (म० सं० २. १०.)"—इत्यत्र च श्रुतिलक्षणो मन्त्राणां ब्राह्मणा-
नाञ्च ग्रहणं मियं तस्यैवपि प्रतीयत एव ; ज्ञायते च तथा श्रुतिरिति
वेदस्यैव नामान्तर मिति ॥

(श्रुतिः) अवगात् श्रुतिरित्याख्या । "श्रुयजीष्विस्तुभ्यः करणे (पा०
३. ३. ६५. वा० २.)"—इति निष्पादितः श्रुतिशब्दस्तु अवगोन्द्रियपरः ; इह
तु "स्त्रियां क्तिन् (३. ३. ६४.)"—इति भावार्थ एव क्तिनिष्ठः । एष हि

वेदश्चिर मेव श्रूयते गुरुपरम्परानुसारेण ;— केनापि कदापि एकस्यापि मन्त्रस्य प्रणयनकालनिर्णये कथं मपि न समर्थः ! अत एव वाय्वादिवद् अनादिरपौरुषेयश्चेति स्तूयत एवाय मिति वृद्धाः ।

स एषः श्रुतिशब्दो वेदपरो न व्यवहृत आसीत् मन्त्रकाले, मन्त्र-संहितासु क्वचिदपि वेदार्थश्रुतिशब्दस्य दर्शनाभावात् ; अपि तु ऐतरेयादि-ब्राह्मणप्रचारात् पुरैव गाथाकाले व्यवहृतो भावसाधनः प्रवादपरः । तथा ह्येतरेयकम्— “तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रं माहुरेत् । तदेवाभियज्ञगाथा गीयते— ‘यजेत् सौत्रामण्या मपत्नीको ऽप्यसौमपः । मातापिठभ्या मन्त्र-याद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः’—इति । तस्मात् सौम्यं याजयेत् (ऐ० ब्रा० ७. १. ६.)”—इति । ता मिमां यज्ञगाथा मवलम्ब्यैवाख्यतं ब्राह्मणम्—“तदा ऊर्वाचाऽपत्नीकोऽग्निहोत्रं—स्वर्गांस्तोकान् जयन्तीति (७. १. १०.)”—इति । तदेवमादीनां दर्शनादिदं मपि व्यक्तम्— आदौ मन्त्रकालः, ततस्तेषां यज्ञादिषु व्यवहारकालः, ततन्तादृशप्रवादश्रुतिकालः, ततो गाथाकालः, ततश्च ब्राह्मणकालः ; गाथामूलान्येव हि बहूनि ब्राह्मण-वचनानि श्रूयन्त इति ॥

स एषः प्रवादार्थ एव श्रुतिशब्दो ब्राह्मणकालादनन्तरं मेव मन्त्रब्राह्म-णयोर्व्यवहृतं मारब्धः ; तत एवैतन्निबन्तत्रयोदशाध्यायान्ते दृश्यते— “सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः (४भा० ३६०८०)”—इति । तथा स्मर्यते च मन्वादिभिः— “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं मनुतिष्ठन् हि मानवः (२. ६.)”—इति । “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदेकी श्रुतिः (२. १५.)”—इत्यादि च । वेदस्यानुश्रवनामापि श्रुतिमूलकं मेव । तथाहि— “दृष्टवदानुश्रविकः”—इतीश्वरकृष्णौयसाङ्ग-कारिकायाख्यानावसरे व्युत्पादितं मेवं वाचस्पतिना— “गुरुमुखादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः”—इति ॥

जौकिकप्रवादवाक्यानां मपि श्रुतित्वव्यवहारो दृश्यते बहूत्र । तदेवं यस्य कस्यचिद् वचनस्य प्रचारकालस्यादिर्न निर्णयिते,— कदा केन

कथित मिद मिति, अपि च प्रामाणिकतया गुरुपरम्परयोपदेशो लभ्यते, तत् किञ्च वैदिकं वा कौशिकं वा वचनं श्रुतिरित्युच्यते । कल्पयन्ति चानुमित-
श्रुतीः मन्वादिभिर्वेदविद्विर्विहितानां विधीनां मूलानि स्मार्त्तग्रन्थेषु; वेदार्थ-
स्मरणमूलकत्वादेव च तेषां स्मृतित्वाख्यानात् । तदेवं यस्य च प्रामाणिक-
स्मृतिवचनस्य मूलं वैदिकवचनं साक्षात्प्रोपलभ्यते, तस्य मूलं तादृशवैदिक-
वचनं कल्पनीयं भवति, तत् कल्पितवचनमपि श्रुतिरिति व्यवहृतं रघु-
नन्दनादिभिः । वस्तुतः श्रुतिकल्पनारोतिस्त्वयुक्तैव मीमांसाधिकरश्चमाणायाम्
'शौदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत्'— इति विधानमनुसृत्य 'शौदुम्बरी सर्वा वेष्टयि-
तथा'—इति विधेर्लोभमूलकत्वेनाप्रामाण्यास्थापनात् । तदेवं मन्वभागानां
श्रुतित्वं तु सर्ववादिसम्मतम्; ब्राह्मणभागानां श्रुतित्वं च मन्वादिभिः स्वीकृत-
मेव; प्रवादवाक्यानां कौशिकानाञ्च श्रुतित्वं व्यावहारिकं दुर्बलम्; कल्पित-
श्रुतयोऽपि सन्ति रघुनन्दनादीनामिति श्रुतिश्चातुर्विध्यं सुस्थिरमिति ॥

(आम्नायः) “श्रुतिस्त्री वेद आम्नायस्त्रयो” — इति नामनिष्कानुशासनात्
श्रुतिः, वेदः, आम्नायः, त्रयी, — इत्येतान्येकार्थान्येव पदानि । आम्नायसमाप्तायो
चाभिन्नाथौ । अतएव “इति माहेश्वराणि सूत्राणि” — इति भट्टोजिदीक्षित-
प्रथमवचनव्याख्यानावसरे ह्युक्तं नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे — “आम्नाय-
समाप्तायशब्दो वेदे एव रूढौ” — इति । वेदशब्देन तु आ सूत्रकालात् मन्वा
ब्राह्मणवचनानि च गृह्यन्ते इत्युक्तमिदानीमेव । अतएव भगवता जैमि-
निना कृते इदानीं प्रचलिते मीमांसादर्शने च बह्वत्रैव मन्वब्राह्मणार्थपरो
ह्याम्नायशब्दो दृश्यते । तथाहि — “आम्नायसुः क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद-
र्थानाम् (१. २. १.)” — “उक्तं समाप्तायैदमर्थं (१. ४. १.)” — इत्येवमादयो
द्रष्टव्याः । “स्यादाप्तायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः (१. ४.)” — इत्येतस्य वाजस-
नेयिप्रतिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानावसरे च “आम्नायो वेदः” — इत्यारभ्य
“ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्वन्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः” —
इत्याद्युक्तं तद्वाच्यकदुब्बटेनापि । तथा स्पृष्टोक्तमथर्ववेदीये कौशिक-
सूत्रे — “आम्नायः पुनर्मन्वाश्च ब्राह्मणानि च (१)” — इति ।

यास्कोयेऽत्र निरुक्तेऽप्यभयोरेवास्रायत्व माख्यातं दृश्यते । तथाहि—
 “अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति— ‘ओषधे त्रायस्त्रैनम् (य० वा० सं० ४.१ ;
 ६.१५.)’, ‘स्रधिते मैत्रं हिंसीः (य० वा० ४.१ ; ६.१५.)’—इत्याह हिंसम्
 (२ भा० १०२, १०७ पृ०)” —इत्याशङ्क्य समाहितं तत उत्तरम्— “यथो
 एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्यास्रायवचनादहिंसा प्रतीयेत (२भा० ११२,
 ११४ पृ०)”—इति । तदत्र मन्वाणा मेवास्रायत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । अन्यत्र
 तु “एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आस्रातः (३ भा० ४० ३ पृ०)”—
 इत्यत्र, इत उत्तरश्चैतत्सिद्धान्ते “यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित
 इति, आस्रायवचनादेतद् भवति (३ भा० ४१६ पृ०)”—इत्यत्र च ब्राह्मणाना
 मेवास्रायत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । एवञ्च सुथक्तां निरुक्तकृतयेऽप्यभयोरेव
 मन्वब्राह्मणयोरास्रायत्व मिति ।

मन्वाणा आस्रायत्वं मन्वेव ततः सङ्गृहीतस्य निघण्टोश्च आस्रायत्व
 मुक्त मादौ तेनैव निरुक्तकृता— “समास्रायः समास्रातः, स व्याख्यातयः
 (२ भा० ७ पृ०)”—इति । अत एव तद्वृत्तिकृता दुर्गाचार्थोक्तं भूमिकायाम्
 “कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समास्राता, सैषा कन्दोऽवयवभूता कन्दो-
 धर्मिण्येव यथायथापन्नान्ता गौर्गोधर्मा इति (२ भा० ६ पृ०)”—इति ॥

वेदाङ्गाना मप्यास्रायत्वं निरुक्तकृतसम्मत मेव ; तेन प्रदर्शिते पुरावादे
 “समास्रासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च (२ भा० १३७ पृ०)”—इति वचने मन्वाणाम्,
 ततः सङ्गृहीतानां नैघण्टुकपदानाम्, वेदानाम् (मन्वातिरिक्तानाम्) =
 ब्राह्मणानाम्, वेदाङ्गानास्रायत्वबोधनात् । ऋषुशब्देन्दुशेखरेऽपि प्रत्या-
 हारव्याख्यानावसरे “ननु चतुर्दशसूत्र्या मन्वरसमास्राय इति व्यवहा-
 रानुपपत्तिः ? ”—इत्यादिकं विचार भवतार्य पाणिनित्याकरणादीनां वेदा-
 ङ्गाना मप्यास्रायत्वं प्रमाणीकृतं नागिणेनेति ॥

“तस्येदम् (४. ३. १२०.)”—इति पाणिनीयसूत्रे हि यदुक्तं वार्त्तिकम्
 “चरणाद्धर्मास्राययोः (२)”—इति, तदनुसृत्यैव “कन्दीगौक्थिकयाञ्चिक-
 वृचनटाञ्जाः (पा० ४. ३. १२६.)”—इति सूत्रे नाचस्याप्यास्रायत्व मुर-

रीकृतं दीक्षितेन । तथा स्रुतम् -- "अथवा एव प्रमाणाभयोर्विद्युक्तं तस्याह-
 चर्यावदप्रत्यादपि तयोरेव"-इति । एतच्च शिक्षानिष्पत्तिज्ञानानां प्राचीन-
 तमानां षट्कलादीनां मयाऽज्ञाप्यं दीक्षितनादि सम्मत मिति ।

इदानीं शब्दः— 'सा अथासौ'-इति धातुत एवासायपदं निष्पन्नम् ; अतो
 यः कश्चन ग्रन्थोऽभ्यस्त उक्तः, स एवासायः । एकस्यैव पुनःपुनश्चारणादिना
 स्रुत्यनुगतकरणे मेवाभ्यसनम् । युगावसानकाले प्रायः सर्वेष्वेव प्राण्यादि-
 ध्वंसत्रेषु ये केचिच्छ्रिया अत्रश्रिया बभूवुः, तैः स्वस्वस्रुत्यनुरूपः साङ्गो
 वेदः प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः, तैश्च ब्रह्म इत्येवं एनर्विस्तृतः सः ; एनर्यु-
 गान्ते चोपगते पुनः सर्व एव ते विलीनाः, एनर्नवयुगारम्भे लयावश्रित्यैः
 श्रित्यैः स्वस्वस्रुत्यनुरूपत एव प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः । एव मेवाभ्यासः
 सम्पद्यते साङ्गस्य वेदस्य सर्वेवेति स साङ्गो वेदः सर्व एव समासाय इत्या-
 ख्यायते । अत एव ज्योतिषविषये सूर्यमिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्याये
 ऽप्युक्तं मेव मेव "युगेयुगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः । प्रसादात् कस्य-
 चिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः"-इति (१६स्रो०) ।

तत्र चायं विशेष उपलभ्यते,— मन्वाणा मेव यथावत् स्ववर्गमात्रादि-
 युतानां यथाश्रुतानां मभ्यासः क्रियते : स एव मन्त्रभागो दृष्ट इत्युच्यते ।
 तत्रापि स्रुतिच्युत्यादिहेतुभिः पाठान्यताधिक्यं पाठान्तरत्वं क्रमान्यत्वञ्चा-
 निवार्यं मिति शाखान्तरत्वं सम्पद्यते । ब्राह्मणानान्तु तदर्थभिधाने एवो-
 पयोगित्वात्तच्चान्यथाप्युपपद्येतेति न तत्र यथावत्पाठाभ्यासः स्वीकृतः प्रत्युत
 तदर्थभ्यास एव ह्यतोऽपग्रन्थप्रवचनेनेति ; स एव ब्राह्मणभागः प्रोक्त
 इत्युच्यते । एवं वेदाङ्गग्रन्थानां मपि मूलतत्त्वानां मभ्यसनीयत्वेऽपि तत्तत्प्र-
 योगस्थानानां मन्ति देशकालाद्यपेक्षेति देशकालाद्यनुसारेणैव विधान
 मुचितं मिति प्रतिनवयुगे नवकल्पनैव ह्यता ; स एव वेदाङ्गभागः कल्प इति
 चोच्यते । तदेवं सर्व एव वेदाङ्गाः तत्त्वतोऽभ्यस्ता अपि अक्षरशः प्रतियुगे
 नूतनाः कल्पन्ते-इति कल्पनामभाजः स्युः, परं शिक्षाप्रभृतीनां पञ्चानां
 कल्पनामतो व्यवहारो न दृश्यतेऽपि तु यागादिविधायकानां पैङ्गीप्रभृ-

तीना मेव ग्रन्थाणां मेकविधानां कल्प इति प्रसिद्धिः; व्यवहार एवात्र निदानम् । तथाच वेदाङ्गग्रन्थेषु तेषां मेव यच्चसूत्रग्रन्थानां प्राथम्यमनुमीयते; यथा हि शैश्वरीयाणां पञ्चानां मेव शाकल्येऽपि आद्याया एव शाखायाः शाकल्य इति प्रसिद्धिः, यथा च सर्वेषां सामवेदीयार्चिकानां कन्दस्त्वेऽपि पूर्वभागस्यैव कन्द इति ।

अत एव ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि निरुक्तादिनामदर्शनं न विस्मयकरं भवत्यार्याणाम् । नाद्यादिग्रन्थोऽपि नासीत् पुराकल्पे इति को वदितुं सक्षमः? परं मन्त्रातिरिक्तानां केषां मपि प्रबन्धानां न हि यथावदक्षरशोऽभ्यसनं सप्रयोजनमित्यतिप्राचीननटसूत्रादीनां कृतकत्वेऽप्याम्नायत्वमव्याहृतमेव । तदेवं नटशब्देनापि काव्यायनोक्तधर्माज्ञानयोरभिसम्बन्धे को दोषः पाणिनिवृत्तिवृत्तः खलु भट्टोजिदीक्षितस्य ।

परमत्र चेदमवश्यं धार्यम् यद् भवतु नाम मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य, मन्त्रोद्धृतपदसङ्घात्मकस्य निघण्टोः, षट्त्रिंशद्भागोपेतस्य वेदाङ्गस्य, अन्येषाञ्च नटसूत्रादीनां सर्वेषां मेव प्राचीनतमानां मार्कशास्त्राणां माम्नायत्वम्; परं मन्त्रभागस्यैवाम्नायत्वं मुख्यम्, प्रतिकल्पे मन्त्राणां मेवाक्षरशब्दास्मान्नात्; तथैव निघण्टुकपदानाम्; तदनु ब्राह्मणभागस्य, तस्यापि तथा व्यवहारात्; तदनु वेदाङ्गानाम्, यास्मादिभिः स्वीकारात्; नटशास्त्रादीनान्तु तथात्वे प्रामाण्यं विप्रकञ्चत इतीति ॥

(त्रयी) अमरसिंहोक्तेषु वेदनामसु त्रयीत्येवावशिष्टमालोचयितुम्; तदप्यालोच्यते यथाज्ञानम् ।— रचनायास्त्रैविध्यमेव मन्त्राणां त्रयीत्येव वीजम् । अस्ति हि काचिद्रचना पद्यं नाम, सैव पुरा ऋगिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गद्यं नाम, सैव पुरा यजुरिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गानं नाम, सैव पुरा सामेति श्रुता । यतो हि गद्यपद्यगानातिरिक्तो नास्ति रचनाप्रकारः, अत एव ऋक्संहितासु, यजुःसंहितासु, सामसंहितासु, अथर्वसंहितासु वा ऋग्यजुःसामभ्योऽन्यो नैव दृश्यते कोऽपि वेदमन्त्रः । पद्यगद्यगानातिरिक्ता हि रचना कदापि नासीत्, इदानीं मपि

नाथलोक्ते लोके, तत् कथं नाम ऋग्यजुःसामजज्ञातिरिक्ताऽपि मन्त्र-
रचना भवेदिकीति । तदाह भगवान्, जैमिनिः— “तेषां मृगं यकार्यं चेत
पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शंभे यजुःशब्दः (मी० द० २. १.
३२, ३३, ३४.)”—इति । तदेतद्व्यायविलसरे स्पष्टीकृतञ्च माधवेन, प्रकृत्यं
तत् तत्रैव । एवञ्च त्रयी नाम त्रिविधरचनामयी आसवाणी; सैव वेदः,
सैव आस्रायः, सैव श्रुतिरित्यादि ।

यद्यपि मन्त्राणां मेव रचनानियमाधीनमेतत्त्रयीनाम, अतो मन्त्रभा-
गस्यैव त्रयीत्वमङ्गीकर्तव्यम्, न तु ब्राह्मणभागस्येति वक्तुं युज्यते; “अहे-
वृषीय मन्त्रं मे गोपाय य मृगयस्त्रैविदा विदुः । ऋषः सामानि यजूंषि
(ती० ब्रा० १. २. २६.)”—इति श्रुतिश्चात्र साधिकैव । अत्र हि “त्रीन् वेदान्
विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदा मन्त्रन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्र-
भागम् ऋगादिरूपेण त्रिविधमाहुः, तं गोपायेति योजना”—इत्यधि-
करणमालाकारो माधवश्चोक्तवान् तथैव । तथापि मन्त्रभागानुगतब्राह्मण-
ग्रन्थानामपि त्रयीत्वं व्यावहारिकमिदानीं मन्त्रव्यमेव; सञ्ज्ञायाः
खलु व्यवहाराधीनत्वात् । परं यद्योक्तं पुरस्तात् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं,
श्रुतित्वं, समास्रायत्वं च मुख्यम्; ब्राह्मणभागस्य त्वप्रधानमिति; बोध्यं
तथैवात्रापीति ।

इह केचिदन्यथैवाह्वरन्यदेशीयाः । तद्यथा— पुरा किल यदा ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदः—इति त्रय एव वेदा आसन्, नासीदथर्ववेदः; तदैव
वेदस्य त्रयीत्याख्या प्रचलितेति । अत एव प्राचीनतमेव ग्रन्थेषु त्रयीति
वेदस्योल्लेखो दृश्यते; नानतिप्राचीनेषु । यथा च छान्दोग्यब्राह्मणे— “अग्ने-
ऋचो वाथोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत्
(६. १७.)”—इत्यादि । एवं मनुसंहिताया मपि— “अग्निवायुरविभ्यन्तु
त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थं मृग्यजुःसामजज्ञाम् (१, २३.)”—
इति । छान्दोग्यादिभ्योऽर्वाचीना ये ग्रन्थाः, तेषु तु वेदस्य चतुष्टयमेव, न
त्रयीत्वम्; तदानीं सप्तर्षीवेदोऽपि सम्भूत इत्येव तथात्वे वीजम् । तथा हि

बृहदारण्यके - “अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्रित मेतद् यवृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः (४. ४. १०.)”-इत्यादि । किञ्च महाभारतेऽपि-“एकतश्चतुरो वेदान् भारतश्चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलयया हृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारत मुच्यते (१प० २६८, २६९ श्लो०)”-इति । पुनस्तत्रैव “यो विद्याश्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यात् नैव स स्याद् विचक्षणः (१प० २६८ श्लो०)”-इति । एवञ्च ऋग्यजुःसाम-इत्येव त्रयो वेदाः त्रयीशब्दवाचाः ; अथर्ववेदस्तु न त्रयीशब्दस्य शक्त्या बुद्ध्यते ; अपि तु, गौण्येति । तथा च ऋगादयस्त्रय एव प्राचीनतमाः ; अथर्ववेदस्तु तदपेक्षयार्वाचीन एवेति प्रकृतं वेदतत्त्वान्वेषिणां तेषां मनोरथद्रुमेणेति ।

नैतन्मत मस्मन्मनोहरम्, नापि विचारसहम् ; निर्मूलत्वात् एकदेशदर्शित्वदोषग्राह्यत्वाच्च । तथाहि- न कापि वेदे लोके वा तादृशमतस्य किञ्चिदपि मूलं कथं मपि दृश्यतेऽनुमातुं वा शक्यते । त्रयीतिनाम्ना वेदस्य व्यवहार एवात्र निदानमिति चेत्, अस्मदुक्तत्रयीनामकारणमेव तत्संहारकतया सदैव जागर्ति ; सत्त्वपि हि चतुर्व्यपि वेदेषु रचनात्रयभेदनिबन्धनं तेषु त्रयित्वमव्याहृतमेव । अत एव, सामवेदे ऋचां यजुषां च पाठा विद्यन्त एव, एवं यजुर्वेदेऽपि ऋचां पाठा उपलभ्यन्त एव, कथं मसाङ्ग्यं सामादिजज्ञाना मित्याशङ्का सिद्धान्तितं माधवाचार्येण, - अस्तु सामादिनामतः सम्प्रति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यजुरादीनां साङ्ग्यम्, परं न हि तेन सामादिजज्ञानां साङ्ग्यं सम्पद्यते । ऋगादिजज्ञानानि तु सर्वथा अव्याप्तित्याप्तदोषशून्यान्येवेति इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धिविबद्धा एव ऋगादयः शास्त्रसम्मता इति । तथाहि- “नर्कसामयजुषां लक्ष्यसाङ्ग्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रसिद्धपाठ इत्यस्य सङ्गारः ॥ * * * । तत्र त्रिविधाना मृकूामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः ? साङ्ग्यस्य दुष्परिहरत्वात् । ‘अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्रः’-इति हि

लक्षणं वक्तव्यम्, तच्च सङ्गीतम् । 'देवो वः सवितोत्पुनात्वष्टिरेण वभोः
सूर्यस्य रश्मिभिः'—इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः ;
न च तस्य यजुश्च मन्त्रि, तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्थं व्युत्पत्तेन व्यवहृतत्वात् ।
'एतत् साम गाद्यन्त्रास्ते'—इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम्
(तै० स० १. ६. ५. १) । 'अक्षित मसि ; अच्युत मसि । प्राणसंश्रित मसि'
—इति त्रीणि यजुषि सामवेदे समास्रतानि (का० ब्रा० ३. १०.) । तथा
गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समास्रायन्ते । तस्मान्नास्ति
लक्षण मिति चेत्, न ; पादादीना मसङ्गीर्णलक्षणत्वात् । 'पादबन्धेनार्थेन
चोपेता वृत्तवद्वा मन्त्राः ऋचः', 'गीतिरूपा मन्त्राः सामानि', 'वृत्तगीति-
वर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मन्त्रा यजुषि'—इत्युक्ते न कापि सङ्करः (अधि०
मा० २. १. ५०.)"—इति ।

एवञ्च इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धिर्देवनामग्रहो मृगधकर एवः वस्तुतो
यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य पादबन्धेनार्थेनापितत्वं वृत्तवद्-
त्वञ्च दृश्यते, सोऽवश्य मेव ऋङ्मन्त्रः ; एवं यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य
कस्यचिन्मन्त्रस्य गीत्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्य मेव साममन्त्रः ; तथैव यत्र
क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य यजुषं दृश्यते, सोऽवश्यं यजुर्मन्त्रः ।
एतदेवाङ्गीकृत्य स्मृतं बह्वृक्प्रतिशाख्यथाख्याने विष्णुमित्रेण—“तथाचोक्तम्
—‘यः कश्चित् पादवान् मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसम्पदा । स्वरयुक्तोऽवसाने च
ता ऋचं परिजानते’—इति”—इत्यादि । अथ एव चात्रैव निरुक्ते ऋगिति
प्रदर्शितं शतपथब्राह्मणगीयवचनम् ‘अङ्गादङ्गात् सम्भवसि’—इति । न
ह्येतद्वचन मन्त्रि क्व चिदपि ऋक्संहितायाम्, प्रत्युत अस्त्येव शतपथ-
ब्राह्मणे (१४. ६. ४. २६.) ; यदि नाम ऋक्संहितावचनाना मेव ऋक्
माचार्यसम्मतं स्यात्, तर्हि कथं मुचेतात्र भगवता यास्केन “तदेतदृक्-
श्लोकाभ्या मभ्युक्तम् (२ भा० २५६ पृ०)”—इत्यादि । इह तु ऋगिति शतप-
थीयवचनम्, श्लोक इति तदानीं प्रचलिताया मनुसंहिताया वचनञ्च
प्रदर्शितम् । तदेव मेवैषाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यत्र क्वच वेदे स्यात् ऋग्-

लक्षणा मन्त्रः, भवत्येव ग्रहणं तस्य ऋगिति ; एवं यजुरपीति । एवञ्च ग्रन्थानां कालकृतबहुत्वेषुपि वेदस्य त्रैविध्यं तदनु त्रयीत्वञ्च यथा पुरा तथाद्यापि सुस्थित मित्यथर्ववेदोऽपि नास्माद् भिन्नः ; तस्यापि ऋग्यजुर्मयत्वात् । अपि च यथा सामबहुले सामवेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषां यजुषु मुररीकार्यं मेव, न च तत्स्वीकारात् तस्य सामवेदत्वं विहन्यते ; तथैव अथर्वकथाबहुले अथर्ववेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषाञ्च यजुषु कथं न स्वीकार्यम् ? तथा स्वीकृते च तस्य अथर्ववेदत्वं कथं वा विहन्येत ? एवं हि अथर्ववेदस्य स्वातन्त्र्यम्, तदीयमन्त्राणां केषाञ्चिदृक्त्वं केषाञ्चिच्च यजुषुं न केनापि कदापि कथं मपि वागितुं शक्यते । तत् सिद्धं मेतत्,— वेदानां ग्रन्थभेदकृतचतुष्टेऽपि रचनाभेदकृतत्रयीत्वे न कोऽप्यस्ति संशयः । अत एवैव मुक्तं दृश्यते सर्वानुक्रमणीवृत्तौ— “विनियोक्त्यरूपञ्च त्रिविधः सम्प्रदर्शयते । ऋग्यजुः-सामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये । अहेबुध्रीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते । ऋक् पादबद्धो, गीतस्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः । चतुर्विधं हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते”—इति ।

यद्योक्तम्,— प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु क्वान्दोग्यादिषु त्रयीत्ववहाः ; तदपेक्षयावाचीनेषु बृहदारण्यकादिष्वेवाथर्वनामेति ; तदिदं तेषां मेकदेश-दर्शित्वं मेवावेदयति ; सर्वत्रसर्वविधदर्शनात् । तथाहि, तत्रैव क्वान्दोग्ये— “ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदं साथर्वणञ्चतुर्थम् (७.७.)”—इति च ; तत्रैव मनुसंहिताया मपि—(६. २६.) “अभिचारेषु”, “कथासु”—इति । तत्रैव शतपथब्राह्मणेषुपि— “त्रयो वेदा अजायन्त (११. ५. ८.)”—इत्यादि च ; तत्रैव महाभारतेऽपि—“अभिहोत्रं त्रयो विद्या (१. १००. ६६.)”, “कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले (२. ५. ६८.)”, “न सामऋग्यजुर्वर्णाः (३. १५०. १२.)”—इत्यादि च । किम्बहुना यत्र क्वच ग्रन्थे वेदस्य त्रित्वं दृश्यते, तत्र सर्वत्रैव चतुष्टु मपि । तदेवं ग्रन्थानां प्राचीनत्वावाचीनत्वभेद एव वेदस्य त्रित्वचतुष्टुवर्णने वीज मिति मतं सर्वथैवापास्तम् ॥

अथर्ववेदस्याधुनिकत्वे पाणिनेरस्मरख मपि मानान्तर मित्युक्तिश्च
तेषां तथैव । तथाहि— ऋक्, यजुः, साम—इमानि तु मन्त्रकक्ष्यानि ;
ऋग्कक्ष्यो मन्त्रः, यजुर्कक्ष्यो मन्त्रः, सामकक्ष्यो मन्त्र इति; तावृश्मन्त्रान्तु
सर्वेष्वेव वेदेषु राजन्ते इति तेषां ग्रहणेनैव सर्ववेदानां ग्रहणं सम्पन्नम् ;
सूत्राद्या मेव ग्रहणेनैव यथा सर्वेषां मेव पटाना मिति । अथर्वेति तु न
किंविधस्यापि मन्त्रस्य कक्ष्यम् ; अपि तु यथा शाकलादिशाखानां
साधारणं नाम ऋग्वेद इति, यथा च कठादिशाखानां साधारणं नाम
यजुर्वेद इति, यथा च कौथुमादिशाखानां साधारणं नाम सामवेद
इति ; तथैव श्रौतकादिशाखानां साधारणं नाम अथर्ववेद इति । शाक-
लादिसंहिताग्रश्यानान्तु दृष्टत्वाभावः ; अपि तु पाणिनेरतिपूर्वतनीय-
त्वादार्षत्वाच्च प्रोक्तत्वं पाणिनिसन्तम् । अत एव यथाप्रयोजनं प्रोक्ता-
धिकारे एव शाकलादीना मुल्लेखः कृतः पाणिनिना—“शाकलादा (४. ३.
१२८)”—इत्यादिभिः सूत्रैः ; तत्राथर्ववेदीयश्रौतकसंहिताना मप्यस्ये-
वोल्लेखः— “श्रौतकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६)”—इति । तस्मिंश्च सूत्रे
चन्दसि इति दर्शनादिदृष्ट्वा यत् प्रोक्तत्वेनैव ग्राह्योऽपि न चान्दसः,
एव मप्यस्येव कश्चन ग्रथः पाणिनेर्विदित इति । स च ग्रथः खल्य-
थर्ववेदीयशिक्षैव ; तत एव तत्र प्रत्युदाहृतं नागेनेन “श्रौतकीया
शिक्षा”—इति । अथर्ववेदीयकल्पस्यापि ग्रहणं कृतं मेव तत्र प्रोक्ताधिकारे
“काश्यपकौशिकभ्या मृषिभ्यां णिनिः (४. ३. १०३.)”—इति । चतुर्ध्यायि-
कौशिकसूत्रस्याथर्ववेदीयत्वन्तु सुप्रसिद्धं मेव । किञ्च तत्रैव प्रोक्ताधिकारे
यथैव “चन्दोगैकथयाञ्चिकबभ्रुचनटाञ्जः (४. ३. १२९)”—इति सूत्रितम् ;
तथैव “आथर्वणिकस्यैकलोपश्च (४. ३. १३३.)”—इत्यपि सूत्रितं मेव ।
तथाच यथैव चन्दोगानां धर्मं आम्नायो वा इत्यर्थे साधितं चान्दोग्य मिति,
तथैव आथर्वणिकानां धर्मं आम्नायो वा इत्यर्थे साधितं मेव आथर्वण इति
पदम् । “चरणाद्धर्माज्ञानयोः (४. ३. १२६.)”—इति वार्त्तिकश्च पाणिनि-
तात्पर्यास्थानपरं मेव न तु वाचनिक मित्यपि तत्रैव भाष्ये स्फुटम् । तथाहि—

“न चेदानीं मन्यदाथर्वणिकानां खं भवितु मर्हति, अन्यदतो धर्मादा आस्रायादा”—इति । वस्तुतः सर्वत्रैव “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्”—इत्येव भाष्यसम्मतम् । तदित्य मथर्ववेदाक्षित्वघ्नानं पाणिनेरासीन्नवेति विचारस्तु दूरे आन्ताम् ; प्रत्युत अथर्ववेदीया श्रौतसंहिता, अथर्ववेदीयकल्पसूत्रं चतुरध्यायात्मकं कौशिकं नाम, अथर्ववेदीया श्रुत्या, अथर्ववेदीयानां पाठप्रकाराद्यात्मको धर्मश्चेति सर्वाण्येतानि आसन्नेव तस्य पाणिनेर्विदितानीति ।

निरुक्तकारः खलु यास्कः पाणिनेः पूर्वतनः,—इति वादिनां निरुक्तेऽसङ्गदे-
वाथर्ववेदीयनिगमोद्भूतिदर्शनात् तस्य यास्कबहुपूर्वदृष्टत्वनिर्यायेनैव पाणिनि-
विदितत्वं सुवच मेव । तदथर्ववेदस्य पाणिनिविदितत्वविचारस्त्वन्तु पेटिका-
बद्धः ; तन्मते हि तत्पूर्वजस्य यास्कस्यापि विदित एवासीत् इत्युपपद्यते ।
तथाहि—“तथापि निगमो भवति—‘य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति’—
इति । * * * । तथापि निगमो भवति—‘यथा देवा अंशु माप्या-
यन्ति’—इति (२ भा० ५७ पृ०)”—इति । तावेतौ हावेव निगमौ अथर्व-
वेदत एव लभ्यौ (अथ० सं० ७. ७. ८. ६.) । अन्यत्र च “एकं पादं नेत्खि-
दतीत्यपि निगमो भवति (४ भा० २८५ पृ०)”—इति । एषोऽपि निगमो-
ऽथर्वसंहितात एव लभ्यः ; श्रूयते हि तत्रैवैकादशकाण्डीयद्वितीयानुवाका-
न्यसूक्ताद्या ऋक् “एकं पादं नेत्खिदति सलिलाजंस मुच्चरन्”— इत्यादि ।
किञ्चात्र निघण्टुस्थितस्यैकपादित्यस्यैव एव निगमोऽन्यत्र वैश्वदेव्याद्यृक्षु तु
निपात एवेति निर्यायात् निघण्टुसमासायश्रवणात् पुराप्यासीदथर्ववेद इति
यास्कसम्मत मेवेत्युपलभ्यते ; निघण्टोश्च यास्कदिबहुपूर्वश्रुतत्वं प्रतिपादित
मेव पूर्वम् (कौ पृ०) । तस्मात् सर्ववेदसमकालिकत्व मेवाथर्ववेदस्येत्यत्र
सन्देहलेशोऽप्ययुक्त एवेत्यस्माक मिति ॥

वस्तुत एक एव वेदः, त्रिविधरचनात्मकस्त्रयीति प्रसिद्धोऽपि ऋक्-
संहिता, यजुःसंहिता सामसंहिता, अथर्वसंहितेति चतुःसंहिताभिश्चतुः-
सङ्घान्वितः । संहितालक्षणं तु प्रातिशाख्यादौ प्रसिद्धम्—“पदप्रकृतिः

संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)—इति, “वर्काना मेकपाण्डवोऽमः संहिता (य० प्रा० प्रा० १. १४८.)”—इति, “वरः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०६.)”—इति ; एवंमादि । तत्र । ऋग्बृहदारण्यकानां (पद्यात्मकानां) मन्त्राणां ऋग्विद्यायां संहितासु विद्यमानत्वेऽपि यत्र यन्वेऽन्वयत्वात् एकोऽपि मन्त्रो न दृश्यते, तस्यैव ऋक्संहितात्वम् । एवं तदतिरिक्तासु त्रिविद्यायां संहितासु यजुर्वेदकानां (गद्यात्मकानां) मन्त्राणां विद्यमानत्वेऽपि यत्र यन्वेऽन्वयत्वात् यजुषा मेवाधिक्यम्, ऋचा मपि यजुर्देवैव पाठो विनियोज्यत तस्यैव यजुःसंहितात्वम् ; अतएवाह मध्यर्गब्राह्मणभाष्य-भूमिकायां सायणाचार्येणापि— “तत्र यजुषा मध्यर्गवेदेऽतिबहुत्वात् ऋचित् ऋचित् ऋचां सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येवाख्यायते”- इति । साम-संहितायान्तु स्तोत्रानां गानानाक मन्त्रीभूतानां कामासिद्ध्याम्, स्तोत्रमन्त्र-कानां कतिपयानां यजुषां चाभ्ययत्वेऽपि सर्वथा मेव साक्षा माध्याभूमित्वं स्पष्टं मेव । तदेवं पद्यगद्यगीतिभेदात् त्रिविधा एव रचना भवन्ति ; तादृशरचनात्रिविध्यावलम्बनेनेतानि त्रीणि नामानि सम्यग्नामि । ततश्चतुर्थसंहितायाः किं नाम भवितव्यं मिति चिन्ताया मेवं विभागकारिणो नामैवैतस्या नामकरणं सूचितं मिति सिद्धं नामार्थसंहितेति ॥

अथर्वा नामर्षिरेव हि यज्ञप्रक्रियायाः प्रथमप्रकाशकः ; अतः स एव ह्यौचादिकार्यमौकर्यायैव मृगादिनाम्ना वेदविभाजकश्चेत्यपि सम्भाव्यते । तथा हि—“यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथन्तते (ऋ० सं० १. ६. ४. ५.)”—इति, “अभिर्जातो अथर्वणा (ऋ० सं० ७. ७. ४. ५)”—इति, “त्वा मये एष्कागदध्यथर्वा निरमन्यत (ऋ० सं० ४० ५. २३. ३)”-इति, “अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातुर्गर्भं पितुरसुं युवानम् । य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचन्त मिहेह ब्रवः (ऋ० सं० ७. १. २.)”—इति चैवमादिमन्त्रलिङ्गात् प्रतीयत एवाथर्वणो यज्ञाविष्कर्त्तृत्वम् । “यदृचैव होत्रं क्रियते यजुषा-ध्वर्यवं साम्नोद्गीथं थारव्या त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ८.)”—इत्यादिश्रुतेश्च स्फुटं मेव

प्रतीयते यच्चकार्यनिर्वाहसौकर्यार्थं मेव च ऋगादिसंहिताविभाग इति ।
 किञ्चात्रैव च “अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते ? त्रय्या विद्यया”—इत्यतः समया
 एव त्रयी विद्या ब्रह्मत्वकरणे साधिकेति स्पष्टम् । न चाथर्वसंहिताध्ययन
 मन्तरा समयायास्त्रय्याः ज्ञानं भवितु मर्हति; होत्रध्वर्युङ्गाद्यवहार्यातिरि-
 क्ताणा मप्यग्यजुर्मन्त्राणां तत्र सद्भावात् । अतएव “ऋचान्वः प्रोष मान्ते (ऋ०
 सं०)”—इति मन्त्रस्य निर्वचनावसरे यास्कोऽप्याह—“ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं
 वेदितु मर्हति (ऋ० ६६८०)”—इति । अथर्ववेदी एव ब्रह्मा भवति
 स एव च यज्ञं समन्तात् रक्षति । तथाहि—“ब्रह्मैव विद्वान् यद्
 भृग्वङ्गिरोवित् सम्यगधीयानश्चरितब्रह्म चर्योऽन्यूनानिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं
 रक्षति, तस्य प्रमादाद् यदि वाप्यसान्निध्याद् यथा भिन्ना नौरगाधे मह-
 त्यदके समुद्भवेत्”—इत्यादि; “तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविद मेव तत्र
 ब्रह्माणं वृणीयात् ; स हि यज्ञं तारयतीति ब्राह्मणम्”—इत्यन्तो गोपथ-
 ग्रन्थो द्रष्टव्यः (गो० ब्रा० २. २. ५.) । कन्दोगा अपि ब्रह्मणो भिषक्त्व
 मामनन्देव—“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यज्ञैर्विदु ब्रह्मा भवति
 (का० ब्रा० ५. १७. ८.)”—इत्यादि । सामवेदभाष्यावतरणिकादौ साय-
 णाचार्योऽप्यवोचत्—“त्रयाणा मपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा”—इति ।
 मुक्ततरक्षैतद् तदैव ब्रह्मत्विति, यदा खलु तस्य चतुर्वेदवित्त्वेन समग्र-
 त्रयीवेत्तृत्वं स्यात् ; सर्ववेदवेत्तृत्वेनैव च तस्य विश्वव्यचा इति समुद्र
 इति चाख्यानं सङ्गच्छते । श्रूयते हि—“समुद्रोऽसि विश्वव्यचा (य० वा०
 सं० ५. ३३.)”—इति यजुर्मन्त्रः । स्फुटतरक्षैतदाज्ञातं दृश्यते गोपथ-
 पूर्वार्द्धे एव । तथाहि—“तस्मादृग्विद मेर होतारं वृणीष्व, यजुर्विद
 मध्वर्युम्, सामविद मुद्गातारम्, अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम्”—इति,
 “प्रजापतिर्यज्ञ मकरोत्; स ऋचैव होत्र मकरोत्, यजुषाध्वर्यवम्,
 सामोद्गात्रम्, अथर्वाङ्गिरोभिः ब्रह्मत्वम् (गो० ब्रा० १. ३. १. २.)”—इति च ।

एवञ्च यज्ञीयहोत्रादिकार्यानुसारत एव चतस्रः संहिताः सम्पन्नाः ;
 यत्र च यदीयं विधानादिकं श्रूयते, तदेव तस्य ब्राह्मण मिति च । तदुक्तं

सर्वाङ्गमणीवृत्तिभूमिकागाम् “विनियोगव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते । विधित्कृतिकरं श्रुतं ब्राह्मणं कथयन्ति हि”-इति । एव मेकस्यैव वेदस्य चतुर्धा विभागः सम्पन्नस्तत्र क्रः संशयः । सामवेदीयोहोक्त्यायश्रयोः प्रकारण-सन्निवेशदर्शनेन च यज्ञकार्यसौकर्यायैवेकस्य वेदस्य चतुर्भेदाः कृता इत्या-भाति स्फुटं मेव ; तयोश्चमयोरेव हि यज्ञयोः क्रमात् दशरात्र-संवत्सर-एकाह-अहीन-सत्र-प्रायश्चित्त-दुर्ज्ञेयसप्तपर्वाककत्वम् । एव मेव अश्वर्यु-वेदसंहिताभाष्ये प्रथमानुवाकव्याख्यावतराजकार्या यदाह सायणाचार्यः -- “अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासेष्टमन्त्रास्त्रिधाः, आध्वर्यवा याजमाना हौत्रकास्त्रिधाः । . . . . . एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणाञ्च चित्रस्थानीयत्वात् भित्तिस्थानीयानां आध्वर्यवाणां मेवादी पाठो युज्यते”-इत्यादि, तदर्थां सकृच्छते ; यदि हि यज्ञकार्यानुक्रमेणवै-तास्तत्र एव संहिता ग्रथिता न स्युस्तर्हि तस्य तथोक्तिरसङ्गतित्वं मेवो-पगच्छेन्नमेति । वस्तुतस्तु यत्रुर्वदीयमैत्रायणीयशाखायाः परिच्छेदविन्यासानां प्रत्यक्षसन्दर्शनेनैवास्तुच्छेदवैषसंग्रहस्तत् किं मत्र प्रमाणपारायणेनेति ।

तथाच निष्पन्नं मेतत्—होत्व्यवहार्यमन्त्रान्तु सर्व एव ऋचः ; तासां ऋचां संहननेनोपनिबद्धो गन्ध एव ऋक्संहितेति सम्पन्नः ; तदर्थंविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थ ऋगब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना ऋग्वेद इति प्रसिद्धौ । अश्वर्युव्यवहार्यमन्त्राः प्रायो यजूंषि, ऋचोऽपि सन्ति ; तादृशर्यजुःसंहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव यजुःसंहितेति सम्पन्नः ; तदर्थंविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थो यजुर्ब्राह्मण मिति । तावेव गन्था-वधुना यजुर्वेद इति प्रसिद्धौ । उद्गात्व्यवहार्यमन्त्रान्तु ऋचो, यजूंषि, सामानि च ; तादृशर्यजुःसामानां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव साम-संहितेति सम्पन्नः ; तदर्थंविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थः सामब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना सामवेद इति प्रसिद्धौ । ये, खलु ऋग्वेद-मात्रे कृतश्रमाः, अथापयन्ति थवहरन्ति च ऋग्वेदमात्रम्, त एवा-ख्यायन्ते ऋग्वेदिन इति । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः

प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रनिर्विष्टाः । ये खलु यजुर्वेद-
मात्रे हतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च यजुर्वेदमात्रम्, त एवाख्या-
यन्ते यजुर्वेदिन इति ; किञ्च यजुःसंहिताया ऋचा मपि सद्भावात् यजु-
र्वेदिना ऋग्वेदोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते “द्विवेदी”—इत्यप्युच्यन्ते ;
भाषायां ‘दुवे’—इति च । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः प्रयो-
जनीयाः, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रनिर्विष्टाः । ये खलु सामवेदमात्रे
हतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च सामवेदमात्रम्, त एवाख्यायन्ते
सामवेदिन इति ; किञ्च सामसंहिताया ऋचां यजुषाञ्च विद्यमानत्वात्
सामवेदिना ऋग्यजुषोर्वेदोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते “त्रिवेदी”—
इत्यप्युच्यन्ते ; भाषायां ‘त्रिवाडी’—‘तिवारी’—इति च । तेषां ब्रह्मयज्ञादि-
सिद्धये ये केचन मन्त्राः प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहितायां ब्राह्मणे
चान्तनिर्विष्टाः । एभ्योऽवशिष्टमन्त्राणां पेटिका रूपा संहृत्यैव निबद्धा
चतुर्थसंहिता सम्पन्ना । तत्र ऋचोऽपि सन्ति यजूषि अपि । सैवाथर्व-
संहितेति प्रसिद्धा । तदर्थविनियोगाद्यभिधायकञ्च ग्रन्थोऽथर्वब्राह्मण
मिति । तावेव ग्रन्थावधुना अथर्ववेद इति प्रसिद्धौ । क्रतौ ब्रह्मत्वकार्ये
कर्त्तव्ये सर्वासा मेवर्चां सर्वेषा मेव यजुषां सर्वेषाञ्चैव साक्षां वेधः
प्रयोजनीयः ; तादृशसर्वमन्त्रवेत्तृत्वञ्च ऋग्यजुःसामसंहिताध्ययनवता मपि
अथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा न सम्भवति, अतो यथा हौत्रे ऋग्वेदः,
यथा च आध्वर्यवे यजुर्वेदः, यथैव औद्गात्रे सामवेदः ; तथैव ब्रह्मत्वे
ऽथर्ववेदः । किञ्च यथा ऋग्वेदस्य होत्रवेद इत्यपरं नाम, यथा च
यजुर्वेदस्य अध्वर्युवेद इत्यपरं नाम, यथैव सामवेदस्य उद्गात्रवेद इत्यपरं
नाम ; तथैवाथर्ववेदस्य ब्रह्मवेद इत्यपरं नाम । अपि च ब्रह्मत्वकरणाद्यैवा-
थर्ववेदाध्ययनं विशेषतः सप्रयोजनम्, तच्च ऋगाद्यध्ययनमृते न सम्भवति,
अतो ऽथर्ववेदाध्ययनेच्छूना ऋग्वेदाद्यध्ययन मप्यवश्यं कर्त्तव्यं भित्ततो ये
त्वथर्ववेदिनस्त एव प्रायश्चतुर्वेदाध्यायिनो भवन्ति, ततः “चतुर्वेदी”—
इत्याख्यायन्ते, भाषायां ‘चौवे’—इति च ।

तदेवं मूलत एकस्यैव वेदस्य रचनाभेदमूलकप्रथीत्येऽपि हौत्रादिकार्य-
सौकर्यायं कृतं चतुर् मवश्य मेव सर्वैरादरणीयम् । अतएव वृषभतेऽत्र
निरुक्तेऽपि—“चत्वारि ऋतेति वेदा वा एत उक्ताः (४भा० ३४५ए०)”—
इति । सिद्ध मित्यं चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्या इति ।

(कन्दः) “कन्दः”—इत्यपि वेदस्यैवान्यतम मतिप्राचीनं नाम ।

(१) कन्दःशब्देन एषा खलु ऐश्वर्यबन्धाना मेधां वाग्वादीनां सर्वेषा मेव
बोधो भवति स्म । तत एवैव भाष्यार्थिका आमनन्ति—“श्रीणि कन्दाभि
कवधो ०—० आपो वाता ओषधयः (१८. १. २. ७.)”—इति । तत्र
कन्दांसि बन्धनानीत्यर्थः ; अत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्—‘कन्दांसि क्वादनात्
(३भा० ३६७ए०)’—इति ; क्वादनं नाम बन्धन मेव ; बन्धनान्येव हीमाः
सर्वे विषयाः ; तदुक्तं हि साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्—“विषयवन्ति विषयिण
मनुब्रून्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्, विषयाः पृथिव्यादयः
सुखादयश्चास्मदादीनाम् (५ श्लो० कौ०)”—इत्यादि ।

(२) तत उक्तं सर्वेषा मपि अक्षरसमाप्तायाना मर्थतन्तु सर्वेषां येन
केनापि जीवेन क्तानां शब्दाना मकारादीनां कन्दःशब्देन व्यपदेशो भवति
स्म । तत एवैव तैत्तिरीया आमनन्ति—“कन्दः पुरुष इति य मवोचाम,
अक्षरसमाप्ताय एव ; तस्यैतस्याकारो रसः (३. २. ३. ४.)”—इति ।
तत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्—‘कन्दांसि क्वादनात्’—इति ; क्वादनान्येव
हि शब्दा अकारादयोऽर्थानाम् ।

(३) ततः पश्चात् ऋषीणां प्रबन्धेषु ऋगादि-त्रिविधेषु मन्त्रेष्वपि व्यवहृतं
कन्द इति । तत एवैव मप्याथर्वणिका आमनन्त्युच्छ्रियन्ते—“अमप्राधेय
मथो दीक्षा कामप्रच्छन्दसा सह । उत्सन्ना यज्ञाः सत्राण्युच्छ्रियेऽधि समा-
हिताः (११. ४. १. ८.)”—इति ; अन्यत्र च “दिवो नु मां बृहतो अन्त-
रिक्षादपां लोको अभ्यपप्रदसेन । स मिन्द्रियेण पयसाह ममे कन्दोभि-
र्यज्ञैः सुकृतां कृतेन (६. १२. ११. १.)”—इति । तत्राप्युपपद्यत एतदेव
निरुक्तं ‘कन्दांसि क्वादनात्’—इति ; क्वादनान्येव हि ते मन्त्रा मनो-

भावादीनाम् । निघण्टुश्लोकेऽपि यद् भाषितम्—“कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाज्ञाताः (२ भा० ७ ए०)”-इत्यादि, तत्रापि मन्त्रेष्व इत्येव तस्यार्थः ; तत्र हि निघण्टौ मन्त्रमात्रत एवोक्तानां पदानां दर्शनात् । अत एव तस्य वृत्तौ ‘कन्दांसि = मन्त्राः’-इत्येवोक्तं दुर्गाचार्येणापि ।

श्रूयते चेदं तैत्तिरीयारण्यके—“यश्चन्दसा मृषभो विश्वरूपः ०—० भूर्भुवः सुवश्चन्द ओम् (१०. ६.)”-इति । “ ‘यः’ प्रथमः ‘कन्दसां’ वेदानां मध्ये ‘ऋषभः’ श्रेष्ठः”-इत्यादि च तद्भाष्यं सायणीयम् । तथैव कान्दे।ग्यब्राह्मणेऽपि—“देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते कन्दोभिरश्वाद्यन् ; यदेभिरश्वाद्यन्तश्चन्दसां कन्दस्वम् (३. ४. २.)” -इति । शतपथेऽप्येव मेव—“यदेभिरात्मान माश्वाद्यत्, देवा मृत्योर्बिभ्यत, तश्चन्दसां कन्दस्वम् (४. ५. १. १.)”-इति ।

निघण्टुश्रुतस्य (१ भा० २०२ ए०) कान्तिकर्मणोऽपि भवति कन्द इत्येके । तथाच सर्व एव वेदाः काम्यमानाश्चास्माकं सर्वकामपूरकाः कमनीया वा । अर्चतिकर्मण एव (१ भा० ३३४ ए०) भवति कन्द इति च केचित् । तथाच सर्वेषां मेव वेदमन्त्राणां मर्चायां गतिरिति कन्दस्वम् ; अर्चनीया वा सर्ववेदा अस्माकं ततोऽपि कन्दो वेदस्त्रयीत्याद्यभिप्रायः । तदित्यं पुरा सर्वेषां मेव मन्त्राणां साधारणं नाम कन्द इत्यासीदिति तु सर्वसम्मत मेव । अतएव च निघण्टौ श्लोकात्मसु (१ भा० ३३३ ए०) ‘कन्दः’-इति । पाणिनीयसूत्रेषु, कात्यायनीयवार्तिकेषु, पतञ्जलेरिष्टेषु, अन्यत्रान्यत्र चैवमादिषु ग्रन्थेषु सर्ववेदपरं कन्दोवचनं सर्ववादिसम्मतं सुप्रसिद्धञ्चेत्यत एव सर्व एव वैदिकाश्चान्दसा इत्यभिधीयन्तेऽपीति ।

(४) अस्तीहापर मपि ज्ञेयम् ;—“ऋचः सामानि कन्दांसि पुराणं यजुषा सह । उच्छिष्टाञ्जिरे (अ० सं० ११. ४. २. ४.)”-इत्याद्यर्वणे, “तस्माद् यज्ञात् सर्वजतः ऋचः सामानि जञ्जिरे । कन्दांसि जञ्जिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत (ऋ० सं० १०. ६.)”-इत्यृचि च “कन्दांसि”

—इति परेण सामवेदीयकृन्दोनामग्रन्थीयमन्त्राणां मेव यद्वयं मिष्यते कृन्दसैरेकमथेति । सामवेदीयानां हि संहितायश्चो गानम् कृन्द इति च द्विधा भिन्नः । गानं तत्र गेयारण्याहोच्यति चतुर्विधम् ; कृन्दस्तु योनितत्तरेति द्विविधं मेव, तयोर्द्वयोश्चार्थिक इति च व्यवहारोऽनतिपाचो नो त्रैयाकरत्ततोषकरः । एवं हि यथैव 'तस्मात् सर्वज्ञतः यज्ञात्' 'ऋषः' ऋग्वेदीयाः, यजुर्वेदीयाः, अथर्ववेदीयाश्च ; 'यजुः' यजुषि वृत्तगीतिवर्जितामवाक्यानि यजुर्वेदीयानि सामवेदीयानि अथर्ववेदीयानि च ; 'सामानि' सामवेदीयानि यजुर्वेदीयानि च 'यज्ञिरे', तथैव 'तस्मात्' तत एव यज्ञात् 'कृन्दांसि' सामवेदीयगानम्कीभूताः कृन्दोनामकमन्त्राश्च जज्ञिरे इति तदर्थः । यदि च तेषु कृन्दःसु अपि ऋगणकदायां विद्यत एवेति पुनः कृन्दोयद्वयं मानर्थकं भवेन्नैव, परं तेषां प्राधान्यस्थापनाय ब्राह्मणवलिखन्यायेन एवमयद्वयं न दोषावहम् ; अन्यथा हि ऋग्वेदीयता यद्व तं मन्त्रा इति तेषां मघाधान्यं मेव न्यादिति ।

यन्मत्रं ऋग्वेदत एव साममन्त्रोभूतास्मात् ऋषस्तत्र सङ्गृहीता इति च मते दूरोक्तानि मेव एवमभिप्रेतयिष्यामश्चेति तत्रैवोपगच्छामन्त्रनिबन्धिप्रकरणे । वस्तुनो यज्ञार्थं मेव होत्रम्, यज्ञार्थं मेवोद्गात्रम् ; तत्र होत्रकार्यनिर्वाहाय ये मन्त्रास्विताः ते हि सर्व एव ऋक्संहितायां दृश्यन्ते ; औद्गात्रकार्यनिर्वाहाय ये च मन्त्रास्विताः, ते सामरूपा ऋगृपाश्च ; त एव च सामसंहितायां दृश्यन्ते । तत्र हि सामसङ्घातात्मयस्यानां सामेवैव प्रसिद्धिश्चिरन्तनी, इदानीन्तु गानं मिष्यपि ; ऋक्सङ्घातात्मयस्योक्तं कृन्दइत्येव प्रसिद्धिः पुरातनी, आर्थिक इति तु पाणिनीयानां मिति विशेषः । इत्यन्वयं पश्यतु तावत्—ऋक्संहितातः सामवेदीयगुण्डरगे कोऽवसरः ? यदैव यथैव यतएव येनैव ऋक्संहिताया ऋषां सङ्गृहः सम्पन्नः, तदैव तथैव ततएव तेनैव सामसंहितायाः कृन्दसाश्च सङ्गृहः ; इत्येतत्स्थापनायैव "कृन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्"—इति कृतः पृथग्पन्थास इति ।

(५) एतैव गायत्र्यादीना मपि क्न्दस्त्वं व्यवहृतं मन्त्रेष्वपि ; तद्यथा—
 “क्न्दांसि च दधतो अध्वरेषु (ऋ० स० ८. १६. ५.)”— इत्यादि ।
 तत्रापि क्कादन मेव वीजम् ; भवति हि शब्दानां क्कादनं गायत्र्यादिभिः ।
 किञ्च यथा खलु पद्यैर्भवति शब्दानां क्कादनम्, तथैव गद्यैर्गानैरपीति
 सर्वविधरचनाना मेव क्न्दस्त्वं चिरात्प्रतिष्ठितम् ; कालभेदाक्षौकिक-
 व्यवहारो विभिन्न इत्यन्यदेतत् । अत एव “क्न्दांसि=क्कादनात्”—इति
 व्याख्यानवसरेऽप्युक्तं दुर्गाचार्येण—“ते (मन्त्राः) क्न्दोमयाः ; नाक्न्दसि
 वागुच्चरति”—इत्यादि । अतएव च गद्यात्मकस्य यजुर्मन्त्रस्यापि क्न्दो-
 निर्णयं कुर्वन्ति वैदिकाः, याजुषीति गायत्र्यादिभेदेऽपि वर्णितः पिङ्गलेन
 (३. ३-८ सू०) । तदित्यं निष्कन्दो यजुरिति त्वापेक्षिक मेव ; कात्यायनेन
 यजुर्वेदीयमन्त्राणां सर्वेषा मेव क्न्देऽज्ञानस्य विधानात् (अनु० १. १.) ।
 माध्यन्दिनीभाष्यकारेण महीधरेणाप्युक्तम्—‘तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्
 यजुषि काश्चन ऋचः ; तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानाना मावश्यकं
 क्न्दः कात्यायनेनोक्तम्, यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानाना मेकाक्षरादीनां
 पिङ्गलेन दैव्येक मित्यादिनोक्तं क्न्दो बोद्धव्यम्’—इति ।

(६) यतः प्रभृति ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम्’—इत्यभूत् सदृढम्, ततः
 प्रभृत्येव ब्राह्मणग्रन्थाना मपि क्न्दःशब्देन च ग्रहणीयता सुतरां सम्पन्ना ;
 एव मपि मन्त्रभागाना मेव मुख्यं क्न्दस्त्व मिति तु न ततोऽपि विलय
 मुपगतम् । अतएव यास्को मन्त्रार्थे एव क्न्दःशब्दं प्रायुक्तं (२भा० ७८०)
 मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवाविशेषेण क्न्दःशब्दव्यवहारं कृतवता भगवता
 पाणिनिनापि क्वचित् प्रायोजि मन्त्रेष्वेव च क्न्द इति । तथाहि—“क्न्दो-
 ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६.)”—इत्येवमादीनि समालोचानि ;
 न हि तत्र क्न्दःशब्दस्योभयपरत्वे ब्राह्मणानां पृथक् ग्रहण मुपपद्यते ।

(७) ततो वेदाङ्गाना मपि वेदत्वातिदेशात् क्न्दस्त्व मप्यनिवार्य मेव ।
 तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना “क्न्दोवत् सूत्राणि भवन्ति (१ अ० ४ पा०
 २ अ०)”—इति, परं तत्रापि ये केचित् श्रौतकीयशिक्षादयः, तेषां

वेदाङ्गत्व मस्तु नास्तु वा क्न्दस्त्वं तु नास्त्येव । तथा च उर्ध्वतं प्रत्य-
दारहणं “श्रौतकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६)”-इति सूत्रीयशेखरे
‘क्न्दसि किम् ? श्रौतकीया शिक्षा’-इति । अपि वा तत्र सूत्रे मुग्य-
क्न्दस्त्वं मेवापेक्षितम्, न च तद्देदाङ्गाना मित्येव तथोक्तं नागेशेनेति ।
प्रातिशाख्यादावपि व्यवहृत एव क्न्दःशब्दः पतञ्जलिना—“क्न्दःशास्त्रेषु
(१ अ० २ पा० १ अ०)”-इति ; प्रातिशाख्यादिष्वेव तदर्थो गम्यते ;
अपि वा क्न्दसां शास्त्रेषु इत्येव तदर्थः ॥

(८) नागेशादिभिस्तु भिद्यसूत्रनटसूत्रयोरपि क्न्दस्त्वं स्वीकृतम् ।
तथाहि—“तित्तिरि० । इत आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तेनैकदिगित्ये-
तत्पर्यन्तं क्न्दसि वाच्ये इष्यन्ते । श्रौतकादिभ्यश्चन्दसीत्यतश्चन्दोऽग्रहणस्य
पूर्वं मपकर्षादुत्तरत्रानुवृत्तेश्च”-इति लघुशब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् । तित्ति-
र्यादिषु तेनैकदिगिति सूत्रतः पूर्वेषां (४. ३. १०२—१११.) दशानां
सूत्राणां नवमे एव “भिद्यनटसूत्रयोः” ग्रहणं दृश्यते । तदेवं क्रमादिदानी
मार्धतिप्रसिद्धग्रन्थमात्रस्यैव क्न्दस्त्वं मुररीकुर्वन्ति विपश्चित इत्यन्तं क्न्दो-
विचारेण्येति ॥

(स्वाध्यायः) स्वाध्याय इति च तस्यैव वेदस्य नामान्तरम् ।
“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै० अ० २. १५. ७.)”-इत्यादिश्रुतिषु “यः स्वाध्याय
मधीतेऽब्दम् (२. १०७.)”- इत्यादिस्मृतिषु च तथैव व्यवहारात् ।
द्विजातिभिः सम्यगध्येय एष इत्येवासौ स्वाध्याय इति कथ्यते । अतएवाह
भगवान् मनुः—“योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्वत्र कुर्वते अमम् । स जीव-
न्नेव श्रूयत्व माशु गच्छति सान्वयः (२. १६८)”-इतीति ॥

(आगमः) आगम इति च वेदस्यैव नामान्तरम् । “रक्षोहागम-
जघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्”-इति पाणिनीयवार्त्तिककार-कात्यायनाद्युक्तेः ;
“आगमः,—खल्पपि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”-इति च तत्र
पातञ्जलम् । भट्टकुमारिलेनाप्युक्तं खल्लोकवार्त्तिकभूमिकाया मेव—“आ-
गमप्रवक्ष्याहं नापवाद्यः स्त्रजन्नपि”-इति । साङ्गकारिकाया मौञ्जर-

कण्ठेनापि यदुक्तम् “तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष माप्तागमात् सिद्धम्”—
इति तदप्येतदभिप्रायेणैवेति ॥

(निगमः) निगम इति च आगम इति चानर्थान्तरम् । यास्वीयेऽत्र
निरुक्ते यावन्ति खलूदाहरणानि दर्शितानि, प्रायस्तावतां सर्वेषां मेव निगम
इत्युपन्यासो दृश्यते । तथाहि—“तत्र खलु इत्येतस्य निगमा भवन्ति—”
—इत्यादि (२ भा० २८४ पृ०) । “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो
भाष्यन्ते, दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः उख्यं
पृत मिति (२ भा० १५६ पृ०)”—इति चाह स एव यास्कः । “निगमाः
०—० निगमनात् (२ भा० ७ पृ०)”—इति च नैरुक्त मिति ॥

अत्र चेदं तत्त्वम्—आदौ नु निगम इति मन्त्रभागस्यैवाभिधानं मासौम
ब्राह्मणभागस्यापि ; निरुक्तग्रन्थे सर्वत्रैव मन्त्राणां मन्त्रांशानाञ्चैव निगम-
त्वेनोपन्यासात्, तत्रदर्शितयोः ‘दमूनाः’, ‘क्षेत्रसाधाः’—इत्यनयोः पदयोः
मन्त्रभागे एव दृश्यत्वाच्च । मन्त्रभागे उद्धृतानां मेव पदानाम्, तदा-
श्रयग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः । तथाहि मनुसंहितायाम्—
“निगमांश्च वैदिकान् (४. १६.)”—इति । अत्र चोक्तं मिदं कुल्लुकेन—
“तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान् निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्”—इति ।
तत उत्तरं कालाद् ब्राह्मणेष्वप्युपसङ्गान्तं निगमामिधानम् ; तत एव भाग-
वतादौ निगमपदेन मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो भवति । तथाहि
—“निगमकल्पतरीर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं
रस माकयं मुञ्जरहो रसिका भुवि भावुकाः (भा० पृ० १. १. ३.)”—
इति । “निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः, सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् ; तस्य
फलं मिदं भागवतं नाम”—इति तत्र श्रीधरस्वामी । “निगमकल्पतरोः
सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुण्ठ मप्यध्यारूपस्य वेदरूपतरोः”—
इति च तत्र क्रमसन्दर्भः । “निगमो वेदः स एव कल्पतरुः”—इत्यादि च
तत्रैव विश्वनाथः ।

वक्तुतो मन्त्रभागस्यैव निगमत्वं चिरादेव व्यवहृतम् । ब्राह्मणभागस्य

तथा ब्रह्मचारव्रतनिष्ठाश्चैव । निगमव्याख्यानानिपरा यस्या एव
ब्राह्मणाख्या रेतरेयादिनामभिः प्रसिद्धा माध्याख्येवाख्यातुं युज्यन्ते ।
यदा ह्यतीते ऋत्विजे कासे मन्वाद्योऽतीव दुर्बोधः सम्पन्नः, तदैव यज्ञकासे
ब्रह्मानुष्ठानतत्परैः तदानोक्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्वाद्यां विधानादिव्यवस्थया
च ब्रह्म मन्वान्तर्गतदुर्बोधपदाना मर्षा अपि भाषिताः ; अतो ब्राह्मणा-
न्येवादिवेदभाष्याणि । भाषाभाष्य भित्तौभाषेकधातुमूलकावेव शब्दो ; तेन
चैव यज्ञेषु यतस्तत्कालप्रचलितया भाषयैव बोधिता वेदार्था अत एतैर्भा-
षाभ्यन्तम् ।

तथाहि श्रूयतेऽसौ ऋत्विक्त्वः — “यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि
धर्माणि प्रथमान्दासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः (ऋ० स० २. ३. २३. ४ : ८. १६. ६.)”—इति । तद्याख्यान-
परश्चैतदैतरेयकं ब्राह्मणम् — “यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इत्युत्तमया परि-
दधाति । * * * । इन्द्राग्नि त्रै साध्या देवाः, तेऽग्नेऽग्निनाग्नि मयजन्त ।
‘ते स्वर्गं लोक मायन्’ आदित्याश्चैवहासन्नङ्गिरसश्च (ऐ० ब्रा० १. ३. ५.)”
—इत्यादि । एतदेव व्याख्यानं निबन्तादौ विशदीकृतं च दृश्यते (४ भा०
३२०—३५२ पृ०) ।

तथैव योऽयं शुक्लकण्ठयोवभयोरेव यजुषोरादम्भमन्त्रः—“इधे त्वोर्जे त्वा
वायवं स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे (१. १. १.)”—इति ।
तस्यैतस्य च दुर्गमपदव्याख्यानानि कृतानि दृश्यन्ते शुक्लकण्ठयोवभयो-
रेव ब्राह्मणयोः । तथाहि शतपथब्राह्मणे—“दृष्ट्यै तदाह यदाह इधे
त्विति”—इति, “यो दृष्टादुर्ग रसो जायते, तस्मै तदाह”—इति, “यज्ञो
वै श्रेष्ठतमं कर्म”—इति च (१. ७. १. १-५.) । तैत्तिरीये “दृतीयस्या
मितो दिवि सोम आसीत्”—इत्यारभ्य “श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो
हि श्रेष्ठतमं कर्म तस्मादेव माह”—इति यावत् (तै० ब्रा० ३. २. १.
१-४.) द्रष्टव्यो ग्रन्थसन्दर्भः ।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वसामस्वेव ये स्तोभाः, ते खलु व्याख्याता

दृश्यन्त एव तद्ब्राह्मणे—“अथं वावलोको हाउकारो वायुर्हायिकार-
श्चन्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरीकारः । आदित्य उकारो निहव
एकारो विन्नेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिङ्गारः प्राणः खरोऽमं या
वाग् विराट् । अनिरुक्तस्त्रयोदश स्तोभः सञ्चारो ऊप्यकारः (छा० ब्रा०
१. १३. १-३.)”—इति ।

वचलेपायितस्त्राय मर्थी मीमांसादर्शने । तथाह्यस्ति तत्र मन्त्रलिङ्गाधि-
करणे सूत्रम्—“विधिशब्दाच्च (१. २. ५३.)”—इति । विधिशब्दाच्च विव-
क्षितार्थानेव मन्त्राननुवदन्ति,—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मे-
त्येतदेवाह’-इति”—इति तद्ब्राह्मणं शवरस्वामिकृतम् । “मन्त्रव्याख्यानरूपो
ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते”—इति च तत्राह सायणाचार्योऽपि ।
तत्रैवोदाहृत्य व्याख्यातश्च तेनापि तथैव ब्राह्मणम् । तथाहि—“स चैव
मास्त्रायते—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह’-इति । तत्र
‘शतं हिमाः (ऋ० स० १. ५. ८. ४ इ०)’—इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम् ;
अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्”—इत्यादि । तद्ब्राह्मणेऽप्युक्तम्—‘अत्र
हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्त्तवोऽभिधीयन्ते ; तथाच ब्राह्मणम्’-इत्यादि ।

भगवता कात्यायनेनापि यजुःप्रातिशाख्ये निगमापरपर्यायस्य मन्त्र-
भागस्यैव वेदत्वं तद्याख्यापरस्य ब्राह्मणभागस्य भाष्यत्व मिति मन्त्रब्राह्म-
णयोः पार्थक्यं स्फुटं सूचितम् । तथाहि—“ॐकारं वेदेषु (१. १८) ।
अथकारं भाष्येषु (१. १९)”-इति । यदि च तत्र तद्ब्राह्मणकारः खलु
उज्ज्वलो वेदशब्देन मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव ग्रहणं स्वीचकार, भाष्यशब्देन
च कल्प्याद्यङ्गानाम् ; परं तत्रैवानुपद मेव “सप्त । चीन् । द्वौ । एकम्”—
इति स्वरविधायकेषु सूत्रेषु (१. १२७—१३०) सामस्वर-नैगमस्वर-
भाषिकस्वर-यज्ञकर्मस्वराणां विधानस्य पर्यालोचनयेहश्रुतभाष्यशब्देन
ब्राह्मणानां मेव बोधने कात्यायनाभिप्रायोऽनुभूयते ; “अथ ब्राह्मण-
स्वरसंस्कारनियमः”— इत्यारभ्य “तान एवाङ्गोपाङ्गानाम्”— इत्यन्तेन
परिशिष्टग्रन्थेन भाषिकादिस्वराणां सुष्ठु परिचायितत्वात् । ब्राह्मण-

ग्रन्थानां हि भाष्यत्वेनैव तदीयस्वराणां भाषिकत्वसिद्धिः । ब्राह्मणस्वर एव भाषिकस्वर इत्युच्यते इति तु सर्वसम्मतम् । अतएवोक्तम् “एकम्”—इति सूत्रस्योन्मथभाष्यस्य टीप्यन्याम्—“मन्त्रकाण्डपठिताना मपि ब्राह्मण-
भाषाणां मन्त्ररूपपर इत्यादीनां वैखर्यम् (निगमस्वरत्वम्) एव; ब्राह्मण-
काण्डपठितानां विश्वेदेवाः शोक्तन मप्येहेत्यादीनां भाषिकस्वर एवेति”
—इति ।

तथा तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकाया मपि स्पष्ट मेवाभिषेख्यौ साय
णाचार्यौ ब्राह्मणानां मन्त्रस्याख्याग्रन्थत्वम्—“यद्यपि मन्त्रब्राह्मणान्त्रको
वेदः, तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रस्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादी समासता.”
—इति ।

तदित्यं सिद्ध मेव सर्वेषां किञ्च मन्त्रग्रन्थानां भसाधारणं नाम मन्त्र
इति निगम इति च ; एवं सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां भसाधारणं नाम
ब्राह्मणं भाष्य मिति च ; तथा मन्त्रग्रन्थेषु श्रुतानां पदानां वाक्यानां
स्वराणाञ्च निगमत्वम् ; ब्राह्मणग्रन्थश्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च
भाषिकत्व मिति । अत एव “प्रोक्तवन्तु हि स्व वता पाणिना दर्भपिङ्गुत्त-
वता वेति भाषिकम् (६. २.)”—इत्युक्तं सकृच्छते साङ्ख्यायनगृह्यकारस्येति ।

“अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो निगमाः * * * ; अथापि निगमेभ्यो
भाषिकाः (२ भा० १५६ पृ०)”—इत्यादौ निरुक्ते श्रुतं भाषिकपदं यदि
भाषाशब्दमूलक मेव, तथापि न क्षतिः ; भाषाभाष्ययोरेकधातुजत्वात् ।
किञ्च भाषयोपनिबद्ध मेव भाष्यं भवति ; मूलार्थबोधने एव हि सर्व-
भाष्यस्य तात्पर्यम् ; न च चलितभाषया कथन मन्तरा मूलस्य स्पष्टतया
बोधः सञ्जायते । तदेवं वेदस्य दुर्बोधत्वपरिहाराय यदा ब्राह्मणग्रन्था
विरचिताः, तदा तादृश्या एव भाषाया व्यवहार आसीत् यादृश्या रचि-
तानि वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानि । एवञ्च तदानीं ब्राह्मणग्रन्थीयानां वा-
क्यादीनां यथासीद् भाषिकत्वम्, तथैवाद्यतनीयानां मन्त्रकाण्डादीनां मपीति
सम मेवेति तत्रैतत्तच्च न विशद्ध्यते । वन्तस्तत्तत्पुराकल्पे ब्राह्मणग्रन्थरचना-

काले मन्वाणा मेव वैदिकत्वेन ग्रहण मासीद्योग्यम् ; ब्राह्मणानामन्ववध्नं लौकिकत्वेनैव ; पर मिदानौन्तु मन्त्रब्राह्मणयोरेव वैदिकत्वेनाभ्यर्चनं समानम् ; सौत्रिकाणा मपि वचनानां वैदिकवत्त्वम् ; ततः परस्याना मेव लौकिकत्व मिति । शास्त्रज्ञतां व्यवहार एवात्र निदानम् ; तत्रापि काकस्यैव प्राधान्य मित्यभ्युपगन्तव्य मत एव आ सूत्रकालात् सिद्ध मविशेषेण “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति ।

(मन्त्रः) तत्र, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरादौ तावत् मन्त्रस्य लक्षण मनुसन्धेयम्, — किन्नाम मन्त्रत्वम् ? इति ; लक्षणम्योपयोगो हि पूर्वाचार्यैः प्रदर्शित एव — “ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्कशः । लक्षणेन तु सिद्धाना मन्तं यान्ति विपश्चितः”—इति । ततोऽनुसन्धीयमानश्च दृश्यते—उक्तं खलु भगवता यास्केनैव “मन्वाः मननात् (३ भा० ३६७ प०)”—इति मन्त्रनिर्वचनम् ; तत एव सिद्धश्च मन्त्रलक्षणम्—‘मननहेतुर्मन्त्रः’ इति । तथाच तत्र वृत्तिः—“तेभ्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्माधिदैवाधियज्ञादिमन्तारो मन्यन्ते तदेषां मन्त्रत्वम्”—इति ।

दृषितश्चैतत् सायणेन ऋग्भाष्यभूमिकायाम्—‘मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः’—इत्युक्ता ; परं न च तत्रोदाहृतं तादृशं ब्राह्मणवाक्य मेक मपि । तथाचावगम्यते— “तत्रोदकेषु मन्त्राख्या (जै० सू० २. १. ३२.)”—इति सूत्रानुगतम् “अभियुक्तानां मन्त्रोऽय मिति समाख्यानं लक्षणम्”—इति विवक्षया,—‘विहितार्थाभिधायको मन्त्रः’—इत्यस्य पूर्वाचार्यविहितस्य, असिपदान्तादीनां पञ्चदशाणां च मीमांसावृत्तिज्ञादुदाहृतानां, मन्त्रलक्षणानां मीमांसाभाष्यकारकृतखण्डनेभ्यः सोदाहरणेभ्यः कतिचिदुद्धृत्य दिदर्शयिषया चोद्दिमच्चित्तस्तत्रैवैकाग्रमना यास्कोक्ते विचारावसरं नाशभत स इति । प्रतिपादित मस्माभिर्मीमांसाकारस्य खलु जैमिनेः यास्कायजत्वम् (चू० प०) ; तथाच जागरितेऽपि हि तादृशे लक्षणे यदुक्तं यास्केन “मननामन्त्रः”—इति, ततः सम्भाव्य मेवैतल्लक्षण मदुष्ट मिति । अपि च सायणतः प्राचीनेन, उद्धृतासिनापि हि शबर-

स्वामिना तत्सूत्रस्य भाष्ये विहितार्थाभिधायकत्वादीनि मन्त्रलक्षणानि खण्ड-
खण्डीकृतानि; परं न तस्मिन्निहवेऽस्य यास्कीयलक्षणस्यावतरण मपीष्टं
तेन; इतश्च प्रायते नैतल्लक्षणं दुष्ट मिति । “अविशिष्टन्तु वाक्यार्थः
(जै० सू० १. २. ४०.) इति सूत्रस्य, “विधिप्रशब्दाच्च (जै० सू० १. २.
५३.)”—इति सूत्रस्य च व्याख्यानावसरे, मन्त्राणां मननसाधनत्वं स च
स्वयं व्यनक्ति—“तु-शब्देन मन्त्राणां मट्ट्यार्थं मुञ्चारणमात्रं वारयति
०—० तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्य अर्थप्रकाशनरूपं दृष्ट मेव प्रयोजनम्”—
इति, “तस्माद्विद्वितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चा-
रयितव्याः”—इति च । मन्त्राणां मननहेतुत्वलक्षणं मनुलक्ष्येवोक्तिरेषा भग-
वतो यास्कस्य—“यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् कृतिं
प्रदुक्ते, तद्देवतः स मन्त्रो भवति (३ भा० २८५ ए०)”—इति । तदेवं
‘मननहेतुर्मन्त्रः’—इति, ‘मन्त्रोऽय मित्याभ्युक्तोपदिष्टो मन्त्रः’—इति च हे
एव मन्त्रलक्षणे निर्दिष्टे इति गम्यते; तद् यस्मै यदोचेत्, तदेव स ऽट्ट्या-
त्वित्यल मिह नीरसविवादेनेति ।

अथवात्रैतत् सुष्टु समाधानम्—जैमिनिवृत्तं मन्त्रलक्षणं ग्रथ्यपरम्,
यास्ककृतलक्षणं तु वाक्यपर मिति । तथाच जैमिनिनये वैदिकसमाख्या-
सिद्धानां मन्त्रेतिप्रसिद्धानां संहितग्रन्थानां मेव मन्त्रग्रन्थत्वम्; न त्वन्येषां
ताण्ड्यादीनाम्; यास्कमते तु ग्रन्थानां तथा लक्षणोऽपि न क्षतिः; परं
ताण्ड्यादीनां याथाध्यायगतानां ‘महन्मे वोचः’—इत्यादीनाम्, छान्दोग्यब्राह्म-
णाद्याध्यायद्वयगतानाञ्च ‘देव सविनः प्रसुव’—इत्यादीनाम्, तथा तैत्तिरी-
यारण्यकादिपठितानाञ्चोद्धृतासौत्यादीनां वाक्यानां मन्त्रत्वसिद्धये खल्विद-
मवश्यं वक्तव्यम्—‘मननहेतुर्मन्त्रः’—इति । तदेव मुभयलक्षणयोर्विषय-
भेदात् नैवास्ति विवादविषय इत्यस्माक मिति ।

“आनन्दपुरवास्तव्य-वच्छटाख्यस्य सुनुना । मन्त्रभाष्य मिदं कृतं भोजे
पृथ्वीं प्रशासति”—इत्युक्त्या स्वपरिचय मुक्तवताखिलमन्त्रभाष्यं कृतवता
उज्ज्वटेन तत्रैव भूमिकायां प्रदर्शितास्ते मन्त्रभेदाः;—

“न्यायविदः पठन्ति—

‘विध्यर्थवादयाच्चाश्रीःस्तुतिप्रैषप्रवक्रिकाः ।

प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्तनम् ।

अवधारणं चोपनिषत् वाक्यार्थान्तु त्रयोदश ।

मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्यातश्रुतिचोदिताः ।’—इति ।

अथ तेषां मुदाहरणानि । तत्र,—

परमेष्ठ्यभिहितः—“अश्वस्तूपरो गो ऋगस्ते (य० वा० स० २४. १.)”—इति ।

अर्थवादः—“देवा यश्च मतन्वत (य० वा० स० १६. १२.)”—इत्यनुवाकः ।

याच्चा—“तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि (य० वा० स० ३. १७.)”—इति ।

आश्रीः—“आवो देवास ईमहे (य० वा० स० ४. ५.)”—इति ।

स्तुतिः—“अग्निर्मूर्धादिवः ककुत् (य० वा० स० ३. १२.)”—इति ।

प्रैषः—“होता यक्षन् समिधाग्निम् (य० वा० स० २१. २६.)”—इति ।

प्रवक्रिका—“इन्द्राग्नी ऋषादियम् (य० वा० स० ३३. ६३.)”—इति ।

प्रश्नः—“कः खिदेकाकी चरति (य० वा० स० २३. ६. ६०.)”—इति ।

व्याकरणम्—“सूर्य एकाकी चरति (य० वा० स० ३३. १०. ६०.)”—इति ।

तर्कः—“मा ऋधाः कस्य खिद्धनम् (य० वा० स० ४०. १.)”—इति ।

पूर्ववृत्तानुकीर्तनम्—“ओषधयः समवदन्त (य० वा० स० १२. ६६.)”—इति ।

अवधारणम्—“तमेव विदित्वातिमृत्बुमेति (श्वे० उ० ६. १५.)”—इति ।

उपनिषत्—“ईशा वास्य मिदं सर्वम् (य० वा० स० ४०. १.)”—इति ।”

श्वरभाष्येऽपि आश्रीरादयस्त्रयोदशैव मन्त्रभेदाः प्रदर्शिताः, परं तत्त्व-
न्यथैव ; द्रष्टव्याश्च ते तत्रैव (जै० सू० २. १. ३२. भा०) । ऋग्भाष्यभू-
मिकायाश्च सायणेन तत एव कति चिदुद्धृत्य प्रदर्शिताः ।

उच्चटेन ह्येतानि सर्वाण्येव यजुरेवाधिकृत्योदाहृतानि ; निबन्धकारेण
भगवता यास्त्रेण त्वेव ऋग्वेदेऽपि दर्शितानि बह्वन्युदाहरणानि । तथाहि—
“तास्त्रिविधा ऋचः ;—परोक्षज्ञताः प्रत्यक्षज्ञताः, आध्यात्मिकश्च”—इत्युप-
क्रम्य, “परोक्षज्ञताः प्रत्यक्षज्ञताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकः”—

इत्युक्त्वा, “अथापि क्लृप्तिरेव भवति नाशीर्वादः * * * ; अथाप्याशीरेव न क्लृप्तिः ; तदेतद्ब्रह्मण माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु”—इति प्रदर्श्य, उदाहृतानोमानि—“अथापि शपथाभिशापौ ०—० ; अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् ०—० ; एव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति”—इति, “अक्षरक्लृप्त्युत्तनिन्दा च कृषिप्रशंसा च (३ भा० ३६६ पृ०)”—इत्येवमादीनि ॥

स चैष एव मन्त्रभागः संहितेत्युच्यते । तल्लक्षणं चोक्तं पुरस्तात् समासतः (ठ पृ०) । सा चादौ द्विविधा ;—निर्भुजसंहिता, प्रहस्यसंहिता चेति । “अग्निमीलेपुरोहितम् (ऋ० स० १.२.१.१.)”—इत्यादयः पाठा एव निर्भुजसंहिताया उदाहरणानि । यैव निर्भुजसंहिता, सैव आर्षी संहितेत्युच्यते । प्रहस्यसंहितापि द्विविधा ;—पदसंहिता, क्रमसंहिता चेति नाम । तत्र, “अग्निम्, ईडे. पुरःऽहितम्”—इत्येवं पठ्यते पदसंहिता ; “अग्निम्, ईडे ; ईडे, पुरोहितम् : पुरोहित मिति पुरःऽहितम्”—इत्येवं क्रमसंहितेत्युच्यते । इमा मेव क्रमसंहिता मवलम्बा जटाया अष्टविधाश्च विकृतयः पठ्यन्ते । तदुक्तं विकृतवल्लगाम्—“जटा, माला, शिखा, लेखा, ध्वजो, दण्डो, रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः (१. ५.)”—इति । ततो जटादीना मपि क्रमात्मकत्वेन प्रहस्यसंहितात्वमेव । तदेव मेकैकमन्त्रस्य एकादशप्रकाराः संहितापाठा भवन्ति । तत्त्वतस्तु पाठप्रकारभेदात् बह्व्यञ्ज्यापि सार्धसंहिता प्रतिवेद मेकैकैवेति ॥

तासाञ्च सर्वासा मेव संहितानां बह्वप्राचीनत्वात् कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, पाठन्यूनान्तिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालानुसरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च सम्पन्नाः ; अत एवैकैकापि सा बह्वशाखत्व मापन्ना । तदेवोदाहृतञ्च प्राचीनभाषितं चरणघटकं षड्गुरुशिष्येण—“एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदं ऋषयो विदुः । सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् । नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राञ्जः पञ्च-

दशाध्वकम्”—इति । “अध्वा, देवता, गतिः, शाखा इति पर्यायवाचकाः”—इति च तत्रोक्तं तेनैव । अत्र च कासाच्चित् शाखात्वम्, कासाच्चिदनु-शाखात्वं निर्णीतं चरणश्रृङ्गकारादिभिन्तत्रतत्रैव द्रष्टव्यम् ।

इत्थं बद्धशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, कस्या अप्येकस्याः शाखाया अध्य-यनेनैव भवेदेवाधीत एकैको वेदः ; सर्वास्त्रेव शाखासु संहितायाः प्रायो-ऽभेदात् । किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चिदुच्चारणभेदेन किञ्चिदनुष्ठान-पद्धतिपार्थक्येन च न ह्येव भवेत् संहितायाः स्वरूपतो विभिन्नत्वम् ; जागर्त्येव ह्येष न्यायः ‘एकदेशविकृत मनन्यवत् (पा० सू० १. १. ७२. भा०)’—इति, भवत्येव हि किन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारो लोके । अत एव सायणाचार्यादिभिरेकैका मेव शाखा मवलम्बा कृतैर्भाष्यैरेवावाप्ता तत्र कृतकृत्यतेति । अत एव च “वेदः कृत्वोऽधिगन्तव्यः(३. १६५.)”—इति “धट्त्रिंशदाब्दिकं चयं गुरौ त्रैवैदिकं व्रतम् (३. १.)”—इति, “वेदा-नधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् (३. २.)”—इति च मनुवच-नानि सङ्गच्छन्ते ; मूलतः प्रकृतपार्थक्ये हि तासां कथं सम्भवेन्नामाध्ययनं द्वादशखेवाब्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्येति तादृशस्मृतिवचनाना मुन्मत्त-प्रलपितत्व मेव प्रसज्येतेति । अतोऽत्र त्वेव मेवावधारयम्,—एष खलु वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेदतुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्न-देशीयाना मेकग्रन्थीयाना मपि बद्धतरादर्शपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठा-दिभेदः, तथैवेति । अथाप्यत्र संशयस्तेत् कस्याप्येकस्य वेदस्य कयोरपि शाखथोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनैव तद्दूरोत्सारणं सुकर मेवेति भवेन्निरुक्तः कोलाहलः ।

परन्तु मपि यजुषन्तु कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखाना मेव मस्ति भेदः, यत्तयोऽभयोरेव शाखासमूहयोः मिथः युक्तकृष्णत्व ममंसत प्राचीनाः । तथाच माध्यन्दिनीप्रभृतीनां यजुःशाखानां युक्तयजुरिति ख्यातिः ; तैत्तिरीयादीनान्तु यजुःशाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति । ईदृशासदृशभेदकारणादिकन्तु वैदिकग्रन्थसमूहतः स्वस्वधिषणापरि-

चालनतश्च यथानुभवमेव वेदितव्यम् ; किञ्च तत्र शुक्लयजुषः कति शाखाः किन्नमन्त्राश्च, छण्डयजुषोऽपि कति शाखाः किन्नमन्त्राश्चेति चरणयूहादिभ्य एवावगन्तव्यमिति ।

तथाचार्यं मन्त्रभागः ऋग्-यजुः-सामेतित्रिविधरचनात्मकोऽपि शौचाध्ययवैद्वान्मन्त्राश्चेति चतुःसंहितात्मकः, कालेन शुक्लकण्ठोति द्वैविध्यं गतं च यजुषि सम्प्रति राजते पञ्चसंहितात्मक एव :—ऋग्वेदसंहिता, शुक्लयजुर्वेदसंहिता, छण्डयजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता, अथर्ववेदसंहितेति ॥

अथासु च पञ्चसु वेदसंहितासु बद्धधैव पौर्वापर्यं केषिदाहुः । तथाहि— 'ऋक्संहितायाः सर्वत एव प्राथम्यम् ; तत्रापि तृतीयमण्डलस्यापेक्षिकनूतनत्वम्, दशममण्डलस्य तु ऋक्संहितापरिशिष्टरूपत्वञ्च ; सामसंहिताया तत एवोद्भूतार्चिकमूलकत्वम् ; शुक्लयजुःसंहितायाः तदपेक्षयाप्यर्वाचीनत्वम् ; अथर्वसंहितायान्तु सर्ववेदपरिशिष्टत्वेन ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्'—इति । वेदतत्त्वानुसन्धित्पुमिः प्राञ्जतमैरेवेदं तत्त्वमद्भावितमित्यत्र विश्वास एवोचितः सर्वेषाम् ; परं किं कुर्मो वयं नात्रास्माकं बुद्धिः प्रसरति ; एकस्मिन्नेव हि काले, एकस्मैवाचार्यस्य, एकनेव चयनयत्नेन चतुष्टु मापन्नानां पौर्वापर्यं कथञ्चकारं स्यादिति । यदि कश्चित् फलविक्रयी,—आम्नाथी आम्नमेव गृह्णातु, जम्बुथी जम्बुमेव, पनसार्थी पनसमेव, राजादनार्थी राजादनमेवेति क्रयविक्रयसौकर्यार्थं मेकदैवैकनेवयत्नेनैकमेव फलराशिं विभज्य चयनेन चतुरः स्तूपान् विदध्यात् ; तत्र कः खलु धीर एव वदितुमुत्सहेत,— अयं स्तूपः पृथ्वेः कृतः, अत्राप्यंशशो नूतन इत्यादि? तथैवात्रापि । किञ्च यथास्येव तत्र फलानां मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न त्वेककालजातान्येव तानि सर्वाणि ; एवमत्रापि अन्तु मन्त्राणां मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न त्वेककालोत्पन्नास्ते इति स्यात् सत्यमेव ; परं न हि तेन स्तूपानां संहितानां वा प्राचीनत्वार्वाचीनत्वविचारः कथमपि सङ्गच्छते ; फलानां मन्त्राणाञ्चोत्पत्तिकालविचारस्तु स्तूपानां संहितानां मुत्पत्तिकालविचारतः सर्वथा स्वतन्त्र एवेति बद्धशास्त्रपारावारदृश्यानां विश्वविख्यातकीर्त्तिगा

मपि तेषामत्र तद्वचो न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुं मिष्ट इत्यस्माकम् ।

तथापीदं विचार्यते कथञ्कार ऋक्संहितायाः प्राथम्य मिति ;—

स्मर्यते हि मनुसंहितायाम्—“ऋग्यजुःसामजज्ञाम् (२. ११.)”—
इति । एव मादौ ऋग्वेदस्य प्रथमप्रयोगदर्शनादेव तस्यैव वेदेषु प्राथम्यं
गम्यत इति चेन्न ; तादृशसमस्तप्रयोगे हि शब्दानुशासनादेव ऋक्शब्दस्य
पूर्वनिपातो भवति । तथा हि पाणिनिस्मृतम्—“अल्पाचूतम् (२. २.
३४)”—इति । यद्येवम्ययोगादेव प्राथम्यं गम्येत, तर्हि “विन्ध्यकिष्किन्ध-
हिमालयाः”—इत्युक्ते विन्ध्यस्यैव प्राथम्यं मुररीकार्यं स्यात् । असमस्त-
प्रयोगेषु च यत्र ऋक्शब्दस्य प्रथमतः प्रयोगो दृश्यते, तत्र प्रयोक्तुः
यादृच्छिक्तत्वं मेव वीजम् । अपि वा पद्यगद्यगानात्मिकासु त्रिविध-
रचनासु तत्त्वतो गानरचनाया एव ज्यायन्त्वेऽपि पद्यरचनायास्तदस्थि-
रूपत्वेन ततोऽपि गगीयन्त्वं भवत्य भ्युपगन्तव्य मिति रचनानियमाधीन
मेव प्राधान्यं ऋचां बह्वत्र आद्युल्लेखे निदानम् । तदेवं सर्वत्रैवर्क-
शब्दस्य प्रथमप्रयोग एव ऋग्वेदस्य सर्ववेदप्राथम्ये विनिगमक मिति
तेषां मनोराज्यविजृम्भणमात्रं मेव ।

श्रूयते च कौषीतकीब्राह्मणे—“तत्परिचरणावितरौ वेदौ (६. ११.)”—
इति । एतेन यज्ञकाण्डे होमकर्मण एव प्राधान्यम्, होमार्थं मेव अध्वर्यु-
क्त्य मुद्गाढकृत्यस्यैव बोधितम् ; एतस्माच्चर्चा प्रथमोत्पन्नत्वं न कथं मपि
बुद्ध्यते । एवञ्चास्य तद्विषयकमानत्वेनोपन्यासोऽपि दृश्यते ।

सर्ववेदभाष्यकारस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्—
“मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव
आज्ञाताः । साज्ञान्तु सर्वेषां ऋगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि
स्वकीयसंहिताया ऋच एव बाहुल्येनाधीयन्ते ।”—इत्युक्तिर्दृश्यते सत्यम् ;
परं मेतस्मादपि ऋग्वेदस्य प्राथम्ये सायणसम्मतितर्कं बुद्ध्यते ; अपि तु मन्त्रेषु
ऋचां बाहुल्यं मित्येव ध्वन्यते । किञ्चर्चां प्राधान्याख्याने च ऋक्संहितायाः
प्राधान्यं नैव गम्यते ; ततोऽन्यत्रापि ऋचां सद्भावात् । अत एव ऋचां

हि रचनानियमाधीनं बाहुल्यमूलकं वा प्राधान्यमुररीकुर्वतोऽपि सायणस्य मते ऋग्वेदस्य त्वप्राधान्यमेव । तथा ह्युक्तमध्वर्युभाष्यभूमिकायाम् — “आनुपूर्व्यां कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समाम्नातम् । तत्र विशेषापेक्षायां मपेक्षितायां याज्यापुरोऽनुवाक्यादयं ऋग्वेदे समाम्नायन्ते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः, चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्”-इति । सामभाष्यभूमिकायाञ्च — “अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञसम्पदः । निर्म्मिमीते क्रियासङ्घेः अध्वर्युर्यज्ञियं वपुः । तदलं कुरुते होता ब्रह्मोद्गातेऽथमी त्रयः । * * * । यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्म्मिमीते ततो यजुः । व्याख्यातं प्रथमं पश्चादृचां व्याख्यानमीरितम् । साम्नामृगाश्रितत्वेन सामव्याख्यायवर्णितं”-इति । वस्तुतो जगत्सृष्टेः पुरैव ब्रह्मणश्चतुर्भ्यां वदनेभ्यश्चत्वारो वेदा युगपत् समुत्पन्ना इत्येवंवादिनां पौराणिककालप्रभवाणां ओमत्सायणादीनां तथाविधविचारे मनोनिवेशोऽप्यसम्भव एव ; तेषां तादृशाश्रितस्त्वविचारप्रवृत्तौ भवेदेव हि स्वसिद्धान्तव्याकोपः ।

किञ्च ऋक्संहितायाः प्राथम्येऽभ्युपगतं ऋक्संहिताप्रणयनकाले यजुःसाम्नोरसङ्गावात् तत्रैव ऋक्संहितायां यजुःसाम्नोरुल्लेखः कथञ्कारं श्रूयत इत्येवं तादृशचतुरचेतसां चेतःसु कथन्न चमत्कारमाविष्कृतम् ? पश्यन्तु तावत् धीमन्तः — “यजुस्तस्मादजायत (ऋ० स० १०. ६०. ६.)”-इति, “तमेव मृचि तमु ब्रह्माण माङ्ग्यञ्चन्यं सामगा मुख्यशासम् (ऋ० स० १०. १०७. ६.)”-इति, “ऋक्सामाभ्यामभिहितौ (ऋ० स० १०. ८५. ३१.)”-इत्येवमादीनि । इमानि तु निदर्शनानि दशममण्डलादाहृतानि, दशममण्डलस्थानतिप्राचीनत्वमेव तेषां मिति चेत्, ततोऽन्यतोऽपि दर्शयामः । तथाहि — “बर्हिर्विव यजुषा रक्षमाणः (ऋ० स० ५. ६२. ५)”-इति पञ्चममण्डलीयम्, “उभे वाचौ वदति सामगा इव (२. ४३. १.)”-इति च द्वितीयमण्डलीयम् । सामविशेषनामान्यपि श्रूयन्त एव ऋक्संहितायाम् । तथाहि — “रथन्तर मा जभारा वसिष्ठः (१०. १८२. १.)”-इति,

“भगद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेः”—इति च । एते च निदर्शने दशममण्डलीये इत्येवाग्राह्ये तेषा मिति चेत्, अन्यत्राप्यस्येवं तथैव । तथाहि—“रथन्तरे सूर्यमर्थपश्यत् (१. १६४. २५.)”—इति प्रथममण्डलीयम्, “प्र गायत्रेण गायत (६. ६०. १.)”—इति च नवममण्डलीय मिति दिक् । तदेव मृक्-संहितायाः ऋत्नक्षमन्त्राणां वा प्रथमरचितत्वं तेषां स्वकपोलकल्पित मिवाभातीति ॥

यदप्युक्तं तद्वितीयमण्डलस्य अपेक्षाकृतमर्वाचीनत्वं तदप्येव मेव ; मानाभावात् । कश्च खलु धीमान् शुष्कदण्डसहाय एव वटविटपिदुर्गच्छेदने समर्थो भवेत् ? अन्ति खलु ऋक्संहिताद्वितीयमण्डलीयसायणभाष्य-रम्भे “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स ऋत्स-मदो द्वितीयं मण्डल मपश्यत्”—इत्यनुक्रमणीवचन मुद्गतम् । तथाच द्वितीयमण्डलस्य शौनकीयत्वं सुव्यक्तम् ; शौनकीयग्रन्थस्य च पाणिनिना “शौनकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६.)”—इति सूत्रे प्रोक्तत्वस्वीकारात् प्राचीनतमत्वाभावः सुतरां स्फुट मित्येवैकैषा युक्तिर्द्वितीयमण्डलस्य चिरा-त्सिद्धप्राचीनतमत्वखण्डने शुष्कदण्डमयी कर्त्तनी । इह पश्यन्तु तावच्चन्द्र-यन्तः—एकवंशीयाश्चान्यवंशप्रभवाश्च शौनकाः खलु बहव एव ;—मन्त्राणां द्रष्टारः आसन् शौनकाः ; तेभ्योऽन्ये सूक्ताणाञ्च द्रष्टारः स्थिता एव शौनकाः ; द्वितीयमण्डलस्य द्रष्टा च शौनकस्ततोऽप्यन्य एव ; अथर्व-शाखाविशेषस्य च प्रवक्ता शौनकोऽप्यन्य एव ; तत्तद्वंशप्रभवा ह्यद्यापि वज्रव बहवः शौनका राजन्त एव । “शौनकादिभ्यश्चन्दसि (४. ३. १०६.)”—इति पाणिनिसूत्रस्य शौनकप्रोक्तग्रन्थ एव विषयः, तथाच शौनकप्रोक्तं अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थं येऽधीयते त एव शौनकिनः ; शौनकदृष्टग्रन्थस्तु न चास्य सूत्रस्य विषयः ; अनुक्रमणान्तु “द्वितीयमण्डल मपश्यत्”—इत्युक्तम्, न तु द्वितीयं मण्डल मवोचदिति* । ततश्च शौनकदृष्टत्व

* शौनकविषये लिख्य पुरसादप्यसक्तदुक्तानि, तान्यप्यत्र स्मरन्त्याति (भौ, ज ४०)।

मेव द्वितीयमण्डलस्येति श्रौतकदृष्टं द्वितीयं मण्डलं ये ऽधीयते इति विग्रहे तत्प्रत्ययस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीति तस्य द्वितीयमण्डलस्य प्रोक्तत्वमूलकापेक्षिकावाचीनत्वकल्पनं भ्रमविष्टम्भितमेवेति । वस्तुतः पाणिनिस्त्राणां समालोचनयेद् मेव ज्ञायते ;—तस्य भवतः पाणिनेः शाखानां मेव प्रोक्तत्वेन ग्रहणं मीमितम्, तदध्येत्रर्थे एव च प्रत्ययादयो विहिताः ; मन्वसूक्तमण्डलादीनान्तु दृष्टत्वेनैव ग्रहणं मिति दृश्यतेऽनुक्रमणिकादावपि । न च क्वचिदपि पाणिनीये मण्डलाध्येत्रर्थे तादृशं प्रत्ययविधिरुद्दिश्यते प्रत्युत शाखाद्यध्येत्रर्थे एव ; सन्ति यथैव ऋग्वेदादीनां शाखलादयः शाखा, तथैवान्ति श्रौतकसांहितेत्यथर्ववेदस्यापि चिरादेव ; एवं यथैव शाखलादिशाखानां प्रोक्तत्वं मेव पाणिनिसम्मतम्, तथैव श्रौतकशाखाया अपि । तत्कथं मत्र द्वितीयमण्डलाध्येत्रि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गः ? कुतो वा अनुक्रमणयां यस्य द्रष्टृत्वं भासते, तस्यैवैह भलात् प्रोक्तत्वेन ग्रहणं भवेदिति ?

यदप्युक्तम्—तस्यैव ऋग्वेदद्वितीयमण्डलस्य प्रथमसूक्तीयद्वितीयस्यां “तवाग्ने होत्रं तव पोत्रं ऋत्वियं तव नेष्ट्रं त्वं मग्निदृतायतः । तव प्रशान्तृत्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे (ऋ० स० २. १. २.)”—इत्यस्या ऋचि यत् होत्रादीनि याज्ञिकीभिधानानि श्रूयन्ते, ततश्च ज्ञायते तन्मण्डलं यज्ञकालभवम्, तदेव च मानान्तरं तस्यापेक्षाकृताधुनिकत्वस्येति ; इतश्च वस्तुरेकदेशदर्शित्वं मेव विग्रहीभवति । यतः खलु यज्ञकाले एव सर्वासां संहितानां ग्रथनं सम्पन्नं मतः संहितासु सर्वत्रैव विद्यन्ते तथाविधा मन्त्राः ; न द्वितीयमण्डले एव । तथाहि तत्प्रदर्शितमन्त्रश्रुतानि पदान्यन्यत्रापि यथाक्रमेण दर्शयामः—१. ७६. ४. होत्रम्, तत्रैव पोत्रम्, ८. ४०. ११. ऋत्वियम्, १. १५. ३. नेष्ट्रः, १०. १४. १३. अग्निध्रम्, १. ६४. ६. प्रशान्ता, १. २३. १६. अध्वरीयताम्, १. ८०. १. ब्रह्मा १. १३. ६. गृहपतिः, १. १. ८. दमे इति । एवञ्च होत्रादिपददर्शनात् तत्तन्मन्त्राणां यज्ञकालजत्वसिद्धेऽपि प्रथममण्डलादिभ्यो द्वितीयं मण्डलं माधुनिकं मिति वक्तुं कथं मपि न युज्यत इति सुथक्ताम् ॥

एवं दशममण्डलस्य ऋक्परिशिष्टरूपत्वं कल्पयितुञ्चैवा आकाशवस्ती
अवलम्बिता तैर्भाषापार्थक्यादिर्नाम ; दशममण्डलस्य हि भाषा मन्त्रार्थ-
गततात्पर्याणि च प्रथममण्डलादिभ्यः सर्वथा एद्यगेवेति परिशिष्टरूपत्व
मेव स्वीकार्यं मिति तदाशयः । किं मत्र ब्रमो वयम्? अस्यश्रुतिषु हि
दशममण्डलस्य मण्डलान्तराणाञ्च एकविधैव भाषा उपलभ्यते, अम-
द्बुद्धिषु च तथैकविध मेव तात्पर्यं मिति न जानीमहे केषां बुद्धिमालिन्यं
केषां वा अत्रोन्मिद्यदुष्टत्व मिति ।

वस्तुतो वेदानां कृतकत्वपक्षे मन्त्राणां बडुकर्तृकत्वात् अनेककाल-
जत्वाच्च भाषातात्पर्ययोः पार्थक्यन्तु प्रतिमन्त्रगत मेवेत्यन्यदेतत् ; मण्डल-
गतपार्थक्यन्तु असम्भव मेव मण्डलरूपेण ग्रन्थाविर्भावाभावात् । सर्वाखिव
च शाखासु एकविधपरिच्छेदविभागोऽपि न सम्भवपरः ; तथाच यत्र
खलु शाखायां नवपरिच्छेदपरिच्छिन्ना एव सर्वे मन्त्राः, यत्र वैकादश-
परिच्छेदपरिच्छिन्ना इमे एव सर्वमन्त्राः, तत्र कथं दशममण्डलस्य
परिशिष्टत्वं परिरक्ष्येत? इदानीं प्रचलितेयं हि संहिता, शाकल-
बाष्कलेतिशाखाद्वयमिलितेत्येव बुध्यते ; द्विविधपरिच्छेदविभागदर्शनात् ।
तथाचाष्टकाध्यायवर्गैर्विभागः खलु एकशाखाकृतः, मण्डलानुवाकसूक्ते-
र्विभागस्त्वपरशाखाकृतः स्फुट मेव प्रतीयते । अष्टकाध्यायवर्गविभक्त-
संहितायां किञ्चित् पाठाधिक्य मपि । त एवाधिक्याः पाठाः वाल-
खिल्यमन्त्रा इत्युच्यन्ते । न च मन्त्राः ते खिलात्मिकाः ; तेषा मपि
पदपाठाद्यध्ययनाध्यापनश्रवणात्, “अथ वालखिल्या विहरेत् (उ० २.
२. ३—२२.)”—इत्याद्याश्रमालयनीयश्रौतविधानारिस्मरणात्, निरुक्ते निग-
मत्वेन व्यपदेशाच्च । अतएवाह च षड्गुरुशिष्यः—‘बाष्कलके संहितापाठे
अतःशाकलात् अधिकांशस्यै सूक्तानि’—इति । भगवता सायणाचार्येण
तु शाकलसंहिता मधिक्यत्वात् व्याख्यात ऋग्वेद इति नैव व्याख्यातानि
वालखिल्यानि ; परं स्वीकृतान्येवैतरेयकभाष्ये तान्यष्टाविति । अपि
यथैवान्यत्रान्यत्र, तथैवेहापि वालखिल्याना मष्टसूक्तात्मकत्व मेकादश-

सूक्तात्मकत्वचेति सूक्तसङ्ख्याविषयकोऽप्यन्ति पाठभेदः । तदेव मष्टक-
विभागे बाष्कलके दशममण्डल मेव नास्तीति कथञ्चार्थं भवेत् तस्य
परिशिष्टत्व मिति विचार्यं सुधीभिरेव । तथाच पुरा ऋक्संहिताया
नवमण्डलात्मकत्व मेवासीत्, ततोऽभवत्तस्या दशमण्डलात्मकत्व मिति
कथनं यथा सुकरम् ; तथा नेदम्— पुरा सप्तमाष्टकीयपञ्चमाध्या-
याष्टाविंशतिवर्गान्त मेवर्क्संहितायाः प्रवचन मासीत्, ततस्तदष्टकीय-
तदध्यायस्योन्विंशतितमादयो वर्गाः प्रणीताः, अष्टमाष्टरुष्य समयः
प्रणीत इति । न च निरुक्ते दाशतयीति व्यपदेशाद् दशममण्डलात्म-
कत्व मेव सर्वर्कशाखासंहिताना मिति वाच्यम् ; तत्र सर्वत्र दाशत-
यीति शाकलशाखासंहिताया एव ग्रहणे बाधाभावात् । किञ्च प्रथमादि-
मण्डलेषु श्रुतानां बहूनां सूक्तानाम्, दशममण्डलस्थितानाञ्च बहूनां सूक्ता-
नाम्, द्रष्टारोऽभिन्ना एवावगम्यन्ते ; परिशिष्टत्ववादिनां मते तत् कथ
मुपपद्येतेत्यपि विचारयन्वत्र माध्यस्थ्यपदमादधाना एवेति ॥

एवं सामवेदीयर्ङ्मन्त्राणा ऋक्संहितात उद्भूतत्वकथन मपि प्रौढिवाद-
मात्रम् ; ऋक्संहिताया मपि कन्द इति श्रवणात् । तथाहि—“तस्माद्
यज्ञात् सर्वङ्गत ऋचः सामानि जज्ञिरे । कन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजु-
स्तस्मादजायत (ऋ० स० १०. ६०. ६.)”—इति । अस्या ऋचि कन्दांसितीति
पदेन सामवेदीयर्चा मेव ग्रहण मियम् ; तथैव सर्ववैदिकप्रसिद्धेरिति
प्रतिपादितं पुरस्तादपि (ऋ० ६०) ; कन्द इति हि सामवेदीयार्चिक-
ग्रथानां तथा तत्तद्ग्रथीयमन्त्राणां च नाम इति केऽधीतवेदा न
जागन्ति ? पाणिनिना च विशेषतः सामवेदीयच्छन्दोग्रन्थस्यमन्त्रा एव
कन्दत्वेन लक्षिताः । तथाहि—“सोऽस्यादिरिति कन्दसः प्रगाथेषु
(४. २. ५५.)”—इति तत्सूत्रम् ; “पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः”
—इत्यादीनि च तदुदाहरणानि । प्रगाथान्तु सामवेदे एव दृश्यन्ते,
नान्यत्र ; विहिताश्च ते सामवेदीये ताण्ड्यमहानाक्षणे एव ।

किञ्च यतश्च साममूलमन्त्राणां सर्वेषा मेव कन्द इति चिरात्समाख्या,

अत एव तेषां गानकारिणः सामवेदिनश्चन्दोगा एवेत्युच्यन्ते ; न तु ते क्वचित् कैश्चिदपि ऋग्ना इति श्रुताः । यतश्च सामवेदिन एव चन्दोगा इत्युच्यन्ते, तत एव सामवेदीयब्राह्मणग्रन्थानां मुपनिषदाश्च चान्दोग्य मिति समाख्या प्रसिद्धैव ; विहिता च सा पाणिनिनापि “चन्दोगौक्थिक (४.३. १२६)”-इति । एवञ्च यच्च केनचिदुक्तम् “वेदसंहितासु ये केचन प्राचीनतमम्लोकाः, त एव चन्दांसि इत्यभिधीयन्ते ; ततोऽप्राचीना एव मन्वाः”—इति, तदिदं मपि जलमध्यगतमसीक्षोदवद्विज्ञौ न मेव न वेत्यपि विचारयन्तु त एव ।

नन्वेव मपि ऋक्सामोक्त्यनन्तरं मेव चन्दसा मुत्पत्तिश्च वयात् सामवेदीयर्चा ऋकोऽवरजत्वं यथावत् स्थित मेवातः ‘खादितेऽपि कश्युने न श्रान्तो व्याधिः’-इति चेदत्र ब्रूमः ;—तस्माद्यज्ञादिति मन्वे न हि क्रमोत्पत्तिवर्णनं मिष्टम् ; अन्यथा हि ऋगुत्पत्त्यनन्तरं सामोत्पत्तिः, तदनन्तरश्च चन्दोत्पत्तिः इत्येवं मन्तव्यं स्यात्, तच्चाप्रसिद्धसम्भवदोषग्रन्तं भवेदेव । तथाहि—ऋग्वेदीयर्चोऽवकर्म्यैव सामानि गीतानि इति चेत् ते खलु ऋग्ना इत्येव प्रसिद्धाः स्युः, न च तथा प्रसिद्धिर्दृश्यते क्वचिदपि लोके वेदे वा ; प्रत्युत चन्दोनामतः प्रसिद्धानां मेव सामवेदीयर्चां गाढत्वादेव सामवेदीयाः चन्दोगा इत्येवोच्यन्ते ; एवं सामां प्रथमं मुत्पत्तिस्ततस्तन्मूलानाञ्चन्दसा मित्यप्यसम्भव एव । तस्मात् यदैव यतश्च ऋचः प्रादुरभूवन्, तदैव ततश्च सामानि च, साममूलञ्च चन्दांसि च, यजुषि चेत्येव तन्मन्वाश्रयस्तथा च स होत्पत्तिरेव । अतएवाथर्ववेदीये तदनु रूप एव मन्वे सहशब्दश्च श्रूयते—“ऋचः सामानि चन्दांसि पुराणं यजुषा सह । उच्छिष्टाञ्जिह्विरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः (१७. ७. २८.)”—इति । अत्र श्रुतः पुराणशब्दस्तु प्राचीनेतिवृत्तान्वाख्यानपरमन्वावाचकः । तदेतस्मान्मन्वाश्च सर्वविधमन्वाणां सहोत्पत्तिः सुव्यक्तैव ।

किञ्च यदि नाम ऋक्संहितात एव सामयोजिमन्वा उद्भूताः स्युः, तर्हि उद्भूतिक्रमत एवेह सामवेदे मन्वा वृश्येरन् ; न च तथा दृश्यन्ते ।

अपरश्च, एव मपि बहवो मन्त्राः सामवेदे सन्ति, येषां सूक्तसंहितायां
अवशं नास्त्येव । अथापर मपि, यथैवकसंहितायां सूक्तानि, तथैवेह
दशदादीनि ; ततश्च कुतः कस्योद्धरणं किम्मानकं भवेदिति च स्याद्
विचार्य मेव, विचारकाले तु विनिगमकाभाव एव मूर्तिमान् दशी-
दृश्येतेत्यत्र च कः संशयः ।

वस्तुतः पुरा तु ऋगादिजलक्षणाः सर्व एव मन्त्रा विक्रीणां एव आसन्,
ततो यदैव ऋक्चयनेन ऋग्वेदीयसूक्तानि सङ्गृहीतानि, तदैव तथैव
सामवेदीयान्यपि दशदादीनीति किञ्चित्तम् ? एकस्या एव हि ऋक्चयन
सुभयत्रैककालेऽपि सम्भवत्येवेत्यपास्येतेवोद्धृतिमत मिति दिक् ॥

अथर्वविचारस्तु प्रदर्शित एव पुरस्तात् (टौ ए०) ॥

(ब्राह्मणम्) ततो ब्राह्मणस्यान्ति किं लक्षण मित्यन्विच्छन्तः पश्याम
इदं मापस्तम्बसूत्रम्—“कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति । कर्मचोदना
विधिरिति त्वनर्थान्तरम् । विधिश्चैव द्विविध इत्याह सायणः । तथाहि—
“विधिरपि द्विविधः ; अप्रवृत्तप्रवर्त्तनम्, अज्ञातज्ञापनश्चेति । ‘आप्ता-
वैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्’—इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयः
अप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः ; ‘आत्मा वा इदं मेक एवाय आसीत्’—इत्यादयो ब्रह्म-
काण्डगता अज्ञातज्ञापकाः (ऋ० सं० भा० भू०)”—इति ।

एतस्यैव ब्राह्मणस्य शेषरूपवाक्यान्वेषार्थवादा उच्यन्ते इत्याह चाप-
स्तम्बः । तथाच तत्सूत्रम्—“ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः”—इति । शेषशेषि-
भावः अङ्गाङ्गिभावश्चेत्यनर्थान्तरं मीमांसकानाम् । तच्च प्रतिपादितम्
“अथातः शेषलक्षणम् (३. १. १.)”—इत्यधिकृत्य “शेषः परार्थत्वात्, इत्य-
गुणसंस्कारेषु वादरिः, कर्माण्यपि जैमिनिः, फलञ्च पुरुषार्थत्वात्, पुरुषश्च
कर्मार्यत्वात् (३. १. २—६.)”—इति । विधिभिरङ्गाङ्गिभावश्चार्थवादानां
ते मन्यन्त एव । तथाहि—“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतदर्शानां
तस्मादनित्य मुच्यते”—इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (जै० सू० १. २. १—६.)
अतदर्शानाम्=अक्रियार्थानाम्=अर्थवादानाम् आनर्थक्यम्, तस्मात्तेषां

मनित्यत्व माशङ्क्य “विधिना त्वेकवाक्यात्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युः”
-इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (जै० सू० १२. ७—१२.) विधीनाम्=‘वा-
यव्यां श्वेत मालमेत’-इत्यादीनाम्=ब्राह्मणवाक्यानां स्तुत्यर्थत्वेनैव “वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता”-इत्येवमादीना मर्थवादवाक्यानां सार्थकता तस्मान्नित्यता
च सिद्धान्तिता । एतदेवाभिप्रेत्याह सायणाचार्यः “द्विविधं ब्राह्मणम्—
विधिः, अर्थवादश्च”—इति ।

अर्थवादानां मपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृतं निरस्येऽपि । तथाहि—“प्राश्निक
मस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् (४भा० २७४५०)”-इत्येवमादीनि
द्रष्टव्यानि । अपि चार्थवादानां ब्राह्मणत्व मुररीकुर्वतैव तेन तेषां तत्त्व-
ख्यापनेऽप्रामाण्यश्च ध्वनितं तत्र । तथाहि—“बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
णानि भवन्ति (३भा० ४१६ ए०)”-इत्यादि ।

अत्र त्वेतदपि ज्ञातव्य मस्ति,—सायणस्य प्रदर्शितप्रकारं विधिद्वैधन्तु
वैदान्तिकानां मनुरोधतः प्रौढवादमात्र मिति ; कर्मचोदनैव विधिरिति
आपस्तम्बादियाज्ञिकानां जैमिन्यादिमीमांसकानाञ्च सम्मतत्वात् । न हि
केऽपि याज्ञिकाः “आत्मा वा इद मेक एवाग्र आसीत्”-इत्यादीनां विधित्वं
मन्यन्ते ; अपि त्वर्थवादत्व मेव । अत एवोक्तं दृश्यते शालिक्रनाथीय-
प्रकरणपञ्चिकायाम्—“केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति”—इत्येवमादि ।

विध्यर्थवादयोः प्रकारभेदादीनि जैमिनीयादौ बाहुल्येन वर्णितानि ।
लौगाक्षिभास्करेणार्थसङ्ग्रहे, कृष्णयज्वना च मीमांसापरिभाषायां सङ्के-
येण निर्णीतानि ; विधिविचारादिप्रकरणेषु प्रपञ्चितानि च ; तेभ्य एव
विशेषतोऽवगन्तव्यानि ।

मीमांसावृत्तिकारेण तु ब्राह्मणलक्षणान्येव मुदाहृतानि—‘इतिकरण-
बहुलम्’, ‘इत्याहोपनिबहुलम्’, ‘आख्यायिकास्वरूपम्’—इति च । इमानि
लक्षणानि प्रायिकाभिप्रायेणोक्तानि ; मन्वेष्वपि तथादर्शनात्, ब्राह्मणे-
ष्वपि क्वचित्तदभावदर्शनाच्चातिथ्यात्थव्याप्तिदोषापत्तेरित्याहनुः शबरस्वामि-
सायणौ । जैमिनिस्तु सूत्रयामास “श्वेते ब्राह्मणशब्दः (२. १. ३३.)”—इति ।

“मन्त्राश्च ब्राह्मणानि वेदः, तत्र मन्त्रलक्षणम् उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणलक्षणं मन्त्रनीयम्, मन्त्रलक्षणम् नैव सिद्धम्,—यस्यैतल्लक्षणं न भवति. तद् ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्”—इति च तद्वाच्यम् । तदेवं निष्पन्नमेतत्—अभियुक्तानां समाख्यात एव ज्ञेयम्— एष मन्त्रः, एतद् ब्राह्मणमिति ; अपि च नैव मन्तरेण सम्भवेतां तयोर्लक्षणौ ; इति-कारणवज्जलादिषु सर्वत्रैवाव्याप्तित्याप्तिदोषयोरनिवार्यत्वात् । अतः सुसूक्तं सायणेन—“ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यात मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत”—इति । क्तश्चात्राप्युदाहरणपरिप्राचीनपद्ये अपि । तथाहि—

“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दण्डवैते विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥”—इति ।

तत्र, (१) हेतुः—“सूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”—इति ।

(२) निर्वचनम्—“तद्दध्नो दधित्वम्”—इति ।

(३) निन्दा—“उपावीता वा एतस्याग्रयः”—इति ।

(४) प्रशंसा—“वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता”—इति ।

(५) संशयः—“तद्विचिकित्सन् जुह्वानीश्मा ह्यौषाश्म्”—इति ।

(६) विधिः—“यत्रमानसम्मिता औदुम्बरी भवति”—इति ।

(७) परकृतिः—“माघानेव मच्छं पचति”—इति ।

(८) पुराकल्पः—“पुरा ब्राह्मणा अभैषुः”—इति ।

(९) व्यवधारणकल्पना—“यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयान्,

तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्”—इति ।

दशममुदाहरणन्तु शवरस्वामिना नैव प्रदर्शितम् ; तत एव लब्धविद्येन सायणेनापि कथङ्कारं भवेद् दर्शितम् ? अथवा लेखकप्रमाद एवात्र निदानम् । यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालनमुपहासास्पदमेव सम्भवेत्ताम,

तथापि कर्तव्यपरवशैः कथं मुपेक्षणीयं स्यादिति मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्शयते—“स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा ऽन्यत्रायतनं मन्त्रं ध्वा बन्धनं मेवोपश्रयत, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनं मन्त्रं ध्वा प्राणं मेवोपश्रयते ; प्राणबन्धनं हि मन इति (ऋ० ब्रा० ८. ८. २.)”—इत्येवमादिकं मेवोपमानोदाहरणं भवेद् दशममिति ॥

अथात्रेदं मप्यालोचनीयम्—ब्राह्मणग्रन्थेषु खल्वेतत्पद्यदयोक्तातिरिक्तानामितिहासादीनामपि कतिविधानां वाक्यानामन्तित्वमुपलभ्यते । तथाहि कान्दोग्ये—“स होवाच ऋग्वेदं भगवोध्येऽमि ०—० इतिहासपुराणम् (६. १. ३.)”—इत्यादि । अतपद्येऽप्यश्वमेधप्रकरणे—“अथायमेऽहन् ०—० तानुपदिशतीतिहासो वेदः, सोऽयं मिति किञ्चिदितिहासमाचक्षीतेव मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१२.)”—इति, “अथ नवमेऽहन् ०—० तानुपदिशति पुराणं वेदः, सोऽयं मिति किञ्चित् पुराणमाचक्षीतेव मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१३.)”—इत्येवमादि । तैत्तिरीयेऽपि—“यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराण्सीर्मेदाऽऽतयः (षा० २. ६. २.)”—इति । “ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः—‘वायव्यां श्वेतमालभेत’—इत्यादयः । इतिहासाः ब्रह्माण्डादिनियमाः ;—‘देवाः सुराः संयत्ता आसन्’—इत्यादयः । ‘आत्मा वा इदं मेक एवायथासीन्नैवेह किञ्चानाये’—इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि पुराणानि । कल्पाः कल्पसूत्राणि—प्रयोगप्रतिपादकानि । गाथाः गायन्ति चोदितामन्त्रविशेषाः ;—‘योऽस्य कौष्या’—इत्यादयः ; यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् । नाराण्सीः नाराण्सीः ‘होतायक्ष्यन्नराण्सीसम्’—इत्याद्या ; ब्राह्मणान्तःपठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम्”—इति च तद्वाच्यं सायणीयम् । तत्त्वतस्त्विह कल्पाः कल्पसूत्रवीजानीत्येव वक्तुमुचितम् ; अस्ति वात्र पाठान्तरता ? गाथाः खलु सौकवद्धाः प्रवादवाक्यरूपा ब्राह्मणग्रन्थेषुऽपि प्राचीना एव ; ता एव च सौका इत्यप्युच्यन्ते ; तद्यथा—

“तदेषाभियज्ञगाथा गीयन्ते—‘यजेत्सौत्रामण्या सपत्नीकोऽप्यसोमपः ।
 मातापितृभ्या मन्त्राचार्याद्यजेतिवचनाच्छ्रुतिः’—इति (ऐ० ब्रा० ७. २. ६.)”
 —इति । नारायणस्यस्तु नरस्तुतिश्रुतयः ; तास्तु मन्त्रात्मिकाः, गाथात्मिकाः,
 ब्राह्मणात्मिकाश्च भवन्ति । तद्यथा—“अथि वृषुः पत्नीनां वर्षिष्ठे मूर्द्धन्य-
 स्यात् (ऋ० सं० ४. ७. २६. ६, ७, ८.)”—इत्येवमादयो मन्त्रात्मिकाः ;
 “हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मण्यारे भरतो ददा-
 ष्कृतं बद्धानि सप्त च (ऐ० ब्रा० ८. ६. ६.)”—इत्येवमादयो गाथात्मिकाः ;
 “यतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोऽङ्ग मभिषिषेच तस्मा-
 दङ्गः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्चैन च मेध्येनेजे (ऐ० ब्रा० ८.
 ४. ७.)”—इत्येवमादयश्च ब्राह्मणात्मिकाः । अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे तु
 तत्पद्यप्रकाशितातिरिक्ता बहुविधा एव श्रुतयः संलक्ष्यन्ते । तथाहि—
 “इमे सर्वे वेदा निर्मिताः ; सकल्प्याः सरहस्याः सत्राह्वयाः सोपनिषत्काः
 सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः
 सानुशासनाः, सानुमार्जनाः, सवाकोवाक्याः (१. २. ६.)”—इति । तत्र
 कल्प्याः खल्विदानीं प्रचलितकल्पसूत्राणां मूलान्येवोपलभ्यन्ते ; रहस्यानि
 त्वारण्यकानि ; स्वरा इति तु इदानीं प्रचलितशिक्षायाश्चानां मूलानि ;
 निरुक्तानि चाद्यप्रचलितनिरुक्तमूलान्येव ; अनुशासनान्यपि अद्यप्रचलित-
 कन्दोऽनुशासनमूलानि ; संस्काराः खलु पदसंस्कारकशास्त्राणां पाणिन्या-
 दीनां मूलान्येव ; अनुमार्जनानि चाद्यस्थितक्षुद्रतमवेदाङ्गज्योतिषस्य मूलानि ;
 वाकोवाक्यानि तु प्रश्नोत्तररूपाणीति शङ्कराचार्यः ; ऊहापोहादि-
 तर्कप्रतिपादकमीमांसाशास्त्रमूलान्येवेत्यपि कींचत् । तदेषा मिह प्रद-
 र्शितपद्योक्तेशु दशसु कथं भवेत् समावेशः ? तदत्र बहुयत्नतोऽपि द्वयो-
 न्तिह्वयां वा समावेशानुभवेऽपि न तु सर्वेषां समावेशः सिद्धतीति कथं
 स्यादेवंविधानां ब्राह्मणत्वम् ?

अतोऽत्रैवं ब्रूमः ।—आसीत् पुरा सर्वा एवेमाः श्रुतयो विकीर्णा इति ।
 तत्र, विधायकवाक्यानाम्, --‘वायव्यां श्वेत मालभेत’—इत्येवमादीनाम्, तत्र

प्रवर्त्तकत्वेन (निषेधविध्यादौ निवर्त्तकत्वेन च) 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'-
इत्येवमादीनाञ्च कर्मचोदनापरत्वेनैव ब्राह्मणत्वम् ; तदतिरिक्तानां मर्थ-
तात्पर्यादिनिर्णायकानां निरुक्तादीनां मेव वेदार्थवादोपयोगित्वेनार्थवादत्वम् ।
तयोक्तु प्राचीनपद्ययोः ब्राह्मणभेदा एव निर्दिष्टाः, न त्वर्थवादभेदाः "दशै-
वैते विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्दे सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्"—
इत्युक्तेः । विधिः कर्मचोदना इत्यनर्थान्तरम् ; "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"—
इति हि आपस्तम्बसूत्रम् । अर्थवादशास्त्राणि खलु निरुक्तादीनि ब्राह्म-
णतो विभिन्नान्येव ; अतएवोक्तं द्वितीयं सूत्रं मापस्तम्बेन—"ब्राह्मणशेषो-
र्ध्ववादः"—इति । ब्राह्मणेष्वेवोऽवशिष्टो वेदार्थप्रसवकृद् विधिवाक्यसङ्घ एवा-
र्थवाद इत्युच्यते इत्येव च तस्यार्थः । यथा चाह जैमिनिः— "शेषे ब्राह्मण-
शब्दः (८. १. ३३.)"—इति । न च तत्रावगम्यते मन्वस्यैव भागविशेषो
ब्राह्मण मिति, अपि तु गम्यत एव मन्वातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति ;
तथैवेहापि गम्येतैव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्वस्येव विधुरो वेदभागोऽर्थवाद
इति । सिद्ध मित्यं वेदत्रैविध्यम् ;—मन्वः, ब्राह्मणम्, अर्थवादः इति ।
अत एव वाभवद्देस्त्रयीतित्यपदेशभाक् । सायण्यीय मेतद्वचनश्चास्माक
मनुकूल मेव—"तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्वविध्यर्थवाद-
भागानां मप्रामाण्यकारणाभावात् वाचकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्वाङ्गी-
कारात् कृत्वस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् (ऋ० सं० भा० भू०)"
—इति ।

यद्यप्यैतरेयादिग्रन्थेषु विध्यर्थवादावभावेव क्तः ; परं विधीनां बाहुल्यादेव
ब्राह्मण मित्येव ते व्यपदिश्यन्ते ; यथाच यजुःसंहितायां ऋग्यजुषोऽ-
भयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यजुरिति यजुषां बाहुल्यात् । तथा
क्षैतरेये बह्वः एवगाथाः प्रमाणत्वेनोल्लिखिता वृश्यन्ते, तैत्तिरीये च शिष्टा-
दयो बहवः श्रूयन्ते, तथा क्कान्दोग्ये ऽपि क्कन्दोऽनुकीर्त्तनानि च, गोपथे तु
"ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः"—इत्यारभ्य "किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं
स्थानं का प्रकृतिः किं मध्यात्म मिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः(१. १. २४) ।"

—इत्यन्तपन्थसन्भेदं षडङ्गपरिचया व्यज्यन्त एव, तत्तृतीये च खण्डे
 “षडङ्गविदन्ततयाधोमत्ते”-इति श्लुटम् ।

तस्मादिदं मेव दृक्तं मिवाभाति,— हेतुरेयादियस्याविर्भावान् प्राक्
 ब्राह्मणार्थवादितिश्रेणोद्भवगतानि सर्वाण्येव वाक्यान्वासन् प्रिकीर्णानि ।
 (तदनुस्यूत्यैव कृतं मुक्तशब्दस्य इयं मापस्तम्बेना) तत्र उत्तरं खण्डे तान्येव षडङ्ग
 यागपद्धत्यनुसारेण एव यस्याङ्गानि तानि महीरासादिभिः ; तत्पभ्यं च
 सर्वेषां मेव निर्वचनार्थं मभयद् ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तत्रार्थं च य-
 देशभाक्तञ्च ; तत्र एव जैमिनिर्विध्यर्थवादयोगभयोरेव ब्राह्मणान्त्वमुत्की-
 कृत्य तथैव सूत्रयामास ब्राह्मणलक्षणं मिति ।

अथ दृश्यते चैको यस्यो निदानसूत्राभिधः सामवेदीयो दशप्रपा-
 ठकः । तत्रादौ ‘अथातश्चन्दसां विषयं व्याख्यास्यामः’-इत्यादिभिः साम-
 वेदश्चन्दोग्यान्तर्गतानां सूत्रां चन्दोविषया निर्णीताः, ततः ‘अथानः
 स्तोभान् व्याख्यास्यामः (१. ८.)’-इत्यादिभ्यः सामवेदीयस्तोभयस्यगतस्तोभा
 निर्णीताः, ततः ‘अथानः सामान्तानां चत्वारो भागाः (१. १०.)’-इत्या-
 दिभ्यः सामान्तापरपर्यायाणि सामनिधनानि निर्णीतानि, ततो द्वितीया-
 ध्यायारम्भे सामवेदीयोद्दयस्यादिविषया अप्यत्र चिन्तिताः, तत्रैव पञ्चम-
 खण्डादौ ‘अथातो यज्ञस्थानानि (२. ५.)’-इत्यादिभ्यः सामवेदीयकन्य-
 शास्त्राण्युक्तानि, ततस्तृतीये ‘अथायत्नमन्थिरन्तर्भागं भवति (३. ६.)’-इति
 सामवेदीयमन्त्रेषु व्याकरणविषयस्य सूचिताः, ततः पुनरेव क्रतुविषयो
 महानास्रादिविषयस्य प्रपञ्चिताः, ततः पञ्चमाध्यायान्तखण्डत्रये ‘अथातः
 संवत्सरवर्गाणां पञ्चसंवत्सरवर्गाः (५. ११-१३)’-इति ज्योतिषग्रन्थविष-
 याः कान्तादयोऽपि निर्णीताः । ततश्च पुनरासमाप्तिं सामग्र्यश्रीयत्रतदन्दादि-
 यर्वविषयाः, षडङ्गयन्तरादिसामविषयाः, सत्रादीनेकाहादिक्रतुसम्पादक-
 विविधसामादिविषयाश्च विषयः प्रपञ्चिताः । अत्रैव यथाप्रयोजनं निरुक्तं
 स्वरादिशिद्धाविधानं च क्वचिन् क्वचिदुपदिष्टञ्च, परं न तथापि सर्वत्र
 तत् कृतकृत्यतां प्रतिभाति ; नापि निरुक्तोक्तं श्यालशब्दनिर्वचनं

सामशब्दनिर्वचनश्चात्र यथोक्तं पश्यामः ; अत इदानीं प्रसङ्गसङ्गत्वेदं मपि ब्रूमः,—सर्वेषां मेव वेदानां मेकैकं निदानसूत्रं मासीदेवैतर्हि तस्मिन् लुप्तान्तेव, सन्त्येव वास्मदगोचरासीति । तदेतेष्वेव निबन्तादीनि वेदाङ्ग-शास्त्राणि समुद्भूतानि ; दृश्यन्ते हि क्षुद्रतमन्ययोधवीजादिभ्यः प्ररो-हन्तो न्ययोधादिमहामहीरहा अपि, अतएव चास्य शास्त्रस्य प्रथितं नाम निदानसूत्रं मिति । निबन्तकृताप्यसङ्गदेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं (३ भा० १७६, ३६७ पृ०) 'नैदाना'—इति । एवं निदानसूत्रे ब्रह्मत्रैव अनुब्राह्मण-नामकीर्तनं च श्रूयते । यथाष्टमप्रपाठकीयटतीयखण्डे—“षोडशिनोऽनु-ब्राह्मणम्”—इति, तत्रैव पुनः “अनुब्राह्मणम्—स्युरेकविंश स्तोमाः”—इति—इति । “पाणिनिश्च सूत्रयामास “अनुब्राह्मणादिनिः (४. २. ६२.)”—इति “तदधीते तद्दे (पा० ४. २. ६६.)”—इत्यधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठा-दवगम्यत एवैष ग्रन्थो वैदिक एवेति । “ब्राह्मणसदृशो यन्थोऽनु-ब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी”—इति च तत्र दीक्षितवृत्तिः । ब्राह्मण-सादृश्याच्चास्य चतुर्वेदीयत्व मपि प्रतीयते, ततस्तत्सङ्ख्यावाङ्मल्यश्च सुतरां स्त्रीकार्यं मेव । तत् किं मेतदनुब्राह्मणम् ? केन चित् क्वचिदपि दृष्टं मेक मपि किं न वेति वर्वर्त्ति महान् संशयः ।

अस्मद्गुरुचरणास्त्रैव मुपादिशन्,— ब्राह्मणोक्तानां इन्दोविध्या-दीनां वैशद्याय, तदनुक्तानां देवतादीनाञ्च कथनायैव तेषां मभवदावि-र्भावः । ततस्ततोऽपि प्रकृतमेव समुत्पन्नेषु निदानसूत्रेषु तेषां मादरा-ल्पत्वं सङ्घातम् । ततस्ततोऽपि प्रकृतमेव निबन्तादिषडङ्गग्रन्थेषु ऋष्य-नुक्रमण्यादिषु ऋषिनैगेयादिषु च प्रकटितेषु प्रायोऽद्य विक्रोपदशां गतानि तानि ; साक्षां देवतादिस्थापनाय सामवेदीयं निदानसूत्रं सर्वतो बालम्, नाप्यद्यापीतोऽप्युक्ततरः कश्चन ग्रन्थ आविर्भूतः सामवेदीय इति तद्वि-षयकान्येव तानि लुप्तावशिष्टानि सन्ति देवताध्यायादीनि पक्षैवेति । तत्र देव-ताध्यायनामानुब्राह्मणे साक्षां देवताः श्रूयन्ते, आर्षेयनामानुब्राह्मणे ऋषयः, वंशनामानुब्राह्मणे सामवेदीयाचार्यवंशाः, संहितोपनिषत्नामानुब्राह्मणे

संहितादिविधयः, सामविधिनामानुब्राह्मणे निहन्तालोचनोपाङ्गा रक्षस्थप्राय-
श्चित्तादिसाम्नां कान्येषु प्रयोज्यानां साम्नां च विधानानीति ।

सायणाचार्येण तु देवताध्यायादीनां मपि ब्राह्मणत्वमेवाख्यातम् ।
तथाहि तावद्ब्राह्मणभाष्यभूमिवादी—“अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्था प्रौढं
ब्राह्मणमादिमम् । षड्विंशत्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् ।
आर्षेयं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः । संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टौ-
वितोरिताः”—इति । अत्र यदुच्यते प्रौढं मिति, तदेव तावद्ग्रन्थमिति
सामग्रप्रसिद्धम् ; यदुच्यते षड्विंश मिति, तस्यैवान्ताध्यायोऽद्भुतमिति
कथ्यते ; यदुच्यते उपनिषदिति, तदेव हान्दोग्यमिति सामगैर्यपदिश्यते ।
तत्र चाद्यद्वितीयाध्याययोर्भक्त इति समाख्याविशेषः तृतीयाद्यासमाप्तानां
मष्टानांसाध्यायानां मुपनिषदिति चेति ।

अथान्तरिक्षासक्त्वेवम्,—सायणाचार्येणु नासीद् गुरुमुखादधीतसाम-
विद्यः, ततोऽत्र नैव तद्वचनं प्रमाद्यं भवितुं मर्हतीति ; अनुभूयत एव हि
सामवेदे तस्यापूर्वाधिगतत्वं प्रतिपदमेव । तथाहि प्रथमं तावत्—साम-
वेदीयार्चिकग्रन्थमात्राणां व्याख्यानेनैव समग्रसामसंहिता व्याख्याता भवि-
ष्यतीति विचारयतैव तेनोक्तमेतत् सामभाष्यावतरणिकावसानकाले—
“नन्वस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न
व्याख्यानयोग्यतास्ति”—इत्यारभ्य “ऋचः संहिताग्रन्थे कन्दोनामके समा-
प्ताः, ताः सर्वा ऋच आप्तातक्रमेणैव व्याख्यायन्ते”—इत्यन्तम् । न च
तदनुमोदन्ते सामगाः ; पदवाक्यक्तोमादियुक्तानां हि साम्नां भवत्येवार्था-
न्तरता, तदर्थाज्ञानाय च सामग्रग्रन्थव्याख्यानस्याप्यतितरां कर्त्तव्यत्वात् ।
सामातिरिक्ताश्च मन्त्रा न हि सर्व एव निःशेषेण कन्दोग्रन्थे श्रुताः, यत् तेषां
मेव व्याख्यानेन भवेयुर्व्याख्याताः सर्व एव ते ; गानग्रन्थेष्वप्यारण्यके आक्र-
न्दयेत्यस्या ऋचः, क्तोभग्रन्थे आयुर्विन्धायुर्विन्धादीनां यजुषां च श्रूयमाण-
त्वात् । तदेतस्माच्च स्फुटं भवगम्यते, नाधिगतास्तेन गानक्तोभग्रन्थाः ;
अपि तु मीमांसादिशास्त्रदर्शनत एवावगता तेषां विद्यामानतेति

द्वितीयम् । तत्रैवोक्तं मपरं मपि—“न च तासां (ऋचाम्) क्रतुषु स्वात-
न्त्रेण विनियोगोऽस्ति”—इति । तदपि भ्रमविण्टम्भितमेव ; ऋचयानामपि
दृष्टदादिस्तोमनां क्रतुषु विनिश्चयगदर्शनादिति द्वितीयम् । यथोक्तम्
—“तासां ऋचां क्रमव्यत्यासेन बह्वृचप्यधीयमानत्वान्तदीयानुक्रमविक्र-
क्तानि ऋच्यादीन्येवात्रानुसन्धेयानि”—इति, तदपि तस्यैकदेशदर्शित्वमेवा-
वेदयति ; बह्वृचगन्धीतानामप्यृचा मिह विद्यमानत्वात्, सामवेदीयर्चा
दृष्ट्यादिपरिच्छानाय नैगेयनामग्रथानां प्रामाण्यतरत्वाच्च ; सन्ति चाने-
कत्र मतभेदाः अनुक्रमणी-नैगेयशास्त्रयोरिति चतुर्थम् । तत्रैवानु-
पदमुक्तम्—“काण्डत्रयात्मको योऽयं कन्दोनामकः संहिताग्रथः”—इति,
तदप्यसङ्गतमेव ; सामवेदे—सामसंहितासु, आर्चिकसंहितासु, ब्राह्म-
णेषु वा न कापि हि तैत्तिरीयादाविव काण्डविभागो दृश्यते ; अपि तु
सर्वास्वेव संहितासु पर्वेति, ब्राह्मणेषु तु पश्चिक्वेति च । तदत्र पर्वत्रयात्मक
इति वक्तव्ये यदुक्तं काण्डत्रयात्मक इति, तेन व्यन्यते तस्य तैत्तिरीयादावेव
कृतबहुभ्रमत्वमिति पञ्चमम् । एवं तत्रैवोत्तरत्र सर्वत्रैव ‘प्रथमे दशति’-
इत्यादि वक्तव्ये “प्रथमे खण्डे”—इत्याद्युक्तमिति षष्ठम् । किं बहुना एतस्माच्च
भाष्यसमालोचनादिदमेव प्रतीयते,—स ह्यात्मनः खलु सर्ववेदभाष्य-
कर्तृत्वप्रतिपादनार्थैव अनधीताया अपि सामसंहिताया व्याख्याने प्रवृत्तः
प्रायः स्वकृतात् ऋग्वेदभाष्यादेव यथायथं व्याख्यानान्युद्धृत्य ग्रथनेनैव
अमंस्तस्य सम्पन्नं सामभाष्यञ्चेति । वस्तुतो नैव तद्भाष्यं सामभाष्यमिति
मन्यन्ते सामगाः ; अपि वाक्यक्रीडितमेव । यच्च तस्माद् गम्यते, तच्च
लभ्यत एव हि ऋग्भाष्यत एव ; यच्च न लभ्यते ऋग्भाष्ये, तत्तावन्नस्ति च
तत्रापीति किङ्कृतमेतेन सामभाष्यविविधमेनेति । तत्त्वतस्तु श्रीमान् साय-
णाचार्यो ह्यासौदधीततैत्तिरीयः, ततस्तद्विषयकज्ञानमेव तस्य सज्जात
मुपदेशानुरूपम्, संहिताच्च तत् स्वातिबुद्धानुगतविशेषपरिशीलनादिभिः ;
अत एव तद्भाष्यमादरणीयतममेव सम्पन्नम् ; अध्वर्युवेदविदा ऋग्वेद-
वित्तमपि न दुरापमिति ऋग्भाष्यमपि सम्पन्नमेवादरणीयतरम् ;

रूपाणाम्), यनुव्राक्षणाणां (ब्राह्मणसदृशानाम्) चेति त्रयाणां मेवेदानो साधारणं नाम ब्राह्मण मिति ॥

अथात्र मन्त्रब्राह्मणनिर्णयप्रसङ्गादारण्यकोपनिषदोरपि किञ्चिद् ब्रूमः ;
 — श्रूयते ह्यारण्यकं नाम च वेदभागः । स चैकाध्यायात्मक एवेति केचित् ।
 ब्राह्मणभागपरिशिष्टरूपमेव तदारण्यकमिति च केचित् । पाणिनीयतः
 पुरा नैवासीत् किञ्चिदारण्यकनामेत्यपि केचित् । तदेतत् सर्वं मेव वेदानां
 मूूर्धुद्गशात्मेवावेदयति । हन्त ! यदि ह्यय “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”—इत्यादि-
 श्रुतेरादरः कार्यतो दृश्येत, यदि ह्यय “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः”—इत्यादि-
 स्मृतेश्चादरः कार्यतो दृश्येत, तर्हि सर्वैरवश्यमेतत् ज्ञातमेव स्यादारण्यकं
 न स्वध्यायात्मकमेव ;—नापि ब्राह्मणान्यभागरूपमेव ;—आसीच्च पाणि-
 नीयतो बङ्गप्रागपीति । तथाहि—सर्वेषां मेवारण्यकग्रन्थानां मध्यायपरि-
 गणनादेव ज्ञायते, नारण्यकग्रन्थोऽध्यायमात्र एवेति । यदि हि “पण्यध्याय-
 न्यायविहारमनुष्यहस्तिवृत्ति वक्तव्यम्”—इत्येतद्वार्तिकभाष्ये “आरण्य-
 कोऽध्यायः”—इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेवारण्यकग्रन्थानामेकाध्याया-
 त्मत्वमेव स्यात्, तर्हि तत्रैव “आरण्यकः पश्याः, * * * आरण्यको न्यायः,
 आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको हस्ती”—इत्येकवचना-
 न्तोदाहरणानां दर्शनाच्च आरण्यक-पथ-न्याय-विहार मनुष्य-हस्तीनां चैकै-
 कत्वमेवावधार्यतेव ; न च तथावधार्यते केनचिदपि प्रकृतिस्येन । तदेवं
 यथैव लोके पश्याः, न्यायाः, विहाराः, मनुष्याः, हस्तिनश्च बहव एव
 सन्त्येव आरण्यकाः, तथैव वेदे अध्याया अपि बहवः सन्त्येवारण्यकाः ;
 तथा सामवेदस्य कन्दोनामार्चिकमध्ये सामसंहिताग्रश्लेषु च सामारण्यक-
 दर्शनादेव स्फुटमवगम्यते, नारण्यकग्रन्थो ब्राह्मणे एवोवनिबद्धो नापि
 परिशिष्टरूप एवेति ; सामारण्यकमन्त्राणां हि सामसंहितामध्यस्थत्वेन
 तत्र न कस्यापि विरुद्धवाक्प्रकृतिसम्भवः, तेषां परिशिष्टता माश-
 ङ्कितुमपि न भवेत् कोऽपि सत्तमः । “आरण्यान्मनुष्ये (४. २. १२२)”
 —इति पाणिनीयसूत्रेण आरण्यको मनुष्य इत्येव सिद्धतिः ; न तु आर-

एकः पश्याः, आरण्यकोऽध्यायः—इत्यादीनि पदानि ; अतोऽत्र तेषां साधनाय “पथ्यध्याय”-इत्यादिकं वार्त्तिकं मपठीत् कात्यायनः ; एवञ्चोप-
पद्यते नासीत् पाणिनिकाले आरण्यकोऽध्याय इति ; सति हि तस्मिन् कथं न साधितस्तादृशार्थवरेणापीदृश आर्यप्रयोगः ?—इति चेत्, अत्रेदं ब्रूमः— आसीत् तदाप्यारण्यकोऽवश्यं मेव ; सामसंहिता मध्यभागीयत्वा-
दिनारण्यकस्यापि मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वादेवातिप्राचीनत्वावधारणात् ; परं पाणिनिकाले नासीत् तथाविधमन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चारण्यक मिति व्यवहारः ; अपि तु मन्त्रात्मकारणकानां मन्त्रत्वेनैव ब्राह्मणात्मकानान्तु ब्राह्मणत्वेनैवेति नासम्भवः । भगवतः पाणिनेः तादृशप्रयोगसाधने तद्वाच्यपदार्थानां तात्कालिकोऽभाव एव कारण मिति तु वक्तुं नैव युज्यते ; तथावादिनां हि पाणिनिकाले आरण्यकाः पश्यान्ो ऽपि नासन्,— आरण्यकाः इन्तिनोऽपि नासन्,—घरस्येषु गावः प्रसीष मपि नोद-
सृजन्,— महद्भिम मपि नासीत्,—महदरुण्य मपि नासीदेवेत्या-
दीनि च गलेकुठारन्यायेन स्वीकार्याण्येव ; पथ्यध्यायति वार्त्तिकेन न हि अध्यायवाचक एवैक आरण्यकः प्रयोगः साधितः, नापि कात्यायनेन तदेवैकं वार्त्तिकं विरचित मित्यपि स्मर्त्तव्यं मेवेति ॥

केचित्तु “सामध्वनादृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य बाप्यन्त मारण्यक मधीत्य च (१. १२३.)”— इत्यत्र मनुवचने ऋग्यजुःसामभ्यः पृथगेवारण्यकोल्लेखदर्शनाच्च नाप्यारण्यकस्य त्रयोत्व मित्याहुः, तदपि न साधीयः ; ब्राह्मणात्मकारण्यकस्यापि बोधनार्थं मेव तत्र तथाक्तत्वात् । तथाहि तस्य च मनुस्मृतिसंज्ञाय मर्थः,— ‘सामध्वनौ’ सामगानानन्तरम् ‘ऋग्यजुषी’ ऋचः यजुषि वा ‘कदाचन न अधीयीत’ ; न हि सप्त-
स्वराद्यन्वितगानानन्तरं त्रैस्वर्यादिश्रुतिर्मधुग भवेत्, नापि ह्युद्गाता सप्त-
स्वराद्यवतीर्य तदानीं मेव स्वकण्ठतस्त्रैस्वर्यं काशितुं समर्थ इति तादृग-
द्यत्वं एवासत्फलः स्यादिति तथा यतन मेव प्रतिषिध्यते । किञ्च ‘वेदस्य अन्तम् आरण्यकम् अधीत्य अपि’ ऋचो यजूषि वा मन्त्रा न अधी-

थीत ; तादृशारण्यकाध्ययनत एवाध्येतुः श्रोतृणाञ्च मनसा ब्रह्मगत्वेन परिहृतत्वात् ततोऽपि ऋक्षन्वयजुर्मन्त्रयोः पाठो निषिद्धः ; न हि पृथो-
दरस्याभ्युदयेऽपि रुचिसम्भवः । अत्र च वेदस्य अन्त मारण्यक मित्युक्त्या
ऐतरेयकृतैस्तिरीयवृहदाद्यर्वणारण्यकाना मेव ग्रहणं बोध्यम्, तेषा मेव
ब्राह्मणात्मकवेदस्यान्तावयवत्वात् ; सामारण्यकमन्त्राणान्तु मन्त्रभाग-
मध्यस्थितत्वेन वेदस्यान्तरूपत्वाभावादिहाग्रहणं मेव ; परं पृवार्द्धे साम-
ध्वनावित्युक्त्यैव तद्ग्रहणं सम्पन्न मिति सामारण्यकाध्ययनात् परं मपि
ऋग्यजुर्लक्षणां मन्त्रान् नाधीयीतेत्येव । एवञ्च वेदेषु श्रुताना मारण्यका-
नान्तु वेदत्वं तदनुगतप्राचीनतमत्वञ्चाक्षत मेव ; प्रत्यक्षस्य बाधाभावात् ।

ऐतरेयकपञ्चमारण्यकादीनान्ववेदत्वं सर्ववादिसम्मत मेव । तथा ह्याह
सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यः स्वयं मेव — “महाव्रतस्य पञ्चविंशति
मित्वादि पञ्चमारण्यकं सूत्रं मेव ; अरण्ये एवैतदध्येय मित्यभिप्रेत्याध्येतार
आरण्यकाख्येऽन्तर्भाष्याधीयते” — इत्येवमादि । तदित्यं यथा मन्त्रभागे
सन्धेयव खिन्नरूपाः श्रीसूक्ताङ्गसूक्ताद्यात्मकमन्त्राः, परं न च ते सम्मि-
जिता मन्त्रभागावयवत्वेन ; तथैव ब्राह्मणभागेऽपि सन्धेयव पञ्चमारण्यका-
दीनि च, परं नैव तानि सम्मिजितानि ब्राह्मणभागावयवत्वेनेति । तत्
तादृशानां मा भूत् वेदत्वं प्राचीनतमत्वञ्चेति ; तदन्येषान्तु वेदात्मकारण्य-
कोपनिषदां वेदत्वं तथा प्राचीनतमत्वञ्चापङ्गोतुं न कोऽपि क्षमेतेति
सर्वं भवदातम् ॥

एवं पाणिनिस्त्रिंशेषु कापि वेदाश्रयाचक्रत्वेन उपनिषच्छब्दस्य प्रयोगा-
दर्शनात् पाणिनीयतः पूर्वं उपनिषदो नासन्नित्यप्याहुः केचिदाधुनिकाः,
तदप्यस्माक मतिविस्मयकरं मेव ; संहितासु पञ्चखेव, ब्राह्मणेषु च षड्भु
विकीर्णरूपत्वेन षड्भु मेवोपनिषद्वत्त्ववचनाना मीशावास्य मित्येवमादी-
नाम्, उपनिषदिति ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रसिद्धानाञ्च प्रत्यक्षदर्शनात् । भगवता
पाणिनिना उपनिषत्पदसाधनाय विशेषः कश्चन प्रयत्नो मोद्गावित इत्येव
उपनिषदा माधुनिकत्वे वीज मिति त्वत्तिमता मप्यक्षिणु धूनिनिक्षेपणाव

यत्र एव । न हि सर्वतोमुखसूत्रकारेणाचार्येण प्रतिपदसाधनायैव विभिन्नं सूत्रं कार्यम् । तथाच साधारणनियमत एव सिद्धे ह्युपनिषच्छब्दे विशेष-वक्तव्याभावादेव न कृतं सूत्रान्तर मिति सुवच मेवात्र समाधानम् ।

“अष्टगुणनादिभ्यः (४. ३. ७३.)”—इति सूत्राद्ये ऋगयनादिगणे “वेतनादिभ्यो जीवति (४. ४. १२.)”—इति सूत्राद्ये च वेतनादिगणे उपनिषच्छब्दस्य पाठोऽपि दृश्यत एव । इदानीमचलितस्यास्य गण-पाठस्यापाणिनीयत्वस्वीकारेऽपि आसीच्च पूर्वं कश्चनैवं गणपाठोऽपीत्यवश्यं स्वीकार्यं मेव ; अन्यथा हि “ऋगयनादिभ्यः”—“वेतनादिभ्यः”—इत्यादिषु सर्वत्रैव आदिशब्दव्यवहार एवाचार्यस्य अर्थानां मापद्येत । स्वीकृते तु तस्मिन् प्राचीनगणपाठे नासीदेवोपनिषच्छब्द इत्यत्र भावाभावादुप-निषदा माधुनिकत्वपक्षः स्यान्निसहाय एव । ऋगयनादीनां माकृति-गणत्वस्वीकारेऽपि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाज्ञानं न सिध्यति ; विनिगमना-विरहात् । सति हि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाज्ञाने “वेतनादिभ्यः”—इत्येवं नोक्ता “उपनिषदादिभ्यः”—इत्येव वृथादिति तु कुतर्क एव ; तथोक्ते हि पाणिने-वतनज्ञानं नासीदित्यपि उच्येतैवेति तुल्यो न्यायः ।

किञ्च वेदांश्चाचक्रोपनिषच्छब्दोच्चारणं पाणिनिना न क्वचिदपि कृतमित्यत एवोपनिषदां पाणिनीयपरभवत्वं मनुमीयेत चेत्,—कात्यायनेनापि तथा नोच्चारितम्, पतञ्जलिनापि तथा नोच्चारित मिति वार्त्तिकपाठात् महाभाष्याच्च परभवत्वं तासां मसाध मेव ; किं ब्रह्मनाद्यतनीयेऽपि क्वचित् व्याकरणे न दृश्यते उपनिषत्साधनाय यत्रविशेष इति नाद्यापि काचिदु-पनिषदाविभूतेत्यपि वक्तुं युज्येतैव । अथेट्टोऽपि वचने यदि कश्चित् अदधीत, तर्हि तादृशवचनेऽपि ते अडां विधत्ता मित्येवास्माकम् ।

वक्तुस्तु इदानीं यावन्त्य उपनिषदः प्रथिता दृश्यन्ते, न च ताः सर्वा एव वैदोपनिषदः ; प्रत्युत तत्र सन्त्येव कतिपया वेदविद्विर्वेदार्थतत्त्वोपदेशा-यव स्वप्नियेभ्य उपदिष्टाः, उपनिषत्तुल्या इति उपनिषदिति गृहीताश्च द्विष्टैः ; रामतापन्यादयो ग्रन्थास्तु कैश्चिदवाचीनैरेव स्वसम्प्रदायमर्यादा-

वृद्धये प्रणीताः, तासां मप्युपनिषत्त्वं तु मन्यन्ते च तदनुगता एव; अस्मिन्वा-
दयस्तु सर्वथा अयाह्या एव; परं यान्तु मन्त्ररूपा ब्राह्मणरूपाश्च, ताः खलु
पाणिनेर्जन्मतो ब्रह्म प्रागपि स्थिता इति ध्रुवम्; अपि वेदविदा मुपदेश-
रूपाश्च याः काश्चिदुपनिषत्तुल्या उपनिषदित्येव प्रसिद्धाः, तासां ब्रह्मो-
ऽप्यासन्नेव पाणिनीयतोऽपि पूर्वम्; नास्त्यत्र सन्देहनेशोऽपि । इह युक्तीश्च
तिष्ठोऽवलोकयामः । तथाहि—

(१) अस्यैकं सूत्रं पाणिनीयम्—“जीविकोपनिषदावौपम्ये (१. ४.
७६.)”-इति । अनेन च सूत्रेण औपम्ये गम्यमाने एव जीविकोपनिष-
च्छब्दयोग्योर्गतिसञ्ज्ञा विधीयते, सत्याश्च गतिसञ्ज्ञायां “कुगतिप्रादयः (२.
२. १८.)”-इति समासो भवति । तथाच ‘जीविकाम् इव कृत्वा’-इति
वियहे ‘जीविकाकृत्य’-इति पदम्, ‘उपनिषदम् इव कृत्वा’-इति वियहे
च ‘उपनिषत्कृत्य’-इति च पदं मुदाहृतम्, “समासेऽनञ्पूर्वं क्तो ल्यप्
(७. १. ३७.)”-इति ल्यम्भावश्च तादृशसमासफल मिति च दर्शितं
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन । इत्यश्च ‘उपनिषत्कृत्य’-
इत्यस्य पदस्य ‘उपनिषदग्रथतुल्यग्रन्थकरणानन्तरम्’-इत्येवार्थः सर्ववैया-
करणसम्मतः । तदेवं पाणिनेः प्राचीनतमोपनिषद्विषयकं ज्ञान मासौत्र
वेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्,—रचनया स्वरेण तात्पर्येण वा ये च ग्रन्था
उपनिषत्तुल्याः कृताः पाणिनिपूर्वतनैर्वेदोपनिषद्विद्भिः, तेषां मुपपनिष-
त्तुल्यानां मपि बोध आसौत्तस्येत्यपि स्फुटम् । सिद्धं मित्यं कासाश्चित्
कृत्रिमोपनिषदा मप्यस्तित्वं पाणिनिकालात् पूर्वस्मिन्नपीति, तत् कस्तत्र
सन्देहस्तदानो प्रकृतोपनिषदा मस्तित्वे इति विचारयन्तु धीमन्त एव ।

(२) अस्ति चैतत् सूत्रम्—“पाराशर्यश्रिलालिभ्यां भिद्युनटसूत्रयोः
(४. ३. ११०.)”-इति । एतच्च पाणिनिनैव कृत मिति मन्तव्यं चैत्, अथशय
मेवैतत्कर्तुः पाणिनेः भिद्युसूत्रास्तित्वज्ञाने सन्देहाभावः स्वीकार्य एव; स च
सूत्रग्रन्थो वेदान्तदर्शनवीजभूतः, उपनिषद एव च तच्छरणा मित्युपनिष-
द्विषयकज्ञान मपि पाणिनेरवश्यमेव स्थित मिति सुतरां प्रतीयत एव ।

(३) ये तु निरुक्तकारस्य यास्कस्य पाणिनिपूर्वजत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां प्रबोधायैदं मपि स्मारयामः—“यत्रा सुपर्णा (ऋ० स० २. २. १८. १.)” —इति मन्त्रस्याधिदैवतव्याख्यानपक्षेऽत्रवैद्यास्काः—“इत्युपनिषद्दर्शो भवति (निरु० २भा० ३०२८०.)”—इति । “यथा ज्ञान मुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरा-मृत्यवो निश्चये न सौदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते ; उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्दर्शः”—इति च तदीयं भाष्यं दुर्गाचार्यकृतम् । अथैतर्हि तेऽधिब्रुवन्त पाणिनिपूर्वजस्य यास्कस्याप्युपनिषज्ज्ञान मासीचेत्, कथन्न तत्परजस्य पाणिनेरुपनिषज्ज्ञान मिति ?

तदेव मेतत्समालोचने प्रवृत्ताना मस्माक मेव मेव बोधः सम्पद्यते— ये केचनोपनिषदां पाणिनीयतोऽप्यर्वाचीनत्वं निरनयन्, ते नूनं “जीविकोपनिषदावौपमे”—इति पाणिनिसूत्रग्रन्थे प्रकृतमर्थं न विदन्ति ; भिक्षुसूत्रग्रन्थोऽपि तेषां न कदापि दृग्गोचरतां गतः ; उपनिषदां पाणिनीयतः प्राचीनत्वाप्राचीनत्वनिर्णयसमये प्रदर्शितं यास्कीयवचनञ्च तन्मनःसु नोद्गत मित्येव ते तथा निर्णेतुं मभवन् समर्था इति शम् ।

(१०)

अथेदानी मेघोऽपि प्रश्नः स्वतः समुदेति नाम,— तस्यैतस्य वेदस्योत्पत्तिकालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माक मिति । कथन्नाम शक्यः ? कथं वा अशक्यः ? तदेवेह समासतश्चिन्तयाम इति यावत् ।

पश्याम एव तावत्,—प्राचीनानां कालिदासादियश्याना मपि कालाः सुनिर्णयिता इव, अतिप्राचीनानां भृगुर्भोत्थिताना मपि शिलास्तम्भादीनां भवत्येव कालनिर्णय इत्यपि ; वेदकालनिर्णये च केचिद्धीमन्तोऽपि यतितवन्त एवेति ; तत एवैव मुत्पद्यतेऽस्माक मप्येषाशा, शक्योऽस्य कालनिर्णय इति । यदा तु स्मरामः,—अपौरुषेयोऽय मिति सिद्धान्तो मीमांसकानाम् ; यदा चाध्यापयामः,—“नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा”—इति, “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दृदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं मृष्टजुः-

सामलक्षणम्”—इति, “वेदशब्देभ्य एवादौ एथक् संख्याश्च निर्ममे”— इत्येवमादीनि च स्मृतिवचनानि, तदैव तत्र हताशाः सम्प्रयामहे ; अकृत- कत्वादेवैतस्य । कृतकत्वेऽपि मनुष्यनिर्मितत्वाभावेन वाग्वादिदुस्यत्वे नैव फल मनुसन्धानस्य । मनुष्यनिर्मितत्वेऽप्यनद्युगीयत्वेन प्रयोद्व्यङ्गिनिर्णय- सम्भावनाविरहात् स्यादशक्य एवैतत्कालनिर्णय इति ।

एष खल्वार्याणां मादिधर्मग्रन्थः ; धर्मग्रन्थानां प्रायः सर्वेषां मेवोत्पत्तौ कश्चनकश्चनानौकिकः प्रवादो विद्यत एव ; अस्योत्पत्तिविषयेऽपि तथैवैषः, —‘न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो वेदः’—इति । मीमांसकानां कर्मशक्त्यनु- गतफललाभवादिना मीश्वरविचारोऽप्यप्रयोजनीयः, परं वेदानां सर्वधानादि- त्वप्रतिपादने एव महान् यत्नः । तथाहि— “वेदांश्चैके सन्निकषं पुरुषाख्याः, अनित्यदर्शनाच्च”—इति सूत्रद्वयाभ्यां पूर्वपक्षं निर्माय सिद्धान्तित मुत्तरसूत्र- चतुष्टयेन—“उक्तान्तु शब्दपूर्वत्वम्, आख्या प्रवचनात्, परन्तु श्रुतिसामा- न्यमात्रम्, कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात्”—इति मी० द० जै० सू० १. १. २६—३२ । एतान्येव सूत्राण्यवलम्ब्य बह्व विचारितं शास्त्रदीपिकादौ, तथा निर्णीतन्तु वेदानां महकृतकत्वमेव ।

भगवता वादरायणेन तु वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितम् “शास्त्रयोनित्वात् (१. १. ३.)”—इति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारत्वाद् ब्रह्म सर्वं च मिति हि तत्सूत्रार्थः । एतावताप्यपौरुषेयत्वं वाट्वादिदुस्यत्वञ्च नापगतं वेदस्य ; मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ; फलञ्च तुल्यं तत्कालनिर्णयाय अनुसन्धानाननुसन्धा- नयोः ; न हि मनुष्यनिर्मितातिरिक्तेषु कालनिर्णयसम्भवः, ततस्तत्र नैव वाचः प्रसरन्ति प्रेक्षावतां विपश्चिताम् । को नाम मर्त्या निर्णेतुं सक्तमः, कदैषाभवत् सृष्टिः? आदिसृष्टेर्वर्णनन्तु कल्पकल्पनाशक्तेः परिचयदानमात्रम् । एथिथ्याः अन्तस्तदादिदर्शनात् एथिवीसृष्टिकालकथन मपि धीशक्तेः परि- चयदानमेव । पुराणोक्तसृष्टिकथाश्च नैकरूपाः स्मर्यन्ते, अतस्ताः कल्पना- प्रसूता एव न तथापि संशयः ; अस्तु वा कल्पभेदेन तत्र विरुद्धभाषण- मीमांसा, न तथापि सृष्टेरादिकालनिर्णयः सम्भवेत् । एवं ब्राह्मणादिश्रुतश्च

सृष्टितत्त्वं मन्तव्यं किल यथायथ मेवेत्यत्रापि धीमतः संशय एव समुत्पद्यते ; वेदार्थसहायके निखिलमीमांसादर्शनेऽपि ब्राह्मणगतसृष्टिप्रतिपादकाद्या-
 ख्यायिकावाक्यानां काव्यनिकत्वनिर्णयात् । तथाहि “बबरः प्रावाहणिर-
 कामत”-इत्येवमादिषु श्रुतिषु बबरादीनां मन्वित्यर्थानां संयोगात् वेदस्या-
 धुनिकत्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितमेतत् - “न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्
 पुरुषो विवक्षितः, किन्तु बबर इति शब्दानुक्रुतिः; तथासति बबरेति शब्दं
 कुर्वन् वायुरभिधीयते ; स च प्रावाहणः, प्रकर्षणं वहनशीलः । एव मन्य-
 चाप्यहनीयम्”-इति (मी० जै० सू० १. २. ५०. सा० व्या०) । निरुक्तकारः खलु
 यास्कोऽपि तादृशानां निखिलब्राह्मणवचनानां मादरातिशयेन प्रामाण्यं
 नाङ्गीचकार । अत एवाह—“वङ्गभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति
 (७. ७. २.)”-इति । वस्तुतो वैदिकसृष्टिविवरणानि तु प्रायो रूपकाण्येवेति
 नाह मैतिहासिकतोषायेति । तदेव मादिसृष्टिकालनिर्णयो न कदापि
 भूतो भवति भविष्यति वा । अतएव श्रूयन्ते—“ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः
 पर्वता इमे । ध्रुवं विश्वमिदं जगत् (ऋ० स० ८. ८. ३१. ४.)”-इत्येव-
 मादयः, स्मरन्ते च—“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे (का० वा० १.)”-इत्यादयः,
 “सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी, सिद्धा माकाशम् (पा० भा० १. १. १.)”-
 इत्येवमादयश्च । सिद्धशब्दस्य चेह नित्यार्थता ; तथाह्याह पस्पशायां भग-
 वान् पतञ्जलिः—“नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः”-इति । वेदस्यापि तथात्वे
 तत्कालनिर्णयमनोरथद्रुमः खलु भवेच्चपलाहृत एवेति ।

यास्कोन त्वत्रैष प्रदर्शितः पुरावादः—“साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवः,
 तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्वानः तस्माद्दुः, उपदेशेन ग्लाय-
 न्तोऽवरे विष्णुप्रह्लायायेमं ग्रन्थं समास्रासिष्वेदं च वेदाङ्गानि च (२भा०
 १३७ पृ०)”-इति । सिद्धशब्दस्य वेदानां साक्षात्त्वमाशङ्क्य । ऋषयः
 खल्वस्मत्पूर्वपुरुषा इति मनुष्या एव । परन्त्वेव मप्यशक्यनिर्णयतेव वेद-
 कालस्य ; आस्रातकृतयोर्विभिन्नार्थत्वात् । आस्रात इत्युक्ते न ज्ञायते
 कृत इति, अपि बुद्ध्यते अभ्यक्त इत्येव ; अभ्यासे एव सातेरुपदेशात् (धा०

पा० १.६२६.) । एव मभ्यासन्तु पूर्वस्थिताना मेव भवति ; न तु क्रिय-
माणाणाम् । अतएव वामदेव्यादीनि सामानि वामदेवादिभिर्वृष्टान्येवो-
च्यन्ते ; न तु कृतानीति प्राचीनाः ।

वैशेषिक-न्याय-साङ्ख्य-पातञ्जलेष्वपि वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृत मेव ; परं न
चोक्त मकर्त्तृक इति, नाप्युक्त मीश्वरकृत इति च ; अपि त्वाप्तैः ऋषिभि-
रेवैषः कृत इत्येव । तथाहि—“बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे, ब्राह्मणे सञ्ज्ञा-
कर्मासिद्धिनिष्कम् (६.१.१, २.)”—इति, “आयं सिद्धदर्शनश्च धर्मैः
(६. २. १३.)”—इति, “तद्वचनादास्रायस्य प्रामाण्यम् (१०. २१०.)”—
इत्येवमादि च वैशेषिके । एव मन्येषु च ।

एवं “विश्वामित्र ऋषिः—० नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेति (२भा० २३७
८०)”—इति, “ऋषिपुत्र्या विकल्पितं वेदयन्ते (३ भा० १० ८०)”—इति,
“मृत्समद मर्थं मभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे, तदभिवदिन्येषर्गं भवति
(४ भा० ५ ८०)”—इत्येवमादिषु यास्त्वचनेषु चोपलभ्यते तत्तन्मन्वाणा
ऋषिकृतत्व मेव । “सर्प ऋषिर्मन्वकृत (१० ब्रा० ६. १. १.)”—इत्यादि-
ब्राह्मणवाक्येभ्यश्च स्फुट मवगम्यते मन्वाणा मप्यृषिकृतत्वम् ।

वस्तुतो बहूनां मन्वाणां समालोचनादपि व्यक्तं प्रतीयत एव तेषां
धीमत्पुरुषकृतत्वम् ; विशेषतः क्वचित् क्वचित् मन्वे एव ध्वन्यते चैषां
बहुपुरुषकृतत्वञ्च । तथाहि—

“सक्तु॑ मि॒व॒ तित॑उना पुनन्तो यन् धी॒रा॑ मन॒सा॑ वाच॒म॒क॒त ।

अ॒त्रा॑ सखायः स॒स्थानि॑ जानते भ॒द्रैषां॑ ल॒क्ष्मी॑र्निहि॒ताधि॑ वा॒चि ।”

—इति ऋ० स० ८. २. २३. २. ।

तथा चास्मत्पूर्वपुरुषैः ऋषिभिरेव कृत एष वेदमन्त्रभागोऽपीति सुस्थिरम् ।

सत्येव मयोषां कालनिर्णयस्त्वशक्य एव ; अनद्ययुगीयत्वात् । तथाहि—
एतद्युगप्रथमसहस्राग्या मेव जातः पाण्डिनिराचार्य इति तु सिद्धान्तितम्
(जि—भू ८०); ततोऽपि पूर्वतनाः क्रमकारा बाभ्रव्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतनाः
पदकाराः शाकल्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतना ऋक्तन्वादिप्रथेताः शाक-

टायनादयः ; ततोऽपि पूर्वतना नवयुगारम्भजन्मानो लान्घ्यायनादयः कल्प-
सूत्रकाराः (तदानी मेव नवकल्पारम्भ इत्येव तत्कालकृता ग्रन्थाः कल्पा
इत्युच्यन्त इति च नासम्भवः) । एतद्युगारम्भात् पुरैव प्रणीतानि कुसुब-
विन्दादिभि ऋषिभिः अनुब्राह्मणादीनि ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पे वा
महीदासादिभिः श्लोकानुश्लोकगाथादीनि सङ्गृह्य तदनुसारेण कृतान्यैत-
रेयादीनि ब्राह्मणानि ; ततः पुर एव युगे कल्पे वा प्रवादनेवानुसृत्य
प्रणीताः श्लोकानुश्लोकगाथादयः ; ततः पुर एव युगे कल्पे वा श्रूयन्ते स्म
विकीर्णाः प्रवादास्तत एवाद्यापि ते श्रुतय इत्याख्यायन्ते च ; ततः पुर
एव युगे कल्पे वाभवत् यज्ञप्रयोगारम्भः ; तदैवाद्यर्वणा कृत एकैनेव
यज्ञेन चतुःसंहितासङ्ग्रहः (ठा पृ०) । तत्पूर्वं मेव सम्पन्ना बभूवुः
सूक्तमखण्डादिसङ्ग्रहाः, तत्रापि नास्ति संशयः । ततः पुरा तु ब्रह्मकाल
मभिव्याप्य ब्रह्मभिः ऋषिभिर्ब्रह्मिरेवोच्चावचैरभिप्रायैः प्रणीता बहवो
मन्त्राः । तदेवं ब्रह्मयुगपूर्वं मेवारब्धा मन्त्ररचनाः, तत्कथञ्चकार मद्यतनैः
शक्यो निर्णेतुं तत्कालः ; अनद्यतनीयानां तादृशातिप्राचीनतमानां काल-
निर्णये हि न कि मपि लिङ्गं प्रतिभासेत ब्रह्मधीमता मप्यद्यतनानाम् ।
भवति हि व्यक्तिनिर्णयपूर्वक एव कालनिर्णयः, न चात्र कापि व्यक्तिनिर्णयः
सम्भाव्यते ; न ह्येतत्पूर्वतोऽसौ मन्त्र इति कापि लिखितं दृश्यते । दृष्टशब्द
एव कृतवाचक इति चेत्, तथापि न व्यक्तिनिर्णयः सुकरः ; अग्निना
दृष्ट इत्यादौ अग्नीत्यादिसञ्ज्ञानां सञ्ज्ञिसून्यत्वेन कल्पितसञ्ज्ञित्वेनैव वा
प्रायोऽवधार्यत्वात् । यथा च खलु सूर्यवंशीयानां क्षत्रिययाज्ञा मादिपुत्रवः
सूर्य इति तु शब्दतः प्रतीयत एव, पर मुशीयमानस्यैतस्य दिनमण्डोरेवौ-
रक्षणातः स वंश इति विश्वासस्तु कथं भवेन्नाम सर्वश्रेमुषीमताम् ?
अतस्तदंशादिपुत्रवस्य प्रकृतनामाज्ञानात् सौर्यत्वेन च कल्पितो नाम
सूर्य इत्येव तत्र लोकार्यम्, तथैवात्रापि । “अग्निवायुविभ्यस्तु ऋयं ब्रह्म
सनातनम् (म० सं० १. २३.)”—इत्यादि (अस्ति चात्र विशेषतात्पर्यं मपि) ।
तस्मात् तत्ततः प्रणेष्टयक्तिनिर्णयासम्भवादेव मन्त्रकालनिर्णयस्याशक्यतैव
सम्पद्यते ।

“अर्चिषि भृगुः सम्भूव (निर० रमा० इ३२ पृ०)”-इत्यादिनिर्वच-
नाच्च वंशादिसञ्चानां किञ्चित्तात्पर्यमूजकरूपकत्व मेवानुमीयते । अथ
यदि ‘मुष्यतु दुर्जनः’ इति न्यायेन स्त्रीकुर्मः,—समुत्पन्न एव कश्चित् भृगुर्नाम
महर्षिस्तथैव, कृतञ्च भृगुणैव भार्गवं नाम सूक्त मिति, तथापि न सम्भवेत्
व्यक्तिनिर्णयः ; को हि जानाति कोऽयं भृगुः कदेमां भुव मजस्रकारेति ?
यत्र क्वचन मन्त्रे वसिष्ठ-नाम श्रूयते, तस्यापि रचनाकालनिर्णयोऽस्माक
मशक्य एव ; यतो हि को जानाति आदिवसिष्ठः कदोत्पन्न इति ?
एवं यान्यपि इडादिभिर्भृगुभिरिन्द्रप्रमतिप्रभृतिभिर्वसिष्ठैश्च दृष्टानि
सूक्तानि श्रूयन्ते, तेषा मप्युद्भवकालविज्ञेयता गाढतमोभिराश्चनैव ;
वर्षेभ्यश्च हि तत्र तत्रापि कालनिर्णायकलिङ्गाभावः, नापि हि आदि-
भार्गवस्यैव भार्गवं इति, आदिवासिष्ठस्यैव च वासिष्ठ इति व्यवहार-
नियमो विद्यते लोकेऽन्यत्र वा । तथैव वेदे काश्यपवचन मप्यस्ति सत्यम् !
परं न ह्यत्र पृथिव्या मेक एव काश्यपः सञ्जातः, अह मपि काश्यपः,
मत्पुत्रोऽपि काश्यपः ; मत्पौत्रोऽपि भविष्यति काश्यप एव । एवं भार-
द्वाजादयोऽपि । तस्मादेतादृशनामपर्यालोचनया च मन्त्रप्रचयनकाल-
निर्णये यत्नः सर्वथा व्यर्थ एव ।

एतच्च निर्णयति मेव विद्वद्भिः,—अथ यावत् यावतां प्राचीनप्रबन्धाना मनु-
सन्धानं सम्पन्नम्, तेषु सर्वेष्वेवैष मन्त्रभागः प्राचीनतम इति भ्रुवम् ; अस्मा-
दपि पुरातनः कश्चित् प्रबन्धो बभूव, इदानीं लुप्त इत्यपि वक्तुं न कस्यापि
पुरातन्त्वानुसन्धित्योरोक्ताधरौ स्फुरताविवं दृश्येते ; वर मस्यैव निगमकल्प-
तरोर्ब्रह्म एव शाखाः प्रजयवात्या कालसागरे निमग्ना उपलभ्यन्त एव ।
एकस्यैव हि ऋग्वेदस्य नव शाखाः स्थिता इति सर्वसम्मतम्, पर मतिप्रा-
चीनेन निरुक्तकारेण यास्केनापि एकैवैषायप्रचक्षिता शाखाऽदर्शीति गम्यते,
नान्याः ; निरुक्ते ऽसकृदेव दशतथीत्यस्यैवोक्तेखदर्शनात् । न हि सर्वासा
मेव शाखानां दशमखलात्मकत्वेन दशतथीत्वसम्भवः । अद्यापि विद्यमानासु
शुक्लयजुषः काण्वमाध्यन्दिनमैत्रावरुणशाखासु परिच्छेदवैषम्यं हि दृश्यत

एव; तद्यैव तत्राप्यवश्यं मेव भवितव्यम्; तस्मात् न कथं मपि सर्वासा मेव वदृक्प्राखानां दशतयोत्वसम्भवः । एवञ्च यास्तजन्मतो वदुः प्रागेव नूनं शिष्टा अष्टौ प्राखा एकैकशः क्रमाद् विनष्टा इत्यनुमानं च नासङ्गतम् । तदेवं विचारयन्तु धीमन्तः,—यास्तकालात् मन्वकालस्य कौटुक प्राचीनत्व मिति । तदित्य मन्वयुगीयत्वात् व्यक्तिकिद्दानवाप्तेः रचयितव्यक्तिनिर्वायाभावात् मन्वभागस्य कालनिर्वायस्तु सर्वथा अशक्य एवास्माक मन्वयुगीयाना मिति ॥

ब्राह्मणग्रन्थाना मपि कालनिर्वाये यत्नोऽप्येव मकिञ्चित्कर एव ; न हि तेषु कस्याप्येकस्य कालनिर्वायसहायः संवादोऽवगम्यते कापि लोके शास्त्रे वा । ततः सर्वेषा मेव युगान्तरीयग्रन्थानां कालनिर्वाये एतत्सङ्घकाण्डेऽसौ प्रकीर्त एवेति निर्द्धारणे वय मसमर्था एव सर्वथा । मन्वब्राह्मणयोः सम्यक् पर्यालोचनया मन्वभागात् परभवो ब्राह्मणभाग इति तु वक्तुं युज्यते ; एवम् मन्वब्राह्मणयोर्बभूवोरपि भागयोरन्तरेऽपि एतस्मान्मन्वा-देव मन्वः परभवः, एतस्माच्चैव प्राम्भवः, किञ्चित्स्माद् ब्राह्मणादेतत् ब्राह्मणं ब्राह्मणवाक्यं वा परभवम्, एतस्माच्चैतद् प्राम्भव मित्यपि प्रायो निःशङ्कं निर्बोतुं शक्यते ; पर मेतद्युगीयैतत्सङ्घकेऽप्येऽसौ मन्वग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थो वा प्रकीर्तो यथितः सङ्गणितो वेति नास्मादृशं बोधयोग्यम् । अतएव मन्वभागस्यैव ब्राह्मणभागस्याप्यनादित्व मुपचर्यतेऽयेति ॥

यद्यप्यैतरेयभाष्यभूमिकायां सायणाचार्येणापि प्रकाशित एवेतरायाः पुत्रो महिदासाख्यो भूमिदेवतातो वर मवाप्य भाषितं यद् ब्राह्मणं, तदेव प्रथित मैतरेय मितोति प्रवादः । तथापि तस्यापि ब्राह्मणस्य न शक्यः कालनिर्वायः ; प्रदर्शितप्रवादान्निद मेव हि श्रायते,—इतरेतिप्रसिद्धायाः कस्याचिदपि ऋषिरमस्याः पुत्रेणेदं प्रोक्त मिति, परं तस्मान्नैव मभियज्यते,—एतद्युगीये एतस्मिन्नप्ये किञ्च सा ऋषिरमञ्जी तद्ब्राह्मणग्रन्थं प्रवे-द्यन्तं कुमारं प्रसूयेमं जगतीतन्न मज्जुतवतीति । एवञ्चैतरेयादियन्थानां कालनिर्वायाय तादृशप्रवादादीना मवकम्बन मपि सुदूरपारसागर मुत्ति-तीर्षाः श्रवमाणकाशकुशावकम्बनकल्प मेवेति ॥

यदस्यैतरेयके—“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षित मभिविषेच ; तस्माद् जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाप्तेन च मेध्येनेजे । तदेवाभि यज्ञमाथा गीयते—‘आसन्दीवति धान्यादं तन्निष्ठां हरितखजम् । अन्नं ववन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः’—इति (८. ४. ७.)”—इत्येवमादि ; ताख्यब्राह्मणे चैवं श्रूयते—“जनमेजयश्चावुदो यावः (२५. १५.)”—इति । एवमादिश्रुतेन यदि कश्चिदध्यवस्येत्,—अर्जुनपौत्रजनमेजयात् बह्वदिनानन्तर मेवैतानि प्रणीतान्यैतरेयकादीनि ब्राह्मणानीति, तथाच यौधिष्ठिरीयाया मन्यून-द्वितीयशताब्द्या मेवैषां सम्पन्नं प्रणयन मितो निर्णीत एवैतत्प्राच इति ; तर्हि सः स्यादवश्यं भ्रमावर्त्ममग्नः स्थातिबुद्धीव वक्षितः । ऐतरेयादीनां यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वे हि पाणिनिसमकालत्व मेव प्रसज्येत ; पाणिनेरपि यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वनिर्णयात् (भि ए०) ; न चेष्टा-पत्तिः ; पाणिनीये एव हि व्याकरणे ब्राह्मणग्रन्थानां मतिप्राचीनत्वेन प्रोक्तत्वादिसौकरात् ; न हि समकालिकानां मेव ग्रन्थानां प्रोक्तत्वेन व्यपदेशः सङ्गच्छते, नापि छन्दस्त्वादिकं सुषपद्यते ।

अस्मन्मते तु बभूवैव कश्चन पुराकल्पेऽपि परीक्षितो जनमेजयश्च, तत्तन्नामश्रुत्यनुसारत एवाभिमन्युपुत्रस्याभवन्नामकरणं परीक्षित इति, तथा तत्पुत्रस्य जनमेजय इति च । तथाथा, दृश्यत एव हि भागवतादिषु सत्त्व-व्रतो नाम, तत एव मन्नामकरणं सम्पन्नं सत्त्वव्रत इति ; न च मन्नामकर-णतः पश्चात् प्रणीतानि भागवतादीनि । अप्येवं वक्रकवेर्वज्रिमस्य लेखनी-जातानि कपाककुण्डलादिनो च नामानीदानीं बह्वेव वक्राङ्गनेषु श्रूयन्त एवेति । एव मेव समाधानं सर्वत्रैवावश्यं मुररीकसंशयम् ; अन्यथा वेदेषु भोजनामश्वयात् भोजसमसामयिकस्य वेदभाष्यद्वयदुष्यटस्यापि वेदसम-कालजत्वं प्रसज्येतैव, तत् कथङ्कारं वार्येतेति । तथा हि ऋक्संहितायां (८. ६. ४. ५.) श्रूयते—“भोजस्येदं पुष्करिणीव वेद्यम्”—इति ; श्रूयते चैतरेयब्राह्मणे तत्रैवाभिषेकप्रकरणे—“भोजं भोजपितरम् (८. ४. १.)”

—इति ; उक्तश्लोकेन—“मन्मथाय मिरं कृतं भोगे एष्वीं प्रशासति”—
इति । तदत्र कथयन्तु धीमन्तो यदि नाम नामदर्शनादेव काकनिर्णयः
शक्यस्तर्हि तत्तद्वेदग्रन्थाविर्भावकाले एव किं भाविरभूत् वेदभाष्यकार
उक्वटो वक्ष्यतामजः ? इह नेत्युक्ते स्वीकार्यं एवायं न्यायोऽन्यत्रापि सर्वत्रैव ;
न हि कुक्कुद्या एको भागः पाकाय, अपरो भागः प्रसनाय कल्प्यत इति ॥

यद्योक्तम्,—श्रुतपथं नाम ब्राह्मणं पाणिनीयतोऽप्युत्तरभव अपि तु
कात्यायनसमकालिकेन याज्ञवल्क्येन प्रणीतम् ; “पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
(४. ३. १०५)”-इति हि पाणिनिस्सूत्रम्, तत्स्थं वार्त्तिकिकादिकं च तत्र मान
मिति । तदप्यतीव विस्मयकर मस्माकम् ; गम्यते हि तस्मादेव सूत्रात्
तत्स्यात् वार्त्तिकिकादिकाच्च श्रुतपथस्यापि पाणिनीयतः खलु प्राचीनत्व
मेव । तथा ह्यस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्—“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
(४. ३. १०५)”-इति । “तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थं णिनिः स्यात्, यत्प्रोक्तं
पुराणप्रोक्ताखेदु ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना
प्रोक्ताः । भङ्गु—भाङ्गविनः । शाश्यायनः—शाश्यायनिनः । कल्पे—पिक्केन
प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराण इति किम् ? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि,
आप्सरथः कल्पः ।”—इति तत्रैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी । तत्रैतद्
विचार्यम्—यदि नाम याज्ञवल्कां ब्राह्मणं श्रुतपथ मिति यावत्
पाणिनेर्नावगतं स्यात्, तर्हीह किं प्रत्युदाहरणं भवेत् ?—कातित्याप्ति-
वारणाय सूत्रे पुराणविशेषण मुपपद्येत ? न हि भविष्यमाणग्रन्थस्य
श्रुतपथादेः प्रोक्तत्वं पाणिनेरभिमतं भवितुं रुर्हति, तत् किञ्चावर्तकं
सूत्रस्थं पुराणपद मिति । वक्तुतन्तु पाणिनिना यथा प्राचीनत्वेन ज्ञातं
पैङ्गादिकं कल्पशास्त्रम्, तथैव ज्ञातमेव आप्सरथादिकं च ; अतएव
प्रोक्तत्वेन तेषां सर्वेषां मेव ग्रहणसम्भवेऽनियुं प्रसज्येतेति प्राचीनेष्वपि
कल्पेषु ये पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः, तेभ्य एव णिनिर्विधाय
आप्सरथादिभ्यो णिनिप्रसङ्गो वारितः ; तथा सर्वेभ्य एव कल्पेभ्योऽपि
प्राचीनेषु सुतरां प्राचीनतरेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव णिनिप्रसङ्गवारणाय

तत्रापि पुराणविशेषणं सार्थकम् ; सति हि पुराणविशेषणे प्राचीनतरेभ्यः सर्वेभ्य एव ब्राह्मणग्रन्थेभ्यो न भवति ऋग्निः ; अपि तु तत्रापि ये पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः, तेभ्य एवेति सिद्धं शास्त्रायनि ब्राह्मण-मित्यादि ; ये तु प्राचीनतरेष्वपि ब्राह्मणग्रन्थेषु शास्त्रायनादिपरभवप्रोक्ताः न तेभ्यो ऋग्निरिति सिद्धं याज्ञवल्क्यं ब्राह्मण मित्यादि च । एवञ्चातिप्राचीनेष्वेव पुराणप्रोक्तत्वं तदितरत्वं चेष्टं पाण्डिनेरिति याज्ञवल्क्यब्राह्मणादे-रप्यतिप्राचीनत्वन्वदन्त मेव ।

एव मेतत्सूत्रस्यं वार्त्तिक मप्यस्मन्मतसाधक मेव । तथाहि—“पुराण-प्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधन्तुल्यकालत्वात्”—इति वार्त्तिकम् । शा-स्त्रायनादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां, पिङ्गादिप्रोक्तानां कल्पानाञ्च यथा पाण्डिनि-पूर्वप्रोक्तत्वम्, तथैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां ब्राह्मणाना मध्मरथादिप्रोक्ता-नाञ्च कल्पाना मिति सर्वेषां मेवैषां पाण्डिनिपूर्वप्रोक्तत्वेन तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तत्वं समान मिति सर्वेभ्य एवैतेभ्यो ऋग्निः प्रसक्तः ; तन्निरासाय याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधरूपो यत्रविशेषः कर्त्तव्य इति च तद्वार्त्तिकाशयः । एवञ्चैतद्वार्त्तिकारम्भात् भगवतः कात्यायनस्य अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणेषु कल्पेषु च पुराणप्रोक्तृत्वापुराणप्रोक्तृत्वनिर्णये संशयः, तन्निरासाय च यत्रोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्येवाशयः फलितः । कात्यायनसमकालिकस्यैव कस्य-चित् याज्ञवल्क्यस्य तु सति शतपथनिमाहृत्ये तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति ऋग्निप्रसक्त एव कथम् ? कथं वा तन्निरासाय वार्त्तिकारम्भो भवेत् प्रयोजनीयः ? तत्ततो पाण्डिनिसमकालिकानां पाण्डिनिसदृशानाञ्च धीमतां प्राचीनतमेष्वपि ग्रन्थेषु पौर्वापर्यनिर्णयो यथा सुगमः, न तथा तत्पर-कालिकानां कात्यायनादीना मपीति तदानी मेव याज्ञवल्क्यादीनां परि-गणनं सप्रयोजन मासीत्, तत् किं मद्यतानां त्वस्मादृशाम् ।

एव मेतदीयं भाष्यस्यास्मन्मतपोषक मेव । तथाहि—“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौजभानीति । किं कारणम् ? तुल्यकालत्वात् ; एतान्यपि हि

तुल्यकालानीति"—इत्येव तद्भाष्यम् । "तुल्यकालत्वादिति—शास्त्रायनादि-
 प्रोक्तैर्नास्त्वैरेककालत्वादित्यर्थः"—इत्येव च तत्रोक्तवान् कैयटो जैषटात्मनः ।
 यद्यपीह वार्त्तिकमतमेवानुमोदितं भाष्यकारेणेति गम्यते, तथापि नो न
 क्षतिः । श्रीमद्भोगेशभट्टस्य मते तु शास्त्रायनादिसमकालतैश्च याज्ञवल्क्यादि-
 प्रोक्तानां श्रतपथादीनाम्; अतस्तेभ्यो ऋग्निः प्राप्तः, कात्यायनवचनेन
 वारितोऽनुमोदितश्च तद्वचनं भाष्यकारेणेति (ल० श० प्रे०) । तथाहि—
 "याज्ञवल्क्यानीति । कण्वादिभ्य इत्यच् । ते हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका
 इत्यभिमानः ; भाष्ये तु शास्त्रायनादितुल्यकालत्वाद् * * * वचनमेवा-
 रब्धम्"—इति । वस्तुतो भाष्ये एतत्पूर्वं मेव "कन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
 (पा० ४. २. ६६.)"—इत्यत्रोक्तम्—“वक्ष्येतत् 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध-
 स्तुल्यकालत्वात्"—इति । तत्रैव वक्तव्यम्; तद्विषयता च न भवतीति"—इति ।
 "वक्ष्येतदिति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र"—इत्येव च तत्र कैयटः । तथा च
 अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणकल्पग्रन्थेषु ये पुराणप्रोक्ताः, तत्रैव ऋग्निः पाणि-
 निना विहितः ; ये तु नूतनप्रोक्ताः, तत्र तु ऋग्निविषयतैव नास्तीति अर्थं
 वार्त्तिकमिति तद्भाष्याशयः । पाणिनिकालेऽपि ये ग्रन्था अतिप्राचीना
 इति प्रसिद्धा अतएव प्रोक्ता इत्येव अथपदिष्टास्तदानीन्तनैः ग्रन्थैः, तेष्वेव
 के पुराणप्रोक्ताः के वा नेति निर्णयायैव परिगणनं भवश्यं कर्तव्यमिति
 वार्त्तिककारमतम् ; "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादल-
 क्षणम्"—इति भाष्येच्छा च तत्खण्डनं योग्यमित्येवात्र सारम् । तदित्यं
 सूत्रकारवचनात्, वार्त्तिककारवचनात्, भाष्यकारादिवचनाच्चेदमेव
 सिद्धम्,—याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तं श्रतपथादिकं शास्त्रायनादिभ्योऽर्वाचीनमपि
 पाणिनीयतः खलु प्राचीनतममेवेति ।

वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कश्चन याज्ञवल्क्यो नासीदासीदिति
 नास्मद्विचारविषयः;—अपि तु श्रतपथप्रवक्ता याज्ञवल्क्यस्तु वार्त्तिककार-
 कात्यायनसमकालिकः कथमपि नैव ; पाणिनिसमकालिकोऽपि न सः
 कथमपि ; प्रकृतपाणिन्यादयो यस्मिन् युगे जातः, यस्मिन् कल्पे जातः,

ततोऽपि पूर्वतन एव ; किञ्च तस्य प्राच्यायनादिसमकालिकत्वाभावेऽपि ब्राह्मणकालमन्वन्ववितथ मेवेति तत्कालनिर्णयोऽप्यस्माकं मङ्गल एवेति श्रम् ॥

(११)

अथैतद्दिं समानोचयितव्य मस्ति के विषयाश्चैतन्निरुक्तप्रतिपाद्या इति । सर्वेषां मेव वेदाङ्गानां साक्षात्परम्परया वा वेदार्थज्ञानमेव प्रयोजनम्, तस्याधनायोपदेश एवैकः प्रतिपाद्यविषय इति तु वेदवित्प्रसिद्धमेव ; तदिह निरुक्ते वेदार्थज्ञानसाधनाय तत्प्रसङ्गतञ्च वेऽखिलविषयाः प्रतिपादिताः, तानेव व्याकर्तुं समयमेवेमं यत्नं समासतः किञ्चिद्वास्तव्या-
लोचयाम इति यावत् ।

अत्रैतस्य हि निरुक्तशास्त्रस्य बीजानि पुरासन् अतिवारिधौ विकीर्णानि ; अतएवोच्यत इदमपि शास्त्रमानुश्रविकमिति । ततो ब्राह्मणग्रन्थेषु यथाप्रयोजनमेकैकं चीयमानमश्रुतम् ; तस्मादेव च तस्य सम्पन्नमाज-
वाणीभूतगम्यान्तर्गतत्वम् । ततोऽनुब्राह्मण्येषु विशेषतः प्रोच्यमानं परि-
पुष्टम् । तत एव काशे निदानसूत्रेषु पञ्चवितं सत् प्रकरञ्चविशेषात्म-
कात् सुपगतम् । ततस्तेभ्य एव आकपृथ्यादिभिः शाखाप्रशाखादिभिः
सञ्चितः प्रकीर्तो यत्नविशेषो निरुक्तमिति । तान्येव सर्वाण्यवकम्ब-
कृतमेतन्निरुक्तं भगवता यास्त्रेण पुष्पितं पञ्चितश्चैव मेवेति वृद्धाः ।

तस्यास्य प्रथमाध्यायस्तु यत्नभूमिका रूपः ; तत्र निघण्टुनिर्वचनादीनि च
प्रतिपादितानि । द्वितीयद्वितीयाध्याययोर्निर्वचनप्रकारादिकथनपूर्वकं भाषितं
नैघण्टुकाण्डव्याख्यानम् । चतुर्थादिषु तु त्रिष्वध्यायेषु ऐक्यपरीत्याख्यापन-
पूर्वकं कृतं नैगमकाण्डव्याख्यानम् । तत उत्तराधीतेषु षट्सध्यायेषु
देवतात्वबोधनपूर्वकं माख्यातं देवतकाण्डव्याख्यानम् । इत ऊर्द्धं मतिक्रुति
मधिक्रुतत्वात्मतत्त्वोपदेशादीनि प्रदर्शितानि त्रयोदशाध्यायरूपे प्रथम-
परिशिष्टे । ततश्च चतुर्दशाध्यायात्मको द्वितीयपरिशिष्टः ; तत्रोर्द्धमार्ग-
गतिमधिक्रुतव्याख्यातानि च परमपुरुषार्थसाधनातीति सङ्गेषः ॥

किञ्चिद्विशदयामञ्चेद मालोचनम् ।—

(१) यद्यप्येतन्निबन्तं खलु निघण्टुभाष्यरूप मेव, परं न ह्यत्र नैघण्टुकानां सर्वेषां मेव पदानां व्याख्यानान्युक्तानि । यथाहि—नैघण्टुकसमाध्याये पृथिव्या नामधेयानि एकविंशतिसङ्ख्यकानि परिपठिताणि दृश्यन्ते, तेषां मेक मेव गौरिति व्याख्यातं द्वितीयाध्यायीयेन समग्रद्वितीयपादेन (२ भा० १०५—१६४ पृ०) ; अपदेवाम्पुनर्नाम्ना मुक्तेष्वोऽपि न कृतः । अत एवोक्तं तदन्ते इति कृता—“अनुक्रमयं त्वधिकृतम्, तस्मिन् गोशब्द एको निबन्तः प्रकाशोपदर्शनार्थम्”—इत्यादि ।

(२) प्रसङ्गसङ्गत्या वैदिकतत्त्वान्यपीह बहूनि प्रतिपादितानि । तद्यथा—“पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्वो वेदे (२ भा० २४ पृ०)”—इत्येवमादीनि ।

(३) व्याख्यातानि चेह स्वप्रदर्शितनिगमश्रुतपदादीनि च प्रायः सर्वाण्येव । अतएवोक्तं निघण्टुटीकाकृता—“नैघण्टुगतयेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाभिबन्तानि (१ भा० ४ पृ०)”—इति ।

(४) मन्त्रश्रुतपदान्येव चात्रोदाहरणत्वेन प्रायः सर्वत्रोपात्तानि : ब्राह्मण्योऽपि तु न तथादृशानि ; तथाचेदानीं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वेऽपि मन्त्रगतानां मेव पदानां व्याख्यानेन वेदव्याख्याने कृतकथम्भन्यो बभूव स इति चावगम्यते । प्रत्यक्षयोग्ये कृतं मानान्तरोपादानेन ।

(५) नात्र च मन्त्रगतानां मेव पदानां निर्वचनानि समुपदिष्टानि ; अपि तु तत्प्रतियोगात् कौकिकानाञ्च बहूनाम् । तद्यथा निर्वचनारम्भे एव—गोशब्दनिर्वचनप्रसङ्गात् पयः-शब्दस्य कृतं निर्वचनम्, तत्प्रसङ्गात् क्षीरशब्दस्यापि (२ भा० १०५ पृ०) । एव मेवोत्तरत्रापि बहूत्र ।

(६) लोकवेदयोः साधारणा विधयश्चात्र बहव उक्ताः । तद्यथा—“चत्वारि पदजातानि”—इत्यादयः, “बड् भावविकारा भवन्ति”—इत्येवमादयश्च (२ भा० ७, ३४ पृ०) ।

के विषयाद्यैतन्निबन्धप्रतिपाद्याः ?

(०) सप्रदर्शितेषु नैगमेषु कृतानां परनिर्वचनादीनां स्वकथोक्तव्य-
तत्त्वदोषपरिहाराय मतभेदप्रकाशाय च पूर्वाचार्याणां बहूनामेव नामा-
दीन्यपौत्र कौर्त्तितानि । तद्यथा—आयययः, आयाययः, आचार्याः, एके,
येतिहासिकाः, औदुम्बराययः, औपमन्यवः, और्षवामः, कात्यय्यः, कौ-
शुकिः, गार्ग्यः, गालवः, चर्मशिराः, तैटिकिः, नैदानाः, नैरुक्ताः, परि-
त्राजकाः, पार्षदानि, मनुः, याज्ञिकाः, पूर्वं याज्ञिकाः, वार्ष्णयिष्ठिः, वैया-
करयाः, शाकटायनः, शाकपूष्णिः, शाकल्यः, श्रौतार्थोक्तिः, चारित्रवकम्—
इत्यार्षसूची मवकोक्त निरुक्ते द्रष्टव्यानि ।

(८) निर्वचनान्येव प्रदर्श्य च न मेने यास्तः स्वकृतकृत्यताम् ; अपि तु
मन्त्रार्थज्ञानाय यथायथा यतितव्यम्, तत्सर्वं मेवेहोपदिष्टम् । द्वितीयाध्या-
यस्य प्रथमपादस्तु सर्वं एवैवमर्थकः (२ भा० १४७—१७४ पृ०) । एव
मन्यथापि ।

(९) विरुद्धार्थवादिना मपि मन्त्राणां तात्पर्यपरिग्रहेषु ग्रामाणां श्लो-
कार्यं मित्वपि प्रादर्शं तेन । तद्यथा—“यद्यो यतन्नियतवाचो युक्तयो निय-
तानुपूर्वा भवन्तीति, शौकिकेऽप्येतत् । तद्यथा—(२भा० ११२ पृ०)”-
इत्यादि ।

(१०) आश्विनौषधेषु वेदार्थेषु सिद्धान्तकरणप्रकारस्योपदर्शितः । तद्यथा
—“पद्मदवसं गावः पथ्यदन मवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्माद्गाव-
युक्कन्ति (२भा० ११९ पृ०)”-इत्यादिः ।

(११) पूर्वतनैः ऋषिभिरपि कृतेषु यज्ञेषु न तस्यासौद् भ्रमशून्यत्व-
विश्वासः, अपि तु भ्रमविश्वम्भितत्वप्रदर्शने तादृशसिद्धान्तापाकरणे च
नैवार्षानार्थविचारः कर्त्तव्यः प्रत्युत सर्वत्रैवास्ति भ्रमसम्भवः, अतोऽति-
विश्वासः सर्वत्रैव दूषणीयः, परीक्षणीयास्तु सर्व एव सिद्धान्ताः, परीक्षया
प्रमाणिते च तत्र भ्रमे कर्त्तव्य एवागादर इत्येषोऽप्युपदेशो भ्रनित
एवेह । तद्यथा— बभूव शाकल्यो नाम ऋषिः ऋक्संहितायाः पदकारः,
प्राज्ञानो वाभ्यश्च ऋषिश्च तदवलम्बनेनैव क्रमप्रवक्ता । इदंैकत्रैव तयो-

तभयोरपि भ्रमः प्रदर्शितः—(३भा० २५५ ए०) “वायः, वेः पुत्रः । * * * । वेति च य इति च चकार शकल्यः । उदात्तं त्वेव मास्यात् मभविष्यत्, अक्षसमाप्तस्यार्थः”—इति ।

(१२) उणादिसूत्राणां मपि बङ्गप्रानादरः सूचितः । उक्तं हि एकादशे ‘द्योम’—इत्यस्यार्थो ‘व्यवने’—इति (४ भा० २२६ ए०) ; तथा च त्रिपूर्व-कादवतेरेव द्योम नाम इति व्यक्तस्तदभिप्रायः । पदकारादीनां नर्प्यधोऽप्येव सम्मत एव ; तत्र ‘विद्योमन्’—अथगृह्यादिदर्शनात् (ऋ० सं० ५० २. ३. २२. १.) । उणादिसूत्रेण तु ‘येञ् संवर्गे’—इत्यत्र एव मतिनि निष्पद्यते द्योमेति (उ० सू० ४. १५०.) । एव मन्यत्रापि बङ्गत्रैव स्पष्टम् ।

(१३) यत्र यत्र संहिताभेदतोऽवगच्छेत् मतभेदो विद्यते, तादृशपदानां तथा निर्वचनवैविध्यं मपि प्रकटितं बङ्गत्रैव । तद्यथा— अस्मि सूर्यशब्द-स्यावग्रहे पदकारादीनां मतभेदः ; बङ्गृचां पदक्रमग्रन्थयोः क्लृप्तं न काप्य-वगृहीतः पठ्यते सूर्यशब्दः ; कन्दोगानान्तु क्वचित् क्वचिदवग्रहान्तोऽपि ‘सु । ऊर्यस्य’—इत्यादि (सा० क० प० ६. १. ५. ६.) । अतएवात्र कृतमेव तथा निर्वचनवैविध्यम्—“सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा”—इति ४भा० २७४ए० । ततश्च गम्यते—बङ्गृकपदकारमते सर्वत्रैव सत्तेः सुवतेर्वा निष्पद्यते सूर्य इति न तेन तत्रावग्रहः कृतः कापि ; सामपदकारनये तु अर्थानुरोधतः क्वचित् सत्तेः सुवतेर्वा क्वचित् स्वीर्यतेः (सूपसर्गपूर्वादीर्यतेः) स्वीकार्यं सूर्यनामेति क्वचिदवग्रहः कृतः क्वचिन्नेति च । तथाहि—कन्दः-पदसंहितायाः षष्ठप्रपाठकीप्रथमाहस्य पञ्चमे दशति द्वितीये मन्त्रे ‘सूर्यम्’—इत्यनवगृहीतमेव पठितम्, परं तत्रैवानुपदं षष्ठेऽवगृहीतं ‘सु । ऊर्यस्य’—इति । एवं मित्रशब्दोऽपि दाभ्या मेकतश्च निरुक्तः—“मित्रः, प्रमीते स्वायते सम्मिन्वानो ब्रवतीति वा मेदयतेर्वा”—इति ४भा० १०८ ए० । अतएव बङ्गृचां “प्रेळं वो अतिथिं स्तुषे (ऋ० सं० ६. ६. ५. १.)”—इत्यस्य पदपाठे ‘मित्रम्’—इत्यनवगृहीतं श्रूयते ; कन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीतमेव ‘मि । त्रम्’—इति (सा० क० प० १. १. १. ५.) ।

पुत्रशब्दोऽप्येव मेव दाभ्या मेकतश्च निरुक्तः—“पुत्रः, पुत्र प्रायते निपरजादा
 पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा”—इति २भा० १६६८० । अतएव बङ्ग-
 चाम् “इन्द्र क्रतुं न आभर (ऋ० सं० ५. ३. २१. ६.)”—इत्यस्य पदपाठे
 ‘पुत्रेभ्यः’—इत्यनवगृहीतं श्रूयते ; कन्दःपदसंहितायां तु तत्रैव मन्त्रेऽव-
 गृहीत मेव ‘पु । त्रेभ्यः’—इति (सा० क० प० ३. २. २. ७.) । सखिशब्दस्तु
 यास्केन द्विनिरुक्तः, परिशिष्टेऽप्येकत्र (३भा० ४३३८०, ४भा० ३६०, ३८०
 ८०), परं समाननामोपपदात् ख्यातेरित्येकविध एव सर्वत्र ; तथा च
 तत्पदपाठे खन्ववग्रहेणैव भवितव्यम् ; न च तथा दृश्यते बङ्गग्रन्थेषु ।
 तथाहि—“इमं स्तोम मर्हते (ऋ० सं० १. ६. ३०. १.)”—इत्यस्य पदपाठे
 ‘सख्ये’—इत्यनवगृहीत मेव श्रूयते ;—कन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रे
 ऽवगृहीतं ‘स । ख्ये’—इति (सा० क० प० १. १. २. २. ४.) । वस्तुतः सर्वत्र
 पदकाराभिप्रायबोधोऽस्माकं दुरुह एव ; क्रमकारास्तु तदनुगताः, जटा-
 दिपाठाश्च तन्मूलका एव । बङ्गत्र तु सामपदसंहिताया मनवगृहीत
 मपि बङ्गचां पदपाठेऽवगृहीत मेव श्रूयते । तद्यथा—“अग्ने मृह मर्हा
 असि (ऋ० सं० ३. ५. ६. १.)”—इत्यस्य बङ्गकपदपाठे ‘देव ऽयुम्’—इत्यव-
 गृहीतम् ; कन्दःपदपाठे तु ‘देवयुम्’—इत्यनवगृहीत मेव (सा० क० प०
 १. १. ३. ४.) । एवम् “इन्द्र मिदेवतातये (ऋ० सं० ५. ७. २५. ५.)”—
 इत्यस्य बङ्गकपदपाठे ‘देव ऽतातये’—इत्यवगृहीतम् ; कन्दःपदपाठे तु
 ‘देवतातये’—इत्यनवगृहीत मेव (सा० क० प० ३. २. १. ७.) स्थित
 मिति सङ्केपः ।

(१४) यदि क्वचिद् वेदव्याख्याने प्रामाणिकानां व्याख्यातृणां मतान्तरता
 लक्ष्येत, तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषां मेव मतानां मादरोऽस्माकं कर्तव्य
 एवेत्यपि निर्दिष्टतम् । तद्यथा—ऋक्संहितायाः पदकारः शाकल्यो नाम
 ऋषिः ; सामवेदीयायाश्चन्दोनामसंहितायाः पदकार ऋषिर्गार्गी नाम
 च ; तदेतावुभावेव प्रामाणिकौ वेदव्याख्यातारौ ; —एतयोरनुगताः क्रमा-
 दिकारास्तातुर्ज्ञानादियत्र्यकारास्त्रावश्यं प्रामाणिका एवेत्यत्र च नैवास्ति

संज्ञयः । अस्ति चैको मन्त्रो “यदिन्द्र चित्र मेहनान्ति”-इति ऋक्संहि-
तायाम्; कन्दःसंहितायाञ्च । तत्र ऋक्पदयज्ञे, तदनुष्ठतेषु क्रमयज्ञादिषु
च यद्वगम्यते ‘मेहनान्ति’-इति पदद्वयम्; तदेव कन्दःपदयज्ञे, तदनुष्ठतेषु
सामयज्ञ्यादिषु, क्रमयज्ञ्यादिषु चात्रगम्यते पदचतुष्टयत्वेन; तदेव द्विविध
एव पदच्छेदोऽभ्युपेयोऽस्माभिर्विनिगमनाविरहादिति बोधयितुं मुक्तम्,—
“मेहनान्ति * * * संहनीयं धनम् अस्ति यत्, म इह नास्तीति वा त्रीणि
मध्यमानि पदानि”-इति ०भा० ३८७ए० । अत्रेतदपि परिच्यक्तम्—
संहिताभेदकृतः पाठभेदोऽप्यत्रय मभ्युपेय इति । यथा—“यदिन्द्र चित्र
मेहनान्ति”-इति ऋक्पाठः (४. २. १०. १.) ; “यदिन्द्र चित्र म इह
नान्ति”-इति तु सामपाठः (४. २. १. ४.) ।

(१५) मन्त्रकृता मृषीणां रचनाविधिष्वपि लक्ष्यः सर्वथा स्थापनीयो
वेदार्थबुभुक्षुभिरित्यपि ध्वनितम् । तद्यथा—“अभ्यासे भूयान्म मथं मन्यन्ते,
—यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति : तत् परुच्छेपस्य शीलम् ; परुच्छेप
ऋषिः (४ भा० १४६ ए०)”-इत्यादि ।

(१६) मन्त्रार्थं निवृत्तता प्रकरण मध्यपेक्षितस्य भिति च ध्वनितम्
—“उप प्रागात् सुमन्त्रे धायि मन्त्र * * * इत्याश्वमेधिको मन्त्रः (४भा०
२३२ए०)”-इत्येवमादिभिः ।

(१७) कालभेदतो देशभेदतश्च नामभेदादीन्यपि सम्भाव्यानीति चेह
ज्ञापितानि । तद्यथा—“अर्जीकीयां विपाडित्याहुः । * * * । पूर्व मासी-
दुरुञ्जिरा”-इति ४ भा० ३६ ए० । “विजामातेति शश्वदाक्षिणाजाः
क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः”-इति च ३ भा० १७६
ए० । “गत्तारोदिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी (२ भा० २६६ ए०)”-इत्येव
मादीनि च ।

(१८) मन्त्राणां मृत्युत्तवीजान्यपि सुन्दर मभिवोधितान्येतेन । तथाहि
—“अथापि शपथाभिशापौ ०—०; अथापि कस्यचिद् भावस्या
चिख्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् ०—० ;

अथापि निन्दाप्रशंसे ० — ० ; एव मुखावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति”—इति ३भा० २६६ प० ।

(१६) अपि मनुष्याणां मेवाध्ययनादितपःप्रभावाद्दृष्टित्वं स्थापितम् । “तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुभ्यानर्षत्, तद्दृषीणा मृषीत्वम्”—इत्येवमादिभिः (२भा० १६६ प०) । परिशिष्टेऽपि तथा “मनुष्या वा०—० यदेव किञ्चानूचानोऽभूद्दृष्ट्या तद् भवति”—इति ४ भा० ३५८ प० ।

(२०) मन्त्राणां सुत्यक्तौ च बज्जत्र सांसारिकघटनादीनां मेव हेतुत्वं निरूपितम् । तद्यथा—“त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सृक्तं प्रतिबभौ (२ भा० ३६४ प०)”—इति, “इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्गायाह (२ भा० ४१७ प०)”—इति, “ऋषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते (३ भा० १० प०)”—इति च । तथाच यद्यपि मीमांसकमते सर्व एव मन्त्रा यज्ञ-सम्पादनायैव दृष्टाः, परं यास्कमते तु नैव सर्वेषां यज्ञसम्पादनायैवोत्पत्ति-रित्यपि सुव्यक्तम् ।

(२१) वेदार्थबोधस्यातिदुरूहत्व मपि बोधितम् । तद्यथा—“अप्येकः पश्यन्न पश्यति”—इत्यादि २ भा० १३२—१४३ प० ; एवमन्यत्रान्यत्रापि । परिशिष्टेऽपि “यस्तन्न वेद किं मृषा करिष्यति (४ भा० ३५२ प०)”—इति, “अयं मन्त्रार्थचिन्ताभूद्दृष्टः”—इत्यादि, “तस्यास्तपसा पार मीप्सित-व्यम्”—इत्यादि च (४ भा० ३५७—३६५ प०) ।

(२२) मन्त्राणां दैवतनिर्णयस्यापि दुरूहत्वं वेदार्थबोधगर्वस्याकर्तव्य-त्वञ्चेत्येतद्वय मपि दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढीकृतम् । तद्यथा—“शाकपृणिः सङ्गल्पयासुक्ते सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देवतोभयजिह्वा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्त्रा एता मृष मादिदे-श्रैषा मद्देवतेति”—इति २भा० १८८ प० ।

(२३) वेदार्थविषये क्वचित् क्वचित् स्वस्यापि संशयः स्थापितः । तद्यथा—“पूषा त्वेतन्नावतु (ऋ० सं० ७. ६. २३. ३.)”—इत्येतस्या ऋचो व्याख्यानावसरे स्वकण्ठरवेणैवोक्तम्—“स त्वैतेभ्यः परिददत् पिबेभ्य इति

सांशयिकस्तृतीयः पादः । पृषा पुरस्तात् तस्यान्वेदेश इत्येकम्, अपिस्त्वप-
रिष्टात् तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम्—इति ३भा० ३५० पृ० ।

(२४) वैदिकोपाख्यानानां सुपमादिमूलकत्ववर्णनेनावास्तविकत्व मपीह
छनितं बह्वत्र । तद्यथा—“तत्रोपमार्थिन युद्धवर्णा भवन्ति (२भा० २१७
पृ०)”—इत्येवमादीनि समालोचानि ।

(२५) मन्त्रेषु श्रुताः स्वस्वादिसम्बन्धिशब्दा अपि साहचर्यादिमूलका
गौणार्था एव, न तु मुख्यार्था इति चेह बह्वत्रावेदितं तेन । तद्यथा—
“उधस मस्य (आदित्यस्य) स्वसार माह,—साहचर्यादिसहरणादा
(२ भा० ३२१ पृ०)”—इत्यादि ।

(२६) मीमासाग्रन्थेषु यथा ब्राह्मणग्रन्थदृष्टानां मपि प्राग्राह्यगिरित्वेन-
मादीनां सर्वेषां भेद मञ्जापदानां यौगिकत्वं तथा कल्पितव्यक्तिवाचकत्वञ्च
सिद्धान्तितम्; नात्र तथा; इह तु प्रकृतव्यक्तिनामान्यपि श्रूयन्त एव
मन्त्रेष्वपि, तन् किं ब्राह्मणवाक्यवर्षानि स्फुटं मभ्युगतम् । तद्यथा—
“कुरुङ्गो राजा बभूवः कुरुगमनाद् वा कुरुगमनाद्वा (३ भा० २३७
पृ०)”—इति, “लिङ्गजा व्रतति भवति (३ भा० २५५ पृ०)”—इत्यादि च ।

(२७) प्रमाणरूपतया ब्राह्मणवचनान्यपीह बह्वन्युद्धृतानि; तद्यथा—
“षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सगस्याहोगत्रा इति च ब्राह्मणं
समासेन”, “सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सगस्याहोगत्रा इति च
ब्राह्मणं विभागेन (२ भा० ४६० पृ०)”—इत्येवमादीनि ।

(२८) प्रसङ्गमङ्गत्या बहूनां ब्राह्मणवचनानां चाट्टकारवचनवत्त्वेना-
प्रामाण्यञ्चेह दर्शितम् । तद्यथा—“बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति ३ भा० ४१६ पृ० ।

(२९) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनेवाङ्गीकृतं मासीत्तस्य खलु भगवतो
यास्कस्य । अतएवोक्तम्—“आम्नाय वचनादहिंसा प्रतीयेत (२ भा० ११२
पृ०)”—इति, “आम्नायवचनादेतद् भवति (३ भा० ४१६ पृ०)”—
इत्यादि ।

(३०) पौर्वतनीयानि विज्ञानानि चेह प्रसङ्गतः कतिचित् निर्दिष्टानि । तद्यथा—द्वितीये भागे १८२, १८५, १९२, १९५, २१५, २१७, २३०, २३३ (दिः), ३७८, ४०७, ४११, १३०, ४६२ (दिः) ४७४ पृष्ठेषु द्रष्टव्यानि ; विशेषतः परिदर्शनादन्यान्यपि । एवं तृतीयचतुर्थभागयोरपि । वस्तुतो निरुक्तप्रणयनकाले हि विपश्चितां हृदयाः खलु वैज्ञानिकभावपूर्णा एवासन् ; अतएव “दिवं जिन्वन्त्यमयः (३भा० ४१४ पृ०)”—इत्येतादृशस्य विज्ञानगर्भवचनस्यापि निगदव्याख्यातव्यं सुरगीकृत्याव्याख्येयत्वं मुक्तं यास्केनेति दिक् ।

(३१) तदानो प्रचलिताः सामाजिकव्यवहारकथास्वाख्याता इह प्रतीयन्ते क्वचित् क्वचित् प्रसङ्गतः । तद्यथा—“स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः, पुंसोऽुपीत्येके”—इति २ भा० २५९ पृ० । “देवः कस्मात् ? द्वितीयो वर उच्यते”—इति २ भा० ३१५ पृ० । एवमादयः । अपि मांसाहारस्य च तदासीदेव प्राशस्यम् । तथा चाह—“मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सौदनीति वा”—इति २भा० ३७८ पृ० । औगसभिन्नानां पुत्राणा मप्राशस्य मतीवेति च । तदाह—“अन्योदर्ये ममसापि न मन्तयो ममाय मिति (२भा० २५७ पृ०)”—इत्यादि ।

(३२) पापपुण्ययोश्चात्र बोध उपदिष्टो दिक्प्रदर्शनेन । तद्यथा—“न पापा मन्यामहे ;—नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः ; अस्त्यस्मात् ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म इत्यृधिरवोचत् (३ भा० २४७ पृ०)”—इति, “सप्त मर्यादाः कथ्यन्त्यः । तासा मेका मप्यधिगच्छन्ब्रह्मान् भवति । स्तेः, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके नृतोद्य मिति (३ भा० २५१ पृ०)”—इति, “ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि, खातायानुलेपनम्, पिपासते पानीयम् (३भा० ३७३ पृ०)”—इत्यादि । क्रिश्चेहोक्तं खातायानुलेपन मिति च चिन्तनीयम् ।

(३३) प्रकृतिपुञ्जाणा मेव चेह देवत्व सुररीकृतम् । तदत्र मत्कृता नेरुक्तदैवतसूची विशेषतः पर्यालोच्या ।

(३४) देवतानां पुरुषाकारादिचिन्तनस्यातात्पर्यरूपे होपन्यस्तम् “अथ-
कारचिन्तनं देवतानाम्”—इत्येवमादिभिः (३ भा० ३३१—३३३ प०) ।

(३५) ईश्वरज्ञानमिह द्विविधं प्रकटितम् । तद्यथा—“ईश्वरः सर्वेषां
भूतानां गोपायितादिव्यः”—इति, “ईश्वरः सर्वेषां मिन्द्रियाणां गोपायि-
तात्मा”—इति च २ भा० ३०२ प० । वस्तुतस्त्वार्थ्याणां सर्वथैव एकेश्वरवा-
दित्वे एव तात्पर्यम् । अस्य हि परमात्मनो विशेषणामरूपाभावात् सर्व-
रूपैः सर्वनामभिर्गोपायित्वमेवार्थसम्मतम् । अतएव यथाप्रयोजनं जह-
स्याजहस्य च स्तुतिरुपपद्यते वेदे । तथाचाहायमपि—“एकमात्मानं
ब्रह्म मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं ब्रह्म ममिं दिव्यं च गरुत्मन्तम्”—इति
३ भा० ३६० प० ।

(३६) पुरुषशब्दनिर्वचनावसरे औपनिषदं ब्रह्मज्ञानमपि वर्णितं
किञ्चित्—“यस्मान्नापरमन्ति किञ्चित् (२ भा० २६५ प०)”—इत्यादिना ।
ततो “ब्रह्म स्वयम्भु (१६६ प०)”—इति च । अस्य टीका तु मूलसम्मतान
वेति संशय एवास्माकम् ।

(३७) एतद्विनीयमिच्छिये तु भद्रवो दार्शनिकभावा अपि देदीप्यन्ते ।
तद्यथा—“आकाशगुणः शब्दः”—इत्येवमादयः (४ भा० ३७० प०) ।

(३८) तत्रापि साङ्ख्यानमादमातिशयो दृश्यते । “अथ महात्मा
त्रिविधो भवति—सत्त्वं रजस्तम इति (४ भा० ३७० प०)”—इत्येव-
मादयो द्रष्टव्याः ।

(३९) पुनर्जन्मविवेकश्चाप्यातः, तत्र च साङ्ख्ययोगमिति स्पष्टमभि-
हितम् । “मृतस्वाहं पुनर्जातः”—इत्यादि, “शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य
प्रमाणम्”—इत्यन्तश्च द्रष्टव्यम् (४ भा० ३७४ प०) ।

(४०) तत्रैव शारीरिकतत्त्वानि च कानिचिदभ्युक्तानि । “अथोत्तरं
सन्धिगतम् (४ भा० ३७५ प०)”—इत्येवमादीनि ।

(४१) सपरिशुद्धैतन्निरक्त सुप्रसंहृतं मोक्षविज्ञानात्मपरमपुरुषार्था-
ख्यापनेनातिमधुरेणेति । तद्यथा—“सरूपतां सजीकतां मन्त्रुते (४ भा०

४०५ ए०)”-इति, “मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् (४ भा० ४१० ए०)”-
इति, “सैषा सर्वभूतजिज्ञासा, ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सजोक्ततां
गमयति य एवं वेद (४ भा० ४१२ ए०)”-इति च । तदित्यं सर्वेषा मेव
वेदवेदाङ्गानां परमपुरुषार्थोपदेश एव चरम उद्देश्य इति सिद्धम् ।

(१२)

“अथार्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्”-इति साय-
णीयप्रथमलक्षणलक्षितस्य, मूलात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायस्य
टीका येह सम्पादिता; किञ्च “एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था
यत्र निःश्लेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्”-इति सायणीयद्वितीयलक्षणलक्षितस्य,
भाष्यात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायभाष्यस्य या चेह टीका सम्पा-
दिता; अनयोः टीकायोः प्रणेतारौ क्रमात् देवराजयञ्चा दुर्गाचार्यश्च ।
तयोरेव टीकाकृतोर्जीवितकालनिष्कर्षाय, प्रसङ्गतः पाण्डित्यादिवर्णनाय च
यथाबोध मद्योत्सङ्गे ।

तत्र, निघण्टुटीकाकारस्यास्य देवराजइतिसमाख्यादर्शनादेवोपलभ्यते
रामानुजपरभक्तित्वम् ; प्रपन्नामृतादिरामानुजसम्प्रदायीयश्रियालोचनतः
स्फुटं ह्यवगम्यते प्रथमं रामानुजस्वामिन एवासन्नपनामानि देवराजो
देवमन्नाथो मन्नाथश्चेति ; ततः प्रभृत्येव लोके प्रचलिता देवराज इत्यादयः
समाख्याश्च ।

श्रीवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तकस्य तस्य रामानुजस्वामिन आधिर्भावसमयस्त्वेवं
प्रपन्नामृते—“शालिवाहशकाब्दानां तत्राष्टत्रिंशदुत्तरे । गते नवशते
श्रीमान् यतिराजोऽजनि क्षितौ ॥”-इति (२१५ अ० २७ श्लो०) । रामा-
नुजस्वामिकर्तृकं यादवाद्भौ नारायणपुरनिर्माणां नारायणप्रतिष्ठापनं च
द्वादशाधिकसहस्रशकाब्दातीते समभवदिति च तत्रैव । तथा हि—
“शकाब्दे वर्षसाहस्रे गते तद्द्वादशाधिके । ततोऽब्दे बज्जधानाख्ये पुष्ये
मासि शुभे तदा ॥ सुकूपक्षे चतुर्दश्यां सुप्रभावपुनर्वसौ । आविर्बभूव भग-

वान् तत्र नारायणो हरिः ॥” — इति (४७ अ० २५, २६ श्लो०) । तदन्त-
र्ज्ञानप्रकारसमयौ च तत्रैव सूक्तौ — “गोविन्दो जे निधायाथ शिरः शंते
महामनाः । आन्प्रपूर्णस्य चोत्सङ्गे सम्प्रसार्याङ्घ्रिपङ्कजे ॥ शिष्येषु तेषु सर्वेषु
दतीन्द्रस्य जगद्गुरोः । भृगुवक्त्रौ ब्रह्मवक्त्रौ पठत्सपि महात्मसु ॥ पराङ्ग-
प्रबन्धादौन् प्रबन्ध मखिलं च तम् । वादकैर्वाद्यमानेषु वाद्येषु निखिलेषु
च ॥ संस्थाप्य पुरतः पश्यन् महापूर्णस्य पादुक । ध्यायन् ह्यसि मदा
धीमान् यामुनार्याङ्घ्रिपङ्कजम् ॥ शिरःकपालं निर्निग्न ब्रह्मभ्येता गि-
राट् । रामानुजो जगन्मागु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥” इति, “स विंश-
त्युत्तरशतं वत्सराणा भुवस्थले + + + । वैकुण्ठ भगमच्छेधो लोला-
मानुषविग्रहः । माधयुक्तदशम्यान्त मथ्याङ्गे मन्दवासरे ॥” — इति च (६८,
१२६ अ० २० — २४, ६० — ६७ श्लो०) । प्रपन्नान्तोक्ते दीर्घाङ्घ्रि त्वस्यैव
संग्रहः ; प्रायः सर्वेषां मेव स्वसम्प्रदायाचार्याणां तथोक्तैः (१२० अ० ३०) ।

यद्यत्रोक्तं रामानुजसम्प्रदायायैव देवराजाख्याप्रचलनात् परं मेव चलितं
देवराजनामेव नुमानं नान्तं स्यात्, तर्हि स्थूलतः सम्भाव्यते — शाण्डिवाह-
शकाब्दानां मन्वन्तसपाददशशताब्दीगते, विक्रमाब्दानां सार्द्धैकादशशता-
ब्दीगते, ख्रीष्टाब्दानां चैकादशशताब्दीगते जालोऽयं देवराज इति ।

तथेह नैघण्टुकरिचने प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं सप्तकृतं च वेदभाष्यं दृश्यते
बहुत्रैव । उवटेन तु स्वकृतमन्वभाष्यावसाने स्फुटं ज्ञापितस्तद्वचनाकालः —
“मन्वभाष्य मितं क्रमं भोजं पृथ्वीं प्रणसति” — इति । राजस्थानेति-
हासलेखकेन टड्-महोदयेन त्रयो भोजाः परिचायिताः । तत्र प्रथमस्य
संवत् ६१४ = ५५७ ख्री०, द्वितीयस्य संवत् ७२२ = ६६५ ख्री०, अन्ति-
मस्य तु भोजस्य संवत् १०६२ = १०३५ ख्री० राज्यारम्भकालो निर्णीतः ।
तदन्तिमभोजराज्यकाले एव प्रणीतं तत् मन्वभाष्य मिति स्वीकृतेऽपि
न हि तद्राज्यारम्भकाले एव प्रणयनं मुपगम्यते, नाप्यन्यनार्द्धशताब्दी
मन्तरा तदानीं कस्यचिदपि ग्रन्थस्य सर्वत्र प्रकृतिसम्भवः प्रामाण्यतया
ग्रहणश्च भवेदिति तत्रान्युनायपश्चाद्दृष्ट्वा अपि योजनीयाः । तदेवं

११५०-संवत्समातः पर भव प्रथीत मिदं नैघण्टुकव्याख्यानं देवराजनेति च प्रतीयते ।

निघण्टुभाष्यरूपस्य यास्कीयनिरुक्तस्य ऋज्वर्थाभिधायार्यटीकायाः प्रणेता दुर्गाचार्यन्तु अस्मात् देवराजयज्वनो नृनं परभवः ; देवराजकृतायां नैघण्टुकव्याख्याननामटीकायां कापि दुर्गाचार्यस्य तद्यन्यस्य वा नामोल्लेखादर्शनात् । अस्ति हि नैघण्टुकव्याख्यानभूमिकायां (१भा० ४, ५ ए०) 'इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते'-इत्यादिः, 'अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांभो बुद्ध्या निरूप्य शुक्रभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु'-इत्यन्तः, प्रमाणपारायणग्रन्थसन्दर्भः ; यदि नाम दुर्गाचार्यकृता मत्सम्पादिता 'ऋज्वर्था' निरुक्तवृत्तिरपि तस्य देवराजयज्वनः परिचिता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्र तस्यापि स्मरणं गम्येत । ततो ग्रन्थमध्ये ऽपि बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थकृताणां च समुल्लेखो विद्यते, विशेषतः स्कन्दस्वामिकृतस्य निरुक्तभाष्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासः परिदृश्यते तत्र पदेपदे ; पर मेकत्रापि निन्दामुखेन च नैव स्मृतो लक्ष्यते दुर्गाचार्यस्तदीय एष ग्रन्थो वा । अतो निःसंशय मेवावगम्यते निघण्टुव्याख्याकारो यज्ववंशदीपो देवराजो नृन ऋज्वर्थाश्चयितुर्दुर्गाचार्यस्याग्रजन्मेति । किञ्च निघण्टुटीकायाम्,—'नैगमदेवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानां स्कन्दस्वामिनां च तद्व्याख्यातानां प्रक्रिययोन्मीलितव्यम् ; बहूश्च नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चाय मस्मत्परिश्चमः'-इति (१भा० ४ ए०) लेखात्, 'निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तत्र, निगमव्याख्यानानि यदज्ञाननुसंहितं तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्'-इति (१ भा० ३७७ ए०) नैगमकाण्डोपक्रमवचनाञ्च स्फुटं प्रतीयते देवराजोयैतद्वीकाप्रणयनकाले स्कन्दस्वामिकृता निरुक्तटीके वासीत् सुप्रचलिता ; न तु दुर्गाचार्यकृतेयं मत्सम्पादितेति ।

अप्ययं दुर्गाचार्यः किल सर्ववेदभाष्यकृतः साध्यातन्तु प्राग्भवः ; न

हि सायणीयविद्यायाः सायणसंस्कृतान्त्यादिषु अष्टिभिः निरुक्तलोचनस्य स्व-
 व्याख्यानं दृश्यते । यच्च दृश्यतेऽत्रैकत्र (इमा० २३४ प०) सायणीयः सायणा-
 समुत्पद्यते इति व्याख्यानम्, यथावदुद्धृतं मेव तत् सायणान् स्वकीये वङ्ग-
 वेदार्थप्रकाशे (ऋ- स० ७ ७. २६. १. सा० भा०); ऋग्वेदसंयोगोदरीकृतस्य
 तत्रैव—‘एतस्या व्याख्यानं निरुक्तलोचनीया उद्धृतम्’ इति । अतोऽद्य
 निःसंगस्य मेव वक्तुं शक्यते, सायणीयादयस्संहिताभाष्यात् धाक् प्रणीतेषु
 दौर्गो निरुक्तवृत्तिरिति ।

सायणाचार्यस्य तस्य पश्चिदन्तु तदीयस्यैतन्वयस्यानिधिपत्निस्यस्यम-
 मिकादितोऽभ्युपयते । तद्यथा—“पंशे चन्द्रमभे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमो-
 ऽभूत् । तस्मात् प्रादुरभूत्भीष्टसुरभिः श्रीवृक्कपत्न्यापति ॥ इन्द्रिहो निभो
 भूमौ कामदोहो जगत्याम्, ही । इन्द्रपालस्तस्य चासत् कनियः । +
 + + । तस्याभ्युदयस्यः सत्यसिद्धान्तदेशतः । सर्वज्ञः सायणाचार्यो
 सायणाचार्यनृपुत्रः । उपन्द्रिये तस्यासादिन्द्रः सुमन्मा पिता । महाकृत्ना
 माहर्त्ता साधवार्थमहोदयः ।—इत्यादि । साधवार्थं साधवाचार्य इत्य-
 भिन्नः । तेन स्वकृतव्यवहारमाधवादियस्यभूमिकादौ सत्य वृक्कामात्यस्य
 वृक्कवर्गनं चोक्तं विशेषतः । तद्यथा व्यवहारमाधव—“सर्वकृत-
 पालको द्विगुणधोस्वार्थी चतुर्वेदिता, पञ्चस्कन्धकृता यदन्वयदृष्टः सप्ता-
 ङ्गसर्वमहः । अष्टव्यक्तिकलधरो नवनिधिः पद्यादिशतयथयः, स्मार्त्ता-
 च्छायधुरन्धरो विजयते श्रीवृक्काः ज्ञापतिः ॥ इन्द्रस्याङ्गिसो नलस्य
 सुमतिः ० -- ० ददत्तस्य विभोऽभूत् कुलगुरुर्मन्वी तथा साधवः ॥
 + + + ॥ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणाः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनोवृद्धो सहोदरौ ॥ यस्य बौधायनं रुचं ग्राखा यस्य
 च याजुषी । भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि साधवः ॥”—इति ।

तदेव मवगम्यते,—चन्द्रवंशीयस्य श्रीसङ्गमस्य नृपतेः कुलगुरवरासीत्
 सायणाचार्यः । तस्य राज्ञो वृक्कहरिहरौ पुत्रौ सुयोग्यौ बभूवतुः ; साय-
 णस्य च साधव-सायण-भोगनाथास्त्रयः पुत्रास्वामन् । तत्र ज्येष्ठस्य वृक्कस्य

गणभूत म गणस्य ज्येष्ठपत्रो माधवः ; कनिष्ठस्य हरिहरस्य गुरुखासीत्
 मायणस्य मध्यमपत्रो माधवानन्तरजातः सोदरः सायणः। सर्वकनिष्ठस्य
 भोगनाथस्य तु ताभ्या मक्ष्यत्रियत्वात्, सर्वकनिष्ठत्वाद्वा बृहत्हरिहरयो-
 गुत्वात्लाभादनाश्रयत्वात् नैवाभूत् तथा प्रसिद्धिः, यथा तज्ज्येष्ठयो-
 र्माधवसायणयोः। माधवाचार्येण हि बृहत्तराजसाहाय्यात् श्वहारमाध-
 वाधिकरणमालादयो ग्रन्थाः प्रणीताः, स्वानुजेन सायणेन च कारितानि
 वेदभाष्याणि सर्वाणि। सायणाचार्येण तु हरिहरराजसाहाय्यात् यज्ञ-
 तन्त्रसुधानिध्यादयः प्रणीताः। सर्वदर्शनमङ्गलकारो माधवस्त्वन्य एव,
 निर्वचनानुक्रमण्यद्विग्रहानाञ्च प्रणना माधवोऽप्यन्यः, सामवेदीयविव-
 रणग्रन्थकारश्च माधवो विभिन्न एव : तेषु 'वागीशाद्याः सुमनसः'-
 इत्यादि-सायणवर्णयमङ्गलाचर्यादिदर्शनाभावादिभ्यः।

तदनयोर्माधवसायणयोराश्रयो यौ बृहत्हरिहरौ राजानौ, तयोस्तु
 खी० १३४४-समाया मभूच्छासनारम्भ इति निर्णयितं मद्यतनीयैरैतिहासिकैः
 प्राय एकमत्रैव। तथाच १४०० संवत्समातः परस्तादेव माधवाज्ञातो
 सायणेन प्रणीतानि वेदभाष्याणीति च गण्यते स्फुटम्। दुर्गाचार्येण तु
 सायणीयभाष्यतः प्रागेव निरुक्तवृत्तिर्निर्मायीति तु प्रतिपादितं पुरस्तात्।
 नैघण्टुकनिर्वचनरचयितायं देवराजस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च निरूपितं
 प्राक्। तदेवं संवत्कालतोऽत्यधिकसार्द्धत्रयोदशशताब्दीमध्ये एव समु-
 त्यन्नोऽयं देवराज इत्यपि वक्तुं युज्यत एव।

तथा शुक्लयजुर्भाष्यप्रणेता महीधरमिश्रः खलु सायणमाधवयोरग्रज
 इत्यपि ध्रुवम् ; महाराजत्रयचन्द्रप्रदत्तदानपत्रतो महीधरपौत्रस्य १२३२
 संवत्समाया मवस्थित्युपलब्धेः। तथाहि तत्ताम्रशासनत एवेह किञ्चि
 दुद्धरामः—“यश्चोपरिलिखितयामौ सजलस्थलौ सलोहजवणाकरौ सम-
 त्याकरौ सगर्त्ताघदौ सगिरिगहननिधानौ समधूकाम्बवनवाटिकाविटपट-
 ण + तिगोचरपर्यन्तौ सोर्द्धाधश्चतुराघाटविशुद्धौ खसीमापर्यन्तौ द्वात्रिं-
 शदधिकद्वादशसंवत्सरे भात्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने

अङ्कतोऽपि संवत् १२३२ भाद्रपदि १३ त्रयो अयेहं श्रीमहिजयवाराणस्यां गङ्गोदकेन स्नात्वा ०—० महापण्डितश्रीमहीधरपौत्राय महामिश्रपण्डित-श्रीहस्तेपुत्राय महापण्डितश्रीहृदिकेशशर्मणे ब्राह्मणाय ०—० प्रदत्तो मया”—इत्यादि । मुद्रितश्चेत्यत्र ताम्फलकतः काशीविद्यासुधानिधौ (September, 1869.) : नन्वेवं महीधरीदण्डयममङ्गलाचरणान्कृत एव यदवगम्यते माधवीयभाष्यस्य च ततः प्राचीनत्वं “भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम्”—इति : अस्य का गतिरिति चेत्, अत्र अस्मि—देवराजेनापि दृष्टं प्राचीनतरमेव माधवीयभाष्यं तत्र प्रामाणिकत्वेनोपन्यस्तं महीधरेकेति । इह हि नैघण्टुनिर्वचने उद्धृतानां माधवीयभाष्यरचनानां मेकं मपि नोपलभ्यते सायणमाधवीयेऽस्मद्दृष्टभाष्यैः अत आसादेव तदानीं तद्भाष्यान्तरं माधवीयं नामेत्यत्रास्ति को विचार्यः । नाजमनेयिसंहिताभाष्ये यदवाचन्महीधरेण माधवस्त्वित्यादि (१२. ४५.), तदपि न सायणमाधवीयवचनमिति च ध्येयम् ।

तदेवं १२३०-संवत्समायां स्थितस्य सूर्याङ्गस्य पितामहो महीधरः प्रायो द्वादशशताब्दीचतुर्थपादे (सं० ११७६—१२००) प्रणिनाय वेददीपं नाम शुक्लयजुर्भाष्यमित्यनुमानञ्च भवेद्भासङ्गतम् ।

तस्मात् शुक्लयजुर्भाष्याच्च प्राचीनमिदं नैघण्टुककाण्डनिर्वचनमिति प्रतीयते ; अत्रोल्लिखितभाष्यनामादिषु माहीधरस्यादर्शनात् । तथाच विक्रमाब्दानां मन्यूनसाद्वैकादशशताब्द्यतीते द्वादशशताब्दीचतुर्थपादारम्भाच्च पूर्वं (सं० ११५१—११७५) प्रणीतमिदं देवराजेन नैघण्टुककाण्डनिर्वचनमित्यस्माकम् ॥

अथैतन्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनभूमिकायाश्चतुर्थपञ्चमश्लोकतः (१ भा० १, २ ए०) खल्वस्य पितामहो देवराजः, पिता च यज्ञेश्वरार्य इति व्यन्यते । ततश्चानुमीयते,— बभूव य एको यज्ववंशीयो विद्वान् यज्ञमूर्तिः, काले रामानुजशिष्यत्वमुपगतो देवराज इति प्रसिद्धः,—“ततो विद्वान् महान् कश्चित् यज्ञमूर्तिरिति श्रुतः । + + + शिष्यविद्यादिमम्यद्भिः

संयुक्तोऽप्रतिवैभवः । + + + आसाद्य रङ्गनगरं लक्ष्मणाय त
मब्रवीत् । रामानुज ! मया साङ्गं शास्त्रवादं कुरु स्वयम् । + +
+ प्रणम्य लक्ष्मणायै च बद्धाङ्गनिपटोऽब्रवीत् । त्वया जितोऽहं योगीन्द्र !
रक्त मां शरणागतम् + + + ज्ञानपुत्रस्य मे चास्य यज्ञमूर्त्तरिदं
मुदा । + + + देवराजमुनिश्चेति नामान्तर मथाकरोत् ॥”

—इत्यादिभिः प्रपन्नामृते पञ्चविंशषट्त्रिंशाध्याययोर्वर्णितः, स एवास्य स्यात्
पितामहः ; किञ्च तत्रैव प्रपन्नग्रन्थे यज्ञेश्वरसंवादोऽप्यस्ति (२६ अ० १०
श्लो०), स एव वास्य पितेति । पितामहपौत्रयोर्नामैक्यं यद्यपि भवितु
मर्हत्येव विचारणीयम् ; परं मेव मन्यत्रापि दृश्यत इति नामकृतम् ।
तद्यथा—अन्त्येको ग्रन्थो गुणरहस्याख्यः, तत्र न्यायमतानुसृतषट्पदार्थान्य-
तमो गुणो बोधितः सम्यक् । तस्य चैका टीका विश्रूयते गुणसारमञ्ज-
रीति । तत्रण्येता किल माधवदेवपौत्रो माधवदेव एव । तथाहि तदु-
ग्रन्थीथान्तिम मिदं वाक्यम्—“इति श्रीगोदावरीतटविराजमानधारापुर-
निवासिमाधवदेवात्मजलक्ष्मीदेवसूनुकाशीनिवासिमाधवदेवेन गुणरहस्य-
प्रकाश-गुणसारमञ्जरी विश्वेश्वरप्रीतये कृता”—इति ।

अपि मङ्गलाचरणपञ्चमश्लोके ‘रङ्गेशपुरीपर्येतग्रामवास्तव्यः’—इत्युक्ति-
दर्शनादवगम्यतेऽयं देवराजो दाक्षिणात्यः ; अस्ति हि रङ्गेशपुरी त्रिशिर-
पल्लीप्रदेशं कावेर्याः शाखाद्वयेन वेष्टिता प्रसिद्धा ; तस्या एवोपकण्ठे स
वसति स्मेति । इयमेव रङ्गेशपुरी पुरा बभूव रामानुजादीनां श्रीवैष्णवानां
प्रधानतो रङ्गभूमिः, तदत्राविर्भूतो देवराजो यज्ववंशजातोऽपि कथं न
स्यात् विष्णुपदाश्रयः ? अत एव स्मृत मिह प्रसङ्गतस्तेन—‘वाचं शौरि-
कथालापप्रसङ्गे पुनीमहे—इत्युक्तेः (८० पृ०)’—इति ।

किञ्च निरुक्त मिति प्रसिद्धे यास्कीये निघण्टुभाष्ये, श्वाण्डखामिहतायां
तट्टीकायाञ्च यथा नैगमदैवतकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येक मुपादाय
निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, न तथा नैघण्टुकानि ; अतो देवराज-
यज्वना नैगमदैवतपदानां व्याख्याने न तथा अमः कृतो यथा नैघण्टुक-

व्याख्याने; एतदेव प्रकटयितुं कृतं सद्यश्च नामकरणं 'नैघण्टुककाण्ड-
निर्वचनम्'—इति । ध्वनिवच्चैतत् भूमिकायाम् (२ ए० ७ पं०—४ ए०
४ पं०) स्फुट मिति ।

इह भूमिकायां 'स्कन्दस्वामि-भवस्वामि गृहदेव-श्रीनिवास-माधवदेव
उवटभट्ट-भास्करभिक्षु-भरतस्वाम्यादि-विरचनानि वेदभाष्याणि'—इत्युक्तम् ।
तत्रादिपदात् हरदत्तमिश्रकृतस्य च वेदभाष्यस्य पःमाण्यतयात्र ग्रहण
मनुमीयते; ग्रन्थमध्येऽप्यसु स्थानेषु तद्व्याख्यानोद्धतिदर्शनात् । अथ मेव
हरदत्तः पाणिनिवृत्तेः काशिकायाः टीकाकारोऽपि स्यात् । एतत्कृता
वेदव्याख्या त्वस्मान्निर्वाद्यापि दृष्टा. परं मापस्तम्बसूत्रवृत्तिस्तु विद्यत एव ।

(१) स्कन्दस्वामी । अनेन वेदभाष्यं प्रणीतम्. निरुक्तस्यापि टीका कृता ।
तावुभावेन ग्रन्थौ नैघण्टुकनिर्वचनप्रणयनकालेऽस्यातां सुप्रचक्षितौ; नान्यथा
तत्र तयोः प्रतिपदमेव संस्मरणं गृह्यते । ऋज्यय्याग्रथनभंगये तु स्कन्द-
स्वामिकृतं वेदभाष्यं मासोन्न वेति को वदेत्, परं निरुक्तव्याख्यानं दुर्लभ
मपि लभ्येतैवेति सम्भावनेः न हि किमप्यालम्बनं मन्तव्यं निरुक्तव्याख्याने
कृतकार्येना दुर्गाचार्यस्य गम्यते; इदानीन्तु नैव लभ्यते । अथ शाचार्यः
खन्तु रामानुजात् बह्वपूर्वज एव स्यात्; रामानुजाभ्युदयान् बह्वपूर्व
मेवेह भारते स्कन्ददेवनामादिप्रचारश्रुतेः । प्रपन्नान्तेऽपि हि षट्त्रिंशा-
ध्याये जगन्नाथन्ततः सुदूरे वेङ्कटाद्रौ कूर्मक्षेत्रम्, तत्र च 'स्वामिपुष्कर-
णीतीरे स्कन्दं मत्वा तदाक्रमन् । स्कन्दमित्येव शेषान्ते वैष्णवा वेङ्कटेश्व-
रम् ॥'—इति वर्णितम् । तथा इ२७-शाक्रीयताम्रशासनतोऽपि प्राये-
ऽवगम्यते, भवेत्तच्छ्रुतान्दीन एवाय मिति । द्रष्टव्यमेतत् Bombay
Branch R. A. S. प्रकाशिते पत्रे (III. 208—1851.) ।

(२) भवस्वामी । एतत्कृतभाष्यस्य किञ्चिदंशस्यापि दर्शनं नूनं सम्पन्नं
देवराजस्येत्येव गम्यते भूमिकोक्तिपाठतः, परं ग्रन्थमध्ये न कापि भवस्वामि-
वचनमुद्धृतं दृश्यते; ततस्तदानीमेव तद्व्याख्यं विरलप्रचारमुपगतमिति
प्रतीयत एव; इदानीन्तु नैव लभ्यते । तत्कृतोऽभिष्टोमप्रयोगस्त्वद्यापि

कचित् क्वचिदस्यैव । भट्टभास्करकृते व्यापस्तम्बसंहिताभाष्येऽप्यस्य नाम-
स्मरणं लक्ष्यते । Burnell-सहोदयेन तस्य खिद्यीयाष्टमशताब्द्या
मिह स्थितिरनुमिता (Catalogue pp. 24—30.) ।

(३) गुह्रदेवः । अयं खलु रामानुजस्वामितोऽप्यतीवपूर्वतनः, किं मधि-
केन वेदान्ताचार्यसम्प्रदायगुरुषु तृतीयः । तथाहि रामानुजशिष्यवरेख
श्रीश्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकारम्भे एव मुक्तम्,—‘व्यास-बोधायन-
गुह्रदेव-भारुचि-ब्रह्मानन्दि-द्रविडाचार्य-श्रीपराङ्मुखाय-यामुनमुनि-यती-
श्वर-प्रभृतीनां मतानुसारेण’—इत्यादि । यतीश्वर इति रामानुजस्यैव
समाख्यानतरम् ; प्रपञ्चामृतप्रभृतिग्रन्थतत्त्वैवोपलब्धेः । यामुनमुनिस्तु
तत्पूर्वतनो वेदान्ताचार्यः, पराङ्मुखायस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च प्रपञ्चा-
मृतादिभ्य एव ज्ञायते । एतदीयवेदभाष्यात्, सम्भवतः खण्डितातीवजीर्ण-
पुस्तकात् एकमेव पदव्याख्यानमुद्धृतमिह देवराजेन—‘गरम् उदकं
गिरन्ति गरगिरः’—इति (३० पृ०) ।

(४) उवटभट्टः । १०६२-संवत्समातः समनन्तरमेतेन मन्त्रभाष्यं प्रणीत-
मिति निरूपितं पुरस्तात् । टान्तनामसाम्यात् काव्यालङ्कारकर्तुः रुद्रटस्य
समकालिकोऽयमित्येवं सम्भावितेऽपि गम्यते प्रायस्तथैव ; ११२५ संवत्
समतीते काव्यालङ्कारटीकाप्रणयनावगमात् । तथाहि तत्समाप्तौ—“एवं
रुद्रटकाव्यालङ्कृतिटीप्यनकविवचनात् पुण्यम् । यदवापि मया तस्यात्मनः
परोपकृतिरतिभूयात् । + + + । पञ्चविंशतिसंयुक्तैरेकादश-
समाश्रितैः । विक्रमात् समतिक्रान्तैः प्राट्घीदं समर्थितम्”—इति । एतत्कृतं
मन्त्रभाष्यं नाम शुक्लयजुःसंहिताव्याख्यानम्, बङ्गुक्प्रातिशाख्यभाष्यम्,
काव्यायनप्रातिशाख्यभाष्यं चेति यत्रयमुपलभ्यतेऽदुर्लभमद्यापि ।

(५) श्रीनिवासः । अयमेव श्रीमत्पूज्यपादस्य भगवतः शङ्कराचार्यस्य
गुरुरासीदिति श्रुतं सत्यश्चेत्, तत्समकालिकत्वात् सार्द्धाष्टशतसंवत्समा-
भ्यन्तरे एव स इमां भुवमलक्षकारेति नूनम् । नैघण्टुनिर्वचने षट्खेव
स्थानेषु एतन्मतमुद्धृतं दृश्यते, ततश्चावगम्यते देवराजकाले एवैतत्कृतस्य

भाष्यस्याभवत् लुप्तकल्पतेति ; तदर्थं तत्प्रतिः कथं सम्भावयैव ।

(६) माधवदेवः । दृश्यतेऽद्याप्येकं वेदव्याख्यानं विवरणं नाम ; तस्य रचयिता बभूवैको माधवः ; वेदार्थप्रकाशास्थभाष्याणाञ्च रचयिता मायण-ज्येष्ठोऽप्येक आसीत् माधवः ; ताविमावुभावेव माधवौ देवराजोक्तिवित-नाम-माधवादस्माद् विभिन्नावेव ; नैघण्टककाण्डनिर्वचने माधवोयेति ममु-द्धृतानां व्याखावचनाना मेकस्यापि तत्र विवरणवेदार्थप्रकाशयोरदर्शनात् । Benley-सहोदयेन च सामार्थिकसम्पादनावसरे (१९० १८८४) साय-णीय मिति यदुद्धृतं क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् पूर्वार्थिकव्याख्यानम्, तदपि नैव सायणमाधवीयं वेदार्थप्रकाशाय अपि तु विवरण मेव ।

अपि सायणज्येष्ठो माधवः खलु मायणपुत्रः ; देवराजोयो माधवः किल वेङ्कटाचार्यतनयः ; इहैव भूमिकायां 'श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकर्ता'-इत्युक्तेः । वेङ्कटाचार्यो च द्वौ प्रसिद्धौ । तत्र, यद्ययं 'शुल्क-मीमांसा'-कारः स्यात्, नूनं तर्ह्यसीत् हरिहरयोः समानभावेनैवोपासको भेदधियः ; तत्र तथैव मङ्गलाचरणादिदर्शनात् । तथाहि—

'पारावारात् प्रोद्धते चन्द्रन्वस्यो, याभ्यां शश्वन्भौल्लिवत्तौ वभुधे ।
सर्वलोकैः पूजिते सङ्घटोते, वन्दे देवो वामदेवान्युतो तौ ॥ ५ ॥'-इत्यादि,
'—इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यस्य ०—० सर्वतन्वसतन्वस्य ०—०
श्रीवेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य कृतिषु बौधयनशुल्कमीमांसायां प्रथमोऽध्याय'-
इत्येवमादि च । यद्ययं 'रहस्यत्रयसार'-कृत, 'न्यासतिलक'-प्रणेता च
स्यात्, नूनं तर्ह्यसीत् रामःनुजमतानुगो भेदधियः ; तत्र तत्र रामा-
नुजमतस्यैव प्रतिपत्त्यवगमात् ; न्यासतिलकस्य च व्याख्यानं रामानुज-
शिष्येण श्रीश्रीनिवासदासेन सबद्धमानकृत मिति दर्शनाच्च ।

यद्युच्येत,—शुल्कमीमांसारचयिता, न्यासतिलकादिप्रणेता चाभिन्न
एवेति, तदप्युपपद्येतैव ; दृश्यत एव हि शुल्कमीमांसाया अन्तवाक्ये यथा
वेङ्कटाचार्यस्य विशेषणं सर्वतन्वसतन्वस्यति, रहस्यत्रयसारस्यान्तेऽपि
तथैव । तथाहि—'इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्वसतन्वस्य श्रीम-

वेङ्कटेशस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरहस्यत्रयसारः समाप्तः—इति । वेङ्कटाचार्यः, वेङ्कटनाथः, वेङ्कटेशः, वेङ्कटेश्वरः, वेङ्कटदीक्षितश्चैक एव स्यात् ; एकस्मिन्नेव ग्रन्थे वेङ्कटस्य तस्य बहुविधायाः समाख्यायाः व्यवहारदर्शनात् । वेङ्कट इति व्यङ्कट इति द्विधा लेखस्योपगम्यतेऽत्र सर्वत्र ।

ननु एकस्यैव अभेदादित्वं भेदादित्वं च कथं सुपपद्यतेति चेत्, न ; कालान्तरतया मतपार्थक्यसम्भवात् । यावदासीत् सोऽभेदधिषणो याग-भक्तश्च, तत्रैव प्रणिनाय शुक्लमीमांसादिकान् : यदा त्वभूत् रामानुजाभ्युदय-वाताहतभेदधीः कैङ्कर्यत्रतः प्रपन्नः, तत एव विरचितवान् न्यासतिलका-दिकानिति ; अत्र किं मस्ति तैचिच्यम् ।

यद्येवं कल्पना नान्दता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्पत्रो माधवदेवो नैघण्टुक-व्याख्यानकृतो देवराजस्य प्रायः समकालिक एव भवेत् । तथा सति समकालिकव्यक्तिहताद् ग्रन्थात् प्रामाण्यतया पुनःपुनः व्याख्यानाद्युद्धृति-देवराजस्यामानुषीत्येव स्वीकार्यम् । न च ग्रन्थन्योत्कर्षं मेव तत्र बीज-मिति वाच्यम् ; तदीयपूर्वापरविरोधप्रदर्शनेन तदोत्कर्षाभावबोधनात् । तद्यथा - 'मही मे अस्य ०—० इत्यत्र माधवस्य प्रथमभाष्यम्— + + + मांश्चत्वे अश्वनामैतत् + + + ; व्रधं मांश्चतो ० ——— ० इत्यत्र माधवः— + + + मांश्चतोर्वरणस्य + + + इत्यभाषयत् ; निरूपणीयम्— इति (१५०८०) । अस्तु वा तत्तथैव ; परं देवराजकृतं मिदं निर्वचनं यथा लब्धं मस्माभिः ; कथं नैवं लभ्यन्ते तत्समसामयिककृतानि भाष्य-नामानुक्रमणादीनि ? इत्यपि विचार्य मेव ।

अस्मन्मते तु वेङ्कटाचार्यद्वयपक्ष एवाश्रयणीयः ; तत्रायत्रः शुक्लमीमां-साकारो वेङ्कटाचार्यत्वासीत् मीमांसको दीक्षितश्च, रामानुजात्तु का कथा भगवच्छङ्कराचार्याच्च प्राग्भवो मुगडनमिश्रादिसमसामयिकः सः ; तद्ग्रन्थालोचनात्तथैव प्रतीतेः । तत्पत्रेणैव माधवदेवेन वेदभाष्यादीनि प्रणीतानि । देवराजकाले स्थितान्यपि तानि साम्प्रतं विलुप्तान्येव वा ।

माधवपुत्रेण विनायकेन कृतं कौषीतकीब्राह्मणभाष्यं तु क्वचित् क्वचित्

लभ्यत एव ; परं स हि कौषीतकीत्राक्ष्यगव्याख्याता विनायकोऽस्यैव
माधवस्य एव इत्यत्र तु गोपलभ्यते नि संशयं भानम् । एवं विनायक-
शान्तिरिति प्रथिते द्वादशये सामगानां संहितानो ब्राह्मणाश्चाश्रामिन्वाणां
सङ्ग्रहः कृतो वर्तते । तस्य कर्ता विनायकश्च किम् स्यादस्यैव माधवस्य
सूनुः ? तथा षड्गुरुत्रिष्टयैकं विनायकं मन्यतमं गुरुं वाह । तथाहि—
'नमः षड्गुरवे तुभ्यं नमोऽन्तरगुरवेऽपि च विनायकस्त्रिष्टयाद्गो-
विन्दः सूर्य एव च । व्यासश्च शिवयोगो च ये षट् तन्मो नमः सदा'—इति ।
सोऽपि विनायकः किं मस्यैव माधवस्यात्मजः ? इमानीह विचार्याश्लेव ।

(७) भास्करमिश्रः—भट्टः बभ्रुवैको ज्योतिषशास्त्रीयग्रन्थानां प्रणताति-
प्रसिद्धो भास्कराचार्यः ; नाथं सः ; तस्य वेदविदांवरत्नेन प्रमिश्रभावात् ।
वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणग्रन्थविशेषस्य सिद्धान्तमिद्वाङ्गनस्य गत्वृत्तिकाख्या-
यायीकायाः प्रणेतापि बभ्रुवैको वेङ्कटयज्वरचो भास्करः ; स चास्माद्
विभिन्न एव तत्रैव हि दीक्षित इति दत्तस्वपरिचयो न तु मिश्र इति ।
वैदिकग्रन्थेषु यत्तर्हि सुदुर्लभाः त्रिकाण्डमण्डनाख्ययज्ञकाविकाः प्रगन्ताः,
तासां प्रणेता बभ्रुवापरो भास्करः ; किञ्च वेदाङ्गच्छन्दःसूत्राणां मतिदुर्लभ-
स्यात्युत्कृष्टस्य भाष्यराजाख्यस्य भाष्यस्य रचयिता च बभ्रुवान्यो भास्करः ।
नून मनयोः कतरेणैव वेदभाष्यकारेण भवितव्यम् । न च त्रिकाण्डमण्डनकारो
भाष्यराजकारश्चाभिन्नः ; तयोः पितृपरिचयभेदात् । तद्यथा—त्रिकाण्ड-
मण्डनकारस्य भास्करस्यासीञ्जनकन्तत्र परिचितः कुमारस्वामी ; स एव
वा स्यात् कुमारिलस्वामी ; भाष्यराजकारस्य तु गम्भीरराजः । तदत्र
गम्भीरराजसूनुना कृतं तद् वेदभाष्यं मुत कुमारिलतनूजेनेति चिन्तिते
कुमारिलतात्मजेनैव कृतं वेदभाष्यं दृष्टं देवराजेनेति प्रतीयते ; नैघण्टु-
काण्डनिर्वचने पृषेतिपदव्याख्यानावसरे '—इति भट्टभास्करमिश्रः (१ भा०
१६ पृ०)'—इत्येव मुखेखदर्शनात् ; न हि गम्भीरराजसूनुर्भट्टः ; अपि तु
दीक्षित इत्येव परिचितस्तत्र भाष्यराजे ; कुमारिलस्वामी तु भट्ट इति
प्रसिद्ध एव मीमांसकानाम् । यदीदं मनुमानं नादृतं भवेत्, तर्हि

सार्द्धसप्तशतसंवत्स्रमाभ्यन्तरजातस्य सुतरां श्रीमच्छङ्कराचार्यप्राग्भवस्य मीमांसावार्त्तिकप्रणेतुर्भट्टकुमारिलस्यैवाय मपत्यं भास्करमिश्रः । सायणतोऽन्यूनचतुःशताब्दीपूर्वजोऽय मिति चातुमितं Burnell—महोदयेनापि (Catalogue pp. 12—14.) । एतत्कृतं ब्रह्माध्यायमात्रस्य भाष्य मस्माभिर्दृष्टम् ; परं कस्याप्येकस्य वेदस्य सम्पूर्णां भाष्यं नाद्याप्यस्माक मभवद् दृश्योचरम् ; आप्तम्बसंहिताभाष्यं तु पूर्णं मेव प्राप्यत इति नः श्रुतमात्रम् ।

(८) भरतस्वामी । एतत्कृतग्रन्थत एकत्रैक मेव क्षुद्रं निर्वचनवाक्य मुद्धृतं देवराजेन ; ततोऽवगम्यते,—तदानीं मेवैतत्कृतस्य सम्पूर्णास्य भाष्य-स्यातिदुर्लभत्वम् ; इदानीं तु नैवापलभ्यसम्भावनापि । अतस्तस्यापि भरतस्वामिनः परिचयः सम्प्रत्यस्माक मज्ञेयकल्प एव । पर मन्ति क्वचित् पुस्तकालये कन्दोगारण्यकमात्रस्यैव तत्कृतं भाष्य मतिर्जीर्णं मिति च नः श्रुतम् । ६२७-शाक्यताम्रशासन मस्यापि कालनिर्णये स्याद्वा निदान मिति ।

अथास्य व्याख्यानशैली त्वजटिलेति प्रशस्यैव विपश्चिताम् । परं पौरा-णिकमतप्रबलकालप्रभवत्वादस्य बह्वत्रैव पौराणिकमतानुसृता अपि व्याख्याः दृश्यन्ते । तद्यथा—‘पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णंति पृथिवी (१२८०)’—इति, पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वं मन्तरिक्षे व्रजति स्म (६४८०)’—इति, पक्षच्छे-दात् पूर्वं पर्वतश्च (६६८०)’—इति, ‘उभयत्रापि क्खेच्छेदकभावेन सम्बन्धः ०—० तेषा मिन्द्रः पक्षानच्छिनत् (६७८०)’—इति, ‘पिनाकम् ०—० दण्डाकारं धनुरुच्यते ; तच्च रूढितो महादेवीय मेव सामान्येन (३८५८०)’—इति च । नैरुक्तविज्ञानभावावगमे चासमर्थ एवासीत् स इति च गम्यतेऽत्रानेकत्र । तथाहि—‘विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ऋसदृद्धिभ्यां वा (४२०८०)’—इत्येवमादीनि समालोच्यानि ।

नैरुक्तशासनात्तस्य बह्वत्र ज्ञाननेत्रोन्मीलन मपि प्रतीयतेऽत्र । तद्यथा—‘यमः = मध्यस्थानवायुः (४७८८०)’—इति, ‘यमः ०—० = अस्तमयावस्य

आदित्य उच्यते (४६४८०)”—इति, ‘विष्णाः=तीव्रग्निद्वारेण सर्वत्र ज्ञावि-
 श्रुति (४६३)”—इति, ‘अदितः ०—०=एतिहासिकानां मते देवमाता,
 नैरुक्तानां मते अग्नीनादिगणा, आत्मपक्षे प्रकृतिः (४०१८०)”—इति च ।
 ‘पञ्चजनाः’—इतिपदस्य व्याख्यानवसरे श्रुतस्य यज्ञाधिकारित्वं च विधा-
 रित मतिमुच्यते (१८५—१८७ ८०) ; ‘यज्ञकार्यानां पदानां मन्त्रि-
 पातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति : अन्यथा निरुक्ता योजनं कर्तव्य मिति
 मर्यादा (१२ ८०)’—इत्यादिश्लोकोपदेशश्च तस्य नूनं मूल्यवानेव ।
 ‘रलयोरभेदः (१३८०)”—इति, ‘दलयोरैकत्वस्मरणान् (१४८०)”—इति,
 ‘वत्रयोरभेदः (४५६८०)”—इत्येवमाद्यश्च तत्र दर्शितविधय उणादिपदसाधने
 भवन्त्येव नञ्च सहायकाः ।

निघण्टुसमाम्नायविरुद्धा अपि भवन्ति पदपाठा इति चेह ध्वनितम् ।
 तद्यथा—‘सतीकम् ०—० अत्र स-शब्दे अवगृह्यकर्मणो पदकाराणा
 मभिप्रायस्य वैचित्र्यात् (११८८०)”—इति । अस्मन्मते तु सतीक मित्यस्य
 तथैव निर्वचनं कार्यम्, यतो नैव विरुद्धेन ‘स । तीकम्’—इति पदग्रन्थः ;
 तस्यापि संहितावत्त्वेन व्यपदेशात् तद्विरोधस्यानुपेक्षणीयत्वात् । वस्तुतो
 ‘सृतीकम्’—इत्येव निघण्टुकम् ; न पनः सतीक मिति । एवं हि क
 मित्यादेर्निर्वचनावसरे (३२६८०)”—यदुक्तं मेते निपाता इत्येव, तदपि
 पदग्रन्थविरोधान्निन्दनीयमेव । तत्र त्वस्मन्मते ‘एते नत्र निपातसमुदायाः’
 —इत्येव वक्तुं युक्तम् ; अन्यत्राप्येव समुदितपदद्वयस्य पदत्वेन परिगणनं
 दृश्यत एव हि निघण्टाविति । सायणाचार्यन्तु ऋग्भाष्यादौ हि क
 मित्यादीनां पदपाठरीत्येव व्याख्यानं मलिखन् ; न तु निर्वचनरीत्येति
 पश्यत्वित्दं स्वग्रन्थापमानं किञ्च देवराजः ।

द्योमशब्दनिर्वचनावसरे त्वेकत्र पदग्रन्थमर्यादाभङ्गभिया उणादि-
 सूत्रस्य यास्कीयनिर्वचनस्यापि ध्वनितोऽनादरः । तथाहि—“उणादौ
 तु ०—० वीयते तदायुना द्योम । तथाच निरुक्तम्—‘योनिरन्तरिक्षं
 महानवयवः परिवीतो वायुना (२ भा० १८८ ८०)’—इति । इदं निर्वचन

मेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतम् ; वीत्यस्मिन् अवगृहीत-
त्वात्”—इति (२६६०) । वन्ततो यास्कोनापि पदकाराभिमत मेव निबृहत्तां
व्योम व्यवन मिति (४ भा० २२६६०); परिवीत इति तु नैव व्योम-
निर्वचनम्, अपि संहितापद मेवेत्यतो भ्रम एवात्र लक्ष्यते देवराजस्य ।
अथवा उणादिसूत्रदूषणे एवास्य तात्पर्यं मिति सर्वं मनवद्यम् ।

इहानेकत्र निगमस्यान्वेषणीयता च प्रतिपादिता स्वकगठरवेणैव । तथा च
१७, २१ (३), २२, २३, २६, २८, २९, ३१, ३३, ३४, ३५, ४१ (२), ४५,
४६ (३), ४७ (२), ४८, ५६, ५७, ६१, ६२ (२), ६५, ६६ (२), ६७, ७१,
७८, ८३, ८४, ८६, ९० (२), ९६, ९५, १०४, १०६, १०७, ११० (२),
११२ (२), ११३ (२), ११४, ११५, ११६ (२), ११७, ११८, १२२ (२),
१२३, १२४, १२५ (२), १२७, १२८ (३), १३५, १३६, १३७, १३८,
१४० (२), १४८, १४९, १५१, १५७ (३), १६७, १६८ (२), १६९,
१७३ (२), १८०, १८८ (२), १८९, १९१, १९४, १९६, २००, २१७,
२१९ (३), २२१ (३), २२२, २२३, २३०, २३२, २३३ (४), २३४,
२३५, २४०, २४६, २५६, २६३, २६६, २७०, २७४ (२), २७५, २७६,
२७७, २८०, २८५, २८८, २९०, २९७ (३), ३०१, ३०२, ३०६, ३०७
(२), ३०९, ३१० (२), ३११, ३१५, ३१६, ३२१ (२), ३२२, ३२३ (२),
३२८, ३३०, ३४२, ३४४ (२), ३४५ (२), ३४८, ३४९ (२), ३५०,
३५१ (२), ३५६ (२), ३६०, ३६१ (३), ३६२, ३६३, ३६४, ३६६
(२), ३६८ (२), ३७२ (२), ३७३ (२), ३७४ (५) ३७५ (५), ३७६,
३८६, ४०६, ४११, ४४४ एकेषु द्रष्टव्यम् । नैव मन्वेषणीयत्वप्रतिपादनं
दूषणीयं मन्यतेऽस्माभिः ; ‘न हि सर्वः सर्वं वेत्ति’—इति-प्रज्ञावत्सिद्धान्तात्,
लुप्तशाखीयनिगमानां लाभासम्भवाच्च ; परं यदत्र ब्राह्मणवादा अपि
निगमा इति प्रदर्शिताः ;—‘बेकुरानामासि जुष्टा—इति निगमः’—इति
(६५६०), ‘देव्याः शमितार आरभध्व सुत मनुष्याः—इति च (१७७६०)’
—इत्यादयः । त इमे न रोचन्तेऽस्मभ्यम् ; निघण्टुसमाप्तायस्य ब्राह्मण-

पूर्वभवत्वेन ब्राह्मणीयपदेषु लक्ष्यासम्भवात्, दादशाध्याय्यां निरुक्ते कापि तथाविधनिगमास्मरणाच्चेति दिक् ॥

अथ निरुक्तटीकाया ऋज्वर्थायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु नूनं निघण्टु-
व्याख्यातुर्देवराजयज्वनोऽवरजः, सर्ववेदभाष्यकृतः सागणाचार्याश्च पूर्वजः—
इति तु प्रतिपादितमेव एरस्तात् ; सम्प्रति सम्भाव्यते,—सोऽपि दाक्षिणात्य
एव भवितुमर्हति ; तत्र नैसर्गिकगौडविद्वेषदुर्गन्धोपलब्धेः । तथाहि—
“वन्दनाः=वन्दितारः, लाडगौडादयः”—इत्यादि (२ भा० ४५८ पृ०) ।
सायणाचार्योऽपि दाक्षिणात्य एव, परं न स दुर्गाचार्य इवापरिभार्जित-
रुचिः ; तेन हि वेदार्थप्रकाशे ‘वन्दना’—इति पदस्य ‘वन्दनानि, रक्षांस’
—इति व्याख्यानमस्ति । नन्वेवं ऋज्वर्थायाः परिच्छेदान्तेषु दृश्यमानस्य
‘जम्बूमार्गाश्रमवासिनः’—इति विशेषणस्य का गतिरिति चेत्, अत्र वक्षि
—दाक्षिणापथीयप्रदेशेभ्यो जम्बूदेशं गन्तुं प्रस्थितानां पाश्यानां मार्ग एव
स्थितस्तदाश्रमः, तत एव तत्र तथा विशेषणमुपपद्येतति ; न ह्येतेन तस्य
दाक्षिणात्यत्वं निरस्यते ।

ऋज्वर्थायां निघण्टुनिरुक्तयोः कर्तृपार्थक्यं सुप्रतिपादितम् । तथाहि—
“एतस्मिन् मन्त्रे ‘ऋकृपारस्य दावने’—इत्यय मनयोः पदयोरनुक्रमः,
समास्राये पुनः ‘दावने ऋकृपारस्य’—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः ।
तेन ज्ञायतेऽन्येरेवाय मृषिभिः समास्रायः समास्रातः, अन्य एव चायं
भाष्यकार इति (२ भा० ४३६ पृ०)”—इत्यादि । वाश्विन्द्रयोर्भिन्नाभिन्न-
त्वविचारोऽप्यत्र दर्शनीयः । तद्यथा—“वायुर्विन्द्रो वेति कि मेकस्य
पर्यायवचनावेतौ शब्दौ उताभिधेयौ भिद्यते ?”—इत्यादिः (३ भा०
३२३ पृ०) । तत्रैव “कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते,
पार्थिवोत्तमयोरेकेकेन ? (३३५ पृ०)”—इति विचारोऽपि भवेदेव
प्रेक्षावता मभिधेयवचनः । “पात्रस्य इन्द्रपानमिति समाख्या (३ भा०
४४५ पृ०)”—इत्येवमादि व्याख्यानश्च दुर्गाचार्यस्य तस्य याज्ञिकत्वमावे-
दयति । “तासु तनूनपादेवैकः + + + नाभ्येव नराशंसः ; तत्र

नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः ? (३ भा० ५०३ ए०)”—
इति तत्प्रश्नोद्भावन मपि प्रश्नस्य मेव । “आथर्वणे रोदसीत्यप्रगृह्यं पदम्,
तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह ‘रोदसी रुद्रस्य पत्नी’—इति (४ भा०
३३२ ए०)”—एषापि पङ्क्तिरस्य बह्वमूल्यव । “सा च पुनर्याख्या (३ भा०
३७८ ए०)”—इत्याद्यनुक्रमणार्थवचनञ्चास्य भवेदेव प्रशंसनीयम् । देवानां
द्वैविध्यम् (४ भा० ३२२ ए०), पितृणां त्रैविध्यम् (४ भा० १६२ ए०),
देवयानपरिचयः (४ भा० ३७८ ए०), मन्त्रेषु देवतानिर्णयप्रकारोपदेश-
व्याख्यानं (३ भा० ३११ ए०) चेयेवमादिक मपीह द्रष्टव्य मेव ।

परं मन्त्राणां कन्दोनिर्णये तु क्वचित् क्वचिदिह कन्दोऽनुक्रमणीविरोधः
परिलक्ष्यते । तथाहि—‘सं मा तपन्त्यभितः (ऋ० सं० १. ७. २१. ३.)’
—इत्यस्या ऋचो निर्णीतं तेन पङ्क्तिच्छन्दः ; अनुक्रमण्यां तृक्त मत्र—
“पांक्त मक्या चिद्युब्यमी महाबृहती यवमध्या”—इति । एतदेव कन्दो-
ऽनुक्रमणीमत मनुस्य सायणाचार्येण तु निर्णीत मियं यवमध्या महाबृह-
त्येवेति । तत्र हि मध्यपादस्य ह्यक्षरन्यूनतैवैतादृशमतद्वैधे निदान मुप-
गम्यते । वस्तुनस्तु तादृशस्यले कन्दः सन्दिह्यत एव ; प्रदर्शिताया हि ऋचो
राध्यमः पादो दशाक्षरः श्रूयते, न च दशाक्षरमध्या द्विचत्वारिंशदक्षरा
पञ्चपदा काचिदस्ति विशुद्धा बृहती पङ्क्तिर्वेति ; अतो नूनं चिन्तनीय
मेवैतस्या ऋचो विराड्-यवमध्या नाम महाबृहतीच्छन्दः उत खराट्-
पथ्या नाम पङ्क्तिच्छन्दः ? इति । ईदृक्सन्देहापनोदनायैव स्तः पितृणां चा-
र्यसूत्रे—“आदितः सन्दिग्धे, देवतादितश्च (६, २१. ७, १.)”—इति । एव-
ञ्चाम्या ऋचः पाङ्क्तसूक्तमध्यपतितत्वात् पङ्क्तिव मेव ज्यायः । न जाने कथ
मनुक्रमणीकारोऽस्या महाबृहतीत्व माख्यदिति । क्वचित् मूलानुरोधतो-
ऽपि ब्रह्मकन्दोऽनुक्रमणीविरोधो गलेकुठारन्यायेन स्वीकृत एव दुर्गा-
चार्येण । तद्यथा—“अभि न इजा (५भा० २४२ ए०)”—इत्यस्य खण्डस्य
वृत्तिर्मदीया टीप्पनी च (॥) द्रष्टव्या । सायणाचार्येण तु ऋग्माथ्ये अनु-
क्रमणानुरोधतो नैरक्तखरसोऽपि किमु दृष्यायितः ? अपि वा नव तेन

तदानीं मेष निरुक्तग्रन्थः स्मृतः ? अन्यथा ह्येतदस्मिन्वोऽपि कथं न तत्र कृतस्तेन । वस्तुतोऽत्र निरुक्तानुक्रमणीकारयोः प्रतीयत एव मतभेदः, तत् किञ्चर्त्तव्यम् एवाभवता मिह देवराजः सायणश्च ।

दर्गाचार्यदृष्टनिघण्टुसमाम्नायपुस्तकगतलिपिकरप्रमादादिदोषतश्च क्वचित् क्वचिद् भ्रान्तिः प्रतीयते ऋज्वर्थायाम् । तद्यथा—निघण्टौ नैगमे काण्डे जहेत्याद्यखण्डे समास्रान् मेवैकन्विंशत्तमं 'नू च'—इति (१भा० ३८८० १०पं०) : तदवलम्ब्यैवोक्तं भगवता यास्केन "पुराणनवयोर्न चेति च"—इति (२भा० ४३०८०) : निगमस्योदाहृतस्तत्रैव "नू च पुरा च सदनं रवीणाम् (ऋ० सं० १. ७. ४. २.)"—इति । दर्गाचार्यस्त्विहाह "अथन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गात्समास्रान् एवोदाहृतः (४३५८०)"—इति । किञ्चात्रयथास्कोयग्रन्थः पदपाठविरुद्ध इव लक्ष्यते । पदकारा हि 'नू । चित्', 'नू । च'—इत्येव भवन्ति ; निरुक्ते तु 'नूचित्'—इति, 'नूच'—इति चैतौ अथनवग्रहणीयावैव निपातौ सूचिताविति गम्यते । निघण्टुसमाम्नाये तु द्वित्राण्यपि पदानि पदत्वेन परिगणितानि दृश्यन्ते "शं योः (४. १. ४८.), सोमो अन्ताः (४. २. १३.)", देवो देवाच्या श्रुपा (४. ३. ३६.)"—इत्यादीनि । तथा चैवंविधमन्देशनिगमनाय तादृशसमाम्नायपाठदर्शनञ्चाकिञ्चित्करमेव । तदत्र टीकाकृतोऽत्र वचनमेव भवेच्छरणमस्मादृशाम् : दौर्भाग्यमेवास्माकं यदिह ऋज्वर्थाकृतो नैवोष्ठाधरप्रस्फुरणं दृश्यते ! अहह एष विरोधः किमु तेन नैव लक्षितः ? दशमेऽपि पुनः नूचिदित्यस्यैव 'नवं च पुराणं च'—इत्यर्थः कृतो यास्केनेत्याह स एव स्फुटम्,—“नूचित्—इति नवपुराणाभिधायको निपातः (४भा० ७२८०)"—इति । तत्रापि नैव दृष्टस्तेन तत्पदग्रन्थः ? सायणाचार्येण तु तत्र नूचिदित्यस्य नवपुराणार्थतापि न स्वीकृता ! इदमेवोच्यते 'मुरारे-स्तुतीयः पश्याः'—इति । तत्त्वतः सायणाचार्यकृतं तद्याख्यानं तु निरुक्त-विरुद्धं पदग्रन्थविरुद्धमिव च प्रतीयत एव ।

क्वचिदिह मूलादृष्टपदस्यापि व्याख्यानं कृतं गम्यते । तद्यथा—'सह-

खिणः—इत्यादिः, 'वायये मन्वे'—इत्यन्तो ग्रन्थः (४भा० ४८७ए०) समा-
लोच्यः । तदेवंविधं स्वकपोलकल्पितपदव्याख्यानं चातीव विस्मयावहम् ।

कश्चित् मूलपाठेऽपि स्वसंशयः प्रकाशितोऽनेन । तद्यथा—'भाष्य मत्र'
—इत्यादि (३ भा० २७७ ए०) । तत्र तादृशाशङ्काया निदानोच्छेखसो-
चितस्तस्य ; नान्यथा हि ग्रन्थवक्तव्यतादोषो भवेत् सुपरिहार्यः । अस्माकं
स्वल्पधियां न तत्रासम्यक्तादोष उपजायते । सायणाचार्येणाप्येतदेव
नैरुक्तं व्याख्यानं मुत्कृतं मत्त्वेव प्रशंसापूर्वकं सम्पूर्णं मुद्गतं यथायथ ऋग्वे-
दार्थप्रकाशं । तत् कथं मन्यामहे दुर्गाचार्यस्यैव नैरुक्तपाठसंशयो नूनं
धीमतां विचारविषय इति ।

मूलोक्तलक्षणाणां मुदाहरणेषु समन्वयाः खलु टीकाकृद्भिरवश्यं दर्श-
नीयाः ; परं मिहानेकत्र न तथा दर्शिता दुर्गाचार्येण ; ततोऽत्र बद्धत्रैव भवेत्
लक्षणसमन्वयसंशयस्य दुष्परिहार्यता च । तद्यथा—परोक्षकृतानां ऋषां
यत्नक्षणं भविष्यति मूले "परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथम-
पुरुषसंख्यातस्य (३ भा० ३८५ ए०)"—इति ; एतस्योदाहरणान्यपि
दर्शितानि तत्रैव "इन्द्रो दिव (३८६ ए०)—इत्यादीनि ; परं मुदाहृतेषु
तेषु परोक्षकृतनिगमेषु न हि श्रूयन्ते सर्वा एव प्रथमपुरुषक्रियाः ; प्रत्युत
'अनूषत', 'गायत', 'अयंसत'—इति तिस्रो मध्यमपुरुषक्रियाश्च । तदिह
कथं भवेत्तद्व्याख्यानसमन्वयः ? इतीह वृत्तिकृतोद्भावनीयमेव । न च तथोद्भा-
वितं दुर्गाचार्येण । किञ्च 'अनूषत'—इत्यस्य अभिश्रुतेति प्रतिशब्ददानं,
तदनुगतं सर्वं तन्मन्त्रव्याख्यानं च तस्य व्याख्यापयश्च एवोद्भावयति ।
सायणभाष्ये तु 'अनूषत'—इत्यस्य स्तुतवन्त इति प्रतिशब्दः प्रदत्तः, तथा न
चोपलभ्यते तत्र यूय मिति, स्फुट मप्युक्तं तत्साधनिकायां 'लुडि व्यत्यये-
नात्मनेपदं भस्यादादेशः'—इति । अहो इहैतदपि विचार्यम्—अस्त्वेक-
स्यैवास्य दुर्गाचार्यस्य व्याख्याने दोषः, परं सर्ववेदभाष्यकारेण सायणेनापि
'गायत'—इत्यस्य व्याख्यायां कथं न यास्वीयलक्षणोदाहरणमर्यादा परि-
रक्षिता ? गडुलिकाप्रवाह एव किं मत्र वीज मिति ।

‘एव चाख्यानसमयः’—इत्येतन्नैरुक्तवचनस्य (३ भा० ३४२ पृ०) दुर्गाचार्य-
कृतव्याख्यानदर्शनाद् गम्यते नून मेतत्प्रचलितं महाभारतं निरुक्ताच्च पुरैव
प्रणीत मिति ; तदेतादृशव्याख्यानं तु पौर्वापर्यज्ञानविधुरेणैव कृत मिति
कालज्ञानकृतप्रमाणा मैतिर्हासिकानां भवेद्वास्यास्पद मेव एव मन्य-
त्रापि बद्धत्रैव विद्यते स्फुटम् ।

क्वचिद्विशेषतो व्याख्यानानि मन्त्रवचनानि च मेव व्याख्यातान्येतेन चर्चितं
अमाजनीय एतेष दोषो व्याख्यानसाम् । अतः स च मयोपोधितः बद्ध-
टीप्यन्याम् । तद्यथा—३ भा० ३२५ पृ०, ३३३ पृ०, ३६१ पृ० इत्यादि ।
किञ्च थदिहानेकत्रोक्तं भगवता यास्कन—इति सा निगदव्याख्याता इति
(३ भा० ४२४ पृ०, ४ भा० ७, २०, २५, ३०, ५३, ६०, २०३, २२०,
२६४, २७२, २३०, २५० पृ०), तेषां सर्वेषां मेव निगमानां विशेषतो
व्याख्यानानि कर्तव्यान्वैव उक्तकृताऽस्य । अहो वत, तादृशानां व्याख्या-
कथा तु दूरे आस्ताम्, असृष्टतस्य निगदव्याख्यातिति परस्यापि व्याख्यानं
न कृतं तेन क्वचिदपि ! तस्मिन्काले याम् मृचा मर्यवोध आसी-
दतोव सुगमः, तासां व्याख्यानं निग्न्ययोजन मिति मर्त्यवाह तत्र तत्र यास्वो
निगदव्याख्यातिति । अद्यन्ते चैवं निगदव्याख्याता मन्वास्ततिगीयारण्यकादा-
वपि । तथाहि—‘अथ निगदव्याख्याताः । ताननुक्रमिष्यामः’—इति तं
आ० १ प्र० ६ अनु० ४ ख० । ‘निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव + + +
विस्पष्ट माख्यातो भवति, तान् एतान् मन्वान् अनुक्रमेण कथयिष्यामः’—
इति च तत्र तद्भाष्यं सायणीयम् ।

क्वचिद्दोषो त्रैकालिकाभावविशिष्टस्य मन्त्रकमलस्यापि सुगन्धोऽवापि तेन;
दृष्टश्च क्वचिन्निराकार मपि साकारम् । अतिगम्भीरमूलजनधौ दिग्भ्रम
एव तत्र तत्र तद्वीज मनुमीयते ; नान्यत् कि मपि । तद्यथा—३ भा० ४४३
पृ०३—६ पङ्क्तयो द्रष्टव्याः ।

क्वचित् पदयन्यविरोध मुररीकृत्य च कृतं नरुक्तनिगमव्याख्यान मेते-
नातिपण्डितमन्येन । तद्यथा—वराहनिगमव्याख्यानावसरे त्विषेरूप मिद

मिति मच्चैवोक्तम्—‘त्वेषितः = सन्दीपितः’—इति (३भा० २६ ए०) । पद-
संज्ञितायां तु ‘त्वाऽऽक्षितः’—इति सावग्रहपाठः श्रूयते । तथाचावगम्यते
बङ्गकपदकारस्य शाकल्यस्यैर्नात्र त्विधेरूप मियु मिति । एवञ्चानयो-
विरोधः स्फुटम् । नूनं मवगतश्चैव विरोधस्तेनापि वेदार्यपट्टना ; अत
एन’मुपद मुक्तम्—‘नान्यथार्थ उपपद्यते’—इति । ‘अन्यथा’ पदकारणये ‘त्वा
ऽऽक्षितः’—इत्यवग्रहानुशोधतः त्विधेरूप भिद मिति स्वीकाराभावे इति च
तद्भावः । एतच्च प्रौढितादमात्रम् ; सायणाचार्येण तु पदकारमन मनुस्य
कृत एव हि त्वेषित इति पदस्य ‘त्वया प्रेषितः’—इत्यय मर्थ्याऽसकत् ।
वस्तुतोऽस्माभिः सर्वत्र तथैवार्थः कल्पनीयो यथा न विरुध्येत पदपाठः !
अर्थि पदपाठ मवमत्यार्थकरणन्तु साहस मेवेत्यत्र कास्ति वक्तव्यता ।

एव मनुक्रमणीकारस्य शौनकस्य, कल्पकारस्याश्वलायनस्य च मतविरुद्ध
भिद् प्रतीकोपादान मपि लक्ष्यते । तद्यथा—आचष्ट आसा मिति
निरुक्तोदाहृतनिगमस्य व्याख्यानाय अभि वो देवी मिति प्रतीकोपादानं
तद्याख्यानं च द्रष्टव्यं मत्कृतया टीप्यन्या सहैव (३ भा० १६८ ए०, †) ।

स्वस्य वैज्ञानिकज्ञानाभावोऽपि द्योतितोऽत्र वङ्गत्र । तद्यथा—‘वि-
कृतज्योतिष्कः’—इतिनैरुक्तपदस्य व्याख्यान मुक्तम्—“तद्धि तस्य विकृतं
ज्योतिः, शीतत्वात् ; इतराणि उष्णानि ज्योतीषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य
(३ भा० ६६ ए०)”—इति । स्वभावस्यान्यथाभाव एवोच्यते विकारो नाम
लोकैः ; तद्यदि हि पूर्वं मुष्ण मनन्तरं चन्द्रमः-सम्बन्धात् शीत मिति
स्याद् विज्ञानवेद्यं चान्द्रमसं ज्योतिः, तर्ह्यवोपपद्येत चन्द्रवाचकस्य ‘वृकः’
—इतिपदस्य यास्कीयं निर्वचनं ‘विकृतज्योतिष्कः’—इति । स्वभावशीतस्य
तु विकृतत्व मेव किन्नामेति संशयोऽपि नोद्भूतः किमु दुर्गाचार्यस्य ? ।

एवं यदा पौराणिकाख्यानघनघटाभिराच्छन्नं वैदिकं ज्योतिः, तादृशे
एव निविडान्धकारग्रन्ते भारते दतोऽयं जातो दुर्गाचार्यः, ततोऽपीह
ऋष्वर्थायां मूलाभिप्रायविरुद्धानि मूलासम्बद्धानि च बहून्याख्यानानि
दृश्यन्ते । तत्र, मूलाभिप्रायविरुद्धं यथा—“एव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां

मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"—इति नैसर्गतस्य व्याख्यानशेषे "मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति, न तु कर्तार इत्यभिप्रायः (३ भा० ३०६ पृ०)"—इति । न चाय मभि-
प्रायो मुत्कृतो यास्कस्येति गम्यते । तत्त्वतस्तु अतिर्दृष्टकालिकाना
मतिप्राचीनानां यस्यादीनां दृष्ट इति, युगारम्भकालिकानां प्राचीनानां
प्रोक्त इति, मध्यकालिकानां मनतिप्राचीनानां भयननीयानाञ्च कृत इति
व्यवहारः समर्थ एव । मन्त्रासम्बद्धानि च यथा—“सप्त सिन्धुन्, स्यन्दना
आकाशनदीः, एता च इला चैश्वभाद्याः (३ भा० ४४३ पृ०)"—इति ।
किञ्च "समारोहणे = उदयगिरौ"—इत्यादि (४ भा० १०२ पृ०) व्या-
ख्यानन्तु ततोऽप्यधिकं विधिचमः तथा "इह क्रयं चन्द्रमा मध्यस्थानः"—
इति स्तारञ्चविचारस्य समाधानमपि (४ भा० १७२ पृ०) ।

एवमपि यास्कौयवचनव्याख्यानानुरोधतः तस्य बहुत्रावितथवादित्व
मपीह व्यन्यते । तद्यथा देवतानां माकारविचारप्रकरणे—"तदाङ्गः नैतदस्ति
यद्देवासुरम्"—इति । × × × तद्यथा—अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी,
चन्द्रमाः—इति । प्रत्यक्तत एतान्यपुरुषप्रकाराणि, इत्येतेषां मतोऽन्यथा-
भ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् । न चैतदियम् । तस्मादपुरुषविधा अग्रादयः,
तस्मान्मान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये किञ्चि-
दाकारिणः किञ्चिदनाकारिणः इति, तथैव देवतानां मपीह न्यायः ।
तस्मादपुरुषविधा इति (३ भा० ३३६ पृ०)"—इति । एतेन अग्राद्यन्तः-
पुरुषरूपकल्पन मप्यपान्त मिति स्फुटम् । एवं भगवता यास्कोन पृथिव्याः
वह्निःप्रभाशून्यत्वं वर्णितम्—“अपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं
गतभासं वा (३ भा० २७८)"—इति । ततश्च दुर्गाचार्येण कृष्णच्छाया
भवति पृथिवीत्ववगतम् (३ भा० २८० पृ०) । तत एव पौराणिकवर्णितं
राहोर्गर्गसि सूर्यस्य ग्रहण मित्यपि तस्याभ्रहा विदितम् ।

परमन्तःसारशून्यो वंशतरुस्रन्दनवनस्थोऽपि न कथं मपि चन्दनायते !
दुर्गाचार्यः खलु देवतानां मपुरुषविधत्वं व्याख्यायाप्यनुपद मनुससारैव
पौराणिकमतम् "परे तु (३ भा० ३४२ पृ०)"—इत्यादिना । अहो काल

देवराजदुर्गाचार्ययोः कौ जीवितममयौ ?

प्रभावज्ञो मतिविभ्रमः ! वेदाङ्गग्रन्थकसुर्भगवतो यास्काभ्यापि मतं खर्वीकसुं मिच्छत्ययम् !! एव मगस्त्यजन्मव्याख्यानादावपि पौराणिकाभ्यां मेवानु-
सृष्टम् ; न तु तत्त्वं व्याख्यात मेतेन ।

क्वचिदिह व्याकरणप्रक्रियाभ्यां मध्यपरिस्कृतम् । तद्यथा—‘अस्मे’-
इति नैगमपदव्याख्यानायोक्तो भगवता यास्केन ‘अस्मे ते बन्धुः’-इत्यादिः
खण्डः । तत्र अस्मच्छब्दात् प्रथमादीनां सर्वासा मेव विभक्तीनां बहुवच-
नाना ‘जस्-शस्-भिस्-भ्यस्-भ्यस्-आम्-सुप्’-इत्येतेषां स्थाने “सुपां सुनुक्-
पूर्वसवर्णाच्छेद्याद्वाद्यायाजानः”-इति (७. १. ३६) पाणिनीयेन सूत्रेण श्रे-
यादेश एवेष्टः । तथाच ‘अस्मे’-इत्येकस्यैव पदस्य वयम्, अस्मान्, अस्मा-
भिः, अस्मभ्यम्, अस्मत्, अस्माकम्, अस्मासु-इति सप्तविधा एवार्था
भवितु मर्हन्ति, भवन्ति च यथास्थानं यथानुगम मित्येव मूलतात्पर्यम् ।
परं दुर्गाचार्येण त्वेषा त्रैयकरणप्रक्रिया नैव तत्र कगठरवेणोद्घोषिता ; अपि
तुक्तं “ ‘अस्मे’-इत्यस्य ‘वयम्’-इत्येवमथमथा विपरिणाम उपपद्यते”-
इत्येवमादि (३ भा० १६३ १६७ ए०) ।

क्वचिच्चैह पाठकभ्रामिकोक्तिश्च लक्ष्यते । तद्यथा—‘इह तूत्तमः (४ भा०
३०२ ए०)’-इत्युक्तिभ्रामयत्वेव पाठकान् मध्यमस्याप्यन्वेषणाय ।

क्वचित्तस्य नामविभ्रमावर्त्तमप्रता च परिदृश्यते, या खल्विदानीन्तनाना
मल्पधियां तु का कथा, आसीत् सर्वानुक्रमणीवृत्तिकारषड्गृह्णिव्यादेरपि ।
तद्यथा—“वसिष्ठस्येद मार्षम्, यद्भदस्वात्र प्रयोगः—‘उतासि’-इति :
तदेतद्विरुद्धार्थं सुपलक्ष्यते ?”-इति (३ भा० ७८ ए०) । अहो कौञ्च
विरोधः ? वसिष्ठस्य सहस्रतमपुरुषोऽपि हि किं नोच्येत वसिष्ठ इति !
वस्तुतो वसिष्ठ इति गोत्रनामैव ; न तु व्यक्तिनामः पुरासीत् गोत्रनामत
एव प्रार्यः सर्वव्यवहारः ; यथाद्यापि दृश्यते यूरोपीयसभ्यानाम् ।

क्वचिदिह यास्कप्रदर्शितनिगमार्थस्य चान्वेषणीयतोपदिष्टा । तद्यथा
—“दयमानोऽड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुतं दोषाया मबो-
धयत् । मृग्योऽत्र शेषः (२ भा० ४३५ ए०)”-इति । नून मिह उक्ताति-

रिक्तस्यार्थस्यैव मृग्यतोपदिश्यते ; तच्चनुचितं वृत्तिक्रताम् । किञ्चात्र
 'दयमानोऽङ्गीयमानः'-इत्यमुद्रपाठस्तु स्याल्लेखकप्रमादत्र एव ; 'दयमान
 उङ्गीयमानः'-इत्येवम्याठेनैव भवितव्यम् ; परमिह 'दोषायाम्'-इत्यपि
 पाठः किं लिपिकरप्रमादादेव सम्पन्नः ? न हि 'दोषा'-इत्यव्ययस्य युज्यते
 तथाविधं रूपम् ।

निगमान्वेषणीयता तु ब्रह्मत्रैवोपदिष्टा । तद्यथा—“जामिगब्दस्य
 (अतिरेकार्थस्य) पर्य्ययो निगमः”-इति, ततः “गतस्य (वालिगार्थस्य)
 अपि पर्य्ययो निगमः”-इति च (२ भा० २६१ पृ०) । जामिगब्दस्यातिरेक-
 वालिगार्थयोर्मन्त्रात्मनिगमप्रदर्शने देवराजोऽप्यभवत्समर्थ इव (१ भा०
 ४०० पृ०) । सायणाभाष्यदर्शिनो वयन्त्वतिरेकवाचिनस्तस्य निगममपि
 पश्याम एव—“जामि ब्रुवत आद्यधम् (ऋ० सं० पृ. ८. ३.)”-इति ।
 'जामि, अतिरेकनामेतत्'-इत्यादि हि तत्र सायणीयं भाष्यम् ।

वस्तुतस्तु नैप्रगटुकव्याख्यानमेवास्यामोन्निसमसङ्गहे मुख्यमवलम्बनमिति
 च प्रतीयते ; तत्र हि येषां पदानां निगमानैव विद्यन्ते, इहापि न तेषां
 त उपलभ्यन्ते ; अपि तत्र खलु येषां पदानां ये च यथा च निगमाः
 प्रदर्शिता देवराजेन, प्रायस्त एव तथैवेह च दृश्यन्ते । तद्यथा—तत्र
 क्रोधनामसु पठितस्य हरइतिनैप्रगटुकपदस्य 'निगमोऽन्वेषणीयः'-इति
 व्याख्यानमुपसंहृतं देवराजेन (१ भा० २३४ पृ०) ; तथैह क्रोधनामनिरुक्त-
 व्याख्यानावसरे दुर्गाचार्येणापि तन्निगमो नैवादर्शितः (२ भा० २८६ पृ०) ।
 परं सायणीयमः व्यसाहित्यात्त्वस्माभिरवगम्यते एव क्रोधवाचिनोऽपि हरः-
 षण्डस्य निगमः—“अवयाता हरसो देव्यस्य”-इति (ऋ० सं. ६. ४. ११.
 २. । अथ० सं० २. २. २.) । “त्वं 'देव्यस्य' 'हरसः' क्रोधस्य 'अवयाता'
 पृथक्कर्त्ता”-इति हि तत्र सायणीयं भाष्यम् । एतन्तस्यैव हरःषण्डस्य
 ज्योतिर्दिनार्थयोः क्रमात् यौ निगमौ प्रदर्शितौ देवराजेन, तावेव ऋज्व-
 र्थाया मपि ; किञ्च अमृगर्थे यथा मन्त्रात्मनिगमान्नामः सूचितो
 देवराजेन, ऋज्वर्थाया मपि तथैव ; अहो तत्रैव ततस्त्रोक्तं देवराजेन

‘उदकलोकाचिनिगमौ पर्येष्या’—इति, तत एवानन्यगत्या दुर्गाचार्य्या-
पीह मौन मेवावलम्बितम् (१भा० ३६८ पृ०, २भा० ४५० पृ०) । तथाचाव-
गम्यतेऽस्य वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्यापि वेदविद्या प्रायोऽस्माक मिवासम्पूर्णा-
वार्सादिति । हन्तास्मादृशाना मर्द्धशिक्षितानान्वेतादृशमहार्हवैदिकग्रन्थ-
व्याख्याने प्रवृत्तिर्विहम्बनायैवेत्यनं पक्षव्रितेनेति शम् ॥

अथेदं निरुक्तालोचन मुपसंहारमिह किञ्चिद् वचिम् । सर्वत्रैव ग्रन्थ-
कालनिर्णये कर्त्तव्य मेतत्,—प्राचीनार्याणां गोत्रनाम्ना मेव व्यवहार
आसीन्न पुनर्व्यक्तिनाम्ना मिति; यथाद्यापि दृश्यते इंग्लण्डीयादीनां तथा
सपिटनामनामव्यवहारो दाक्षिणात्यानां भारतीयाना मपि । अतएव
व्यासाश्रलायनपाणिनिशौनकयास्कादीनां बडत्वात् तत्तत्कालेष्ववश्यम्भार्या
पौर्वापर्यविभ्रमो भवत्येव । षड्गुरुशिष्यादयोऽपि प्रायः सर्वे तद्विभ्रमा-
वर्त्तमन्ना एवासन्; अत्रैव पूर्वं मयापि यत् खीकृतं प्रातिशाख्यादीना
मेककर्त्तकत्वम् “नात्र वादं पश्यामः (अ पृ०)”—इति, तदपि तादृश-
भ्रमादेव । तत्त्वतो वृहद्देवताज्ञानकान्तु प्रातिशाख्यकृतः शौनकात्,
निरुक्तकृतो यास्काच्च बडवरः; तत्र बडत्रैव नतयोर्नामोक्तेखदर्शनात् ।
तथाहि—

“पद मेकं समादाय द्विधा कृत्वा निरुक्तवान् ।

पुरुषादः पदं यास्को वृत्तेवृत्ते इति त्वृचि ॥”—इति ।

दृश्यते चैव मेवात्र यास्कीये निरुक्ते ‘पुरुषानदनाय’—इति ।

तथा. "काञ्चीवतं सर्वं मिति भगवानाह शौनकः ।"—इति* ।

लभ्यते चैव मेव शौनकीयानुक्रमणिकातोऽपि† ।

न हि कोऽपि विद्वांसं भगवानिति वक्तुं मुत्सहेतेति नूनं अनुक्रमणी-
कच्छौनको बृहदेवताकच्छौनकात् प्राचीन इत्यवतिष्ठते; तथा च घट्ट-
गुरुशिष्यकृतः 'शौनकीया दश ग्रन्थाः'—इति सिद्धान्तः कथं न विलोनी
ननुमध्यस्थमस्मीलोदवदिति संधीभिरेव विभाव्य मिति दिक् ।

एवं पाटलाविजय-जम्बूवतीविजय-काव्ययोः प्रणेता पाणिनिः, व्याकरण-
सूत्रप्रणेताः पाणिनेराचार्यान् अन्यो वदपरभवश्च; न हि व्याकरणाचार्यस्य
पाणिनेः रचनायां व्याकरणाशुद्धिः सम्भवेद्वाभ. नापि हि महाभाष्यकृतान-
ङ्गलिकालपर्यन्ताविर्भूतेन केनचिद् वैयाकरणेन प्रयुक्तं किमपि पदं मशुद्ध
मिति गगदितुं शक्यते तत्परजातेः कालिदासादिभिश्च प्रयोगपदभिः आस्त
च व्याकरणाशुद्धिदोषः पाटलाविजये; उदाहृतश्च स कदत्कृतकाव्यान्-
दाग्टीकाकृता नेमिसाधुना च्युतसंस्मृतिदोषोदाहरणप्रसङ्गे 'मन्यावधुं
गृह्य कर्णेण'—इति । तत्र गृह्येति वक्तव्ये गृह्येति प्रयोग एवाशुद्धः ।
अथेदं विचार्यम्;—अथोपसंभूतस्य, मन्देश्वरप्रसादात्तत्रव्याकरण-
विद्यस्य, सिद्धवाग्बिभवस्य, व्याकरणस्यशुद्धस्य पाणिनेर्व्याकरणाशुद्धि
यथापि सम्भवेत् किमु? उत यदि गृह्येति पदं तेनैव पाणिनिना प्रयुक्तं
स्यात्, नहि तत्प्रयोगबलादेव साध्विति कथं न मन्येत; प्रयोगा अपि हि
पाणिनि-काव्यायन-पतञ्जलीनां साधुत्वनियामका भवन्त्येवैत्युक्तीक्रियत एव
सर्वैः । तदेवं, यतः खलु गृह्येति पदं न कोऽपि साधु मन्यते; अतएव
ज्ञायते नैदं व्याकरणाचार्येण तेन पाणिनिना प्रयुक्तम्, न च पतञ्जलिपूर्वका-
लीनेनापि केनचिदिति । वस्तुतः पाणिनिः खलु महाकवेर्बाल्मीकिश्च वद-
पूर्वभवः; बाल्मीकीयाद्रामायणात् पूर्वं सूत्रकाल एवासीत्, तदोपनाद्यादि-
वृत्तानां कथा तु दूरपराहता स्यात्, आनुशुभेनापि च्छन्दमा कश्चिन्नौ-
किको ग्रन्थो रचितो न वेति महान् संशय एवेति ।

अथेह विदुषः सानुनय मभ्यर्धये ।—अतिप्राचीनग्रन्थानां कालनिर्णये
 वज्रत्र विद्वांसोऽपि भ्रान्ता इवोपलभ्यन्ते, तन्मादृशस्योक्तेर्भ्रमविष्टमिदमेतत्त्वं
 कान्ति वक्तव्यतेति सम्भाव्यत एवात्र भ्रमबाहुल्यम्; पर मेतदाद्यन्तं सर्वं
 मेव धीमद्भिर्धर्येणानुकम्पानयनाञ्जलैस्खालोचयितव्यम्; आर्यभाषयोपनिबद्ध
 मिदं नूतन मिति वा, आवर्जनाराशितोऽपि किञ्चिद् ग्रहणीयं क्वचिल्लभ्यत
 इति निश्चिद्यैव वेति । अपि चेह व्याकरणाशुद्धिश्च सम्भाव्यते; सर्वदा
 वैदिकग्रन्थालोककस्य श्रोत्रियस्योक्तावकामतोऽपि क्वान्दसपदप्रयोगस्या-
 वश्यम्भावितयान्यत्र महार्हग्रन्थेष्वपि तथा दृष्टत्वात् । अतएवोक्तं केन
 चिदलौकिकप्रयोगनिपुणेन कविना—

“गुरुनटदेवज्जभिषक्क्रोत्रियमुखगङ्गराशि यदि न स्युः ।

व्याकरणभीता अपशब्दमृगाः क्व विचरेयुः ॥”—इति ।

(सुभाषितावलिः १६०१)

कलिकाता ।

संवत् १९४८ ।

श्री० १८९१ ।

अहमपि श्रोत्रियः,

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(काश्यप-चट्टोपाध्याय-भट्टाचार्य-आवसथान्वयः.

सामश्रमीतिलब्धोपनाम, सामगाचार्य इति प्रसिद्धश्च.

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 539, 540, 551, 568, 589, and 583

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES

EDITED BY

PANĐIT SATYAVRATA SĀMASRAMI.

VOL. III.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. J. THOMAS, EAST INDIA MISSION PRESS.

1886

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

अम्बुमार्गाश्रमवासि-भगवद्गर्गाचार्य-विरचितया

ऋज्वर्याख्यटीकया महितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्रममाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्याधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

तृतीयो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाग्निप्रसन्नमिश्रन्धने मद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०८ ॥

अथ पञ्चमादि-चतुरध्यायानां सूची ।

अध्यायः	विषयः	पृ.
प्रथमः पञ्चमाध्यायः	... (देवगमव्याख्या)	१
प्रथमः पादः	... (सू. ४, २, १—३३)	..
द्वितीयः पादः	... (सू. ४, २, ३४—४६)	४३
तृतीयः पादः	... (सू. ४, २, ४७—६४)	७३
चतुर्थः पादः	... (सू. ४, २, ६५—८५)	८८
द्वितीयः पञ्चमाध्यायः	... (देवगमव्याख्या)	१२८
प्रथमः पादः	... (सू. ४, ३, १—२२)	..
द्वितीयः पादः	... (सू. ४, ३, २३—४१)	१५३
तृतीयः पादः	... (सू. ४, ३, ४२—६०)	१८१
चतुर्थः पादः	... (सू. ४, ३, ६१—१००)	२०८
पञ्चमः पादः	... (सू. ४, ३, १०१—११६)	२३८
षष्ठः पादः	... (सू. ४, ३, ११७—१३२)	२६१
तृतीयः षष्ठमाध्यायः	... (देवतव्याख्या)	२८५
प्रथमः पादः	... (देवतपरिचयः)	..
द्वितीयः पादः	... (देवतमन्त्रादिनिर्णयः)	३२०
तृतीयः पादः	... (देवतभक्त्यादिनिर्णयः)	३४४
चतुर्थः पादः	... (दे० ५, १, १ अग्निः)	३७८
पञ्चमः पादः	... (दे० ५, १, २ जातवेदाः)	३८३
षष्ठः पादः	... (दे० ५, १, ३ वैश्वानरः)	३८८
सप्तमः पादः	... (दे० ..)	४१५
चतुर्थः षष्ठमाध्यायः	... (अत्रैवाप्रोच्यार्या च)	४३८
प्रथमः पादः	... (दे० ५, २, १ द्रविणादाः)	..
द्वितीयः पादः	... (दे० ५, २, २—११)	४५६
तृतीयः पादः	... (दे० ५, २, १२—१३)	४८५

अष्टसाध्यायस्य,—

प्रथमं पादं	४ (१—४)	=	३ (१—३)
द्वितीयं पादं	१० (५—१६)	=	१० (४—१५)
तृतीयं पादं	९ (१७—२६)	=	९ (१६—२२)
मङ्गलमया	२३ अद्योविंशतिः	=	२० द्वाविंशतिः।

अथ अकारादिवर्णाक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।

प्रतीकं	४	५	६	७
अग्निं जगत् दाधितिभिः	५	२	५(१०)	५५
अग्निः पूर्वभिर्भृषिभिर्गोद्यौ	७	४	३(१६)	३८४
अग्निं मतिं पुनोक्षितं	७	४	२(१५)	३८३
अजं ह्यवोदशिनानां	५	४	३-२१)	२०२
अञ्जन्ति त्वा मश्वरे देवयन्तो	८	३	३(१८)	४८६
अथ यान्तेनान्योत्तमिकानि	७	६	८(-२३-)	४२२
अथाकरचिन्तनं देवतानां	७	२	२(६)	३३२
अथान् अप्रियं	८	२	२(४)	४५६
अथातो देवतं	७	१	१	२८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	७	४	२(१४)	३७८
अथादित्याद्दुदौचिप्रथमममावृत्तं	७	६	७(-२३-)	४०६
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	६	५(-२३-)	४०५
अथाष्यष्टौ द्वन्द्वानि	७	१	५(-४)	३२३
अथंतानौन्द्रभक्तौन्यन्तरिचलोका	७	३	३(१०)	३५२
अथंतान्यादित्यभक्तौन्यसौ लोकं	७	३	४(१२—)	३६०
अधिगर्मन्तो मवति	५	२	७(-११)	६०

सप्तप्रतीकाः	...	...	...	ब०	पा०	ब०	इ०
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	...	...	...	७	२	१(५)	३२०
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	...	...	...	७	३	१(८)	३४४
तुञ्चेतुञ्चे य उत्तरे	...	...	...	६	४	३(१८)	२२०
तुविचं ते सुकृतं	...	...	...	६	६	५(३३)	२०६
त्व मग्ने शुभिस्त्व०	...	...	...	६	१	१(१—)	१२८
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि	...	...	...	८	३	४(१८)	४८८
दैव्या होतारा प्रथमा	...	...	...	८	२	८(१२)	४०६
द्रविषोदाः कस्माद्	...	...	...	८	१	१	४३८
द्रविषोदा द्रविषो	...	...	...	८	१	२(२—)	४४०
धेतुं न इयं पिन्वत †	...	...	...	६	५	-५(२८)	२५५
न पापायो मनामहे †	...	...	...	६	५	-२(२५)	२४६
न यस्य सावाष्टयिवी	...	...	...	५	१	३	१८
नराग्रंथस्य महिमान मेवा०	...	...	...	८	२	४(७)	४६६
निराविषद् गिरिभ्य आ	...	...	...	६	६	६(३४)	२७७
नि यद् वृषधि	...	...	...	५	३	४(१६)	८७
पत्नीवन्तः सुता इम०	...	...	...	५	३	६(१८)	८४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश् †	...	...	...	७	१	-३(३)	२८६
पविचं पुनातेः	...	...	...	५	२	१(६)	४३
पुरु ता दशान्	...	...	...	५	२	२(७)	४७
पूषा तेतश्चावयतु	...	...	...	७	३	२(८)	३५०
पृथक् प्राथम् प्रथमा	...	...	...	५	४	७(२५)	११५
प्र तप्ते अग्ने	...	...	...	५	२	४(८)	५२
प्र गुणं ज्ञातवेदस मयं	...	...	...	७	५	३(२०)	३८४
प्र नू महिर्त्वं वृषभस्य वीचं	...	...	...	७	६	३(२३—)	४०१
प्रयाजाग्ने अनुवाजाश्च	...	...	...	८	३	७(२२)	४८७
प्र वारुणे सुप्रथा	...	...	...	५	४	१०(२८)	१२३

शब्दप्रतीकाः	...	...	...	ब०	पा०	ब०	इ०
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो	...	...	...	६	३	७(१६)	२०३
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	...	...	...	* ८	२	६(८)	४००
प्रीणीताम्बान् हितं जयाय	...	...	...	५	४	८(२६)	११८
बतो बतासि यम	...	...	...	६	५	५(२८, २८-)	२५४
दृहती परिवर्हणात्*	...	...	...	७	३	८—(२२)	३७०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि क्वादनात्	...	...	...	७	३	६(१२—)	२६७
मा त्वा सोमस्य गल्दया	...	...	...	६	५	२-(२४)	२४४
मा नः समस्य दूव्यः	...	...	...	५	४	५(२३)	१०८
मूर्द्धा भुवो भवति	...	...	...	७	७	५(२७)	४२७
मेघन्तु ते वज्रयो	...	...	...	८	१	४(२)	४५३
य इन्द्राग्नी सुतेषु	...	...	...	५	४	४(२२)	१०५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	...	...	...	८	२	११(१४)	४८०
यथा वदेते अवरः परस्य	...	...	...	७	७	८(३०)	४२२
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो*	...	...	...	७	१	३-(२, ३)	२८५
यदा ते मर्त्ता अन्तु*	...	...	...	६	२	५—(८)	१७४
यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो	...	...	...	७	७	७(२८)	४३०
यवं दृक्केणाश्विना वपन्तेषं	...	...	...	६	५	३(२६)	२४८
यावन्मात्र सुषसो न प्रतौकं	...	...	...	७	७	८(३१)	४३४
यो अस्मै प्रंस उत वा	...	...	...	६	४	४(१८)	२२१
वमस्यतिर्व्याख्यात०	...	...	...	८	३	१(१६)	४८५
वमस्यते रश्मनया निधूय	...	...	...	८	३	५(२०)	४८०
वराहो मेघो भवति	...	...	...	५	१	४(४—)	२७
वामं वामं त आदुरे	...	...	...	६	६	३(३१)	२६७
दृक्कश्चक्रमा भवति	...	...	...	५	४	१(२०)	८८
वैश्वानरः कक्षाद्	...	...	...	७	६	१(२१)	३८८
वैश्वानरस्य सुमती खाम	...	...	...	७	६	२(२२)	३८८

अथप्रतीकाः	...	...	...	च०	पा०	ख०	इ०
त्रैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०*	...	...	...	७	७	२(—२४)	४१८
व्यसखतीर्हविषा वि अयन्तां	...	...	...	८	९	७(१०)	४७२
आयन्त इव सूर्यं	...	...	...	६	९	४(८—)	१७१
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्	...	...	...	५	३	३(१५)	८८
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	...	...	...	८	३	६(२१)	४८४
समान मेतदुदक०*	...	...	...	७	६	८(—२३)	४१४
समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे	...	...	...	८	९	२(५)	४५८
सच्चि मविन्दश्चरणे नदीनाम्	...	...	...	५	१	१	१
सुगुरसत्	...	...	...	५	३	७(१८)	८६
सुदेवो असि वरुण	...	...	...	५	४	८(२७)	१२१
सप्रः सर्पणादिद् मपीतरत्	...	...	...	६	४	१(१७—)	२०८
सोमानं खरुषं कृणुहि	...	...	...	६	३	१(१०)	१८१
स्तिया आपो भवन्ति*	...	...	...	६	४	२(—१७)	२१५
सोमेन हि दिवि देवाषो	...	...	...	७	७	६(२८)	४२८
सूरं राधः प्रताम्यं*	...	...	...	६	४	८(—२२)	२३७
खसराण्यहानि भवन्ति*	...	...	...	५	१	५(—४)	३२
हविषा जारो अपां	...	...	...	५	४	६(२४)	११२
हविष्यास्त मजरं खर्विदि	...	...	...	७	७	३(२५)	४२३
हिमेतामो अध्वरं	...	...	...	६	४	७(२२—)	२३२
हिमेनाग्निं प्रंस मवारयेथां	...	...	...	६	६	८(३६)	२८०

इत्यादिवाङ्मः सर्वेषुसकसकताः, पादाङ्गात् क-प्रवृत्तिपुस्तकविरवा अपि क-प्रवृत्ति-
पुस्तकसकताः, अथाङ्गात् तथेवाय मुद्रिताखरवेच प्रदर्शिताः ; यन्मौषिकानार्वातासु ते
क-प्रवृत्तिपुस्तकानुनभेदोपिका । * रतचिह्नितप्रतीकाः प्रत्यक्षायावसाजनुतप्रतीक-
सङ्कल्पनाविरवाः । † रतचिह्नेन च तस्य प्रतीकने क-प्रवृत्तिपुस्तकाना मेव कल्पति-
र्षिष्या । (—२२—) अङ्गोभयत र्वेतचिह्नेन तस्यङ्गात्कसकस्य तथानारब्धम सप्तमग्निमस
मोक्षम् । (—२१—) अङ्गोभयवेतचिह्नेन तस्य तथानारब्धम मेव, तथा (११—) अङ्गा-
नास्यवेतचिह्नेन तस्य तथासप्तमग्निमसति ।

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

पदम्	श्लोकं	पदम्	श्लोकं
अंशम्	५०। ८	अजरम्	४९९। ९
अंसचक्रोश्चम्	११८। ४	अजासः	१४४। ६
अंसचम्	११५। १०	अजीगः	१०४। १६
अंसतिः	१०८। १०	अजीजनम्	४९८। ९
अंसत्वम्	१५१। ८	अजोहवीत्	१०९। १
अंस्रः	१५१। ६	अञ्जलि	४८६। १५
अंस्रणम्	१५१। ६	अब्जः	१९०। १२
अह्नयोत्	१८। १०. ११५। ८	अनसामि	६०। ६
अह्नयत	११५। १२	अतिक्रामकाः	१८५। ६
अह्नोः	११९। १०	अतिथिदेवत्यम्	२००। २
अह्नः	११०। ८	अत्याः	१८। १२
अह्नत्वम्	११२	अदमकः	१६०। १०
अह्नत्ते	१८६। १२	अदे ताः	२००। ४
अह्नाः	१८। ११	अधिराजः	४४०। २
अहितयः	५०। ६	अधायनम्	१४०। १
अहितम्	५०। ६	अधेयवा	१५५। १४
अह्नयत	४९४। १८	अधिरुः	१०। १५, १०. ६१। १.
अग्निः	२०८। २—	अध्वरे	१८८। १४
अग्निवर्मे	२४४। ०	अध्वर्युः	२९०। १४
अग्निवर्मेवा	४१९। ९	अध्वो	१२८। १६. १४०। १
अग्निभस्मीनि	२४४। २	अध्वरातिः	१२८। १५
अग्नी	२८४। १५	अध्वप्रवः	१६९। १२
अपम्	१२०। ८ १०२। ५	अध्ववायम्	१८२। ५
अपवीः	२०८। २	अनादिदेवता	२०६। १८
अपिया	१०२। २	अनार्थविवाहः	१०२। १
अपयम्	१८२। १	अनित्यदर्शनम्	१८। ५
अपयसम्	१८२। १६	अनिर्यचनम्	४१८। १५
अपायतः	११०। ४	अनुस्यपति	१५५। ८
अपुत्रः	१९४। ०	अनुदात्तप्रकृति	११०। १
अपु	८९। ११	अनुदात्ताः	४८०। २, ६, ०, ५, १०, ११.
अपेतमामि	२२८। १४	अनुशेषनम्	२०२। ६
अप्य	१९४। ५		

पदम्	पृ०पं०	पदम्	पृ०पं०
अनुष्टुप्	११८। १५	अराधि	११२। १
अनुसृ	१८। ११	अरिः	४०। ११, १२
अन्तरिक्षस्थानः	११०। ११	... ..	१०। ११
अन्तः	१। ११	अरेवुपीके... ..	१११। १
अन्तः (स)	१। १४	अर्कः	११। ११, १२, १३। १
अन्तः (ः)	१। ११	अर्कम्	११। १
अपः (स)	४१०। १४	अर्कः	१४०। ४
अपरम्	४१०। ११, १२, १३	अर्कः... ..	१५५। १०
अपाकः	४१०। ११	अर्कम्	४१०। १०
अपाते	१११। ११	अर्कवेधिनो	१०४। ३
अपिञ्जत्	४००। ११	अर्कः	४१ १०. ५२। १
अपुत्रपविधाः	११८। ११	अयंता	११०। १५
अप्रतिबन्धुताः	१०१। १०	असक्षीः	१११। ११
अथा	१०५। १०	असालक्षः	११५। ११
अथः	०३। ११, १२	अवतः	१११। ११
अथराः	०३। ११	अवच्छयाः	१४। ११
अभरत्	४१४। १०	अवधेत्	४०१। ११
अभिधेतम्	१५१। ११	अवयुजम्	०१। १०
अभिधीः	१११। १०	अवीराम्	११८। ११
अभूत्	१०१। ११	अञ्जाति	१८। ११
अभ्यर्चयन्ता	१५५। १०	अश्लेषजम्	१११। ११
अभ्यापादम्	४१५। १०	अश्लेषः	१११। ११
अभ्ये	१११। ११	अश्लेषोः	४४०। १०
अभ्यतिः	१०५। ११	अश्रवम्	१०८। १०
अभ्यसः	१११। ११	अश्रिमद्	१११। १५
अभ्यसम्	१। १५	अश्लीलम्	१११। १५
अभ्यसाम्	१०४। १५	अश्विनाः (परिषयः)	१०१। ११
अभ्या	१। ११	असज्जाम्	१५५। ११
अभिमः	१०१। १४	असभ्यभासनात्	१०। ११
अभिमत्	५१। ११	असयन्तो	१। १०
अभीमा	१०५। १४	असामि	१४०। १४
अभ्या	१५। १४	असिन्वतो	१४४। १४
अभ्यु	१०५। ११	असुसमाप्तः	१५५। १०, १०१। ११
अभ्युक्	११८। १४	असुसमाप्तम्	१४०। ५
अरवी	५५। १०	असुतो	११८। ११
अराधसम्	११। १०	असुधोक	११८। ११

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
अक्षयः	११८ । ११	आकृतिः	११० । १०
अक्षयः	११ । १	आधयः	१११ । ११
अक्षे	१११ । १-०	आधात्मिकाः	१११ । १
अक्षरार्थः	११८ । ११	आधात्मिकाः	१११ । १
अक्षयः	१११ । ११	आध्यात्मिके	१११ । १५
अक्षयकम्	८० । ११	आनन्द	१०४ । १५
अक्षयः	८० । १०	आनुभव	१११ । ११
आ	१५ । १८	आपान्तमन्युः	११ । ११
आ	११ । १	आप्यम्	१११ । ११
आकारविज्ञानम्	१११ । ४	आप्रीदेवताः	४१४ । ८
आहारे	११५ । १	आप्रीद्विज्ञानि	४१० । १४
आप्यानम्	१०१ । १	आप्यायवचनान्	४११ । ०
आप्यानसमयः	१११ । १	आरितः	८० । १
आमधिता	८० । १	आरुहम्	११५ । १
आनम्	१० । ४	आर्यः (ईश्वरपुत्रः)	११८ । १०
आग्निमासदे	४०१ । १	आवह	१११ । १
आग्नेयम्	११५ । १	आवापिकामि	४११ । १४
आग्नेयाः ... ४१४ । १०	४१० । ४, ५, ११.	आविः	४११ । १
आहृतिः	४० । ४	आविद्याः	४११ । १
आहूयः	११ । १	आशाः	१११ । १, ०.
आचारः	१०० । १	आशिरम्	१०१ । १४. १०१ । १.
आचार्यः	१११ । १४	आशीः	१०१ । १४. १११ । १
आधिपत्या	१११ । ८	आशीर्वादः	१११ । १
आजुञ्जानः	४१८ । ०	आश्र	१११ । ८
आधिः	१०१ । १	आश्रयशक्तिः	१११ । ०
आधी	१०१ । ०	आश्रयः	४११ । १०
आत्	१०४ । १५	आश्रयधिकाः	१११ । १
आत्मजन्मानः	१११ । ११	आश्रयः	१११ । १
आत्मदेवताः	४१० । १०	इत् ४० । १४. ११८ । ११. १०८ । १५.	
आत्मा ... १११ । ८-११	४१० । ११	१०१ । १. ११५ । १. १५१ । ८.	
आवेयम्	४१० । १५	इतरेतरजन्माना	१११ । १०
दितेयम्	४११ । १	इतरेतरप्रकृतयः	१११ । ११
आदित्यकर्म	११० । ४	इत्या	१५ । ११. ११० । ११
आदित्यकर्मणा	४११ । ११	इतरम्	१८ । १०
आदित्यभक्तौ	११० । १.	इत्यः	११८ । ४

पदम्	शुभांशं	पदम्	शुभांशं
दशः	४५६ १०३१	उभयवर्षि	४८० १६
दशकर्म	२५२ ८	उभयविधाः	२२८ २१
दशपाणयु	४४० १०. ४४० ४	उभयवत्त	२२२ १२
दशमन्त्रीवि	२५२ ४	उभयवापि	४६६ १२
दशसचिभिः	८० ६	उभे	४८२ ०
दशैव	१८४ १६	उरावः	१०२ ४
दशः	४६६ १४	उरावः	२१० ८
दशा	४०८ १८	उरासभिः	१०२ ४
दशोविश्व	२२२ ८	उवत्ता	११० ४
दशितः	४६८ १२. ४८० ०	उवत्ततिः	११० ४
द्विः	४६६ १४	उवैश्री	०२ १०
द्विः	२८४ १२. ४६८	उर्विया	४०२ १०
द्वि	१२४	उत्तवम्	२०८ ८
द्वि	११५	उत्तनः	१८८ १४
द्वि	४४०	उत्तनाः	८४ ८
द्वि	२८२	उत्तिका	१८२ १२
उत	१६८ १०	उत्तसाजना	४०२ ४. ४०४ १६
उत	४० १	उत्तिका	२६८ १२
उत्तवर्षिः	२८६ १४	उत्तौपम्	२६८ १४
उत्तरि	४२४ १४	उत्तः	१८ १
उत्तवेजम्	४०८ ४	उत्तः	२२२ २. ४.
उत्तवि	२५५ ८	उत्त	४०२ २
उत्तारम्	२८० २	उत्तल्लनाः	४८० २
उत्तविप्रथमसमाहते	४०८ १६	उत्तल्लनाम्	४८० १
उत्ताना	२२० १४	उत्तर्वा	१० ४
उत्तु	१२० ४	उत्तर्वाः	४८२ २
उत्तु	२१५ १२	उत्तर्वाः	१०८ १५
उत्तु	४२४ ६	उत्तर्वाः	१६२ ४
उत्तप्रथिनी	२५४ १४. २५५ १२.	उत्तसंख्यिकी	२४४ ८
उत्तपि	२५५ १५	उत्तसाजः	४०२ १४
उत्तखोपाम	४६६ ८	उत्तसियम्	४२५ २
उत्तखो ४२४ १८. ४४२ ०. ४८०		उत्तसोपमः	२२८ १२
उत्तखे	४०४ १६	उत्तसोपम्	६६ १०
उत्तखितकम्	२२० १८	उत्तसोपी	६६ १६. ६० १

पदम्	प्र.पं०
पञ्जः	११८ । १९
पञ्जगीती	११८ । १९
पञ्चमिः	११८ । १९
पञ्च	११५ । १०
पञ्चतवः	४८० । १०
पञ्चतस्य ११९ । ०. ४९४ । १९.	४८८ । १९
पञ्चतादृशी	४८५ । १८
पञ्चतुषा	४८५ । १०
पञ्चतुदेवताः	४८० । १०
पञ्चतुषाजिबु	४४० । १८
पञ्चतेषु	४८० । १५
पञ्चद्वारः	१४४ । १०
पञ्चदुषी	१४४ । १९ १०९ । १५
पञ्चदृष्टा	१०९ । १९
पञ्चान्	४९४ । १९
पञ्चवीर्यम्	१०८ । १८
पञ्चवीर्ये	१०० । १५
पञ्चिपुष्पा	१० । ९
पञ्चान्वा	११९ । १०
रकम्	१८० । १०
रक्या	५९ । १४
रके	४८४ । १०
रधभावद्विद्	११९ । १९
रमम्	११४ । ९
रमा	११४ । ९
रयान्	११४ । १८
रेचर्वम्	४४९ । १९
रौजः	१०९ । १९. १४० । १५
रौजसा	१०९ । १९
रौदमम्	१०० । १८. १०९ । ९
रौमना	१०५ । ९
रौमासः	१०८ । १८

पदम्	प्र.पं०
रौतमिकादि	४९९ । १९
रौपमन्वकः	४०० । १०. ४९९ । १९. ४.
रौर्वेवाभाः	१८८ । १५
रौर्विद्यः	१८९ । १९
रौर्वधम्	१९४ । १८
रंसम्	४०८ । १९
रकुपु	१९८ । १४
रकीवान्	१८९ । १९
रक्यावान्	१८९ । १९
रकृद्विद्या	११९ । ९
रकवः	१९९ । १५
रकवतिः	१९९ । ४
रक्याय	१५९ । ९
रकम्	१५९ । ९
रकपयम्	१५० । १९
रकपनाः	१४४ । १५
रकपयम्	१९९ । १४
रकम्	४९९ । ९
रकरौ	१९८ । १८
रककृती	१९९ । १९. १९० । १०
रकमेजन्मानः	१९९ । १९
रकमेष्टयन्मानम्	१९० । १४
रकमेजानः	१९८ । १९
रकसाः	१५५ । १९
रकनयम्	१९५ । १९
रकनयः	१५९ । १८
रकस्यः	१९९ । ९
रकवितमस्य	१८० । ९
रककुदम्	१९८ । १०
रकपः	१९९ । ९
रकपुष्पा	५९ । १९
रकान्तकः	४५८ । १९.
४५४ । १५. ४९९ । ४. ४८५ । १९	
रकान्देवता	१०० । ९
रक्या	१५५ । १८

पदम्	प्र०।पं०	पदम्	प्र०।पं०
कारु	४७६।१७	क्रान्ता	२४८।१२
कालकर्षोपेतः	१६२।११	क्रयम्	१८०।४
काशिः	१२२।८	क्रव्यादे	१८२।१७
काष्ठाः	४०१।२४	क्रिदिर्दनी	२६२।१७
किः	२७८।३	क्रीतापतिम्	१७८।३
कितवः	१०६।१	क्ररम्	२४७।१४
किमीदिने	१८२।६	क्रीष्टकिः	४४०।६
कियेधाः	२२५।६	क्षणिः	१२८।८
कीकटाः	२७३।१	क्षयः	४८७।४
कीवतः	१४७।६	क्षयनाम्	५०।१८
कुटतेः	२६३।६	क्षरतिनिगमः	१८।१२
कुटस्थ	१२२।१०	क्षिथतिनिगमः	१८।१२
कुणाबम्	२२२।१७	क्षणास्य	१४६।१
कुत्सितार्षीयम्	४७।१८	क्षुम्पम्	८७।१२
कुञ्जः	२६८।१५	गणः	२८०।१७
कुबः	२३७।१४	गध्यतिः	८०।९
कुबडः (राजा)	२३७।१४	गध्यम्	८०।९
कुलम्	२३७।१६	गमनवेधिनौ	२७६।७
कुलिशः	२२४।१२	गवहान्	२८०।१२
कुम्भिकाः	२८८।८	गकथम्	२१४।८
कुरम्	२३७।१५	गन्दया	२४४।१२
कूलम्	१३२।१२	गन्दा	२४४।१५
कृबुदि	१८२।८	गायत्री	२६७।४
कृबुध्वम्	११८।१६	गार्ह्यमदम्	४८७।१५
कृमिः	१०५।११, १२	गिगा	२४४।१४
कृमिवाहाः	१०५।१२	गिर्षेयाः	१८४।९
कृधु	१३८।९	गीत्या	२४४।१४
कृपा	१७५।६	गङ्गः	२८०।१७
कृमिः	१८५।५	गुर्वाग्रा	२८०।१४
कृपिप्रर्षसा	२८६।१२	गोः	१२५।७
कृपयः	११९।१४, १२५।३	गोपयत्वम्	१।१२
कोकुवा	११८।८	गोपाः	२४०।४
कोकूयतेः	११८।८	गोमान्	१८।१२
कांगः	११८।५, ६	पमिष्ठः	१७४।१४
क्रापयति	२७८।५	धावकृतिः	२४८।१७, २१
कोरवाहः	८०।४		

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
पदम्		अबाह	११५।०
पर्मम्	१०२।२	अमद्वयः	४१८।०
घृतम्	४१६।२	अयाय	११८।१६
घृतस्य	२८६।१२	अरुथम्	११५।८
घृतेन	४१६।२	अलदुर्गम्	२८४।१२
घोरचक्रसे	१८२।४	अमरवः	१४६।१८
घ्नम्	१११।१	अवति	१।८
घ्नम्	१४५।६. १८०।१४	आ	१०८।४
घ्नः	१०२।८	आतः	४८४।४
घरणे	१।१०	आतवेदम्	२८५।२
घरण्ये	११५।५	आतवेदभानाम्	२८५।२
घरिष्यु	४२०।१६	आतवेदमौ	२८५।५
घतः	१८२।२	आतवेदमे	२८५।५
घर्षणिः	११२।१०	आतवेदाः	२८२।१-६
घम्कम्	०२।१५	आमाता	१०८।४
घाकन	१५५।०	आरः	११२।८
घातमामसि	१६३।२	आरयायि	१८८।२
घान्द्रमस्यः	५०।४	आलम्	१५१।५
घारः	४८२।२	जिगर्तिः	१०२।१०
चिकिज्जाम्	४५८।१०	जिघर्तेः	४१६।२
चित्	२५।१५	जिघ्रतिः	१२०।१०
चेतनावत्	२२१।६. २२८।१४	जिह्वम्	४८२।२
चेतयन्ती	४०८।१८	जिह्वा	११८।८
चादयन्ता	४०६।१०	जीवात्	१५१।१
चाष्कूयमाहः	१२२।१०	जजुषाषासः	१०२।२
चान्दसि	२६०।२. ४८०।६.०	जूर्तिः	१४५।५
चान्दानिकम्	४०६।८ ४१८।६	ज्यातिषी	२८४।१५.
		२८०।१५. २८५।५. ८. ४२४।१४.	
		जोषवाकम्	१०२।८. १०५।०
जगती	२०१।११	ततः	१५५।१०
जउभतीः	१०२।१६	ततसुः	१५१।८
जममाने	१०१।८	ततमद्विम्	१११।१०
जनयः	४०२।१०	ततम्बत्	०८।१८
जनप्रियम्	१४४।८	ततुरिम्	१२०।१६
जनिषी	४८०।६	तनूः	४५८।१२

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
तन्नपात्	४४६ । ११	तन्व्या	४५५ । ४
तन्नपात्त्वन्ति	४६७ । १७	त्रिष्टुप्	४७० । ६
तन्नशुभ्रम्	४९९ । ६	त्रधाभावाय	४९६ । ४
तन्वः	४४६ । १४	त्वक्तने.	४७६ । ४
तपः	४४७ । ७	त्वयाः	४७६ । ७. ४८० । ११
तपिस्त्रै	१८५ । ७	त्वयारम्	४८० । ७
तपः	१८० । ९	त्रिषः	४७६ । ४
तपधिस्	१८७		
तसः	७६ । ८	टाङ्ग	११४ । १०
तक्यतिः	६ । १०	टम्	२३८ । १
तन्मम्	१०१ । १०	डङ्गात्	६७ । ७
तन्पा. गङ्गाणम्	१४१ । १०	डङ्गात्	२७५ । ८. ४६४ । ७
तसमः	१० । १	डङ्गा	४०१ । १९
तष्टा	१०१ । ७	डङ्ग	४०१ । १७
तस्मिन्	१४५ । १०	डम्	४५८ । ४
त. त्व. णि	४३३ । १७	डङ्गात्	१७६ । ७
तान्	१०३ । १	डङ्गात्	२४७ । १
तितनिष्ठम्	७०० । ३	डङ्गात्	३७५ । ३
तिष्ठाः	४८	डङ्गात्	४६० । ७
तिम्	४७० । ११. ४८०	डङ्गात्	४७७ । १
तिम् देवाः	४७७ । ४. ४८०	डङ्गा	४७० । १७
तुञ्ज	२०४	डङ्गात्	४७७ । १
तुञ्जतुञ्जे	२००	डङ्गा	४७७ । १
तुर्वणः	१२०	डङ्गात्	१७१ । ६
तुर्वितम्	२००	डङ्गात्	६ । १७
तुत्तम्	१०४	डङ्गात्	१८५ । ७
तुत्तजानः	२००	डङ्गा	४६६ । ६
तुष्टम्	१०१ । ११. ४७८	डङ्गात्	१८५ । ७
तुर्वीपम्	२००	डङ्गात् (नव व्रतयः)	१४४ । १४
तुर्णाणम्	८७ । ११	दृक्कृतस्य कसणः } (६)	२४१ । ११
तुर्णिः	४७७ । १०	पुनःपुन. मेवाम् } (६)	२४१ । ११
द्वयन्वप्रभर्मा	६३ । १७	दृष्ट्या	११५ । १
द्व्या	१८५ । ११	दृष्टः	६ । १४. १०६ । १०
तेटिकिः	१७२ । ५	दृत्तः	१ । ८. २७७ । १४
तदः	४४ । ७	दृष्टइणम्	११ । १४
तोरथाणः	८० । ४	दृष्ट्या	२२० । ८

पदम्	पुं०पं०	पदम्	पुं०पं०
दृष्टव्यम्	११७ १	धनात्	४८७ १
देवः	४८१ ४-५	धन्व (न्)	१०० १०
देवता	४८४ ४	धन्वन्नि	१५ ११
देवतावत्	४०० ४	धमनयः	१४४ १५
देवतोपपरीक्षा ...	१८५ ८. १०६ १८	धमन्तीः	१४५ १०
देवत्रा	४८० १	धर्मणे	४९९ १
देवदेवत्यम्	४०० ४	धानाः	६० १
देवयज्या	१४९ ४	धामच्छदु	४१६ ४
देवयक्ताः	४८६ १८	धामभिः	८ १८
देवकृतयः	११५ ४	धियन्त्राः	४६६ १०
देवाद्या	१०५ ५	धियणा	४५५ ३
देवतमन्त्रम्	४८७ १६	धिय्याः	४५५ ३
देवतम्	१८५ ६	धनिः	१५ १५
देव्यादीकारः	४३२ १८. ४०५ ६.	धुम्केतु	१४५ १
	४०६ १६	धेतन	१४२ १
देव्यन् सधर्मा	४८० ३	धेना	११० १
द्युभिः	१९८ ३	ध्यायेत्	४८० १६
द्यमान	१०१ १०	न	४४४ ४
द्यम्भम्	४६ १	नक्ता	४४५ ५. ६
द्युस्वामः	१९० १२	नक्षत्रगणम्	१०० ५
द्युत्निन्दा	१८६ १३	नक्षत्राभ्यम्	१४० १५
द्रुमः	३३ ४	नदः	१० ६
द्रवति	१ ८	नदस्य	१० ६
द्रविणसः	४४० १. ४४० १	नदीस्तितिः	१४८ १८
द्रविणम्	४३८ ५	नना	१५५ १६
द्रविणोदाः	४३८ ५. ४४० ५.	नपात्	४४८ १६
	४४६ १०	नरराष्ट्रम्	४९१ ६
द्राविणोदस्यम्	४४० ८. ४४० १	नराः	१ ६
द्राविणोदस्यः	४४० ८. ४४६ ११	नराशंसः	४४३ ११
द्राणम्	११८ १	नयम्	१०८ ६
द्रोणाद्वापम्	११८ १	नसतिः	४८० ६
दयोः	११० ५	नसन्	४८६ १०
दादशकपाणि	४०५ ४. ४१८ १५	नानाधियः	१५५ ८
दारः	४०० ११. ४०६ १	नाभा	१२८ ११
द्विता	१८ ६		
द्विचर्चाः	११० ५		

अ०	पा०	अ०	...	पं	...	अश्वत्थम्	...	श्वत्थम्
११	११	११	...	१५	...	मन्त्रदृष्टयो	...	मन्त्रदृष्टयो
११	११	११	...	१३	...	दैकैकस्या	...	दैकैकस्या
११	११	११	...	४	...	बाहू	...	बाहू
११	११	११	...	१	...	मुञ्चैत्यव	...	मुञ्चैत्यव
११	११	११	...	३	...	यत्तूणिश्वरति	...	यत्तूणिश्वरति
११	११	११	...	७	...	वन्निवा	...	वन्निवा
११	११	११	...	६	...	किं देवताः	...	किन्देवताः

॥ मूल-पाठभेदपूर्तिः ॥

अ०	पा०	अ०	...	पं०	...	(मद्रितातिरिक्ताः पाठाः)
५	५	५	...	३	...	“द्वेषमोऽंहति०”—इति उ-प्रभृतिषु ।
६	६	६	...	३	...	“बलादतीतो”—इति उ-प्रभृतिषु ।
७	७	७	...	८	...	“आग्निविष्णवं हविर्न”—इति उ-प्रभृतिषु ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

तत्र.

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ३म् । ससि मविन्दच्चरणे नदीनाम् । संज्ञानं
मेघम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा* ।
वेदृतमो† च्छानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ‡ नरा
मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वार-
यतेर्वा (दूतो देवानां मसि मर्त्यानामित्यपि निगमो
भवति।) वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसूर-
रुपीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेर-
थापि वर्तमम् । तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।
तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारोः ।
यूयं स्थ युष्मभ्य मिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं
भवति । आमत्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्थः । आसिञ्चता-
मत्रैर्मदनीयं मन्थोऽमत्रं पात्र ममा अस्मिन्नदन्त्यमा

* “ऊवं नरा” क, ख, ग ।

† “वेदृतमो” क, ख, ग ।

‡ “ऊवं नरा” क, ग । “ऊवन्नरो” च ।

§ बन्धनोपिङ्गान्तर्गत भेतस्य दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु (सं० सं० ७, ५, ११, १) ।

॥ “गोपितारो” क, ख, ग ।

¶ “मद्य” क, ख, ग ।

पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते
नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शनं मन्थन्तम इत्यभिभाष-
न्तेऽयं मपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षखान् न वि-
चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

“सस्त्रिम्” — इति* । एतदन्वगमम् । अर्थाप्रतीतिरप्यन्व-
गम्य इत्युच्यते । लक्षणामप्यन्वयं संस्कारः खल्वपि अविज्ञात मित्यु-
च्यते । तत्रैवं मतिः, क्वचित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यान्वगमः ; क्वचिदथा-
प्रतीतिरेव ; क्वचिद्भयस्थापनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्त्रि मिति ;
न विज्ञायते किं मय्युक्तं भवति । प्रकरणादत्र मेघाभिधेयम् ; अन्य-
त्रान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षित-
व्यम् । प्रकरणमामर्थाच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते । “सस्त्रिं सविन्दु-
चरणे नदीनां मया — जानाद्दोनाम्” । विश्वावसादेवगन्धर्वस्य
मार्घम् । घर्मोत्पादने विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिषिक्तं गन्धर्वनामभि-
रूपतिष्ठन्तं ऋत्विजा यजमानश्चति । तामा मुपस्थानर्चा मियं मध्ये
मैत्रायणीयके । ‘सस्त्रिं’ “संस्नातम्”, अङ्गिः परिवेष्टितं, सर्वतः
परिस्सृतं, धौतं वा “मेघम्”, ‘अविन्दत्’ अलभतेन्द्रः । क्व पुन-
रलभत ? ‘चरणे नदीनां’ यत्र नदीनां आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रा-
लभत ; अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । आह ;— लब्धानन्तरं किं मकरोत् ?

* १भा० ४०२ पृ० ४४० २ख० (२), किञ्च ४०४४० २पृ पं० ।

† “सस्त्रिं सविन्दुचरणे नदीनां मया दृष्टोद्दुरो अग्नत्रयानाम् । प्रासां गन्धर्व-
सुसुतानि वाचदिन्द्रो दत्तं परि जानाद्दोनाम् ॥” — इति ऋ० सं० ८, ७, १७, १ ।

इति । उच्यते ;— ‘अपावृणोत्’ अपावृतवान्, उद्घाटितवानित्यर्थः ।
‘दुरः’ दारः । आह ;— कस्य ? उच्यते ;— ‘अश्वत्रजानाम्’ अपा
मग्ना मेघः, त मधि या व्रजति, स च यामां व्रजभृता गोष्ठ-
भृतः, ता अश्वत्रजा आपः ; तामां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत् ।
या एता एवंलक्षणा आपः, ‘आमाम्’, अस्य च इन्द्रस्य ‘गन्धर्वः’ विश्वा-
वसुः ‘प्र वोचद्’,—‘अमृतानि’ नामानि, क्वान्दमन्तुतियुक्तानि ; तानि
हि नित्यत्वादमृतानि । आह ;— कस्मात्पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्रावो-
चदामाञ्जापाम् ? इति । उच्यते, इतः ;— यस्मादमाविन्द्रः ‘दत्तं’
दातारं मेघम् । अथम् आमाम् ‘अहौनाम्’ अयनानाम्, अपां द्वारेषु
अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति ;—इत्येवं ‘परि जानात्’ परि-
ज्ञातवान् । परिज्ञाय च ‘अपावृणोत् दुरोऽश्वत्रजानाम्’ । तस्मादस्येन्द्र-
स्यामृतानि नामानि प्रावोचदङ्घ्रियानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वं मेवेदं जगद्
ध्रियत इति आमा मपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति । एव मेतस्मिन्
मन्त्रे ‘चरणे नदीनाम् अविन्दत्’ अपावृणोच्च दुरोऽश्वत्रजानाम्,
दत्तञ्च परिजानात्—इत्येकवाक्यतार्थमस्वन्धात् “सन्धि”-शब्दो मेघ-
विशेषणम् उपपद्यते ॥

अथ वा अय मप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् ;— संज्ञातं मेघ
मविन्द दलभतेन्द्रः पर्येक्ष्यमाणः, काविन्दद् ? चरणे नदीनाम्, अपाम्,
अन्तरिक्षलोके । लक्ष्मा च स एव इन्द्रः, तं मेघं, दत्तं दातारम्, अहौनाम्
अपां परिजानात् । परिज्ञाय च समर्थोऽथ मिति ततस्तस्य द्वाराण्य-
पावृणोत् । अश्वत्रजाना मपा मधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्ग-
तानि, अमृतानि उदकानि, सस्य-मन्यन्कराणि प्रावोचदिव प्राकथय-

दिवः अमाविष्टो गन्धर्वः, आमां प्रजानां जीवन्त मेभिरुदकैरस्मद्भुने
रिति । "इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतेऽस्परमः"—इति श्रुयते* ।
तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव ; स च गोः वज्रस्य धार-
यिता इति गन्धर्वः ॥

"वाहिष्ठः†"—इति । एतदनवगतम् । "वोढृतमः"—इत्य-
वगमः । "वाहिष्ठो वां० भृत्वशिनः" । गायत्री । विश्वमनसा
वैश्वस्यैव मार्षम् ; पितुर्वी कश्यपः । पातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ।
'नरा' हे नरौ' भर्षा मेव वोढृणां सोमानाम्, आङ्गाहृणाश्च
य एव एष 'वाहिष्ठ' अतिशयेन वोढा, आङ्गाहृतमः, अयमेव 'दृत'
इव युवां 'ह्रवते' आङ्गयदित्यर्थः । योऽयमेव अलणः, 'भोमः' अस्मत्-
प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' भुवत् भवतिवर्गः । हे 'अश्वि-
ना' अश्विनौ' इति मन्वोधनम् । 'सोमो दृतः'—इत्याभ्यां समान
विभात्यन्तत्वाद् "वाहिष्ठ"-शब्दः भोमविशेषणमित्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते :—'मनुष्याः' अपि हि "नराः" उच्यन्ते ;
ते हि "नृत्यन्ति" गात्राणि, पुनः पुनः प्रजिपन्ति "कर्म्मसु" उप-
स्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

* 'गोश्वजस्य धारयितेन्द्रः । * ' ' गन्धर्वत अर्द्धयति दिवर्नालि देवशत्रुर्निति
गन्धर्वः इन्द्रः ।"—इत्यादि दृश्यम् । १भा० ४५१० ६२ पं० ।

† गोः—१भा० ६, ४९, ७७, ४४५, ४७८, ४०० । २भा० १७५, १११, ४७१ ।
पं० ६५० १पा० १४०, १६५० १पा० ७५० ।

‡ "गान्धर्वी"-शब्दार्था दृश्यः । १भा० १५० ११४० ६) ।

§ १भा० ४०५४० ४पं० ।

॥ "वाहिष्ठो वां इवानां सोमो दृतो ऋवन्नरा । युवाभ्यां भृत्वशिनः ॥"—इति
श्व० सं० ६, ९, १६, १ ।

“दूतो^३ जवतेर्वा गत्यर्थस्य” ; स हि गच्छति । “द्रवतेर्वा”
गत्यर्थस्यैव । “वाग्यतेर्वा” ; स हि वाग्यत्यनर्थान् ॥

“वावगानः^४” — इति अनवगतम् । “वष्टेर्वा” कान्यर्थस्य,
“वाग्यतेर्वा” शब्दार्थस्य वावगानः स्यात् । “मुत्तस्वमृरुषीर्वावगानः
—० पूषणस्य”^५ । त्रितस्याप्तस्येय माषम् । आग्नेयौ । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । ‘मप्त’ ‘स्वमृः’ स्वमारे भगिन्य इव
पाह्यर्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा मह सर्पणात् स्वमारः ; ता हि
मह सर्पन्ति ‘अरुषीः’ अगोचनाः, दौष्टा इत्यर्थः । या एवंक्षरणाः
अर्चिषः, ताः, अग्निः ‘वावगानः’ कामयमानो वावग्यमानो वा,
शब्दं कुर्वाणः स ‘विद्वान्’ आत्मीय मधिकारान् जानानः, ‘मध्वः’
घृतस्य हविषः पूर्णः, ‘उज्जभार’ ऊर्द्धं हतवानेषां लोकानां ‘दृष्टे
कं’ दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्द्धं ऊत्वा दर्शन मभिव्यञ्जयित्वा जना-
नाम् ‘अन्तः’ आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, ‘येमे’ तत्रापनि-
यमितवान् तद्वृषिः ‘पुराजाः’ अग्निः ; स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव
जातः^६, । ‘इच्छन्’ ‘वृत्रिं’ रूपं ‘पूषणस्य’ पूषणः, आदित्यस्य । कथं
नामामावादित्यो दौष्टरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तच्चा-

* १भा० ४०५ प्र० ८ पं ।

† १भा० ४०५ प्र० ९ पं ।

‡ “मुत्तस्वमृरुषीर्वावगानो विद्राग्ध्व उज्जभारा दृष्टे कम् । अन्तर्गमे अन्तरिक्षे
पुराजा इच्छन् वृत्रिं मविदत् पूषणस्य ॥” — इति ऋ० सं० ७. ५. २९. ५ ।

§ तथा चैतरेयकम्, — “अग्निर्वै देवधानि.” — इति १. १. २ । किञ्च ^{२१२} ‘अह मस्मि

७९ २९२ १९२ १९२ २१२ २१२

प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अन्ततस्य नाम ।” — इति सा० आ० आर० १, २, ९ ।

मावेत मर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः । स एव शीघ्ररूप आदित्यः
मवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र "स्वमूर्वावशानः"—इत्यनेन मामा-
नाधिकरण्याच्छब्दमारुप्याच्च "वावशानं"—इत्यस्य कान्यर्थत्वं शब्दार्थ-
त्वञ्च उपपद्यते ॥

"वार्यम्" —इति । अनवगतम् । वृणोतेर्यद्गर्हितव्यं भवति,
तद्वार्थमित्युच्यते । अद्यापि कदाचिद्वादेश्च्येन यद्वर्तमानं श्रेष्ठतमं
किञ्चिद्भवति, तदुच्यते । "तद्वार्थं वृणोमहे" — "यदर्थमा" ।
वियमनम् इय मार्यम् । मन्वाः मणे रणे । तद्वार्थं वृणोमहे
वर्णयितव्यं वर्णान्ते धनं वर्णामहे । ते सातारः । "वर्हिर्ह", "गोप-
यत्यं" "गोपायितव्यं", चतुर्वर्णान्ते इत्यर्थः । अथ वा गोपयती
गोपिगोरो यस्य धनस्य मृगं भवित्यप्रः तद्वृणामहे । अथ वा यद्गम-
द्यामाकोऽं यद्भवति, तद्वृणामहे । विषुः इत्येकालं मेव भिन्ना-
वरुणार्थमाणः "यत्" "पान्ति" रत्नन्ताद्यर्थः, तद्वृणामहे । एव मत्र च
भिन्नावरुणार्थमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धान् "वार्यं"—शब्दो
धनविशेषणमित्युच्यते ॥

"अश्वः" —इति । अनेकार्थं मनवगतम् । आश्वानाय मित्यर्थ-
प्रतीतिः । प्रार्थनाय मन्त्रं भवति सर्वस्यैव । "अश्वैर्वो भरतन्द्राय
०—० देष वेष्टि" ३ । गृह्णमदस्य मार्यम् । रात्रिपर्याये शस्यते ।

२ भा० प्र० ४ प्र० १४ पं०

† "तद्वार्थं वृणोमहे" वर्हिर्ह गापयत्यम् । मित्रं यत् पान्ति वर्णो यदर्थ-
मा" —इति छ० सं० २०, २३, ६

‡ १ भा० प्र० १ प्र० ३ पं० ।

§ "अश्वैर्वो भरतन्द्राय भोसु मारुचमिः मिच्छन्तु मयु मन्त्रः । कामा हि योः
मदं मय्यु प्राप्तिं जज्ञानु वृष्णं तदिदं यत्प्रियं" —इति छ० सं० २०, १, १३ १ ।

हेतुः शस्त्रे विनियुक्ता । अस्त्यत्र च शस्त्रस्य यान्येषा । हे 'अध्व-
 यवः।' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्', एतस्माद्धविर्द्वानादुत्तरवेदिम्,
 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् । अथ वा 'भरत' धारयताग्रेरुपरि । ततश्चैनम्
 'अमचंभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचममैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आ
 मिस्रत' तस्मिन्नग्नी । 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः' ।
 कस्मात् पुनरेवं ब्रवामि? इतः— यस्मात् 'कामौ हि वीरः' कामयत
 वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'मदं' मदैव, नित्यकालं मेव 'पीति' पान
 मित्यर्थः । तस्मात् कारणात् 'जुहोत', तस्मै 'वृष्ये' वर्षत्रे इन्द्राय,
 एतं सोमम् । किमेतं मेव केवलं सोमं मेष कामयते? ने त्युच्यते;—
 'तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदानं मेष इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः;
 न केवलं रात्रिपर्यायं स्वित्यर्थः । तस्मादाभियत इमं सोमं मा
 त्रिन्स्रध्व मित्यभिप्रायः । एव मत्र दानमन्वन्धात् "अन्धः"—शब्दो-
 ऽन्वार्थं उपपद्यते । पठितं मपि चान्ननामसु* अनेकार्थत्वात् तु सन्दि-
 द्यते इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ।—“अमत्रं पात्रम्; अमा अस्मिन् अदन्ति”
 अमन्तौत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद्
 भवति, तदुच्यते; न हि तेषां परिमाणं मस्ति, यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति ।
 “पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम्? “नास्मिन्” “धानं” दर्शनं
 कृतं “भदति” चतुषो दृष्टि-निरोधात्लोकिका अपि दर्शननिरोधे
 सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “स्त्रियः मतौस्तां उ मे०—०

पिता मत्" * । अस्यवामीये । त्रायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दा
 निरुच्यते । पालयिष्यः एवैतः मत्स्यः कृत्स्नस्य जगतः । एत एव रश्मया
 नाडौभिः आध्यात्मिकाभिः अनपरिग्रह्य पाणिपरिग्रहियथपत्तं कुर्वन्ति,
 ततः स्थितिरूपजायते; एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्तं;
 तस्मात् त्राणालोचय एताः 'जानं' इति नकारान्तं पदम् । 'उ'
 इति पदपूर्णा एव । तानेवंज्ञेयान्तरम्भान् पालयित्वा मत् । 'मे' समंति
 मन्त्रदृग्गान्मानं निर्दिशति । समंतिान् पंम आहः । एत एव रश्मया
 'बहुप्रजानाः' इत्येवं बहुविदाः आहः । एत एवान्नपत्तः दिनेोप-
 कारेणोपकुर्वन्ति । जगत्त्रायन्तं एत एव बुद्धः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोप-
 कुर्वन्तीत्यभिप्रायः । आदित्यान्तरपुत्रो हि बुद्धधिदेवता, तद-
 वयवभृताश्च रश्मयः, तेन जन्तुर्गतः आध्यात्मिकं पुरुषस्य विज्ञानम्
 उपहरन्ति । अतस्तेषां बहुप्रजानन्व मूपपद्यते आहः कः पुनरे-
 तान् रश्मिनिवद्गुणयुक्तान् पश्यतीति । 'पश्यदक्षणावान् न विचिंतदुःखः'
 यो हि अक्षणावान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
 वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
 पश्यन्नास्ति नित्यकालं नित्ययुक्तवान् । इतरस्त् योऽन्यः अध्यानवान्,
 अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचिंतत्' नैतान् याथा-
 त्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः । यः पुनः एवम् एतान् याथा-
 त्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य-

“क्षिप्रः सुतीक्ष्णो उ मे पंम आहः पश्यदक्षणावान् न विचिंतदुःखः । कृषियः
 पुनः स रसा चिकित् यन्ता विजानात् स पितृष्यितामत् ॥” — इति अ० सं०
 १, २, १०, १ ।

इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्युच्चनैव 'पुत्रः' पुरुषो बह्वनोऽहमन्नातः ।
यथाय मेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम्' आ चिकेत' । 'ईम्'—इति पदपूरणः ।
'आ चिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति ; नेतरो
मूढः । यद्यैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः ;
स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि ममन्त्रो भवति ; न हि
तस्य पिता नाम कश्चित् ; स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवती-
त्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षणवान् भवति । स एव
पश्यतीत्यस्य मन्त्रिणो 'न विजातात्यन्धः'—शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं
तमः 'अन्धः'—शब्देनोच्यत इत्युपपद्यत ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भृरिधारे पर्यम्बती । असज्यमाने इति
वाव्युद्स्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्ह-
न्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यत
इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयज्य मति यो वनुष्यति
वयं जयेम पृतनासु दूष्यः । दीर्घप्रततयज्ञ मभि
जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूष्य दुर्द्धियं
पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाडेव
पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्गुर्मा ।
इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्र मित्यपि निगमो भवति ।
भन्दना भन्दते स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः
कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उद्दियर्त्ति

प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाह्नो याहि तूयम् ।
 अन्येन मदाह्नो गच्छ क्षिप्र माहंसीव भाषमाणेत्यसभ्य-
 भाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्या*दृषिनेदो
 भवति नदते स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः काम
 आ गन् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत
 मंरुडप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं
 वेदयन्ते ॥ २ ॥

“अमश्रुता” — इति अश्रुतगतम् । “अमश्रुमाने इति वा”
 — इत्यथेववातिः “अथदस्त्वन्वाविति इति वा” — इति । “अमश्रुता
 भृति” — यन्मनुहितम् । भरदाजस्येय मार्यम् । अभिप्रवस्य
 षडहस्य पञ्चमेऽहनि तताथमवने वैशदेवे शस्ते द्यावापृथिव्याय
 निविद्वानाये सूक्ते शस्यते । ‘अमश्रुता’ अमश्रुमाने अमश्रुत्य-
 माणं परस्परतः, एतं द्यावापृथिव्या । ‘भृतिधारे’ बह्मदकप्रवरण-
 स्वभावे एव ; अथवा बह्म भृतं धारयिष्ये । ‘पयस्वतो’ उदकवर्त्या ।
 ‘घृतम्’ उदकम्, ङे अणंते ‘दुहाने’ प्रपूरयते ; इतरेतरमभोगेन ।
 ‘सुकृते’ शोभनकृते ; अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां
 कर्त्रेण । ‘गुचित्रते’ गुकृकर्मणा इत्यर्थः । ‘राजन्तो’ दीप्यमानं
 स्वैः स्वैः तेजोभिः । ‘अस्य’ ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘रोधमी’ रोधमी,

* “तस्मादाहन स्या” — इति ऋ, ग ।

† १ भा० ४०१ प्र० ८ पं० ।

‡ अमश्रुता भृतिधारे पयस्वतो घृतं दुहाने सुकृते गुचित्रते राजन्तो अस्य
 भवनस्य रोधमी अस्ते रेतः सिद्धन् यन्मनुहितम् ॥” इति ऋ० सं० ४, १, १४, १ ।

रोधयित्री । ये एते एवंक्षणे द्यावापृथिवी, ते 'अस्मो' अस्मभ्यं
 'रेतः' उदकं 'मिञ्चन्तम्' अभिमते काले । किंक्षणं पुनः मिञ्च-
 न्तम् ? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अचारं, मस्य-मस्यन्कर
 मित्यभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'-इत्येवमादिभिः
 समानविभक्त्यन्तत्वात् "अमञ्चन्ता"—इति द्यावापृथिवीविशेषण सुप-
 पद्यते । "अमज्यमाने इति" न हि ते मज्येते परस्परतः "अव्युद्मन्थौ
 वा" अनुपन्नियन्थौ अविपर्यस्यन्थौ वा ; न हि ते उपक्षीयते विपर्य-
 स्यते वेति ॥

"वनुष्यति" —इति "हन्तिकर्मा" हन्यर्थं वर्तमानः, "अन-
 वगतमंस्कारो भवति" । "यदिन्द्राग्रौ जना इमे०—०मन्युके
 संसे" । नाभाकस्यार्धम् । महाव्रते महद्दुष्टे शस्यते । अस्याः
 पुनरष्टानगाः षट् पादाः । कृन्दमां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्नि
 मस्तोषोत्थत आरभ्य जागतानि त्रीणि सृक्तानि अनुक्रान्तानि,
 तेषा मपौयं मध्ये हे 'इन्द्राग्रौ !' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः'
 यःस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'वि ङ्गयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम्
 आङ्गयन्ते विजिगोषुतया । 'तना' मन्ततया 'गिरा' वाचा ; अथ
 वा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतथेन पुरस्कृतेन विङ्गयन्ते । तदा
 युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः सहितौ भूयास्तन्ते

* १भा० ४०६ प्र० १९ पं० ।

† "यदिन्द्राग्रौ जना इमे विङ्गयन्ते तनां गिरा । अस्माकेभिर्हृभिर्वयं साष्ट-
 द्यामं प्रतन्यते वनुष्यते वनुष्यते नभन्ता मन्युके संसे" —इति अ० ख०
 ६, ९, २५, १ ।

'वयं' युवाभ्यां सहितः । 'मास' शाम' पुनः पुनरभिभवेम । कथं य एते 'पुत्रव्यतः' पुत्रना मग्नाभिः सह कर्तुम इच्छन्तः, तान न भवेम । किञ्च, 'वनुष्याम वनुष्याः' ये च एतेषाम अग्नाभिः सह सस्यता एव सम्प्रदायभवा वनुष्यव्यम्भान् प्रकृत्य, एतांश्च वनुष्यतः वनुष्यामो वयं हन्म इत्यर्थः । कथं पुनरहन्म ? उच्यते यथा,— 'नभन्ता मन्ते' ममे' युवयोरनुगताहन्म इत्याभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्ते 'म मद्राम पुनव्यतः'— इत्यन्तस्मिन् मद्रामाधिकारे वनुष्यते इत्ययं सुषययते । न हि मद्रामे हननाऽन्यत् कर्तव्यं मन्ति, यतः कियत्

“इन्द्रावरुणा युवा मध्वराः” ।

“वसिष्ठस्येय

सार्धम् जगताः तांतीत्यमानितायै मैत्रावरुणस्य शयि विनियका । हे 'इन्द्रावरुणा' 'युवम्' युवा मित्यर्थः । 'अध्वराय नः' यज्ञाय अस्माकं 'विगे' जनाय भवेमो मनुष्यजनाय, अस्माकसर्वकामाय 'महि' महत्, 'शमे' मुखं 'यच्छतम्' दत्त मित्यर्थः । 'दौर्घप्रयज्जुं' "दौर्घप्रततयज्जं", नित्यथायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् अग्नि यो वनुष्यति' "अभि जिघांसति" यो निहन्तु, मिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,— 'वयं जयम' 'पुत्रनासु' मद्रामेषु 'दृढ्याः' "दुर्द्धियं" पापधियं, पापया धिया हि दौर्घप्रततयज्ज मभि जिघांसति । एव मत्रापि प्रकरणाद् "वनुष्यतिः" इत्यर्थः । अन्यप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वयं पठितम् ॥

* "इन्द्रावरुणा युवा मध्वराय नो विगे जनाय महि शमे यच्छतम् । दौर्घप्रयज्जु मति यो वनुष्यति वयं जयम् पुत्रनासु दृढ्याः ॥"— इति ऋ० सं० ४, १, १, १ ।

व्याप्यानप्र'क्त मुच्यते; - "पापः पाताऽपेद्यानाम्" अपेद्यान्य-
 त्वेऽपि स्यात्, तान्यसौ पिबति, विषयपमक्त इत्यर्थः । "पापत्य-
 मावः" पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा । "अत्राडेव"
 नरकमेव प्रति "पतति" अमौ, तस्माद् "वा" पापः ॥

"तरुष्यतिः^(६), अण्येवङ्कर्म" हन्तिकर्मत्यर्थः" । "ऋभुःऋभुभिः
 ०-----० तरुषेम वृत्रम्"^(७) । वमिष्टस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । अत्रिवाक्ये
 तृतीयमवने, वैश्वदेवं शस्यं, आर्भवं सृक्तं, निविद्धानीये शस्यते ।
 ऋभवः उरुभासो वयम्, उरुभाभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि-
 वः स्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम् । छे 'विभ्वः' । 'विभुभिः' प्रभृत-
 वन्तः युष्माभिः 'शवसा' स्वन वलेन, एतेषा मभिभवितृणां 'शवांसि'
 वलान्यभिभवेम । किञ्च ; 'वाजः' 'अस्मान्' 'अवन्तु' । कस्मिन् ०
 'वाजमातो' मङ्गामः 'इन्द्रेण' च 'युजा' मंथुक्ताः सन्तो वयं 'तरुषेम'
 हन्तः 'वृत्र' शत्रु मित्यर्थः । अभिभवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्यर्थ
 उपपद्यते ॥

"भन्दना"^(८) †, भन्दतेः स्तुतिकर्मणः" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य ।
 "पिता यजान्ना०—०धामभिः कविः" ‡ । विश्वामित्रस्येय मार्षम् ।

* १भा० ४०६ प्र० १४ पं० ।

† ऋभुःऋभुभिः वः स्याम् विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि । वाजो वृक्षा
 श्वेतु वाजसाता विन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ —इति ऋ० सं० ५, ४, १५, १ ।

‡ १भा० ४०६ प्र० १८ पं० ।

§ "पिता यजान्ना मसुरा विपश्चिता विमान मप्रिर्वयुन च वाचताम् । आ वि-
 वेण वादभौ भूरिर्वपसा पुरप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥" —इति ऋ० सं०
 १, ८, १०, ४ ।

पृथ्वस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शर्ते, निविद्वानार्थे, विद्यानरीथे
 सृक्ते शस्यते। 'पिना यजानां' पान्थिता यजानाम्, 'अग्निः',
 'असुरः' प्रजावान् 'विपश्चितां' प्रजावता मपि मर्षे प्रजावान्, 'विमानं'
 विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः; अग्निर्नैव सृष्टिर्गृह्णात्वा टकर्मद्वारेण कृत्स्नं
 जगद्धिनिर्मायते। 'वयुन्ध' प्रज्ञानमय सेव 'वाघताम्' अति-
 जाम्, अतिजो अय मवाग्निः 'गर्भं यजमाधन मित्येवं मयन्ते।
 योऽय सेवज्ञानाणां' अग्निः 'आ विवेश' 'रोटमा' द्यावापथियो 'भुरि-
 वपेमा' बहुकृपन्त, त सेवज्ञानयुक्त मग्नि 'पुरु' 'य' बहुकामप्रियः
 स्तोता, 'भन्दते' स्तोत्रि, 'यामभ' यामभ अनेके प्रकारेण, 'कविः'
 क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। 'पुरुप्रियो' अग्नि स्तोता यामभरुद्र किमन्यत
 स्तुतः कुर्यात्। तस्माद्पुपुथते अत्यय मस्य।

“म भुन्दता उदियन्ति” इत्याचनान्तः। भौमो, विः, तस्य
 मार्षम। जगतां। “प्र त क्राश्व, प्रवमान धीजवः” — इत्याद्याचनान्त-
 रिगन्त्वं महासृक्ते एकचत्वारिंशत्तमा पावमानभौमाः। यदिस मयाजं
 कर्मापनमेत्तस्यथामह सेते मामं तवेति, य एवं नित्यकाल मार्से
 'मः' एष माम्प्रत मस्योमकर्मणि उपनाति हे माम' तव 'भन्दताः'
 स्तुताः 'उदियन्ति' उदारयति। 'प्रजावताः' प्रजामयुक्ताः, प्रजानिष्ठा
 इत्यर्थः। 'विश्यायुः' विश्व मयनाति विश्यायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान
 इत्यर्थः; सर्वतो वा विश्यायुः। 'विश्याः' सर्वप्रकाराः, नाम-बन्ध-

* “म भुन्दता उदियन्ति प्रजावतां विश्यायुर्विश्याः सुभरा अहर्दिशि, ब्रह्म प्रजा-
 वदग्नि मयपस्यं पीत इन्द्रविन्द्रसुस्रभ्यं याचतात्” — इति ऋ० सं० ७, २, १०, १।

† ऋ० सं० १२०० ४ अ० १ सू० १२—१२४०) १—४८ ऋ०।

कर्म-रूप-सम्भवात् स्तुतीताम् ; नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणति
 ह्युक्तम् । 'मृशराः' सुभृताः, सुपुष्टाः ; स्यानकरणानुप्रदानवत्या
 युक्तदुर्गलङ्घिताः । 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्यायाभि-
 प्रायेण नित्यकाल मेवेत्यभिप्रायः । कं पुनरर्थं सुपेत्य स्तुतीरुदीर-
 यति ? 'ब्रह्म प्रजावत्' अन्नं प्रजामंयुक्तम् भोक्तृमहितम् । अपि च
 'रथिम्' धनं गो-हिरण्यादि । 'अश्वपत्न्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः
 मंयुक्तम् । 'पीतः' त्व मस्माभिरस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम !
 इदं मस्मदये 'याचनात्' याचस्वत्यर्थः । एतं मर्थं मभिप्रेत्य स्तुती-
 रुदीरयति । भन्दना उदियर्त्तात्युदीरणमस्मन्धात् स्तुतय एताः
 'भन्दना'-शब्देनाच्यन्त इत्युपपद्यते । पृवं माख्यातपदमस्वद्ध सुदा-
 हरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति (१.०५० २१ पं०) । इदन्तु
 नामरूप-मस्वद्धं "म भन्दना उदियर्त्ति प्रजावताः"—इति (१.४४०
 २१ पं०) च । उभयथा प्रयोगोऽस्तात्युभय सुपप्रदर्शितम्, अन्य-
 प्रयोगविषयत्वाच्च ॥

"आहनः ११"—इति * । एतत् पदं सस्वाधन मनवगतम्,
 अप्रतोयमानार्थत्वात् । "आ हंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः । "न तिष्ठन्ति न
 निर्मिषन्त्येते०—० रथैव चक्रा" † । यमस्य यस्याश्च संवादसूक्तम् ;
 तत्र यमस्येय मार्षम् । स यमौ मेथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति :— हे
 यमि ! मामंस्था साम्प्रतं रक्षा वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्त

* १ भा० ४०७ प्र० २ पं० ।

† "न तिष्ठन्ति न निर्मिषन्त्येते देवानां स्पृशं इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहने
 याहि त्वय तेन वि बह रथैव चक्रा ॥"—इति ऋ० सं० ७. १. ७, २ ।

“नदः” — इति * एतदनवगतम् । “ऋषिः नदी भवति”
 — इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “नदनेः स्तुतिकर्मणः” इति
 ऋषिणा । नदी वा नदनीवेत्यर्थप्रतीतिः । “नदस्य मा रुधतः ०
 — ० धर्याः शुभन्तम्” । । अगस्त्यलोपामुद्रा-ब्रह्मचारिसृक्त-
 मन्वादे लोपामुद्राया इय मार्यम् । सा अत्रवीदगस्त्यं भर्तारं मभि-
 प्रेत्य ‘नदस्य’ “नदनस्य” नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्थागस्त्यस्य ‘रुधतः’
 मरुद्भवतः इन्द्रियग्रामं ‘मा’ माम् अयं ‘कामः’ ‘आगन्’ आगतवान्,
 येनाहं माम्प्रतं पीड्य । मा पुनरेवं न जाने । किम् ‘इतः’ एव ‘आ
 जातः’ अस्मच्छरीरात्जातः । ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मर्त्याङ्गनायः—
 अथ वा ‘अमृतः’ अगस्त्यशरीरात् ? पुरुषगणानुस्मरणान्निष्ठित्याः
 कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्मृतुस्मरणात् । अत एव
 ‘स्मरः’ इति काम उच्यते । तस्मादपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्—
 अमृता वा नद-शरीरात्, कुतः ? इति न जाने इति । अथ वा
 अन्यत एव ‘कुतश्चिद्’ अथ मागतः स्यात् ? इत्येतदपि तत्त्वतो न
 जाने । इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता ‘लोपामुद्रा’ राजर्षिपुत्रिका
 ‘रुधतः’ रेतसा वर्षितारम्, अगस्त्यं ‘नीरिणाति’ निश्चयेनाधिकं वा
 दोषेण गच्छति : यदि न ममामात्रुपरि प्रजननं निरोक्त्यात्, ततो
 नायं कामो मागमिष्यत, इत्येवं दोषेण गच्छति । “रिणाति”—इति
 गतिकर्मसु पठितम् । । अथ वा चेत्तमा ‘नीरिणाति’ उपगच्छ-

* १भा० ४०१ प्र० १ पं० ।

† “नदस्य मा रुधतः काम आगन्निम आ जातो अमृतः कुतश्चित् । लोपामुद्रा
 रुधतं नीरिणाति धोर मधोरा धयति शुभन्तम् ।” — इति ऋ० सं० १, ४ ११, ४ ।

‡ १ भा० १२० प्र० १४४ ५८ ।

तीत्यर्थः । इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभावात्
 एव । तस्मादेव मयुपपद्यते । 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्यं 'अधीरा'
 मङ्गुभ्रमर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पितृतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा
 पश्यति । 'श्रमन्तं' चेतसा श्रावर्त्तमानं, तस्मात् सकाशात् ब्रह्मचर्यं
 कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । "श्रमति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु
 पठितम्* । एवं लोपाभुद्रावाक्य "नदस्य रूधतो मा मागमत्
 कामः"—इति प्रकरणादृषिर्दृशश्चेन्नोच्यत इत्युपपद्यते । "मरुद्भू-
 प्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्युष्पुत्र्या विलपितं वेदयन्तं"—इति
 निदानप्रस्थापनम् ॥ ८ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः
 सोमो अग्नाः । अग्नातेरित्येके । अनृपे गोमान् गाभि-
 रग्नाः सोमो दुग्धाभिरग्नाः । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्च
 मत्साः । श्लियतिनिगमः पूर्वः शरतिनिगम उत्तर इत्येके
 ऽनृपे गोमान् गाभिर्यदा श्लियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः
 शरति सर्वे श्लियतिनिगमा इति शाकपृणिः श्वाच मिति
 श्लिप्रनामाशु अतनं भवन्ति । स पतञ्चीत्वरं स्या जगद्य-
 च्छ्वाचः मग्निरकृणाज्जातवेदाः । स पतञ्चि चत्वरं
 स्यावरं जगमच्च यत्तत् श्लिप्र मग्निरकरोज्जातवेदाः ।

* १ भा० १८० प्र० १२४० (२) ; तदोपयोगी च दृष्टया ।

† "जगद्यदिच्छाच" ख, ग ।

‡ "मग्निरकृणोज्जातवेदा" ख, ग ।

जतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो
भवति । हासमाने इत्यपरिष्ठाद्याख्यास्यामः ।* वृत्रकः
पृष्ठभिरुप सर्पदिन्द्रम् । पानैरिति वा स्पाशनैरिति
वा (स्पशनैरिति वा †) । समं न पक्व मविदच्छुचन्तम् ।
स्वपन मेतन्माध्यमिकं । ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्विवावि-
दज्जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वधया च शुम्भुः ।
द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शुम्भुः सुखभूः ।
मृगं न वा मृगयन्ते । मृग मिव व्रात्याः प्रैपाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः” — इत्येते द्वे पदं । अत्र अक्षा इत्येतत्
पदं अनवगतम् , पक्षेण चानेकार्थम् । अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं
सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः । कयं नाम “न यस्य द्यावापृथिवी” — इत्येत-
देवोटाहरण मत्र उपलक्षितं स्यात् ? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः,
सोमशब्देन सम्बद्धः ; यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः — “मेषो भूतो-
३ भियन्नयः” — इत्यत्र, यथा वा “अग्निर्नयै” — इत्यत्राग्निशब्दः ॥ अत्र
वाऽत्रोति-पक्षे अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्था
भवति । तस्मादय मनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादय
मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते मति ॥

* क-ख ग-पुस्तकेष्विदं द्वितीयखण्डः समाम्नातः ।

† बन्धनौचिकान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख ग पुस्तकेषु

‡ “साम्न मेतन्माध्यमम्” — इति क, ख ग ।

§ १ भा० ११० प्र० १११० । ८ ।

॥ १ भा० ११० प्र० १११० । (१) ।

“न यस्य द्यावा० —० स्थिराणि”० । रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः तस्यैव मार्षम् । ऐन्द्रं सुकं सूर्यसूत्रामंकाद्यः तत्रयं शिक्के-
 वन्धुशस्त्रं निविद्धाण्ये शस्यते । ‘न यस्य द्यावापृथिवी’ न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिवी मर्हिणः । ‘न यस्य’ एव प्रुत् इत्यर्थः । ‘न’
 ‘धत्’ उदकम् : तद्विधेयम् । ‘न’ ‘मन्त्रिजम्’, ‘न’
 ‘अद्रयः’ पर्वताः अद्रवाति महिमानम् । ‘न’ ‘माम’ एताच्चा
 महिमानं मन्त्रोत्पाद्यते । कथं पुनरुच्यते माम् ऐन्द्रस्य महि-
 मानं मन्त्रोत्पाति । इति — यः अत्र मन्त्रं अधि नायमानः यथा-
 दस्यन्द्रस्य मन्त्रं क्रोधः सोमस्योत्पन्नं सताः सदभामन्त्रादपरि शत्रुणां
 नोयमानः प्राणमणः शृणोति । ‘न’ ‘अद्रयः’ इति मन्त्रं दृढं मन्त्रं
 शत्रुवन्ने भवति । तदपि शृणोति । इत्यन्तर्यामिः । ‘रुजति’ च
 ‘स्थिराणि’ अपि दृढाणि मेधवन्तं नि भिजन्तीत्यर्थः । एव मेत-
 स्मिन् मन्त्रं व्याष्ट्यस्य “अद्रातिः” अत्रा इत्येष शब्दो निरुच्यते
 “इत्येव मेके” मन्त्रार्थविदो मन्त्रन्ते ।

“अनूपे गोमान्”० “नोगत”० । मन्त्रार्थानां मार्षम् । इदानीं ।
 पात्रमालो सोमो । ‘अनूपे’ देशे ‘गोमान्’ गोभिः सहिता यदा
 ‘अत्राः’ जियन्ति, निवसन्ति; अथ तदा सुयाम गत तस्य देशस्य ‘सोमो
 दुग्धाभिः’ पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव । कथं पुनः
 क्षरति ? इति । उच्यते.— ‘मसुद्रं न संवरणानि’ मसुद्रं मिव

“न यस्य द्यावापृथिवी न धत् नान्त्रिजम्” नाद्रयः सोमो अत्राः । यदस्य
 मन्त्रं अधि नायमानः शृणोति वीर्यं नृजति स्थिराणि” इति अ० सं० पृ. ४, १५, १ ।

“अनूपे गोमान् गोभिरत्राः सोमो दुग्धाभिरत्राः । मसुद्रं न संवरणान्यग्रान्
 सुन्दो महाय तोशते” — इति अ० सं० ७, ४, १३, ४ ।

संवरणान्मुदकानि ; उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्र माभिमुख्येन 'अग्मन्' गच्छन्ति, एव दग्धाभ्यः सोमः सर्वभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः प्रति चरति मदायेन्द्रस्य । अथ यदेवं प्रचरति, तेन सोमेनामावास्यायां मान्वा-
 ख्येन तप्त इन्द्रो 'मन्दो' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'ताषते' हिनसात्यर्थः । "नितोषयति, निवर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम् * । एव मेतास्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिर्गताः"—इत्यपः (०० पृ० २० पं०) "चरति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दग्धाभिर्गताः"—इत्यत्र (२० पृ० २० पं०) । एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्च तथैवोपस्थाख्यातम् । "मर्वे" एवेति त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते । न यस्य द्यावापृथिव्यो निवामः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवामः; किं तर्हि ? सोम एव इन्द्रस्य निवामः । तस्य सोमस्य किम् ? इति उच्यते,— यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, गृह्णाति वीलु रूजति स्थिराणि । समान मन्यत् पूर्वर्णवार्थिन । "अनूपे गोमान् गोभिर्गताः"—इत्यत्र निवा-
 मीर्थतेव पूर्वस्मिन्नेवार्थे । अथ सोमो दग्धास्वपि गोषूधः निवमति, न निदेग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः । एव मेते मर्वे त्रयोऽपि "क्षियति-निगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते ॥

"आत्रम्" (२४) - इति एतदन्वगतम् । "आगु अनतं

* १ भा० १८१ पृ० १९७० (१९८), २० । तद्वीक्षणो च द्रष्टव्यः ।

† १ भा० ४०० पृ० १९५ ।

भवति"—इति शक्यमसाधिः । "क्षिप्र नाम"—इत्यभिधेयाचनः ।
 "यो होतामीत्" "जातवेदाः" इयं श्रौत्याङ्गायं रता
 तत् पुनर्मुहुर्लताङ्गिरसेन दृष्टमः नामदत्तन वा । पश्यस्य पञ्चने-
 ऽहनि आग्निमारुते शस्ये निविद्धानार्थं तद्भवति । 'यः' अग्निः
 'होतामीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्यैः
 सकाशात् । 'देवर्जुः' देवैरसेवितः । 'यं' 'ममाज्जन' ममुत्तित-
 वन्तः । केन ? 'आज्जन' 'आवृणानाः' सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः ।
 तस्य किम् ? इति । उच्यते : 'सः पतत्रानरम' साऽग्निः पतत्रिः,
 यदेतदित्येतथ पतति ; इतरञ्च पत्त्रादि, 'स्या' स्यात्तत्र रतादि,
 'जगत्' यदेतच्चक्रमादि । तस्य किम् ? इति । उच्यते ;— तत् सर्वं
 प्रत्यक्षकाले 'आचं' क्षिप्रं म कृमाद् 'अकणितं' "अकरोत्" 'जात-
 वेदाः' अग्निः । एव मेवभूतं सन्त्ये "आचं भित" इत्येतत् "क्षिप्र-
 नाम" । पतत्रि-स्यावर जगमानां क्षिप्रदक्षनादग्निः किमन्यत् कुर्यात् ?
 तस्मादपपद्यत क्षिप्रनामेति ॥

"ऊतिः" "अवनम"—इति अनवगतम् । "अवनम्"—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 "अवनाद्" रत्नणादित्ययेः । आत्वा रथं यथो ०—० मत्पते" । ।
 प्रियमेधस्यार्थम् । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'आवर्त्तयामसि' आव-
 र्त्तयामहे । किमर्थम् ? 'ऊतये' अस्माकं रत्नणाय, 'सुम्नाय' सुखाय

* "यो होतामीत् प्रथमः देवर्जुः" य ममाङ्गुप्रार्थनादवृणानाः । स पतत्रोत्तरं
 स्या जगद्यच्छुचि मग्निरकणोऽजातवेदाः" — इति ऋ० सं० ८, ४, १०, ४ ।

† १ भा० ४०८ प्र० २ पं० ।

‡ "आत्वा रथं यथोत्तयं सुम्नाय वत्तयामसि सुषिकृभिर्मृत्तीपहमिन्द्र शविष्ठ
 सपते ॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १, १ ।

च । कथं पुनः-वर्त्तयामहे ? इति उच्यते,—‘रथं यथा’ शक्तो हि कस्यिद् यथा रथं मावर्त्तयेत्, एव मावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः । विद्वज्जनं पुनर्भवन्त मावर्त्तयामहे ? उच्यते ;—‘तुविकृर्मिम्’ बहूना मनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम् । ‘ष्टतीषहम्’ च, आर्त्ताना मभिभवितारम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ ! ‘सत्पते’ सतां पते ! । एव मावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन “ऊति”-शब्दो रत्नणार्थं इत्युपपद्यते ॥

“हाममाने(१९)”—इति * । “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” ; “प्रपर्वताना मुशती उपस्थात्”—इत्यत्र † ॥

“पड्भिः” ‡ —इति अनवगतम् । “पादैरिति वा स्पष्टैरिति वा”—इति शब्दसमाधौ । “एवा मुहो असुर ०—० विश्वमाभाः” § । वस्रो नाम वैश्वानमः, तस्यैव मार्षम् । ऐन्द्रो । य एष एतस्मिन् सृक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः ‘एवा’ एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान ! हे इन्द्र ! ‘असुर’ असुमन् प्रजानवन् ! बलवन् ! वा ‘वक्षथाय’ स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय ; पूर्वकल्पान्तरीणे एव ‘वस्रकः’, ‘पड्भिः’ सोमपानैरभ्युदितैः, अथ वा गुणस्पाशनैः स्तुतिगतैः, ‘उपमर्षत्’ उपसृष्टवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् ‘इन्द्रम्’ । ‘मः’ तेन तथा ‘इयानः’ ईयमानः, अनुस्त्रियमाणः ‘करति’ कृतवान् । किम् ? ‘स्वस्तिम्’ स्वस्त्ययनम् । ‘अस्मै’ यज-

* १ भा० ४०८ पृ० ५ पं० ।

† प० दै० का० ९, ४, ४ ।

‡ १ भा० ४०८ पृ० ८ पं० ।

§ ‘एवा मुहो असुर वक्षथाय वस्रकः पुद्गिरुपं सर्पदिन्द्रम् । स इयानः करति स्वस्तिस्त्रा इमं मूर्धं सुस्त्रितिं विश्वमाभाः ॥’—अ० सं० ८, ५, १५. ९ ।

च निर्झरप्रदेशे 'रिक्छिं' पुनपुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'रिपः' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने; निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठत् इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः । तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः । अस्मिन्नेवंक्षणं प्रदेशे, त मग्निम् 'अविदत्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा । ओषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरविदत्? इति उच्यते,— 'ममं न पक्कम्' अविदत्, यथैव स्वपनशालं "माध्यमिकं ज्योतिः" द्रव्यताव्यं पक्कं मभिव्यक्तम्; वर्षासु उपर्यवस्थानादयन्नेव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्टु मपि मन्त मग्नि मतिमहत्त्वादृषिषोऽविददे-वापश्यत् । 'गुचन्तं' दीप्यमान मित्यर्थः । निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्या विज्ञायत एवे-त्यभिप्रायः । य एवद्रुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव माशोर्धाज्या । न ह्यष्टौ मामान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः "अनित्यदर्शनम्", तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते ; पक्कं नामाभिव्यक्त मित्याच्यते ॥ एव मिह शब्दमाख्यात् अर्थाप-पत्तय "ममम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपन मुच्यत इत्युपपद्यते । ॥

"द्विता "०"—इति । अनवगतम् । "हैधम"—इत्यवगतमः । "यस्त्वद्भूता पूर्वा अग्ने ० ० देववीतो" ३ । कतस्य वैशामि-त्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्रिनयोः शस्यते । हे भग-

* "ममं न पक्कम्, पक्कं मन्न भिव" इति भा० भा० ।

† सायणव्याख्यया विरोधात् च द्रष्टव्यम् । यास्काभिप्रायात्पञ्चाम्बुटः ।

| १ भा० ४०८ पृ० १७ पं० ।

§ "यस्त्वद्भूता पूर्वा अग्ने यजोथान् द्विता च मत्ता सुधया च शुभः । तस्यानु-धर्मं प्र यज्ञा चिकित्वाऽथा नो धा अध्वरं देववीतो ।" —इति ऋ० स० १. १,

वन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान । * 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' होता मध्यमस्थानो वायुः † ; अभावपि हि दूतो दवाना मिति श्रूयते,—
 "आ दतो अग्नि मभरद् विवस्वतः"—इति । । वैद्युतोऽग्निरिति कैचिन्नान्यन्ते । 'यजीयान्' यष्टृतरः । 'द्विता च मत्ता' द्वैधं यस्य विद्यमानता :—“मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन, “उत्तमे च” स्थाने सूर्यभावेन । 'स्वधया च' अन्नं, सर्वभूतानां वर्षाद्वारेण । यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुपस्य भावयिता । तस्य किम? इति उच्यते,—“तस्य अनुधर्मं वायोर्दत्तिलाभ मत्वात्मनो दीप्तिलक्षणं यत्ति मत्तिलाभ माप्रवन्ः “वायुवो अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्नि मस्यंति”—इति ह विज्ञायते । हे अग्ने ' प्रयज' प्रकर्षण यज, देवान् । हे 'चिकित्वा' चिकित्वन् ! ज्ञानवन्नित्यर्थः । 'अय एवम्, 'नः' अस्माकं यागं कुर्वन्, तं गृह्ण, यं कुरुस्व । 'धाः अध्वरं' धारय यजाम् । 'देवव्रीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः ॥ एव मत्र अद्भ्यमाख्यादर्यापपत्तेश्च "द्विता"—इत्ययं द्वैध भित्त्वेव सुपपद्यते ॥

“व्राः १०” —इति ३ अनवगतम । “व्राच्याः”—इत्यवगमः । 'गोभिर्यदो' मन्वे० - ० धेनुभिः” । काण्वश्च संधातिथिः, प्रियसंधाङ्गिरमः एन्द्रं सूक्तं ददृशतुः । तत्रैषाभिप्रवस्य षडहस्य

* 'अग्निः पृथिवीस्थानः' — इति प० द० का० ७, १ ।

† "वायुर्वेन्द्रा वाक्तरिक्तस्थानः"—इति प० द० का० ७, १ ।

‡ अ० सं० ४, ५, १०, किञ्च, 'अदतो अभवद् विवस्वतः (अ० सं० १, ४, १२, १)" — इत्याद्या अपि द्रष्टव्याः ।

§ १भा० ४० २२० ३५० ।

॥ "गोभिर्यदो' मन्वे अन्धकृमं न वा मृगयन्त अन्धित्तरिन्नि धेनुभिः ॥"—इति इति अ० सं० ४, ७, १८, १ ।

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरदृचे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र !
 'यद् देम' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, सृति-
 लक्षणाभिः 'धनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभि त्सरन्ति'
 अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं
 कारणम् ? इतः,— यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽन्येभ्यो यजमा-
 नेभ्यः सकाशात् 'वाः' "वात्याः", "प्रैषाः" युगत्संस्तवमंयुक्ताः प्रति-
 प्रहिताः 'मृगं न' "मृग मिव" इतरे लुभकाः वात्याः 'मृगयन्ते'
 मार्गयन्ते त्वाम् ; तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषहेतोरस्मानेव प्रत्य-
 भ्येहि ॥ एव मेतस्मिन्नन्ते मृगमन्वन्धाद् "वाः"— इति शब्देन लुभका
 उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर माहार माहा-
 र्पीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यदग्गहन्तिरो अद्रि मस्ते-
 त्यपि निगमो भवत्यय मपीतरो वराह एतस्मादेव
 वृहति* मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति+ वा । वराह
 मिन्द्र एमुप मित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा
 उच्यन्ते । ब्राह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्य-
 मकाः देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्य-
 चक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहान् ॥ ४ ॥

* "वृहति" क, ग ।

† "वृहतीति" क, ख, ग ।

‡ "माध्यमिका" क, ख, परं इतिपाठविद्वदः ।

§ क-च-पुस्तकयोर्नाच सङ्ग्राह्येः, खण्डसङ्ग्रह-वाक्यविद्वद्वैषः

“वराहः १” — इति १, अनवगत मनेकार्थञ्च । “मेघः” तावद् वराह उच्यते ; स हि “वराहारे भवति” तस्य वर मुदक माहारः । “वर माहार माहाषीरिति च ब्राह्मणम्” ; निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मण माचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्दोच्यते, तथैष निगमः ;— “अस्येद् मातुः सवनेषु ० ----- ० अद्रि मन्ता” । नोधा नाम गोतमपुत्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्रा । त्रियुप् अभिजिद्विश्वजिन्-महाव्रतादिषु आहोनिक्केषु अहःसु अहोनसृक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । “अस्य इत् उ मातुः” अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य ‘सवनेषु’ प्रातःसवन-माध्यन्दिन-तृतीयसवनेषु, ‘महः’ महतः यज्ञस्य, ‘पितुं’ महान्तं सोमभागं ‘पिपिवान्’ पीतवान् । पीत्वा ‘चार्वाक्षा’ चारुणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विष्टुद्धवलः, सद्यः एव ‘पचतम्’ ; परिपक्व मुदकदान समर्थे मेघं हि ‘विष्णुः’ इन्द्रः, सर्वभूतानां त्रेष्टा प्राणभावेन ‘सुषायद्’ अमुष्णादित्यर्थः । ‘महोयान्’ अभिभवित्तमः । कथस्यनरमुष्णात्? इति उच्यते,— “विध्यदराहं तिरगे अद्रि मन्ता” । ‘वराहम्’ मेघं ‘विध्यत्’ । कथस्यनः विध्यदराहम् इति उच्यते, ‘तिरः अद्रिम् अन्ता’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रिं’ वज्रम् ‘अन्ता’ जप्त्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् सुषायच्छब्दमन्वाद् “वराहः = मेघः” — इत्युपपत्तिः ॥

“अथ मपीतरो वराह एतस्मादेव” अमौ अपि हि वरं मूलाख्य माहार माहृत्येव । “वरं वरं मूलं वहति” — उद्यच्छतीत्यर्थः ॥

* १भा० ४०६ प्र० ७५० ।

+ “अस्येद् मातुः सवनेषु मद्यो महः पितुं पिपिवाक्षाचार्वाक्षा । सुषायद्रिष्णुः पचतं सही चान् विध्यदराहं तिरगे अद्रि मन्ता ॥” — इति अ० सं० १, ४, १८, १ ।

यथा अय मपीतुो वराह-शब्दः कन्दमि वराह इत्युच्यते, तथैष निगमः;—“विश्वेत्ता विष्णुरा०—० एमुषम्”* । काण्वस्य पुरुसुतेर्गर्षम् । ऐन्द्रो । ‘विश्वा इत् ता’ विश्वानि एव तानि ‘विष्णुः आभरत्’ । ‘उरूक्रमः’ बह्विक्रान्तः, ‘लेषितः’ मन्दोपितः इन्द्रः वाक्येन । यदि ‘त्वा’, ‘इषितः’—इति पदविभागः †; तथापि तु ‘लेषितः’—इत्येकं पदं कृत्वेव निरूक्रमं, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य; नान्ययार्थं उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वसुनि आहरत्? इति उच्यते;—‘शतं महिषान्’ बहून् महतो यजान् आहरत् । किञ्चक्षणान्? इति उच्यते;—‘चौरपाकम् ओदनम्’ प्रायणीयाख्यमादितः कृत्वा यं क्रियन्ते तान्, सोमक्रतुनित्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरत्? इति उच्यते;—‘वराहम्’ असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम् । मर्षेणा मसुराणां मध्ये ‘एमुषम्’ मोहस्यानौयम् ॥ “माययाय मिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत्; यदयं वराह मिन्द्र एमुषमेकत्रिंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते”—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणौयके; तदनुवादिनी चैषा ऋक् ‡ । तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते ॥

* “विश्वेत्ता विष्णुराभरद्गुरुक्रमस्त्वेषितः । शतं महिषान् चौरपाकं मोदनं वराहं मिन्द्र एमुषम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, २०, ४ ।

† “त्वाऽइषितः” —इत्येवं पदकाराः पठन्ति ।

‡ “अस्या ऋचो निरुक्तेतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत्;—
* * * । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मणे इतिहास आत्मायते ॥”—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ५, २०, ५) । “आपो वा इदं मघे सलिलं मासौत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत्, स इमा मपश्यत्, तां वराहो भूत्वाहरत्”—इति तै० सं० ७, १, ५ । “स वराहो रूपं कृत्वापन्यभज्जत्”—इत्यादि तै० ब्रा० १, १, १ । “उद्धतामि वराहेण कृत्वा शतबाहुना”—इत्यादि तै० आ० १०, १, ८ । “ता मेमुष इति वराह उज्जघान”—इति श० ब्रा० १४, १, १, ११ । इत्याद्येतिहासिकानाम् ।

“अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते” । “स ई सत्येभिः • — •
 व्यानट्” • । आयासस्याङ्गिरसस्येय मार्षम् । ब्राह्मणस्यत्यस्य काम्यपञ्चौ
 षड्चै विनियुक्ता मैत्रायणोपके । ‘सः’ ब्रह्मणस्पतिः, ‘सत्येभिः’
 सत्यवादिभिः, ‘सखिभिः’ समानाख्यातः, ‘शुचिर्द्धः’ दीप्तिमद्भिः,
 ‘वि धनमैः’ विविधधनवद्भिः, ‘वृषभिः’ वर्षद्भिः वर्षिण्यभिः, ‘वराहैः’,
 ‘घर्मस्वेदिभिः’ घर्मनापथिण्यभिः, प्रवर्गकर्मणः अथ वा यज्ञस्वेदिभिः,
 यज्ञस्वादयिण्यभिः, यज्ञमद्भिर्वा । एवञ्च, विविधैरङ्गिरसैः सहितो
 ब्रह्मणस्पतिः ‘गोधायमं’ गाः वाचः धायतारम्, अपां वाः मेघम् ।
 ‘अदर्दः’ अदारयदिति । विपरिणामपरान्तकृतत्वान्त्वस्य । दारयित्वा
 च ‘द्रविणम्’ उदकं ‘व्यानट्’ व्याप्राप्तौत्यर्थः । एतस्या सृचि अङ्गिरसां
 विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दाच्चत्वं, सृक्तं तु एतांस्मन्नङ्गिरसो लिङ्ग
 मस्तीत्यर्थः ।—

“सृत्तं शंसन्त • — • मनन्त” । ‘सृत्तं शंसन्तः’ सृत्तं सत्यं वा प्रशं-
 सन्तः, अपि च ‘सृजु’ अकुटिलम् अतिकालमेव ‘दीध्यानाः’
 ध्यायमानाः, सर्वभूतानां सुपरि समर्चनस इत्यभिप्रायः । ‘दिवस्पु-
 चासः’ द्योतनवतः, ‘असुरस्य’ प्रजावतः पुत्राः, ‘वीगाः’ विविधाना

* “स ई सत्येभिः सखिभिः शुचिर्द्धमैः धायमं वि धनमैर्दर्दः । ब्रह्मणस्पतिर्ह-
 वभिर्वराहैर्घर्मस्वेदिभिर्द्रविणं व्यानट्” — इति ऋ० सं० ८, ९, १९, १ ।

† ऋ० सं० १०, ४, १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ तत्रैव सृक्तं इयं द्वितीया, अत इमां दर्शयति; अत्र तु ‘अङ्गिरसः’—इति
 पदस्य समकृत् एव दर्शनीयः । ऋकपाठस्त्वयः,—‘सृत्तं शंसन्त सृजु दीध्याना दिव-
 स्पुचासो असुरस्य वीगाः । विप्रं पृद मङ्गिरसा दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं
 मनन्त ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ९, १५ सू०, ९ = १०, ४, १७ व०, ९) ।

मर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात् । “विप्रं पदं” वि प्राप्तं सर्वतः प्राप्तं ‘अङ्गिरसो दधानाः’ । यत्पदं स्थानं ज्ञानमहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, ता मङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा ; विद्वद्ब्रह्म-त्वात् । “यजस्य धाम प्रथमं मनन्त” ‘यजस्य’ यत् ‘प्रथमं’ मुख्यं परमात्माख्य मनावृत्तिलक्षणं ‘धाम’ स्थानं तत्त्वेन ‘मनन्त’ जानत इत्यर्थः ॥ एतदेवैतस्या मृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः ;—“अङ्गिरसोऽपि वराहो उच्यन्ते”—इति ॥

“अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते” ; “मरु-तः, रुद्राः”—इत्येवमादयः । अङ्गिरसो ह्यपिममाख्या मपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि मति प्रथगुद्भृत्याक्ताः । ये तावन्मरुतो वराह-शब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः ;—एतत्त्यन्० —० वराहन् । राङ्ग-णस्य गीतमस्यैव मार्षम् । “अविद्युन्मद्भिर्मरुतः”—इतीयच्चैतस्मिन्नेव सूक्ते । हे ‘मरुतः !’ ‘एतद्’ ‘त्यद्’ बलं यौष्माकीणं ‘न योजन मचेति’ न योग मागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः । तस्य बलस्य किम्? इति उच्यते ;—‘मस्वर्ह यन् मरुतो वः’ । अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम् । यस्य च मध्ये युष्मान् ‘वराहन्’ परेषां शत्रूणां उद्वर्तन्, उद्वर्हणान्, ‘हिरण्यचक्रान्’ सुवर्णविकृतचक्रान्, ‘अयोदंष्ट्रान्’ अयोमयान् रथानधिरूढान् ‘विधावतः’ नानाप्रकारं

* १भा० ४८२४० पृथ्वी ४७० . ८, (६) ।

† “एतत्त्यन् योजन मचेति मस्वर्ह यन्मरुतो गतमो वः । पश्यन् हिरण्यचक्रान्-मयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहन् ॥”—इति ऋ० सं० १, ९, १४, ५ ।

‡ ऋ० सं० १, १४, ४ सू० = १ ९, १४ व० ।

धावनः, 'पग्यन्' स्तौति, 'गौतमः' । तःतत्र योजनं मर्चेति । प्रचे-
तिर्गत्यर्थः ; अञ्जतेर्गत्यर्थस्य मारुष्यात् । एव मत्र प्रकरणं मरुता
वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुतादथा हि मर्च एव माश्रयाका
देवगणा वराहव उच्यन्ते । तेषां शाखान्तरेषु सृष्ट्या निगमाः ।
निगमानुपलब्धौ च "माश्रयमका देवगणा वराहव उच्यन्ते" एतद्
बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम् ; तेषां मप्रमप्रका गणा ब्राह्मणं हि श्रूयन्ते ;
—"ते मप्रमप्र मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मण्युपपद्यते ।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयंऽपि कदाचिद् वराह-
शब्दो भवत्येव, तदुपपन्नित्यम् । तद्यथा,— "दिवो वराह मरुधं
कपट्टिनम्"—इति रुद्र उक्तः । ४ ॥

स्वमराण्यहानि भवन्ति स्वयं मारीण्यपि वा स्वरा
दित्या भवति स एनानि मारयति । उखा इव
स्वमराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुलियो भवन्ति
(सृजन्ति कर्माणि) शर्या इषवः शरमय्यः शरः
श्रृणातेः शर्याभिर्न भरमाणा गभस्त्योरित्यपि निगमो
भवत्यर्को देवो भवति यदेन मर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* "अथातो मध्यस्थाना देवगणाः तेषां मरुतः प्रथमगाभिर्ना भवन्ति"—इत्यादयो
द्रष्टव्याः । प० दे० का० ५, १, २ ।

† मूलपाठसु 'गौतमः'—इति ।

‡ ऋ० सं० १, ८, ५ ५ ।

§ "एतानि" क, ख, ग ।

॥ बभ्रुवोचिज्ञान्तर्गतपाठैःऽयं दृश्यते क-ख ग पूर्वकेष्वेव ।

यद्नेनार्चनार्क* मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति संवृतः † कटुकिम्बा ॥ ५ (५) ॥

“स्वमराणि”^{११}—इति, अनवगतम् । “स्वयं मार्गैणि”—इत्य-
वगमः । “अहानि”—इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वयं मेव सरन्ति
गच्छन्ति । अपि वा “स्वरा आदित्यः” अत्र उच्यते । “स एनानि मार-
यति” तेनैतानि स्वमराणात्युच्यन्ते । “विश्वेदेवामो—० स्वमरा-
णि”^{१२} । मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्निश्रोत्रे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे त्वच
वैश्वदेवे शस्यते । हे “विश्वेदेवाः !” ‘अप्सरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः; ते
हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वान्तं । अतएव मामन्त्यते ‘सुतम् आगन्त’
अप्याभिः अभिपुत मतं सोमं प्रति ‘आगन्त’ आगच्छत ।
हे ‘तूर्णयः’ त्वरणशीलाः ! । कथं पुनरागच्छत ? ‘उस्त्रा इव स्वम-
राणि’ । यथा ‘उस्त्राः’ रग्मयः, ‘स्वमराणि’ अहानि प्रति, शौघ
मागच्छन्ति, एव मागच्छत ॥ एव मस्मिन् रग्मसम्बन्धात् “स्वमराणि”
—इत्यहानीत्यापद्यते ॥

“शर्याः”^(१३)—इति । अनवगतम् । “शरमथः”—इत्यवगमः ।
“इषवः” अभिधेयाः । “शरः, गृणातेः” हिंसार्थस्य (क्र्या० प०) । हिंस्यन्ते

* “यद्नेनार्चनार्क” क, ख, ग ।

† “सवृतः” क, ख, ग । “सवृतः” ख ।

‡ १ भा० ४०६ प्र० ६ पं० ।

§ “विश्वेदेवामो अप्सरः सुत मागन्तु तूर्णयः । उस्त्रा इव स्वमराणि ।”—इति
अ० सं० १, २, ९, ११ ।

॥ १ भा० ४०६ प्र० ११ पं० ।

हि तेन । “अभ्यभि हि० - ० गभस्त्योः” । आरुणः चमदस्य ।
 “पर्शुं पृ प्र धन्व वाजमातर्य” इति पावमान भौस्यं राशे दद् शतुः
 पिपोलिकमध्यास्मिन्नेतन्मः पृष्टुं ह्यन्त्याः तामा मियं दितीया ।
 ‘अभि ततर्दिय’ एतं सोमं वि अ मयोवराः । पुनः पुनरभिहतेत्यर्थः
 ‘अवसा’ अवसाद्येन मन्त्रेण कृष्णं पुनरभिततर्दिय ? इति, — ‘शर्था
 भिः न भरमाणः’ शरमथोभिः इप् भि यथा कश्चित् कं तर्दियत
 धनुर्द्धारदमाणः, एव मेतं सोमम एभिः शर्वाभिः ‘गभस्त्योः’ वाङ्मोर-
 वस्यितैरभिततर्दिय वृथम् । किञ्च : एव मेतं सोमं अभितर्दियन्ती
 वृथं वसतोवराभिरङ्गिराण्यथ ‘असं न कश्चित् कृप मिव कश्चित्
 ‘जनपानं’ महतः ‘अजितम्’ अज्ञानं कुरुतः महतो देवजनीधस्य-
 पानार्हे प्रभृतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एव मिहाभितर्दनाक्रियामश्वन्त्यात्
 “शर्था”-शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ।

“अर्कः २” — इति, अनेकार्कम् “देव” तावत् सर्व एवार्क
 इत्युच्यते । आह किं कारणम्, उच्यते; “यत्” यस्मात् “एनं”
 देवम् “अर्चन्ति” स्तोत्राः । “अर्का मन्त्रो भवति” । किं कारणं ?
 “यत्” यस्मात् “अनेन” मन्त्रेण “अर्चन्ति” तस्मादकः । “अर्कं
 मन्त्रं भवति” । किं कारणम्, तद्धि “अर्चति भृतानि” यो हि
 पूज्यः, तस्माद् त मपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं

* “अभ्यभि हि अवसा ततर्दिद्यत् न कश्चिज्जनपाद् मज्जितमः शर्थाभिज
 भरमाणो गभस्त्योः” — इति ऋ० सं० ७ ५, १२, ४ = ९, ७, ७, ४ ।

† ऋ० सं० ९, ७, ७ सू० ।

‡ १भा० ४०९ प्र० १४ पं० ।

च सर्वस्तेन मङ्गम् । “अर्को वृषो भवति” य एष प्रमिद्धः । आह किं कारणम् ? इति, उच्यते ;—“संवृत्तः” मङ्गतः, संव्याप्तः ; “कटुकिन्ना” कटुकभावेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणाऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः । ब्रह्मणास्त्वा शतक्रत उद्दंश मिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कं मर्किणो ब्राह्मणास्त्वा* शतक्रत उद्येमिरे वंश मिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रयत इति वा पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत पव्या रथाना मद्रिं भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि । निगमौ भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्यस्मादापः । तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिन मन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरयः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्याः—मुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचाभुवा । वसुभिः सहभुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथाप्यध्यर्थे

* “ब्रह्मणास्त्वा” क, ख, ग ।

† “क्षुरपविनाश्चयुरित्यपि”— इति क, ख, ग ।

‡ “भवतीत्या” क, ख ।

दृश्यते । अत्र आ अपः । अत्रे आ अपोऽपोऽधेऽधी त*
 युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अस्मे द्युम्न मधि रत्नं
 च धेहि । अस्मास् द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

यथा तावद्देवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैव निगमः— “गार्थन्ति
 त्वा गार्थन्ति— येमिरे” । मधुच्छन्दस आर्यम् । अन्, ष, प ।
 ऐन्द्रौ । हे भगवन्निन्द्र । ‘गार्थन्ति त्वा गार्थन्ति’ स्तन्ति त्वां
 सामगाः, मामभिः । अर्चन्त्यर्कं मर्किणः पूजयन्ति त्वास् वाम्गः
 हेतारो मन्त्रिणः । एव मनेन प्रकारेण मां एते “वाङ्मनाः”
 वाङ्म कर्मण हे ‘वामकरो’ । ‘वामं मिव येमिरे’ उयेमिरे
 वामं मिव त्वां मन्त्रिभः अर्चन्ति । यद्यपि तेषां मन्त्रिणां वदु-
 यन्तीत्यर्थः ॥ “वामो वामगयो मन्त्रिः” ; वने मन्त्रिण इवास्ते ।
 “वामनाच्छ्रूयत इति वा” सम्भजताद् वा वामिभिः ॥ एव मत्र देवः
 “अर्कं”-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वं “अर्चन्त्यर्कं मर्किणः”—इथैव एव निगमः
 (३ पू ५० ४ पं०) ; अर्किणो हि मन्त्राण एवाभिप्रेताः ॥

दृचस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

* “अत्र आ अपोऽधेऽधी इति” क, ख, ग ।

† “येशो वाङ्मं वा” ड, च ।

‡ “गार्थन्ति त्वा गार्थन्ति— येमिरे” । मधुच्छन्दस आर्यम् । अन्, ष, प ।
 “गार्थन्ति त्वा गार्थन्ति— येमिरे”—इति अ० सं० १, १, १८, १ ।

“पतिः^{१४}”—इति, अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “यद् विपुनाति भूमिम्”; मा हि विपुनाति भूमि
भिति पतिः । “उत स्म ते० — — •भिन्दन्त्योजमा”† । श्यावाश्व-
स्येय मापेम् । हे मरुतः! येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च
काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् ‘उत स्म’ अपि च कस्मिंश्चन काले
‘शुन्ध्यवः’ मद्गाव इव ‘परुष्ण्यां’ नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्व-
वत्यां यूयमेव ‘शुन्ध्यवः’ शोधयितारः ‘ऊर्णाः’ चित्राः, तिरोहिताः
‘वमथ’ एतस्मिन्नन्तरिचलोके । ‘उत’ अपि च; कस्मिंश्चिद्भुङ्गमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पथ्याः’ वा रथनेमयः, ता एव ‘अद्रिम्’
एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘ओजमा’ वनेन, किं मुत यूयमित्यभिप्रायः ॥
एव सेतश्चिन्नर्धसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रने मरुभिमभ्यन्ध्यते । ब्रा-
ह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थं चातुर्मापेप मान्त्पनं हविरधिष्ठत्य
‘देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदंम्—“तं मरुतः चुरपविता व्ययु.”
मान्त्पनं मन्तपंस्तस्मात् मान्त्पजाः”—इति । एतस्मिन्नपि च
ब्राह्मणे चक्रनेमिः चुरधाराकृतिस्मान्त्पविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते ।
अन्यप्रयोगविषयत्वाद्दाहरणद्वयम् ॥

“वचः^{१५}”—इति, व्याख्यातम् । “उपो अदर्शि शुन्ध्यवः”—
इत्यत्र ॥

* १भा० ४०९ प्र० १८ पं० ।

† “उत स्म ते परुष्ण्या मूर्णां वसत शुन्ध्यवः । उत पूवा रथाना मदिं भिन्द-
न्त्योजमा”—इति ऋ० सं० ४, १, ९, ४ ।

‡ १भा० ४१० प्र० २ पं० ।

§ १भा० (४२२ प्र०) ४४० १पा० ८४० ।

“धन्व १०” इति*, अन्वगतम् । “धन्वन्ति”—इत्यन्तः मः ।
 “अन्तरिक्षम्” इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्त्वयादागः”—इति नाम-
 प्राप्तिरितिर्दृशाः—“यः परस्मात् परस्मात् परस्मात्” इति “यः” । “अन्व-
 पृथ्व्यं वसन्त्येयं सार्षपम्” इत्यस्य दशमस्य चतुर्थस्य चतुर्थादागस्य
 शब्दस्य ज्ञानवेदस्य सति विहितस्यैव शब्दोक्तः । “यः” अन्वगतित्वा-
 त्मनावस्थितः, “परस्मात् परस्मात् परस्मात् सार्षपं परस्मात् परस्मात्
 ‘तिरः’ ताणेतम सेतन्मृदन्ति” । “धन्व” स्वभावेन प्रभावेन दाया
 ‘अति’ अतीत्या, अस्मान् प्रोचते ‘रोचते’ एव, प्रकाशव एव । अन्ते-
 नैव सतिमहर्षिर्न निरोधायत इत्यभिप्रायः । तस्य सिम १ इत्यु-
 च्यते,—‘स नः’ सोऽस्माकं ‘पर्यत’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु नाशयतु
 ‘द्विषः’ द्वेषुन् इत्यर्थः ॥ एव सतिमहर्षिर्न निरोधायत इत्यभिप्रायत “धन्व”
 शब्दोऽन्तरिक्षाभिधानं सिमपपद्यते ।

“मिनम ११”—इति*, अन्वगतम् । “मिनन्ति” इति शब्दयुक्तिः ।
 “अन्नं भवति” इत्यभिधेयवचनम् । “मिनन्ति भूतानि” वधा-
 तीकार्यः ; अन्नं हि सर्वकारिणो भूतानि वधन्ति । “दुमा उ वा ०—०
 सखिभ्यः १” । विश्वामित्रस्य सार्षपम् । तार्तार्यमवनेषु उच्यपरीयेषु

* १भा० ४१० प्र० ६ पं० ।

+ “यः परस्मात् परस्मात् परस्मात् धन्वन्ति रोचते । स नः पर्यदन्ति द्विषः ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, १ ।

‡ १भा० ४१० प्र० ८ पं० ।

§ “दुमा उ वा भूमयो मन्वमाना युवावन्ते न तुक्ता अभवन् । वा १—त्यद्विन्वा-
 वधया ययो वा येन स्तुः मिनन् भूतानि सखिभ्यः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, १ ।

स्तोमाभिर्गमने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !'
 'इमा उ वां' युवयोः 'भूमयः' स्तुतयः यायास्तैस्तैस्तोष्टभिरुदीरया-
 महे, तां पुन ता अस्मै 'युवावते' युग्मद्वते, भवद्भ्यां तद्वते यज-
 मानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमताना मर्यानाम् 'अभृवन्'
 वभृवुः । यतः व्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क त्यत् क तत्,
 युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः
 स्तुतिभिः अभियुतौ मन्तौ 'मिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समान-
 स्थानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत
 इति "मिन"-शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः । व्यभिचारि-
 त्वादभिधानानां "मिनम्"-इत्यादीनि स्वस्वऽभिधानवर्गं पठिता-
 न्यपि * मन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके
 प्रकरणेऽनवगतमंस्कागभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्याभिप्रायेण ॥

"इत्या^(१८)"—इति †, एष निपातः ; "अमुया"—इत्यनेन व्या-
 ख्याताऽष्टमेऽध्याये † ॥

"सचा^(१०)"—इति ‡, अप्रतीतार्था निपातः । "सह"—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । "अग्निनेन्द्रेण० —० मश्चिना" ॥ । श्यावाश्वस्तेय मा-
 र्षम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अग्निनौ' एताभिः अग्न्यादिभिः
 देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषमौ च' सहप्रौतौ, इमं

* "मिनम्"—इति नि० १४०० ७ खण्डेऽष्टमं पदम् (१भा० १०२ २० ।

† १भा० ४१० २० १० पं० ।

‡ यास्कौश्लतोय इति भावः । १भा० १४०० १५० ४४० (१२० २० द्रष्टव्यः ।

§ १भा० ४१० २० १० पं० ।

॥ "अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णोर्नादित्यैर्ब्रह्मैस्तुभिः सचा भुवा । सजाषमा उषमा
 सूर्यं च सौमं पिबत मश्चिना ॥"—इति ऋ० सं० ६, २, १४, १ ।

‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा सैतन्नामास्याक मर्द्यं मभिप्रेतं कुहृत मि-
त्येव माशीर्थीञ्या ॥ एव मिहाग्न्यादिदेवताभिमन्वन्धात् “सचा”—
इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“चित्”^(११)—इति*, एष “निपातः” ; “अनुदात्तः” । तद्यथा,—
“सद्यश्चिद् यः षवमा पञ्च कृषीः”—इति † । स “पुग्स्तादेव व्याख्यातः”
चिःइत्येषोऽनेककर्मा—इत्यत्र ‡ । “अथापि” अयं मेव “उदात्तः”
आद्युदात्तो भवति, ततः “पग्नाम भवति” । तद्यथा,—“चिद्-
मि मुनामि धीरमि—इति राजक्रयणौ § गोस्तुतौ । सैवोच्यते ;—
“चिद्मि मनामि”—इति ¶ । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—
“चिदमीति यडाव विचिकित्सन्तं’ इत्यत्र मादि आश्चर्यवे ॥

“आ”^(१२)—इति **, आकार उपसर्गः ; पुग्स्तादेव व्याख्यातः—
“आ इत्यर्वागर्थे”—इति †† । “अथाप्युपमार्थे दृश्यते” निपात-
त्वेन “जार आ भगम्”—इति ‡‡ । “अथापि” कदाचित् “अध्यर्थं
दृश्यते”,—“अधीत्युपरिभावे मैत्र्यर्थे वा”—इति । यथाय मध्यर्थाऽपि
भवति, तथा “अभ्र आ अपः”—इत्येष निगमः । “कद् प्रियया

* १भा० ४११ पृ १५० ।

† अ० सं० ८, ८, ११, १ ।

‡ १भा० ४८ पृ० १७० १पा० १७० ।

§ राजक्रयणो = सोमक्रयणौ, यथा गवा सोमः क्रौतो भवति, “सोमो वै
राजा”—इति श्रुतेः (१, ५, १. पे० ब्रा०) ।

॥ य० वा० सं० ४, १८ द्रष्टव्या ।

¶ अ० ब्रा० १, १, ४, १—१० ।

** १भा० ४११ पृ० ०५० ।

†† १भा० ४१ पृ० १७० १पा० ५७० ।

‡‡ १भा० ११० पृ० १७० १पा० ५७० ।

धाञ्जे०—० वितृनेति माचिनी”० । अधुना पदविभाग मख भाव्य-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, आं, अपः”—
इति । अधुना “आं”—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति”
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अभ्र आं अपः”—इति । प्रतिभागे
राचेयस्यैव मार्घम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगतौ । अत्र पुनः प्राचे-
णापः सूचन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः”—
इत्यनेन । ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्व सुपपद्यते । तत् पुनः सूक्तं
अभिप्लवस्य षड्वस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे ब्रह्मे ब्रह्मते ।
“कदु प्रियाय धाञ्जे मनामहे” । ‘कत् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च
‘धाञ्जे’ स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्राप्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान्
यो ‘मनामहे’, त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वर्वादीनि । ‘स्व-
चाय’ च धाञ्जे स्वलायेत्यर्थः । यत्र स्व मेव बलं भवति, न तत्र
परकीयं बलं माशास्यते ; यथेह लोके । ‘स्वयन्ने’ यत्र स्वमहि-
मत्त मेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धाञ्जे । मत्-प्राप्त्यर्थं मेव ‘वयं’ मनामहे ; मत्त्वा चोपास्यह इत्यभि-
प्रायः । ‘आमेन्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र ; तस्य । ‘रजसः’
रजो लोकः, अन्तरिक्ष लोक इत्यर्थः ; तस्य । ‘आं’ उपरि । ‘यद् अभ्रे’
यो मेघः ; तत्र । या आपः अवस्थिताः, ताः ‘अपः’ । ‘वृषाणा’

* “कदु प्रियाय धाञ्जे मनामहे स्वर्वाय स्वर्वाये महे वृषम् । आमेन्यस्य रज-
सो यद् अभ्रे अपो वृषाणा वितृनेति माचिनी” ।—इति ऋ० सं० ४, १, १, १ ।

† “आपो वै सर्वा देवताः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ । “विश्वेदेवाः— सर्वे देवाः”
—इति च प० ऐ० का० १, ४, ५ ।

सम्भजमाना 'वितनेति' विकृष्टाति वर्धभावेन । 'मायिनी' प्रज्ञावती,
माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासां जेव
सर्वगतस्य धावः प्राप्स्यर्थे 'मनामहे' याचामहे ॥ अन्धे एव हि अंधि
आपः वर्धन्ते इति आङ्गर्थ इत्युपपद्यते ॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः सात्;—'कदु प्रियाय' सुखाय
प्रियाय चैतस्मै 'धाव्ये' स्वानाय, यत्र वयं वर्धामहे । कथं नामैतत्
स्नानं सुखं च प्रियं च स्वत्तच्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येव मर्थं विद्वान्
देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—इति याच्ञाकर्मासु पठि-
तम्* । कतमाः पुनरपो याचामहे? इति उच्यते;—'आनेन्यस्य
रजसः' आभिसुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्र मुपरि
वर्धते, तस्मिन्मध्ये 'अपः' 'दृष्टाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका
वाक् 'वितनेति' दृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"युवम्^(१)"—इति, अनेकार्थम् । "यत्रो वा अन्नं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "शतं ते त्रिप्रिन्नूतयः ०—० रत्नं च धेहि"[†] । वसिष्ठस्या-
र्थम् । त्रिष्टुबेव । महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे ब्रह्मते । हे 'त्रिप्रिन्!'
इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क? 'सुदासे'
सुदाने कस्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैव मनुगृहाण, यथा
नित्ययाच्चेवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव
'सहस्रं शंसा' बह्वनि स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० १५१४० १५० १८० (१४), (१९) ।

† १भा० ४११४० ११५० ।

‡ शतं ते त्रिप्रिन्नूतयः सुदासे सुदसं शंसा उत रातिरुक् । अहि वर्धन्ते मदी
नर्धेऽस्माके युव मधि रत्नं च धेहि ।"—इति अ० सं० ४, १, ८, १ ।

इविर्दित्तिरखित्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्व मागत उपसृतः वन् इदुः,
 यत् सुदस । हे 'वधः' वधयितः ! 'वधुवः मर्त्यस्य', योऽस्मान् इन्नु
 मिच्छति मर्त्या मनुष्यः ; तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । इत्थं च
 तस्य वीर्यम्, निरुक्त मकृत्वा 'अस्मि' अस्मासु 'द्युषम्' "अस्मं यज्ञो वा"
 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एव मेतस्मिन् वधुवधसम्-
 न्वात् "द्युषम्"-शब्देन "यज्ञो वा अस्मं वा" उच्यते इत्युपपत्तिः ; इते
 हि यज्ञौ यज्ञोऽन्नं वा भवतीति ॥ "द्युषं द्योततेः"—इति, अस्म मेव हि
 भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युषं द्योतयित्वा च, यज्ञस्तु दीप्तं प्रकाश-
 सभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तस्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

पविचं पुनातेर्मन्त्रः पविच मुच्यते । येन देवाः
 पविचैणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पविच मुच्यन्ते । गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः
 पविच मुच्यन्ते । शतपविचाः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः ।
 अग्निः पविच मुच्यते वायुः पविच मुच्यते सोमः पविच
 मुच्यते सूर्यः पविच मुच्यते इन्द्रः पविच मुच्यते । अग्निः

* "गभस्तिपूतो नभिरग्निः सत इत्यपि"—इति उ, च ।

पविचं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पविचं
ते मा पुनन्वित्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्युतेः
॥ १ (ई) ॥

“पविचम्^(१)”—इति*, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पविच मुच्यते”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “^{११ ११}येन देवाः ०—०—० पुनन्तु नः”† । मन्त्रस्य पविचत्व-
प्रख्यापको नियमः । पविचस्य वसिष्ठसहितस्य वा श्रावम् । पावमानी
शौमी । ‘येन’ ‘पविचेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्-यजमानाः ‘आत्मानं
पुनते’ ‘सदा’ सतत मेव । प्रस्तुते कर्माणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्,
‘तेन’ मन्त्रेणैवं वीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रवरणे प्रविरलेन
‘पवमानः’ पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-
यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्व मिति ; न हि
इतरेषां देवानां पाप मस्ति, यत् पूयेत । “न च वै देवान् पापं गच्छ-
ति”—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते ।
ते हि ऋषिषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
देवत्वम् ॥

“रम्ययः पविच मुच्यन्ते” ; ते हि स्यर्गमेनैव पावयन्ति । “वाचस्य-
तये पवस्व वृष्णा अग्निभ्यां गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४११४० १५५० ।

† “येन देवाः पविचेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुन-
न्तु नः ॥”—इति सा० सं० ७० आ० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि” †—इत्येषा उपांशुयद्यद्यद्यप्ये विनियुक्ता । हे सोम ! वाचस्यतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मयं पुरस्कृत्य ‘उषसि’ वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताऊत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य ‡ चार्थे ‘पवस्य’ पूयस्य ; यावेतावन्तर्हितौ सन्नौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निविध्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्य । अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् ‘गभस्तिपूतः’ एव रग्निपूतः । किञ्च ; ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः । देवानां मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्र मसि पावयितासि । किं सर्वेषां मेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वा मभिषवादिप्रक्रियया भजन्ति अस्त्विग्-यजमानाः ; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात् ; न हीतरेषां देवानां पाप मस्ति । पूर्ववत् किञ्चित् ॥

“पवमान् महर्षी०—०धन्वसि” * । एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिगणैरकृष्टमायादिभिर्व्यस्यैः समस्यैश्च त्रिभिः “प्र त आगवः”—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृषां दशदशर्षीं वृष्टाः ; तत्रेषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡ । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अव्ययानि’ ‘पव्यया’ पविमयेन, अग्नौर्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम्-‘महि’ ‘अर्णः’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावं मुपगतः,

* य० वा० सं० ७, १ ।

† “अग्नौ प्रास्ताऊत्याः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते ।”—इति म० २५० ७९ स्तो० ।

‡ य० सं० ७, २, १८, ४.—८, ५, १, २४ य० ।

§ य० सं० ८, ५, १४० ।

॥ पवमान् महर्षी० वि धावसि ह्यरो न विधो अव्ययानि पव्यया । मभिषिपुनी ऋषिरिभिः सुतो मये वाजाय धन्वसि ॥”—इति ।

निर्ध्वंषीवः, स्रष्टा भूत्वा ततो द्रोणकक्षत्रं प्रति 'वि धावसि' ।
 कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे तम्? इति,
 स्रष्टते;— पूर्वं तावदरख्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन् ।
 ततः आहत्य क्रीत्वा सोमस्वरूप-विक्रय-विधानेन, 'गृभिः' अतिगज-
 मानैः 'अद्रिभिः' घावभिः 'सुतः' अभिवृतः । ततो 'महे' 'वाजाय'
 अजाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगद्द्वारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम कृत्स्न-
 जगदुपकारित्व मभिनियच्छेत, वृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्तात् रस-
 भाव मापन्नो द्रोणकक्षत्रं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सुरो न
 चिचः' सूर्य इव पूजनीयः ॥ एव मस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येत-
 स्मात् पावनसम्बन्धाद्गम्भीर्णां पवित्रत्व मुपपद्यते ॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः
 परि वाचं मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्र मुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति । "व्रतपवित्राः
 स्रधया०—० जुहोत" † । अश्वेत्या । चिष्टुप् । वसिष्टस्यार्धम् । 'व्रत-
 पवित्राः' वक्रपावयिष्यः, याः देव्यः, 'स्रधया' अन्नेन सहिता
 * भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादि-
 गुणयुक्तानां मेव 'पाद्यः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि
 गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति
 च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तर मविस्रम्बमाना वर्षभावेन प्रक्षर-
 न्तीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्भ्यः 'सिन्धुभ्यः'

* ऋ० सं० ७, १, १८, २ ।

† "व्रतपवित्राः स्रधया मदन्तीर्देवीर्देवानां अपि यन्ति पाद्यः । ता इन्द्रस्य न
 मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो द्रव्यं व्रतवज्जुहोत ॥"—इति ५, ४, १४, २ ।

स्यन्दमानाभ्यः 'हृष्यं' इति, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'बुधोत्' हे चामिका ।
अर्हन्ति ता इविरित्यभिप्रायः ॥ एव मचापः "पविच"-ब्रह्मेणोच्यन्ते,
अध्वैवतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पविचब्रह्मेणोच्यन्ते ; तेऽपि हि धर्म एव
पावयन्ति । "अग्निः पविचं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पविचं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" । निगदप्रसिद्ध
एवैव निगमः (?) ॥

"तोदः(२५)"—इति *, अगवगतम् । "तुदः"—इत्यवगमः ।
"तुद्यतेः" व्यथनार्थेति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्विसं तोद
इत्युच्यते ; तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान्बोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव
शरुष आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्स्त्वा मेवाभिह्वयाम्यरिर-
मिच ऋच्छतेरोश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्वयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैव मवस्थत् † । तोदस्यैव
शरुष आ महस्य । तुदस्यैव शरुषोऽधि महतः स्वष्वाः
सु अश्वनः । आजुष्मानो घृतपृष्टः स्वष्वा इत्यपि निग-
मो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी
भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् बोचे० —० महस्य" † । दीर्घतमव

* २भा० ४१२ ३० ०५० ।

† "मवस्थत्" क, च, न ।

‡ ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

वाम' अभिवृणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कस्याणाभिव्याहारिकः
सुप्रभाता एवोपसः,—किं सुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्
“सुर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वधाः = स्वधनः” अद्यतेः
(भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

“श्रिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति”, एते “विष्णोः” एव “दे नामनी
भवतः” । अत्र “श्रिपिविष्टः” —“इति”, एतद् गुणपद मनवगतम्;
पक्षेण चानेकार्थम् । श्रिपिविष्टः, श्लेष इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः ।
अस्य सम्बन्धादत्र “विष्णु(१८)”-शब्दः समासनातः । यथा “अनाः”—
इत्यस्य सम्बन्धात् “सोम”-शब्दः “सोमो अना”—इति † । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समासनातः, देवतापदत्वात् ‡ । अनयोर्द्वयो-
रपि नाम्नाः यत् “पूर्व”, तत् “कुक्षिनार्थीयं भवति”—“इति”
“त्रौपमन्त्रः” आचार्या मन्वते । यथा च कुक्षिनार्थीयं तयोदा-
हरणार्थं मेव निर्ब्रुवन् दर्शयिष्यति ॥ ॥ २ (७) ॥

किं मिते विष्णो परिचश्यं भूत् प्र यद्ववक्षे श्रिपि-
विष्टो अस्मि । मा वर्यो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः
समित्थे बभूय ॥ किं ते विष्णोऽप्रग्यात मेतद्भवत्यप्रस्था-
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे श्लेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा० ४१९ पृ० १२पं० ।

† १भा० ४१९ पृ० १२पं० ।

‡ १भा० ४०२ पृ० ४अ० २अ० (१२) ।

§ वक्ष्यति च प० दे० का० १, १, ७, ८ ।

॥ इत उक्तस्मिन्नेव अर्थेऽपि ।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णोः
 प्रख्यात मेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो-
 ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽच रश्मय उच्यन्ते तैरा-
 विष्टो भवति । मा वर्षी अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति
 रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भ-
 वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

“किं मित् ते”, “प्रतत्ते अद्य—इति” । वसिष्ठस्यैते आर्षे । विष्णोः
 शिपिविष्टस्यान्वारम्भरणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये; वाजपेये च
 सप्रदशे शस्त्रे शस्यते; सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किं रूपः
 त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते; “किं मित्
 ते विष्णोः”—इति † । किं मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं ‘परिचक्ष्यं’
 परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनैवं “प्र
 ववत्से” पुनःपुनर्ब्रूषे । अस्माक मयतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति,
 “शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीति”; “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदय-
 काले निर्वेष्टितः शेष-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्वात्
 मकुत्सितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्”
 प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह ;—
 कथम्? इति, उच्यते;—“शिपयः”, “अच” अस्मिन् प्रशंसापत्रे
 “रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुहूर्त्ततः “तैः” शिपिसञ्ज्ञैः बाल-

* ऋ० स० ५, १, १५, १; ५ ।

† ऋ० सं० ५, १, १५, १ ।

रश्मिभिः “आविष्टः”, तस्मात् “त्रिपिविष्टः”—इत्युच्यते । एव मेतद्
 द्यूत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति ; गार्गीलोपमाद्यन्तु मित्यभि-
 प्रायः । हे ‘विष्णो !’ किं मेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्य’ “प्रख्याप-
 नीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु गान्धानि
 रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । “यदुत” एवं “प्रभूषे-त्रिपिविष्टो-
 ऽस्मौति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विज्ञानीमस्त-
 वैतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रूमः ;—“मा वर्षो अस्मदपगूह एतत्” । ‘मा’
 एतद् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मत्’ अस्माक मगतः प्रख्यापय । किं तर्हि ?
 ‘अप गूह एतत्’ संदत्तं कुरुष्वैतद् “त्रिपिविष्ट”-शब्दवाच्यं सुपमेय
 रूपम् ; अथ वा वास्तरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्यरूपः”
 येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ ‘सङ्ग्रामे’ ‘बभूथ’ ‘भवसि’† । “संयत-
 रश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूपं मनेक-
 रश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः । तद्वनाष्ट्यं सङ्ग्रामेषु भवति ॥
 “तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा”
 ष्टगत्या एव प्रकृताया षष्ठः “भूयसे निर्वचनाय” ; अत्र हि
 स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्र मुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तत्तै अद्य शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि वयुनानि
 विद्वान् । तन्वा मृणामि तवस् मतव्यान् क्षयन्त मस्य

* ऋ० सं० ५, १, २४, ७ ऋग्व्याख्यायां सा० मा० एव मेव ।

† “पुरा ऋषु विष्णुः सं रूपं परित्यज्य क्वचिन् रूपकारं धारयन् सङ्ग्रामे वसि-
 ष्टस्य साहाय्यं चकार । आननुधिरनया प्रत्याचष्टे ।”—इति ऋष्या एव ऋषो व्याख्या-
 रणे सायणः ।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसाम्यर्थोऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्वा स्तौमि तवस मतव्यास्तवस इति महतो नामधेय मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिरागतहृणिः । आघृणे सं संचावहै । आगतहृणे संमेवावहै । पृथुज्रयाः पृथुज्रवः । पृथुज्रया अमिना-
दायुर्हस्योः प्रामापयदायुर्हस्योः ॥ ४ (६) ॥

“प्र तत् ते अद्य”—इति † । हे ‘शिपिविष्ट!’ विष्णो! ‘तत्’ ‘ते’ तत्र ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि; यदन्ये कृत्विता-
र्थीयं पश्यन्ति । ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विदान्’
जानानः । किञ्च; “अर्थोऽह मस्मि” यस्मादीश्वरः स्तूतीना मुदीरणे,
युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्थस्त्व मसि”
अर्थ ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति
विस्फुटतरं प्रशंसानामत्व मिति । यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’
‘त्वा’ त्वा महं ‘शृणामि’ स्तौमि । ‘तवस’ महान्तम् । ‘अतव्यान्’
अमहान्तम्; आत्मनिन्दया स्तूयते । क वर्त्तमानं निवसन्तम्? ‘अस्य
रजसः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके’ पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे
निवसन्तं स्तौमि ॥

“आघृणिः^(२६)”—इति ‡, अनवगतम् । “आगत-हृणिः”—इत्य-

* “तत्ते अद्य”—इति क, ख, ग ।

† अ० सं ५, ९, १५. ५ ।

‡ १भा० ४१२ प्र० २५० ।

वगमः । आगतद्वीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वा विमुषो •
 —० नो भव” * । भरद्वाजस्त्रेय मार्षम् । गायत्री । पौष्णे सूक्ते ।
 ‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुषः’ विमोचयितः । प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषम् !
 सूर्य्य ! ‘नपात्’ नप्तः ! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनया-
 पेक्षया नपान्तं सूर्य्यस्य । अथ वा मनुष्याणां मेव नप्ता स्यात् ; गृभ्य
 च्छलिग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते ; यदुक्तं
 मनुष्यपस्थाने,— “एष प्रातः प्रसुवति”—इति † । ‘आघृणे’ आगत-
 द्वीप्ते ! ‘सं सचावहै’ “संसेवावहै” । ‘वाम्’ आवां परस्परतः ।
 ‘रथीन् च्छतस्य’ रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यजस्य ‘नः’
 ‘भव’ । त्वद्द्वयप्रतीच एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत् त्वं मुदिहि,
 त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव मयं मत्र सूर्य्य-
 सम्बन्धात् “आघृणि”—शब्दो द्वीप्तिवाचकः । द्वीप्ति-कर्मणु च पठित
 एवायं “हरः(९), हृणिः(१०)”—इति ‡ । क्रोधोऽपि हृणित्युच्यते,
 —“हेऊः(१), हरः(२), हृणिः(३)”—इति § ; तदपि प्रकरणवशादुपे-
 चितव्यम् ॥

“पृथुञ्जयाः(४०)”—इति ॥, अनवगतम् । “पृथुञ्जवः”—इत्यवगमः ।

* ‘एहि वा विमुषा नपादाघृणे सं सचावहै । रथीन् च्छतस्य नो भव ॥’—इति
 ऋ० सं० ४, ८ ११, १ ।

† ‘अग्नि मादित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्द्वैरात्रकं ददृशे । उभे हि तेजसौ
 सम्पद्येते, उच्यन्तं वादित्यं मग्निरनु समारोहति, यस्माद्भूम रवाग्निर्द्विवा ददृशे ॥’—
 इति नितितिरिभुतिः (य० वा० सं० १, ९ टी०) ।

‡ १भा० १५८ प्र० १ अ० १७ अ० (९), (१०) टीप्यन्याम् ।

§ १भा० १२२ प्र० १ अ० १२ अ० (१), (२), (३) टीप्यन्याम् ।

१भा० ४१२ प्र० ८ पं० ।

“यं नु न किः पृतनासु० —० दायुर्दस्योः”० । विश्वामित्रस्य मार्गम् ।
 चिद्युप् । ऐन्द्रे सुक्ते व्यूढस्य दशराचस्य द्वितीयेऽहनि महत्त्वतीये ब्रह्मे
 ब्रह्मते । ‘यं नु न किः’ य मित्त्रं न कश्चिदपि ‘पृतनासु’ सङ्ग्रामेषु
 ‘स्वराजम्’ अपराधीनराज्यं ‘द्विता’ द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
 श्रौरसेन च, ‘तरति’ जयति ; सर्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 अथवा ; ‘द्विता तरति’ द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं ‘पृतनासु’
 ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति ‘नृतमं’ मनुष्यतमं ‘हरिष्ठा’
 हर्योः स्यात्तारम् । ‘द्वनतमः’ ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, ‘सत्वभिः
 यो ह प्रुषैः’ अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः
 बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव । अथ वा ; सत्वशब्दविशेषणमेव “प्रुष-
 शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति । ‘पृथुञ्जयाः’ विस्तीर्णजवः
 ‘अनिनात् प्रायुः’ । कस्य ? ‘दस्योः’ मेघस्य, असुरस्य ; त म हं स्तौमि ।
 स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यात् वधाधि-
 काराच्च “पृथुञ्जयाः = पृथुजवः”—इत्युपपद्यते ॥४ (६) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रश-
 स्तम् । दूरेदृशं गृहपति मथ्युम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
 भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणा-
 ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
 दूरे दर्शनं गृहपति मत्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

* “यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् । इवतमः
 सत्वभिर्षो ह प्रुषैः प्रुषकथा अनिनादायुर्दस्योः ॥” —इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

“अथर्युम्(१९)”—इति *, अतनवन्तम् । “अतनवन्तम्”—इत्यव-
 गमः ॥ “अग्निं नरो०—०मथर्युम्”† । वसिष्ठस्यार्घम् । विगाट् चिष्टुप् ।
 महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्‡ । यूढस्य दशराचस्य चतुर्थेऽहनि
 आग्निमाहते शक्ते जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव § । ‘नरः’
 मनुष्याः ‘दौधितिभिः’ अङ्गुलिभिः याक्कं परिगृह्य, उत्तराणि च
 ‘हस्तच्युती’ हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः ‘अरण्योः’ मकाशा-
 दग्निं ‘जनयन्त’ । ‘प्रशस्तं’ प्रशस्य मित्यर्थः । ‘दूरेदृशं’ दूरे दर्शनम्
 ‘गृहपतिम्’, ‘अथर्युम्’ “अतनवन्तम्” गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र
 अततेः गत्यर्थस्य (भू० प०) मारुष्यादभ्यधिकाराच्चापि “अथर्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दौधितयोऽङ्गुलयां भवन्ति”; ता हि “धी-
 यन्ते” “कर्मासु” अनुष्ठेयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यूतः” प्रतिगतः ।
 “एने”, “अग्निः” वा स्यात् “समरणाज्जायते—इति वा”; अरण्योः
 हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः
 सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहे-
 त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
 क्रान्तकानीति (वा हतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त
 इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१२ घ० ६१पं० ।

† ऋ० सं० ५, १, २२, १

‡ “आव्यप्रथमे विश्वजितः”—इति ऐ० आ० ५, १

§ “अग्निश्चर इत्याग्निमाहृतम्”—इति आ० ८, ८ ।

॥ वज्रजोषिःकान्तमेत मेतन्न इत्यने च-पक्षके ।

स्तत्रैतद्याग्निका वेद्यन्ते त्रिंशदुक्थपाचाणि माध्यन्दिने
 सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधा-
 नेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहो-
 रात्रा त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य
 आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति
 तथापि निगमो भवति । य मक्षिति * मक्षितयः पिब-
 न्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति ॥ ६ + ॥

“काणुका^(४९)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थं च । “कान्त-
 कानीनि वा, क्रान्तकानीनि वा, कृतकानीति वा”—इत्येवमाद्याः
 शब्दप्रमाधयः । “एकया प्रति०—०काणुका” ? । काण्वस्य कुरुसुतेरिच
 मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन, सङ्घ-
 त्प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत् पिबतीन्द्रः साकं सहेत्यर्थः । कानि पुनः
 पिबति ? ‘सरांसि’ । कियन्ति ? ‘त्रिंशतम्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ?
 ‘सोमस्य’ । किङ्कुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि”, प्रियाणीत्यर्थः ।
 अथ “वा” सोमस्य “क्रान्तकानि”, अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णा-
 नीत्यर्थः । अथ “वा” “कृतकानि” संकृतानि, अद्विग्नः इन्द्रार्थं
 नैव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः” तस्मादपि-

* “य मक्षिति”—इति च पाठो दृष्टिद्वयगतः । ५८ पं० १९ पं० इत्यम् ।

+ नाचैकादशस्यसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

‡ २भा० ४१९ पं० १९ पं० ।

§ अ० सं० १, ५, १९, ४ ।

वत् । अन्येन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम् । आह, कथम् ? इति, उच्यते,—“आघातः इति वा” आ कणे घातं पिबतीति चावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः ; “कणे हतः”=“कान्तिहतः”—इत्यर्थ । कामः, प्रार्थना, कणे,—इतिसमानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स “कणे हतः”—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः । एव मेतत् काणुकेति सरो-विशेषणं मिन्द्रविशेषणं वा ? पानविशेषणं वा ? सर्वेषां मस्तिष्मन्त्रे प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्प्यमानस्थानेकार्यतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्तं मस्तिष्मन्त्रे “सरांसि त्रिंशत्तम्”—इति, अस्याभिधेय-विषयप्रख्यापनप्रसक्तं मिदमुच्यते ;—“तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तत्रै-तन्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेयं मर्थवस्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’ कथ-यन्ति । “त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि”—इति ; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दशां चमसाः†, तदभिप्रायेण त्रिंशत्-सरांसोक्त्युक्तं मन्त्र-दृशा । ते ह्येन्द्रस्य “सरकाः” अभिप्रेताः ‡ । सौधु-सरका इवेतरस कस्य चित् त्रिचयस्य यानि तान्युक्थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—

* “कान्ति”—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठान् । १भा० १२९ प्र० इत्यम् ।

† “सप्तोक्थं वा रतत् प्रउभं नव प्रातर्यथा यज्ञान्ते । नवभिर्विष्यवमाने सुपते ; कुते कोमे दशमं यज्ञान्ति ।”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

‡ चमसाः षडाः इति पर्यायवचनम् । “यद् विषं घहेष्येयज्ञान्, तद् षडाणां षडम् ।”—इति रे० ब्रा० १, १, २ ।

§ सरकः = मद्यपानपात्रम् । तथा हि—“सरकोऽप्यमृतपत्रम्”—इति च० क० १, १०, ४१ । सौधु, इच्छादिजन्यो मद्यविशेषः (Vinegar) । तथा हि हि.पथं सौधु माह,—“श्रेयः शीतरसः सौधुरपक्वमधुरद्रवैः । शिकः पक्वरसः सौधुः सप्त-सधुरद्रवैः ।”—इति । “मधुद्रवैरेष्वरसादिभिः”—इति चा० वि० सू० ७ च० ।

इत्येष याज्ञिकाना मभिप्रायः । “चिंशदपरपक्षस्थाहोराणाः, चिंशत्-
पूर्वपक्षेति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “थाः एताः” “चान्द्र-
मस्यः” चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, “आगामिन्यः” प्रतिपद्-
द्वितीयाद्यासु तिथिस्वागच्छन्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते ;
—“रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष
“निगमः” ;— “य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति । चन्द्रमस
मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति”
आ-पूरयन्ति । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष “निगमः” ;—“यथा
देवा अंशु माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो बरुणो वृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्व-गृह्योक्तस्य वैश्वदेवस्यर्हर्निरूप्यते, तत्र प्राक् खिष्टकृतो
ऽग्नेन याज्याहुतिर्हयते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशुं’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एव मनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’, ‘वरुणः’, ‘वृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’
भूतजातस्य ‘गोपाः’ गोप्तारः । ‘आप्याययन्तु’ आयुषा धनेन च ।
किञ्च ; ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अक्षितिम्’ अक्षीणं सोमम्, ‘अक्षि-
तयः’ सूर्यरश्मयः ‘पिबन्ति’, तथा त्वा मपि हविर्दातारं सन्तं
पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु “य मक्षितिम्”—इति
पाठः, तेषां य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति, स च त्वा माप्याययन्ति-
त्येवं थोच्यम्* ॥

आह ;—“एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * “सारां
 सरांसि चिंन्नं मिन्द्रः” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—“तद् वा
 एतास्मान्मस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे
 पिबन्ति”—इति ; तदेतद्भस्मिषु पादेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने,
 सर्वं मेवेद मसम्बद्धं भवति ?—इति, “एकया प्रतिधापिबत्”—इत्ये-
 तस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति
 रश्मिणां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्दे-
 नोच्यत एव —“अमावादित्य इन्द्रः”—इति विज्ञायते । तदवयव-
 भूतासु रश्मयः, आदित्येन सह समामव्यासस्तुतिभाजः । सरः-शब्दः
 खल्वपि उदके एव वर्तते ; “पयः(१७), सरः(१८), भेषजम्(१९)” —
 इत्युदकनामसु पठितम् । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि
 पञ्चदशाहः-सम्भृतानि साक मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि
 सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एव मेतत् सर्वं सुपपद्यते
 एव नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥

अधिगर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशा-
 सन मेवाभिप्रेतं । स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं
 सुशमि शमीध्वं शमोध्व मधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते ।
 तुभ्यं श्रोतन्त्यधिगो शचोवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

* पु० ५१ वृ० १४ पं० ।

+ “तासां मक्षिसाक्षर्यं व्याख्यास्यामः”—इत्यादि । प० दे० का० ७, १, १—४ ।

‡ १भा० ८१ वृ० १७ वृ० १७ (१७) टीपन्याम्, (१८), (१९) ।

§ “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं” + इति क, ख, ग ।

ऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव ओह मिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवति । आङ्गूष* स्तोमं आघोषः । एनाङ्गूषेण वयं
मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वयं मिन्द्रवन्तः ॥ ७ (११) ॥

“अधिगुः^(४२)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “अधिगुर्मन्त्रो
भवति” । आह, किं कारणम्? उच्यते;— “गवि अधिष्ठतत्वात् ।
सोय मधिगुः सन् अधिगुरित्यर्थः । गवि योऽधिष्ठतो मन्त्रः स
अधिगुः । “अपि वा” गोरनित्यत्वात् “प्रशासन मेव” एतत् “अभि-
प्रेतं” स्यात् । अधिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं
स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथा
ह्यस्य मन्त्रस्य अधिगुशब्दवत्त्वं यदेतद्गु सुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन
“अधिगो शमीध्वम्”—इति § । हे ‘अधिगो ।’ सर्व एव यूयं ‘शमी-
ध्वम्’ “शमयध्वम्” एनं पशु मिति । “दैव्याः शमितार आरभध्वम्
•—•आशामाना मेधपतिभ्यां मेधम् •—•नेदस्तोके तनये
रवितारवच्छमितारः •—•अधिगो शमीध्वम्”—इति ॥ प्रैषः । हे

* “भवत्याङ्गूष”—इति क, ख ।

† १भा० ४१४ प्र० ५ पं० ।

‡ “अग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, स रमं वाचा अशाद्, वाचा वा रमं होता
विशास्त्रि”—इति रे० ब्रा० १, १, ७ ।

§ रे० ब्रा० १, १, ७ ।

॥ “दैव्याः शमितार आरभध्व मन्त्र मनुष्याः * * * उपमयत मेधा दुर आशा-
साना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्राक्षा अग्निं भरत * * * क्षुषीत वहिः * * *
अग्नेनं माता मन्यता मनु, पितानु, धाता सगर्भ्याऽनु, सखा सयूयः * * * दौषीना
मस्य पदे निधत्तात् स्वयं सचुर्ममयताद् वातं प्राह मन्वस्यजतादनरिच मर्द्ध
दिशः शीघ्रं श्विषी शरोरम् * * * रक्षथास्य मव माच्छातान् परा नभ्या अपि-

‘देव्याः !’ ‘व्रमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आरभध्वम्’
‘उपनयत’ च एनं पश्युम् । एताः ‘मेध्याः’ * ‘दुरः’ यज्ञस्य हृद्दार
इत्यर्थः । ‘आज्ञासनाः’ प्रार्थयमानाः, ‘मेधपतिभ्याम्’ † आभ्या मग्नी-
बोमाभ्यां मेधम् एनं पश्युं व्रमयितुम् । किञ्च ; ‘प्र असौ अग्निं
भरत’ प्रभरतासौ पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं सुहृत्सुकम्, पुरस्ताद्द्वार-
यतेत्यर्थः † । किञ्च ; ‘स्रणीत वर्हिः’ असौ पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय,
उपाकरणे मेनं दर्भं मपास्यतेत्यर्थः ‡ । किञ्च ; ‘अन्वेनं माता मन्यताम्’
एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘पिता’ । ‘भ्राता
समर्थः’ ‘अनु’मन्यतां सहगर्भैर्यः, सहोदर इत्यर्थः । ‘अनुमन्यतां’
‘चैनं’ ‘सखा सयूयः’ सहयूयचारी ; ‘अनु’मन्यता मेन मेभिः सञ्ज्ञपयते-
त्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उदौचीनाम् अन्य पदो निधत्तात्’ उदक-
पाद मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च ; सूर्यप्रभव मस्य चक्षुः, ततः ‘सूर्यम्’

ब्रह्मो वपा मुत्खिदतादन्तरेवोद्याणं वारयध्वात् * * * श्लेन मस्य वक्तः कण्ठान्
प्रभसा वाङ्ग मखा दोषयो कण्ठपेवांसाऽऽच्छिद्रं त्राणौ कवषोः संकपर्णोऽवका वधिं
व्रतिरस्य वक्ष्यसा अनृष्टीव्यावयताद् गात्रं गात्र मन्थानूनं कण्ठान् * * * ऊव-
ध्मोर्धं पार्थिवं व्रजतात् * * * ॥ १ ॥ अखा रक्तः संसृजतात् * * * वनिष्ठु मस्य
मा राविष्टोदकं मन्यमाना नेदृखांके तनयं रवितारवच्छमितारः * * * अधिनी
व्रमीध्वं सुव्रमि व्रमीध्वं व्रमीध्व मग्निगो * * * ॥ ७ ॥” —इति ऐ० ब्रा० १, १ ।

* “वशुर्वै मेधः” —इति ऐ० ब्रा० १, १, ६ ।

† “यजमानो मेधपतिः, * * * यजमान मेव तत् श्लेन मेधेन समर्हयति ; अथो
अखाङ्गः यस्यै वाव कस्यै च देवताय पशुरास्यते संव मेधपतिरिति । स यक्षेक-
देवत्या पशुः स्यात् ‘मेधपतये’ — इति व्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यां ‘मेधपतिभ्याम्’ — इति,
यदि बहुदेवत्यां ‘मेधपतिभ्यः’ — इति ; एतदेव स्थितम्” — इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनुप्राच्यतेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्-
रक्ति” — इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

§ “ओषध्यान्ना वै पशुः, पशु इव तत् सर्वोत्थानं करोति” इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

एव 'गमयतात्' । 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अन्ववसृजतात्' । 'असुं'
 शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत । 'दिशः' 'ओषम्'
 अन्ववसृजत । किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य'
 त्यचम् 'आच्छादनात्' आच्छातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर मेव 'पुरा'
 'नाभ्या अपि शसः' तन्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खि-
 दतात्' उद्धरत । किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उप्राणम्' अस्म
 ग्रन्थमानस्य 'वार्यध्वात्' । 'श्वेन मस्य' श्वेनाकृति श्वेनवर्षं वा पाकेन
 'वचः' उरः 'कुरुत' । 'प्रशमा बाहू', 'शला दोषणी'—इति बाहू-
 रेवैतदभिधानम् अवयवशः; अत्र बाहू-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्तते,
 आ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्याकृती,—इत्येकः ।
 शलाशब्दः अरव्या मेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
 प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके । "श्वेन-शला-
 कश्यपा-कवषा-स्लेकपर्णेष्वाकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति
 हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंगौ कुरुत ।
 किञ्च; 'अच्छिद्रे ओषणौ' अविकले कुरुत । 'कवषोरु' कवषे गति-
 समर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः; "अवते, कवते, गवते"—इति गति-
 कर्माणः* । पिण्डिकाख्ये उरु अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्लेक-
 पर्णा' करवीरपचाणीव 'अष्टीवन्ता' अस्थिसंयुक्तौ कुरुत । 'वद्विंशति-
 रस्य वङ्कयः†, ता अनुछ्योथ्यावयताद्' या एता वङ्कयः पर्ववः‡,
 ता अनुछ्या अनेष्ठानक्रियया प्रस्थावनसमर्थयैव प्रस्थावयत । किञ्च;

* १भा० २२६३० २ख० १४ख० (२६), (२७), (२८) ।

† "वद्विंशतिरस्य वङ्कयः"—इति कोषि० ब्रा० १०, ४ ।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूताम्यच्छौमि वद्विंशत्कथाश्चानि"—इति मही० (च० वा० १४, ४) ।

'गायम्' 'अम्' 'अनूमम्' अविकलं 'छन्दुताम्' कुर्वत । किञ्च ;
 'ऊवधगोहम्' ऊवधं यः पार्थिवो गर्भः, प्रहृष्टं संदधोति, तम्*,
 उत्तरञ्चात्मात्सल्य 'खनताम्' । 'अस्त्रा रक्षः मंस्रजताम्' अस्रयाश्चि रक्षांश्चि
 कुर्वतेत्यर्थः । किञ्च ; 'वनिष्टम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' मा शब्दं करि-
 ष्यथाः । 'उत्कं मन्यमानाः' उलूकवन्तं वनिष्टुं मन्यमानाः ; उलूको हि
 भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विग्राव्यते,—अथ सुलूकोऽथ सुलूक इति ।
 तदाश्रद्धया उलूकसारूप्यादनिष्टोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः !
 'नेदस्त्रोके तनये रमितारवष्कमितारः' नैतत् कर्षं कुर्वतां रवितारवत्,
 पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात् ; अग्रवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यती-
 त्यभिप्रायः । हे 'अधिगो !' 'शमीध्वम्' एनं पण्ड 'सुश्रमि शमीध्वम्'
 यथा 'चाय' सुश्रमितः स्यात्तथैनं 'शमीध्वं' हे 'अधिगो !' मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एव मेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अधिगोः † प्रशासन मित्येत-
 दुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रेषे ‡ यथामन्त्रं प्रशामनानि
 द्रष्टव्यानि ;—“प्राग्मा अग्निं भरत”—इत्येवमादौनि १ ॥

“अग्निग्यधिगुरुच्यते” अष्टतममनोऽसावित्यधिगुः । “तुभ्यं श्रोत-
 न्य० —० मेधिर” ॥ । कुञ्जिकपुत्रस्वार्थम् । विराट् । पाश्चिष्ट-

* “श्रीधं वाऽऊवध मिथं वा श्रीधानां प्रतिष्ठा”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

† “अधिगुर्वै देवानां श्रमिता पापो निपभिता श्रमिह्यदैवेन तं निपभीह्यथ
 सम्यक्कति”—इति रे० ब्रा० १, १, ७ ।

‡ प्रेषः=शब्दिनां प्रेषणं कार्यम् । तथा श्रोतरेयश्रुतिः,—“प्रेष मेच्छन् तत् प्रेषा-
 चां प्रेषत्वम्”—इति १, १, ८ । “प्रेषभिः प्रेषानाम्प्रोति (यं वा० १८, १८)”—
 इत्यादयश्च द्रष्टव्याः ।

§ रे० ब्रा० १, १, १ । प० ११ प्र० ११पं० (टी० व्यासम्) ।

॥ “तुभ्यं श्रोतन्त्यभिमा शचीवः स्रु कानां अग्ने मेदेना घृतस्य । कविश्रुजा वृ-
 ता भानना चागा दृष्ट्या जुषध्व मेधिर ॥”—इति ऋ० सं० १, ११, ४ ।

सोमे* सुक्ते विनियुक्ता । हे 'अभिगो' अष्टतगमन ! 'अश्वीषः'
 कर्मवन् ! 'तुभं' त्वदर्थं मेते 'सोकायः' विन्द्वो वपा मनीष्य मनी
 चरन्ति । 'मेदसः' च 'घृतस्त्र' च । यस्य तवैतदर्शते, स त्वं 'कविप्रसादः'
 प्रक्षरणेप्रक्षरणे कविभिरभिषुतः, 'वृहता' महता 'भागुना' 'भावा'
 'आगाः' आगच्छ । आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि सोका-
 स्थानि, त्वदर्थं मेव चरन्ति 'जुषस्त्र' संसेवस्त्र । हे 'मेधिर' यज्ञवन् !
 इत्यर्थः । एव मत्र "अभिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्माद्ग्रेरभिगुत्व
 सुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यभिगुरुच्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति
 "अस्मा इदु०—०राततमा" † । नोधस इय मार्षम् । अहीन-
 सुक्ते प्रस्यते । 'अश्वी' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'सोमम्', 'प्रयो न'
 प्रय इव, अन्न मिव ; यः सोमः तन्नि करोति, तं प्रभरामि । 'तवसे'
 महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय हेत्वे । किञ्च ;
 'अश्वीषमाय' अक्षमाय, सुतिषमाय ; यावती सुतीरुदीर्यते
 तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात् । 'अभिगवे' अष्टतगमनाय, अप्र-
 तिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि
 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवाहति,
 तानीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्नभिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभि-
 धान मित्युपपद्यते ॥

* पशौ लोकानुवचन इदं कृतम् । आ० १, ४, ३० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि सोमं माहिनाय । अश्वीषमायाभि
 गवु सोह मिन्द्राय प्रह्राणि दाततमा ॥"—इति आ० सं० १, ४, १०, १ ।

“आङ्गुषः^(*)”—इति *, सप्तमगतम् । “सोमः” अभिधेयः ।
 “आघोषः”—इति शब्दप्रमाधिः ॥ “एनाङ्गुषे[†]—उत स्यौः” † ।
 विष्टुप् । कुत्सस्य चितस्य वा कूपे पतितस्यार्धम् । वैश्वदेवस्य चरोर्भाह-
 ववतो याज्यैषा । ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गुषेण’ आघोषणौयेन
 सोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विश्वे
 ‘सर्वे’ एव अनवस्त्रिष्टिताः सन्तः, सर्वान् भ्रातृव्यान् ‘अभि’ भवेम ।
 तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्त’ पुनःपुनर्मह-
 यन्तां पूजयन्तु । ‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘सिन्धुः’ च पूजयतु ।
 ‘पृथिवी’ च पूजयतु । ‘उत स्यौः’ पूजयन्त्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एव
 मच सोमोऽयम् “आङ्गुषः”—शब्देनोक्तः, शब्दसार्थ्यादर्थोपपत्तेश्च ॥
 ७(११) ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा
 ऋजीषो । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
 मानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहा-
 री स्तृप्रप्रहारी †) सोमो वेन्द्रे वा धुनिर्द्धूनेतेः शिमीति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्रोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य
 पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष भपार्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ प्र० १२ पं० ।

† “एनाङ्गुषे[‡] वयं सिन्धुवन्तोऽभि स्याम इजने सर्ववीराः । तत्रो मिषो वरुणो
 मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत स्यौः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, ४ ।

‡ वनजीषिष्ठाङ्गमेत मेतन्न दृश्यते क-क-ग-पुलकेषु । “क्षिप्रप्रहारी”—इति
 रोष्-सम्पादित M-पुलकपाठः, “स्तृप्रप्रहारी”—इति रोष्-सम्पादित A-पुलक-
 पाठश्च । “क्षिप्रप्रहारी क्षिप्रहारी”—इत्येव इति-सम्पातः पाठः ।

ज्जीषी सोमोऽथाप्येन्द्रो निगमो भवति* । ऋजीषी
 वृज्जीति । इर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राद्दे
 हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । वृद्धां ते + इरी
 धाना उप ऋजीषः † जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-
 दिनाभ्यासेनापहितेनापधा मादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा
 सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि
 दक्षुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दक्षुवन्त्यर्वागे-
 वैन § मप्राप्य विनश्यन्तोतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं
 सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्रुत इति वा
 श्माश्रुत इति वा । अवं श्मशा रुधुदाः । अवारुधच्छ्म-
 शा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २.

“आपान्तमन्युः^(५५)”—इति ॥, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 “आपातितमन्युः”—इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः”—इति ¶ । वैश्या-
 मिषस्य रेणो रिय मार्षम् । चिटुप् । सूर्यस्तुत्यैकाहे निष्केवस्ये वि-
 नियुक्ता । आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संपामे, ‘हपल-
 प्रभर्मा’ ‘हप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा’ । ‘धुनिः’ धूनयिता

* “भवति”—इत्यश्रुत एव च-पुलके ।

† “वृद्धां राते” च ।

‡ “ऋजीषि” क, च । “ऋजीषिन्” न ।

§ “दक्षुवन्त्यर्वागेवैन” क, च ।

॥ १भा० ४१४ पृ० १० पं० ।

¶ च० पं० ८, ४, १४, ५ ।

कल्पयिता इच्छुर्वा पाशाणाम् । 'शिमिवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान् । 'ब्रह्मान्' हिंसावान् । 'अजीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य अजीषित्वं सुपपद्यते ; अद्येन्द्रोभिऽप्रेतः, तस्य तथोरशयोः अजीषभागाः * इत्यनयापेक्षया अजीषत्वम् । एव मय मर्द्धर्षः सोमश्चेन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्षः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः ;— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपत्तीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्यत्याख्यानि, स्वेन महिष्वा व्याप्नोति ; स हि तेषां मधिपतिः । एव मेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उच्यते ऐन्द्र एव,—“नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दद्भुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति”, नोपमार्थं कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः । एव मेष पाद ऐन्द्रः । एव सुभयप्रधानत्व मस्या अचः ॥

अथ वैव मन्यथास्या अच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादं मुक्तव्यं चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः हप्रहारी, धुनिः, शिमिवान्, ब्रह्मान्, अजीषी च ; त मेनमिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दद्भुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेवैवमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एव मेते त्रय ऐन्द्राः पादाः ;—दा-

* “अजीषं नीरसं सोमसताचूर्षंम्”—इति मही० (च० वा० प० १८, ०१) । नीरसं पाषाणिनिष्काशितरस मित्यर्थः

वास्यौ चतुर्थस्य । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्वतया वनानि”
—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतमानि वनानि” महिषा व्याप्नोति,
यच्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दक्षुवन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुर्वता
मित्याग्नीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेय मृक् “इति” एवं मन्यन्ते;—
“नैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति ; तेषा मियं योजना,—य इन्द्र
आपातितमन्युः ; तप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरमान्, अजीषी च,
स सोम इव अतमानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति, न चैनं प्रतिमानानि
दक्षुवन्ति । किन्तर्हि ? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति । एव मिन्द्रप्रधानैव
भवति । एव मस्या अचः त्रिधा समामर्थो वेद्व्यः । तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य अजीषित्वोपपादनार्थं माह भाष्य-
कारः *,—“यस्योमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदसार मति-
रिच्यते, “तदृजीषम्”—इत्युच्यते । तद् “अपार्जितम्” अपवर्जितं
“भवति”, कस्मभूतत्वात् “तेन” संयोगाद् “अजीषी सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्षो भवति, एतस्मिन्
पक्षे इन्द्रस्य अजीषित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
अजीषित्व मनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति;—“अजीषी वञ्ची
वृषभः०—०मदित्सुन्द्रः” † । अत्रेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । अजीषेण

* यास्यः (निघण्टु-भाष्यकारः = निघण्टुकारः) ।

† प्रावभिः पिष्टत्वादिति भावः । तथा चि,—“इव मार्षं शिवापिष्टं मृक्षं वा
सजसं भवेत्”—इत्यादि कषकसप्तसप्तम् । सा० वि० सू० १ ख० ।

‡ “अजीषी वञ्ची वृषभः १। राषाद्वृष्यौ राजा इवृषा सोमपात्रा युक्ता हरिभ्या
मप वासद्वेवात् नाध्यन्दिने सर्वमे मत्सुदिन्द्रं ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ११, ४ ।

तद्वान् 'ऋजीवी', वक्ष्ये तद्वान् 'वञ्जी', 'दृषभः' वर्षिता कामा-
नाम्, 'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'दृषदा' ब्रह्मदा,
'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्ता'
'हरिभ्याम्' अग्नाभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपगच्छत् ।
'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप'
उपगम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीवी' इन्द्र उक्तः । तत्पुनरेतदृजीषित्व
मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थं माह,—
"हर्योरस्य स भागः"—इति । हर्योरेवास्ययोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृ-
जीषम् । "धानास्य" । प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः * । तदुक्तम्,—“हर्यो-
र्हाना हरिवतोः”—इति † । तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षित-
लक्षणा इत्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम् ॥

आह ;—“धानाः” कस्मात्? उच्यते ;— ता हि “भ्राष्ट्रे हिताः”
भवन्ति ‡ ; अथ “वा” भ्राष्ट्रादवतार्य “फले” फलके “हिताः”
निहिताः “भवन्ति” । तत्र हि ता विचार्यन्तेति दाहभयात् । यथा
ऋजीषं धानास्य हर्योरस्ययोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः ;— बभ्रां ते
हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्—इति । अत्र 'बभ्राम्'—इत्ये-
तस्मिन्पदे य एवः “बभ्रसिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भक्षणार्थः § । सः

* “धानाः कर्तव्यः सक्तवः परीक्षापः पयो दधि । सोमस्य रूपं इति च-
मिच्छा वाजिनं सधु” —इति य० वा० सं० १८, ११ ।

† “हरिवतो हर्योराय धानाः”—इति ऋ० सं० २, २, १८, १ ।

‡ “धाना ब्रह्मणे क्षियः”—इति ऋ० को० १, ०, ४० ।

§ १ भा० ११४४० १ पं० ब्रह्मम् ।

“आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते” आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा
मादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार मादत्ते, लुप्यति ।
“घसिभसोर्दलि च (पा० ६, ४, १००)” — इत्यकारलोपः, ततो धत्वे
कृते, जश्त्वे च कृते, बभ्वा मित्येतद्रूपं भवति ॥ “धानाः सोमाना
मिन्द्राद्भि च पिब च बभ्वां ते हरी धाना उप ष्टजीषं जिघ्रता मा-
रथचर्षणे सिञ्चस्व । यत्वा पृच्छाद् वषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन्
सुष्वति यजमाने तस्मै कि मरास्याः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्रुचं
यद्यदचीकमतां तत्तथाभुद्धेतर्यज” । हारियोजनास्यायं प्रैषः । हे
इन्द्र! ‘अद्भि’ भक्षय ‘धानाः’ । ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं रषम्
‘पिब च’ अस्य हारियोजनस्य सोमस्य * । किञ्च ; ‘बभ्वाम्’ भक्षयतां
‘ते’ तव एतावन्मै ‘हरी’ एताः ‘धानाः’ ; ‘उप ष्टजीषं जिघ्रताम्’
उपजिघ्रता ष्टजीषञ्च । ‘आ रथचर्षणे सिञ्चस्व’ जठरे सोम मेनम्
हे ‘रथचर्षणे’ रथगमन ! आसिञ्चस्व । किञ्च ; ‘यत्वा पृच्छात्’ यदि
त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्मद्यज्ञात् हे ‘वषन्’ वर्षितः ! ‘पत्नी
कामीमदथाः’ क पीतवांस्त्वम् ? अतो ब्रूयाः,— त्व मस्य यजमानस्य
नाम गृहीत्वा ; ‘अस्मिन्’ ‘सुष्वति’ सोम मभिषुण्वति ‘यजमाने’ ।
ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्टः त्वं ‘कि मरास्याः’
किं दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः,— ‘सुष्ठु’ ‘सुवीर्यं’ शोभनं
वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान् । ‘यज्ञस्य आगुर उद्रुचम्’ यदसावनेन

* “हारियोजन मेतत्सञ्चकं धानामिञ्चितम्” — इति सा० भा० (अ० सं० १,
८२ ४) । किञ्च ; “ह्यौरचयोर्धीजनं यस्मिन्ने च तद्योक्तः, तस्य सामित्तेन
उज्ज्वी हरियोजनः । हे ‘हरियोजन !’ इन्द्र !” — इति च सा० भा० (अ० सं० १,
११, ११) ।

यज्ञेन आगूर्ध्वान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं मह मराम्;
 'यज्ञस्य' चोत्सृष्टां रुचं दीप्तिं मह मदा मस्य । किं वज्रना, 'यज्ञत्'
 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थित मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो
 बभूवेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्व मपि योऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 तं महरिभ्यां 'यज्ञ ०'—इति ॥ एव मत्र 'हरौ उपजिघ्रताम्'—इत्ये-
 तस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजौषित्व मश्वयोः; अश्वयोगाच्च ऋजौषित्वं
 सन्नितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

“शशा”^(४९)—इति, अनवगतम् । “शशाग्निनी”, “शशाग्निनी”
 —इति वावगमः । शशाग्निनी = शशाग्निनी = शशाग्निनी कुल्या,
 नदी वा । शशाग्निनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति ।
 एव मेतदिह विद्यमान मनेकार्थं मपि भवत्येव ॥ “कदा वसे
 स्तोत्रं—० वाताप्याय”—इति । कुत्सपुत्रस्य दुर्मिषस्यार्थम् । उष्णि
 क् । इन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेवेयम् । हे 'वसे' वसुमन्! इन्द्र! 'कदा'
 कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य
 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति ।
 'शशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* “यजेति धय्या रूपम्”—इति य० वा० सं० १९, २४ । तत्रैव “यजेतिशब्दे
 धय्याया रूपम्; निष्केवस्य स्तोत्रियानुरूपयोरनकारं धय्या शब्दते यजेतिशब्दा
 शेषः”—इति मत्तौधरः ।

† १भा ४१५ पृ० ५पं० ।

‡ “कदा वसे स्तोत्रं हर्यत आकं शशा रुधद्वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ५, १९, १ ।

आध्यात्मिकौ नाड़ी, शरीराश्रितं रसम् । आह, कतमत् खोचम् ? इति, उच्यते ;—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' खोचं सचाखं सुत मभिषुतं प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्यम् ॥ एव मेतस्मिन् "शशा"—इत्ये-
तत् नाद्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्ते-
श्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्या मश्रुत उरुर्वा वशो-
ऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सा-
तेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
येति शाकपूण्यिर्दप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिन-
स्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्त मिति वा तदस्यै दत्त
मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तद-
भिवादिन्येषगर्भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४०)—इति *, अनवगतम् । “अप्सराः”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “उर्वभ्यश्रुते”—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद् यशोऽभि-
व्याप्नोति । अथ वा “उरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम् “अश्रुते” व्या-

प्रोतीति उवादिनी यती उवादीत्युच्यते । अथ “वा” “वदः” महान् “अस्याः” “वदः” कामः, मेव मुदवदिनी यती उवादीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अपराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्णवीति । आह ;—“अपराः” कस्मात्? उच्यते ;—मा हि “अपारिणी” भवति, अपः प्रति नित्य मेव सरति ; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रिय मुदकम्, तस्मादपराः । अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यपराः । “अपि” चैव मन्यथा स्यात् ;—“अपः—इति” एतत् “रूपनाम” । “अ-प्पातेः” प्रतिषेधपूर्वकं प्पाते. भक्षणाद्यस्य (अदा० प०) ; तद्धि “अ-प्पानीयम्” अनदनीयं “भवति” ; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? “आदर्शनीयं” तदाभिसुखेन स्थित्वा द्रष्टव्य मेव भवति चतुषा ; न पुनर्मुखेन भक्षयितव्य मित्यर्थः । “व्यापनीयं वा” व्यापनं महति । “आभुव्याप्तौ (खा० प०)”, तस्य वा अपः ; तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति” “आकृषिः” आचार्यो मन्यते ; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्टं मेवेत्यर्थः । “यदपः—इत्यभक्ष्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप इति रूप नाम, अपातेः” ; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? वृथ्यते तदिति । तत्र “अभक्ष्य” अपः—शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः ; —“यदेनसकृम यदपसकृमा वयम्”—इति । “यद्गामे यदरण्ये यत्सुभायां यदिन्द्रिये । यदेनसकृमा वयं यदपसकृमा वयं यदेक-स्त्रापि धर्माणि एनस्ततोऽवयजन मसि स्वाहा”—इति * । वदणप्रघा-

सेषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः; 'यद्गामे' 'वयं' किञ्चित्
 'एनः' चक्षुम, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये'
 प्रजनने निमित्तभृते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्गामादिभ्यो
 'वयम्, 'एनः' 'चक्षुम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चक्षुम' यद्भक्ष्य-
 भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चिन्नेवानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-
 स्येतसि निमित्तभृतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि कर्मणि' तदनेक-
 प्रकार मेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभृतम्,— यच्च महत् कृतम्,
 यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-
 ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजन मसि' मरुतां हे इति !
 करम्भपात्राख्यं प्रघासान् इवामहे । "मरुतः"—इत्येतो विशेष-
 लिङ्गान्मारुतत्व मस्यावसीयते ॥ यद् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभ-
 क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधुक्तं "अपि वाप्स इति रूपनामा-
 ष्यातेः"—इति (७३ पृ० ११ पं०) ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३ पृ० ११ पं०), "आप्तु व्याप्तौ
 (स्वा० पं०) इत्यस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य ख्यापकं निगमं ब्रवीति;—
 "अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति । यथा आप्नोतिः अभिव्याप्यर्थः,
 तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैष निगमः;— "पृथिव्याः पुरीष
 मस्यस्यो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवती-
 सीद प्रजावदस्यै द्रविणा यजस्वाश्विनाधूर्यु सादयता सिह त्वा"—
 इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तासा मेकस्या
 मय सुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरसिच्यसि । हे इष्टके !

‘असो नाम’, ‘तां’ ‘त्वाम्’ एवङ्गुणयुक्ता षतो ‘विभे’ षर्वे ‘अभि
 गृह्णन्तु’ अभिष्टुवन्तु ‘देवाः’ । किञ्च ; सा त्वं सोमपृष्ठादेव उदीरितेन
 सोमंन स्पृष्टा ‘घृतवती’ उदक-संश्लेषिता ‘इह’ अग्निचयने ‘आसीद्’ ।
 किञ्च ; ‘अश्विना’ अश्विनौ देवौ ‘अध्वर्यू’ सादयताम् इह त्वाम् ;
 तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितथेत्यभिप्रायः । एव मचापे-
 र्थाप्यर्थस्यास इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात् ॥

एवं तावदपरा इत्यस्याभिधानस्यास इत्यय मेकदेश उपपादित ;
 अधुना ‘रा’—इत्येकदेश मुपपादयिष्यन्नाह ;—“तद्रा भवति रूप-
 वती” । रो मत्वर्थे, तेनापराशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यपराः
 तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्य-
 मानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थं माह ; यदुक्तम् रूपवतीति रूप-
 संयुतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वयोगिद्भिः प्रति विशिष्टं रूप मित्यभिप्रायः ।
 अथ “वा” एव मन्यथा स्यात्,—“तदनया” अपरा-शब्दवाच्यं रूपम्
 “आप्तं” गृहीतमेव कुतश्चित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्यय मादा-
 नार्थः । अथ ‘वा’ एव मन्यथा स्यात्,—“तत्” अपराशब्दवाच्यं रूप
 मतिरिक्तं मिव “अस्मै” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि ते तस्मादति-
 शयेनानथापि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अपरसेा “दर्शनात्”
 “मित्रावरुणयोः रेतः”† “सखन्द” खन्नम् । “तत्” तस्यार्थस्य
 “अभिवादिनी” “एषा ऋग् भवति”—१(१३) ॥

* १ भा० २५५ पृ० १ च० १० ख० (४) ।

† “मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यर्हवै मित्रो रात्रिवैरुणः”—इति रे० ब्रा० ४, १, ४ ।

उदकनामस्य (१भा० १०४ पृ०) ‘रेतः’ इत्यर्थः ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-
जातः । द्रुषं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्म-
न्मनसोऽधिजातो द्रुषं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुषः
संभृतः स्नानीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधार-
यन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा-
करं पूजयितव्य मिद मपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं
वपुष्करं वा पुष्यं पुष्यतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा
वा ॥ २ (१४) ॥

“उतासि मैत्रावरुणः”—इति † । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम् ।
तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’—ब्रह्मार्थे वर्त्त-
मानोऽधस्ताया मृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति । सा
पुनरिय मृक् ;— “विद्युतो ज्योतिः०—०जुभार” ‡ । ‘विद्युतः’
विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति ; अस्मात् ।
‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं ‘सञ्चिदानम्’ उत्ति-
ष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ देवौ’ ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’

* “सम्भृतस्नानीयो”—इति क, ख, ग, घ । “सम्भृतस्नानीयं”—इति ङ । परं
ख-ग-पुस्तकयोः “सम्भृतः स्नानीयो”—इत्येव शोधिततया दृश्यते, इतिपाठस्यैव मेव ।

† ख० सं० ५, १, १४, १ ।

‡ “विद्युतो ज्योतिः परि सञ्चिदानं मित्रावरुणा युदपश्यतां त्वा । तन्ने जम्बो-
तैकं वसिष्ठमस्त्वो यत् त्वा विश्वं वाजभारं ॥”—इति ख० सं० ५, १, ११, ५ ।

§ मित्रः — प० दै० १०, १, ८ । वरुणः — प० दै० १०, १, २ ।

त्वाम् 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' ! 'उत' अपि च
 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश्व आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विश्वः'
 मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहतवान्, 'तत्' 'ते'
 तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ' ! कथं पुन-
 र्मित्रावरुणयोस्तत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः'
 सकाशात् । हे 'ब्रह्मन्' ! 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण । किञ्च ;
 निर्वीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते ।
 किन्तर्हि ? 'द्रुपं' शुक्रम्, उर्वशी-दर्शनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः ।
 'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन सुवन्तः
 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके,
 अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण सहैकता मुपगतम् 'अददन्त'
 अधारयन्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् "द्रुपं स्कन्नम्"—इत्यादिना
 समन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया
 सुर्वश्या मुत्पन्नो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तद-
 ष्युपेक्षितव्यम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्येय माघं युष्मदस्याच
 प्रयोगः,—“उतासि”—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थं मुपलक्ष्यते ? नैत-
 द्विरुद्धम्, नित्यन्त्वान्मन्त्राणां भवति† ॥

* "उर्वशी वा अप्सराः पुष्करवाः पतिः"—इत्यादि "उर्वशी चाप्सराः पुष्करवष
 मैत्रं चकमे"—इत्यादि च श० ब्रा० २. ४, १, ११; ११, ५, १, १ ।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनमेति स्त्रीकारे वा का चासिः ?

आह ; रेतः कस्माद् “द्रुषः”—इत्युच्यते ? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् “सम्भृतः”, स्त्रीयोनेः “स्नानीयो भवति” भक्षणीयो भरणीयश्च । एवं स्नातेः (अदा० प०) भरतेश्च (भू० उ०) यथासम्भवं “द्रुषः”—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, त मिह प्रसक्तं व्याचष्टे;—“पुष्कर मन्तरिचम्”; तद्धि “पुष्पाति भूतानि” अवकाशदानेनोपकुर्वत् । “उदकम्” अपि “पुष्करम्”; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम् । अथ वा “पूजयितव्यम्” पूजनार्हं मात्मान एवेति पुष्करम् । “इदम्” “इतरत्” पद्मम् “एतस्मादेव” कारणात् “पुष्करम्”—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यम् शोभनत्वात्तस्य । अथ “वा” “पुष्करं” तदिति “वपुष्करम्”; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति ॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति । पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति ॥

“वयुनम्^(४८)”—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “वेतेः”—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्याय्यम् । “कान्तिर्वा” अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार । स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाज-पस्थं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्थ्य मित्यपि निगमो भवति । वाजगन्धं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध

मित्यपि निगमो भवति । गधं गृह्णातेः । कृञ्वा वाजं न
 गध् ययुष्वित्यपि निगमो भवति । गधतिर्मिश्री-
 भावकर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति ।
 कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि
 निगमो भवति । तौरयाणस्तूरयानः । स तौरयाण उप
 याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो
 भवत्यह्याणोहीतयानः । अनुषुया कृणुह्यह्याणेत्यपि
 निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रज्तं हर-
 याण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणि-
 कर्मणि स्थिरः । प्रत्युत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्दृढभाव-
 कर्म्मणः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुन०—०स्वधावः” * । भरद्वाजस्यार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्रे सुक्ते व्यूहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्येते ।
 यस्व मेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथागुणं त्वा मवोचाम । ‘सः’
 त्वम् ‘इत्’ एतत् शार्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अ-प्रज्ञानलक्षणं ‘तन्वत्’
 स एव तं सर्वं मेवेनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति ‘सूर्येण
 वयुनवत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति,
 प्राणेऽस्त्वमेति”—इति ह्युक्तम् † । तस्यात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* “स इत्तमो०—०स्वकार । कदा ते मर्ता अमृतस्य धामे यजन्तो न भिनक्ति
 स्वधावः ॥”—इति ऋ० स० ४, १, ११, २ ।

† “अस्य चक्षु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रचयति, तस्मात्सं प्राण इत्या-
 चक्षते ।”—इत्यादि ऋ० ब्रा० ४, ५, १ ।

स तं सूर्यं सुद्रमयत् । तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत्
 ज्ञानवत् करोति । तस्मात् स एवेन्द्र एव मुच्यते ;—सूर्येण त्व
 मेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार कृतवानधीत्यर्थः । यस्त्व मेवम्प्रभावः
 तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य'
 अमरणधर्षिणः 'धाम' स्थानं 'द्वयत्तः' यद्यु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति' ।
 न अयन्ति हे 'स्वधावः !' । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्रिष्टं स्थानम्,
 कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः ॥ एव मिह "तमः ततन्वत् सूर्येण",
 "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"-शब्देन प्रज्ञान
 मित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्थर्थत्व मपि क्वचिदुपेक्ष्यम् ; इहैव वा
 पक्षेण योज्यम् ॥

"वाजपत्यम्^(४९)"—इति *, अनवगतम् । "वाजपतनम्"—
 इत्यवगमः । "तं सखायः पुरोरुचम्० —०वाजपत्यम्" † । पाव-
 मानी सौमौ । अम्बरीष ऋजिश्वा च सूर्यां ददृशतुः, तर्षिषा ।
 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः !' ऋत्विजः ! 'पुरोरुचम्' अयतो
 दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः !' मेधाविनः !
 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमान-
 गन्धम् ; अथ वा वाजयहीतारम् ; अथ वा वाजसस्त्रिअथितारम् ।
 किञ्च ; 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपत्यम्" वाज मन्त्रम्, तदस्माक मिति
 मन्यमानः सन्तो च माभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १भा० ४१९ ४० १ पं० ।

† "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः । अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाज-
 पत्यम् ॥" — इति ऋ० सं० ७, ४, २५, १ ।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकालं मेव वयं भजेमहि ॥ एव मय
ब्रह्मसाहचर्यादर्थोपपत्तेस्तु “वाजपत्य”-ब्रह्मेण सोम उक्तः ॥

“वाजगन्ध्यम्^(१०)”—इति *, एतदपि पद मेकस्मिन्नेव निगमे†
निबन्तम्, केवलं समासाद्यानुक्रमविपर्यासः,—“वाजपत्यम्, वाज-
गन्ध्यम्”—इत्येष समासाद्यानुक्रमः‡; निगमे पुनः “अश्याम्
वाजगन्ध्यम्, सनेम् वाजपत्यम्”—इति § ॥

“गन्ध्यम्^(११)”—इति ॥, अनवगतम् । पदणीय मित्यर्थप्रतीतिः ।
“यासि कुत्सेन०—०पायाय भृषात्” ¶ । वामदेवस्वार्धम् । ऐन्द्री ।
चिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं
ब्रह्मे ब्रह्मते । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ अविष्णा स्तूयमानः,
अथ वा ‘कुत्सेन’ वज्रेणाभ्युद्यतेन, ‘सरथं’ समानगमनम्, अभिवहन-
रथ मादह्य, अथ वा ‘सरथं’ रथमयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’
रिरचिषुः आत्मीयान्, समर्हिषुश्च परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव
केनचिद् ‘वातस्य’ जवेन यासि । तथापि च गच्छन् ‘हर्ष्याः’ अश्वयोः
‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतुः । स त्वं
भज ‘अज्ञा’ अजुनेव मार्गेण न काश्चिदन्तां गतिं धावमानः;
‘वाजं न गन्ध्यम्’ वाज मिव ग्रहणाहं भोक्तु माभिमुख्येन । ‘युयुषन्’

* १भा० ४१९ प्र० ५ पं० ।

† पु० ८१ प्र० ११ पं० ।

‡ १भा० ४०४ प्र० ४ प्र० १ प्र० (४८), (५०) ।

§ अ० सं० ०, ४, १५, १ ।

॥ १भा० ४१९ प्र० ८ पं० ।

¶ “यासि कुत्सेन वरुणं मयकुत्सेनो देवा वातस्य हर्ष्यारीशानः । अज्ञा वाजं न
भजं युयुषन् कविर्ब्रह्मन् पायाय भृषात् ॥”—इति अ० सं० १, ५, १८, १ ।

पुनःपुनः यस्मिन्नयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । 'कविः' क्रान्तदर्शनः ।
 'यदहनं' यस्मिन्नहनं 'पार्याय' पारणाय श्रूणा मुपरि चेतः
 करोषि; पारयितव्यायैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान्
 'भृषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्यगृह्णात्, पर्यरचत्, अत्यकामत्
 —इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च
 "गध्यम्"—इत्येष शब्दे "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते ॥

"गध्यतिः^(५१)"—इति *, अप्रतीतार्थः । स पुन रोष—"मिश्री-
 भावकर्मा" । "आगधिता परिगधिता०—भोज्या भृता" † ।
 भावयव्यस्यार्थम् । 'आगधिता' आगृहीता आमिश्रिता च । 'परि-
 गधिता' च परिमिश्रीकृता वाङ्मयां मया परिष्वक्त्यर्थः । 'या'
 'कशीकेव' प्रतिक्रमं कशीकेव; सा हि नकुलजातिः का विद्
 कशा मिति श्रूयतेऽश्वमेधे ‡ । सा यथा मदकाले प्रतिक्रम मति-
 तरां परिष्वजति; स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः । एवं याम्
 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति वाङ्मयाम् । परिगृह्य च 'ददाति' । 'या-
 दुरीथा' आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तदती । "यादः"
 —इत्युदकनामसु पठितम् § । आह; किं ददाति 'मद्यम्'? इति,
 उच्यते,—'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'भृता' भृतानि वज्रम् इत्यर्थः । या
 एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः ॥ एव मच मैथुन-
 सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्त्तव्युपपद्यते ॥

* १भा० ४११ घ० १२पं० ।

† "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मद्यं वादुरीथा
 याशूनां भोज्या भृता ॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‡ "कशी विद्म्यः"—इति य० वा० सं० १४, ११ ।

§ १भा० ८१३० ११पं० १५० १२पं० (४८) वा० ।

“कौरयानः(५१)”—इति*, अनवगतम् । “कृतयानः”—इत्य-
वगमः । “यं मे दुरिन्द्रो—० धारमानम्”† । मैधातियेः काण-
स्वार्यम् । यान मनया प्रवृत्त्यते । ‘यं’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दत्तवन्तः, ‘मदतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्थामा’ विपकप्राणः, ‘कौरयाणः’ संकृतयानः
‘विशेषां तन्ना’ सर्वेषा मपि यानानां अन्यप्रतिपक्षीद-वृत्तानां मध्ये
आत्मना तदेव ‘शोभिष्ठं’ शोभनतमम् ; अनेकरत्नविचित्रत्वात्
‘दिवि इव’ ज्योतिश्चक्रम् ‘उपधावमानं’ दृश्यते ॥ एव मच शब्द-
सारूप्यादर्थापपत्तेश्च “कौरयानः = कृतयानः”—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयानः(५३)”—इति, अनवगतम् । “तृर्थयानः”—इत्यवगमः ।
“जातं यत् त्वा परि देवा अभृषन्महे भराय पुरुहत् विश्वे । स
तौरयाण उपपाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥”
—इति † । ‘जातं’ जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘ययभृषन्’
परिमृहीतवन्तः, ‘महे’ महते ‘भराय’ भरणाय, महान्त मसुरैः
सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहत् !’
इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरितयानो भूत्वा ‘उपपाहि’ उपगच्छेनं ‘यज्ञम्’,
मरुद्भिः ‘सखिभिः’ सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च
अस्माक माश्लिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एव मचागमनसम्बन्धात् “तौर-
यानः = तृर्थयानः”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१९ ष० १८ पं० ।

† “यं मे दुरिन्द्रो मदतः पाकस्थामा कौरयाणः । विश्वेषां तन्ना शोभिष्ठं संपेष
दिवि धारमानम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ७, १८, १ ।

‡ १भा० ४१७ ष० १८ पं० ।

§ ऋ० सं० १, १, १९, १०० ।

“अह्नयानः(५५)”—इति *, अनवगतम् । “अह्नोतयानः”—इत्य-
वगमः । “त्वया वयं—० कृणुह्यह्नयाण” † । वामदेवस्यार्षम् ।
षिटुप् । अग्नये रक्षोणे अष्टाकपालः, तत्र खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यैवा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया वयं’ ‘सधन्यः’ समानधनिनः
यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत एव मतो
भूमः ;—‘स्रोताः’ त्वयैव रक्षिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’ प्रणीत्या
तत्रैव प्रणयेन ‘अश्याम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि । किञ्च ; ‘उभा
शंसा’ उभात्रपि शंसितारौ,—यस्याग्रतो नः पापानि शंसति, यच्च
शृष्टतः, तावुभावपि ‘सूदय’ जहि । हे ‘सत्यताते’ यज्ञतनितः ! किञ्च ;
‘अनुष्टुया’ अनुष्ठानेन ‘कृणुहि’ कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं प्रवीमि ।
हे ‘अह्नयाण !’ अलञ्जितयानेत्यर्थः ॥ एव मत्र “अह्नयाणः”—
इत्यनेन अह्नोतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलञ्जित-
यानत्वम् ॥

“हरयानः(५६)”—इति †, अनवगतम् । “हरमाणयानः”—इत्य-
वगमः । “अह्न सुकृणुष्यायने—० सुषामणि”—इति ‡ । विश्व-
मनसो वैयश्वस्थेय मार्षम् । उष्णिक् । यान मनसा सूयते ।
‘अह्नम्’ अह्नजुगामिनम् ‘रथम्’ ‘रजतम्’ रजतमयं रजतविकृतं

* १भा० ४१० ४० १५० ।

† “त्वया वयं सधन्य १_ स्रोताः सव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा शंसा सूदय
सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्नयाण ॥”—इति ऋ० सं० ९, ४, १५, ४ ।

‡ १भा० ४१० ४० १०५० ।

§ “अह्न सुकृणुष्यायने रजतं हरयाणे । रथं यज्ञ मंसमाम सषामणि ॥”—इति
ऋ० सं० ९, १, १५ १ ।

वा, 'युक्तम्' अर्थैः । 'असनाम' सन्भवन्तो वयम् । क पुनर्लभ्यवन्तः ?
 'उत्सृष्टायने' । उत्सृष्टायन इति कश्चिदासीत् ; तस्मिन् यजमाने,
 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुषा-
 मणि' शोभनं सामास्य सुषामा ; तस्मिन् यजमाने । तादृशः स
 दसो दातेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेः "हरयानः
 = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः^{१०}"—इति *, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ् ;
 "प्रतृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानां०—० हवामहे" † ।
 कुत्सखेय मार्षम् । ब्रूहस्पत्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 निविद्वानीये सूक्ते शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' ।
 किञ्च ; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान्
 प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः
 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः ; य मृते न किञ्चन कर्म
 प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । 'वीडोश्चित्' संस्तम्भस्यापि दर्पितस्यापि 'यः'
 इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । त मेवङ्गुण-
 युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'मख्याय' सखिभावाय
 एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एव मथम् "आरित"—
 शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रतृतः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१७ पृ० १२पं० ।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वृशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।
 वीडोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सुखाय हवामहे ॥"—इति ऋ० ६०
 १, ७, ११, ४ ।

“ब्रन्दी(५५)”-इति *, अगवगतम् । “ब्रन्दतेर्दुभावार्थश्च” ;
धातुरेवाथ मप्रतीतः ॥ ३(१५) ॥

नि यद् वृणक्षिं श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद् ब्रन्दि-
नो रोरुवदना । निवृणक्षि यच्छसनस्य मूर्द्धनि शब्द-
कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च+) शेषयित् रोरुयमाषो
वनानीति वा वधेनेति वा । अत्रदन्त वोलितेत्यपि †
निगमो भवति वीलयतिश्च ‡ व्रीलयतिश्च ॥ संस्तम्भक-
र्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति वि-
निर्गतसपः सपः सपते ॥ स्पृशतिकर्मणः । मा नो मधेव
निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा
नस्त्वं तथा परादाः । तूर्णाश** मुदकं भवति तूर्णं
मश्रुते †† । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति ।
क्ष्म्य महिच्छत्रकं †† भवति यत् क्ष्म्यते ॥ ४ (१६) ॥

* १भा० ४१८ ४० ३५० ।

† काश्येतत् क-च-ग-पुस्तकेषु ।

‡, §, ॥ अत्र सर्वत्रैव ल-स्त्राने ड-पाठो च-पुस्तके ।

॥ एव एव पाठो वृत्तिकता प्राधान्येन स्वीकृतः परस्मात् (१भा० ४१८ ४०), सायच-
सम्प्रतयैव एव । इह तु एनो “विनिर्गतपसास्य स्पृशते”—इति पाठो लक्ष्यते ; एव
च क-च-पुस्तकयोः । “विनिर्गतपसाः स्पृश स्पृशते”—इति न । “विनिर्गतपस
पसः सपते”—इति ल । “विनिर्गतपसाः । पसः सपते”—इति च ।

** “परादास्तूर्णाश” क, च, ल ।

†† “तूर्णं मश्रुतेः” क, च, ग ।

‡‡ “महिच्छत्रकं” ल ।

एष एवं निगमः ;— “निवृत्तिं हृणत्ति०—०स्वापरि” • ।
 सत्यस्यैव मार्गम् ; आङ्गिरसस्यैवम् । जगती । ऐन्द्रो । स पुन
 रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व मापन्नं ‘निवृत्तिं’ निवर्णयसि । ‘यत्’
 यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मेघं हत्वा ‘श्वसनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः
 ‘मूर्द्धनि’ उपरि ‘शुष्णस्य चित्’ “शोषयितुः” अपि भगवतः
 “आदित्यस्य”, ‘ब्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः ; आदित्येन हि परिपथ्यमानं
 संस्तभ्यु मपि च द्रुतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ ब्रन्द्नी ।
 तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूषं ‘रोहवत्’ स्तनयितु-शब्दं
 कुर्वाणः । ‘वना’ “वनानि” विचिपसि । ऊर्द्धं मधश्च “वनानि”
 उदकानि विचिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु
 पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’—इत्येष शब्दो
 मेघ-वधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-
 सम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मणाभि-
 मुखेन, ‘मनसा’, ‘वर्हणावता’ हिंसावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि
 त्वं कर्म ‘हणवः’ करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः ; तस्माद्ब्रवीमि ;—‘कः
 त्वा परि’ ? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्व मेव सर्वभूतानि परिगृह्य
 वर्त्तस इत्यर्थः ॥ एव मत्र “ब्रन्दि”—शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरे-
 तदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य ब्रन्दित्व मिति । अतो ब्रन्दि-
 शब्दस्य मृदुभावार्थोपपिपादयिषया ब्रौडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना
 सह सम्बद्धोऽत्र ब्रन्दतेः प्रयोगः ॥

• “नि०—०वना । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यद्वा चित् हृणवः कदा
 परि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १०, ५ ।

ततो निगमात् प्रन्दतेर्हि मृदूभावार्यता स्पष्टतरेति दर्शयति;
 —“अप्रदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपि पूर्वोऽप्यथं
 स्पष्टतर इत्यपि शब्दः “वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च” एतौ दावपि
 “संस्तम्भकर्माणौ”, “पूर्वेण” अनेनैव अनन्तरेण प्रन्दिना, यस्मात्
 समानवाक्यता सुपगतौ “प्रयुज्यते” । तस्माद् प्रन्दि-शब्दस्य मृदू-
 भावार्यत्व सुपपद्यते । “तद्देवानां० —० व्यचक्षयत्सः” * । मृत्स-
 मदस्यार्थम् । जगती । बार्हस्पत्ये सूक्ते । ‘तत्कर्त्तुं’ तत्कर्म ‘देवानां’,
 ‘देवतमाय’ देवतमस्य वृहस्पतेः, यत् ‘अप्रयुत’ सथान्यभवत्, ‘दृढा’
 दृढान्यपि सन्ति मेघवन्दानि । किञ्च ; ‘अप्रदन्त’ मृदून्यभवन् ।
 कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन् ? इति, उच्यते ;—‘वीडिता’ यानि
 वीडितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि ; अन्यानि
 वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति । किञ्च ; ‘उद् गाः
 आजत्’ उदाजद् गाः, उदगमयदपः । ‘अभिनद्’ ‘वलम्’ मेघम्,
 ‘ब्रह्मणा’ स्तूयमानः । किञ्च ; ‘अगूहत्’ अनाशयत् ‘तमः’ वैद्युतात्मना ।
 किञ्च ; ‘व्यचक्षयत् सः’ व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अव्यवधानकरणेन
 व्रीडयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडितेरर्थवैपरीत्येन प्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व
 सुपपद्यते नभसः ॥ एव मचाप्रदन्त वीलितेति प्रन्दतेः, व्रीडयते-
 वन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः † ॥

* “तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुं मघेयम् दृढाप्रदन्त वीडिता । उद् गा आज-
 दभिनद् ब्रह्मणा वल्ल मगूहत् तमो व्यचक्षयत् सः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १, २ ।

† ऋ० सं० १, ४, १०, ४-५ ऋचौ प्रहयो ।

“निःश्वपी^(१८)”—इति *, अगवगतम् । “विनिर्गत-पसाः”—
 इति † अश्वसमाधिः । “स्त्री-कामः” पुंसलोऽभिधेयः ‡ ; स हि
 निर्यत् निर्गत-श्रेय एव भवति ? । “स्वप्न स्पन्नतेः” ॥ “स्पृष्टतिकर्मणः”
 कुम्भस्यै वर्तमानस्य, — श्रेयः ; तेन हि स्त्री स्पृष्टते § । “प्रति-
 यत् स्त्री— परा दाः” ॥ । कुम्भस्यार्थम् । ऐश्वरी । निष्टुप् । ये
 मन्वसिन्ः ! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रतिपद्यतीव, ‘स्त्री’ सा
 ‘नीचा’ स्तुतिः । “नीचाविदो जरितारः”—इत्येतस्माच्चिन्ममात्
 स्तुतिर्नीचेति प्रतीयते †† । ‘दक्षोः’ ब्रह्मोः दासयितुं क्व ‘शोको न’
 शोक इव, निवास मिव । ‘श्व’ आभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य ।
 ‘सर्दं’ खानम्, यच्च तथा नीचया स्तुत्या स्पर्शयम्,—यस्मावाभिमतो
 कुम्भः ; अनेन यदि नाम मा मेष सोता स्त्रियात्, साधु स्त्रादिति, त
 अर्थ मनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम् ; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ प्र० १५० ।

† “विनिर्गतसपः”—इत्यपि पाठो दृष्टिह्यस्यमत एव (१भा० ४१८ प्र० ।

‡ पुंसलो = स्त्रीरूपो,—इति तु शोभात् प्रतीयत एव परं पुंसल-शब्दस्य स्त्री-
 वाचकत्वेनेतद्दृष्टिपन्थादेवेति सम्भाव्यते ।

§ “निःश्वपी = विनिर्गतसपा विनिर्गतश्रेयो यथेष्टाचारी दासीपतिः ।”—
 इति सा० भा० (अ० सं० १, ७, १८, ५) ।

॥ “सपः सपतेः”—इत्यपि पाठो दृष्टिह्यस्यमत एव (१भा० ४१८ प्र०) ।

¶ “निःश्वपी । यप समवाये । सपति समवेति योऽन्या सङ्गच्छत इति सपः श्रेयः
 पचायत् । निर्गतो नित्योद्यतः सपः श्रेयो यस्य स स्त्रीयसो निःश्वपः । वर्धेवापत्वा-
 र्दकारः”—इति सा० भा० (अ० सं० १, ७, १८, ५) ।

** “प्रति यत् स्त्री नीचादर्शि दस्योरोक्तो नाच्छा सर्दं जानुती गीत् । अर्ध
 स्त्री नो मघवस्रहंतादिस्त्री नो सुषेव निःश्वपी परा दाः ॥—इति अ० सं० १, ७,
 १८, ५ ।

†† अ० सं० १, १, ११, ५ ।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकास मेवा-
गच्छति । अतएव मतः स्तुत्युदीरितारो वर्य भवतः । 'अध' एतस्मात्
कारणात् वयं ब्रूमः;— हे 'मधवन् ! 'चर्हतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात्
एतस्मात् कर्मणः, आत्मस्तुत्याश्रयभृतात्मान मस्मान् 'परा दाः'
परास्तुत्यान् दधीथाः; उपनामथ तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः
कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मधेव निष्कपी' स यथा
धनानि नित्यविनिर्गतश्रेयो विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् त्वम्
'मा' अवसादयिष्टाः धनभृतास्तव वय मतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ एव
मथ शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्कपी" निर्गत-
पसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

"तूर्णाशम् (१०)"—इति *, अनवगतम् । "उदकं भवति"—इत्य-
भिधेयवचनम् । "तूर्णाश" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्रुते" याप्रोति,
तूर्णाशन मिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामसु; तेनाप्रती-
तार्थम् । प्रति श्रुताय०—० मूतये † । मेधातिथेर्गर्भम् । गायत्री ।
ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्ते विनियुक्ता ।
हे अस्त्विग्यजमानाः ! यन्मया प्रतिश्रुत मार्त्विज्य सुपगच्छता अह
मिन्द्रं स्तुतिभिराङ्घ्रियिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक
सुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'ऊवे' आङ्घ्रये ।
प्रं सुहनुं सुनसं वेद्म महम् 'ऊतये' तर्पणाय; अथ वा

* १भा० ४१८ पृ० १४ पं० ।

† "प्रति श्रुताय चो धृषत् तूर्णाशं न निरेरधि । ऊवे सुक्षिप्र मूतये ॥"—इति
श्रु० पं० १, १, १, ४ ।

भवता मात्मनश्च रक्षणेति स्थात् । कथम्यनराङ्गवामि ? “तृष्णाश्च”
न गिरेरधि” । यथा ‘तृष्णाश्चम्’ ‘गिरेः अधि’ मेघस्योपरि वर्णमान
माङ्गयन्ति वर्षार्थिभ्यो जनाः । एव माङ्गयामीति ॥ एव मत्र
गिरिसम्बन्धात् “तृष्णाश्चम्” उदक मित्युपपत्तिः ॥

“क्षुभ्यम्(११)” — इति *, अनवगतम् । “अदिष्कचकं भवति” —
इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुभ्यते” चलति,
तस्मात् क्षुभं क्षोभण मिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तं मराधसम्पदा क्षुभ्यं मिव स्फुरत् । कदा
नः शुश्रुवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तं मनाराधयन्तं
पादेन क्षुभ्यं मिवावस्फुरिष्यति † । कदा नः शृणोति ‡
च गिर इन्द्रो अङ्गङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चित मेवाङ्कितं
भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तं मराधसं० — इन्द्रो अङ्ग” † । गीतमस्येय मार्षम् ।
उष्णिक् । ऐन्द्री । तार्त्तैयमवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाञ्छंसिः
शस्त्रे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन्काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘मराधसम्’
अनाराधयन्तम्; यः तं मिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम् ।

* १भा० ४१८ पृ० १५० ।

† “मिवावस्फुरामि” च, ग । “मिवावस्फुरिष्यति” क, च ।

‡ “श्रीयति” क, च ।

§ अ० सं० १, १, १, १ ।

‘पदा’ पादेन ‘स्फुरत्’ अवस्फुरिष्यति, अभिर्दिष्यति च इन्द्रः ।
 “स्फुरति^(१५), स्फुलति^(१६)”—इति वधकर्मसु पठितम्* । किञ्च ।
 ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचरणमागानां स्तुतिभिर्हविर्भिष्य ‘शु-
 अवत्’ श्रोष्यति ‘गिरः’ स ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्र मित्यर्थः । कदास्माकं
 परिचरित्वा मिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, अत्र च समर्द्धयिष्यत्याग्निषः †
 अनाराधयित्वंश्च कदा पादेनाभिहनियति ? कदा अनाराधयिषा-
 राधयिचोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्र-
 स्थायी मया लक्ष्यते ; भाष्यं पुनरत्र लोकः “पादेन क्षुम्प मिवा-
 वस्फुरसि” †—इत्येव मधीते ; तथा च,—“कदा नः शृणोति
 गिरः” †—इति ; तदेतत् “क्षुम्प मिवावस्फुरसि”—“शृणोति गिरः”
 —इत्यनयोर्भाव्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षणात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ
 इति “गिरः अवस्फुरसि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षतत्त्व-
 णाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति च गिरः”—इत्येतत्
 परोक्षतः । एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम् ; यद्येष भाष्यस्य सम्यक्
 पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठः ? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु
 लक्ष्ये,—यद्येष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात् !
 —“पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति”—“श्रोष्यति च गिरः”—इति ;
 तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते † । सूक्तेऽपि वास्मिन् काश्चित्

* १भा० १५१ पृ० १५० १८ च० ।

† “मिवावस्फुरिष्यति”—इत्येव तु पाठो दृश्यते क-च-पुस्तकयोः ।

‡ “कदा नः श्रोष्यति च गिरः”—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र क-च-पुस्तकयोः ।

§ क-च पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः । तथा च एतस्य हतिपन्थस्यानुरोधत एव
 तत्र तादृशः पाठः कल्पितः, क-च-पुस्तकौ च दृश्यन्सारत एव लिखिताविति ।

परोक्षकृता च्च, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं जीर्यते ।
तथाचानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “सुम्”-शब्देनाहिच्छक मभि-
धायते ॥

“निचुम्पुणः(११)”-इति *, अनवगतम्, अमेकार्थञ्च । “निचु-
म्पुणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृणः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवितः “प्रौणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतर्ये । अपां
अग्निर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतर्ये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः
समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैर्दध-
तीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति ।
निचुम्पुण निचुङ्गुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः । कन्नो नाम आङ्गिरसः,
तस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
द्योतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्गिः, तद्वन्तः ।

‘सुताः’ अभिपुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उन्नतः’ “कामयमानाः” इव
 ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘पीतये’ * कथं नामास्मान् देवाः पिबेद्यु-
 रित्येव मयं कामयमाना इव यन्ति । किं मेतदेव? नेत्युच्यते ।
 पुनःपुनरेव ‘निचुम्पुणः’ सोमः “अपां” वीर्येण सहितः, तासु
 तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति ‘जग्मिः” एव भवति,
 गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिह सोमाधिकारात् “निचुम्पुण”-शब्देन
 सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स हि “निच-
 मनेन” उदकेन “पूर्यते”; उदकं हि निचम्यत इति निचमगम् ।
 मृग्योऽत्र निगमः ॥

“अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
 शब्दं कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तं अवभृथेऽप्योपांशेव चरन्तीति निचुम्पुणः । अथ
 “वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति” निचुम्पुणः ;
 तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते । “अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि” †
 —इत्यनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षीयन्ते सोमपात्राणि । हे ‘अवभृथ’
 अवभृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेरुरसि’ नीचैश्चरणशीलो-
 ऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स
 त्व मेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्” अव-
 यच्छि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम्; त

* “पीतये”—इति मूलपाठः ।

† “अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतं मेनो यासिषम्
 मन् सनैर्मेत्वंकृतं पुरुराग्नेो देवविष्वादि ॥”—इति य० वा० सं० २, ४८ ।

मेनः । 'अव' यच्च 'मर्नेः' सहितो 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्,
 हनः ; 'पुररावणः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिषः' देवरोषणादस्मात्
 पाहि ॥ एव मत्र "नित्यगुण"-शब्देनावभ्यथ उच्यते ॥

नित्यगुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः^(११)"—इति*, अनवगतम् । "गन्तुः" एष निर्देशः कृतो
 "भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादधौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अभि-
 धेयः पत्नी ; स हि नित्यकाल मेव पतितो भवति ॥ ६ (१८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो वृहदस्मै वय इन्द्रो
 दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव
 पदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो † मह-
 चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तं मन्त्रेण प्रातरागा-
 मिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति । कुमारो मु-
 क्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च ‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः ।
 आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न
 मुच्यते । आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते वुसम्बुस
 मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्
 पातयत्युदकं § रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१९) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३.

* १भा० ४१८ व० १५ पं० ।

† "सुहिरण्य स्वश्वो" ग, क ।

‡ "शयनाच्च" च, च । "मोचनाच्च ततनाच्च समग्राच्च" क ।

§ "यद्वर्षन् पातयत्युदकं" क, च, ग । "यद्वर्षात्पातयत्युदकं" क ।

सुगुरवत् • — • विनाति” • कञ्चोक्तं चाप्यम् । स एव
 ‘सुगुः’ भवति, ज्ञोभनगुः । स एव ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव
 ‘खन्नः’ भवति । ‘दृष्टत्’ च महत् ‘अस्त्री’ ‘वयः’ ‘दन्तः’ ‘दधाति’
 ददाति । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते ; — “यस्मा ऽऽयन्तं
 वसुना प्रातरित्वाः” । प्रातरागामिन्निति ! स हि प्रातःप्रातरन्वामि
 गृह्णाद्यभ्येति, तेनेव मामग्न्यते — ‘प्रातरित्वाः !’ — इति । ‘आयन्तम्’
 अध्वानं ‘वसुना’ अग्नेन सुधाविप्रसनेन प्राणरक्षणेन । ‘मुञ्जीजयेव
 पाशयेव, “कुमारः” ‘पदिं’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्सिनाति’
 उद्गम्य सिनाति, वधाति, प्राणांस्तपि मन्त्रियच्छतीत्यर्थः । यथा
 हि— अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् कुधितोऽन्नसंयोगेन कस्य-
 चिद् गृहिणी गृहेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात् ॥ एव मच पक्षी
 “पदिं”—गृहेनोच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाश्याया बध्यत
 इत्युपपद्यते ॥

“मुञ्जीजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “सय-
 नाच्च” शीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाच्च” † सा हि पक्षिणी
 बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “मुञ्जीजा”—इत्येतद्-
 भिधानं भवति ॥

“पादु(१४):”—इति †, अनवगतम् । “पद्यतेः”—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 सा ते जीवातु • — • मुच्यते” ‡ । वसुकस्येय मार्षम् । ऐन्द्रौ ।

* अ० सं० १, १, १०, १ ।

† अ-पुस्तकारित्तेषु सर्वेषु मूलपुस्तकेषु “तननाच्च”—इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१८३० १८५० ।

§ “सा ते जीवानुवृत्त तस्य विद्धि सा स्त्रीतादत्रपं मूचः समर्थे । • — • मुच्य-
 ते ॥”—इति अ० सं० ०, ०, १८, ४ ।

चिष्टुप् । महाप्रते महत्त्वतीये ब्रह्मते । हे यजमान ! 'सा' 'ते' तव
 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशमृदुदयासम-
 धरसादानादिसंस्था प्रवृत्तिः, अनेन शौर्वेण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं
 जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एव मच्चैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि ;—
 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि ; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिसं-
 स्थाः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्'
 एतादृशं सुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायस्मै
 त्वं मभ्युच्चस्त्रेत्यभिप्रायः । अपि च 'समर्थे' सद्गामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्; अथ वा मृत्येयाः, को
 हि-तद् वेद?—कस्य कदा मृत्युरिति । स त्वं तत्कृतानि शोभनका-
 र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वस्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
 का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः? इति । "आविः स्वः कृणुते
 गूहते बुसम्" । 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभाषा सर्वं मिदं
 सुपभाषितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः । 'गूहते' संवृणोति
 रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम् । किञ्च ; 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमन-
 मवभाषनेन चरणदानादिकर्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेज-
 यतुः तमः-पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव
 करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । 'न मुच्यते'
 नोपरमतीत्यर्थः । अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः ।
 अतः प्रत्युपकुरुष्वस्मा इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः
 "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते ॥ "बुस मित्युदकनाम" * । "ब्रवीतेः"

शब्दार्थस्य (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति । “धंभतेर्वा” तद्धि
 भ्रम्यते (दि०प०) मेघात् । “यद् वर्धन् पातयत्युदकम्” आदित्यः,
 “तद्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाष्यकारेण्यस्य
 मस्यार्द्धवर्धस्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
 ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

“वृकः(५)”—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “वृकः” तावत्
 “चन्द्रमा भवति”; स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को
 भवति, तस्माद्वृकः । अथ “वा” “विवृतज्योतिष्कः”—इति वृकः ;
 तद्धि तस्य विवृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि
 सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य † । अथ “वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः ; तस्य हि
 विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो यद्गजस्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-
 शात् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

* १भा० ४१० ४० १८ पं० ।

† सूर्येण्योष्य मेव ज्योतिरुपापतितं शीतं भवति, तत एव विवृतं मुक्तम् । “अथा
 वृ मोरंमन्त” — इत्यस्य व्याख्यानं प्रकृतम् (१भा० ४०४०) ।

अदुषो मासहृद् वृकः पथा यन्तं दृदर्शं हि । उज्जि-
हीते निषाय्या तष्टेव पृष्ठामयी * वित्तं मे अस्य
रौदसो ॥ अरुण आरोचनो मासहन्मासानां (चार्ष-
मासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा वृकः पथा
यन्तं दृदर्शं नक्षत्रगण मभिजिहीते निषाय्य येनयेन
योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्षुवन्निव पृष्ठरोगी
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृङ्क्ते ॥ २ § ॥

“अदुषो मासहृद्—रौदसो” ॥ । वित्तस्येय मासस्य कूपे
पतितस्य, कुत्सस्य वा चार्षम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवी । ‘अरुणः’ “आरो-
चनः” आभिमुख्येन सर्वस्य जगते रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया ।
‘मासहृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता” । मासश्चन्द्रसम्-
न्धादर्द्धमासश्चन्द्रोऽध्याहृतः; तानपि क्षमौ निर्मिमीत इति ॥ ।
“चन्द्रमा” ‘वृकः’ । आह;—किं करोति? इति, उच्यते;—“पथा
यन्तं दृदर्शं हि” नक्षत्रमण्डलस्थाधोऽवस्थितः ‘पथा’ स्वेन मार्गेण
‘यन्तं’ ‘दृदर्शं’ पश्यति “नक्षत्रगणम्”;— न मा मन्थकूपे पतितं

* “पृष्ठामयी” च ।

† नैतद् दृश्यते ङ-ञ-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-न-पुस्तकेषु ।

§ नाम कण्वसमाप्तिः ङ-ञ-पुस्तकयोः, षष्ठप्रतीकवाक्यविच्छेदा चैव ।

॥ अ० सं० १, ०, १२, २ ।

॥ सर्वेऽपि मासकर्त्तव्यं न तु चन्द्रस्येति मन्वानो भास्वकारो मासानां मित्यस्यैव
वाच्यान सर्वमासानां मित्याचेत्यस्माकम् ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कश्चिदवश्यं मयाक्यायेतापदी मा
 मित्यभिप्रायः* । किञ्च; “उज्जिहीते निचाय्या तथैव पश्यामसी
 विस्रम्” । यथा कश्चित् ‘तथा’ तथा “इष्टरोनी”, कश्चिदुच्यं
 “तच्छुभम्” उच्येदनास्यदे वयं योज्या न वा?—इत्यनेनेत्कटो भूत्वा
 ‘निचाययति’ पश्यति, एवं “चन्द्रमाः” अप्युज्जिहीते “येन” नक्ष-
 त्रेण “योज्यमासः”,—अमुना मयाद्य योक्तव्य इति । एवं ‘निचाय्य’
 “तथा” स्त्रेण दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते”, तेनैव
 महेदेतीत्यर्थः । एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोर्द्वकायो हि
 भूत्वा पश्यति †; मया † त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्त-
 मानम् । एव मतो ब्रवीमि;—अपि तावत् हे ‘रोदधौ!’ ‘विस्रं’
 विजानीतं ‘अस्य’ चित्तस्त्रार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः । विदित्वा उत्तरतं
 मा मस्मात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र अरण-शब्दात् मासकृष्ण-
 श्वाच्च “वृकः=चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽप्याहृतः, तथार्थो-
 पपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति †,
 तेषां सकृत् मां इदर्शं चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं मोक्षयेदस्मा
 आपदः; पथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येव-
 मादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आटङ्गे” यस्मादधौ तम
 आटङ्गे, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

* कृपपतितस्य चित्तर्षेरिति शेषः ।

†, ‡ पश्यति चन्द्रः; मया चित्तेनेति बोध्यम् ।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरभ्रुतेरिति भावः ।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मासो यत्सो ममुच्चतं
 वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विना * वादित्येनाभिग्रस्ता
 ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं † श्वापि वृक उच्यते
 विकर्त्तनात् । वृकश्विदस्य वारुण उरामभिः । उरण-
 मभिः । उरण जर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्हणोतेरूर्णात्-
 र्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेषान् वृक्ये चक्ष-
 दान मृज्जाश्वं तं पिताम्भं चकारेत्यपि निगमो भव-
 ति । जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं ‡ जोषयितव्यं
 भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्विना०—० विषेण” १ । कचीवत आर्षम् । आश्वि-
 नी । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अजोहवीत्’ ‘आह्व-
 यत्’ आह्वतवती “उषाः” । हे ‘अश्विनौ !’ युवाम् । वर्त्तनशीला
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते ;—‘आम्भः’ आस्याद्यदैर्ना
 ‘वां’ युवाम् ‘अमुञ्चतम्’ । ‘वृकस्य’ आदित्यस्य । उषाः किल “आ-
 दित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ” आह्वतवती, “ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावि-
 त्याख्यानम्”—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* “अह्वयदुषाश्विना” क, ग ।

† “प्रमुमुचतुरित्याख्यानं” ग, क ।

‡ “जोष इत्यविज्ञातनामधेयं”—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु । एतावद्वैव मेव ; परं
 मैथिल्युक्ते “जोषवाकम्”—इत्येव व्याख्यातम् (१भा०४१०७०१८५०), निगमेऽप्येव मेव ।

§ “अजोहवीदश्विना०—० वृकस्य । वि ज्युषा यद्युः साम्भैर्ज्ञातं विश्वार्थो
 वृकतं विषेण ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १९, १ ।

चित्तयं मन्त्रार्थनिर्षयाय * । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चान्वत् ।
 “विजयुषा यययुः सान्वद्रः” । ‘विजयुषा’ विजय मिच्छन्तौ युषां
 ‘यययुः’ गच्छथः, ‘वानु’ समुच्छ्रितम् ‘अद्रेः’ मेघस्य त्रिखर माह्वस्य ।
 किञ्च ; युवा मेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, ‘वि-
 श्वाचः’ विश्वगच्छन्तौ ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेद् सर्वं मभि-
 प्रच्छाद्य, ततः ‘अहतं’ हतवन्तौ स्यः ; ‘विषेण’ उदक्नेनेत्यर्थः ॥
 यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽस्थानादुपेक्षितव्यम् ॥

“आपि वृक उच्यते”, “विकर्त्तनात्” विविध मसौ कृन्ति
 तस्माद्वृकः । “वृकश्चिदस्य०—० चित्रया धिया” † । प्रगाथपुत्रस्य
 कलेरार्थम् । सतोवृहती । महाव्रते वृचाश्रौतिषु विनियुक्ता । ‘वृक-
 स्थित्’ वृकोऽपि, ‘आ’ सारमेयोऽस्येन्द्रस्य त्रिद्यत एव । ‘वारणः’ वार-
 यिता शत्रूणाम् । किं मुनान्यान्युपकरणानि ? ‘उरामथिः’ “उरण-
 मथिः” ; उरान् मेघान् यो मथ्नाति स उरामथिः । स पुनरस्येन्द्रस्य
 ‘आभूषति’, ‘वयुनेषु’ प्रज्ञानेषु ; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं
 शत्रूनि, तदैवासौ आभूषति । यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पत्त्वम्,
 हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘स्तोमम्’ उपश्रुत्य ‘आगहि’
 आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चित्रया’ सायनीयया कमनीयया
 ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते ? । तत्पुत्रनमृभिश्च देवानां

* ‘आयो वृकस्य वर्तिके मभौके युवं मेरा नासत्यामुमुक्तम् ।”—इति (ऋ० सं०
 १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणोपेयं ब्रह्मवम् ।

† ऋ० सं० १, ८, १०, ४ ; ११, १.—एतादृशौ पर्यायोप्यावित्यर्थः ।

‡ “वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति । सेमं नः स्तोमं मुमुक्षुषा च
 मृचीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ४९, १ ।

§ “किं मिच्छन्तौ सरमा (ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—इत्यादौ ब्रह्मवम् ।

भवितव्यम्, तस्मात् सापि वृक उच्यते इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारुत-
काणां परिवहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वाऽर्द्धः परोचकृतः ;—वृकसि-
दस्तेत्यस्मात् वृठीयोगात् । उत्तरस्तु प्रत्यचकृतः ;—प्रागहीमेत्यस्मान्-
ध्यमपुद्गलयोगात्, सम्बोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तूयमाना
प्रत्यक्षीभवति । तदेतत् सर्वेष्वेवमन्त्रेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ;—“उरणः = ऊर्षावान्” ऊर्षया तद्वाग्
“भवति” । “ऊर्षा पुनर्हृणोतेः” । इति विग्रहप्रसक्तम् । ना
अपि श्रौतत्राणार्थं विप्रियन्ते । “ऊर्षोतेर्ग” आच्छादनार्थं स्यात्,
ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

“वृद्धुवाग्निव्यपि वृक्युच्यते” यैश्च वृद्धं वाग्मते,—त्रिवा, सापि
वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव । “श्रुतं मेषान् —० भिषजावमूर्धन्” * ।
अजोहवीदित्यनया समानार्थ्यम् । ‘श्रुतं मेषान्’ ‘वृक्ते’ त्रिवायै,
तदा वाग्मते सति परितुष्टः ‘चक्षत्’ व्यादिष्टवान् ‘दानम्’ । येद्य
मेवं शोभन मभिप्रस्थिताना मस्माक मर्थसिद्धये वाग्मते, तस्यै, श्रुतं
मेषाणां दीयता मित्येव माज्ञापितवान् । ‘अज्ञाश्चम्’ अज्ञाश्चो नाम
राजपुत्रः, तम् । ‘तं च’ पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिसाहसिकोऽय-
मिति ‘पिता’ कुपितः, शापेन ‘अन्धं’ ‘चकार’ कृतवानित्यर्थः ।
‘तस्यै’ एव मन्वीभृताय पितुरभिशापेन, ‘अक्षी’ अक्षिणी, ‘मासत्यौ’
अश्विनौ देवौ, ‘विचक्षे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दक्षौ’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजौ’ देवभिषजौ । भयसादयितारौ, ‘अमूर्धन्’ चक्षुः

* “श्रुतं मेषान् वृक्ते चक्षत् दानं मृत्वाच्च तं पिताम्यं चकार । तस्यां वृक्षी
मासत्या विचक्षे चाधत्तं दद्या भिषजावमूर्धन् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, ११, १ ।

अधत्तम् अनाश्रित मन्यत्र कश्चित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मन्त्र
मेषसम्बन्धाद्, व्याख्याने च तथा र्थतोपपत्तिदर्शनात् “दृष्ट्वाग्निं
वृक्षुच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः(११)” —इति *, अनवगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः ।
जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्यष्टत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवन्तेषु तावृधा । जोषवाकं
वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भुसयश्चन ॥ य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं
वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याग्नीथः
कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा † । महीव कृत्तिः शरणा
त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे ‡ कृत्तिरिवेतीय
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूच मप्युपमार्थे वा । कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति § ।
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितु ॥ भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४२० ४० १५ पं० “जोषवाकम्”—इति ।

† “यशो वासं वा” क, च । हतौ तु “यशोऽसं वा”—इत्येव ।

‡ “मन्तरिक्षं” क, च, ग ।

§ “कृत्तिं निसान् वा चरु पिनाकं विधुदा महीत्यपि निगमो भवति”—इति
क-च-पुस्तकयोः ; परं हतिविषयः ।

॥ “पुनराश्रितं” क, च, ग । “पुनराश्रितं” क ।

विचिनोति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुवृत्तिः
 कृतवाग्वाशीर्नामकः * सम मिति परिग्रहार्थोयं सूत्र-
 नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसयस्य न”† । भरद्वाजस्येय
 मार्षम् । बृहती । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिषु-
 तेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्तवत्’ “स्तौति” ‘तेषु’ कर्मसु ‘चता-
 रथा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । “तस्य” युवाम् “अग्नी-
 थः” स युवयोः ब्रह्मत इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्”
 “जोषवाकम्” अविज्ञातं किमपि उपांशु “वदति” “विजञ्जपः”
 केवल मुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशौल एव ; न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य ‘जोषवाकं वदतः’ । ‘पञ्चदोषिणा’ हे “प्रार्जितदो-
 षिणौ !” प्रभूतयागौ ! “यदिन्द्रश्च अग्निश्च भृयिष्ठभाजौ देवतानां
 तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भृयिष्ठभाजौ मनुष्याणा मिति ह विज्ञा-
 यते” । ‘देवा’ हे “देवौ !” ‘न भसयस्यन’ न कदाचिदपि तस्य
 हवींषि भक्षयथः ; तेन युवयोर्नामौ ब्रह्मत इत्यभिप्रायः । अत्र
 “जोषवाकं वदतः”, “न भसयः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु
 स्तौति, तस्य न भसय इत्येतदध्याद्यतं भाष्यकारेण ॥ एव मत्र
 विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् “जोषवाक”-
 शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

* “कितवाग्वाशीर्नामकः”—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र उ-पसृक्तान्तिरिक्तेषु ; एतौ
 तु उ-पसृक्तानुसारत एव ।

† अ० सं० ४, ८, १५, ४ ।

“कृत्तिः(१०)”—इति *, अगवगतम्, अनेकार्थञ्च । “कृत्ततेः”—
इति धातुनिर्देशः । “यशोऽन्नं वा”—इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन मिति
न्यायम्; यशो हि द्विषतां मर्माणि कृत्तति, अन्न मयसस्यगुणयुक्त
मायुरेव कृत्तति । “त मु^१त्वा नून०—० ना अश्रवन्” † । नृमेधसः
प्रियमेधमश्चेय मार्षम् । सतोवृहती । ऐन्द्री । चतुर्विंशादिषु सात्रिके-
खहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शक्ते स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनि-
युक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रश्नावन् ! ‘प्रचेतमं’ विवृद्धप्रश्नानं
‘राधः’ धनं स्व मित्र पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वाद् ‘ईमहे’
तत्रोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च ; ‘महीव कृत्तिः’
महदिव यशः, महद् वा अन्नम् ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ते’ तव
हे ‘इन्द्र !’ यद् “अन्तरिक्षलोके”, तदहं ‘प्राश्रवम्’ । किञ्च ; ‘ते’
तव ‘सुम्ना’ सुम्नानि बलसम्बन्धानि सुखानि, तद्भोग्यानीत्यर्थः । यदा ;
सुम्नानि, सुखमाधनानि ; अप्सरःप्रभृतीनि प्राश्रुया महम् । तदहं
सोमं सुम्नानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुञ्च
मश्रुयाम्, देहपातोत्तरकाल मिह चासुत्र चैतत् नः फलदय मस्तु
त्वत्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विल्लीर्णं भवति, तेन हि गृहस्योपमान
मुपपद्यते । यदनुपविष्टानाम् असनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम्
प्राश्रुया मित्येव मन्नेनाप्युपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति या

* १भा० ४११ प्र० १पं० ।

† “त मु^१त्वा नूनं महद् प्रचेतमं राधो भाग मिचेमहे । महीव कृत्तिः शरणा
त इन्द्र प्र ते सुम्ना ना अश्रवन् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

प्रसिद्धा, साप्येतन्नादेव कृततेः ; सा हि वस्त्राश्रयैः सुचैर्यथिता*
 भवति । “उपमार्थे वा” यमापि कृत्तिरित्युच्यते । तथेतरा उपमयी
 उपमयीयते, विकर्तनसामान्यात् । कृत्ति रिव कृत्तिः कन्या । “कृत्ति-
 वासाः पिनाकहृत्सोऽवततधुन्वा”—इति । व्याख्यातोऽयं महत्मेऽध्यायो
 निगमः † ॥

“यज्ञी(५)”—इति‡, अन्वगतम् । “कितवो भवति”—इत्यभि-
 धेयवचनम् । “स्वं इति”—इति च्चद्व्युत्पत्तिः । स्वहा इति न्यायम् ।
 विश्ववचनं सुच्यते ;—“स्वं पुनराश्रितं भवति” ; तद्वि स्वामिन
 माशिवृत्तेन चितं भवति स्वस्वेन । “कृतं न मुच्यो वि चिनेति •
 — • नूतनः” ॥ । कृत्तव्याङ्गिरसस्येय मार्गम् । ऐन्द्री । जगती ।
 तान्नीयसवनिकेषु उच्यपर्यायेषु ब्राह्मणाश्चसिनः ब्रह्म विनियुक्ता ।
 यथाच कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः ‘कृतं विचिनेति’, ‘देवने’
 आक्षारे ; अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम् ।
 ‘मघवा’ इन्द्रः ‘संवर्गम्’ उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेघानां
 मध्ये, विचिनेति,—कतमस्त्रेषां मेघाना मुदकदाने समर्थः ? इति, तं
 विज्ञाय यदजहत् । ‘सूर्यम्’ सुष्ठु ईरयितार मपाम् । ‘न’ ‘तत्’, ‘ते’

* ‘कृत्तैर्यथिता’—रोष्-सम्पादितरुत्तिपुस्तकपाठः ।

† याज्ञीयकृतौ इतियावत् । १भा० १५९ प्र० ८पं०—१५८ प्र० १५० इत्ये ।

‡ क-च-पस्तकयोर्नैव निगमो दृश्यते ; तत्र त्वय मस्ति,—“कृत्तिं यमान् (य० वा०
 सं० १९, ५१)” —इत्यादि ।

§ १भा० ४११ प्र० ७पं० ।

॥ “कृतं न मुच्यो वि चिनेति देवने संवर्गं यस्मिन्मघवा सूर्यं जयत् । न तने
 चिने च नु वीर्यं मघवन्पुत्रासो मघवन्नात नूतनः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८,
 १४, ५ ।

तव 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं व्रकत्' । तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः
कश्चिदनुकर्तुं मन्त्रकः । 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः'
नव इत्यर्थः । न पूर्वं चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतवन्-
न्वाद् देवगणसम्बन्धाच्च "अग्नी = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्षः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः ;
अत्र शोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवा-
स्तीति" एषा "शब्दानुवृत्तिः"; स हि नित्यकालं मेव दिदेवेषुः
प्रतिदेवित्वभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकर-
णात्कितव एवामौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव
मसौ आशास्यते सुहृद्भिर्न्यैः कितवैः ; स हि तस्मादेव माशासनात्
"आग्नीः"—निमित्त—"नामकः" कितव एवामौ बभूव ॥

"समम्^(९)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम" । तत्
पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुष्ठानि"—इति द्युक्तम् ।
विप्रतिपक्षस्वरत्वाच्च भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थ-
ताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूष्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्मन्
नाव मा वधीत् ॥ मा नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः
सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरू-

* १भा० ४२१२० २१५० "समस्य"—इति ।

† वि० सू० ४पा० ६ ।

लोतेर्नैः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कव मनुदान-
 प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मि-
 न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशितीर्दानकर्त्वा ।
 उरुष्या लो* अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-
 तिरकर्मकः † । अथापि ‡ प्रथमा बहुवचने । नभन्ता
 मन्यके समे ॥ ५ (२३) ॥

“मा नः० समस्य० — ०मा वधीत्” । विरूप आङ्गिरस एता
 माग्नेये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि
 प्रातःखने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युञ्जतप्रसादात्
 ‘मा नः’ मास्मान्, ‘समस्य’ सर्वस्यैव, ‘दूक्यः’ दुर्धियः पापधियः,
 ‘परिद्वेषसः’ सर्वतो द्वेषुः, स्वभृतः, ‘अंहतिः’ वध इत्यर्थः । ‘जर्मिर्न’
 जर्मिरिव, यथोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति ; मैव मंहतिर-
 स्मान् द्वेष्यप्रहितोऽवधीदिति ॥ एव मत्र सर्वस्मादेव द्वेषुर्वधानभीष्ट-
 त्वात् “समस्य” — इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

“जर्मिः, उर्णोतेः” आश्चादनार्थस्य ; मा ह्याश्चादयति तीर
 मुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नौः प्रणोत्तव्या भवति” पारगम-
 नाय ; “नमतेर्वा” स्यात् ; सा हि प्रकृतीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

* “०कुर्मोदुष्यावो” क ।

† “मुरुष्यतो रचाकर्मो” क, च ।

‡ “रचाकर्मोथापि” क ।

§ अ० ६० १, ५, २५, ४ ।

आह ; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति” अनु-
दात्तस्यभावम्, “तत् कथं नाम स्यात् ?” अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः,
उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते ;—“द्रष्टव्यं तु”
एतद्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् “भवति” ॥

आह ; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते ;—“उतो सम-
स्मिन्ना शिश्रीहि नो वसो—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्या
सखित्वं सुत० — ० गोमति” * । सौभरेरार्षम् । सतो बृहती । ऐन्द्री ।
आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्य’ विजानीमो वयं ‘सखित्वं’ सखिभावम् ।
‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् ! इन्द्र ! ‘भोज्यं’ भोग्यम्
अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ आभिमुख्येन
स्थित्वा याचामहे,— ‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च ; ‘उतो’
अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिश्रीहि नः’ देहि अस्माकं हे
‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! । क पुनराशिश्रीहि नः ? इति,—‘वाजे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुश्रिप्र’ हे सुनस !, अथवा हे सुहने !
‘गोमति’ गोभिस्तदति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एव मच
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ॥

“उदुव्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“स नो बोधि०—० समस्मात्” † । अतवन्धोरार्षम् । आग्नेयी ।

* “विद्या सखित्वं सुत शूर भोज्यं । मा तु ता वशिशीमहे । उतो समस्मिन्ना-
शिश्रीहि ते वसो वाजे सुश्रिप्र गोमति ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

† “नं त्वा० —० सखिभ्यः । स ना बोधि नृषी इव मुदुव्याणोऽवायतः सम-
स्मात् ॥”—इति य० वा० सं० २, २१ ।

द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-
प्रभावं त्वां वयं मवोचाम । 'यः' त्वं हे भगवन्नमो ! 'वोधि'
बुधस्य 'नः' अस्माकं मभिप्रायम् । 'बुधी' शृणु च 'इवम्'
आज्ञानमिदम् । आहृतस्य 'उरुष्याणः' उपगम्यास्मान्, 'अथायतः'
पापमिच्छतः 'समस्मान्' सर्वस्मात् पाहि । एव मंच समस्मादिति
षड्भ्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनादृष्टानुविधिश्चन्दसि भवतीति कृत्वाऽगुदात्त-
प्रकृतिष्वेपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते * ॥ ५ (२३) ॥

हृविषा जारो अपां पिपत्तिं पपुरिर्नरा । पिता
कुटस्य चर्षणिः ॥ हृविषापां जरयिता पिपत्तिं पपुरि-
रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता
कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम-
यतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुहूतं तनेत्यपि
निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति कपूयमिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पयं भवति ॥ ६ (२४) † ॥

“कुटस्य^(००)”, “चर्षणिः^(०१)”—इति †, एते अनवगते । “कृतस्य”,
“चायिता”—इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः ।—“हृविषा
जारो०—० चर्षणिः”—इति ‡ । प्रस्कृत्वस्यार्धम् । आश्विनी । प्रात-

* अद्यापीत्यादि मूल मन्त्राख्यातमेव स्थितम् ।

† एतद्वत् एव चतुर्थेः पादः केपयिद् रोचमदृष्टपुस्तकेषु रोच० मु० ११०४० ।

‡ भा० ७११४ १८ प० ।

§ अ० सं० १, २, २२, ४ ।

रनुवाकाश्विनयोः ब्रह्मते । हे 'नरा' नरौ ! अश्विनौ ! युवाम् ।
 एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, हस्तस्य जगतः । 'कुटस्य'
 "हस्तस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । 'चर्षणिः' "साधिता"
 द्रष्टा, बुद्धधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अपां जारः'
 अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो* जरयिता, प्रीषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'इविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवा मेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे,
 प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माश्विनं समर्द्धयत मित्येव
 माश्वीर्योऽभ्या ॥ एव मत्र "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते हस्तस्य साधिते-
 त्येव मुपपद्येते ॥ नरावत्र यात्रापृथिव्यावभिप्रेते †, तयोद्योदकेना-
 दित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिश्चस्य ; तस्य
 च बुद्धधिदेवताभावेन हस्तस्य कर्मणो द्रष्टव्य मुपपद्येते ॥ 'पिपर्त्ति'-
 'पपुरिः'—इत्येव मेतौ निगमस्यौ शब्दौ "पृणात्यर्थौ वा प्रीणय-
 त्यर्थौ वा" ॥

"शम्नः(०९)"—इति †, अत्रवगतम् । "वञ्जनाम्"—इत्यभिधेय-
 वचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधौ ।
 "आराच्छ्व०—०वाजरत्नाम्" ‡ । हृष्णस्याङ्गिरसस्यार्चनम् । चिष्टुप् ।

* 'उद्यमं कस्य वा आदित्यः सर्वेऽपि भूतानि प्रचयति, तस्मादेतं प्राय इत्याच-
 चते ।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

† "तस्मावश्विनो यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दै० का० ९, ९, ९ ।

‡ १भा० ४१९ प्र० १५० ।

§ आराच्छ्व० मयं वाधस्य दूर मुषी यः शम्नः पुष्यत्त तेन । अस्मिन्नेषु चर्षमस्य
 गोमदिन्द्र ह्यथौ धियं जरिचे वाजरत्नाम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १२, १ ।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरङ्गत' वज्रभिगङ्गत ! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छब्दो
 ऽत्र समीपार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्वंशाददया-
 स्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उयो यः शम्बः' उद्रूणी यो
 वज्रः, तेन अपवाधस्व । किञ्च ; तं दूर मपवाध 'अस्त्रे' अस्त्रभ्यं
 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तदत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम् । अपि च
 'गोमत्' गोभिस्तदत्—पश्यादिभिः । किञ्च ; स त्व मेतदेवङ्गुणक
 मस्त्रभ्य मन्नं ददन् 'शधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-
 रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना
 रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धौरिति कर्मनामसु पठितम्,—
 'धीः, शची"—इति * । एव मत्रापवाधनसम्बन्धात् "शम्बः"—इत्येतद्
 वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठित मेतद्वज्रनामसु †,—इत्यतोऽप्रमिद्धार्थम्;
 तस्यैवम्प्रकरणादर्थमिद्धिर्भवति ॥

“केपयः(०२)”—इति ‡, अनवगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
 केपय इत्युच्यन्ते । आह ;—“कपूयम्”—“इति” किं मुक्तं भवति ?
 उच्यते ;—यदेतत् पापकारौ प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुम्भितम्”,
 यच्च तद् “दुष्ययं” दुष्यावं “भवति” पूयमान मपि, एतत् कपूय
 मित्युच्यते ॥ ६(२४) ॥

* १भा० १७० १७० (११), (११) ।

† १भा० १८१ ४० १७० १० ४० (१)—(१८) ।

‡ १भा० ४११ ४० ४५० ।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽक्षयत अवस्थानि
दुष्टरा । न* ये शेकुर्यन्नियां नाव मारुह मीमैव ते
न्यविशन्त केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा
देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत अवणीयानि†
यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन् यन्नियां नाव मारो-
ल्ह ‡ मथ ये नाशक्नुवन् यन्नियां नाव मारोल्ह § मीमैव
ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ॥ ते न्यविश-
न्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समोरित-
तरो॥ भवति । एता विश्वा सर्वना तूतु मा हृषे स्वयं
सूनो सहसो यानि दधिपे । एतानि सर्वाणि स्थानानि
तूर्णं मुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्वांसत्र
मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति
काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—०केपयः” †† । पूर्वैव समानार्धविनियोगा ;
इयन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथग्’ भृता एव विद्या-

* “पृथतेः” क । “(पृथक् प्रथतेः)” च ।

† “०ह्वयन्ताकुर्वतः अवणीयानि” क, ख, ग ।

‡, § “मारोल्ह” च ।

॥ “ऋणेनैव” क, ख, ग ।

¶ “समोरिततमो” क ।

** “मंहसस्त्राणं” क, ख, ग ।

†† ख० सं० ७, ८, १०, १ ।

कर्मानुरूपेण; देवयानेन पथा, पित्रयानेन वा 'प्रापन्' । हे इन्द्र ! तत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । 'प्रथमाः देवदत्तसः' ये मुख्या देवाना माज्ञातारो यत् कर्मसु । किञ्च ; 'दुष्टरा' "अन्वैः" अमङ्गिर्दुष्टराणि । 'अवस्थानि' "अवधीयानि यथांश्चि" 'अकृत' अकुर्वन् । किञ्च ; 'ये' तत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञियां नावम्', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न श्रेकुः' नाशक्नुवन् । अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव आरोढु किन्तर्हि ? विषयप्रधानाः, कपूय मेव दुष्पूय मेव कर्म चक्रिरे ; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईमेव' 'इहैव' लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त' । तदुक्तम् ;—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो-
चयतां, ते कपूयां योनि मापश्यन्;—अयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि । ॥ एव मत्र न ये श्रेकुः यज्ञियां नाव आरोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "कपयः = कपूयाः"— इत्युपपद्यते ॥

* "यज्ञो वै सुतर्मा नोः, ह्यग्नाजिनं ये सुतर्मा नो वाग्वै सुतर्मा नो वाच मेव तदाचक्ष तथा स्वर्गं लोकं अभिसम्करन्ति ।"—इति ऋ० ब्रा० १, २, १ । किञ्च ; "तद्यथा समङ्गे प्रज्वरन्नेवं ह्येव ते प्रज्वरन्ते य संवत्सरं द्वादशाहं वामन्तं । तद्यथा सैरावती नार्वं पारकामाः समारोहयुरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति ।"—इति ऐ० ब्रा० १, ४, ५ ।

† "अभ्यास मनुभूय"—इत्येव मेव इतिपुस्तकपाठः परं मज्जविबद्धः ।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोचयत, ते रमणीयां यानि मापश्यन्, वा शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा, वाश्रयानि वा, वाश्रयानि वाऽप्यथ य इह कपूयचरणाः—• चण्डालयोनिं वाश्रयन्तयोः पथेर्न कतरणचन, तानौमानि चन्द्राण्यसहदावर्णीनि भूता-
नि भवन्ति ; आयस-त्रियस्त्रेत्येतत्तृतीयं व्यानम् ।"—इति ब्रा० ब्रा० ७, १० ।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—“ईर्म इति बाहुनाम”—इति, स हि “ममौरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“तृतुम्-आह्वषे^(१५)”—इति*, एते अनवगते । “तृतुम्”—इत्यस्य “तृष्णम्”—इति शब्दसमाधिः । “आह्वषे”—इत्यस्य “उपाकुह्वषे”—इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वा०—०वचः” † । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येय मार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते निर्विद्वानोये महाप्रते महद्वक्ष्ये शस्यते । ‘एता’ एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । त्व मुपागम्य तेनतेन देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ? उच्यते ;—“स्वयं सूनेो महमो यानि दधिषे” । हे ‘सूनेो महमः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘स्वयम्’ एव ‘दधिषे’ धारयामि, तानि त्व मेव कुरुषे । यत एवं कुरुषे, अत एव त्व मेव धारयिता मृष्टा चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात् ‘वराय’ वरयितयाय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः । ‘धर्मणे’ धारयिषे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च कृत्स्नः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चाक्षिं, तवैव । ‘उच्यते’ चैतदनेकप्रकार मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मच शब्दसारूप्यात् “तृतुम्”—इत्येष शब्दः तृष्णं मित्येव मुपपद्यते । करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, तृष्णं मेव करणं मिष्यते कर्त्तृभिः तस्मादुपपद्यते । “आह्वषे”—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपग-

* १भा० ४१२ प्र० ९पं० ।

† “एता विश्वा०—०वचः” । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मो यत् वचः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ९, १ ।

‡ “स योऽहं ब्रह्मेत्युपासो”—इति ऋ० ब्रा० ९, ९ ।

स्याभिमुखेनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-ब्रह्मोऽप भाष्यकारे-
णाध्याहृतः ॥

अत्र "सूनो ! सहमः"—इत्येतस्यादिशेषलिङ्गादाग्नेयी नेता
सृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायत
इति । तथा हि प्रकरणविरोधो भवति । सृकं ह्येतदैन्द्रम् । ऐन्द्रत्वे
त्वस्य "सूनो !"—"सहमः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेव-
ताभावेन; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्यैतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः,
प्राणस्तु पुत्रः;—इत्येव सुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः । तद्रक्तम्;—“प्राणो
वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वं ण भूतानि”—इति ॥

“अंसवम्”^{२५}—इति[†], अनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
“अंहसः चाणम्”—इत्यर्थप्रतीतिः । “धनुर्वा कवचं वा”—इत्यभि-
धेयवचनम्; ताभ्यां हि पुरुषाः माङ्ग्यामिकाः, अंहमस्त्रायन्ते ।
आस्थानप्रसक्तं मुच्यते;—“कवचं, कु-अञ्चितं भवति” कुटिल मञ्चि-
तम्; स हि तस्य स्वभावः । अथ वा “काञ्चितम्” कुटिलीकृतं
“भवति” । अथ वा “कार्यञ्चितम्” तद्गतं “भवति” ॥७(२५)॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ स्वास्तिवाहं रथ मित्
क्षणुध्वम् । द्रोणाहाव मवत मश्वचक्र मंसचकोशं
सिञ्चता नृपाणम् ॥ प्रीणीताश्चान्त्सुहितं जयथ जयनं

* “प्राणो वा—० प्राणो अवेतानि सर्वाणि भवति”—इति वा० ब्रा० ९, ९।

† १भा० ४२२ पृ० १४ पं० ।

‡ “प्रीणीताश्चान्त्सुहितं” क, ङ ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
 द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतो-
 ऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र
 मिति वांसचक्रोश्म मंसचक्रि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु
 कोशः कुष्णातेर्विकुपितो भवत्यय मपीतरः कोश
 एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत
 नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते का-
 कुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते
 जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्ष्मानुदतीति† वा को-
 कूयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो †) जिह्वा जोहुवा तालु
 तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो §)
 विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीताश्वान्—० नृपाणम्” ॥ । बुधस्य सोमपुत्रस्यैव मार्षम् ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । ‘प्रीणीत’ प्रीणयत यत्रसेदकादिना । एतान् ‘अश्वान्’
 उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुप-
 जातवैर्यैः ‘हितं’ “सुहितं” ‘जयाथ’ “जयथ”, “जयनं वो हित

* “मंसचक्रि वः” क ख, ग । “मंसचक्रि वः” च ।

† “रमानुदतीति” क, ख, ग ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नैतद् दृश्यते क-च-पुस्तकेषु ।

॥ अ० सं० ८, ५, १६, १ ।

मस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— यच्च सुहृद्वाङ्मयादयो
 इत्यन्ते । ‘खल्लिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘हनुध्वम्’ “कुव-
 ध्वम्” : हे देवाः ! एव मेतां माङ्गामिकी मितिकर्मथतां हत्वा
 ‘द्रोणं’ “द्रुममथम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीयं रथं हत्वा ;
 ‘अवतम्’ एतं मङ्गामरूपम् । ‘अग्नचक्रम्’ “अग्नचक्रं” व्यापनचक्रं ;
 व्यापयन्ति हि तत्र लिप्यानि चक्राणि शत्रुणाम् । अथ वा “अग्न-
 चक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अमत्रकोशम्’ “अमत्राणि”
 धनुषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “मन्तु” । तैः
 ‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतेनं मङ्गामकृपम् । ‘नृपाणं’ “नरपाणम्”, नरा एव
 तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते । एव मत्र “कृपकर्मणा” अस्मि-
 न्मुत्तरेऽर्द्धर्धे किञ्चित् माधर्म्येण “मङ्गाम सुपमिमौते” मन्त्रदृक् ॥
 एव मत्र मङ्गामोपमासम्बन्धादुत्संजनसम्बन्धाच्च “अमत्र”—शब्देन धनुः,
 कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आङ्गानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य
 निर्वचनम् । आङ्गयतेऽस्मिन्नित्याहावः । इदं त्वन्यत्,—“आवहः,
 आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उच्यतेऽस्मिन्नुदक मित्याहवः ।
 “अवतः” कूपः ; स हि खन्यमानो “महानवातितः” अवाङ्गतिती
 “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अमत्रकोशम्’—इति कोश-शब्दो विग्रह-
 प्रसक्तः “कोशः कुष्णातेः”—इति । “विकृषितः” स विविधं कुषितो
 “भवति” चर्मकोशः, शुषिरत्वात् । “अथ मपीतरो द्रव्यकोशः”,

* “अर्धयो इत्याङ्गयते चतुर्धाऽपि नदिप्यमाससदाहावस्य रूपम् ॥”—इति रे०
 प्रा० ५, ४, ९ ।

“एतस्मादेव” कुष्णातेः । “सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचित-
माचः” माचाभिः आचितो “भवति”, “महत्वात्” ॥

“काकुदम्^(१)”—इति, अनवगतम् । “तालु-इत्याचक्षते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते; “सा” हि को-
कुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुञ्जर्मुञ्जः
“धीयते”, तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते । “जिह्वा
कोकुवा” कथं स्यात्? इति, उच्यते;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वा-
याः कोकुवात्वम् । “कोकूयमाना” तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि
“वर्णान् नुदति”; तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात् । आह;—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते? इति, उच्यते;—
सा हि “जोडवा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनोऽत्र मात्म-
न्येव जुहति; तथा आह्वयतीति वा जोडवा । अथ “तालु” कस्मात्?
उच्यते;—“तरतेः” धातोः; तद्धि “तीर्णतरम्” इतराङ्गेभ्यो
विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”, “वीपरीतात्” आद्यन्तवै-
पर्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्ट-
प्रतीत्यर्थम् । अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य “लता”—इत्येतच्छब्दरूपम्
“अविपर्ययः” अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु-
क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरा मिव ॥ (सुदेवस्त्वं कल्या-
णदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

काकुदं सूर्यं सुषिरा मिवेत्यपि निगमो भवति ॥*)
 (सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
 यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद् यस्य ते सप्त
 स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुष्यरन्ति सूर्मि + कल्या-
 णोर्मि † स्रोतः सुषिर मनु यथा? वीरिटं तैटीकिर-
 न्तरिश्च मेव माह ॥ पूर्वं वयते † रत्तर मिरतेर्वयांसी-
 रन्त्यस्मिन् भांसि वा ** तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि ††
 निगमो भवति ††) ॥ ६ (२७) ॥

“सुदेवो अमि०—०सुषिरा मिव” ॥॥ । प्रियमेधम आर्षम् ।
 अमुष्टुप् । हे “वरुण!” “सुदेवः” शोभनस्त्व ममि देवः । ‘यस्य’

* क-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

† “सूर्मि” क ।

‡ “कल्याणोर्मिः” ग, क ।

§ “मनु यस्य” ग ।

॥ “मेव माह” क ।

¶ “पूर्वं वयते” ग, क ।

** “भास्मीति वा” ग ।

†† “मृच्युदाहरन्त्यपि” ग, क ।

‡‡ क-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

§§ सुदेवस्त्वं कल्याणदान इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठो ह्यजावननभूतोऽपि क-च-ग-
 पुस्तकेषु दृष्टत्वादिहोपन्यस्तः । सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठस्तु क-
 च-पुस्तकयोरेदृष्टोऽपि ह्यजावननभूयते, क-च-पुस्तकयोश्च दृश्यते एवेतौहोपन्यस्तः । ग-
 पुस्तके तु क-च-पुस्तकादृष्टीता क-च-पुस्तकादृष्टीतयोभावेव पाठो यद्येव स्थितो,
 एव मेव पूर्वापरौभूतो दृश्येते । तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवासौ ऋषोऽच मुद्राते
 सर्वपाठप्रदर्शनायेति ।

॥॥॥ अ० सं० १, ५, ७, १ ।

‘ते’ तत्र, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षनद्यो वा बज्रलाङ्घेत्येवमाद्याः ;
 “अथा नामामि, तितुत्रा नामामि, अभ्रपत्नी नामामि, मेघ-
 पत्नी नामामि, वर्षयन्ती नामामि, पुरस्तादहन्धा नामामि”—इति
 सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् ।
 ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुचरन्ति’, ‘सुम्यं सुषिरां’ नगरोदकनिःसरण-
 भूमिम् ‘इव’; सर्वतः समश्रुवतेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र सिन्धुनु-
 चरणसम्बन्धात् “काकुदं = तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य
 मन्त्रस्य कृत्वाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि षट्त्तु या एतस्मिन्
 प्रकरणेऽधीताः, तासु समाह्वानेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्कार-
 राण्यनेकार्थानि वा मन्तौत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्वेत्य मृगधीता स्यात्* ॥

“वीरिटम्^(१०)”—इति †, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वान् सर्व
 एव विभेति । तदेवं भी-तननं सद् वीरिट मित्युच्यते । अथ वा
 भाषोऽत्र नचत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् वीरिट मित्यु-
 च्यते । गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ‡ ॥ ८(१७) ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषा मा विश्रपतीव वीरिट
 द्रयाते । विशा मत्तोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा रूस्त-
 ये नियुत्त्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते
 सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट मन्तरिष्णं

* सिन्धु-सुसिन्धुशब्द-वाक्यानेऽत्राव्याख्याते एव स्थिते

† १भा० ४१३ पृ० १पं० “वीरिटे” इति ।

‡ इहापि जैरक्त मव्याख्यात मेव स्थितम् ।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती
 इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्या विवासे
 पूर्वस्या मभिहृतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्थयनाय
 नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्चा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शाकपूणिः परीं सी मिति
 व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं
 सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भव-
 तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्व मेयादित्यपि निगमो
 भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पक्व मौषध मागच्छत्व-
 त्यागच्छत्विति † ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः † ॥ ५. ४.

‘प्र वावृजे सुप्रया०—० नियुत्वान्’ ? । वसिष्ठस्यार्धम् । त्रिष्टुप् ।
 ‘प्रवावृजे’ “प्रवृज्यते” प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । ‘सुप्रयाः’ “सुप्रयाणं”
 सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन् ।
 “आविष्पतीव बीरिटे इयाते” । “आ इयाते” “विष्पती” “सर्वस्य”
 जगतः “पातारौ वा पालयितारौ वा” धात्वन्त्यत्व मर्थकत्वम् ।
 ‘इव’ पादपूरणः ; एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते?

* “व्याख्याताः । एन” च ।

† “मौषध मागच्छत्विति” च ।

‡ रोषससम्पादितपुस्तकेषु बह्वेषु चतुर्विंशत्खण्डान् एव चतुर्थः पादः, इह तु
 पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ १० सं० ५, ४, १, २ ।

इति, उच्यते;—‘बीरिटे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा” अथ मिव-शब्दः “उपमार्थे” एव “स्यात्”; विश्वपतीव; “सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे” अवस्थितौ । आह;—कस्य पुनः एयाते? कौ वा एयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते? इति, उच्यते;—“एषां” ‘विशां’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आङ्गयमानौ ‘अक्तोः’ “रश्म्याः” अपगमे सति, ‘उषसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वहृतौ’ “पूर्वस्याम्” एव “अभिहृतौ” प्रथमे एवाङ्गानकाले । ‘वायुः’ “च” ‘नियुत्वान्’, ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्वये’ “स्वस्वयनाय” स्वस्वयनार्थम्, एयाते यजमानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “बीरिटम् = अन्तरिक्षम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणे बीरिट-शब्दे-नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्वपती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह;—“नियुत्वान्” कस्मात्? इति, उच्यते,—“नियुतो-ऽस्याश्चाः” । अथ “नियुतः” कस्मात्? उच्यते,—“नियमनात्” । नीचैर्हि नियम्यन्ते । “नियोजनादा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो वायोः *”—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायु-शब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण ; न हि पूषाणो नियुङ्गिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ^(०८)”—इति, एष शब्दो “अभेः” अर्थे भवति । “आप्तुम्”—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति, एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

* १भा० १५३४० १अ० १५ख० (१०) ।

† १भा० ४२३४० ११पं० ।

“परि^(२९)”, “ईम्^(३०)”, “सीम्^(३१)”,—“इति *” एते “व्याख्यानाः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्^(३२)”, “एनाम्^(३३)”—इति ‡ पदद्वयम्, “अस्याः-अस्येत्येन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये † । निगमाश्चात्र मृग्याः ॥

“सृणिः^(३४)”—इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशोऽञ्जतेः”—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्जत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूतः भवति ॥

“युनक्तु सीरा वियुगा०—०पक्तु मेयात् ॥” । बुधस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी । षट्विकस्त्वितिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्त-योजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता । ‘युनक्तु’ योजयत, देवाः योजयितारः, ‘सीरा’ सीराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि युगानि, ‘हते’ हृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ क्षेत्रे ‘वीजं’

* १भा० ४२२४० १२पं० ।

† “परीति सर्वतोभावम्”—इति (१भा० ४१४०) १ख० १पा० ५ख० । “अनर्थकाः कमीमिदिति”—इति (१भा० ७२४०) १ख० १पा० ५ख० । “सी मिति परिप हार्थीति वा पदपूरणो वा”—इति (१भा० ६२४०) १ख० १पा० २ख० ।

‡ १भा० ४२२४० १६पं० ।

§ “अस्या इति चास्येति सोदानं प्रथमादेशेऽनुदान मन्वादेशे”—इति (१भा० ४०५४०) ४ख० ४पा० ४ख० ।

॥ १भा० ४२४४० १५पं० ।

॥ “युनक्तु सीरा वियुगा तनुध्वं हते योनौ वपतेह वीजम् । गिरा च ऋष्टिः समरा असङ्गो मेदीय इत् हृष्टः पक्तु मेयात् ॥”—इति य० वा० सं० १९, ६८ ।

‘वपत’ । तथा ‘च’ वपत, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘ऋष्टिः’ क्षिप्रं मेव ‘असद्’ भवेत्; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोषधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च; ‘नेदीय इत्सृष्टः’ “सृष्टि
 रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि
 नेदीयः । अत्र ‘पक्कम्’ औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बज्ज च वपतेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृष्टिरङ्कुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति
 दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टसस्यस्य अङ्कुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्निकतमं” सन्निकृष्टतम मौषधं पक्कं आगच्छे
 दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माशास्महे,—“पक्क मौषध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

सृष्ट्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ

दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

(सस्त्रिमसञ्चन्तीनयस्यवराहो गायन्ति त्वापवित्रं पुरु-
 त्वाकिमित्ते प्रतत्तेऽग्निन्नरकयापान्तमन्युर्बुधश्च सराउ-
 तासिसद्भिनियत्कदा मर्त्तपत्नीवन्तः सुगुरसद्वृकश्चन्द्रमा-
 अरुणो मायद्भ्राग्मीमानः समस्यहविषाजारः पृथक् प्रा-
 यन् प्रीणीतासु देवः प्रवाच जेऽष्टाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

—००:००:००—

ॐ३म्* । त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्ष्णित्व मञ्जस्त्व
मश्मन्त्स्परि । त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्ष्णि
राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्ष्णि-
रुत्तरः क्ष्णोतेराशु शुचा क्ष्णोतीति वा सनेतीति
वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-
संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-
णोऽय मपोतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात्
पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १ + ॥

“आशुशुक्ष्णिः(१)” — इति †, अनवगतम् । “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्ष्णिता वा” । “त्व मग्ने

* “बो” ङ । “ॐ” ग । “त्रैः” ङ । च-पुस्तके न कि मपि ।

† ङ-च-पुस्तकयोर्नात्र खण्डसमाप्तिः ।

‡ १भा० ४२६ प० ८ पं० ।

द्युभिस्त्व मा शुशुचणिः० —० जायसे शुचिः”* । मृत्युमदस्येय
 मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । जगती, आग्नेयी । हे
 भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वं’ ‘द्युभिः’ अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः
 एषां मथ्यमानो नृणां जायसे ; पौर्णमास्या ममावस्यायां वादधौ-
 तेत्युक्तम् † । किञ्च ; ‘त्वम् आशुशुचणिः’ । “आशु इति च शु इति
 च” एते “चिप्रनामनी भवतः” । शु-इत्येतदत्र प्रासङ्गिक मन्यत्रोप-
 कारं करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येव मादौ ‡ । ‘आशुशुचणिः’—इत्येतेषां पञ्चाना मन्त्राणा माद्यं
 तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् चिप्रनाम ? । अधुना ‘शु’—इत्येतत्
 तृतीय मन्त्र मतिक्रम्य उत्तर मन्त्रद्वयं निगद्य,—“क्षणिः”—
 इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः “क्षणेतिः” धातोः (तना० उ०) द्विभार्यस्य ।
 “सनेतिः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य । मध्यमं तु ‘शु’—इत्ये-
 तदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्त्यर्थस्य । अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरै-
 रभिधीयते ? इति उच्यते,—“आशु” “शुचा” दीप्या “क्षणेति”
 हिनस्ति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः । अथ वा “आशु”
 “शुचा” “सनेति” सम्भजति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः ।
 क्षणेतिः सनेतिश्च विकल्पः । “शुक् शोचतेः”—इति । पञ्चाना
 मन्त्राणा माशुशुचणि-शब्दे तृतीय मन्त्रं ‘शु’—इति, तस्यैतन्नि-
 र्वचनम् । एवं तावदय मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुचणि-शब्दस्य ।

* ऋ० सं० १, ५, १०, १ ।

† “दूर्ध्वं वा पौरुषमासे वाऽग्निममाधानं कुर्वीत”—इति जी० मृ० सू० १, १, १४ ।

‡ प० दे० वा० ८७० ४पा० १४० ।

§ “शु(१५), चाशु, १६”—इति चिप्रनामसू (१भा० १५०० इत्यने) ।

अथ वैव मन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं “प्रथमा” विभक्तिः ।
 ‘आशुशुचिः’—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—‘आशुशु-
 चिः’—इति । आह,— किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्च-
 मीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते.—“तथा हि वाक्यसंयोगः”
 तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य
 शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थमङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
 आह,— कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—‘ त्वं मद्भ्रातृस्व मद्भ्रातृस्विरि । त्वं
 वनेभ्यस्व मोषधीभ्यः’—इत्येतान्यक्षराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि,
 तस्माद्नेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विप-
 रिणाम इति । आशुशुचिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य च एषः पुरस्तात्
 “आ-इति आकारः”, एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेव शुशु-
 चिरिति “उत्तरः” अन्तरस्यतुरत्तरः शब्दः, एषः “चिकीर्षितञः”
 चिकीर्षितादर्थान्ज्ञातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समसस्य
 कोऽर्थः? इति, उच्यते;— यः कश्चित् “आशुशुचिषुः” आदि-
 दीपयिषुः भवति, स आशुशुचिः (यजमान इति यावत्) तस्मा-
 दाशुशुचिः त्वं हे भगवन्नम्रे! ‘जायसे’ । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते,
 —त्वम् ‘अद्भ्यः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्वं मेव च ‘अद्भ्यः’ ‘परि’
 परितः सर्वतः, इतरैतराभिघाताज्जायसे । त्वं ‘वनेभ्यः’ दाहभ्यः ।
 त्वम् ‘मोषधीभ्यः’ शरादिभ्यः । त्वं ‘नृणां’ मनुष्याणां हे ‘नृपते’
 मनुष्यपते! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । “अथ मपीतरः शुचिः” सौक्तिकः

* क-पुस्तके नैतद् दृश्यते ।

“एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; “निः” निष्कृत्य हि “अस्मात्” “पापकम्” अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् “सिक्तं” भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाच्य आशुशुचिणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदौषधिषु भवति, स वा आशुशुचिणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मीचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीतालोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान् । अहस्त मिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम् । अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डु * परिक्कणनं मघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः^(१)”—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आसदनात्”—इत्यवगमः । “इन्द्र आशाभ्यस्परि०—० विचर्षणिः” ‡ । गृत्स-

* “संपिण्डि” क, ग । “संपिण्डि” ख । “संपिण्डि” ङ । “संपिण्डि” च । इतो तु “सम्पिण्डि”—इत्येव ।

† १भा० ४१० प्र० २पं ।

‡ “इन्द्र०—० करत् । जेतुा शत्रून् विचर्षणिः ॥”—इति ङ० सं० १, ५, ६, १ ।

मदख्येय मार्घम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिस्रवस्य द्वितीयेऽहनि प्रथमे
 शस्यते । 'इन्द्रः' 'आग्नाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय सुत्पद्यते जगताम्,
 'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवाभिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोलित्यर्थः ।
 आह ;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः'
 अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥ "आग्ना दिशो भवन्ति,
 आमदनात्"; आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति ।
 "आग्ना उपदिशो भवन्ति, अभ्यग्ननात्" । अभ्यग्नवते हि ताः
 परस्यरेणैव ॥

"काशिः (१)"—इति *, अनवगतम् । 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः ।
 "मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम् । "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम् ।
 "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—"मोचनादा" मुच्यते ह्यसौ,
 "मोषणादा" तेन हि मुच्यते, "मोहनादा" तत्र हि मुह्यति परः ।
 किं मेतन्मुष्टौ ? इति † । "उताभये पुरुङ्गत० ——० काशिरिर्त्ते" ‡ ।
 विश्वामित्रस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठ्याभिस्रवयोः द्वितीयपक्ष-
 मयोरङ्गोः सन्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्य-
 न्दिने सवने ; सहदानु मलादण उद्धृहरचदत्येतासु तत्रैव † । अपि

* १भा० ४९० ४० ५ पं० ।

† 'किं मेतस्मिन् मुष्टाविति' च ।

‡ "उताभये पुरुङ्गत० अशोभिरैको ह्यस्य भवेदो ह्यन्ना सन् । इमे चिदिन्दु
 रोदसी अपारं यत् संहृष्टा संघवन् काशिरिर्त्ते ॥"— इति ऋ० सं० २, १, १, ५

§ अमुपदवक्ष्यमाणा इमाश्च ऋचोऽस्यैव माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामर्त्विजा
 शस्यन्त इत्यर्थः । तत्र, कुषारमिति चतुर्थस्य पदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ०
 सं० १, १, १, २), अलादण इति पक्षमपदस्य निगमाय अलादण इति (ऋ० सं०
 १, १, १, ५.) सल्लूकमिति षष्ठपदस्य निगमाय उद्धृहरच इति (ऋ० सं० १, १, ५,
 १.) दशविष्यतीस्यैव यथोत्तरम्,—१२४, १२५, १२०४० ।

भयवति सङ्गमे. 'अभये' अभये इव । हे 'पुरुहूत !' 'एकः अपि
'सन्' अमहायः. 'अवोभिः' अवणोयैः शब्दैरर्चैर्वा, हविर्भिर्वा तप्तः
सन् 'दृढ' समर्थम् 'अवदः', 'दृढहा' शत्रुहेत्यर्थः । किं मेतावदेव
माहाभाग्यम्? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि
'रोधमौ' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" मती
'यत्' "सङ्गृणामि", त्व महे ! 'काग्निः' 'ते' "महान्" ॥ एव मत्र
सङ्गृहणसम्बन्धात् "काग्नि"—शब्दो मुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं मुच्यते,—ये एते "रोधमौ", एते "रोधमौ" ।
किं कारणम्? "विरोधनात्" त्रिविधानि हि भूतान्येते हन्तः ।
"कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते ; तदपि हि "स्रोतः" उदक-
स्रोतांसि "निरुणद्धि" । "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः ; तत् पुनः
"विपरीतात्" वैपरीत्येन । "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारम्"^(४)—इति*, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । "क्षणम्"
—इति शब्दसमाधिः । "सुहदानुं पुरुहूत०—०तुवमा जघन्व"† ।
'सह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे 'पुरुहूत !' "इन्द्र !"
'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वमन्तं गच्छन्तं वा 'अहम्तम्' अप्रती-
कारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'मस्यिणक्' "मस्यिण्ड्र", सञ्चूर्णय । 'कुणारं'
'परिक्षणं" शब्दकारिण मित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः
द्योऽथ मपरो वृत्रः, वर्जिता, मेघः । एन मय्यपरि 'वर्द्धमानं', 'पियाहं'

* १भा० ४२० व० ८ पं० ।

† सुहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं मरुत्तं मिन्द्रं सस्यिणक् कुणावम् । अग्निं हव्यं वर्द्ध-
मानं पियाहं मपादं मिन्द्रं तुवसा जघन्व ॥—इति अ० सं० १. १. १, १ ।

हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनक्षौनं कृत्वा तत एनं 'तवशा' बलेन
'जघन्य' जघीत्यर्थः ॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेधाधिकाराच्च
"कुणारुं = कणनशीलम्"—इत्युपपद्यते ॥ २ (१) ॥

अलाटृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
व्यार । सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः
पुरुहृतं धमन्तीः ॥ अलाटृणोऽल मातर्दनो मेघो वलो
वृणोतेव्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान् पथो
अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथो अकरोन्निरज-
नाय* गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहृतं धमन्तीः । आपो
वा वहनादाचो वा वदनाद् बहुभिराहृत मुदकं भवति
धमतिर्गतिकर्मा ॥ ३ (२) ॥

"अलाटृणः(५)"—इति †, अनवगतम् । "अल मातर्दनः"—इत्य-
वगमः । अलाटृणो वल ०—० धमन्तीः ‡" । हे 'इन्द्र !' योऽथम्
'अलाटृणः' "अल मातर्दनः" पर्याप्तिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णा
'वलः' मेघः ; स हि आटृणोत्युदकम् । 'व्रजः' च, स एव अन्तरीचे
व्रजतीति ; गुणान्तरत्वाद्जामि । आह ;—किं तस्य ? इति । एष 'गोः'
"एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः शब्द सुपश्रुत्य 'पुरा'

* 'जिर्ममजाय'—इत्येव इतिश्रुतः, क-च-पुलकदेश ।

† १ भा० ४१० ४० १२ पं० ।

‡ अ० सं० २, १, १, ५ ।

एव 'हनोः' "हननाद्" भवतो बधाद् 'भयमानः' विभ्यत्; अशङ्कोऽय मस्य बध इति मन्यमानः, 'व्यार' विसृष्टीभवतीत्यर्थः । स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमगान्" 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णे हि तस्मिन्नेघे सुखं ताः तस्मान्नेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च; निर्गताः सत्यः ताः 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षणावन्, रक्षन्ति; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः यथानिम्न मभिसरमाणः, 'पुरुहृतम्' उदकम् । यदेतदुदकम्यानं तडागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रक्षन्ति; तद्धि उपदस्येत्, यदि न पतेरंस्ता आपः । एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः; ताः हि "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतं मुदकं पुरुहृतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषां मेघाणां महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो धमन्तीः मुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्तित्यर्थः ॥ एव मत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात् "अलाटणः = मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"वङ्गभिः" प्राणिभिः "आहृतः" आह्वयते— ममेदं ममेद् मिति, तस्मात् पुरुहृतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एष "गतिकर्मा" एव * ; नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्त्रपि हि धमतिः पठितः । "धमति^(१९), नदति^(८), सरति"—इति † ॥

* १भा० (१३०, १४१ प्र०) १४० १४ ख० ५० ।

† १भा० (१३१, १३२ प्र०) १४० १४ ख० ।

‘निरजे गाः’—इत्यत्र * केचिद् ‘पशुगव्य एताः’—इति व्याच-
क्षते †, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पश्यान्तो
निर्गमनाथ भवन्ति, सुयवसत्वाच्चौरजस्कत्वाच्च । ‘प्राक्त्वं वाणीः’—
इत्यत आरभ्य समान मेव पूर्वेषु ॥ ३ (३) ॥

उद्दृष्टं रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्वा मध्य प्रत्यग्रं शृणी-
हि । आ कीर्ततः सल्लूकं चकथ ब्रह्मदिये तपुषिं हेति
मस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनादा मोष-
णादा मोहनादा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्र मग्र मागतं
भवत्या कियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं † भवति पापक-
मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्त-
पतेहेतिर्हन्तेः । त्यं चिदित्या कल्पयं शयानम् । सुखं प-
यसम् । सुखं मस्य पर्यः । विस्रुह आपो भवन्ति विस्रुव-
णात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो
भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः
पारयिष्ण्वं १ इत्यपि निगमो भवति । नक्षहाभ-
मश्रुवानदाभ मभ्यशनेन दम्भोतीति । नक्षहाभं ततुरिं

* पृ० १३५ ख० ९ पं० ।

† हेतिवाचपक्षेति भावः । तथाहि ऋ० सं० ३, ९, ५, ५.—इत्येवमादीनां
वाचपक्षे भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘संलुब्धं’ क । ‘संलुब्धं’ च । ‘संलुब्धं’ च-नाम-इति-पुस्तकपाठः ।

पर्वतेषा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृधायुः
कृध्विति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति । यो अस्कृधोयुर-
जरस्वर्वानित्यपि निगमो भवति (निष्प्रभा निष्प्रथ-
हारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

“सल्लूकम्”†—इति, अनवगतम् । “संलुब्धम्”—इति शब्द-
समाधिः, “सरलूकम्”—इति “वा” । “उद् उद् रचः०—० हेति
मस्य”‡ । “उद्दूर” एतत् ‘रचः’ ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र!’, ‘दृष्ट्या’
अस्य छिन्धि ‘मध्यम्’, ‘अयं’ च अस्य ‘प्रति गृणीहि’ प्रतिजही-
त्यर्थः । किञ्च ; ‘आ कीवतः’ “आ कियतः”§ आ कस्माद् “देशात्”
एतदुद्दूर ; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतो-
ऽपि प्रदेशादेतदुद्दृत मिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-
दुद्दूरेत्यभिप्रायः । तथा चैतदुद्दृत्य ‘सल्लूकं’ “संलुब्धं” समूह-
मप्रतिपक्षं कुरु । अथ वा “पापकं” पापतर मस्मन्तः कुरु—“इति”
एतत् “नैरुक्ताः” नैरुक्तपक्षेण । अथ वा “सरलूकं” सरणशीलं॥ “वा”
(अग्रनशीलं॥) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत् उन्मूलं कृत्वा
स्थानप्रच्युतायास्मै रचसे ‘ब्रह्मद्विषे’ ब्राह्मणद्वेषे ‘तपुषि’ तापयित्री
‘हेति’ इन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्यायच्छेदनाय पुनः पुनः ‘अस्य’

* नास्येतत् क-ख-म-पुस्तकेषु परं दृष्टिकृता तु व्याख्यात मेव ।

† १भा० ४२० पं० १८ पं० ।

‡ ख० सं० २, १, ४, १ ।

§ “आ कियत इति पाठान्तरम्”—इति क ।

॥ “सरणशीलं”—इति ख ।

॥ नास्येतत्पदं क-नाम-दृष्टिकृते ।

क्षिपेत्यर्थः ॥ एव मत्र सललूक मिति लुभेर्माह्वनार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-
ख्यात् संनुञ्च मित्युपपद्यते । “सर्त्तः” (भृ०प०) अप्यत्र साख्य मक्षीति
“सररूकं वा स्यात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चेतत्; तस्य
हि सम्प्रोक्षो वा नाशनं वाभीष्ट मिति ॥

“कत्पयम्^(७)”—इति *, अनवगतम् । ‘कपयम्’—इत्यवगमः ।
कपय मित्यवगमे “सुखपयम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम्? “सुखं” हि
सुखोत्पादनम् “अस्य” “पयः”, मधुरत्वात् । “त्यं चिदित्या०—
जघान”† । गातुर्नामात्रेयः, तस्यैव मार्षम् । ‘त्यं’ तं मेघम् ‘इत्या’
अमुना प्रकारेण, अथ वा अमुश्चिन्नन्तरिचत्तोके ‘कत्पयं’ सुखोदकं
‘शयानम्’ असुर्यं तमसि ‡ कृत्वा ‘वाहधानं’ वर्द्धमानम् । ‘मन्दानः’
मन्दमानः, ‘वधभः’ वर्षिता, ‘इन्द्रः’, ‘सुतस्य’ अभिषुतस्य, सो-
मस्य स्व मंत्रं पीत्वा । ततः ‘उच्चैः’ वज्रम् “अवगूर्य”१ ‘जघान’ ।
य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माग्नीर्यो-
ज्या ॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् “कत्पयः = सुखपयः =
मेघः”—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विस्त्रुहः^(८)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘विस्त्रवः’—इत्यवगमः ।

* १भा० ४२८ प्र० १ पं० ।

† “त्यं चिदित्या कत्पयं शयान मसुर्यं तमसि वाहधानम् । तं चिन्नन्तानो वृषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यो जघान ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, २२, ६ ।

‡ “असुर्यं तमसि”—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यान नेत-
दिति वा । “असुर्यं तमः”—इत्येव क-पाठः ।

§ “अपगूर्यं”—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यान नेतदिति वा ।

॥ १भा० ४२८ प्र० २ पं० ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विस्ववणात्”—इति हेतु-
निर्देशः । “वैश्वानरस्य ०—० म॒प्त वि॒सुहः” * । भरद्वाजस्येव
मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नेः,
‘अमृतस्य’ अमरस्यधर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षुषा’ चक्षुषा दर्शनेन
‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि
‘विमितानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि लोकः
कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यमाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः
पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगाद्येदं सर्वं विनिर्मो-
यत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—“वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि
सानूनि निर्मितानि”—इति ; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेना-
वस्थितः सर्वं मिदं स्थापयति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्,—
“अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति † । किञ्च ; ‘तस्येद् विश्वा’
तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर
इत्युक्तम् ‡, ‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयित्वाण्युद-
क्कानि । “भुवनम्”—इति ह्युदकनामसु पठितम् § । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

* “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षुषा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येद्
विश्वा भुवनानि मूर्द्धनि वया इव बरह्मः म॒प्त वि॒सुहः ॥”—इति ऋ० सं० ४ ५ ९, १ ।

† ‘वाग्ने देवानां मनेता, * * * अग्नौ मनेताः सङ्गच्छन्ते”—इत्यादि च दे०
ब्रा० १, १, १० । “तेजोऽग्निर्तं निधा विधीयते,—इत्य यः स्यविदो धातुसदसि
भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽविष्टः सा वाक् । अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमय
प्राचक्षेजोमयो वाग्निः”—इति च ऋ० ब्रा० १०, ५ । “मनः कायाग्नि मा च्छन्ति
स प्रेरयति सावतम्”—इति शिखावचनञ्च पर्यालोच्यम् ।

‡ “अयं मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः”—इति प० दे० का० ०, ५, १ ।

§ १भा० (९१ ४०) १श्व० १२ ऋ० (५०) ।

‘वया इव’ शाखा इव “रुद्रः सप्त विस्नुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः,
 ‘विस्नुहः’ विविधस्त्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुद्रः’ अर्थात्
 पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि, यथा-
 निम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,—
 “तस्येद् विस्त्रा ० — ० सप्त विस्नुहः”—इति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्या-
 दर्थापपत्तेः “विस्नुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’-
 शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति ; चतुर्विधस्य भूतयामः,
 विस्नुहस्य वया इव रुद्रः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’-शब्देनापि
 समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति ; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते,
 विस्त्रवन्ति च ॥

“वीरुधः(९)”—इति*, अनवगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः ।
 “श्रोषधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति
 हेतुनिर्देशः । “श्रोषधोः प्रति ० — ० वीरुधः पारयिष्णवः”† ।
 भिषज आथर्वणस्येय मार्षम् । श्रोषधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘श्रोषधोः’
 श्रोषधयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रूग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा ।
 ‘मोदध्वम्’ मुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कौटुशो यूयम् ? ‘पुष्पवतीः’
 पुष्पवत्यः, ‘प्रसूवरौः’ प्रकर्षेण सृयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरौः । याश्च
 पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः ।
 ‘अश्वा इव’ वड्वा इव ‘सजित्वरौः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’, सर्वरोगान्
 जित्वा अस्माक मायुषः ‘पारयिष्णवः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एव मत्र

* १भा० ४२८ पृ० ११ पं० ।

† ‘श्रोषधोः प्रति’ मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरौः । अश्वा इव सजित्वरौर्वीरुधः
 पारयिष्णवः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, १ ।

“पुष्पवतीः प्रसूवरीः”—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् “वीरुधः = ओष-
धयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नक्षदाभम्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । ‘न क्षणदाभम्’—इत्य-
वगमः । “अश्रुवानदाभम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अश्रु-
वनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति हिनास्ति, स नक्षदाभः । “त सु^१ नः
पूर्वे^१ ० — ० मतिभिः शर्विष्ठम्” † । भरदाजस्येय मार्घम् । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । सन्यातसृक्ते म गन्दिने ब्राह्मणाच्छंमिनः शस्ते शस्यते ।
“त मौमहे”—इति †, इयच्च तत्रैव । ‘तम् इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्,
ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु
पथन्ते । अथ वा ‘सप्त’ ‘सृष्टाः’, पूर्वतर मस्माककोकादमुं लोकम्, ते
च ‘नवगवाः’ नवगतयः?, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासे-
ऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथ वा नवनीतगतयः ॥
नवनीते हि तेषां मनसा गतिर्भवति, — इदं मस्माकं स्यादिति ;
“स्वयं त्रिलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम् ॥ । ‘विप्रासः’—इति, विप्राः
= प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्तः’
स्तुवन्त आसते । किञ्चक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ?
इति, उच्यते ;— ‘नक्षदाभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, कि

* १भा० ४२८ प्र० १५ पं० ।

† “त सु^१ नः पूर्वे^१ पितरौ नवगवाः सप्त विप्रासो मति वाजयन्तः । नक्षदाभं तसु-
दिं पर्यनेष्टा मद्राघवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १२, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, १, १२ २ । इत्याप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४२४० १०पं०) ।

§, ॥ ‘नवगतयो नवनीतगतयो वा’—इति पं० दै० का० ११, १, ७ ।

॥ “नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति,—आद्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणां मायुतं
पितृणां नवनीतं मर्षाणाम्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, १, २ ।

मुत वेधेन ? तम् । 'ततुरिम्' यस्य त्वरणशीलः, तम् । 'पर्वतेष्टाम्'
यस्य मेघस्याधौ, तम् । 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोग्घव्या वाक् अनति-
क्रमणीया, तम् । 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम् । य एवङ्गुणविशिष्ट
इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करो-
त्वित्येव माश्रीर्योज्या ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्य-
शनेन दम्नोति, स नचद्वाभ इत्युच्यते ॥

“अस्कृधोयुः^(११)”—इति *, अनवगतम् । “अकृधायुः”—इत्य-
वगमः । “कृधु”—इति ह्रस्वनाम[†]; तद्धि “निकृत्तम्” इव
“भवति”, ह्रस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अकृधु’—इति
भवति । “त मीमह इन्द्र मस्य० —० हरिवो माद्यथै[‡]”[†] ।
‘तम्’, वय मात्मनः पुत्रम् ‘ईमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’
त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह ;— यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति,
उच्यते ;— सः ‘अस्य’ ‘रायः’ धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः ।
किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, ‘पुरुवीरस्य’ बहुवीरैस्तदतः, ‘गृवतः’
च दार्ढ्यैस्तदतः, ‘पुरुचोः’ च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्त्वर्थः ।
न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मत्पकालः, त मीमहे; किन्तर्हि?
‘यः’ च ‘अस्कृधोयुः’ अकृधायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो
वृद्धशरीर इत्यर्थः । ‘स्त्वान्’ च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता । यः

* १भा० ४१८ प्र० १८ पं० ।

† १भा० (१८९, १९० प्र०) इष्य० १ख० (१) ।

‡ “त मीमह इन्द्र मस्य द्रायः पुरुवीरस्य गृवतः पुरुचोः । यो अकृधोयुः पुत्रः
स्त्वान् त मा भंर हरिवो माद्यथै ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १९, २ ।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर । 'हरिवो मादयधी'
अस्माक मात्मानस मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अस्कृधोयुः"—
इत्यनेन दीर्घायुश्च्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसाहच्येण ॥

"निश्रुमाः(११)"—इति *, अनवगतम् । "निश्रय्यहारिणः"—
इत्यवगमः ; निश्रयथा वृद्धया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुमास्ते जनश्रियम् । देवं
वहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्वजाः पूषणं रथे निश्रय्यहा-
रिणस्ते † जनश्रियं जातश्रियं वृबदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति वृबदुक्थो वा । वृबदुक्थं
इवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदू-
दरो मृदूरुदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्य-
पि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्या-
मः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती असङ्गादन्थी ॥ असिन्वती
वसती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः †
कम्पनाः क्रिमयो § भवन्ति । मोषथा वृक्षं कपनेव

* १भा० ४१६ प्र० ८ पं० ।

† "निश्रय्यहारिणस्ते" क, ख, ग । "निश्रय्यहारिणस्ते"—इति रोषस-सम्मा-
दितयोः C. D पुस्तकयोः पाठः ।

‡ "कपना" क, ख, ग ।

वेधसु इत्यपि निगमो भवति । भाञ्जुञ्जीकः प्रसिद्धभाः ।
 धूमकेतुः समिधा भाञ्जुञ्जीक इत्यपि निगमो भवति ।
 रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः
 पिपिषु इन्द्रश्चरित्यपि निगमो भवति । जूर्खिर्जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा * । क्षिप्ता जूर्खिर्न वक्षतीत्यपि
 तिगमो भवति । परि घंसुमोमना वां वयो गात् ।
 पर्यगादां घंसु महर्बनेनान्नम् † ॥ ५ (४) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १-

“आजासः पूषणं०—० वहन्तु विभ्रतः” † । भरद्वाजस्यार्थम् ।
 ‘आ वहन्तु’ ‘आजासः’ अजाः, अश्वाः । ‘निश्टम्भाः’ ‘निश्रय्यहारिणः’ ‡ ।
 य एवंक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं
 ‘विभ्रतः’ धारयमाणाः । ‘जनश्रियम्’ ‘जातश्रियम्’ उद्धृतश्रिय
 मित्यर्थः ॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन
 “निश्टम्भाः”—इत्येतदश्रयविशेषणम् । सति चाश्रयविशेषणत्वे “निश्रय्य-
 हारिणः” ॥ शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

“हृबदुक्यः (११)” —इति ¶, अनवगम् । “महदुक्यः”—इति,
 “वक्तव्यम् अस्मै उच्यम्—इति वा” शब्दसमाधौ । “हृबदुक्यं हवा-

* “ऊनोतेर्वा” क, च, ङ ।

† “महर्बनेनायान्नम्”—इति च-पुस्तकभाषे, एतौ प्राधान्यतया क लीकतः ।

‡ अ० सं० ४, ८, ११, १ ।

§, ॥ “निश्रय्यहारिणः”—इति क इ० पाठः ।

¶ १ भा० ११८ ४० १४ पं० ।

महे ० — ० मवसे*” । कश्यपस्यार्धम् । प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य
 ब्रह्मे त्वचाशीतिषु च महाव्रते शस्यते । “उक्थम्”—इति ब्रह्म
 मुच्यते, तद् यस्य बृहत् महत्, स बृहदुक्थः ; अथवा तद् यस्य
 वक्तव्यम्, स बृहदुक्थः । तं ‘बृहदुक्थम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ वय माह्व-
 यामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सृप्रकरस्तम्’ सृप्रबाह्वम्, दीर्घबाह्वम्
 ‘ऊतये’ अत्रनाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृण्वन्तम्’ साधुकारिणम्,
 नित्यकाल मेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अवसे’
 तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-
 तेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एव मत्र ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात्
 “बृहदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्त्यो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि
 महदुक्त्यो भवति, वक्तव्योक्त्यो वा स एव सुतरा माह्वयन् इति ॥

“ऋदूदरेः^(१४)”—इति?, अनवगतम् । “ऋदूदरेः”—इत्यवगतम् ।
 “सोमः” अभिधेयः । ऋदूदरेण सख्या ० — ० प्रतिरमेत्यायुः” ॥ ।
 प्रगाथस्येय मार्धम् । त्रिष्टुप् । सोमो । सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः
 याज्यैषा, सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ । ‘ऋदूदरेण’ ऋदूदरेण सोमेन ;

* “बृहदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्तं मृतये । साधु कृण्वन्तं मवसे ॥”— इति ऋ०
 सं० १, २, १, ५ ।

† मेधातिथेयार्धं मिति वक्तव्ये कश्यपस्यार्धं मिति अमादुक्तं मिव अन्नक्रमणीवि-
 रोधात् सायणविरोधाच्च । तथाच्यनक्रमणिका— ‘प्रकृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः”—
 इति, “क्वाणो मेधातिथिर्द्विः”—इति च सायणः (ऋ० सं० १, २, १, १०)

‡ “उक्थं वक्तव्यप्रसंसम्”—इति पं० दै० का० ११, २, १० । पुरस्ताच्च (१भा०
 २१२ प्र० द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४२० प्र० १पं ।

॥ “ऋदूदरेण सख्या सचेयु यो मा न रिष्येदर्थं च पीतः । अयं च सोमो न्यधा-
 यत्ये तस्या इन्द्रं प्रतिरमेत्यायुः” — इति ऋ० सं० १, ४, १२, ५

मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात् । अथ वा मृदुरथ मुदरे ख्यात्
—इत्येव माशास्यते, पादभिर्वमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोमः,
स पुनरेष मृदूदरः समृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या'
समानख्यानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्,
संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न
हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम् ।
हे 'हर्यश्च!' इन्द्र! सोमस्वामिन्! एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः
सोमः', 'न्यधायि अस्मै' निहितोऽस्मास्वासीत् । येनेमा मापद मापा-
दिताः स्मो वमनद्वारेण । 'तस्मै' तदर्थम् । तेनास्माक मायुषो यदव-
खण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णं मनव-
खण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यात्
आयुषश्चेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घं मायुर्ययाच यजमानाय ॥ एव
मस्मिन् "मृदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"मृदूपे(१५)" — "इति*, उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः" — "मृदूपे
चिदृदूयधा" — इत्यत्र † ॥

"पुलुकामः(१६)" — इति ‡, अनवगतम् । "पुलुकामः" — इत्य-
वगमः । "इमं नु सोमं मन्तितो • — • कामो हि मर्त्यः" § ।

* १भा० ४९० प्र० ५ पं० ।

† अथैवाध्याये ६ पा० ४ ख० ।

‡ १भा० ४९० प्र० ११ पं० ।

§ "इमं नु सोमं मन्तितो कृत्यु पीत मर्षं भुवे । यत् स्त्री मामश्नुमा तस्य चञ्जलु
पुलुकामो हि मर्त्यः ॥" — इति अ० सं० १, ४, ११, ५ ।

अगस्त्य-लोपासुद्रामंवादे अन्नेवामी ब्रह्मचारी इमां सौमीं वृहती मपश्यत् । 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे' । न च वहिरन्तिकेऽवस्थित मुपब्रुवे, किन्तर्हि 'पीतं' सन्नं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित मुपब्रुवे ।—“यत् मी मागश्चक्रेमा” । 'यत्' 'सोम' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चक्रेम' पापं हतवन्तो वयम् । 'तद्' अयं सोमः 'सुष्टुडतु' सुष्टु सुखविधि-परिणामं करोतु । किं कारणम्? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः' । स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्य मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र 'पुलुकाम'-शब्देन पुलुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामानाधिकरण्यात् साहचर्याच्च ॥

“असिन्वती^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “असङ्गादन्यौ”— इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्य मस्य ० — ० भृयत्तः”† । वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजश्वरस्य वा सप्रेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । 'अपश्यम्' अहम् । भगवतः अग्नेः 'महतः', 'महितम्' माहाभाग्यम् । 'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः । 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विचु' मनुष्य-प्रजासु इत्यर्थः । आह;—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम्? इति, उच्यते,— 'माना' भावेनैते 'हनू' हननममर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविध मिव धृते सत्यौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते इवींषि दाहूणि वा । सम्भृत्य च 'असिन्वती' “असङ्गादन्यौ” असङ्गादन्याविव; अथ वा अससूर्ण-

* १भा० ४२० ४० १२ पं० ।

† “अपश्य मस्य महतो महित्तममर्त्यस्य मर्त्यासु विचु । माना हनू विभृते

यन्याविव । अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'वसती' भक्षयन्ती । 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा ;— यत् 'अन्नः' भक्षयतः ; न च आस्यतः । एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरूप-सम्बन्धात्* बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचनमेव स्थितम् ॥ एवमत्र हनुसम्बन्धात् "असिन्वती = असङ्गादन्यौ"—इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः(१८)"—इति †, अनवगतम् । "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः । "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि शब्दो० —० नेषथा सुगम्" ‡ । श्यावाश्वस्यात्रेयस्येय मार्षम् । मारुती । जगती । दाशरात्रिके चित्रस्तोत्रे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते विनियुक्ता । "प्रशब्दायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात् १ । 'अभ्राजि' भ्राजते । 'वः' 'मरुतः!', तत् 'शर्द्धः' तद्वलम् । 'यत्' येन बलेन 'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषथ' सुष्णौथ यूयम्; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कथम्युनर्मोषथ? इति ।—"वृक्षं कपनेव वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" ॥ इव, 'वेधसः' वेद्धारः ; यथा वृक्ष मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुसूत्रं रसं वा सुष्णन्ति, एवं यूय मुदकं सुष्णौथ । अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्वि-षयमेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "हनुरूपकसम्बन्धात्"—इति च० ।

† १ भा० ४२० ४० १५ पं० ।

‡ "अभ्राजि शब्दो मरुतो यद्दर्शुं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः । अथ स्या नो चरति सजोषसुचु रिव यन् मनु नेषथा सुगम् ॥"—इति च० सं० ४, २, १५, १ ।

§ "प्रशब्दायेति पक्षदशर्षे दशमं सूत्रम्० —० नावत्या यत्रेत चा० १. ११.) इति"—इति च० सं० ५, ४, दशमसूत्रारभे चा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ "क्रिमयः"—इति च - ४० ।

अथैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-
मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि
'अनु नेषथ' हे 'सजोषमः' महप्रोताः ! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्व
मित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेषथ? 'चतुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य
चतुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एव मनुनेषथैनं सुग मिति ॥ एव मत्र
वृत्तमन्वन्धात् "किमयः = कम्पनाः"; ते हि वृत्तं मुष्णन्ति, मोष-
यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वाभाव्यात् ॥

"भाष्यजीकः(१९)"—इति *, अनवगतम् । "ऋजुभाः"—इत्य-
वगमः । "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान्
परिभू ० — ० वाचा यजोयान्" † । आङ्गस्य हविर्द्वानस्यार्षम् ।
त्रिष्टुप् । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्'
'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'ऋतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने
नेमिग्राः इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति † । यस्त्व मेवम्प्रभावः,
तं त्वां ब्रवीमि ;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः'
यस्मात् त्वं मनुष्यहेतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु । 'चिकित्वाण्' स्व
मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः । 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४३१ पृ० ३ पं० ।

† "देवो देवान् परिभूः इति वहा नो हव्यं प्रथमयि चिकित्वाण् । धूमकेतुः
सुमिधा भाष्यजीको मन्त्रो योता नित्या वाचा यजोयान् ॥"—इति ऋ० सं० ०,
१, ११, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, १, ४, १ ।

धूमध्वजो वा । 'समिधा' समिन्धनेन 'भाञ्जकीकः' प्रसिद्धभाः ।
'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम् । 'होता' आङ्गाता 'नित्यः';
इतरं मनुष्यहोतार मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता * । 'वाचा' वाग्-
धिदेवताभावेनावस्थितः † । 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतार
मपेक्ष्य । एव मत्र "भाञ्जकीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुजानाः(१०)"—इति ‡, एतदेकं पदम्, अनवगनम् । 'रुजत्यः'—
इत्यवगमः । "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "रुजन्ति कूस्त्रानि"
—इति हेतुनिर्देशः ॥ "अयोद्धेव दुर्मदः०—० इन्द्रश्चतुः" § ।
हिरण्यस्तूपस्यार्घम् । अग्निष्टोमे निष्कंवत्ये शस्यते । 'अयोद्धा इव'
यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः । आह,— स
यथा किं करोति ? इति, उच्यते ;—'आ हि जुहे' आङ्गयतीत्यर्थः ।
क माङ्गयति ? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां
शत्रूणां बाधितारम्, 'अजौषम्' अजौषिण मित्यर्थः । तदुक्तम्,—
"अजौषी वज्री"—इति ॥ । तमेवम्प्रभात्र मिन्द्र माङ्गय मेघो
'नातारीत्' इतरवदुर्मदः न तर्तुः शक्नोति । 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृति'
समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरु-
जानाः' ऊर्मिभिः कूस्त्रानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विस्तीर्यमाणः

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतजोऽपदमं यदुत्तरवेदो वाभिः"—इति रे०
त्रा० १, ५, १ ।

† "वाग् वा अनुष्टुप्"—इत्येवमादि च द्रष्टव्यम् रे० त्रा० १, ५, १ ।

‡ १भा० ४३१ प्र० १ पं० ।

§ 'अयोद्धेव दुर्मदः आ हि जुहे महावीरं तुविबाध अजौषम् । नातारीदस्य
समृतिं वधानाम् सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रश्चतुः ॥"—इति ऋ० सं० १, १, २०, १ ।

॥ पं० १८ प्र० ११ पं० ।

‘पिपिषे’ ‘इन्द्रञ्जनुः’ इन्द्रस्य ज्ञातयितव्य इत्यर्थः । एव मत्र शब्दार्था-
पपत्तेः “मद्यः = राजानाः” — इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः (११)” — इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा,
दवनाद् वा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जवतेर्वा”
गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनेतेर्वा”
हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा वो अस्मे • — • जूर्णिर्न वञ्चति” † ।
पुद्गलेपस्यावम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवन्द्ये
शस्यते । ‘प्र’ब्रवीमि हे स्तोतारः ! प्रब्रूत अस्मै । ‘स्वयशोभिः’ आत्मीयैः
यशोभिः संयुक्ताः स्तुतौः । किं कारणम् ? यस्मादेव ‘इन्द्रः’ स्तुतः
‘उती’ अविता, रक्षिता ‘परिवर्गे’ सङ्ग्रामे ; यत्र हि प्राणाः परि-
वृथ्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयं मस्माकं रक्षिता भवति ‡ । ‘दुर्मतीनाम्’
पापमतौना मस्माच्छत्रुणां हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट
मिन्द्रम् ‘दुर्मन्’ दागयित्वतमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः । आह
— कथं पुनरमावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, ‘उच्यते ; — ‘स्वयं’
‘सा’ † ‘रिषयथै’ रेषणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्यकृत्वाम्माक मिन्द्र-
प्रभावात् स्वयं मेव विनश्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरसौ ? इति, —
“या न उपेवे अत्रैः” । ‘या’ अस्मान् ‘उपेवे’ उप आगच्छति ‘अत्रैः’

* १भा० ४२१ ४० ८ पं० ।

† “प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिस्तुतौ परिवर्गे इन्द्रो दुर्मतीनां दतीमन् दुर्मती-
नाम् । स्वयं सा रिषयथै या न उपेवे अत्रैः । अत्रै मंसुञ्च वञ्चति शिप्रा जूर्णिर्न
वञ्चति ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

‡ “भविष्यति” — इति ऋ ।

§ ‘सा शक्तिः शत्रुसेना वा’ — इति ऋ०-पु०-टी० ५० ।

अदनैः रक्षोभिः प्रहिता, सा । “इते मसुन्न वक्षति” * । ‘ईम्’—
इत्यनर्थकः । ‘इता’ सती इन्द्रेण ‘न’ वक्षति † । अस्मान् प्रति
‘क्षिप्ता’ अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ‘जूर्णिः’ अवसम्पन्नापि
सती शक्तिः, ‘न वक्षति’ ‡ ; अस्मान् प्रति न प्राप्यतीत्यर्थः ॥ इव
मच क्षेपणसम्बन्धात् “जूर्णिः = शक्तिः”—इत्युपपद्यते ॥

“ओमना(११)”—इति ३, अनवगतम् । “अवनाय”—इत्यवगमः ।
“युवोः श्रियं०—०मोमना वां वयो गात्” ॥ । वषिष्ठ खेष
मार्धम् । त्रियुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ब्रह्मते । हे
आश्विनौ ! ‘युवोः श्रियम्’ । युवयोः या श्रीः तां ‘परि अटणीत’
सर्वतः सम्भजत ‘योषा’ । आह,—कतमा ? इति, उच्यते ;—‘सुरो
दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां श्रिय मुषःसञ्जिज्ञका इव
मटणीत ? ‘परितक्त्रायाम्’ रात्र्याम्, ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात् ; सद्वाश्विनोः
कालः ॥ । किञ्च “यद् देव्यन्तु मवथः शचीभिः” यस्माद् ‘देव-
यन्तं’ देवान् यद्यु मिच्छन्तम् यजमानम् ‘अवथः’ ‘शचीभिः’ स्त्रीः
कर्मभिः । तेन कारणेन ‘वां’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वासु
दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति ‘वयः’ “अन्नं” हविर्लक्षणम्,
‘न्नं परि’ प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्नोर्द्धाश्विनोर्थागकाल

* , †, ‡ अच सर्वत्रैव ‘वक्षति’—इति सयकारपाठः ष०-पुस्तके ।

‡ १भा० ४२१४० १०पं० ।

॥ “युवोः श्रियं परि योषाटणीतं सुरो दुहिता परितक्त्रायाम् । यदेव्यन्तु
मवथः शचीभिः परि न्नं मोमना वां वयो गात् ॥”—इति ष० सं० ५, ५,
१९, ४ ।

॥ “तयोः काल ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात्”—इति दै० का० १९, १, १ ।

तदुक्तम्,—“प्रातर्यावाणा प्रथमा यंजधम्”—इति * । क मर्थे पुर-
स्कृत्य वयोऽस्मिं गच्छति? ‘ओमना’ “अवनाथ” तर्पणाद्येत्यर्थः ।
इव मचाश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् “ओमना”—इत्यस्य अन्वय-
“अवनाथ”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

के चिदपि “अवनेनास्रम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम् † । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पर्यगात्’
“अस्रम्” इति ॥

केचित् “अनेनास्रम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम् † । तेषाम्,—
“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा
(इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषा मेकः
प्रत्युवाच शकटः ‡ शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं
वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा
निगद् व्यास्थाता) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० ४, ४, १८, १ ।

† क-च-न-क-पुलकेषु दृश्यते एव ।

‡ मत्स्यपुराणपुलकेषु राक्षसपुराणपुलकेषु च नैवं क्वचिदपि ।

§ “शकटं”—इति पाठः ।

॥ वनजीविकाकर्मतपाठी न दृश्यते क-च-न-पुलकेषु ।

“उपलप्रक्षिणी(१२)”—इति *, अगवगतम् । “सक्तुकारिका”
 अभिधेया; सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” ऋग्वि ।
 एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिर-
 वगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु
 तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान्
 वा यत्रेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ यती
 ‘उपलप्रक्षिणी’—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नाना
 धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि सव ॥
 कारुह मस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति
 सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वीपलप्रक्षिणी सक्तुका-
 रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो
 नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता सो
 गाव इव लोक मिन्द्रायेन्दो परि सवेत्यध्येषणा । आ-
 सीन ऊर्द्धा मुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविदखिण्
 भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मिवासः प्रकलवि-
 न्निमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्चयज्वाभ्यर्चयन्-
 जति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्चयज्वेत्यपि निगमो भव-
 तीष्ट ईशिषे । ईष्टे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि ।

निगमो भवति । श्लोणस्य क्षयणस्य । मूहः श्लोण-
स्याश्विना कखायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (ई) ॥

“कार्हरुहं ततो० —० मेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव”* । शिशुराश्रि-
रसः, तस्येय मार्षम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्रौ । स्वदुष्कृताश्रद्धया किला-
परिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान
आत्मानं मेव निर्दिशन्नाहः—‘अहं’ तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले
परेषां ‘कारः’ श्लोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वस्थितो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्त्रा लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविका-
परतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘भिषक्’ आसीत्, ब्रह्मा † ;
स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—
“भेषजहृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति” † । इतरो
लौकिको वा भिषक् । “ततः— इति सन्ताननाम ; पितुर्वा पुत्रस्य
वा” ‡ । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ॥ । एव संपादाने कारके
‘ततः’ पिता ; पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’, कर्मणि कारके ।

* ऋ० सं० ७, ५, १५, १ ।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः । स च सर्वेषां ऋत्विजां कारुद्रष्टा चित्रेद्विद् भवति ।
तथाच—“यदेतत् चय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्माल स करोत्”— इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५,
५, ७) । “समुद्रोऽसि विश्वयचाः”—इत्यादि (ता० ब्रा० १, १, ४) च द्रष्टव्यम् ।
ख० वा० सं० ५, २२, अपि द्रष्टव्या ।

‡ “यज्ञस्य वै भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं हत्वा हरति”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० ५, ५, ८ ।

§ “स पितरं मेत्याश्रवीत् तां च वाचं सत्ताभाश्रिति”—इति ऐ० ब्रा०
५, १, ८ । किञ्च “स तथेत्यक्ता पुत्रं साकन्वयामास ततायं वै सद्यं जा सद्दावक
सत्याच निमं यजा इति”— इति ऐ० ब्रा० ७, १, १ ।

॥ “प्रजा वै तन्मः ; प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनेति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ११ ।

‘उपलप्रक्षिणी’ सवनीयानां* पेद्दो; “दासी पिगष्टि”—इति
 द्युक्तम् । इतरेषां सक्रूणां पेद्दो । ‘नना’ “माता” ममासीत्; सा हि
 स्नानसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्; सापि हि परिचर्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति † ।
 यस्मिन् पत्ने पिता भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन मातोप्यते;
 यस्मिन् पुनः पत्ने पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन दुहितो-
 प्यते । ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः
 ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः”, यथोक्तेन क्रमेण कारहरह मित्येव-
 मादिना ‘वसुधवः’ “वसुकामाः”; कथं नाम वसु लभेमहि, येन
 प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्मिन्”
 अन्वास्थिताः स्मो लोक मिमम् । कथम्यनरन्वास्थिताः स्मः ? इति,—
 गाव इव ; यथानेकैरूपकारप्रकारैर्लोक मन्वास्थिता गावः, एव
 मन्वास्थिताः स्मो वय मपौमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्दो!’ विज्ञायैतदनेन
 खदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद्
 दशापवित्राद् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परि स्वव’; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः
 कथं वा नपरिस्वविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “उपलप्रक्षिणी = सक्रु-
 कारिका”, शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ॥

“उपसि(१४)” —इति †, अनवगतम् । “उपस्त्रे”—इत्यवगमः ।

* ‘धाना-सक्त-करन्नादीनाम्’—इति ऋ० पु० ढी५जी । “तथा हि सवनागा
 रूपम्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, २, ५ द्रष्टव्यम् ।

† ‘नना’ १भा० ०४, ८० ४० ३० ।

‡ १भा० ४२९ ४० १५० ।

“पुनो जंगार०—० मन्वेति भूमिम्” * ॥ वसुक्तस्य इन्द्रपुत्रस्य
 आर्षम् । ऐन्ही । त्रिष्टुप् । महाप्रते महत्वतीये ब्रह्मे ब्रह्मते ।
 ‘पत्तः’ पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो ‘जंगार’ गृह्या-
 त्युदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यक्षम्’ आत्मानं प्रत्य-
 क्षितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘श्रीर्णा’ उत्सृष्टम् ‘अत्ति’ स्त्रीकरो-
 नीत्यर्थः । तदेव मसौ स्त्रीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोक-
 निवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति । ‘वक्ष्यं’
 वरतर सुदकम् † । एव मय मिन्द्रो जगदुपकाशय प्रतिसंवत्सरम्
 एतां ध्रुलोकास्थां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘ऊर्द्धाम्’ उपर्यवस्थिताम्,
 अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्ये, आत्मान उपस्थाने, अन्त-
 रिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं
 प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति ।
 ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानिबन्धम् ‘अन्वेति’ ॥ एव मच्च “उपसि”
 —इत्यस्य शब्दमाह्वयात् अर्थोपपत्तेस्व “उपस्ये”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥
 “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् ‘श्रीर्णा’
 —इत्यनोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य ॥

“प्रकलावित्^(१५)”—इति०, अनवगतम् । ‘प्रकलावित्’—इत्यवगमः ।

“वणिग्भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि “कलास्य वेद प्रकलास्य” ।

* “पुनो जंगार प्रत्यक्षं मति श्रीर्णा शिरः प्रतिदधौ वक्ष्यम् । आसीन ऊर्द्धा-
 मुपसि क्षिणाति न्यक्कुशाना मन्वेति भूमिम् ॥”—इति अ० सं० ०, ०, १०, १ ।

† १भा० २०६ प्र० (१०), २११ प्र० (१०) ब्रह्मम् ।

‡ १भा० ४११ प्र० ११५० ।

§ १भा० ४११ प्र० ११५० ।

कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति;
 यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति । “इन्द्रैते दत्सवो
 —० भोजना सुदासे” * । वसिष्ठस्यार्धम् । चिद्युप् । ऐश्री ।
 महाव्रते निष्केवल्यो दक्षिणे पक्षे ब्रह्मते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘दत्सवः’
 दारयितव्याः मेघाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’
 आप इव ‘सृष्टाः’ केन चित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘नीचीः’ नीचै-
 रित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रवस्त्रास्त्रीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-
 प्रायः । किञ्च ; ‘दुर्मिवासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-
 पराः, ते पुनर्दुमिवाः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलविदः’ वणिज
 इत्यर्थः । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्य मत्स्यं ददति, एव
 मेते मेघाः पूर्वं मत्स्योदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रवल्लोद्यताः सन्तः
 ‘जडः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि †
 ‘सुदासे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡ ॥ एव मत्स्योदकाल्प-
 दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्” —इत्युपपद्यते ॥ अवयव-
 प्रत्ययवादिक्लाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति,
 गणितकुशलत्वात् ; न तथान्य इति ॥

“अभ्यर्द्धयञ्वा(११)” —इति १, अनवगतम् । अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्

* “इन्द्रैते दत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः । दुर्मिवासः
 प्रकलविन्निमाना जडविश्वानि भोजना सुदासे” —इति ऋ० सं० ५, १ १०, ५ ।

† १भा० १११ ४०, ११० ४० धननामसु (१८) ; १भा० १२१ ४० ११५० “भो-
 जनानीति वा धनानीति वा” ।

‡ - एतेन च वा इन्द्रेण महाभिवेक्षेण वसिष्ठः सुदासं पैजवन मभिविषेच तस्या-
 दु सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः षड्विंशतिं जयन् परोयायात्नेन च मेधेमेजे” —इति
 रे० त्रा० ८, ४, ७ ।

§ १भा० ४११ ४० ८ पं० ।

यो यजति । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः । “मिम्यत् येषु ०—०
 अध्वनिं प्रविक्रे” * । अजिष्ठा नाम भारद्वाजः, तस्येय मार्षम ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवो,
 रुद्रस्य पत्नी ‘मिम्यत्’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयत्ति, मिय-
 त्ति”—इति गति गतिकर्मसु पठितम् † । यस्य युष्माकं मध्येऽव-
 स्थितः ‘सिषक्ति’ सेवते, ‘पूषा’ सूर्यः रश्मिभिः ‘अभ्यर्द्धयिष्या’ अभि-
 वृद्धदानः । ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यन्ते । अत्रा ‘हवम्’ आज्ञानम्
 ‘यत् ह याय’ यदा यूय मायाय अस्मान् प्रति, तदा ‘भूमा’
 बह्वनि बलानि, ध्वजायाणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’
 अन्तरिक्षे । ‘प्रविक्रे’ विविक्रे, विस्तीर्ण इत्यर्थः ॥ एव मत्र “पूषा—
 अभ्यर्द्धयिष्या” ; स हि खरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या
 योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“इत्ते(१०)” —इति ‡, अनवगतम् । “इग्निजे”—इत्यवगमः ।
 “नृवत् इन्द्र नृतमाभि ०—० महि सूरं वृहन्म” § । भरद्वाज-
 स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यते । ‘नृवत् ते’ यथा के चिदुत्पन्नप्रणयाः कश्चिदीश्वरं मनुष्यं
 स्तुतिभिः सन्नजेरन्, एवं वयं त्वां ‘नृतमाभिः’ मनुष्यतमयोग्याभिः
 ‘जती’ अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः ‘वंसीमहि’ सन्नजेमहि ।

* “मिम्यत् येषु रोदसी न देवो सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयिष्या । अत्रा हवम् मरुतु
 यत् याय भूमा रेजन्ते अध्वनिं प्रविक्रे ॥”—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५ ।

† १भा० १२१, १२० ४० गतिकर्मसु १०, ११ पं० (११), (१२) डीप्पनी त्रष्टया ।

‡ १भा० ४२१ ४० १२ पं० ।

§ नृवत् इन्द्र नृतमाभिः जती वंसीमहि वामं श्रीमतेभिः । इत्ते हि वत्स वृहन्मस्य
 राजन् वा रत्नं महि सूरं वृहन्म ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ८, ५ ।

‘वामं पार्थिवं’ वननीयं धनम् । ‘श्रीमतेभिः’ अवणीयतमैः ऋद्भिः ।
केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,— यस्मात् ‘ईत्ते’ इग्निषे, त्वम्, ‘वस्त्रः’
वसुमः, धनस्य ; ‘उभयस्य’ उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च
वसुमः । त्वम्, हे राजन् ! ‘धाः रत्नम्’ देहि धनम् । कीदृशं
पुनर्देहि ? ‘महि’ महत्, वस्तुभूतम् ; ‘स्यूरं’ बडु बृहन्तश्च बडुकार्थं
यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुषमन्धात् ‘ईत्ते’—इत्येष ऋद्भिः
“ईग्निषे”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“क्षीणस्य^(१८)”—इति*, अनवगतम् । “क्षयणस्य”—इत्यवगमः ।
“युवं श्यावाय०—० अर्धधत्तम्” † । कक्षीवत आर्षम् । आश्विनौ ।
त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘युवं’ युवां हे ‘अश्विनौ !’
‘श्यावाय’ राज्ञे ‘रुशतीं’ ज्वलितरूपां त्रियम् ‘अर्धत्तम्’ । युवा मेव
च महतः ‘क्षीणस्य’ “क्षयणस्य” निवासस्य दातारौ ‘कषाय’ ऋषये ।
किञ्च, ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् ‘वाम्’ युवाभ्यां ‘कृतम्’,
हे ‘वृषणौ !’ वर्षितारौ यत् ‘नार्षदाय’ ऋषये वधिरीभूताय ‘अवः’
श्रोत्रम् ‘अर्धधत्तम्’ अधिकं दत्तवन्तौ स्यः ॥ एव मत्र दानसमन्धा-
धिकारात्कृद्सारूप्याच्च “क्षीणस्य = गृहस्य”—इति प्रतीयत ॥

“क्षीणस्य^(१८)”—इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, “क्षय-
णस्य”—इति हि भाष्यकारो निराह ॥ १ (६) ॥

* १भा० ४३१ पृ० १६ पं० ।

† युवं श्यावाय० यस्मै मदनं मूढः क्षीणस्यश्विना कषाय । प्रवाच्यं तद् वृषणा
कृतं वा यन्नार्षदाय० अर्धधत्तम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १४, १ ।

अस्मे तु बन्धुः* । वयं मित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्हृषभपौ-
स्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन्कृजी-
षिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतर्यु-
योतु । अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे ।
अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मा-
स्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न
दीयन्नन्वेते पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि
पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीना
मित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव ।
देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति ।
सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि
निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा
असोत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि ।
विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अस्मे(१८)”-इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मादने-
कार्थम् । एकमेव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वर्ष विभक्त्यर्थेषु वर्तते,
प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,

* “अस्मे ते बन्धुः” न० ।

† १भा० ४२२ ४० २५०

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मै ते बन्धुः”^१; “वयं नित्यर्थः” ।
 “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं
 पुष्यन्ती । अस्मै ते बन्धुः पुषेयम्”—इति † । सोमकयणस्य द्रव्या-
 पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते ;—हे अजे !
 ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ ; “अग्नेर्ह्येषा अजा”—इति-
 द्वाकम्, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति ‡ च, तस्मादुपपद्यते
 अग्नेस्तनुत्व मजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वरणौया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’
 अस्माकम् । ‘पुष्यन्ती’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाव सुपेहि । एव मजा
 मभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण अष्टेन
 पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मै’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘बन्धुः’
 बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र प्रथमान्तेन ‘बन्धु’-
 शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मै’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथ-
 मया द्विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मै यातं नासत्या सुजोषाः”^२; “अस्मा-
 नित्यर्थः” । “आ श्येनस्य०—० उषसो व्युष्टौ” ॥ । कचीवत
 आर्षम् । चिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनशोः शस्यते । ‘आ

* य० वा० सं० ४, ११ ।

† “अग्नेस्तनूरसि”—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५; ५, १) ।

‡ “आग्नेशो वाव सर्वेः पशुः”—इति रे० ब्रा० १, १. १ ।

§ “अतरव कण्वप्रौव आग्नेयो रराठ पुरस्तात्”—इति य० वा० सं० १४, १ ।

॥ “आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मै यातं नासत्या सुजोषाः । इव हि वां नश्चि-
 जा एतदस्यः मन्त्रनाया उषसो व्युष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १८, १ ।

यातम् 'अस्मि' "अस्मान्" प्रति । हे 'नासत्या' नासत्यौ ! 'अग्निना' अग्निनौ ! कथञ्च पुनरायातम् ? 'श्लेनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'भूतनेन' नवतमेन, परिभ्रान्तस्य हि श्लेनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परिण वा । 'वा' युवाम् । कस्मात्पुनरेवं व्रवीमि ? इतः,— यस्मात् 'इवे हि वाम्' आङ्गयामि युवाम् । न वृथैव आङ्गयामि ; किन्तर्हि ? 'रातइव्यः' इत्तइव्यः ; युवा मुद्दिश्य 'उत्सृष्ट मेतद्भुव्यं मया । तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'अश्रसमायाः' आश्रतिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युष्केदन-काले आङ्गयमानावागच्छन्तम् ॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मि'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मि समानेभिर्वृषभ पौंस्त्रेभिः” ; “अस्माभिरित्यर्थः” । “भूरि चकर्त्तुं—यदशाम” * । इन्द्रमहत्संवादे महता मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते च ब्रूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि महत्त्वतीये शक्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बज्ज 'चकर्त्तुं' हतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मि' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्त्रेभिः' बलैः । हे 'वृषभ' वर्षितः ! नैकाकीत्यभिप्रायः । किञ्च ; वय मपि 'भूरीणि' बहूनि कर्माणि 'हृणवाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । हे

* भूरि चकर्त्तुं युज्येभिस्त्रे समानेभिर्वृषभ पौंस्त्रेभिः । भूरीणि हि हृणवामा भविष्येन्द्र ऋत्वा मयतो यदशाम ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १५, १ ।

‘अविष्ट’ वलिष्ठ ! ‘इन्द्र !’ । न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः ; किन्तर्हि ? ‘क्रत्वा’ एव कर्मणैव । तत् सम्पादयामः, ‘यद् वज्रामः’ यत् कामयामहे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्माभिः”—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—“अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्” ; “अस्मभ्यमित्यर्थः” । “अस्मे प्र यन्धि—० इन्द्र शिप्रिन्” * । घोरस्त्राङ्घ्रिसख्येय माषम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘प्र यन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’ ‘नृजीषिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, ‘भूरेः’ बज्रनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिस्रिषितां मानां देहि । किञ्च ; ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं शरदः’ शतं वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’ पुत्रान् ‘शशतः’ दीर्घायुषः देहि । हे ‘शिप्रिन् !’ ॥ एव मत्र “अस्मे प्र यन्धि”—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मभ्यम्”—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—“अस्मे आराशिद् देवः सनुतर्युथोतु” ; “अस्मदित्यर्थः” । “तस्य वयं—० सनुतर्युथोतु” † । गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप् । पुनरपि चेय मेव काचीवतः

* “अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् इन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराङ्घ्रित इन्द्र शिप्रिन् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, ५ ।

† “तस्य वयं सुभृतौ यश्चियस्यापि भूरे सैमिन्वे स्थान । स सुनासा स्वर्षा इन्द्रो अस्मे आराशिद् देवः सनुतर्युथोतु ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, ११, १ ।

सुकीर्तिनामा, तेन दत्तमे मण्डले दृष्टा । वष्टे चार्हनि दृष्ट्या,
 विश्वजिति सेयं हतीये सवने ब्राह्मणाच्छंभिनः ब्रह्मे विनियुक्ता ।
 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमती' शोभनेऽध्वषसाये
 'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसद्वत्से
 मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुचामा' इन्द्रः, 'स्ववाम' धनवान्,
 'अस्मे' "अस्मत्तः" 'आराधित्' दूरतर मपनीय 'देषः' देप पापम्,
 नतः 'सुनतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युथोत्'
 नाशयत्वित्यर्थः । एव मच 'देषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्ये-
 तस्य "अस्मात्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्मावत्,—“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे” ; “अस्माक
 मित्यर्थः” । “आ नो भर० —० वसुनाम्” * । “उद्वृहरत्तः” †—
 इत्यस्या एवेय मनन्तरा । 'आ भर' आहर । 'नः' अस्मभ्यम् । हे
 'इन्द्र !' 'भगम्' भजनीयं धनराशिम्, 'युमन्तं' दौप्रिमन्तम् । आहृत्य
 चास्मभ्यं देहि । तथा प्रभृतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य 'प्ररेके' अतिरेके
 सति 'नि दधीमहि' । 'ते' तव स्वभृतस्य 'देष्णस्य' दानस्येत्यर्थः ।
 कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभृतं देहौति ? इतः,— यस्मात् 'ऊर्व इव'
 यथा वडवानुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपि पिबन् 'पप्रथे' प्रथते, एव
 मयम् 'अस्मे' "अस्माकम्" 'कामः' प्रथते विस्तीर्यते । 'तम्' 'आ'
 आभिमुख्येन 'पृष्ण' पूरय 'वसुनाम्' हे 'वसुपते !' ॥ एव मच

* 'आ नो भर० मयं मिन्द्र युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे
 कामो अस्मे त मा दृष वसुपते वसुनाम् ॥'— इति ऋ० सं० १, १, ४, ४ ।

† प० १२० ४० ४ प० ३८५५ ।

‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आश्लिषः ‘अस्मि’
—इति “अस्माकम्”—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यासावत्,—“अस्मे धन् वसवो वसूनि” * । अत्र ‘धत्त’—
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मासु”—इत्येवं सप्तम्या वि-
परिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपर्थाः”—इति
शेष उच्यत एव † ॥

“पाथः(१०)”—इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थस्य । “अन्तरिक्षम्”
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” ; “पन्थाः
पततेर्वा”—इत्यत्र § । “यत्रा चक्रुर्मृता०—० मित्रावरुणोत्
पृथ्वीः” ॥ । वसिष्ठस्यार्षम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्षः सौर्य इति प्रतिजज्ञे
शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्यहः—“अथः सौर्यो हि
गीयन्त उद्वेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति ¶ । ‘यत्र’ यदा ‘अस्मे’ सूर्याथ
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः ‘गातुं’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
यावदस्तमय इति, यदाचाय मारुतः सूर्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्
अश्वेति’ दीयमानः गच्छन् ‘पाथः’ “अन्तरिक्षम्” तेन मार्गेश ।
अथ तदा आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् ।

* य० वा० सं० ८, १८ ।

† यास्वीयस्यैतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत् । प० द्वै० का० ११, ४, ८ ।

‡ १भा० ४३२ प्र० ११ प० ।

§ १भा० १४८ प्र० ५ प० ।

॥ “यत्रा चक्रुर्मृता गातुं मस्यै श्येनो न दीयन् अश्वेति पाथः । प्रति वां ह्यह
उदिते विधेम नमोभिर्भिन्वावरुणोत् पृथ्वीः ॥—इति अ० सं० ५, ५, ५, ५ ।

¶ अ० सं० ०, ४, ८, सूक्तारभ्ये सायचीयं द्रव्यम् ।

‘उदिते’ सूर्ये ‘विधेम’ परिचरेम वयम् । हे ‘मिषावहणी !’
 ‘नमोभिः’ नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘इत्यैः’ ॥ एव मत्र ‘श्येनो न
 दीयन्नन्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः = अन्तरिक्षम्”—
 इत्युपपद्यते ॥

अपठित मेतदन्तरिक्षनामसु । इति अप्रतीतार्थम् । अथ वैव
 मन्ध्या स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धस्यै
 निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे ‘गातुं’ कृतवन्तः,
 ‘अमृताः’ देवाः सूर्यस्य । तेन एव प्रदेशेन ‘श्येनः’ इव ‘दीयन्नन्वेति’
 अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा मौश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदक मपि पाथ उच्यते” : “पानात्” । “अभि वा देवीं०
 —० उग्रः सृष्ट्वचक्षाः” † । वसिष्ठस्यार्थम् । बृहस्पति दशरात्रस्य
 चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्रदेवशक्ते शस्यते । हे अश्विजः !
 ‘अभि’ वदामि ‘वः’,—एनां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विश्वान्
 देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च ; “प्र वै देवता वाचं
 कणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवता’ देवगामिनीम् एतां
 ‘वाचं’ स्तुतिलक्षणां ‘कणुध्वम्’ । किञ्च ; “आ चष्ट आसां पाथो
 नृदीनां वरुणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथ-

* १भा० २४ प्र० १७० २७८ (१)—(१६) ।

† “अभि वा देवीं धियं दधिध्वं प्र वै देवता वाचं कणुध्वम् ॥ आ चष्ट
 आसां पाथो नृदीनां वरुण उग्रः सृष्ट्वचक्षाः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १५, ८-
 १० । न लेख्य सक् चतुष्पदा ; अपि लिप्ते द्वे द्विपदे, “प्र शक्रा पञ्चाधिका वैश्रदेवं
 श्याया एकविंशतिर्द्विपदाः”—इत्यनुक्रमणीवचनात्, “बोडशिन्या भूर्ध्वक्षा इति
 द्विपदा (१, १.)”—इत्याञ्जलायनशासनाच्चेति ।

यतीव जनानां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसी' 'नदीनां' स्वभूतम्,
उदकं 'पाथः' । किंलक्षणः पुनर्वक्ष्यः? आचष्टे;—'उप' उद्गूर्णः,
'सहस्रवक्षाः' बहुदर्शन इत्यर्थः ॥ एव मच 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"
—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

"अन्न मपि पाथ उच्यते"; "पानादेव" । "वनस्यते रश्नया
•—• द्यावापृथिवी हव मे" * । आप्री-सृक्ते वाध्यश्वस्य सुमि-
चस्येय मार्षम् । हे 'वनस्यते!' 'रश्नया' 'नियूय' निबध्य 'देवा-
नाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविलक्षणम् 'उप वक्षि' समीपं
वहसि 'विद्वान्' जानानः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः;—
यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' तयोद्गानि एतानि 'हवींषि' ।
यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः । वनस्यति मेव सुक्त्वा
पुनर्द्यावापृथिव्यावाह;— हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'वां' युवा मपि
'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम ॥

"सवीमनि(२१)"—इति †, अनवगतम् । "प्रसवे"—इत्यवगमः ।
"देवस्य वयं—• चासि भूमनः" ‡ । भरद्वाजस्यार्षम् । जगती ।
गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय महः, तत्रेयं तृतीयसवने
वैश्वदेवशक्ते शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवी-
मनि' 'अष्टे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' ।

* "वनस्यते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । स्वदाति देवः
हव वक्षि वयं वक्षि द्यावापृथिवी हव मे ॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५ ।

† १भा० ४२२५० १८ पं० ।

‡ "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि अष्टे स्याम वक्षुजस्य दावने । यो विवक्ष्य
द्विपदो सप्तपदो निवेदने प्रसवे चासि भूमनः ॥"—इति ऋ० सं० ४, १, १५, १ ।

‘वसुमन्त्र’ धनस्य च ‘दाने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव सन्धारः
 स्याम । हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘दिपदः’ मनुष्यादेः,
 ‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूम्नः, ‘निवेजने’ च स्थितौ, ‘प्रसवे
 च’ सृष्टौ, प्रभुः ‘असि’ * । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने
 च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एव मत्र ‘सवितुः’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उप-
 पद्यते ॥

“सप्रथाः^(११)”—इति †, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—इत्यव-
 गमः । “त्व मग्ने सप्रथा०—० वि तन्वते” । । सुतम्बरस्थेय मार्षम् ।
 गायत्री । आग्नेयौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अग्ने ! त्व
 मेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विस्तीर्णः । ‘जुष्टः’ च आशेवितो यज-
 मानैः । ‘होता’ आज्ञाता देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्व-
 थापि । किं बह्वना ‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’
 ‘वितन्वते’ विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्था-
 पपत्तेश्च “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि^(१२)”—इति ‡, अनवगतम् । “वेदनानि”—इत्यव-
 गमः । “होता देवो०—० प्रचोदयन्” ॥ । विश्वामित्रस्यार्षम् ।

* ‘प्रसवे च’ सृष्टौ, प्रसूतः क ।

† १भा० ४२४ पृ० १ पं० ।

‡ “त्व मग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥”—इति
 ऋ० स० ४. १, ५, ४ ।

§ १भा० ४२४ पृ० ५ पं० ।

॥ “होता देवो असिः पुरस्तादेति मायया । विदधानि प्रचोदयन् ॥”—इति
 ऋ० स० १, १, १८, १

गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाग्निगयोः श्रूयते । अग्नीदोमप्रण-
यने* विनियुक्ता । 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अम-
रणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रषीयमानस्य
'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विद-
थानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदचन्' अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एत-
मच शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च "विदथानि = वेदनानि"—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमानञ्जसा प्रति भागं न दीधिम ॥ समाश्रिताः
सूर्यं मुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः†
स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भाग मनुध्यायामौजसा बलेनौजञ्जतेर्वीजते-
र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वाथेय मितराशीराशास्तेः ।
इन्द्राय गाव आशिरु मित्यपि निगमो भवति । सा मे
सुत्याशीर्देवेष्विति च‡ ॥ ४५ ॥

* 'अग्नीदोमप्रणयने' क ।

† "विभक्ष्यमाणाः" क, च, ग ।

‡ "सुत्याशीर्देवाजिति च"—इति ह०-सम्यतः

§ नेह सखसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

“आयन्तः^(१४)”—इति *, अनवगतम् । “समाश्रिताः”—इत्येव
 मर्थप्रतीति । “आयन्त इव०—० न दौधिमः” † । बृहती ।
 नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम् । अनर्शराति मित्तीय मनन्तरा वास्याः‡
 महाप्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थक
 एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । “समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप
 तिष्ठन्ते” रश्मयः । किम् ? इति,—“विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत” । ‘इत्’—
 इत्यनर्थक एव । ‘विश्वा’ विश्वानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’ “धनानि”,
 सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्ष्यमाणाः”
 विभक्तु मिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’— इत्ययम् “उपमार्थे स्यात्”,
 नानर्थकः । आह ;— कथम् ? इति, उच्यते ;—“सूर्यं मिवेन्द्र मुप-
 तिष्ठन्ते” यथा सूर्यं महदन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र
 मुदकेश्वर मुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”
 उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमा-
 नाः । (किञ्च?) “वसूनि जाते जनमान् आजमा” । यथेन्द्र आदित्यो
 वा॥ ‘वसूनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’ “जनि-
 व्यमाणे च,” स्वेन ‘ओजसा’ ऐश्वर्य-“बलेन” “विभजति” । तथैव
 यथाविभक्तः तेन, “तं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानु-
 प्रवृत्तैव । यत एव मतो “वयम्” अपि “तम्” एव ‘भागं’ ‘प्रति’

* १भा० ४२४ ४० ०५० ।

† ऋ० सं० १, ०, २, २ ।

‡ ऋ० सं० १, ०, २, ४ । “प्रमार्थं प्रत्यवदधाति”—इति रे० आ० ५, १० ।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

॥ “यथेन्द्रस्य आदित्यो” क ।

‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनेवां स्थाने । “तं वयं
भाग मनुध्यायामः”—इति भाष्यकारो निराह ॥ एव मत्र ‘आयन्त
इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च
‘आयन्तः’—इत्येष शब्दः, समाडावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
—इत्येव सुपमार्थे भवतीत्युपपद्यते ॥

“ओजः”,—“ओजतेर्वा” वृद्धार्थस्य (चु० अ० प०); “उजतेर्वा”
न्यग्भावार्थस्य (तु० प०) * ॥

“आग्नीः(१५)”—इति †, अत्रवगत मनेकार्थञ्च । “आग्निरम्”—
इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माग्निरं दुहन्ति । एत-
स्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाग्निर-
मित्युच्यते । अथ “वा” “आप्रपणात्”; ईषद्धि तच्छृतं भवति
दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आग्नीः”? इयम् “आग्ना-
स्त्रेः” आङ्पूर्वस्य शास्त्रेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गावो—० विदत्” ‡ । प्रियमेधस आङ्गिरसस्येय
मार्षम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गावः’ ‘आग्निरं’ अपणार्थं पथः, यज्ञे
पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्वाखादम् । ‘यत्’ ‘वीम्’ सर्वतः ‘उपहरे’

* १भा० ८९, ११३ प्र० १ख० १२ख० (४३); ११५ प्र० १ख० ८ख० (१) ।
“ओजत्क वसतेजसाः”—इति कवि० ।

† १भा० ४३४ प्र० १०पं० ।

‡ “इन्द्राय गावो आग्निरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् वीं मुपहरे विदत् ॥”—
इति ऋ० सं० ९, ५, ९, १ ।

उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् स्तनैर्दुन्दुहे ॥ एव मष
गो-सम्बन्धात् 'आग्नीः'-शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"अथेय मितराग्नीराशास्तेः"—इति यदुक्तम्, तच्चेद सुदाहरणम्;
—“सा मे सत्याग्नीर्देवान् * गम्यात् । गृणन्तु ते समर्द्धयन्तु ।
जुष्टात् जुष्टतरा पण्थात् पण्ठतरा । अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो
देवान् गच्छतु” ॥ प्रस्तरैः प्रह्वियमाणे यजमानो जपत्येनम् । 'सा'
'मे' मम 'आग्नीः', 'सत्या' यथाप्रार्थितैश्च 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु ।
'गृणन्तु' 'ते' देवाः । श्रुत्वा च 'समर्द्धयन्तु'; 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा'
प्रियादपि प्रियतरा, पण्थादपि 'पण्ठतरा' स्तुतादपि स्तुततरा ।
किञ्च; 'अहेडता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रह्वितोऽस्माभिः हे
प्रस्तर ! त्व मपि 'देवान्' 'गच्छ' । 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु' ।
त्व मपि चान्यं यज्ञम् । तद्वयं याचामोऽस्मावपि देवान् गम्यात् ॥ एव
मत्र आग्नीरेव 'आग्नीः'-शब्देनाभिधीयते; आशिषो हि देवान् प्रति
गमन मभीष्ट मिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्ता अनु भोग मान्छादिद् । असिष्ठ
आषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्त्ता भोग मन्वापद्य
असितृतम आषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्माऽ वा

* "सत्याग्नीर्देवेषु"—इति यास्कीयपाठः सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु ।

† प्रस्तरौ दर्भमुष्टिः । अम० को० १, १, १११ छा० । "यजमानः प्रस्तर
(रे० ब्रा० १, १, १)"—इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

‡ "मान्छादिद्" क, छ, ग ।

§ "आगर्त्तिर्गिरतिकर्मा" क, छ । 'जीगर्त्तिर्गिरतिकर्मा" ग ।

वृणातिकर्मा वा वृह्णातिकर्मा वा । मूरा अमूर न
 वयच्चिकित्वा महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से ॥ मूढा वयं
 स्मोऽमूढस्त्व मसि न वयं विद्मो* महत्वा† मग्ने त्वं तु
 वेत्य शशमानः शंशमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो
 ह दाशतीत्यपि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा ।
 देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥
 ॥ ५ (८) ॥

“अजोगः(२९)”—इति †, अनवगतम् । “अगारीः”—इत्यवगमः ।
 “अत्रा ते०—० ओषधीरजोगः”‡ । दीर्घतमस इय मार्षम् ।
 अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता । ‘अत्र’ एतस्मिन् काले ‘ते’ तव हे
 अश्व ! ‘रूपम्’ अहम् ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टम् ‘अपश्यम्’ । ‘जिगीषमाणं’
 जेतु मिच्छमानम् ‘इषे’ अन्ने जेतव्ये निमित्तभृते ‘आ पदे गोः’
 उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा । यज्ञेनापि ह्यन्न मेवामुभिंल्लोके
 जीयते, तस्माद् वेद्या मित्येव सुपपद्यते । किञ्च ; ‘यदा’ यस्मिन्
 काले ‘ते’ तव ‘मर्त्तः’ मनुष्यः ‘अनुभोगम्’ ‘आनट्’ प्राप्नोति, वाहयन्
 वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् ‘ओषधीः अगारीः’ ओषधीर्गृहासि गिरसि
 वा । अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु

* “मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्व मसि” क ग । “मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्व मसि” च ।

† “महित्व” क, च, ग ।

‡ १भा० ४२५ घ० १५० ।

§ “अत्रा ते रूपं मुत्तमं अपश्यं जिगीषमाणं मिषं चापदे गोः । यदा ०—०
 रजोगः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

सुतरा मोषधीर्भक्ष्यसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओधध्यम्-
सम्बन्धात् “जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“अमूरः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमूढः”—इत्यवगमः ।
“मूरा अमूर०—०विश्वपतिः सन्” † । त्रितस्याप्तस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन्नम्रे ! ‘अमूर !’ अमूढ ! ‘मूराः’
मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात्
‘न वयं चिकित्वाः’ न वयं भवतः प्रभावस्थान्तं विजानीमः । हे
‘अग्ने !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्” ‡ माहाभाग्यम्
‘वित्ते’ षेत्सि ; कस्तवान्यो माहाभाग्यस्थान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ; ‘शये’ शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये ‘वन्निः’ विशेषात्मा,
तव रूपाख्यः ‘चरति’ समिद्धत्वात् मुञ्जमुञ्जश्चरति । स त्व मनेन
रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो ‘जिह्वया’ ज्वालया तानि तानि हवींषि
‘अदन्’ भक्षयन् ‘रेरिह्यते’ । ‘युवति’ तां ता माङ्गतिं पुनः पुनः
आस्वादयषि । ‘विश्वपतिः’ विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’
यस्त्वं मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं
नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘मूढाः’—इत्यात्मनिन्दादारेण
अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन सूत्रयते इत्यस्य ‘अमूर’-शब्दस्य “अमूढः”
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

* १भा० ४३५ ४० ५५० ।

† “मूरा अमूर न वयं चिकित्वा महिमानं मन्त्रे त्व मङ्ग वित्ते । शये वन्निश्चरति
जिह्वयादरेरिह्यते युवतिं विश्वपतिः सन् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ५, २९, ४ ।

‡ ‘महितम्’— इति च-नामवर्णपुस्तके ।

“शशमानः^(१८)”—इति*, अनवगतम् । “शंसमानः”—इत्यव-
 गमः । “यो वां यज्ञैः ०—० गन्त मन्मयः” † । दीर्घतमस
 आर्षम् । जगतौच्छन्दः । ‘यः’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणैः !
 ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘शशमानः’ “शंसमानः” सुवन् ‘दाश्रति’
 ददाति हवींषि युवाभ्याम् । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः, ‘हेता’ आहता
 ‘यजति’ । ‘मन्मसाधनः’ मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
 आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—‘उपाहतं गच्छथः’ प्रत्यु-
 पागच्छथः युवाम्, ‘वौथः’ च ‘अध्वरम्’ अध्वाश्रितानि हवींषि ।
 वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव । यतो ब्रूमः;—‘सुमति’ शोभन-
 प्रज्ञं यजमानम् अनु सल्ल्य ‘अस्का गिरः’ एता अस्मद्गिरः
 आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तु मिच्छथो युवाम् । ‘अस्मयू’ अस्मान्
 कामयमानावित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘यज्ञैः शशमानः’—इति यज्ञसम्-
 न्धात् शब्दमारूपाच्च “शशमानः = शंसमानः”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“देवो देवाच्या, कृपा^(१९)”—इति †, एते १ अनवगत । देवशब्दे
 जनयोरेव उपलवणार्थोऽत्र समान्नातः । देवः, देवाच्या, कृपा,—इति
 चीनि एतानि पदानि । ‘देवाच्या’—इत्यस्य “देवान् प्रत्यक्षितयः”
 —इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यस्यापि “कल्पितया”—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४२५ पृ० ८५० ।

† “यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाश्रति क्विर्हेता यजति मन्मसाधनः । उपाह-
 तं गच्छथो वौथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मच्छुयु ॥”—इति ऋ० १, १, ११, ५ ।

‡ १भा० ४२५ पृ० १०५० ।

§ १भा० ४२४ पृ० (६६)-टोप्यनी प्रथम्या ।

प्रतीतिः । “अग्निं होतारं ०—० मर्षिषः” ० । पृथक्पिस्थार्षम् ।
 अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्निं’
 ‘होतारम्’ आङ्गातागम् देवानाम् ‘मन्ये’ । ‘दास्वन्तं’ दान-
 वन्तं दाद्वत्तमम्, ‘वसुं’ वामयितारम् सर्वस्य जगतः । ‘सृगुं’—
 ‘सहसः’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदम्’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्रं न जात-
 वेदसम्’ विप्रं मिव जातप्रज्ञानम्; यया हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं
 ममानपृष्ठोदग्पाणपादं विप्रप्रज्ञानं ययावत् जानीयात्, एव मह
 मग्निं यथावज्जाने । ‘यः’ अग्निः, ‘स्वध्वरः’ शोभन्यज्ञः ‘देवः’ ।
 ‘ऊर्द्धया’ ‘रुपा’ रुपया मामर्थाख्यया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान्
 प्रत्यञ्चितया गत्या, ‘घृतस्य’ ‘विधाष्टिं’ विभंशम् ‘अनु वष्टि’ आङ्गति-
 प्रलेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वाल्या अनुकामयते वाञ्छति । “वष्टि”—
 इति कान्तिकर्मसु पठितम् । ‘आजुङ्गानस्य’ उपरि ह्ययमानस्य
 ‘मर्षिषः’ मर्षणशीलस्य । य मग्निं मह मंवं जाने, यश्चैवङ्गणयुक्तः,
 स इदं नामाम्नाकं करंगवित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “देवाच्या, रुपा”
 —इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयत्येव सुपपद्यते, शब्द-
 सारूप्यादर्थापपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावन्तरा वां विजामातुरुत्त वा
 घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्राग्नी

* “अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सृगुं सहसा जातवेदम् विप्रं न जात-
 वेदसम् । य ऊर्द्धया स्वध्वरो देवो देवाच्या रुपा । घृतस्य विधाष्टिं मनु वष्टि
 शोचिषाजुङ्गानस्य मर्षिषः ॥” — इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

† १भा० १८९ प्र० १७० १७० (७)

स्तोमं^१ जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदाहृतौ*
 वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † शश्व-
 द्वाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-
 ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातोत वा घा
 स्यात्तादपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
 नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजतेः ‡ स्यं
 श्रूर्पं स्यतेः श्रूर्पं मशनपवनं श्रृणातेर्वाथ सोमस्य
 प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यंऽ)
 नवतर मोमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

“विजामातुः(४०)”—इति ॥, अनर्धगतम् । उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थं
 वृत्तिरत्रानवगमः । “असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः”—इति भाष्य-
 कारो निराह्य विगतजामातृभाव इव च ; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः
 स विजामातेत्युच्यते ; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः । “अश्रुवं हि
 ०—० जनयामि नव्यम् ॥” । कुत्सस्यार्षम् । चिष्टुप् । “अश्रौषम्”

* “बहुदाहितरौ” क, ख, ग ।

† “विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति” क, ख, ग ।

‡ “लाजा राजतेः” क, ख, ग ।

§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ १भा० ४२५ प्र० १० पं० ।

१ ख० सं० ९, ७, २८, ९ ।

अहम् युवाम् । हे इन्द्राग्नी ! 'भृगिदावत्तरा' भृगिदातारौ । कुतः ?
 'विजामातुः' "असुसमाप्नात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृ-
 भावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बह्वदानेन कन्या पितृ-
 नाराय्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि बह्वतरस्य धनस्य दातारा-
 वह मश्रौषं भवन्तौ । "उत वा धा स्यात्तात्" । "धा"—इत्य-
 नर्थकः । 'स्यात्तात्' अपि बह्वदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ ;
 स्यात्तात्ऽपि हि भगिनोप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति । यत एव
 मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती'
 प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी ! 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि,
 'नद्यं' नवतर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एव मत्र 'विजामातृ'-शब्देन
 "असुसमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बह्वदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "शश्वत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः* क्रीणा-
 पति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्या मात्मनो
 भार्यार्थे । तस्मात् "असुसमाप्त इव" अमौ "वरोऽभिप्रेतः" ॥
 "जामाता" । "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता ; स्त्रीत्वं
 हि मैथुनेन व्यवहारेणामौ निर्मिणोति, तेनामौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ "स्यात्तः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदान-
 विदो मन्यन्ते । अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते ;
 "स्यात्" तस्मादमौ गृहीत्वा विवाहे "साजानावपति", तस्मात्
 स्यात्त उच्यते । † "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि०प०)" धातोः प्रचे-

* "दाक्षिणात्याः" मूलपाठः ।

† इव उच्यते साजापदनिर्वचनसाहचर्यं व्याख्यातुं मूचितम् ।

पणार्थस्य ; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अन्नपवनम्” तेन
क्षयनं पूयते । “शृणातेः (क्र्या०प०)” तद्धि अरमयं भवति ॥

“ओमासः(४१)” — “इति” *, एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः” सप्तदशेऽध्याये † “ओमासस्यर्वणीधृतः” — इत्यत्र ‡ ॥ ६(८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
श्रीशिजः ॥ सोमानां † सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते कक्षीवन्त मिव य श्रीशिजः कक्षीवान् कक्ष्या-
वानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां ॥ सोतारं
मां ‡ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम्(४१)” — इति †, अनवगतम् । “सोतारम्” — इत्य-
वगमः । “सोमानं स्वरं ० — ० य श्रीशिजः” ** । मेधातिथेः

* १भा० ४२१ पृ० ४पं० ।

† यास्कीयस्यास्य निरुक्तपत्रस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत् ।

‡ प० दे० १९, ४, ९ ।

§, ॥ “सोमानं” क, च ।

¶ “मा” क, च, ग ।

** १भा० ४२१ पृ० ८पं० ।

†† ऋ० सं० १, १, २४, १ ।

काण्वस्यार्धम् । अन्युपस्थाने विनियुक्ता; “सोमानं खरण मिति
 ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत्”—इति ह्युक्तम् * । ‘सोमानम्’ अनेकेषां
 “सोमानां” “सोतारम्” अभिषोतारम्, माम्, ‘खरणं’ शब्दधिता-
 रम्, सुयज्ञस्त्रिनं ‘लणुहि’ कुरु हे ‘ब्रह्मणस्पते !’ । कथं च पुनः
 “प्रकाशनवन्तं कुरु” ? इति,—“कलौवन्तं य औशिजः” । सुप्तो-
 पम मेतत् । ‘यः’ ‘औशिजः’ कलौवान्, त मिव । अत्र करोति-
 सम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण । ‘कलौ-
 वान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्याया तदान् † । “अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवा-
 भिप्रेतः स्यात्” ; स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात् कलौ-
 वान् । ‘औशिजः’ “उशिजः पुत्रः” । “उशिक्” पुनः “वष्टः”
 कान्त्यर्थस्य ‡ । एव मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोता-
 रम् सोमानाम्”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—योऽहं सोमानां सोता, कलौ-
 वान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्म-
 णस्पते ! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्धं तपूर्ययस्तु चर-
 श्मिवाँ इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्त

* “सोमान मिति पद्य ब्राह्मणस्यत्या.” इत्यादि सा०भा० (अ० सं० १, १, १४, १) ।

† “कक्षः”, “कक्ष्या” च १भा० ११५ प्र० १पं० । “कक्ष्याः” तत्रैव १८२ प्र०
 १० पं० । (अ० सं० १, ११९—१२५ १, १२९, —५; ९, ७४ सूक्तायां द्रष्टा ।

‡ १भा० १९९ प्र० १अ० १ख० (७) । ‘उशिजः’—इति मेधाविनायकस्य च
 (१भा० १४२ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

मनवायं किमीदिने ॥ इन्द्रासोमावधस्य शंसितार मर्ष
इन्तेनिर्हंसितोपसर्गं आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्हंसयो
भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मण-
द्वेष्ट्रे*) क्रव्य मदते † (घोरचक्षसे ‡) घोरस्थानाय क्रव्यं
विश्रुताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्त मनवाय मन-
वयवं † यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने
कि मिदानो मिति चरते कि मिदं कि मिद मिति वा
पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं^(४०)”, “किमीदिन^(४१)”—इति ॥ एते अनवगते ।
‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्”—इत्यवगमः । ‘किमीदिने’—
इत्यस्य “किमिदं किमिदङ्गायै पिशुनः” ॥ “इन्द्रासोमा समुच्चरस
०—० मनवायं किमीदिने” ॥ । वमिष्ठस्यार्षम् । हे “इन्द्रासोमौ !”
सन्तापन्तं भवन्तौ, ‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्”, ‘अभ्यघं’ पाप
मेव कर्तुं मामिमुख्येन नित्यकाल मेव योऽवस्थितः, तं सन्ताप-
यन्तम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, “चरुरग्निवा इव”
चरुरिव अग्निमंयुक्तः ‘ययस्तु’ क्षयं यावित्यर्थः । किञ्च ; ‘ब्रह्मद्विषे’

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मदने” क, ख, ग ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “धत्त मयवेय मनवयवं” क, ख, ग ।

॥ १भा० ४२९ पृ० १९ पं० ।

॥ ४२० सं० ५, ७, ५, १ ।

“भाङ्गणद्वेषे”, ‘क्रयादे’ क्रव्य मदते पृष्ठमांसभक्षयिन्ने, ‘घोरक्षणे’
 घोरदर्शनाय, ‘देषः’ सर्वलोकद्वेष्यतां ‘धत्तम्’ युवाम् । ‘अनवायम्’
 “अनवयवं” सकल मित्यर्थः । अथ “वा” “यदन्ये” “अतद्रुहः”
 “अद्वेषसः” अद्वेषारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि
 न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम् । ‘किमीदिने’ “पिण्डनाय”—इत्यर्थः ॥
 एव मत्र ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्” अवियोजनं वा—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः; तथाभौष्टवात् ॥

किमिदी च पिण्डुनः; स हि “किमिदानीम्” वर्त्तते “इति”
 एव मन्वेषमाणः “चरते”; (अथ “वा” “किमिदं” वर्त्तते “इति”
 एव मन्वेषमाणः “चरते”; *) स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृच्चयो
 भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुच्चरन्ति” हि
 “अस्मादापः” ॥ “क्रव्यं” मांसम्; तद्धि “विकृत्ताद् जायते” ॥
 “पिण्डुनः” “पिंशतेः (जु० प०)” धातोः; स हि स्वल्प मपि पापं
 “विपिंशति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (२२) ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ
 इमेन । तृष्ठी मनु प्रसितिं दुणानोऽस्तासि विध्य रक्ष-
 सस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव
 पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा + जालं वा याहि राजे-
 वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन

* बभ्रन्नोषिञ्जान्कर्मतानि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

† ‘प्रसयनात्तन्तुर्वा’ क, ख, ग ।

हस्तिनेति वा तृष्यानु प्रसित्या द्रूणानस्तृषीति क्षिप्र-
नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्टैस्त-
प्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा । यस्तु गर्भं ममी-
वा दुर्णामा योनिं माशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्या-
नो दुर्णामा * क्रिमिर्भवति पापनामा कृमिः क्रव्ये
मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रा-
मन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगम-
नानि सर्वाण्यथा यदेनया विद्वाऽपवीयते । व्याधिर्वी
भयं वा । अघे पुरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमा-
मयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्विद्युत्-
दित्यपि † निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु
अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्^(५५)”—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “कृष्णुष्व पाजुः
०—० रक्षमस्तपिष्टैः ‡ ; वामदेवस्वार्षम् । अग्निचयने पुरुष-
व्याघारणे विनियुक्ता ; “राक्षोन्नेन व्याघारयेत्”—इति द्युक्तम् ॥ ॥ हे
भगवन्नम्रे ! ‘कृष्णुष्व’ ‘कुरुष्व’ एतदात्मीयं ‘पाजुः’ बलम्, ‘प्रसितिं

* “दुर्णामा” ऊ, च ।

† “अद्विद्युत्तत्तयोमनीत्यपि”—इति ऊ, च ।

‡ १भा० ४२९ घ० १० पं० ।

§ ऋ० सं० २, ४, २२, १ ।

॥ “कृष्णुष्वपञ्चानाराक्षोन्नम्”—इत्यनूक्तमधिकम् ।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्, मिव, जास मिव वा । 'पृथ्वीं' विसीर्णम् । तत एव मेतद् विसीर्णं क्त्वा 'याहि' त्वं रचांसिभिसुखः । कर्त्तुं च पुनर्चाहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्' "अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि* । अथ वा यथा "अभयमवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि । अथ वा यथा "खवान्" आत्मवित्तवान् सुभृतमैन्यो यायाद् विजयाय, तथा याहि । 'इभेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन" सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इभेन' "गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि । किञ्च; "दृष्ट्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः" । क्षिप्र मनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया गत्या । 'दृष्टानः' रचांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेव मुच्यते ? इतः;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्रा त्वं रचांसि प्रति दीप्तायाः अर्चिषः । स त्व मेव मागत्य 'विथ्य' एतान् "रक्षसः" अस्मच्छून् 'तपिष्ठैः' "तप्तमैः" अर्चिभिः ॥ एव मत्र राजोपमान-सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बलनामं, "पालनात्; तेन हि पात्यते । 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्"; "तन्तुर्वा जाळं वा" उभाभ्या मपि ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ॥

"अमीवा(४६)"—इति ४, अनवगतम् । "अभयमनेन" "अभयमन-

* 'यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि' इति क ।

† अस मित्यस्य "अयं वा वक्षं वा"—इत्यर्था वक्षति दै० का० १०, १, ८ ।

‡ १भा० ११५ प्र० १८० ८८० (१); ११६ प्र० ४४० ४४० ।

§ १भा० ४२० प्र० ५ पं० ।

वान्"—इति यदुक्तं माधव्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् "व्याख्यातम्" † ।
 "यस्ते गर्भं ममीवा ०—० ममीनश्नत्" ‡ । रचोद्वा नाम
 ब्राह्मणः, तस्येय मार्षम् । पृथकामस्य षडाज्जतो नाम स्थाक्षीपाकः,
 तत्रेयं विनियुक्ता । 'यः' 'ते' तव हे स्त्रि ! 'गर्भम्' 'अमीवा'
 रोगभूतः, 'दुर्णामा' "पापनामा क्रिमिः" पापप्रदेशे नतः परिणतः
 उत्पन्नः, 'योनिम्' 'आ' गत्य 'अये' श्रेते गर्भं हिंसिता । तम्
 अग्निः ब्रह्मणा सह 'निर् अनीनश्नत्' नाशयतु । 'क्रव्यादं' मांस-
 भक्षयितारम् ॥ एव मन्त्र 'अमीवा'-इत्यस्य "क्रिमिः" अभिधेयः;
 क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

"दुरितम्^(१०)"—इति १, अनवगतम् । "दुर्गतिगमनम्"—इति
 अर्थप्रतीतिः । "वैश्वदेवो स्मृतता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः
 पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा
 मदेम" । "वैश्वदेवो" वाचं 'स्मृतां' सत्याम् 'आरभध्वम्' उपक्रम-
 ध्वम् वक्तुम् । तथैवल्लक्षणया वाचा 'शुद्धाः' इह अनभिन्नस्तः पूताश्च
 परलोके भवथ । 'यज्ञियासः' यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । किञ्च;
 'अतिक्रामन्तः' अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहाभागेन ।
 'दुरितानि' दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, 'विश्वा' विश्वानि । 'शतं
 हिमाः' शतं हेमन्तानां 'सर्ववीराः' अनवखण्डितपृथपौत्राः 'मदेम'

* अनेनैव शब्दे पुरस्तात् १८४३० १० पं० ; १८९३० ५ पं० ।

† "व्याख्यातः"—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ यस्ते गर्भं ममीवा दुर्णामा योनिं मार्षये । अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृवाद्
 ममीनश्नत् ॥—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, १ ।

§ १भा० ४२० ४० ८ पं० ।

इत्येतेत्यर्थः ॥ एव मन्त्रातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम् = दुष्कृतम्”—
इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति ॥

“अध्या^(१८)”—इति †, अनवगतम् । ‘अपव्ययति’—इत्यवगमः ।

रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा ; तथा हि “विद्वुः अप-
वीचते” अपवेक्ष्यते प्राणैः । “अमौषां चित्तम् (अ० सं० ८, ५, १२, ६)”
—इति उपरिष्ठाच्छेषः † ॥

“अमतिः^(१९)”—इति †, अनवगतम् । “अमामयी मतिः” अम-
तिः । एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— “आत्ममयी” यस्य मतिः

असावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ ? आदित्यः ; तस्य हि आत्मप्रकाश-

मयी मतिः । “अभि त्यं देवं ०—० कृपास्वः” ‡ । नकु-

लस्यार्थम् । अतिच्छन्दाः ; अष्टिः । प्रवर्ग्ये शस्यते; सोमसम्माने

वाध्वर्थवे ॥ विनियुक्ता । ‘अभि अर्चामि’ ‘त्यं’ तम् अहम्, ‘देवं’

सवितारम् । ‘ओष्णोः’ द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि

वर्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् । ‘कविक्रतुं’ क्रान्तप्रज्ञानम्,

‘सत्यसवं’ सत्याभ्यनुज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां धनानां दातारम्,

* १भा० ४२० पृ० १२ पं० ।

† प० दै० ८, २, १९ ।

‡ १भा० ४२८ पृ० १ पं० ।

१९७ २१ २२१२ २२२२ २२३२ २२४२ २२५२ २२६२ २२७२ २२८२ २२९२
१ “अभि त्यं देवꣳ सवितार सोष्णोः कविक्रतु मन्त्रानि सत्यसवꣳ रत्नधा मभि

२२२२ २२३२ २२४२ २२५२ २२६२ २२७२ २२८२ २२९२
प्रियं मतिम् । ऊर्द्धो यस्यामतिर्भा अदिस्युतस्यवोमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः

२२९२
कृपा स्वः ॥”—इति सा० ब० आ० ५, १, २, ८ ।

॥ ‘सोममाने वाध्वर्थवे’—इति क ।

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; ‘प्रियं’ च सर्वभूतानाम् । ‘ऊर्द्धा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाशमयी मतिः । आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा? इति,—‘भाः’ याः ‘अदि-द्युतत्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि । किञ्च; ‘सवीमनि’ प्रसवे यस्य सर्वं मिदं प्रवर्त्तते; ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः, सर्वं मिदं जगद् ‘अमिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुकृतुः’ सुकर्मा । ‘कृपा’ स्वया सामर्थ्य-कल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः * ॥ एव मत्र ‘अमति’-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानं सुच्यते; स हि प्रकाशसतत्वएव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी(५०)” —इति †, अनवगतम्; “पुरन्धिः(५१)” —इति च। श्रुष्टीत्यस्य ‘श्रुणनम्’—इत्यवगमः ; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः— इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भगन्नासत्या पुर-न्धिम् । तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजामे श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभू-वतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः § पुरन्धिर्भगः पुर-स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्म्मतमः

* १भा० ११० प्र० ७पं० ।

†, ‡ १भा० ४२८ प्र० ७पं० ।

§ “पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः” क, च, ग । “पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः” रोषसु † ।

पुरां च दारयितृत्तमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति ।
इमा मू नु क्वितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति ।
रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकूर्माणः ॥ समिद्धस्य
रुशददर्शिं पाज् इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

“ते हि यज्ञेषु ।—नासत्या पुरन्धिम्” * । वसिष्ठस्यार्धम् ।
वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’ ‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
सम्पादिनः, ‘जमाः’ अवितारो रक्षितारः, अवनौया वा तर्पणीयाः,
‘सधस्यं’ वैश्वदेवं समानं स्थानम् ‘अभि सन्ति’ अभितिष्ठन्ते । किं
तेषाम् ? इति,— ‘तान्’ विश्वान् देवान् हे “अग्ने !” एतस्मिन्
‘अध्वरे’ “यज्ञे” ‘उग्रतः’ स्व मंत्रं, “कामयमानान्”, ‘श्रुष्टी’ “क्षि-
प्रम्” अविलम्बमानः ‘यक्षि’ “यज” ; ‘नासत्या’ “नासत्या चाश्विनौ”
यज, ‘पुरन्धिम्’ च यज ॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात्
“श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम”—इत्युपपद्यते † । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टी-
वरीः = सुखवरीः”—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थं मपि भवति ॥

“सत्यौ एव नासत्यौ—इति”, “श्रीर्णवाभः” आचार्या मन्यते ।
तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् § । तस्मान्नासत्यावि-
त्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति । अथवा “सत्यस्य”

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियासु जमाः सधस्यं विश्वे अभि सन्ति देवाः । तां चध्वरं

— पुरन्धिम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ४, ९, ४ ।

† इतः पूर्वस्मिन् ऋषे उक्तं मेतत् १८५ प्र० ११पं० ।

‡ अथैवोपरिष्ठात् ४ पा० १८पदे ।

§ “अथो अस्याः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् ? सत्यसंक्षिप्ता वै देवा
असत्यसंक्षिप्ता वै मनुष्या इति ॥”—इति रे० आ० १, १, ९ ।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा) “नेतारौ” नासत्यौ; तथा हि “आयायणः”
आचार्यो मन्यते । अथ “वा” ऐतिहासिकपक्षेण “नासिकाप्रभवौ
बभूवतुरिति” † ॥

“पुरन्धिः” । पुरन्धिश्चोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति वि-
चार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः?”—इति । “भगः” अत्र “पुरस्तात्”;
—“श्रुष्टौ भगम्”—इति‡, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्”
आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचन-
वाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् ‘पुरन्धि’-शब्दस्य च । “इन्द्रः”
उक्तः स्यात् पुरन्धिश्चोऽत्र,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम्? “सः”
हि इन्द्रः “बहुकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्म-
नामसु पठितम् †, तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः ; (सचेन्द्रः । तस्मात्
पुरन्धिः ॥) इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धित्व मिन्द्रस्य
स्यात्,—“पुरां च दारयित्वतमः” मेघपुरो ह्यसावेव दारयति ।
“वरुणः” पुरन्धिश्चोऽत्रोच्यते,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम्?
“तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तौति” । तद्यथा,
—“इमा मू नु ०—० नयः समुद्रम्”॥ । अत्रेराषम् । वारुणी ।

* नेतत् दृश्यते ख-पुस्तके ।

† अ० सं० ०, ४, १९, १—१ ऋचौ द्रष्टव्यौ । किञ्च, मात्स्येकादये “नासापुडा-
भ्यामस्तुष्टम्”—इत्यादि ।

‡ अथैव मन्त्रे १८६ प्र० १९ पं० ।

§ १भा० १११ प्र० १७० १ख० (११) ।

॥ नास्थितत् क-पुस्तके ।

¶ “इमा मू नु कवितमस्य मायां मुषीं देवस्य न किरा इधर्ष । एकं यदुद्रा न
प्रचन्देनो रासिचती र्वनयः समुद्रम् ॥”—इति अ० सं० ४, ४, ११, १ ।

चिष्टुप् । 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य (द्योत-
मानस्य *) 'मही' महतीं मायां 'न किरादधर्ष' न कश्चिदप्या-
धर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम्? इति,—'एकम्' एतं सक्तं
वरुणम् आदित्यम् †, 'यद्' एता 'उद्रा' उदकेन रश्मिना नद्यः 'एनीः'
गमनशीलाः सतत मुदक मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं
नामाहर्निश मेता गच्छन्त्यो 'श्रवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यो
'न पृणन्ति' (न प्रीणयन्ति!) (बुद्ध्या?) । तेषां रश्मीनां च मायाम्
एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आ धर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं
न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथ मप्ययं न सम्युच्यते इति ॥
एव मच वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम ॥ ; सा
थस्य पूर्वा बह्वी, स पुरन्धिः । वरुणस्य प्रज्ञया स्तूयते, तस्माद्
'वरुणः = पुरन्धिः'—इत्युपपद्यते ॥

“रुशत्^(१२)”—इति **, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः”—
इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अबोधि होता०

* नास्त्येतद् क-पुस्तके ।

† “यो वा अग्निः स वरुणः”—इत्यादि रे० ब्रा० ९, ४, १० ।

‡ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

§ नास्त्येतत् ख-पुस्तके ।

॥ १भा० २९४ प्र० २४० ८ख० (७) ।

॥ “कवितमस्य०—” ‘यद्’ यस्मात् ‘एकम्’ समुद्रम् ‘उद्रा’ उदकेन ‘न पृणन्ति’
न पूरयन्ति । काः? ‘एनीः’ एन्यः, शुभ्राः गमनशीला वा, ‘सिञ्चन्त्योः’ उदकमावे-
क्षयन्त्यः, ‘श्रवनयः’ नद्यः । बह्वी नद्यः सर्वदेवादकेन पूरयन्त्योऽपि नैक मपि समुद्रं
पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्मति । अचान्तरिक्षविस्तरादिसमुद्रापूरणपर्यन्त
कर्म परमेस्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् ;
एव ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥”—इति सा० भा० ।

** १भा० ४२६ प्र० १५० ।

-० समसो निरमाच" - गावाहस्वुधयारार्षम् । आग्नेयी ।
चिष्टुप् । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । 'अबोधि होता'
बुध्यते होता 'अग्निः', 'यजथाय' यजमानाय, यष्टव्यतया देवान् ।
'ऊर्द्धः' उपलनक्रियायोगात् । 'प्रातः' अस्यात् अग्निहोत्रिणां गृहेषु
योऽवतिष्ठते, 'सुमनाः' च शोभनमनाः । 'समिद्धस्य' च यस्य
'रुग्न्त' रोचिष्णुर्वर्णः 'अदर्शि' दृश्यते । 'पाजः' च बलं यस्य
'अप्रमितम्', यश्च प्रभावतो 'महान्' । 'तममः' च सर्वं मिदं
'निरमोचि' निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एव मन्य-
धिकारादच शब्दसारूप्यात् "रुग्न्त"—"इति" एतत् "वर्णनाम"—
इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो † देवा
अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदचः कल्याणदानः । त्वष्टा
सुदचो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
चः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रैभिरर्वाङ्कि-
त्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं
भवति । स्तृणन्ति बहिरानुषगित्यपि निगमो भवति ।

* "अबोधि होता यजथाय देवानूर्द्धो अग्निः सुमनाः प्रातरस्यात् । समिद्धस्य
वर्णदर्शि पाजो महान् देवसमसो निरमोचि ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, ११, १ ।
† "रेशयदारिणो"—इति रु, इतिप्रकाशकः ।

तुर्वणिस्तूर्खवनिः । स तुर्वणिमंहाँ अरेणुपौस्य इत्यपि
निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वन-
यन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥
५ (१४) ॥

“रिशादसः^(१२)”—इति *, अनवगतम् । “रेशयदासिनः†”—इत्य-
वगमः । “अस्ति हि वः०—० नव्यसे” † । मनेर्वैवखतस्येय
मार्षम् । सतो वृहती । वैश्वदेवे सुक्ते । हे ‘रिशादसः’ “रेशय-
दासिनः” ! †, ‘देवासः’ देवाः ! यो हि रेशयति हिंसावान् भवति, तस्मै
त आयुधान्यस्यन्ति । “रेशयदारिणः”—इति केचिदधीयते निर्व-
चनम् ; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं
‘सजात्यं’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आप्यम्’
आप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूय मित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रवीमि ;—
‘प्रवोचत’ यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत । ‘सुविनाय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुचाय’ सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, ‘नव्यसे’
नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—‘मनु’ चिप्र मित्यर्थः ।
एव मच शब्दसाहचर्यादर्थोपपत्तेश्च “रिशादसः = रेशयदासिनः॥,
रेशय दारिणो वा”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४२८ इ० १ पं० ।

† अस्ति हि वः०—० नव्यस्यार्थम् । प्रयुः पूर्वस्मै सुविनायं वोचत मनु सुभाय
नव्यसे ॥—इति ऋ० सं० १, १२२, ५ ।

‡, §, ॥ “रेशयदासिनः”—इति ऋ० इ० ।

“सुदत्तः^(५४)”—इति *, अनवगतम् । ‘सुदानः’—इत्यवगमः ।
 “ता नो रासन्— विदधातु रायः” † । वसिष्ठस्यार्षम् । इन्द्र-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवव्रत्ते द्विपदा एताः ब्रह्मणे ।
 ‘ताः’ देव्यः, ‘नः’ अस्मभ्यं ‘रासन्’ ‘वसुनि’ ददत्वित्यर्थः । किंल-
 क्षणाः देव्यः ? ‘रातिषाचः’ हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किञ्च ;
 आभिमुख्येन स्थित्वा ‘रोदसी’ इन्द्रस्य पत्नी ‘शृणोतु’, ‘वरुणानी’
 च । किञ्च ; ‘वरुचीभिः’ वरयितव्याभिः सहितः ‘सुभरणः’ स्वाश्र-
 यणो ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’, ‘सुदत्तः’ “कल्याणदानः”
 ‘विदधातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धन मित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘रायः’-
 सम्बन्धात् “सुदत्तः = कल्याणदानः”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्तः^(५५)”—इति †, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्यवगमः ।
 “कल्याणविद्यः”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तातृषुर्देवत्रा—
 • पितृभिर्घर्मसङ्गिः” ‡ । शङ्खस्य यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री ।
 पितृयज्ञे स्त्रिष्टुक्कथाञ्चैषा । ‘ये’ ‘तातृषुः’ स्त्रीर्णवन्तः, ‘देवत्रा’
 देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः, ‘हेचाविदः’ स्तुतिविदः,
 ‘सोमतष्टासः’ सोमकर्त्तारः, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः सोमकर्त्तारः ॥ । यः

* १भा० ४३९ प्र० १० पं० ।

† “ता नो रासन् रातिषाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु । वरुचीभिः
 सुभरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्तो वि दधातु रायः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १०, १ ।

‡ १भा० ४३९ प्र० ११ पं० ।

§ “ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना सोमविदः सोमतष्टासो अर्कैः । चाग्ने वाहि
 सुविद्वेषेभिरुवाङ् सत्यैः कृष्यैः पितृभिर्घर्मसङ्गिः ॥”—इति ऋ० सं० ७, १, १८, ४ ।

॥ मन्त्रैः सोमपथमप्रकारस्य ताण्डे महाप्राज्ञवे द्वितीयतृतीययोर्देव्यः ।

एवंब्रह्मणः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'अग्ने !' 'सुविद्वेभिः'
 "कव्याण्विद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिसुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुण-
 युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्कञ्चतेः 'कव्यैः' पितृ-
 देवतैः 'धर्मसङ्गैः' यज्ञसादिभिः इविर्भिक्षुभिः सुपयाहि । अथ वा
 सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साक मायाहीति । एवं पितृ-
 विशेषणत्वेनैव* योज्य मेतदपि पदद्वयम् ॥ एव मच ब्रह्मसाह्यात्
 'सुविद्व'—ब्रह्मः "कव्याण्विद्य"—वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक्"†—इति †, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यव-
 नमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घा ये अग्नि ०
 —० युवा सखा"‡ । त्रिगोकस्यार्थम् । इहतीषहस्ते इहा-
 श्रीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्य मग्निम् 'आ' आभिमुख्य-
 नाश्रयिताः 'इन्धते' अज्वानः, य एव यज्ञेषु 'वर्हिः' 'आनुषक्'
 "अनुषक्तं" 'सृष्टानि' ; तेषां मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
 समानस्थानो याज्ञे कर्मणि भवति ; नेतरेषां मयज्वनाम् । वर्हिः-
 सम्बन्धाद् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—
 इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः"§—इति §, अनवगतम् । "तूर्णवनिः"—इत्यर्थवच-
 नम् । तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः ।

* "पितृविशेषत्वेनैव"—इति च ।

† १भा० ४१८ व० १० पं० ।

‡ आ घा ये अग्नि मिन्धते सृष्टानि वर्हिः आनुषक् । तेषां मिन्धो युवा सखा ॥

— इति च० वं० १, २, ४१, १ ।

§ १भा० ४४० पं० ४पं० ।

“स तुर्वणिर्मुहं०—०दामनि” * । इन्द्रस्य सव्यत्वं मापन्नस्येय-
मार्षम् । जगती । ऐन्द्री । वैषुवतेऽहनि निष्केवस्ये ब्रह्मे ब्रह्मते ।
स इन्द्रः ‘तूर्वणिः’ तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्रोतारं तूर्णं सभजते ।
‘महान्’ प्रभावतः । ‘अरेणुपौंस्ये’ अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति,
तत्र न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपौंस्य मित्युच्यते । “पौंस्यम्”
—इति बलनामसु पठितम् †, तस्मिन् ‘अरेणुपौंस्ये’ बले अन्त-
रिक्षे, सङ्ग्रामे वा ‡ । ‘गिरेः भृष्टिः’ गिरिशृङ्ग मिव उच्छ्रितः
भ्राजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
‘येन’ वज्रेण ‘शुष्णं’ शोषयितारम्, ‘असुरं’ मेघम्, ‘मायिनं’
प्रज्ञावन्तम् ‘आयसः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’ प्राप्ते
‘दुभ्रः’ दुर्द्धरः शत्रूणाम् ‘आभृषुः’ उपर्युपरि आत्मनो भवत
मिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दाम्नीव न्यरमयत्, सुवभ्रादित्यर्थः ॥
एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “तूर्वणिः = तूर्णवनिः”—इत्युप-
पद्यते ॥

“गिर्वणसे(५८)”—इति ॥, अनवगतम् । “गीर्वननीयः”—इत्यव-
गमः । “गीर्मिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थवचनम् ।

* “स तुर्वणिर्मुहं० अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः । येन शुष्णं
मायिनं मायसे मदे दुभ्र आभृषु रामयन्नि दामनि ॥” इति ऋ० सं० १, ४, ११, २ ।

† १भा० ११५ पृ० १ख० ८ख० (१४) “पौंस्यानि” ।

‡ १भा० ११० पृ० १ख० १० ख० (४०) “पौंस्ये” ।

§ “येन बलेण हि जित्यं शुष्णं”—इति ऋ ।

॥ १भा० ४४० पृ० ०पं० “गिर्वणाः” ।

“आमासु पक्कं —० गिर्विणसे वृहत्” * । नृमेधसः प्रिय-
मेधसो वा इय मार्षम् । वृहती । ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’
अपक्वासु गोषु चीरं ‘पक्कम्’ ‘ऐरयः’ त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा
सती पक्कं दुहे इति ह विज्ञायते । तदिदं मामायां सत्यां गवि
श्रुतं पय इति । किञ्च ; “आ सूर्यं रोहयो दिवि” ‘आ रोहयः’
‘सूर्यं’ ‘दिवि’ द्युलोके इत्यर्थः । एव मिन्द्र सुक्ता स्तोत्रनाह,—
अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय ‘धर्मं न’ धर्मं मिव सुतत्रं सुष्टु
सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत’ स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः ।
‘सुवृक्तिभिः’ शोभनाभिः स्तुतिभिः ‘जुष्टुं’ प्रियं ‘गिर्विणसे’ इन्द्राय
स्तुतिस्तम्बो । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—‘वृहत्’ † ; तद्धि
प्रिय मिन्द्रस्य । एव मत्र “गिर्विणः = देवः” उच्यते, शब्दसारूप्या-
दित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृष्वन्निमा-
नि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मका † देवगणास्ते § रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च
कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तः † प्रतिवचनम् । अम्यक्
सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृशिमन्

* “आमासु पक्कं मौरय वा सूर्यं रोहयो दिवि । धर्मं न सामन्तपता सुवृक्ति-
भिर्जुष्टुं गिर्विणसे वृहत् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ७ ।

† तत्र साम सामवेदे आरण्यगानपथ्ये १, १, १, ११ ।

‡ “माध्यमिका” ङ, च ।

§ “देवगणा ये” ङ, च ।

धायि तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि त मपस्यया-
विदत् । उ॒स्रः पि॒तेव॑ जा॒र॒यायि॑ य॒ज्ञैः । उ॒स्र इ॒व गो॑पिता-
जा॒यि य॒ज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

“असृर्त्ते सृर्त्ते^(५९)”—इति *, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः”, “सुसमीरिते”—इत्यवगमः । “त आर्यजन्तु ०—
० कृण्वन्निमानि”† । विश्वकर्मणो भौवनस्येय मार्षम् । वैश्वकर्मणोर्भा
जुहेतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने ; तत्र विनियोगः । ‘असृर्त्ताः’
असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः ; “योऽयं वायुः पवत एष प्राणः”—इति
ह्युक्तम् †, तेन समन्तात् ईरिताः “असुसमीरिताः” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्ते ? “माध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे च
मरुदादयः । ते वातेन समीर्यन्ते ; वात एव हि तान् वहति ।
क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः ? इति,—‘सृर्त्ते’ “सुसमीरिते”
विच्छिन्ने विस्तीर्णे इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरिक्षलोके ‘निषत्ते’
निषत्ते इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति ? इति,—‘ये भूतानि
समकृण्वन् समस्तानि कृतवन्तः ‘इमानि’ । तेषां किम् ? इति,—
‘त आ यजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्देशः प्रति-
वचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हे यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४५० ।

† त आर्यजन्तु इविष्णुं समस्ता कृष्यं पूर्वे अरितारो न भूमना । असृर्त्ते सृर्त्ते
—० निमानि ॥”—ए० सं० ८, २, १०, ४ ।

‡ “तस्मादाहुर्वायुः प्राणः”—इत्यादि रे० ब्रा० २, २, १ ।

पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण; — तदेतत्
 भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं
 प्रतिवचनम्”—इति । त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-
 कारेण निर्वचनं मुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि
 च कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
 सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति । ‘आ यजन्त’ ‘द्रवि-
 णम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वं मुदकम्, ‘समस्मि’ सर्व-
 स्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्तं माह;—‘षष्ठयः पूर्वे’ विश्वसृजः, ‘जरितारः न’
 ‘भूमना’ भूमना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण; तैर्हि सर्वा भूतयामः
 पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ‘असृत्ते’-
 ‘सृत्ते’—इत्येतयोः “असुसमीरिताः”—“सुसमीरिते”—इत्येते शब्द-
 समाधी उपपद्येते ॥

“अम्यक्(१०)”—इति*, अनवगतम् । “अमाक्ता इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमाधी । ‘षष्टिः’ अभिधेया; तां हि
 सङ्ग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेघा प्रत्यञ्चिता चिप्ता मा मेघा
 प्रत्यञ्चितेति । अथ वा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकालं
 शत्रून् प्रति भवतीति अम्यगित्युच्यते । “अम्यक् सा०—० दधति
 प्रयांसि” † । अगस्त्यस्यार्घम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । कन्दोमेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ पृ० १पं० ।

† “अम्यक् सा तद्दन्द्र षष्टिरुत्ते सनेभ्याभं सवते जुनन्ति । षष्टिश्चिदि
 सातुषे श्चक्षुषानापी न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, ९ ।

ऽहनि मरुत्वतीये वस्त्रे शस्यते । 'अम्यक् सा ते' यदैवंलक्षणा रेषणां शक्तिः आभिमुख्येन मेघ मञ्चिता त्वया चित्रा भवत्यात्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविवृत्यैव हे इन्द्र ! 'अस्मै' अस्मदर्थं 'मनेमि' चिरन्तनम् 'अम्बं' बज्रदक मिह पातयितव्य मिति खान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति । किञ्च ; सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावकैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे 'शुशुक्लान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आस्ते । किञ्च ; 'आपो न द्वीपम्' यथा ता द्वैष्या आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति ; एव मेतानि मेघानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् वष्टेः तानि मञ्ज-यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्य धारयन्ति ॥ एव मचाञ्चतेर्ग-त्यर्थस्य (भू० प०) 'अम्यक्'—इत्येतद् वृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“यादृग्मिन्(११)”—इति *, अनवगतम् । “यादृग्ने”—इत्यवगमः । “ज्यायांस मस्य०—० सो अरं करत्”† । अवत्सारस्येय मार्षम् । जगती । आग्नेयी । “तम्प्रव्रथा”—इत्येतस्मिन् सूक्ते ‡ । उपह्वये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते । 'ज्यायांसं' महत्तरम् । 'अस्य' 'यतुनस्य' (कर्मणि षष्ठ्यौ वा ?) यतनश्रौतस्य भगवतः सूर्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः स्वर्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, त

* १भा० ४४१ ३० ८५० ।

† ज्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरन्ति यासु नाम वे । यादृग्मिन् धात्वि न मपुस्ययाविदुष उ स्वर्यं वदन्ते सो अरं करत् ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १४, १ ।

‡ ऋ० सं० ५ सं० १ सं० ११ सू० ।

§ नास्तेतत् क-पुस्तके ।

वृषिसारम्, सुवन् 'चरति' प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने ! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृग्निन्' "यादृग्ने" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः । किञ्च ; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतीः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्याप्त मात्मनोऽभिप्रेत मर्थं करोति ॥ एव मत्र शब्दमारूपाद् 'यादृग्निन्'—इत्यस्य "यादृग्ने"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जारयायि^(१२)"—इति *, अनवगतम् । "अजायि"—इत्यव-
गमः । "सास्माकेभि ०—० जारयायि यज्ञैः" † । भरद्वाजस्यार्षम् ।
अग्नेयौ । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्माकेभिः"
—इति छान्दस मालम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः
स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते । 'एतरौ न' अतिथिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे
'आ' आभिसुख्येनावस्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधने
वा 'द्रुन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
'अनारवा' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उस्रः पिता इव' साण्ड
इव "गोपिता" गवां पिता "जारयायि" "अजायि" । यथा साण्डः
पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विहित्यमाणः अनेकधा

* १भा० ४४१ प्र० १०पं० ।

† "सास्माकेभिरुन्ती न शूषैरुग्निः एवे दम् वा जातवेदाः । द्रुन्नो वन्वन्क्रत्वा-
नारवाः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥"—इति ऋ० सं० ४, ५, १४, ४ ।

जायतेऽग्निः ॥ एव मत्र 'जारजायि'—इत्यस्य "अजायि"—
इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासौ अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत
वाजाः ॥ प्रास्थुर्वी जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमने-
नेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रं
मित्येतदनर्थकं मुपवन्ध माददीत । अद्भोदिन्द्र प्रस्थि-
तोमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । अद्भोन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्नाम
पचतिन्नीमीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा
मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च साक्षं
द्विवचनं स्याद्यच्च ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति ।
पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति
शुचं सरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि
निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो
वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जडञ्ज-
तीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो । जडभतीरिवे-
त्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो
वा । अस्मभ्य मप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।

* नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† "मृदती"—इति ख-ग-ङ-च-पुस्तकानां पाठो ह्यतिव्यक्तविषयः परं सखि च
अक्षरं चिन्तायां "मृदती जडभतीरिव" इत्यपि निगमान्तरम् (ख० ख० ४, ३, ९, ९) ।

शाश्वदानः शाशाश्वमानः । प्र स्वां मति मतिरुच्छाश्व-
दान् इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

“अगिया(१२)” — इति *, अनवगतम् । “अग्रगमनेन” अगियाः ।
अग्र मेव अगियाः, अनर्थक एवाग्रशब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपात्तः—
“अपि वाय मित्येतदनर्थक सुपबन्ध माददीत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण ।
“अयं वो यज्ञ ०—० अगियोत वाजाः” † । वामदेवस्वार्थम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे
शस्यते । हे ‘स्रभवः!’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’ अह मकार्थम् ।
त मागत्य ‘मनुष्यत्’ मनुष्यवत्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः,
‘आदधिध्वे’ धारयध्वे । एतद् ‘वः’ प्रब्रवीमि । किञ्च ; “प्रवोऽच्छा
जुजुषाणासा अस्युः” प्रस्थितानि चान्येतानि हवीषि, तानि यूयं
“जोषयमासाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना ‘अगिया’ ‘अभूत’
“अभवत” । ‘उत वाजाः’ अपि च हे वाजाः! यूयं मध्येव मेव
भवत ॥ एवम् “अग्रगामिनः अग्रसम्पादिनां वा अग्र मेव वा =
अगिया” ; तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

“चनः(१४)—इति †, अन्ननाम” “पचता(१५)—इति, “पचतिः

* १भा० ४४९ पृ० १पं० ।

† “अयं वो यज्ञ आर्भवेऽकारि च मा मनुष्यप्रदिवो दधिध्वे । प्रवोऽच्छा जुजु-
षासा अक्षुरभूत् विश्वे चप्रियोत वाजाः ॥” — इति ऋ० सं० २, ७, १, २ ।

१भा० ४४९ पृ० ७पं० ।

नामोभूतः”—इति भाष्यकारो ब्रवीति । “अद्भौदिन्द् ०—
 ० यजमानस्य कामाः” * । इय मग्नियुतस्य वाग्मिद्युपस्य वार्षम् ।
 चिष्टुप् । ऐन्द्रौ । ‘अद्भि’ भक्तय । हे ‘इन्द्र !’ ‘प्रस्थिता’ ‘प्रस्थितानि,’
 ‘इमा’ ‘इमानि’ ‘हवींषि’, ‘चनः’ अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम्
 ‘दधिष्व’ प्रक्षिप जठरे । ‘पचता’ पक्वानि इमानि हवींषि, अत एव
 ब्रवीमि दधिष्वेति । ‘उत सोमम्’ अपि च सोमं दधिष्व । ‘प्रयस्वन्तः’
 अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं ‘त्वा’ त्वां ‘प्रति ह्यर्यामसि’
 प्रतिह्यर्यामः, कामयामहे । “मत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः”—
 इत्यभिप्रायेण । ‘हवींषि’—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘पचता’—इत्येतदन्न-
 विषयं ब्रह्मवचनमुपपद्यते ॥ “पचतिर्नामोभूतः”—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीय सुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति;—“तं
 मेदस्तः प्रति पचताग्रभौष्टाम्”—इति । ‘तं’ पशुं ‘मेदस्तः’ यतस्तस्य
 मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन ‘प्रत्यग्रभौष्टाम्’ इन्द्राग्नौ
 ‘पचता’ पक्व मित्यर्थः ॥ एव मेतदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदसश्च” वपासहयोगिनः “पशोः” पशुवदानस्य
 चाभिधायकमेतत्; “सात्त्वं” सत्त्वविषयं “दिवचनं स्यात्” । सन्ति
 ह्येवंपाणि द्विवचान्यपि तद्यथा;—“दैव्या होतारा भिषजा” † ॥

किं कारणमुच्यते “दिवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति ? अतः ;
 —यस्माद् “यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्” एव, निःसन्देहमेव

* “अद्भौदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चने दधिष्व पचतासो सोमम् । प्रयस्वन्तः
 प्रति ह्यर्यामसि त्वा मत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, २ ।

† “दैव्या होतारो, प्रयाजदेवो । अयं चाग्निरसौ च मध्यमे वायुः ॥”—इति
 तत्रैव महीधरः । य० वा० सं० ११, १८ ।

“तद् भवति ;—‘पुरोला’ अग्ने पचतः—इति यथा” । “पुरोला अग्ने—० यविष्य” † । त्रिष्वाभित्रस्यार्घम् । गायत्री । अग्नेयी । आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि खिष्टकद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्व इत्यर्थः ।

‘तुभ्यं’ तदर्थम् । भगवन् ‘अग्नेः’ । ‘व’-‘घ’—इति अनर्थकी । न

तं पक्वः, किन्नर्हि? ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्व’ सेवस्व हे ‘यविष्य’ युवतम् ! अथ वा मिश्रयितम् ! ॥ एव मच्च ‘परिष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पचतः’—इत्येकवचनमेव सिध्यति ॥

“शुरूधः(११)”—इति †, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—इति अभिधेयवचनम् । “शुरूचं संरन्धन्ति”—इति निर्वचनम् । “शुरूधः”—इति न्याय्यम् । “ऋतस्य हि शुरूधः”—इति ‡ दैवते शेषः ॥ ॥

“अग्निः(१२)”—इति ¶ अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्यवगमः; न यस्य मात्राणां मानं मस्ति, सोऽग्नि इत्युच्यते ।

* निबन्धमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव “पुरोला”—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिशाख्यानुसारेण तु “पुरोला”—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठस्तु “पुरोला”—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र ।

† “पुरोला अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्य ॥”—इति ऋ० सं० २, १, २१, १ ।

‡ १भा० ४४१ प्र० १०१० ।

§ ऋ० सं० २, १, १०, २ ।

॥ ‘दैवते’ इत उभरस्मिन्नेव क्राप्ते (१०, ४, ४) ‘शेषः’ इच्च पठितादन्यो ऋगंशः ।

¶ १भा० ४४२ प्र० ११० ।

‘अभिमितो वा’ अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अभिनः ।
‘महाङ् इन्द्रो—कर्त्तृभिर्भूत्’* । भरद्वाजस्यार्धम् । चिष्टुप् ।
प्रेम्नी । दशराजस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रस्य
प्रहोऽनयैव गृह्यते । ‘महान्’ प्रभावतः, ‘नृवत्’ मनुष्यवत्,
‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः; यथा
हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्य मापूरयति, वए
मिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । ‘उत द्विर्बर्हाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः
मध्यमेत्तमयोः परिवृद्धः ‘अभिनः’ च अभितमात्रः, अथ वा
अनभिहिंसितः केनचित् । केन पुनरभिनः? इति, उच्यते,—
‘सहेभिः’ बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा
इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः । ‘अस्मद्’ अस्मदनुग्रहाय
अस्मद्दर्शनाय ‘वावृधे’ वर्द्धते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्षार्थम् ‘उरुः’
महान् परिमाणतः, ‘पृथुश्च’ विस्तीर्णा, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
दानायाभिप्रेताना मर्थानां ‘सुकृतः’ स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः
ऋत्विग्भिः ‘भृत्’ भूयादित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘अभिन’-शब्देन “अमित-
मात्रः” अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“जज्जतीः (१८)” — इति †, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
“आपः” — इति प्रतीयन्ते । “आ रुक्मैरायुधा—० त्मना दिवः” ‡ ।

* “महाङ् इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विर्बर्हा अभिनः सहेभिः । अस्मद्वाग् वा-
वृधे वीर्यायोरुः पृथु सुकृतः कर्त्तृभिर्भूत् ॥” — इति ऋ० सं० ४, ९, ७, १ ।

† १भा० ४०२ ४० ८५० ।

‡ “आ रुक्मैरायुधा नरु ऋष्या ऋत्वीरुश्चत । अन्वेनां अर्चयिष्यते मरुतो
जज्जतीरिव भागुरर्णु त्मना दिवः ॥” — इति ऋ० सं० ४, २, ८, ९ ।

श्यावाश्वस्यार्षम् । मारुती । पङ्क्तिः । 'आ' आभिमुख्येन 'शत्रून्' ज्ञातयितव्यान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः' विद्यतानि, एताश्च 'कृष्टीः' शक्तीः 'असृसत' असृजन्त हे 'नरः' मरुतः ! किञ्च ; 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकाद् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु । मेघेभ्यो हृद्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु । कथम् ? इति,—'जञ्जतीः इव' "शब्दकारिणः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'शब्दः' प्रभूता इत्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दानुकरणात् "आपः = जञ्जतीः" —इत्युपपद्यते ॥

"अप्रतिष्कृतः^(१६)"—इति *, अनवगतम् । "अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमाधी । "स नो वृषन्—
० अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः" † । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । पृथ्याभिन्नवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे । हे 'वृषन्' इन्द्र ! वर्षितः ! यः त्वम् अनुगृहीता 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्वं शृणु यत् कुरुष्व । 'अमुं चरुम्' अमु मन्तरिचचरणशीलं मेघम् । हे 'सचा दावन्' सततदान ! 'अपावृधि' अपावृणु, उदकदानार्थं मस्मभ्यम् । 'अप्रतिष्कृतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा "अप्रतिस्खलितः" सङ्ग्रामेषु ॥ एव मत्र 'अप्रतिष्कृत'-शब्दः "अप्रतिष्कृत"-वाची अथ वा "अप्रतिस्खलित"-वाची, तथार्थाविरोधः ॥

* १भा० ४४२ पृ० १९ पं० ।

† "स नो वृषन्मुं चरुं सचादावृषणं इति । अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः ॥"—इति ऋ० सं० १, १, १४, १ ।

“शाश्वदानः(००)”—इति * , अनवगतम् । “शाश्वद्यमानः”—
इत्यवगमः । “अभि सिधो०—० मतिरुच्छाशदानः”† । हिरण्यसू-
पस्यार्षम् । गोसव-विवधयोर्निष्कैवस्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’
अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान् वज्रः
शत्रून् प्रति ‘सिधः’ साधयिता शत्रूणाम् । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन
‘वृषभेण’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा ‘अभेत्’ ।
किञ्च ; ‘समसृजत् वज्रेण वृत्र मिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्राति-
रत् खां मतिं’ “न दातव्य सुदक मेषाम्”—इत्येतां मतिं खां
‘प्रातिरत्’ प्राजहादित्यर्थः । ‘शाश्वदानः’ पुनः पुनः “शाश्वद्यमानः”
इन्द्रेण ॥ एव मत्र “शाश्वदानः = शाश्वद्यमानः”—इत्युपपद्यते, शब्द-
सारूप्यादर्याविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृष्टः सर्पणादिद् मपीतरत्सृष्ट मेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैलुं वा । सूप्रकारस्र मूतय इत्यपि निगमो भवति ।
करस्रौ बाह्व कर्मणां प्रस्रातारौ सुशिप्र मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४२ प्र० १० पं० ।

† “अभि सिधो० अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेण पुरोऽभेत् । सं वज्रेणा-
सृजत् वृत्र मिन्द्रः प्र खां मतिं मतिरुच्छाशदानः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

तम् । वाजे सुशिग्रु गोमतीत्यपि निगमो भवति शिग्रु
 हनु नासिके वा हनुर्हन्तेनासिका नसतेः । वि घ्यस्व
 शिग्रु वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चिचेण चिकिते रंसु भासे-
 त्यपि निगमो भवति । द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः
 परिवृल्हो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विबर्हा
 अग्निः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ।
 अक्रो न बभ्रिः समिथे महीना मित्यपि निगमो
 भवत्युराण उरु कुर्वाणः † । दूत ईयसे प्रदिव उराण
 इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ‡ ॥

“सृप्र^(०१)” — इति १, अनवगतम् । ‘सर्पः’ — इत्यवगमः । “सर्प-
 णात्” — इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् सृप्रम्”, “एत-
 स्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा”; तदपि हि सर्पति ।
 “सृप्रकरल्ल मृतये” — इति ॥ निगमः । “बृबर्दकथं हवामहे” —
 इति व्याख्यातः शेषः ॥ । “करल्लौ बाह्व, कर्मणां प्रन्नातारौ” निर्व-
 र्णयितारावित्यर्थः ** ॥

* “परिवृल्हो” च ।

† “उरुर्बपूर्णाः” क ।

‡ नाच खण्डसमाप्तिः रु-च-पुस्तकयोः ।

§ १भा० ४४४ प्र० १पं० ।

॥ अ० सं० ९, १, १, ५ ।

॥ पु० १४६ प्र० १पं० । तत्रैव “**” टीपन्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

** १भा १८० ०) द्रष्टव्यम् ।

“सुशिप्रः^(०९)”—इति *, अनवगतम् । तत् पुनः “इतेन” एव
 सप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवैतदपि † ; “शिप्रे = हनू, नासिके
 वा”, ते यस्य शस्त्रे, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—
 इति ‡ निगमो “विज्ञा संखित्वम्”—इति व्याख्यातः § । नास्मिन्
 मन्त्रे नामिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग मस्तीति,
 अतः “शिप्रे हनू नासिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतस्मिन् मन्त्रद-
 दाहरणं ब्रवीति;—“वि यस्व शिप्रे”—इति । “मादयस्व ०—
 ० प्रति नो जुषस्व” ॥ । कुत्सस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । जगती । दक्ष-
 रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । ‘मादयस्व’ हर्षयस्व
 ‘स्वम्’ आत्मानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अश्वैः, ‘ये’ ‘ते’ तव स्वभृताः,
 तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—‘विष्यस्व’ विमुञ्चस्व
 ‘शिप्रे’ सप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय ;
 एवं मादयस्वात्मान मिति । ‘विष्टजस्व धेने’ आधस्त्ये दंष्ट्रे वा,
 ‘जिह्वोपजिह्विके वा’—इत्येके ; तयोर्हि अन्नं धीयते । किञ्च ;
 ‘आ त्वा वहन्तु हरयः’ दृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान्
 प्रति । हे ‘सुशिप्र !’ ‘उश्रन्’ कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि
 अस्मत्प्रत्तानि । स्तुतिभिरस्माभिराशेवितः ‘प्रति जुषस्व नः’ प्रति

* १भा० ४४४ प्र० ५पं० ।

† पु० ११० प्र० ११पं० ।

‡ ऋ० सं० ९, ९, ९, ९ ।

§ पु० १११ प्र० ६पं० ; तत्रैव “*” डीप्पत्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

॥ “मादयस्व हरिभिर्घे तं इन्द्र वि यस्व शिप्रे वि ष्टजस्व धेने । आ त्वा
 सुशिप्र हरयो वहन्तु हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, ११, ४ ।

वं देवस्य नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मय मादनसम्बन्धात्, हविः-
सम्प्रदानसम्बन्धाच्च “द्विप्रे = हनू नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“द्विप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति *, एतद्
व्याख्यातम्,—“द्विप्रे = हनू नासिके वा”—इति † ॥

“हनुः, हन्तेः (अदा०प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

“रंसु^(०१)”—इति §, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यवगमः ।
“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्ते अर्धं०—०मुहुरा युवा
भूत्” ॥ । सोमाज्जतेर्भागवस्त्वार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ पनन्त’ आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत ।
‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अर्धं’ महान्तम् अग्निम्, ‘वनदः’
वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं ‘वर्णं’ वरं दृष्टवन्ति अस्म-
दर्थम्, तेभ्यः ‘उग्निभ्यः’ मेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थनां ‘न
अमिमौत’ न हिनस्ति । किन्तर्हि? यथाप्रार्थित मेव समर्द्धयती-
त्यर्थः । किञ्च; ‘सः’ अग्निः ‘चित्त्रेण’ चायनोयेन भासा युक्तः ‘रंसु’
रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा ‘चित्त्रिते’ । किञ्च-
क्षणे ‘यः’ अग्निः? इति,—‘जुजुर्वान्’ पुनः पुनः जरावान् अपि

* १भा० ४०४ ४० १४ पं० ।

† प० ११०४० १५० ।

‡ हं० का० ०, ४, ४ ।

§ १भा० ४४४ ४० १०पं० ।

॥ “आयन्ते अर्धं वनदः पनन्ताग्निभ्यो नामिमौतु वरं०म् । स चित्त्रेण चित्त्रि-
ते रंसु भासा जुजुर्वानो वा मुहुरा युवा भूत् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १४, ५ ।

भृत्वा, 'मुञ्जरा युवा भृत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुञ्जर्मुञ्जः युवैव भवति ॥ एव मच्च शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विवर्षाः^(१४)”—इति *, अनवगतम् । ‘द्विपरिवृढः’—इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना । “उत्त द्विवर्षाः”—इति † निगमः । “मृचाः इन्द्रः”—इति व्याख्यातः शेषः ‡ ॥

“अक्रः^(१५)”—इति †, अनवगतम् । ‘आक्रमणः’—इति न्याय्यम् । “आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो न बभ्रिः ०—० यङ्को अग्निः” ॥ । विश्वामित्रस्वार्थम् । चिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अक्रो न’ अक्र इव, प्राकार इव । ‘बभ्रिः’ भर्त्ता, धारयिता । क? ‘समिधे’ सङ्ग्रामे । कस्य? ‘महीनां’ महतीनां शत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणे योऽग्निः । किञ्च; ‘दिदृचे यः’ दृश्यते यः । ‘सूनवे’ सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकाल मेव । ‘भास्वजौकः’ प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्योज्वलित इत्यर्थः । किञ्च; सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता । ‘उच्छ्रिया उज्जानान’ उच्छ्रिया आञ्जतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः

* १भा० ४४४ पृ० १२ पं० ।

† अ० सं० ४, ९, ७, १ ।

‡ पु० १००५० १पं०, तत्रैव “*” डीप्यन्त्या पाठश्च ।

§ १भा० ४४५ पृ० १पं० ।

॥ अक्रो न बभ्रिः समिधे महीनां दिदृचे यः सूनवे भास्वजौकः । उच्छ्रिया उज्जानानां उच्छ्रिया आञ्जतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः ॥— इति अ० सं० १, ८, १५. १ ।

देवताहृत्प्रिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथ वा गाव एव वेत्तियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मेणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति । यस्य 'अपां गर्भः', यस्य 'नृतमः' मनुष्यतमः, यस्य 'यङ्गः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामाम्नाकं करोत्विति ॥ एव मत्र ऋत्विषाहृत्प्यादर्थाविरोधाच्च "अक्रः = प्रकारः"—इत्युपपद्यते ; असौ हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "उरु कुर्वाणः"—इत्यव-
गमः । "वेरध्वरस्य दूत्यानि ०—० दिव आरोधनानि" † ।
वामदेवस्थार्धम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नग्ने ! 'वेः' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च ; 'उभे
अन्ना' उभावप्यन्तौ 'रोदसौ' रोदस्योः 'विद्वान्' अग्निं विजानीषे ।
किञ्च ; समस्त मयेतज्जगत् 'चिकित्वान्' अग्निः ; न ते विज्ञान-
प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति ; विजानीषे सर्वाणि देवतास्था-
नानि । 'प्रदिवः' एव अग्निं 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् ।
यतोऽस्मामिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे,
स त्वम् 'उराणः' अल्प मपि ऊतं हविः देवताहृत्प्रिसमर्थं बद्ध कुर्वाणः ।
'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि'

* भा० ४४५ पृ० ५ पं० ।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ना रोदसौ सचिकित्वान् । दूत ईयसे
प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥"—इति ऋ० सं० १, ५, ०, १ ।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि * प्रति वह एतानि हवींषीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मत्र शब्दमारूपादर्थापपत्तेषु 'उराणः'—इत्यस्य "उह
कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥१॥

स्तिया आपो भवन्ति^१ स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां
वृषभ स्तियाना मित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिया-
पालन^२ उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप
आरुपित् जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं
गृणातेः जरूथं हन्यसि राये पुरन्धि मित्यपि निगमो
भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ।
स्कन्धाः सीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उप
पृक् पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय
मपीतर स्कन्ध^३ एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उप-
पर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेद्दानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्तियाः(००)”—इति?, अनवगतम् । ‘स्त्यायजाः’—इति न्यायम् ।

* “दुरोहणं रोहति, सर्गा वै लोको दुरोहणम्”—इत्यादि, “बाह्व्य दुरोहणं
रोहति”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ४. २. ५-६ ।

† “स्तिपा सर्पा पालन” क, ख, ग । “स्तिपलासां पालन” क ।

‡ “भवतीद् मपीतरत् स्कन्ध” क, ख, ग ।

§ १भा०, ४४५ ४० १० पं० “स्तिपानाम्” ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “ख्यायनात्” संहननात् इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवानां मवयवानीं संहनने हेतुभूता भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “वृषासि दिवो०—०मधुपेयो वराय”० । ग्रंथोर्वाहस्यत्येय मार्षम् । ऐन्ही । हे इन्द्र ! ‘वृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’, ‘वृषिव्याः’ च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता । ‘स्तियानां’ संहननीयानाम् अपाम् ; अथ वा संहतानां मात्मनैव हिमप्रभावेन । यावत् किञ्चित् सेवकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षिते ‘ते’ तुभ्यम् । एष ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषभ’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पापाय संकृतः, ‘स्वादू रसः’ स्वादुरसमंयुक्तः ‘मधुपेयः’ मधुरपेयः, ‘वराय’ तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘स्तिया’-शब्देन ‘संहन्त्यः, संहता वा आपः’ उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् “स्त्वै शब्दसङ्घातयोः (भू० प०)”—इत्यस्य ॥

“स्तियाः^(०८)”—इति †, अनवगतम् । “स्तियापालनः”—इत्यवगमः । ‘कूपः’ अभिधेयः ; स हि “उपस्थितान्” पाद्वन् “पालयति” । “यं त्वा पूर्वं०—०यदिदं ते अस्मे” ‡ । वाध्यमस्य सुमित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘हे अग्ने !’ ‘यं त्वां’ वध्यमः

* “वृषासि दिवो वृषभः वृषिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् । इत्येते इन्दुवृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

† १भा० ४४५ पृ० १५ पं० ।

‡ ‘यं त्वा पूर्वं’ मीळितो वध्यमः समीधे अग्ने च इदं जुषस । स मे स्तिया एत भवा मन्त्रा दाचं रक्षस्य यदिदं ते अस्मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १६, ४ ।

‘इदितः’ अपि सर्वैर्महर्षिभिः, ‘पूर्वं’ ‘समीधे’ समेधितवान्, उपचीर्ष-
वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् ।
‘सः’ त्व मिध्यमानः अस्माभिः ‘इदं’ इति; ‘जुषस्व’ संखेवस्व । किञ्च ;
य एव मस्माभिः ईक्ष्यसे त्वम्, ‘सः’ ‘नः’ ‘स्तिपाः’ क्रूप इव ‘तनूपाः’
भव; क्रूपो हि दृष्णयार्त्तान् पातुन् पात्युदकसम्प्रदानेन । किञ्च ;
‘दानम्’ दानम् ‘रक्षस्व’ । कतमत् ? ‘यदिदं ते’ ‘अस्मै’ अस्मासु
वर्तते इत्यर्थः ॥ एव मचाविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च “स्तिपाः = क्रूपः”—
इत्युपपद्यते ॥

“जवाह् (०८१)” — इति *, अनवगतम् । “जवमानरोहि” — इत्येव
माद्याः शब्दसमाधयः । “त मिन् त्वं इव समना ० — ० आहपितुं
जवाह्” † । वामदेवस्यार्थम् । “वैश्वानराय मीळञ्जवे मजोषाः” —
इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡ । ‘तम्’ एव हे यजमान ! त्वम्
‘अभ्यग्नाः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम् । ‘समना’ समानयैव, तदनुरूप-
यैव स्तुत्या ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यग्नाः ? ‘क्रवा पुनती’ स्वात्म-
पवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्चक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः त
मभ्यग्नाः ? ‘ससस्य पृन्ने’ स्वपनस्य † युलोकस्य ‘पृन्नेः’ प्राष्टवर्षस्य ॥
‘अधि’ उपरि; स्वपन्तौव ॥ हि युलोको निश्चलत्वात् । ‘सर्मन्’

* १ भा० ४४१ प्र० १ सं० ।

† “त मिन् त्वं इव समना समान मभिक्रत्वा पुनती धीतिरग्नाः । सुसस्य
सर्मन् अधि चादृष्टमेरपं रूप आहपितुं जवाह ॥” — ऋ० सं० २. ५. १, १ ।

‡ ऋ० सं० ४ म० १ ख० ५ सू० । वसुत रवा ऋक् न तु वैश्वानरीये; अपि त्वाग्नेये,
तथा चानुक्रम्यते “भद्राः सुमिषो वाञ्छस आग्नेयं हि जगत्यादौति” (ऋ० सं० १० म०
६ ख० १ सू० सा० भा०) ।

§ “जयनस्य” क । ॥ “प्राप्तवर्षस्य” क । ॥ “स्वपितौव” च ।

परणार्थम् । कथं नाम सौर्षेण प्रकाशेन जनासुरेद्युगित्यनेनाभिप्रायेण ।
 'वार' दौप्रिमत् । 'अग्ने' पूर्वमगादौ 'रुपः आरुपितम्' 'रिपः'—इति
 विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'जवार'
 मण्डलं यस्य । तं त्व मभ्यध्याः । इह वा आदित्य आसीत्, त
 माभ्यां परित्यक्तोपरिष्ठात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विश्वायते ॥
 एव मच्च "जवार = आदित्यमण्डलम्" उच्यते ; तद्धि अवमानं
 गच्छन् नभसो मध्य आरोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः ; अवमान
 मेव हि तत्रतत्रोदेति । "जरमाणरोहि" वा स्यात् ; तद्धि जर-
 माणं* सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं
 रसानारोहति ॥

"जरुथम्^(८०)"—इति *, अनवगतम् । "गरुथम्"—इत्यव-
 गमः । "गृह्णातेः (क्र्या०प०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वा मग्ने
 समिधा नो ०—० सदा नः" † । वसिष्ठस्यार्षम् । आग्नेयी । चिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् 'अग्ने !' 'वसिष्ठः' 'त्वां'
 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरुथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति ;
 "हन्ति, वेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । 'यच्चि' यजति ।
 'राथे' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' बल्लवर्मतमं धनसम्बन्धादा बल्ल-
 दादृतम मिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एव मित्र्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४९ प्र० ५.पं० ।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरुथं हन्त्यसि राथे पुरन्धिम् । पृथुशीवा
 जातवेदे जरुथं ययं पात स्त्रिभिः सदा नः ॥"—इति ऋ० सं० ५, १, ११, १ ।

‡ १भा० १५० १४ अ० (१०८), (११०) ।

मपि यजाम हव । स त्वं 'पुरनीया' वञ्चयत ! 'जातवेदः'
अस्माभिरिज्यमानो 'जरख' जुषस्वैतद्भुविः अस्मात्प्रतप्तम् । किञ्च ;
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्वैव पूजनार्थं वञ्चवचनम् । 'स्वस्ति-
भिः' स्वस्वयनैः, आग्नीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा' नित्य मेवेत्यर्थः ।
एव मच जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अरुथम् =
स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम्^(१)"—इति *, अनवगतम् । "वञ्चनाम्"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "कूलशातनः"—इति शब्दसमाधिः । "अहन् वृचं०
—० उपपृक् पृथिव्याः" † । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । हिरण्यस्तप-
स्यार्धम् । अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते । 'अहन्' इतवान्, हन्ति वा
इन्द्रः 'वृचं' मेघम् । 'वृचतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो
वा वृचतरो यः त मपि हन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति,—'व्यंसम्'
विष्कन्नमन्धिवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति,—'वज्रेण महता'
प्रहारेण । किञ्च ; 'स्कन्धांसि इव' वृचशाखा इव, 'कुलिशेन'
'कूलशातनेन वज्रेण' 'विवृक्णा' विवृक्णानि । स एवम् 'अहिः'
अगमनो मेघः, क्षिद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्जनः", सम्प-
र्कस्य कर्त्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'अयते'
अगमयत् । अवस्थानमात्र मेव स्वप्नाऽभिमतः ॥ एव मच वधसम्ब-
न्धात् "कुलिशः = वज्रः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४४१ ४० २पं० "कुलिशः" ।

† अहन् वृचं वृचतरं व्यंसु मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसोऽपि० —
० पृथिव्याः ॥—इति ऋ० सं० १, २, २१, ५ ।

‡ "उपपृक् उपपर्जनः, सम्पर्ककर्त्ता" क ।

“तुञ्जे^(५१)”—इति * . अनवगतम् । “तुञ्जतेः” दानार्थत्वेति
निर्वचनम् । ‘तुञ्जनम्’—इति स्थात् ॥ २ (१७) ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न
विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा
इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्बर्हणा
परिवर्हणा । बृहच्छ्वा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि
निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जेतुञ्जे०—० सुष्टुतिम्” † । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री ।
गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंभिनः आवापे विनियुक्ता ।
‘तुञ्जेतुञ्जे’ ‘दानेदाने’ ‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया
‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतु
मिति । किं तेषाम् ? ‘न विन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि ‘तैर्विन्दामि’ “सुष्टुतिं”
“समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा
एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र स्तोमसम्बन्धात्
‘तुञ्जे’-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

“बर्हणा^(५२)”—इति † अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपसर्गा-
ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ॥ ।

* १भा० ४४६ प्र० ११ पं० “तुञ्जः” ।

† ऋ० सं० १, १, १४, ९ ।

‡ १भा० २७० १० ख० (८) “तुञ्जति” ।

§ १भा० ४४६ प्र० १४ पं० ।

॥ ‘बर्हणा’, ‘परिवर्हणा’ इति चात्र सर्वत्रैवान्यस्यकारणानि क-पुस्तके ।

“अर्षा दिवे दृष्टते—रथो हि सः”* । सव्यत्वात् मापञ्जसास्त्रे-
न्द्रस्यार्षम् । जगतौ । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे ‘रथः, हि, सः’—इति
पदानि । हे स्रोतः ! ‘अर्ष’ प्रोच्चारय इन्द्राय ‘दिवे’ द्योतनवत्ते
‘दृष्टते’ च महते, ‘शुभ्यं’ धनसंयुक्तम्, बलवृत्तिसंयुक्तं वा वचः ।
किञ्चनणायेन्द्राय अर्ष? इति,—‘स्वच्छत्रम् यस्य’ स्व मेव चक्रं धनं
बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीय माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च; यस्य ‘धृषतः’ धर्षयतः; शत्रून् ‘धृषत्’ एव † धृष्टं ‘मनः’ भवति,
तदर्थं मर्षेति । किञ्च; येनेन्द्रेण ‘दृष्ट्वाः’ दृष्ट्वाघोषः, ‘असुरः’
मेघो वा । ‘वर्षणा’ परिवृद्ध्या परिवृद्धेन वधेन परिहिंसया
वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तेनैव तावदशौ हरी रथे युक्तौ त
मसुरं प्राप्तुतः । अथेन्द्रेण शीघ्रास्तत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘वषभः’
वर्षिता ‘कृतः’ । अथ च तावद् ‘रथो हि सः’ रथो हि शीघ्रः स मेघः ।
तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः ‡ प्रहारैर्जर्जरौकृत्य वर्षिता
कृतो मेघः ४, त मभ्यर्ष ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्भवाच्च
“वर्षणा = परिवर्षणा”—इत्युपपद्यते ॥ ३ (१८) ॥

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्धनि सोमं सुनेति
भवति द्युमाँ अह । अपाप शक्रस्ततनुष्टि ॥ मूहति

* “अर्षा दिवे दृष्टते शुभ्यं १ वचः स्वच्छत्रं यस्य धृषतो धृषकनः ।
दृष्ट्वाः चतुरो दृष्ट्वाः कृतः पुरो हरिभ्यां वषभो रथो हि सः ॥”—इति अ०
सं० १, ४, १०, २ ।

† ‘धृषन्नेव’ च ।

‡ ‘हरिप्रप्तेः’ क ।

§ “वर्षितातो मेघः” क ।

॥ “शक्रस्ततनुष्टि” च ।

तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ अंस इत्यहर्नाम
 अस्यन्तेऽस्मिन्वसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नह मिति
 वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्राचिरप्यूध उच्यते स यो-
 ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति इ*
 द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्तिनिषुं धर्मसन्ता-
 नादपेत मलङ्करिष्णु मयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयि-
 तारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ।
 न्याविध्यदिलोबिशस्य हृल्हा † वि शृङ्गिणं मभिनच्छुष्ण
 मिन्द्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्य हृढानि ‡ व्यभिन-
 च्छृङ्गिणं शुष्ण मिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टिः” — इति १. अनवगतम् । “तितनिषुः” — अयं
 स्थात् । “यो अस्मै घुमं — कवासखः” ॥ । प्राजापत्यस्य संव-
 रणस्वार्थम् । ऐन्द्रो । जगतो । ‘यः’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घुमे’ “अहनि”,
 ‘उत वा’ “अपि वा” ‘यः’ ‘ऊधनि’ “रात्रौ” ‘सोमं’ ‘सुनोति’
 अभिषुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य
 किम्? इति,—स एव निश्चयेन ‘द्युमान्’ “द्योतनवान्” ‘भवति’ । अथ
 पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वस्य पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्”
 अनुष्ठिताद् “अपेतम्” त मलं कर्मभरित्येवंवादिनम् “अलङ्क-

* “भवत्यह” क, च ।

† “हृल्हा” क, च; संदिताया मध्येव मेव ।

‡ हृढानि” क, च, ग ।

§ १भा० ४४० पृ० १पं० “ततनुष्टिम्” ।

॥ अ० पं० ४, १, २, २ ।

रिण्यम्” “अयञ्जानम्” अयजनशीलम्, आत्ममखनपरं वा ; विष-
योपभोगपरतया खवित्तं “तितनिषुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्ताञ्चि
तनितु मिच्छति, तम् ; अग्रइधानम् धर्म * । ‘शक्रः’ शक्रः इन्द्रः,
“अप ऊहति—अप ऊहति”†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यग्यास
आदगाथं कृतः ; पुनपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡ । ‘तनूशुभ्रम्’
“शरीरशोभयितारम्” ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि
‘कवासखः’ कपूयमखो भवति §, त मय्यपोहति । ‘मघवा’ धनस्वामी
इन्द्रः ; अवश्यभावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ के चिन्तु ‘कवासख’-
शब्दं ‘तनूशुभ्र’-विशेषण मेव वर्णयन्ति ॥ । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भूत्वा साधुमन्यर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्वसाधुमन्यर्कादत्यन्त-
मष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एव मच्च ‘ततनुष्टि’-शब्देन ‘विषयोपभोग-
प्रधानः’ उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

“घंसः—इति अहर्नाम” ¶, “यस्यन्नेऽस्मिन् रमाः” सूर्येण ।
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो
ऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” । “उपोन्नद्धम्—इति वा” ; तद्धि विज्ञा-

* ‘ततं धर्मसक्तं नुदति, वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः”—इति
तथैव सा० भा०

† “आपो व अपोहति” क ।

‡ “अपरोऽपशब्दः पूरुषार्थः”—इति सा० भा० । पर मेतन्निबन्धविषयम् ; अथ
हि “अपोहत्यपोहति”—इति दर्शनात् ।

§ कपूयशब्दार्थेण पुरस्तात् (११९ ड०) इत्यर्थः । “कवासखः, कुत्सितपुत्र-सहा-
यः”—इति सा० भा० ।

॥ “तनूशुभ्र-विशेषणमेव वर्णयन्ति” च ।

¶ १भा० ५४३०, ५०३० १च० ६च० (१) ।

यते केन विषदुपस्त्रिय गोवदरे नड्ड मिति । “स्त्रेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिरप्युध उच्यते” ; सापि ह्यवस्थायामेधधिवनस्यतिस्त्रेहकान् दधाति * ॥

“इलौविशस्य^(१)”—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । “इलाविलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः ; स हि इलाहेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि मरुद्वा शेते, तस्यैव वा विलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलौविशः । “न्याविध्यदिलौविशस्य०—० मवधोः पृतन्युम्” ‡ । हिरण्यसूपस्यार्षम् । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप । गोमववि-वधयोर्निष्केवस्ये शस्यतः § । ‘न्याविध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्, ‘इलौविशस्य’ “इलाविलशयस्य” मेघस्य ‘दृञ्हा’ “दृठानि”, दर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्यानानि । न च केवल मेतावदेव, किन्तर्हि ? ‘विष्टङ्गिणम् अभिनत्’ गृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः, ‘शुष्णां बलवन्तं मेघम्, ‘इन्द्रः’ एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभृतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्द्धर्धः । हे ‘मघवन् !’ ‘यावत्तरः’ यावदल मेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । ‘यावत्’ च तत्र व्ययनसमर्थम् ‘ओजः’ बल मस्ति, या ते शक्तिः, तथैवं ‘वज्रेण’ ‘शत्रुं’ श्रातयितव्यम् ‘अवधोः’ जहीत्यर्थः । ‘पृत-

* १भा० ४१४०, ४०४० १५० ०५० (१०) ।

† १भा० ४४०४० ०५० “इलौविशः” ।

‡ “न्याविध्य०—० मिवधोः । यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण यत् अवधोः पृतन्युम् ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १, १ ।

§ “शानि मारैगमादरैगारैग् दुर्दोष आहवत् । सन्यासदुप आहपित मनादु-धास आसता ॥ आहवासतो निराविध्यदभ्यादेवं क आसतः । न्याहवत् न निरादेवो न्याविध्यदेन मायुम् ॥”—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।

स्युम्' वृत्तना मिच्छन्तम् ॥ एव मन् "इत्थीवित्रः = मेघः" इत्याह-
 ष्यादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१९) ॥

अस्मा इद्दु प्र भर्रा तूतुजानो वृत्राय वज्र मीशानः
 कियेधाः । गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेष्यन्नर्षीस्यपां
 चरथ्यै ॥ अस्मै प्रहर तूर्ष त्वरमाणो वृत्राय वज्र मीशानः
 कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा
 गोरिव पर्वणि विरद मेघस्येष्यन्नर्षीस्यपां* चरणाय
 धूमिर्भ्रास्यतेः । धूमिरस्यपिक्कन्नर्षीना मित्यपि निगमो
 भवति । विष्यते विप्राप्तः† । पारन्तो अस्य विष्यितस्य
 पर्यन्तित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

“कियेधाः(२१)”—इति †, अनवगतम् । “कियद्धाः”, “क्रम-
 माणधा वा”—इत्यवगमः । कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति
 कियद्धा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥
 “अस्मा इद्दु प्र भर्रा ०—० चरथ्यै” § । नोधा नाम गौतमः,
 तस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-
 युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, ‘कियेधाः’ ‘कियद्धाः’ कियदप्युदक
 मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । ‘अस्मै’ त्वं ‘तूतुजानः’

* “मेघस्येष्यन्नर्षीस्यपां” क, च, म ।
 † “विष्यतः” क । “विष्यातः” ख, म ।
 ‡ १भा० ४४० प्र० १९पं० ।
 § १० सं० १, ४, १९, १ ।

“वरमाणः”, ‘वज्रं’ ‘प्रभर’ । ‘ईशानः’ इत्यरो यस्मात् त्व मन्माकं तस्मादेव मुच्यते । किञ्च ; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार समूहस्यास्य मेघस्य ‘गोर्न पर्व’ गोरिव पर्वणि ‘विरद’ विदारय ; यथा गोविकर्मा गोः पर्वणि ‘विरदेत्’ विच्छिन्त्यात् । एवं त्व मप्येतं मेघ मव-
चवशो ‘विरद’ विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—‘तिरश्चा’ वज्रेण तिर्यक् गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—‘इच्छन् अर्णांसि’ उदकानीच्छन् । ‘चरधौ’ “चरणाय” ‘अपाम्’, प्रजाभ्यो दातुम् । एव मस्माद् द्विशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद ॥ एव मत्र “कियेधा = मेघः” शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“कियेधाः = इन्द्रः”—इत्येव मेके मन्यन्ते* ; म हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाणे मेतद् बल मिति, तदपि धारयति ; क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं मति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्र मिति ॥

“भूमिः^(८०)”—इति †, अनवगतम् । ‘भ्रमणम्’—इत्यवगमः । “भ्राम्यतेः”—इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’—अभिधेयः ॥ “इमा मग्ने० —० सृष्टिं कृन्मन्त्यानाम्” ‡ । हिरण्यमृष्यार्घम् । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘इमां शरणिं’ मरणलक्षणं हिंसाम्, इमां संसृतिं वा ‘मीमृषः नः’ मार्जयस्व नाशयस्व नः ।

* “यदा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र ! एवभूतं क्वम्”—इति सा० भा० ।

† १भा० ४४० पृ० १० पं० ।

‡ “इमा मग्ने शरणिं मीमृषो न इम मन्थान् य मगाम इरात् । अपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृष्टिं कृन्मन्त्यानाम् ।”—इति ऋ० सं० १, १, २५, १ ।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; अमुष्मासोकादिमंलोकम् । अस्मासु एतां संसार-हिंमाम्, एतां वा संसारदृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं मार्जय त्वम्* । कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः' त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिष्या । 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः । 'भूमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च । 'सृष्टिकृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् । सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोक्षयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः । देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति ॥ एव मत्र "भूमिः = अग्निः" अर्थाविरोधात् (विशेष्यते†) ॥

"विष्पितः(८८)"—इति †, अनवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगमः । विस्तीर्ण इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे द्विवो ०—० विष्पितस्य पर्वन्"‡ । "यद्द्य सूर्यं ब्रवोऽनागाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरैतीति प्रतिजज्ञे शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थं बह्ववचनम् । अर्थमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एत माजवं जवीभवन्त्वस्माकं मार्जयस्व" ख ।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके ।

‡ १भा० ४४८ प्र० २५० ।

§ इमे द्विवो अग्निमिषा प्रथिव्यादिकृत्स्नसो अचूतसं वयसि । प्रजापे विद्म्यो माध मसि पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन् ॥—इति ख० सं० ४, ५, ९, १ ।

अथावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते । ब्रौमकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
 'इमे' मित्रावरुणार्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः
 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'विकित्वांमः' सुकृतदुष्कृतानि
 कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मा-
 नुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि;—
 'प्रभाजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि)
 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्यस्माकम्,
 ततोऽस्य 'विष्यितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं
 पर्वन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च
 "विष्यितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीप मद्भुतं पुरु वारं पुरु त्भना । त्वष्टा पोषाय
 विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्त्वित्यस्मयुरस्मान्
 कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा
 रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्युञ्जतिः प्रसाधन
 कर्मा (आ व ऋञ्जसे ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि निगमो
 भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण
 इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वह् प्रप्तवह् । हरी इन्द्र
 प्रतद्वह् अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

* नास्तेतत् क-पुस्तके ।

† नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, दृष्टिगता अयत्हीतश्च; इतो तु मताकारेण
 "ऋजुर्वे गिरा"—इति निगम उच्यते यावद्यातश्च ।

“तुरीपम्(५८)”—इति *, अनवगतम् । “तूर्णापि”—इत्यव-
गमः । ‘उदकम्’-अभिधेयम् ; तद्धि तूर्णं माप्नोति । “तूर्णापि”
—० नाभानो अस्मयुः” † । दीर्घतमस्य आर्षम् । त्वाङ्गी । अनुष्टुप् ।
आप्ती-सूक्ते । ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम्, ‘अहुतं’ च
“महत्” इत्यर्थः । “अहुतः, बर्हिष्ठः”—इति महन्नामसु पठितम् ‡ ।
‘पुरुवारं’ च बङ्गदेशान्तरमाटणेत्युदकम् ; ‘पुरुत्माना’ बङ्गात्मना ।
यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘त्वष्टा’
‘विद्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन । ‘अस्मयुः’ ‘अस्मान् अनुष्टुप्’ “का-
मयमानः’ ‘राये पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः ; वर्षे हि सति
पशवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नाभानः’ —इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्,
‘नाभानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विद्यतु ॥ एव
मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति ? विद्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, “तुरीपम् =
उदकम्”—इत्युपपद्यते ॥

“रास्यिनः(६०)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘रापी’—इति वा
स्यात्, ‘रापी’—इति वा ; “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसनेशीलो वा यः, स ‘रापी’ । “उत्
त्या मे—० रास्यिनस्यायोः” ¶ । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्व-

* १भा० ४४८ प्र० ६पं० ।

† ऋ० सं० ९, ९, ११, ४ ।

‡ १भा० ९८९ प्र० २५० २५० (२२), (२४) ।

§ “अथातो मध्यस्थाना देवताः (दे० का० १०, १, १)”—इत्यधिकृत्य चास्मिन्
वाक्यात्तस्मात् (दे० का० १०, १, ८) ।

॥ १भा० ४४८ प्र० ६पं० ।

¶ “उत्त्या मे यशसा येतुनाये क्त्वा पान्नीश्रिजा ऊवर्धे । प्र वो नपात स्यां
ऊवर्धुं प्र मातरा रास्यिनस्यायोः ॥”—इति ऋ० सं० ९, १, १, ४ ।

देवे सुक्ते । 'उत त्वा' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यज्ञसा' इवि-
 लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनार्यै' उषसः काले प्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता'
 वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
 'श्रौश्रिजः' मेधाविनः ! अश्विजः ! 'ऊवध्वै' आङ्गयध्वं तावश्विनौ ।
 किञ्च ; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन्
 कर्मणि भागिनम् । किञ्च ; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनि-
 र्माद्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति । एतच्च वो ब्रवी-
 मि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्मिनस्य
 आयोः' रपणशीलस्य वा रमनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योद-
 कस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आयवः"—इति
 मनुष्यनाम* ॥ एव मत्र 'रास्मिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते,
 शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"अञ्जतिः" (११), "प्रमाधनकर्मा" † । "भाञ्जौकः"—इत्य-
 नेन ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाञ्जकारो निगमं नाधीते ॥

के चित्त्वत्र एतं शेष मधीयते । "दूतं वा०—० मृञ्जसे गिरा" § ।
 वामदेवस्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
 शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः । हे यजमान!

* १भा० १०६४० १८२४० २४० २ ४० (१७) ।

† १भा० ४४८४० १५ पं० ।

‡ पु० १५० ४० १० पं० ।

§ "दूतं वा विञ्जसेदसं द्यवाहृ ममस्यम् । यजिष्ठ अञ्जमे गिरा ॥"—इति ऋ०
 सं० १. ५, ८, १ । ऊ-च-पुस्तकयोस्तु 'आव' अञ्जसे (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति
 निगमां दृश्यते ।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'इव्यवाहम्' इविषी
 वाठारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्,
 'ऋञ्जये' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव मत्र "ऋञ्जतिः
 प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"ऋजुः (९१)" — "इत्यपि" *, "अस्य" एव ऋञ्जते: "भवति" ।
 "ऋजुनीती नो० — ० देवैः सजोषाः" † । गोतमस्यार्षम् । वैश्व-
 देवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य
 शस्त्रे । 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान्
 इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु' । 'मित्रः' च 'विद्वान्'
 नयतु । 'अर्थमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एव मत्र
 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

"प्रतदसु (९१)" — इति ‡, अनवगतम् । "प्राप्तवसु" — इत्यवगमः ।
 'अश्वौ' अभिधेयौ । "इह त्या सधमाद्या० — ० प्रतदसु अभि-
 स्वर" § । नारदस्येय मार्षम् । उष्णिक् । महाव्रते श्रौष्णिही
 ढचाश्रीतिः, तस्यां शस्यते । हे 'इन्द्र !' 'इह' कमणि 'त्या इरी'
 तावश्वौ 'प्रतदसु' "प्राप्तवसु" प्राप्तधनौ; तयोर्हि ऋजीषं धानाश्च
 धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ प्र० १८ पं० "ऋजुनीती" †

† "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्थमा देवैः सजोषाः ॥" —
 इति ऋ० सं० १, ९, १० १ ।

‡ १भा० ४४९ प्र० १ पं० ।

§ इह त्या सधमाद्या युक्तामः सोमपौतये । इरी इन्द्र प्रतदसु अभि स्वर ॥" —
 इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‘युजानः’ युक्ता रथे, ततः ‘सौमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’
अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एव मत्र “हरी”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदस्र
= प्राप्तवस्र” अश्वौ—इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनेता नो अध्वरं देवयज्या हिनेता ब्रह्म सनये
धनानाम् । ऋतस्य योगे वि ष्यध्व मूधः श्रुष्टीवरीर्भूतना-
स्मभ्य मापः ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत
ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे
शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति
वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्य मापः ।
(सुखवत्या भवतास्मभ्य मापः†) चोष्कूयमाण इन्द्र
भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् । एधमान-
द्विकुभयस्य‡ राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥
व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥ सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य
राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः । उप प्रागा-
त्सुमन्ने धायि मन्म । उपप्रैतु मां (स्वयं) यन्मे** मने-

* “शकृदटं” क, ख, ग ।

† “सुखवरी भूतनास्मभ्य” क, ख । “सुखवती —” ग ।

‡ न इत्यनेन पाठः क-ख-ग-पुनकेषु परं एतिसम्मतः ।

§ “द्विकुभयस्य” क, ख, ग ।

॥ “व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः” क, ख, ग ।

॥ नास्येतत् क-ख-ग-पुनकेषु ।

** “यन्मे” क, ख, ग ।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एष-
ण्यु ॥ ७ * ॥

“हिनोत(६३)” — इति †, अनवगतम् । “प्रहिणुत” — इत्यवगमः ।
“हिनोता नो० — ० भृतनाम्सभ्य मापः ‡ । कवषस्येय मार्षम् § ।
अपोनग्रीयाश्वत्तु शस्यते । “हे ऋत्विजः! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’
प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत । एतम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ “देवय-
ज्यायै” देवयजनार्थम् । किञ्च; प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ सुत्याख्यं यथाशास्त्र-
दृष्टक्रमेण । ‘मनये’ लभ्ये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च; ‘ऋतस्य’
“यज्ञस्य” ‘योगे’ मंयोगे यदेतत् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिष-
वणचर्म वर्तते, अथ वा योगमन्वन्धाच्छकटं योगः; तद्धि तत्र
युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
भाष्यकारो ॥ ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे—इति वा”; यदेतद् यज्ञ-
शकटस्थाधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् ‘वि व्यध्वम्’ विमुञ्चध्वम् ।
ग्रहचमसथाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
अधिषवणचर्मोऽधमः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने सथी भवति, यथेतरङ्गो-
रूधो दुह्यमानायां गवि । एव ऋत्विज उत्का अधुना ता एव सोम-
सन्निधौ अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे ‘आपः!’ एभिः ऋत्विग्भिः
उत्सिच्यमानाः ‘श्रुष्टीवरीः’ ‘सुखत्रयः’ ‘भूतव’ ‘भवत’ ‘अस्मभ्यम्’ ॥

* भाष्ये ऋत्विजसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

† १भा० ४४६ षट् ४पं० ।

‡ ऋ० सं० ७, ७, ९९, १ ।

§ ‘दास्याः पुषः कितवोऽप्राश्नणः’—इत्यादि रे० ब्रा० ९, २, १ ।

॥ ‘निदक्तकारो’—इति सायणीयः पाठः ।

एव मत्र 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनातेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते * ॥”

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

“शकटम्”, “शक्रदिनं भवति” । यदा अनञ्चान् यक्रः, शकृत् मुञ्चति, तेनेत मिति । “शनकैस्तकतीति वा” ; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” ; तद्धि शब्देन गच्छति ॥

“चोष्कूयमाणः १६५, “चोष्कूयते १६६” इति †, एते अनवगते । धातुरेवाय मप्रतीतः । एते स्वन्नन्तिङन्ते ; तदनयोः पूर्वं 'सबन्तम्', उत्तरं ङित्तम् । दानार्थे वर्तमानस्य “चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इति † निगम मुक्ता 'दददिन्द्र'—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥ ॥ व्युदमने वर्तमानसंज्ञरस्य 'चोष्कूयते विण इन्द्रा मनुष्यान्"—इति ‡ निगम मुक्ता 'चोष्कूयते'—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति निर्वचन माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दश्चर्कगीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि सर्वसेन इषुधीरसक्र ०—० दधि प्रवृद्धः” ॥ ।हरणरूपस्यार्थम् । ऐन्द्री ।

* व्याख्यान मेतन् समग्र मेव ऋगभाष्ये मायणने।ङ्गं स्वीकृतञ्च तत्रैव “एतस्या ऋषो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्”—इति ।

† १भा० ४४९ प्र० ८५० ।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २ ।

§ ऋ० सं० ४, ७, २२, १ ।

॥ “नि सर्वसेन इषुधीरसक्र समुद्यो गा चञ्जति यस्य वष्टि । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा प्रणिभुं रस्यदधि प्रवृद्धः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १, २ ।

त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यवधात् 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समयसेनः इन्द्रः । एवं तूणान् मंनन् वधा, गोधाङ्गुलित्रवान् भूत्वा "स मर्या गा अजति" इषुभिर्मेघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्यः' ईश्वरः इन्द्रः । कस्मै समजति ? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, क्षेत्रम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः ; यतः प्रत्यक्षत उत्तरोऽर्द्धर्षः । हे इन्द्र ! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वनतीयं" सस्य-सम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व । 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किन्तर्हि ? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहुदकदाना भव ॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते ॥

एव मत्र दानार्थः 'चोष्कूयतिः', "एधमान्द्विलुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृणुष्वे वीर०—० इन्द्रा मनुष्यान्” * । गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'शृणुष्वे वीरः' अश्रौष महं वीर भिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूणवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम् ; "अभ्यासे भृयांस मर्थ मन्यन्ते" इति हि वक्ष्यति । अथवा 'उग्रं वज्रं' प्रति उद्गूणवज्रम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम् । कथम्यनरश्रौषम् ? इति,—“अन्य

* 'शृणुष्वे वीर उग्रमघं दमायन्त्य मन्य मतिनेनौथमानः । एधमान्द्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विशु इन्द्रा मनुष्यान् ॥"— इति ऋ० सं० ४, ७, २२, २ ।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः । किम्पुनर्लक्षणं वीर मश्रीषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क्व पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य ; ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्याः ; इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरा "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च । किञ्च ; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ एव मत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदमनार्थः"—इति उपपद्यते ॥

"सुमत्" (१०) —इति *, अनवगतम् । "स्वयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्ने०—० चक्षमा सुबन्धुम्" † । दीर्घतमस आर्वम् । त्रिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमीयेन षोडशाङ्गतयो ह्यन्ते, तत्रयं विनियुक्ता । 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "स्वयम्" एव । 'यत्' यद्नेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् मङ्गल्यत्रिकल्पान् चकार, तत्तदह मेव ; अहं मनसा†)

१भा० ४४८ पृ० १३ पं० ।

† "उपप्रागात् सुमन्नेऽध्यायि मन्ने देवानां माशा उप वीतष्टः । अन्ते विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा सुबन्धुम् ॥"—इति ऋ० सं० ९, २, ८, ९ ।

‡ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके ।

धातवानित्यर्थः । किम्पुनस्तत्? 'मन्म' मननीय मर्थजातम् । किञ्च ;
 अय मपि 'वीतपृष्टः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवा-
 नाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चक्रम'
 कृतवन्तः । 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम् । त मेत सुपगच्छन्तम्
 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः ॥ एव मत्र
 शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विप-
 रिणाम उपपद्यते ॥

“आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः”—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थं माह; मन्त्रार्थं
 निर्ब्रुवता प्रकरण मप्युपेक्षितय मिति, एतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

“दिविष्टिषु (८)”—इति *, अनवगतम् । “दिव एषणेषु”—
 इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥७॥

स्थूरं राधः शूताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः
 समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो
 लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरु-
 गमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः कूर मित्यप्यस्य
 भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिव'
 जिन्वन्त्यग्रय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६. ४.

* १भा० ४४६ पृ० १५ पं० ।

† “मुपसर्गसुप्तो नामकरणो” क, ख, ग ।

“स्यूरं राधः ०—० तुर्वशेषकम्” ० । मेधातिथेराधम् ।
 बृहती । दान मनया प्रशस्यते । ‘स्यूरं’ स्थूलं महत्, ‘राधः’ धनम्,
 ‘शताशं’ बह्वश्वसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ राज्ञः, ‘लेषस्य’ महतः, ‘सुभ-
 गस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिषु’ क्रियामु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’
 मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च ; एतदेव स्थूल मित्येवं वयम्
 ‘अमन्नाहि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘दिविष्टि’-शब्देन ‘क्रिया’
 उच्यते ; ताभिर्हि द्युलोक मिष्यते गन्तुम् ॥

“स्यूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” ; समस्ता हि तत्र
 मात्रा आश्रिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गैव अणुशब्दो निरुच्यते,—“स्यवो-
 चांस मनु” यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वित्ययम् “उप-
 सर्गः” “लुपनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय्य मेतन्नाम स्यात्,
 सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः? इति,—“यथा सम्प्रति”
 —इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः ; साम्प्रतम्—इति हि
 न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतौत्येव मपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः ;
 एवमिहाप्यनुशब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुगमनाद्वा”
 कुरुङ्गः ; स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा † । “कुलगम-
 नाद्वा” ; शत्रुकुलानि हि स नित्य मेव याति विजेतुम् । “कुरुः
 हन्ततेः” ; स हि शत्रुन् हन्तति ‡ । “क्रूरम्”—“इति” एतत् “अपि”,

* स्यूरं ०— ० दिविष्टिषु । राज्ञस्य लेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेषकम् ॥”
 —इति ऋ० सं० ५. ७, २२, ४ ।

† “नखादस्या भ्रवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपचासानां
 राजानः”—इत्यादि रे० त्रा० ८, २, २ ।

‡ “कुरवः” १भा० २५० ४० २४० १८४० (१) ।

“अस्य” एव क्तन्तते: “भवति” * । “कुलं कुष्णाते: (क्र्या०प०)” ; तद्धि “विकुषितम्” इव “भवति”, विल्लीर्णत्वात् ॥

“दूतः(१९)” —इति †, अनवगतम् । “जूतः” —इति न्याय्यम् । “जवतेर्वा द्रवतेर्वा” —इति व्याख्यातम् ‡ ॥

“जिन्वतिः(१००)” §, “प्रीतिकर्मा” —इति अर्थवचनम्, अप्रती-
तार्थत्वात् । “सुमान भेतत्” —इत्यत्र उपगिष्टाद् व्याख्यास्यामो
द्वादशोऽध्याये ॥ ॥ ८ (२२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्ययस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महां अ-
मत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वज्यू-
चीषमः । स्तूयते वज्यूचा समोऽनर्शराति मनश्चोल-
दान मश्चीलं पापक मश्चिमद्विषमम् । अनर्शरातिं
वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृते-

* १भा० १८० प्र० १ख० १९ ख० (७) ।

† १भा० ४४९ प्र० १८ पं० ।

‡ पु० १४० पं० ; ५ प्र० १ पं० ।

§ १भा० ४५० प्र० ४ पं० ।

॥ दै० का० ७, ५, १ । क-पुस्तके “द्वादशाध्याये” —इति पाठो नास्ति ।

१ “मश्चिमद्विषमम्” क, ख, ग । “मश्चौम—” रोच्यते डौ० ।

ऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्हया
 नव्यं मर्कैः । अनर्वं मप्रतृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्र-
 जिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्व मिति वा वृहस्पतिं
 वर्हय* नव्यं मर्कैरर्हनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिपिह्वं
 सामि स्तुतेः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असु-
 समाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ १ (२६) ॥

“अमत्रः” — इति †, अनवगतम् । “अमात्रः” — इति शब्द-
 समाधिः । “महान् भवति” — इत्यर्थवचनम् : यो हि महान् भवति,
 न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते । “अभ्य-
 मितो वा” स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित् । “मर्हो अमत्रो
 वृजने० —० ह्यर्थश्च ममन्दत्” ‡ । विद्यामित्रस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्री । पृथ्वस्य चतुर्थपञ्चमयोरङ्गोर्माध्यन्दिने सवने अच्चावाकस्य
 शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम् ॥, तत्रेयं विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रभा-
 वतः । ‘अमत्रः’ च अपरिमाणमात्रः, ‘इन्द्रः’ ‘वृजने’ सङ्ग्रामे
 ‘विरप्सो’ विरावणशीलः, ‘उग्रम्’ उद्गूढम् अभ्युद्यतम्, ‘शवः’
 शत्रुबलम् ‘पत्यते’ पातयते । ‘धृष्णद्वोजः’ धर्षयित् यस्य ओजः,

* ‘वर्हया’ क, ख ग ।

† “विभृथ” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४५० पृ० १५० ।

§ ‘मर्हो अमत्रो वृजने विरपभ्योऽपं शवः पत्यते धृष्णद्वोजः । नाह विद्याच
 पृथिवी च नैजं यत् सोमामो ह्यर्थश्च ममन्दत् ॥’ — इति षट् सं० २, १, १८, ४ ।

॥ पृथ्वाभिभवषडहयोर्माध्यन्दिनसवनेऽच्चावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्ट्याहौ-
 मसूक्तस्य खाने चौषि सम्पातसूक्तानि, तत्रःपोतमावर्जं सेतत् प्रथमं सूक्तम् । सूचि-
 तश्च, — “इमा सूचिश्चानि त्वा” — इति चा० ७, ५ ।

बलम्, तत् 'पत्यते' । किञ्च; 'नाह विद्याय' 'नैम' व्याप्नोति 'पृथिवी',
नापि द्यौः, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ? 'यत्' यदा 'योमाहः'
योमाः 'इर्यश्चम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः ॥ एव मत्र
'भवः', 'पत्यते', 'वजने'—इत्यनेन समन्धात् "योमाहः = महान्"
—इत्युपपद्यते ॥

"अचीषमः(१०९)"—इति *, अनवगतम् । ईकारोऽचानवगतः ।
"अचा समः"—इत्यवगमः । "इह श्रुत इन्द्रो—० सुक्ते अमान्या"† ।
विमदस्वार्षम् । आक्षारपङ्क्तिः ‡ । ऐन्द्रौ । स पुनरेन्द्रो वा प्राजापत्यो
वा वासुक्रस्य वा वसुधतः । पृथ्व्यस्य चतुर्थेऽहनि निर्द्धीवस्ये ब्रह्मते ।
'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अच' 'सर्वे'
त्रिजेतुं स्तूयतेऽन्नाभिः 'वञ्ची' । किञ्चतणः ? 'अचीषमः' "अचा समः"
यावतैवार्येण युक्तोच्चार्यते अच स्तूत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भव-
त्यैश्वर्ययोगात् १ । किञ्च; 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि
कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यशः कुर्यात्, एवं य इन्द्रो 'यशः' 'आ चक्रे'
आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किञ्चतणं पुनर्यशः करोति ?
'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः । य एवज्जुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्मा-
भिरिह स्तूयते ॥ एव मत्र स्तुतिसमन्धात् शब्दसारूप्याच्च "अचीषमः
= अचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४५० ३० ९ पं० ।

† "इह श्रुत इन्द्रो अस्मि अच सर्वे वञ्चाचौ षमः । मित्रो न सो जनेषु यशः सुक्ते
अमान्या"—इति अ० सं० ७, ७, ९, ९ ।

‡ "पुरस्तादुवृहती" क ।

§ "अचीषमः । "यस्याय इन्द्र ते (सा० सं० आ० आ० १, १, १)"—इत्यादि-
कथा कृत्या समानगुण इत्यर्थः ।"—इति सा० भा० ।

“अनर्शरातिम्^(१०२)”—इति *, अनवगतम् । “अनर्शरातिम्”—इत्यवगतम् । विग्रहप्रसक्त्याञ्जीलशब्दस्यार्थं माह,—“अञ्जीलं पापकम्”—इति । न यस्याञ्जीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्द-
 साहचर्यप्रसक्तं माह,—“अञ्जीलम्—अश्रिमद् विषमम्” तस्याहूयो-
 पपन्नितोऽञ्जील मित्युच्यते † । “अनर्शरातिं—चोदयन्” ‡ ।
 “आयन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव § । नेमस्यार्थम् ॥ । ऐन्द्री ।
 सतोष्टहती । हे स्तोतः ! ‘अनर्शरातिम्’ अपापदानम् †, एनम्
 इन्द्रम् ‘वसुदां’ वसु-दातारम्, ‘उप’ उपगम्योपगम्य चेतसा ‘स्तुहि’ ।
 किङ्कारणम् ? यस्माद् ‘भद्राः’ भन्दनीयाः ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दत्तयः ।
 किञ्च ; ‘सः’ ‘अस्य’ ‘कामम्’ अभिप्रायं ‘विधतः’ दधतः, कामिनां
 कामान् ‘न रोषति’ न पीडयति । ‘मनः’ च ‘इन्द्रस्य’ आत्मनः ‘दानाय’
 ‘चोदयन्’ भवति, य एवं स्तुत्वा याचते ॥ एव मत्र शब्दसाहचर्या-
 र्थाविरोधाच्च “अनर्शरातिम् = अनर्शरातिदानम्”—इत्युपपद्यते ॥

“अनर्वा^(१०४)”—इति **, अनवगतम् । “अप्रत्यूतः”—इत्यवगतम् ।
 यः “अन्यस्मिन्” न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः ‘अनर्वा’—

* १भा० ४५० प्र० १२ पं० ।

† “कोशस्य स्त्रियः पाञ्चनिकोऽथः”—इति अम० को० १, ८, ८२ । “अश्रीरं
 चित् = अमङ्गल मपि”—इति सा० भा० (अ० सं० ४, ९, ९५, ९) ।

‡ “अनर्शरातिं वसुदा मुपे स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधते
 न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति अ० सं० १, ७, २, ४ ।

§ पु० १०१ षष्ठे सा अङ्गं द्रष्टव्या ।

॥ “चित्तस्यार्थम्” क ।

¶ “अनर्शरातिम् = अपापदानम्, अपापिहस्य दातारमित्यर्थः”—सा०भा० ।

** १भा० ४५० प्र० १० पं० ।

इत्युच्यते । “अनर्वाणं वृषभं—० नवमानस्य मर्त्ताः”^{१०} । अंगस्व-
 स्यार्षम् । बार्हस्पत्या । त्रिष्टुप् । हे स्रोतः ! ‘अनर्वाणं’ खेन महिषा
 युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन †, ‘वृषभं’ वर्षितारम्,
 ‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दनजिह्वम्” ; हर्षकरो हि तस्य जगानां खन-
 यित्नुघोषः ; “जिह्वा, घोषः”—इति हि वाङ्मामसु पठितम् ‡ । ‘बृह-
 स्यति’ ‘वर्द्धय’ । ‘नव्यं’ स्तुत्यम्, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः । किंलक्षणं बृहस्यतिम् ?
 इति,—‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणार्हाः ‘देवाः’, ‘सुरचः’ सुदौमित्रमन्त्राः,
 ‘यस्य’ शुकम् ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘शृण्वन्ति’ आदरेण, ‘मर्त्ताः’
 च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या
 स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य ; अथ वा ‘नवमानस्य’ †)
 प्रशामतः इत्यर्थः । अथ वाय मन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिक-
 पक्षेण,—‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरो हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः । ‘गाथानीः’
 स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स
 एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च ‘नवमानस्य’ स्तुवतो ‘देवा आशृण्वन्ति’,
 ‘मर्त्ताः’ च । “बृहस्यतिर्वै देवानां पुरोहितः”—इति ह विज्ञायते ॥
 तस्मादेव मण्युपपद्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् ‘अनर्वा—अप्रत्यू-
 तः”—इत्युपपद्यते ॥

* अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्यतिं वर्षेया नव्यं मर्कैः । गाथान्यः सुरचो
 यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः ॥—इति ऋ० सं० १, ५, १९, १ ।

† “अनर्वाणम् = अगन्तारं स्रोतुरधीन मित्यर्थः”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ०४ प्र० १ अ० ११ ख० (१९), (२०) ।

§ नास्येवः पाठः क-पुस्तके ।

॥ “नद्व्येतद्विषोक्तम्”—इत्याद्यैतरेयके ब्रह्मम् (८, ५, १) । तदुत्पत्तिविवरणं च
 तत्रैव तदग्निनेति ऋषे (१, १, ९) ।

“असामि (१०५)”—इति * , अनवगतम् । सामीति समाप्तं
 कुचते, तस्य प्रतिषेधः असामि ॥ “असाम्योजा०—० सृजत
 द्विषम्” † । कल्पस्यार्थम् । सतो वृद्धती । मारुती । हे ‘सुदानवः’
 “कल्याणदाताः” मरुतः ! यूयम् ‘असामि’ अपरिसमाप्तम् अनन्तम्,
 ‘ओजः’ “बलम्”, ‘श्रवः’ अभिरुद्रिरूपस्य बलम् ‘विभ्रथ’ धारयथ ।
 ‘असामिधूतयः’ असमाप्तगतयः । धवनं धूतिः; “धवति, धावति”—
 इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । एतत् कुरुध्वम् । य एषः ‘अविदेष्टा’
 सोढवेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! ‘परिमन्यवे’ प्रकृष्टक्रोधाय इषुम् इव
 ‘द्विषं’ सर्वलोकद्वेष्यतां ‘सृजत’ चिपत ॥ एव मत्र “असामि =
 असुसमाप्तम् §”—इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात् ॥ १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
 भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥
 मा चुक्रुधं त्वां ॥ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं
 गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिं मिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं
 क ईशानं न याचिष्यत् इति ॥ (गल्दा धमनयो
 भवन्ति गलन मासु धीयते**) । आ त्वा विशन्विन्द्व

* १भा० ४५१४० ५पं० ।

† असाम्योजो विभ्रथा सुदानवोऽसामिधूतयः श्रवः । अविद्विषे मरुतः परिसु-
 न्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥—इति ऋ० सं० १, २, १८, ५ ।

‡ १भा० २२८४० (०४), (०५) टी० ।

§ “असामि = असमाप्तम्” क ।

॥ “जा” क, च, न ।

¶ “याचिष्यतीति” क, च, न ।

** नेष पाठः क-च-न-पुल्लवेपु ।

आ गल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवत
आगलना * धमनीना मित्यचार्यः । (२४†)

“गल्दया(१०९)”— इति †, अनवगतम् । ‘गलितधानी स्यात्’ गलितं
हि तस्यां धीयते । “धमनिर्भवति”— इत्यभिधेयवचनम्, नाङ्गीत्यर्थः ।
“मा त्वा सोमस्य० —० न याचिषत्”‡ । मेधातिथेराधम् । ऐन्द्री ।
वृहती । महाव्रते वृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र! ‘मा चुक्रुधं
त्वा’ मा क्रोधयेयम् ‘अहं’ ‘सोमस्य’ ‘गल्दया’ “गालनेन” धमनेन,
पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकाल मपि ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्या
स्तुत्या च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति । ‘भूर्णिम्
न’ ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा
सिंहे वा; स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च गृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा गृगालादयो लाङ्गूलालनादिनोपचारेणोपसर्प-
माणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्प-
माणो मा चुक्रुधं भवन्त मिति । अथ मतम्,—यदि मम क्रोधाद्
विभेषि, मास्मान् याचेथा इति । “क ईशानं न याचिषत्” को हि
नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न “याचिष्यते”? न ह्ययाचतां
वृत्तिः सिध्यति ॥ एव मन्त्रेन्द्रस्य या ‘गलना’ धमनिः, यया सोम

* “भवतो गलना” क, ख, ग ।

† यच्चैव चतुर्विंशत्यसमाप्तिः क-च-पुलकयोः, खउप्रतीकपाठसम्मतम् ।

‡ १भा० ४५१ ४० १५ पं० ।

§ क० सं० ५, ७, १२, ५ ।

आगच्छते सा, तेनैव आगच्छनेन उपलक्ष्यमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते;
न ह्येव मर्घविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनिर्भवति”—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे वाच
धमनिलिङ्गं विशिष्टं मस्तौच्यते। विशिष्टलिङ्गं मन्यदुदाहरणं
ब्रवीति,—“आ त्वा विशन्विन्द्वः”—इति † । हे इन्द्र! ‘आ
विशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्द्रः’ सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वा
मिन्द्रः? ‘आगल्दा धमनीनाम्’ याः “आगल्दाः” धमनयः,
याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदं मुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः;
ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ॥ एव मिह ‘धमनी’-शब्दमह-
योगी ‘गल्दा’-शब्द इति कृत्वा “आगल्दा = धमनिः”—इति
उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तौत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’, ‘गल्दा’—इति ;
न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन्
मन्त्रे ‡ चद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-शब्देन
धमनिरेवोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव ज्ञापक
मित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति तृतीयान्तम्, ‘गल्दाः’—इति
प्रथमावङ्गवचनान्तम् । एतदनयोर्नानादिभक्तित्वम् ॥ (२४)

न पापासौ मनामहे नारायासो न जव्वहवः ॥ ।

* “गल्दा धमनयो भवन्ति”—इत्येव मद्दृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः ।

† सा० सं० ब० आ० २, १, १, ४; उ० आ० ८, १, १, १?

‡ १भा० २४ प्र० १२ख० (५४, टीकाया मध्येव मेव ।

§ पु० २४४ प्र० १२ पं० ।

॥ “जव्वहवः” क, ख, ग ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्य-
स्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मैतृषिरवोचद-
कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥
२ (२५) ॥

“जल्हवः(१००)”—इति * , अनवगतम् । “ज्वलनहीनाः”—इत्य-
वगमः । “न पापीमो० —० कृण्वामहे” † । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः,
तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । वृहती । तस्या मेव द्वाशीत्यां विनियुक्ता ।
‘न’ वयं ‘पापासः’ “पापाः” इत्येवं ‘मनामहे’ “मन्यामहे” ।
किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, मध्ययनम्, तपः,
दानकर्म’ च । अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति?
तच्च न । किङ्कारणम्? ‘न अरायासः’ न वयं मधनाः । अथापि
स्याद्भ्रनवत्त्वेऽपि मति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति?
तदपि न । किङ्कारणम्? ‘न जल्हवः’ न वयं “ज्वलनहीनाः”, किन्तर्हि?
आहिताग्नेयो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वं मस्मास्वस्ति ।
किञ्च; ‘यदिन्विन्द्रं’ यस्माद् वयम् इन्द्रं ‘वृषणं’ वर्षितारम्, एत-
स्मिन् यज्ञकर्मणि ‘सखायं’ सहभूतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्,
अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वकारं ‘कृण्वामहे’ ।
तस्मात् न वयं पापाः, नापि वयं मरायासः, नापि जल्हवः,—
इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापाना मधनाना मनाहिताग्नीनां

* १भा० ४५१ वृ० १८ पं० ।

† “न पापीमो मनामहे नारायासो न जल्हवः । यदिन्विन्द्रं वृषणं सखा
युते सखायं कृण्वामहे ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, २०, १ ।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मय “जलद्वः = ज्वलनहीनाः”
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“बकुरः (१०८)” — इति *, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्ववणो वा” — इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

युर्वं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुष्याय दत्ता ।
श्वभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥
(यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ †) वृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनास्त्राङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गलवदा ‡ लाङ्गलं
लगतेर्लाङ्गतेर्लम्बतेर्वाचं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीया-
वभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा § वोदकेन वार्यं
ईश्वरपुत्रो ॥ बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-
णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा । इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत व्रत्वा
पणीँरभि । इन्द्रो यः सर्वान् ¶ बेकनाटानहर्दृशः
सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभि-
भवति कर्मणा पणीँश्च ** वृणिजः ॥ ३ (२६) ॥

* १भा० ४५९ प्र० २५० ।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “लगते० — ” क ख, ग ।

§ “ज्योतिषो” क, ख, ग ।

॥ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख, ग ।

¶ “इन्द्रः सर्वान्” — इत्येव क, ख, ग ।

** “कर्मोष्ठापरिचय” क ।

“यवं वृकेणाश्विना०—०रायौय”० । कषीवत आर्षम् ।
 आश्विनी । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ब्रह्मते । ‘यवं’ यवादि
 धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन † । ‘वपन्ता’ ‘वपन्तौ’ युवाम् ‘अश्विना’
 हे “अश्विनौ !” तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे ‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-
 कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते ।
 ‘इषम्’ “अन्नम्” ‘दुहन्ता’ “दुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुषाय’
 “मनुष्याय” । ‘दस्यौ’ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां
 ह्ययादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कार-
 यन्तौ कुर्वाणो वा । ‘अभिदस्युम्’ दासयितार मनाकालं दुर्भिक्षं
 ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् ।
 केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—‘बकुरेण’ जलसमूहेन, ज्योतिःसमूहेन
 च ; मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, युस्थानो ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति ;
 ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ; युवां मेव ‘उरुज्योतिः
 चक्रथुः’ विस्तीर्णं मविकलं चतुः चक्रथुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”,
 ष्टञ्जाश्वाय; स हि युवाभ्या मन्धीभूतः चतुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः ॥
 एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहस्य ‘बकुर’-शब्देनाश्रिते, शब्दार्था-
 विरोधात् । “ज्योतिषा वेदकेन वा”—इति भाष्यपाठः † ॥

“त्रेकनाटान्(१०९)”—इति ॥, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो वा”,
 “द्विगुणदायिनो वा”, “द्विगुणकामिनो वा”—इति शब्दसमाधयः ।

* ऋ. सं० १, ८, १०, १ ।

† “वृकः” पु० ९९—१०५ पृ० । य० वा० सं० ११, ७१ ।

‡ “हे अश्विनौ ! तत्कृतमहानुग्रहे” क ।

§ एवञ्च क-च-पुस्तकयोः पाठ एव सम्यगिति भावः ।

॥ १भा० ४५९ पृ० ७पं० ।

“इन्द्रो विश्वान्—० असृतम्” * । प्रागाथः कलिर्नाम, तद्यार्थम् ।
 ऐन्द्रो । इहती । महाव्रते वार्हस्पत्यां तृषाशीत्यां त्रिनियुक्ता ।
 ‘इन्द्रः’ ‘विश्वान्’ ‘सर्वान्’ ‘वेकनाटान्’ ‘कुसोदिनः’ वृद्धिजीवनान्,
 ‘अहर्दृशः’ यैरिहैव जन्मनि सूर्या इष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः । अथ वा
 “ये इमानि” एव “अहानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः, नास्ति-
 कतया ; “न” पारलौकिकेष्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि
 फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति ; तानभिभवति † ।
 ‘कत्वा’ खेन “कर्मणा” । ‘उत पणौन्’ अपि पणौन् । “पणिवर्णिग्
 भवति” ; न हि विगुह्येन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म
 करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि †) भवति, ‘कत्
 उ महीः’ क ता मह्यः सेनाः ? ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘अष्टयाः’ अनाधर्षि-
 तपूर्वाः परैः, ‘तविषीः’ यास्य मह्यः । ‘कत् उ वृत्रघ्नः’ क च वृत्रघ्नः
 इन्द्रः ? यस्य ‘असृतम्’ अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एव मत्र
 “वेकनाटाः = कुसोदिनः”, अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ‡ ॥ ३ (२६) ॥

* “इन्द्रो विश्वान् वेकनाटां अहर्दृशं उत कत्वा पणौन्” इति । कद्रू महीरष्टं एव
 अस्य तविषीः कद्रू वृत्रघ्नो असृतम् ॥—इति ऋ० सं० १, ४, ४९, ५ । इहार्ह-
 थोः पाठव्यतिक्रमश्च दृश्यते ।

† अत एव कुसोदजीविनां मनो निम्दा स्मर्यते,—“प्रेष्यान् वार्धुं विकार्यैव
 विप्रान् शुद्रवदाचरेत्”—इति ८, १०१ ।

‡ नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

§ “वेकनाटान्,—अनेन कुसोदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुपिका उपयुक्तो । कथं
 तदुच्यते ? वे—इत्यपधंशो द्विशब्दार्थः । एकं कार्षापणं सृष्टिकाय प्रयच्छन् द्वौ महं
 हातश्च मित्यभिनयनं दर्शयन्ति, ततो विप्रश्चैकशब्देन च माठयन्तीति वेकनाटाः,
 तान् ।”—इति सा० भा० ।

जीवान्ना अभि धेतनादित्यासः पुरा इयात् । कर्ह
 स्थ इवनश्रुतः ॥ जीवतो नाऽभिधावतादित्याः पुरा
 इननात् क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल माप-
 न्नाना मेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते
 माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति
 जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानं ह्वरण मित्यर्ष्यस्य
 भवति । कृण्वन्नं ह्वरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त
 मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात् ।
 सप्त मर्यादाः कवयश्चकुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन्नह-
 खान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भूणहत्यां
 सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्मणः ‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके
 नृतेद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥४(२७)

“अभिधेतन(११०)” — इति ॥ , अनवगतम् । “अभिधावत” —
 इत्यवगमः । “जीवान्ना० — ० इवनश्रुतः” ॥ । उक्त मार्षं भाष्य-
 कारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिशेष्य मार्षं मिति ** ।

* “स्तेयं तल्पारोहणं” क, ख ।

† “सुरापानं” क, ख ।

‡ “दुष्कृतकर्मणः” क, ख, ग ।

§ “पुनः सेवां” क ।

॥ १भा० ४५२ पृ० १५ पं० ।

॥ ५० सं० १, ४, ५१, ५ ।

** अचेय मनुक्रमणिका, — — “त्यान् नु सेका मत्स्याः सामदो मैषाववर्षिर्नाम्बो-
 वा वचवो वा मत्स्या जाणनदा आदित्यामसुवनः” — इति ।

गायत्री । आदितेयी । 'आदित्यासः' हे "आदित्याः!" "जीवात् नः" "जीवतः" अस्मान् 'अभिधेतम्' "अभिधावत" यूयम् 'पुरा हयात्' "पुरा हननात्" (अहतान्) अस्मान्सम्भावयतेत्यभिप्रायः । 'कत् ह स्य' "क नु स्य" यूयम्? येन न गृणुत चिप्रं नाभिधावत हे 'हवनश्रुतः!' ते शार्त्ताना माङ्गानं गृण्वन्ति ॥ एव मत्र 'पुरा हयात्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अभिधेतम् -- अभिधावत"—इत्येवविपरिणाम उपपद्यते ॥

एषेवा मत्स्यदधकारुणाभिभूतस्यैतदार्षम, मत्स्यानां वा केचि-
नान्यन्ते । "मत्स्याः, मधो उदके स्थन्दन्ते"; मधु इत्युदकनाम[†],
तत्र हि ते स्थन्दन्ते गच्छन्ति । "स्थन्दति, कसति"—इति गति-
कर्मसु पठितम् । "माद्यन्ते" ह्यन्ति "अन्योन्यं भक्षणाय—इति
वा", मत्स्या हि इतरेतरभक्षणजौविनः । "जालम्, जलचरं भवति";
तद्धि जले चरति । "जले भवं वा" जले वा भवति । "जले शयं
वा" जले वा शेते इति जालम् ॥

"अंङ्गः^{१११}"—इति ङ्, अनवगतम् । "अंहस्वान्"—इत्यव-
गमः । रो मत्वर्थे । "अंङ्गणम्—इत्यप्यस्य भवति"—इति प्रासङ्गि-
कम्; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति । "त्रितः कूपे०—
० अस्य रोदसी"—"मृत्त मर्यादाः"—इत्येते ॥ त्रितस्यैव कूपे पतित-

* मास्येत्यदं क-पुस्तके ।

† १भा० ८९, १०१ पृ० (११) ।

‡ १भा० १२९ पृ० १७० १४७० (५), (९) ।

§ १भा० ४५९ पृ० १८ पं० ।

॥ इह प्रथमा, "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत कृतयं । तन्मुखात् नृहृत्पतिः
कालत्रं कृत्वाद्बुधं विना मे सुस्य रोदसी ॥"—इति ऋ० सं० १, ७, ११, १ । उत्तरा-
श्रित उत्तर मव दर्शयिष्यति ।

स्यार्धे । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । वैश्वदेवी । पङ्क्तिः । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोर्विनियुक्ता । 'चितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः,
'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः । तस्य आह्वानं
'दृश्यतिः' गुरुश्राव' । "विचं मे अस्य रोदसी"—इत्येतत् पुनःपुन-
रुच्यमानं द्यावापृथिवी गुरुश्रावतुः । किं मित्येतदसौ श्रावयाच्च-
कार ? इति,—'हाखन्' 'अंङ्गणात्' अंहस्वतः कृपात् आत्मनः ।
'उरु' विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् ॥ एव मत्र "अन्धकूपः = अंङ्गणः"—
इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

"सप्त मर्यादाः—० ध्रुवेषु तस्थौ" * । 'सप्त मर्यादाः' सप्त
स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः 'ततस्तुः' कृत-
वन्नः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ-
सन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः ; एतदेव करण मित्युपचर्यते । "तासां मेका
मिदम्यंङ्गुरो गात्" । 'इत्'—इत्यनर्थकः, अर्थे वा । 'तासां' मर्या-
दानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति" ।
'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीप माकथ्य "एका मय्यभिगच्छन्"—
इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः ? इति,—"स्त्रियम्", "तल्पारोह-
णम्"—इत्येवमाद्याः † । यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ?

* "सप्त मर्यादाः—० गात् । आयोर्दे स्तुभ उ०प०स्य नीळे पृथां विचुर्मे
ध्रुवेषु तस्थौ ॥"—इति अ० सं० ७, ५, २२, १ ।

† सायणस्तु,—"सप्त मर्यादाः,—कामजंभ्यः क्रोधजंभ्यश्चोदृताः ; पानम्, चषा,
स्त्रियः, नृगया, दण्डः, पादपानम्, अन्यदूषणम्"—इति सप्त मर्यादाः । यद्वा स्त्रियम्—
—० इति निबन्धे निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः ।"—इत्याह ।

इति,—सः 'आयोः' अयमस्य सूर्यस्य 'स्वप्ने' स्वप्ने मण्डले 'उप-
मस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने,
यानि धरुणानि धारयित्वाणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसम्प्र-
वस्थायौनि, तेषु 'तस्यौ' तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ?
उच्यते,—'पथां विमर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूताना मिन्द्रियाणां
'विमर्गे' विमर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्भवात्
स्यष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्युतिसमाचारस्थानेन
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव
समाचारः विशिष्टैः स्युतिकारैः मन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति* ॥

“बत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “बत^(१११)”—इति†,
अनवगतम्; अनेकार्थञ्च । “निपातः”—इति पदजात्यवधारणम् ।
“खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम ।
अन्या किन्तु त्वां कश्येव यत्नं परिषजाते लिब्जेव

* मन्वावपि द्रष्टव्यम् । तथाहि;—(१) स्येयम्—११ अ० ५४, ५७, ६६—१०१;
११ अ० ५७ । (२) तन्पारोक्ष्यम्—११ अ० ५४, ५८, १०१—१०६, १०७, १०९;
११ अ० ५८ । (३) ब्रह्मचर्याम्—११ अ० ५४, ५५, १०१—१०६; ११ अ० ५५ । (४)
ध्रुवचर्या—११ अ० ८७ (ब्रह्मचर्याममानम्) । (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५६,
६०—६८; ११ अ० ५६ । दुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीना मन्यतमस्य ११ अ०
१२६ स्त्री०) पुनःपुनः सवाम्—११ अ० १२०—१२३ । (७) पातके नतोद्यम्? न-
नोद्य मिति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरण मिति प्रतीयते—११ अ० ५४, १०६
—१०९ ।

† १११— ४५२ ४० ४५० ।

वृक्षम् । बतो बलातीतो * भवति दुर्बलो बतसि यम
 नैव ते मनो हृदयश्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां
 परिषङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡
 व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाश्च
 शयनाश्च § ततनाश्च वाताप्य मुदकं भवति वात
 एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन
 इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा
 वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-
 ख्यात् ॥ मभविष्यदसुसमानश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्
 प्रेषू रथङ्कामयत् इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि
 निगमो भवति (२८**) । धेनुं न इषं पिन्वत् मसंक्राम् ।
 असंक्रामणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६. ५.

* “बलादतीतो” क. ख, ग ।

† “विजानीमोऽन्या” क, ख, ग ।

‡ “लिबुजा” क. ख, ग ।

§ “शयनाश्च” क, ख ।

॥ “उदात्तं त्वेव माख्यात्” क, ख, ग ।

¶ “रथं कामयन्त इति वा” क । “रथं कामयन्त इति वा” ख, ग । “रथं
 कामयन्ति इति वा” क ।—सर्वे एवैते पाठा इति विवदाः ।

** एषैवाष्टाविंशत्यसमाप्तिः क-ख-पुरुषयोः ।

†† नाच अष्टसमाप्तिः क-ख-पुरुषयोः ; पादसमाप्तेः प्रसङ्गोऽपि न ।

“वृते वृतासि०—०वृत्तम्” * । यमी, यमं व्रवीति—
 “दुर्बलः” ‘वत’ दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्माहमयस्त्वम् । एव
 मसङ्गस्याया प्रार्थ्यमानः खेदमुप यासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स
 त्वं सर्वथा ह्यनु-रूप्यः, शोच्य इत्यर्थः । अथ वा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘मनः’
 सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृद्गत मध्यवमायञ्च ‘विजानीमः’ । अथ वा
 लब्धस्ते मयाभिप्रायः;—‘अन्या किल त्वां’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्,
 ‘परिष्वजाते’ ‘परिष्वङ्क्ष्यते’ †; ततः ‘किल’ त्वं मां तथापहतचेत-
 स्वात् नेच्छमि परिष्वक्तुम् । कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ?
 ‘कक्ष्येव युक्तम्’, ‘लिबुजे वृत्तम्’ । ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘इव’
 सुवृद्धा, ‘लिबुजा’ वृषी, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना संयुक्तम् समीपजं
 परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वा मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥
 एव मत्र प्रकरणाविरोधात् ‘वत’—इत्येष निपातः खंदानुकल्पयोः ॥
 अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—‘लिबुजेव वृत्तम्’—(इत्येकः ‘इव’-शब्दोऽनर्थकः;
 अथ बोधमानद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च ऐ,—) यथा
 कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अथत्यवचौ परिष्वजेते, एवं
 परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥

“वाताप्यम्^(१११)—इति ॥, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्याय-
 यति” शीतं करोति । अथ वा आप्यायतिर्दृष्टार्थः स्यात्; पुरो

* ऋ० सं० ०, १, ८, ३ ।

†, ‡ उभयत्रैव “परिष्वज्यते” क ।

§ नास्तेष पाठः क-पुस्तके ।

॥ १भा० ४५२ ४० ८पं० ।

वातेन हि वृष्टिभूत सुदकं संवर्द्धते । “नू नो रूपि०—० वसुजग-
म्यात्” * । नोधसो गौतमस्यार्धम् । पावमानी सौमी । हे सोम !
‘तु नः’ क्षिप्र मस्माकम् ‘रथिम्’ धनम् ‘उपमास्व’ उपनिर्मिणुहि ।
‘नृवन्तं’ पुत्रपौत्रैः सहितम् । ‘पुनानः’ पूयमानः । ‘वाताप्यम्’ उदकं
प्राप्य द्रवीभूतः । ‘इन्द्र’ सायनीय सुदकम् । ‘विश्वः’ च सर्वः पूय-
मानः । किञ्च ; ‘प्रतारि’ प्रतीणं दीर्घं कुरु—हे ‘इन्द्रो’ सोम !
‘वन्दितुः’ स्तोतुः ‘आयुः’ । किञ्च ; तथा उपमास्व, यथा ‘प्रातः’ नित्य
मेव ‘धियावसुः’ कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् ‘आ जगम्यात्’
आगच्छेदित्यर्थः ॥ एव मत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्च-
ब्दोपपत्तेश्च ॥

“साकन्(११४)”—इति †, अनवगतम् । “सायन्”—इति, “का-
मयमानः”—इति शब्दसमाधी ॥ “वने न वायो०—० तमः क्षपा-
वान्” ‡ । वसुक्रत्येय मार्धम् । ऐन्द्री । चिष्टुप् । ‘वने न’ “वने इव”
(वृत्ते इव ?) । शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधायि’ निदधाति
‘शिशुकम्’ अजातपत्नम् । स यथा तत्र निहितः ‘साकन्’ “सायन्”
पश्यन्, भयाद् दिशो निरीवमाणः आसीत्; अथ वा “कामयमानः”
तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एव मय मस्मासु वृवस्य नीडभृतेषु शकुनि-

* “नू नो रूपि सुपमास्व न्वक्तं पुनानो वाताप्य विश्वइन्द्रम् । प्र वन्दितुर्दि-
न्देतायौयुः प्रातर्मसू धियावसुजगम्यात् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ४, १, ५ ।

† १भा० ४५५ ४० १५ पं० ।

‡ “वने न वा यो न्यधायि साकल्लुषिर्वो सोमो भुरवावजौगः । वसोदिन्द्रः
पुष्टिर्नेव सोता रूपां मर्यो वतमः क्षपावान् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ०, ११, १ ।

§ न दृश्यते इमे पदे क-पुस्तके ।

पुनभृतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभृतः, 'सोमः' । हे 'भुरष्ठी' भर्त्तारौ अश्विनौ । शीघ्रौ वाः भुरष्ठीरिति सिप्रनामेति * । किञ्च ; यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु' बह्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्नाता भवति, -समायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्नाता ? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणां मपि मनुष्यतमः, शरणा मपि मध्ये शरतम इत्यर्थः । 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च राक्षिपर्यायेषु सोमभागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु . वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालं मेव मच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदमाधुः ईन्द्रे हि सुक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति † । तच्च पुनः षष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुष्यते ‡ । हे 'भुरष्ठी' भर्त्तारौ, देवतानाम् पती ! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्यान्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आसीत् । यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति, -यस्य द्रः पुरुदिनेषु बह्वहःसु आह्नाता अभूत् ; अपि नाम मा मनेन स्तोमं च स्तुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्नाता यस्येन्द्रः ? इति, -नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांस्य । समाद्य मेतत् पूर्वैवार्थेन । य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

* १भा० १५० प्र० १५० १५ ५० (१४) ; ११२ प्र० १५० ।

† "वनेनवेत्यहर्षं चयेदं शुकम्, वसुक्तस्यार्थं चेदुभयैश्च वनेनाह्वयति ।" - इति तत्रैव सा० भा० ।

‡ "सोमे बद्धमाने को अयं नर्या वने न वायः" - इति सा० ०. ११ ।

सोमः, तं प्रत्यजोः, गच्छतीत्यर्थः। अथ वा च एषः सोमो-
ऽस्माभिरुदीर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; “जिगर्भिः०
—० गृह्णातिकर्मा वा”—इति ह्युक्तम् * ॥ एव मच्च ‘चाकन्’—
इत्यस्य “चायन्”—इति, “कामथमानः—इति वा”—इत्येतौ विप-
रिणांभावपपद्येते, शब्दसाकृष्यादर्थविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, त माह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति।
शाकल्यः पदकारः। तदेतद् विचार्यमाणं न माधु भवति, किङ्क-
रणम्? “उदान्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्”। ‘एवम्’ एतस्मिन्
पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’ न्वधायीति, एतत् ‘उदान्तम्
अभविष्यत्’; यद्दृष्टान्तरस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न
भवतीति लक्षणविशेषे मन्यन्ते†, न चेद् मुदान्तम्; तस्मात् ‘यः’—इति
नेदं यद्दृष्टम्। किन्तर्हि? ‘वायः’—इति एकं पदम्। किञ्च;
“असुसमाप्तस्वार्थः” अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्तस्वार्थाः ऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति
‘वा’-शब्दस्वार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेद् विकल्पः समुच्चयो
वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदान्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे,
‘वायः’—इत्येतदेकपद मेव; “शकुनिपुत्रः” एव चास्याभिधेयः
त्वपपद्यते ॥

* प० १०४ पृ० १०४ ।

† लक्षणविशेषः, पाणिन्यादिसाकरषड्चकार इति यावत्। तथा च लक्षणम्
“यद्दृष्टान्तरस्य”—इति पा० ८, १. ११ ।

“रथर्यति^(११५)”—इति *, अनवगतम् । “रथं ह्यर्यति”—इत्यवगतम्; ह्यर्यति-शब्दो हि प्रेषायाम्; “रथं” हि यः “कामयते”, स रथर्यति । “एष देवो—०वम्बुनुम्” † । शुनःशेषस्यार्धम् । पावमानी सोमो । गावश्ची । यावस्तुत आवापे । ‘एषः’ सोमो ‘देवः’ ‘रथर्यति’ रथेण मात्मानो गमन मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दान मात्मान इच्छति; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च; ‘आविष्कृणोति’ प्रकाशीकरोति ‘वम्बुनुम्’ वचो वननौयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥ एव मत्र “रथर्यति = रथप्रेषुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥ (२८[†])

“असक्राम^(११६)”—इति ‡, अनवगतम् । “असङ्गमणीम्”—इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां—०राति मग्मन्” ॥ । भर-दाजस्यार्धम् । त्रिशुप् । आश्विनो । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘पुरु’ बज्ज ‘देष्णं’ दानं ‘वां’ युवाभ्यां यज्ज यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’ बज्जभोजिनौ ! आश्विनौ ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—‘धेनुं नः’ तर्पयित्री मस्मभ्यम् ‘इषम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिन्वन्तम्’ प्रचारयन्तम्, ‘असक्राम्’ असङ्गमणशीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः; अथ वा असङ्गमणशीलां

* १भा० ४५४ प्र० १पं

† “एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृषोति वम्बुनुम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १०, ५ ।

‡ अथैव पञ्चमखण्डसमाप्तिः पादसमाप्तिश्च दृष्टिसम्भवा परं मूलविवक्षेति ह्यन्तानादरणीयेत्यस्माकम् । अष्टाविंशखण्डसमाप्तिस्तु ह-च-पुस्तकानुसृतैव परं न तत्र क्वापि पाद व्यवस्थेति ।

§ १भा० ४५४ प्र० ४पं० ।

॥ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं नु इषं पिन्वन्त मसक्राम् । सुतश्च वा माश्वी-सुदृष्टिश्च रवाश्च ये वा मनुराति मग्मन् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, ४, १ ।

याम्, 'इषम्' इह-हेतुदक मस्यदर्थं प्रचारयत मिति स्यात् । किन्तुः
तद् युवयोर्ब्रह्मदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुत-ब्रह्मवांश्च सोमो युवयो-
रन्नम् । हे 'माध्वी' मधुपौ ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुहु
स्तुतः, 'रसाश्च' आज्ञादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्थानुगच्छति,
सर्व एते युवयोरेव । तस्माद् ब्रवीमि,—पिष्वत मिति ॥ एव मच
शब्दमाख्यादर्याविरोधाच्च 'असकम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असङ्गमणीम्"
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया, दौर्वा ॥ ५ * ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां
चाधव मित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षितवच-
नः । विजे षष्ठदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भव-
ति ॥ १ (२६) ॥

“आधवः(११०)”—इति † अनवगतम् । “आधवनात्”—इत्यव-
गमः; आकम्पनादित्यर्थः । “मतीमहि०—० चाधवम्” । ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमखण्डसमाप्तिः पञ्चमपादसमाप्तिश्च
स्वीक्रियतेऽस्माभिः, इती त्वितः प्रागेव ।

† १भा० ४५४ ३० ११पं० ।

‡ “मतीमहिं ता वथ मुखाकं देव पूषन् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाध-
वम् ॥”—इति ऋ० सं० ०, ०, ११, ४ ।

विमदस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पैण्णी । 'मंसीमहि' तां हे 'पूषन्' !
 'देव !' 'मतौनां' च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम् ; आदित्येन हि
 प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च ; ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः
 मेधाविनः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयितारं स्वयं मेव । तथा त्व
 मात्मनो गुणवत्तां दर्शयामि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते तां स्तुवते ॥
 एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः = आकम्पयिता"—
 इत्युपपद्यते ॥

"अनवत्रवः^(११८)—इति * , अनवगतम् । "अनवत्तिप्रवचनः"—इति
 अवगमः । "विजेषकृदिन्द्र —० यत् आ बभूथ" । मन्योर्गर्षम् ।
 त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्कैवल्ये शस्यते । 'विजेषकृत्'
 विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवत्रवः' इन्द्र इवानवत्तिप्रवचनः ; न
 हीन्द्रस्य केनचिदात्तिप्यते वचः । हे 'मन्यो !' यस्त्वम् अनवत्तिप्र-
 वचनः इन्द्र इव, स त्व मस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव' ।
 किञ्च ; हे 'सज्जरे' शत्रूणां सहनशौल ! 'प्रियं त' यत् 'नाम', तेन
 तां 'गृणीमहि' नित्यं मेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च ; 'विद्म' जातीमो
 वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्क्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आ बभूथ' ॥ एव
 मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवत्रवः = अनवत्तिप्रवचनः"—
 इत्युपपद्यते ॥ १ (२६) ॥

* १भा० ४५४ प्र० १४ पं० ।

+ "विजेषकृदिन्द्र इवानवत्रवार्थाकारकं मन्यो अधिपा भव । प्रियं ते
 नाम सज्जरे गृणीमहि विद्म त त्वम् यत् आ बभूथ ॥"—इति भा० स० ८, १,
 १६, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बि-
ठस्य सत्वभिस्तोभिष्ठा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे
विकटे काणो *s(! विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे† भाष्यतेऽनु-
कणतीति मात्राणूभावात्कणो ‡ दर्शनाणूभावात्काणो
विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (वि-
परीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे
शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो
मेघः शीर्यते विठे (विठ मन्तरिष्टम् ॥) विठं वीरिटेन
व्याख्यातं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ठा चातयामोऽपि
वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मी-
न्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्ठा
चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
ष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयानुर्वसिष्ठ इत्यपि
निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा •) शत-
यिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि
निगमो भवति । क्रिविर्हती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा

* “काणे” क ।

† “शब्दानूभावे” क, ख, ग ।

‡ “मात्राणूभावात्कणो” क, “मात्राणूभावात्कणा” ख ।

§, ॥, ¶ मीतानि इत्यने क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

वो दिद्युद्रदन्ति क्रिविर्हृतीत्यपि निगमो भवति । कुरू-
सतीं हतदतो* (अपि वा देवं कश्चित् हतदन्तं दृष्ट्वैव
मवक्ष्यत् †) ॥ २ (३०) ॥

“सदान्वे(११८)”—इति †, अनवगतम् । “सदानेानुवे”—इति
शब्दसमाधिः । “अरायि काणे०—०चातयामसि” १ । शिरि-
म्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते,
कालकर्णा वा अलक्ष्मीः ॥ । हे ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिक्षाधि-
देवते ! अथ वा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः
प्रवभति, नाप्यलक्ष्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां
मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात् ; अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते ; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति
षोच्यते । ‘विक्रटे’ दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विक्रटेव प्राणिनां गतिर्भवति ;
अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरिं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्षीः । ‘सदान्वे’
“सदानेानुवे शब्दकारिके” ; दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिना
निश्चसन्तः मदैव शब्दं कुर्वन्ति ; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा, —पिशाचादीनि
नित्यं मव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति ;—पिशाचाद्या हि गृह्णु नसुनायन्तस्येति
लोके वक्रारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘शिरिम्बिठस्य’ मेघस्य
स्वभूतैः ‘मत्वभिः’ ‘उदकैः’ ; “मत्वम्”—इति श्लुडकनामसु पठि-

* “हतसती हतदतो” ग ।

† नाक्ष्येय पाठः क क-म-पु, लक्ष्मि ।

‡ १भा० ४४५४० १पं० ।

§ अ० सं० ८, ८, १३, १ ।

॥ “अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीश्रमः”—इत्यनन्तरमथौ ।

नाय्यते । “अपि वा शिरिम्बिठो भारदाजः”, “तस्य सखैः
नामभिः” *, तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि,
स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्वयं त्वां नाश्रयामः ॥ एव मत्र शब्दार्थाविरोधात्
“सदाखे”—इत्यस्य “सदानोनुवे”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—“राति, रासति”—इति दानकर्मसु
पठितः †, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ‘अ-राधि’—इति भवति । “कणतिः,
शब्दाणूभावे भाय्यते,—अनुकणतीति”; “मात्राणूभावात्” “कणः”
श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् “दर्शनाणूभावात्” “काणः” । अथ वा
“काणः = विक्रान्तदर्शनः”—“इत्यौपमन्यवः”; विक्रान्तं हि तस्य
दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात् । “काणः = अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा,
मन्दचक्षुष्टात् । “विकटः = विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः ‡ । अथ
“वा” “कुटनेः” धातोः “स्यात्”; असौ हि “विकुटितो भवति”,
कुक्षीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठित मन्तरिचनामसु, तत् पुन-
रेतत् “बौरिटेन व्याख्यातम्”; अत्र ह्युक्तम्,—“बौरिट मन्तरिचम्,
भियो वा भाषो वा ततिः” ४ । तस्मिन् “बिठे” यः “शीर्यते”, सः
“शिरिम्बिठो^(१९०) मेघः” ॥ । “अपि वा शिरिम्बिठो भारदाजः”,
सोऽनेन सूक्तो “अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार”—इति निदान मन्वाख्या-

* “तस्य सखैः कर्मभिः”—इत्येव पाठोऽस्मद्दृष्टेषु रोषदृष्टेषु च सर्वेमुखपुस्तकेषु ।
सायणेनाप्येव मेघ पाठ उद्धृतः ऋगभाष्ये ।

† १भा० २५५ प्र० २७० १० ष० (४, ५) ।

‡ “विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः” क ।

§ पु० १२२ प्र० २९ पं० ।

॥ १भा० ४५५ प्र० ४ पं० ।

तम् * । अद्यापि थोऽलक्ष्याभिभूतो भवति, स आस्यदन्ने उदकेऽव-
तीर्थं सूक्तं मेतञ्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्गम्यति † ॥

“पराश्वरः(१२१)”—इति, अनवगतं मनेकार्थञ्च । “पराशीर्णः”
—इत्यवगमः । “प्र ये गृहाद०—०व्युच्छान्” ॥ वसिष्ठस्यार्षम् ।
ऐन्द्रे सूक्ते चिष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’ तद्वन्तः सोमेन, हृद्यवन्तो
वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराश्वरः’ च ‘शतयातुः’
वह्मनां रक्षसां यातयिता ; तेन हि रक्षोघ्नं सत्रं माहृत मासीदिति
भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति,—‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तत्र ‘सख्यं’ सखिभावं ‘मृषन्त’ मार्जयन्ते
नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः ‘सुरिभ्यः’, ‘सुदिना’
शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । तेषां मेव सुप्रभाता
रात्रयः इत्यभिप्रायः । एवमत्र “ऋषिः = पराश्वरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराश्वर उच्यते” ; स हि “परा” परितः “शात-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादौना मिति । “इन्द्रो
यातना मभवत् पराश्वरः”—इति ॥ । व्याख्यातः शेषः ॥

“क्रिविर्दती(१२१)”—इति **, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्ती”—

* “निदानं ज्ञाप्यातम्” क ।

† “जपहोमादिभिरिदं सूक्तं मन्त्रीनाशकरम्”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० १ पं० ।

§ “प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराश्वरः शतयातुर्वसिष्ठः । न तं भोजस्य सुखं
वह्मनाधा सुरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १८, १ ।

॥ ऋ० सं० ५, ०, ८, १ ।

॥ १भा० ४५० पृ० १९ पं० ।

** १भा० ४५५ पृ० १९ पं० ।

इत्यवगतमः । “यूयं न उया०—० बर्हणा” । अगस्त्यस्यार्घम् ।
जगती । हे ‘मरुतः!’ ‘उयाः’ उडूर्णाः, ‘अरिष्टयामाः’ अनुपहिंसित-
सङ्घाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुना’ शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां ‘सुमतिं’
शोभनां मतिम् ‘पिपर्त्तन’ पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ?
कुतो वा पूरयत ? इति,—“यच्चा वो दिद्युत्” । ‘यच्’ यस्मिन् मेघे
‘दिद्युत्’ आयुधं क्षिप्रं युष्माभिः, त मेव मेघं ‘रदति’ विसृजति,
विदारयति वर्षार्थम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,—‘क्रिविर्दती’
विकर्त्तनसमर्थः दन्तैः या रदति । कथम्यनर्या रदति ? “रिणाति पृश्नः
सुधितेव” इति । यथा ‘पृश्नः’ पृश्नोः अङ्गानि ‘रिणाति’ पृथक् करोति,
‘सुधिता’ स्वधित्या, ‘बर्हणा’ परिबद्धया हिंसया, एव मस्मिन् मेघे
दिद्युदः ता रदन्ति । ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन ॥
एव मत्रार्थाविरोधादायुधं ‘क्रिविर्दती’-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“करुळती^(१११)”—इति †, अगवगतम् । “हत्तदती”—इत्यव-
गतमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा
वामं भगो वामं देवः करुळती ॥ वामं वननीयं
भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुळती भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* “यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्त्तन । यच्चा वो दिद्युद-
दति क्रिविर्दती रिणाति पृश्नः सुधितेव बर्हणा ॥”—इति अ० सं० १, ४, १, १ ।

† १भा० ४४५ ४० १० पं० ।

ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृधवाचः दानमनसो नो
 मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरो मिव मा मयं
 शरारुरभि मन्यते । अबला मिव मा मयं बाहोऽभि-
 मन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽद्यापि तद-
 दर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यचार्यः । अश्व-
 युर्गव्यूरश्वयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामं वामं त ०—० देवः कुरुती” † । वामदेवस्वार्थम् ।
 एन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् रात्रिपर्याये प्रश्नास्तुः शस्ते विनियुक्ता ।
 ‘वामं वामम्’—इति भृयस्वार्थोऽभ्यासः ; “अभ्यासे भृयांस मयं
 मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुहु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’
 तव धनम्, तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान ! स हि यागं
 प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे ! ।
 ‘वामं ददात्वर्थमा’ । यदर्थंभणो ‘वामं’ “वननीयम्” इष्टम्,
 आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च ; ‘वामं पूषा’
 ददातु । ‘वामं भगः’ ददातु । ‘वामं देवः कुरुती’ ददात्वित्ये-
 तदेवानुवर्त्तते । ‘कुरुती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
 एतत् विचार्यते—“कः कुरुती ?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
 ‘कुरुती’—शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-
 सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति अपरम्” ।

* “रघुर्वसूयुरिन्द्र इत्यपि” उ, च

† अ० र्व० २, १, १२, ४ ।

किङ्कारणम्? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,— कुत एतत्? इति उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” । (प्राञ्चिक-भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूषे पर्याजहुः, तत् पूषा प्राञ्चान्, तस्य दतो निर्जघान ; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा”—इति †) । यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कर्हन्ती श्यादिति । अकारण मेतत् ;—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्य मपि तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्त्य मकारणम्”—इति न्यायविदः पठन्ति ॥ तस्मात् पूषैव ‘कर्हन्ती’—इत्युच्यते, अन्वयसामर्थ्याद्-दर्थोपपत्तेश्चेति ॥

“दनः(१२४)” —इति ३, अनवगतम् । “दानमनसः”—इत्यवगमः । “दन्तो विश्व इन्द्र •—• कुत्साय रन्धीः” ॥ । अगस्त्यस्यार्थम् । हे ‘इन्द्र!’ ‘दनः’ “दानमनसः” एव एतान् अस्मभ्यं ‘विश्वः’ “मनुष्यान्”, “कुह” “मृधवाचः” “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः,—‘यत्’ यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेघपुरः, ‘शारद्वीः’ शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा ; संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति ॥ लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुख मिच्छन्

* ब्राह्मणस्य तु इह ‘तयेवृजं तदास’—इत्यधिकं दृश्यते ।

† श० प० ब्रा० मु० ०२ प्र० । बन्धनौचित्यान्तरगतपाठस्तु क-पुस्तके नास्ति ।

‡ ‘कर्हन्ती’—अन्वयः प्रातिपदिकशासनात् संक्षिप्तापाठे ‘कर्हन्ती’ भवति ; इतो यच्च यच्च प्रतीकत्वेन गृहीतः, तच्च तच्चाप्येव मेव, नान्यथ ।

§ १भा० ४५१ प्र० ५पं० ।

॥ दन्तो विश्व इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारद्वीदन्तं । कुत्सोरपो चमनु-
ष्याणां युने इत्थं पुं कुत्साय रन्धीः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १, १ ।

॥ सा० म० ब्रा० १, ५, १० ।

जनामां 'दत्तं' दारयसि । किञ्च ; 'अनवधारणाः' अनवद्योदकाः,
 ताः पुरः 'च्छणोः' अपर्गमितवानमि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव
 एवैष तव लोकात्पुन्यहीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च ; "यूने वृचम्" ।
 यौतिः स्तुत्यर्थः * । सोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' ब्रह्मस्तुतिकर्त्त
 'वृचं' धर्मं । 'रन्धीः' सत्यादितवानसौत्यर्थः । यत एव मुपकारे
 प्रवृत्तो भवान् सोत्तृणा मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् ब्रूमोऽस्माक
 मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ एव मच 'दनः'—
 इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यक्षराण्यथा-
 हतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारस्यास्मद्योगे विभज्योदाहृतः ; तथा-
 र्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थं मध्याहृतम् ।
 उक्तारात्त्रयः पादा हेतुभावेन ; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्व-
 नामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१२५)"—इति †, अनवगतम् । "मंशिशरिषुः"—इत्य-
 वगमः । "अवौरा मिव् ०—० दिन्द्र उत्तरः" ‡ । पङ्क्तिः ।
 ऐन्द्री । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवौरा मिव' "अवला मिव"
 अपरिग्रहा मिव । 'माम् अयं' शरारुः "बालः" मूर्खः "मंशिशरिषुः"
 संश्रुतं मिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभवि-
 व्याम्येता मित्येव मन्यते ; क्षुद्रया बुद्ध्या । नञ्जपो ऽन्यो वा कश्चित् ;

* १भा० २२१ पृ० २ख० १४ ख० (१०) ।

† १भा० १११ पृ० २ख० १० ख० (१०) ।

‡ १भा० ४५१ पृ० ७पं० ।

§ अवौरा मिव् मयं शरारुदुभि मन्यते । पुताच मकि शीरिषीपत्नी मृपत्त-
 वा मिवस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"—इति ख० सं० ८, ४, १, ४ ।

“नऊषेण हीन्द्राण्यभिभवितु मारन्वासीत्”—इत्याख्यानं श्रूयते * ।

“उताह मस्मि वीरिणी” अथ च तावदस्मि वीरिण्येव । केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्याहं पत्नी;—‘मरुत्सखा’ यः ‘इन्द्रः’ ‘विश्वस्माद्’ सर्वस्माद् यश्च ‘उत्तरः’ ‘जगतः’ उद्यततरः प्रभावेन, स मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मां मभिभवितु मिच्छतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “शरारुः=संशिश्रिणुः”, शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ॥

“इदंयुः(१९६)” —इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । इद मिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते । ‘युः’—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत मेतत् स्यात् । “नामाधियो वसुयवः”—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—“निगमत्रयादुत्कथं भवति पदम्”; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’—इत्येषः, “तद्दर्थे भाष्यते” । आह,—किं सुदाहरणम्? “वसुयुरिन्द्रः”—इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो अत्रायि ० — ० प्रयुन्ता” १ । सव्यत्वं मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ॥ ।

* “इषाकपिनामेन्द्रस्य पुत्रः, स सेन्द्रासीन्द्रस्यैते अथः संघताः संविवाहं कृतवन्तः”—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा० ।

† १भा० ४५६३० ११पं० ।

‡ पु० १५५४० ८ पं० ।

§ “इन्द्रो अत्रायि सुधो निरुके पञ्चेषु कीमो दुर्वो न यूपः । अयुषुने-र-युषुर्वेदुयुरिन्द्र इन्द्रायः अयति प्रयुन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १,४,११,४ ।

॥ “अत्रिरा इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छन्नभ्याषत्, सच इतीन्द्र रवाक्य पुत्रोऽजावतेति ॥”—इत्यनूक्तमथो ।

। चिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि महत्वतीये वस्यते । यः
 'इन्द्रः' 'अश्रायि' शृणाति, दिनस्तीत्यर्थः । 'शुद्धः' शुद्धविक्रमः,
 अजिह्वयोधी; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधोर्वा स्यात्* ।
 क पुनः शृणाति? 'निरेके' सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति,
 तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । 'पञ्चेषु' पार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्ग्रामेषु ।
 किञ्च; 'स्तोमो न' स्तोम इव । यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश
 इति हि व्यपदेशः; सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात् † ।
 किञ्च; यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य 'इव यूपः' यः प्रधानः । तस्य किम्?
 इति,— स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान् । 'गव्युः' गोभिः तद्वान् ।
 'वस्युः' अश्वैर्वसुभिः तद्वान् । एवङ्गुणविशिष्टो 'यः इन्द्रः', सः
 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे । 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण
 दातेत्यर्थः ‡ ॥ एव मत्र 'वस्युः'—इत्ययं यु-शब्दः "तद्वदर्थे" ।
 किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्; परिशेषात्
 अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न
 तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रसंगन्दस्य वेदो नैचाशाखं
 मघवन्वन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* मूले तु "सुधः"—इति पाठः । "धीरितिकर्मनाम शोभना धीर्यवाग्"—
 इति च सायणः ।

† नाष्टादिनौयत्नीयाध्यायो द्रष्टव्यो ।

‡ "रायः" इति मूलपाठः । "रायः प्रयत्न, धनस्य दाता; 'इन्द्र इत्' इन्द्र एव
 वसुमानाम्"—इत्याह च सायणः ।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं
 क्रियाभिरिति प्रेष्वा वा नैव* चाशिरं दुष्टं न तपन्ति
 घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कु-
 सीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं
 प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय
 मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः पण्डको वा पण्डकः
 पण्डगः § प्राईको वा प्राईयत्याण्डावाण्डावाणी इव
 व्रीडयति ॥ तस्तम्भे ॥ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-
 शाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्त्रन्धयेति
 रध्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति (बुन्दो वा **) भिन्दो
 वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२) ॥

“कीकटेषु (१९०)” — इति ††, अनवगतम् । “किङ्कृताः” — इति
 शब्दसमाधिः, “किं क्रियाभिः — इति” “वा” । “किं तं कृण्वन्ति०
 —० अन्धया नः” ††† । विश्वामित्रस्यार्घम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।

* “किं क्रियाभिरभिप्रेषा नैव” क, ख, ग ।

† “माङ्गदो मां गमिष्यतीति” क, ख, ग ।

‡ “प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः” क, ख, ग ।

§ “पण्डकः” क, ख । “पण्डगः” ग ।

॥ “व्रीडयति” क, ख, ग ।

¶ “तस्तम्भे” क, ख, ग । इति सप्तमः ।

** नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५०४० २५० ।

††† ख० सं० २, २, २१, ४ ।

इन्द्र ! याः 'कौकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क सुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । "नाशिरं दुह्ने, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मं तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति ; नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्त्रपि क्रियास्त्रित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः ; वयं तत्र, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च ; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्रभ्य माहर ; तदपि न क्रियासु “तरस्यं” विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्त्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रसुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दमारूप्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति ; तस्मात् तावप्युपद्येते । “नैचाशाखं मघवन्नन्वया नः” । यदतेषा मन्यतमस्य नीचशाखाप्रसृतस्य नीचवंशप्रसृतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्* । हे 'मघवन् !' शीघ्रं 'रन्वयं' संसाध अस्रद्वशं कुर्वित्यर्थः ॥

एव मत्र 'कौकटाः' “किं कृताः” किं ते कृताः ? इत्येव मभिव्याहारं मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति ; न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” “किं क्रियाभिः ?”—“इति” एवं “प्रेसाः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः ।

* नीचासु शूद्रयोनिपूत्यादिना शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः ।

* * * । तस्यन्वयि धनं नैचाशाखम् ॥”—इति अत्रैव सा० मा० ।

एतस्माच्छब्दसामूह्यादर्थापपत्तेश्च “कौकटाः = अनार्थदेवनिवासिनः”
—इत्युपपद्यते * ॥

“मगन्दः = कुमीदी”—इत्युच्यते; स हि “माम्”—इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च “आगमिव्यति”—इत्येव मनुषिण्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुमीदिकुलीनः”
तद्वितार्थे प्रः, प्रमगन्दः; ‘प्रक्लणस्य’—इति † यथा । “प्रमदकः”
प्रमादशीलः;—“अथ मेवैको लोकोऽस्ति, न परः”—“इति” एवं
“प्रेप्सुः” नास्तिकः । “पण्डकः” तृतीया प्रकृतिः; स हि “पण्डगः”
पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः”—इति “वा” स्यात्; “प्र”
प्रकर्षेण ह्यसौ “अर्दयति” अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति “आण्डौ” ।
कस्मात् तौ “आण्डौ”? “आणौ इव व्रीडयति”; तौ ह्यसौ
पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः “आणौ इव व्रीडयति”
सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

“बुन्दः(१९८)”—इति §, अनवगतम् । “इषुर्भवति”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा”—
इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३२) ॥

* कौकटो मगधः । तथाहि—“कौकटेषु मया पुण्या, पुषं राजशृङ्गं वनम् ।
अवनस्यात्रमः पुषो, पुषा मदौ पुनःपुना ॥ ”—इति शब्दकल्पद्रुमवृत्तं वासु-
पुराणवचनम् ।

† प्रक्लणः = कालः अ० सं० १. ४४-५०; ८. ४९; ९. ९५

‡ “शाखाः शक्रीतेः”—इत्यादि भाष्य मन्वाख्यात सेव स्थितम् ।

§ १मा० ४५० ४० ९५० ।

तुविचं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वन्दो हिरण्ययः ॥
 उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वृद्धा ॥
 तुविचं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं
 सुसुखं धनुः साधयिता ते वुन्दो हिरण्यय † उभौ ते
 बाहू (रण्यौ ‡) रमणीयौ साङ्गाम्यौ वर्दुपे § अर्हन्पा-
 तिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ॥) वा
 मर्मण्यर्हन्वेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूर-
 वेधिनौ ¶) वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविचं ते ०—० वृद्धा”—इति** । “निराविध्य ०—
 ० स्वाततम्”—इति †† च । कुरुस्तुतेरार्थं मेतद्वृद्धयम् । ऐन्त्री ।
 सतो वृद्धती पूर्वा ; गायत्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविचं’ “बहुविक्षेपम्”
 बहुना विक्षेपाणां—, ‘सुकृतं’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते
 तम् ; अथ वा शोभनं कृतम्, ‘सूमयं’ च सुखकरं सुहृदाम् ।
 किम्पुनस्तत् ? ‘धनुः’ । किञ्च ; “साधुर्वन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’
 शोभानां अनुसङ्गातानां वा ‘वुन्दः’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत
 इत्यर्थः । किञ्च ; ‘उभा ते बाहू’ उभावपि ते बाहू, ‘रण्यौ’

* “बहुविचं” क, ख, ग ।

† “हिरण्यय” क, ख, ग ।

‡ नास्त्येतत् क-ख-ग-पञ्चकेषु ।

§ “साङ्गाम्यावदुपे” क, ख, ग ।

॥, ¶ नेनौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पञ्चकेषु ।

** ख० सं० १, ५, २०, १ ।

†† ख० सं० १, ५, २०, १ ।

“रमणीयौ” स्वायतौ पीनौ च, अथ वा “साङ्गाम्यौ” रणयोग्यौ,
 ‘सुसंज्ञितौ’ समलङ्कृतौ, ‘स्रदूपे’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि
 गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः । ‘स्रदूवृधा’ स्रदिति मर्मोच्यते,
 तत्र यौ विध्यते तौ स्रदूवृधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाष्य मत्र न
 सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेषः, ततो योज्यम् * ।
 एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् “बुन्दः = दधुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदनम् । इन्द्रो
 बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व
 मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं
 बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—० स्वाततम्” † । ‘पक्वम्’ बहूनां मेघानां
 मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ ।
 विद्वा च तावत् ‘आ धारयत्’ यावन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं
 निरविध्यत् ? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाकृष्ट माकर्णिकत्वा ।
 एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् “दधुः = बुन्दः”—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम्(११९)”—इति †, एतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्या-
 तम्”; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दवृन्दे ॥

* “एषा निवृत्त एक मपि पदं विहाय शास्त्रेण व्याख्याता । तदेव लिखते ॥”—
 इति सा० भा० ।

† अ० सं० ९, ५, २०, १ ।

‡ १भा० ४५० प्र० ८५० ।

“वृन्दारकश्च” ‘बुन्देन’ एव “व्याख्यातः” । इत्सी वृन्दारकः
प्रकरणवशादान्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य क मप्यहे यत्समञ्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य क मप्यन्न †
मभिवहति यत्समञ्जवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे-
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह
मुख्य मूर्खीतेर्दृणोतेर्वा । महत्तदुल्लवं स्थविरं तदासी-
दित्यपि निगमे भवत्यृबीस मपगतभास मपहतभास
मन्तर्हितभासं ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

“किः(१२०)”-इति १, अनवगतम् । “कर्त्ता”-इत्यवगमः ।
“अयं यो होता-—- हव्यवाहम्” ॥ । अचोकस्याग्नेर्विशेषां
देवानां संवादसूक्तम् ॥, तत्रेयं विश्वेदेवाना मार्षम् । आग्नेय्यौ ।

* अम० को० १, १, ९; २, १, ११२; २, २, १६ । “वृन्दारकः सुरे पृंसि
मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु”-इति मेदिनी ।

† “क मप्यहेऽन्न” ऊ, च ।

‡ “मन्तर्हितभासं” क, ख, ग ।

§ १भा० ४५७ पृ० १९ पं० ।

॥ अ० सं० ८, १, १२, २ ।

¶ अथाह सायणः,—“सूक्तत्रयोक्तार्थं तैमिरीयत्राश्लेषम् । ‘अग्नेस्तयो ज्यार्यासो
धातर आसन्, ते देवेभ्यो चयं वहन्तः प्रामौयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वावस्य आर्ति
मा रिष्यतीति स निष्ठायत सोऽपः प्राविशत् तं देवाः प्रैश मेऽन्नित्यादि (तै० सं०
१. १. ९.) ।

‘यः अथम्’ अग्निः, ‘होता’ आह्वाता देवानां पृथिवीम्यानः । किं तस्य ? इति—‘किः उ सः’ ‘यमस्य’ भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसृयते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसृवति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति * । “यस्मिन् वृत्ते सुपलागे (षट्० सं० ८, ७, २३, १.)”—इत्यस्या मृचि यमत्व मादित्यस्य वक्ष्यति † । किञ्च ; ‘कम् अपि ऊहे’ “क मयन्नम् अभिवहति” । “कम्”—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हविर्बिलक्षणं ‘समञ्चन्ति’ “समञ्चवन्ति” ‘देवाः’ । अञ्चतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः । किञ्च ; अय मेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्वोधमानो महान् ‘जायते’ । ‘मासिमासि’ जायते पितृयज्ञेषु, “अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ “निदधिरे” ‘हथवाहम्’ हविषां वोढार मित्यर्थः । एव मत्र शब्दमारूपाद् ‘यमस्य’-इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् ‘किः’-इत्यस्य “कर्त्ता”-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उष्वम्(१११)”-इति १, अनगतम् । ‘जरायु’-इत्यवगमः । “ऊर्णोतेः”-इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’-इति स्यात् । “वृणोतेर्वा” स्यात् ; तेन हि गर्भं आवृतो भवति । “महत्तदुत्सव” ०—० सन्ध्या

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद्रेतसः प्रथम मुदहीयत, तदसावादित्यो-
ऽभवत्”—इति च ऐ० ब्रा० १, १, १० ।

† य० दै० का० ११, १, ८ ।

‡ १भा० ४७६ ष० (१४) ब्रह्मम् ।

§ १भा० ४५८ ष० १५० ।

देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उत्सवं’ जरायु ‘आसीत्’, ‘स्यविर’ चिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आहतः, हे भगवन् ! अग्ने ! ‘प्रविवेष्टिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’ । किञ्च ; ‘विश्वः’ सर्वा तन्वः तव, हे ‘जातवेदः !’ ‘बहुधा’ अनेकेषु अभिधानेषु वर्त्तमानाः अपश्यत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘जरायु’ ‘उत्सवं’-शब्देनोच्यते, आवेष्टनमम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“सृष्टीसम् (१११)” — इति †, अनवगतम् । “अपगतभासम्” — इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’ — अभिधेया ; सा हि कृष्ण-च्छाया † । तस्मादपगतभास इत्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घंस मवारयेथां पितुमती मूर्जं मस्मा
अधत्तम् । ऋबीसे अत्रि मश्विनावनीत् मुन्निन्यथुः
सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घंस महर-
वारयेथा मन्त्रवतीं चास्मा ? ऊर्जं मधत्त मग्नये योऽय
मृबीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वसु त मुन्नि-
न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाङ्गणश्च यद्दष्ट

* मृहत्तदुत्सवं स्यविरु तदासीद्येनावेष्टितः प्रविवेष्टिथापः । विश्वो अपश्यत्
या ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥” — इति ऋ० सं० ८, १, १०, १ ।

४५८ प्र० ७५० ।

“या” क । ‘ऋबीसे = अपगतप्रकाशे, पीडायन्तगृहे’ — सा०भा० ।

ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं
तेनैतौ * स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६० ६० ॥

“हिमेनाग्निं ० — ० सर्वगणं सृष्टि” † । कचीवत आर्षम् ।
त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे आश्विनौ !
‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रबद्धं “शीतान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘घंसम्’
“अहः”—लक्षणम्, इमांलोकान् दिधत्तन्त मिव, युवाम् ‘अवारये-
याम्’ । वारयित्वा च ‘पितुमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्न-
सहिताम्, ‘ऊर्जम्’ आज्यलक्षणम्, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘असौ’ अग्नये
हविर्भाजे ; वर्षानुग्रहपूर्विकया ओषधिनिष्पत्त्या । किञ्च ; “सृष्वी-
से अत्रिं मश्विनावनीतम्” युवा मेव हे ‘आश्विनौ !’ “योऽयम्”
‘सृष्वीसे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु
उपनिहितानि तिन्दुकादौनि पच्यन्ते, य मवेद्योक्तम्,—“सृष्वीस-
पक्वं नाश्रीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्यथुः’ युवाम्, ओषध्याद्य-
न्तर्वर्त्तिन मोषध्यादिरूपेणैव । ‘सर्वगणं’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव
ह्यय मनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः
सर्वोत्पत्तिदर्शनात् † । कम्पुनरथं पुरोधाय उन्नियथुः ? इति,—

* “तेनैतौ” क, च, ग ।

† ऋ० सं० १, ८, ९, १ ।

‡ “अग्निर्वै देवयोनिः, सोऽग्नेर्देवयोन्या वाक्यतिभ्यः सम्भूय विरच्यशरीरं सृष्टः
सर्वगणो मेध्यतीति”—इति, “अग्निः सर्वा देवताः”—इति च रे० ब्रा० १, १, १ ।

‘स्वस्ति’ स्वस्त्यवनाथास्व जगतः ; ओषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्गयत ॥ एव मत्र ‘स्रवीस’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्” ; स हि गण्यते ब्रह्मसंयोगात् । “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव ; असावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः
इति । निगमप्रसक्त मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाव्यकारः समस्तार्थं माह,—“यद् वृष्ट
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनस्य पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” सोऽश्वि-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्तौति” * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजन्मूर्गार्गाश्रमवामिनः आचार्य-भगवद्गुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः †) समाप्तः ॥ ६ ॥

* “अचेद माध्यामम्—अत्रि ऋषि मसुराः शतहारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य
तुषाग्निनावाधियत । तदानीं तेन ऋषिणा सुतावश्विनावग्नि मृदकेनोपशमय्य तस्मात्
पीडायन्त्रगृहादविकलेन्द्रियवर्गं समं निरगमयता मिति ॥”—इति लक्ष्मण
शा० भा० ।

†, ‡ २भा० १४६४० “गा” द्रष्टव्यम् ।

(त्वमग्नेऽस्नातृणउद्दृष्टाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकाररह-
 मस्मेतेश्रायन्तद्वाश्रवंहिंसोमानमिन्द्रासोमाकृणुष्वतां-
 अध्वरेऽस्तिहिवोऽसूतेप्रवोच्छासृप्रस्तुञ्जेतुञ्जेयोअस्मा-
 अस्माद्दुतन्नस्तुरीपंहिनोतामत्रोमात्वानपापासेायवं-
 वृकेणजीवान्नोवतोधेनुंनोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतु-
 विक्षन्तेनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निं षट्त्रिंशत् ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्वाः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणे-
 हेयतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्याताति ॥ †)

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्धः समाप्तः ‡ ॥

* १भा० १४६ पृ० “*” द्रष्टव्यम् ।

† एवोक्तिश्च दृष्टिक्रतोऽस्य दुर्गाचार्यस्यैव, पर मध्यायसमाप्तिरुचक मितौत्वादि-
 वाक्याद्जननर मति क-ग-घ-पुस्तकेषु; च-पुस्तके तु दैवत-व्याख्यानभोपक्रमे; स एव
 सम्यमित्यस्यैकम् ।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैव पाठो दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किं नपि ।

(इति पूर्वषट्कम्)

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्यपत्य † मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* ऋ-पुस्तके तु अतिसुत्यध्याय एवात्र सप्तममेव व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च तत्रैवानेकाचार्याः। परं तत्र समीचीनम्; मिषष्टो तन्मूलदर्शनाभावेन तस्य परिग्रहकृत्वात्, तदुपक्रमे एव “यास्यात्तं दैवतम्”—इति दर्शनाच्च दैवतवाक्यान्नाकोपरषट्कात्परमेव तस्य निवेशो न्यायः।

† “मार्यपत्य” च, च-नाम-इतिपुस्तके च।

॥ ॐ नमः * ॥ (समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणं मस्यागुदैवतं तद्भवति,
यस्याय मादिः “अथातो दैवतम्” इति । (यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु,
तेषु यानि गुणपदानि सन्तोऽहेमतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ।)
इयोः प्रकरणयोः—नैघण्टुकैकपदयोः †; संविज्ञातपदानि तु प्रधान-
स्तुतिभाग्देवताविषयाणि अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते; तानि
च पुनरमूनि समाम्नातान्यस्मिञ्छास्त्रे अग्न्यादीनि देवपत्न्यानि ‡ ।
अतस्तद्ग्राचिख्यासयेद मारभते।— ॥) “अथातो दैवतम्”—इति ।
‘अथ’-शब्दोऽधिकारार्थः । ‘अतः’-शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकरण-
इत्यादनन्तरं मिदं मवश्यं समाम्नायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्यं मित्येवं
क्रमे; दैवतं मन्त्रेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यगवबोद्धुम्,
देवतापरिज्ञानानुबद्धस्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः; दैवतं प्रकरणं
व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥

एवं हेतौ आह;—किं मतत्वं पुनस्तदैवतं प्रकरणम्? इति,
उच्यते,—“तद्यानि ०—० मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनाम्’ अग्न्यादीनां देवपत्न्यानां ‘देवतानां’, ‘तद्’
दैवतं प्रकरणम् ‘इति’ एव माचार्याः ‘आचक्षते’; निरूढा हीय
मेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

* स-पुस्तकपाठ एषः; अन्यत्रान्यत्र तु लेशकादिभेदेन मङ्गलाचरणभेदः, स च
सम्भवत्येव; दृष्टिगतो मङ्गलाचरणत्वादावैक्यं (१भा० १२०) ।

† क-ग-घ-पुस्तकेष्वितः पुरस्तादैवैष पाठः (१८२ पृ० ८५०) ।

‡ १भा० १४५—१४६ पृष्ठयोर्दृष्टव्यौ ।

§ १भा० ४५८ पृष्ठतः ४८० पृष्ठान्तानि ।

॥ भाष्येवैषोपक्रमग्रन्थः क-ग-घ-पुस्तकेषु ।

“वैषा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमात्रयोपन्यासे नैघण्टुकं मिदं देवतानां मप्राधान्येनेदं मिति—“तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतं मित्याचरते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता*, सा, इदानीं प्रकारणद्वये† निर्णिके यथाप्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः खल्लक्षण-सतलोपपत्तिभिः एकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा; वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः । इदं मिहोक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्चि यानि देवताभिधानानि, तत्समुदायो दैवतं प्रकरणम् †, तद् व्याख्यास्यामः इति †) । तस्य पुनरियं मेव समामतो व्याख्या यद्देवतोपपरीक्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्समुदाहरण-तन्निर्वचनानि ॥ ॥

तत्पुनरेतत् सर्वमपि मन्त्राधिदैवतलक्षणं मनुक्तं न शक्यं व्याख्यातुम् †, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य; अतो मन्त्रदेवतालक्षण-विधिधारयिषया ब्रवीति;—“यत्कामं—० भवति” । यदर्थवस्तु कामयमानः, ‘अधिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिद्युतायाम्, ‘अर्थपत्यम्’ अर्थपतिभावमात्मनः ‘इच्छन्’ अमुष्याः देवतायाः प्रसादेनाह

* १भा० १४२ प्र० ७पं० (१४० १पा० १४०) ।

† तच्च प्रकरणद्वयम्, पूर्वषट्कान्तर्गतं, पूर्वभागात्तर्गतं पूर्वार्धोक्तं, वा नैघण्टुकं नैगमस्य नाम १भा० ७प्र०—१भा० १८२ प्र० द्रष्टव्यम् ।

‡ निघण्टुपद्यमाध्यायात्मकम्, अत्रैव अग्न्यादौनि देवपत्यान्मानि देवताभिधानानि समात्रातानि । १भा० ४५९—४६० प्र०) ।

§ नास्त्येष पाठः घ-पुस्तके ।

॥ तच्चेदं देवतोपपरीक्षणं द्वितीयपादान्तम् । ततश्च “अथातोऽनुक्तमित्यामः”—इत्यारभ्य विशेषता व्याख्यानम् ।

¶ ३.—१भा० (११९ प्र०) १४० १पा० १४०, (१८८ प्र०) १४० १पा० ४४० ।

मसुख्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय 'स्तुतिं प्रयुक्ते', 'तद्देवतः' एव 'स मन्त्रो भवति' * । एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्या । अथ वा देवताया मसुख्यार्थस्येयं देवता दातुं समर्थेति जानानः स्तुतिं प्रयुक्ते येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुतिभाग्देवता । सा पुनरियं स्तुतिः, चतुर्विधा ;—नाम्ना, वन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ; "स्तुतिर्नामरूप-कर्म-वन्धुभिः"—इत्युक्तम् ॥

ऋच एव हि प्रायेणातितरा मपि हितार्थाः, न तथा यजूंषि ; तासु हि विज्ञातासु यजूंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति † । तस्माद्ऋच एव पुरस्कृत्य ब्रवीति ;—"तास्त्रिविधा ऋचः"—इति । याः काश्चन सर्ववेदेषु 'ऋचः', 'ताः' सर्वा अपि 'त्रिविधाः' एव भवन्ति ॥

तद्यथा ;—"परोत्कृताः, प्रत्युत्कृताः, आध्यात्मिक्यश्च"—इति ॥

तत् त्रैविध्यं मामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीति, उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्यं परोत्कृताना मृचा मेतलक्षणं भवति ;—"परोत्कृताः ०—०—० श्याख्यातस्य" ॥ १ ॥

* "स मन्त्रोऽथोद् भवति"—श-नाम ८० ।

† साम्नां देवतापरिज्ञानाय तु देवताध्यायनाम देवतं वा प्रसिद्धं सामवेदीयं पञ्चमं ब्राह्मणमेव विद्यते । तथा हि तस्यैव ब्राह्मणपथस्य भाष्ये च धूमिकाया साह सायकः,—"तत्राद्या ब्राह्मणपन्थासुत्तारा व्याकृताः पुरा । देवताध्यायसकृत्सु पन्थो वाञ्छितेऽधुना ॥ साम्नां निधनभेदेन देवताध्यायनादयम् । पन्थोऽपि नामतोऽन्वेषो देवताध्याय उच्यते ॥"—इत्यादि । तस्य हि ब्राह्मणस्येदं मन्त्रभाष्यम्,—"अग्नि-रिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुणस्त्वष्टाहिरण्यः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी"—इति । "एताः साम्नाः इति ब्रह्मः"—इति च तदुच्यते ।

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्र मित्राविना
 बृहदिन्द्रैणैते तृत्सवो वेविषाणा इन्द्राय सामं गायत
 मेन्द्राहुते पवते धाम किञ्चनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वीच
 मिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयो-
 गास्त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्व मिन्द्र बलादधि ।
 वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो
 भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिदुन्यदि
 शंसत कखा अभि प्र गायतोप मेत कुशिकाश्चेतयध्व
 मित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अह मिति चैतन
 सर्वनाम्ना ॥ २* ॥

तद्यथेतान्यदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्रव्यपि विभक्तिषु इन्द्रो
 दिव इत्येवमादीनि ;—

“इन्द्रो दिव०—० इन्द्रः” † । रेणोर्वैशामिचक्षेव मार्षम् ।
 ऐन्त्री । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तत्येकाहनिष्केवत्ये विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिवः’
 ‘ईशे’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘पृथिव्याः’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’
 ईष्टे वर्षकर्मादिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वतानां’ मेघानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
 एव ‘वृधाम्’ अतिप्रवृद्धाना मपि भूताना मोष्टे । ‘इन्द्रः’ एव

च 'मेधिराणां' यज्ञैस्तद्वता मीष्टे । 'इन्द्रः' एव हि 'द्योमे' अर्थसंयोगे प्राप्तव्ये, 'जेमे' च परिपालने कर्त्तव्ये 'इव्यः' आज्ञातव्यो नान्यः कश्चित्त्वमर्थः एतत्कर्त्तुं मित्यभिप्रायः । प्रथमाया मेतदुदाहरणम् । इन्द्र इत्येतस्मादुपपदा दीर्घ इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तम-पुरुष इति ॥

"इन्द्र मिद्—० रनूषत" । मधुच्छन्दस आर्षम् । महा-व्रते महदुक्थे शिरसि शस्यते । हे 'गायिनः' सामगाः ! 'इन्द्र मित्' इन्द्र मेव यूयं बृहता साम्ना[†] अभियुत । यूय मपि हे होतारः ! 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्केर्च्छग्भिः मन्त्रैः[‡] इन्द्र मेवाभियुत । रव्यु-सामि-श्च हे अध्वर्यवः ! इन्द्र मेव 'वाणीभिः' वाग्भिर्यजुर्मयी-सर्ववेदेषु 'अनूषत' अभियुत । द्वितीयाया मेतदुदाहरणम् ॥

"इन्द्रैते०—० मुदामे" । इति तृतीयस्या मुदाहरणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ॥

"इन्द्राय०—० पनुस्यवे" । नृमेधस आर्षम् । मात्रिकेव्यहःसु स्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयमवने ब्राह्मणाच्छग्भिः शस्ते विनियुक्ता ।

* "इन्द्र मिद् गायिनो बृहदिन्द्र मर्कभिरर्किणः । इन्द्र वाणी रनूषत ॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

† "त्वा मिदि स्वामहे (ऋ० सं० ४, ०, १७, १. = सा० सं० ३० आ० १, १, ५, १.)"—इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेनेत्यर्थः । तच्च साम चरणगाने (१, १, १०.) द्रष्टव्यम् ।

‡ "अर्के मन्त्रो भवति"—इत्याद्युक्तं पुरस्तात् ११ प्र० ।

§ १भा० ०४४० १ख० ११ख० (११) ।

॥ पु० १५८ प्र० (१ख० १पा० १ख०) प्र० ।

¶ "इन्द्राय सामं गायन् विप्राय बृहते बृहत् । धूर्मं हते विपचिते वनुस्यवे" ॥—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

हे उद्गातारः ! 'इन्द्राय' बृहस्पाम 'गायत' । 'विप्राय' मेधाविने
'दृष्टते' महते 'धर्मज्ञते' हतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्रवे'
पन इच्छते, आत्मनः स्तुति मिच्छते । चतुर्थ्या मेतदुदाहरणम् ॥

“सूर्यस्त्रेव०—० किं च न” * । रेणोर्वेश्यामिच्छेय मार्षम् ।
पावमानी सौमी । जगती । यथा सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयि-
त्नवः' द्रावणशौला, एव मेते 'मत्सराः' सोमाः, पापानां द्रावणशौलाः ।
किञ्च ; 'प्रसुपः' प्रसूता एतैर्द्विग्नः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते'
गच्छन्ति इत्यर्थः । गत्वा च 'तन्तुं ततं' तन्तु मिव तन्त्रवयवाः
'परिमर्गासः' 'आश्रवः' परिश्रुताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एव मेतं
पातार मिन्द्रं स्वामिनं प्रत्यश्रुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात् पुन-
रेवं क्रमः ? इतः,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवनादीनां
सोममवनस्थानानां किञ्चिदपि ('धाम' †) 'पवते' पूयते † । तस्मादेवं
ब्रूमहे,—इन्द्र मेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रस्य नु०—० पवतानाम्” ‡ । हिरण्यस्य पस्त्रेय मार्षम् ।
निष्केवल्ये शस्यते । 'इन्द्रस्य' अहं 'वौर्याणि' वीरकर्माणि 'प्र बोचम्' ।
'यानि' 'चकार' 'प्रथमानि' अकृतपूर्वाणि अन्यैः । 'वञ्जी' वज्रसंयुक्तः ।

* “सूर्यस्त्रेव रश्मयो द्रावयित्त्वो मत्सरासः प्रसुपः साकं मीरते । तन्तुं ततं
पदि सर्गासं द्रावणो नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन ॥”—इति ऋ० सं० ७, १,
११, १ ।

† “इन्द्रस्य धाम्ना यद्वयत्नं च “अथादिन्द्रस्य०—० प्रिया धामानि (य० वा०
सं० ११, ४०)”—इति मन्त्रवर्षाद् गम्यते ।

‡ “इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यदेवस्य रीरं प्रति गच्छतीति वा”—इति च-डौषधी ।

§ “इन्द्रस्य नु वौर्याणि प्रवोचुं यानि चकार प्रथमानि वञ्जी । अथुश्चि मन्त्र-
पक्षतद् प्र वञ्चणे अभिनूत् पवतानाम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, २१, १ ।

‘अहम् अहिम्’ इत्यन् मेघम् । ‘अनु ततर्द अयः’ वर्षार्थं पुनः पुनश्च
 ‘प्राभिनत्’ । ‘वक्षणाः’ उदकवहनत्रिराः ‘पर्वतानाम्’ मेघानाम् ।
 इवमादीनि वीर्याण्यह मिन्द्रस्य प्रबोध मिति । उच्छ्वा मेतदुदाह-
 रणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्याः पार्थिवा उत । त्यसूषु
 मृषता नरः ॥”—इति । हे सोतारः ! ये दिव्याः कामाः, ये च
 पार्थिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धाः ; तं प्रार्थयत ; स हि कामाना
 षीष्टे । ‘त्यसूषु’ तं सुष्ठु कामप्राप्त्यर्थं ‘मृषत’ स्तुत, हे ‘नरः !’ ।
 सप्तम्या मेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोत्कृतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यचकृतमन्त्रलक्षणं मुच्यते ; तदधिकारार्थोऽयम् ‘अथ’-
 शब्दः । “अथ प्रत्यच०—० सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुषयोगाः’
 मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यचकृताः । ‘त्वमिति
 चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यचकृताः । यत्र त्वमित्येवं श्रूयते,
 तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः * ; यत्र तु मध्यमः
 पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमानमपि ‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहा-
 र्यम् ; सम्बन्धिश्चत्वादनयोः । “त्वमिन्द्र बलादधि”, “त्रि न इन्द्र
 मृधो जहि”—“इति” चैते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र०—० वृषेदसि”† । देवजामयः सूक्तं ददृशुः ।

* “मध्यमपुरुषयक्त माख्यात मध्याहार्यमित्यर्थः”—इति च-डी५मी ।

† ‘त्वमिन्द्र बलादधि सप्तमी ज्ञात षोडशः । तं वृषन् वृषेदसि ॥”—इति
 ऋ० सं० ८, ८, ११, १ ।

तत्रेयं महाराष्ट्रिके पर्याये प्रशास्तुः स्तोत्रे विनिवृत्ता । हे 'इन्द्र' !
'त्वम्' 'बलाद्धि जायसे' 'सहसः' अभिभवमसमर्थात् *, 'श्रीजसः'
तेजसः † । किञ्च ; त्वं हे 'वृषन्' वर्धितः ! 'वृषा अग्नि' वर्धिता
असौत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र०—० तमः” ‡ । शासत्य भारद्वाजस्येय मार्षम् ।
वैश्वदेवस्य इतिषो व्याख्या । हे 'इन्द्र !' 'वि जहि' 'नः' एतान् 'सृधः'
सृधकर्तृन् ४ शत्रून् । किञ्च ; 'नीचा' नीचैः 'यच्छ' तान् । 'पृत-
न्यतः' येऽस्मानिः सह पृतन्यन्ति, पृतनी कर्तुं मिच्छन्तीत्यर्थः ।
किञ्च ; 'योऽस्मान्' 'अभि दासति' अभ्युपचपयितु मिच्छतीत्यर्थः ।
तम् 'अधरं' 'तमः' 'गमय', नात्रयेत्यर्थः ॥ ॥

“अथापि०—० स्तोत्रव्यानि” । युष्मत्प्रयोगैर्हि कश्चित् स्तोतारः
सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिद्व्यद् वि शंसत”, “कणा अभि प्र
गायत”, “उप प्रेत कुशिकास्रेतयध्वम्”—इति” चैतान्युदाह-
रणानि ।—

“माचि०—० शंसत” ॥ । प्रगाथस्येय मार्षम् । बृहती । वृषा-

* “सहसः' परेषा मभिभावकाद् 'बलात्' 'अग्नि' 'जातः' अग्नि । अग्निः
पद्यर्थानुवादकः । इत्यादिवधहेतुभूताद् बलादेतेस्त्वं प्रख्यातो भवसौत्यर्थः ।”
—इति सा० भा० ।

† “श्रीजसः श्रीजो नाम बलहेतु इत्ययमंत धैवेण, तस्मादपि त्वं जातोऽसि ॥”
—इति च सा० भा० ।

‡ “वि न इन्द्र सधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो वृक्षा अभिदासत्यधरं
गमया तमः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, ४ ।

§ “सङ्ग्रामकारिणः”—इति सा० भा० ।

॥ “अधरं निजहम्, तमा अन्कारं सरबलसर्षं गमय प्रापय”—इति सा० भा० ।

॥ मा चिद्व्यद् वि शंसत सवाया मा रिद्व्यत । इन्द्र ि त् वाता इव
सवा सुते नृपुष्या च शंसत ।”—इति ऋ० सं० ४, ०, १०, १ ।

विनियुक्ता । हे स्तोतारः ! 'सखायः !' 'मा' 'अन्यत्' किं 'चित्' अपि 'शंसत' विविधाभिः स्तुतिभिः । 'मा' च 'रिषण्यत' चेतसा मागच्छत अन्यद् देवतान्तरम् * । किन्तर्हि ? 'इन्द्रम् इत्' इन्द्र मेव 'वृषणं' वर्षितारं 'स्तोत' स्तुत । 'सचा' महभृताः, एतस्मिन् 'सुते' सोमे । 'मुज्जः' मुज्जश्च हे होतारः ! उक्त्यानि 'च' 'शंसत' ॥

"क्रीळं वः०—०गायत" † । कण्वस्येय मार्षम् । कौलीनस्य हविषो याज्या । 'क्रीळं' शत्रूनपि दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम् ‡, 'मारुतं' § 'शर्द्धः' बलम्, 'अनर्वाणम्' अनाश्रित मन्यत्र; स्वप्रभावयुक्त मेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशुभं' रथे स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कण्वाः' मेधाविनः ऋत्विजः ! ॥ एतत् 'अभि प्र गायत' एतद् 'वः' ब्रवीमि ॥

"उपप्रेतं०—०पृथिव्याः ॥ । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । हे 'कुशिकाः' स्तुतिक्रोष्टार ऋत्विजः ! ** 'उप प्र' 'इत' गच्छत । 'चेत-

* "मा रिषण्यत । मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन दृष्टोपचीषा मा भवत"—इति सा० भा० ।

† "क्रीळं वः शर्द्धा मारुत मनर्वाणं रथेशुभम् । कण्वा ऋभि प्रगायत ॥"—इति ऋ० सं० १, २, १९, १ ।

‡ 'कौलीनशीलम्' म, घ । "क्रीड विहारे (भू० प०), पचायच् ।"—इति "वि-हरणशीलम्"—इति च सा० भा० ।

§ "मरुतां सम्मन्त्रि * * * यद्वा समूहार्थानुदात्तादेरञ्"—इति सा० भा० ।

॥ "कण्वस्योत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः"—इति सा० भा० ।

॥ "उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्व मयं राये प्रमुञ्चता सुदासः । राजा हृत्वं कङ्कन्त् प्रागप्रागुदगथा यजाते वरु ष्वा पृथिव्याः ॥"—इति ऋ० सं० १, २, १९, १ ।

** "हे कुशिकाः कुशिकस्योत्पन्नाः, हे पुत्राः"—इति सा० भा० ।

यध्वम्' विजानीध्व मेतद्,—यथैव: 'राजा' 'दत्तं' शत्रुं 'जहन्तं'
हतवान्, सर्वासु दिक्षु *, 'अथ' एवं सर्वहन्ता अमित्रो भूत्वा 'वरे'
श्रेष्ठे प्रदेशे 'पृथिव्याः' ('यजाते') यजते । ते यूय मेतद् विज्ञाय
उपप्रगच्छत । उपप्रगत्य चैत माश्रमेधिकम् 'अश्वम्' 'सुञ्चत' उत्सृजत,
विधानतः प्रोक्ष्याश्रमेधयागाय † । योऽय मेतस्मिन् 'सुदासे' ‡
कल्याणदाने यजमाने वर्त्तते ॥

एव मेतेषु युष्मद्गुणपदप्रयोगेषु सम्बद्धाः स्तोतारः स्तोतव्यानि
तु यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षताभिसम्बन्धीनि । एवंक्षणं
मन्त्रजातं सुपेक्षितव्यम् ॥

“अथा०—योगाः” । उत्तमेन पुरुषेण या षडो युक्ताः,
ता आधात्मिक्यः । “अह०—नाम्ना” या उक्ताः, तास्य आधा-
त्मिक्यः । अत्रापि यत्राह मित्येतत् सर्वनाम श्रूयते, तत्राविद्यमान-
मपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं मध्याहर्त्तव्यम्; यत्र चोत्तम-
पुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्यमानं मपि 'अहम्'—
इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्; सम्बन्धिश्चद्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लवसूक्तं वागाम्भृणीय मिति(२१)

* मन्त्रस्थानां “प्राक् अपाक् उदक” —इत्येतेषां मेव पदानां व्याख्यानं मेतत् ।
सायणस्तु 'पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु' व्याचष्टे, समीचीनतरङ्गैतत् ।

† 'राये'—इत्यव्याख्यातं मेव स्थितम् । सायणस्तु 'दिविजयेन धनलाभाय'—
इत्यर्थं कृतवान् ।

‡ 'सुदासः'—इत्येव मूलपाठः । 'पैजवनस्य राज्ञः'—इति च सायणीयोऽर्थः ।

§ इदं द्वितीयसप्तमसमाप्तिः ७-८-पुस्तकयोः ।

परोक्षज्ञताः प्रत्यक्षज्ञताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अत्यश आ-
 ध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशोर्वाद इन्द्रस्य
 नु वीर्याणि प्र वोच मिति यथैतस्मिन् सूक्ते* ऽथाप्या-
 शीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अह मक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा
 मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास मिति तदेतद्बहुल माध्वर्यवे
 याज्ञेषु च मन्त्रेष्वथापि शपथाभिशापौ । अद्या मुरीय
 यदि यातुधानो अस्मि । अथा स वीरैर्दशभिर्वि यूया
 इत्यथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा । न मृत्युरासीद्-
 मृतं न तर्हि । तम आसीत्तमसा गूल्ह † मग्रे । अथापि
 परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्य प्रपतेदना-
 दत् । न वि जानामि यदि वेद मस्मीत्यथापि निन्दा-
 प्रशंसे । केवलाघो भवति केवलादो । भोजस्येदं पुष्क-
 रिणीव वेश्मेत्येव मक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा
 चैव मुञ्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतद्” उदाहरणत्रय माध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—०
 मिति” एवमादि । एव मथ्यन्तेऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः ।

विकुण्डा नाम आसुरौ बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभावेना-
 पत्यत्व मिन्द्र आ जगाम ; स वैकुण्डो नाम बभूव । तस्यात्मस्तुति-

* “यथैतस्मिन्सूक्ते” उ, च ।

† “गूल्ह” उ, च ।

संयुक्तं मेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत्*,—“अहं०—०भोजनम्” † ।
 ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुनः’ धनस्य ‘पूर्व्यः’ प्रथमः ‡ ‘पतिः’ ।
 किञ्च ; साम्प्रत मप्यह मेव पतिः । ‘अहम्’ एव च ब्रह्मभ्यः सकाशात्
 समस्तानि ‘धनानि’ ‘जयामि’ ४ । ‘शश्वतः’ नित्यकाल मेव । किञ्च ;
 ‘माम्’ एव ‘हवन्ते’ आह्वयन्ति ‘पितरं न’ पितर मिव, तासु तास्वार्त्तिसु
 ‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च ; ‘अहम्’ एव ‘दाशुषे’ दत्तवते हवींषि,
 यजमानाय ‘विभजामि’ यथाहं ‘भोजनम्’ धन मित्यर्थः ॥

“इति वा०—०पा मिति” ॥ । लवमूक्ते स एव लवो ब्रवीति,
 —(‘इति वा इति’) एवञ्चैवञ्च ‘मे मनः’ वर्त्तते । आह,—कथम्?
 इति । उच्यते,—‘गा मश्वम्’ गां च अश्वं च ‘सनुयाम्’ सभोजयेम्
 एतान् यजमानानिति । अथैव मतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति
 किमर्थं ब्रूते ? ‘कुविद्’ वज्र अहं ‘सोमस्य अपाम् इति’ ॥

* “अहं भुव मित्येकादशर्षं षष्ठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा कुतो ह्यहः सवि-
 द्मादिसूक्तत्रयेण स्वय मात्मान मक्षीत् । तस्माद् वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वाद् ‘वसु-
 वाक्यं स ऋषिः’—इति परिभाषयेन्द्र ऋषिः ; वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च सूयमानत्वाद् ‘या-
 तेनोच्यते सा देवता’—इति परिभाषयेन्द्र एव देवता ।”—इति सा० भा० । सप्तगु-
 षाङ्गिरसः ।

† “अहं भुव् वसुनः पूर्वस्यतिरुहं धनानि सं जयामि शश्वतः । मां हवन्ते
 पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ५, १ ।

‡ “पूर्व्यः मुख्याऽसाधारणः”—इति सा० भा० ।

§ “स मित्येकीभावे, स ह जयामि”—इति सा० भा० ।

॥ “इति वा इति नु मनी गा मश्वं सनुया मिति । कुविद् सोमस्यापा मिति ॥”
 —इति ऋ० सं० ८, १, २१, १ । “इति वा इति चयोदशर्षं सप्तमं सूक्तं गायत्रम् ।
 इन्द्रो लवरूप माख्याय वेपमपामं कुर्वन् तदानौ ऋषिभिर्दृष्टः सन् स्वात्मान मनेन
 सूक्तेमाख्यानौत् । अथैव लवरूपपापत्र इन्द्र ऋषिः, स एव देवता ॥”—इति सा० भा० ।

“अहं रुद्रेभिः०—०सृष्टिनो भा” * । वागाभ्रुणीये वागेव
ब्रवीति † । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’, ‘वसुभिः’, ‘आदित्यैः’, (‘विश्वदेवेः’)
विश्वैश्च देवैः सह भृता ‘चरामि’ स्तुतिरूपेण । ‘अहम्’ एव (‘मिचा-
वरुणा’) मिचावरुणौ (‘उभा’) उभावपि, ‘इन्द्रायो’, (‘अश्विना’)
अश्विनौ च (‘उभा’) उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा ; मत्पूर्वकं हविः-
सम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ॥

“परोत्कृताः०—०प्रत्यत्कृताश्च मन्त्राः”, भूचिष्टाः शाखा-
न्तरेषु बहवः ; “अल्पशः” क्वचित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
आत्मान मेव स्तोतव्यं मधिकृत्य येषुभिव्यक्तान्तद्दह शास्त्रे आध्या-
त्मिका उच्यन्ते ॥

“अथापि” क्वचित् “स्तुतिरेव भवति”, “नाशीर्वादः” ; तत्र
पुनराशीर्योज्याः । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थं स्तुतिः प्रयुज्यते ।
आह,—किं मुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रस्य०—०सृक्ते”
(ऋ० सं० १, ७२, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते, नाशीः ; सा
पुनर्योज्येति ? प्रतिपादितम् ।—। “अथापि” क्वचिद् “आशीरेव,

* “अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यह मादित्येकृत विश्वदेवैः । अहं मिचावरुणोभा
विभर्म्यह मिन्द्रायो अह सृष्टिनोभा ॥”— इति ऋ० सं० ८, ७, ११, १ ।

† “अहमित्यर्थां त्रयोदशं सूक्तम् । अश्विनस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मवि-
दुषी स्वात्मानं मजौतुः ; अतः सर्षिः । सर्षित्युक्तात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता ।
तेन ह्येषा तादात्म्यं मनं भवन्तो सर्वजगद्रूपं सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाह मेव सर्वं
भवामौति स्वात्मानं स्तोति ।”— इति सा० भा० । इह मव ‘देवोत्कृताम्’—इत्युच्यते
माकंष्टेयपराधान्मर्तदेवोमाहात्म्ये च “देवोत्कृतां परं जपन्”—इति विधानात्
तस्याश्च सप्तमतिक्रमायाः स्तुतेः पुरस्तादस्य पाठयवहारश्च ।

‡, § नैवे बाष्पानि मूलसन्तते—इत्युक्ताकम्, मूलपाठतत्तथावगतेर्बीजाभावात् ।

न स्तुतिः” । तद्यथा,—“सुवक्षा०—०भूयास मिति”
 “तदेतद्” एवंक्षत्रणं मन्त्रजातम् “अध्वर्यवे” वेदे* “वज्रसं”
 प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरथोरपि † वेदयो-
 रिष्टाग्नीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला; यत्राप्याग्नीरेव केवला,
 तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योग्या । किं कारणम् ?
 न ह्यनभिष्टुता देवता आशिषं ममर्ह्यति ॥

“अथापि शपथाभिशापौ” भवतः । “अद्या मुरीय०—०इति”
 —इत्येक मुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वम्—इत्यभि-
 युक्तः, सोऽन्यथा शपथं प्रतिपेदे; परञ्चाभिशापः † ।

“अद्या०—०नेत्याह” ‡ । अद्यैवाहं मृये; ‘यदि यातुधानः’
 स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘तप’ तप्तवानहं कस्य चिदपि पुरुषस्य ।
 अथ पुनरयातुधान मेव मां सन्तं यो मोघ मनृतं यातुधानस्व

* यजुषीति यावत् ।

† एतच्च व्याख्यानं न सुप्तिव्यस्माकम्; अध्वर्यवेदस्याप्रवृत्त्यात् । यज्ञार्थाः ये मन्त्राः,
 ताः सर्वा एव याज्ञाः; यदि आध्वर्यवेदे सोमसम्पाद्यामां सत्रादौर्नां मासि दर्शनं
 पर मन्त्रेव तत्रापि कारीर्यादयो यागाः, सन्ति च तेषु वज्राः स्तुतिमन्त्रा आग्नीर्-
 मन्त्राश्च । अथ च यास्केन ‘मन्त्रेषु’—इत्यस्य ‘याज्ञेषु’—इति विशेषणं सुपन्त्यसं तेना-
 याज्ञा अपि मन्त्रा विद्यन्त इवेति यास्कमतं परिस्फुटम् । एवञ्च “यज्ञार्थे एव वेदा
 प्रवृत्ताः”—इति वादिनः प्राभाकरादयो मौर्मांसकाः परास्ताः ।

‡ ‘अथ के चिदाहः—इत्या पञ्चमत्तं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्ष-
 सोऽसि त्वं वसिष्ठं रूपं माश्रितः । अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसु राक्षसोऽप्रवीत् ।
 अनेतरा अघो हृष्टा वसिष्ठेनेति नः अतम्—इति ।”—इति ऋ० सं० ४, ०, ०, २.
 सा० मा० ।

§ “अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तप पूषस्य । अथा च
 वीरैर्दृशभिर्वि यथा वे आ मोघं यातुधानेत्याह ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, ०, ५ ।

“अथापि परिदेवना, कस्माच्चिद् भावात्:—‘सुदेवो अद्य प्रप-
तेदनाद्यत्’, ‘न वि जानामि यदि वेद मस्मि—इति” । उदाहरणे ।

“सुदेवो—० अद्युः” * । पुरुरवम आर्षम् । त्रिष्टुप् । परि-
देवना । ‘सुदेवः’ स शोभनो देवः स्यात्, यो ह्यनया प्रियया
उर्वश्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् (‘अनाद्यत्’) अनावर्त्तमानः ‘अद्य प्रप-
तेत्’ । (‘परावतं परमां गन्तवै ऊम्’) पतितश्च दूराद् दूरतरं
गच्छेत्, (‘अद्य’) अय गत्वा ‘शयीत्’ मृतः सन् ‘निर्च्छतेः’ भूमेः
‘उपस्थे’ उपरि । (‘अधा’) अथ ‘एनं’ ता मवस्था मापन्नं ‘वृकाः’
विकर्त्तितारः अष्टगालादयः ‘रभमामः’ रभस्वन्तो वेगवन्तः ‘अद्युः’
भक्षयेयुः । नाहं सुदेवः किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एता
मवस्था माप्रुयादित्येव मेधा “परिदेवना” संग्रयोत्यापन्नम् † ॥

“न वि जानामि—० भाग मस्याः” † । दीर्घतमम आर्षम् ।
अस्यवामीये ? । ‘न’ एतत् अहं (‘त्रि’) त्रिस्पष्टं ‘जानामि’,—‘यदि
वा इदम् ॥ अस्मि’ कारणं परं ब्रह्माग्यम् ? अथ वा इदं

* “सुदेवो अद्य प्रपतदनाद्यत् परावतं परमां गन्तवै । अधा शयीत् नि-
र्च्छते उपस्थे येन वृका रभमामि अद्युः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ७, ४ ।

† सायणेन तस्याः सर्वत्र एव व्याख्यानं कृतम्, तदपि द्रष्टव्यम् ।

‡ “न वि जानामि यदि वेद मस्मि निष्ठाः मन्त्रो मनेमा चरामि । यदा मागेन
प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचा अश्रुवे भाग मस्याः ॥”—इति ऋ० सं० ९, २, ११, १ ।

§ अस्यवामीयं नाम ऋग्वेदोद्य-प्रथममण्डल-द्वाविंशानुवाकस्याष्टमं सूक्तं दीर्घत-
मसम् । द्विपद्याशदधे तत्र सूक्ते मप्रत्रिंशोयम् । “सूक्तं अप्रास्यवामीयं विप्रं कुन्देत्
किल्बिषात्”—इति ऋग्वि० १, ११ । सूक्तस्यास्य प्रथमा अक्ष “अस्य वामस्य पक्वि-
तस्य”—इति, अत एवेद् अस्यवामीयं मित्युच्यते । इत्यनुक्तमर्थां सायणीयं तदुच्चा-
ख्यानञ्च विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

॥ “यत्, इव, इदम्”—इति पदकारपठितः पदच्छेदः ।

तत्कार्यं द्वैत मस्मीति । अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा
वर्तमानो 'निष्णः' अन्तर्हितः, अविद्यया 'सन्नद्धः' च । अनेकैः
सन्देहग्रन्थिभिः 'मनसा' उभे अपि द्वैताद्वैते 'चरामि' गच्छामी-
त्यर्थः । एवं सति 'यदा' 'मा आ अगन्' माम् आगच्छेत् 'प्रथमजा'
बुद्धिः; सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते 'स्यतस्व' भगवत आदि-
त्यस्य स्वभृता; तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः, प्रहीणसर्वसंशया, तथा सर्व
मिदं मसंशयं परिज्ञाय किं महं कारणमतत्वं उत द्वैतमतत्वं इति ।
ततः 'अस्याः' कृत्स्न-प्रज्ञातायाः 'वाचः' 'भागम्' अहम् ('अश्रुवे')
अश्रुयाम्, यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वं मह माश्रुया
मित्यर्थः* ॥

एव मय मात्मनिन्दापूर्वको विलापः परिदेवनेत्युच्यते; यदि
नाम एवं स्यात् साधु स्यादिति ॥

“अथापि” मन्त्रेषु “निन्दाप्रशंसे” भवतः । तद्यथा,—“केवलाघो
भवति केवलादी”, “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेष्मा”—“इति” ।
एते उदाहरणे † ।

“मोघं—० केवलादी” ‡ । भिक्षुर्नामाङ्गिरसस्तस्येय मा-
र्वम् § । त्रिष्टुप् । अददतो निन्दा । 'मोघं' वितथम् 'अन्नं' 'विन्दते'

* “स्यतस्य आत् इत्”—इत्येतानि नेह व्याख्यातानि; सायणव्याख्यानं द्रष्टव्यम्;
तेन तस्या ऋषो विस्तृतं भाष्यं कृतम् ।

† यथाक्रमेण निन्दा-प्रशंसयोः बोद्धव्ये इति यावत् ।

‡ “मोघं मघं विन्दते अप्रचेताः सत्यं प्रवौमि वृध इत्य तस्य । नार्यं मघं
पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥”—इति ऋ० सं० ८, ९, ११, १ ।

§ अत्र भिक्षुरिति सञ्ज्ञा, गृहीतवस्तुवाचकः, भिक्षुको वा? विचार्यं मखि ।

प्राप्नोति । आह,—कः ? इति । उच्यते,—यः ‘अप्रचेताः’ अप्रवृद्ध-
ज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘प्रवीमि’,—‘वध इत् स तस्य’ वध एव सो-
ऽन्नलाभस्तस्य ; वर मल्लभं तेनान्न मित्यभिप्रायः । किम्पुनः कारणं
मोघ मसावन्नं विन्दते ? इति । उच्यते,—‘न’ असौ ‘अर्यमणम्’
आदित्यं ‘पुष्यति’ ; (‘नो’) नापि ‘सखायं’ समानख्यानं मनुष्यम् ;
न देवान् पुष्णाति, नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः । यत एव मतः
‘केवलाघो भवति’ सः ‘केवलादौ’ आत्मनैव केवलं योऽन्न मत्ति, न
देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवल मघ मेव प्राप्नोति । तदुक्त
मन्यत्रापि ;—“भुञ्जते तेऽह्यधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्”—इति* ।
तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपपद्यते ; न ह्यसत्यन्ने प्रत्य-
वेद्यादददन्न मित्यभिप्रायः ; अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽभि-
प्रेतः † ।—

के चित्त्वेन मनधात्मविद् मप्रचेतमं मन्यन्ते ‡ ; स ह्यग्निन् शरीरे
विवक्षितः । ‘न अर्यमणम्’ आदित्यान्तरपुरुषं भोक्तारं पश्यति,
(‘नो’) नापि ‘सखायं’ प्राणवायुम् ; स हि भुज्यमानेऽन्ने करणभावं
पुष्णातीति सखा ; केवलं, त्वसावविद्वानात्मान मेव भोक्तार मत्र
पश्यति, अतः स ‘केवलाघो भवति’ ; यदि स देवताः पश्येदेव ता
ऋन्नभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति ? ॥

* “अतं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्”—इति म० २।११८ ।

† सायणभाष्ये एष एवार्थः परित्यक्तः ।

‡ अत्रैव अत्रि श्रुतस्य ‘अप्रचेताः’—इति पदस्य अनधात्मवित्—इति अद्येम्
स्त्रीकुर्वन्कीति भावः ; एवसाध्यात्मिक एष मन्त्रः ।

§ नैषोऽर्थो मनोरमोऽस्माकम्, नापि सायणसम्मतः ।

“भोजायाम्—० चित्रम्” * । दक्षिणा नाम प्रजापते-
 दक्षिता †, तथा सूक्त मात्मानः सुतिसम्बुद्धं दृष्टम् । तत्रैषा
 चित्रम् । दाहप्रशंसा । ‘भोजाय’ राज्ञे ‡ ‘अश्वम्’ ‘आशु’ शीघ्रं ‘सं-
 मृजन्ति’ सम्भारंयन्ति स्थापयन्ति भृत्याः । किञ्च ; ‘भोजाय’
 उदहनार्थं मन्यान् वरानपास्य (‘शुभमाना’) खलद्रुता शोभमाना
 ‘कन्या’ ‘आस्ते’ ; स हि ता मर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘भोजस्य’
 ‘इदं’ ‘वेग्न’ गृहं ‘परिष्कृतं’ संस्कृतं ‘पुष्करिणी इव’, (‘देवमाना
 इव’) पुष्करैर्दैवतं विमान मिव † ‘चित्रं’ चायनीय मित्यर्थः ।
 तदेतत् सर्वं मध्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्टदक्षिणासहितात् कर्म-
 णोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलातिरैक्य मित्येव मेघा दक्षिणा-
 प्रशसा ॥

यथैव मिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, “एव मत्तसूक्ते ॥ द्यूत-
 निन्दा च कृषिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थं माह ।

“अश्वैर्मा—० मर्यः” † । मूजवान्नामा अश्वपुत्रस्तस्येय मार्षम् ।
 चित्रम् । ‘अश्वैः मा दिव्य’—इति अश्वदेवनप्रतिषेधः ; तत्र हि

* “भोजायाम् सं संजन्त्याशुं भोजायाम् कन्या ॥ शुभमाना । भोजस्येदं पु-
 ष्करिणीव वेग्न परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥”—इति अ० सं० ८, १, ४ ५ ।

† दक्षिणायाः प्रजापति-दुहितृत्वे हेतुः अ० सं० ८, १, १, १ सा० भा० इत्यम् ।

‡ “भोजाय = दाचे”—इति सा० भा० ।

§ नभोमण्डल मित्यर्थः । सायणेन त्वर्थान्तरं कृतम् ।

॥ अ० सं० म० १०, अ० १, सू० ५. “प्र वेपा इति सतुर्देवर्षे पञ्चमं सूक्तं मैत्रेयस्य
 कवचस्यार्षम् मूजवतः पुत्रस्याश्वस्य वा”—इति सा० भा० ।

॥ ‘अश्वैर्मा दिव्यः कृषि मित् कृषस्य विभे रमस्य बुद्ध मन्यमानः । तच् जावः
 कितव तच् जाया तस्म वि सृष्टे सविताय मर्यः ॥”—इति अ० सं० ०, ८ ४, १ ।

बहवोऽनर्थाः सन्ति । 'कृषि मित् कृषस्व'—इति कृषिविधानम् । तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति । 'वित्ते रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'बहु' एतदेवेति 'मन्यमानः' ; मा विचलोभेन दीव्यः, निज मपि विभं हारयिष्यसि, कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व । हे 'कितव !' 'तत्र' तस्यां कृषौ 'गावः' सन्ति, ('तत्र') तस्यां च 'जाया' । "तत्" पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्यः' ईश्वरः, ('वि') श्रुति-स्यत्यनुशासनद्वारेण विविध मनेकप्रकारम् आ 'चष्टे' ; उभे अपि ह्येमे श्रुतिस्य^१ मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत इदं मुक्तं सवितैर्वैतन्मम विचष्ट इति ॥

“एवम्” अनेन प्रकारेण “उच्चावचैरभिप्रायैः” बहुभिः, अथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः “ऋषीणां” “मन्त्रदृष्टयः” मन्त्रदर्शनानि “भवन्ति” ; विद्यमानानां मेव हि मन्त्राणां मृषयो येन केन चिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दा-पर्य-शोक-प्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति ; न तु कर्त्तार इत्य-भिप्रायः । तदप्यार्थानुक्रमण्यां निदान मार्गं च उभय सुपेक्षितम् ; परिज्ञातार्थनिदानो हि सुख मनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति । तदेतद्देह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम् * ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्दे-
वतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र

* मन्त्राणां तात्पर्यानेकत्वे च हेतुः प्रदर्शितः ; यदि हि एक एव द्रष्टा एक मेवार्थे मुद्दिष्य सर्वान् मन्त्रान् प्रणयेयुः, तर्हि सर्वेऽपि मन्त्रा एकतात्पर्येकाः स्युः । न तथात्र ; अत्र तु बहुना मृषोणां बहुनर्थान् साधयितुं बहुमन्त्रदर्शनानि सम्यग्नामि अत एव सर्वेषां मन्त्राणां नैकविध्यमिति मन्त्राणां तात्पर्यवैविध्यं हेतुप्रदर्शनम् ।

यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति
 नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता
 वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य मतिथिदेवत्यं
 पितृदेवत्यं याज्ञदेवतो मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवता-
 वत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ॥ ४* ॥

“तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः” । इहेतदुक्तम्;—“यत्-
 काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्देवतः
 स मन्त्रो भवति”—इति † । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेभ्यु मन्त्रेषु
 मन्त्रदेवतालक्षणं सुपपद्यते ; ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, तेषु
 देवता कथं मन्त्रेभ्यः ? इति तदेतद् विचार्यत इत्युपयुक्तस्य च्छब्दः ।
 ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु” “देवतोपपरीक्षा” देव-
 ताया अतः परं परीक्षा ‡ उपपत्तितो वर्त्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति” ।
 यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा
 विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—“आग्नेयो
 ऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते §, तत्र योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः
 स्यात्, स आग्नेय एव स्यात् ; प्रकरणाद्धि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम

* नाच षण्डसमाप्तिः ऋ-च-पुस्तकयोः ।

† प० १८५ ४० ८ पं० ।

‡ “तेषु देवता उच्येयाः, अतः परं परीक्षा” च ।

§ “स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमसं यदक्षुषंक्षमादग्निष्टोमसं मग्निष्टोमं सन्न
 मग्निष्टोमं मित्याचक्षते”—इत्येवमादि रे० ब्रा० १, ४, ५ ।

इति न्यायः । “यज्ञाङ्गं वा” । प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः,
यो माध्यन्दिने स ऐन्द्रः, यस्तृतीयसवने स आदित्यः * ।

आह,—“अथ अन्यत्र यज्ञाद्” कथं मन्त्रेषु देवतापरिज्ञान
मिति अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद् ये वर्तन्ते, येषां मुष्कन्नप्रयोगः ;
“उष्कन्नयज्ञो वा एषः”—इत्युष्कन्नता मपि दर्शयत्येव ब्राह्मणम् ।
तेषुष्कन्नप्रकरणप्रयोगेषु वाचस्तोमप्रयोगविनियोगकल्पेषु,—“किं
ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छमि किन्तु मातरम् । अतुविदस्मिन् तेद्यं
स पितामहः ॥”—इत्येवमादिषु कथं मन्त्रेषु देवता? इति ।
शृणु,—“प्राजापत्याः” ते मन्त्राः “इति याज्ञिकाः” मन्यन्ते ।
किं कारणम्? अनिरुक्तो हि प्रजापतिः; अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च
मन्त्रा इत्येतस्मात्सामान्यात् । “नाराशंसाः” ते “इति नैरुक्ताः”
मन्यन्ते । नाराशंसोऽग्निर्यज्ञो वा । वक्ष्यति हि,—“यज्ञ इति कात्यक्यः
अग्निरिति शाकपूणिः”—इति † । यज्ञशब्देन च विष्णुस्यते
“विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते ‡ । “अग्निर्हि भृयिष्ठभाग् देवता-
नाम्”—इति §, अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् ।
सर्वदेवताअयणाच्च “अग्निर्वै सर्वा देवताः” अत्र वै सर्वा वसति
देवतेति ह विज्ञायते ॥ । यस्मिन्नपि पक्षे नाराशंसो यज्ञः, तस्मिन्नपि

* रे० ब्रा० १५० ४७० ८७०, १५० १७० १७० च इदृशम्

† इदं च काण्डे परस्मात् ८, १, १ ।

‡ रे० ब्रा० १५० १७० ४७० ।

§ रे० ब्रा० १५० ४७० १७० प्रभृतिषु इदृशम् ।

॥ रे० ब्रा० १५० १७० १७० ।

पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य* जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठ्यम्; अपरियहस्य श्रेष्ठगा-
मौति न्यायः । के चिन्तु 'येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः'
—इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येवं मन्यन्ते । तदुक्तम्; न
हि मनुष्याणा मनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रै स्तुतिरुपपद्यते, दुर्बोधत्वात्
तेषां मन्त्रबुद्धित्वाच्च मनुष्याणा मिति ॥

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि वैव मन्यथा स्यात्
सा षड्क, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात् ;
कामतो हीच्छातस्तस्मिन् देवता कल्पयितव्येत्यभिप्रायः । किं
कारणम् ? गुणपदमथो हि सः; न हि तत्र देवतामंविज्ञानपदम्
अन्यतमदेवताविशेषप्रख्यापक मस्ति, यतो विशेषात् कस्याच्चिदेकस्यां
देवताया मन्याभ्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवता-
अथत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासां देवताना मिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राघ
इति ह्यधिकार उच्यते । यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे
योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत एवेति बोद्ध-
व्यम् । तद्यथा,—अग्न्यधिकारे वर्त्तमाने आग्नेय एव मन्त्रो भवति,
इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथ वा प्राय इति बाहुल्य मुच्यते ।
तद्यथा,—अनृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अनृतबहुल एवेति गम्यते ।
एव मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ?

* “प्रजापतिर्यज्ञ मरुजत, यज्ञं हृष्ट मम ब्रह्मचने चक्षुष्यताम्”—इत्यादि,
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयाग्न्या मिति, स तपोऽनघत, स तपस्तपत्वेमां-
लोकामरुजत प्रथिवी मन्तरिचं दिवम् । * * * । योऽधी तपति, स प्रजापतिः
यज्ञ मतमृत”—इत्यादि च रे० ब्रा० ७, ४, १.—५. ५. ० ।

“अस्ति ह्याचारो बज्रलं लोके” अस्ति हीयं लोके बज्रलस्य भृय-
स्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधा-
रणं भवति । तद्यथा, कश्चित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्यं”
द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्यम्”, इदं मे “पितृदेवत्यम्”—इति ।
तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तद्देवपितृमनुष्याणां सा-
धारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवताना मिति निरूप-
मभिमृश्येदं नः सहेति शेष मभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रख्याप-
नार्थम्, एव मिहायादिष्टदेवतालिङ्गान्मन्तराशेर्योऽन्योऽनादिष्ट-
देवतालिङ्गो मन्तराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् बज्रदेवतो वैश्वदेवः
स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः? उच्यते,—“याज्ञदेवतो
मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् देवतो
वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति* ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य
एव नैरुक्तानाम्, द्युस्थाने समाम्नातात्; “यच्च किञ्चित् प्रवृद्धित
मादित्यकर्मैव तत्”— इति हि वक्ष्यति† । तस्मादादित्यदेवतः
स मन्त्रः, इति स्यात् । अथ वा देवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन्
देवतेति देवतः; अविशिष्टं हि देवतात्वं मग्नावेवं सर्वदेवताभिवादात्
“अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति‡ ह विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां
भृचिष्ठभाग्”—इति § च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः;

* रे० ब्रा० १५० ७७० ७७० ।

† परस्तादिहेवाध्याये १५० ७७० ।

‡ रे० ब्रा० १५० १७० १७० ।

§ रे० ब्रा० १५० ५७० १७७०प्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ।

तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोद्घात उक्तम् “नाराग्रंसा इति नैरुक्ताः”—इति, तदेव कात्यक्य-शाकपूर्णि-मतेनावधृतं यज्ञो-ऽग्निर्वेति ; तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति”—इत्येव-मादीना मपरो व्याख्यामार्गः ।—“यद्देवतः स यज्ञः” यद्देवतं प्रधानं हविः ; तद्यथा,—प्रकृतावैन्द्रं मान्नाय्यं माहेन्द्रं वा, तत्संस्कारपरा इषे-त्वादयः (य० वा० म० १, २.), तेनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माहेन्द्रा वा । यद्देवते चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति । तद्यथा,—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजा-पत्य एव भवति * । यज्ञाङ्गं वेत्याधाराद्यभिप्रायेण । “अष्टभोऽग्नि शाकरः”—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णस्तुचामादनमन्त्रः, सौंचे विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ॥

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां विनियोगः ? उपाकरण-ब्रह्मयज्ञ-जप-प्रायश्चित्तेषु नैष्ठिक-ब्रह्मचा-रिणश्च । ‘यो ह वा अविदितार्वेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण † याजयति वाध्यापयति वा स्याणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पतति, प्रवा-मौयते, * * * यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति’—इति‡ प्रत्यवाय-श्रवणात् सर्वत्रान्वेष्या † देवतेत्यारभ्य सथान्यत्र यज्ञादिति ॥

* “कुविदङ्ग नमसा”—इति ऋ० सं० ७, ८१, १ । “कुविदङ्ग प्रति”—इति ऋ० सं० १०, १४, १६ । “कुविदङ्ग यवमन्त्रो”—इति ऋ० सं० १०, १२१, १ ; य० वा० सं० १०, २१ ; १८, १ ; १९, २८ ।

† ‘अविदितार्वेयच्छन्दोदैवतमन्त्रेषु’—इति ग, घ ।

‡ सा० वे० आ० ब्रा० १ प्र० १ अ० ।

§ सर्वत्र पर्येष्या’ ग, घ ।

“प्राजापत्या इति याज्ञिकाः” । प्रजापतिस्त्रेषूपकरणदिकर्म-
सूपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते; स ह्यनिरुक्त इत्यनिरुक्तासामा-
न्यात् । “नाराशंसा इति नैरुक्ताः” सौर्या वा आग्नेया वेति । “अपि
वा सा कामदेवता स्यात्” अनाविष्कृतदेवतालिङ्गे मन्त्रे या विचा-
र्यते देवता, कामिन् देवता स्यात्? इति, सा कामतः कल्या ;
इच्छात इत्यर्थः । गुणपदमयत्वात् तस्य । न मन्त्रवाक्यसामर्थ्याद्
देवता नियम्यते तत्र; किन्तर्हि? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात् । अथ वा
प्रयोक्ता यत्कामस्तं मन्त्रं प्रयुङ्क्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः,
ता मेव तस्मिन्नभिमन्धीत । “प्रायो देवता वा” समान भव
पूर्वेण * ।

“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तुयन्ते” । “यत्काम ऋषिर्यथा
देवताया मार्यपत्य मिच्छन् मृतिं प्रयुङ्क्ते”—इति मन्त्रदेवतालक्षण
मुक्तम्, तदुपपद्यते देवाना मार्यपत्यसम्बन्धात्; अनाविष्कृतदेव-
तेष्वपि संविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते देवता कामस्य अधिपति-
रपि । यत्र तु स्फुटम् अदेवता देवतावत् स्तुयन्ते ननु तत्रैतन्नक्षणं
व्याहन्यते? तद्यथा,—“अथप्रभृतीन्याषधिपर्यन्तानि” । एतस्मिन् वर्गे
कानि चित् सत्त्वानि, कानि चिद् द्रव्याणि; अथादीनि सत्त्वानि,

* पृ० १०० प्र० १ पं० ।— अत्रमन्त्रे त्वेतदुपन्यस्येष निष्कर्षोऽर्थः,— यज्ञादन्यत्र
उपाकरणादौ गृह्यन्तुदिविहितानां मन्त्राणां भव्येषां भव प्रजापतिर्देवतेति या-
ज्ञिकमतम्; नैरुक्तानां न च तत्रास्ति सम्प्रतिः; नैरुक्तमते तु कश्चिन् (यत्र नर-
प्रशंसा अर्थेता गम्यते तत्र) नाराशंसाः कश्चिन् कामदेवताः, कश्चिन् प्रायोदेवताः
प्रकरणानुसारतः पिचादय इति ।

† १भा० ४१४-४१५ प्र०; ५ १, १-११ ।

अक्षादीनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्न मर्थं चेतयन्ते ; नातीतम्, गानागतम् इति ; आत्मनो ऽपि च हिताहितं न प्रतिपद्यन्ते । तानि कथं मभिष्टुतानि, स्रोतुरभिमतस्यार्थस्य पतित्वं करिष्यन्ति ? न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो विदुः । अपिचाश्वादिषु चित्तिरपि* काचिदस्ति, न त्वत्त्वादिष्वसावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ इन्दानि स न मन्येतागन्तूनिवार्यान् † देवतानां प्रत्यक्षदृश्यं मेतद्भवति माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्कर्षय स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुध मात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्यदेवस्य ‡ ॥ ५ (४) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः १ ॥ ७. १.

॥तस्मात् “सः” शिष्यः मेधावी “न मन्येत” न जानीयात्,—

* “चित्तिरपि”—इति ख-पाठः ।

† “मन्येतागन्तूनिवार्यानां” क, ख, ग ।

‡ देवस्येत्यस्य द्विवचनं न दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

§ नात्र पादसमाप्तिः क-पुस्तके । क-ख-पुस्तकयोस्तु पादनियमो नैव ।

॥ मूलोक्तं महो इन्द्रादीनां त्वत्त्वात् न मेव स्मितम् । अष्टौ च तानि ‘उलूखलमुच-ले’—इत्यादीनि १भा० ५, २, १९—२९ द्रव्यानि ।

सम्यगविद्बुद्ध मेतन्नक्ष्येण लक्षणमुच्यते इति । अपि च सुतरां न मन्येत,—“आगन्तूनिवार्थान् देवतानाम्” मन्यमानः । लोके तावदेते मनुष्याणां मनित्यानां मन्त्रादयो ऽर्शाः, आगन्तवः अपाचिनश्चानित्याः । तद्यदि देवतानां मध्येव मेव, ततस्त्वासां तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनर्थिका । अपि च “प्रत्यक्षदृश्यमेतद् भवति” प्रत्यक्ष एवैतद् दृश्यते । यथा—उपकरणमन्त्रादयः, उपकर्त्तव्या मनुष्याः । देवतानां मपि चेन्द्राग्निमृत्प्रभृतौनामुपकरणं हरिरोहिद्धृत्प्रभृतयोऽश्वाः । तस्मादुभयेषां उपकरणोपकर्त्तव्यतासामान्यात् मनुष्याश्चवदनित्यत्वमिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयते इति, तस्मात् प्रतिस्माधानव्यमित्युपोद्गत्य उत्तरमुच्यते*—“माहाभागात् देवतायाः एक आत्मा ब्रह्मधा स्तुयते” यस्मात्, तस्मात् सर्वमेतत् सम्यगिति । भज्यते इति भागः सेव्यते इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च । ईशित्वं च वञ्चित्वं च यत्र कामावसायिता † ॥”—इत्येव मनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदेतदैश्वर्यं भजते इति वा महाभागा देवता, तद्भावात् माहाभाग्यम्, तस्माद् माहाभाग्याद्धेतोरेकोऽपि सन् देवतात्मा ब्रह्मधा स्तुयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्द्धमानः; निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापकः;—“रूपं रूपं मघवा बोभ-

* “प्रतिस्माधानव्यमेतदिति उत्तरमुच्यते”—इति च, ग ।

† “विभूतिर्भूतिरैश्वर्यं मणिमादिकमष्टधा”—इत्यमरः (१।१८) । पातञ्जलीययोगशास्त्रस्य विभूतिनाम-द्वतौषपादं “ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः”—इत्यादिके पञ्च-चत्वारिंशत्तमे सूत्रे, राजमार्गेषादिषु चैतद्विवरणं विशेषतो ब्रह्मम् ।

वैति"—इति * । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्तयितुं
 महति, दृष्टानुविधानाच्छब्दमः; इन्द्रसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं
 देवतानामात्वविधिव्यवस्था । संवादसूक्तानि च कथाशुभादीनि †
 इन्द्रमरुदादिमंवादद्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तदशक्यं मपामितुम् ।
 तथा त्रिस्थानानां यान्यमङ्गरवर्त्तीनि इतिर्वहनरमादानलक्षणा-
 न्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुपट्टं हितानि त्रिभु-
 गमयन्ति ‡, तदपि चाशक्यं मपामितुम् । तथाचैकात्म्यं मिन्द्रं
 मित्रं वरुणं मग्निं मित्यादयो गमयन्ति निगमाः §, तदप्यशक्यं
 मपामितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यं मपरिहीणं देवतायाः ।
 तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिसमाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । माहाभाष्या-
 देकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति । चेतनाचेतन-
 विकरणधर्मित्वादात्मानं॥ विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि
 भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षं मन्यत्वम् ; अजन्यत्वं त्वेकेन
 देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां मृदा ; न सृज्जिन

* “रूपं रूपं मघवा बोभवति मायाः कृष्णानसुभं १ परिस्वाम् । त्रिर्यद्विः
 परिमुञ्चते मागात् खेमन्तै रचतुपा ऋतावा ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०,
 १ । “इन्द्रो मायाभिः पुरुर्कूपः”—इत्यपि द्रष्टव्यः । ऋ० सं० ४, ७, २२, १ ।

† ऋग्वेदोद्यप्रथममण्डलस्य चर्षोर्विंशोऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र कथाशुभौष-
 नाम पञ्चदश च मायं सूक्तम् । अनेन्द्रागस्त्यमघतां संवादः प्रतिपाद्यते । एतस्याया
 ऋक् कथा शुभा सर्वथसु इति १, १२, १, १ ।

‡ यास्कोऽनैवानुपद मेव स्वयं वक्ष्यति ।

§ “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं माङ्गरयो द्विषः स सुपर्वा गृहताम् । रक्तं सद् विप्रा
 वज्रधा वदन्त्यग्निं यमं मान् रिचान माऊः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

॥ “चेतनविकरणधर्मित्वात्”—इति च, ३ ।

मङ्गान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनाद्यहणात् । न चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति; न ह्यधिष्ठान मनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति । तस्माद्ग्रीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि,— जातवेदो-वायु-भग-प्रभृतीनि *, शकुन्यश्वप्रभृतयश्च प्रत्यङ्गानि † । स एष महानात्मा अग्रीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन व्यूह मनुभवन् एकोऽपि सन् बहुधा स्त्रयते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अश्वादीनां “प्रकृतिभूमभिः षडधयः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रक्रियन्ते अस्यां सर्वे विकाराः इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्यगर्भ इति । वक्ष्यति हि,— “स एष महानात्मा सत्तालक्षणः, तत् परम्, तद् ब्रह्म ०—० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”—इति ‡ । तस्या भूमा बहुत्वम्; अनेकधा विपरिणामः स्यावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि बहुत्वानि यानि सत्त्वानां तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-महिमभिः तान्यश्वादीन्यभिद्युवन्तीत्याहुः । तद्यथा,— “द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवीं शरीरं मात्मान्तरिक्षम्”—इत्येवमादीनि § । आत्मैव सर्वं स्यावरजङ्गममित्यवेत्य अश्वमेधे ‘मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा’—इत्येवमादिभिस्तैस्तेन वैशेषिकेण स्यावरजङ्ग-मात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनावस्थितो महानेवात्मेष्यते; न ह्यदेवता याग मर्हति । यावच्चान्यदपि किञ्चिदेवम्प्रकार मदे-

*, † १भा० ५अ० १—१ षडधे दृष्टव्यानि; इह चोपरिष्ठात् ।

‡ प० १२अ० १पा० २अ० ।

§ स० वा० सं० ११, १० । “पृथिवी मुखम्”—इत्येव तस्मात्पाठः ।

वताभिमत मिष्यते । गृह्ये च वस्त्रिप्रभृतिकर्मादौ * सर्वत्र च एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्नराश्च” एतदुपपन्नम्; नैताः (अदेवताः†) देवतावत् स्तूयन्ते, किन्तु महानेवाय मात्मा विश्वरूपः स्तूयत इति । प्रकृतिसार्वनाम्न्यादिति । नतिमात्रं नाम, नामनं संज्ञा‡ सर्वत्वेन नाम सर्वनाम, (प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिमर्वनाम, तद्भावः प्रकृतिसार्वनाम्नरम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्न्यात् हेतोः । यस्मात् महाभाग्ययुक्ता देवता, §) प्रकृतिः; यस्माच्च सर्वत्वेन नता, तस्माद्धेतोर्नैताः (अदेवताः ॥) देवतावत् स्तूयन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तूनिवार्यान् मन्यमानो हरिरो-
हिद्धरितादौनिन्द्रादौनां मनुष्याश्चवदनित्यत्र भवेत्य न सम्यगभि-
धीयत इति स न मन्येत’—इति ¶ । अत्र ब्रूमः,—मनुष्यधर्मविपरीतो
हि देवताधर्मः, अनैश्वर्यान्मनुष्याणां नैश्वर्याश्च देवतानाम् । तत्
कथम्? इति । अतो भेद माश्रित्य प्रतिसमाधीयते;—“इतरेतर-
जन्मानो भवन्ति” । इतरेतर-प्रकृतयो देवाः, ऐश्वर्यात्; न मनुष्याणां
मियं शक्तिरस्ति, अनैश्वर्यात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति
पिता प्रकृतिः; न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति । देवानां
त्वष्टेः सूर्यो ऽजायत;—“एष प्रातः प्रसुवति”—इति ह विज्ञायते,

* “अथापरान् वस्त्रिन्—प्रथमो वस्त्रिभक्त्योषधिवनस्पतिभ्यः (मो० गृ० १प्र०
४७० ६ सू०)”—इत्येवमादावित्यर्थः ।

† “नतिमात्रं नामनं संज्ञा”—इति घ ।

‡, §, ॥ नैतेऽंशाः च-म-पुस्तकयोर्दृश्यन्ते ।

¶ प० ११९४० १५ पं०—११४४० ६ पं० ।

तस्मात् सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः* । सूर्याद्याग्निः मायं जायते,
तस्माद्ग्नोः सूर्यः प्रकृतिः † । अदितेर्दक्षो दक्षाच्च अदितिर्गिति ।
अथाध्यात्म्येऽपि;—कोश्याद्ग्नोर्नाद इन्द्रः, बलादिक्काम्यमानः अग्नि
रित्येवमादि ‡ । स एष सर्वथाप्यचिन्त्यो देवताधर्मः । तामा मान-
न्यान्महाभाग्यम् । तत्रैवं सत्यग्रक्य मध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणा
मागन्तवोऽद्यादयस्तथैव देवताना मपौति । तस्माद् दोषानुपपत्ति-
रनागन्तुत्वाद् देवाद्यादीना मिति ॥

अथ किमर्थं मीश्व " मन्तो देवता जायन्ते ? इति,—“कर्मज-
न्मानः” कर्मफलमिद्वये लोकस्य अग्नि-वायु-सूर्या जायन्ते ; न ह्येतेभ्य
च्यते लोकस्य कर्मफलमिद्विः स्यात्—विद्यमान मपि चैश्वर्यं मेश्वर्य-
वति न प्रख्याति मियात्, ईशितव्य मर्थं मप्रतीत्या ? । तस्मादे-
श्वर्यप्रस्थापनाय जायन्ते ॥ ।

कर्मफलमिद्वै लोक मनुजिघृक्षन्तः कुतः पुनर्जायन्ते ?—“आत्म-
जन्मानः” योऽसावेक आत्मा बह्वधा म्भूयत इत्युपात्तः, सर्वमूर्त्तिस्थितौ
उपरतसर्वमूर्त्तिः; प्रलये भावाख्यः सन्मात्रः, सर्गकाले षोढात्मानं

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राश्नावत्, तस्य यज्ञेनमः प्रथम मद्ददीष्यत, तदसावादित्यो-
ऽभवत्”—इति रे० ब्रा० १, २, १० । “अग्नेर्वा आदित्यो जायते”—इति च रे०
ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “अद्यमु खलु वा”—इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५, ५, १) । “आदित्यो वा अक्षं
यन्नग्निं मनुप्रविशति”—इति च रे० ब्रा० ८, ५, ५ ।

‡ “बलान्मयमानोऽधिजायते”—इत्याद्यैतरेयकं च द्रष्टव्यम् (८, ५, ५) ।

§ “ईशितव्य मर्थं मप्रतीत्या”—इति च, ग ।

॥ अपिचेत्यादि-कर्मजन्मान इत्यन्वयं यास्कीयधन्यस्य प्रकृतिवादे तात्पर्यं मिति
दुर्नाचार्योय मिदं वाख्यानं नास्मान्ननेारमम् ।

विभज्य जगद्भावं विभर्त्ति*, तस्मात्प्रायन्त इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मान्न जायते ? इति चेत्, सत्यम् ! सर्वं तस्माद् जायते न कामकारेण, देवासु त मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते ; किं मेषां जन्म ? यदेषा मिच्छतां सङ्ख्यानुविधायिकर्मानुरूपं यथाकाल मात्मानः कार्यकारण मुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म ; तदनीश्वराणां नास्ति † ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्ख्यानुविधायित्वात् “आत्मैवैषां रथः भवति, आत्मा अयः, आत्मा आयुधम्, आत्मा इषवः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तत्र यदुक्तम्,—‘अथादौनि सत्त्वानि, अन्नरथप्रभृतीनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति ‡, एतदयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विकृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिमाध्व मर्थं साधयति । सा तद्रूपा मती रथादिस्तुत्या स्त्रयते, सा च स्तुति-समवेत मर्थं माशासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितु मल मिति? ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि॥” तासा

* अस्ति विपरिणमते इत्याद्यः षष्ठे भावाः १भा० १४५० १पं० इष्टव्याः ।

† सर्वं व्याख्यान मेत दसङ्गतम्, यास्कायवचनतात्पर्यविरोधात् ; न हि कस्मिंश्चिदपि पदार्थं आत्मवादिना मनात्प्रदर्शनसम्भवः ।

‡ पृ० १११५० ११५०—१११५० ५पं० ।

§ इह मपि व्याख्यानं तथैव । अस्मन्मते तु,—‘एवाम्’ आत्मवादिनां मते ‘आत्मा एव रथः, आत्मा (एव) अयः, आत्मा (एव) आयुधम्, आत्मा (एव) इषवः, सर्वम् (एतत् चराचरम्) देवस्य आत्मा (एव) भवति’ न हि आत्मानं मृते किञ्चिदस्तीति सर्वेषां मेव पदार्थानां मात्मानं तदनुगतं देवत्वं च निर्विवाद मित्यात्मद्वैतवात्मवादिन आशयो रथादौनपि स्तुतवन्त इत्यात्मवादिमतो ज्ञेयने एव यास्कायवचनतात्पर्यं मिति ।

॥ एतच्चानुपद मेव षष्ठे अष्टे वक्ष्यति ; तेन च सङ्गतिप्रदर्शने तात्पर्यम् ।

मेव तिमृणा मग्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादात्मान मनेकधा
 विक्षुर्वतीना मेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिलम्भात् तेनैव रूपेण
 धारयन्त्यात्मान मिति “यत्कामश्चर्षिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य
 मिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते” — इत्यस्य* लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्त
 मिति । अथ वा स्तुतिमङ्गमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये† “यज्ञसंयोगात्
 राजा स्तुतिं लभेत” — इत्यत्र‡ पुनः प्रतिममाधास्यामहे ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) प्रथमः

पादः ॥ ७, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो
 वायुर्वैन्द्रो ब्रान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहा-
 भाग्यादैकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि
 वा कर्मपृथक्काद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य
 सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथा-
 भिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्कादिति बहवोऽपि
 विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चो-
 पेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति

* प० १८५ प्र० ८४० ।

† चतुर्दशेऽध्याये — यास्कीयनैवज्ञानवसे इति बोध्यम् ।

‡ इत्थं परस्तात् ८, १, १ इत्यम् ।

स्थानैकत्वञ्च * सम्भोगैकत्वञ्च दृश्यते यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाखादित्याभ्यां च सम्भोगो ऽग्निना †
चेतरस्य लोकस्य तच्चैतन्नरराष्ट्र मिव ॥ १ (५) ॥

‘‘तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः’’—इति उपोद्घातः । ‘‘षेष्ठा
देवतोपपरीक्षा’’—इत्यधिकारे † वर्तमाने ‘‘यत्कामच्छर्षिर्यस्याम्’’—
इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवता मुक्तम् †, तत्पुनरदेवतात्वादश्चादीनाम्
‘‘आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा’’—इत्येवमादिषु व्याहृन्वमान
मपेक्ष्य ‘‘स न मन्येत’’—इत्येत मादिनाक्षिप्रे ॥ ‘‘माहाभा-
ग्यात् देवताया एक आत्मा ब्रह्मधा स्तूयते’’—इत्येवमादिना †
‘‘पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्’’—इत्येवन्दौदभ्यो**
मन्त्रवाक्येभ्यः—‘‘अथातो विभृतयोऽस्य पुरुषस्य’’—इत्येवमादिभ्यश्च
ब्राह्मणेभ्यः—‘‘एष इन्द्र एष प्रजापतिः’’—इत्येवमादिभ्यश्चैकात्म्ये
सामर्थ्यं मुञ्जीयात्प्रवित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—इत्यैकात्म्यं मुक्तम् †† ।
आत्मविदां ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभावनाना मात्मशरीरस्थाना मात्म-
मय मेवेदं सर्वं मनुष्यता मात्मार्थः सर्वो वेदो ऽन्या च सर्वा वाक् ;

* ‘‘स्थानैकत्वम्’’ ऊ, च ।

† ‘‘सम्भोगो ऽग्निना’’ क ।

‡ पु० १८५४० ०५० ; १८०४० १५० ।

§ पु० १८५४० ८५० ; १८०४० १२५० ।

॥ पु० ११२४० १५० ।

¶ पु० ११२४० ०५० ।

** ऋ० सं० ८, ४, १०, १ ।

†† पु० ११२४० १२५० ‘‘आत्मा सर्वं देवस्य’’— इति ।

न ह्यात्मनो ऽन्यद् व्यतिरिक्त मभिधेय मस्ति, स लक्षणाद् यद-
 भिधान मभिदधात् । अथ पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथम
 मनिश्रेणीफलकस्थानीयेन * केवलेनाधियज्ञेन तत्र चावधाने अधि-
 दैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद् विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः,
 परिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रयुयुत्तमाणस्य पूर्वजन्माविद्यावा-
 सितान्तःकरणस्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन †
 यथायहं पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,—“अथ योऽन्यां देवता
 मुपास्ते अन्योऽसावन्योऽह मस्मीति न स वेद”—इति । तदाहुः,—
 “आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी वा ? इति, आत्मयाजीति ह ब्रूयात्”
 तदेवं ब्रह्म देवता-वृत्तस्य मूलम्, ऐकात्म्य मात्मविदः प्रत्यवभासते ;
 (यान्-दानन्तु याज्ञिकाः, प्रतिविधिमन्त्रप्रधानात्; यच्चात्र शिष्यते,
 तन्नैरुक्तात् प्रत्यवभासते †) अत इदं मुच्यते,—“तिस्र एव देवताः
 इति नैरुक्ताः” । तिस्र इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारण मितरौ पक्षौ
 अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीम्यानः, वायुः वा इन्द्रः वा
 अन्तरिक्षम्यानः, सूर्यः द्युम्यानः” । कयोपपत्त्या चित्तं परिजगत्तुः ?
 स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च ; लिङ्गं त्रिधा हि भवति,—
 “विश्वकर्मां ह्यजनिष्ट देव आदिद् गन्धर्वा अभवद् द्वितीयः । द्वितीयः
 पिता जनिताषधीना मपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा १ ॥”—इत्यत्र,

* “प्रथमनिश्रेणीफलकस्थानीयेन” ख. ग

† “विधिमन्त्रार्थवादविद्यावसेन” ख. ग

‡ नैवोऽगो दृश्यते क-पुस्तके ।

१ ख० सं० घ० वा० सं० १०, ११ ।

“अजस्य माभावश्चेक मर्षितम् ०”—इत्यन्यार्थदर्शनाच्च । “प्रजा-
पतिर्वै चीन् महिन्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्”—इति † “प्रजापति-
र्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्राबृहदाग्निं पृथिव्या वायु
मन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः”—इति ‡ “अग्निः पृथिवीम्यानः, वायुर्वेन्द्रो
वान्तरिक्षम्यानः, सूर्यो द्युम्यानः”—इति । “तिस्रः”—इति प्रकृतेः
स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं त्रित्वे हेतु मुपमंसूचयति । कुतो नियमः ?
अग्न्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः;—“पृथिव्यमि जन्मना वशा-
साग्निं गर्भं मधत्याः, अन्तरिक्ष ममि जन्मना वशासा वायुं गर्भं मधत्याः,
द्यौरमि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भं मधत्याः”—इत्येवमादिभ्यो निग-
मेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति कि मेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उता-
भिधेयौ भिद्येते ? इति । कुतः सन्देहः ? उभयथा हि प्रसिद्धिः;—
प्रत्यभिधानञ्चार्थभेदो दृष्टः,— गौः अश्वः इति ; यथाभिधानभेदे-
ऽपि चैकार्थता दृष्टा,— हस्तः करः पाणिः इति यथा । अतो
युक्तः संशय इति । याञ्चिकपक्षे तावद्दोषः । अर्थभेदेऽपि चैतेषां
यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्ता-
वलम्बिनः “तिस्र एव देवताः”—इति प्रतिज्ञावतः कुतो वाय्विन्द्र-
शब्दयोरर्थभेदः ? भेदे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते
नैकवचनेन निरदेक्ष्यदन्तरिक्षस्थान इति ; अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्य-

धं० ङ, २, १०, ६

† “प्रजापतिरकामयत”—इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५.५,०) ।

‡ सा० शा० ब्रा० ४ प्र० १० ख० । परमस्मि तत्र किञ्चिद् पाठभेदः

भिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्ष मस्य म्यान मित्युपपत्तेः । यद्येकवचनो विशेष्योऽन्तरिक्षम्यानशब्देन विशेष्यने; इतरथा अन्तरिक्षम्यानौ इत्यवक्तुं द्वयोर्विशेष्ययोः । अपि च “वायुवायाहि दर्शतु”-इति * वायोः प्राधान्यमिति मुदाइत्य तां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्धमुपलक्ष्य,—ऐन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य “अंगुरंशुष्टे”—इत्येतस्मिन्, “आ त्व मिन्द्राय षायस्व”, “तुभ्य मिन्द्रः षायताम्”—इति † नान्य-
 शब्दात् मुख्याभिमन्थिनो मध्यमात् सोमपानं सम्भवतीति प्रतीत्य ‡ वायुशब्दस्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढं मवधार्य अमृत्य-
 मासौ वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्ति मपर्यायशब्दवादिन माक्षिपत्राह “क मन्थं मध्यमादेव मवक्ष्यत्”—इति § । उत्तर मपि च य मुदाजहार निगमं “तस्यैषा परा भवति”—इत्युपोद्धृत्यैतदैन्द्रा-
 देव सूक्ताद् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भक्तो न विदम्येत्, तथा अन्न मेव मभिवक्षेयुः”—इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात् सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ॥ । तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ शब्दाविति ॥

सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन, तथा वायुवरुणइन्द्रादिभिः । तत् कुतः? तथा निगमे दर्शनात् ;—“षा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा म प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो

* ऋ० सं० १, १, ७, १।—प० १०, १, १ ।

† य० वा० सं० ५, ७ ।

‡ प० ५१ प्र० १ ऋ० “इन्द्रः सोमस्य काषुका”—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ १०, १, १ । परक्षादिचैव वक्ष्यति ।

॥ परक्षाइत्यति तदनन्तरमेव १०, १, १—१ । परं तत्र नैवं पाठः

बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माद् इन्द्राय सुत मा जुहोत स्वाहा"—इति ।
 सा प्रथमा संकृतिरित्येतस्मिञ्चुकामन्यिनोर्ध्वनमन्त्रे यो मध्यमो वर-
 णोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुतम् आ जुहोत इति वरुणादीन्य-
 मुक्तस्य विशेषतश्चतुर्थ्यन्तेन इन्द्रशब्देन सम्प्रदानेन सम्बन्धाति तस्मै मध्य-
 मायेन्द्रायेति, तस्मात् सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते
 मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते; यथा मध्यमस्य
 ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोर-
 ग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरैर्जातवेदः-
 प्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदन्यभिधानेन प्रसिद्धतर-
 सम्बन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते, न जातवेदःप्रभृ-
 तिभिः; तथोत्तमस्य सूर्यशब्देन उपदेशः क्रियते, न सविद्व-भग-
 प्रभृतिभिरिति ॥

कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवो-
 त्तमयोरेकैकेन? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युद्वाद्या-
 ख्यौ । तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदाख्यः, नित्यदर्शनस्तु वाद्याख्यः
 त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः । तत्कथं नाम त्रिष्वपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवताः
 कर्मात्मभिरवैषम्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युः? इत्यतो "वायुर्मध्यम-
 स्थानः"—इति वाद्याख्येन कर्मात्मना मध्यमस्थान मुद्दिश्यामुख्य-
 त्वाद् वाद्यभिधानस्य, मुख्यत्वाच्चेन्द्राभिधानस्य "इन्द्रो वा"—इत्याह ।
 एव सुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपरतक्रियाव्यापारता च मध्यमस्य
 वाद्याख्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्वद् दर्शिता भविष्यति, मुख्येन
 चेन्द्रशब्देन मुख्यः सम्बन्धो ऽपरिहापितो भविष्यतीत्युभय सुक्तम्,—

“वायुर्वेदो वाक्तरिक्षम्यानः”—इति । न तु पार्थिवो मयोर्द्धा द्वौ कर्मात्मानौ स्तौ यथा मध्यमस्यानस्य, तस्माद्दोषो मध्यम-याभिधान-द्वयोक्ताविति ॥

आह ;—यदिदं मभिधानबहुत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमादि, त्रिवे सत्यतत् किं कृतम् ? इति । उच्यते,—“तासां महाभाग्यात् एकैकस्या अपि बहुनि नामधेयानि भवन्ति” । तासां मेव निमृणा मन्वादीनां महाभाग्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मानं अनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः, बह्वणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादीनि बहुनि नामधेयानि भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादेकात्म्यवदवैकत्वं न जहाति सा सा देवतेति ॥

“अपि वा कर्मप्रयत्नात्” । अपि चैवं विकरणधर्मित्वादभिन्न-प्रकृतौनां बहुनामता । अपि वा स्वं स्व मात्मानं विकुर्वतीनां मेवा-नेककर्मयोगात् पृथक्कर्मरतुको नामधेयनाभः स्यात् । को दृष्टा-न्तः ? “यथा,— हेता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता,—इति अपि एक-स्य सतः” कुण्डपायिना मयने । तत्र हि मत्त दीचन्ते, त एव च स्वयं कर्म कुर्वते ; तेषां षट्, षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वते, तत् कर्म कुर्वाणाः तदास्या भवन्ति * ; यथा लोके कारक-सावक-पाचकादयः । तदेतत् प्रदर्शितं भवति,—न किञ्चिदप्यत्र गौण

* यथा अस्वप्रिष्टोभादौ षोडश दीचिता भवन्ति, षोडशानां तेषां शीवाध्व-यंबोद्गातादीनि षोडश कार्याणि यथासङ्गा मपदिशन्ते, नैवं कुण्डपायिना मयने ; अत्र हि सप्तैव दीक्षा विधीयन्ते । तत्र यजमान एकः, अपरे षट् ; त एव च षट् अग्निजो होतृ-धातृ-नेष्ट्रादीनां संवालिष्यानि पथायेष कुर्वन्ति, तत्रैकैकैकरचकारे च तदास्याः लभन्त इति ।

मभिधानम्, संविज्ञानपदत्वे त्वग्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कार-
कादिशब्दैरेष विशेषो यद्य-नयनादिगुणयोगेऽप्यसति नाम्यादीन्
जहति; कारकादिशब्दास्तु करणादियोगसमनन्तरमेव कारकादीन्
जहति । एव मेतदगौणत्व मभिधानाना मपेक्ष्योक्तम्,—“अपि वा
कर्मपृथक्त्वात्”—इति । अपि वैश्वर्यादुभयथापि शक्यप्रतीघात उपप-
द्यत एकैकस्या अपि वज्रनामतेति ॥

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्भि स्तुतयो भवन्ति” । अपि चैवं
यथोक्त मेकैकस्या महाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वाद्वा वज्रनामता । अपि
वा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति याज्ञिका
आहुः,—“पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति”—इति । कुत एतत् याज्ञिका
आहुः ? इति । अधियज्ञे हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्चेति ।
अधियज्ञ मिति व्याख्येयम्,—“पृथग्भि स्तुतयो भवन्ति”—इति ।
हीति हेतौ, यस्मात् पृथक् पृथक् अन्यादीनां स्तुतयो भवन्ति ।—
पृथगग्नेः—“अग्नि मीळे”—इत्येवमाद्याः†, पृथग् जातवेदसः—अग्नि-
लिङ्गं सूक्तम् “प्र नूनं जातवेदसम्”—इति †, पृथगिन्द्रस्य—“हरि-
भ्याम्” §, पृथग्वायोः—“नियुद्धिः” ॥, पृथक् सूर्यस्य—हरिद्धिः ¶,

* इतोऽनन्तरं “यज्ञ मिति च”—इत्यधिकं च-न-पुस्तकयोः ।

† ऋ० सं० १, १, १, १ ।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतौचैव ७, ४, १ ।

‡ ऋ० सं० ८, ८, ४१, १ ।—उपरिष्ठाच्च दर्शयिष्यतौचैव ७, ४, ७ ।

§ “हरौ” १भा० १५१, १५२ प्र० (१) । ऋ० सं० १, १, ५, १, इत्यादयः ।

॥ “नियुद्धिः” १भा० १५२, १५५ प्र० (१) । ऋ० सं० ५, १, १४, २, इत्यादयः ।

¶ “हरितः” १भा० १५१, १५४ प्र० (१) । ऋ० सं० १, ८, ७, ४, इत्यादयः ।

पूष्णोऽजाभिः *, अरूणोभिर्गोभिरुषसाम् † । स्तुतिव्यवहारे ‡ च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्यायवचनत्वे तेषाम् । ते वयं स्तुति-
नियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्नि-वैश्वानरप्रभृतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः, एव
मेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितु मर्हति । प्रसिद्धतरुं चेदं
लोके प्रत्यभिधान मर्थभेद इति, न तथैकस्यानेकाभिधानता ।
तस्मात् पृथग् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिशब्दाना मभिधेया इति
स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधानभेदत इति समानार्थता हेत्वाः ?
इति चेत्, न ; विधावप्यभिधाननियमदर्शनात् ;—“आग्नेय मष्टा-
कपालं निर्वपेत्” इति † येनैवाभिधानेन चोद्यते, तेनैव निर्वपणा
दारभ्य समाप्यते, तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्तादिति” । अनैका-
न्तिक एष दृष्टान्तः ; दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः, सा च
पृथक्तादिव्यवस्था माहाभाग्यादित्याचार्येणात्र पृथक्ते हेतुर्न प्रयुक्तः ॥ ;
दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधान मर्थभेद इति । तत् कि मेकत्वं
नास्त्येव ? तन्नास्ति ; गूणतः ॥

* “अजाः” १भा० १५९, १५४ प्र० (५) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ४. इत्यादयः ।

† “अरूणो गावः” १भा० १५९, १५५ प्र० (७) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ९. इत्यादयः ।

‡ व्यवहारोऽत्र व्यत्ययो बोध्यः । तथा चाग्निस्तुतो जातवेदसः स्तुतिमन्त्रपाठो
जातवेदसः स्तुतो चाग्निस्तुतिपाठ इत्येवमादिः । “स्तुतिव्यक्त्यभिचारे”—इति स-
पाठः, “स्तुतिव्यभिचारे”—इति ग-पाठः ।

§ “पुरोडाशाग्निर्वेधेदष्टाकपालं प्रातः सवने”—इति (९, ९, ५.). ‘अग्ने-
ऽग्निवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्’—इत्यादि च (७, ९, ५—७) ऐ० ब्रा० ।

॥ “हेतुर्न प्रत्यक्तः,” अ, ग ।

कथम् ? “तच्च संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम्” । तच्च तस्मिन् पृथक्के मति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपपत्तित ईक्षितव्यम् । तच्च दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च दृश्यते” । सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् ; पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते; एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः । एवम्प्रकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो नाम इतरेतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानां मपि भवति, किं मङ्ग पुनः समानस्थानानां मिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योषधुत्पत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्यकृत सुपकार मपेक्षते । तदुक्तम्,—“चयस्तपन्ति पृथिवी मनुषाः”—इति * । “अग्निना च इतरस्य लोकस्य” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो वृष्टिं समौगति, “दिव जिवन्त्युग्रयः”—इति † च । तदेवम्प्रकारमेकत्वं कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिषिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषां मैक्यमित्युच्यते ॥

कः पुनरत्राविरोधो भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये हि प्रमाणं

* ऋ० सं० ७, ७, १६, १ । “इन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायु रादित्य इत्येते ‘चयः’ देवाः ‘पृथिवी’ भूमिं तच्चस्था षोषधौरित्यर्थः ‘तपन्ति’ वृष्टिभौतोव्यैः सन्नापयन्ति । कोदशाः ? ‘मनुषाः’ वर्षादौना मानुपूर्वेषु पश्वारः प्रभावयितारः प्रचेत्तार इत्यर्थः”— इति सा० भा० ।

† ऋ० सं० १, १ ११, ५ । “अग्रयः आद्यवनीयाद्याः से ऊते ‘दिवन्’ आदि-त्यादिसुलोकस्थान् देवान् ‘जिवन्ति’ प्रोषयन्ति”—इति सा० भा० ।

भेदाभेदवादिनः—आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकाः; न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तुर्हि? मन्त्रार्थं मुद्दिश्य । तस्माद् वक्तव्यः समञ्जसो दृष्टान्तः? उच्यते;—“तत्र एतत् मरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्रमित्यभेदः, नरा इति भेदः; एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा आत्मेत्यभेदः, लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मा द्रष्टव्यः । पुरुषबुद्ध्यपेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैवं सति आत्मविद् आत्मनि त्रित्वनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वा मात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्विकत्वे नैरुक्ता इति त्रित्वे, तथा त्रित्विकत्वे याज्ञिका नानात्वे । एव मेषा मविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वक्तृ-प्रतिवक्तृवशेन तदुद्भयपेक्षया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तितुं शक्तिः; न तु स्वाभाविक मभिधानाभिधेयमन्वय मकृतक मप्रच्यवमानावभिधानाभिधेयौ जहीताम्; न ह्यग्रेवभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिः, अवभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्व्यवधानमन्तरेण विहन्यते; न ह्यकृतकं स्वय मप्यधीतको विकल्पते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणाना मात्मभावानुशयवशेनात्मविनैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनी मप्यथात्माधिदैवाधियज्ञविषयनियता मर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनी मिव मन्यमाना परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्ति देवतासतत्वं यथाग्रहं वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्याति मुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थसतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविक्रियते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा

भवन्ति”—इति *, दर्शितश्चैतन्मन्त्रेण,—“न त्वं युयुत्से”—इति † ।
निष्ठितरूपत्वेन खे खे विषयेऽधात्मादौ परमार्थतया ऐकात्म्ये
निष्ठा, तदन्तत्वाद् वाचः । तदुक्तम्,—“यतो वाचो निवर्त्तन्ते”—
इति ‡ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं
चेतनावद्वि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि
पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋषा त इन्द्र स्थविरस्य
बृह्म यत्सङ्गभृणा मधवन् काशिरित्तै । अथापि पौरुष-
विधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ हाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि
कल्याणीर्जाया सुराणं गृहेते । अथापि पौरुषविधिकैः
कर्मभिः । अङ्गीद्र पिब च प्रस्थितस्य । आश्रुकर्ण
श्रुधी हवम् ॥ २ (ई) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,— माहाभाग्याद् देव-
ताया विकरणधर्मित्वादनियम आकारे, अथ नियमः ? नन्वैश्वर्यव्या-
घातान्माहाभाग्याद्देवताया इत्येतद्वाहन्यते, तस्मादथाकारचिन्तनं
देवताना मित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते ;— आरभ्य मेव । प्रकृतिषत्ता
मनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मो नास्ति, तस्मात् प्रकृतिस्त्विन्यते

* १ भा० ११० प्र० १ अ० ५ पा० १ अ० इष्टव्यम् ।

† “यदक्षरं—० विविक्ष्ये (अ० सं० ८, १, १५, १.)”—इति चोदाहृतं तत्रैव
११६ प्र० । तत्पूर्वञ्च (१०१ प्र० १६ पं०, १०८ प्र० १८ पं०, १०८ प्र० १५ पं०,
१११ प्र० १० पं०, ११५ प्र० १६ पं०) इष्टव्यम् ।

‡ नै० उप० १, ८ ।

देवतायाः । अपि च, यत एवेश्वरा देवास्तत एवोभयभावित्वात् किं माकारवत्त्वं स्वभावो देवतायाः अथ वा निराकारवत्त्वम् ? इति सतत्त्वपरिज्ञानाय चिन्त्यते ॥

अस्तु तावद्विषयं चिन्ता ; किं मिदं मन्त्रिणेषु पञ्चत्रयं मस्याश्चिन्ताया विषयः*, उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन् पक्षे द्वयोर्वैतच्चिन्त्यते ? इति ॥

इह तावदात्मविदा मेकं आत्मा स प्राग्विकारापक्षेः सन्नात्र उदस्तसर्वाकृतिः, सर्गस्थित्योरुपात्तसर्वाकृतिः ; तदेव ममावनाकृतिः, सर्वाकृतिर्वा ? इत्यनास्यदभूतोऽस्याश्चिन्ताया । आत्मवित्पक्षः ।

अथ पुनर्यदासावुपात्तत्रिस्थानावस्थो नैरुक्तपक्षाभिमतं मग्निवायुसूर्यभावं विभक्तिं, तदापि (प्रत्यक्षत्वादविषयत्व मस्याश्चिन्तायाः ।) प्रत्यक्षत्वान्नेषा मपौरुषयविध्यस्य तत्पक्षेऽप्याकारचिन्ता विषयाभावादुदस्यत एव ? ।

अथ पुनर्याज्ञिकानां यावदभिधानं देवतापञ्चत्रादिनाम् ॥ अग्निवायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभिधानमम्बन्धौनि ; जातवेदारुद्रेन्द्रपर्जन्याश्चिप्रभृतीन्यप्रत्यक्षार्थाभिमतम्बन्धौनि ; शब्दमात्रं प्रत्यक्षम् । अभिधानानां लोके दृष्टं माकृतिपदार्थवत्त्वम्, अनाकारार्थवत्त्वञ्च ;

* आत्मवित्पक्षः, नैरुक्तपक्षः, यादिकपक्षयेति वेदार्थविषये चयः पक्षा विद्यन्ते ।

† “इत्यनास्यदभूते” — इति च, ग ।

‡ नास्त्रेव पाठः अ-म-पुस्तकयोः ।

§ एवञ्च नैरुक्तमते प्रत्यक्षदृष्टाग्न्याद्यतिरिक्तः कश्चनस्तत्तदधिष्ठात्पुत्रो नास्त्रेवेति सिद्धान्तः, अथ मेव च प्रकृतिवाद इत्युच्यते ।

॥ श्रीमांसादर्शनदर्शितमार्गस्थितामा मिति यावत् ।

इद्रेन्द्रादीनां शब्दानां मन्त्रगतानां लौकिकैर्मनुष्यादिशब्दैर्वाय्वात्मा-
काशादिभिर्वाभिधानवत्त्वं तुल्यम् ? तत्रैतद् भवति, अप्रत्यक्षत्वाद्बुद्धा-
द्यभिधानानां मर्थस्य,—किन्तु खल्वमी बुद्धादिशब्दाः मनुष्यादिशब्द-
वदाकारवर्थनार्थवन्तः, उत वाय्वात्माकाशादिशब्दवदनाकारेण ?
इति ॥

एव मय मस्याञ्जिन्ताया याज्ञिकपक्षो विषयः “अपि वा पृथ-
गेव स्युः”—इति* । अतएव याज्ञिकपक्षादनन्तरं मिद् मारम्भम्,—
“अथाकारचिन्तनं देवानाम्”—इति † ॥

किं माकारस्य चिन्त्यते,— किं मस्ति उत नास्ति ? इति ।
यद्यस्ति कौदृशः ? इह द्विविधा आकारिणोऽर्थाः,—चेतनाश्चाचेत-
नाश्च । तत्र चेतना मनुष्यादयः, अचेतनाश्च पाषाणादयः । तत्रै-
तद् भवति किं ममी मनुष्यादिवचेतना उत पाषाणादिवदचेतना
द्रव्यमात्रम् ?—इत्युपोद्धृत्य संशयः ॥

तद्बुद्धासाय पक्षः परिगृह्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्”
—इति । मन्त्रप्रत्यय मस्त्विं देवताया अभ्युपगतम्,—यत्काम
इत्युपक्रम्य तद्देवतः स मन्त्रो भवतीति ‡ ; सति हि देवतास्त्वित्ते
तद्देवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैव माकारोऽपि ! तत्प्रत्यय एव भवितु

* अस्याध्यायस्य पञ्चमखण्डे (३१२ ४०) माहाभाग्यादित्यदिना देवस्येत्यन्तेन च
आत्मवित्यत्र उक्तः, तदुत्तरखण्डे (३१० ४०) तिस्रप्वेत्यादिना सतइत्यन्तेन
प्रत्यमन्दर्भेषु नैवक्तपक्षोक्तः, ततस्तत्रैव अपिवापृथगित्यादिना लोकस्त्वित्यन्तेन च
याज्ञिकपक्षोऽप्युक्तः ।

† यदि चैतदारभ्य तनेत्यादि-मतपथोपसंस्कारवाक्यादनन्तरं न तु याज्ञिक-
पक्षादयवहितमेव, तथापि याज्ञिकपक्षादनन्तरमेव मन्यते, उपसंस्कारवाक्यापि
याज्ञिकपक्षपातित्वलौकारात् ; अयं ङौकारोऽपि हि याज्ञिक एवेति ।

‡ पृ० १५५ ४० ० ख० १ पा० १ ख० इत्यन्वम् ।

मर्हति? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्बन्धीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’ पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः? “चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः; यस्माच्चेतनावता मिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यार्थे; तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति ।

ननु चैतन्य मपुरुषाकारविग्रहाणा मपि गवादीना मस्ति? न, नास्ति । न तु ते विवेकचमा आसन्नचेतनाः; लोकेऽपि यस्य हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति, त मधिकृत्य ब्रुवते निश्चेतनोऽय मिति । एव मेते च गवाद्यः सत्यपि चैतन्ये आमन्नचेतनत्वान्न विदुः श्वस्तनम्, न लोकालोकाविति ज्ञायते; तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालो-
कौ; मर्त्येनामृतत्व मीप्सतीति । तस्माद्धिताहितपरिज्ञानात् पौरुष-
विध्यस्यैव सिषाधायिषितत्वादनपेक्ष्यमामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविद्यं सुपपद्यते चेतनावत्-
सदृशस्तुतिभिः तत्प्रति ताः कारणं भवति, तथैव संवादसूक्तेषु परस्पर
मभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धार्थानि परस्परतः, कथाशुभीयादिषु
कुतस्त्व मिन्देत्येवमादीनि * तस्मात् पौरुषविद्यं देवतानाम् ॥

* “यत् कथाशुभीयम्; एतेन च वा इन्द्रोऽगस्त्यो महतस्ते समजानत”—इति रे० ब्रा० ५, २, १ । ऋक्संहितायाः प्रथममण्डले त्रयोविंशानवाकारश्लोके एव कथाशु-
भीयं नाम सूक्तम् । तत्र पञ्चदश ऋचः सन्ति । तेषु “कुतस्त्वमिन्दु” इत्येषा ऋतीया ।

अथाप्यय मपरो हेतुः पौरुषविद्यो देवतानाम्,—“पौरुषविधि-
कैरङ्गैः संस्त्रयन्ते” । पौरुषविद्याले यान्यङ्गानि, तैः संस्त्रयन्ते ।
तद्यथा,—“ऋष्या त इन्द्र स्याविरस्य बाहू”, “यत् संक्रुभूणा मघवन्
काशिरिजे”।—

“उरुं नो०—० बृहन्ता” * । शंयोराषम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री ।
एकादशिन्या मैन्द्रस्य पशोर्वपाया याज्या । ‘उरुं’ विस्तीर्णं ‘लोकं’
यः त्वम् (‘नः’) अस्मान् ‘अनुनेषि’ अनुनयमि; स्वेन सुकृतेन
कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे । ‘सर्वज्योतिः’ आदित्यसमानं
प्रकाशेन लोकम्, ‘अभयम्’, ‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनाय । तस्य ‘ते’ तव
वयम् ‘इन्द्र!’ (‘ऋष्या’) ऋष्वी एतौ रेषणौ शत्रूणाम्, ‘स्यवि-
रस्य’ महतः ‘बाहू’ हस्तौ, (‘बृहन्ता’) बृहन्तौ महान्तौ, (‘शरणौ’)
शरणौ आश्रयणीयौ नित्यम् ‘उप स्थेयाम’ उपतिष्ठेमेत्येतदाशासहे ॥

“यत् संक्रुभूणा मघवन् काशिरिजे”—इति † । व्याख्यातः
शेषः ‡ । एव मस्मिन् मन्त्रद्वये बाहुमुष्टिसम्बन्धदर्शनात् स्तुत्यस्यैन्द्रस्य
पौरुषविध्यम्; अन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च
सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्, सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य । तस्मा
भृदित्यवश्यं मेवेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवताना मिति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—“पौरुष-

* “उरुं नो लोकं मनुष्ये विद्मानसुर्वज्योतिरभयं सुस्ति । ऋष्या त इन्द्र स्यवि-
रस्य बाहू उप स्थेयाम शरणौ बृहन्ता ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, २१, १ ।

† ऋ० सं० १, १, १, ५ ।

‡ पृ. १२१, १२२ पृ० (१, १, १) ।

विधिकैः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा,—“आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र
याहि”, “कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते” ।—

“आ दाभ्या०—० गृधस्कः” । गृधसमद ऋषिः । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ यदि तावत् तव द्वौ हरी मन्निहितौ,
ततस्तावेव रथे युक्ता, ताभ्याम् (‘हरिभ्याम्’) ‘आ याहि’ । अथ
चत्वारः ? ततस्तैः (‘चतुर्भिः’), अथ षट् ? ततस्तैः (‘षड्भिः’), अथा-
ष्टौ ? ततस्तैः (‘अष्टाभिः’), अथ दश ? ततस्तैः (‘दशभिः’) ‘आ’
याहि † । इदं ‘सोमपेयं’ सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं
ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’ सोमोऽभिषुतः त्वदर्थम्, स त्वम हे ‘सुमन्त्र’
सुधन ! ‘मा’ केन चिर् ‘गृधः’ संग्रामं (‘कः’) कार्षीः ; अविल-
म्बित मागच्छेत्यभिप्रायः † ॥

“अपाः सोम०—० दक्षिणावत्” ‡ । विश्वामित्रस्यार्घम् । त्रि-
ष्टुप् । हारियोजनस्यानुवाक्या । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ (‘अपाः’)
पीतवानमि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः ‘अस्तं’ गृहं
‘प्र याहि’ । यस्मात् तव ‘कल्याणैः जायाः’, ‘तत्र’ ‘बृहतः’ च
‘रथस्य’ ‘निधानं’ रथशान्ता, ‘विमोचनं’ च ‘वाजिनः’ जित्वा

* “आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याच्या चतुर्भिर्वा षड्भिर्हयमानः । आष्टाभिर्दु-
शभिः सोमपेयं सुयं सुतः सुमन्त्र मा गृधस्कः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

† “यद्यपोन्द्रस्य द्रावव हरी, तथापि तयोर्विभूतिभेदात् मानात्म्यं, अतोऽव-
डत्व मविषडम्” इति सा० भा० ।

‡ इह व्याख्यायाम् ‘आ ऋयमानः’—इत्यगृह्येत मेव स्थितम् ।

§ ‘अपाः सोमं मत्ते मिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते । यथा रथस्य
बृहतेन निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

सङ्ग्राम मागतस्य, 'दक्षिणावत्' * अन्यदपि, 'सुरणं' यद्यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ('ते') तव 'गृहे' वर्त्तते । तस्मात् पुनरस्त्वं प्रयाहि ॥

—एव मेतयोर्मन्त्रयोर्हरिगृहजायारथाभिसम्बन्धात् पौरुषविद्धो मिन्द्रस्य ; न ह्यपौरुषविद्धो सति सम्बन्धो जायादिभिरस्ति ॥

“अथापि” अयं मपरो हेतुः पौरुषविद्धो । कतमः ? “पौरुष-विधिकैः कर्मभिः” संस्तूयन्ते देवताः । तद्यथा,—“अद्भौन्द्र पिव च प्रस्थितस्य”, “आ अुत्कर्ण अधी हवम्” ।—

“इदं हविः—प्रस्थितस्य” † । अग्नियुतो नाम स्थूरपुत्रः, तस्यार्घम् ‡ । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । हे 'मघवन!' 'इन्द्र!' 'इदं' 'हविः' आज्यादिकम्, 'तुभ्यं रातम्' मनसास्माभिः निरुपमम्, पूर्वं निर्वप-णादौ संस्कारकाले । तदिदानीं हे 'सघाट!' ('अहणानः') अहणन् 'प्रति गृभाय' प्रतिगृह्णाण । अपि च 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेवायं 'सुतः' अभिषुतः सोमः । अपि च हे 'मघवन्!' त्वदर्थं मेवैषः पुरोडासः 'पक्वः' । स त्वम् अस्य सोमस्य 'प्रस्थितस्य' 'अद्भि पिव च' स्व मंत्रमिति शेषः ।

“आ अुत्कर्ण—दन्तरम्” § । मधुच्छन्दस्य आर्घम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्रो । श्रोतारौ यस्य कर्णा अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र, स भवति

* “दक्षिणावत् प्रयोजनवद् भवति”—इति सा० भा० ।

† इदं हविर्भेषवस्तुभ्यं रातं प्रति सघाटहणानो गृभाय । तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पक्वोऽद्भौन्द्र पिव च प्रस्थितस्य ॥—इति ऋ० सं० ८, १, ११, १ ।

‡ “पिव सोरोऽग्नियुतोऽग्निष्टुपो वा”—इत्येकमक्षरं ।

§ “आ अुत्कर्णं अधी हवन् नू चिदधिष्ण मे भिरः । इन्द्र सामं भिंसं मम हृष्या-युजश्चिदन्तरम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

श्रुत्कर्णः, तस्य सम्बोधनम्—हे 'श्रुत्कर्ण!' ('शा') आभिसुख्येन 'श्रुधि' शृणु त्वम् ('हवम्') आह्वान मस्माकम् । श्रुत्वा च 'नू चित्' पुराण इव 'दधिव्व' धारयस्व, एताः अस्मद्-गिरः' हृदयेन । किञ्च : हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'मम' 'इमं स्तोमम्' 'युजः' त्वद्युक्तस्य त्वां प्रत्यादृतस्य पुनःपुनरपि वृत्तः 'हृष्व' कुरस्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' क्षण मित्यर्थः ।

एव मनयोर्मन्त्रयोरध्याशृणुहीति आमन्त्रणपूर्वकादश्रवणपूर्वको विनियोगः, न न मन्त्रवत्यपौरुषविधेः; न हि गवादयोऽध्याशृणु-हीत्युक्ताः किञ्चित् प्रयन्ते । तस्मात् कार्यकारणमन्त्रिंशो मनुष्य-वद्देवतानाम्, कार्यकारणापेक्षं च विज्ञानम् । तदेव मेतेभ्यो मन्त्र-दर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवताना मिति ॥ २ (६) ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-विधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्वि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधि-कैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनं छप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति हरि-तेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्य-संयोगैरित्येतदपि तादृश मेव सुखं रथं ययुजे सिन्धुरश्वि-न मिति नदीस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरि-त्येतदपि तादृश मेव हेतुश्चित् पूर्वं हविरद्य माशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषवि-

धाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चास्थानसमयः ॥ ३ (७) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः * पादः ॥ ७. २.

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शन मिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् “अपाञ्च ज्योतिषस्य मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते † । तदाहुः “नैतदस्ति यद्देवासुरम्”—इति, “न त्वं युयुक्ते”—इत्यपि चैतदुक्त मेव ‡ ।

“अपि तु यद् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्” अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्यथा— अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि इत्येतेषामतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् ! न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादयः, तस्मानान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः; न हि मनुष्यत्वे तुल्ये के चिदाकारिणः के चिदनाकारिण इति, तथैव देवताना मपि हि न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति ॥

“यथो एतत् चेतनावदत् हि स्तुतयः भवन्ति इति?, अचेतनान्यपि एवं स्तुयन्ते; यथा—अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि ॥” । तस्मात् चेतनावत् स्तुतिमत्त्व महेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ॥

* प्रथमाध्यायसप्तमाध्यायक एवः प्रथमः पादः क-पुस्तके ।

† २भा० २१७ प्र० २ख० ५पा० २ख० इत्ययम् ।

‡ २भा० २२० प्र० १०पं० इत्ययम् ।

§ इतः पुरस्तादेवायं प्रथमचेतुस्तुतः २२१ प्र० १पं०; २२४ प्र० ४पं०

॥ २भा० ४१४ प्र० ५ख० २ख० (४) --(२१) ।

“यद्यो एतत् पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्त्रयन्ते इति” अय मष्य-
हेतुः*, व्यभिचरितत्वात् ; “अचेतनेषु अपि एतद् भवति”, तद्यथा
—“यावन्सुतिः” । “एते वेदन्ति०—०माशत” † । अर्बुदस्यार्धम् ।
जगती । यावन्सुतिः । ‘एते’ ‘यावाणः’ अभिषवकर्म कुर्वाणाः
वदन्ति । कथम् ? ‘शतवत्’ शत मिव । ‘सहस्रवत्’ सहस्रमिव ।
शब्दबाहुल्याभिप्रायम् ‘अभिक्रन्दन्ति’ आह्वयन्ति सोमपातृन्—आ-
गच्छनाम्नाभिरभिषुतं सोमं पातु मिति । ‘हरितेभिः’ सोमसंमर्गाद्
हरिदणैः ‘आमभिः’ आस्यैः । तत्र या इयं ‘विष्टी’ व्याप्तिः
यावणाम्, एतया ‘सुकृत्या’ शोभनया क्रियया एते ‘सुकृतः’ शोभ-
नस्य कर्मणः कर्त्तारः ‘हेतुः चित् पूर्वं’ हेतुरपि अग्नेः, मानुषहे-
तुर्वा पूर्वं प्रथमतस्त्वं, ‘हविः’ एतत् सामाख्यम्, ‘अद्यम्’ अदनोयम्
‘आशत’ अश्रन्ति । अभिषवे सोमसंयोगमात्रं मशनं मुपचर्यते याव-
णाम् । तस्मादपौरुषविध्य मिति ; न हि यावणां यथाभूतान्यास्या-
नि सन्ति, यत्संयोगेन च स्त्रयन्ते, तददिन्द्रादीना मष्ययथाभूतैर्बा-
हुमुद्यादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषविधिकैर-
ङ्गैः संस्त्रयन्ते”—इति । तस्मादपौरुषविधाः ॥

“यद्यो एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति ३, एतद् अपि
तादृशम् एव” औपचारिकम्, रूपकमात्रं मित्यर्थः ; यथैव हि
आस्यादिकल्पना दृष्टव्यभिचारित्वाद् यावप्रभृतिषु न सम्भवति रूप-

* इतः पुरस्तादेव पूर्वपक्षेऽयं च द्वितीय-हेतुपक्षः ३३१४० ०५० ; ३३५४० १५० ।

† “एते वेदन्ति शतवत् सहस्रवदभिक्रन्दन्ति हरितेभिरामभिः । विष्टी यावाणः
सुकृतः सुकृत्या चेतुश्चित् पूर्वं हविरद्यं माशत ॥”—इति ऋ० र्वं ८, ४, १८, १ ।

‡ “मनुष्यहेतुर्वा” ऋ, म ।

४ एतदप्यत्र चेतुश्चित् पुरस्तात् पूर्वस्थान पक्षे ३३१४० ८५० ; ३३५४० १८५० ।

कमात्रं स्तुत्यर्थं सङ्कल्पतो वाङ्मादिकार्यमिच्छिः, एवं हरिरथजा-
यादिस्तुतयो रूपकमात्र मिति । अपि च “सुखं रथं युयुजे
मिन्धु रश्मिन्— इति नदीस्तुतिः” न चास्यां स्तुतौ यथाभूतार्थत्वो-
पपत्तिरस्ति, असम्भवात् । कथं मसम्भवः ? न द्युदकात्मिकाया नद्या
वहन्त्या रथेऽवस्थानं सम्भवति ।

“सुखं रथं०—० विरप्शिनः०” । मिन्धुचिन्नाम प्रियमेधसः
पुत्रः, तस्येय मार्षम् । जगती । नदीस्तुतिः । ‘सुखं’ सुखहेतुं लो-
कस्य, ‘रथं’ रंहेण सुदकम् (‘युयुजे’) युक्तवती ‘मिन्धुः’ नदी ‘अश्मि-
नम्’ अशनेन व्यापनेन तद्वन्तम् उदकरथम् । तेन ‘वाजम्’ अन्नम्
‘मनिषत्’ सम्भजनवतो उत्पादितवती ‘अश्मिन्’ ‘आजौ’ सङ्ग्रामे
यतो यतो गच्छति, ततस्ततो ब्रौह्मादि अन्नम् अभिनिष्पादयती-
त्यर्थः । यस्माच्चाय सुदकरथोऽन्नं मभिनिष्पादयति, तस्मात् तस्य
‘महान्’ ‘महिमा’ माहाभाग्यं ‘पनस्यते’ स्त्रयते स्तोत्रभिः ।
‘अदब्धस्य’ अनुपहिंसितस्य, ‘स्वयशसः’ स्वायत्तकौर्त्तः, ‘विरप्शिनः’
विरपणशीलस्य शब्दकारिण इत्यर्थः । रथं निव अश्मिन् इति केचित् ॥

तदेवमादिष्वसम्भवात् मुख्यार्थकल्पनायाः, सर्वत्र रूपकप्रवादाः
स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः†—इति, एतद् अपि तादृ-
शम् एव ।—‘हातुश्चित् पूर्वं हविरथं माशत (च० सं० ८, ४, २६, २)’

* “सुखं रथं युयुजे मिन्धु रश्मिन् तेन वाजं सनिषदुस्त्रिभ्रजो । महान् स्यस्य
महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः ॥”—इति अ० सं० ८, २, ७, ४ ।

† एतद्योक्तं चैतन्मत् परस्तात् पूर्वपक्षे एव ३४१४० १०पं० ; ३४०४० ५पं० ।

इति” अग्निशक्तिक्रियया यावाणः स्त्रयन्ते, न च पुनर्यावृणां यथाभूतमग्निमस्ति । तस्मादिदं मपि रूपकमेव ॥ “एते वदन्ति”—इत्यत्र व्याख्यातम्* ॥

“अपि वा उभयविधाः स्युः” । उभयहेतुप्रामाण्यात् † ॥

“अपि वाऽपुरुषविधाना मेव सताम्” पृथिव्यादौर्ना “कर्मात्मान एते स्युः” अपुरुषविधाः क्षितिजलादयः † । परे तु ४, अधिष्ठातारः पुरुषविग्रहाः ; एव मुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,— यज्ञः यजमानस्य” कर्मात्मा ; इदं मेतेनाङ्गं संस्क्रियते, इदं मेतेनाङ्गं मुपचौयत इति संस्कृतं ममुष्मिन्लोके परैति इति च विज्ञायते ॥ ।

“एष च आख्यानममयः” । भारते चाख्यानममय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः † ।—पृथिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय ब्रह्माणं यथाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावभौ खाण्डवं यथाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।—इत्येवमादि** ॥

* मूलोक्तं चोतुष्टित्युदाहरणमिति यावत् । पृ० ३३८४० १०५० ।

† देवानां साकारचिन्तने (३३१४० ५५०) अयच्च तृतीयः पक्षः ।

‡ एष एव सिद्धान्तपक्षश्चतुर्थो मीमांसकममयः ।

§ टीकाकारममकालवर्तिनन्विति यावत् ।

॥ एवञ्च देवानां साकारचिन्तनं पुरुषाकृतित्वाभाव एव देवानां मिति यास्कोय-सिद्धान्तः, कर्मणा मेव फलदानशक्तिरित्येव देवत्वकल्पनं चित्यादौना मिति च मीमांसकमतं सादृतं मिति ।

॥ एषा तु टीका परमतमम्यैव, न तु यास्कमम्यता, मूले भारतपदस्यादर्शनात् न हि च भारतात् परं निबन्ध मिति । अस्मन्मते तु एषेत्यादिपत्र्याय मर्थः—‘एषः’ कथिताकारचिन्तनविचारः ‘आख्यानममयः’ सर्वत्रैव मन्त्रेषु देवतायाख्यामस्य सङ्गेन रत्यनेन वाक्येन च विचार उपपन्नते यास्केनेति ।

** महाभारतीयोपादिपर्वेषु जनविंशं पर्वे खाण्डवदहनं नाम, तद् इत्यम् ।

तदेतच्चतुर्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।— (१)पौरुषविध्यम्*, (२)अपौरुषविध्यम्†, (३)कर्माथात्मोभयविध्यम्‡, (४)नित्य मौ-
भयविध्यमेवेति । सर्वं चैतदुपपद्यते, माहाभाग्ये सत्यैश्वर्यात्; कथ-
मिव देवता न स्यात्— अमूर्त्ता, मूर्त्ता, एकधा, द्विधा, बहुधा चेति
यथा तु वर्त्तमाना मपश्यन् मन्त्रदृशः तथा तथा अस्तुवन्; सर्वथै-
वादोषः, फलदर्शनात् १ । नानावस्यादर्शनवदाख्यातृणां परिदेवना-
निन्दादिष्वपि चेन्द्रादीनां कामकारतस्तद्रूप मवस्थितानां सा सा
स्तुतिरेव, न निन्दा । उक्तञ्च;—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव
सास्या देवान् मर्त्तः सम्यगभिद्युयात् कः । शक्तिक्षये ऽप्यध्यवस्यन्ति
श्रियाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥ ॥”—इति ॥ ३ (७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७. २.

* पु० २३१४० ५५पं० “पुरुषविधाः स्युरित्येकम्”—इत्यादि-प्रथमः पक्षो द्रष्टव्यः ।

† पु० २३८४० १५पं० “अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम्”—इत्यादि-द्वितीयः पक्षः ।

‡ पु० २३८४० २१पं० “अपि वोभयविधाः स्युः”—इत्यादि-तृतीयः पक्षो द्रष्टव्यः ।

वस्तुतोऽस्मन्मते तु तृतीयपक्षे उभयविध्यमेव देवानां मुररौक्ततम्, न तु तत्र
किञ्चिदपि विशेषणं मन्त्रेष्वपीयम् ।

§ पु० २३८ ४० २१पं० “अपि वा”—इत्यादि-चतुर्थी मीमांसकपक्षो द्रष्टव्यः ।
अत्र त्वस्मन्मते नोभयविध्यं नापि क्रियातो विभिन्नत्वं मुक्तं देवानाम्; अत एव हि
“यथा यज्ञो यजमानस्य”—इति दृष्टान्त उपपद्यते । तथा हि,—‘यजमानस्य यथा
यज्ञः’ (यज्ञः अनुष्ठानम्, क्रिया, कर्म इति च पर्यायवचनम्) देवता भवति, तस्यापि
स्तुतिश्रुतेः; तथैव अग्निस्तुतिक्रियादीनां मेव देवत्वं फलप्रदत्वञ्च; न तत्र फलप्रदत्व
कस्य चिदपि देवस्याकारचिन्मने प्रयोजनीयत्वं मस्तीति मीमांसकमतं मध्यमम्यसौ-
तम् । एतेन वक्ष्यमाणपुरन्दरसमागमनात् कुचभङ्गभौतिस्यापाशिता ।

॥ कारौर्थादौ दृष्टादिदर्शनादिति भावः । इदं मेव फलसंवादाख्यं मानम् ।

॥ क-पुस्तके लिखिते प्रथमपादसमाप्तिः, क-च-पुस्तकयोश्चु नास्त्वैव पादविभागः ।

॥ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्य
व्याख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं
वसन्तो गायत्री विदुत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देव-
गणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ऽग्नायी पृथिवीलेति
स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देव-
तानां यच्च (किञ्चिद्*) दार्ष्टिंविषयिक मग्निकर्मैव तद्-
थास्य† संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य
ऋतव आग्नावैष्णवञ्च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु
विद्यते ऽथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभ-
क्तिस्तुति‡ मृच मुदाहरन्ति— ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्विशेषविव-
क्षया तदनुसृतये च स एतत् प्रकरोति ;—“तिस्रः एव देवताः—
इति”१। यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स उच्यते ;—“तासां भक्ति-
साहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासां मेव तिस्रणां भक्तिसाहचर्यम् ।
भक्तिश्च साहचर्यञ्च, भक्तिकृतं वा साहचर्यं मिति । लोकादीनां
मेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः, सहचरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ?

* नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु

† “मग्निकर्मैतदथास्य” ऊ, च ।

‡ “विभक्तस्तुति” ग ।

§ पुरस्तात् द्वितीयपादारम्भे एव यावत् (३१०४० ११५०) ।

उच्यते,—अमंविज्ञातपदे मन्त्रे भक्त्या माहृष्येण वा यथा देवता
गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यं मुच्यते ॥

यद्यत्र मुच्यतां तर्हि कानि किम्भक्तौनि? इति । तदुच्यते;—
“अथ एतानि अग्निभक्तौनि” । अथेति विशेषाधिकारे । अग्निं
भजन्तं, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तौनि । कतमानि? “अथ
लो०ः”—इत्येवमादौनि * अग्निभक्तौन्यवगन्तव्यानि । “ये च देव-
गणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने” । तद्यथा;—आग्नी †, अन्नाः ‡,
प्रावाणः §, अभीश्वः ॥ इत्येवमादौनि ¶ । “अग्नायी, पृथिवी,
इत्या— इति त्रियः” । ‘इत्या, पृथिवी, अग्नायी’—इति क्रमेण

* रथकरं सामेत्यन्तानि षट्, मूले एव द्रष्टव्यानि । परं मित्रं तानि कथं न
वाख्यातानि? व्याख्यातव्यान्वेवेत्युक्ताकम् ।

† आग्नीशब्देन निघण्टु-पञ्चम-द्वितीये पठिता इन्द्रादयो हादश्च मृच्छन्ते १भा०
४९१४० दृश्यम् । तत्र तु मानम्—“अथात आग्निथः”—इत्यारभ्य “इतीमा आ-
ग्नीदेवता अनुक्रान्ताः”—इत्यन्ते यास्तुप्रत्यः परस्तादागमिष्यन्ति (८, १ १.—१, १.)

‡ १भा० ४९४, ४९९, ४० ५, २, (४); परस्ताच्च २४० १पा० ०, ८ ४० ।

§ १भा० ४९४, ४९९ ४० ५, २, (५); परस्ताच्च २४० १पा० ८, २ ४० ।

॥ १भा० ४९५ ४९८ ४० ५, २, (११); परस्ताच्च २४० १पा० ५ ९४० ।

¶ निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य प्रथमादिषष्ठ्यध्याये प्रथमस्थानदेवताः समान्नाताः (१भा०
४४६—४०४२०); परस्ताच्च “अथातोऽनुक्रामिष्यामः”—इत्यारभ्य “यजेति मग्ने-
वः”—इत्यन्तानि तद्वाख्यातानि ७७० ३पा० १ख०—२४०) । तदत्र यानि षडर्थ-
कानि पदानि, तद्वाच्या एव प्राथमिकदेवगणाः उच्यन्त इति ढीकाह्वयतम् । परे तु
“ये च देवगणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने”—इत्युक्त्वा प्रथमादिषष्ठ्यध्यायपठितानां
मग्न्यादौनी सर्वेषां मेव प्रथमः; अग्नायीत्यादिक्रियां पञ्चमकेचसु ‘तत्रक्तौषिन्व’-
व्यायेनेत्याहुः ।

वक्ष्ये* क्रमभेदोऽग्रायो तस्मान्नास्यानात् सन्निरुहतरा, न तथा पृथिवीति; तस्मात् प्रथमं मुच्यते; ततः पृथिव्याश्रयमन्वन्धादग्नेर्न तथेला, परोवादिभिर्धेयस्य । 'आप्रौ'-मध्ये 'तिस्रोदेवोः' इत्यत्र इला, भारत्याः द्युस्थानाया अनन्तरं श्रूयमाणा;—“आ नो यज्ञं भारती त्वयं मेविष्ठा मनुष्वत् (ऋ० सं० ८. ६, ९, २)”—इति † कथं पृथिवीस्थाना? इति । उच्यते;—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्; “द्यां भारत्यादित्यैरसृत्तु सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञं मावीदिहैवेलया वरुमत्या”—इत्यतः सामर्थ्यं मुन्नोय वसुमाहचर्यात् इहैवेलयेति चाग्निभक्तिरिलेत्याह, रुद्रैः माहचर्यात् सरस्वती मध्यस्थाना, आदित्यैः माहचर्यात् भारती द्युस्थानेति ॥

“अथास्य कर्म” अथास्याग्नेः कर्म महभावि, अनन्यदेवतागामि, यत्संयोगादमत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति । “वहनं च हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिर्विषयिकम्” दृष्ट्यनुग्रहे यस्य विषयः, तद्दार्ष्टिर्विषयिकम्; प्रकाशादि कर्मचर्यः । “अग्निर्कर्मैव तत्”—इति पुनर्वचनमादरार्थम्; आध्यात्म्येऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथास्य संस्तविका देवाः” यैः सह अग्निः स्तुयते । तद्यथा,

* निघण्टौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयखण्डे 'तिस्रं देवोः'—इति दशमम् । तत्र तिष्ठतु भारतीलासुरस्वतीषु देवोषु इत्याया एव स्त्रिय इह ग्रहणं मभोष्टम्; 'पृथिवी'—इति तु तदुत्तरस्त्रिय खण्डे षड्विंशं पदम्; तत्रैव च ऋण्डेऽष्टाविंशं पदम् 'अग्रायो'—इति क्रमः समाम्नायपाठस्य (१ भा० ४६१, ४६४ २०) ।

† 'भारती, इला, सरस्वती'—एवं क्रमपठिताः श्रुतिमन्त्रेऽस्मिन् तिष्ठो देवो बुद्धा-न्ते । तिस्रोदेवोरिति तु आप्रौमध्य पठितं दृश्यते (१ भा० ४६१ २० ५ ख० १ ख० १०.), आख्यास्यति चेद्योपरिष्ठात् (८ ख० १ पा० ९ ख०), उदाहरिष्यति च तत्रैवेमं मन्त्र-मानो यज्ञमिति । तदेतत्त्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

—“इन्द्रः, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनाय संस्त-
वोदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवताइन्द्रे मुख्यता * ।—

“अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो”—इति । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । विराट् ।
अनुष्टुप् । आग्रयणे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ त्वम् ‘इन्द्रः च’
‘देवा’ देवौ, अस्य ‘दाशुषः’ दत्तवतः हवींषि, यजमानस्य ‘दुरोणे’
यज्ञगृहे ‘सुतावतः’ अभिषुतवतः ‘यज्ञम्’ सोमम् । (‘अमर्धन्ता’) मृधं
सङ्गामं कुर्वाणौ अन्तरा केन चित् सह । ‘सोमपेयाय’ सोम-
पानार्थम् ‘उपयातम्’ इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अग्नीषोमाविमम्”—इति । सोमेन सह संस्तवः । गीत-
मस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे ‘अग्नी-
षोमौ!’ युवा मुच्येथे । ‘इमं’ ‘हवम्’ आह्वानं ‘मे’ मम ‘सु’ सुष्ठु
‘शृणुतम्’ ‘वृषणौ’ वर्षितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च
‘प्रतिहर्यतं’ प्रतिप्रेष्यतं, मया पूर्वं प्रेषितौ प्रति कामयेथाम्
इमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि ‘भवतं’ ‘दाशुषे’ युवां
हविर्दान्ने ‘मयः’ सुखानित्यर्थः ॥

“त्वं नो अग्ने वरुणस्य”—इति । वरुणेन संस्तवः । वामदेव-

* “अभ्यर्हितश्च (पा० १, १, २४ सू० वा०)” —इति वचनात् अग्नीन्द्रो, अग्नी-
षोमौ—इत्यादाविति भावः ।

† अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञ मिहोप यातम् । अमर्धन्ता सोम-
पेयाय देवा ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १५, ४ ।

‡ “अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दा-
शुषु मयः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

§ “त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव वासिषीष्ठाः । यजिष्यो वज्रि-
तसः घोशुषानो विश्वा देवांसि प्र मुमग्धुस्तत् ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १९, ४ ।

स्वार्थम् । चिष्टुप् । अवस्ये विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वम्’
 (‘जः’) अस्मान् यथावत् ‘विद्वान्’ जानातः भक्ता मम एते इति ।
 ‘वदुषस्य देवस्य’ यः अस्मान् प्रति ‘हेलः’ क्रोधः, तम् अनेनाव-
 स्यकमला ‘अव याभिस्सौष्टाः’ अपगमय । किञ्च ; यः त्वं ‘यजिष्ठः’
 घट्टतमः, देवानां होतृत्वे वर्त्तमानः ‘वन्दितमः’ बोद्धृतमश्च हविषाम्,
 च त्वं पुनः ‘शोशुचानः’ देदौष्यमानः तेषु तेषु कर्मसु (‘विष्णा’)
 विष्णानि सर्वाणि ‘देषामि’ देष्याणि (‘प्र’) प्रकर्षण ‘अस्यात्’ अस्मत्तः
 ‘सुसुग्धि’ सुसु अवयोजयेत्यर्थः ॥

“अग्नीपजन्ता० — — ० धत्त मस्य” * । पजन्येन संस्तवः । भरद्वाज-
 स्वार्थम् । चिष्टुप् । हे ‘अग्नीपजन्तौ !’ युवाम् उच्येथे । ‘अव-
 तम्’ अवगच्छतम् इमां ‘धियं’ इदं कर्म प्रति, ‘मे’ मम ‘अस्मिन्’
 ‘हवे’ आह्वाने ‘सुहवौ’ स्वाह्वानौ ‘सुष्टुति’ शोभना मिमां स्तितिं
 श्रोतुम् । आगत्य च श्रुत्वा इमाम् ‘इडाम्’ अन्नम् ‘अन्यः’ एकः
 ‘जनयत्’ जनयतु ; ‘गर्भम् अन्यः’ गर्भं मेको जनयतु । तो युवा
 मेवं प्रतिसंवत्सरं ‘प्रजावतीः’ प्रजापंयुक्ताः ‘इषः’ अन्नानि (‘आ’)
 आभिसुख्येन स्थित्वा ‘धत्तं’ दत्तम्, ‘अस्मे’ अस्मभ्य मित्यर्थः ॥

“अग्ने देवां० — — ० ष्टुना” † । ष्टुभिः संस्तवः । मेधा-
 तिथेरार्थम् । गायत्री । ष्टुयाजेषु विनियोगः । हे भगवन् !
 ‘अग्ने !’ ‘देवान्’ ‘इह’ अस्माकं कर्मणि ‘आ वह’ । आह्वय

* “अग्नीपजन्त्याववत् धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं जः । इडां मन्यो
 जनयद् गर्भं अन्यः प्रजावतीरिष्टु आ धत्त मस्ये ॥” — इति ऋ० सं० ४, ८, १९, १ ।

† “अग्ने देवां इहा वह सादया वेनिषु निषु । परि भूष पिब ष्टुना ॥” —
 इति ऋ० सं० १, १, १८, ४ ।

देवान् 'साद्य' 'योनिषु त्रिषु' सवनेषु त्रिषु । एतान् यथाकालं
यज । अमुना प्रकारेण 'परि भूष' सर्वतो देवयागेनासङ्कुर्वन्
एतं यज्ञम्, आत्मना 'पिब' चैतं सोमम् 'चतुना' सह ॥

“आग्नावैष्णवं हविः” । हविर्यज्ञेणात् हविष एव सम्प्रदानार्थत्वम् ।
या ष्टवः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति ।—

“अग्नाविष्णु सजोषमेमा वर्द्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरागतम् ॥”—
इति । वामदेवस्येय मार्षम् । गायत्री । आग्नावैष्णवे हविषि विनियोगः ।
हे 'अग्नाविष्णु' ('सजोषमा') सजोषमौ नित्यं सह जोषणौ नित्यं समान-
प्रौतौ 'वां' युवा मुच्येथे । ('इमाः') एताः यस्मद्-'गिरः' अस्मत्स्तुतयः
'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु युवाम् । वृद्धौ च मत्या मस्मात्सम्प्रदेयैः 'द्युमैः' द्यो-
तनवद्भिः ('वाजेभिः') अत्रैरभ्युद्यतैः ('आगतम्') अस्मान् प्रत्यायातम् ॥

“न त्वक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । 'न'—इति प्रतिषेधः ।
'तु'—शब्दोऽवधारणार्थः । 'ष्टक्' 'संस्तविकी' संस्तवदुक्ता, 'दशतयीषु'
दशमण्डलावयवप्रतिभागेन तायत इति दशतयः ष्टवेदः, तस्य
शाखाः दशतयः, तासु सर्वासु एकापि हविष्यविनियुक्ता शस्त्रमध्य-
पातिनौ ष्टक् अग्नाविष्णोः संस्तविकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र संस्त-
विकी, न तु दशतयीषु । असंस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं
दर्शयति, एव मेतन्मया निपुण मन्विष्यत इति ॥

अथाप्यय मपर उत्सर्गः;—“अथाप्याग्नापौष्णं” “हविः” एव,
“न तु संस्तवः” । तस्मिंस्तु हविषि किन्तु पृथक् पृथगेव अग्नाः
स्त्रयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् संस्तवे अग्निपूष्णोः “एतां विभक्त-
स्तुतिम् ऋचम्” “उदाहरन्ति” नैहृक्ताः—॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतप्रच्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुवि-
दृत्रियेभ्यः । पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुव-
नस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः
स त्वैतेभ्यः* परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः
पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदृत्रियेभ्यः ।
सुविदृत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद्दक्षतेर्वा स्याद्
द्युपसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेतः”—इति । देवश्रवणे यामायनस्यार्थम् । त्रियुष् ।
पुनः (श्रवस्यः) कर्णे प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमीत उच्यते ।
‘पूषा’ भगवान् “आदित्यः” पथा मधिरतिः, सः (‘त्वा’) त्वाम्
‘इतः’ मनुष्यलोकाद् विशिष्टेन पथा ‘प्रच्यावयतु’ ‘विद्वान्’ अव्य-
वहितज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च ‘अनष्टपशुः’ † ।
‘भुवनस्य गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता ।
उपर्यवस्थितः ‘सः’ पूषा. एवंञ्चरणः, (‘त्वा’) त्वां प्रगमथ्य ‘एतेभ्यः’

* ‘गोपायिता स त्वैतेभ्यः’ क, ख, ग ।

† अ० सं० ७, १, २१, २ ।—इत्येवमादौर्गां चतसृणां ऋषीं दीक्षितमरणे
विनियोगं माहात्मनायनः । १, १० सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ नास्त्येतत् ग-घ-पुनकयोः ।

§ “अनष्टपशुश्च विनष्टरपशुयुक्तः; यस्मिन् सर्वं पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्ती-
त्यर्थः ।”—इति सा० भा० ।

चन्द्रमण्डलोपान्तवासिभ्यः 'पितृभ्यः' 'परिददत्' परिददातु । तदु-
क्तम्,—“दक्षिणाथनात् पितृलोकम्”—इति । 'अग्निः' अपि
चित्तेभ्यः उक्तथ्य 'देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः' ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति,
तेभ्यः परिददातु । तदप्युक्तम्,—“चन्द्रमसो वैद्युतम्”—इति* । स
त्व मेव सुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यन्नुदीत्याग्नीः प्रमीतस्य ।
उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वास्ताननृणाः सञ्च-
रेम’—इति† ॥

“स त्रैतेभ्यः०—०इति सांशयिकः तृतीयः पादः” संशयोऽग्नि-
न्नस्तौति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या ष्वचः । कथं कृत्वा ?
यथा,—“पूषा पुरस्तात्” ‘पूषा त्वेतस्थ्यावयतु’—इति ; “तस्य अन्वा-
देशः—इति एकम्” सामर्थ्याद्दर्शनम् । तथा व्याख्यात मेव । त्रयः
पौष्णाः पादाः, एक एवाद्देयः एव मियं विभक्तस्तुतिः । अथ वा
द्वावुत्तरावाग्नेयौ । तत्र अर्थयोजना,—पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सो-
ऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददातु ;
मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः । तं प्रेतं दिष्ट मितोऽग्नय एव
हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नस्योत्तरेणाप्यग्निशब्देन सम्बन्ध मविद्व्यमानं
व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्निः उपरिष्ठात्, तस्य प्रकीर्त्तना—इति
अपरम्”—इति ॥

* “विद्युदु दृष्टिचन्द्रमा आदित्योऽग्निः”—इति परिमरः रे० ब्रा० ८. ५, ५ ।

† “देवयानान्—देवाः येर्मागैर्यन्ति गच्छन्ति तान् (अ० सं० १, ५, १८, १०)”—
इति, “पितृयामम्—पितरं येन सांगैष गच्छन्ति तम् (अ० सं० ७, ५, १०, ७)”—
इति च सा० भा० ।

“सुविद्वचं धनं भवति” *,- “विन्दतेः वा” (“एकोपसर्गात्”) सु-इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपसृष्टात् । “इदातेः वा” (“द्व्युपसर्गात्”) सु-विभ्यां दाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात् । तद् येषां मास्ति, ते सुविद्विद्याः † ॥ २ (८) ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवर्नं
 ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देव-
 गणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य
 कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च † बलकृति-
 रिन्द्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो
 वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णु-
 र्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूषणा रुद्रेण च
 सोमो ऽग्निना च ‡ पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त-

* १भा० ३२८ प्र० ४अ० २ख० (५५) । उक्तं च पुरस्तात् “सुविद्वचः = कल्याण-
 विद्यः”—इति १८१४० १, २, ५ । १८५४० ११५० तद्वैकायाच इत्यम् ।

† “सुविद्वचं ज्ञानं धनं वा, तद्वर्गः सुविद्विद्याः; ज्ञान्दशा घ-प्रत्ययः ।”—
 इति सा० भा० ।

‡ “या च काचिद्” क, च, न ।

§ “सोमो वायुना च” क, च, न ।

रिचलोकः”-इत्येवमादि* । “ये च देवगणाः समाज्ञाताः” मरदा-
दयः† । “याश्च स्त्रियः” अदित्याद्याः‡ ॥

“अथ अस्य कर्म” ।—“रसानुप्रदानम्” अवश्यायनम्, वर्षादि,
“वृत्रवधः” मेघवधः, “या च का च बलकृतिः” अन्यापि । “इन्द्र-
कर्म एव तत्”—इति आदरार्थं पुनर्वचनम् ; अपि कौटपिपौलिका-
दिषु, यद्दत्तेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः”—इत्येव-
मादयः । तद्यथा,—

“इन्द्राग्नी रोचना दिवः”—इति ४ । विश्वामित्रस्यार्षम् । गा-
यत्री । ऐन्द्राग्ने हविष विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’
रोचनौ दीपनौ हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभ्रूषथः वाजेषु’
अस्मान् सर्वतः ; येनाग्नेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम् ।

* बृहत्यामेत्यन्तं षट्क मिहैव मूले द्रष्टव्यम् । तेषां व्याख्यानानि कथं न कृतानि ?

† निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपञ्चमयोः खण्डयोरैव मध्यमस्थानदेवताः समा-
ज्ञाताः (१भा० ४०५ ४९० प्र० ।) तेषाञ्च व्याख्यानमिहैवापरिष्ठाद् नवम-दशम-
योः “अथातो मध्यस्थाना देवताः” - इत्यारभ्य “मरुद्भिः सह रोदसी” - इत्यन्तेन
वक्ष्यति । तत्र यानि बर्द्धकानि, तान्येव माध्यमिक-‘देवगण’-वाचकानीति यावत् ।
तथा च “मरुतः (८)”, “रुद्राः (९)”—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । “परं तु ये च
देवगणाः समाज्ञाताः”—इत्युक्त्वा चतुर्थपञ्चमखण्डपठितानां सर्वेषां मेव ग्रहः ; किं गृ-
ह्यगुपादान्क्व विशेषप्रख्यापनायेति ।

‡ विश्वामित्रस्यार्षकाश्च ताः निघण्टुपञ्चमपञ्चमे (१६) (१९) पठिताः ; व्याख्या-
स्यमानाश्चेहापरिष्ठादेकादरे “अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः”—इत्यारभ्य चा अध्याय-
परिसमाप्तेः ।

§ “इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूयथा । तद् वा चेति प्र वीर्यम् ॥”—
इति ऋ० सं० १, १, १९, ४ ।

‘तद्’ वीर्यम् (‘वाम्’) भवतोः (‘प्र’) प्रकृतम् चक्षुः ‘वेति’ जाने ;
 केन परिभावयथो यागेषु स्तोत्रम् पुरः । अत एव मात्रास्महे ॥

शोभेन संस्तवः,—“इन्द्राशोमा समर्घंमम्”—इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

वरुणेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युव मध्वराय नः”—इति व्या-
 ख्यातः प्रेषः † ॥

“इन्द्रा पूषणा”—इति । पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्येय भार्गवम् ।
 गायत्री । ऐन्द्रापोष्ये हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणौ !’
 ‘सव्याय’ समानस्थानाय, ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय च, ‘वाजसातये’ च
 ‘अश्विननाय’ च ‘ऋवेम’ आह्वयामहे युवां वयं नित्यं यज्ञेषु इदं
 मात्रास्महे ॥

“इदं वामास्ये हविः”—इति ‡ इन्द्रस्यतिना संस्तवः । वाम-
 देवस्यार्घम् । गायत्री । ऐन्द्रावार्हस्यत्ये हविषि विनियोगः ।
 हे ‘इन्द्रावृहस्यतौ !’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं दत्तः, तत्
 ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आस्ये’ ‘वाम्’ अस्तु । यत् च इदम् ‘उक्त्यं’
 ‘अस्यते’, ‘मदः’ च प्रतिगरेण सह, तच्च वां प्रिय मस्तु । इत्येतदा-
 श्मास्महे ॥

* पु० १८१४० १७० १५० १७० ।

† पु० ८, ११४० १७० १५० १७० । मूले शेषार्धे एव व्याख्यातः ।

‡ “इन्द्रा न पूषणा वयं सव्याय स्वस्तये । इवेम वाजसातय ॥”—इति ऋ० सं०

४, ८, ११, १ ।

§ “इदं वामास्ये हविः प्रिय मिन्द्रावृहस्यतौ । उक्त्यं मदस्य अस्यते ॥”—इति
 ऋ० सं० २ ७, ०५, १ ।

“विश्वं सत्यं ०—० जिगातम्” ० ब्रह्मण्यस्यतिता संस्तवः ।
 इत्यसमदस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत् ‘सत्यं’ द्यावदिह
 भस्ति । किञ्च ; हे ‘मघवाना’ मघवानौ धनवन्तौ ‘इन्द्राब्रह्मण-
 स्यतौ !’ युवा मुच्येथे । ‘युवोः’ युवयोः सर्वम् एतत् स्वभृतम् ।
 किञ्च ; यतः सर्वस्येथानौ स्यः, अतः (‘आपञ्च’) आपोऽपि ‘न
 प्रमिनन्ति’ न हिंसन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म ‘वां’ युवयोः यथामहत्त्वं
 वर्तते । यौ युवाम् एव मतिमहानुभावौ, तौ (‘नः’) अस्माकम्
 (‘अच्छ’) आभिमुख्येन इदं ‘हविः’ ‘जिगातम्’ आगच्छतं भोक्तुम् ।
 (‘युजा’) युजौ ‘इव’ सहचारिणौ (‘वाजिना’) वाजिनौ रथाद्
 विमुक्तौ बुभुजू स्वम् ‘अन्नम्’ । इत्येतदास्यहे ॥

“इन्द्रापर्वता ०—० मदन्ता” † पर्वतेन संस्तवः । विश्वा-
 मित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रापर्वतौ ! (‘देवा’)
 देवौ युवा मुच्येथे । ‘हृहता’ महता रथेन, महतोदकरं हणेन उदक-
 दानेन ‘वामीः’ वननीयाः ‘इषः’ अन्नानि ‘आवहन्तम्’ ईर्यन्तं,
 ग्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ शोभनवीराः । ततः स्वे कात्ते
 ईजानाना मस्माकं ‘वीत’ भक्षयतम् ‘हव्यानि’ पुरोडाशादीनि
 ‘अध्वरेषु’ । ‘वर्द्धेयाम्’ च ‘गौर्भिः’ स्तुतिभिः पुनःपुनः प्रतिकर्म
 ‘इलया’ अन्नेन (‘मदन्ता’) मदन्तौ तृप्यन्तौ । इत्येतदास्यहे ॥

* “विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदार्पयुज प्रमिनन्ति व्रतं वाम् । अन्नेन्द्राब्रह्म-
 षस्यतौ बुभिर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

† “इन्द्रापर्वता वृष्टता रथेन वामीरिव वा वहतं सुवीराः । वीतं वृवात्संधु-
 रेषु देवा वर्द्धेया ग्रीभिर्दित्वा मदन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

“इन्द्राकुत्सा • — • क्षमांसि” • कुत्सेन संज्ञावः । अवस्थो-
 रार्धम् । त्रिष्टुप् । (‘इन्द्राकुत्सा’) हे इन्द्राकुत्सौ ! (‘वहमाना’)
 वहमानौ उह्यमानौ रथेन । युवां व्रुवे । ‘आ वहन्तु वाम्’ ‘आत्याः’
 आत्याः ‘अपि’ ‘कर्णे’ नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परितोषितः,
 अस्माभिः ‘निःषीमद्भ्यः’ ‘निर्धमयः’ सर्वतः अरीन् ‘षधय्यात्’
 समानस्यानादन्तरिक्षादद्भ्यः अपः । ततः ओषध्याद्युत्पत्त्या कालं
 कुर्वाणौ । ‘मघोनः’ महान्येतानि ‘तमांसि’ ‘हृदः’ हृदयस्य हृद्-
 कानि अनाकालभयकृतानि ‘वरयः’ वारययः । इत्येतदाश्रमहे ॥

“इन्द्राविष्णु • — • वीरान्” • विष्णुना संज्ञावः । वमिष्ठ-
 स्यार्धम् । त्रिष्टुप् । त्रैधातव्यां त्रिनियोगः । हे ‘इन्द्राविष्णु!’ युवां
 ‘दृंहिताः’ स्थिरैकताः ‘शम्बरस्य नवतिं नव च पुरः’ मेघस्य असु-
 रस्य वा स्वभृताः पुरः ‘अथिष्टम्’ हतवन्तौ स्यः । ताश्च त्वा मेघान्त-
 र्गताः ‘शतं’ ‘वर्चिनः’ दीप्तिमतः अन्नवतो वा ‘महस्रं च साकम्’ अव-
 स्थितान् महभावेन एकनिश्चयान् ‘हयः’ हतवन्तौ स्यः । ‘अप्रति’ अप-
 तीकारान् ‘वीरान्’ ‘असुरस्य’ शम्बरस्य स्वभृतान् । यौ युवा मेत-
 दतिदुष्कर मकार्धम्, तावस्माक मपि शत्रून् हयः । इत्येतदाश्रमहे ॥

“इन्द्रवायु इमं सुता” — इति । वायुना संज्ञावः । मधुच्छन्दस

× “इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वा मत्या अपि कर्णे वहन्तु । निः षीमद्भ्यो
 धमेषा निः षधय्यान्मघानो हृदो वरयस्समांसि ॥” — इति ऋ० सं० ४, १, १०, ४ ।

। “इन्द्राविष्णु दृंहिताः शम्बरस्य नवपुरो नवतिं च अथिष्टम् । शतं वर्चिनः
 सुहस्रं च साकं हयो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥” — इति ऋ० सं० ५, १, १४, ५ ।

‡ “इन्द्रवायु इमं सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रो वा मुशन्ति चि ॥” — इति
 १० सं० १, १, १, ४ ।

आर्षम् । गायत्री । उपासदिकर्मात्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि वाञ्छिन्नुभावेन विकरणधर्मित्वात् द्वित्वं विभ्रतः नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिरविरुद्धा ; यथा एकस्योदकस्य द्विपात्रस्यस्य द्विवचनोक्तिः । ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पुरोऽनुवाक्येयम् । हे 'इन्द्रवायू!' युवा-मुच्येथे । 'इमे' 'सुताः' अभिषुताः 'इन्द्रवः' सोमाः इत्यर्थः । सुसंस्कृताः सोमा यस्माद् 'उगन्ति' कामयन्ते युवा मात्मपानाय, तस्मात् उपागच्छतम् पातु मेतान् । कथं पुनरुपागच्छतम् ? 'प्रयोभिः' अन्नैः अस्मात्सम्प्रदेयैरभ्युद्यतैः । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अथापि मित्रो वरुणेन संस्तुयते” । ‘अथ’-शब्दः प्रकृतात् इन्द्राद् विशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’-इति सम्भावने । प्रकृताभ्यस्तिसृभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति । भेदपक्षे अविरोध एव ; नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभाम मिव किञ्चिदत्र, तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिममाहितम्* । ‘मित्रो वरुणेन’—इत्येव मादिषु या प्रथमया निर्दिश्यन्ते, सा मुख्या स्तुतिः ; या तृतीयया निर्दिष्टा, सा अमुख्या † ॥

“आ नो मित्रा ०—० सुक्रतू” ‡ । विश्वामित्रस्यार्षम् । गायत्री । मैत्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनुवाक्या । (‘मित्रावरुणा’) हे मित्रावरुणौ ! ‘सुक्रतू’ शोभनकर्माणौ ! युवा मुच्येथे । ‘गव्यूतिम्’ गीयूतिम्,

* एतत्पृष्ठाद्यपि कृत एव ‘उपासदिकर्मात्मनोऽपि हि’—इत्यादिना ।

† उक्तपक्षे “पूष्णा वद्रेण च सोमः”—इत्यादौ सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

‡ “आ नो मित्रावरुणा घृतेर्गैव्यूति मुच्यतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥”—इति

एवसोऽहोत्पत्तये 'रजांसि' च शोयूतेर्दन्विन्वानि खानानि त्रीणा-
दिधान्वोत्पत्तिचेबाणि, तानि च त्रीणाद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधुरेषु
सस्यमम्यत्करणेन ('घृतैः') घृतेन उदकेन 'नः' अस्माकम् 'उवनम्'
सिञ्चतम् । इत्येतदाश्वासहे ॥

“पूषा रुद्रेण च सोमः” । सोमःपूषा ०—० नाभिम्* ०
पूषा सोमस्य संस्तवः । गृत्समदस्यार्धम् । त्रिष्टुप् । सोमापौष्यस्य
चरोः पुरोऽनुवाक्या । सोमापूषणौ चद्रस्यैः, तावुच्येते । ('सोमा-
पूषणा') हे सोमापूषणौ ! युवां ('जनना') जननी जनयितारौ
'रथीणां' धनानाम्, ('जनना') जनयितारौ च 'पृथिव्याः' । 'जातो'
जातमात्रौ एव युवां 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ'
गोप्तरौ बभूवयुः । 'देवाः' च रश्मयः युवा मेव 'अमृतस्य' उदकस्य
'नाभिं' नहनं बन्धनम्, आधारं सर्वलोकस्य 'अहाण्वन्' सदा
कुर्वन्ति । युवा मिदं नाम अस्माकं कुरुत मित्याग्निषा निरा-
काङ्क्षम् ॥

“सोमारुद्रा ०—० अमृत” † रुद्रेण संस्तवः । भरद्वाजस्येय
मार्धम् । त्रिष्टुप् । सोमारुद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । ('सोमारुद्रा')
हे सोमारुद्रौ ! युवा मुच्येथे । एतानि सर्वाणि 'भेषजानि' 'अम्रो'
अस्माकं 'तनूषु' शरीरेषु 'धत्तम्' । किञ्च ; 'अवस्यतम्' नित्य

* “सोमापूषणा जनना रथीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः । जातो विश्व-
स्य भुवनस्य गोपौ देवा अहाण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १, १ ।

† “सोमारुद्रा युव मेतान्युच्छे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अर्धं स्वानं मुच्यत
यस्यो अस्ति तनूषु वृद्धं हृत मेना अस्मात् ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १८, १ ।

‘मस्मानवितुं रक्षितुं मिच्छतम् । किञ्च ; ‘यत्’ (‘नः’) अस्माकम्
मनोवाङ्मायैः ‘हृतम्’ ‘एनः’ किञ्चित् अस्ति, ‘तनूषु’ तत् ‘सुञ्चतम्’
‘अस्मत्तः’ ॥

“अग्निना च पूषा” मध्यमम्यानेन * च द्युम्यानेन च † संस्तव
इति; पार्थिवेन प्रतिषेधात् ‡ । अचं नोदाहरति; मृग्य सुदाहरणं
येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । “धृत्तारो दिव ०—० मे हवम्” § ।
वसुकर्णस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ‘धृत्तारः’ दिवः ऋभवः ‘सुहस्ता’ शोभन-
हस्तौ (‘वातापर्जन्या’) वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, (‘श्रोषधीः’)
श्रोषधयस्य, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ ॥ च, (‘धृत्तारः’)
धारयितारः, (‘दिवः’) द्योतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिषस्य’
महतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्थतनितुः । (‘हवं’) हवनं माङ्गानम् ‘नः’
अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्णाः
कुर्वन्वेता अस्मद्-‘गिरः’ वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । वातापर्जन्याविति अच
संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

* १ भा० ४०५४० ५ अ० ४ ख० (१२) । इच च प० १०, १, १० ।

† इहैवोपरिष्ठाद् वक्ष्यति,—“अग्निरप्यदितिहयते”—इत्यादि ११, २, १ ।

‡ पु० “अथाप्याग्नापोष्यं चविर्न तु संस्तवः”—इति २४४४० ८ पं० ।

§ “धृत्तारो दिव ऋभवः सुहस्तो वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः । आपु श्रोष-
धीः प्रतिरन्तु नो गिरो भर्गो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥”—इति ऋ० सं० ८,
१, १२, ५ ।

॥ ‘अग्निर्वायुः सूर्यश्चे वै वाजिनः’—इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा
जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः
समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसा-
दानं रश्मिभिश्च रसाधारणं* यच्च† किञ्चित् प्रवल्हित
मादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः
॥ ४ ‡ ॥

“अथैतान्यादित्यभक्तीनि”—इति । पूर्ववद् “अमौ लोकः”—
इत्येवमादि । “सूर्यो द्युम्यानः”—इति † पूर्व मधिकृत्य “अथ एतानि
आदित्यभक्तीनि”—इति इहात्रवैत् स्वपत्नीद्योतनानुसृतये ॥ ॥

“ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः † ।
“याश्च स्त्रियः”—उषाः **, सूर्या ††, वषाकपायी ††, सरणूः ††, ††,
देवपत्न्यः †† इति ॥

• “रसाधारणं” इ, च ।

† “यत्” क, छ, ग ।

‡ नाच सप्तसमाप्तिः इ-च-पुस्तकयोः ।

§ पु० २२० प्र० १२५० ।

॥ एवञ्च असौलोक इत्यस्य द्युलोक इत्यर्थो बोध्य इति भावः ।

† १भा० ४८० प्र० ५५० ६५० (२४)—(२०) । परस्ताचद्वैव १२, ४, १२ ।

** १भा० ४८० प्र० ५५० ६५० (२) । परस्ताचद्वैव १२, ४, १२ ।

†† १भा० ४८० प्र० ५५० ६५० (२) । परस्ताचद्वैव १२, २, ० ।

‡‡ १भा० ४८० प्र० ५५० ६५० (४) । परस्ताचद्वैव १२, २, ८ ।

§§ १भा० ४८० प्र० ५५० ६५० (५) । परस्ताचद्वैव १२, २, ८ ।

॥‡‡ १भा० ४८० प्र० ५५० ६५० (२२) । परस्ताचद्वैव १२, ४, २० ।

“अथास्य कर्म”—“रसादानम्”—इत्येवमादि; “यच्च किञ्चित् प्रवच्छितम् आदित्यकर्म एव तत्” * ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति संस्तवः” । अल्पत्वात् स्वशब्देरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति † ॥

“पूर्वापरं०—० जायते पुनः” ‡ । चन्द्रमसा संस्तवः । सूर्याया-
स्वार्थम् । जगतौ । राजयन्त्रोक्षां वैश्वदेवस्य चरोः पुरोनुवाक्येषा ।
‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः,
अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरण मनु-
परन्तौ चरन्तौ सर्वदा चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यकृतया
कयापि प्रज्ञयेति कस्तत्वं वेद; न ह्ययोगिनौ एवं ब्रह्मौ चरितु
मिति । अपि चैतदपि चित्रम्,—यदपरिखिद्यमानौ आभूतसम्भ-
वात् ‘शिशू’ इव ‘क्रीलन्तौ’ । ‘अध्वरं’ यज्ञ मभिनिष्यादयन्तौ
सर्वं मिदं ‘परि यातः’ परि गच्छतः । तत्कथमिति,—“विश्वान्यन्यो
भुवनाभिचष्टे” । ‘विश्वानि’ (‘भुवना’) भुवनानि भूतानि ‘अभिचष्टे’
अभिपश्यति ‘अन्यः’ आदित्यः; अथैतान्यभिद्रष्टव्यानि उपकारकत्वेन

* असोक्तानां रसादानादीनां स्वरूपनिर्णयो विशेषतः प्रवच्छितपदस्यार्थः
टीकाकारस्य कर्तव्य एव; परं मद्मे सूक्त एवात्र दुर्गाचार्यः । किञ्च, अयं सूक्त इत्या-
दीना मग्निभक्तिर्लक्ष्यं कुतः ? अन्तरिक्षलोका इत्यादीना मिन्द्रभक्तिर्लक्ष्यं कुतः ? कुतो वा
असोक्तोक्त इत्यादीना मादित्यभक्तिर्लक्ष्यम्; इत्यपि नोक्तं मत्तं तेन ।

† यथा च पूर्वपूर्वोक्तम् “अस्य संस्रविकादेवाः”—इति (२४ प्र० ७पं०, २५१
प्र० २पं०) नात्र तथेति भावः ।

‡ “पूर्वापरं चरतो माययै तो शिशू क्रीलन्तौ परि यातो अध्वरम् । विश्वान्य-
न्यो भुवनाभिचष्टे अतु रन्यो विद्रष्टव्यायते पुनः ॥”— इति अ० सं० ८, ४, ११, १ ।

तथैव सत्तानि पश्यति । 'अष्टान्' 'अन्यः' चन्द्रमाः '।।दधत्' अभि-
निष्पादयत् स्वगत्या । ('पुनः') पुनःपुनः प्रतिमासं ('जायते')
जायमानः उदेति अस्त मेति च * । असंस्तवेनोत्तरोर्ध्वः । यावेत-
देव मत्पुत्रं किं मपि चरणं चरतः, तावेतौ अगद् ममपुत्र-
मानं कुर्वत मित्याश्रिषा निराक्राङ्गः ॥

वायुना संस्तवः "सप्त षड्यः प्रतिहिताः (य० वा० सं० ३४,
५५)"—इत्यत्र । तत्र 'जायते' 'अस्वप्नजौ'—इत्यतस्मिन् पादे "वा-
धादित्यौ"—इति वक्ष्यति । ॥

संस्तवरेण च संस्तवः "पञ्चपादं पितरम् (ऋ० सं० २, ३, १६,
१७)"—इति व्याख्यातः । ॥ ४ ॥

इतेषु च स्थानव्यूहेषु चतुश्चन्द्रस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष
मनुकल्पयित शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति
पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शा-
ङ्करं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ५ (११) ॥

"एतेषु एव स्थानव्यूहेषु चतुश्चन्द्रस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनु-
कल्पयित" । अतवश्च कन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च चतुश्चन्द्रः-

* "यद्यमयोरपि पुनर्जांमिरक्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृत्तेः उदयो नाभिप्रेतः,
चन्द्रस्य तु क्षामदृष्टिमद्भावात् पुनःपुनः जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते
पुनः'—इत्यादिश्रुतेः"—इति मा० भा० ।

† उपरिष्ठादिषु च 'वाधादित्यौ', 'प्राज्ञयात्मा नैजसश्च'—इति चाधिदेवत
मध्याह्नं चाभयविधं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१२, ४, २) ।

‡ १भा० ४६० पृ० १०पं० ; ४६५पृ० ४पं० ।

स्तोमपृष्ठम्, तस्य ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य । ऋतुभक्तिशेषम्*, हन्दी-
भक्तिशेषम्†, स्तोमभक्तिशेषम्‡, पृष्ठभक्तिशेषञ्च१ ॥

तद्यथा;—“शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अनग्निलिङ्गेऽपि चेन्मन्त्रे एतेषा मन्यतमं
स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एव मेवोत्तरयोरपि स्थान-
व्युद्दयोः । व्यूहे नाम विस्तारः । “हेमन्तः, पङ्क्तिः, चिषवस्तोमः,
शाकरं साम—इति” (“अन्तरिक्षायतनानि”) अन्तरिक्षलोकायत-
नानि । “शिशिरः, अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशस्तोमः, रैवतं साम—
इति” “द्युभक्तीनि” द्यां भजन्त इति द्युभक्तीनि; अपिवा आदित्यं
भजन्त इति द्युभक्तीनि । विभक्तिग्रहणं प्रनाडिकोपदर्शनार्थम्;
एतेषां स्तुतिः सा स्तुतिमङ्गमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

* “पञ्चर्षवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान् संवत्सरः”—इति रे०
ब्रा० १, १, १ । “पङ्क् वा ऋतवः, ऋतुश्च एव तत् संवत्सर माप्नुवन्ति”—इति रे०
ब्रा० ४, २, १ । “तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्ययुञ्जत * * * तां श्रैष्ठाभ्यां
तां वार्षिकाभ्यां तां शरदाभ्यां तां हेमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्ययुञ्जत * * *
तां शैशिराभ्यां मासाभ्या मन्ययुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माप्नुवन्नाप्नोति”—
इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५ ।

† हन्दांसि वा अन्वोन्वस्थायतन मभ्यधायन् । गायत्री चिष्टुभश्च जगत्यै चायतन
मभ्यधायत् । चिष्टुप् गायत्रौ च जगत्यै च, जगतौ गायत्रौ च चिष्टुभश्च—इति, “सा
गायत्री गर्भं मधत्त सानुष्टुभ मष्टजत, चिष्टुप् गर्भं मधत्त सा पङ्क्ति मष्टजत, जगतौ
गर्भं मधत्त सातिच्छन्दस मष्टजत”—इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५; ६ ।

‡ चिष्टदादयः षट् स्तोमाः सामवेदोयाः सन्ति । तत्प्रपथनप्रकारादयश्च साम-
वेदीये ताच्छ्रे मन्त्राणां च लतौयाद्यधायत्रये अग्रन्ते स्फुटम् ।

§ “वृक्षश्च वा इदं मग्ने रथन्तरं चास्तां * * * तद् वैरूप मष्टजत * * * तद् वै
राज मष्टजत * * * तच्छाकर मष्टजत * * * तद्रैवत मष्टजत * * * षट् पृष्ठा-
न्यासम्”—इति रे० ब्रा० ४, ४, ६ । “पृष्ठं षट्पदे भवति”—इत्यादिकश्च ताच्छ्रेम् ।

॥ तिसृणां देवानां भक्तयो भक्तिशेषाय ॥

॥ तत्र...—रतविद्ययाः सर्वेष्व भक्तिशेषाः ज्ञेयाः ॥

	अग्नेः	इन्द्रस्य	आदित्यस्य
सोळाः ...	प्राथिवी	अकारिसम्	द्यौः (१)
सप्तजानि ...	प्रातः	सञ्चिन्दनम्	हृत्पथम् (१)
अतवः(१)...	{ वसन्तः शरत्*	पौष्णः हेमन्तः*	वर्षा शिशिरः*
बन्दांसि(१०)	{ गायत्री(४) अनुष्टुप्*(४)	चिष्टपः(१) पङ्क्तिः*(७)	जगती(८) अतिच्छन्दाः*(९)
सोमाः(११)	{ विष्टन्(४) एकविंशः*(४)	पञ्चदशः(६) त्रिणवः*(७)	सप्तदशः(८) अयस्त्रिंशः*(९)
सामानि ...	{ रथनारम(४) वैराजम्*(४)	बृहन्(६) शाक्तरम्*(७)	वैरूपम(८) द्वैतम्*(९)
द्वैतगणाः ...	निघ०४।१-४।	४।४.४।	४।६।
क्षिया ...	तत्रैव	तत्रैव	तत्रैव
कर्माणि ...	{ इविवेचनम् देवावाहनम् दाष्टिविपथिकम्	रमानुप्रदानम् हृत्तवधः बलक्षतिः	रसादानम् रसधारणम् प्रवञ्चितम्

॥ तिसृणां देवानां संस्तविकाः देवाः ॥

अग्नेः ...	{ इन्द्रः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, अतवः । आग्नावैष्णवम्, आग्नापौष्णं च इविः ; न तु संस्तवः(११) ।
इन्द्रस्य ...	{ अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा बृहस्पतिः, ब्रह्मणस्पतिः, पर्वतः, कुत्सः, विष्णुः, वायुः, मित्रो वरुणम्, सोमः पूष्णा, सोमो वरुणम्, पूषा अग्निना, पर्जन्यो वातेन ।
आदित्यस्य ...	चन्द्रमाः, वायुः, संवत्सरः ।

(१) “स तपस्तप्तेमांसेकामहजत प्रथिवी मन्तरिचं दिवम् । * * * । जीषि
ज्योतींष्यजायन्माग्निरेव प्रथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः (रे० ब्रा०
५, ५, ०)”—इति ऋतेः प्रथिव्यादिलोकाना मग्नादिभक्तिलम् ।

(२) “अग्रये वसुभ्यः प्रातः सवने । * * * । इन्द्राय वद्रेभ्यो मध्यन्दिने । * *
* । विद्रेभ्यो देवभ्य आदित्यभ्यस्तृतीयसवने (रे० ब्रा० २, १, १)”—इत्यादिऋतेः
प्रातःवादि सवनाना मग्नादिभक्तिलम् ।

(३) ऋतुनां त्रिभक्तिलं च गमयन्नाहैतरेयके “देवासुरा”—इत्युपक्रम्य “त इमा-
स्त्रिषः सतौरुपसदो द्विद्विरैकेका मपायंस्ताः षट् सम्पद्यन्त, षट् वा ऋतवः”—इत्या-
दिना (१, ४, १) । “वसन्तेन ऋतुना”—इत्यादयश्च षट् ऋषो द्रष्टव्याः । य० वा० सं०
११, १२—१८ । वसन्तादीना मग्नादिभक्तिनिदानन्तु आद्युर्वेदविदो विदन्ति च ।

(४) “अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति त्रिष्टन्तोमो रथन्तरं साम मायची-
ह्वन्दः”—इति, “अभित्वाश्रुर नेनसः सा० सं० इ० आ० २, १, ५, १ । अ० गा०
१, १, ११) * * *—इति रथन्तरं प्रष्टं भवति”—इति च रे० ब्रा० ४, ५, १ ।

(.) “वाग् वै देवता चतुर्थमहर्वहत्येकविंशन्तोमो वैराजं सामानुष्टुप् ह्वन्दः”—
इति, “पिवा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा सा० सं० इ० आ० ५, १, १, ८ । गे० गा०
१०, १, ११) * * *—इति वैराजप्रष्टं भवति”—इति च रे० ब्रा० ५, १, ४ ।

(६) “इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति पञ्चदशन्तोमो वृहत्साम त्रिष्टुप् ह्वन्दः”—
इति, “त्वा मिद्रि हवामहे (सा० सं० इ० आ० २, १, ५, १ । अ० गा० १, १,
१०) * * *—इति वृहत्प्रष्टं भवति”—इति च रे० ब्रा० ४, ५, १ ।

(७) “गौर्वा देवता षष्ठम महर्वहति त्रिष्वनःसोमः शाक्करं साम पङ्क्तिह्वन्दः”—
इति रे० ब्रा० ५, १, १ । “महानाम्नीष्वन स्तुवते शाक्करेण सामा”—इत्यादि । रे०
ब्रा० ५, १, १ । महानाम्नीष्वनु खनामप्रसिद्धे सामवेदीयार्थिकप्रत्यविशेषे, तस्याम च
सामवेदीयं महानाम्नीसामेति प्रसिद्धम् गानग्रन्थचतुष्टयेभ्यः पृथगेव ।

(८) “विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति सप्तदशन्तोमो वैरूपं साम अगती-
ह्वन्दः”—इति, “अद्वा वाव इन्द्र ते शतम् (सा० सं० इ० आ० २, १, ४, १ । अ०
गा १, १, १—८) * * *—इति वैरूपं प्रष्टं भवति”—इति च । रे० ब्रा० ५, १, १ ।

(९) “सौर्यै देवता षष्ठ महर्वहति त्रयस्त्रिंशः सोमो रैवतं सामातिह्वन्दाह्वन्दः”—
इति, “देवतीर्नः सधमादे (सा० सं० इ० आ० १, १, १, ९ । अ० गा० १, १,

१०—१८) * * *—इति रैवतं प्रहं भवति”—इति च । ऐ० ब्रा० ४, १, ७ ।

(१०) इन्द्रःशस्त्रे तु सप्त इन्द्राभि इन्द्रो । तथा चि पैङ्गवतौयेऽप्याथि —“इन्द्रः (१), मायसौ (१), मान्युष्मिजमदुवृहमौपस्किन्निदुवृजमयः (१४)”— इति सूचा-
 वि ; ऐतरेष ब्राह्मणेऽपि च “अग्निर्मायसा, सविनेऽग्निहा, सोमोऽनुद्युभा, बृहस्पति-
 र्बृहत्या, मित्रावरुणौ पङ्गा, इन्द्रस्त्रिद्युभा, विश्वेदेवा जगत्या”— इति ८, १, १ ।
 यास्कोऽप्यय मुपरिष्ठादु (१३. १. ०) वक्ष्यति च “सप्तहस्तासः सप्त इन्द्राभि”—इति ।
 इह तु तेषां पञ्चाना मेव देवतानिर्णये ध्वनित इति विचार्यम् । बृहत्यास्त्रिदेवभक्ति-
 त्वादिह प्रवेशो न सम्भवतीत्यपि सम्भाव्यतेऽस्माभिः । तथाऽद्यैतरेयकम्,—“चयय वा
 एते”—इत्यादि । ४, ४, १ । अतिजगत्यादौना मतिच्छन्दसानु सप्ताना भेवादित्य-
 भक्तित्व मुपदिश्यते । तन्नक्षणञ्च सोदाहरणं श्रूयते ऐतरेयके । तथाचि,—“विक-
 द्भुक्तेषु सचिषो यथाशिरम् (सा० सं० ४० आ० ४, १, ३, १, अष्टिः), प्रीच्यसौ पुरो-
 रथम् (सा० सं० ३० आ० ९, १, १४, १, अतिजगती)—इत्यतिच्छन्दसः प्रंसति ।
 इन्द्रसां वै यो रसाऽप्यन्तरत् सोऽतिच्छन्दस मभ्यत्यन्तरत् तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्द-
 स्वम्”—इति ४, १, ३ । छत्यादौनां विच्छन्दसानु सप्तानां का निवेशः स्वीकार्यं
 इति च चिन्तनीयं मेव स्थितम् ।

(११) देवा वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्द्धाः स्वर्गं लोक मायस्योऽग्निर्दिविस्मृगूद्ध
 उदन्नयत सः स्वर्गाय लोकस्य द्वार मष्टणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्थाधिपतिस्त्वं वसवः
 प्रथमा आगच्छन् * * * तं ते चिद्यता सोमेनास्तुवन् । * * * तं वद्रा आगच्छन्
 * * * तं ते पद्यदग्नेन सोमेनास्तुवन् । * * * त मादित्या आगच्छन् * * * तं
 ते सप्तदग्नेन सोमेनास्तुवन् । * * * तं विश्वेदेवा आगच्छन् * * * तं त ण्कविंशेन
 स्तोमेनास्तुवन् (ऐ० ब्रा० ३, ४, ४)”—इत्यादौ, “विश्वेत्वा देवा आनुद्युभेनच्छन्दसै-
 कविंशेन स्तोमेन वैराजं साम्ना रोहन् (ऐ० ब्रा० ८, ४, २)”—इत्यत्र चैकविंश-
 सामस्य वैश्वदेवत्व श्रूयते, विश्वेदेवाय दुस्थानभागिन इति कथ मेकविंशस्याग्निभक्ति-
 शेषत्व मित्यपि चिन्तनीयम् ।

(१२) “आग्नावैश्ववं पुरोडाशं निर्वपन्ति”— इत्याद्याग्नावैश्ववहविषो विधायकं
 ब्राह्मणम् । ऐ० १, १, १ । “अग्निश्च विश्वा तप उन्नमं मद् इत्याग्नावैश्ववस्य हविषो
 याव्यानुवाको भवतः”—इति च ऐ० ब्रा० १, १, ४ । आग्नापौष्यहविष उदाहरणम्
 मूले एव द्रष्टव्यम् ।

सर्वं मेतन्मन्त्राग्रयमित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात् ? इति वक्तव्यं मत आहः—

मन्त्रा मननाच्छ्रन्दांसि ह्यादनाद्यजुर्यजतेः* साम
सम्मितं मृचा स्यतेर्वर्चा समम्मेन इति नैदाना गायत्री
गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरोता गायतो
मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥ ६ † ॥

“मन्त्राः मननात्” ; तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञादि ‡ मन्त्रारो
मन्यन्ते, तदेषां मन्त्रत्वम् § ॥

ते पुनश्छन्दोमयाः, नाच्छन्दसि वागुचरतीति ॥ अथ “छन्दांसि”
कस्मात् ? “ह्यादनात्” । “यदेभिरात्मान माच्छादयत् देवा
मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति विज्ञायते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजतेः” धातोः ; तेन हि विशेषत
इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ¶ ॥

* “छन्दांसि ह्यादनात् स्तोमः स्रवनात् यजुर्यजतेः” उ, च ।

† नाच खण्डसमाधिः उ-च-पुस्तकयोः ।

‡ न जानेऽत्रादिपदात् पुनः कस्य ग्रहणं मभीष्टं ङीकाकृतः ?

§ “मना वै दौदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं मस्ति, मन एव तत् सभावयति
मनः संस्क्रुवते”—इति ऐ० ब्रा० १. ५, ८ ।

॥ ‘छन्दांसि ह्यन्दयतीति वा’—इति सां दै० ब्रा० १, १९ ।

¶ छन्दःप्रभृत्यन्तरा न वागुचरतीत्येव मिह प्रभृतिग्रहणं कर्तव्यम्, यजुषो
साम्नाथ ग्रहणाय । यजुरपि ह्यन्दोविशेषमेव, सामापि ह्यन्दोमूलकमेवेति सङ्कीर्ण-
मनस्त्वमिह नादरणीयम् ; मूले तु तयोरपि लक्षणे उक्ते तत्राप्यवतरणौ वक्तव्यैव
ङीकाकृतम् ।

अथ “साम” कस्मात्? तद्धि “समितम् च्चवा” यावती च्चक्
तावदेव परिमाणतः । “अस्यतेः वा” क्षेपणार्थस्य (दि० प०);
प्रबिन्न मिव हि तत् च्चचि भवति । विज्ञायते च “तस्माद्दृच्यधूळं
साम गीयते”† । अथ वा “स्यतेः वा” इति । “षो अन्तकर्मणि
(दि० प०)” ; अन्यं तत् कर्म भवति, संहिता—पदम्—साम इति ।
“च्चवा समं मेने—इति नैदानाः” । ‘च्चवा’ एतत् ‘समम्’ इत्येवं
प्रजापतिः ‘मेने’ ज्ञातवान् । अथ वा आत्मान मेव ‘च्चवा समं’
‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साम्नः सामत्वम् । इत्येवं ‘नैदानाः’ मन्यन्ते ।
निदान मिति ग्रन्थः, तद्विदो नैदानाः † ॥

“हृन्दांसि ह्वादनात्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरमूनि गायत्री-
प्रमुखानि । अतो गायत्रीं निराह,—“गायत्री, गायतेः स्तुति-
कर्मणः‡ ” तथा हि गीयन्ते स्तूयन्ते देवताः ॥ ६ ॥

उष्णिगुक्ताता भवति सिञ्चतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण
उष्णीषिणी वेत्यौपमिक मुष्णीषं स्नायतेः ककुप् ककु-
भिनी भवति ककुप् च कुञ्जश्च कुञ्जतेर्वाञ्जतेर्वानुष्टुबनु-

* अस्मन्मते तु अध्वरक्रिययैव यजदं हनिर्माणान् यजने यजुष एव प्राधान्यम् ।

† ब्राह्मण्यब्राह्मणस्य तृतीयप्रपाठके पञ्चमादिकपठत्रयं ब३च इत्यम् ।

‡ एतच्चानिपादित्यमूलकं व्याख्यानम् ; याम्काले हि निदानग्रन्थस्य तु प्राग-
भाव एव ; पञ्चदात्र नैदानशब्देन शब्दमलान्धिषा नैवज्ञा पत्रेत्यस्माकम् । बह्वनः
“साम समितम्”—इत्यादेर्ब्याख्यानं सर्वं मेव न गीयते सामगोभ्यः ।

§ सा० दै० ब्रा० २. १ तत्राप्येव मेव । तथाच तत्र एवोक्तमिदं मिति, गम्यते ।

॥ “अष्टाक्षरा वै गायत्री (पं० ब्रा० २, १, १२)” —इति, “अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्
* * * अष्टाक्षरा गायत्री प्रातः मवन मुदयच्छत् (पं० ब्रा० २, २, ४,)”—इति च,
“अतुर्विशत्यक्षरा गायत्री (पं० ब्रा० २, ४, १)”—इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ष्टोभनाज्ञायची मेव चिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानु-
ष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥ ७ * ॥

अतः पर मुष्णिगादीनि छन्दांसि चतुस्ताराणि तानि ; तत्र-
सङ्गेनैव निराह ।—

तत्र तावत्, “उष्णिक्” “उत्स्राता” गायत्रीतश्चतुर्भिरचरै-
रधिकैरुद्देष्टिता इव “भवति” । उष्णिग्गायत्र्यौ जागतश्चेति ।
“स्निह्यतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः” स्निग्ध मिष्टं देवतानां कान्त
मेतच्छब्दः । “उष्णीषिणी इव वा,—इति श्रौपमिकम्” । चत्वार्य-
चराण्यस्याः उष्णीष मिव लक्ष्यन्ते, तेनोष्णिक् । अथोष्णीषं
कस्मात् ? “उष्णीषम्”, “स्नायतेः” श्रौचार्थस्य ; शृङ्गं हि तद्
भवति शृङ्गम् † ॥

“ककुप्”, “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जागतेन
पादेनोपहिनेन मध्यतः ककुबित्युच्यते ; स तस्याः ककुबिव मध्यतो
भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् ? । अथ “ककुप्” कस्मात् ?
“कुजतेः” “वा” कौटिल्यार्थस्य, “उजतेः” “वा” न्यग्भावार्थस्य ;
नतं हि तद् भवति ॥

“कुजस्य” कुजोऽप्यनयोरेवान्यतरस्मात् ॥ ॥

* नाचापि अष्टसमाप्तिः ऋ-च-पुस्तकयोः ।

† “चतुरस्रतुरः प्राजापत्यायाः”—इति पि० सू० ४, ११ ।

‡ सर्वस्यैतदेषस्य सा० दे० ब्रा० १, ४ ।

§ “ककुप् ककुत्रपिचीत्यौपमिकम्”—इति सा० दे० ब्रा० १, ५ ।

॥ सर्वस्यैतदेव मेव सा० दे० ब्रा० ४, ६ ।

“अनुष्टुप्”, “अनुष्टोभनात्” । किमिय मनुष्टोभन मिति ?
 “गायत्री मेव चिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—इति च
 ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘च’-शब्देन समुच्चिनोति । गायत्री, चिभिर-
 टाक्षरैः पादैः समाप्यते, तस्याश्च पनरपरः चतुर्थः पादो भवति,
 येन ता मेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति, तस्मादनुष्टुप्* ॥ ७ ॥

बृहती परिवर्हणात् पङ्क्तिः पञ्चपदा चिष्टुप् स्तोभत्यु-
 त्तरपदा का तु चिता स्यात्तीर्णतमञ्छन्दस्त्रिवृद्वजस्तस्य
 स्तोभतीति वा यच्चिरस्तोभत्तचिष्टुभस्त्रिष्टुष्व मिति
 विज्ञायते ॥ ८ (१२) ॥

“बृहती”, “परिवर्हणात्” पङ्क्तिद्वामौ भवति, अनुष्टुभश्च-
 तुर्भिरक्षरैः ; उक्तं हि—“बृहती जागतस्तयश्च गायत्राः”—
 इति † ॥

“पङ्क्तिः”, “पञ्चपदा” पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते ‡ ॥

* “अनुष्टुवनुस्तोभनात् । अन्वसोदिति हि ब्राह्मणम्”—इति च सा० दे० ब्रा०
 ४, ७—८ । “अथातश्चन्द्रांस्त्येव व्यतिपञ्जति” इत्यादि चैतरेयकं द्रष्टव्यम् ४, १, १ ।

† “बृहती इहतेष्टेष्टिकर्मणः”— इति सा० दे० ब्रा० २, ११ । “पङ्क्तिश्चदक्षरा
 मे बृहती । * * * । ते वै दशभिरैवाक्षरैरिमं लोकं माञ्जुवत दशभिरक्षरिर्षं
 दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्या मेवाग्निन् लोके प्रत्यतिष्ठन्”—इत्यादि च
 रे० ब्रा० ४, ४, १ ।

‡ “पङ्क्तिः पञ्चिनी पञ्चपदा”— इति सा० दे० ब्रा० २, ११ । पङ्क्तयश्च
 विविधाः सन्ति । तत्रैषानि तु चन्द्रःशाखीयपद्याध्याये द्रष्टव्यानि । “पञ्चपदा पङ्-
 क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः पशवश्चन्द्राःमाः पशूना मवदथी”—इति रे०
 ब्रा० ५, १, ५ ।

अथ “त्रिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विगृह्योत्तरं पदं निराह,—
 “स्तोभत्युत्तरपदा” स्तोभतिर्धातुत्तरं पदं यस्याः, सेयं स्तोभ-
 त्युत्तरपदा । “का तु चिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्वपदे सेयं चिता
 चित्वं श्रूयते ‘त्रि’-इति, एतत् किमर्थं मिति ? “तीर्णतमं”
 स्तुततम मिदं “छन्दः”, गायत्र्यादिभ्यो वज्रत्वात्, सेयं तीर्णतमा
 च स्तोभति च त्रिष्टुप् । “त्रिवृद् वज्रः, तस्य स्तोभति इति वा”
 वज्रं मायुधम्, तच्च पुनः प्रायः त्रिसन्धि—शरो वेणुः शृङ्गं शल्य
 मिति विज्ञायते, तस्य स्तोभति स्तुतिः । अथवा ऐन्द्र मेतच्छन्दः,
 वज्रं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते । “यत् त्रिः अस्तोभत्, तत् त्रिष्टुभः
 त्रिष्टुप्त्वम्—इति विज्ञायते” * ॥ ८ (१२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा † जलगल्यमा-
 नोऽसृजदिति चब्राह्मणं विराड्विराजनादा विराधना-
 दा विप्रापणादा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधना-
 दूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौ-
 पमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ † ॥

“जगती”, “गततमं छन्दः” अन्य मित्यर्थः । अतःपर मति-
 च्छन्दांसि । “जलचरगतिर्वा” जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रस्वारः ।

* सा० दे० ब्रा० १, १४-१५-१६. द्रष्टव्यम् । ‘एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्’—इत्यादि
 रे० ब्रा० १, १, १ । “अक्षरा त्रिष्टुप्, सैकादशाक्षरा भूषा साध्यन्दिर्नं सवनं मुह-
 यच्छत्”—इति च रे० ब्रा० १, १, ४ । “त्रिष्टुविन्द्रस्य वज्रः”—इत्यादि च रे०
 ब्रा० १, १, १ ।

† “जलचरगतिर्वा” क. ख, ग ।

‡ नेच चण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

“जलगत्यमानोऽसृजत्—इति च ब्राह्मणम्” । ‘स्त्री हर्षक्षये (भा० प०)’ । क्षीणहर्ष इव किलैतां प्रजापतिः ससृजे, ददर्शेत्यर्थः ; न हि क्न्दंशि क्रियन्ते नित्यत्वादेव क्न्दमाम् * ॥

विराजः पुरस्तात् त्रिष्टुप् निरुक्ता, बाहुल्यादधियज्ञे च प्रयोग-भूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराजं निराह,—“विराट्”, विराजनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा” । “विराजनात्, सम्पूर्णाक्षरा” साकल्याद् विराजत इव । “विराधनात्, जनाक्षरा” ; वैकल्याद् विराधन्तीव हि सा । “विप्रापणाद्, अधिकाक्षरा” ; विपुतेव हि सा स्वरूपात् † ।

“पिपीलिकमध्या इति त्रैपमिकम्” मध्यान्पात्तरपादा या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । “पिपीलिका” कस्मात्? “पेलतेः” (“गतिकर्मणः”) गत्यर्थस्य ‡ ॥ ८ ॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज
 ऋग्भाजश्चभूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः
 संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृचघ्न (इन्द्राय वृचतुर?)

* सा० दे० ब्रा० १, १७. प्राय एव मेव पाठाऽपि । ‘द्वादशाक्षरा वै जगती’—इत्यादि रे० ब्रा० १, १, १ । “एकाक्षरा जगती सा द्वादशाक्षरा भूमा तृतीयसवन मुदयन्तु”—इति च रे० ब्रा० १, १, ४ ।

† सा० दे० ब्रा० १, ११. तथाप्येव मेव । “दशाक्षरा विराट्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ५, १० । “त्रिंशदक्षरा वै विराट्”—इत्यादि च रे० ब्रा० ८, १, ४ । “पञ्चपदा पञ्चभिः * * * तानि देधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनो विराट्”—इत्यादि च रे० ब्रा० ५, १, ४ ।

‡ सा० दे० ब्रा० १, ८; १०. तथाप्येव मेव ।

§ भाष्येऽभिः क-क-न पु-केपु ङीकादिदशस्य ।

इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत्समामनेऽयोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृचहा पुरन्दर इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीय मिति ॥ १० (१३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७. ३.

“इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः” । इतिकरणः प्रकरणसमाप्त्यर्थः । अथ वा इतिकरणेनाभिनयेन दर्शयन्निव ब्रवीति । एवमनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन “यत्काम ऋषिः”—इत्येवमादिना । इमा देवता अनुक्रान्ताः— ऋग्भिः, जातवेदाः, वैश्वानरः—इत्येवमाद्याः † समासतो निर्णीता इत्यर्थः । ताः पुनः “सूक्तभाजो हविर्भाजः” । काश्चित् हविर्भजन्ते न सूक्तम्, काश्चित् सूक्तं भजन्ते न हविः, काश्चित् उभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि— “इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्चि हविर्भाञ्चि, तेषां केतान्यहविर्भाञ्चि”— इति † । “ऋग्भाजसु भृयिष्ठाः” प्रायेणेत्यर्थः । तद्यथा,—आप्रीसूक्ते एकैका मृचं भजन्ते सत्तणभेदा-

* सप्तमाध्यायारम्भेति यावत् । पु० १८५ ४० इत्यन्वम् ।

† निघण्टु-देवताकाण्डपठिता इत्यर्थः । १भा० ४१९—४२० ४० इत्यन्वम् ।

‡ इहैवोपरिहात् १०, ४, ५ इत्यन्वम् । तानि च वेद आदीनि ।

दिभिः* । अर्द्धर्षभाजोऽपि कश्चिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा,—“अथः सूर्याय
गीघन्न उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”† । “यत्रा चक्रः”— इत्यस्याः पूर्वाऽर्द्धर्षः
मौर्यः शौनकस्य उक्तगे मैत्रावरुणः । । पादभाजोऽपि कश्चिदुप-
क्षितव्याः । तद्यथा,—“नत्रो नत्रो भवति जायमानः (अ० स० ८,
३, २३, ४)”—इत्यस्याः आदित्यदैवतो द्वितीयः पादो भवति ‡ ।
भृथिष्ठग्रहणाच्च दर्शयति अममास्ताता अपि मन्ति, ता अणुपेक्षि-
तव्या इति ; ताश्च यथालक्षणं त्रिषु स्थानेषु कल्प्याः । तद्यथा,—
परमेष्ठि-ग्रह-नक्षत्र-सर्प-लाङ्गल-कुसुम्भकप्रभृतौनि ॥

“काश्चित् निपातभाजः”—इति । निपातो हि द्विविधः । देव-
तान्तरैः सह साधारण्येनोपस्तुतो नैघण्टुकत्वेन च । तत्र साधारण्यं
नाम तद्यथा,—“विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैव निपातो भवति
वज्रदेवताया मृचि । सोमस्य राज्ञः” इति ॥ । अस्यां सोमप्रभृतिभिः
सह विधानात् श्रूयते साधारण्येन । नैघण्टुकत्वेन पुनः तद्यथा,—
“पृथिवी व्याख्याता । तस्या एव निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या मृचि ।
“यद्विन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम्”—इति ¶ । ताभ्या मिन्द्राग्निभ्यां

* अ० सं० १० म० ८ अ० ११ सू० एकादशर्षं माप्रीसूक्तम् । अथ सूक्तस्य एकाद-
शाना मेवर्षां देवता विभिन्ना इति भावः ।

† इति तु अनुक्तमणोवचनम् । उदेतीति (७ म० ४ अ०) षडर्षं सष्टमं सूक्तम्,
तस्य आशासतस्रः पञ्चम्याः पूर्वाऽर्द्धं सूर्यदैवत्याः, अथशिष्टास्तयोऽर्द्धं मित्रावरुण-
दैवत्या इति तदर्थः ।

‡ उदेतीत्यस्मिन्नेव सूक्ते यत्राचक्रितीथ सूक् पञ्चमी (अ० सं० ७, ४, ८, ४) ।

§ “आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके”—इति चांपरिष्टाद् वक्ष्यति ११, १, १ ।

॥ उपरिष्टात् वक्ष्यति इदमेव, तदेतन्नचैव द्रष्टव्यं भविष्यति ११, १, ११ ।

¶ एतन्नोपरिष्टाद् वक्ष्यतीहैव, तदिदं तत्रैव द्रष्टव्यं भविष्यति ११, १, ११ ।

सह साधारणेन पृथिवी न स्त्रयते, किन्तुर्हि? लक्षणेनैन्द्रान्यो-
रेवोपादीयते । एवं तावदय मिहाधिकारे काञ्चिन्निपातभाज इति
द्विप्रकारो निपात उक्तः ॥

अथाय मपरो निपातप्रकार उपेक्ष्यः ; तद्यथा,—अत्यन्त-
नैघण्टुकम्, देवताभिधान मनत्यन्तनैघण्टुकम् । तच्च अत्यन्तनैघण्टुकं
नाम अत्यन्त मद्दृष्टस्वप्रधानस्तुतिः । तद्यथा आदित्यस्य स्वः-पृश्निः-
प्रभृतिभिः* । अथ पुनः दृष्टस्वप्रधानस्तुतिमद्देवतापदं वाक्यार्थो-
पजनितपारतन्त्र्य मात्तिप्रस्वाभिधेयसामर्थ्यं सुपमानशब्देन स्व मर्थं
मन्यस्मिन् देवतापदे प्रधाने वाक्यार्थसामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं
यत् निगमयति, अनत्यन्तनैघण्टुकं तद् भवति । तद्यथा,—“अग्निरिव
मन्यो”—इति † । अग्निशब्द इवेत्यनेनोपमानशब्देन वाक्यार्थोप-
जनितसामर्थ्येनात्तिप्रस्वाभिधेयसामर्थ्यो विशेष माकाङ्क्षन् समो-
नान्तं मन्युशब्दं वाक्यगतैः पदैरुन्नीयमानसामर्थ्यं मर्थ्यनिवेषणपक्षे
स्व मर्थं मन्युशब्दे निगमयन् निपाततीति नैघण्टुकं तदिति ‡ । एव
मनेकप्रकारो निपात उपेक्ष्यः ॥

“अथ उत अभिधानैः संयोज्य इविः चोदयति” । ‘अथ’—इति
विशेषाधिकारे । ‘उत’—इत्यप्यर्थे । अपर मपर मभिधान मपेक्ष्या-
पेक्ष्य । तद्यथा,—अभिधानैः संयोज्य विशेषणशब्दैः तत्रैतदभिधान

* १भा० २२, २७०—२७८४०; २भा० २१०४० २५० ४पा० २५० ।

† ५० सं० ८, २, १९, २ । “मन्युः” १भा० निघ० २, १२; ५, ४ । इह चोपरि-
ह्यात् (१०, ४, २) विशेषो द्रष्टव्यः ।

‡ “वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येन पारतन्त्र्य मात्तिप्रस्वाभिधेयसामर्थ्यविशेष * * *
मर्थ्यनिवेषणापेक्षे * * * नैघण्टुकं सम्यक्तवे”—इति म, घ ।

मिन्द्रादिभविज्ञानाद् दृढ मिन्द्रादौ देवतार्थे आम्नायविधौ प्रयोगे च हविशोदयति ॥

तद्यथा,—“इन्द्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालं निर्वपेत्” इति, तथा “इन्द्रायांहेमुचे इति”—“इन्द्रायांहेमुचे एकादशकपालं निर्वपेत्”—इति* ॥

ततः किम्? “तान्यप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैरुक्ताः ‘तान्यपि’ गुणपदानि वृत्रहांहेमुक्प्रभृतौनि, अग्न्यादौ देवतापदसमाम्नाये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अहं तु न समामने । कस्मात्? “भूयांसि तु समाम्नानात्” यानि तेषु गुणपदानि वृत्रहांहेमुक्प्रभृतौनि समामनन्ति, ततोऽन्यान्यपि ‘भूयांसि’ बहूतराणि सन्ति एव, माहाभागात् देवतायाः गुणाना मियत्ना नास्ति; तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने समाम्नायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च मति तेषां आस्त्रे असमाप्तिः; तन्ममापि मा भृदित्यतः “यत् तु संविज्ञान-भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने” इति । यदेतत् संविज्ञान-भूतं दृढ मगौणं केवल मपि निर्विशेषणं स्रष्टप्रधानस्तुतिदेवतापद मग्न्यादि, तत् समामने; न गौणं व्रतभृत्-व्रतपत्यादि † ॥

* ‘पुरेवा रतान् देवा अकृत यत्पुरोडाशास्त्युरोडाशानां पुरोडाशत्वं तदा-
ङ्करनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपेत् अष्टाकपालं प्रातःसवन षष्ठादशकपालं साध्यन्दिने
सवने द्वादशकपालं तृतीयसवने”—इत्यादि वे० ब्रा० ९, १, ५ ।

† अक्षसंचितायाम् न दृश्यते व्रतभृत्पदं, नापि व्रतपतिरिति; अन्यत्र लक्ष्येव
“सोऽग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्”—इति, “सोऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्वपेत्”—इति च वे० ब्रा० ७, १, ८ । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरि-
ष्यामि”—इत्यादि च सा० म० ब्रा० १, ९, ९—११ ।

अथवा तान्यथेके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूर्यांसि तु समाप्ना-
नात्”—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूर्यांसि एव तेषां समाप्नानात् (गुणानि*)
समाप्नानानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनम् ; वचनात् केवलं
गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत् इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति— वृत्रहा, पुरन्दरः”
—इति । स वृत्रहा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोत्रभिद्, वज्रबाहुः इति ।
“तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि एके कर्मनामधेयानि
समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः समान्नाहभ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेण
हविष्योदयति(इति)वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौ-
तीति वचनात् “भूर्यांसि तु समाप्नानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । वृत्रहा पुरन्दर
इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञातपदस्य ‘व्यञ्जन-
मात्रं’ विशेषणमात्रं भवति ; न पृथक् प्रधानम्, केवलस्य सम्बन्धात्
स्तुत्या । यथालोके—“ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि, स्नाताय
अनुलेपनम्, पिपासते पानीयम्—इति” । यो बुभुक्षितः, तस्मै
इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य
निशेषतः क्वचिदनवस्थानात् । एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां
विशेष्य मप्राप्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता ; न स्वप्रधानता । तस्मा-
न्नैतान्यहं समामने ॥ १० (१३) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थापनिबद्धौ द्वादशस्य (सप्तमस्य)

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ७. ३.

* नैषीऽस्यः न-व-पुस्तकशेखरव्यस्य परं तत्र तत्राप्यस्यहास्यं रय ।

† नैतत्पदं मन्त्रि क-पुस्तके ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्माद्यज्ञीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीय-
तेऽङ्गन्नर्यात् सन्नममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टी-
विर्न क्रोपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति शाकपूणिरितादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेते-
रकार मादन्ते ग जार मनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त-
स्यैषा भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिख्यातोऽन्यादिर्देव-
पव्यन्तो देवतापदममास्त्रायः”, विशेषत इदानीं प्रतिपद मनु
व्याख्यास्यते, तदर्थं अधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अतः’—इति आनन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद् व्याख्या-
नादनन्तरात् (‘अनु’) आनुपूर्वेण यद्याममास्त्रातं ‘क्रमिष्यामः’ कथ-
यिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायेत् वाक्यशेषः । सा च पुनर्याख्या

(१) (२) (३) (४) (५) (६)
अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणतन्निर्वचनविचा-

(७) (८)
रोपपत्त्यवधारणक्रमलक्षणा । तद्यथा,—(१)“अग्निः”—इत्यभिधानम्,

(२)अग्रं पार्थिवः इत्यभिधेयम्, (३)“अग्रणीर्भवति”—इत्यभिधान-

* पु० १८५४० “अथातो दैततम्”—इति ; १८६ ४० “४” नीलनी च इत्यथा ।

व्युत्पत्तिः, (४) “अग्नि मीले” — इति प्राधान्यस्त्युदाहरणम्, (५) अग्नि मीले = “अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६) “स न मन्वेताथ मेव अग्निः” — इति विचारः, (७) “यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते” — इत्युपपत्तिः, (८) “अथ मेव सोऽग्निः” — इत्यवधारणम्* ।
एवम्प्रकारया व्याख्यया प्रतिपद् मनुकमिथ्यामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽय मग्निः? इति । आत्मा — इत्यात्मविदः ; “एकं सद् विप्रा ब्रह्मधा वदन्ति (ऋ० म० १.३, १२, ६)” — इति मन्त्रदर्शनात्† । अविचक्षितस्थानविशेषो निर्ज्ञातैतदभिधानो देवता-विशेषो लोकवेदप्रसिद्धः कर्माङ्ग मिति याज्ञिकाः‡ । विवक्षित-स्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भा मन्यः पार्थिवोऽथ मग्निरिति नैहकसमयः? । त्रित्वाभ्युपगमात्तत्सम्पिपादयिषयेद् मारभ्यते ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः तं प्रथमं व्याख्यास्यामः” — इति । पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम् ; न अन्तरिक्षम्, न द्यौः इति पृथिवी-स्थानः ; तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानम् । यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षालोकानुक्रमाच्च न ह्यसति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति त मेव प्रथमं व्याख्या-स्यामः ॥

* सर्वैश्चैतदनुपद् मेव वक्तुं मारभते पञ्चमखण्डान्तं यावद् ।

† पुरस्तात् ११२ प्र० “एकं आत्मा” — इत्यादिकं तदङ्गाऽऽज्ञानञ्च ब्रह्मम् ।

‡ पुरस्तात् १२० प्र० “अपि वा पृथगेव स्युः” — इत्यादिकं तदङ्गाऽऽज्ञानञ्च ब्रह्मम् ।

§ पुरस्तात् १२० प्र० “तिस्र एव देवताः” — इत्यादिकं तदङ्गाऽऽज्ञानञ्च ब्रह्मम् ।

“अग्निः कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आत्मनः परोचीकृत्य परोचीकृतं तत्र मर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विनायते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताङ्गाद्य मनु-
भवतीति अवेत्य तन्निर्विवचया “अग्निः कस्मात्?” इत्युपोद्धृत्य “अग्नीः
भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे
उपोद्घातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ । आत्मवित्पत्ते तु सर्वं भभिधान मात्मार्थ
मेवेति सर्वावस्थ मात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पत्तितो निरुच्य याथा-
त्म्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताङ्गाद्य मनु-
भवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम् । स्मर्यते हि,—“शब्दब्रह्मणि
निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति * ॥

“अग्नीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विगृह्य वाकीकृत्य
वाक्यपदवर्णनिष्कर्षणमसुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्निशब्दात्
गकार सुपलभ्य अग्निशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नय-
ति च पर सुत्तरपदस्यं कर्त्तव्यार्थात्मने । व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं
निराह,—अथ कोऽर्थः ? इति । सर्वव्यर्थेष्वसावात्मानं मयं नयति,
सर्वत्र तथोपकरोति यथा अग्निं सम्यद्यत इत्यर्थः । अग्निशब्दः प्रधान-
वाची, स एव वा अग्निं नयति । सैना वा अग्ने नयति सैन्यपथे-

* अकार्यं नृतिमानश्चाह पत्यग्रायां पतञ्जलिः ;—“सुदेवो अग्निः व-
सुप्रसिद्धः । सुप्रसिद्धः काकुदं स्वर्गं सुप्रसिद्धः निव (अ० सं० १, १५) यस्य ते
सुदेवो अग्नि वरुण ! सत्यदेवोऽग्निः यस्य ते सप्रसिद्धः सप्रविभक्तयः, ६, ७, १) ।
काकुदं तासु । काकुजिह्वा सा अग्निमुद्यते इति काकुदम् । स्वर्गं सुप्रसिद्धः
तस्यथा शोभना सुप्रसिद्धः अग्निः सप्रसिद्धः प्रविश्य दक्षति, एवं सप्रसिद्धः निव ।
तस्य तासु सुप्रसिद्धः, तेनाग्नि सत्यदेवः । सत्यदेवः स्यानेत्यर्थं वाकरव-
+ “कर्त्तव्यार्थानि च” ग, घ ।
म” —इति ।

ऽवस्थित इत्येके; विज्ञायते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानीः” इति * ॥

अथ वा “अयं यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते; न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽस्मिन् प्रत सुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति † ॥

अथ वा “अङ्गं नयति सन्नममानः” यत्रायं सन्नमयति साधनत्वेन वैदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वं मन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः । अथ वा “अङ्गं नयति सन्नमानः” ढणे वा काष्ठे वा यत्र सन्नमति आश्रयति, तत् श्रूतमनोऽङ्गतां नयति, आत्ममात् करोतीत्यर्थः ॥

स्य। “अक्रोपनो भवति इति स्थौलाष्टीविः” । स्थूलाष्टीवतः पुत्रः स्थौलाष्टीविः आचार्यः स एवं मन्यते,—अयं मक्रोपनो यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति । किं मिद् मक्रोपनः इति ? अत आह,—“न क्रोपयति” । एव मपि न गृह्यते क्रोपयतेरप्रसिद्धार्थत्वात् । अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—“न स्नेहयति विरुचीकरोतीत्यर्थः; स हि तस्य स्वभावः ॥

“त्रिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः” । चयाणा माख्याताना मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते । तद्यथा,—“इतात्”, “इण गतौ

* अत एव ऋक्संहितायाम्,—“सेनानीर्नः सञ्जरे ऋत रधि” इति ८, १. १८, १।

† “ते ऽपे ऽग्निनाग्नि मयजन्तः”—इति रे० प्रा० १, १, ५ । “अग्नये प्रबोधयाना चानुब्रूहि”—इत्यादि च ३३व्यम् । रे० प्रा० १, ५, १

(अदा० प०)'—इत्यस्मादित्यर्थः । “अक्तात्, दग्धाद् वा” अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः । ततो “नौतात्” इति, ‘णीञ् प्रापणे (भा० प०)'—इत्येतस्मात् । धातवः केवलं निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः खलु” शाकपूणिः “एतेः” धातोः “अकारम् आदत्ते” । नखेतेरकार एव नास्ति, अतः किं मादत्ते ? सत्यं नास्ति ; वर्णसामान्येन तद्विकार मादाय दूणोऽर्थदर्शनात् अग्नौ शब्दार्थ-सम्बन्धनित्यत्वाद्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापादय-त्यकारत्वेन । अथ वा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भवति, तथा रूप मवस्थाप्य ततोऽकार मादत्ते ; दर्शितं चैतत्—“एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्”—इत्यत्र * ; भवति चास्य ण्यन्ते रूपम् ‘आययति’—इति †, अत्र अकारः, ततः आदत्ते । “गकारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा” कृतकुलत्रययोर्विकल्पेन । “नौः परः” एषः ह्रस्वः । एति च व्यनक्ति च रूपाणि, अथ वा एति च दहति च नयति च हवींषि देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तरः । एता एतद्भातु-वाच्या. क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ॥

“तस्य” एतन्नचित्तलक्ष्यप्रधानस्तुतिमन्त्रस्य मभिधानं सुपलक्ष्यं देवतापदसमाम्नाये समाह्नात मग्निरिति ‡, तस्य “अग्नि मीळै”— इत्येतत्प्रमुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्य ऋचः उदा-हरणम् ; न पुनरस्ति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ऋग्वेदप्रथमा मिमा मृच मुदाजहार “तस्य एषा भवति”—इति,— ॥ १ (१४) ॥

* १भा० ८८५० १ख० ४पा० १ख० ; तद्ग्राह्यान् ८९५० ब्रह्मम् ।

† “सौ मभिरवोषने”— इति पा० । इह तु वोचनार्थ एव ।

‡ १भा० ४५८५० ५ख० १ख (१) ।

अग्नि मीळे* पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् । अग्नि मीळे ऽग्निं याचामीलिर-
 ध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
 यज्ञश्च† देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं
 जुहोतेर्हीतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
 नान्दादृतमन्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्नि मीळे (ऋ० मं० १, १, १, १)”- इति । मधुच्छन्दस आर्षम् ।
 गायत्री । आश्विने त्रिनिर्घोः । यः अग्निः देवपुरोहितः पाकयज्ञे,
 अस्माकं यज्ञे यश्च ऋत्विक्, होता यज्ञस्य, रत्नधातमश्च दाहृतमो
 रत्नानाम्, त महं रत्नानि याचे इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्हकम् ।—“इङिः” धातुः “अध्येषणाकर्मा” याच्ञा-
 कर्मेह; अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि † । “पुरोहितः व्याख्यातः”,
 “पुर एनं दधति”—इति ‡ । “यज्ञः च” व्याख्यातः, “प्रख्यातं यजति-
 कर्मा”—इति ॥ “देवः”, “दानाद् वा” ददाति ह्यसौ ऐश्वर्याणि ।

* “अग्नि मीळे”—इति क, च, म ।

† “यज्ञस्य” क, च, म ।

‡ “पूजाकर्मा वा”—इति वा-पदत्रयत्वात् चचापि पक्षे पूजार्थां चाल्लस्यत्
 इत्यस्याकम्, सायणभाष्येऽप्येव मेव ।

§ १भा० १०१४० १७० १पा० १७० ।

॥ १भा० ११० ४० १७० ४पा० १७० ।

“दीपनाद् वा” दीपयति ह्यमौ तेजोमयत्वात् । “द्योतनाद् वा”
धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् । “द्युम्यानो भवति-इति वा” पक्षे अर्थवत्त्वं
निर्वचनस्य । अथ वा अग्नीष्टावपि द्युम्यानौ ; सामान्यं हि द्यौः स्यात्
देवतानाम् * तयोस्तु कर्माधिकारस्याने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।
“होतारं=होतारम्” देवानाम् † । “शैर्णावाभः” तु “जुहेतिः”
‘ऋ दानादानयोः (जु०प०)’-इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
धातमम्=रत्नशौचानां धनानां दाहृतमम्” ॥

ततः “तस्य” एव अग्नेः “एषा अपरा” ऋक् “भवति” ।
समानमंहितत्वाद्परेति वा द्वितीयेत्यर्थः । सा पुनः किमर्थम् ?
इति । अमुना प्रकारेण सर्वा एतस्या सुदाहरणमेतत्कर्मयुक्ता ऋच
उपेक्ष्या इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ
एह वक्षति । अग्निर्यः पूर्वेर्ऋषिभिरीलितव्यो (वन्दित-
व्यो ‡) ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न
मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येने उत्तरे ज्योतिषी अग्नी
उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

* “देवा वा अष्टरैर्विजिग्याना ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकमायन्”-इत्यादि (रे० ब्रा०
१, ४, ४), “परो वा अस्माकान्तात् स्वर्गं लोकः”-इत्यादि (रे० ब्रा० १, ४, ४)
च इत्यम् ।

† “अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्वीर्यपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः”-इति रे०
ब्रा० १, ५, १ । “अग्नेश्च वीर्यत्वं होमाधिकरत्नत्वेन द्रष्टव्यम्”-इति सा० भा० ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-च-न-पुस्तकेषु ।

भाष्यकारो यत्तदोक्तित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् । “आग्निः यः” “पूर्वेभिः”
 “पूर्वेः” चिरन्तमैः “अग्निभिः” “ईदितव्यः” ईदमं पूजनं वर्त्तते,
 “अस्माभिश्च” “नवतरैः” ईदितव्य इति वर्त्तते । स किं करोति ;
 यथाकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“यः देवान्” “इह” एतस्मिन्
 कर्मणि अस्माकम् “आ वहतु” इति खोटा निराह भाष्यकारः
 आग्निं माकाङ्क्षिता मपेक्ष्य । अज्वेकपदनिवृत्तम् ॥

सङ्कीर्णत्वादस्यभिधानस्य अतःपरं विचारः ;—“अ न मन्येन”
 —इत्येवमादिना आशिष्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे
 अभिधानानां मर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्करः ? इति । अथा-
 स्वर्थान्तरवृत्तितया । जहत्स्वार्थं मर्थान्तरं सुपसङ्गामस्यनित्यतां सम्ब-
 न्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थं मभिधानं मभिधेयान्तरे वर्त्तते
 किन्नर्हि ? हे अभिधानस्य प्रती ; गौणी सुख्या च । तयोर्गौणी
 गुणसाम्यात् ; यस्मात् कस्माच्चित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्यैवाविधेय
 एव सम्बन्धः, सर्वार्थो नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रो सुख्यमे
 विनिश्चयेन लोकावेदप्रसिद्ध्या ख एवार्थं वर्त्तते । तदेव मसङ्करेऽपि
 प्रदानां सुख्यगौणार्थवर्त्तिनां सङ्कर इवान्नेधर्षा प्रतिभाति * ॥

क कस्य सङ्करस्य गौणी शक्तिः ? क कस्य सुख्या ? इति तत्रवि-

* इतिहिंसा । जहत्स्वार्थो, अजहत्स्वार्थो च । अजहत्स्वार्थेनिरपेक्षते इति अनु-
 द्वासात्तयोर्भेदात् जहत्स्वार्थत्वम् । अजहत्स्वार्थे संवदितसमुदायार्थोपिवास्तु जहत्-
 स्वरथात्त्वम् । एतन्कारं सामं, इत्युक्त्वा चेत्—इति पूर्वोक्तोदाहरणम् । एतन्कारं
 इत्यादि परस्मैति । भिन्नरसु मङ्गुवादी इत्यर्थः

वेकार्थं मिद सुपोद्धन्ति चोदकरूपेण “स न मन्येत” इति । ‘सः’
 श्लिथः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् “अथ मेवा-
 ग्निः” पृथिवीस्थानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत ? इतः,—
 यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमश्च उत्तमश्च “अग्नी
 उच्यते” * । कथम्? इत्यत आह,— एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः,
 आवाहनक्रियायोगात् “अग्नि मीडे”—इत्येतस्यां च यथा भवतोक्तं
 तथैवोच्यते, “ततः तु” वय मपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते
 तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमा नृच मुदाहरिष्यामः,—॥३(१६)॥

अग्निं प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमा-
 नासेः अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषा-
 णो हर्यति जातवेदाः॥ अभिनमन्त समनस इव योषाः
 समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासे
 अग्नि मित्यौषमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः

* एवमादिषु स्थानेषु मध्यमशब्देन वायुरिन्द्रो वा प्रहणीय इति सायणस्य ।
 तथा हि,—“मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा * * * वैद्युतोऽग्निर्वि मध्यमसकाशा-
 ज्जायते”—इति ऋ० सं० १, ४, २४, १ सा० भा० । अस्मन्मते लिख वैद्युतोऽग्निरेव
 मध्यम इति बोध्यः । तथा च “उत्तरे ज्योतिषी” वैद्युताग्निः सूर्यश्च । अतएव निघण्टौ
 मध्यमस्थानदेवतानामसु (४, ४, १३) “अग्निः”—इति, उत्तमस्थानदेवतानामु (५, १, ९)
 “सूर्यः”—इति च दृश्यते । अग्निस्सूर्योच्चाभेदः । तथाहि,—अग्निर्वैश्वानरः प्राच्या-
 वयत्, तस्य चद्रेतसः प्रथमं मुदीप्यत, तदभावादित्योऽभवत्”—इति रे० ब्रा० १, २,
 १० । “वेऽग्निर्वैद्विष्णुर्गुह्यं उदन्नयत । सः सर्गस्य लोकस्य द्वारमदृशोत्, अग्निर्वै-
 स्वानरस्य लोकस्याधिपतिः”—इति च रे० ब्रा० १, ४, ४ । अग्नौन्द्रसूर्याणां तिसृषुषा मेव
 देवतानां ज्योतिःशकपत्वं च श्रूयते—“अग्निर्ज्योतिः”, “इन्द्रो ज्योतिः”, “सूर्यो
 ज्योतिः”—इति च रे० ब्रा० १, ४, ० । “अग्निमयौः पुरः, त्रिपुरं पथोऽस्मत्”—इति,
 “अग्निमयः पुरो दीप्यमाना धाजमाना अतिष्ठत् (रे० ब्रा० १, १, १)”—इति
 चाग्नेकिलोकस्थमं बोध्यते ।

समिधो नसन्त नसतिराम्प्रोतिकर्मा वा नमतिकर्मा
 वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेषाकर्मा
 विहर्यतीति * । समुद्राद्ूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्य
 मुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्घोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मण
 मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा-
 भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ (१७) ॥

“अभि प्रवन्तु” इति† । वामदेवस्वार्पम् । सप्तमेऽहनि दशरा-
 चस्य आज्यगच्छे विनियोगः । ‘अभिप्रवन्तु’ (“अभि नमन्तु”)
 अभिमुख्येन नमन्ति प्रङ्गीभवन्ति । ‘घृतस्य’ “उदकस्य” ‘धाराः’ ।
 क मभि प्रङ्गीभवन्ति? मध्यमम् ‘अग्निम्’ । कथम्? इति,—
 ‘समना इव घोषाः’ (“समनसः”) समानमनसः । एकस्मिन्
 भर्त्तरि घासां मर्मांसि वर्त्तन्ते, ताः समनसः । ता यथा ‘कक्ष्याण्यः’
 रूपयौवनादिगुणसम्पन्नाः, ‘स्वयमानासः’ स्वयमानाः ईषद्भुसन्त्यः
 हर्षमुपजनयन्त्यो भर्त्सुं प्रति परिस्वजनाय अभिनमेयुः, तथा
 मध्यमस्थान मग्निं घृतस्योदकस्य धाराः ‘समिधः’ समिन्धयन्त्यः
 ‘नसन्तु’ प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः ‘जातवेदाः’ मध्य-
 मस्थानो वैद्युतोऽग्निः, ‘जुषाणः’ प्रीयमाणः ‘हर्यति’ पुनःपुनः प्रेषति,
 अभिकामयते ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्, पार्थिवे घृताद्भुतिहवन-

* “प्रेषाकर्माभिवर्यति” क, च, ग ।

† अ० सं० १, ८, ११, १ । “अग्निस्त्वेषावर्जोऽपुताजा मन्यततो देवता”—इति ।

मन्त्रेणोच्यत इति स्फुट मन्त्रैव मन्त्रस्य “ब्राह्मणम्”,—“समुद्राद्ये-
षोऽग्न उदेति”—“इति च” * ; न च पार्थिवः समुद्रात् उदेति,
विरोधात् तस्य उदकेन ; तस्मादादित्योऽत्राग्निरभिप्रेत—इति नाम-
मर्थं मुदाहरणम् । “अथ अपि ब्राह्मणं भवति,—‘अग्निः सर्वा देव-
ताः’—इति” । अथ खलु अथ मपरः मङ्करोऽग्निशब्दस्य ब्राह्मणं भव-
ति,—“अग्निः सर्वा देवताः”—इति † ॥

“तस्य” च ब्राह्मणस्य “उत्तरा” ऋक् “भृयसे” बृहत्तराय
“निर्वचनाय”,— ॥ ४ (१७) ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातुरि-
श्वान माहुः ॥ इम मेवाग्निं महान्त मात्मान् । मेक
मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं
दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान्
गुवात्मा महात्मेति वा यस्तु हृत्तं भजते यस्मै हविर्नि-
रूप्यतेऽय मेव सोऽग्निर्निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषो
एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ५ (१८) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७.४.

* “बृहो वा एष प्रातःपदेत्यपः सायं प्रविशति”—इति रे० प्रा० ४, २, १ ।

† “अग्निः सर्वा देवताः, सोमः सर्वा देवताः ; स सद्विप्रेामीयं पद्मं मातुभवे
सर्वाभ्य एव देवताभ्यो यजमानं आत्मानं निष्क्रीषीते”—इति रे० प्रा० १, १, २ ।

‡ “महान्तं आत्मानं” ऋ. न ।

“इन्द्रं मित्रम्”—इति * । अस्यवामोयैवा । ‘इन्द्रम्, मित्रम्, वरुणम्’—इत्येतैरभिधानैः ‘अग्निम् आहुः’ तत्त्वविदः । ‘अथो’ अपि च योऽयं ‘दिव्यः’ (“दिविजः”) दिवि जायते, ‘सुपर्णः’ सुप-
तनः, ‘गह्वत्मान्’ “गरणवान्”, स्तुतिभिः तद्दानं, रसानां वा गरिता
आदित्यः; अथ मपि ‘सः’ एवाग्निरित्याहुः † । किं बह्वणा “इम
मेवाग्निम्” ‘एकं’ “महान्तम्” “आत्मानम्” अनन्यत्वेन पश्यन्तः
‘विप्राः’ “मेधाविनः” आत्मविदः ‘बहुधा वदन्ति’—‘अग्निम्, यमम्,
मातरिश्रानम्’ इति ‡ ॥

एवमाद्यैश्चाभिधानैरेतस्यैव सा विसृष्टिः; एष ऊ ह्येव सर्वे
देवाः इति च विज्ञायते । तस्माद् युक्तं यत्र मन्येताय मेवाग्निरिति॥

अथ प्रतिषमाधानम् ।—सत्य मेतत् सर्व एतेऽग्निशब्देन स्तुयन्ते;
न तु प्रधानतः; किन्तर्हि? गुणतः स्तुयन्ते । यतो ब्रवीति,—“यस्तु
सूक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः” । तु-
शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः, परमतव्युदासार्थः । यः सूक्तं भजते, प्रधानतः

* ऋ० सं० १, २, ११, १; १, ११, ८, ४१; ऋ० सं० १८, ८ ।

† “इत्येव वामस्य”—इत्यादिकं द्विपद्याश्रमहात्मकं सूक्तं मस्यवामोय मित्युच्यते ।
“सूक्तं जम्नास्यवामोयं क्षिप्रं मुच्येत किल्लिषात्”—इति ऋग्वि० १, ११ ।

‡ य० वा० सं० ११, ४. “रूपूर्णोसि गह्वत्मान्”—इत्यस्य महीधरकृतं व्याखा-
नञ् ब्रह्मम् ।

§ “अमुमादित्य मेधार्थे विशिष्ट मिन्द्र माहुः । *** । अमुमेवादित्य मेक मेव बह्वतः
सक्तं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति । *** । सूक्तं स्य वृषावोऽन्य-
त्वेन सर्वोऽयं मुक्तं भवति । अथ ये केचित् ‘अग्निः सर्वा देवताः (१० ब्राह्म १, १,
२)”—इत्यादिप्रतितोऽयं मेवाग्निवत्तरे अपि ज्योतिषी इति मन्त्राग्नेरेव सर्वोऽयं प्रति-
पादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति, तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देशः, न मग्निं मुदिशेन्द्राया-
सकत्वकथनम् ।”—इति सा० भा० ।

स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः ; यस्मै च हविर्निरूप्यते, सोदनासामर्थ्यात्—“आग्नेय
मष्टाकपात्रं निर्वपेत्” इति । ‘अथ मेव सोऽग्निः’ पार्थिवः ; अग्निश-
ब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धेः ;—‘अग्नि मानय—अग्निं
प्रणय’ इति, एत मेव हि लोकः प्रतिपद्यते ; न मध्यमं नायुत्तमम् ।
न च प्रसिद्धिबाधो न्याय्यः, शास्त्रबोदिता अपि खदिर-पलाशादयो
लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते* । तस्मादाग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो
मुख्यः सम्बन्धः ; गोण इतरयोर्मध्यमोत्तयोः । यथा अग्निशब्देन मध्य-
मोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या
मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठूक्तम्,—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हवि-
र्निरूप्यते, अथ मेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्,
—आग्नेयेषु सूक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैत मेवो-
पासीतेति ॥

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम् ?
इति,—“निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी, एतेन नामधेयेन
भजेते” । निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (मन्त्रमाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः † ॥ ७. ४.

* तथा अत्ररेयकम् ;—“खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः” इत्यादि, “वैत्तं यूपं
कुर्वीताश्वायकामः”—इति, “पुष्टिकामो वै समां समां वै विस्वो मृभीतः”—इत्यादि,
“पाशातो यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्षकामसंजो वै ब्रह्मवर्षसं वजस्यतोर्ना
पलाशादिजसो ब्रह्मवर्षसो भवति”—इत्यादि । १, १, १ ।

† दौष्यद्विप्रामाधिकपुस्तकेषु नेच अष्टसमाप्तिः ; तस्मिन् तु षट्पादात्मक एव
सप्तमाध्यायः । अत्र दृष्टं तु पादान्मितसर्वसूक्तपुस्तकेषु सर्ववृत्तिपुस्तकेषु च सप्तपादात्मक
रवाच मध्याय इति भेदः ।

॥ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद् जातानि वैनं विदुर्जाते
जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातवि-
द्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जात-
वेदसो * जातवेदस्त्व मिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वान्वतून्
पशवोऽग्नि मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १(१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष माहाभाष्यात् कर्मपृथ-
क्त्वादग्निरेव ? अथ वा पृथग्भिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद् देवतान्त-
रम् । “जातवेदाः कस्मात्” ? न हि “जातानि वेद” ; न हि तद-
स्ति जात मस्मिंल्लोके यदमौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः । “जातानि वा
एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केवलम् । “जाते जाते विद्यत
इति वा” विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे कारके ; न तदस्ति जातं यत्रा-
सौ नास्ति । “जातवित्तो वा जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्,
वित्तशब्द उत्तरपदम् ; जात मस्य वित्त मिति जातवेदाः । “जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानः” जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तर-
पदत्वम् ; निमर्गत एवास्य जातं प्रज्ञान मित्यर्थः । “ब्राह्मणम्”
अपि च भवति, जनेर्विदेश्च जातवेदा इति,— “यत्तज्जातः पशून-
विन्दत—इति” । ‘यत्’ असौ ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव
निमर्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ असभत्, “तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
—इति” विज्ञायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अद्यत्वेऽपि खाम्यय

* “पशूनविन्दत तज्जातवेदसो”—इति क, च, ग ।

† १भा० ५ अ० १ख०(१); ४१०५०(१) ।

मन्त्राक मिति मन्यमानाः “पञ्चवः” “सर्वान् षट्ठम्” प्रति, अपि
 यौक्ते, “अग्निम् अभिसर्पन्ति” * ॥

“तस्य” जातवेदसः सत्युदाहरणम् “एषा” षट् भवति—
 ॥ १ (१८) ॥

(जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति
 वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं
 दुरितात्यग्निः ॥ जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवञ्जात-
 वेदसेऽर्षाय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिषवाय
 सोमं राजान ममृत मरातीयतो यज्ञार्थं मनिस्मो निद-
 हाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः ।
 स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि
 नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां
 महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तार-
 यति तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥ †)

प्र नूनं जातवेदस मश्वं हिनेत वाजिनं । इदं नो
 षड्दिरासदे ॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रु-

* “...तवेदस्यं शंसति । * * * । वाऽप्रबोञ्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति,
 षड्प्रबोञ्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति, तज्जातवेदस्य सभवत्, तज्जातवेदेषा
 जातवेदस्यम्”—इति दे० ब्रा० २, २, ११ ।

† इतिहता तस्य षट्स्य नेव व्याख्यानं कृतम्, नाप्यसौ दहति इव ष-
 पुलकयोः ; अथोदगे तथ्याये अतुर्यपादे (५ ष०) तिष्ठत एव सन्नेपुलकेषु,
 तत्रैवाद्य व्याख्यानञ्च प्रकृतं भविष्यति परं तत्राप्यस्ति पाठभेदः ।

वान् मपि वोपमार्ये^१ स्यादश्वमिव जातवेदस मित्तीदं
 नो बर्हिर्गासीदत्विति तदेतदेकमेव* जातवेदसं गायत्रं
 तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेद-
 सानां स्थाने युज्यते स न मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते
 उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी† उच्यते ततो नु मध्यमः ।
 अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद्याख्यात
 मथासावादित्य उदु त्यज्जातवेदस मिति तदुपरिष्ठा-
 द्याख्यास्यामे यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निर्दिश्यतेऽय
 मेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी
 एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३ (२०) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७.५.

“प्रनूतं जातवेदसम्”—इति † । अग्नेस्याग्निपुत्रस्यार्वम् ।
 गायत्रौ । हे सोतारो यूय मुष्यध्वे । (‘प्र हिनोत’) “प्र ह्रिणुत” प्रेरयत
 स्तुतिभिरेतं ‘जातवेदसम्’, ‘अश्वम्’ “कर्मभिः” सर्वं मेतत् जगत्
 “अश्ववानम्” व्यापयन्तम्, ‘वाजिनम्’ वेजनवन्तं चञ्चस मर्षिभिः,
 अथ वा “अश्वमिव” इति लुप्तोपमम्, कृतेर्बन्धोयस्मात् †, ‘वाजिनं’

* “तदेतदेकमिव” क, न; “तदेकमेव” च,—इत्युभावेव इतिविश्वो ।

† “जातवेदसा” क, च, न ।

‡ अ० सं० ८, ८, ४९, १ । “जातवेदो गायत्रोऽग्निर्देवता”—इति तत्र सा० भा० ।

§ “तज्जादकः समभवत्”—इत्युत्प्रथिति इहवम् । रे० प्रा० २, १, ११ । “देवा वै
 हतोयेनाग्ना समं लोकं मायन्”—इत्यादि “तज्जादेतदश्वदायं भवति”—इत्यन्त
 चापाख्यानं इहवम् । रे० प्रा० ४, १, १ ।

वेजनवन्तं ज्वलनस्वभावं शीघ्रम् । किं मिति प्रहिणुत ? इति । इतः—
 आसक्तुम् इति कृत्यार्थं केनवा—“इदं नो बर्हिःरामदे” । “इदम्”
 अस्मत्कर्म, बर्हिषोपलक्षितं बर्हिः । कथं नामास्मदस्मिमतार्थमिध्यर्थ
 माभिसुख्येन सादेदित्येव मर्थं प्रहिणुतेति ॥

इदानीं मुक्तमं दर्शयति प्रयोजनार्थम्, “तदेतदेकं वेदं जातवेदस्य
 गायत्रं त्वचम्” †—इत्यादि । तर्हि इति दशतयोष्वस्यानुस्मृतये परोक्ष-
 निर्देशः । एतदिति प्रत्यक्षेण प्रनून मित्येतथा मन्निधाकृत्योपदिशति,
 गायत्र मिति कृन्दोनिर्देशा विवक्षितप्रयोजनार्थः । त्वच मिति एतत्सूक्तस्य
 मह्यवान्निर्देशः । दशतयोषु सर्वास्वपाति निर्द्धारणे सप्रभा, ‘विद्यते’
 अस्ति । ततः किं यद्यतदेवेकं जातवेदस्य गायत्रं त्वचं दशतयोषु
 विद्यते ? अणु, — बह्वभिरेतैर्गायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेदस्यैर्मन्त्रैरधियज्ञ
 प्रयोजन मस्ति, न चैते बहवः सन्ति सर्वास्वपि दशतयोष्वनदेवेकं त्वचं
 सुक्ता । तत्र किं कर्त्तव्यम् ? इति,—“यत्तु किञ्चिदाग्नेयम्” मन्त्रजातम्
 गायत्रे एव कृन्दमि अजातवेदेऽलिङ्ग मपि, “तत्” “जातवेदमानाम्”
 मन्त्राणां “स्याने” विनि-“युज्यते” शास्त्रेण । तेन किं स्थितं भवति?

* “कृत्यार्थं त्वच-केन-केन-ज्वल” — इति पा० ७, ४, १४ ।

† “अपि वेदस्यरूपदादिनाप्यन्वयमि” — इति पा० ६, १, ३४. का० वा० ।

‡ प्रनून मिति सूक्तम् १०५० १५५० त्वचं सप्रक्षिप्तम् । तत्र “प्रनूनं
 जातवेदस्यम्” — इति प्रथमा, “अस्य प्रजातवेदस्यो” — इति द्वितीया, “या वचो
 जातवेदस्यो” — इति तृतीया ।

§ मायषं त्वचं सूक्तं त्वच मेव जातवेदस्य मिति निर्द्धारणम्, “जातवेदस्ये सुन-
 वाम् (अ० सं० १, ७, ७ १)” — इति तु चैतन्न नैन्द्रम्; एव मन्त्राणापि बोध्यम् ।

अग्ररेव जातवेदा इति*, कर्मपृथक्त्वात् माहाभाग्यादा इति ; इतरथा हि प्रयोगवैकल्यं स्यात्, न चान्यद्देव मन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते । यथा चाय मनर्थान्तर मग्निर्जातवेदा एतस्माद् विधिल्लिङ्गात्, तथा वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्ष्यम्† ॥

‘स न मन्येत’—इति पूर्ववद् विचारः‡ ; केवलम् “अभि प्रवल्त” —इत्यत्राग्निपदविचारे अग्निशब्दो विशेष्य आसीत्, जातवेदः-शब्दोऽस्य गुणपद मिति ; इह तु जातवेदः-शब्दविचारे पुनः “अभि प्रवल्त” —इत्यस्मिन्नेवोपान्ते मन्त्रे गुणपद मग्निशब्दो जातवेदः-शब्द-स्येत्यंतावदुपेक्ष्यम्§ ॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “ममुद्रादर्मिः”—इति आदित्यस्याग्निवो-पपत्तावुदाहरणम्, तथेह—“अथ अमौ आदित्यः,—उदु त्यं जात-वेदसम् (अ० स० १, ४, ६, १)—इति” जातवेदस्त्रोपपत्तौ । तदेतत् प्रतिपद मुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—“जात-वेदसं स्वर्यं मुदहन्तीति तु विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यैकवाक्य-प्रसिद्ध्या खनिगमसिद्ध मस्मिन् मन्त्रे जातवेदाः स्वर्यः”—इति ॥ । तस्मात् सुष्ठुक्तं यत् “स न मन्येत अयम् एव अग्निः” जातवेदाः इति¶ ॥

* “आ जातं जातवेदसीति जात इतरो जातवेदा इतरः” इति रे० ब्रा० १, २, ५ ।

† “अग्निवै एव वैश्वानरः”—इति रे० ब्रा० ८, ५, १ ।

‡ पुरस्तात् ३८४ प्र० १४ पं० ; ३८६ प्र० १ पं० ।

§ पुरस्तात् ३८६ प्र० ६ पं० ।

॥ इहैवोपरिष्ठाद् १९ अ० १ पा० १५ अ० ।

¶ पुरस्तात् ३८५ प्र० ४ पं० इत्ययम् ।

“यः तु सूर्यं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः जातवेदाः”—इति । “यस्तु सूर्यं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सऽग्निर्जातवेदाः”—इति पूर्ववत् प्रसिद्धिरेव विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनं मविशिष्टं चयाणां मपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिद्ध्या विशेष्यते; जातवेदस्त्वं हि यथा प्रसिद्धं मस्मिन्नग्नौ, न तथा वैद्युते, नापि सूर्ये इति । “निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी”, (“एतेन”) जातवेदा इत्यनेन “नामधेयेन भजेते” इति । व्याख्यातम् • ॥ ३ (२०) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ७. ५.

॥ षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरानयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः† सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ॥ १ (२१) ॥

“वैश्वानरः”—इति वक्तव्यम्, तदर्थं सुपोद्धृति—“वैश्वानरः कस्मात्?” “विश्वान् नरान्” इतो लोकात् अमुं लोकं “नयति”, हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिषु अयं मेव नरान् नयति । यथा पश्चाद्भि-विद्यायां मुच्यते—“अपि वा सति तस्मिन्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो

* पुरस्तात् ३६९ पृ० १५ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† “व्याप्त्यृतः” च, न ।

‡ १ भा० ७५८ पृ० ५ पृ० १ पृ० (१); ७६० पृ० (१) ।

नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नरान् नयति प्रवर्त्तयतीति वैश्वानरः” * । अथ वा “विश्वे एनं नराः नयन्ति इति वा”, कर्मकारकम् ; स नीयमानः तासुतासु क्रियाखण्डभावं नरैः कर्म सम्पद्यते । “अपि वा” “विश्वानरः एव” कश्चित् “स्मात्” । स पुनः कस्मात् ? “प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि” विश्वानि द्यौर्भूतानि ‘प्रति ऋतः’ प्रविष्ट इत्यर्थः । “तस्य” विश्वानरस्य अपत्यं “वैश्वानरः” ॥

“तस्य” वैश्वानरस्य “एषा” प्राधान्यस्तुतिर्द्वक् “भवति”—
॥ १ (११) ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानां † मभिःश्रीः । इतो जातो विश्वं मिदं वि चष्टे वैश्वानरो र्यतते सूर्येण ॥ इतो जातः सर्वं मिदं मभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानां मभिःश्रीणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा द्यौर्भूतं स्तौति ॥ २ (२२) ॥

“वैश्वानरस्य सुमतौ”—इति † । कुत्सस्यार्षम् । पृथ्वाभिःश्री-
वयोःसुतुर्थपञ्चमयोरङ्गोराग्निमारुतस्य प्रतिपत् । ‘इतः’ पृथिवी-
लोकात् ओषधिवनस्पतिभ्यः यः ‘जातः’, ‘विश्वम् इदं वि चष्टे’

* “वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्त्रास्यसो ष्टयात्”—इत्यादि कठोपनिषदि १, ० ।

† “भुवनानां” च । अथवा भवन्तीति ।

‡ अ० सं० १, ०, १, १ । १भा० ४१० ष० (१) ।

“सर्वं मिद मभिपश्यति” । यस्याभिद्रष्टव्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन । यश्च (‘यतते’) “सं यतते” ‘सूर्येण’ सङ्गच्छते स्वेन भाषा । ‘राजा’ च “यः” (‘भुवनानां’) “सर्वेषां भूतानाम्” (‘अभित्रीः’ “अभिअयणीयः”) आश्रयणीयः । “तस्य वयम्” एवङ्गुणयुक्तस्य ‘वैश्वानरस्य’ नित्यं (‘सुमतौ’) “कल्याणां मतौ” उपकारप्रवृत्ताया मात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायाम् ‘स्याम’ ।— इत्येतत् आशास्रहे । लोकेऽपि हि स्तूयत एव पूर्वम्, पश्चात् प्रार्थयत इत्याचार्यः पश्यन् मन्त्रेष्वप्यय मेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं पदानां क्रमं विभेदः ; कल्याणां मतौ स्यामेत्याशिषा च समापयाञ्चके ॥

अनेकतिङ् चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्यभेदे प्राप्ते यत्तदो-
 रध्याहारेण “राजा यः सर्वेषां भूताना मभिअयणीयः, तस्य वयं-
 वैश्वानरस्य कल्याणां मतौ स्याम” — इत्येकवाक्यतया सामर्थ्यं सुद्धा-
 वयाञ्चकार । एकोऽचार्यपतिर्वैश्वानरः, यतः कल्याणी आशास्यते
 मतिः, त मेभिः शब्दैरभिष्टौति, मन्तिष्ठते स्तुतिरिति । अथ मेक-
 वाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेषु, क्वचित् पुनः प्रत्याख्यात मर्थं मपेक्ष्य
 एकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो भवत्येव । तद्यथा,—“ऋचां त्वः
 पोषम् (ऋ० स० ८, २, २४, ६,)” इत्यत्र * प्रतिपादं वाक्य-
 समाप्तिः । अन्येषा मपि च मन्त्राणा माकाङ्क्षितार्थिनां परस्पर मेक-
 वाक्यता भवति, तदपि शेषप्रदर्शयिष्यति —“गेना पावकू चक्षसा
 (ऋ० स० १, ४, ८, १)” — इत्यत्र † ॥

* २भा० ६६ ४० १७० २पा० २७० द्रष्टव्यम् ।

† तथाहि,—“तमे वयं क्षम इति वाक्यशेषाऽपि बीजरस्या मन्त्रयः तेन येषि”
 —इति ११ ऋ० २पा० १७० ।

‘तत् को वैश्वानरः’—इति । अतः प्रथमं विचारः । तदिति वाक्योपादाने । कोऽयं वैश्वानरः ? इति । कुतः संशयः ? आगम-
विप्रतिपत्तेः ; विश्वानरविद्यार्या तावत् ‘आत्मा’—इत्यात्मविदः ; इन्द्रा-
दित्यवाख्याकाशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक् पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञा-
यन्ते । अपि च “मध्यमः” वैश्वानरः इति नैरुक्ताः केचित् “शाचार्याः”
मन्यन्ते । कस्मात् ? “वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति” मन्त्रदृक् । चि ब्रह्मो
हेत्वर्थः, वर्षकर्मणैर्न वैश्वानरं यन्मान्मन्त्रदृक् स्तौति ॥ २ (१२) ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृषहृणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युं मग्निजघन्वाः अधूनोत्काष्ठा अवशम्बरं
भेत् ॥ प्रब्रवीमि तन्महित्वं* माहाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुं
रपां यं पूर्वः पूरयितव्या मनुष्या वृषहृणं मेघ-
हनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्था-
दुपदस्यन्त्यस्मिन्वसा उपदासयति कर्माणि त मग्नि-
वैश्वानरो घ्नन्वाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघ
मथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः ॥ ३ † ॥

कथम् ? इति । अत आह ;—“प्र नू महित्वम्” इति । ।
नोधस्य आर्षम् । चिष्टुप् । वैश्वानरोऽग्निर्देवता । (“प्र वोचम्”)

* “तन्महित्वं” च, न, च ; परं इतिविरहः ।

† भाष्ये चण्डसमाप्तिः उ-च-पुस्तकयोः ।

‡ अ० उ० १, ४, २५, १ । “अनेदं चिन्मनीयम्”—इत्यादिकं शास्त्रोक्तं
भाष्ये सच इत्यन्तम् ।

“प्रब्रवीमि” अहम् । ‘महिलम्’ “माहाभाग्यम्”, स्तुत्या । कस्य ?
 ‘वृषभस्य’ “वर्षितुरपाम्” । ‘यम्’ अन्येऽपि ‘पूरवः’ “पूरयितव्याः
 मनुष्याः” कामैः, ‘वृत्रहणम्’ “मेघहनम्”, ‘मचन्ते’ “सेवन्ते”
 “वर्षकामाः” स्तुतिभिः । तन्माहाभाग्यं प्रब्रवीमिः—यदसौ वर्षिता
 ‘वैश्वानरः’ ‘अग्निः’, ‘दस्यु’ दाम्भयितारं सुपत्नयितारं रसानाम् ;
 शुष्यन्ति हि तदनुद्गमे शस्यन्ति, कर्मणां वोपदामयितारं मना-
 वृष्टिद्वारेण, तं दस्युम्, ‘शस्वरम्’ “मेघम्” उदकवन्तं मुदकपूर्णम्-
 ‘जघन्वान्’ हतवान्,—(‘अव भेत्’) “अवाभिनत्” व्यदारयत्, - विदार्य
 च ‘शुधूनोत्’ वर्षभावेनाकम्पयत् अचारयत् ‘काष्ठाः’ अपः । यः,
 तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्रावोचं माहाभाग्यम् ; स वर्षत्वस्माकं मित्यभि-
 प्रायः ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणिक्रवाक्यतामस्वन्धात्
 नान्यो मध्यमाद् वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं तावदेवम् ॥

“असौ आदित्यः,— इति पूर्वं याज्ञिकाः” । अमाविति कर्मा-
 त्मनैव सुपदिशन् ब्रवीति, माभृद् गौणः कश्चित् प्रत्यय इति ।
 विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो † यज्ञमतत्वं मुन्नाद्येनं यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं ये
 चक्रुः, ते ‘पूर्वं याज्ञिकाः’ साक्षात्कृतधर्माण इत्यर्थः । त एव मेव
 माङ्गः—‘असौ आदित्यः इति’ । कया पुनरुपपत्त्या त एव माङ्गः ?
 इति । विध्यसुकरणप्रसिद्ध्या ॥ ३ ॥

* मध्यम एवाग्निर्वैश्वानरः । अयं प्रथमपक्षः । मध्यमाग्निश्च विसृष्टिर्नैवत्ताचा-
 र्यसक्तः । सायणमतं तु मध्यमशब्देनैव वायारिन्द्रस्य वा पश्यम् । ऋ० सं० १,
 ४, २५, ९. भा० ३० ।

† विधादिसुक्तेषु तु मीमांसपरिभाषादिषु स्युष्यम् ।

एषांलोकानां * रोहेण सवनानां रोह आम्नातो
 रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ता मनुकृतिं होताग्निमारुते
 शस्त्रे वैश्वानरीयेण हृक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रिय
 माद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना
 देवता रुद्रश्च मरुतश्च ततोऽग्नि मिहस्थान मचैव
 स्तोत्रियं शंसति ॥ ४ † ॥

कथम् ? इति । यतः तन्मत माहः—“एषां लोकानां रोहेण
 सवनानां रोह आम्नातः” । य एव हि लोकाना मारोहणानुक्रमः,
 पृथिवी—अन्तरिक्षम्—द्यौः इति, मएव सवनाना मपि क्रमः, प्रातः-
 सवनम्—माध्यन्दिनम्—द्वितीयसवनम् इति । ततः किम् ? कस्मिं-
 श्चित् कर्मणि रोहप्रातिलोभ्येन “रोहात् प्रत्यवरोहः” “चिकीर्षितः”
 कर्तुं मीषितः, तदुपव्याचक्ष्महे । स एव होता प्रातःसवनं पृथिवी-
 लोकभक्ति शंसति, संसृतत्वात् ; ततो माध्यन्दिन मन्तरिक्षलोकभक्ति
 शंसति संसृतत्वात् ; ततस्तृतीयसवनं द्युलोकभक्ति शंसति, संसृत-
 त्वात् । प्रतिभक्तिसंसृतवच्च शंसन्—स पृथिवीलोकात् अन्तरिक्षलोक
 मारूढो भवति, अन्तरिक्षलोकाद् द्युलोकम् ; स च द्युलोक मारो-
 हन् द्युलोकभक्ति द्वितीयसवनं शंसति, तदपि शंसन् द्युलोक मारूढो
 भवति । सः अग्निष्टोमसान्नि यज्ञायज्ञिये ! यत् शस्त्रम् आग्नि-

* “एषां लोकानां” ख, घ । † नाचापि खण्डसमाप्तिः रु-च-पुस्तकयोः ।

† “यज्ञायज्ञाय गो अग्नये (सा० व० आ० १२० १७० ४, १)” —इत्यस्या सच्युत्यसं
 जेयमाने पठितं चतुर्थं साम (१२० १७० १५सा०) यज्ञयज्ञिय मित्युच्यते । चार्षेय-
 ब्राह्मणं तत्र नियामकम् । अग्निष्टोमसंस्कारभे व्यवहार्यत्वात् तदेव अग्निष्टोमसामेति
 उपदिश्यते ।

मारुतं* तत्प्रवरोहानुक्रुतिं चिकीर्षेच्छत् "वैशान-
रीयेण सूक्तेन" "प्रतिपद्यते" प्रारभते । तद्यथा— "वैशानरायं
पशुपाज्जमे (ऋ० स० ३. १. ३. सू०)" इति † प्रतिपत् । "भोऽपि
न स्तोत्रियम् आद्रियेतः आद्रियो हि भवति" । प्रत्यवरोहे क विव्य
म च पुनराग्रेयोऽहं स्तोत्रियः, अग्रिय इथिवीम्यानः; तद्यदि
त माद्रियेत, न प्रत्यवरोहानुक्रुतिपारम्भः कृतः स्याद् । अन्पु
शक्तेषु च युक्तं यदृद्धं मारुतमाणाः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते, इह पुनरव-
रुतमाणां दुस्यानाधिदेवताः शंसमानः क्रमेण वैशानरीयेण सूक्तेन
प्रतिपद्यत इति, तेन ज्ञायते आद्रित्यो वैशानर इति ॥

अपि च सुतर्गं प्रत्यवरोहानुकरणं भेत्तदिति गम्यते, येन "तत
आगच्छति मध्यमस्याना देवताः—रुद्रश्च मरुतश्च" । 'ततः' वैशा-
नरीयात् सूक्तात् प्रत्यवरोहानुकरणाभिप्रायेण शस्तात् प्रत्यवरुह्य
मध्यस्याना देवता आगच्छति मध्यस्यानेऽभिप्रमितुम् । कतमाः ?
रुद्रश्च मरुतश्च † । तद्यथा— "आ ते पितर्मरुतां सुन्न मंत (ऋ०
स० १, ४, ११. सू०)" इति ‡ । ततोऽपि मध्यस्यानात् † इथिवी

* आग्रिमारुत नाम आग्रिमरुदेवताकम्, शक्यन्तप्रगौतल्लक्षणं ज्ञेयम् ।

† अस्य सूक्तस्य उगताच्छन्नः, वैशानराधिदेवता, अग्रियोम आग्रिमारुते शक्ते
विनियोगः । आ० सू० ५. १०. २४४म् ।

‡ रुद्रश्च च मरुतां पितृत्वम् । इदं पित्रे मरुताम् (ऋ०स० १, ८, १, १)"—
इत्युच्यते । व्याख्यानावसरे आख्यायिकासंख्यानं यदत् मायणः ।

§ "आ ते पितर्मरुतां" * * * इति तिस्रः" — इति आ० सू० ३. ८ । अत्राह
गोत्रकः ।— "चतुर्दशौ मृपायिको कृष्णस्य अक्षयाचक्षम् । आतेसूक्तेन रीद्रेण प्रत्युचं
वाग्यतः शक्तिः । पूर्वं माञ्जाऽर्तिः क्लेशाः पश्याय च शङ्करम् । इविः शेषेण वर्तते-
कान्तर मत्तन्वितः । पूर्णमासं जयन्त्यात्, रोगैश्च परिमुच्यते ।"— इति अति० १ । ३० ।

स्थानं प्रत्यवरुह्य अत्रैव तं स्तोत्रियं शंसति,—“यज्ञायज्ञा वा अग्रये
(च० सं० ६, ४, ५. सू०)” इति* । तदेव सेतस्माद् विध्यनुकरणात्
पश्याम आदित्यो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य
हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा
आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी
भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवी मित्येष हि द्यावा-
पृथिव्यावाभासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वान-
नरं भवति दिवि पृष्टो † अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्टो ‡
अरोचतेत्यथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति ॥ ५ १ ॥

“अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति” । देवतागुण-
सामान्येन हि अधियज्ञेषु गुणविधयः कल्पन्ते, वैश्वानरीयश्च सर्वत्र
द्वादशकपालः । “एतस्य हि” “द्वादशविधं” द्वादशमासप्रविभाग-
लक्षणं “कर्म” । तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् पश्याम
आदित्यो वैश्वानर इति ॥

* आग्निमावते यज्ञायज्ञा वा इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । आ० सू० ५. १०. इत्यम् ।

†, ‡ “पृष्टो” ग ।

§ नात्रापि षष्ठसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

“अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति” । निविदित्याकृति-
विशिष्टो मन्त्रः, शस्त्रमध्यपातौ* । स तथा भवति यथा सूर्यो
वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति । कथम् ? इति । भवति
हि तत्रैतत् पदम्,—“आ यो द्यां भात्यापृथिवीम्” इति । न च
पुनरादित्यादन्योऽवभासयते द्यावापृथिवीः यत उच्यते,—“एष हि
द्यावापृथिव्यावाभासयति” ॥

* “निवित्”—इति निघण्टो वाङ्नामसु १भा० ७४ प्र० १२ । “नितरां
वेदयति ज्ञापयति स्व मभिधेयम्”—इति देवराज १भा० ८२ प्र० (१२) । “तान्
पूर्वधा निविदा ऊमहे (ऋ० सं० १, ९, १५, २)” —इत्यत्र ‘तान्’ विश्वेदेवान्, ‘पूर्वधा’
पूर्वकालीनया नित्यया, निविदा वदन्मिथया वाचो । निविदिति वाङ्नाम ।
यद्वा ‘निविदा’ “विश्वेदेवाः सोमस्य मयान्” - इत्यादिकथा विश्वेदेवावयं ‘ऊमहे’
आह्वयामः”—इति, “स पूर्वधा निविदा (ऋ० सं० १, ७, २, २)” —इत्यत्र “सः
अग्निः, ‘पूर्वधा’ प्रथमया “अग्निदेवेन”—इत्यादिकथा ‘निविदा’,—इति च,
“निविदं’ प्रसिद्धां स्तुतिम् (ऋ० सं० ७, ३, १८, १-२०, ६)” —इति च, “निविदः
पूयोः (ऋ० सं० १, ७, २५, १)” —इत्यत्र “‘पूयोः’ चिरकालोः ‘निविदः’ वाङ्ना-
मैतत्, शस्त्रमध्यपातः”—इति च, “निविदा भन्तु (ऋ० २, ५, २६, १)” —इत्यत्र
“मधुवतोयशस्त्रे प्रशुच्यमानानि मधुवतो मधुव इत्यादीनां द्रुक्कृतिप्रतिपादकानि
कानि चित् पदानि निविच्छेदोक्तम्”—इति च, “के चिद्विदिदा मनुजाः
(ऋ० सं० ५, १, २०, ५)” —इत्यत्र “‘केचित्’ बहुधाः ‘मनुजाः’ अग्न्यादीन् स्तुवन्तो
‘निविदः’ मंसनि”—इति च मायणव्याख्यानानि । ‘ब्रह्म वा आह्वावः क्षत्रं
निवित् * * * द्वादशपदा वा षष्ठां निविद् (ऋ० ब्रा० ७, ५, १)” —इत्यादि,
‘यद् विश्वा निविद्विन्यवेदयस्तग्निविदां निविन्नम् (ऋ० ब्रा० २, १, ६)” —इति,
‘गर्भा वा एत शक्यानां यद्विदिदः (ऋ० ब्रा० २, १, १०)” —इत्यादि, “सौर्यो वा एता
देवता यद्विदिदः (ऋ० ब्रा० २, १, १२)” —इत्यादिकश्च द्रष्टव्यम् । इदं च पुनः
पत्रमपादस्य द्वितीयाख्येयाकरिष्यत्यय मेव टीकाकारः ।

“अथापि क्वान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति” । कतमत् ? “दिवि पृष्टो अरोचत—इति”० । न च पुनरादित्यादन्यो दिवि पृष्टो रोचते ; यत उच्यते,—एष हि “दिवि पृष्टो अरोचत” । ‘दिवि पृष्टः’ द्युलोके स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः, ‘अरोचत’ रोचते दीप्यते । कोऽसौ ? इति । ‘अग्निर्वैश्वानरः’, ‘बृहन्’ महान् इत्यर्थः । स रोचमानः किं करोति ? ‘ज्योतिषा’ खेन ‘बाधते’ ‘तमः’ नाशयत इत्यर्थः ॥

“अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति” । कथम् ? इति । भवति हि तत्र मन्त्रः—सूर्यो वैश्वानर इति समर्थः । तद्यथा,— “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतु मङ्गा मङ्गल्वन् (ऋ० सं० ८, ४, १२, २)” —इति१ । वैश्वानरं केतुं कर्त्तारं मङ्गा मङ्गल्वन्निति । नैव तावदादित्यादन्यस्याङ्गां कर्त्तृत्वं मुपपद्यते पार्थिवे मध्यमे वा ; आदित्य एव ह्युदयास्तमयाभ्या महानि करोति । तेन वय मेतैर्हेतुभिः पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ॥ ॥ ५ ॥

* “दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । कथा ह्यथान सोऽर्जुणा चर्नोचितो ज्योतिषा बाधन्ते तमः ॥” — इति य० वा० सं० १२, ८१ । ऋ० सं० १, ७, ९, १०.— ५, १, ७, ९. ऋषी च द्रष्टव्ये ।

† ऋग्वेददशममण्डले सप्तमे हविष्यान् मित्येकीनविंशत्युर्ध्वं चतुर्थं सूक्तम् । एतच्च बृहस्पतिरायस्य पञ्चमेऽहनि आग्निमावते शक्ते निविष्टानं भवति । ऋ० सू० ८, ८. द्रष्टव्यम् ।

‡ “सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुक्तात्मन्, * * * सौर्यवैश्वानरीय मिति” — इति सः० ।

§ हविष्यान्तोये तस्मिन् सूक्तं द्वादश्या ऋचः पूर्वोऽहं एवः ।

॥ आदित्य एव वैश्वानर इति पूर्व्याग्निः कस्यतः । अयं द्वितीयपद्यः । “तदेतन्मन्त्रस्य मध्यमपद्यमन्” — इत्याह सायणः । ऋ० सं० १, ७, १५, ९. भा० ३० ।

अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरा
वेते* उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते
कथन्त्वय † मेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरण
मभिहन्ति यावदनुपातो ‡ भवति मध्यमधर्मैव तावद्भव-
त्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं सम्प-
द्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः ॥ ६ ॥

“अयम् एव अग्निः वैश्वानरः इति शाकपूणिः” । न मध्यमो न
सूर्यः ; किं तर्हि ? अथ सैव पार्थिवः अग्निः । केन हेतुना ?
तद्धितोत्पत्तिर्नामर्थ्यात्” । कथम् ? इति । “विश्वानरावेते उत्तरे
ज्योतिषी” । तदुक्तम्, —“अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात्,
तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति । तद्विद् मुपपद्यते,—“वैश्वानरः अयम्
यत् ताभ्यां जायते” । तस्मात् तद्धितेन व्यपदेशेन पार्थिवोऽग्नि-
वैश्वानर इति ॥

* “विश्वानरावित्यप्येते” इ, च ।

† “कथन्त्वय” क, ख, ग ।

‡ “यावदनुपातो” क, ख, ग ।

§ नात्रापि अष्टमस्य अग्निः इ-च पुलकयोः ।

॥ “नरे सन्नज्ञायाम्” इति । पा० सू० ४ ३, १२६ । भिन्न्यति विश्वानरः । स
च मध्यमः (विद्युत्) इति आचार्य्यमभ्यतः, सूर्य इति याज्ञिकमभ्यतः । तदुत्पत्त्येन
पार्थिवोऽग्निः वैश्वानर इति शाकपूणिवेदति । धनोपपत्तोऽयम् ।

¶ पार्थिवस्याग्नेरेव वैश्वानरत्वे इह पट्टं हेतवी वक्तव्याः ; तथाय माद्यः ।

“कथन्त्वय मेताभ्यां जायते” । यत उच्यते,—“यत्र वैद्युतः” अग्निः,
 “शरणम् अभिहन्ति” । आश्रय मात्मनो दाह, उदकम्, अन्यद्वा
 ‘अभिहन्ति’ निहन्ति, अभिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । किं तत्र तत्
 दीप्यते, स च पुनः “यावदनुपात्तो भवति” मनुष्यैरस्पृष्टो भवत्य-
 परिगृहीतो वा । किं तावत् ? “मध्यमधर्मव तावत् भवति” । कः
 पुनर्मध्यमस्य धर्मः ? यदमौ “उदकेन्धनः शरीरोपशमनः” उदके-
 नेन्धते दीप्यते रमस्वभावकेन शरीरेण काष्ठेनान्येन वाप्रतिहत-
 मूर्त्तिस्वभावकेन पार्थिवधातुवह्नितेनोपशाम्यति, स मध्यमस्य धर्मः ।
 तदन्तत् स्थानजात्यादिकृतं स्वाभाव्य महेतुकं ज्योतिषो न भवति
 प्रथमस्य धर्मः । स च पुनः “उपादीयमानः एव” “अथम्”
 पार्थिवोऽग्निः “सम्पद्यते” । कथम् ? उपात्तो हि मनुष्यैः स्वजातिधर्मं
 हित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते । कथम् ? इति । “उदकोपशमनः
 शरीरदीप्तिः” । विपर्ययाधर्मा मध्यमेन सम्पद्यते । एवन्तावन्मध्यमा-
 दयं विश्वानरात् स जायते, तेनायं तदपत्य मिति भवति हि तद्वि-
 तार्थोपपत्त्या वैश्वानरः* ॥ ६ ॥

अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा
 मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्यर्श-
 यन् धारयति तत्रदीप्यते सोऽय मेव सम्पद्यते तथा-
 प्याह† । वैश्वानरो यतते सूर्येणे त । न च पुनरात्म-

* “वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाराज्जायते । अग्निपतनामकार मय मेव पार्थि-
 वोऽग्निः सम्पद्यते”—इति सायणः । ऋ० सं० १, ४, १५. १. भा० ३० ।

† “मसंस्यर्श” अ, ग ।

‡ “अथाप्याह” इ, च ; इतिपुलकयोश्च ।

नात्मा* संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इम मादधा-
त्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयो-
र्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैव मवृक्षत् † ॥ ७ ॥

अथ पुनरादित्यात् कथं जायते ? आह :—“अथादित्याद्दीचि-
प्रथमसमावृत्त आदित्ये”—इत्येवमादि । ‘अथ’ शब्दः आनन्तर्ये ;
प्रकृतादर्थादर्थान्तर मधिकरोति । उदीचीं दिशं प्रति प्रथम-
समावृत्तः आदित्यः, तस्मिन् ‘उदीचिप्रथमसमावृत्ते’ उदगयनादौ
इत्यर्थः । कथम् ? इति । “कमं वा मणिं वा परिमृज्य” य मादित्य-
मणि मित्याचक्षते । “प्रतिस्वरे” प्रत्युपतापे । “यत्र शुष्कगोमयम्
अमंस्यर्जयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते”, “सोऽय मेव सम्यक्षते” यः
शुष्कगोमयेऽग्निर्जायते । स एव मादित्यादपि कमाद्वा मणोर्वा जायते,
असावपि च वैश्वानर इत्युच्यते, तदपत्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानरत्वं सुप-
पद्यते । अथाप्याह, तद्धितविग्रहव्यपदेशात् तावदेव सुपपद्यते—अन्य
आदित्यात् तावद्वैश्वानरः ‡ ॥

“अथापि” अय मपरो व्यपदेश एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकतः सूर्य-
वैश्वानरयोर्भेदं गमयति ॥ । तद्यथा—“वैश्वानरो यतते सूर्येण”

* “पुनरात्मनात्मानं” इ, च ।

† “मवृक्षत्” क, छ, च ।

‡ तावदपि अण्डसमाभिर्दृश्यते इ. च-पुस्तकयोः ।

§ “आदित्यसकाशादपि घमं काले सूर्यैकान्तादिमणिष्वग्नेरव्यतिः प्रसिद्धा”
—इति ऋ० च० १, ४, १५, १. मा० भा० ३० ।

॥ पार्थिवस्याग्नेरेव वैश्वानरत्वे षट् संतयो वक्तव्याः, तथायं द्वितीयः ।

इति* मन्त्रदृगाद् । प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य तृतीयान्तेन सूर्य-
शब्देन विभक्तिभेदाद् विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्यं नास्ति ।
एतदेवामामानाधिकरण्यं मपेक्ष्य अनेकत्वं वैश्वानर-सूर्यशब्दयो-
र्भवेति,—“न च पुनरात्मनात्मा संयतते” । किं तर्हि ? “अन्येने-
वान्यः” “संयतते” मङ्गच्छते ; यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तत् कथं
मयं संयतते सूर्येण ? इति । यत आह,—“इत इम मादधाति” ।
इतो लोकादोषधोभ्यः शरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथिन्वा प्रत्य-
क्षत एव इम मादधाति अभ्यादधातौन्वनेः । ‘अमुतः’ मण्डलात्
कर्मात्मनः “अमुच्य” च आदित्यमण्डनाधिष्ठातुः स्वभृताः “रस्य”
“प्रादुर्भवन्ति” । “इतः” तेजःपिण्डाद् “अस्य” तदधिष्ठातुः
“अर्षिषः” प्रादुर्भवन्तीति वर्तते । “तयोः भाषोः संसङ्गं दृष्ट्वैव
मवच्छत्” मन्त्रदृक् “वैश्वानरो यतते सूर्येण—इति ॥ ७ ॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि † सूक्तानि भागानि
वा सावित्राणि वा (सौर्याणि वा ‡) पौष्णानि वा
वैष्णवानि वा (वैश्वदेवानि वा ॥) तेषु वैश्वानरीयाः

* अ० सं० १. १५, ५ सू० वैश्वानरीयनिविदानम्, तत्र या प्रथमा, तस्यास्तसूर्य-
पादोऽयम् । “निविदानं निविदा ह्येव साच मतिश्लं भवति”—इत्यादि रे० त्रा०
१, १, ११ ।

† “वैश्वानरोऽग्निः * * * प्रातवद्यता सूर्येण च यतते । संयतते सङ्गच्छते ।
उच्यन्तं वङ्गादित्य मग्निरेणु समारोहतीति तेनिरौयकम् । यद्वा पार्थिवस्याग्नेः
तेजास्तुङ्गच्छन्ति, सूर्यकिरणासाधोमुखं प्रसरन्ति, तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते
सूर्येणेत्यभिर्भूते ।”—इति तत्रैव सा० भा० ।

‡ “यान्येतान्यौत्तमिकानि” क. ख, ग ।

§, ॥ “न सा इमे क-ख-ग-पुस्तकेषु, नापि वृत्तिपुस्तकयोः ।

प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैन मस्तोष्यन्नित्य-
 देपोत्यस्त मेपीति विपर्येपीत्याग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु
 वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति
 दहसीति वहमीति पचमीति* यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं
 स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ॥ ८ ॥

“अथ”—इति अधिकारान्तरं । यदि सूर्या वैश्वानरो-
 ऽभविष्यत्, ततो ननु “याम्येतानि” “अतोभिकानि सूक्तानि” उक्तम-
 म्यानदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि । तदथा “भागानि वा सावित्राणि १
 वा पौष्णानि ॥ वा वैष्णवानि वा” । गुणपदत्व मभ्युपेत्य वैश्वानर-
 शब्दस्य ब्रवीति । “तेषु” सूक्तेषु “वैश्वानरीयाः प्रवादाः” भगा-
 दीनां विशेषणत्वेन “अभविष्यन्” : हे भग वैश्वानर ! हे सवितः
 वैश्वानर ! इत्येवमादयः** । “आदित्यकर्मणा च एन मस्तोष्यन्”† ।

* “वहमीति पचमीति दहमीति” एवं पाठकम् अ-च-प-द-कर्मणो, दहौ च ।

† नाचापि ख उभयार्थः अ-च-प-द-कर्मणो

‡ ऋ० सं० १, १४, ५ ; ७, २८, १ ; ८, ५ । १-६ मग्न अचो भगदेवताकाः ।

§ ऋ० सं० १, २८, ४, ५०, ५४ ; ५, ८७ ; ६, ७१, ७ ४५ ; १०, १४८. इति
 मग्न सूक्तानि, १, ११, ४—८ ; ७, २४, ३—४ ; १, २५, १—११ ; २, १, १०—
 ११ ; ७, २८, १—६ ; १०, १२८, १—२ इति अथादग्न अचस्य सवितुः ।

॥ ऋ० सं० १, ४१ ; २०८ ; १ ५७ ; ५८. इति चत्वारि सूक्तानि, १, ११, १२
 —५१४ ; २, ११, ७—८ ; १, ४८, १६—१७ ; ५० ५६ ; १०, १७, २—६ ;
 ८, ४, १५—१८ ; १, ४०, १—६ इति पञ्चविंशत्यस्य पूष्णः ।

‡ ऋ० सं० १, १४४ ; १५१, ७, १००. इति त्राणि सूक्तानि, १, ११, १७—११ ;
 १५४, ४—६ ; ७, २८, १—३ ; ८ ; ५, ७, २ ; १, ११, १६. इति अतुदग्न अचस्य
 विष्णोः ।

** पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वः पृथग्यचेतुः ।

†† आदित्यकर्म च परस्तादुक्तम् ७, २, ४. २६० ४० ।

एवं वैश्वानरोषेषु सृक्तेषु वैश्वानर मस्लोव्यन् मन्त्रदृशः । कथम् ? इति । “उदेषीत्यस्त मेषीति विपर्येषीति” । इतिकरण एवं-शब्दार्थे; एव मुदेषि त्वं वैश्वानर !—एव मस्त मेषि—एवं विपर्येषि इति* । न च पुनरेतद्भय मप्यन्ति;—न हि वैश्वानरीयाः प्रवादा औत्तमिकेषु सृक्तेषु मन्ति, नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं मनुवन्ति मन्त्रदृशः । तस्मान्नैष सूर्या वैश्वानर इति ॥

क्रिश्चाय मपरो विशेषहेतुरग्निर्वैश्वानर इति—“आग्नेयेष्वेव हि सृक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति” अग्निविशेषणत्वेन ।—“वैश्वानर मृत आ ज्ञात मग्निम् (ऋ० मं० ४, ५, ६, १)”—इत्येवमादयः† ॥

“अग्निकर्मणा च” “एनं” वैश्वानरं प्रायेण “सौतीति” “वहमीति” पचमीति, दहमीति” । एवं वैश्वानर ! वहसि हवीषि, पचसि पक्त्वानि, दहसि दग्धव्यानि‡ ॥

तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम्॥

तदेते षट् हेतवः;— तद्धितेन विग्रहव्यपदेशात्^(१), एकवाक्ये विभक्त्यन्तरव्यपदेशात्^(२), औत्तमिकेषु सृक्तेषु अप्रवादात्^(३), आदित्यकर्मणा असंस्तवात्^(४), आग्नेयेषु सृक्तेषु प्रवादात्^(५), अग्निकर्मणा च संस्तवात्^(६) इति ॥

* पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽर्थं हेतुश्चतुर्थः ।

† पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽर्थश्च हेतुः पञ्चमः ।

‡ अग्निकर्म चोक्तं पुरस्तात् २४४३० ७, ९, १ ख० ।

§ पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽर्थं हेतुः षष्ठः ।

॥ एवञ्च तृतीयपक्षोऽप्य मेव सिद्धात्तः ।

ग (१) ४०८२० १९ पं० । (२) ४१० २० १७ पं० । (३) ४११ २० ११ पं० ।

(४) ४१२ २० ४ पं० । (५) ४१२ २० १० पं० । (६) ४१२ २० १२ पं० ।

तत्पुनरेतदग्रैर्वैश्वानरत्वं स्थित मध्यस्थित मिव परपक्षहेतुष्व-
निराकृतेषु; अतः तन्निराकरणाय प्रसूति । “यथो एतत्”—इति ।
यत् पुनरेतदुक्तं वर्षकर्मणा यस्मात् स्तौति, तस्मान्मध्यम इति* ।
“अस्मिन्नपि” पार्थिवेऽग्नौ “एतदुपपद्यते” वर्षकर्म ॥ ८ ॥

समान मेतदुदक मुञ्चैत्यव चाहभिः । भूमिं
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवञ्जिन्वन्त्यग्रयः ॥ इति सा निगद
व्याख्याता ॥ ८ (२३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७. ई.

कथम् ? इत्यत आह—“समान मेतत्” इति । ‘ममानम्’ एक
मेवेदम् ‘उदकम्’ उदकत्वेनाविशिष्टम्, “मुञ्चैत्यव चाहभिः” । ‘उत्
एति च, ऊर्द्धं चैति, अहोभिर्निमित्तभूतैः पुनश्चाहोभिरेव अत्राहुः इति ;
दक्षिणोत्तरायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिमं वत्सर महान्यभिप्रेतानि । तदे-
तदेकमेवेदकं पर्यायिणोत्तरायणदक्षिणायनयोः जगद्यात्रामिदुये तदु-
देति चावैति च वर्षकर्मभावेन । कथम् ? इत्यत आह— अवाङ् ताव-
देति ; ‘भूमिं’ ‘पर्जन्याः’ प्रार्थयितारो रमानां माध्यमिका देवगणा
वर्षा ममुतो मुञ्चन्तो ‘भूमिं’ ‘जिन्वन्ति’ तर्पयन्ति शोषथ्यत्पत्तये ।
एवं तावदवाहुः इति । अथ पुनरूर्द्धं कथमेति ? इत्यत आह—“दिवं
जिन्वन्त्यग्रयः” । यद्यैवामुतो वर्षणेमा पर्जन्या जिन्वन्ति, तद्यै-
वाहुः इति प्रभवेन वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्रयः ; आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्ताः

* पु० १ पा० १ अ० ७८९ प्र० १४ पं०, ४०१ प्र० १ पं० ।

† अ० पं० १. १, १२, ४ । एषा तु पुरस्तादप्येकचोदाहृता “परं न तस्या नच
कल्पयामा कृता । पु० १, ४, ८. —१२९ प्र० १ पं० ।

तेन दग्धास्ता स्वार्चिभिः कृत्वोदकभाव मापाद्य परमं सूक्ष्मं देवो-
पभोगयोग्यं द्यां प्रति वर्षभावेनोन्नीयन्ते तत्सोकनिवाशिनां द्रव्ये,
ततस्तद्दृष्ट पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति । तदुक्तम् —“अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति, अयं लोक इति होवाच” —इति ।

एवञ्च सुतरा मय मपि च वर्षवान्; आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य
वर्षस्य । स्मर्यते च —“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते”
इति* । तत्र यदभूद् वर्षकर्मभावान्मध्यम इति, तदेतद्वैशेषिकं
मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् ॥

अपि चाय मपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षकर्मणा स्तुयते ।
तस्मात् सुतरा मनैकान्तो वर्षकर्माभिष्टवो मध्यमस्येत्यत आह —
“कृष्णं नियानम्” इति ॥ ८ (२३) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

षष्ठः पादः ॥ ७.६.

॥ सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसानां दिव
मुत्पतन्ति । त आ वृचन्सदनादृतस्यादिद् घृतेन
पृथिवी व्युद्यते ॥ कृष्णं निरणं रात्रिरादित्यस्य हरयः

† वा० प्रा० १२० पृष्ठ० ।

* म० सं० १५० ०६ श्लो० ।

† अग्निमन्त्रे एव मन्त्रं दर्शयित्वा चार्चयेत् ।

सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्या-
वर्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन
पृथिवी व्युद्यते घृत मित्युदकनाम जिघर्त्तेः सिञ्चति-
कर्मणोऽथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति
धामच्छद्वि भूत्वा वर्षति* मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयान्त
यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः। पर्यावर्तन्ते ऽथ वर्षतीति
यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचना-
देतद्भवति यथो एतत्—॥ १ ॥

“कृष्णं निरयानम्”,—इति^१ । दीर्घतमम आर्षम् । त्रिष्टुप् ।
वृष्टिकामस्य कारीर्या मग्नयं धामच्छदे अष्टाकपालम्, तस्य पुगे-
ऽनुवाक्या ; तस्यां मैत्रायणीयके अग्निग्न्य सादित्योऽकृत्य स्तूयते
इति प्रकरणादध्वसौयते । ‘कृष्णम्’ । किं पुनस्तत् कृष्णम् ?
‘निरयानं’ “निरयणं” निर्गतिः ; निर्गच्छन्त्यतदिति ‘निरयानं’ वर्त्म,
पन्थाः । तच्च पुनरेतद् “रात्रिः आदित्यस्य” ; द्वे ह्यस्यायने शुक्रं
चोत्तरम्, कृष्णं च दक्षिणम् ; सा हि देवी रात्रिर्भिप्रेता । ततो
ब्रवीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः । स एष भगवानादित्यो यदा
जगदनुग्रहाय गर्भं मुदकं मात्मन्याधित्सुत्तगायणं प्रतिपद्यते, तदैते

* “धामच्छद्वि खलु वै भूत्वा वर्षति” इ, च ।

† “यदा खलु वा सासावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः” इ, च ।

‡ नान खण्डसमाप्तिः इ च-पुस्तक्याः ।

§ ख० सं० १, २, १२, १ । वर्षकामेष्टां तिस्रः पिण्डेऽं दोतयाः । तत्र कृष्णं
निरयानं मिति द्वितीयस्थानुवाक्या । आ० ख० १, १२ ।

‘हरयः’ रश्-“हरणाः”, ‘सुपर्णाः’ तस्य “रश्मयः” सर्वस्मादस्मा-
 ल्लोकात् ‘अपो वसानाः’ आत्मन्याच्छादयन्तः आददानाः ‘दिव’
 द्योतनवन्तम् एत मादित्यं प्रति ‘उत्पतन्ति’, तद्दुदकम् निधित्स-
 मानाः तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायणं मासैः षड्भिः
 आदितोदकगर्भः सम्पद्यते । स एकः * परिषिकोदकगर्भो दक्षिणं वर्त्म
 प्रतिपद्यमानो नभस्यात् मामात् प्रभृति प्रसूयते । तदिदं मुच्यते ;—
 “त आ वरुचन्त्सर्दनादृतस्य” इति । ‘ते’ रश्मयः “यदा” “अमुतः”
 अमुस्माद् आदित्यात् ‘वृत्तस्य’ उदकस्य ‘सर्दनात्’ सहस्रानात्
 ‘आ वरुचन्’ यदा “पर्यावर्त्तन्ते”, (‘आत्’) “अथ” तदा वृत्ति-
 समनन्तरं मेव ‘घृतेन’ “उदकेन” ‘पृथिवी’ ‘व्युद्यते’ विविधं मुच्यते ।
 “घृतम् इति उदकनामा” ‘पृथिवी व्युद्यत इति सामर्थ्यात् ।
 तत् पुनः “जिघर्त्सेः मिञ्चतिकर्मणः”† ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्र मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभय-
 थायन्यो मध्यमात् वर्षकर्मणः कर्त्ता ॥

“अथापि ब्राह्मणम्” एतस्मिन् प्रकरणे यस्मिन्नयं मन्त्रो विनि-
 युज्यते ; “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति”—इत्येवमादि ॥ । अग्निः
 इतो लोकाद् वृष्टिं समन्तत ईरयति । धूमभृता आप ओषधि-

* “स एव” ख-पाठः ।

† १भा० १ख० १९ख० ८६, १०१ घ० (२०) ।

‡ “घृत्तरणदौष्टीः” धा० जु० १४ ।

§ इत्यस्य अग्निर्वर्षहेतुत्वाद् वर्षकर्मत्व मध्ययाचतम् । ततश्च वर्षकर्मणापि कृतेन
 वैश्वानरोऽग्निर्वेति उदाहृतमन्त्रलिङ्गात्कथ्यत एव ।

॥ भा० ब्रा० ७प्र० “स होवाच किं मेऽग्निं भविष्यतीति”—इत्यादि १—१० ख० ।

वनस्पतिभ्यो विनिवर्त्यमानाः आङ्गतिभृतास्यामुं लोकं माविगन्ति ।
 अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमः दध्मम्, अभाद् दृष्टिरिति इ विजायते ।
 ताः पुनरग्निस्थानाभिः सम्पत्तिप्रवाडिकया धामच्छदादित्यो भूत्वा
 धाम्नां ह्यदयिता रग्निभिर्मध्यमस्थानं मापादयति । एवं तेन
 सृष्टां दृष्टिं मध्यस्थानान्तरतो वायव्ये सैषोदराणि विदार्य तेभ्यो
 विचिपन्तो दृष्टिं भिमं लोकं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अथापरं मपि ब्राह्मणं भवति—“यदाभावादित्योऽग्निं रग्निभिः”
 इत्येवमादि । तदेव मेतद् वर्षकर्म ममानं सर्वेषाम् । इत्यहेतु-
 मध्यमस्य वैश्वानरत्वे भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपते—“रोहात् प्रत्यव-
 रोहश्चिकौर्षितः इति” ॥ । अकारणं मेतत् सूर्यस्य वैश्वानरत्वे ।
 कस्मात् ? “आम्नायवचनात् एतत्” एवं “भवति”, रोहात् प्रत्य-
 वरोह इत्यर्थवादमात्रं मेव ॥

“यथो एतत्” यदपि चोक्तम्—॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वृत्तं
 कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चक १

* इत्यं शब्दो अग्नेर्वै धूमो जायते ब्राह्मणं मपि मानं प्रदर्शितम् ।

† एतेन हि ब्राह्मणेन आदित्यस्यापि वर्षकर्मत्वं सूक्तम् ।

‡ तथा च ‘सर्वेषां’ अग्निवाप्यादित्यानां ‘वर्षकर्म’ ‘ममानम्’ एकरूपमेवेति ।

§ एवञ्च वैश्वानरस्य मध्यमत्वं वर्षकर्मणा कृतं इति य उक्ता हेतुः (१२२४-
 १२४०), स अङ्कित इत्यपास्तमाचार्यमतम् ।

॥ पु० १५० ४४० ४०२० १५० ॥

लश्च यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि
 हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो
 वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो एतन्निवित्सैर्य-
 वैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विड्भो मानु-
 षीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते*
 यथो एतच्छान्देमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्य-
 स्यैव तद्भवति जमदग्निभिर्गाहुत† इति जमदग्नयः
 प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो‡
 भवति यथो एतद्विष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
 भवतीत्यस्यैव तद् भवति ॥ २(२४) ॥

“वैश्वानरो यो द्वादशकपालो भवति”§—इति । एतदप्यकारणं
 सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? व्यभिचारात् ; व्यभिचार्येतदित्यत
 आह ;—“अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च” । यदि हि
 देवतागुणाभिप्राय मभविष्यत् द्वादशविध मस्य कर्म, तस्माद्
 द्वादशकपाल इति । नन्वेवं सति सौर्योऽपि द्वादशकपाल एवाभविष्यत् ;
 अभिधानमात्रं भिद्यते न कर्मेति, न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल
 इति । तस्मादहेतुः कपालानि ॥

* “दीदयति” क, ख, ग ।

† “जमदग्निभिर्गाहुतय” क ।

‡ “तैराहुतो” क, ख, ग ।

§ प० ६पा० ५ख० ४०५३० ४५० ।

“यथो एतत्” यदणुक्रम—“ब्राह्मणं (सौर्यवैश्वानरप्रवादः) भवतीति” । एतदप्यकारणम् । कस्मात् ? “वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति” । यस्माद् वज्रभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति । भक्तिर्नाम गुणकल्पनाः येन केन विद् गुणैः ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा त्रयीति, तत्र तत्र मन्वेद्य सेव भक्ति । तद्यथा । “पृथिवी, वैश्वानरः—इत्येवमादि किं मयि ब्राह्मणेन वज्र वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या ॥

“यथो एतत्”—“नैवित्त सौर्यवैश्वानरी भवतीति” । “अस्यैव” अग्नेः “ना भवतीति” । अयम् इति । तस्याङ्क पदं भवति, “यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदति” । ततः किम् ? “एष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदति” । “अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं देव्यं ज्योतिः । यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदति । द्युषु पूर्वासु दिशुतानः । अजर उषमा मनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । अत्रिं मन्त्रिचक्रम् । ज्योतिषा यज्ञा य शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह अर्वादिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहति भवतु देव्या धिया । प्रदं ब्रह्म प्रदं ज्ञानम् ॥ । प्रेमं सुखं न

* पु० १पा० ५ख० ४०५८० ५पं० । एतच्च तत्र एताः अत्र्याख्यात सेवास्ति ।

† “स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणः। प्रितदयति” इत्यादि निपदि द्र० ।

‡ पु० १पा० ५ख० ४०५८० १पं० ।

§ “तस्यां पदं भवति” ख ।

• इत्येव सौर्या वा एता देवता यद्विनिदस्तु यत् पुरस्तात्

† एतेन । मध्यन्दिनेऽन्तस्तस्मिन्तीयसवने * * * तस्मात्

‡ तथा च । विदः पदं मनीयात्र निविदः पदे विपति

§ एवञ्च । प्रदं ब्रह्म प्रदं ज्ञानं इत्येव एव समस्य

(५ख०), स च्छिद्यत

॥ पु० १पा० ४१

ने धीय-
* *
पदे

यजमान मवतु । चित्रश्चित्राभिहृतिभिः । श्रवद् ब्रह्मण्यवसा-
 गमत्”—इतीयं निवित् अग्निमारुते शस्यते । “निवित् पुरोरुचः
 प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वशः ।”—इति सर्वा विश्वामित्रस्यार्घम् । “अग्नि-
 वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्” त्वप्यतु । त्वप्यत् “प्रैमां देवो देवहृति
 मवत्” । ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘इमाम्’ अग्निः वैश्वानरो ‘देवैः’ ‘देवहृतिं’
 देवाना मस्माक माह्वानम् ‘श्रवतु’ रक्षतु । यः ‘विशेषां देवानां’
 ‘समित्’ समिन्धनः, म इदं करोतु । यश्च ‘अजस्रं’ नित्यं ‘ज्योतिः’ ।
 यश्च ‘विद्भ्यः’ मानुषीभ्यः ‘दोदित्’ देदीप्यते । यश्च ‘द्युषु पूर्वासु’
 पूर्वेष्वहःसु ‘दियुतानः’ दाप्यमान एवामोत् । यश्चासौ ‘अजरः’
 जरावियुक्तः ‘उपमा मनोकं’ अग्निहोत्रादिषु द्योतते । ‘यः’ च ‘आ’
 (‘भाति’) भामयति ‘द्यां’ सूर्यात्मना, ‘आ’ भामयति च ‘पृथिवीम्’
 अग्न्यात्मना, ‘आ’ भामयति ‘उरु’ च ‘अन्तरिक्षं’ मध्यमात्मना ।
 एवं त्रिभिर्ज्योतिर्भिः यश्च ‘ज्यातिषा’ ‘यज्ञाय’ ‘शर्म’ सुखं (‘यंसत्’)
 यच्छति, ददाति । सः ‘अग्निः’ वैश्वानरः ‘इह’ ‘श्रवत्’ शृणोतु
 अस्माकं स्तुतीः । ‘इह’ च कर्मणि ‘सोमस्य’ ‘मत्सत्’ त्वप्यतु ।
 किञ्च; ‘प्रावत्विमां देवो देवहृतिं’ ‘देव्या धिया’ देवानां या दात्री
 धीः प्रज्ञा, तथा ‘श्रवतु’ रक्षतु । ‘प्रैदं ब्रह्म, प्रैदं चत्रम्’ ब्रह्म
 प्रावत्विदम् । ‘प्रैमं सुत्तन्तम्’ अभिषुण्वन्तं ‘यजमानं प्रावतु’ ।
 ‘चित्रः’ चायनीयः पूज्यो वैश्वानरः, ‘चित्राभिः ऊतिभिः’ शोभनाभिः
 गतिभिः प्रीतिभिर्वा । (‘श्रवत्’) शृणोतु इमानि ‘ब्रह्माणि’ अस्माकं
 नित्यं च अस्मान् प्रति ‘आगमत्’ प्रत्यागच्छतु ‘श्रवसा’ पालना-
 भिप्रायेण मनसा कर्मसु । इत्येतदाशास्यहे ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“छान्दोमिकम्” छन्दोम-
यज्ञेषु दाशरात्रिकेषु * यत् “सूक्तं”, तत् “सौर्यवैश्वानरम्”—इति†,
तदपि “अस्यैव” अग्नेः “भवति” । कथम्? इति । तत्र हि “एतद्”
विशिष्टं पार्थिवाग्नेर्वाचकं लिङ्गं “भवति”—“जमदग्निभिराहुतः—
इति” ; जमदग्नेयो ह्येनम् आहुतिभिर्जुहति ; नादित्यम्, अभिधा-
नात् असम्भवाच्च । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य पार्थि-
वस्याग्नेर्वैज्ञकं भवति । “वृषा पावक दौदिहि” । ‘वृषा’ वर्षिता,
हे वैश्वानर ! ‘पावक !’ ‘द्युमत्’ दौष्टिमत्, यस्त्वं जमदग्निभिराहुतः,
“अभिजतः”, स त्व मस्माकं कर्मसु नित्यं ‘दौदिहि’ दौष्यस्व ।
इत्येतदाशाम्भहे । “जमदग्नेयः” नित्यं “प्रजमिनाग्नेयः” प्रभृताग्नेयः ।
“प्रज्वलिताग्नेयो वा” ‡ ॥

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्— “द्विष्यान्नीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवति इति०”, “तद्” अपि “अस्यैव” “भवति” । कथम् ?
इति । यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक्, सा यथा आग्नेयी भवति ;
न भौरी, तथा निराह॥—(इदं माग्नेयं सूक्तम् ; न सौर्य मित्युप-
प्रदर्शनार्थम्) ॥ ९ (२४) ॥

* गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिर्नीयकं इति च्छन्दाभ्याम्पदादयः श्लोकाः, तेर्निष्यन्ना
यज्ञाश्छन्दोमयज्ञाः सामवेदोथनापदाप्राच्याणविरिता गवामथनादिकाः, ते हि संवत्सर-
साध्या अपि चतुराभिश्चविकैः षट् षोडश्याद्याभिर्निष्यद्यन् इति दाशरात्रिका ऋष्युच्यन्ते,
तेष्वित्यर्थः ।

† पु० १ पा० ५ ख० ४०५ प्र० ८ पं० ।

‡ १ भा० १५ प्र० १ ख० १८ ख० (१) “जमत्” ।

§ पु० १ पा० ५ ख० ४०५ प्र० १० पं० ।

॥ इत उत्तरविशेषे च खडे ।

हविष्यान्तं मजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टं
मग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया-
पप्रथन्त ॥ हविर्यत्पानीय मजरं सूर्यविदि दिवि-
स्पृश्यभिहुतं* जुष्टं मग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च
धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इम † मग्नि मन्त्रे-
नापप्रथन्तेत्याप्याह ‡ ॥ ३ (२५) ॥

“हविष्यान्तम्”—इति १ । सूक्तमेतत् मूर्द्धन्वत आङ्गिरसस्वार्षम्,
वामदेवस्य वा । व्यूहस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमाहृतस्य प्रति-
पत् । ‘हविः’ कतमत्? “यत्” एतत् “पान्तम्” पानाहं पानयोग्यं
च देवानां च पुगेडाग्नादिनिर्दग्धस्यूक्तभावा मग्निना क्रियते । ‘अज-
रम्’ जरा विपरिणामः, यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चित्,
तन्प्रविवेक मापादित मग्निना । यदेतत् ‘स्वर्विदि’ स्वः आदित्यः,
तं वेत्ति यथासौ वेदितव्य इति ; तदयं वा वेत्ति हविः, स स्वर्वि-
दय मग्निः; न सूर्यः । भाष्यकारोऽपि व्यपदेशेन निराह—“सूर्यविदि”
इति । ‘दिविस्पृशि’ द्या मसौ स्पृशत्यहन्यहनि हविरुपनयन्नादित्यम् ।
‘आहुतम्’ “अभिहुतं” विष्टम् । ‘जुष्टम्’ प्रियं देवानाम् । ‘तस्य’
हविषो ‘भर्मणे’ “भरणाय” सम्भरणाय बज्रलीकरणाय ; अपि नाम
अथ मग्निरित्येतद् बज्र कुर्यादित्येव मर्थम् । “भावनाय च” विभू-

* “दिविस्पृश्याहुतं” क, च, ग ।

† “कर्मभ्यो देवा इम” क, च ।

‡ “मन्त्रेनापप्रथन्त । अप्याप्याह” क, च ।

§ अ० सं० ८, ४, ११, १.—१०, ७, ४, १ ।

वियुक्तुपजायेतेत्येव मर्थं मपि एतत् कथं नाम देवतादत्तिसमर्थं
 कुर्यादिति 'धर्मणे' 'धारणाय' अविच्छेदनाय । कथं नामैतत् देवताभ्यां
 नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः" "कर्मभ्यः" अर्थाय "इहम्" एत
 "अग्निं" पृथिवीस्थानं साधयते । 'स्वधया' "अन्वेन" हविषा, आज्येन
 पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे घृतं चापां पुरुषं चौषधाना
 मिति । तदेतत् 'अपप्रयन्त' देवाः अवर्द्धयन्त्यर्थः ॥

एव मेतस्मिन् सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निं लिङ्गं मस्यृष्टं वैश्वानर-
 शब्देन, तदशंभय मग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं 'हविष्यान्तौयम्' प्रागं-
 वाग्नेयं करोति, प्रायन्यात् : प्रथमं त्वाके यो हि श्रूयते, स खेनाभि
 धानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोत्रम्, ततोऽन्वेभाकेः स्तूयते,
 त्वं राजा त्वं मिन्द्र इत्येवमादिभिः । तथैवं कृत्वा अस्मिन् सूक्ते यो
 वैश्वानरशब्दः उत्तरव म तस्यैवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं
 भवति । तथा चायं मेव पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः ; न मध्यमः* ॥

तथेम मपरं मन्त्रं स्वर्णादिभावयिषया अन्यस्मात् सूक्तात्
 भिन्नज्योतिर्लक्षणं मानाय मध्यमोत्तमयोर्ज्यातिपोरन्यत्वव्यपदेशवतो
 वैश्वानरस्य निर्णयिषन् प्रकरोति "अथाप्याह" इति ॥ ३ (२५) ॥

अपा मुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजान् मुप
 तस्युर्गमियम् । आ दूतो अग्नि मभरद्विवस्वतो वैश्वा-
 नरं मातरिश्वा परावतः ॥ अपा मुपस्थ उपस्थाने

* एवञ्च "असौ आदित्यः"—इत्यादि (४०२५० १५०—४०७२०) वर्णितं याज्ञि-
 कमत मण्यपाहम् ।

महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वागृह्णत
 माध्यमिका* देवगणा विश इव राजान मुपतस्थुर्ऋ-
 ग्मिय मृगमन्त मिति वार्चनीय मिति वा-(पूजनीय
 मिति वा †)-हरद्यं दृतो देवानां विवस्वत आदित्या-
 द्विवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेवै-
 श्वानरस्य मातरिश्वान माहर्त्तार माह मातरिश्वा
 वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वमिति मातर्याश्वनितीति वाथैन
 मेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ ४ (२६) ॥

“अपा मुपस्य”-इति । भरद्वाजस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
 शस्यते । ‘अपाम्’ ‘उपस्ये’ “उपस्याने” यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः
 सोऽपा मुपस्यः, अन्तरिक्षलोकः‡, तस्मिन्नपामुपस्ये । “महति”
 विस्तीर्णे । सन्नाः ‘महिषाः’ “माध्यमिका देवगणाः” । अथवा
 ‘महिषाः’ तएव “महान्तः” । किं मकुर्वन्? ‘अगृह्णन्’ “अगृह्णन्” ।
 गृह्णन् च (‘विशः’) “विश इव” मनुष्या इव ‘राजानम्’ परिवार्य
 ‘उपतस्थुः’ । ‘ऋग्मियम्’ ऋग्भिः स्तुतिभिः तद्धन्तम्, “अर्चनीयम्”
 अर्चनाहं वा । कतमम्? इति । “यम्” ‘आ अभर्त्’ “आहरत्” ।
 ‘दूतः’ देवानां ‘मातरिश्वा’ “वायुः”, ‘अग्निं’ वैश्वानरम्, कुतः ?

* “माध्यमिका” क, ख, ग ।

† न विद्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ऋ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

§ अतएवाह मनुः—“मध्ये योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम्”—इति
 (१, ११) । इह कुल्लुकहतं “समुद्राख्य मपां स्थानम्”—इति व्याख्यानम् नास्मिन्-
 नारमन्; “सरितः सागरान्”—इति (१४४) समुद्रोत्पत्तर्व्यवसायत्वादिति ।

‘परागतः’ (‘प्रेरितगतः’) प्रकर्षण ईरितवतः, प्रेरिततरात् ; ‘परा-
गताद्वा’ दूरतराद् ‘निवसतः’ आदित्यात्, त्रिवामनक्रियया तममां
तदतस्तं पर्यगृह्णन् अन्तरिते लोके गृहीत्वा चोपतस्थः, त्रिश इव
राजानं मातरिणा वायुः । स हि “मातरि अन्तरिते” अप्र-
वृथमानशक्तिः “शक्ति” गच्छति । अथ वा “मातरि” “शा-
न्ति” गच्छति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे यत् आद्रियते, येन चाद्रियते, यथाद्रियते,
सर्वे ते प्रथमं अर्पयन्त्याः । अथ विस्वत आद्रियते मातरिणा
वैशानर इति । अथ विस्वत आद्रियते मातरिणा
मन्त्रिधानव्यपदेशे
मति माताद् वैशानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यातिष्ठते पार्थिवो
वैशानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गाङ्ग्य सृष्ट्यादिभस्वन्त्रिंशेषनिर्गुं हविष्यान्ती-
यस्य भौथेवैशानरत्वं मुक्तम्—“वैशानरा अग्निं भुवनाय देवा
वैशानरं केतु मङ्गा मङ्गावन्”—इति, नान्यः सूर्यादङ्गां कर्त्ता, तस्मात्
सूर्याऽत्र वैशानर इति । अत्र द्रुमः—पार्थिव एवाग्निः सृक्ते
प्रथमाया सृचि प्रकृत्योत्तराम्बुजु एतस्मिन् सृक्ते प्रकृतिभूत्वा स्त्रयते,
महत आत्मनो माहाभागात् । अपि तर्हि सत्वान्यप्रभृतीनि प्रकृति-
भूमभिः स्त्रयन्ती,—किं मङ्ग पुनर्द्वताः तामा मपि च विशेषतोऽग्निः ;

* प्रदर्शितं परस्ताच्चैतत् हविष्यान्तायं सृक्तं मिति याज्ञिकपक्षसमर्थनाय । पु०
इपा० पृष्ठ० ४०५ प्र० १० पं० ।

+ तथा हि उक्तं परस्तात् ;—“अपि स्य देवता देवतावत् स्रयन्ते”—इत्येवमादि
३०० प्र० ४ पं० । वक्ष्यति च नवमारम्भे—“अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि
सृक्तिं लभन्ते”—इत्यादि ।

यस्य सर्वदेवतात्माभिवाद्ः साक्षाद् “अग्निः सर्वा देवताः (ॐ० ब्रा० २, १, २)”, “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ६.)” —इति* । तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरं मुपदिश्यते । यथा पार्थिव एवाय मग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्थानं मापन्नं स्तूयत इति तदर्थं मिदं माह ॥

“अथैनं मेताभ्यां † सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति” एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि प्रथियन्तरित्तदुल्लक्षणानि अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति मन्त्रदृक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्द्धा भुवो भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । माया मू तु यज्ञियानां मेता मपो यत्तूर्णिश्वरति प्रजानन् ॥ मूर्द्धा मूर्त्तं मस्मिन्धीयते मूर्द्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानान्देवानां यज्ञसम्पादिना मपो यत्कर्म चरति प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते । त्वरमाणस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्द्धा भुवो भवति”—इति ४ । “मूर्द्धा”, मूर्त्तं मस्मिन्” सर्वं

* पु० ७, ४, ४ ५ खण्डयोः । २८७ २८२ प्र० ।

† इत उत्तरयोः खण्डयोः वक्ष्यमाणभ्यां मिति यावत् ।

‡ “स्थानान्यनुसञ्चरति” क, ड, च ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १ । इत्यन्तु तस्मिन्नेव द्विविषयान्तोये ४०५ प्र० १० पं० ।

सत्त्वजात सुपनिवर्द्धं "धीयते" ; यथा हि शिरषो वियोगे तद्धतो-
ऽवशं भावि मरणम्, एव मग्निवियोगेऽप्यवशं घ्नयन्ते भूतानि
इत्यतः* प्रधानम् 'अग्निः', 'मूर्द्धा' 'भुवः' भूलोकस्य भवति । विशेष-
षतसु 'नक्तम्' रात्रौ तत्कृतत्वाद्दालोकस्य, भूतानां चान्नपक्वेस्त-
कृतत्वात् । तत् किं मय मन्योऽग्निरन्यः सूर्य इति ? न इत्युच्यते : -
'ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' रात्रावग्नितेन लोकस्योपकारं कृत्वा
'ततः' अनन्तर मेव प्रभातायां रात्र्या माङ्गिकैरुपकारैरुपकरिष्यन्
लोकस्य 'सूर्यो' भूत्वा 'जायते' 'प्रातरुद्यन्' "म एव" अयं मग्निः ।
तस्य इयं 'माया' । क एनां जानाति ? मायां "त्वतां" "यज्ञियानां"
"देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्" स तत्त्वविदो मन्यन्ते । तत् किम् ?
इति । 'अपः' 'यत्' "कर्म" स्वाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयु-
क्तम्, आदित्यात्मना अग्न्यात्मना च कर्त्तव्यम् 'प्रजानन्' प्रकर्षणं जानन्
"सर्वाणि स्थानानि अनुमन्वरेते", 'तूर्णिः' "त्वरमाणः" कर्मकालं
मपरिहापयन्नित्यभिप्रायः ॥

"तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय" । यथा चैतदेवं तथेय मपरा
ऋक् भूयस्तर मेत मेवाशैवक्ति । किं पूर्वया नोक्तं यदनया भूयस्तर
निरुच्यते ? इति । स्थानद्वय मभिमम्यन्नः पूर्वया स्तुतः, -मूर्द्धा भुवे
भवत्यग्निर्नक्तं ततः सूर्यात्मना प्रातरमावुर्दति ; अथ पुनरुत्तरया
स्थानत्रय मभिमम्यन्नः स्फुटतरं स्तूयते, -इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥ ५. (२७)

* "एव मग्निवियोगेऽप्यवशम्भाषो विनाश इत्यतः" ख० ।

† उत्तरयेत्यस्य इहेवेत उत्तरं प्रदर्शयमानयेत्यर्थः ; सूक्तं त्रियं "मूर्द्धा भुवे"-
इत्येता नाव्यहितपरा, अपि तु नकारिवेति ज्ञेयम् ; वस्तुतस्तान्कारिताया मप्युत्तरा
बवहारो न दीपावहः ।

स्तोमेन हि दिवि देवासां अग्नि मजीजनञ्छक्तिभी
 रोदसिप्रां । त मू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः
 पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमेन हि यं * दिवि देवा +
 अग्नि मजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः † पूरणं ?
 त मकुर्वस्त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि
 ब्राह्मणं ॥ तदग्नीकृत्य स्तौत्यथैन मेतयादित्यीकृत्य
 स्तौति ॥ ६ (२८) ॥

“स्तोमेन हि”—इति । ‘स्तोमेन’ स्तुतिभिः, ‘शक्तिभिः’ “कर्मभिः”
 अग्निहोत्रादिभिः । ‘दिवि’ द्युलोके । एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना ।
 ‘रोदस्योः’ “द्यावापृथिव्योः” (‘प्रां’) “पूरणं” (‘देवामः’) “देवाः”
 ‘अजीजनत्’ अजनयत् यजमानाः ; ते हि हविषां दातारः शश्वत्
 अद्भ्या । “एष नोदियाद् यद्येता मग्ना वाङ्मतिं न जुञ्जयादिति
 आङ्मतिभिरेवैनं जनयन्ति”—इति । ‘तम् अकृण्वन्’ त मेवाग्निं
 कृतवन्तः । ‘त्रेधा भुवे कम्’ । क मित्यनर्थको निपातः । “त्रेधा-
 भावाय”, “पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, दिवि” च । ‘सः’ एव मवस्थितो

* “स्तोमेन यं हि” ड, च ।

† “दिवि देवामो” ड, च ।

‡ “मजनयन् कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः” क, ख, ग ।

§ “पृथिव्यापूरणं” ड, च ।

॥ “इति ब्राह्मणम्” क, ख, ग ।

॥ अ० सं० ८, ४, ११, ५ । इयं खलु तद्विज्ञेय हविष्यान्तौघे सूक्ते दशमौ

जगत्यात्राभिदुये मंत्रावस्थः 'श्रीषधीः पचति' ('त्रियरूपाः')
सर्वरूपा इति ॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्यहणं स्वपत्नानुसृतये* । मङ्गरे ह्यस्मिन्
सूक्ते आत्मविन्नैरुक्तयाज्ञिकाना मिति ।

ब्राह्मण मपि चैत मेवार्थे ब्रवीत्यथ मंत्राभिर्गादित्या भवतीति.—
“यदस्य दिवि तृतीयं तदमात्रदित्य इति ब्राह्मणम्”† । ‘अथ’—इति
व्यवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं दर्शयति । उभाभ्यां पचाभ्यां
व्यावृत्त्य स्वपत्नमाधन मुक्ता देवतामतव मानस्यर निरुच्यते । एक
मेवदं ज्योतिः, ज्योतिष्ट्वाविशेषात् । तत्पुनरेतच्चजगत्यात्राभिदुये त्रिधा
विभक्तं पृथिव्या मन्त्ररिक्तं दिवि च विभक्ताभिधानं सम्यच्यते ;
अग्निर्विद्युदादित्य इति ।

तत्रैवं मति ज्योतिषो दिवि तृतीय मादित्यास्य मस्मिन् सूक्ते
पूर्वास्वनु “इविष्यान्तम्”—इत्येवमाद्याम् । अग्राकृत्य मन्त्रदृक्
स्तीति ; “अथैन मेतया पुनर्गादित्याकृत्य स्तीति”—॥ ६ (२८) ॥

यद्देदेन मर्धुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य मादि-
तेयम् । यदा चरिष्णु मिथुना वभ्रुता मादित्याप-

* “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः (ईपा० ६४०)”—इत्यतः प्रकृतः ।
वस्तुतोऽत्र “त्रेधाभावाय”—इत्यस्यैव व्याख्यानांय शाकपूणिमतोपादान मभोधं न
तु मर्धचेति शाकपूणेदल्लेखः ।

† “अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्” * * * अथ यत् तृतीय मदीर्दिव त आदित्या
अभवन्”—इति प० ब्रा० १, २, १० ।

‡ “होमैर्न हि”—इत्यन्नासु दशमूक्त इति शयः ।

शुन्भुवनानि विश्वा ॥ यदैन* मदधुर्यज्ञियाः सर्वे
दिवि देवाः सूर्य (मादितेय †) मदितेः पुत्रं यदा
चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुपा-
श्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनेतिः अयतिकर्मा ‡ थु
इति नामकरणस्थकागो वा नयतिः परो § वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयते वनुते वा मनुष्यमिथुना-
वप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वार्थेन मेत-
याग्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदैन मदधुर्यज्ञियामः”—इति ॥ । “यदैनम्” ‘सूर्यम्’
‘आदितेयम्’ “अदितेः पुत्रम्” ‘दिवि अदधुः’ तुलोके स्थापितवन्तः,
‘देवाः’ ‘यज्ञियामः’ यज्ञमप्यादिनः ; यज्ञमानाः याज्ञेन कर्मणा
सर्वस्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगद्विरचनाप्रपञ्चस्य । रश्मयो वा देवाः सौर्या
यदैन मुञ्जीतवन्तः । ‘यदा’ चैतौ ‘चरिष्णू’ “सर्वदा सहचरणशीलौ”
“मिथुनौ” “प्रादुः” ‘अभूताम्’ “उषाश्चादित्यश्च” । ‘आत्’ अथ
तदा ‘प्रापश्यत्’ प्रकर्षेणापश्यत् ‘भुवनानि’ भूतानि, ‘विश्वा’
त्रिश्वानि सर्वाणि ॥

“मिथुनौ कस्मात्?” “मिनेतिः” तावदत्र “अयतिकर्मा”

* “यदेन” क, क-नामदत्तौ च ।

† न दृश्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “मिनेति अयतिकर्मा” क, ख, ग ।

§ “नयतिपरो” क, ख ।

॥ अ० सं० ८, ४, १९, १ । एषा हविष्यान्तीये तस्मिन्नेव सूक्ते एकादशी ।

मिथुनशब्दे पूर्वपदं 'मि'—इति । “यु”—इति नामकरणः” प्रत्ययः ; “थकारो वा” नामकरणो विकल्पेन । “नयतिः परः” उत्तरपदे ; “वनिर्वा” विकल्पेन । यदा तावत् ‘यु’—इति नामकरणो नयतिश्च परः, तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययस्य च परत्वात् ‘मि-न-युः’—इति प्राप्ते रूढेर्बलौघस्वात् मध्यान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् । अथ पुनर्यदा थकारो नामकरणः, तदा वनिरुत्तरः, तदा वकारस्य सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः । थकारे च यः स्वरः, तस्य लोपः, थकारश्च उकार सुपमङ्गमेत । एवं मिथुनाविति मिथ्यति । अथ कोऽर्थः ? “ममाश्रितौ” “अन्योऽन्यं” प्रति आत्मानं “नयतः”, कालं वा ममाश्रितौ भवतः परस्परं ममज्ञौ । “मनुष्य-मिथुनौ अपि एतस्मात् एव” । अथ वा मेथतर्मनुष्यमिथुनौ स्याताम् ; तौ हि कर्माद्यं “मेथन्तौ” इव परस्परेण कालं नयतः ॥

“अथ” पुनः “एतम्” आदित्यम् “एतया” उत्तरयर्चा* एतस्मिन्नेव सूक्ते होतृत्वं “स्तौति” ; होतृत्वं ह्यग्नेः कर्मा न सूर्यस्य । तस्मादिदं मग्निवैश्वानरोयं सूक्तम् ॥ ७ (२८) ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञान्योः कतरो नौ वि वेद । आ शंकुरित्सधुमाद् सखाया नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ यत्रा विवदेते दैव्यौ होतारावयश्चाम्नि-रसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति

* हविष्यान्तौयसप्रदोऽग्निः ; इह जनान्तरपठितयति ।

† नदुक्तं पुरस्तात् “वहनश्च हविषाम्” इत्यादि २४४३० १पं०

तत्सहमदनं समानस्थाना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं स मश्रु-
वानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ८ (३०) ॥

“यत्रा वदेते”—इति* । ‘यत्र’ यस्मिन् कर्मणि ‘त्रि वदेते’
वेरूपमर्गस्यापकृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं तत्रानयनम् । को
पुनस्तौ विवदेते ? ‘अवरः परश्च’ “दैव्यौ हेतारौ”—“अयं च
अग्निः” पार्थिवः “अभौ च मध्यमः” वायुः । कथं विवदेते ?
‘यज्ञन्वोः’ यज्ञनेत्वोः । उभावप्यात्रां यज्ञस्य नेतारौ, तत् कतरः
(‘नौ’) आवयोः “यज्ञे” “भूयः” बद्ध ‘वेद्’ इति । तत्र य एते
‘सखायः’ “समानस्थाना ऋत्विजः” यज्ञे त्रिनियुक्ताः ‘नक्षन्त’ स
मश्रुवते ‘यज्ञम्’, त एवं ‘सधमादम्’ सहमादम् “सहमदनम्”
सहर्षम् उपश्रुत्य अनयोः ‘आशेकुः’ “आशकुवन्ति” । अथाशकु-
वन्तश्च किं ब्रूयुः ? ‘क इदं विवोचत्’ “को न इदं विवक्ष्यतीति”
कतर एतयोर्यज्ञे वेद् ? इति ; उभावप्येतौ यज्ञे भूयोविदावित्यभि-
प्रायः ॥

यथाग्निप्रधान मेतत् सूक्तां हेतुकर्मणोऽग्निसम्बद्धत्वात् विशेष-
लिङ्गेन न सूर्यप्रधानम्, तथा इय मपरा ऋक् “भूयसे निर्व-
चनाय” बद्धतराय निरुच्यवचनाय । पूर्वस्याः को विशेषः ? अस्यां

* ऋ० सं० ८, ४, १३, २ । ऋषिष्वाक्नौये त्विचं स१३शौ ।

† ऋषिष्वाक्नौयस् (ऋ० सं० १०, ७, ४) ।

‡ इत उच्यते एव बल्यमाणाः ऋषिष्वाक्नौये सूत्रविंशौ (चन्त्या) ।

सम्प्रत्यर्थ एव, उपमानामन्भवात्* । लोकेऽपि च “अस्ति उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः”—“इहेव निधेहीति यथा” इह सम्प्रति निधेहीत्यर्थः । मातरिश्वना कश्चित् पृष्टः दैव्यस्य होतुः अग्नेः यद् विज्ञानं तत् किं मयं ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञं सुपायन् विभर्त्ति? इति । स तं प्रत्याह— हे ‘मातरिश्वन्!’ ‘यावन्मात्रम्’ ‘उषसः’ (‘प्रतीकं’) “प्रत्यक्तम्” प्रत्यश्चितं प्रतिगतं प्रकाशस्य, “एताः” ‘सुपर्णः’ “सुपतनाः” “रात्रयः” आत्मनि अनुप्रविष्टं (‘वसते’) छादयन्ति†, अभिभूय तसो वर्त्तन्ते स्वयं मेव । अथवा वसतिर्दर्शनार्थः‡ । यावन्मात्रं सुषसे रात्रिषु दृश्यन्ते, ‘तावत्’ इत्येव मपि स्वल्पमेव । एतावन्मात्रं मयं स्वल्पविज्ञानं उपायन् ‘यज्ञं’ ‘ब्राह्मणः’ होतृत्वे वृतो होतृषदने ‘निषीदन्’ ‘दधाति’ धारयति । दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयोविदः, अवरः अन्योऽल्पविदिति अनुकरोत्यल्पमिति; मानुषो हि अग्न्यनुग्रहादेव अथ मल्पविज्ञानेऽपि होता होत्रं करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतोऽभिष्टूयते ॥

तदेतदेवं कृत्वा सृक्तं मग्निप्रधानकर्मत्वात् वैश्वानरीयम् । येऽत्र वैश्वानरशब्दाः, ते पार्थिवाग्निं भजन्ते विशेषणत्वेन ॥

“होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति” । एव मपि तु सति अयम् अग्निः वैश्वानरः होतृजपः१ । “देव सवित रेतं त्वा वृणते-ऽग्निं होत्राय स ह पित्रा वैश्वानरेण—इति” । एव मेतं जपं

* १भा० ४४१० १अ० १पा० १ख० द्रष्टव्यम् ।

† “वस आच्छादने”—इति अ० पं० १३ ।

‡ इह सामं स्रग्यम् ।

१ “होतृजपं जपति”—इति ऐ० ब्रा० १, ५, ५ ।

वर्णयन्ति* । “इमम् एव अग्निं सवितारम् आह” पार्थिवम्, “सर्वस्य प्रसवितारम्” यज्ञद्वारेण “मध्यमं वा उत्तमं वा” “पितरम्” अस्य वैश्वानर माह । स ह तेन वैश्वानरेण पित्रा । एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादन्वो वैश्वानरः । स च पुनर्मध्यमो वात्तमो वेत्येव मेव मय मनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि मति होतृजपः ॥

अत्रापि “यस्तु सृक्तं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सोऽग्निर्वैश्वानरः” । किं कारणम् ? अनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि मति होतृजपस्याथ मेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इत्यवधियते याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे च अथ मेवैको मन्त्रो व्यपदेशहेतुरग्नैर्वैश्वानरत्वं ब्रवीति । सम्प्रति मन्त्रेणाग्नेर्व्यपदेशवता अग्नैर्वैश्वानरत्ववाचिना “आ दूतो अग्नि मभरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः”-इत्यनेन शाकपूर्णिपक्षेण स्वनाव्यभिचारिणा समीभवति । तद्धितव्यपदेशादयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरत्वसाधका विशेषहेतवः षडव्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते ॥

एतस्माद् विशेषहेतुवाङ्मन्यात् अथ मेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरः सृक्तभाक् हविर्भाक् च ॥

“निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी” वैश्वानर इति “एतेन नामधेयेन भजेतेभजेते” इति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिममाप्त्यर्थः ॥

तदेव मेतस्मिन् ४ ‘वैश्वानर’-पदविचारप्रसङ्गे हविष्यान्तीयं सृक्तं

* “अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्दोहोऽपदनं यदुत्तरवेदो नाभिः”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ५, ९ ।

† “अथा मपश्ये महिषा अग्न्यभ्यत् विगो राजान् सप तस्युर्हृग्मिषम् । आदूतो—परावतः ॥”—इति ऋ० मं० ४, ५, १०, ४ ।

‡ पुरस्तात् ४१९ प्र० ४१५ पं० ३० ।

§ “तावदेव मेतस्मिन्” ख० ।

मुपत्तिष्य सूर्यो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानरः इति एक मेवेदं ज्योतिः
त्रिधा वर्त्तते इति मन्त्रस्य भावोपप्रदर्शनार्थं मुपवर्णितम्* ॥

ईदृशेषु शब्दार्थन्यायमङ्कटेषु मन्त्रार्थघटनेषु दुरवबोधेषु मतिमतां
मतयो न प्रतिहन्यन्ते; वयन्त्वेतावदत्रावबुध्यामह इति ॥ ८ (३९) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमत्रामिनः आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ

द्वादशः† (सप्तमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

* “अग्निर्वा एष वैश्वानरः” ऐ० ब्रा० ८, ५, ९ । “तदेतद्व्याभ्युक्तम्,—विश्वरूपं
हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरकं तपन्नम् । सहस्ररग्निः शतधा वर्त्तमानः प्राणः
प्रजाना मृद्यत्येष सूर्यः”—इति प्रश्नोपनिषदि १, ८ । “अथ मग्निर्वैश्वानरो योऽय
मन्तः पुरुषे”—इत्यादि बृ० सा० ७० ५, ९ । इत्यादयश्च नुतयो विचारणीयाः ।

† १भा० १४१४० “१” द्रष्टव्यम् ।

^१ (अथातइन्द्रोदिवःपरोक्षकृतास्तद्येनतिस्रएवदेवता-
^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९
 याकारचिन्तनमपुरुषविधास्तिस्त्रएवपूषात्वेतोऽथैतान्य-
^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७}
 थैतानिमन्त्राजगत्यथातोऽग्निमीडेऽग्निःपूर्वेभिरभिप्रव--
^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४}
 न्तेन्द्रमिचंजातवेदाःप्रनूनंवेश्वानरोवैश्वानरस्यप्रनूम-
^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१}
 हित्वंक्षणानियानंहविष्फान्तमपामुपस्थेमूर्धाभुवस्तोमे-
^{३२} ^{३३}
 नयदेदेनंयत्रावदेतेयावन्मात्र मेकत्रिंशत् ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरपटके) सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

द्रविणोदाः कस्माद्भनं द्रविण मुच्यते यदेन मभि-
द्रवन्ति* बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

‘द्रविणोदाः’—इति† । एतद्देवतापदं निर्वाच्यम्, तदर्थं सुपो-
हातः—“द्रविणोदाः कस्मात् ?” इति । तत्र पूर्वपद मेव तावत् प्रथमं
विगृह्य निराहं—“धनं द्रविण मुच्यते” इति‡ । तत् कस्मात् ?
“यदेन मभिद्रवन्ति” । कर्मकारकम् । यस्मादेतत् आभिमुख्येन
तदर्थिनोऽवश्यं § द्रवन्ति । “बलं वा” द्रविणम् ॥ । करणकारके ।
“यदेनेनाभिद्रवन्ति” यस्मादनेन संयुक्ताः सन्तः परानभिद्रवन्ति ।
“तस्य” धनस्य बलस्य वा “दाता” यो भवति, स “द्रविणोदाः” ॥

“तस्य” प्राधान्यस्तुतियुक्ता “एषा” च्छक् “भवति” (यां दृष्ट्वा
देवतापदसमाम्नाये एष समाम्नातः)—॥ १ ॥

* “यदेनदभिद्रवन्ति” ड, च ।

† १भा० ४६१ पृ० । ५अ० ९ख० (१) ।

‡ १भा० ९अ० १०ख० (९५) ९९९, ९९८ पृ० ।

§ “यस्मादेतदर्थिनोऽवश्यं” ख० ।

॥ १भा० ९अ० ९ख० (९६) ९०५, ९९१ पृ० ।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु
 देव मीळते ॥ द्रविणोदा यस्त्वं* द्रविणस इति द्रविणसा-
 दिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा-
 त्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देव मीलते । याचन्ति स्तुवन्ति
 वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति
 कौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृत्वमस्तस्य च सर्वा बलकृति-
 राजसो जात मुत मन्य एन मिति चाहाथाप्यग्निं
 द्राविणोदस माहैप पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनोर-
 न्तरग्निञ्ज्जानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्रावि-
 णोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान
 मिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रवि-
 णोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥ २ ॥

“द्रविणोदा द्रविणम्ः”—इति । मेधातिथ्यंगार्धम् । ‘द्रवि-
 णोदाः’—इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन
 बहुवचनान्तेन ‘ईलते’—इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यं मपेक्ष्य स्तोत्रत्वे
 चासम्भवं द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यं मुनीय द्रविणो-
 दसो यद्गुत्त मथाहृत्य द्रविणोदमि अर्थपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-

* “यस्त्वं” क. ख, ग ।

† नाच द्वितीयखण्डममाग्निः उ-च-पुस्तकयोः ।

‡ ख० सं० १, ७, ४, २ ।

वाक्यतायां सामर्थ्यं मुन्निनीषन् सुत्ये द्रविणोदमि द्रविणोदः-शब्दं
कमेत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा यः” देवः, “तं द्रविणोदमम्”
इति ॥

इदानीं ‘द्रविणमः’—इत्यस्य ‘यावहस्तामः’—इत्यनेन ऋत्विग्वि-
षयेणामन्दिग्धेन प्रथमावहवचेन ऋत्तिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन
सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यं मुन्नीय तयार्थापत्तिमामर्थ्यादेकवाक्य-
तयाभिमन्वभ्राति ।

यं द्रविणोदमं ‘देवम्’ ‘अध्वरे’ यज्ञे, अग्निष्टोमादौ ‘यज्ञेषु’
यज्ञतिषु हविःसम्प्रदानेषु भवनेषु वा यागस्थानेषु ‘द्रविणमः’
ऋत्विजः ; ते हि द्रविणं लभ्यामह इति सादन्ति कर्मणि, अथ वा
“द्रविणमानिनः” धनस्य गवादेश्चापि वा देवतार्थस्य सम्भकारः,
‘यावहस्तामः’—इत्यभिपवनाभिप्रायम् । य मते द्रविणसो यावहस्ताम
ऋत्विजः अध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदमं देवम् ‘ईडते’ “याचन्ति सुवन्ति
वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा”, स द्रविणोदा देवोऽस्मभ्यं* द्रविणानि
ददात्विति । एतदाशास्महे । आग्निष मध्याहृत्य समाप्यते, य
मीडते स इति, यत्तदोः परस्परापेक्षित्वात् । अथत्रैव मन्यथा निरा-
काङ्गतया परिममाथते—“द्रविणमः तस्माद् पिवत्विति” । द्रविणोदा
इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणम इत्यस्य पञ्चम्येक-
वचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यं मुन्नीय पिवत्वित्याख्यात मध्या-
हृत्यात्रैव समापयाञ्चकार भाष्यकारः । एव मथस्ति सामर्थ्यं मित्य-

* “देवोऽस्माकं” ख ।

पप्रदर्शनार्थम् । तत् कथम् इति । यं देवं द्रविणोदम मध्वरेषु
यज्ञेषु यावद्दस्ता ऋत्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणमा-
ऽस्मात् सोमात् द्रविणम् भक्तुगदाय स्व मंगं पिबन्वित्यतदाशा-
स्माहे ॥

“तन्को द्रविणोदाः” — इत्येवमादिपिचारः । तत्र तावत् “इन्द्र
इति क्रौष्टुकिः” एव माचार्या मन्यते । केन हतुना “मः बल-
धनर्योर्दाहृतमः” अतिग्रथेन दाता इति । “तस्य च मर्वा बलकृतिः”
अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविणं मित्युक्तम्, बलकृतिश्चन्द्रस्य मर्वा*,
तस्मादिन्द्रः । “ओजसा जातं मृतं मन्य एनम्—इति चाह”
मन्त्रद्रुक् । अधिपतित्वकृत एवास्य बलनेनाभिमभवन्थः । तस्माद्युक्तं
यत्तस्य दाता स्यात् । कथम् इति : यतो मन्य एनं निर्वर्धते ।—

“अथादियाय”—इति । “यद् वर्धन्ति यदा वर्धन्ति (अथात्)
अग्रनवता मेघात् अयम् इन्द्रः” (इथाय) आगच्छति ‘इति’ । तत्र
मन्निधान मस्य प्रतीत्य तन्नावदहं न तथा ‘मन्ये’ । कथन्ति हि ?
‘ओजसः जातम् बलराशंः कुतश्चिदतिमहतो जातम् । अहम् ‘एनम्’
मन्ये यथाय मतिबलवान् लक्ष्यते । अपि वा ‘मन्योः’ क्रोधात्
दीर्घा अयम् ‘इथाय’, ततो ‘इर्म्यपु’ उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु
मेघवधकर्मसु ‘तस्यो’ तिष्ठति । अथ वा किं जानीमः, कुतो-
ऽप्यय मैश्वर्याज्जातः ? इत्येता व्रमः ‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ प्रजज्ञे

* “या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मव तत्”—इत्युक्तेः । पु० १५१ प्र० ८५० ।

+ “अथादियायेति यद्दृन्त्योजसा जातं मृतं मन्य एनम् । मन्योरियाय इर्म्यपु
तस्यो यतः प्रजज्ञे इन्द्रा अस्य वेद ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४, ५ ।

इति । 'इन्द्रः' एव 'अस्य' स्वस्य जन्मनः तत्त्वं 'वेद', न कोऽप्यन्यो
जास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्राविणोदस्त्वे—“अग्निं द्राविणो-
दम माह” मन्त्रदृक् । स मन्त्रो मृग्यः* । के चित्तु “द्राविणोदाः
पिबंतु द्राविणोदमः” इत्येव मन्यन्ते† । यस्यापतां द्राविणोदमो-
ऽग्निः, स एव द्राविणोदा इति ॥

कस्य च पुनरय मग्निरपत्यम) इत्यत आह—“एष पुनः”
अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रान् । कुत एतत्? ऐन्द्रे हि निगमे
श्रूयते—“यो अग्नेनोऽन्तरग्निं जजाने” इति ।

“यो हत्वाहि०”—इति! । ततोऽहनि दशरात्रस्य निष्कैवत्ये
विनियोगः । गृहसमदो त्रवीति । ऐन्द्रं रूप मास्यितोऽसुर्हिन्यमानः
किं मा हय, नाह मिन्द्र इति । कस्तिर्हि इन्द्रः? 'यः' 'हत्वा'
'अहिम्' मेघम् 'अरिणात्' 'सप्त मिस्यून्' स्यन्दना आकाशनदीः
“एला च इला च”—इत्येवमाद्याः‡, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदा-

* अस्मन्मते तु न ह्यत्र द्राविणोदमपदप्रतिमन्त्रोऽन्वेषः ; अपि तु द्राविणोदा
इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यच्च श्रूयते एव मेव निगमो दर्शनोयः ; दर्शयि-
ष्यत्यनुपदश्च तथैव “यो अग्नेनोऽन्तरग्निं जजाने” इति भाष्यकारः स्वयमेव ।

† ऋ० सं० १, ८, १, ४ । परं तत्र तु द्राविणोदम इति पाठः, 'स द्राविणोदमो
हवीरूपद्राविणस्य प्रदाहभ्य ऋत्विग्भ्या हितः”—इति च तत्र सायणव्याख्या ।
यास्कोऽप्युचेषामुं द्विः स्मरिष्यति ।

‡ “यो हत्वाहि मरिणात् सप्त मिस्यून् यो मा उदाजदपृथा बलस्य । यो अग्ने-
नोऽन्तरग्निं जजाने स इन्द्रक समत्यु स जनासु इन्द्रः ।”—इति ऋ० सं० १, १, ०, १ ।

§ “आद्या बज्रला च—इत्येवमाद्याः” ख० । “सप्त गङ्गायमुनाया मुख्या नदीः”
—इति सा० भा० । ताद्य “दमं मे गङ्गे (ऋ० सं० ८, ४, १, ५)”—इति मन्त्रे
आम्नाताः ।

जत् उदगमयत् 'रूपधा' अपनानेन 'उदाटनेन' 'वलस्य' मेघस्य
 शिगाणां क्रिद्राणाम्, 'यः' च 'अग्मनो,' अग्नवत्योः* द्यावापृथिव्योः
 'अन्तः' मध्ये 'अग्निं' 'जजान' जलयति, 'यः' च 'ममत्सु' मङ्गामेषु
 प्रचूर्णां 'ममृक्' मच्छेत्ता । ('जजामः') ऐ अङ्गजनाः । 'सः' 'इन्द्रः' ;
 नाहमिन्द्र इति ॥

"अथापि" अयं मयरो ज्यैष्ठ्यस्य द्रविणोदस्य । कतम ?
 इति । "ऋतुयजेषु द्राविणोदमाः प्रवादाः भवन्ति" । ऋतवो
 यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते, ते भवन्त्युत्थाजाः तेषु ऋतुयजेषु 'द्राविणोदमाः'
 द्राविणोदः-शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । कतः किम् ? तेषां ऋतुया-
 जानां यत् पात्रं यत्र म जयन्ते तस्यैव पात्रं मितं अन्वे समाख्या
 भवन्ति । अथवा— "अपोवाद्वात् पात्रं यत्" । तथा— "हाता
 यत्तद्देवं द्राविणोदममपाद्वात्वात् पात्रं यत्तुगीयं पात्रं ममृक्
 ममर्त्यं मिन्द्रपात्रं देवो द्राविणोदा द्राविणमः स्वयं मायूयात् स्वयं
 मभिगूर्यात् स्वयं मभिगूर्जया तेष्वयन्तुभः सोमस्य पिबन्त्वावाक
 यज"—इति । हाता यत्तद् देवं द्राविणोदा मित्यक्त्वावाकस्य मग्नेषो
 मैत्रावरुणो ब्रवीति । अध्वर्युणा ऋतुभिः प्रेष्येऽतिप्रेषितः 'हाता'
 'यत्तत्' यजतु । कम् ? इति । 'देवं' 'द्राविणोदमम्' । स च

* "यस्य 'अग्मनो,' अग्नेते व्याप्रात्यन्तरिक्तमित्यग्मा मेघः, अत्यन्तमृदुर्गुणोर्म-
 चयोः, 'अन्तः' मध्ये वैद्युतं मग्निं 'जजान' उत्पादयामास"— इति सा० भा० ।

† "अपोवाद्वाद्वात् पात्रं यत्तद्देवमात् नद्यादंजयत् प्रयां दितम् । तुरीयं पात्रं
 ममृक् ममर्त्यं द्राविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदमः ॥"— इति ऋ० सं० १, ८, १, ४ । अस्य
 च व्याख्यानं परस्तात् दृश्यिष्यति (४४६ प्र० ६ पं०) ।

पुनर्द्रविणोदा देवः पूर्वम् 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होत्रात्' मस्यदा-
नात् । 'अपात्' च 'होत्रात्' मस्यदानात् । 'अपात्' च 'नेष्ट्रात्' मस्यदा-
नात् । अथ पुनर्द्रि 'तुरीयं' चतुर्थं मस्यदानम्, 'असृक्तम्' अगुडम्,
अपूर्णं मित्यर्थः । 'अमत्यै' यत् पीत्वा न म्रियते ; अथवा अमनुष्य-
योग्यम्, असृक्तम् अनुसृष्टदित मन्यया देवनया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्र-
पानम्' इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदाः' ('देवः') इन्द्रः
अस्माभिः, प्रत्त मादरेण 'स्वय मायूयात्' स्वय मामिशीयात्, 'स्वय
मभिगूर्यात्' स्वय मस्यचर्कत । ततः 'स्वयं' 'पिवतु' ('चतुभिः')
चतुर्ना कालेन मह 'सोमस्य' 'अभिगूर्जया' अभिमतया 'होत्रया'
भृत्या प्रदायमानं स्व मंगम् । ह 'अच्छावाकः' त्व मथेतदेवं
ज्ञात्वा 'यज' ॥

एव मेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदाः-स्वाः श्वति प्रेषे पात्रस्य 'इन्द्र-
पानम्'—इति समाख्या†, तस्मादिन्द्रस्तत्र पिवतीति गम्यते । एव-
ञ्चेत् प्राप्न सिन्द्रो द्रावणोदा इति ॥

"अथाथयम्" अथरे। चतुर्इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे, यस्मादेन
"सोमपानेन स्तोति" । चतुर्थाजेष्वेव । "होत्रात् सोमं द्रविणोदः
पिबे चतुभिः"—इति । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते,
तदर्थवात् सोमसंस्कारस्य ; भवति हि सोमाष्यायने च तत्संस्कार-
प्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—“अंगुर्गुष्टे देव सोमाष्यायना मिन्द्रा-

* "असृक्तम् अगुडम् देवेभ्यः अदत्तम् पूर्णं मित्यर्थः" ख ।

† "इन्द्रपानस्य इन्द्रेण पातव्यः"—इति सा० भा० । ऋ० सं० १, ४४. ८ : ६,
४४. १६ : ७, ४७, १ ; ८, ८६, २ ; १२ : १०, २०, ८ ।

‡ "मन्त्रस्य होत्रात्—पिबे चतुभिः ॥"—इति ऋ० सं० १, ७, १६, १ ।

शेकधनविट इति । तस्माद् यत्र यत्र सोमपानं भवति । तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्यायः । प्रसिद्धतरं होतव्यं । यदर्थं भवति इति संसिद्ध्यते, तस्मा एव प्रतीयते ।

“अथाप्याह—‘द्रविणोदाः पिवन् द्राविणोदसः’—इति”
 यत्र ‘द्रविणोदसः’ अग्निः अपत्यम्, स ‘द्रविणोदाः’ इन्द्रः, ‘पिवन्’
 ४४४२० इति । ‘अथाप्याह’ इति । ‘द्रविणोदाः’ तस्यैवास्त्रावाक-शेषस्यैवा
 याज्या । ‘अपत्यम्’ अपत्यम् । ‘पिवन्’ अपत्यम् । ‘अपत्यम्’ अपत्यम् ।
 ‘अपत्यम्’ अपत्यम् । ‘अपत्यम्’ अपत्यम् । ‘अपत्यम्’ अपत्यम् ।

ममाग्नाः पूर्वपक्षप्रताः क्रमं सुखमिभवाः ॥ २० ॥

अथ मेवाग्निद्रविणोदा इति शाकपृगिराग्नेयंप्रव
 हि सृक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा
 अग्निं धारयन् द्राविणोदा मित्यपि निगमो भवति यथो
 एतत्स बलधनयोद्दीवृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं
 विद्यते यथो एतदोजसो जात मुत मन्य एन मिति
 चाहेत्यय मप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते
 तस्मादेन माह सहसस्पुत्रं सहसः स्रनुं सहसो यहुं

* यं वा० सं० ५, ७ सोमवशात् अथययोऽग्नौ च्यते । वाग्ना अयं महार्था ।
 हे सोम ! ‘देव !’ ‘ते’ तव श्रीशुभं । सर्वोऽप्यवधवः ‘इन्द्राय’ इन्द्रप्रीत्यर्थम् ‘आप्या-
 यतां’ वर्द्धताम् । इति चैतदर्थः ।

† पं० ४४४२० “।” टीपिन्यां मन्त्रस्वरूपा दृश्यते ।

‡ अमन्त्र्यादि व्याख्यानान् अ-पुस्तके ‘नेष्टान् मथ्यमानान्’—इत्यतः परं दृश्यते
 परमादेव ४४४२० २५०) ।

§ हातायकदिति मन्त्रव्याख्यानैवेत्यर्थः (४४४२० २१५०) ।

यथा एतद्भिं द्राविणोदस माहेत्यृत्विजोऽत्र द्राविणो-
दस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषी-
णां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथा
एतत् तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति भवतीति भक्ति-
मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्रा-
णां यथा एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नृष्येतदुपप-
द्यते । सोमं पितृ मन्दमाना गणश्चिभिरित्यपि निगमो
भवति यथा एतद् द्राविणोदाः पितृ द्राविणोदस
इत्यस्यैव तद्भवति ॥ ३ (२) ॥

किं मन्म एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अय मेवाग्निर्द्राविणोदाः” इति । “शाकपूर्णः” मन्यते । ‘अय मेव’
यस्य पृथिवीस्थाने ममान्नानम् । अपि च यदि मध्यमोऽभविष्यत्,
ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा बार्ह-
स्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा
चैनं रमानुप्रदानादिना अस्तोष्यन्; न चतद्भय मस्ति । किं तर्हि ?
आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो
हेत्वर्थः ; यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादय मेवाग्निर्द्राविणोदाः ॥

* “गणश्चिभिरिति यथा एतद्” — इति क, ख, ग ।

† १भा० ४५९ व० ५५० १, (१) ।

“मालधनयोर्दाहृतमः” इति* । अकारण मेतत् इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कस्मात्? यस्मात् “मर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते”; अत ऐश्वर्यात् सत्रः एव बलधनयोर्दाहृतो भवन्ति । तस्मादवैशेषिक मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणादस्त्वे ॥

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्, बलकृति मधिकृत्य,—“ओजसो जात सुत मन्य एनम्”—इति † । तदप्यवैशेषिक मिन्द्रस्य । कस्मात्? यस्माद् “अथ मर्षाग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह” मन्त्रदृक् । किमाह? “महमस्युत्रम्”, “सहसः सनुम्”, “सहसो यज्ञम्” । द्वित्रः सर्पिर्गासुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥

“द्वित्रः सर्पिर्गासुतिः”—इति ‡ । गृह्यसमदस्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नौ विनियोगः समिदाधाने । द्रु-अन्नः ‘द्वित्रः’ द्रुमान्नः, ‘सर्पिर्गासुतिः’ च सर्पिरामवो यस्य, सर्पिर्वोदक मासृते य आहुति-हारेण । ‘प्रन्नः’ च पुराणः, ‘होता’ ‘वरेण्यः’ वरणीयः ‘सहसः’ बलस्य यः ‘पुत्रः’ यः ‘अहुतः’ महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याशीर्गत माख्यात मध्याहृत्य समाप्यते ॥

“त्वं ह यद्यविष्ठा”—इति § । विरूपस्यार्षम् । आग्नेयी ।

* पुरस्तात् ४४०४० १पं० ।

† पुरस्तात् ४४०४० ०पं० ।

‡ “द्वित्रः सर्पिर्गासुतिः प्रलो होता वरेण्यः । सहसस्युत्रो अहुतः ॥”—इति च० सं० १, ५, १८, १ ।

§ “त्वं ह यद्यविष्ठाः सहसः सूनवाहुत । अतावा यन्निधो भुवः ॥”—इति च० सं० १, ५, १४, १ ।

गायत्री । सामिधेनीष्वाग्नेयेऽन्नाद्यकामकर्मणि याज्या । हे 'यविष्ठ्य'
युवतम ! 'सहसः' बलस्य 'सूनो' पुत्र ! 'यत्' यस्मात् 'आहत'
अभिज्ञत, 'अताता' सत्यवान्, उदकवान् वा, 'यज्ञियः' यज्ञि-
व्यादी 'भुवः' भवसि । तस्मात् त्वां वय मपि इज्जमाः, स त्व मसाक
मप्येवं भवेत्येतदाशाम्हे ॥

“अग्ने वाजस्य गोमत्” — इति * । उष्णिक् । गोतमस्यार्धम् ।
आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नी विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने !'
'सहसो यज्ञो' बलस्य पुत्र ! 'जातवेदः !' यदेतद् वाजः अन्नम्,
गोमत् गोभिः तदत, त्वं तस्य 'ईशानः' ईश्वरः । अतो ब्रूमः—
'अग्ने' अस्मासु 'धेहि' स्थापय । अनयापि कुरुष्वेतत् 'महिश्रवः'
महदेतन् अत्रो गवादि । इत्येतदाशाम्हे ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदकम्,—“अग्निं द्रविणोदस माह”
इति † । नेद मनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविणोदसो जायते,
किन्तर्हि? “ऋत्विजः” “अत्र” एतस्मिन् “द्रविणोदसः” अग्नेः
“उच्यन्ते” । ते पुनः कस्मात्? “हविषः दातारः”; देवानां हि
हविर्द्रविणम्, तदेते ददत इति द्रविणोदस एते । ततः किम्?
“ते च एनं जनयन्ति” । “निगमोऽपि” हि “भवति” ऋत्विजा
मय मग्निः पुत्र इति । तद्यथा—“ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः”

* “अग्ने वाजस्य गोमत्ः ईशानः सहसो यज्ञो । अग्ने धेहि जातवेदी महि-
श्रवः ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १०, ४ ।

† पुराणात् ४४०३० ०४० ।

—इति । “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः”—इति * । अनेन निर्मथ्यो ऽग्निरभिह्वयते । यः ‘एषः’ ‘अधिराजः’ अधिकदोषिः, ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथ्यः ‘प्रविष्टः’ ‘चरति’ ज्वलन्, ‘हृषीणाम्’ हृत्विजां ‘पुत्रः’ तैर्मथितः, ‘तस्मै विधेम’ तं परिचरामहे वयम्, अनेन आज्येन ‘हविषा’ । किम्? इति—‘मा देवानां यूयुषाम भागधेयम्’ इति । प्राप्त मेतदभिहोमाख्यं ‘भागधेयं’ सुवेणाभि-
जुहोतीति । शास्त्रतोऽस्य अन्याख्यस्य देवस्य ‘मा यूयुषाम’ मा लोन्पामेत्यतो विधेम । अथ वा अस्मै अग्नये हविर्दद्यः । विधति दानकर्मापि भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“हृत्तुयाजेषु द्राविणो-
दसाः प्रवादा भवन्ति, तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति (समाख्या)
भवति”—इति † । एतदप्यकारणम् । कस्माद्? यस्माद् “भक्तिमात्रं
भवति तत्” गुणतः संवादः ; दुर्बला हि समाख्या, यतः असा-
मर्थ्यात् कुतश्चिद् गुणानुवादः,—“यथा वायव्यानीति” “सर्वेषां
सोमपात्राणाम्” नानादेवताना मपि सताम् ॥

“यथो एतत्”,—“सोमपानेन” एनं “स्त्रोतीति” ‡ । इद मप्य-
कारणम् । कस्मात्? यस्मात् “अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते” सोमपानम् ।

* “अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः हृषीणां पुत्रो अधिराजः एषः । तस्मै विधेम हविषा
हृत्वेन मा देवानां यूयुषाम भागधेयम् ॥”—इति तै० ब० । अस्मिन् चैव मन्त्रो
पात्रस्येन्द्रपानेऽपि पाठभेदेन । ब० वा० स० ५. ४ ।

† पुराणान् ४४०४० १५० ।

‡ पुराणान् ४४०४० ११५० ।

कथम्? इति “सोमं पिब मन्दमानो गणश्रिभिः” इति । “अग्नें मरुद्भिः शुभयद्भिः”—इति* । हे भगवन् ! ‘अग्ने ! वैश्वानर !’ त्व मेभिः ‘मरुद्भिः’ मितरोचिभिः अर्चिभिः, ‘शुभयद्भिः’ भवन्तम् ‘शकभिः’ रसहर्तृभिः, ‘गणश्रिभिः’ गणशो भवन्त माश्रयद्भिः, ‘पावकेभिः’ पावयितृभिः, ‘मित्रम् इन्धेभिः’ सर्वं मिद् मागच्छद्भिः, यद् दग्धम् ‘आयुभिः’ अयनशीलैः, ‘प्रदिवा’ चिरन्तनेः ‘केतुना’ प्रज्ञया कर्मणा । ‘सजू’ संयुक्तः, ‘मन्दमानः’ मोदमानः ‘सोमं’ ‘पिब’ । इत्येतदाशा तद्धे । अर्चिषोऽत्र मरुतः, शत्विजो वा मरुतः†; अन्यथा ह्यनुदाहरण मेवैष मन्त्रोऽग्नैः सोमपाने स्यात्, इतरैमेहद्भिः सम्बन्धात् ॥

“यथो एतत्”—‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, अस्यैव तद् भवति” । यत् पुनरेतदुक्तम्, शतुयाजेषु ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः’—इति, ‘अस्य एव’ अग्नेः ‘तद् भवति’; अग्नेरपि सोमभागित्वात् शतुयाजेषु । भवति हि तेषु “वनस्पते०—० द्रविणोदः पिब शतुभिः”—इति‡ । वनस्पति-शब्दमामानाधिकरण्यात् सोमपानार्थे मन्त्रोधने द्रविणोदसो विशेषणविशेष्यभावमाम-

* “अग्नें मरुद्भिः शुभयद्भिः शकभिः सोमं पिब मन्दमानो गणश्रिभिः । पावकेभिर्विश्व मिन्धेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजू ॥”—इति ऋ० सं० ४, १ १५, ८ ।

† “मरुतः”—इति शत्विजनामसु षष्ठं पदम् १भा० १५०, १५१ ४० ।

‡ पुरस्तात् ४४०४० ११५० ।

§ ऋ० सं० १, ८, १, १ । यत्र मन्त्रे ‘द्रविणोदाः पिबतु द्रविणोदसः’—इति, तत्रैवेयं तत्पूर्वपठिता ।

थ्याति नान्यो वनस्पतेर्द्रविणोदाः । वनस्पतिश्च पुनरमंशय मग्निः ;
 “वह देवत्रा दिधिषो हवींषि”-इति* हविर्वहनकर्मसंयोगात्,
 खिष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पतेः । तस्मादग्निर्द्रविणोदाः ; नेन्द्रः ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्— इन्द्राय सोमः संस्क्रियते, तस्मादिन्द्र एवास्य
 कौश्लः पाता ; नान्य इति† । नैतदेवम् ; सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै
 मीयते, अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते, ह्यते च । तद्यथा ।
 “अभि त्वं देवम्”—इति‡ सावित्र्या मीयते, “अंशुरंशुष्टे”—इति §
 इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च मीयते ॥ “इन्द्रायामिमातिभ्यः”—इत्येव-
 मादिभिः । नानादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्यः । तथा च
 ह्यते । तदेवं विधिवशाद् विचित्रा सोमतन्त्रगतिः । तत्रैवं सत्यशक्तं
 वक्तुं यत्र यत्र सोमः, तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति । सम्भुक्ते चाग्निरिन्द्रेण
 सह प्रत्यक्ष मैन्द्राग्ने गृहे “इन्द्राग्नी आगतम्”—इत्यत्र¶ । भवति
 चान्यर्थं मपि पृथक् गृहणं यजुषा सोमस्य “अग्नये त्वा रायसोषाय
 त्वा”—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याद् ॥ ३(२) ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीक्यस्वा
 वनस्पते । आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्वात्सोमं

* उपरिष्ठादिम सूत्र मन्त्रेवाध्याये प्रदर्शयिष्यत्यय मेवाचार्यः (१पा० ५ख०) ।

† पुरस्तात् प्रदर्शितं “न ह्यन्य इन्द्रात्”—इत्यादि, “तस्मा एव प्रदीयते”—
 इत्यन्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (४४५५० १९पं०) ।

‡ य० वा० सं० ४, १५ । का० सू० ०, ०, ९, द्रष्टव्यम् ।

§ य० वा० सं० ५, ० । का० सू० ८, ९, ११, द्रष्टव्यम् ।

॥ “पुनरपि चाशयते” च ।

¶ य० वा० सं० १, १, ११, १ ; य० वा० सं० ०, ११ । “इन्द्राग्नें गृह्णाति”—इति
 च का० सू० ९, ११, १० । इन्द्राग्नेश्च सहविशेषः ।

द्रविणोद्ः पिब चतुभिः ॥ मेद्यन्तु ते वङ्गयो वोढारो *
 यैर्यास्यरिष्यन् दृढीभवायूय † धृष्णो अभिगूर्य त्वं
 नेष्ट्रीयाद्विष्याद्विष्यो धिषण्यो धिषणाभवो धिषणा
 (वाग् ‡) धिषेर्द्धात्यर्थे धीसादिनीति वा धीसानिनीति
 वा वनस्पत इत्येन माहृष हि वनानां पाता वा पाल-
 यिता वा वनं वनेतेः पिबर्त्तुभिः † कालैः ॥ ४ (३) ॥

॥ इत्यष्टमः प्रायस्य प्रथमः पादः ॥ ८. १.

यथा इह चतुयागेषु "मेद्यन्तु ते वङ्गयः"—इति ॥ । गृह-
 मदस्यार्घम् । जगतौ । चतव्या । "त्रि मिदा स्नेहने (दि०प०१३७)",
 तस्य लोटि मेद्यन्तु इति भवति । हे भगवन् ! 'वनस्पते !' 'द्रवि-
 णोदः' ('मेद्यन्तु') स्निह्यन्तु एते 'ते' तत्र 'वङ्गयः' "वोढारः" अथाः
 'येभिः ईयसे' यैर्नित्यं गच्छामि । 'अरिष्यन्' अहिंस्यमानः केन
 चिदपि । स त्वं संभिरश्रैरागत्य अस्मद्यज्ञं 'वीलयस्व' दृढ मात्मानं
 कुरुष्व, सोमं मस्मत्प्रतं पातुम् । कथं चेनं पिब ? 'आयूय' आमिश्र
 मिश्रीकृत्याङ्गुल्या ; स हि पानपातृणां स्वभात्रो यदङ्गुल्या मन्यनम् ।
 हे 'धृष्णो' शत्रूणां धर्षयितः ! 'अभिगूर्य' अभ्युद्यस्य तता ('नेष्ट्रीयात्
 धिषण्यात्') 'सोमं' नेशा वषट्कृतं 'पिब' 'चतुभिः' कालैः सहेत्ये-
 तद् ब्रूमहे ॥

* "वोढारो" क, ख, ग ।

† "दृढीभवायूय" क, ख, ग ।

‡ नास्त्येतत् पदम् क-च-पुस्तकयोः ।

§ 'पिबर्त्तुभिः' क, ख, ग ।

" ————— " इत्येवमपि अतथात्रैवेव ।

“धिष्णः धिष्णः” ; “धिष्णा वाक्” , तदर्थं ममौ साद्यते ; तस्य पश्चादपविष्टो होता शंसति । धिष्णा कस्मात् ? “धिषेः” धातोः “दधात्यर्थे” वर्त्तमानस्य ; सा हि वाग्, अर्थं धारयति ; शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात्[†] । अथ वा “धीमादिनीति वा, धीमानिनीति वा” । धीः प्रज्ञा, कर्म वा † । सा एतस्यां षीदति ; मनोति वा, सम्भजते इयं वा ; तयोः षीदति मनोति वा, सन्निमित्तत्वात् । एवं धीशब्दात् पूर्वपदम्, सदेः मनोतेर्वा उत्तर-पदम्, धिष्णा-शब्दस्य विकल्पेन ॥

“वनस्पते इति एनम् आह” द्रविणोदमम्, तस्मादग्निरित्यभि-
प्रायः ॥

अथ कथं मग्निर्वनस्पतिः ? “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा” । ‘हि’-शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् ‘एषः’ ‘वनानां’ वृक्षादीनाम् अन्तर्गतोऽपि, समर्थोऽपि दग्धुम्, न तानि दहति, तस्मात् अर्थं तेषां ‘पाता’ रक्षिता, ‘पालयिता’ वेति । केवलं धात्वन्वयम्, स एवार्थः † ॥

अथ “वनं” कस्मात् ? “वनोतेः” सम्भजनार्थस्य ॥ ; तद्वि-
दावादि-प्रयोजनार्थं सेव्यते । ‘पिब चतुभिः’ “कालैः”, सह इति
वाक्यशेषः ॥

* १भा० ७४ प्र० १ अ० ११७० (४४) ।

† “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे”— इति पक्ष्यशार्था पतञ्जलिः ।

‡ १भा० २२४४० २अ० ८७० (७)—११२४० २अ० १७० (२१) ।

§ ‘पा रक्षणे’—इति अदा० प० ४१, “पाल रक्षणे”—इति चु० प० ७१ ।

॥ “वन, षण् सम्भजो”—इति षा० आ० प० ४१२, ४१४ ।

एव मय मग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभागवविर्भाक् च । निपात मेवैतत्,
—मध्यमं ज्योतिः, उत्तमं च ज्योतिः, एतेन नामधेयेन भजेते इति ॥

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्था यथा-
सम्भव सुपादेयः प्रज्ञाविरुद्धये शिष्यस्येति ॥ ४ (३) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य
(अष्टमाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ८.२.

॥ द्वितीय पादः ॥

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणाते-
र्वाप्रोभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासा मिधः प्रथमा-
गामी भवतीधः समिन्धनात् तस्यैषा भवति ॥ १(४) ॥

“अथात आप्रियः” । ‘आप्रियः’ इभादीनि † । आप्रीषु
निर्वक्तव्यानि तानि पुनरमूनि प्रैषिके आप्रीसूक्ते । पाठक्रमनियमाद्
विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमाह्वयेऽपि गृह्यमाणत्वात् पाठक्रम-
प्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाण्येव तत्रैतद् भवति । इमान्यग्निजातवेदो-
वैश्वानरप्रभृतीनि किं विवक्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासम्भवात्
अर्थत एषां क्रमः ? इति ॥

* द्रविणोदः-मन्त्रेण पाथिवोऽग्निरिव प्रधानतो बाध्यः सर्वत्र, वैद्युतः शीरस्य प्रक-
रणादिबलात् बोध्यः इति निष्कर्षार्थः ।

† १भा० ४६१ ४० ५५० ६५० (१)—(१९) ।

तच्च विवक्षितक्रमाणीति के चिन् । कथम् ? इति । इह तावत्
 स्थानानि भृभुवःस्वरिति पाठानुपूर्वैव* नियतानीति तत्स्थानिना
 मष्यग्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते, स गृह्यमाणो न न्याय्य उत्सृष्टु
 मिति । अपि च सति क्रमप्रयोजने अग्निः पृथिवीस्थानो यस्मात्,
 अत्र प्रथमं व्याख्यास्याम इति † हेतुवचनं सुपपद्यते ; उत्तरत्र
 च, “तामाम् इध्मः प्रथमागामी भवति”—इति ‡, “तेषां मयः
 प्रथमागामी भवति”—इति §, “तेषां रथः प्रथमागामी भवति”
 —इति ॥ । तत्र तत्र प्रथमागामी भवतीति वचनं यथाप्रधान
 मभिधानं पूर्वं समाह्नात् मित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थं मिति लक्ष्यते ;
 इतरथा ह्यविवक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचनं मकृत्वैव यत्किञ्चित् पद
 सुपादध्यात् । तदेतत् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनं मुच्यते ।—
 पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा ‘अग्नि’-शब्देन प्रसिद्धतमः सम्बन्धः, न
 तथा ‘जातवेदः’-शब्देन ; यथा ‘जातवेदः’-शब्देन, न तथा ‘वैश्वान-
 र’-शब्देन, यथा च ‘वैश्वानर’-शब्देन, न तथा ‘द्रविणोदः’-
 शब्देन । तान्येतानि ¶ गुणविप्रकर्षात्, प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात्
 विप्रकृष्यन्ते ; इध्मादीनां तु व्यवधानेनाग्न्यभिधानत्वं मित्यतितरां
 विप्रकर्षः ; अश्वप्रभृतयस्तु स्थानमात्रं मग्नेर्भजन्त इति इध्मप्रभृति-

* “मन्त्रानुपूर्वैव” ७० ।

† पुरस्तात् १०८४० १५० ।

‡ अत्रैव खण्डे उपरिष्ठात् (४५८ ४० १९ पं०)

§ उपरिष्ठात् ८५० १पा० १७० ।

॥ उपरिष्ठात् ८५० १पा० १७० ।

¶ जातवेदाः, वैश्वानरः, द्रविणोदाः इति ।

भ्योऽपि विप्रकृष्यन्ते । तेषां मपि च उद्दिनप्रमाणवृत्तयोः ऽश्रयकृति-
मण्डुका इति † प्रथममः ; अनुदितामाणवृत्तयस्तुः अज्ञादयः ? ते
पश्चादादन्देभ्यः ॥ । इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्यम् ।

शाकपूर्णिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र क्रमप्रयो-
जनमाह । तदुक्तं वार्त्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाक-
पूर्णुपसहितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञा मवसादयेत् ।”—इति ॥

प्रकृतमिदानीमुपवर्ण्यते ।—इध्मादीनां गुणाभिधानसामान्यं
किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात आप्रियः”—इति ।
'अथ' इति विशेषाधिकारे । 'अतः'—इत्यानन्तर्ये । 'आप्रियः'
वक्ष्यन्त इति ॥ वाक्यशेषः ॥

इह कारणादभिधेये अभिधाननियमो नैरुक्तानाम्, तदर्थमुपो-
द्धृत्य “आप्रियः” कस्मात् ? “आप्नोतेः प्रीणातेर्वा”—इति निराह ।
आप्रियश्च, तत्सम्बन्धात् देवता अपि । तथाहि दर्शयति—
“आप्रीभिराप्रीणाति”, “इतीमा आप्रीदेवताः”—इति ** च । च्च-
क्षावत् आप्रुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः ; अथ पुनर्देवता
आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः ॥

* “उद्दिनप्राणवृत्तयो” च ।

† १भा० ४१४ पृ० ५ अ० २ ख० (१), (२), (३) ।

‡ “अनुदिताप्राणवृत्तयस्तु” च ।

§ १भा० ४१४ पृ० ५ अ० २ ख० (४)—(९८) ।

॥ १भा० ४१५ पृ० ५ अ० २ ख० (९९)—(१०१) ।

¶ इत आरम्भाध्यायसमाप्तिं यावत् ।

** अत्रैवाध्याये उपरिच्छात् (१ पा० १ ख०) ।

“तामाम् इभः प्रथमागामी भवति” प्रथम मागन्तु मस्य
आप्रीदेवतापदसमाप्ताये शील मिति प्रथमागामी । कस्मात् ?
एतत्पूर्वकत्वादिज्यायाः, अनित्यत्वाच्च तनूनपात्रराशंसयोरन्यतरस्य ॥

“तस्य” इभस्य, समित्कलापस्य*, “एषा” प्राधान्यस्युक्तिः
“भवति”—॥ १ (४) ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि
जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कवि-
रसि प्रचेताः ॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्यमनुष्यस्य गृहे
देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चि-
कित्वांश्चेतनावाँस्त्वं दूतः कविरसि (प्रचेताः †) प्रष्टुचेता
यज्ञेध इति कात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तनून-
पादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः ‡ प्रजाया
नामधेयं निर्णततमा भवति गौरच तनूरुच्यते तता-
अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते
अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्त-
रिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवन-
स्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ २(५) ॥

* “काष्ठं हाविष्यं तेष इभ मेधः समित् क्रियाम् ।”—इति चम० शौ० ४० ।

† नास्यतत् पदं क-ख-ग-प-स्यकेषु ।

‡ “शाकपूषिस्तनूनपात्रपादित्यननन्तरायाः”—इत्येव क, ख, ग ।

“समिद्धो अथ”—इति * । जमदग्नेरार्षम् । वैद्युभम् । सृक्त
 मेवाहाग्रेयं यास्कः † । हे इध् ! यत्त्वं ‘समिद्धः’ मन्दीप्तः, ‘अथ’
 एतस्मिन् विशिष्टे यजनौयेऽहनि, ‘मनुषः’ “मनुष्यस्यमनुष्यस्य”
 समानेऽहनि प्रवृत्तयागानां वैवर्णिकानाम् ‘दूरेण’ यज्जगृहे ‘देवः’
 दाना हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘दत्तः’ दानो वा, द्योतनो वा, ‘हेतिर्’
 दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यामेऽङ्गभाव मुपगच्छन्
 ‘यजसि’ हे ‘जातवेदः’ जातवेदम् आधार इति तदभिधानेन
 सम्बोध्यते ; दृष्टा हि मद्यस्तेषु क्रोशन्तु तदभिधानप्राप्तिः ; अथ वा
 जातवेदा अपि त्वदृतेऽनभिव्यक्तस्वर्गतिस्त्वदाधारत्वाद्गक्त एवायं यद्युम्,
 तस्मात् जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्व मेव यजमात्युच्यते ।
 अस्माक मयेतस्मिन्नहनि हे ‘मित्रमहः’ मित्राणां प्रजयितः ! नित्य
 मभ्युपेक्षमाणः उपकारवृत्तो ‡ यजमानानां ‘विक्रिवान्’ जाजानः
 ‘आ च वह’ आह्वय च, देवान् आह्वय चैतान् यज ; तथास्मिन्
 कर्मणि ज्वलन्नङ्गभाव मुपेहि, यथेतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृ-
 क्षन्तोऽङ्गभाव मौयुर्देवाः, अपि च नैतदतिविचमः यदेव मस्माक
 मस्मिन् कर्मणि वर्त्तयाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“त्वं दूतः
 क्विर्गमि प्रचेताः” । अन्यावेशादग्निर्यदपेक्ष्योच्यते, —‘त्वम्’ एव ‘दूतः’
 सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य, ‘क्विः’ कान्तदर्शनः—

* ऋ० सं० ८, १, ८, १ । अग्निचयनाद्भूते प्राजाप्त्ये पशौ सर्वेषां नित्य निद
 माप्रीत्यक्तम् । आ० ०, १. द्रष्टव्यम् ।

† यतो वक्ष्यत्यर्थं एतद्वत्—यत्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्—इत्यादि (४११
 वृ० ८ पं०) ।

‡ ‘मभ्युपेक्षमाणोपकारप्रवृत्तो’ च ।

क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, 'प्रचेता.' प्रकृष्टप्रज्ञानः । यस्मात् स्वम् अस्मिन्-
जमानानां सायुज्ये हेतुः*, तस्य तत्र युक्तं मन्त्राकं माह्वय देवान्
यद्यु मित्यतो ब्रूमहे—आह्वय चास्माकं देवान् यज च ॥

“यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः” । कात्यक्यस्य पुत्रः कात्यक्य आचार्यः,
स मन्यते,— योऽयं मिथ्य आधीयते प्रतिप्रणवं यज्ञे स एवायं मिति ।
नन्वेतस्मिन् मन्त्रे न तस्य लिङ्गं मन्त्रि ? मत्यम् ! नास्ति साक्षात्;
प्रेषे तु “ममिद्भ्यः प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थं मेव प्रेष्यते
स एवेज्यते † । तस्मात् ममिधा सेवेभ्यभाव मुपगतानां मग्निना
मन्दौप्रानां ममुदायापेक्ष मिदम्, व्यवहितं मभिधानं माप्रीगतं
ममिद्धो अयेति ममिध एव चेमा इज्यन्त इति स्पष्टं मैष्टिके होत्रे
ममिधो यजेति प्रेषितो होता “ममिधः ममिधो अग्ने आच्यस्य
व्यन्तु”—इति वषट्करोति ‡ । तस्माद् युक्तं यत् कात्यक्यो मन्यते
यज्ञेभ्य इति ? ॥

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निगिति शाकपूणिः” ।
स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरादुपकारित्वात्, प्रेषस्य
सन्निपत्योपकारित्वाच्च ॥ । यजतावाप्रियां यदाधीरूपं तद्

* “साफल्ये हेतुः” ख ।

† “यज्ञो वं देवेभ्य उदक्रामत्, तं प्रेषैः प्रेष मैष्टन्, यत् प्रेषैः प्रेष मैष्टन् तत्
प्रेषाणां प्रेषत्वम्”— इति ऐ० ब्रा० २, १, ८ ।

‡ “यद् देवतायै चविर्गृह्येति स्थाणां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्त्याद्यादेव तद्देवतां
प्रीषाति, प्रत्यङ्गादेवतां यजति”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ८ ।

§ “ममिदसि”—इति व्याख्याने “हे इधकाष्ठ ! त्वं 'ममिदसि' अग्नेः समित्यन्तं
दीपनं मसि”—इति महोषरः । य० वा० सं० १, ५ ।

॥ “तान्यङ्गानि द्विविधानि । सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति च”
—इत्यादि मौ० प० ।

बलवत्* । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ? अन्यर्थता कथम् ? इति शृणु ।
 —“ममिद्गो० —० देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मित्र
 महश्चिक्त्वान् दूतः क्विर्गमि प्रचेताः ॥” इति सर्वाण्येतानि अभि-
 धानानि कर्माणि च अग्नौणात्प्रपत्तेः, गौणात्प्रपत्तेः; “गौणमुख्ययोश्च
 मुख्ये कार्यसम्पत्त्ययः” — इति न्यायः^१; तस्मात्प्रपत्तस्वरूपाया आप्रियो
 यजतावुपकारवाङ्मन्यादाश्रयत्वाच्च प्रयाजाना मग्निरेवाय माया
 आप्रिया इज्यत इति शाकपुणिर्मन्यते^२ ॥

याम्कस्यापि चैतदभाभिमतम् ; “आग्नेया इति तु स्थितिः” —
 इति अधिकरणान्ते हि वदत्यति^३ । एवं तर्हि अग्निगित्यतदेव
 समान्नातव्य मामीत्, न इध्मः ? इति । नैवम् । कस्मात् ? ममिद्गो
 अद्येत्यतदस्या माप्रिया मग्निर्निङ्ग मस्ति, न त्वग्निशब्दः ; अतोऽस्या-
 समान्नातम्, पौनरुक्त्यदोषाच्च । तद्विध्मशब्दोऽपि समानम् ? इति चेत्,
 तदपि ह्याप्रियां नामीति न, प्रैपिके समान्नात, क्रियाविशेषत्वाच्च ।
 आङ्गय चाम्नाकं देवान् यज चति स एषोऽग्निः समित्कनाप मिध्म
 मात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्तदाख्यता सुपगतः तन्नाभाभिधानेनेज्यत इति

* “प्रैषेभिः प्रैवानात्राःत्याप्रौभिराप्रौयेज्यन् । प्रयाजंभिरनुयाजान् वषट्कारभि-
 राङ्गतौः” — इति य० वा० म० १६. १६ ।

† “ओत् (पा० १, १, १५)” — सूत्रभाष्ये, परिभाषेन्दुशब्दे (१५) चैतदुवाक्या-
 नादिकं द्रष्टव्यम् ।

‡ कथञ्च प्रयाजाना माग्नेयत्वं तद्वदत्यती देवाध्यायान्निमे खण्डे ।

§ उपरिष्ठादिदेवाध्यायेऽन्तिमे खण्डे । अधिकरणं च पञ्चाङ्गविचारः । तदाहा-
 धिकरणमाहायां माधवः — “एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, सन्देशः, सङ्गतिः, पूर्वपञ्चा,
 विद्वान्भवेति पञ्चावयवाः ॥” — इति ।

इभ्यश्चः समाह्वानो नाग्निश्च इति । सर्वत्र शाकपूषेरेव माग्नी-
ष्वग्यर्थान्यभिधानानि * ॥

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना— हे भगवन् ! अग्ने ! 'ममिद्धः' यः
त्वं सन्दीप्तः, 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे' यज्ञगृहे
'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दाहन्, दीप्तान् वा
'यजमि' 'जातवेदः !' हविषा यजमानानां जातप्रज्ञान ! स त्व
मस्माकमपि हे 'मित्रमहः' मित्राणां सुपकारप्रवृत्त ! 'चिकित्वाण्'
जानानः स्वमधिकारम्, आह्वय देवान् यज चेति । किम् ? ब्रूमहे
—यस्मात् त्वमेव 'दृतः' सर्वयजमानानां भवसि । 'कविः' क्रान्त-
दर्शनः, 'प्रचेताः' प्रवृद्धप्रज्ञान इति ॥

“तनूनपात्”—इति † । निर्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् “आज्यम्”
इति कात्यक्यः, “अग्निरिति शाकपूणिः” । यथा तावदाज्यं तथा
निह्यते—“नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्” या
पितुरनन्तरा, पुत्राख्या सा भवति ; अननन्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं
कारणम् ? सा हि “निर्णततमा भवति” कथम् ? पुत्रस्तावत् पितु-
नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि नीचैर्नततमः पौत्रः । तत्रैतस्मिन् पक्षे यः
'तनू'-शब्दः पूर्वपदं तनूनपाच्छब्दस्य, तेन “गौः” “उच्यते” । सा
कस्मात् ? “नताः अस्यां भोगाः” चीरदध्यादयः । ततः किम् ?

* ऋषिके “कुर्वा अस्य मुनिर्धो”—इत्यादेर्व्याख्याकारभ्ये “द्वादशाग्नीदेवत्या उच्छि-
तो विषमपादा आग्नेयाऽग्निना दधा । आग्निः प्रजापतित्वम सूचते तेन प्राजापत्या
अपि । 'ता आग्नेयः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत तेनाग्नेयो यन् प्रजापति मप्रौषात्
तेन प्राजापत्याः' इति ऋतेः”—इति महौषरः ।

† १भा० ४११ ४० पू० अ० १ अ० (१) ।

“तस्याः पयो जायते” तस्या पुत्रः पयः ; “पयमः आज्यं जायते” तस्मात् तस्याः पौत्रः । एवं गोः तन्वाख्यायाः नपात् आज्यम् । तस्मात् तनूपात्* ॥

अग्निपत्ते “आपः” “अत्र” अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्वेन “तत्रः” उच्यन्ते” । ताः कस्मात् ? “तनाः अन्तरित्” । ततः किम् ? “त्याभ्यः ओषधित्रनस्पतयो जायन्ते”, “ओषधित्रनस्पतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तस्माद्य मर्षा पौत्रः ॥

“तस्य” तनूपातः—आज्यस्य अग्नेः प्राधान्यमुक्तिः “एषा” “भवति”—॥ २ (४) ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्या समञ्जन्त्वद्यया सु-
जिह्व । मन्मानि धीभिर्हृत् यज्ञ मृन्धन् देवचा च कृणु-
ह्यध्वरन्नः ॥ तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् यज्ञस्य
यानान्मधुना समञ्जन्त्वद्य कल्याणजिह्व मननानि च
नो धीभिर्यज्ञं च समर्ह्य देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंस-

* “तनूनपातं यजति, प्राणो वै तनूनपात्; स हि तन्वः पाति, प्राण केव तन् प्रीष्टाति, प्राणं यजमाने दधाति ।”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ ।

† अत एवैष्टिके “तनूनपादसुरो”—इत्यस्य व्याख्याया माह महीधरः—“तनु-
नाम्=अपाम्, नपात्=पौत्रः”—इत्यादि । एवञ्च मध्यमस्थानसमाख्यातेन “अपा-
त्रपात् (१भा० ४०५४० ५ अ० ४७० ११)”—इत्यनेनास्य न किं मपि पार्थक्य मत
एवाप दशमे वक्ष्यति—“अपात्रनातनूनप्रा व्याख्याताः”—इति । उ० १० अ०
१पा० ५ अ० ।

न्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यैषा
भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पथ चतस्रः”—इति* । हे ‘तनूनपात्’ आञ्च्य ! त्व
‘मुच्यसे । एतान् ‘पथः’ मार्गान् सर्वान् ‘चतस्रः’ यज्ञस्य ‘यानान्’
हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण स्वादेन ‘समञ्जन्’
समृत्तयन् ‘स्वदय’ स्वादना मापादय । हे सुजिह्व ! ; जिह्वया हि
ते एतदेवं कुर्वन् ‘मन्त्रानि’ “मननानि” यानि च वयं मन्यामहे-
ऽर्थवस्तानि ध्रुवाण्येतानि नः स्युर्गति, तानि स्वाभिः ‘धीभिः’ स्वैः
कर्मभिः, अभिधारणालङ्करणोपस्तरणादिभिः † ‘चन्धन्’ संसाधयन्
स्वगुणैरुपकुर्वन् ‘समर्द्धय’ मन्यादय । अपि चेवं कुर्वन्नेतं यज्ञं ‘समर्द्धय’
सम्यादय । या का चिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य तं प्रायश्चित्तेनाङ्गभाव
मुपगच्छन् ‘गमय’ ‘देवत्रा’ “देवान्” प्रति, खिष्ट नध्वर मस्त्राकं
च कुरुष्वेत्यर्थः ।—एतदाशाम्महे त्वत्तः ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘तनूनपात्’ त्वम्
एतान् ‘पथः’ ‘चतस्रः’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवींषि, ‘मध्वा’ मधुरेण
पाककृतेन रसेन ‘समञ्जन्’ समभिव्यञ्जयन् ‘स्वदय’ मृष्टीकुह । हे
‘सुजिह्वः’ स्वर्धिः ! अथ वा हे सुवाक् ! एतान्येवं कुर्वन्समदभि-

* “द्विराञ्च्यस्त्रीपस्तीर्थ वपा मवदाय द्विरुपरिष्ठादभिधारयति”—इति रे०
श्रा० ९, ९, ४ । एवमादिकं द्रष्टव्यम् ।

† ऋ० सं० ८, ९, ८, ९ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौष द्वितीया
(१८. १९) ।

मतान्यर्थवस्तुनि नः संसाधयन् 'यज्ञम्' 'अन्धन्' समर्द्धयन् स्वाम-
र्थ्याश्च 'देवत्रा' देवप्रविष्टं कर्तुः ।- इत्येतदाशाम्महे वयं त्वत्त इति ॥

“नराशंसः * , यज्ञः इति कात्यक्यः” । कस्मात् ? “नराः अस्मिन्
आमौनाः शंसन्ति” । नरशब्दः पूर्वपदम्, आभेर्निष्ठान्तस्य मध्यम्,
शंसतेरुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः ? ‘नराः’ मनुष्याः ‘अस्मिन्’ ‘आमौनाः’
उपविष्टाः ‘शंसन्ति’ इति नराशंसः । “अग्निगिति शकपूर्णाः” । स
कस्मात् ? “नरैः” “प्रशस्यः” स्तुत्यः “भवति” ।

“तस्य” नराशंसस्य “एषां भवति” प्राधान्य इति— ॥३(६)॥

नराशंसस्य महिमानं मेघा सुपं स्तोषाम यज्ञतस्य
यज्ञैः । ये सक्रतवः शुचयो धियन्ध्रममष्टन्ति देवा उभ-
यानि ह्वया ॥ नराशंसस्य महिमानं मेघा सुपस्तुमो
यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सीमं चेतराणि चेति
वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेल ईदृष्टेः स्तुतिकर्मण
इन्धतेवा तस्यैषा भवति ॥ ३ (७) ॥

“नराशंसस्य महिमानं मेघाम्”—इति । । वर्त्तमान एव कर्मणि

* १ भा० ४६१ प्र० ५ अ० ८ ख० ४ ।

+ “नराशंसं यजति । प्रजा वै नरा वाक शंसः, प्रजा चैव तद् वाचं च प्रीणाति,
प्रजां च वाचश्च यजमानं दधाति ।”- इति ए० ब्रा० १, १, ४ । अस्ति च नराशंस-
नाराशंसयोर्भेदः नाराशंस-पदव्याख्यानकृ नवमे (९) वक्ष्यति । १ भा० ४६४, ४६६
प्र० (१) द्रष्टव्यम् ।

‡ अ० सं० ५, १, १, १ । य० वा० सं० आचमधिके द्वादशप्रोषु द्वितीया (१९, १०)

ब्रवीति । योऽय मेषा मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः,
द्रव्यदवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता ; तद्द्वयौ देवता-
विशेषे जगद्भूतपत्न्यनुग्रहवीजम् । ‘नराशंसस्य’ वयम् (‘उपस्तोषाम्’)
“उपस्तुमः” उपगम्य चेतसा ‘महिमानं’ माहाभाग्यम् विभृतिं
‘स्तुमः’ अभिकीर्त्तयामः । ‘यजतस्य’ “यज्ञियस्य” यजनसम्पा-
दयितुः, प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः युक्ताः उप-
स्तुमः । तदेव मेतस्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किं मय्यस्तु ।
—इत्याशाम्महे । ‘ये’ ‘सुकृतवः’ “सुकर्माणः” जगदनुग्रहप्रवृत्ताः
‘शुचयः’ निर्णिकृतरूपाः ‘धियं धाः’ स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम्
अनु-वि-“धारयितारः”, प्रज्ञानां वा । एवमादिगुणयुक्ताः ‘देवाः’ ते
‘स्वदन्ति’ “स्वदयन्तु” एतानि (‘द्व्या’), “हवींषि” ‘उभयानि’ ।
यदि मौभिकः पशुः, ततः “मोमं च” “इतराणि” पशुपुरोडाश-
धानाप्रभृतीनि ; अथ पृथक् सोमात्, ततः “तान्त्राणि” प्रयाजाज्य-
भागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि, “आवापिकानि च” प्रधानहवींषि * ।—इत्ये-
तदाशाम्महे ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽय मेषा मभिमतोपकारकारौ,
नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् ‘उपस्तोषामः’ “उप-
स्तुमः” ‘महिमानं’ ‘यजतस्य’ यज्ञसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः

* ‘या वै यज्ञं नराशंसपङ्क्तिं वेद, नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राधोति । द्विना-
राशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं साध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनं मेष वै
यज्ञा नराशंसपङ्क्तिर्नाराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राधोति य एवं वेद ।’—इति रे०
त्रा० ९, १, १ । अथैव पुरोडाशधानादीनां उच्यते इति च वर्णितम् ।

“परिवर्द्धणात्” परिच्छेदनात् ; लूनं हि तद् भवति, परिवृद्धं वा * । “तस्य एषा” बर्हिषः प्राधान्यमुक्तिः “भवति”—
॥ पू(८) ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः
प्रवृज्यते अग्रे अह्नां बर्हिः पृवाह्ले तद्विप्रथते (वितरं)।
विकीर्णतर मिति वा विस्तीर्णतर मिति वा वरीयो
वरतर मुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योन
मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा
द्वारे जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासा मेषा
भवति ॥ ई (९) ॥

“प्राचीनं बर्हिः”—इति ४ । प्राच्यां दिशि यदञ्चितं गतं जातं
प्रागयं वा यत् स्तौर्यते, तद् भवति ‘प्राचीनम्’ । किम्यनस्तत् ?
‘बर्हिः’ “प्रवृज्यते” प्रच्छिद्यते लूयते, अयं वा “प्रवृज्यते” प्रस्ती-

* “बर्हिर्भजति । पशवः वै बर्हिः, पशून्व तन् प्रीणाति, पशून् यजमाने
दधाति”—इति ण० ब्रा० २, २, ४ ।

+ “प्रवृज्यतेःप्रःकां” ऊ. च ।

‡ नास्त्यतन् पदम् क-ख-ग-पु-ल-के-पु ।

§ ८० सं० ८, १, ४ । य० बा० सं० आश्विनिके द्वादशाश्वीषु पञ्चमौ (१९, १९) ।

यते । किम्पुनरेव मेव स्व-मनीषिकया ? नेत्युच्यते,—“प्रदिशा” विधि-
वाक्येन प्रागुदग्वा बर्हिष्मिन्नचीति सामर्थ्यात्, अथ वा “प्रदिशा”
प्रस्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा” -इत्यनेन * । स्तरणपक्षेऽपि “प्राचीनं बर्हिः
सृणाति” इति विधिवाक्यम्, “ऊर्ण^१सूद्रा पिप्रयस्व” —इति † मन्त्रः ।
किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते ? ‘पृथिव्याः वस्तोः अस्याः’ । पृथिवी
वेदो, तस्याः ‘वस्तोः’ “वमनाय” आच्छादनाय । कदा च पुनस्तत्
प्रवृज्यते ? ‘अग्रे अज्ञाम्’ “पूर्वाह्ने” ; तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं
खवनं वा । तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं ‘प्रथते’ । विस्तीर्यते
वेद्यां ह्याद्यमानायाम् । प्रवृज्यमाणं वा प्रस्तीर्यमाणं वा विप्रथते ।
‘वितरम्’ विस्तारणादपि “विस्तौर्णतरम्”, ‘वगीयः’ “वरतरम्”
अन्येभ्यो यज्ञाङ्गेभ्यः अष्टतरम्, तदाधारत्वाद्भविषाम् ; “उरतरं
वा” बज्रतरं वा । किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते, विप्रथते वा ?
‘देवेभ्यः’ “च”, ‘अदितये’ “च” कथं नाम ‘स्योनं’ “सुखं”
स्यादिति ; बर्हिषा हि मगुणौकत्कर्मणो देवानां हविर्दातृणां यज-
मानानाम् अभौषितेन फलेन योगो भवति, तत्सुखम् । ‘अदितये’
पृथिव्यै ; बर्हिषा हि मगुणौकतात् कर्मणश्चाङ्गतिद्वारेण वृष्टिर्भवति,
तत ओषधिप्ररोहः । तत्सुखम् ॥

नात्र ब्रवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाङ्गं मेवाभिमतं मेतदिदं मयस्या-
चार्यस्य च तद्द्वारेणैव व्यवधानेनाग्निः स्तूयते, इथिव्यायतनत्वात्

* य० वा० सं० १, १० ; ११ ; १४ । ८, २० ; २८ । ११, ८, १८ । १८, २० ।
१०, २ । १०. ८ । १८, १ ।

† ऋ० सं० १, ८, ११ ४ । अथौषा मेकादमर्थं आप्रीक्षन्ते इयं चतुर्थी ।

तस्य । अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्त्वार्थदृशः । तत्पक्षे बर्हि-
रित्यग्न्यभिधानम् । प्रागच्यते प्रणीयत इति 'प्राचीनं बर्हिः' प्रवृद्ध
माहवनीयाख्यं ज्योतिः । "प्रवृज्यते" प्रणायते तत्पुनः 'प्रदिशा'
वचनेन प्राञ्च मुद्गरन्तीति । 'प्रियद्याः' वस्तोः "वमनाथ" ; अग्निर्नैव
हि वेदिरनग्निका भवति । 'अग्ने अज्ञाम्' "पूर्वाह्ने" तद् विविधं 'प्रथते'
सामिधेनीप्रक्षेपात् । आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिप्रतरं
प्रथते । 'वरौयः' "वरतरम्" अन्यभ्यो ज्योतिर्भ्यः ; "उरुतरं" मह-
त्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा, 'अदितयं' "च"
पृथिव्यै कथं नाम 'स्योनं' स्यादिति ॥

"स्योनम्-इति मुखनाम" † । "स्यतेः" धातोः अत्रपूर्वात्,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः । "सेवितव्यं
भवतीति वा" तद्धि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"द्वारः" - इति † । निर्वक्तव्यम् । "यज्ञं गृहद्वार इति कात्यक्यः" ।
ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि ताभिः । "द्रवतेर्वा" ।
धात्वन्त्यत्वं मर्याकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया हि द्वाग्देव निवा-
र्यन्ते । "तामाम्" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"— ॥ ६(८) ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि अयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुभ-
मानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत

* य० व० सं० १८, १९ "देवस्पर्हिः" इत्यादि मन्त्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

† नैषण्डकस्मरणार्थं सिद्धम् । १ भा० २१४, २१७ प्र० ६ अ० ६ अ० (१५) ।

‡ १ भा० ४६१, ४६९ प्र० ५ अ० ९ ऋ० (७) ।

सुप्रायणाः ॥ व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य
इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः* वरतमां
मङ्ग मूरू देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्व मिन्वा विश्व
माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्योऽग्निरिति शाक-
पृष्णीरूपासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा व्याख्याता नक्तेति
रात्रिनामानक्ति भुतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्त-
वर्णा तयोरेषा भवति ॥ ७ (१०) ॥

“व्यचस्वतीः”—इति । ‘याः’ एताः त्रिविधेनाञ्चनेन गमनेन
युज्यन्ते ‘व्यचस्वतीः’, ताः । किं कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्त्वेन
‘विश्रयन्ताम्’ विश्रयन्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्यः न जनयः’ “पतिभ्य
इव जायाः” यथा पतिभ्यो जाया “ऊरू मैथुने धर्मे” विवृण्वन्ति
 (“शुशोभिषमाणाः”) शोभयितु मिच्छमानाः प्रहर्षात्, एवं विश्र-
यन्ताम् । इदानीं मुत्तरोऽर्द्धर्चः प्रत्यवकृतः ।— याः यूयं व्यञ्जनवत्यः
एवं विश्रयध्वे, ततो ब्रवीति,— हे “देव्यः” दानक्रियाहेतुभूताः !
‘द्वारः !’ “बृहत्यः” “महत्यः” ‘विश्वम् इन्वाः’ “विश्वम्” सर्वम्
“आभिः” “पति” यज्ञापकरण मिति विश्व मिन्वाः, यूय मुच्यध्वे ।
‘देवेभ्यः’ एतेभ्यो हविर्दाढभ्यः ऋविग्भ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा ।
‘सुप्रायणाः’ सुप्रगमनाः ‘भवत’ ।— इत्येतदाशाम्महे ॥

* “शुशोभिषमाणाः” न ।

† “वरतर” क ख ग ।

‡ ऋ. सं० ८, ९, ८, ५ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रौ षषड्ठी (१९, २०) ।

“अग्निः इति शाकपूणिः” । तत्पक्षे योजना ।— अग्निरर्चिषो द्वारः ।
जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा. ताभिर्जवति द्रवति वा, वारयति वा
रक्षःप्रमृतीनीति द्वारः । ‘व्यचस्यतीः’ याः ण्ताः विविधेनाश्वनेन तद्वत्यः
अग्निरर्चिषः । ताः उरुत्वेन ‘विश्रयन्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्य इव
जायाः” ऊरु मैथुने धर्मे शोभयितु मिच्छमानाः । या यूयं विविधे-
नाश्वनेन तद्वत्यः. यास्यैवं विश्रयध्वं, ततो ब्रवीमि* । हे “देव्यः”
“बृहत्यः” ‘विश्व मिश्वः’ सर्वं हविर्याभिर्जवति, ता यूय मस्य हविषः
‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति † ॥

“उषासानक्ता”—इति ‡ एकपदम् । अस्य विग्रहः—“उषाश्च नक्ता
च” । अत्र “उषा व्याख्याता”—“उच्छ्रतौति मत्या” इति ? । “नक्तेति
रात्रिनाम” ॥ । तत् कस्मात् ? “अनक्ति”, क्लृदयति “भृतानि” “अव-
श्यायेन”—इति । अवश्य मेतदायन्तीत्यवश्यायाः प्रुष्वा । अनक्ते-
रकारलोपे नक्ता । “अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे ; न
अक्ता, न व्यक्ता, अनक्ता । यथा अहः सर्वं मभिव्यक्तरूपं भवति, न
तथा रात्रिः । “तयोः” “एषा” प्राधान्यमुक्तिः “भवति”— ॥७(१०) ॥

आ सुषयन्ती यजते उषाके उषासानक्ता सद-
तां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्ते अधि अयं

* “ता वो ब्रवीमि” च ।

† “दुरो यजति । दृष्टिर्वै दुरो दृष्टि मेव तत् प्रीषति, दृष्टि मन्नाद्यं यजमाने
दृषति”—इति रे० ९, १, ४ ।

‡ १ भा० ४९१, ४९२ प्र० ५ अ० २ अ० (८) ।

§ १ भा० ११२ प्र० १ अ० १ पा० १ अ० ।

॥ एतच्च निघण्टौ रात्रिनामस्य पठितम् । १ भा० ४९ प्र० १ अ० ७ अ० (१०) ।

शुक्रपिशुन्दधाने ॥ सेष्ठीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्या-
विति वा सीदता मिति वा न्यासीदता मिति वा यज्ञिये
उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरो-
चने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शोचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं* भवति ।
दैव्या हेतारा दैव्यौ हेतारावयं चाग्निरसौ च मध्यम्
स्तयोर्रेषा भवति ॥ ८ (११) ॥

“आ सुष्वयन्ती”—इति† । “आसुष्वयन्ती” “सेष्ठीयमाणे” परस्परं
स्मयमाने, अथ वा “सुष्वापयन्त्यौ” सुप्तु जनान् स्थापयन्त्यौ । ‘यजते’
हेतुकर्तृत्वेन यजते “यज्ञिये” यज्ञसम्पादयित्री । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते”
उपगम्य इतरेतरं क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविजे द्योतने । ‘योषणे’ सस्मिन्ने
परस्परतः । ‘बृहत्यौ’ “बृहत्यौ महत्यौ” । ‘सुरुक्मे’ “सुरोचने”
सुदौमे । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते ‘अधिश्रियम्’ श्रियम्
“अधिदधाने” उपरि स्थापयन्त्यौ, (‘शुक्रपिशुम्’) “शुक्रपेशसम्”
शुक्ररूपां श्रियम्, (‘आसदताम्’) आसीदताम्” एतस्मिन् स्त्रे “योनौ” ।
आकार उक्तृथ्यते उपसर्गस्य हि क्रियापदन सामर्थ्यम्,— “न्यासीदताम्
इति” नियमेनासीदता मिति ; निरुत्तरपदस्योऽप्यपहृष्य तेनैव
क्रियापदेन † । नि-शब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

* “पिशतेर्विपिशितं” क, ख, ग ।

† ख० सं० ८, ९, ८, ९ । य० वा० सं० आचनेधिके द्वादशांशेषु सप्तमी (१८, १९) ।

‡ ‘अन्वयि परेऽपि । अवसिताच्च’— इति पा० सू० १, ४, ८१-८२ ।

न ब्रवीत्यग्निगिति, येन द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उषा अग्नेर्दोषिः, नक्ता आहुतिर्दोषिः । तिस्रामयति तमः, आहुतिरनक्त्याञ्चन । ते एते दोष्याहुती सुष्ठु स्मयमाने इव 'यजते' । 'यजिये' यजसम्पादयिष्यौ । 'उपाके' "उपकान्ते" परस्परतः । 'दिव्ये' होतने परस्परश्रयणात् । 'योषणे' मिथोभूते । ('बृहती') बृहत्यां, महत्यां । 'सूक्तम्' "सूरोचने" । 'अधि-दधाने' 'शुकपिशम्' "शुकपेशम्" । एतस्मिन् यजमाने 'श्रियम्' ('आ मदताम्', "आभोदताम्" । एतस्मिन् यज्ञौ "न्यभोदताम्" नियमेनाधिकं वा ।— इति तद्व्याख्यानम् ॥

"पेश इति रूपनाम ।" "पिशतेः" धातोः ; तद्भिः "तिपिशितं भवति" विकसितं भवति, यावदाश्रयभाविन्यात् । विनिश्चित मिति के चिदन्याश्रितत्वात् ॥

"द्वैव्या होतारा"—इति । वक्तव्यम् । "द्वैव्यां होतारौ"—इति शब्दममाधिः । "अथञ्चाग्निर्मौ च मध्यमः"—इत्यभिधेयवचनम् । "तयोः" "एषा" प्राधान्यमुक्तिः "भवति"— ॥ ८ (११) ॥

द्वैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुष्यो यजथ्यै । प्रचोदयन्ता विद्येषु कारु प्राचीनं ज्योतिः

* "उपामानक्ता यजत्यहोरात्र वा उपामानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रौषात्यहोरात्रयो यजमानं दधानि"—इति णे० प्रा० १, १, ४ ।

† सारणार्थे मेतत् । अस्यैव रूपनामसु निघण्टो । १ भा० ११८ प्र० १ अ० ७० (१०) ।

‡ १ भा० ४६१, ४६३ प्र० ४ अ० १ अ० (६) ।

प्रदिशा दिशन्ता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ
निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य (मनुष्यस्य*) यजनाय प्रचा-
दयमानौ यज्ञेषु कर्तारो पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्य मिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवोस्तिस्रो देव्यस्तासां मेपा भवति
॥ ६ (१२) ॥ *

“दैव्या होतारा” — इति । याचेतौ “दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवौ
दैव्यौ, देवावेव वा देव्यौ ; स्वार्थे ऽव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ
होष्ट-मैत्रावरुणौ अपेक्ष्य । । दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । कौ
पुनस्तौ ? (‘होतारा’) “होतारौ” आहोतारौ देवानाम्, वाय्वग्निक-
लक्षणौ † । (‘प्रथमा’) “प्रथमौ” मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य
(‘सुवाचा’) “सुवाचौ” प्रशस्तवाचौ, सुस्तौ । ‘मिमाना यज्ञम्’
यज्ञनिर्मातारौ, नित्यं ‘मनुषः’ “मनुष्यस्य” ‘यजथै’ “यजनाय” ।

* नास्म्येतत् पदं क-ख-ग-प-सूक्तेषु ।

† ऋ० सं० ८, ६, १, २ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशांशेष्वष्टमी । १६, २१ ।

‡ होता नाम ऋग्वेदो प्रधानलिक, मैत्रावरुणस्तु तस्य प्रधानसाहाय्यकारौ
ऋत्विक् । सप्तसु धिय्यापु मैत्रावरुणस्यापि धिय्या मस्ति । “होता यजति * * *
मैत्रावरुणो यजति” — इत्यादि सप्तहोतविवरणं द्रष्टव्यम् । ऐ० ब्रा० ६, १, १ ।
“दक्षिणा आणिर्यतुः * * * दक्षिणं मन्थि मैत्रावरुणस्य” — इत्यादि च पशुभा-
गो द्रष्टव्यः । ऐ० ब्रा० ७, १, १ । “मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग् यज्ञस्य होता,
मनसा वा इपिता वाग् वदति ; यां ह्यन्यमना वदत्यसूर्या वं सा वाग्देवजुषा” —
इति च होष्ट-मैत्रावरुणयोः सम्बन्ध उक्तः पर्यग्निविधौ । ऐ० ब्रा० ९, १, ५ ।

§ “तौ याज्ञिकानां प्रभिः । द्वावग्नौ (१, १, १५, १)” — इति, “अथ ह मध्यम-
स्यामधेत्युभौ (१, १, ११, १)” — इति, “अग्नौ पार्थिवान्करिष्यौ (१, ५, १२, १)”
— इति, “अग्नौ (०, ८, १२, १)” — इति, “अग्न्यादित्यो (८, ६, ६, १)” — इति
च ऋ० सं० सा० भा० । “दैव्याहोतारा यजति प्राणापानो वै दैव्या होतारा प्राणा-
पानावेव तत् प्राणति प्राणापानो यजमाने दधाति” — इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ ।

‘प्रचोदयन्ता’ प्रचोदयमानौ ‘विदयेषु’ “यज्ञेषु” ‘काहू’ “कर्त्तारौ”
 अत्वित्थौ; नाग्निको यज्ञोऽस्त्रौत्यग्निर्निर्मिमीते, न चामावनुपभातो
 वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमीते । विज्ञायते हि—“तस्मादेष
 नानुपभातो ज्वलति”—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुर्गर्भहा-
 वदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मणः ।
 तावेव देवाना माह्वतारौ उच्येते । यात्रेतावेवं ‘प्रचोदयन्तौ’
 ‘विदयेषु’ यज्ञेषु, ‘काहू’ कर्त्तारौ मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं
 स्वाधिकारकर्मनुग्रहमन्निधानात् । यदेतत् (‘प्राचीनं’) प्राच्यां दिशि
 ‘ज्योतिः’ आह्वननीयात्वं प्रणोयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राची मनु
 प्रदिशं प्रेक्षीति अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राञ्च सुदूर-
 न्ति”—इति । एतत् प्रणोय नित्यं यष्टव्यमित्येव मर्थं ‘प्रदिशन्तौ’
 आज्ञापयन्ताविव यौ नित्यं मवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे
 वर्त्तमानौ ममाप्येवं वर्त्तेता मिति । एव माख्यात मथाहृत्य समाप्यते,
 निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवीः”—इति* पदम् । ताः पुनरेताः “तिस्रो देव्यः”,
 प्रथमया ता निराह ; तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । “तामाम्
 एषा भवति” प्राधान्यस्तुतिः— ॥ ८ (१२) ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयं मृत्विक्का† मनुष्यदिह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्थोनं सरस्वती स्वपसः

* १भा० ४१२, ४१२ प्र० १५०० १५०० (१०) ।

† “मृत्विक्का” क, च, व ।

सदन्तु ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य
भा इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु त्वष्टा
तूर्णं मञ्जुत इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्याद्दोषिकर्मणस्त्वक्ष-
तेर्वी* स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो यज्ञं भारती”—इति† । आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञ
मागच्छतु । का पुनरमौ? इति । ‘भारती’ “भरत आदित्यः”
सर्वभूतान्युदक्तेन विभर्त्ति, “तस्य” स्वभूता “भाः” दौमिः । कथ
मेतु? ‘तयम्’ “क्षिप्रम्”‡ । इला? “च” पृथिवीम्याना । “इहैवेत्या ॥
वसुमत्या”—इत्यनुयाजेषु उन्नोतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात् । (मनु-
ष्यत्) “मनुष्यवत्” ‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा
मनुष्येन मनुष्य आहृतो भोक्तु मविलम्बमान आगच्छेत, क्षिप्र मेव
मागच्छतु; सा ममेह कर्मणि इविर्भाक्तव्य मित्येव मर्थं जानाना ।
‘सरस्वती’ “च” मध्यस्थानैव मेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता
एताः॥ ‘तिस्रः’ अपि “देव्यः” ‘स्वपसः’ “सुकर्माणः” अस्मिन्
कर्मणि ‘इदं बर्हिः’ ‘स्थोनं’ “सुखं” प्राप्य एतस्मिन् (‘आसदन्तु’)
“आसीदन्तु” ।— इत्येतदाशामहे * * ॥

* “सकृतेर्वा” क, च, म ।

† ऋ० सं० ८, १, १, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोदु बबन्ती (१८. ११) ।

‡ ‘तुयं’ क्षीप्रम्—इति, क ।

§ इडा—इति, ॥ “इहैवेत्या—इति, ॥ एव मेताः—इति च च-पाठाः ।

* * “तिस्रो देवीर्यजति प्राचो वा अपानो वा नक्षित्री इत्येता एव तत् प्रोचानि
ता यजमाने दधानि”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

“त्वष्टा”—इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्णशब्दात् क्षिप्रवाचिनः पूर्व-
पदम्, अश्रोतेरुत्तरपदम् । क्षिप्रं व्याप्नोति, यदनेन व्याप्त्यं भवति ।
“त्विषेर्वा” धातोः वृद्ध्यर्थस्य, वृद्ध एव नित्यं मसौ देवतात्वात् ।
“त्वक्षतेर्वा स्यात्” क्रियासामान्यमात्रवाचिनः, उत्सृष्टतनूकरणस्वा-
र्थस्य † । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”— ॥ १० (१३) ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भवनानि
विश्वा । त मद्य हेतुरिषिता यजीयान् देवं त्वष्टार
मिह यक्षि विद्वान् ॥ य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्व्यौ
रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि त मद्य हेतुरिषिता
यजीयान् देवन्त्वष्टार मिह यज विद्वान् माध्यमिक-
स्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे । च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाक-
पृणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ ११ (१४) ॥

“य इमे द्यावापृथिव्यौ”—इति ‡ । ‘यः’ “त्वष्टा” ‘इमे’ “द्यावा-
पृथिव्यौ” सर्वेषां भूतानां “जनयित्व्यौ” ‘रूपैः’ नानाविधैः अनेक-
प्रकारैः “अकरोत्” “भूतानि च सर्वाणि” । अथ वा रूपैरिति
कर्त्तव्यतया ततोयथा लक्ष्यते ;— तत्तद्रूप मास्याय ‘यः’ त्वष्टा द्यावा-

* १भा० ४६१, ४६२ प्र० ५ अ० २ अ० (११) ।

+ “तन्नू, तन्नू तनूकरणे”—इति धा० भा० ६५५, ६५६ ।

‡ “माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे” क, ख, ग ।

§ अ० सं० ८, ९, ९, १० । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोपु दशमौ
(१९, २४) ।

पृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि * । किं तस्य त्वष्टुः? तं देवम्
'त्वष्टारम्' 'इह' अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि वा हे हेतः ! 'यच्चि'
यज 'विद्वान्' जानानः मयेद मवश्यं कर्त्तव्य मिति ॥

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत् "माध्यमिकः त्वष्टा—
इति" "आहुः" आचार्याः, के चिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते । 'माध्यमिकः'
—इति सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः । को हेतुः? "मध्यमे च स्थाने समाघ्रातः"
—इति † । किञ्च एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात् । कथम्? य इमे
द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् तं देवं त्वष्टारं यजेति ।
त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुनः सम्बोध्यते हे हेतारिति मनुष्यहेतुः ;
न चान्यः पार्थिवादग्नेर्हेतास्ति ‡, तस्माद् यो यष्टा स पार्थिवः, य
इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति । सर्वशिल्पिमता माचार्या देववर्द्धकिर्दाचा-
यणीपुत्रो दादशाना मादित्याना मन्यतम इत्यैतिहासिकाः § । कोऽत्र
निसृयः? अय मेव "अग्निरिति शाकपूणिः" ॥ ॥

कथं यत्तावन्मध्यमे च स्थाने समाघ्रात इति? ¶ अकारण-
मेतत्—अय मण्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाघ्रात इति * * । यत्पुनरेतद्

* "त्वष्टारं यजति । वाग् वै त्वष्टा, वाग्धीदं सर्वं ताड्यैव वाच मेव तत् प्री-
च्छति वाचं यजमाने दधाति"—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ ।

† १भा० ४०५ प्र० ५ ख० ४ ख० (२१) ।

‡ "अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्रो लोको यदुत्तरवेदी नाभिः"—इत्यादि ऐ०
ब्रा० १, ५, १ ।

§ "तवेतिहास माचक्षते"—इत्यादि च वक्ष्यत्याचार्यः ११ ख० १ पा० १० ख० ।

॥ अतएव "इह त्वष्टारम् (ख० सं० १, १, १५, ४)"—इत्यस्या वाक्यावां
"त्वष्टारं त्वष्टनामक मग्निम्"—इत्याह सायणः ।

¶ इहैव प्रष्टे १५० ; ४०५० १०५० मन्त्रेऽपि ।

* * १भा० ४०५ प्र० ५ ख० ४ ख० (२१) ।

व्यपदेशात् इति ?* तदपि समान मिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यपदेश इति—
 त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभ्र मिति † ; अपि च व्यपदेशादन्यत्व मित्यशक्य
 मध्यवसातुम् ; अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति । तद्यथा—
 “अग्निं मग्निं आवह” —इति । हे अग्ने ! भगवन् ! अग्निम् आवह
 इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम् ; न हि पार्थिवादन्यः सूक्तभाग् हविर्भाग्
 वा अग्निरस्ति, योऽनेन प्रसिद्धुहोत्वाभिधानेनाह्वयेत, द्रज्येत
 च—“स्वं महिमान् आवह” —इति । खिष्टकृति विंशेषलिङ्गात् स्वय
 मेवात्मनात्मानं विधिवशात् आङ्गानेन संस्कृत्य द्वैधं त्रैधं मनेकधा
 वा यजति, अन्यद्वाभिनिवर्त्तयति । तद्वदिहापि कर्मात्मनः परो
 योऽस्य तत्क्षणक्रियालक्षणगुणम्, योग्यात्मा यदधिष्ठितः ; कर्मात्मा
 सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति । केन विकरोति ? त मधिकृत्य
 उच्यते—“त्वष्टा रूपाणि विकरोति” इति ‡ । तदयं मुच्यते—
 मनुष्यहोत्रा यज त्व मिति । एवं तावद् व्यपदेशः शक्यप्रतिममा-
 धानः । यत्पुनरुक्तं देवशिन्धीति ? † तत्तद्गुणसामान्यादेवासावपि
 कौशलातिशय मपेक्ष्योच्यत इत्यदोषः ॥ ॥

* पुरस्तादिहैव ४८१४० ०५० ।

† “त्वष्टा दधदिन्द्राय मिन्द्राय” —इति य० वा० सं० १०, ४४ ।

‡ “त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः (अ० सं० १, ४, ९, ४)” —इत्याह सायणः—

“त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानो देवः, रूपाणि योनीं सृष्टानि रेतसि रूपाणि कर्तुं
 प्रसृष्टिं । हि शब्दः अत्यन्तरप्रसिद्धिवाचनार्थः । ‘रतस्य सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि
 विकरोति’ —इति श्रुतेः” —इति ।

§ पुरस्तादिहैव ४८१४० ११५० ।

॥ तथा च “त्वष्टास्यै वसं सृष्टं” ततश्च (अ० सं० १, १, २१, १)” —इत्याह
 सायणायाम् “त्वष्टा विश्वकर्मा, वसं ततश्च तन्मूलतवान्” —इत्याह सायणः ।

यथा चाग्निरेव नान्यः, तथा विशिष्टतरलिङ्गा “अपरा” अग
‘भवति’— ॥ ११ (१४) ॥

आविष्टो वर्द्धते चारुरासु जिह्वाना मूर्द्धः स्वयंशा
उपस्थे । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहं
प्रति जोषयेते ॥ आविरावेदनात्तत्त्यो वर्द्धते चारुरासु
चारु चरतेर्जिह्वं जिहीतेरूर्द्धं उच्छ्रितो भवति *
स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतु-
र्जायमानात् (प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते †) । द्यावा-
पृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते
सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १२ (१५) ॥

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८. २.

“आविष्टो वर्द्धते”—इति † । ‘आविः’ प्रकाशः । स कस्मात् ?
“आवेदनात्” सर्वस्य प्रकाशनात् । तस्मात् “तत्त्यः” तस्य तनिता
‘आविष्टः’ । किंलक्षणः ? ‘चारुः’ चरणशीलः, अनवस्थितः । किं
करोति ? ‘वर्द्धते’ । क ? ‘आसु’ क्रियासु, प्रज्ञासु वा प्रसवाय ।
कस्य ? ‘जिह्वानाम्’ कुटिलचेतसा मपि मनुष्याणाम् अवैषम्येण

* “जिहीतेरूर्द्धं मुदृतं भवति”—इति क, ख, ग ।

† नाख्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ख० सं० १, ०, १, ५. = १, १५, १ । “अस्य स्यात्सौषमनुष्यविशिष्टोऽग्निः
शुद्धोऽग्निर्वा देवता”—इति सा० भा० ।

ऊर्द्धं मेव ज्वलति ; कुटिलाना मपौन्धनामा मकुटिल ऊर्द्धं मेवेति
के चित् । एव मेव 'वर्द्धते' । 'स्वयशाः' "आत्मयशाः" पर मनाश्रित्य
यशस्वी । 'उपस्ये' "उपस्याने" यत्रासावुपनतस्तिष्ठति 'आविशः' ।
योऽय मेवमादिगुणयुक्तः त्वष्टा, तस्य 'त्वष्टुः' अग्नेः 'जायमानाद्'
एव 'उभे' द्वे अपि 'विभ्यतुः' । के पुनस्ते ? "द्यावापृथिव्यौ इति" ।
यथाय मतिमहान् वर्द्धते, अवश्य मय मावां धक्ष्यतीति । "अहो-
रात्रे इति वा" । सकृदुपज्वलिते महत्यग्नावनुपशान्यति । अहो-
रात्रयोरर्थवत्त्वाभावः । तस्मात् ते अपि विभ्यतुः । अपि नामाय
मेव मतिप्रवृद्धः आवा मन्यतर मनुच्छिद्यादिति * । "अरणी इति
वा" । अवश्य मय मावां जातो यतो यदा तदा धक्ष्यतीति
अतः अरणी अपि विभ्यतुः । एवं विभ्यत्यौ किं कुरुतः ? नान्या
गतिरस्तीति 'प्रतीची' नाम तं प्रत्यञ्चिते अभिमुखे 'मिंहं' "मह-
नम्" अभिभवनम् 'प्रति जोषयेते' "प्रत्यासेवेते" उपकारकत्वेन ;
कथं नाम य मावां न भस्ममात् कुर्यादिति ॥

एव मय मेवाग्निरिह त्वष्टेति ॥ १२ (१५) ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ८.२.

॥ तृतीयः पादः ॥

वनस्पतिव्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

“वनस्पतिः” * अवसरप्राप्तः । स पुनरय मभिधेयतोऽभिधानतश्च
“व्याख्यातः” ; “एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा”—
इति † । “तस्य” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”— ॥ १ (१६) ॥

उपाव॑ सृज॒ त्मन्या॑ † समञ्जन् दे॒वानां॑ पाथ॑
ऋतु॒था ह॒वीषि॑ । वनस्पतिः॑ शमिता दे॒वो अग्निः॑ स्वदन्तु
ह॒व्यं मधु॑ना घृतेन॑ ॥ उपावसृजात्मनात्मानं॑ समञ्जन् ‡
दे॒वाना मन्त्र॑ मृतावृ॒तौ ह॒वीषि॑ कालेका॒खे वनस्पतिः॑
शमिता दे॒वो अग्निरित्येते॑ त्रयः स्वदयन्तु ह॒व्यं मधु॑ना
च घृतेन॑ च तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्यक्योऽग्निरिति
शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१७) ॥

“उपावसृज” —इति ॥ । ‘उप’ आस्रिय्य ‘अवसृज’ एतत् पश्चात्ख्यं
‘पाथः’ । अनाश्रितविशेषः; —किं मय मग्निर्वा, यूपो वा इत्युच्यते ?
उत (वा ११) अन्य एव कश्चित् ? इति । उत्तरेऽर्द्धे वनस्पतिशब्दः प्रथमा-

* १भा० ४६१, ४६४ प्र० ५ ख० २ ख० (१९) ।

† पुराणादिहोवाध्याये १पा० ४ख० ४५४ प्र० ५ पं० ।

‡ “उपावसृजन् त्मन्या” —इति क, ख, ग ।

§ “उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्” —इति क, ख, ग ।

॥ ख० सं० ८, ९, ९, १० । य० वा० सं० आचमेधिके द्वादशत्रिंशिकादश
(१९, २५) ।

११ नास्म्येतत् परं च-पुस्तके ।

सम्बन्धात् परोक्षः ; इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्षः कोऽप्यभिधीयत इति सुतरा मनाश्रितविशेषः इति विचारास्यदमिति । अतः परं विचारयिष्यति—“तत् को वनस्पतिः ?” इति । ‘त्वन्या समञ्चन्’ “आत्मना आत्मानम्” अस्य पशोः ‘समञ्चन्’ समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन संस्कारेण स्वाधिकारसम्बन्धिना * । ‘देवताम्’ एतत् ‘पाथः’ “अन्नम्” एतदमुनैव प्रकारेण ‘ऋतुथा’ च “ऋतावृतौ” “कालेकाले” षण्मासादौ ‘हवींषि’ चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि ‘उपावसृज’ देवेभ्यो देहीति । किञ्च ; ‘वनस्पतिः’, ‘शमिता देवः’, ‘अग्निः’—“इत्येते त्रयः” । त्रिग्रहणाद् देवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति । वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव, अमन्दिग्धश्च देवोऽग्निरित्येते त्रयः (‘स्वदन्तु’) “स्वदधन्तु” स्वाङ्गता मापादयन्तु । ‘मधुना’ चोदकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं ‘घृतेन’ चैतदस्माभिः संस्कृतं पाथः । —इत्येतदाशाम्भे ॥

“तत् को वनस्पतिः ?”—इत्यादि विचारः † । तत्र तावद् “यूपः इति कात्यक्यः” । कस्मात् यद्यथेतस्या माप्रिया मनाविष्कृतोऽग्नेर्विशेषः, तथापीयम् “अपरा” यूपान्जनीया ऋक्; या मन्निपत्य यूपान्जने यूपमभिधानेन संस्करोति । तद्यथा — ॥ २ (१७) ॥

अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्ये-

* “समञ्चन् चतियञ्जयन् विशिष्टेन सम्बन्धिना”—इत्येव च ।

† “वनस्पतिं यजति । प्राणो वै वनस्पतिः, प्राण मव तत् प्रीषति प्राणं यजमाने दधाति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ । “वनस्पतिं यजति । प्राणो वै वनस्पतिर्जीवं चास्य चर्चं देवानप्येति यज्ञैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति”—इति च ऐ० ब्रा० १, १, १० ।

न । यद्दृङ्क्षिष्ठा द्रविणो ह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या
 उपस्थे । अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवान् कामयमाना वन-
 स्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यद्दृङ्क्षि स्यास्यसि द्रविणा-
 नि च नो दास्यसि * यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या
 (उपस्थे †) उपस्थाने अग्निरिति ‡ शाकपूणिस्तस्यैषा-
 परा भवति ॥ ३ (१८) ॥

“अञ्जन्ति त्वा”—इति ? । विश्वामित्रस्यार्षम् । पुरोक्त् ।
 “देवेषु वनस्पते”—इति च ॥ । हे यूप ! ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ वनयन्ति
 त्वाम् चत्विग्यजमानाः । क ? एतस्मिन् ‘अध्वरे’ यज्ञे । कि
 मिच्छन्तः ? (‘देवयन्तः’) देवान् यद्यु कामयमानाः । केन अञ्जन्ति ?
 हे ‘वनस्पते !’ यूप ! ‘मधुना दैव्येन’ संकृतेन “घृतेन” इत्यर्थः, देवानां
 यन्मधु; विज्ञायते हि—“देवानां मधु यद् घृतम्” इति ॥ ।
 कि मित्यञ्जन्ति ? ‘यद् ऊर्द्धः तिष्ठाः’ यस्मात् अक्तः त्वम् “ऊर्द्धः
 स्यास्यसि” अञ्जनादनन्तर मुच्छ्रियिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च ते ‘क्षयः’
 ‘मातुः अस्याः’ पृथिव्याः ‘उपस्थे’ उपरि । क्षयो निवासः, स्थैर्यार्थ

* “दास्यसि” क, ख, ग ।

† “मास्येतत् क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ “उपस्थानेऽग्निरिति”—इति क, ख, ग ।

§ ऋ० सं० १, १, २, १ ।

॥ इहैवानुपदं दर्शयित्वायमेवाचार्यः ।

॥ “रेवमो यूप मनुष्यीत्यासाध्वर्युरञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्त इत्यन्वासाध्वरे
 क्षयं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येत्येतद्दे मधु यदायं यद्दृङ्क्षिष्ठा द्रविणश्च
 यनाद् यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च अथापि द्रविणश्च
 मेवासासु यनादित्येव नदाच”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

मवटः । तस्मादवग्य मूर्द्धः स्यास्यसि । तथा स्थित्वा पशुधारण-
समर्थः, प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं * भावयित्वा तद्द्वारेण तत्फलानि
“द्रविणानि च” अत्रश्यम् अस्मभ्यं “दास्यसि”, -इत्यतः समञ्जन्ति ॥

एव मस्मिन् समञ्जने द्यूपे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्माद् द्यूपो
वनस्पतिरिति † ॥

“अग्निः इति शाकपूणिः” । कस्मादिहाप्युपावसृजेति । अस्याना-
विष्कृतवनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो द्यूपः, परम्परा अस्य
हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोक्तं यजतौ सन्निपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देन
अभिधायिका षट् भवति । तद्यथा— ॥ ३ (१८) ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णां प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशुनया नियूय ऋतस्यवक्षि पथिभीरजिष्ठैः ॥
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णां ऋतपर्णापि वोप-
मार्थे स्याद्विरण्यवर्णापर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते
सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमे यज्ञस्य वह पथिभीरजिष्ठैर्ऋजतमै-

* ‘अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं कुर्यादिति प्रकरणकल्पिनेन महावाक्येन स्वर्गाय
साङ्गाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयत इत्येतादृशः प्रयोगविधिः । * * * । अत्राग्निहोत्रहोमः
प्रधानम् ; प्रणयनादिकं सर्वं मङ्गलम्”—इति, “विहितनिषिद्धकर्मणां तत्तद्वाक्यै-
स्तत्तत्फलसाधनत्वैः स्वर्गते आशुतरविनाग्निनां कर्मणां कालान्तर्भावफलसाधन-
स्योपपत्त्यर्थं मन्तरा पुण्यपापकृप मपूर्वं कल्पते”—इति च भौ० प० । विस्तरतस्तु
दादृशस्यसां द्रष्टव्यम् ।

† “द्यूपः सोऽष्टाग्निः कर्मणः”—इति, “पासायं द्यूपं कुर्वति, तेजस्कामो ब्रह्म-
वर्चसकामस्तेजा वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतौनां पलाशस्तेजस्यौ ब्रह्मवर्चसौ भवति”—
इत्येवमादि च ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

रजस्वलतमैः * प्रपिष्टतमैरिति † वा तस्यैषापरा
भवति ॥ ४ (१६) ॥

“देवेभ्यो वनस्यते”—इति । वसिष्ठस्यार्षम् । हे ‘वनस्यते !’ ‘अग्ने !’
‘हिरण्यपर्ण’ हिरण्योपमपर्ण ! (ज्वलित ! †) ‘देवेभ्यः’ ‘हवींषि’ ‘वक्षि’
“पह” । कथम् ? इति । ‘प्रदक्षिणित्’ प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहन-
धर्मः, तेन ; पितृधर्मविपरीतेन । कथं वहनम् ? ‘रश्मनया’ ‘नियूय’
निवध्य, सुनिपुणं यथा न किञ्चिदपि अत्र हविरनवेक्षितं (धूमभृतेन?)
प्रधस्येत्, तथा । अपि च ‘च्छतस्य’ “यज्ञस्य” ‘पथिभिः रजिष्ठैः’ य
एव प्रसिद्धाः पन्थानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति ऋजुभ्योऽपि
“ऋजुतमैः” यैः कालो नातिहीयेत ; “रजस्वलतमैर्वा” अत्यर्थं मुद-
कवद्भिः ; ते हि पथिकानां सुखाः ; “प्रपिष्टतमैः” इति सुरूपतमैः ॥
प्रहततमस्त्वैर्यैः असम्मोहः स्याद्, गच्छतस्त्वैः ; न च पुनरविदिते कर्मणि
त्वां विनियुज्यहे । यतो ब्रूमः—‘प्रदिवः ते अर्थम्’ चिरन्तन मेव ‘ते’
‘अर्थं’ हविर्वहनाधिकारलक्षणं विद्मः । “अर्थं यो होता”—इत्येवमादि-

* “ऋजुतमैः रजस्वलतमैः” ऊ, च ।

† “रजस्वलतमैरिति प्रपिष्टतमैरिति” ऊ, च । “प्रपिष्टतमैरिति” क, ग ।

‡, § इमे पदे च-पुस्तके न स्तः ।

॥ वक्षत्यग्निमे वक्षे—पिष्टतमयेत्यस्यार्थः सुरूपतमयेति (४६० प्र० ८ पं०), “पि-
ष्टम्, पेशः”—इति रूपनामसु च (१भा० ३१८ प्र० ७ अ० ६, १०), परं मूलपुस्त-
कयोः इतिपुस्तकयोश्च प्रपिष्टतमैरिति ठकारमध्यपाठ एव दृश्यते ; पुरस्ताच्च वक्षेऽप्याहै
अमवागिति पदस्य व्याख्यानावधरे “तपिष्ठैः तप्ततमैः ऋजुतमैः प्रपिष्टतमैः” इत्येव
(१८५ प्र० १ पं०) । तदच तत्त्वं भीमह्निरजुसन्नेयम् ।

मन्त्रेभ्यो “देवा दधिरे हव्यवाहम्”—इति* । अतो ब्रूमहे वहेति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनमयोगाद् वनस्पतिशब्दस्वाग्नि-
रभिधेयः ॥

अथ “एषा” वनस्पतेः अग्नेः “अपराः” ऋक “भवति” (सा
पुनः किमर्थम्? इति । प्रायांवृत्त्युपदर्शनार्थं बह्वेषु मन्त्रेष्वग्निर्वन-
स्पतिरिति)— ॥ ४ (१६) ॥

वनस्पते रश्नया नियूय पिष्टतमया वयुनानि
विद्वान् । वहां † देवचा दधिपो हवींषि प्र च दातार
ममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रश्नया नियूय सुरूपतमया
वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् (यज्ञे!)
दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातार ममृतेषु देवेषु स्वाहा-
कृतयः † स्वाहेत्येतस्मिन् आहेति वा स्वा वागाहेति वा
स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासां
मेषा भवति ॥ ५ (२०) ॥

“वनस्पते रश्नया”—इति । वनस्पतेरेव याज्या । हे ‘वनस्पते!’
‘रश्नया नियूय पिष्टतमया’ “सुरूपतमया” अर्थं दृढया एवमादि-
गुणयुक्तया रश्नया नियूय अप्रध्वंमनाय निवध्य ‘वयुनानि’ स्वाधि-

* “व्यं यो हीता०—० दे वा दधिरे हव्यवाहम् ॥”—इति ऋ० सं० ८,
१, ११, २ । अत्राह सायणः—“एव मग्निरात्मानं स्वयं मेवाक्तवान्” इति । इत उत्तर-
रस्या मन्त्रेषु “देवा दधिरे हव्यवाहम्”—इति दृश्यते । एव मन्त्रेभ्योऽप्युक्तम् ।

† “वह” ऋ, च ।

‡ नास्म्यंतत् पदं क-च-ग-पुस्तकेषु ।

कारयुक्तानि “प्रज्ञानानि” अस्मदुपकाराय ‘विद्वान्’ “जानानः” ‘वह’
एतानि अस्मात्प्रत्तानि ‘हवींषि’ । अस्य ‘दिधिषोः’ “दातुः” यजमा-
नस्य अभिमतफलप्राप्तये ‘देवत्रा’ देवान् प्रति प्रदातारम् ‘अमृतेषु
वाचः’ कथयस्व एनं “दातारम्” ‘अमृतेषु’ “देवेषु” ; असुना
यजमाने एतानि हवींषि प्रत्तानि ॥

एव मग्निर्वनस्पतिः ॥

यत्पुनरेतदुक्तं यूयाञ्जनौयायाम्—“यूपे वनस्पतिशब्दः” इति *,
अत्र ब्रूमः—अग्निरेवामौ यूपान्तर्गतो यूपान्तर्गतो वृत्तमानो यूपान्त-
नौयायां वनस्पतिशब्दोच्यते । तदुक्तम्—“एष हि वनानां पाता
पालयिता वा”—इति † । यस्मादन्तर्गतो वनानां वनानि न
दहति, तस्मादेष वनस्पतिः । उक्तञ्च—“योऽय मृवीषे पृथिव्या
मग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु अस्तु त मुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम्”
—इति ‡ । सोऽय मग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन यूपान्तर्धानेन वन-
स्पतिरभिधेय इत्यदोषः ॥

अपरे पुनः “अञ्जन्ति त्वा”—इति §, अधियज्ञात् पृथक्केना-
धिदैवत मुत्पाद्य शाकपूणिमतेनाग्नि मेव वर्णयन्ति । यदाप्यधियज्ञे
अस्य यज्ञाङ्गाभिवादः, तदापि नाधिदैवत मग्नि मभिधातु मस्याः
परिहीयते सामर्थ्यं मन्त्रार्थे इति । तत् कथम् ? “अञ्जन्ति त्वा मध्वरे
देवयन्तः” । हे भगवन् अग्ने ! ‘अञ्जन्ति त्वाम्’ आचाराद्याभि-

* इहेव पुरस्तात् ४८८ ४० ४ पं० ।

† पुरस्तादिहेवाध्याये १पा० ४४० ४५४ ४० ५ पं० ।

‡ पुरस्तात् १८० ४० १५ पं० ६४० ८४० ।

§ पुरस्तादिहेव पादे ४४० ४८९ ४० १८ पं० ।

राज्जतिभिः 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयन्तः' देवान् कामयमानाः । यस्मात्
त्वम् 'ऊर्द्धः' स्यात्स्यसि ज्वलिष्यसि, यच्च ते 'क्षयः' 'मातुः' वेद्याः
'उपस्थे' "उपस्थाने" उपरि उत्तरवेद्याः 'क्षयः' निवासः कृतः,
तत्रोपज्वलितो "द्रविणानि" धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माक
मवश्यं "दास्यसि"—इति, अतस्त्वा माज्जतिभिरञ्जन्ति ॥

कात्यक्यपक्षेऽपि "देवेभ्यो वनस्पते"—"वनस्पतेरश्नया नियूय"
—इत्यनयोरर्थयोजना ।— हे 'वनस्पते' वानस्पत्य ! यूप ! त्व मुच्यसे ।
'हिरण्यपर्ण' अतपर्ण ! वह एतानि 'हवींषि' अनुत्थिते त्वयि न
एतानि उह्यन्त इति त्व मेवैषां बोधा इति प्रतीमहे । कथञ्च
पुनर्वह ? 'प्रदक्षिणित्' यथेतानि बोढव्यानि अविपर्यस्यन्नेतेन विधिना
'रश्नया' एतया त्रिवृता 'नियूय' परिवीय त्व मात्मानम् 'अतस्य'
यज्ञस्य ये पन्थानः रजिष्ठाः प्रदिवः चिरम्, तत एवाय मर्थस्त्वया
हवींषि बोढव्यानीति । विज्ञायते च "यूपेन वा आज्जतयः स्वर्गं
लोकं यन्ति"—इति ॥—॥ "वनस्पते रश्नया नियूय" । हे
'वनस्पते' वानस्पत्य ! यूप ! * 'रश्नया' पिष्टतमया सुरूपतमया
त्रिवृता 'नियूय' परिवीय त्व मात्मानं वह एतानि 'हवींषि',
स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् प्रति दिधिषोः हविर्दातुः
अर्थसिद्धये । "प्रब्रूहि च" एनं दातारम् 'अमृतेषु' देवेषु इति ॥

"स्वाहाकृतयः" निर्वक्तव्याः । काः पुनस्ताः स्वाहाकृतयः ? याः
यागार्थं माह्वय उन्नमे प्रयाजे स्वाहाकारेण संकलयन्ते, ताः स्वाहा-

* सायबस्वतश्च मनुस्मृत्यैव बाध्यातवान्—"वनस्पते ! वनस्पतिविकार !
यूप !"—इत्यादिना ।

कृतयः । ननु “सद्यो ज्ञातः”—इत्याग्नेयो मन्त्रः (४८४४०) ? सद्य
माग्नेयो मन्त्रः श्रौनकस्य, तथापि स्वाहाकृतयः समान्नाताः * । किं
कारणम् ? “सद्यो ज्ञातः”—इत्यनुद्भूत्य अग्नेः सुनिमन्त्रे “स्वाहाकृतं
श्विरदन्तु देवाः”—इति सम्प्रदानम् । तत्र देवतार्थं सम्प्रदान मिति
स्वाहाकृतयः समान्नाताः ; नाग्निरिति † ॥

अथ स्वाहाकृतयः कस्मात् ? स्वाहास्वाहेत्यनुकीर्त्तनेनासा मुत्त-
मस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः क्रियत इति स्वाहाकृतयः ॥

अथ “स्वाहा—इति एतत्” कस्मात् ? “सु” सुष्ठु “आह”—
“इति वा” । यदेव सम्प्रदानदेवतायै किञ्चिदाच्यस्येत्यनेन मन्त्रेणाह
तुभ्य मिद मिति, तदेव “सु-आह” शोभन माह । एव मस्य ‘सुः’
पूर्वपदम्, ‘आह’—इत्युत्तरपदम् ‡ । अथ वा इदं मन्यत् ब्राह्मणानु-
गतं निर्वचनम्,—“स्वा वागाहेति वा” इति । विज्ञायते हि “तं
स्वा वागभ्यवदञ्जुध्नीति तत् स्वाहाकारस्य जन्म”—इति । अथ च
स्व-शब्दः पूर्वपदम्, उत्तरपदं तथैव । अथ “स्वं प्राह इति वा” ।
को विशेषः पूर्वस्मात् ? पूर्वपदेऽस्य कारकान्यत्वम् ;—स्वा वागाहेति
कर्त्तरि, स्वं प्राहेति कर्मणि ; प्रपूर्वं चोत्तरपदं प्रकर्षद्योतनाय ।

* १भा० ४६१, ४६४४० पू०ख० १४० (१३) ।

† “स्वाहाकृतौर्ध्वजति । प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः, प्रतिष्ठाया मेव तस्यश्च मन्त्रतः
प्रतिष्ठापयति”—इति रे० ब्रा० १, १, ४ । “का देवताः स्वाहाकृतय इति ? विश्वेदे-
वा इति ब्रूयात् । तस्मात् स्वाहाकृतं श्विरदन्तु देवा इति”—इति च रे० ब्रा० १,
१, १ ।

‡ “स्वाहाशब्दो श्विःप्रदानवाची सन् एतन्नामक मग्निविशेषं लक्षयति”—इति
पञ्च० सं० १, १, १४, १. ऋग्वाङ्मन्त्रे सायणः ।

“स्वाङ्गतं हविः जुहोति इति वा” यदनेनैव हविर्जुहोतीति, तदेव सुष्ट्वापाद्य यथाभिधान मग्नी जुहोतीति हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः* ॥

“तासाम्” स्वाहाकृतौनाम् “एषा” “भवति”— ॥ ५ (२०) ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ मग्निर्देवानां मभवत्यु-
रोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं
हविरदन्तु देवाः ॥ सद्यो जायमानो निरमिमित यज्ञ
मग्निर्देवानां मभवत्युरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यतस्य
वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इतीमां आग्नी-
देवता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः प्रपाजानुयाजा
आग्नेया इत्येके ॥ ६ (२१) ॥

“सद्यो जातः”—इति । योऽय मग्निः ‘मद्यः’ ‘जातः’ ‘जाय-
मानः’ अनन्तर मेव ‘व्यमिमीत यज्ञम्’ निर्वर्त्तयति यज्ञम् । यस्य
जातमात्र एव ‘अग्निः देवानाम् अभवत्’ पुरोगाः* “पुरोगामी”
अग्रतो गामी प्राधान्येन । तस्य ‘अन्य’ ‘होतुः’ देवानां माङ्गातुः
‘प्रदिग्नि’ प्राच्यां दिशि ‘स्यतस्य’ गतस्य प्रणोतस्य उत्तरवेद्यादिकत्वेन,
‘वाचि’ “आस्ये” वाचौत्यास्य मेवापेक्ष्ये † । ‘स्वाहाकृतं’ स्वाहाकार-

* “याम्य एव तानि देवताभ्यो हवापि गृह्णीतानि भवन्ति, ताभ्यः स्वाहेत्ये-
वैनान्याहवनीयं सर्वैकृतिं जुहुयात्” -- इति ऐ० ब्रा० ७, १, १ ।

† “देवा इति यजन्ति । इतीमा” इ, च ।

‡ अ० सं० ८, १, २, ५ । य० वा० सं० आग्नेयधिके द्वादशाग्नीष्वत्या (१८, १९) ।

§ “वाचौत्यास्य मपस्य मपस्य इति पाठाकार मेवापेक्ष्य” -- इति च ।

वलात् मन्त्रेण प्रविष्टं 'हविः' एतदाज्यम् 'अदन्तु' पिबन्तु 'देवाः'
स्वाहाकृतयः ॥

“इति” इतिकरणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः, प्रदर्शनार्थो वा । (“इ-
माः”) एता एव एकादश “आप्रीदेवताः” “अनुक्रान्ताः” इभाद्याः* ।
ननु, द्वादशाना मनुकौर्त्तनम्? सत्यम्! अनुक्रान्तानां तु
एकादश वनस्पत्यन्ताः, यामा मिह विचारः; न तु स्वाहाकृतिषु
विचारोऽस्ति । तद्देवताभंस्कारपरत्वात् उत्तमस्य प्रयाजस्य यजतौ
एकादशग्रहणात् एकादशप्रयाजविषय एवोत्तरो विचार इत्याचार्या-
भिप्रायो गम्यते † । ततः किम्? यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो
वर्त्तिष्यते । ननु विचारित मेव “यज्ञेषु इति कात्यक्यः, अग्निरिति
शाकपूर्णिः”—इत्येवमादि? ‡ सत्यम्, विचारित मेतत् । स तु प्रत्येक
माप्रीदेवतापदेषु विचारः, अयन्तु सामान्यः प्रकरणगतश्चासा मेव
विचारोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः; निश्चितेन हि व्यवस्थितेन
विधिना भवितव्यम्; अधियज्ञे यजतौ देवताध्यानाङ्गभावश्रवणात्
तदेतद्विषय मनिश्चितम् ॥

“अथ”—इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचार मधि-

* १ इभाः (समित्), २ तनूनपात्, ३ नराशंसः, ४ इलः (ईयः), ५ बर्हिः,
६ द्वारः, ७ उषासानक्ता, ८ दैव्याक्षेतातरा, ९ तिष्ठो देवोः, १० लष्टा, ११ वनस्पतिः,
१२ स्वाहाकृतयः । “अथात् आप्रियः (४५६२० ६पं०)”—इत्याद्यनुक्रान्ताः । अथ
च आक्षेपम्—“आप्रीभिराप्रीणाति । तेजा वै ब्रह्मवर्षस माप्रियक्षेजसैवेनं तद्
ब्रह्मवर्षेण समवेयति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ४ ।

† “एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः, एतेऽवीतपाः
पशुभाजनाः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ पुरखादिदेवाध्याये १पा० १ख० ४५६ ४० ११पं० ।

कृत्योपोद्गन्ति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति* । का प्रयाजेषु देवताः? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-पस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुतः संशयः? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्यत इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः इति एके” । कुतः? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—इति च ब्राह्मणम् † । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे मौचीकेनाग्निना विश्वैश्च देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋचौ । स हि किल मौचीकोऽग्निर्विश्वैर्देवैः सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवींषि वह’ इति । स तानु-वाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’ इति । ते तं प्रत्यचुः—‘वृणीष्व’ इति ‡ । सोऽनयार्चाठु वने—॥ ६ (२१) ॥

* “प्रयाजवदनुयाजं कर्तव्यम्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, १, ४ । “प्रयाजानेवाच वदन्ति”—इत्यादि च रे० ब्रा० १, १, ९ ।

† “नखादाङ्गराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेय माथ्य माग्नेयः पुरो-चासः”—इति कौ० ब्रा० ।

‡ वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां उचिर्बहनेन च हस्तेषु धार्य कनिष्ठः मौची-को नामाग्निर्वषट्कारउचिर्बहनाभ्यां भीतो देवभ्यो निर्गत्यापः प्राचिसत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नवेष्टु मामतैर्देवैः स च “सहस्रदुषवम् (ऋ० सं० १०, ४, ६-१०-११) —इत्यादि खल्लचयेण संवादं कृतवान् । विशेषतो तैत्तिरीयके द्रष्टव्यम् । तै० सं० १, ९, ९ ।

§ इत उत्तर मेव प्रदग्भमानयोराशयेति यावत् ।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चौषधीना मग्नेश्च दीर्घं मायु-
रस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञो ह य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दा-
सि वै प्रयाजाः छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति*
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति† च ब्राह्मणं मात्मदेवता इत्यपरं
मात्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति‡ च ब्राह्मणं
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रं मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्यद्दीप्तं स्यात्तां मनसा ध्याये-
द्वष्टं करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नी-
ह्वितानि तेषां वासिष्ठं माचेयं वाध्यं च गार्ग्यं मद् मिति
नाराणंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकं मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७(२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* “मृतवो वै प्रयाजा मृतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति”—८, ५ ।

† “प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति”—८, ५ ।

‡ “मात्मा वै प्रयाजा मात्मा वा अनुयाजा इति”—इति ८, ५ । “—प्रजा-
नुयाजा”—इति ५ ।

“प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च”-इति* । हे विश्वेदेवाः! ‘प्रयाजान्’ † (‘मे’) मम ‘केवलान्’ अनन्यदेवतासम्पूक्तान्, अथ वा निरवशेषान् । ‘ऊर्जस्वन्तं’ रसवन्तं सर्वस्य ‘हविषः’ अवधार्य ‘दत्त-भागं’ ‘यज्ञे’ ‘घृतञ्च’ ‘अपां’ सारभूतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेय महं प्रथमं माज्यभागे । ‘पुरुषं च ओषधीनाम्’ ओषधिमयानाञ्च हविषो मम पुरुष-पुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मम ‘अग्नेः’ हे ‘देवाः!’ ‘दीर्घं मायुः अस्तु’ ; यथा मत्पूर्वं भ्रातरः हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृत्तः, नाहं तथा मृषीष्टेत्यभिप्रायः । त्रयः पूर्वोऽग्नयः प्राग्धव्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः प्रावृत्तेति ॥
 —॥ एव मुक्तास्ते अनयोत्तरर्क्षानुजज्ञिरे तस्य तं भागम् ।—
 तव ‘प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः’ यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं बह्वना, ‘तवाग्ने! यज्ञोऽय मस्तु सर्वः’ त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च ‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिशस्यतस्तः’ प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थः ॥ एवं तावदाग्नेयाः ॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम् ‡, तदनुप्रदर्शयते—
 “इन्द्रोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चयः? “आग्नेयाः

* ऋ० सं० ८, १, ११, १-४ । सौचीक-देवसंवादस्तोत्रेषु प्रथम एव इहोऽहमी-
 नवम्यादिने ऋचौ । तत्र प्रथमा सौचीकस्य, उत्तरा विश्वेषां देवानां मिति ।

† “प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान्, तथा अनुयाजान्
 चानु प्रधानाद् पश्चाद् यष्टव्यानेतन्नामकान्, केवलान् असाधारणान्”—इति
 अथर्वसा० भा० । आ० मृ० १, १. च द्रव्यम् ।

‡ पूर्वोक्तव्याख्यानाम् ४६९ पृ० ४ प० ।

इति तु स्थितिः” तु शब्दोऽन्यप्रवादनिवृत्त्यर्थः । केन विशेषहेतुना
आग्नेयत्वं मवधियते? ब्राह्मणं मन्त्रश्लोभय माग्नेयत्वे ; ब्राह्मणान्येव
केवलान्यन्यदेवतात्वे, एतस्माद् विशेषहेतोरवधारयामः—आग्नेयाः
इति ॥

अथ किं मन्यदन्यतमम् ? इति “भक्तिमात्र मितरत्”
खण्डोदेवता—इत्येवमादि । तदुक्तम्—“वज्रभक्तिवादीनि हि ब्राह्म-
णानि भवन्ति”—इति * । “किं मर्थं पुनरिदं मुच्यते” किं विचारणे
प्रयोजनम् ? इति । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा
ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”†—“इति ह विज्ञायते” । मनसेति नामभिः
संहितं हविर्देवतायै देवता मुपेयादेवमर्थश्च सर्वत्र विचारः । तथा हि
दर्शितम्—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निह्यते”—इति ‡ ।
मनसेति किमर्थम् ? केन वान्येन ध्यायेत् ? इति । ऋषु—सर्वेन्द्रिय-
विषयप्रत्याहतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभावितानां देवानां नानात्वै-
कत्वचित्त्वेष्वात्मने हृदये विज्ञानमयी मास्तिष्ठ्य प्रतिष्ठतिं सख्यी-
कृत्यानन्यमनास्तत्काल मधीत्य याज्यां वषट् करिष्यंस्तदनुचिन्तन-
संस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्यभिसन्धाय देवतां ध्यायेत् इत्यस्य
विशेषस्य द्योतनाचार्यप्राप्तस्यापि मनसो ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति ६ ।

* सप्तमेऽध्याये वैश्वानरीयविचारे द्रष्टव्यम् । ४१६ पृ० १ पं० ।

† “साक्षादेव तदेवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”—इति च तन्त्रेषः ।
दे० ब्रा० २, १, ८ ।

‡ पुराणान् १६५ पृ० ८ पं० ।

§ “मनसा वा इतिता वाग् वदति, वा ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुयो वै सा वाग्-
देवकृता । * * * । तन्मनसेरितया वाचा हवेभ्यो हवं सम्पादयति”—इति दे०
ब्रा० १, १, ६ ।

ब्राह्मणं चैतदर्थं मेवोक्तं माचार्य्येण ; अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थो
व्यवस्थ इति ; अतोऽन्यथा हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधान-
काले विकल मित्यफलं मेव स्यात् । एष एव स ध्यानकालो
यजमानस्य, आहुतिप्रक्षेपकाले न तथाऽन्येषां मध्यध्युप्रभृतीनां
आहुतिप्रक्षेपव्यापृतानाम् ; लक्षणं हि होतेति ॥

“तान्येतानि एकादश आप्रीसृक्तानि” अनुक्रान्तानि । दशधा *
दशतयीषु †, तेषां मेकादशं ‡ प्रैषिक मिति १ । इतीमानीत्युपप्रद-
र्शनार्थं मितिकरणः, एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारावधारणकक्ष्यः ॥

यस्तु तद्गतः कश्चिद् विशेषः, स उच्यते—“तेषां वासिष्ठम्
आचेयम्”—इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्टं “वासिष्ठम्”, अचिणा
दृष्टम् “आचेयम्”, वध्यश्चेन “वाध्यश्चम्”, गृह्यमदेन दृष्टं “गार्ह-
मदम्” ॥ “कः पुनरसौ विशेषः ? “इति” एतानि “नाराशं-
सवन्ति” । । अथ पुनः “मैधातिथं, दैर्घतमसम्, प्रैषिकम्”

* “दशान्यानि”—इति च ।

† दशमसङ्ख्यमयः ऋक्मात्राः दशतयः उच्यन्ते, तत्र दशसङ्ख्याकानि आप्री-
सृक्तानि विचक्षे इत्यर्थः । तथाहि—मैधातिथम् १, ४, १ । (१) दैर्घतमसम् १,
११, २ । (२) आत्रक्ष्य माद्विरसं वा १, १४, ६ । (३) गार्हमदम् १, १, १ ।
(४) वैशामिषम् १, १, ४ । (५) वासुश्रुत माचेयं वा ५, १, ५ । (६) वासिष्ठम् ७, १,
१ । (७) काश्वपिचम् ६, १, ५ । (८) वाध्यश्चम् १०, १, १ । (९) जानदग्राम् १०,
६, ११ ।

‡ “इदं मेकादशं”—इति च ।

§ अथ० सं० ५ का० १ अनु० १ सू० (११ प्र० ११ सू०) १—११ न० ।

॥ “इदं साम”—इति पा० ४, १, ० । इह सामेत्यपि वक्षितम् । अतएव वशि-
ष्ठेन इदं सङ्ख्यं नपि वासिष्ठं मित्येव । भाष्यं इदं कम् ।

—इति । मेधातिथिना दृष्टं “मैधातिथम्”, “दीर्घतमसा दृष्टं “दैर्घ-
तमसम्” प्रैष इति ग्रन्थः, तेषु यत् तत् “प्रैषिकम्”—“इति” तदिहो-
पवर्णितम् । एतानि “उभयवन्ति” । । “अतः अन्यानि यानि
चत्वारि अवशिष्यन्ते”, तानि “तनूनपावन्ति” ॥

अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्या-
जिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश एकनिर्व-
चनावधारणानि ॥

अतोऽन्यानि द्वादशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौचामण्यां चीष्णि †,
अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम् ‡ । तत्र यानि सौचामण्यां तानि अनाग्नेया-
नीति न परिसङ्ख्यातानि, प्रैषिकेन तु क्रमणात् तेषाम् । आग्निका-
श्वमेधिके तु कर्मान्तरेऽपि विनियुज्येते ; न केवलं माप्रीषु ; दृष्टको-
पधाने—आग्निकं सुत्तमायां चितौ “समास्त्वाम् षतवो वर्द्धयन्तु
(य० वा० सं० २७, १.)”—इति, द्वादशाप्रीरथेऽस्त्विति । इत्यथदृष्ट
माश्वमेधिकं यजमानस्य—“समिद्धो अज्जन् छदरं मतीनाम् (य०
वा० सं० ३८, १.)”—इत्याप्रीभिर्हस्तं गृह्णातीति । अत आप्रीकार्थे

* आग्नस्य वैशामिषं काण्डपेयं आमदग्रं चेति चत्वारि ।

† तथाहि—य० वा० सं० १०, ३१—४१. एकादशर्षेः प्रथमस्य पशोः चाग्निषः ;
१०, ५५—६६. द्वादशर्षेः द्वितीयस्य पशोराग्निषः ; ११, ११—११. एकादशर्षे
चाथीषस्य उत्तमस्य वा पशोराग्निषः ।

‡ तथाहि—य० वा० सं० १७, ११—११. द्वादशर्षे चाग्निषः चाग्नेवे इहकाधि-
तो रेहिके इति वा । य० वा० सं० १८, १—११ ऋष्यः चाश्वमेधिकाग्निष इति विदे-
कः । अपरत्रैकं माप्रीसूक्तं द्वादशवेऽश्वमेधे (य० वा० सं० १८, १५—१६), तत्र द्वादश-
तया मपि भूषते (१०, ८, ११), परिगणितश्च आमदग्रं भि ति, अतो माष तस्य पुत्र-
पक्षेः कृत इति ध्येयम् ।

प्रयोगव्यभिचारादाप्रीसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसङ्ख्याते आचार्येण । सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पञ्चोर्था द्वितीया आप्री, तस्या मेकस्या मेव च नराशंस-तनूनपातौ—“नराशंसः प्रति शूरोऽमि-मानस्तनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम (य० वा० स० १० १७)”—इति । तत्र नराशंसयाजिनां वसिष्ठप्रभृतीनां धामे निपातवत् तनूनपात्पद मनर्थकम्, पादपूरणमात्रेणोपकारं मन्त्रे करोति; तथा तनूनपाद्याजिनां नराशंसपदम् । एष एव अन्यत्राप्येवंविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथाभाविनि देवतापदानां निपातकल्पः । तद्यथा—अश्वहविषि अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्ते “यद्दस्य सूर” —इति सौर्यमित्रावरुणानां याज्यानुवाक्ये, तयोः मित्रार्थ्येणां यानि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति* । तथा ‘प्र चित्रं मर्कं गृणते तुराय’—इति, अत्र सम्बोधनान्त मण्यग्निपदं नैपातिकम् †, केवलं भारुते हविषि चातुर्मास्थेषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनः तदेवार्थवत् “आग्निभारुतौ पृश्नि मालभेत वष्टिकामः” —इत्यत्र च प्रयोगे । एष एव देवतापदविचारः ‡ ॥

यस्मिन् पदे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः—“प्रयाजान्मे अनुयाजांसु केवलान् (ऋ० स० ८, १, ११, ३-४)” —इति मन्त्रदर्शनात्, तस्मिन्

* “यद्दस्य सूर उद्दिने नामा मित्रो अर्थे मा । सुवाति सविता भगः ॥” —इति य० वा० सं० ११, १० । इह मित्र इति पद मर्थेमा इति पदस्यप्रधान मिति भावः ।

† “प्र चित्रं मर्कं गृणते तुराय भारुताय सतवसे भरध्वम् । ये सर्वाणि सर्वासा सर्वा रेजते अग्ने इष्टिवी मूर्धेभ्यः ॥” —इति ऋ० सं० ५, १, ८, ४ । इह ‘अग्ने’ —इति पद मप्रधान मिति भावः ।

‡ “रणा, दुरववोषो देवतापदविचारः” —इति ॥

पत्ते 'तिस्रो देवीः'—इत्यत्र * 'भारती घुस्थाना', 'मध्यस्थाना सरस्वती', 'पृथिवीस्थाना इत्या'—इति च तद्देवतात्रयं दुःप्रतिसमाधानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव एता देवता इति प्रति-समाधानम् । सौत्रामण्यां त्वत्तमे पशौ "समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेणः"—इत्येता अप्रियः (य० वा० स० ११, १२-२१) । तासु तनूनपादेवैकः—“तनूनपाच्छुचित्रतः”—इति (१३), नाख्येव नराशंसः । तत्र नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः?—किं तनूनपाच्छुचित्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्,—उतान्यतः कुतश्चिदा-प्रीसृक्तादाह्नियतां नराशंस इति? न्यायविदो मेधाविनः समनु-गंस्यन्ते विशेष मितिं ॥ ५ (२१) ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ८ । ३ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिनः

आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ त्रयोदशः (अष्टमः) अध्यायः

समाप्तः ॥ ८ ॥

* पुरस्ताद्विचैवाध्याये १ पादे ४७७ पृ० ४ पं० ; ४७८ पृ० १८४ पं० ।

+ एष हि प्रश्नोऽशक्यप्रतिसमाधान इति मन्वान आच दृष्टिकम् 'न्यायविदः'—इत्यादि ।

(^१द्रविणो^२दाः^३कस्माद्^४द्रविणो^५दा^६द्रविणो^७दसे^८मे^९द्यन्तु^{१०}तेऽ-
^{११}थात^{१२}आ^{१३}प्रियः^{१४}स^{१५}मि^{१६}द्धो^{१७}अ^{१८}द्य^{१९}त^{२०}नु^{२१}न^{२२}पा^{२३}न्^{२४}रा^{२५}शं^{२६}स^{२७}स्या^{२८}जु^{२९}व्हा^{३०}नः-
^{३१}प्रा^{३२}ची^{३३}नं^{३४}वर्हि^{३५}व्य^{३६}च^{३७}स्व^{३८}ती^{३९}रा^{४०}सु^{४१}ध^{४२}य^{४३}न्ती^{४४}दै^{४५}व्या^{४६}हे^{४७}ता^{४८}रा^{४९}ने^{५०}य^{५१}ज्ञं-
^{५२}य^{५३}द्^{५४}मे^{५५}आ^{५६}वि^{५७}ष्ट्यो^{५८}व^{५९}न^{६०}स्प^{६१}ति^{६२}रू^{६३}पा^{६४}व^{६५}सृ^{६६}जा^{६७}ञ्ज^{६८}न्ति^{६९}त्वा^{७०}दै^{७१}वे^{७२}भ्यो^{७३}व-
^{७४}न^{७५}स्प^{७६}ते^{७७}र^{७८}श^{७९}न^{८०}या^{८१}स^{८२}द्यो^{८३}जा^{८४}तः^{८५}प्र^{८६}या^{८७}जा^{८८}न्मे^{८९} द्वा^{९०}विं^{९१}श^{९२}तिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 119, 154, 160, 171, 477, and 480.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAN̄DIT SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1882.

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अचिगोचश्रीदेवराजयज्वकृत'निर्वचन'नामटीकासहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसमाजाभ्यर्धनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

प्रथमो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाणिसमिश्रण्यन्ते मङ्गितम् ।

शकाब्दाः १८०४ ॥

॥ अथ ॥

॥ निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ॥

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
अंसवम् ...	धनुः कवचञ्च ...	४२२	अग्रा ...	गौः	१२९
अङ्कः ...	पापी	४४२	अङ्कुरम् ...	मध्यस्थानदेवताः	४८५
अकूप रम्य ...	आदित्यस्य समद्रम्य		अचक्रे ...	इच्छामि	१९९
	कञ्चपम्य च ...	२९७	अचक्र ...	अपश्याम	२२७
अक्तः ...	रात्रिः	४२	अच्छ ...	आगुम्	४२२
अकः ...	अ क्रः रुकः ...	४४४	अजएकपाद्	दुस्थानदेवता ...	४९४
अक्षरः ...	उदकम्	९६	अजगन् ...	अगमत्	१५५
अक्षरम् ...	वाक्	९२	अजः ...	पूषनाहाः	१५५
,,	उदकम्	११०	अजिरम् ...	चिप्रम्	१६१
अक्षाः ...	क्षियति	४०७	अजिगाः ...	नद्यः	१४१
,,	भूस्थानदेवताः ...	४६६	अजागः ...	भक्षयति	४२५
अक्षितम् ...	उदकम्	१२२	अजम ...	सङ्ग्रामे	१०७
अगन् ...	अगमत्	१५४	,,	गृहम्	११२
अग्राथी ...	भूस्थानदेवता ...	४७१	अक्षाः ...	क्षिप्राः	१६१
अग्निः ...	भूस्थानदेवता ...	४५९	अपथ्यः ...	अङ्गुलयः	१९२
,,	मध्यस्थानदेवता	४८१	अतति ...	गच्छति	१४४
अगमन् ...	सङ्ग्रामे	१६७	अत्कः ...	वज्रः	१८६
अपिया ...	अपार्हा	४४२	अत्यः ...	अश्वः	१५४
अपुवः ...	नद्यः	१६६	अथर्यति ...	गच्छति	१२८
,,	अङ्गुलयः	१९२	अथर्यः ...	अङ्गुलयः	१९२
अघशंसः ...	रुनः	१६४	अथर्यवः ...	,,	१९१

पदम्	अर्थः	प्र०	पदम्	अर्थः	प्र०
अथर्थाः ...	अङ्गुलयः ...	१८४	अनुभूतिः...	मध्यस्थानदेवता	४८७
अथर्षुम् ...	गमनम् ...	४१६	अनुष्टुप् ...	वाक् ...	८७
अथर्वीशः...	मध्यस्थानदेवताः	४८३	अनेद्यः ...	प्रशस्यः ...	१०९
अदितिः ...	पृथिवी ...	१९	अनेनाः	” ...	”
” ...	वक् ...	८२	अन्तमानाम्	अन्तिकतमानाम्	१८१
” ...	मौः ...	१६०	अन्तरिक्षम्	अन्तरीक्षम् ...	१०
” ...	अदीना ...	४०१	अन्वः ...	अन्नम् ...	१०५
” ...	मध्यस्थानदेवता	४८६	” ...	तमः ...	४०६
अदिति ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०५	अन्नम् ...	उदकम्...	११८
अहा ...	सर्वपदसमाम्नायाय	१८	अपः ...	उदकानि ...	११५
” ...	सत्यम् ...	१९०	” ...	कर्म ...	१६३
अहातयः...	संधाविनः ...	१४३	अपत्यम् ...	अपत्यम् ...	१०५
अङ्गुतम् ...	सञ्चान्तम् ...	१०५	अपारपान्	मध्यस्थानदेवता	४०८
अङ्गमन् ...	अङ्गमन्...	१८५	अपारे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०६
अङ्गिः ...	सेवः ...	५६	अपीत्यम् ...	निर्गतमन्तर्दितं वा	१६६
अङ्गिगुः ...	अधृतगमनः ...	४१५	अपुः ...	रूपम् ...	११८
अध्वरः ...	यज्ञः ...	१४७	अप्रवाना ...	वाःह ...	१८८
अध्वरम् ...	अन्तरिक्षम् ...	११	अप्रः ...	कर्म ...	१६३
अध्वी ...	” ...	१८	” ...	अपत्यम्...	१०६
अनभिज्ञताः	प्रशस्यः ...	१२९	” ...	रूपम् ...	१२०
अनर्था ...	अनन्याश्रितः ...	४५१	अप्रतिष्कृतः	अप्रतिगतः ...	४४३
अनर्थातिम्	अनशीलदानम्	४५०	अप्रायुवः ...	अप्रसादिनः ...	१८८
अनवः ...	मनुष्याः ...	१८३	अप्रः ...	वाधिर्भयं वा ...	४६७
अनवद्यः ...	प्रशस्यः...	१२९	अपुः ...	रूपम् ...	१२०
अनवप्रवः...	अप्रतिहतशामनः	४५४	अभिक्या ...	प्रज्ञा ...	११६
अनवायम्...	अनवयवम् ...	४१६	अभिधेतन...	अभिधावत् ...	४५२
अनिति ...	गच्छति...	१५४	अभीके ...	सङ्गमे...	१६८
अनिन्द्यः ...	प्रशस्यः...	१२९	” ...	वासत्रे ...	१००, १८९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अभीष्टतः ..	रग्नयः	६५	अयते ..	गच्छति	२४०
„ ..	अङ्गुलयः	१६८	अयथाः ..	„	२५७
„ ..	भूम्यानदेवताः	४३८	अयवः ..	मनष्याः	१७६
अभीष्ट ..	वाह	१८६	अया ..	अनथा	२७०, २८६
अभ्यङ्गय्या	रमाहरणपूर्वक-		अयथः ..	गच्छति	२२६
•	वर्षयिता	४३९	अयुधः ..	„	२२६
अभ्यर्ष ..	अभ्येषणम्	६५७	अरण्यानी ..	भूम्यानदेवता ..	४७०
अभ्रम् ..	मेघः	७०	अरिद्वानि	उदकानि	६६
अभ्रः ..	महान्	२०१	अरिन्दानि	„	१०७
अभ्रम् ..	उदकम्	१०७	अर्षति ..	गच्छति	२२८
अभ्रतिः ..	रूपम्	६००	अरुण्यः ..	उपोवाहाः	१५४
„ ..	आत्ममयी मतिः	४२८	अरुषः ..	अयः	१४६
अभ्रवः ..	अहिंसितः	४५०	अरुषम् ..	रूपम्	२९२
अभवान् ..	यत्नवान्	४३७	अरुषति ..	गच्छति	२४६
अमा ..	गृहम्	२-६	अरुष्यति ..	„	२२८
अमिनः ..	अपरिमितः	४५२	अरुषी ..	उषः	५२
अमीवा ..	रागः हिंसिता वा	४३७	अर्कः ..	अन्नम्	२१०
अमूरः ..	अमूढः	४३५	„ ..	वज्रः	२८८
अमृतम् ..	हिरण्यम्	२२	„ ..	मन्त्रो वृक्षश्च ..	४०६
„ ..	उदकम्	१२५	अर्चति ..	अर्चति	३२२
अम्भः ..	„	६६	अर्चिः ..	जलत्	१६०
अम्भमी ..	द्यावापृथिवी ..	६७२	अर्जुनम् ..	रूपम्	२२१
अम्भृणः ..	महान्	२०२	अर्जुनी ..	उषः	५०
अम्बरम् ..	अन्तरिक्षम्	२४	अर्षाः ..	उदकम्	६८
„ ..	अन्निकम्	२६५	अर्षाः ..	नद्यः	१२८
अम्बु ..	उदकम्	१२७	अर्दति ..	गच्छति	२५०
अम्यक् ..	सहभूता	४४१	अर्दयति ..	हन्ति	२८२
अयः ..	हिरण्यम्	१६	अर्भकः ..	हस्तः	२६८

पदम्	शब्दः	पृष्ठं	पदम्	शब्दः	पृष्ठं
अभेकम् ..	अल्पम् ..	२७०, २८२	अज्ञानो ..	भस्मान्देवता ...	४६८
अर्थः ..	ईश्वरः ..	२८२	अश्विनो ...	दुष्मान्देवता ...	४८२
अर्था ..	अश्वः ..	२४४	असक्तम् ...	अप्राप्तपूर्वां ...	४४४
अर्थाके ..	अन्निके ..	२६४	असक्तानां ..	परस्परान्निवृत्ते ..	४०६
अलर्धति ..	रश्मिर्धति ..	२६८	असामि ...	असुसमाप्तम् ...	४४२
अलर्धति ..	..	..	असिक्तः ...	रामिः ...	४४
अल्लाहः ...	बहुरूपकमेघः ...	४००	असित्यती	असत्त्वादेवतो रत्न	४६०
अल्पः ...	हृत्सः ...	४८८	अस्यः ..	पञ्जा ...	२२४
अल्पकम् ...	..	४६०	असुनातिः ..	सशस्त्रान्देवता	४८२
अवः ...	अग्रम् ...	२००	अस्यः ...	मेघः ...	६२
अवनाकगत	टागतः ...	६०८	असुरी ...	नातमसीरिताः	४४०
अवटः ...	कृपः ...	६४८	असुरीन्द्रः ...	दीर्घायुः ...	४३८
अवतः ...	..	६४६	अनाम ...	गृहम् ..	६०८
अवतिरति	रश्मि ..	०८०	अनामति ..	अन्निके ..	२०४
अवति ...	रश्मिर्धति ...	२६०	अन्यम् ..	गृहम् ...	२०६
अवते ...	..	२३४	अभो ...	वधमादिः ..	६३२
अवनयः ...	नद्यः ...	१३१	अप्य ...	एतस्य ..	४०६
..	कनूनयः ...	१८४	अस्थाः ..	एतस्याः ..	..
अवनिः ...	प्रथिवी ...	११	अशुभाः ...	प्रशम्यः ...	३२२
अवसे ...	अन्निके ...	२६४	अहना ..	उषाः ..	४९
अववेति ...	इच्छति ..	१६६	अदिः ...	मेघः ..	६६
अविष्यन् ...	अटन् ...	२१६	..	उदकम् ...	१०६
अव्ययः ...	अस्याः ...	१४०	..	सशस्त्रान्देवता	४८२
अघत् ..	आप्नोत् ...	२८०	अर्द्धिर्धः	..	..
अघ्नः ...	मेघः ...	६१	अही ...	गौः ...	२२०
अघ्नते ...	आप्नोति ...	२८०	..	द्यावापृथिवी ...	२०४
अघ्ना ...	मेघः ...	६१	अक्राय ..	पुरातनम् ...	२६६
अस्याः ..	अस्याः ..	१४२	अक्षयाणः ...	अक्षीयमाणा ...	४१०

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
आ...	उपमा .	११०, १२०	आपानः ...	आम्रवन् ...	२०९
,,	अर्थात् ...	४११	आपान्तमन्युः	आपादितदीप्तिः	४१४
आकाशम्	अन्तरिक्षम् ...	९०	आप्राः ...	मथस्थानदेवताः	४८६
आकीम् ...	सर्वपदमभ्यासान्तर्य	१२९	आयती ...	वाङ् ...	१८८
आकृतम् ...	,,	१२०	आयवः ..	मनुष्यः...	१८२
आके ...	अन्तिके...	२६५	आयुः ...	अन्नम् ...	२११
,,	दूरे ...	१६६	आयुधानि	उदकानि ...	१०९
आकृतिपः	संघावी...	१४२	आरितः ...	सङ्घर्षं वागतः	४१०
आक्रन्दे ...	सङ्ग्रामे ...	२६८	आत्मी ...	भूम्यःनदेवता...	६०३
आक्षाणः ...	व्यापमानः ...	९०९	आर्यति ...	गच्छति...	१४९
आखण्डलः	चन्ना ...	२८	आययति...	यति ...	२०१
आगनीगन्ति	सङ्घर्षं वा गच्छन्ति	२६९	आवयाः ...	उदकानि ...	११५
आष्टाणिः ...	आगतदीप्तिः ...	४११	आशाः ...	दिग्ः ...	४०
आहूषः ...	आघोषः ...	४१४	आशभ्यः...	दिग्भ्यः...	४९०
आचके ...	इच्छामि ...	२०१	आशिरम्...	दधि ...	४९४
आचक्ष ...	अपगम्याम ...	१२८	आशिरः ...	अश्लेषणम् ...	१४०
आजी ...	सङ्ग्रामे ...	२६९	आशु ...	क्षिप्रम् ...	२६१
आणी ...	,,	१०५	आशुः ...	,,	२६१
आताः ...	दिग्ः ...	४०	,,	अश्वः ...	१४९
आतिरत्...	अहन् ..	९८५	आशुश्लक्षिणः	अग्निः ...	५९६
आदित्याः...	कुस्थानदेवताः ...	४९५	आष्ट ...	व्यापत् ...	९०९
आधवः ...	आध्रावकः ...	४५४	आष्टः ...	,,	९०८
आनट् ...	व्यापत् ...	९०९	आष्टाः ...	दिग्ः ...	४०
आनशे ...	व्याप ...	९८०	आसा ...	अन्निकात् ...	२६४
आनुषक् ..	अनुषक्तम् ...	४५०	आसात् ...	,,	,,
आपः ...	अन्तरिक्षम् ...	९८	आचनः ...	हे आचनः ...	४००
,,	उदकानि ...	११०	आचनमः...	वचनवक्तः ...	१९५
,,	भूस्थानदेवताः...	४००	आचवे ...	सङ्ग्रामे ...	२६९

पदम्	अर्थ.	पृथे	पदम्	अर्थ.	पृथे
आहिकम्...	भर्षपदमभःस्रःनाय	३२६	इलाः	...	२००
			...	गोः	२३०
इत्याः	...	३२७	इलाविलगनाभेद्यः	...	४३७
...	...	४३०	इलाविलगः	...	४२५
इदम्	...	४३०	इल	...	४३०, २८०
इदंभुः	...	४३३	इपति	...	२३२
इदा	...	४३७	इधम्	...	२८
इदानीम्	...	...	इधियण	...	३६०
इधः	...	४३६	इधः	...	४३८
इनः	...	४३३	इधुधः	...	४३७
इन्	...	४३५	इधुधति	...	४५५
...	...	४३६	इधिः	...	४८८
...	...	४३७	इधिया	...	४३५
इन्द्रः	...	४३६	इति	...	४३२
इन्द्राणी	...	४३८	इति	...	२५१
इन्द्रियम्	...	४३३	इम्	...	२२६
इन्वति	...	४३८	...	...	४२३
...	...	४३६	इमहे	...	४५२
इथलति	...	४३५	इथति	...	२६६
इथति	...	४३७	इति	...	२५१
इरञ्चति	...	४३०	इमान्तामः	...	४६२
...	...	४३०	इपति	...	२५०
इरञ्चति	...	...	इहते	...	२३८
इरा	...	२०८	इकथ्यः	...	२९२
इरावत्यः	...	२५०	उच्चः	...	२६६
इलः	...	४३२			
इला	...	२४			
...	...	७७			

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
उष्वा	... मरान् ...	२०२	उषाः	... भूम्यानदेवता ...	४९१
उत्थितः	... ,, ...	२०१	उषामानक्ता	... भूम्यानदेवता ...	४९२
उषेःश्रवणम्	... अथाः ...	१४६	उषा	... गीः ...	२३०
उत्सः	... कृपः ...	२६०	उषाः	... रग्मयः ...	२६
उदकम्	... उदकम् ...	१११	उष्विया	... ,, ...	,,
उपजिह्विका	... शोमिका ...	२००, २८४	उत्तिः	... अवनम् ...	४०८
उपच्यिः	... वाक् ..	८४	उधः	... रात्रिः ...	४७
उपसं	... अन्निके ...	२६६	उर्क	... अन्नम् ...	२०९
उपरः	... मेघः ..	६९	उर्कस्यत्यः	... नद्यः ...	१४१
उपरगः	... दिशः ...	४०	उर्कःकृती	... भूम्यानदेवता ...	४७४
उपलः	... मेघः ...	६९	उर्दरम्	... आवपनम् ...	२००, २८४
उपलप्रविणी	... सङ्क्रांतिका ..	४२१	उर्या	... रात्रिः ...	४४
उपमि	... उपम्यः ..	४२२	उर्यः	... नद्यः ...	१६१
उपाके	... अन्निके ..	२६४			
उराणः	... बड कुर्वाणः ...	४५४	उक्	... वाक् ...	८८
उर	... बड ..	२९४	उक्वाः	... नचत्राणि	२००, २८२
उर्वशी	... बडकामा ..	४१४	उक्वीषमः	... सुतिसमानगुणः	४५०
,,	... मध्यस्थानदेवता	४८८	उक्कति	... गच्छति ...	२४४
उर्वी	... शुचिवी ..	११	,,	... परिचरति ...	२१२
,,	... द्यावापृथिवी ..	२७५	उक्जुनीतिः	... अकुटिलपथा ...	४५८
उर्जः	... नद्यः ...	१४०	उक्कति	... प्रमाधयति ...	४४८
उलूखलम्	... भूम्यानदेवता ...	४६९	उक्कति	... हन्ति ...	२८०
उलूखलमुमले	... ,, ..	४७२	उक्कति	... परिचरति ...	२१२
उल्लभम्	... अन्नार्गर्भवेष्टनम्	४५८	उक्कति	... गच्छति ...	२३७
उग्ममि	... इच्छमि ..	२००	उक्कति	... ,, ...	२४७
उग्मिक्	... इच्छति ..	२०१	उक्कति	... ,, ...	२४६
उग्मिजः	... मेधाविनः ...	२४२	उक्कतम्	... उदकम् ...	१२०
उषाः	... मध्यस्थानदेवता	४८९			

पदम्	अर्थः	पृ०	पदम्	अर्थः	पृ०
अतम् ...	धनम् ...	२२२	अजः ...	धनम् ...	२२४
.. ..	स धम् ..	२०७	आणी ...	दायादययी...	२७१
अतः ...	अध्वानदेवताः	४८२	आदती ...	उपा. ...	५८
अतस्यभिः	उदकम्. . .	१२१	आदनः ...	रुघः ...	७२
अतावतः...	नद्यः ...	१७७	आदनम् ...	.. ...	५८
अदृष्टः ...	अदृष्टः	४८०	आमना ...	अ न र, नन वा	४२१
अद्रुप ...	अदेनेन पातयित्वा		आमाम ...	रतितारः ...	४५५
अधक् ...	अधक् ...	४०२	आयम् ...	विषम् ...	२५८
अधिति ...	परिचरति ...	७१३	आयसः ...	सूक्ष्मादेवताः	४७०
अधिवस ..	प्रथिवाम्	५५८	आयसः	अय ...	१४८
अधः ...	अधः	२४०	कः ...	सत्यदानदेवता	१७२
अधुनाः ...	सहन ...	२०२	ककुभः ...	दिशः ...	४२
अध्यात्...	कपत् ...	२३	ककुलः ...	सहन ...	२०५
अध्यः ...	सहन ...	२००	ककुलिना	.. ...	२८८
अध्वन् ..	ह्रस्वः	२२६	ककुलाः ...	अध्वानः ...	१८४
अजति ...	गच्छति ...	२५५	ककलति ...	गच्छति ...	२५२
अजवाः ...	अजवा ...	१४६	कक्यः ...	अध्यायी ...	७४०
अजगः	.. ..	१४७	ककृत् ...	सुखम् ...	२१४
अजि ...	गच्छति ...	२५६	कक्यथम् ...	सुखपथाकेचः ...	४२८
अजम् ...	अजम् ...	४२७	ककनति ...	इच्छति ...	२०३
अजा ...	अजेन ...	२००, २८६	ककनकम् ...	दिग्गम् ...	२१
अजाम् ...	अजाम् ...	४२३	ककनाः ...	घुणाः ...	४२१
अज्यः ...	नद्यः ...	१२४	ककथम् ...	उदकम् ...	८६
अजिरे ...	प्रेरितवन्तः ...	४०१	कम् ...	.. ...	८७
अजः ...	क्रोधः ...	२३५	.. ..	सुखम् ...	२१८
अजः ...	क्रोधः ...	११३	कम्पते ...	क्रान्तिः ...	२२२

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठ
करणानि ...	कर्माणि ...	१६७	कानिषत् ...	इच्छेत् ...	१०६
करन्ती ...	कुर्वन्ती ...	१६७	कायमानः ...	कामयमानः ...	६६२
करांसि ...	कर्माणि ...	१६७	कारः ...	स्त्रोता ...	२५५
करस्यो ...	बाह्य ...	१६०	कारोतरः ...	कूपः ...	२५८
करिक्रत् ...	कर्म ...	१६७	कारितरान्	कूपान् ...	२६०
करणम् ...	... ..	..	कालयति ...	गच्छति ...	२५१
करुळती ...	रुचदती ...	४५७	काशिः ...	मुष्टिः ...	४९७
कर्त्तः ...	कूपः ...	२५६	काष्ठाः ...	दिशः ...	४१
कर्त्तव्ये ...	कर्म ...	१६६	किः ...	कर्त्ता ...	४५७
कर्त्ताः ...	..	१६८	किमीदिने ...	पिश्याय ...	४२६
कर्त्तुम् ...	..	१६३	किशेषः ...	किशडा इन्द्रः ...	४५७
कर्त्तव्यम् ...	..	..	किरणाः ...	रश्मयः ...	३२
कर्त्तव्यम् ...	..	१६६	कीकटेषु ...	वनार्थदेशेषु ...	४५७
कल्पते ...	अर्चति ...	२२२	कीरिः ...	स्त्रोता ...	२५५
कल्पलंकीनम्	रुचत् ...	१५६	कीलालम् ...	अन्नम् ...	११९
कल्पते ...	गच्छति ...	२५२	कीलालः ...	मेधाविनः ...	२५३
कवचम् ...	उदकम् ...	६६	कुटम्ब ...	रुचस्य ...	४२१
कविः ...	मेधावी ...	२५१	कुणारम् ...	मेघम् ...	४२७
कशः ...	उदकम् ...	१०४	कुत्सः ...	वज्रः ...	२८६
कशा ...	वाक् ...	६०	कुरवः ...	कृत्विजः ...	२५०
कसति ...	गच्छति ..	२४०	कुरवतन ...	कुरवत ...	२६१
काकुद् ...	वाक् ...	८६	कुलिशः ...	वज्रः ...	२८६
काकुदम् ...	तालु ...	४२२	..	कूलशतनः ...	४५६
काकुप् ...	वाक् ...	७५	कुल्याः ...	नद्यः ...	१२६
काञ्चनम् ...	द्विरण्यम् ...	९१	कुवित् ...	बह्य ...	२६६
काटः ...	कूपः ...	२५६	कुशयः ...	कूपः ...	२६१
काणुका ...	कान्तः ...	४१४	कुरुः ...	मध्यस्थानदेवता	४८८
कातुः ...	कूपः ...	२५८	कूपः ...	कूपः ...	२५८

पदम्	अर्थः	प्र ४	पदम्	अर्थः	प्र ४
कान्ति	... हन्ति ...	२८२	कतुः	... कर्म ...	१६६
कान्तिः	... गृहम् ...	२१०	.. ..	... प्रज्ञा ...	२२५
.. ..	... यमोऽन्नं वा ...	४२१	काणाः	... कुर्वाणाः ...	२६९
कान्ति	... कर्म ...	१६९	क्रियिः	... कृपः ...	२५९
कान्तिः	... गृहम् ...	२०७	क्रियिदन्तः	... विकर्मानदन्ता ...	४५५
कान्तिम्	... आवपनम् ...	२७०, २८५	कान्तम्	... उदकम् ...	११४
कान्तुः	... शयः ...	२७७	.. ..	... धनम् ...	२२५
कान्तुकः	... ..	२६२	कान्त	... उदकम् ...	९८
कान्ति	... हन्ति ...	२८०	.. ..	... अन्नम् ...	२१०
कान्ति	... अर्चति ...	२६३	कान्त	... उदकम् ...	९२
कान्तिः	... स्याता ...	२६६	कान्ता	.. ..	..
कान्ति	... सत्या ...	२६३	कान्त	.. ..	१०९
.. ..	... अर्था ...	२६१	कान्ता	... रात्रि ...	४२
कान्ति	... अर्चति ...	२६२	कान्ता	... प्रथिवी ...	१०
कान्तिम्	... उदकम् ...	२६८	कान्ति	... ईष्टे ...	२६१
कान्तिः	... कृपः ...	२५८	का	... प्रथिवी ...	१०
कान्तम्	... द्विरण्यम् ...	७०	कान्तियः	... मनःप्याः ...	१०८
.. ..	... रूपम् ...	७२१	कान्तिः	... प्रथिवी ...	११
कान्तयः	... मनःप्याः ...	१०९	कान्तियः	... अङ्गुलियः ...	१६३
कान्तः	... प्रज्ञा ...	३२१	कान्तियन्ती	... वाक् ...	१६०
कान्तुः	... ..	..	कान्तियन्ती	.. ..	..
कान्तियः	... मेधाग्निः ...	२३८	कान्तियति	... गच्छति ...	१५६
कान्तियः	... दुःकामः ...	४२२	.. ..	... ईष्टे ...	२०१
कान्तियः	... कृपः ...	२६१	कान्तियम्	... उदकम् ...	१०९
कान्तियः	... यम्याः न देवताः ...	४६९	कान्तिय	... अन्नम् ...	२०८
कान्तियी	... यम्याः न देवता ...	..	कान्तियन्	.. ..	२०९
कान्तियः	... मेघः ...	७२	कान्तियन्	.. ..	..
.. ..	.. ..	..	कान्तियन्	... गच्छति ...	२५९

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
घुम्पम् ...	अचिच्छत्रकम्	४१९	गभीरः ...	सहान् ...	२०४
घुम्पकः ...	श्रुत्वः ...	२९८	गभीरम् ...	उदकम् ...	११९
घोचथपतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८	गभीरा ...	वाक् ...	७८
घोणस्य ...	नियमितुः ...	४३३	गभीरे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२७४
घोणिः ...	पृथिवी ...	१०	गमति ...	गच्छति ...	९४९
घोणी, ...	" ,	६	गम्भरम् ...	उदकम् ...	११९
,,	द्यावापृथिव्यौ ...	२७२	गम्भीरा ...	वाक् ...	७८
घोदः ...	उदकम् ...	९८	गम्भीरे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२७४
घोदति ...	गच्छति ...	२४२	गयः ...	क्षपत्यम् ...	१०४
घ्ना ...	पृथिवी ...	९	,,	धनम् ...	९२५
			,,	मृचम् ...	२००
खलं ...	सङ्ग्रामे ...	२७६	गर्तः ...	,,	,,
खलः ...	,,	,,	गस्रदया ...	गालनेन ...	४५१
खाः ...	नद्यः ...	१२९	गस्रदा ...	वाक् ...	९४
खातः ...	कूपः ...	२५९	गवते ...	गच्छति ...	९४२
खादोत्रणाः	नद्यः ...	१२५	गहनम् ...	उदकम् ...	१२८
खदयः ...	रश्मयः ...	२२	गहरम् ...	,,	९०
			गति ...	गच्छति ...	२४४
गयुः ...	वाक् ...	७३	गतुः ...	पृथिवी ...	१६
गणः ...	,,	८९	,,	गमनम् ...	४०२
गधिता ..	मृच्छीता ...	४१६	गाथा ...	वाक् ...	८८
गध्यम् ...	मिश्रयितव्यम् ...	,,	गान्धर्वी ...	,,	७७
गन्ति ...	गच्छति ...	२५१	गायति ...	अर्चति ...	२३९
गनीगन्ति ...	,,	,,	गावः ...	उषोवाहाः ...	१५५
गन्ध्यम् ...	मिश्रयितव्यम् ...	४०४	,,	रश्मयः ...	२४
गभस्तयः ...	रश्मयः ...	२५	गिरिः ...	केषः ...	६४
,,	अङ्गलयः ...	१९८	गिर्वणाः ...	गिर्भिर्वननीयः	४४०
गभस्ती ...	वाक् ...	१८९	गीः ...	वाक् ...	८८

पदम्	अर्थः	प्रस	पदम्	अर्थः	प्रस
गूँथति ...	अर्चति ...	२३२	चक्रमानः ..	दृक्त्वम् ..	२०९
गृणाति ...	.. ..	..	चक्रत ..	कर्म ..	१६८
गृत्सुः ...	मेधावी... ..	२३६	चक्रतुः ..	चक्रतुः ..	१६८
गोत्रः ...	मेघः	६०	चतति ..	गच्छति ..	२५५
गोत्रा ...	प्रथिवी	१७	चनः ..	अन्नम् ..	४४२
गौः... ..	.. ..	६	चना ..	दर्शनम् ..	३२७
.. ..	दौर्गादित्यश्च ... २२, ३७८		चन्द्रम् ..	लक्षणम् ..	१६
.. ..	वाक	७७	चन्द्रमाः ..	संज्ञास्थानदेवता	४८३
.. ..	मेधा ..	२५५	चमसाः ..	मेघः ..	२६
.. ..	रगिम्	४०२	चम्बो ..	द्यावाप्रथिवी ..	३७१
गौरी ...	वाक्	७७	चर्मम् ..	चातथति ..	४००
ग्रा ...	वाचः	८०	चरुः ..	संघः ..	६५
, ...	क्षिप्रः २७-२८५		चर्कणम् ..	कर्म ..	१६८
ग्या... ..	प्रथिवी	७	चरणम् ..	मनुष्याः ..	१७६
ग्रावा ...	मेघः	५६	चरणः ..	दृष्टा ..	४२२
घर्मः ...	अहः	५७	चरुः ..	पश्यति ..	३९८
.. ..	यज्ञः	६५	चाकन ..	चायन् कामय-	
घृणः ...	अहः	५७	चाकनत् ..	सानो वा ..	४५३
घृणिः ..	.. ..	५४	.. ..	सृष्ट्यां वा ऐच्छत् २०२	
.. ..	जलत्	१६२	.. ..	दर्शनत् ..	३९८
.. ..	क्रोधः	२३५	चाक्ष ..	अपश्याम ..	..
घृतम् ..	उदकम्	१०१	चिक्वत् ..	दर्शनत् ..	..
घृतवती ..	द्यावाप्रथिवी ..	२७५	चित् ..	उपमा ..	३३०, ३८०
घृताची ..	रात्रिः	४६	.. ..	सोमक्रयणी गौः	४११
घोषः ..	वाक्	८७	चिचम् ..	प्रजा ..	३२५
घ्नम् ..	अहः	५७	चित्रामघा ..	उपाः ..	५०
			चतः ..	प्रजा ..	३२५
			चाष्पयमाण	अत्यर्थं ददत् ..	४४६

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
चोक्थते ..	अत्यर्थं ददाति ..	४४९	जमत ..	मूलत ..	१४९
च्यते ..	गच्छति ..	२४३	जमति ..	गच्छति ..	१४५
च्यवानः ..	गमयिता ..	३२८	जरति ..	अर्चति ..	३२१
च्यवाना ..	बाह्व ..	१८८	जरते ..	„ ..	३२२
च्यौलम् ..	बलम् ..	२१९	„ ..	स्नाति ..	४०१
	•		जरयति ..	अर्चति ..	३२५
कदयति ..	अर्चति ..	३३१	जरिता ..	स्नाता ..	३२४
कदयते ..	„ ..	३३५	जरुथम् ..	स्नातम् ..	४५६
कदिः ..	गृहम् ..	३११	जलम ..	उदकम् ..	१२९
कन्त्यन् ..	ऐच्छत् ..	२०२	जनाशम् ..	सुखम् ..	३१०
कन्तः ..	स्नाता ..	३३३	जनापम् ..	उदकम् ..	१२०
कन्दति ..	अर्चति ..	३२४	जल्पति ..	अर्चति ..	३३०
कन्त्यान् ..	जलति ..	१५०	जम्भवः ...	जन्तुनेन स्त्रीनाः	४१९
कर्दिः ..	गृहम् ..	३११	जवति ...	गच्छति ...	२५५
काथा ..	„ ..	„	जमति ...	„ ..	२५९
			जसुरिः ...	बहमन्तः ...	४०१
जगतः ..	मनुष्याः ..	१८५	जहा ...	जघान ...	३८९
जगति ..	भौः ..	१२८	जन्तु ...	उदकम् ...	९६
जगती ..	„ ..	२३१	जाः ...	अपत्यम् ..	१०४
जङ्गन्ति ..	मुकुटं वा गच्छति ..	२५२	जातकपम्	द्विरण्यम् ...	२३
जगाति ..	गच्छति ..	२३८	जातवेदाः	भूष्य नदेवता ...	४६०
जगाघात ..	गच्छेत् ..	२५०	जामयः ...	अङ्गुलयः ...	१९६
जज्जतीः ..	अपः ..	४४३	जामि ...	उदकम् ...	१०८
जङ्गणभवत्	जलत ..	१५९	जामिः ...	„ ..	९६
जठरम् ..	उदरम् ..	३९१	„ ..	अतिरेका ...	४००
जन्तवः ..	मनुष्याः ..	१०८	जामिवत् ...	उदकम् ...	९६
जन्म ..	उदकम् ..	१०४	जायति ...	गच्छति ...	३३९
जबाव ..	आदित्यमण्डलम्	४४६	जारयाधि	अजायत ...	४४१

पदम्	शब्दः	प्रति	पदम्	शब्दः	प्रति
जिगति ...	गच्छति ...	१४५	तनयः ...	अपत्यम् ...	१०९
जिन्वन्ति ...	गच्छन्ति ...	१४२	तनयम् ...	„ ...	१०९
„ ...	प्रीणन्ति ...	४५०	तना ...	घनेन ...	१२०
जिह्वा ...	वाक् ...	८	तनूनपात् ...	भूम्यानदेवता ...	४ : १
जीराः ...	क्षिप्राः ...	१४६	तपः ...	ऊलत् ...	१६०
जुषते ...	इच्छति ...	१०१	तपुषी ...	क्रोधः ..	१२५
जुहरे ...	जुहति ...	१२६	तमः ...	रात्रिः ...	४५
जूषिः ...	क्रोधः ...	१२५	तमस्यती ...	„ ...	४६
„ ...	क्षिप्रम् ...	१४६	तरणिः ...	क्षिप्रम् ...	१६२
„ ...	सेना ...	४२१	तरः ...	बन्धम् ...	१२१
जूषति ...	क्षिप्ति ...	१८१	तरस्यत्यः ...	नद्यः ...	१४२
जृहते ...	गच्छति ...	१४२	तरथ्यति ...	गामिथ्यति ...	४०६
जापवाकम्	अविस्मृत्यनचनम्	४२०	तल्लित् ...	अनिकम् ...	१६५
ज्मा ...	प्रथिवी ...	८	„ ...	रक्षा ...	१८५
ज्या ...	भूम्यानदेवता ...	४६८	तयः ...	बन्धम् ...	११६
ज्योतते ...	ऊलति ...	१५०	तवमः ...	भदान् ...	१०१
ज्यति ...	गच्छति ...	१४१	तविषः ...	„ ..	„
डोयते ...	गच्छति ...	१४८	तविषी ...	बन्धम् ...	११०
तकति ...	गच्छति ...	१४१	तस्करः ...	स्तेनः ...	१६२
तक्त्र ...	अपत्यम् ...	१०९	तस्युषः ...	मनुष्याः ...	१८४
तक्त्रा ...	स्तेनः ...	१६०	ताजत् ...	क्षिप्रम् ...	१६२
तत्तनुष्टिम्	तितनिषम्	४४०	तामः ...	कोता ...	१५४
तथा ...	उपमा ...	१३०, १८१	तामम् ...	रूपम् ...	१२१
तद्रूपः ...	„ ...	„	तायुः ...	स्तेनः ...	१६२
तद्दर्शः ...	„ ...	„	ताद्यः ...	अद्यः ...	१४६
तदम् ...	„ ...	„	„ ...	मध्यस्थानदेवता	४८०
			ताद्विह ...	क्षिप्ति ...	१८५
			तियम् ...	बन्धः ...	१८६

पदम्	श्रुतः	प्रति	पदम्	श्रुतः	प्रति
तितल	... चालनी...	... १८१	दण्डि	... दण्डि ...	... १८१
तिरः	... प्राप्तिम् ...	... १७०, ६८२	दपः	... क्षेपः ...	... १३१
तिमोदेवीः	... भूमिस्थानदेवताः...	... ४६१	दपीटम्	... उदकम् ...	... ८०
तुप्रा	... उदकम् ...	... १४	दग्निः	... ,, ...	... १२०
तुग्वनि	... तूर्णगामिनि ...	... १८४	दपमः	... द्रव्यः ...	... १८६
तुक	... अपत्यम् ...	... १७१	दपु	... चिप्रम् ...	... १६०
तुजः	... वज्रः ...	... १८८	तंजः	... उदकम् ...	... १९८
तुष्यमामासः	... चिप्राः ...	... १०१	,,	... ज्वलन् ...	... १६०
तुञ्जः	... वज्रः ...	... १८६	तोकम	... अपत्यम् ...	... १७२
,,	... दानम् ..	... ४४६	तेःकम	... ,, ...	... १०२
तुञ्जति	... ददाति...	... १४६	तेःदः	... दृश्य ...	... ४१०
तुगीपम्	... उदकम् ...	... ४४८	तेःयम्	... उदकम् ...	... १९०
तुगीधति	... गच्छति...	... १४४	तेःरथाणाः	... तूर्णगमनः ...	... ४१०
तुर्वणिः	... तूर्णवनिः ...	... ४४०	तेजः	... क्रोधः ...	... १२४
तुर्वशाः	... मनःशाः...	... १८२	त्रिका	... क्षेपः ...	... १६१
तुर्वशे	... अन्निके...	... १६४	त्रिपः	... ,, ...	... ,,
तुवि	... वज्र ...	... १८४	त्रिषमः	... द्रव्यः ...	... १८६
तूताव	... वृष्टे ...	... ४०९	त्वः	... अर्धः ...	... १७०, २८१
तूतुजानः	... चिप्रम् ...	... १६२	त्वचः	... बलम् ...	... ११०
तूतुजिः	... ,, ...	... ,,	त्वष्टा	... भूमिस्थानदेवता ...	... ४६१
तूतुजित्	... ,, ...	... १५०	,,	... मध्यस्थानदेवता ...	... ४८०
तूतुमाकषे	... तूर्ण कुषे ...	... ४२९	,,	... दुस्थानदेवता ...	... ४६१
तूयम्	... उदकम् ...	... १९८	त्वरति	... गच्छति ...	... १४४
,,	... चिप्रम् ...	... १६०			
तूर्णाशम्	... उदकम् ...	... ४१८	दंसः	... कर्म ...	... १६४
तूर्णिः	... चिप्रम् ...	... १६०	दंसयः	... कर्माणि ...	... ४०९
दक्षा	... क्षेपः ...	... १६१	दक्षः	... बलम् ...	... ११८
दक्षः	... बलम् ...	... ११४	दग्धि	... याचस्व ...	... १५२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
दद्मोति ...	गच्छति ...	२२७	दीधितयः...	अङ्गुल्यः ...	१९८
दध्यति ...	,, ...	२४८	दीयति ...	गच्छति ...	२-९
दत्रम् ...	हिरण्यम् ...	९२	दुन्दुभिः ...	भूम्यानदेवता...	४६०
दद्धि ...	धाचक्ष ...	२४२	दुरितम् ...	पापम् ...	५४७
दधिक्राः ...	अश्वः ...	१५६	दुराणे ...	गृहे ...	२०८
,, ...	मध्यस्थानदेवता	५८	दुःसः ...	गृहाः ...	२०९
दधिक्रावा...	,, ...	,,	द्वस्यति ...	परिवारति ...	२१२
दध्यङ् ...	दुःस्थानदेवता...	१२४	द्वान ...	द्वान ...	४०१
द्वनः ...	दानमानसः ...	५४	,, ...	,, ...	४४९
दध्नेति ...	गच्छति ...	२८	द्वृगङ्गणे ...	द्यावाप्रथिवी ...	२७६
,, ...	हर्षिता ...	१८१	द्विति ...	संघा ...	७१
दधम् ...	हृष्य ...	२९८	द्वयताता ..	यज्ञे ...	४४९
,, ...	अन्यम् ...	६००, ६०२	द्वयपत्न्यः ..	दुःस्थानदेवताः	४९७
दमे... ..	गृहे ...	२०१	द्वयपत्न्यः ..	अर्थाव्ययः ...	७५१
दमूनाः ...	दाना ...	६२०	द्वेषाः ...	दुःस्थानदेवताः...	५९६
दयते ...	ददाति...	६२६	द्वेषाश्च ...	देवानपति गतया	४२५
दहरकः ...	हृष्यः ...	२९३	द्वेषी कर्जा उती	भूम्यानदेवता...	४०४
दाति ...	ददाति ...	४४४	द्वेषाञ्जि प्री...	,, ...	,,
दावने ...	देवस्य देव वा...	२९७	द्वेषाच्छेताग	,, ...	४०२
दागति ...	ददाति ...	२४४	देषति ...	क्रुपति...	२२२
दागति ...	,, ...	,,	देषा ...	रात्रिः ...	४४
दिद्यत् ...	वज्रः ...	२८६	दौर्गहः ...	अश्वः...	१४८
दिनम् ...	अहः ...	४७	द्वानिद्यवि...	अहन्यहनि ...	४८
दिवा ...	,, ...	,,	द्यावाप्रथिवी	भूम्यानदेवता...	४०२
दिविष्टिप...	दिनरपणेषु ...	४४९	दुः ...	,, ...	४४
दिवेदिवे ...	अहन्यहनि ...	४८	दुग्त् ...	क्षिप्रम् ...	२६२
दीदयति...	ज्वलति...	१४६	दुग्मत् ...	ज्वलति...	२४८
दीधितयः...	रश्मयः...	२४	दुग्मम् ...	धनम् ...	२९४

पदम्	अर्थः	प्रष्ठे	पदम्	अर्थः	प्रष्ठे
शुक्लम् ...	यङोऽन्नं वा ...	४११	धमनिः ...	वाक् ...	८१
द्योतते ...	ऊलति ...	१५७	धरणम् ...	उदकम् ...	१००
द्योतना ...	उपाः ...	४२	धर्णमिः ..	बलम् ...	२२२
द्यौः... ..	अक्षः ...	५५	धर्णमि ...	,, ...	११५
द्रमति ...	गच्छति ...	२५६	धवाः ...	मनुष्याः... ..	१७८
द्रवन् ...	क्षिप्रम् ...	२५९	धवति ...	गच्छति ...	२२८
द्रवति ...	गच्छति ...	२५६	धृता ...	मध्यस्थानदेवता	४८५
द्रविणम् ...	बलम् ...	२२१	धारा ...	वाक् ...	७६
,, ...	धनम् ...	२०८	धावति ...	गच्छति... ..	२६८
द्रविणोदाः	भूम्यानदेवता ...	४६७	धामि ...	अन्नम् ...	१०८
द्रानि ...	मच्छति ...	२५२	धिषणा ...	वाक् ...	९२
द्रघणः ...	भूम्यानदेवता... ..	४६९	धिषणे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०२
द्रपदं ...	काष्ठपादुकासु ...	१९४	धीः ...	कर्म ...	१६९
द्रस्मति ...	गच्छति ...	२३९	,, ...	प्रज्ञा ...	१२५
द्रुच्यवः ...	मनुष्याः... ..	१८२	धीतयः ...	कङ्कुलयः ...	१९३
द्रूणाति ...	हन्ति ...	२८४	धीरः ...	मेधावी... ..	२३९
द्रूलति ...	गच्छति... ..	२५५	धुनयः ...	नयः ...	१३५
द्वारः ...	भूम्यानदेवता ...	४६२	धुरः ...	कङ्कुलयः ...	१९७
द्विता ...	द्विधा ...	४०८	धूर्वति ...	हन्ति ...	२८१
द्विबर्हाः ...	इन्द्रः ...	४४४	धेना ...	वाक् ...	८९
			धेनुः ...	,, ...	९४
धनः ...	भूम्यानदेवता ...	४६८	धजति ...	गच्छति... ..	२५६
धन्व ...	अन्तरिक्षम् ...	२७	धति ...	,, ...	२५२
,, ...	,, ...	४१०	धयति ...	,, ..	,,
धन्वति ...	गच्छति... ..	२४९	ध्रति ...	,, ..	,,
धमति ...	गच्छति... ..	२४६	ध्रुवति ...	,, ..	२२८
,, ...	हन्ति ...	२८८	ध्वंसति ...	,, ..	२४१
,, ...	अर्चति ...	१६१	ध्वरति ...	हन्ति ...	२८०

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
ध्वस्तवत्	उदकम्...	१०८	नम्या	रात्रिः ..	४५
न ..	उपमा ...	१३०, १८०	नरः	अथाः ..	१५१
नमस्ते	नमन्ति ...	१६४	नराशमः	मनुष्याः ..	१७७
नक्तिः	सर्वपदमभास्त्रानाथ	१९६	नवते	भूस्थानदेवता ..	४६२
नकीम्	..	..	नयम्	गच्छति ..	२५२
नक्ता	रात्रिः ...	४५	नयेदाः	नूतनन ..	१६६
नक्षति	गच्छति ..	२५२	नयस	मेधवी ..	१५७
..	अप्रति ..	१७८	नशत्	नूतनम ..	२८
नकदाभस...	शब्दन्तारम्	४२८	नमतः	य प्रयात् ..	१८०
नाशति	गच्छति ...	१७७	नमते	प्राप्नुवते नमते वा	१८८
नया	वाक ..	६०	नमते	गच्छति ..	१५१
नदः	ज्ञेता ...	४५५	नमन्	प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा	१६४
..	क्षेप ..	५०७	नदप	मनुष्याः ..	१८०
नदति	अश्वत ..	१७९	नदपः	..	..
नदनः	सङ्घातः ...	१८८	नाकः	श्रीगदित्यथ	१९, २७८
नद्यः	नद्यः ...	१५७	नादः	ज्ञेता ..	१५५
नना	वाक ..	७१	नाम	उदकम् ..	१७२
नरत्	अपत्यम्	१७५	नाराशमः	भूस्थानदेवता ..	४६३
नभः	श्रीगदित्यथ	१७६	नरा	यज्ञः ..	१६६
..	उदकम् ..	६६	नार्थः	..	१५८
नभति	हन्ति ...	५८०	नालिः	वाक ..	७५
नभते	..	१८९	नालीः	..	८३
नभन्वः	नद्यः ..	१६७	नाली	..	७४
नभमी	द्यावाप्रथिवी ..	२७२	निष्टव्यः	श्लक्षः ..	१६७
नमः	अद्यम् ..	१११	निचम्युषाः	समृद्धः ...	४१६
..	वज्रः ..	१८७	निण्यम्	निर्गतसम्भर्त्तितं वा	१६५
नमस्यति	परिचरति ..	११९	नितोशते	हन्ति ..	१८५
			नितोशयति	..	१८१

पदम्	अर्थः	श्रुते	पदम्	अर्थः	श्रुते
नितापते ..	हन्ति	१८१	नेमधिता ..	सङ्ग्रामे	१७०
निधा ..	पाशमसूत्रः	१८८	नेमा ..	अन्नम्	११०
निर्वर्धयति	हन्ति	१८५	नेमिः ..	वज्रः	१८७
नियुतः ..	वायुवाहाः	१४५	नौः ..	वाक् . . .	८१
नियुत्वान् ..	द्वैश्वरः	१८२	नौति ..	अर्चति	११५
निष्कृतिः	धर्मिणी	१५	पचता ..	पक्वः	४५२
निर्णयक ..	रूपम्	११८	पञ्जनाः ..	मनुष्याः	१८५
निवपन्तु ..	हन्तु	१८३	पङ्क्तिः ..	पानैः	४०८
निर्विद्युः ..	वाक्	८३	पणते ..	अर्चति	१२६
निशुभ्राः ..	अविश्रामहरणा	४२८	पणस्यति ..	„	१२२
निष्पपी ..	सुखस्पर्शा	४१८	पणायति ...	„	१३३
नीरम् ..	उदकम्	१२२	पणायते ...	„	१३१
„ ..	गृहम्	१०६	पतङ्गाः ...	अन्नाः	१५२
नीलम् ..	„	१०८	पतति ...	गच्छति	१५६
नीलिः ..	वाक्	७५	पतिः ...	द्वैश्वरः	२८३
नु ..	क्षिप्रम्	१५८	पत्यते ...	दृष्टे	२८१
„ ..	उपमा	११०, १८०	पत्या ...	मध्यस्थानदेवता ...	६८८
नुकम् ..	सर्वपदसमास्त्रानाय	१२८	पदिम् ...	पक्षिणम्	४१८
नूच ..	„ „	१८३	पनस्यति ...	अर्चति	१२२
नूचित् ..	„ „	„	पनायते ...	„	१२५
नूतनम् ..	नूतनम्	१६८	पपृचाः ...	„	१३६
नूलम् ..	„	„	पयः ...	राशिः	४७
शुपीटम् ..	उदकम्	८७	„ ...	उदकम्	८६
शुष्णम् ..	बलम्	११७	„ ...	ऊलत्	१५८
„ ..	धनम्	१२७	„ ...	अन्नम्	१०५
नेदति ..	गच्छति	१२७	पयस्वती ...	राशिः	४५
नेमः ..	अन्नम्	११०	पयस्वत्यः ...	मद्यः	१५३
„ ..	अर्धः	१७०, १८३			

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
परशुः ...	वज्रः ...	१६०	माश्या	द्यावापृथिव्यौ ...	१७१
पराके ...	दूरे ...	१६६	पिता	पाता ...	४००
पराचैः ...	दूरम् ...	१६७	पितुः	अन्नम् ...	१०६
परावतः ...	दूरात् ...	..	पिनाकम्	टाण्डः ...	१००, १८५
पराशरः ...	इन्द्रः ...	४५५	पिप्रक्षा	अर्चति ...	१११
परि ...	सर्वतः ...	४६१	पिप्लवम्	,, ...	१०९
परितक्त्रा	रात्रिः ...	१६२	पिष्टम्	कपम् ...	१९०
परिश्रव ...	अश्लेषणम् ...	१५६	पिस्यति	गच्छति ...	१५८
परिस्रव ...	,, ...	१५७	पीपरत्	अयाचत ...	१५४
परीणमा ...	बद्ध ...	१६५	परश्विः	बद्धधीः ...	४६८
पर्जन्यः ...	मध्यस्थानदेवता	४७७	परश्वी	द्यावापृथिव्यौ ...	१७२
पर्णानः ...	मेघः ...	५८	पुगीषम	उदकम् ...	१०९
पर्वतः ...	,, ...	६७	पुव...	बद्ध ...	१६५
पर्मानः ...	,, ...	,,	पुभोजा	मेघः ...	६९
पत्रते ...	गच्छति ...	१५४	पुकरवाः	मध्यस्थानदेवता	४८९
पवस्व ...	अश्लेषणम् ...	१५७	पुलकामः	बद्धकामः ...	४६०
पस्यम् ...	गृहम् ...	१०८	पुष्करम्	अन्तरिक्षम् ...	१६
पविः ...	वाक ...	८०	पूजयति	अर्चति ...	११७
,,	वज्रः ...	१८७	पूरवः	मनुष्याः ...	१८५
,,	रथनेमिः ...	४०६	पुर्णम्	उदकम् ...	१९२
पवित्रम् ...	उदकम् ...	१०८	पूजि	याचस्व ...	१५१
,,	मन्त्रादिः ...	४११	पुर्णम	पुरातनम् ...	१६८
पाकः ...	प्रशम्यः ...	१९४	पूषा	पृथिवी ...	१६
पाजः ...	अन्नम् ...	१०६	प्रत्तः	अन्नम् ...	१०६
पाद्यः ...	अन्तरिक्षम् ...	४६६	प्रत्ते...	मनुष्ये ...	१७५
पादुः ...	पदनम् ...	४९०	प्रकृति	अर्चति ...	१११
पार्वत्यः ...	मद्यः ...	१४०	प्रकृति	ददाति ...	१५५
पाश्या	द्यावापृथिव्यौ ...	१७५	प्रकृति	ददाति ...	१५६

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
प्रणति ...	ददाति ...	२५६	प्रथम् ..	पुरातनम् ..	२६८
प्रस्युधः ...	सङ्ग्रामः ...	२६६	प्रदिवः ..	,, ..	,,
प्रतनाः ...	मनुष्याः ...	२८७	प्रधने ..	सङ्ग्रामे ..	२६६
,, ...	सङ्ग्रामाः ...	२७१	प्रपित्वे ..	अग्निके ..	२७०, २८२
प्रतनाञ्चम्	सङ्ग्रामम्	२६९	प्रथः ..	उदकम् ..	२११
प्रस्यु...	सङ्ग्रामेषु	२७२	,, ..	अन्नम् ..	२०५
प्रथिवी ...	अन्तरिक्षम् ...	२८	प्रवते ..	गच्छति ..	२५२
,, ...	भूस्थानदेवता ...	४७१	प्रवयाः ..	पुरातनम् ..	२६८
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८८	प्राशुः ..	क्षिप्रः ..	२६२
,, ...	दुःस्थानदेवता ...	४९४	प्रवते ..	गच्छति ...	२५३
प्रथञ्चयाः...	वज्रवेगाः ..	४१२	प्रथः ..	रूपम् ..	२२१
प्रथ्वी ...	प्रथिवी ...	१९	प्रति ..	गच्छति ...	२५३
,, ...	द्यावाप्रथिव्यौ ...	२७५	प्रु ..	रूपम् ..	२२०
प्रश्निः ..	दौरादित्यश्च	२२, २७७	प्रणति ..	गच्छति ..	२५०
प्रथत्यः ..	मरुद्वासाः ..	२५५	प्रलिङ्गः ..	मेघः ..	६७
पेल्लयति ..	गच्छति ..	२५२	वञ्चिष्ठः ..	अतिमहान् ..	२०५
पेशः ..	चिररथम् ..	२०	वज्रुरः ..	ज्योतिवदकं वा	४५२
,, ..	रूपम् ..	२२१	वट् ..	सत्यम् ..	२२७
पैद्दः ..	अश्वः ..	१४८	वत ..	खेदः ..	४५३
पौस्थानि ..	बलानि ..	२२०	वतः ..	बलातीतः ..	,,
पौस्थे ..	सङ्ग्रामे ..	२७६	वन्धः ..	धनम् ..	२२७
प्रकलवित् ..	वणिग् ..	४२९	वथः ..	रूपम् ..	२१८
प्रजा ..	अपत्यम् ..	२७५	वसति ..	अदग्नि ..	२१४
प्रजापतिः ..	यज्ञः ..	२५९	वन्धाम् ..	अद्याताम् ..	,,
,, ..	मध्यस्थानदेवता	४८२	वभलि ..	अति ..	२१२
प्रतदस्त्र ..	प्राप्तवस्तुमौ ..	४४९	वर्धूरम् ..	उदकम् ..	८६
प्रतिष्ठा ..	ऋक्षः ..	२९७			
प्रतीचम् ..	निर्गतमन्तर्हितं वा	२६६			

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
वर्चणा ..	परिवर्द्धनेन ..	५५६	व्रजम् ...	अवसम् ...	२११
वर्द्धयति ...	वृद्धिः ..	२८१	,, ...	धनम् ...	२२८
वर्द्धिः ..	अन्वितम् ..	२६	व्रज्जणस्पतिः	सम्यग्स्थानदेवता	४७८
,, ..	उदकम् ..	१२३	व्राज्जणा व्रतचारिणः	उपमा	२००, २८०
वर्द्धिष्ठः ..	अतिमत्तान् ..	२८९	व्रजः ..	धनम् ...	२२५
वर्द्धिष्ठदु ..	महान् ..	२०६	व्रजति ...	अर्चति ...	२३२
वस्रादकः ..	,, ...	५९	व्रजति ...	,, ...	२३०
वस्रिणातः	मेघः ..	५८	व्रजते ...	व्यवृत्तिः ...	१३७
वस्रिणे ..	दावाप्रथिणे ..	२७५	,, ...	अर्चति ...	२६४
वस्रिणे ..	वस्रम् ..	२०७	व्रजनाः ...	वृत्तीः ...	४०७
वस्रिणे ...	वस्रः ..	१९०	व्रजताः ...	वृत्तिजः ...	२५०
वस्रिणति ..	गच्छति ..	०५२	व्रजिणे ...	वस्रः ...	१९१
वस्रिणम् ..	अपत्यम् ..	१७१	व्रजे ...	सङ्क्रामे ...	२६८
वस्रिणं ...	अन्वितम् ..	५०२	व्रजे ...	विरण्यम् ...	२१
वस्रिणः ...	इदम् ...	४५०	व्रजति ...	अभि ...	२१२
वस्रिणः ...	सम्यग्स्थानदेवता	४८२	व्रजिष्यन् ...	उदकम् ...	१२६
वस्रिणः ...	उदकम् ...	९६	व्रजिष्यः ...	अत्यः ...	२१४
वस्रिणम् ...	,, ...	१०६	व्रजिष्यः ...	अग्निः ...	४२१
वस्रिणम् ...	,, ...	१०५	व्रजिष्यः ...	अहः ...	५५
वस्रिण्यम्	महन् व्यत्यम् ...	५२९	व्रजिष्यते ...	क्रयति ...	२-२
वस्रिण्यम् ...	उदकम् ...	१०४	व्रजिष्यते ...	क्रोधः ...	२२५
वस्रिण्यन् ...	महन् ...	१००	व्रजिष्यते ...	वृत्तिजः ...	२५०
वस्रिण्यतिः	सम्यग्स्थानदेवता	४७७	व्रजिष्यते ...	वाक् ...	८०
वस्रिण्यतान्	कुम्भीदिनः ...	४५०	व्रजिष्यते ...	उवाः ...	४९
वस्रिण्यता ...	वाक् ...	९५	व्रजिष्यते ...	नद्यः ...	१४९
वस्रिण्यः ...	अर्थः ...	१५९	व्रजिष्यति ...	गच्छति ...	२४१
,, ...	महान् ...	१००	व्रजिष्यः ...	विरण्यम् ...	२६१
वस्रिण्यः ...	उदकम् ...	९६			

पदम्	अर्थः	प्रठे	पदम्	अर्थः	प्रठे
भृङ्गा	बाहू	१८०	मखः	यज्ञः	४५६
भृवनम्	उदकम्	११६	मघम्	धनम्	१२२
भृः	प्रथिवी	१५	मउमना	बलेन	१००
”	अन्तरिक्षम्	१८	मण्डूकाः	भूमिस्थानदेवताः	४६६
भृतः	उपमा	१२०, २८१	मतयः	मेधाविनः	१४२
भृतम्	उदकम्	११५	मतुथाः	”	”
भूमिः	प्रथिवी	१६	मदति	अर्चति	२६०
भूमि	बहू	१८५	मदंसहि	याचामहे	१५५
भृगवः	मध्यस्थानदेवताः	४८६	मधु	उदकम्	१०१
भृणीधते	क्रुध्यति	१०९	मध्या	मध्ये	१८२
भूमिः	भूमिता	४५०	मनस्थित्	मेधावी	१०९
भेषजम्	उदकम्	१११	मनामहे	याचामहे	१५५
”	मुखम्	११०	मनीषिणः	मेधाविनः	१३१
भोजते	क्रुध्यति	१२२	मनुः	भूमिस्थानदेवता	४८५
भोजनम्	धनम्	१९०	मनुष्याः	मनुष्याः	१०६
भ्यसते	बिभेति	१००, १८०	”	मेधाविनः	१२८
भ्रमति	गच्छति	१४६	मन्त्रयते	अर्चति	१२९
भाजते	ज्वलति	१५६	मन्दते	ज्वलति	१५०
भाशते	”	”	”	अर्चति	१२४
भाशति	”	”	मन्दिने	स्तुतिकारिणे	४०१
धीणाति	क्रुध्यति	१२२	मन्तू	मदिष्णू	१८९
धेषति	”	१२२	मन्द्रयते	अर्चति	१२०
भ्राशति	ज्वलति	१५६	मन्द्रा	वाक्	०६
भ्राशति	”	”	मन्द्राजनी	”	”
भ्राशते	”	”	मन्महे	याचामहे	१५२
मंघते	ददाति	१५६	मन्वाता	मेधावी	१४१
मन्ध	क्षिप्रम्	१५८	मन्यते	दृच्छति	१०९
			”	अर्चति	१२०

पदम्	शब्दः	पृ	पदम्	शब्दः	पृ
मन्युः	क्रोधः	१६४	मातरः	मन्युः	१४२
„	मध्यस्थानदेवता	४८०	मायते	शासते	१४४
मममन्युः	सङ्ग्रामम्	२७०	माया	प्रज्ञा	१२६
ममः	सुखम्	१२६	मायुः	वाक्	८६
ममूष्वाः	रघुयः	१७	मारुकः	श्रमः	२६७
मरीचिपाः	„	„	मार्ष्टि	गच्छति	१४७
मवत्	द्विरागम्	१२	मार्चिनः	मदान्	१०४
„	रूपम्	१२१	मिचः	मध्यस्थानदेवता	४८६
मवतः	श्रुतिजः	१४१	मिनाति	गच्छति	२४६
„	मध्यस्थानदेवताः	४८४	„	हन्ति	१८४
मर्जाः	मनुष्याः	१८२	मिनाति	„	„
मर्द्याः	„	१८०	मिमिष्टि	याचस्व	१४१
मर्दति	गच्छति	१४७	मिमोहि	„	„
„	हन्ति	१८०	मिथ्यति	गच्छति	११६
मयाः	मनुष्याः	१८०	मिथ्यति	„	१४१
मलिच्छुचः	श्लेनः	१६४	मीच्छः	धनम्	१२४
मल्ललाभवत्	ज्वलत्	१४६	मीच्छम्	„	„
मलः	सदकम्	१२७	मीच्छम्	„	„
मलन	„	१२१	मीच्छे	सङ्ग्रामे	१७१
„	मलन	०६६	मुषीवान्	श्लेनः	१६४
मलयति	अर्चति	१३६	मूपः	मूषिकाः	१६०
महाधने	सङ्ग्रामे	१७६	मृत्युः	मध्यस्थानदेवता	४८४
महियः	मदान्	१०१	मृधः	सङ्ग्रामान्	१७१
मही	प्रथिवी	१९	मेघः	मेघः	७१
„	वाक्	६९	मेघः	यज्ञः	१४७
„	गौः	११०	„	मेधावी	११८
मांथलः	अथः	१४०	मेधा	धनम्	१९७
माकिः	सर्वपदसमाख्यान	१९६	मेधाविनः	मेधाविनः	११८

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
मेना	वाक्	८१	यक्रः	नद्यः	१११
,,	स्त्रीजातिः	१००, १८५	याचति	हन्ति	१८१
मेनिः	वज्रः	१८०	यातयति	,,	१८२
मेळिः	वाक्	८९	याति	गच्छति	१५२
मेहना	मंहनीयम्	१८८	यादः	उदकम्	८१
मेकी	रात्रिः	४६	यादुः	,,	११५
म्यचति	गच्छति	१४४	यादृशिन...	यादृशं	४४१
यज्ञः	यज्ञः	१४७	यामि	याचते	१५२
यतते	गच्छति	१४५	युगत्	क्षिप्रम्	१५७
यतमुचः	हृत्विजः	१५१	युध्यति	गच्छति	१५८
यथा	उपमा	११०, १८०	युध्यते	,,	१२०
यद्वः	मनुष्यः	१८२	योक्ताणि	अङ्गुलयः	१८७
यन्तारः	याचकाः	१५५	येजनानि	,,	,,
यन्ति	याचते	१५१	येनिः	उदकम्	१११
यन्धि	याचस्व	,,	,,	मृचम्	११०
यमः	मध्यस्थानदेवता	४७८	योशिष्टि	गच्छति	१२७
,,	दुस्थानदेवता	४८५	योषिष्टि	,,	१५८
यमी	मध्यस्थानदेवता	४८८	यौति	अर्चति	१२५
यम्या	रात्रिः	४५	रंस्तु	रमणीयेषु	४४४
यव्याः	नद्यः	११९	रंचति	गच्छति	१४५
यशः	उदकम्	११७	रजः	रात्रिः	४५
,,	अन्नम्	११९	,,	श्रुतिः	१८८
,,	धनम्	१२८	रजति	,,	१५६
यहः	उदकम्	११९	रजयति	अर्चति	१२१
,,	बलम्	११८	रजमी	द्यावापृथिव्यौ	१०२
यजः	अपत्यम्	१७५	रजयति	अर्चति	१२५
यक्रः	महान्	१०९	रजः	सङ्ग्रामः	१६७

पदम्	अर्थः	प्र३	पदम्	अर्थः	प्र३
रत्नम् ...	धनम्	२७३	रिका	सेनः	३१२
रथः ...	मध्यस्थानदेवता ...	४६७	रिणाति	गच्छति	२८
रथर्यनि ...	गच्छति	२४२	रितका	सेनः	३६२
..	रथीयति	४५५	रिपः	प्रथिनी	१३
रभसः ...	महान्	३०४	रिपुः	सेनः	३६०
रम्णाति ...	रुन्ति	३८२	रिम्ना	.. ..	..
रम्भाः ...	दण्डः	३७०, ३८५	रिम्हा	.. ..	३१२
रम्या	रात्रिः	४९	रिरीरिडि	रात्रिः	३५४
रमिः ...	उदकम्	१२२	रिरीरिडि	.. ..	..
..	धनम्	३०४	रिशाम	नाशयितारः ...	४३६
रगनाः ...	अङ्गुल्यः	१६३	रिहति	अर्चति	३३३
रग्नयः ...	रग्नयः	३४	रिहस	हृद्यः	२६३
रमः ..	वाक्	७५	रिहायाः	सेनः	३६२
..	उदकम्	१२०	रिक्कस	रिहण्यस	१६
..	अग्रम्	२०६	रिजानाः	नद्यः	१३४
रमति	अर्चति	३३७	..	भङ्गन्त्य'	४३१
रावा	मध्यस्थानदेवता	४८७	रीयते	गच्छति	२१८
राजति	ईष्ट	०६१	रुद्रः	साःता	३४३
राति	ददाति	२४४	..	मध्यस्थानदेवता	४८५
रात्रिः ...	मध्यस्थानदेवता ...	४७०	रुगत्	रात्रिमानः	४३६
राधः ...	धनम्	२०३	रुक्णः	धनम्	२९२
राम्या	रात्रिः	४४	रुजति	गच्छति	२४८
रायः ...	धनानि	०९३	रुजते	विभति	३७०, ३८७
राष्ट्री	ईश्वरी	२६०	रुतः	उदकम्	२०४
रामति	ददाति	३५३	रुमति	अर्चति	३३९
रामभौ	अश्विवाहौ	१४४	रुमः	स्त्रोता	३४४
रास्थिनः	स्त्रोतारः	४४८	रुळते	क्रुध्यति	२३९
रिक्थम्	धनम्	२२९	रुवत्यः	नद्यः	१४१

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
वेचतः ..	भेषः	६७	वनम् ...	रग्निः	६६
वेचते ..	व्वलति	१५७	,, ...	उदकम्	१००
वेचामी ..	द्यावाप्रथिव्यौ ..	२७२	वर्गः ...	स्नानः	२६९
वेचामी ...	सभ्यस्थानदेवता	४९७	वर्गस्यग्निः...	भृश्यानदेवता ...	४६४
वेधनक्राः	नद्यः	१२५	वर्णयति ...	क्रुध्यति	२३२
वेधमी ..	द्यावाप्रथिव्यौ ...	२७२	,, ...	हनिष्यति	४०६
वेधस्वल्पः...	नद्यः	१४७	वर्णोति ...	दृच्छति	२०१
वेहितः ...	,, ...	१२८	वन्दते ...	अर्चति	२३२
,, ...	अग्निवाचाः ...	१५५	वपः ...	उदकम्	१९७
,, ...	अङ्गलयः ...	१६१	,, ...	रूपम्	२६९
वेति ...	अर्चति	२२५	वसकः ...	श्रवः	१६८
वेदिणम्...	भेषम्	६६	वशीभिः ...	भीमिकाभिः २७०, २८५	
			वयः ...	अन्नम्	२०७
			,, ...	कूपः	२५९
वेजति ...	गच्छति	२५६	वयुनम् ...	प्रहस्यः... ..	६२५
वेजते ...	,, ...	२५०	,, ...	प्रज्ञा	२२६
वेजते ...	,, ...	,,	,, ...	कान्तिः... ..	४१५
वेधम् ...	वन्धम्... ..	२६२	,, ...	क्रोधः	२२२
वेधम् ...	द्विरण्यम् ...	२१	वराहः ...	संघः	६५
			वराहः ...	,, ...	४०९
वचः ...	उरः	४१०	,, ...	,, ...	४०९
वचनाः ...	नद्यः	१२५	वरिनः ...	धनम्	२२२
वपुः ...	वाक	८४	वरुणः ...	सभ्यस्थानदेवता	४७५
वपुः ...	वज्र'	२८८	,, ...	दुःस्थानदेवता ...	४६२
वसति ...	गच्छति	२५४	वह्यम् ...	गृहम्	२११
वदति ...	अर्चति	२२८	वर्गः ...	बलम्	२२०
वधः ...	बन्धम्	२१९	वर्षः ...	अन्नम्	२१२
,, ...	वसः	२८८	वर्तते ...	गच्छति	२४०
वध्वः ...	नद्यः	१२७	वपः ...	रूपम्	२१९

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
वाञ्छितः ...	अतिशयवेदा ...	५०५	विभूते ...	प्रथमभूते ...	४०९
विष्वादिः ...	भङ्गायः ...	२६८	निरपग्री ...	सदान ...	२०५
विप्रः ...	मेधावी ...	२७९	विनयस्य ...	विविद्धिषस्य ...	२०२
विचष्ट ...	विपाथनि ...	२२८	विम्वज्ज ...	मनुष्याः ...	१८७
विचर्षणिः ...	विद्रष्टा ...	,,	विवाक ...	मङ्गलः ...	२६८
विजाभारतः ...	गुणयोगात् ...	५६६	विशमति ...	परिचरति ...	२१२
विट् ...	वत्स ...	२१५	विशः ...	मनुष्याः ...	१७८
विज्जम ...	धनम ...	२०२	विश्रम ...	वज्र ...	२२५
विदृशः ...	यज्ञः ...	२-८	विश्रकसा ...	मध्यस्थानदेवता	४७९
विदृशनि ...	विजानानि ...	५३५	विश्वतर्षणिः ...	वज्रद्रष्टा ...	२२८
विद्रष्टे ...	विद्विनिर्गु ...	२५२	विश्वतर्षाः ...	दृश्यनिवाहः	१५५
विधाता ...	मेधावी ...	२५०	विश्वानरः ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
,,	मध्यस्थानदेवता	४८४	,,	दुस्मानदेवता ...	४९३
विधेम ...	परिचरम ...	२-२	विश्वदेवः ...	—	४९६
विद्विभौ ...	बाह्य ...	१८९	विषयः ...	मेघ ...	५९
विपः ...	अङ्गलयः ...	१९५	विषम ...	उदकम् ...	१-७
,,	केधावी ...	२५२	विषण ...	विषमः ...	४१०
विपन्यतः ...	मेधाविन ...	२१०	विष्टप ...	दौरादित्यश्च	२२ २७९
विपन्युः ...	मेधावी ...	२२८	विष्टी ...	कर्म ...	१६५
विपाथित् ...	,,	२५२	विशः ...	यज्ञ ...	२५९
विपा ...	वाक् ...	९०	,,	अदित्यः ...	४१२
विपट्कतुद्रेः	भस्मानदेवते ...	४७२	विप्यत ...	विकीर्णः ...	५४८
विप्रः ...	मेधावी ...	२६९	विस्तुहः ...	शपः ...	५२८
विभावरी ...	रात्रिः ...	४९	विहायः ...	महन ...	२०२
विधा ...	अङ्गलयः ...	१९१	वीजम् ...	क्षपत्यम् ...	१७५
विथत् ...	अन्तरिक्षम् ...	२५	वीरधः ...	शेषधयः ...	४२८
विथातः ...	हन्तः ...	२८५	वीरु ...	बलम् ...	२१९
विधातयतः ...	,,	,,	धक् ...	,,	२२०

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
शंभोः	शमनपूर्वयावनस्य	४४०	शश्वः	बज्रम्	२१७
शंभति	अर्चति	२७५	शर्म	गृहम्	२११
शमनत्	ऐच्छत्	१८८	,	सुखम्	२१३
शकम्	उदकम्	८३	शर्द्याः	अङ्गुल्यः	१८३
शकुनिः	भूमिभानदेवता	४६५	,	दण्डः	४०८
शक्तिः	कर्म	१७०	शर्वरी	रात्रिः	४३
शक्ता	,	१६०	शवति	गच्छति	२५१
शक्री	बज्र	१८१	,	परिचरति	२०२
,	गो.	२२१	शवः	उदकम्	११२
शशिध	शक्ति	२५२	,	बलम्	१६
शश्व	कर्म	१६३	,	धनम्	२२२
शश्वम्	सुखम्	२१६	शशमानः	अर्चन्	२३५
शश्वम्	,	२१४	,	शममानः	४३१
शची	वाक्	८२	शश्वत्	बज्र	२८५
,	कर्म	१७०	शश्वम्	रूपम्	२१८
,	प्रज्ञा	२२५	शश्वः	अङ्गुल्यः	१८७
शतम्	बज्र	२८५	शतपत्ता	सुखपातिनौ	२५५
शतरा	सुखदायिनौ	२१५	शाशदानः	शाशाद्यमानः	४४३
शब्दः	वाक्	८७	शिवति	ददाति	२५६
शभ	सुखम्	२१८	शिताम	येनिः	२८८
शम्नाति	हन्ति	२८४	शिवपिष्टः	उपात्तरश्मिः	४१२
शमी	कर्म	१७०	शिप्रे	हन्	२८२
शम्बः	वज्रः	४२२	शिकी	कर्म	१७०
शम्बरः	मेघः	६६	शिव्याता	सुखगामिनौ	२१४
शम्बरम्	उदकम्	१२६	शिरिणा	रात्रिः	४६
,	बलम्	२२१	शिरिम्बिठः	मेघः	४५५
शरणम्	गृहम्	२११	शिरुगुः	सुखम्	२१५
शरावः	संशयिष्ठः	४५६	शिरुगुम्	कर्म	१७०

पदम्	शब्दः	प्रति	पदम्	शब्दः	प्रति
संघतः	सङ्क्रामाः	२७८	सनाभयः	अङ्गुल्यः	१५४
सर्जति	गच्छति	२४२	सनुतः	निगतसन्निहित वा	२६५
सगरः	अन्तरितम्	२०	सनेसि	पुगातनस	२६८
सगरस	,,	२४	सपति	परचरति	२१२
सखः	निर्गतसन्निहितं वा	२६५	सपर्याति	,,	,,
सग्न	सङ्क्रामः	२६७	सप्रकृत्यथः	रग्नयः	२८
सङ्गाः	सङ्क्रामाः	०७०	सप्रर्षथः	,,	२२
सङ्गे	सङ्क्रामे	२७७	सप्रिः	अथः	१५५
सङ्ग्रे	,,	२६७	सपथः	सनेतः प्रथः	२३५
सङ्ग्रे	,,	२७७	सबाधः	कृत्वजः	२४२
सङ्ग्रे	,,	,,	ससक्तः	सङ्क्रामेप	२७२
सङ्ग्रे	,,	,,	ससन्नम्	सङ्क्रामम्	२७२
सञ्जति	गच्छति	०४४	ससनीक	सङ्क्रामे	२७६
सञ्जते	सञ्जते	२७०, २८७	ससर्णे	,,	०२२
सञ्जा	सञ्ज	४१०	ससर्थ	,,	,,
सत्	उदकम्	१-२	ससस्य	ससस्य	४२१
सत	प्राप्तम्	२७०, २८२	ससितिः	सङ्क्रामः	२७१
सतीकम्	उदकम्	२७	ससिद्ये	सङ्क्रामे	२७२
सतीनस	,,	११८	ससिके	,,	२७०
सत्यम्	,,	१२१	ससुद्रः	अन्तरितम्	२०
सत्वा	सत्यम्	२२७	ससोडे	सङ्क्रामे	२७२
सदनम्	उदकम्	१२०	ससोडे	,,	२६७
सदभी	द्यावापृथिव्यौ	२७४	सरणुः	दुःस्थानदेवता	४२१
सङ्गनी	,,	,,	सरमा	मध्यस्थानदेवता	४८७
सद्वान्	दुभिन्नाधिदेवते	४५५	सरः	वाक्	२४
सद्य	उदकम्	१९०	,,	उदकम्	१११
,,	सङ्क्रामः	२७७	सरखान्	मध्यस्थाः देवता	४७२
,,	गृहम्	२१०	सरखती	वाक्	८२

भारतः ...	भू ...	...	१२९	मथाः ...	रामायः ...	...	१०
भरितः ...	...	...	१३६	...	दुःस्थानदेवताः	...	४६६
भरिस् ...	बहु ...	...	१३५	मायकः ...	वज्र ...	...	१३७
भर्गाः ...	उदकानि ...	...	१३७	गिनस ...	अन्नम् ...	...	१७
भर्गिकम् ...	उदकम् ...	...	१३७	...	...	...	५१७
भर्षति ...	गच्छति ...	...	...	गच्छति ...	सुखानन्देवता	...	५०७
भर्षिः ...	उदकम् ...	...	१३७	गच्छति ...	नद्यः ...	...	१३६
भवस ...	...	...	१३२	गिरा ...	उदकम् ...	...	१०७
भुवते ...	गच्छति ...	...	१५७	गिरा ...	संतात् ...	...	३७७, ६०७
भुवत्कम् ...	भुवत्कम् ...	...	५००	गिरा ...	गच्छति ...	...	७५७
भुवत्कम् ...	उदकम् ...	...	१७	गिरा ...	अन्नम् ...	...	१२
...	...	...	२६३	गिरा ...	परिग्रहणम् ...	...	५२३
भवस ...	...	...	१००	भर्षते ...	...	...	१५६
भविता ...	सदस्य देवता ...	...	...	भर्षाः ...	नद्यः ...	...	१३३
...	दुःस्थानदेवता ...	...	५५१	भुक्त् ...	सर्वपदभक्त्यानाय	...	३०६
भुवन्ति ...	प्रत्ये ...	...	५६५	भुक्त् ...	उदकम् ...	...	१०६
भुवति ...	गच्छति ...	...	१५५	भुवम् ...	...	...	११३
भुवस ...	अन्नम् ...	...	११७	भुवम् ...	सुखम् ...	...	७१६
...	माथसिकं अतिः	...	५००	भुव् ...	सोता ...	...	३५४
भुवति ...	भुवति ...	...	७५७	भुवः ...	अन्नम् ...	...	१०७
भुवस ...	मेघम् ...	...	५०५	भुवम् ...	...	...	१०३
भुवति ...	गच्छति ...	...	१३६	भुवकः ...	सुगमः ...	...	३६७
भुवतः ...	अन्नम् ...	...	५६६	भुववः ...	सुदानः ...	...	५३६
भुवः ...	निर्गतभक्तित्वा	...	२५	भुवन्म ...	सुखम् ...	...	३१६
भुवः ...	उदकम् ...	...	११९	भुवनीयः ...	प्रत्येः ...	...	१२३
...	वसम् ...	...	२१६	भुवर्णः ...	सुस्थानदेवता	...	५०९
भुवम् ...	बहु ...	...	१६६	भुवर्णाः ...	रामायः ...	...	३६
भुव्विन् ...	चिप्रम् ...	...	१६३	...	अन्नाः ...	...	१५१

पदम्	अर्थः	प्रश्ने	पदम्	अर्थः	प्रश्ने
सुपर्णी	वाक्	६४	स्निपाः	अग्निः	४४४
सुप्रायणाः	सुप्रगमनाः	२९७	स्निधानाम्	हिमभात्रेन-	
सुसन्	स्वयम्	४४९		संज्ञनामापां	४४५
सुस्रम्	सुखम्	२१७	सुप्	स्नाता	२४६
सुस्त्रावरी	उषाः	४१	सृणाति	हन्ति	२८२
सुग	उदकम्	१०७	सृणिः	टात्रम्	४०४
सुविते	सुगमने	२९६	सृभिः	नक्षत्रैः	२७०, २८३
सुविदत्र	सुज्ञानः	४२९	स्रोभति	अर्चति	२२२
सुगिप्रः	सुहृन्ः सुनर्मा वा	४४४	स्रोति	,,	२२५
सुहृत्स्याः	अहृत्स्यः	१९८	स्रं हति	हन्ति	२८०
सुहृदः	कूपः	२६०	स्रं हयति	,,	२८२
सुहृन्	उषाः	४९	सृधः	सङ्ग्रामाः	२७१
सुहृन्	अपत्यम्	१७४	सृरति	हन्ति	२८३
सुहृता	उषाः	४२	सृलति	,,	,,
,,	अन्नम्	२११	सृतीकम्	उदकम्	९७
सुहृताशती	उषाः	४२	स्यन्दति	गच्छति	२२६
सुहृतावरी	,,	,,	स्यन्दते	,,	२४०
सुहृरिः	स्नाता	२४५	स्यन्दानः	वज्रानि	२२१
सुहृर्ते	सुमभीषिते	४४०	स्यमति	गच्छति	२४०
सुहृयः	द्युस्थानदेवता	४९२	स्यूमकम्	सुखम्	२१५
सुहृया	वाक्	८९	स्युम	,,	२१४
सुहृकः	वज्रः	२८८	स्योनम्	,,	२१७
सुहृणिः	दात्रम्	४२४	संभते	गच्छति	२४०
सुहृप्रः	सृप्तः	४४४	स्रवति	,,	,,
सुधति	गच्छति	२५५	स्रवन्यः	नद्यः	२४०
सोमः	मध्यस्थानदेवता	४८३	स्रोतः	उदकम्	२१०
सोमानम्	अभिषेकारम्	४६६	स्रोत्याः	नद्यः	२६४
सोमः	स्नाता	२४५	स्रः	उदकम्	२२४

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
खः	... खौरादित्यस्य	२२, २७७	खलि	... गच्छति ...	... २५५
खञ्जाः	... सुगमन...	... ५१२	खन्नात्	... गच्छतु ...	... २५६
खदति	... खर्चति...	... २२१	खस्मति	... गच्छति ...	... २२८
खधा	... उदकम्...	... १२६	खयः	... अयः ...	... १५५
,,	... अन्नम् ...	... ० ६	खयति	... गच्छति ...	... २७८
खधितिः	... वद्धः ...	... २६०	खयन्नात्	... गच्छतु ...	... २२६
खधे	... दावाप्रथित्री ...	... २७२	खयानः	... खन्गमनः ...	... ५१७
खनः	... वाक ...	... ८७	खरः	... अगतिः...	... २६८
खपिति	... खपिति...	... २५७	,,	... अन्नत् ...	... १६०
,,	... खर्चति...	... २३५	,,	... क्रोधः ...	... २४४
खथम्	... अन्तरिक्षम् ...	... २८	खथः	... मनःस्थाः ...	... १८०
खथम्	... ..	... २८	खथस्यः	... नथः ...	... १४२
खरः	... वाक ...	... ८७	खरितः	... रग्मयः ...	... ५२
खरति	... गच्छति	... २५७	,,	... नथः ...	... १२६
,,	... अचेति...	... २३७	,,	... आदित्यवाहाः...	... १५५
खर्णीकम्	... उदकम् ...	... ८७	,,	... अङ्गनथः ...	... १६५
खमराणि	... खदानि	... ५६	खरी	... इन्द्रवादी ...	... १५२
,,	... ..	... ४०६	खर्मम्	... गच्छम् ...	... ७०७
,,	... गृहः ...	... २०६	खर्गति	... गच्छति...	... २५१
खमारः	... अङ्गनथः ...	... १२५	खर्गते	... इच्छति ...	... २०१
खलि	... खपिति	... २५७	खरिः	... उदकम् ...	... १२०
खलिः	... सधस्त्रानदेवता	... ४८६	खविधाने	... भ्रष्टानदेवते ...	... ४७२
खाहा	... वाक् ...	... ८२	खन्नन्नः	... भस्त्रानदेवता ...	... ४६७
खाहास्तयः	... भ्रष्टानदेवता ...	... ४६५	खाममाने	... स्पष्टमानो ...	... ४०८
खृतीकम्	... उदकम् ...	... ११८	खिकम्	... सर्वपदमाम्नाय	... ३९६
			खिनेत	... दिनुत ..	... ४४६
खंसायः	... अन्नाः ...	... १५२	खिमा	... राविः ..	... ४७
खमति	... गच्छति...	... २५०	खिरणम्	... खिरणम् ..	... १६

पदम्	अर्थः	प्रश्ने	पदम्	अर्थः	प्रश्ने
द्विरण्यवर्णाः	नद्यः	२२७	द्वौत्रा	वाक्	८८
द्विगक् ..	निर्गतमन्तर्हितं वा	२६५	,,	यज्ञः	२२९
ऊर्ग्यन् ..	मनः	२६४	ह्रस्वः ..	ह्रस्वः	२९७
द्विगिः ..	व्यक्तन्	२६२	ऋयति ..	अचति	२२१
,,	क्रोधः	२२३	,,	अति	२२२
द्विग्यायते ..	क्रुयति	२२०	ऋयत ..	अर्चति	२२२
द्वितिः ..	वृत्रः	२८७	ऋरः ..	क्रोधः	२२५
द्विम ..	द्विरण्यम्	१८	ऋरति ..	अति	२२४
,,	उदकम्	२२५	ऋर्याणाम्	अश्नानाम्	२५२
द्विलः ..	क्रोधः	२२४		॥ इति ॥	
द्विलते ..	क्रुयति	२२२		—	

॥ अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (नैघण्टुकं काण्डम्) ६	(१५) दशादिष्टोपयोजनानि ...	१५२	
(१) एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ६	(२६) एकादश ज्वलतिकर्माणः	१५६	
(२) पञ्चदश द्विरण्यनामानि ...	(२७) एकादश ज्वलतेनामधेयानि	१५८	
(३) षोडशान्तरिचनामानि ...	२५		
(४) षट् साधारणानि ...	२२, २७७	अथ द्वितीयाध्यायः (नैघण्टुकं काण्डम्) २६२	
(५) पञ्चदश रश्मिनामानि ...	२२	(१) षड्विंशतिः कर्मनामानि ...	२६२
(६) अष्टौ दिङ्नामानि ...	२९	(२) पञ्चदशापत्यनामानि ...	२७१
(७) त्रयोविंशतीरात्रिनामानि	४९	(३) पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि	२७६
(८) षोडशोषेनामानि ...	४८	(४) द्वादश बाहुनामानि ...	२८८
(९) द्वादशाहर्नामानि ...	५४	(५) द्वाविंशतिरकुलिनामानि	२९१
(१०) त्रिंशत्प्रेषनानानि ...	५८	(६) अष्टादश कान्तिकर्माणः ...	२९९
(११) सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि	७५	(७) अष्टाविंशतिरन्ननामानि ...	२०२
(१२) एकशतमुदकनामानि ...	९६	(८) दशान्तिकर्माणः ...	२१२
(१३) सप्तविंशत्प्रदीनामानि ...	१२१	(९) अष्टाविंशतिर्बलनामानि ...	२१५
(१४) षड्विंशतिरश्ननामानि ...	१४४	(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि	२२१

पदम्	अर्थः	प्रष्ठे	पदम्	अर्थः	प्रष्ठे
(११) नव गीनामानि		०२९	(१५) चतुर्विंशतिर्भूतिनामानि		३६८
(१२) दश क्रुधतिकर्माणः ..		२०२	(१६) त्र्ये दश सात्त्विकानि ...		३५५
(१३) एकादश क्रोधनामानि...		२२३	(१७) पञ्चदश यजनामानि ...		३५५
(१४) द्वाविंशतिर्गतिकर्माणः ..		०३६	(१८) अष्टादश त्वङनामानि ...		३५०
(१५) षड्विंशतिः लिपिनमन		२५७	(१९) सप्तदश यज्ञकर्माणः ...		५५२
(१६) एकादशान्तिकनामानि ...		२६५	(२०) दश दानकर्माणः		३५५
(१७) षट्चत्वारिंशत्कृमनामानि		२६६	(२१) चत्वारिंशत्पणकर्मणाः...		३५६
(१८) दश आभिकर्माणः ...		२६८	(२२) द्वाविंशतिकर्माणः ...		३५७
(१९) त्र्यस्त्रिंशत् बभकर्मणाः		२८०	(२३) चतुर्दश कृपनामानि ...		३५८
(२०) अष्टादश वज्रनामानि ..		०८३	(२४) चतुर्दशैव भवनानि ...		३६१
(२१) चत्वारिंशत्त्र्यर्थकर्माणः ...		२९१	(२५) षट्पटिनानिर्वाचितनामध्यानि		३६५
(२२) चत्वारिंशत्त्रयनामानि ...		२९२	(२६) पञ्चदशनामानि... ..		३६६
			(२७) षट्पुत्रणनामानि ...		३६७
			(२८) पञ्चमनयनामानि...		३६९
			(२९) षड्विंशतिर्दशनामानि		३७०, ३८२
			(३०) चतुर्विंशतिर्दावाप्रार्थना-		
			नामध्यानि... ..		३७१
			अथ चतुर्थाध्यायः (नेगमं काण्डम्)		३८८
			(१) द्विपष्टिः पदानि		३८९
			(२) चतुरशीतिः पदानि ...		४०४
			(३) द्वाविंशच्छतं पदानि ...		४२६
			अथ पञ्चमाध्यायः (देवतं काण्डम्)		४५९
			(१) त्रीणि पदानि		४५९
			(२) त्रयोदश पदानि...		४६१
			(३) षट्त्रिंशत् पदानि...		४६५
			(४) द्वाविंशत् पदानि ...		४७५
			(५) षट्त्रिंशत् पदानि...		४८३
			(६) एकत्रिंशत् पदानि ...		४९०

अथ षष्ठाध्यायः (नेघण्टुकं काण्डम्)

(१) द्वादश बह्वनामानि ...		०९५
(२) एकादश ऋष्यनामानि ...		०९६
(३) पञ्चविंशतिर्भूतनामानि ...		०९९
(४) द्वाविंशतिर्गृहनामानि ...		१०६
(५) दश परिचरणकर्माणः ...		११२
(६) विंशतिः सुखनामानि ...		११५
(७) षोडश रूपनामानि ...		११८
(८) [दश] प्रगम्यस्य		१२२
(९) एकादश प्रज्ञानामानि ...		१२५
(१०) षट् सत्यनामानि ...		१२६
(११) अष्टौ पश्यतिकर्माणः ...		१२७
(१२) नव सर्वपदसमाह्वानाय		१२९
(१३) [द्वादश] उपमाः... ..		१३०, १८०
(१४) चत्वारिंशदर्थतिकर्माणः		१३०

निरुक्तम् ।

अथैषा महती विप्रतिपत्तिः—किमिदं निरुक्तमिति ? वेदार्थाप-
कारिणां षष्ठां. ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वप्रतिपादके शिक्षावाक्ये अन्यतमस्य
निरुक्तस्यैव नाम श्रूयते न तु निघण्टोः । तथाहि—

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्यते ।

ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं सृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥”-इति ।

परं निरुक्तग्रन्थदर्शनात् विशेषतस्तदारम्भप्रस्तावदर्शनादेव स्फुटमुप-
लभ्यते नामो कश्चिन्मूलग्रन्थोऽपि तु समान्नायमङ्गुहीतपदपेटिकारूपस्य
‘निघण्टु’-नामकस्य कस्यचित् टीकाग्रन्थ एवायमिति । तथाहि—
“समान्नायः समान्नातः, स व्याख्यातव्यः ; तमिमं समान्नायं निघण्टव
इत्याचक्षते”—इत्यादिः । तदत्र च्छकंसंहिताभाष्यावतरणिकायामुक्तः
सायणीयसिद्धान्त एव शरणम् । तद्यथा—

“अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । गौः
ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य
इत्यन्ते यः पदानां समान्नायः समान्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबो-
धाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्य-
नामान्नीत्येवं तत्र तत्र विस्मृष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् ।
तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

‘आसं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

जहादुन्ववृषीमान्तं नैगमं सम्प्रवर्तते ॥

अस्यादिदेवपत्यन्तं दत्तताकाण्डमुच्यते ।

अस्यादिदेवा ऊजोत्तमन्तं त्रिभिर्गतेषु गण ॥

वाद्यादथा भगान्ताः सूरन्तरिक्षस्यदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्यन्ता यस्यानदेवता इति ॥

गत्रादिदेवपत्यन्तं समाम्नायमधायते ॥-इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां महो यत्र प्रायेणोपदिशते, तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशं स्वमर्गसिंह-वैजयन्ती हलायुधादिपु-
दश निघण्टु इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दमहोपदेशात्
आद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु,
प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि ; द्वितीयं
मनुष्यतद्वयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीयं तदुभयद्रव्यगततनुबहु-
ह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दे वेदवाची । यास्केन तत्र
तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगमे
एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्
काण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य
तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टम् ॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक
एतस्मिन् ग्रन्थे परनिर्गपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरू-
क्तत्वम् ॥ तद्वाख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या

स्ताङ्गाथ्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्कोनिर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥”

एवञ्च निघण्टो रेवापरं नाम निरुक्तम्; किञ्च तात्स्थ्यात् तच्छब्दइतिन्यायात् यास्ककृतैव तदीयटीकापि निरुक्तमेवोच्यते इति फलितम् । अतो निरुक्तसम्पादने प्रवर्त्तमानेन मया आदौ निघण्टु-नामकनिरुक्तं ततश्च तटीका यास्कीया निरुक्तमिति प्रसिद्धा सम्पाद्यते; तत्र च यास्कीयनिरुक्ते आद्यकाण्डस्य प्रतिपदनिर्वचनादर्शनात् द्वितीयतृतीयकाण्डयोश्च व्याख्यातेश्वपि पदेषु प्रकृति-प्रत्ययादीनां स्फुटमनुपलब्धेः अपरापि टीका देवराजीया च्छ्वर्यनामिका निघण्टु-ग्रन्थेन साकमापाद्यते ॥

अथ निघण्टु-पाठभेद-मङ्गुहायापादित-पुस्तकानां नामकरणादिकं ज्ञायते—

क . . . च्छ्वर्याभिधटीकापुस्तकम् । विवरणम्—पत्राणि १६ ७,

प्रतिपृष्ठपङ्क्तयः ११, पत्रपरिमाणम् १२ × ५॥ इञ्च ।

जीर्णमल्पाण्डुञ्चम् ।

ख . . . मत्कीताधीतपुस्तकम् । वि०—प० २६, प्र० पृ० पं० ७,

प० प० ६। × ४ इञ्च । प्राचीनं ण्डुञ्चम् ।

ग . . . काशीवासि-मङ्गुरुदेवपुस्तकम् । वि०—प० १८, प्र० पृ०

पं० ८, प० प० ८॥ × ३॥ इञ्च । प्राचीनतमं ण्डुञ्चम् ।

घ . . . च्छ्वर्याभिधापरटीकापुस्तकम् । वि०—प० ३२, प्र० पृ०

पं० १३, प० प० १०॥ × ४॥ इञ्च । अर्द्धाधिकखण्डितं

स्पर्शासहमतिजीर्णमतिण्डुञ्चम् ।

क . . . रडल्फरोथ-प्रकाशित यूरोपमुद्रितपुस्तक वा ग. दु. म.
 च . . . आदिब्राह्मणममाजोयपुस्तकम् । वि.—प. ८. प्र० प
 प० ११. प० प० २२ x ४। इक्षु । नवीनमग. दु. म. ।

A, B, C, / रडल्फरोथ-मङ्गुहीतपुस्तकानि ।

D, E, F । एषां विवरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

पु०—पुरस्तात् द्रष्टव्यम् । प०—परस्तात् द्रष्टव्यम् ।

मुद्रितातिरिक्तानामेषां लिपिकालनिर्णयः, ह्यममर्थः क ख च-
 पुस्तकेष्वन्वेषान् दन्वेषन्तिमपवाभावाच्च ।

एषुः—ख. ३. च. A, B, F-एषां पणामेकादर्शानुलिपित्वमि-
 वैक्यं दृश्यते प्रायः सर्वत्रैव । येषुपि भेदाः च-पुस्तके दृश्यन्ते, ते तु
 नूनमादर्शाक्षरवाधभ्रममूलका एवेति स्पष्टमनुभूयते : सम्भायते हि
 तुल्याकारप्रायाणां पकारयकारादीनां नागराक्षराणां भेदबोधान्यङ्गन
 केनचिद् वाङ्मन तथा लिखितं, यथा "रिपः"—इति लेखे 'रियः'-
 इति । एवं ग. (C, D, E)-इत्येषां चतुर्णामपि एकादर्शानुलिपित्वमिवेति ।

अथ क-घ-पुस्तके द्वे एव कलिकातामंस्कृतविद्यामन्दिरादापा-
 दिते । तत्र घ-पुस्तकन्तु ऋज्वर्थटीका-सारमङ्गुहीतं ग्रन्थान्तरमिव
 बुध्यते, तस्य क-पुस्तकापेक्षया बहुशा न्यूनत्वदर्शनात् । परमनयोः प्रती-
 कपाठे त्वैक्यमेव सर्वत्र प्रायः क्वचित् ख-श्रेणीपुस्तकैः क्वचित् ग-श्रेणि-
 कैश्च साम्यमपि । इह च सर्वत्रैव प्रायः क-पुस्तकमेव प्राधान्येनावल-
 ग्ब्यते, टीकायास्तदनुयायित्वात् ; यत्र यत्र च टीकया सह टीकाधृत-
 पाठस्य विरोधा लक्ष्यते, तत्र तत्र तु टीकामन्मतपाठः खादिपुस्तकीयो
 ऽपि गृह्यत एव क्रियते च क-पुस्तकस्थानादरः ॥

सम्पादकः ।

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महस्त्रयन्तकान्तारसञ्चारिकरिणिं मुखे* ।

मदांनदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणां भजे† ॥ १ ॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने‡

निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।

अवाप यास्को त्रिविधेषु यागे-

ध्वनेन॥ चान्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं योहृत्तममः प्रकाशितपदार्यः ।

यस्य भुवनत्रयोमिव गावः॥ प्रकटां त्रयीं त्रितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।

अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम्? ॥ ४ ॥

* यस्य मुखं दृष्ट्वा अयं करीति बुध्यते, नमित्यर्थः । करी चासौ कीदृश इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारीति । कान्तारस्य च विशेषणं महस्त्रयन्त इति । अत्र त्रयी, पक्ष त्रैत्रयपरम्, पक्षे त्रिलोकीपरम् ।

† मदाल्लदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दलनं वा दृष्ट्वा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् । यस्य देवस्य मुखदर्शनात् अयं करीति विक्रमदर्शनाच्चायं केसरीति बुध्यते, तं करित्वेकेसरित्वोभयभ्रमाक्रान्तं महाबलं गजाननं देवं भजे इत्यर्थः ।

‡ शिपिविष्टाश्च सविता, स च जगतप्रभावेता; ब्रह्म आदित्यौ वा विचारान्तरम् । (निघ० ५, ७-८-९ । ऋ० सं० ७, ९९, ७;—१००. ५;—१) ।

॥ 'अनेन' सवित्रा प्रेरित एव 'यास्क' [तथा च श्रूयते 'धियो योनः प्रचोदयान्' ऋ० सं० १, ६९, १०]; 'विविधेषु यागेषु' विविधयागसिद्ध्यर्थं [निमित्तात् कर्म-योगे (१, १, १६ वा०)—इति मत्स्ये] 'चान्नायमभिष्टुवानः' सन् 'निरुक्त-विद्यानिगमप्रतिष्ठाम्' 'अवाप' अतस्तस्मै नम इत्यर्थः ।

¶ किरणाः ।

आचार्य शब्दिमानाम्बुचि यज्ञाय च यज्ञप्रवृत्तप्रभावम

वन्दे नैरुक्तप्रतिरुक्तमुपनिषदधरोणामुपग्रम ।

आभकारं कर्तव्यमवनिमयकरप्रक्रियानुक्रियायं,

तातं यज्ञेश्वरार्थं प्रतिहततममं ज्ञानभास्वन्मयुष्यैः ॥ ५ ॥

यज्वा 'रङ्गेश'पुत्री 'पर्यत'शामवास्तवः ।

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्कंन ममास्त्रायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण
त्रिविधं गवादि देवपद्व्यन्तं निर्वृता नैगम-देवताकाण्डपठितानि
पदानि प्रत्येकमुपाशाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुक
काण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारेच्छन्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिक-
सहस्रं सामान्येन 'एतावन्यस्य मन्त्रस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय
तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कतिचिदेव दर्शितनिग-
मानि; अन्यानि तु दृश्यमिन्द्रभात्या सामान्येन निर्वचनलक्षण
स्थाकत्वात् बुद्धिमद्धिनिर्वक्तुं, सुशक्यानात्यभिप्रायेण चापेक्षितानि ।
स्वन्दस्वामी च ततएव निरुक्तमनुजगाम ।

* वामकार्गी 'वसेत्यत कर्त्तरि णिच्'—इति पा० ६. १, ६: वा० ।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य मन्त्रस्य 'निघण्टु' इति प्रसिद्धस्य निरुक्तप्रत्यस्य व्याख्यानं
कर्त्तव्यमस्ति, तथैपि विशेषता नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थवैषम्यात् इति सूच-
यितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'गौः'—इत्यादि 'शृङ्गाणि'—इत्यन्तम् पञ्च-
दशाक्षर चतुःशतम् (४२५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वारिंशति-खण्डेषु 'अपः'—
इत्यादि 'इनः'—इत्यन्तं पञ्चदशप्रकपञ्चशतम् (५२६), ततश्च तृतीयाध्यायीय-
त्रिंशत्खण्डेषु 'उरः'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तम् दशाक्षरचतुःशतम् (४२०), एवं
सङ्कलनया भवत्युक्तम् (१९४१) ।

तत्र तु 'दिवश्चादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—
 'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे
 अभीके इत्यादीनि च पद्विंशतिश्च' भाष्यकारेण वङ्गवक्तव्यत्वात्*
 प्रकरणश्च एव निरूक्तानि,† स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि‡ ।
 अतोऽन्येषां? . यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमप्य-
 ध्ययनादेवावगन्तव्यम्॥ । तच्चाध्ययनं कल्पियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्र-
 दायमसीत् । ततश्च कोशएव॥ शरणमसीत् । तेषु च केषुचिद्-
 र्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यामन्, अन्येषु च
 कानिचिद्भूतानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विश्रुतानि
 अन्तर्गणितं च विपर्यस्तानि । एवं व्याकर्मिषु कोशेषु नियमैकभूतस्य
 प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात्
 नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमसीत् ।

ततश्च पाठसंग्रहार्थं बालानां रुग्णत्वाय च तद्गतानां पदानां
 क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं*,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य

* अन्यत्र वङ्गनि वक्तव्यानीति धियेति यावत् ।

† प्रकरणानुगतं यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यैव । अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टु-
 भाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्यः ।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे श्रमः कश्चनेत्याशयः ।

§ 'यतः' एभ्यः उक्तिखितनिरुक्तादिव्याख्यातपदभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम् ।

॥ अध्ययनश्चात्र पुस्तकाक्षरज्ञानविहीनवेदिकानां सम्प्रदायभिर्द्वन्द्वं गुरुपरम्परागतं
 बोध्यम् ।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः ।

** प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिश्रमः—इत्यन्तेन सम्बन्धः । एतेनैव नैघण्टुक-
 काण्डीय-स्वकर्तव्यतोक्ता । एतावानस्य ग्रन्थः कथं न समाप्तितः? प्रत्युत चर्वितचर्वने
 नैगमादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीकृत इत्याह—स्वरादीनात्यादि तदुक्तानि लघु-
 मित्यन्तम् ।

प्रकरणत्रयस्य, नैगम-देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्भाष्यातानां, प्रक्रिययान्मौलियित-
व्यम् * : वङ्गशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मूलयितुञ्चाय-
मस्मत्पत्रिश्रमः ।

इदञ्च स्वमनोषिकया न क्रियते किन्तु, नैघण्टुगतस्यैव
पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु
प्रमङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च
पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च ममाभ्नायपठितानां पदा-
नामन्यभ्यां व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठगृह्णित-
त्रैव गृह्णा । अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कृते ममाभ्नायाध्ययनस्यात्रिह्ण-
दात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ नामानुक्रमण्यः
आख्यातानुक्रमण्यः—स्वरानुक्रमण्यः—निपातानुक्रमण्यः—निर्वन्थनानु-
क्रमण्यः—तदीयस्य भाष्यस्य च वङ्गशः पर्यालोचनात्,—वङ्गदेशममा-
नोतात् वङ्गकौशनिर्गोचणाच्च पाठः संगोधितः । निर्वचनञ्च—
निरुक्तं, १) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां, २) स्कन्दस्वामि(क)-
भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-श्रीनिवाम(घ)-माधवदेव(ङ)†-उवटभट्ट-
(च)-भास्करमिश्र(क)-भरतस्वाम्यादि ३) -विरचितानि वेदभाष्याणि, ४)
पाणिनीयं व्याकरणं, ५) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं, (ख) क्षीर-
स्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां, ६) भोजराजायं व्याकरणं, ६)

* अत्र पदं,—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि—इत्येवं
स्पष्टीकर्तव्यमित्यर्थः ।

† साधनमाधव, त् प्राचीनोऽयं माधवः, 'राजाञ्जयं जन्मनि मल्लवंध्रम्'—इत्यादिमङ्ग-
लाचरणपूर्वविवरणप्रत्यकारः ।

कमलनयनीय-निखिलपदमंस्कारांश्च^{१)} निरीक्ष्य क्रियते । तत्र च
अस्मद्भाष्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय
तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेद्विख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपणि-
मय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनमामान्यलक्षणमनु-
सृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमश्च दक्षिणापथनिवामिभिरधौतेषु वेदेषु परिदृश्यमा-
नस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च
पदानां निगमा अन्वेद्याः ।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो
बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्ममि कुर्वन्तुः ॥

* निगमः—उदाहरणरूपो वैदिकमन्त्रादिः ।

† एतेन तेषामपि स्थितिमस्मावना लक्षिता ।

| यथा, शुकाः कौराः यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वाण्येव यथा-
श्रुतानि, न तु स्वबुद्ध्यादिप्रयुक्तानि, तथैवात्रास्मद्कृतथय सर्वेष्वेव ग्रन्थान्तरादि-
लभ्याः, न स्वकपोलकल्पिता — इतीह विश्वामं भ्यापयन्तु विचक्षणः इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’—इत्यादि (२.५) निरुक्ते तस्य टीका-
याञ्च यन्नैघाण्टककाण्डत्रिषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः^१ । ग्मा^२ । ज्मा^३ । क्ष्मा^४ । क्ष्मा^५ । क्ष्मा^६ ।
क्ष्माणिः^७ । क्षितिः^८ । अवनिः^९ । उर्वी^{१०} । पृथ्वी^{११} ।
मही^{१२} । रिपः^{१३} । अदितिः^{१४} । इग्ना^{१५} । निच्यु-
तिः^{१६} । भूः^{१७} । भूमिः^{१८} । पूषा^{१९} । गातुः^{२०} गोत्रे^{२१} ।
त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि* ॥ १ ॥

(१) गौः।† ‘गसृङ्गतौ (भू० प०)’ अस्माद् ‘गमेर्डाम् (उ० २, ६३)’
—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्य-

(६) “क्ष्माः” ख । “क्ष्माः”—इति (C. D. E) ग; अस्य च निगमाः—ऋ० सं० ६,
१५, ५. ९, ८५, ११. २०, १२. १ । “क्ष्माः”—इत्यपि पाठो भवितुमर्हति,
तथापि निगमदृष्टान्तं ऋ० सं० २. ८९, ७. १, ५, ७. ८. ७०, ४. १०, १०६,
१०। “क्ष्माः”—इत्यपि ऋकसंहितायां दृश्यते (५, २, १६;—१९, ४. ६, ५२,
११. १०, ४५. ५; १७ः, १ ।

(७) “क्ष्माणिः”—इति कर्त्तरि क्तप्रत्यये, उपधान्यतया टीकाकृतमन्यथ ।

(१२) “महीः”—इति च दृश्यते ऋक्संहितायाम्—९, २९, १. ७, २९, १९;—६०,
९;—१०५, १८ ।

(१८) “भूमिः” ख; अगृह्येतदिति बध्यते ।

(२१) “गोत्रे” ङ; मुद्राकरप्रसादपत्राच्च निदानमिति गम्यते ।

* “इति पृथिव्याः” ग ।

† प०—४. ५. ११. ९, १६. ५, १५. ५ । निग० ९, ५. १५ ५, २५. ६, २. १२, ७ ।

र्यात् (अदा०प०) बाहुलकोक्तेः (३, ३, ११३) कर्मण्यधिकरणे वा ।
 'गोतोणित् (७, १, ६०)'—इति च णिदद्वावात् वृद्धिः । अत्र
 भाष्यम्— 'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति यच्चास्यां
 भूतानि गच्छन्ति गातेर्वाकारो नामकरणः (निरु० २, ५)'—इति ।
 अस्य स्कन्दस्वाभी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत्
 दूरेऽप्युपलभ्येर्गतिक्रियाव्यवहारः' । अन्यत्रान्यत्र चोपलभ्येर्दूरोपदेशः ।
 प्रत्ययोपान्तरुत्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमन-
 मुपादत्ते, 'तत्रा' 'परिव्राजकः' इति यथा* । यच्चास्यां भूतानि
 प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थे । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा०प०)
 गीयते स्तुयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । उदा-
 हरणम्—'गोषदसि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनि-
 योगात्, गार्हपत्यस्य च गत्रि पृथिव्यां सद्नात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभि-
 धानत्वनिश्चितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थ-
 समवायेन अभिधेयं प्रदर्शनीयं निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम् । "ब्रजं
 गच्छ गोष्ठानम् (य०वा०सं० १, २५-२६)"—"गौर्जगार यद्वृ पृ-
 ष्कान् (ऋ०सं० १०, ३१, १०)"†—"अभवत् पूर्वा भूमना गौः
 (ऋ०सं० १०, ३१, ६)"†—इति निगमाः ॥

(२) ग्मा । गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितत्ति (उ०

* अयमभिप्रायः—यथा तत्क्षणं कुर्वन्त्यनेकरव परं तत्सेत्युक्ते योगरूपा बर्हकिजात्यु-
 त्यन्नः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्राजन्ति बच्चएव परं परिव्राजक इत्युक्ते योग-
 रूपा भिक्षुरेव बुद्धान्ते, एवमत्रापि ।

† 'गौः पृथिवी * * तां शभी * * जगार उद्गिरति'—इति सा० भा० ।

‡ 'गौः देवान् प्रति गन्ती'—इत्यादि सा० भा० ।

१, २ ५ ४)'—इत्यादिना विहितः वानिन् प्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति ।
 'गम-हन-जन-खन-घमां लोपः किङ्कत्यनङि (६, ४, ८ ८)'—इत्यु-
 पधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् (उ० ४, १ ४ ०)'—इति सूत्रेण वा
 मनिनि बाङ्गलकात् (३, ३, १) टिलोपः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
 (४, १, १३) । अर्थः पृथ्वदेव । 'ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्'—इति
 माधवः । "दिवस्य गमसापाञ्च जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४ ८, २)"
 —'दिवस्य गमस्य मर्त्यम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)"—इति च नि-
 गमोः । गम इत्यत्र कान्दसत्वाद्रूपमिद्धिः ॥

(३) ज्माः । जमतिर्गतिकर्मा (निघ० ०, १, ०) 'जमु अदने (भू०
 प०)'—जनो प्रादुर्भावे ('दि० आ०)'—'अञ्जू व्यक्ति-स्रक्षण-कान्ति-गतिपु
 (रू० प०)', स्रक्षण सेचनमिति तद्वृत्तिः । एतेभ्यः 'श्रद्धन्तन् एषन्
 श्रौहन् (उ० १, १ ५ ५)'—इत्यादिना परिञ्जनिति कनिन्नन्तं सोपमगं
 निपातितम्. बाङ्गलकात् (३, ३, १) निरुपमगमपि भवति । निपा-
 तनादेव कारकविशेषमिद्धिः । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)' ।
 गतौ पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भृतानि, जातानि वा स्वकारणात्,
 जायन्ते वास्या ओषधयः । तथाचोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या
 ओषधयः (तै० उ० २, १)'—इति । अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा
 न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रा महीरूपरास्तस्यैरत्या गुहा

* 'दिवो दुल्लोकस्य ग्मा पृथिव्यापोऽन्नरिचसेतेषु'—इत्यादि मा० भा० ।

† 'दिवस्य दुल्लोकाच्च, गमस्य भूल्लोकाच्च, मर्त्ये मनुष्यम्'—इति मा० भा० ।

‡ मन्त्येऽपि निगमाः ; तथाहि—ऋ० सं० १, २५, २० ; २७, ६, ५, २८, २ ।

एवं पूर्वत्र परत्र च सर्वत्र बोध्यम् ।

दं निहिते दर्शिका (ऋ० सं० ३, ५, ६, २)—इति च श्रुतिः । अत्रा
मिता भवति वृषेण ; 'तस्मादमाविमां वृश्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति
(णि० ब्रा० १, २, १)'—इति ब्राह्मणम् । "ये के च ज्मा महिनो
अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५, २, १५)"—"अभिक्रत्वेन्द्रभूधज्मन् (ऋ०
सं० ७, २१, ६)"—"ज्मया अत्र वसवोऽग्न देवाः (ऋ० सं० ७,
२८, ३)"—"अधज्मो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)"—इति
च निगमाः ॥

(४) ज्मा । 'क्षि क्षये' भृवादिः (प०), 'क्षि निवामगत्योः' तुदादिः
(प०), 'क्षि हिंमायाम्' क्वादिः (प०), क्षै, जै, मै, क्षये (भू० प०),
'क्षमूष् महने (दि० प०), 'क्ष्मायी विधूनने (भू० आ०)';—एतेभ्यः
त्रैणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) वाङ्मलकाद्रूपसिद्धिः । डापि
गतावर्थउक्तः । क्षियन्ति निवमन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अवयवं
गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, क्षमते
वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले ।
"पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७)"

* 'ज्मा पृथिवीनामैतत्, पृथिव्यां जज्जिरे'—इति सा० भा० ।

† 'हे इन्द्र ! त्वं क्रत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्त्तमानान् जन्तून् वाभिभूः अभ्यभूः'
—इति सा० भा० ।

‡ 'वसवो वसुसञ्चका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे ज्मया पृथिव्या रन्त रमयन्नाम्'—इति
सा० भा० ।

§ 'ज्मन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी, तस्याः सकाशादधः'—इति सा० भा० ।

॥ निरु० १०, ७ ।

¶ 'पिता प्रजापतिः यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानी-
मेव क्ष्मया पृथिव्या सह'—इत्यादि सा० भा० । एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहित-
गामित्वं पराणादौ प्रसिद्धम् ।

‘‘क्षया चरति पणि मा वृणक्तु नः (ऋ० सं० ७, ४६, ३)’’—इति च निगमो ॥

(५) जा । निरूपिताएव धातवः । ‘अन्येष्वपि वृण्यते (३, २, १०१)’—इति भोपपदात् जनेर्विधायमानो डः प्रत्ययः, ‘अपिशब्दः सर्वापाधि-यभिचागर्थः’—इत्युर्कर्णिरूपपदेभ्योऽपि भवति । क्षायम् हान्दसत्वान्कारलोपः । अर्थः पूर्वाक्त्वात् । ‘‘जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् (ऋ० सं० १, ८६, ७)’’—इति निगमः । ॥

(६) क्षमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (३० ४, २४०) वाङ्मलकाद्रूपमिद्धिः । अर्थः पूर्वाक्त्वात् । ‘क्षमूष् महने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । ‘‘यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, २४, २१)’’—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः । ‘टुञ्जु रुञ्जु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वौज्याज्वरिभ्योनिः (३० ४, ४८)’—इति विहितो नि-प्रत्ययो वाङ्मलकाद् भवति, गुणः णत्वम् । चूयते शब्दप्रते स्मूयते स्तोत्रभिः, चुवन्त्यस्यां भूतानौति वा । क्षोणीति ईकागन्तं केचित् पठन्ति । तदा ‘हृदिकागदक्तिने वा डौष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’—इति डौष् । ‘‘नवन्त क्षोणयो यथा’’

* ‘क्षया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्जते मा दिदुत, नाऽस्मान् परिष्टणक्तु परित्य-जतु’—इति मा० भा० । एवं सर्वत्रैव भाष्यं दृष्ट्वैव निगमत्वं स्वीकार्यम् ।

† निघ० २, ६ ।

‡ इतः पूर्वं क्षेत्यत्रैव ।

§ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भगवन्मन्त्रलेखिते बोध्यम् ।

॥ प० २, २० ।

¶ ‘नवन्त विविधं व्याप्नवन्ति । क्षोणयः मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नवन्ति तद्वत्’—इति मा० भाष्यं चिन्त्यम् ।

(ऋ० सं० १०, २२, ६)”—“यं क्षोणीरनुचक्रदे (ऋ० सं० ८, ३, १०)”
—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः* । ‘क्षि निवासगत्योः(तु० प०)’, ‘क्षि क्षये (भृ० प०)’
‘क्षि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)’—एतेभ्योऽपि ‘वसेस्तिः(उ० ४, १, ७५)’
—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभा-
वश्च । अथवा ‘ग्नियां क्तिन् (३, ३, ६४)’ कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ६३)
वा भवति । अर्थस्तु क्षेत्यत्रोक्तः । “क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन्
(ऋ० सं० ५, ३७, ४)”—“वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६,
२, ११)”—इति निगमौ ॥

(९) अवनिः† । ‘अव रक्षण-गति-दक्षि-भीत्य-ऽवगम-प्रवेश-अ-
वण-सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छा-दौष्य-ऽवाप्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा- दान-
भाग-वृद्धिपु (भू० प०)—अस्मात् ‘अर्निमृष्टधम्यम्यश्चवितृभ्योऽनिः
(उ० २, ६५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः ।
एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । “आ वां रक्षोऽवनिर्न प्रवत्वान्
(ऋ० सं० १, १८१, ३)”—“यत्सीं महीमवनिं प्राभि ममृशत् (ऋ०
सं० १, १४०, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) उर्वी‡ । ‘ऊर्णञ् आच्छादने (अदा० उ०)’—अस्मात्
‘महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)’—इति उ-प्रत्ययो ए-लोपोह्रस्वश्च,
उरुः । ‘वोतोऽगुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति डीष् । ऊर्णोति
आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वस्मिन् क्षितानां

* प० २ ३ । निब० ४. २५ ।

† प० १३. २, ४ । निब० २, ६ ।

‡ प० १३. २, १;—२० । निब० २. २६ ।

वा पदायन्तः । वृणातेग (स्वा + प +) षष्ठादरादित्वात् (६.३, १.०६) रूपमिद्धिः । 'क्वादनार्थे विणष्टम्'—इति स्कन्दस्वामा । वृणातेगक्वादनार्थत्वे, नृवादयः । 'मा माममत्र आ भागर्षा काष्ठा' (ऋ० सं० ८.८.१.८०) —इति निगमः ।

(१.१) पृथ्वी । अथ प्रथमत्वे भू-आ- । 'प्रथि यदि भूमजां सम्प्रसारणं मलोपथु' (उ- १.२.७) —इति कु प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च । प्रथतेऽमिति प्रथु । पूर्ववत् (४.१.४४) डोष । पृथ्वी विस्तारि-
त्यर्थः । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तारिति पृथिवी । यद्वाः अन्-
र्भावितण्यर्थात् प्रथतेः 'उणादया बङ्गलम (३.३.१)', 'भूतेऽपिदृ-
ग्यन्ते (३.३.२)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः । वृक्षणा पूर्वमेव
विस्तारितेत्यर्थः । 'तत्पुष्कराणो, प्रथयत यदप्रथयत प्रथिके पृथिवी-
त्वम् (य० श० १.१.१.३.२०) —इति हि व्राह्मणम् । 'पृथुना
गजा अवतारिना पृथ्वी' इति जारम्याभाः । 'स्तेगो न नामत्येति
पृथ्वीम् (ऋ० सं० १.०.३.१.६) —इति निगमः । 'यत्रैकार्थानां
पदानां मन्निपापः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्वयां निरुक्त्वा-
योजनं कर्त्तव्यम्' इति मर्यादाः । अतोऽत्र नामित्यस्य निरुक्त्या
योजनम् ॥

(१.२) मही । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०) । 'इन् सर्वधातु-
भ्यः (उ० ४, १.१.४)'—इतीन् प्रत्ययः । 'कृदिकागात् (४.१.४५
वा०)'—इति डोष । मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभार-

* प० ३. ३० । नि० १, १३, १४ ।

† व्याख्यानानां व्याख्याननियमः ।

‡ प० ११. ०, ११, ३, ३० । नि० १, २, ४, ०० ।

वतरणाय । अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्माद्गुणं परि-
माणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च महौ ।
प्रयोदशद्विवात् (६, ३, १, ०, ६) निर्वाहः । “आ नो महौ मरुमतिं
सजोषा (ऋ० सं० ५, ४ ३, ६)”—इति निगमः ॥

(१३) रिप् । ‘रेषु गतो (भृ० आ०)’, ‘क्विवचिप्रच्छायतस्तु-
कटपृजुश्रीणाम् (३, ०, २, ७८ वा०)”—इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्
इष्टमिद्धिः’—इति वचनात् इत्स्वं रिपः । गौरित्यनेन समानार्थः ।
यद्वाः ‘रिफ कत्यन-सुद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु’तुदादिः परस्मैपदौ ।
क्विप् । फकारस्य प्रकारे व्यत्ययेन (३, १, ८५) । कत्यन-युद्धादौ-
नस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यद्वाः ‘लिप उपदेहे (तु० उ०)’,
लिप् । गोमयादिना आलियते इति लिप् । रलयारभेदः । तथाच
साधव्योयनिर्वचनानुक्रमणां ‘लेपनाद्रेषणादपि’—इति । यद्वाः ‘रप
लप व्यक्तायां वाचि (भृ० प०)’, ‘रपेरिचोपधायाः (उ० १, २५)”—
इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं वाङ्मलकादन्यत्रापि भवति । आलपन्त्यस्यां
प्राणिजः इति रिप्, जमि रिपः; एवरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात्
यथादृष्टं पाठः । “रिगिह्नांमं रिप उपस्ये अन्तः (ऋ० सं० १०, ७६,
३)”—“पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)”—
इति च निगमौ ॥

(१४) अदितिः । ‘दौड् लथे (दि० आ०)’, ‘कृत्यन्टोवङ्ग-
लम् (३, ३, ११३)”—इति कर्त्तरि क्तिनि कान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्-
समासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदौना न खिद्यते इत्यर्थः ।

‘अदितिर्दोना (निघ० ४.२२)’—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि ‘द्यति-स्यति-मा-स्याम् (७,४,४०)’—इतीत्वे च रूपं मिथ्यति. तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च ‘दाङ् चये (दि० आ०)’ इत्यस्यैवेदं कान्दमं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—‘न संस्कार-माद्रियेत अर्थानित्यः पगलत (म० भा०)’—इति । ‘वंवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० मं० १०.११०.४)’—‘तमस्युत्तन्न वाजिनमुपस्य अदि-तुर्गधि (ऋ० मं० ८.२६.१)’—इति निगमाः ॥

(१५) इडा । ‘ईड् सता (अडा० आ०)’, ‘जि इन्धा दाता (रु० आ०) । अनथा. ‘अकर्त्तरि च कारके रुद्धायाम् (३.३.१.८)’—इति घञ्. प्रथोऽर्गाऽन्तात् (६.३.१०८) ईड् ईस्वल्म, इन्ध-र्नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च । ईड् इति स्युचते वास्यो यजमानो देवान्, इन्धं दापतेः, स्तां श्रीभिः । यदाः ‘दण गता (अडा० प०)’, ‘कादिभ्यः कित (उ-१.१.१०)’ इत्यस्मिन् सञ्च ‘बहुलानुवृत्तः अजमन्तादपि भवति’—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, किञ्चाद्गुणाभावः । गवा ममानाथः । यदाः ‘दल स्वप्न-क्षपणयोः (तु० प०)’—इत्यस्मात् ‘इगुपधा-जा-प्रा-किरः कः (३,१.१३५)’—इति क-प्रत्ययः, ‘कृत्यन्, टा बहुलम् (३,३,१.१३)’—इति अधि-करणे भवति । कियन्, स्तां भावः, स्वपन्, स्यामिति वा; ड-लथो-रेकत्वस्मरणात् डञ्म् । यदाः ‘दला’ इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २,७.—२,११), दला—अन्तं गोया अस्मामस्तीत्यर्थादित्वात् (५, २,१.२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इडा । बहुचानान्तु ‘दयो-

श्यास्य स्वर्गोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ऋकारः (प्राति०)'—इति
 ऋत्वम् इडा, ऋन् उदाहरणवाङ्मन्याच ऋवेद-दृष्ट-पाठः इति ।
 “इडायात्वा षदे वयं (ऋ०सं० ३, २ ६, ४)” —“अथा होता न्यमौढो
 यज्ञो यानिऋस्यद^(१) (ऋ०सं० ६, १, २)” [“इऋऋन्दसत्वादाकारलोपः”
 —इति स्वन्दभ्रामो]—“इऋस्यदं समिध्यमं (ऋ०सं० १०, १ ६ १, १)”
 - इति निगमाः ॥

(१ ६) निऋतिः* । ‘निऋतिर्निर्गमणात्’ (२, ७)—इति निरुक्तम् ।
 अन्य स्वन्दस्वामी ‘निर्गमणात् निश्चलत्वेनावस्थानात् इत्यर्थः; रमन्ते
 वास्यां भृतानि’— इति । तत्र निऋ-पूर्वाद्भ्रमेः । भ्र०आ० ‘कृत्लुटोवङ्ग-
 लम् (३, ३, १ १ ३)’—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३. ६ ४)
 अनुनामिकलोपः, ‘रमेर्मौ वङ्गलम् (६, १, ३ ४ वा०)’—इत्त्र
 वङ्गलवचनात् सम्प्रसारणम् । आद्यर्थं निऋत्त्वमाह नानवस्थानम्
 उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरूपष्ट्यादर्त्तेः
 क्तिनि निऋतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः ।
 “वङ्गजा निऋतिमाविशेण (ऋ०सं० १, १ ६ ४, ३ २)” —“अथा
 शयीत निऋतिरूपस्ये (ऋ०सं० १०, ६ ५, १ ४)” —इति च निगमौ ॥

(१ ७) भ्रुः† । भ्रु सत्तायां (भ्रु०प०) सम्पदादित्वात् भावे क्तिप्
 (३, ३, ६ ४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भ्रुः । “मुद्गा भुवो भवति
 नक्तमग्निः (ऋ०सं० १०, ८ ८, ६)” —इति निगमः । रेफान्तं व्यत्ययम्,
 यथा—“भ्रुर्भुवः स्वः (य०वा०सं० ३ ६, ३)” —इति ॥

* निरु० १, १७. २, ७. ७. ७ ।

† प० १ । निरु० ७, १७ २८

(१८) भूमिः । 'भुवः कित् (३०४, ४५)'—इति भवतेः मि-
प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा 'भृतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति
वचनात् भृते मि-प्रत्ययः । 'अभृतभूमिस्तथा अभृदा इदमिति तद्
भूम्यै भूमित्वम्—इति श्रुतिः । "त्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् (ऋ०सं०
१०, २ ७, १ ३)" "भूमिर्भूमिभगान्"—इति च निगमौ ॥

(१९) पृषा । 'पुष पुषौ (भृ०दि०क्रा०प०) । 'श्वन्नुत्तनपूषन्
(३०१, १ ५ ५)'—इत्यादिना कर्मिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपात-
नारूपधायार्थः । पुष्यति घान्तादिभिः समृद्धा भवति पोषयति
वान्मैः प्रजाः । 'सर्वार्थपोषणान् पृषा' इति भद्रभास्करमिश्रः । तथा
'इथिना न्यवर्त्तयत् पोषथाभिर्निरुतिभिरपुष्यत' इति श्रुतिः । यदा :
'पुष धारणे (ऋ०प०)'—इति श्रुतिः । धारयति मर्थाणि भूतानि
पोषयत्याभरणानीति यथा । 'पुष्यति क्वर्द्धिपम् (ऋ०सं० १,
२ ३, १ ३)'—इत्यत्र साधवः—'पृषा पोषयतीति तस्य प्रत्ययान् रूपम्' ।
'पृषा त्वेता नयत् हस्मृता (ऋ०सं० १०, ८ ५, २ ६)'—इति, "म-
रस्वथै पूषोऽग्रथे स्थाधा (य०वा०सं० ४, ७)'—इति निगमः ॥

(२०) गातुः । 'गाङ् गतौ' कन्दमि जुहोत्यादिः (भृ०प०),
'गाङ् गतौ (भृ०आ०)', 'कै गै शब्दे' भृवादिः (प०) । 'कमि-मनि-
जनि-गा-भा-या-दिभ्यश्च (३०१, १००)'—इति तु-प्रत्ययः । गीयते
स्त्रयतेऽमौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भृतानीति
वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायनादिति । यदा ; गम्यतेऽनेनेति

* प० ४, ६ । निरु० ६, ६१, १२, १६ ।

† प० ४, १ । निरु० ४, २१ ; २५ ।

गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकारेफाञ्चति वक्तव्यम् (४, ४, १, २ ष्वा० २)'—
इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवती हि भूमिः । "इन्द्राय
गातुरुशतोव येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)"—"अदृशि गातु रुवे
वर्गायमी (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । 'गुङ् अयक्ते शब्दं (भृ० आ०)' । 'गु-घृ-व्री-पचि-
वचि-यमि-[मनि-तनि]-मदि-जदिभ्यस्त्वः (उ० ४, १६२)'—इति ऋ-
प्रत्ययः । गुणः । मृगपद्यादयोऽस्यामयक्तेशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा ।
यद्वा ; गोत्राः शैलाः मन्यस्याम् अर्गआदित्वात् (५, २, १२७) अच् ।
यद्वा ; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रिङ् पालने (भृ० आ०)'—इत्यस्मात्
'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते
रजति यवमोदकवत्तया । यद्वा ; गोभिर्गदित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन
त्रायते रजते इति, 'कृत्यन्युटावज्जलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि
'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा ; गोशब्दात् 'तस्य ममूहः
(४, २, ३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—
इत्यनुवृत्तौ 'इति-त्र-ऋयचय (४, २, ५१)'—इति ऋ-प्रत्ययः ।
गोत्रा, गवां ममूहो मत्वर्थीयोऽकारः । गोममूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा ।
निगमोऽन्वेषणौयः । ॥

* सिद्धान्तकौमुद्यान् नमो धातु इह दृश्यते ।

† बद्धमन्त्रेषु श्रूयते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् कापि प्रथिनीपरमिति भावः । एवञ्च
गोत्रेत्यस्य प्रथिनीनामसु पाठः किमर्थेव ? नाचेदवश्यं भाषणादिशाब्दात्तृणाभेव
तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यागतं दूषणसुररीकार्थम्, तथाच न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य
नेघादिरेव वाच्यः क्वचित् क्वचित् प्रथिनीवाचकत्वेनापि तस्य ग्रहः कार्यः तथा
तएवास्य निगमाभिवृत्तशब्दो ध्येयम् ।

इत्येकविंशतिः* पृथिवी-नामधेयानि ॥ “उवाच मे वरुणो मेधिं गय (ऋ० सं० १.८१.४)” इत्यत्र माधवः—‘उवाच मद्यं वरुणा मेधाविने’-इति स तत्रैकविंशतिनां मानि काचिद् गार्धिभर्त्सति पृथिवीमाह तस्माद् इत्यास्कर्पठितान् एकविंशतिनां मानाति ॥ १ ॥

हेमम् । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कृशन्म् । लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्म । अमृतम् । मरुत् । दचम् । जातरूपम् । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि* ॥ २ ॥

(१) हेमम् । ‘धि गतो वृद्धो च (स्वा० प०) । अस्माद्गताः नामन्-मामन्-सामन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-धामन्-विधर्मन्-पाप्मन्’ (उ० ४, १, ४ वं) —इति मन्निन्नं निपात्यते । हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्; हिनोति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते; ‘तास्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते’-इति सुवेधिनाः । अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधातेर्द्दिगदेशे निपातनात् । हेम । “अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ८, ८ १, १)” —“अथो न स्वे दम आ

(१) “हेमा” ख । * “दात हिरण्यस्य” ग । † प० १२ ।

‡ मित्रान् लोकैः मदीधृतपाठस्य नामन् मीमन् ज्येभन् रोमन् लोमन् धामन् पाप्मन् धामन्-इत्येव । ऽ उणादिवर्तिः ।

हेम्यावान् (ऋ० सं० ४, २, ८)"—इति च निगमौ* । हेम्यावान्—
हिरण्मयकक्ष्यया युक्तः ॥

(२) चन्द्रम् । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भृ० प०) अस्मात्
'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-नुदि (उ० ०, १२)'—इत्यादिना-
रक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजमत्वात् ।
यद्वा ; णिजन्ताच्चदेर्वाङ्गलकात् णिलोपः, दीपयति धारयित्वन्,—
दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्द्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः
कान्तिकर्मणः (निरु१, १, ५)'—इत्युक्तेः । काम्यते मर्वः इति चन्द्रम् ।
"ये वध्वयन्द्रं वहन्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—"दक्षिणा चन्द्रसुत
यद्द्विगणम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । 'रुच दीप्तौ (भृ० आ०) । 'युजि-रुचि-तिजां कुय
(उ० १, १४३)'—इति मक् प्रत्ययः कुत्वं च । रोचते तदतिशयेन
दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । "आ रुक्मैर्गयुधा नरः"—(ऋ०
सं० ५, ५२, ६)"—"एष रुक्मभिर्गोयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)"—
इति च निगमौ ॥

(४) अयः । 'इण् गतौ (अदा० प०) । असुन् (उ० ४, १८४) ।
एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्थ-क्रय-संविभागा-
दिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा ।
"अयः शीर्षा मदेरघुः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)"—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । 'हृञ् हरणे (भृ० उ०) । अस्मात् 'हर्थतेः कन्यन्

* ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः ।

† नि० ११, ५ ।

हिर च (उ० पु० ४५) — इति विधीयमानः कल्यन् प्रत्यया हिरादेशश्च
 वाङ्मलकाद् भवतः । तथाच अलान्नित्यधिकृत्य 'लज्ज इच्छे' इति
 भाजसत्रम् । द्वियते जनादानमिति वा मंजुनाथार्येण, इत्यम्-
 भाजनात् कैकवावल्याधिकं, तन्वा । अथवा विधातुर्जं रूपसः—
 द्विनोतेः रमतेश्च धातुद्वयात् यम् द्विनात् कल्यन् प्रत्ययात् । तान्यम्भा-
 द्रूपमिद्वियः द्वित्तु तन्वात् इति द्विनादेशः, यद्यत् । यम्भाज
 मर्धमिति । अथवा रमते, रंजयमाने, निरु० सं० ७, ११—इत्येतेः
 कल्यन् हिरश्च द्वियतेत्यथापाठं रूपसः कैकवावल्याधिकं प्राप्ति-
 यते । 'द्वियति स्वयम्भया रमते'—इति मन्वाधिकारात् । 'हिरण्य-
 रूपः स हिरण्यमन्दुम् (ऋ० सं० ७, २५, १०) — इति निगमः ।

(६) पेशः । 'पिश गतो (सु० प० ११) अरज्ज । अथइत्यनेन मगा-
 नाथम् । 'त्रिवन्धुरेण त्रिवृता स्पेशमा (ऋ० सं० १, ४७, २१)' इति
 निगमः । 'हिरण्येन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)' हिरण्यथी वां
 रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २६) — इत्यादौ अथिनोरथस्य हिरण्यकेषुकेः
 पेशोऽत्र हिरण्यम् । वृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा
 मपाठायान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)' इति ।
 यथा । वाजमनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१, ६, ८३)" — इत्यत्र
 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवट्टेन व्याख्यातम् ॥

(७) कृग्नम् । 'कृग्न तनूकरणे (दि० प०)' । 'कृ-पृ-वृजि-मन्दि-
 नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः क्युर्वाङ्मलकाद्

भवति । कृशति तनूकरोति यम् । अत्र माधवम्—‘कृशिदीप्यर्थः ।
कृशति स्वप्रभया दीप्यते ; अपि वा कर्शयति संसृष्टं, कृशमेव वा
भवति संस्थानतो रजतात्’—इति । “स्मद्दिष्टयः कृशनिर्ना निरेके
(ऋ० सं० ७, १८, २३)”—‘अभि श्यावं न कृशनेभिर्ग्यम् (ऋ० सं०
१०, ६८, ११)”--“अभिवृत्तं कृशनेर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, १५,
४)”--इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । ‘लुह कत्यनादौ (भृ० प०) । घञ् (३, ३, २१) ।
कत्यते स्नाघतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गमाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा ।
‘लृञ्जाहः’—इति तु श्रीभाजदेवः । लुनाति छिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे
दीपमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भृ० प०) । ‘हृजा-
दिभ्यः मञ्जायाम् (उ० ५, ३६)’—इति वुन्-प्रत्यये धात्वर्थेष्वपि ।
रुक्मादिवदर्थोऽनुमन्थयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिबन्धनयोः (भृ०
आ०) । कञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति । ‘युच्
वज्रलम् (३, ३, १३०)’—इति युच् प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाङ्लकात् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०) । मनिन्
(३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति
वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भृ० उ०) मनिनि

* श्रूयते तु लोहं पदं यजुर्वेदानये—‘लोहं म् सीमं म् (१८, १९)’—
इति । ‘लोहं यं रजतं कनकं वा’—इति च तद्वाक्यान् महीधरः ।

† निरु० ७ २५ ।

‘हृद्यहोर्भञ्जन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)’—इति भकारः । हिरण्येन हृगति-धातुजेन समानार्थम् । “सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः (च० सं० ८, १८, ३०)” — “अग्निभर्मन्नागहि (च० सं० ८, १८, ४)” — इति च निगमौ । ‘वाजभर्मभिः’ : ‘अग्निभर्मन्’—इत्यत्र माधवस्तु— ‘भर्त्तव्यं भर्म’—इति व्याख्यत्* तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम् † । नञ्पूर्वान्म्रियतेः (तु० आ०) ‘तन्मृद्भ्यां किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन्-प्रत्यये रूपम् । न म्रियन्तेऽनेन दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा ;— न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते । ‘अग्नेः प्रजातं पणि यद्द्विरण्यम-मृतं दध्ने अधि मर्त्येषु (अथ० सं० १८, २६, १)’—इति खैलिको-मन्त्रः ‡ । न म्रियते पात्रे प्रतिपादितेन ध्रियमाणेन वा आयुष्कर-त्वात् । ‘आयुर्वै हिरण्यम्’—इति श्रुतिः । तथाच खैलिकोमन्त्रः—‘यो विभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं म देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)’—इति । “मत्रा चक्राणो अमृतानि विश्रा (च० सं० १, ७२, १)” — “शुकं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)” —इति निगमौ ॥

(१३) मरुत् ॥ । मितममिनं वा रोचते, मितममितं वा रोच-

* ‘वाजभर्मभिः । वाजानामद्रानां बलानां वा भर्म भरणं यास्तु तादृशीभिः’—इति, ‘हे अग्निभर्मन् ! अहिंसितभरणे’—इति च सा० भा० ।

† प० १२ । निघ० २, २०, २, १२, ८, २०, १०, २ ।

‡ किञ्चिदनारभ्याधीत इत्यर्थः । तथाचि मचीधरः—‘इदानीं खिलान्युत्पन्नो कश्चि-द्विनियोगानुक्तेः (य० वा० सं० २६, १)’—इति । मनौ च २, २२२ ।

§ “जीवेषु” —इति अथर्व-पाठः १, २४, २ ।

॥ प० २, ७, १८, ४, ५ । निघ० ११, १२ ।

यति; माते: पूर्वाद्धं, रौतेर्वोत्तराद्धंम्; षष्ठादरादित्वात् (६, २, १०८) साधुः । हिरण्यं हि अन्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते; . अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—‘गृणु पाण्डे ! त्वयि न्यस्तं कियत्काणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहस्तस्यं रावयति च रोचते’ । यद्वा ; मृडने रुतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दत्तम् । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०) । ‘अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)’—इति विधीयमानः क्तो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । ‘दो दद् घोः (७, ४, ४६)’—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्तम् † । “इन्द्र ! यत्ने माहि॑नं दत्त॑मस्त्य० (ऋ० सं० ३, ३६, ८)”—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०) । निष्ठा-तकारः । ‘जनमनखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यात्वम् । जातः । ‘रुच दीप्तौ (भृ० आ०) । ‘खप्प-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्य-तल्पाः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घ-श्चकारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जात-रूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—‘इह हैमवते भागे गर्भोऽयं

* मरुत्-शब्दयुक्तास्तु वचनो मन्त्राः श्रूयन्ते, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव मरुतोऽन्वेषण-प्रयासः स्वीकर्तव्य इति भावः ।

† क्त-प्रत्यये दद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तद्योपलभ्यते कश्चिदपि ।

सन्निवेश्यताम्—इत्यतः 'परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्चि-
तम् । सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्भूतम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा
प्रभृति राघव ! । सुवर्णं पुरुषस्याघ्न ! ज्ञताश्चनसमप्रभम्—इति (उ०
का०) । जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयित्वाणामिति वा जातरूपम् ।
“जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८, १८)”
—इति निगमः ॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम्^(१) । वियत्^(२) । व्योम^(३) । बर्हिः^(४) । धन्व^(५) ।
अन्तरिक्षम्^(६) । आकाशम्^(७) । आपः^(८) । पृथिवी^(९) ।
भूः^(१०) । स्वयम्भूः^(११) । अध्वा^(१२) । पुष्करम्^(१३) । सगरः^(१४) ।
समुद्रः^(१५) । अध्वरम्^(१६) । इति षोडशान्तरिक्षनामानि* ॥
॥ ३ ॥

(१) अम्बरम् † । 'अविड् शब्दे (भू० आ०) । 'हृदगादयश्च (उ०
५, ४२)'—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्बन्ते शब्दायन्ते-
ऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिममर्गात,—
आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्तेर्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपसि-
वाधामृजिपशितुकधुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)'—इति अमते-

(५) "धन्वा" ख ।

(११) "स्वयम्भूः"—इत्यपि दृष्टं देवराजेन केषुचित् ।

(१४) "सगरम्" ग. C. D. F । ऋ० सं० १०, ८९, ४. सा० सा०

* "इति षोडशान्तरिक्षनामानि" ख । "इत्यन्तरिक्षम्" ख ।

† प० २, १६ ।

विधीयमान उ-प्रत्ययोबुगागमश्च बाङ्गलकाद् (३, ३, १) भवति ; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारश्च ; अम्बु । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो बुगागमश्च । उभयत्रापि गच्छति देशा-
द्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्राति ददातीत्य-
म्बरो मेघः । 'आतोऽनुपमर्गं कः (३, २, ३)', षष्ठोदरादित्वात् (६,
३, १०६) उकारस्याकारः । तद्वदाकाशमयम्बरम् । 'लुगकारेकार-
रेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् ।
तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बु-
शब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति
दृशिग्रहणात् डः ; अपिशब्दस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः ।
अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्थस्तिमितसागम्बुवदवभासते । कल्पितौपमान-
ञ्चैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः । सरः
शरत्प्रसन्नाम्नो नभःखण्डमिवोज्झितम् ॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः ।
अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्वर्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्त-
रिचं हि वर्षादकेन तद्वत् । "यत्रासत्या परावति यद्वास्यो अथम्बरे
(च० सं० ८, ८, १४)"—इति निगमः ॥

(२) वियत् । 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके
क्लिपि, 'गमः कौ (६, ४, ४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६, ४,
४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । 'इस्वस्य पिति कृति तुक् (६,
१, ७१)' । विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत् ;—अन्तरिचं हि
सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम् । 'वियच्छति न विरमति'—
इति क्षीरस्वामी । यद्वा ; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्य-

स्मात् क्विप् । विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(३) व्योम† । त्रिपूर्वादवतेर्याप्त्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)'—इत्युठि, गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा; अत्रतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३८),—ओम्; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु 'नामन्-मौमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उवं निपात्यते । दीयते तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिजं महा-नवयवः परिव्रीतो वायुना (१, १, ४०)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यान्नेययोगनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात् । "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)"—"मत्यामाशिरः पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ८, ७०, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः‡ । बृहि वृद्धौ (भू० प०) । 'बृहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इमि-प्रत्ययः । 'बृहति वृद्धतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वृद्धन्ते; परिबृद्धं वा त्वयं त्रिभुत्वात् । "यस्य त्रिधात्वृत्तं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)"—इति निगमः ॥

* ऋक्संहितायामस्ति 'वियतम्' (४, १९, २) परं तत्र सायणेन 'शियिज्ञातम्'—इत्यर्थः कृतः ।

† प० ६, १२ । निब० १२, ४० ।

‡ प० १२, ४, १ । निब० ८, ८ ।

(५) धन्व* । 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । इदित्वा-
न्नुम् (७, १, ५८) । 'कनिन्युवृषितत्तिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १,
१ ५४)'—इति कनिन् । धन्नन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यद्वा ; 'धन
धान्ये (दि० आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्यते अर्थ्यते
ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् खं स्वमभीष्टं वा । "यः परस्याः
पगवतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति
निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्† । 'अन्तरिक्षं कस्मात्? (निह० ७, १०)'—
इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्तरा-
मध्ये सर्वभूतानां चान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-
स्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ क्षियतीति वा । अन्तरेमे
क्षोण्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षय-
मिति वा ; अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वप्य-
विनाशीत्यर्थः'—इति । सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) साधु ।
'न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८६, ६)"
—इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्-पूर्वात् 'काश्ट दौप्तौ (दि० आ०)'—
इत्यस्मात्'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ।
आ ससन्तात् काशन्ते दौष्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा ; नञ्-पूर्वात्
काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञ्श्चान्दसो (६, ३, १३६)

* प० ४, १ । निह० ४, ५, ६, १८ ।

† निह० १, १० ।

दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—
 'तिस्रो महीरूपरास्तम्भुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्शका (ऋ० सं० ३,
 ५६, २)'—इति । 'तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति'—इति च । "तस्माद्वा
 एतस्मादात्मग आकाशः समूतः (तै० उ० २, १)"—इति निगमः ॥

(८) आपः* । 'आप्तु व्याप्तौ (भू० प०)' । 'आप्तेतेर्ह्रस्वश्च (उ०
 २, ५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च । जसि 'अप्तृन्तृचस्वश्च
 (६.४, १२)'—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्तेति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्,
 आयते वा प्राणिभिः । अप्-शब्दस्य नित्यं बहवचनान्तत्वात् बहव-
 चनान्तस्य पाठः । * * * । "तृतीयमपु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं०
 १०, ४५)"—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी† । प्रथ प्रख्याने (भू० आ०) । 'प्रथेः घिवन् म-
 म्प्रसारणं च (उ० १, पा०)' । 'षिङ्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४२)'—इति
 ङीप् । प्रथते पृथिवी । "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २,
 १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०,
 १२१, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः‡ । भवतेः (भू० प०) क्विप् । भवत्यस्माद् वृश्चादिः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद्
 वादिनां पत्ने नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भ्वत्यकारान्तं केषुचित् । तदा

* प० १२. ५, २ । निघ० ९, २६ ।

† प० ५, २. ५. १ । निघ १, २२. ९, २१. २१, २६. २२, २० ।

‡ प० १ ।

‘मृग्यादित्वात् (उ० १, ३६)’ कुः । निगमस्यादर्शनात्* उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । ‘अद भञ्जणे (अदा० प०)’ । ‘अदेर्ध च (उ० ४, ११२)’—इति वनिप् धकारस्यान्तादेशः । अदनं स्वस्तिगच्छतां पक्ष्यादीनां क्षिपमम्यानाभावात् । यद्वा ; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्वातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इत्यध्वा । ‘अधेर्गति-क्रियात्’—इति माधवः । यद्वा ; अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथादयः । ‘अतेर्धश्च’—इति भोजसूत्रम् । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादय इत्यध्वा । ‘भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्रे (ऋ० सं० ६, ५०, ५)’—‘असमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)’—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करमा । ‘पुष पुष्टौ (स्वा० प०)’ । ‘पुषः कित् (उ० ४, ४)’—इति करन् प्रत्ययः । पुषिरचान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । ‘पुष्कं वारि राति पुष्करम्’—इति चौरखामी । पुषेरन्तर्णीतण्यर्थात् ‘सृष्टृभृशुषियु-धिभ्यः कित् (?)’—इति विहितः करन् प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । ‘इदृक्कसृष्ट्वीचौपुषिमुषिमुङ्गुभ्यः कित्’—इति कर्ः श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति । पुष्कोपपदाद्वातेः ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ । यद्वा ; वपुरित्युदकनाम (निघ० १, १२), तत्कर्त्तुं श्रीस-

* अन्तरिक्षवाचकत्वेन स्वयम्भूश्च स्वयसादिभिरव्याख्यातत्वादित्येव भावः, स्वयम्भू-पदव्यटितमन्त्रस्तु इत्यत एव ‘स्वयम्भूर्भोमो’ अभिमतिसिद्धाहः (ऋ० सं० १०, ८२, ४) —इति ।

† निघ० ४, १४ ।

मस्येति 'कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३, २, २०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; षुषोदरादिः । “विश्व देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)”—इति निगमः ॥

(१४) मगरः । महशब्दपूर्वात् 'गृ निगरणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोर्गप् (३, ३, ५७)', महस्य मभावः (६, २, ७८) । मह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति मगरः । मह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा । यद्वा ; गौर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन मह वर्त्तते इति मगरः । तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र गृ(ग)हदेवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान् । यद्वा ; 'गृ शब्दे (क्र्या० ष्वा० प०)'—इत्यादि । गौर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन मह वर्त्तते इति मगरः;—आकाशोहि स्वर्गुणेन शब्देन महैव सर्वदा वर्त्तते । “अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८६, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः* । समुद्रवन्ति मङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापोरग्निभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने उ-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा ; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गेऽभीत्यर्थे वर्त्तते ; कर्मणि उ-प्रत्ययइति विशेषः ।

सम्भोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'मुद
 हर्षे' (भू० आ०)—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—
 इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा ;
 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उक्ञ्चः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूत-
 मुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्रिति उदकशब्दस्योद्भावश्चान्दसः । यद्वा ;
 सम्पूर्वात् 'उन्दी क्तेदने (रू० प०)—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ०
 २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्रः ।
 समुनक्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । "एकः सुपर्षः स समुद्रमा विवेश
 (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम्* । अध्वा व्याख्यातः (२८ पृ०) । अध्वानं मार्गं
 गतिं ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पत्न्यादीनां । यद्वा ;
 अध्वा मार्गा विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो मत्वर्थीयः । यद्वा ;
 ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः । अध्वर्त्तव्यं न हिंस्य-
 मित्यर्थः । नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (२, ३,
 ११८)'—इति घः । "शिष्टू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम्
 (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)"—इति निगमः । 'अध्वरं यज्ञम्'—इति
 स्कन्दस्वामी व्याख्याति ; तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

खः^(१) । पृश्निः^(२) । नाकः^(३) । गौः^(४) । विष्टप्^(५) ।
नभः^(६) । इति षट् साधारणानि* ॥ ४ ॥

खरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्या-
नानीति नास्माभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः^(१) । किरणाः^(२) । गावः^(३) । रश्मयः^(४) ।
अभीशवः^(५) । दीधितयः^(६) । गभस्तयः^(७) । वनम्^(८) ।
उत्साः^(९) । वसवः^(१०) । मरीचिपाः^(११) । मयूखाः^(१२) ।
सप्तवृषयः^(१३) । साध्याः^(१४) । सुपर्णाः^(१५) । इति पञ्चदश
रश्मिनामानि† ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः
(नि२, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च नि-
र्वचनं प्रदर्शयते । 'खिद देन्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद
परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञा-
याम् (२, ३, १८)'—इति घञ् । खिद्यते खित्ते वाऽनया, लोको
घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा; परिहन्यन्ते सर्वतो हिस्यन्ते

- * (१) प० १२ । निघ० २, १४. ५, ४. १८. १२, ७ । (२) निघ० २, १४ ।
(३) "नाकाः" ख । निघ० २, १४ । (४) प० १ । (५) निघ० २, १४. ५, १० ।
(६) प० १, १२. ३, २० । निघ० २, १४ ।
(७) "रश्माः" ख । (८) "दिधीतयः" ख ।
(१२) "मयूखाः" ख । इह खराशुदिर्मानाशुद्विच सञ्ज्ञेते ।
(१३) "सप्तवृषयः" ख ।
† "इति रश्मिनाम्" न ।

अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यदा; अनेकार्थत्वात्
धातूनां खिदिः खेदने वर्तते । तथाच 'खेदन् खेदनम्'—इति
माधवः । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३, ४) खेदति खिनन्ति नाश-
यति तमः । तथाहि 'दोषश्चिन्नः*'—इत्यादौ खिदिर्नाशने वृष्टः;
घञि खिद्यतेऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य
पाठो यथादृष्टः । "खेदया चिचृता दिवः (ऋ० सं० ६, ५, १५,
३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः† ॥

(२) किरणाः । 'कृ विलेपे' तुदादिः (५०), 'कृञ् हिंसायाम्'
श्यादिः (५०) । 'कृपृष्टजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (३० २, ७६)'—
इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम्; एकचौष्णेयन, इतरत्र बन्धनेन ।
कीर्यन्ते वा; आदित्येन दिक्षुखेषु, अश्ववालेनाश्वयीवादिषु । यदा;
कृण्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्तएभिरश्वकिरणाः । "भिया दृञ्हासः।
किरणा मैजन् (ऋ० सं० १, ५, ४, १)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः ।
"रेणुं रेरिहत् किरणं ददश्वान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, १)"—इत्यश्व-
रश्मेः ॥

* लौकिकव्यवहारः ।

† अचेयसाशङ्का—'खेदा'—इत्यस्य रश्मिपर्यायत्वे "खेदयः"—इति कथं पठितम् ?
निगमदृष्टयथापाठावसम्भनमेव हृद्पतयेत् "खेदया"—इति पाठेन भवितव्यम् ।
अधिकमाश्रयमेतत्—यद्दीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—
इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति । ऋक् संहितायामपरावपि
ह्यै निगमौ,—'सुरा इव खेदया (६, ५, १९, २)—इति, 'खेदा'सवश्रुता वषल
(८, ६, २०, ४)—इति च । १०, १०, ४, ४ परं 'खेदयः'—इत्येवं पठं न दृश्यते
कापि ।

‡ 'व्ङ्कारतामेति सर्वत्र चास्य ङकारः सन्नूयसा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रतिशास्त्रम् ।

(३) गावः* । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हन्तुं, गीयन्ते स्त्रयन्ते स्वाभिमत-साधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । “यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)” — “को अद्य युक्ते धुरिगा चतस्य (१, ६, ८, १)” — इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः† । ‘रश्मिर्मनार्थोधातुः (सौ०) । ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ — इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति । रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते तै रुदकमथोवा । यद्वा ; ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०) । ‘अश्रेष्ठ च (उ० ४, ४ ६) — इति मि-प्रत्ययोरश्नादेशश्च । अश्रुवते सर्वं जगत् अश्वयीवादि वा रश्मयः । “स्रयस्येव रश्मयो द्रावयिन्नवो (ऋ० सं० ७, २, २२, १)” — “वि-रश्मयोजनां अनु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)” — इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । “मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)” — “ते रश्मिभिस्तच्छक्विभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)” — इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभिश्रवः‡ । अभिपूर्वात् ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०) — इत्यस्मात् ‘भृष्टशीतृचरित्सरितनिधनिममसृजिभ्यउः (उ० १, ७) — इति उ-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति धात्ववयवस्थाकारस्येकारश्च । जम् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वयीवां वा । यद्वा ; अभिपूर्वात्

* पु० १ । † निब० २, १४ । ‡ ‘अश्रेतेरश च’ — इति सि० कौ० पाठः

§ प० १, ४. ४. ४, २ । निब० २, ८. ८, १५ ।

‘ईश ऐश्वर्ये (अदा०आ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः । ईष्टे सूर्य-
स्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बद्धुम् । “अभीशूनां महिमानं
पनायत (च० सं० ५, १, २०, १)”—इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्य-
रश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः * । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव । ‘दीधिङ्
दीप्तिदेवनयोः (अदा०आ०)’ । ‘क्विचिक्त्वा च सञ्ज्ञायाम् (३, ३,
१७४)’—इति क्विचि पृषोदरादित्वादेव (६, ३, १०८) यथाकथ-
ञ्चिद्रूपमिद्विरुद्धेया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेथ्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वा-
दित्येन, धार्यते वा वर्षार्थमुदकमेभिर्गादित्येन तथा । ‘अथास्य कर्म-
रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)’—इति निरुक्तम् । ‘न वा
स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसृते
रसायनम्’—इति श्रीरामायणम् । “शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः
(च० सं० ३, ४, १८, १)”—इति निगमः । ‘दीधितिं रश्मिमित्यर्थः’
—इति (१८, ६८) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः † । गो-शब्दपूर्वादन्तर्णितण्यथात् ‘भस भक्षण-
दीप्तोः (चु० प०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्विचीङ्भावे च पृषोदरादि-
त्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति ।
यद्वा ; गवि संसर्गे दीप्यते । यद्वा ; बभस्तिरत्तिकर्मा (निष० २, ८०) ।
गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति । यद्वा ; ‘भसेर्गट् च’—
इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते
इति गभस्तयः । ‘गृहेर्गभस्तिः’—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-

प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'इयहोर्भञ्जन्दिषि (सि० कौ० वै० ३ चा०)'
 —इति निर्वाहः, ष्टद्धन्ति भौमं रसं । "गभक्षिपूतो नृभिरद्रिभिः
 सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)" — "वृष्णो अर्द्धभ्यां गभक्षिपूतः
 (य० वा० स० ७, १)" —इति च निगमौ ॥

(८) वनम्* । 'वन षण सम्भक्तौ' भूवादिः परस्मैपदौ । 'पुंसि संज्ञा-
 यां षः (३, ३, ११८)' । वन्यते सेव्यते श्रौतादिनिवारणाय । अथ
 वा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा ;
 'वनु याचने' तनादिगन्धनेभाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय ।
 यद्वा : 'वन षच्चे' भूवादिः परस्मैपदौ । वन्यते षच्चरते स्त्रयते
 स्त्रोष्टभिः । "अबुध्रे राजा तरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)" —
 इति निगमः । 'वननौयस्य तेजमः' —इति माधवः ॥

(९) उस्त्राः† । 'वस निवासे (भू० प०)' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि
 (उ० २, १२)' —इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाङ्गलकात्,
 'शामिवसिघमीनाञ्च (८, ३, ६०)' —इति षत्वाभावः । वमत्येवु पर-
 तेजः वमत्येषु रसाः इति वा । यद्वा ; उत्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'
 —इत्यस्मात् 'उपसर्गे च मञ्जायाम् (३, २, ८८)' —इति जनेर्विधी-
 यमानो उ-प्रत्ययो बाङ्गलकैद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च । उत्स्रवन्ति
 एभ्योरसाः । "उस्त्रा इव स्वमराणि (ऋ० सं० १, २, ६, २)" —इति निगमः ॥

(१०) वसवः‡ । 'वस निवासे (भू० प०)' । 'वस आच्छादने (अदा०
 आ०)' । 'गृह्णन्ति हिंष्यन्ति विमिहन्ति निहन्ति दिवन्ति मनिभ्यश्च (उ० १, १०)'

* प० १, १२ । निघ० ६, १६, ८, २ ।

† प० २, ११ । निघ० ४, १८, ६, १४ ।

‡ प० १, ७, २, १०, ४, ६ । निघ० ४, १८, ८, ४०, १२, ४१ ।

—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृक्षा, विवासयति वा तमः । 'वाङ्-लमन्यत्रापि सञ्जाच्छन्दसोः' (६, ४, ५१ वा०)—इति णि-लुक् । वासयितारो वा लोकानां वृक्षादिप्रदानेन । "अया अत्र वसवो रक्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—"सुगावो देवाः सदेना अकर्म य आजग्मुः सर्वनमिदं जुषाणाः । जज्ञिवांसः पपिवांससु विश्वसौ धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८*)"—"हिङ्गुलती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)' । 'मृकणिभ्या-मीचि' (उ० ४, ७०)—इति ईचिः प्रत्ययः । म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्यउच्यते, मत्वर्थियस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) । "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभुः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । अस्मात् 'मुष्टेः खो डयूट् च (उ० ४, २२†)—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो वाङ्-लकाद् भवति ; डयूडागमस्य प्रत्ययस्य-वाङ्-लकादेव । मिञ्-न्ति तमः मयूखाः । ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । "दाधयं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूरवा उपक्षेदुस्तु सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

* प्राधान्यरपाठोऽयम् । † 'माङ्गजोमय च । उ० ४, २५'—इत्येतन्न उक्तं किम् ? ।

(१३) सप्तच्छषयः* । 'सप्त सप्तम सङ्ख्या (निरु० ४, २६)'— इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् 'सय्यपूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति सपेर्विधोयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाङ्गलकाद् भवति चकार- स्याकारश्च । षड्भ्यः सकाशात् सप्तम सङ्ख्या सप्त । 'च्छष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्वातृनां दर्शनार्थः । 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'— इति इन् प्रत्ययः । च्षयः द्रष्टारः । सप्तमसङ्ख्याकाश्च ते च्षयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तच्षयः । 'च्यत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (च० सं० २, ३, १४, २)" —इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः । यद्वा ; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सय्यपूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च । समवेताः सप्त ; ऋषि- रपिगत्यर्थेण प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिङ्मुखानि सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त च्षीन् पर एकमाङ्गः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"—"सप्त च्षयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४, ५५)"—"अत्रासत् च्षयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः† । 'राध साध संमिद्धौ (स्वा० दि० प०) । 'ऋहलो- र्णत् (३, १, १२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'ह्यत्यन्युटो बङ्गलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति । 'रसाहरणादिकं खव्यापारं साधु- वन्ति संमिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी । 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति चीरस्वामी ; अत्र यथाप्राप्नोष्यत् । "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (च० सं० २, ३, २३, ४)"—इति निगमः ॥

* प० ४, ८ । निरु० ४, २६ । १०, २६ । १२, २६ ; १८ । † प० ४, ६ । निघ १९, ५० ।

(१ ५)सुपर्णाः* । स्रुपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० ष्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यञ्जतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाङ्लकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स० च पकारात् परः । शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृक्षा; शोभनं पतनं गमन मेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा; सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमन्तः सुपर्णाः । तथाच—'बृहद्देम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)' । अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)'—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याण-पर्णं वा'—इति चेति सुर्मत्वर्थे बङ्गशोदृष्टः । "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"—इति च निगमौ ॥ रश्मिनां प्रायो बह्ववचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बह्ववचनान्तानि पठितानि । एवं दिङ्नामस्वपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः^(१) । आशाः^(२) । उपराः^(३) । आष्ठाः^(४) । काष्ठाः^(५) । व्योम^(६) । ककुभः^(७) । हरितः^(८) । इत्यष्टौ दिङ्नामानि† ॥ ६ ॥

* प० ११, १४. ५, ४ । निरु० २, १२. ४, २. ७, १४. ७, ११. ८, १८. १०, ४५ ।

† "इति दिङ्नाम्" न ।

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १८)'—इति घञ् । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं कार्यं प्रति । यदा; आङ्पूर्वात् तनोते: 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधोयमानो ड-प्रत्ययो बङ्गलवचनाद् भवति । आतताः आताः । "ऋञ्जन्त्याताः सुसम्पृष्टासो (ऋ० सं० ३, ३, ७, ६)"—"उदातेर्जिह्वते ह्रस्वद्वारे (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) आशाः* । आङ्पूर्वात् 'शदृन्त शान्ते (भू० प०)'—इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्भातनाम् । पूर्ववङ्गः । तं तमर्थं प्रत्यागमनात् । यदा; आ इत्येषोऽभित्यस्यार्थे वर्त्तते । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम् । आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यगनात् परस्परदिभिः संव्याप्तेः । 'आ अश्रुवते आशाः'—इति लीरस्वामी । अत्र पचाद्यच् (३, १, १३४) । "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ८, २)"—इति निगमः ॥

(३) उपराः† । उपरमन्ते आस्वभ्राणि प्राणिनो वा स्व-स्व-व्यापारेभ्यः । पूर्ववत् डः । "उपहरे यदुपरा अपिस्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)"—इति निगमः । "तमस्य पृच्छमुपरासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिम्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्ठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भू० प०) धातोर्धञर्थे क-विधानम् । 'स्यान्नागापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३, ३, १८ म० भा०)'—

इति क-प्रत्ययः । सुषामादित्वात् (८, ३, ६८) षत्वम् । आ सम-
न्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः* । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निर० २, १५)'—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थितः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे ।
अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संख्यताश्चेति । उपदिशो-
ऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यव-
हारोऽस्तित्वमिति' । क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वाद्धं स्थिता-शब्दादुत्तराद्धंमि-
त्यर्थः । षषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काश्ट दीप्तौ (भू० आ०)' ।
'हनिकुषिनीरमिकाशभ्यः कथन् (उ० २, २)'—इति कथन् प्रत्ययः ।
'तितुत्रतथसिमुसरकसेषु च (७, २, ६)'—इति इडभावः । काशन्ते
दीप्यन्ते काष्ठाः । "नरस्त्वां काष्ठास्वर्तः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"
—इति निगमः ॥

(६) व्योम† । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(३) । स एवार्थोऽत्रापि ।
परिवीता वायुना । 'पवमानो हरित् आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८,
४)'—इति श्रुतिः । यद्वा ; विविधमोममन्नमस्मिन् विद्यतइति व्योम ।
'ओमानमापो मानुषीरमृकम् (ऋ० सं० ४, ८, ६, २)'—इत्यत्र
'अञ्जेर्वा ओमन्—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः‡ । 'ककुभ्नाति विस्तारयतीति ककुप्—इति चौर-
स्वामी । 'ककुप् कुभेरुच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षा-
येषूपलभ्यमानाः—इति माधवः । केन प्रजापतिना विस्तारिता इति
वा । सर्वत्र 'क्विवचिप्रच्छ्रायतस्तु (३, २, १७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्

प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०) - इत्युक्तेः क्विपि षष्ठोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः । “यः ककुभेनिधारयः (च० सं० ६, २, २६, ४)” — इति निगमः ॥

(८) हरितः* । ‘हञ्-हरणे’ भूवादिः (उ०), ‘ह प्रसह्यकरणे’ जुहोत्यादिः (प०) । ‘हृष्टरुहिपुषिभ्यः (हृष्ट्याभ्यामितन् । उ० ३, ६०)’—इति इतिः । हरन्ति जहति वा आसु स्थिताञ्चौरादयो धनादिकम् । ‘हरन्त्याभिः’—इति चौरस्वामी । “पवमानो हरित आ विवेश (च० सं० ६, ७, ८, ४)”—इति निगमः ॥ ‘वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टे’—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १) ॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी^(१) । क्षपा^(२) । शर्वरी^(३) । अक्तुः^(४) । जर्म्या^(५) ।
 राम्या^(६) । यम्या^(७) । नम्या^(८) । दौषा^(९) । नक्ता^(१०) ।
 तमः^(११) । रजः^(१२) । असिक्ती^(१३) । पयस्वती^(१४) । तम-
 स्वती^(१५) । घृताची^(१६) । शिरिणा^(१७) । मोकी^(१८) ।
 शोकी^(१९) । ऊधः^(२०) । पयः^(२१) । हिमा^(२२) । वस्वी^(२३) ।
 इति त्रयोविंशतीराचिनामानि† ॥ ७ ॥

* प० १३. १४. २, ५ । निरु० ४, ११ ।

(१) “रम्या” C. D. F. ग । घ-पुस्तके नष्टः ।

(१२) “वसिक्ती”

(१४) “पयस्वति”

(१५) “तमस्वति”

} ख ।

(१६) “घृताची” ख ।

(१७) “शिरिणा” C. D. F. ग ।

(१८) “मोकि”

(१९) “शोकि”

(२०) “ऊधः”

(२२) “हिमः”

} ख ।

(१३) “वसिक्ती” ख. पु० ५ । “वस्वति” ग. C. D. F. । “वमी”—इति

रोच-दद्यान्नदृदृष्टयोः देवराजघृतपुस्तकयोः पाठः ।

† “इति राचेः” ग ।

(१) श्यावी* । श्यैङ् गतौ (भ्रू० आ०) । 'इण्शीर्भ्यां वन् (उ० १, २५०)'—इति विधीयमानो वनप्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूमरारुणो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिबन्धात् श्याववर्णं रात्रिः श्यावी, 'अन्यतोऽङीष् (४, १, ४०) । "श्यावी च यद्गुरुषी च स्वमारौ (ऋ० सं० ३, ३, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(२) क्षपा । 'क्षपते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी । 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्ध्याम्'—इति कथादिषु पठितोऽपि बङ्गलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पथते । 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्ध्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति दैवम् । 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तोदानो रात्रिनाम, आद्युदानस्तु क्षपणवचनः । "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः । "त्वमिदमि क्षपावान् (ऋ० सं० ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) शर्वरी । 'श्रु हिंसायाम् (क्र्या० प०) । 'कृगृशृवृञ्चतिभ्यः श्वरच् (उ० २, ११४)' । टित्वात् (४, १, १५) ङीप् । शृणोति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः ; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तश्चरैः । "अति च्छन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३, ८, २)"—इति निगमः ॥

(४) (अक्रुः† । 'अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु (ह० प०) । 'पः क्विच् (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः लु-प्रत्ययः क्विच्श्च बाङ्गलकाद् भवति । 'पाञ्जनूभ्यः कुः'—इति कुरिति श्रीभोजदेवः ।

‘अनिदिताम् (६, ४, १४)’—इति न-लोपः । अज्यते सिच्यतेऽस्या-
मवश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्रुः । “विश्रामक्रोरुषसः
पर्वङ्गती (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)”—इति निगमः ॥

(५) ऊर्मा । ‘ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)’ । ‘ऊर्णातेर्ण-
लोपश्च (उ० १, २, ८ ?)’—इति मि-प्रत्ययः—इति इति केषित् ।
‘अर्नेरुच (उ० ४, ४४)’—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः ।
ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य । तमर्हति (५, १, ६३),
‘ऊन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् प्रत्ययः । “इन्द्राय नक्तमूर्म्याः
सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(६) रास्या । ‘रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)’ । अन्तर्णीतण्यर्थात्
प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् ‘हृत्यन्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—इति
बङ्गलवचनात् ‘पोरदुपधात् (३, १, ८८)’—इति यतं बाधित्वा ‘ऋह-
लोर्ण्यत् (३, १, १२४)’ भवति, ‘अचोऽणिति (७, २, ११५)’—इति
वृद्धिः । प्ररमयति भृतानि नक्तञ्चगणि, उपरमयति दिवाचराणि स्व-
द्यापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभृतानि रमयति । तथाच कौषीतकिः—
‘ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अव-
ष्किन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः’—इति । ‘अधोरामः सावित्रः
(य० वा० सं० २८, ५८)’—इत्यत्र ‘श्रेतः कृष्णोदरः’—इति भाष्यम् ।
‘रामश्चारौ सितेऽसिते’—इति वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्या-
यः* । स्वाश्रये रमते रामः ‘ज्वलिति कमन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) ।

चतस्रव “रामसंख्यात् (ऋ० सं० ७, ४, ११, १)”—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन
—‘रामं कथं भावरं तमेऽभ्यस्यात्’—इति ।

‘तदर्हति (५, १, ६३)’, ‘हृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् ।
 ‘अहस्य हृष्यामहरज्जुं च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)’—इति श्रुतिः *
 * * । यदा ; रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह
 क्रीडा रामः । ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । “सद्धान
 उमसो राम्या अनु (ऋ० सं० २, ५, २१, २)”—इति, “आविर्धना
 अहणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)”—इति च निगमौ ॥

(७) यम्या । ‘यम उपरमे (भू० प०) । ‘अप्रादयश्च (उ० ४,
 १०८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां
 चेष्टाः । अथवा ‘गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३, १, १००)’—इति यत्
 कर्त्तरि बाहुलकेन । यदा ; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारे-
 षेति यथाप्राप्नो यत् निगमोऽश्वेषणीयः* ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नका । (११) तमः ।
 (१२) रजः । (१३) असिक्री† ॥

(१४) पयस्वती‡ । पयोऽस्या अस्तीति । ‘अस्मायामेधास्वजोविनिः

* ऋक्संहितायाम् मन्त्रत्रये दृश्यते ‘यम्या’—इति । तत्रैकत्र (१, २, २०, ११)
 ‘यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहस्य रानिच्येत्येते’—इति, अपरत्र (४, २, १, ५) ‘यम्या
 यम्ये नियमनीये युष्मभूते वा’—इति, अन्यत्र ‘यम्या युगलभूते’—इति व्याख्यात-
 वान् सायणः ।

(९) निघ० २, १५ ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० ९, १६ ।

(१२) प० ३, २०. ४, १ । निघ० २, २१. ४, १८. १०, ४४. १२, ७;—१२ ।

(१३) निघ० ८, २६ ।

† कथमेभानि पदानि व्याख्यातानि ज्ञायते पञ्चकर्मैः ।

‡ प० १२ । निघ० ५, २ ।

(५, २, १२२) । 'बज्जलं कन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्तेर्मतुपि वत्त्वे च 'उगितश्च (४, २, ६)'—इति ङीप् । 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् स्वं न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यन्यनेनेति (दि० प०) । तमोऽन्वकारं तेन तदती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ लृणदोष्योः (सु० प०)', 'ऋ घृ सेचने (भृ० प०)' । 'अङ्घ्रिघृषिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)' । सेचयत्यनेन भूमिं पञ्चन्यः, चरति मेघात् दीपं वा स्त्रेण तेजसा देवतात्वादिति घृत-मन्वाप्रभ्रायन्वत्तलं जन्मम्, तदघृति । 'अङ्घ्रिगृदृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्जु-युजिक्कुञ्चाच्च (३, २, ५८)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भृ० प०) क्विनि 'अर्निदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेस्याप-सञ्ज्ञानम् (४, २, ६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) श्रिणि । श्रीडः (अदा० आ०) अन्तर्णीतिष्यर्थात् 'बज्जल-मन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमोधातोर्ह्रस्वश्च । श्राययति प्राणिनः श्रिणि । श्राययेन्निशेति माधवः । "श्रिणिणायां चिदङ्गुनामर्हाभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) मोकी । 'मुच्ञ्च मोक्षणे (तु० उ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाज्जलकात् कुत्वम् । 'हृदिकारादङ्गिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप् । मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्यमः,

मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक् । तदस्यामस्तीति 'ह्रन्दी-
वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः,
व्यत्ययेन (३, १, ८५) ह्रल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८) । “अनुव्रतं
सवितुर्भोक्त्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)”—इति निगमः ॥

(१८) शोकी । 'शुच् शोके (भू० प०)', ज्वलति-कर्मा (निघ०
१, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजो-
ऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति
ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) ऊधः* । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते । गो-
रूध उद्भूततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति ।
यदा ; उपोन्नद्धमुपरि सृष्टमूर्द्धमिव केनचित् । तत् स्नेहं रसानुप्रदा-
नसामान्याद् रात्रिरपूध उच्यते । यदा ; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)' ।
असुनि (उ० ४, १८४), बाङ्गलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च
रूपम् । उनत्यवश्यायेन भूतानि । 'उनत्यूधः'—इति क्षीरस्वामी ।
“यो अस्मै घंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)”—
“ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १२)”—इति च नि-
गमौ । ऊधनीत्यत्र ह्रान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१ ;—१४२) ॥

(२१) पयः† । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्ययो

हिरादेवस्य । इन्नि (अदा० प०) पद्मान्नीति हिमम्, अर्द्धादित्वादस्य
(५, २, १२७) । “अं भानुना अं हिमा अं घृणेन (अ० सं० ७, ८,
१२, ४)” —इति निगमः ॥

(२३) वस्त्री । ‘वस आष्ठादने (अदा० आ०)’ । ‘शृस्वृत्ति-
ह्रिच्यषिर्वसि (उ० १, १०)’ —इति उ-प्रत्ययः । वसू आष्ठादयते
लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तदती वसुः । ‘हृन्दीवनिपौ च
(५, २, १२२ वा०)’ —इति ईकारः, ‘वृषादीनाञ्च (६, १, १०२)’ —
इत्याद्युदान्तत्वम् । यद्वा ; प्रशस्य-वचनाद् वसुश्चात् ‘वोतो गुण-
वचनात् (४, १, ४४)’ —इति डीष्, सर्वभूतरमणत्वाद्वाऽऽद्याः प्राश-
स्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी^(१) । सूनरी^(२) । भाखती^(३) । आदती^(४) ।
चिचामघा^(५) । अर्जुनी^(६) । वाजिनी^(७) । वाजिनीवती^(८) ।
सुम्नावरी^(९) । अहना^(१०) । द्योतना^(११) । श्रुत्या^(१२) ।
अरुषी^(१३) । सूनृता^(१४) । सूनृतावती^(१५) । सूनृतावरी^(१६) ।
इति षोडशोषोनामानि† ॥ ८ ॥

* एष एव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—‘वस्त्री षु ते जरिचे’—इति (अ० सं० ५, २, २,
४) । तत्र ‘वस्त्रीषु चत्यन्तप्रशस्तासु स्तुतिषु’—इति सायणीय-व्याख्या, परं ‘वस्त्री ।
सु’—इति पदग्रन्थविरोधाद्दुपेक्ष्यैव सा । एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्वत्रैव निगमः
सुलभः इत्यपि बोध्यम् ।

(८) “वाजिनिवती” ख । (१२) “अरुषी” ख । (१५) “सूनृतावति” ख ।
† “इत्युषसः” ग ।

(१) विभावरी । 'भा दीप्तौ (अदा०प०)' विपूर्वः । 'आतो-
मनिग्निब्वनिपश्च (३,१,७४)'—इति वनिप् । 'वनेो र च
(४,१,७)'—इति डीबरेफौ । विशेषेण भाति दीप्यते आदित्य-
किरणसम्बन्धात् । "आपुप्रुषी विभावरि (अ०सं० ३,८,३,६)"
—इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,
व्यत्ययेन हल्ङादिलोपः । अथवा बङ्गप्रीक्षिः, पिप्यष्ट्यादेराकृतिग-
णत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानो
शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसा-
दमिव चेतना'—इति । यद्वा ; सूनरी शोभनं नयति कास्त्वम् ।
'नू नये (क्र्या०प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४,१३४)', 'कृदि-
कारादक्त्विनः (४,१,४५वा०)'—इति डीष् । सूनरी सुधना ।
यद्वा ; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः । 'अन्येषामपि दृश्यते
(६,३,१३७)'—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणास्त्रावट्छते ।
"ज्योतिषकृणोति सूनरी (अ०सं० ५,६,१,१)"—इति निगमः ॥

(३) भाखती* । 'भास्य दीप्तौ (भृ०आ०)', क्षिप् । भासतइति
भासः प्रकाशः । भासा, तदती भाखती 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१६)'
—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं हत्वं न भवति भाखती । "भाखती
नेचौ सूनृतागाम् (अ०सं० १,८,१,४)"—इति निगमः ॥

(४) ओदती । 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)' । उन्देर्लटः अतरि
'कन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणा-

भावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति डिङ्-
भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः,
'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप् । उक्तव्यवस्थायाम् ओदती ।
* * * । “पदं न वेत्योदती (१, ४, ४, १)”—इति निगमः ॥

(५) चित्रामघा । 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)' । 'अमिचिमिमिदि-
शंसिभ्यः ऋः (उ० ४, १५८)'—इति ऋ-प्रत्ययः, चित्रम् । मंहतिर्दान-
नकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे क-विधानमित्यत्र परिगणनस्थोपल-
क्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः,
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) घत्वम् । मच्चते दीयतेऽर्थिभ्यः
इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्वे-
षामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । “वाजिनोवती
सूर्यस्य घोषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी* । 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)' । अर्जेणिलुकि
उनन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यद्वा ; 'अर्ज गतिस्थानार्ज-
नेषु (भ्रू० प०)' । वाजलकादुनन् । गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वा-
अये । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चात्रादित्यरग्निषम्ब-
न्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)' । यद्वा ;
अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्य-
येन हल्ङ्यादिलोपः ; “या गोमतीरूपसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, -
८, ४, ३)”—इति श्रुतिः । “द्विपक्षतुष्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)”
-इति निगमः ॥

(७) वैजिनी* । वाजइत्यन्ननाम (निघ० २, ७), वाजोहविल्-
क्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'—'अखेभ्योऽनीप्
(४, १, ५)' । यजमानेभ्यो 'यानि देयान्यन्नानि तैस्तदती वा ।
"वायविन्द्रश्च चेतयः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)"
—इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती† । वाजो बलं वेगो वा तेन तदती वाजिनी,
कासौ उषसः स्वभृता तेन तदती वाजिनीवती । यद्वा ; वाजो
हविल्क्षणम् अन्नाद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तदती
वाजिनीवती । यद्वा ; वाजमन्नं तदती वा वाजिनी, कासौ अवयव-
भृतेनान्नेन तदती अत्र संहतिः, तथा अन्नमंहत्या तदती वाजिनी-
वती । यद्वा ; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेणातितरोमत्वर्थीयः
अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—
इति माधवः । 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा 'कन्दसीरः
(८, २, १५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "व्यंश्रेभ्यः सुभगे वाजिनी-
वति (ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजिनीवति (ऋ० सं०
३, ८, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुन्नावरी । सुपूर्वात् 'ज्ञा माने (अदा० प०)'—इत्यस्मात्
'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ६६)'—इति जनेर्विधीयमानो उ-
प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति । सुष्ठु आन्नायते अभ्यस्यते इति सुखं
सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते । तथाच—

* प० १, १४, ५, ६ । निघ० २, २८, २, २, ७, २०, १०, २८ ;—२१. १२. ४२ ।

† निघ० १, ८, ११, २६. १२, ६ ।

‘सुखं सुखातेः, प्रजा वै पशवः सुखम्’—इति माध्वः । तदस्या
अस्ति । ‘छन्दसीवनिषौ च (५, २, १२२ वा०)’—‘वनो र च (४,
१, ७)’—इति डीप्रौ, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, २, १३७)’—इति
दीर्घः । सुखावतीत्यर्थः । “सुखावरीं स्मृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १,
८, ३, २)”—इति निगमः ॥

(१०) अहना । ‘अहि गतौ’, भुवादिरात्मनेपदी; ‘अह व्याप्तौ’,
स्वादिः परस्मैपदी । ‘युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्-प्रत्ययः,
बङ्गलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः । अहन्ते गच्छत्याकाशे प्रतिदिनं क्षयं
गच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभासा लोकं व्याप्यते वादित्यरग्निभिः ।
“गृहं गृहमहना यात्यच्छा (ऋ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । एण्नात् ‘द्युत द्यौषौ (भू० आ०)’—इत्यस्मात्
‘एणासन्नयो युच् (३, ३, १०७)’—इति बाङ्गलकात् कर्त्तरि युच्,
‘णेरनिटि (६, ४, ५१)’—इति णि-लोपः । द्योतयति सर्वान् पदा-
र्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा ; केवलाद् ‘अनुदात्तेतश्च ह्लादेः (३,
३, १४८)’—इति युच् । द्योतते स्वयं द्योतना । “सिषासन्तौ द्योतना
शश्वदागात् (ऋ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या* । ‘श्विता वर्षे (भू० आ०)’ । अग्न्यादित्वात् (उ०
४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । ‘श्विता वर्षे’ इति वर्षसा-
मान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्षेऽपि श्वेते पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा
दर्शनात् । “रुश्वदत्सा रुश्वती श्वेत्यागात् (ऋ० सं० १, ८, १, २)”—
इति निगमः ॥

(१३) 'अरुषी' । 'अ स गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'अ गति-
प्रापणयोः' भूवादिः (प०) । 'अनङ्घ्रिभ्यामुषन् (उ० ४, ७४)†',
पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः‡ । इयन्ति गच्छति वादित्योदयेनान्तं
प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्रोतृन् ऐश्वर्यादि । यदा ; आङ्पूर्वात्
'रुच दीप्तौ (अ० आ०)'—इत्यस्मात् बाङ्गलकात् डुषच्, टिलोपः,
आङोङ्खश्च ; आरोचते अरुषी । यदा ; अरुषमिति रूपनाम
(निघ० ३, ७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी । 'अन्यतो
ङीष् (४, १, ४०)' । "अश्वैव चित्रारुषौ (अ० सं० ३, ८, ३, २)"
—इति च निगमः ॥

(१४), स्रुताः । (१५) स्रुतावती । (१६) स्रुतावरी ।
सुष्ठु जन्यते अप्रियैरिति स्रुन् । सुपूर्वात् 'ऊण परिहाने (दि० आ०)'
—इत्यस्मात् क्तिप् । अतमिति सत्यनाम (निघ० ४, १८) । सुञ्च
तद्वृत्तञ्च स्रुतम्, षष्ठादरादित्वात् (६, ३, १०८) न-लोपाभावः ।
प्रियञ्च सत्यञ्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरञ्च मतुप्, अन्यञ्च
'छन्दधीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्नौ,
'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । यदा ; प्रियस-
त्यरूपा वाचः स्रुता उच्यन्ते । "सुञ्जावरी स्रुता ईरयन्ती (अ०
सं० १, ८, ३, २)"—"उदीरय प्रति मा स्रुता उषः (अ० सं० १, ४,

* प० ३, ७ । निघ० १२, ७ ।

† 'अङ्घ्रिभ्यामुषन्'—इति मूलपाठः । एवञ्चावधीत्यस्य साधनाय स्रुताकारं
व्ययम् । 'अङ्घ्रिभ्याम् (उ० १, ११०)'—इत्यादिना 'अवच्'—इति निष्पन्ने पिप्प-
ल्यादित्वादेव ङीष् भवेन्नासावधीति ।

‡ पिप्पल्यादिसु गौरादेरान्तः (४, १, ४१), ईकारः ङीवरत्वर्थः ।

§ प० १, ७ ।

३, २)”—इत्यादि दर्शनात् तद्वत्यः स्रुतादयः । दीर्घा अपेक्षणीयः ।
यदा ; स्रुतेत्यस्रनामसु (निघ० २, ७) पाठादस्रम् । स्रुता धन-
नाम (?) माधवपत्नेण अस्रवत्यो धनवत्यो वा स्रुतादयः ।
“रेवत्सोचे स्रुते जारयन्तौ (ऋ० सं० २, १, ८, ५)”—“रेवत्सो
व्युच्छ स्रुतावति (ऋ० सं० १, ६, २ ६, ४)”—“चिकित्वात् स्रुतावरि
(ऋ० सं० ३, ८, २, ४)”—इति च निगमाः क्रमेण ॥

इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः^{१)} । द्यौः^{२)} । भानुः^{३)} । वासरम्^{४)} । स्वसरा-
णि^{५)} । घ्रंसः^{६)} । घर्मः^{७)} । घृणः^{८)} । दिनम्^{९)} । दिवा^{१०)} ।
दिवेदिवे^{११)} । द्यविद्यवि^{१२)} । इति द्वादशाहर्नामानि* ॥
॥ ९ ॥

(१) वस्तोः† । अत्र स्कन्दस्वामी—‘वस्तोरिति दृशमेवेदं नाम,
न विभक्त्यन्तरम्, “दोषावस्तोहृविभक्तौ घृताचौ (ऋ० सं० ५, १, २ ४,
१)”—“दोषावस्तोर्वही यमः प्रपित्ने (ऋ० सं० १, ७, १ ८, १)”—इति
समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततदिति द्यौः ।
एवं सर्वत्र—इति । वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः ।
व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १ ३) । “कुहं स्विद्दोषा कुह वस्तो-
रश्विना (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, २)”—इति निगमः । कुह कोति सप्तमी-

(१) “कुः”—कातिरिक्तेषु सर्वेष्वसंभवे, टीकाकृता अप्र. प्र. न्यम लीकृतम् ।

(८) “हृषिः” C. D. F. ग। प १७. १, १९।

* “इत्युक्तः ग ।

† निघ० २, १, ८, ९।

सामानाधिकरण्यात् दोषावसोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययसुगन्धवशितः ॥

(२) द्यौः* । 'द्युत द्यौः' (भू० आ०) ; वाङ्मलकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा ; 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः । अभिगच्छन्त्यस्मिन् खं खमभिमत्प्रदेशं प्राणिनः । 'गोतोणित् (७, १, ६०)'—इति वृद्धिः । "मध्यं आरोधने द्विः (१, ७, २२, १)"—इति निगमः ॥ केचित् द्युरिति पठन्ति । तदा 'डिच्च'—इत्यधिकारे 'द्युद्भ्यां च'—इति भोजसूत्रेण उ-प्रत्ययः । 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अद्भ्यादयश्च (उ० ५, ३०)'—इति दुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्तएवाथे । "द्युभिरङ्गुभिः परिपातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वमङ्गे द्युभिः स्वमाङ्गुलुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमौ ॥

(३) भानुः । 'भा द्यौः' (अदा० प०) ; 'भादाभ्यां नुः (उ० ३, ३१) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । "उद्देव्या उषसां भानुर्गर्भं (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः । रश्मिर्भानुरिति माधवोक्तमहर्भवित्तुमर्हति ॥

(४) वासरमा । 'वस निवासे (भू० प०)'; णिजन्तः षुद्धोऽपि वि-पूर्वस्वार्थे वर्तते । 'अर्निकमिभ्रमिदिविचमिवाशिभ्यश्चित् (उ० ३, १२८)'—इत्यरश्च प्रत्ययः । विवासयति अपनयति व्रीतादिकम् । यदा ; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरश्च । वसत्यस्मिन् सुखेनेति

* निघ० १, ६, १, २०. ६, १. ६, १२. १०. २२;—२७ ।

† निघ० ४, ७

वासरम् । यद्वा ; 'वाच दीप्तौ (दि० आ०)'; पूर्वस्मादेवं गुणादरच्
 दीयते वासरम् । यद्वा ; विपूर्वात् मर्नेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्ये-
 कारस्याकारः षोदरादित्वात्; विविधं सराणि सूतानि विसौर्मा-
 नीत्यर्थः । 'वामराणि वेसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्यं स्कन्द-
 स्वामी—'वेसरश्चस्ययमेकारस्याकारः । सादृश्येन वाच वर्तते ।
 यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामभत्वजात्या
 गर्हभत्वजात्या सम्पन्नः । एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ
 तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां श्रोतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन श्रोतेनापरभागगतेन
 शोष्णोऽसम्बन्धाद् वेसरमदृशत्वाद् वासरम्—इति । "अहानीत्र सूर्यो
 वामराणि (ऋ० सं० ६, ४, १०, ७)" । अहानीत्यनेन पौनरुक्त्या-
 दन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्वमराणि* । स्वशब्दे उपपदे मर्नेर्गत्यर्थात् (भृ० प०)
 पचाद्यच् (३, १, १३४) । स्वन आत्मनेव गच्छन्ति । अपि च,
 स्वरित्यादित्यनाम (निरु० ७, १४) । मर्नेः 'पुंमि मञ्जायां घः
 प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तर्णीतण्यर्थाच्च मर्निः । स्वरित्येतस्य
 रेफलोपः षोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आदित्येन मार्यते । स
 हि स्त्रोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । यद्वा ; सुपूर्वात् 'अमु जंपणे
 (दि० प०)—इत्यस्मात् कृदरादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुष्ठु
 अस्यन्ते विष्यन्ते सूर्येण स्त्रोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वमरदहेत्युप-
 सृष्टात्—इति माधवः । "उस्मादेव स्वमराणि (ऋ० सं० १, १, ६,
 २)"—इति निगमः ॥

(६) घञि* । 'यद् उपादाने (क्रा० उ०)' अस्मात् घञि घृषो-
दगादित्वात् (६, ३, १०८) गकारस्य घकारो नुगागमः इकारस्य
सकारः । घृष्यन्तेऽस्मिन् रमा अत्रय्याया आदित्येन । "यो अस्मै घृष
उत वा य ऊर्ध्वनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"—इति निगमः ॥

(७) घर्मः† । 'घृ षण्णदीप्तोः (जु० प० ?)'; 'घर्मः (उ० १,
१४६)'—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते रश्मि-
सम्बन्धात् । •निगमोऽखेपणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्तः (जु० प० ?) 'इण्मिञ्जिदोङुःष्यत्रिभ्यो
नक् (उ० ३, २)'—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति । पूर्ववदर्थः । "घृणा वयोऽरुषामः परि ग्मन् (ऋ० सं०
३, ७, १८, ६)"—इति निगमः † । * * * ॥

(९) दिनम् । 'दो अत्रखण्डने (दि० प०)'; पूर्ववदौणादिके नक्-
प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६); 'द्यतिस्यतिमास्याम् (७, ४, ४०)'
—इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । "अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्
(ऋ० सं० ५, २, २८, १)"—इति निगमः ॥

(१०) दिवा‡ । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । "दिवा भिपित्वेऽवसा
गमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)"—"दिवा नक्त मवसा घन्तमेन
(ऋ० सं० ४, ४, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

* निघ० ६, ४;—१८;—२६ ।

† प० ३, १७ । निघ० ६, ३९, १९, ४९;—४९ ।

‡ द्युत्तरिति पाठान्तरपक्षे, व्यक्त निगमः—'द्युत्तेऽवसायाम्'—इति 'द्युत्ते' शब्दां
यथा सूर्यकिरणमन्तव्यः याम्—इति तत्रोक्तं सायणेन २, ७, १०, १ ।

§ यः इत्यः ।

(११) दिवेदिवे* । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारपुतिस्तुतिभेद-
मदखप्रकान्तिगतिषु (दि० प०) । 'दिवेर्दिविः (?)'—इत्य-
धिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्यञ्च्चात् परस्य
सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७,१,३८)'—इत्यादिना षे आदेशः,
प्रगृह्यत्वं (१,१,१३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । चतुर्थी वा व्यत्य-
येन । ततो वीष्पादिः (८,१,४), दिवसेदिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं
पठितमिदं नाम । "उपत्वाग्ने दिवेर्दिवे (१,१,२,२)५—'दिवेर्दिवे
वाममस्मभ्यं' सावीः (ऋ० सं० ५,१,१५,६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) द्यविद्यवि । द्योश्चन्द्रे व्याख्यातः(२) । सप्तम्येकवचनं, वीष्पादि
पूर्ववत्, "मिनीमसि द्यविद्यवि (ऋ० सं० १,२,१६,१)"—इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ८ ॥

अद्रिः^(१) । ग्रावा^(२) । गोचः^(३) । वलः^(४) । अश्रः^(५) ।
पुरुभोजाः^(६) । वलिश्रानः^(७) । अश्रमा^(८) । पर्वतः^(९) ।
गिरिः^(१०) । ब्रजः^(११) । चरुः^(१२) । वराहः^(१३) । शम्बरः^(१४) ।
रौहिणः^(१५) । रैवतः^(१६) । फलिगः^(१७) । उपरः^(१८) ।
उपलः^(१९) । चमसः^(२०) । अहिः^(२१) । अभ्रम्^(२२) ।

* नि० ४, १८ ।

(७) "वलिश्रानः" क. "पर्वानः" C. D. ग अयमेव पाठो युक्ततर इति गम्यते
अस्यैव निगम-दर्शनात् । ऋक् सं० ४, ७, ५, ४. ५, ८, १४, ४. ६, १, ४८, ६ ।

"पञ्चान." F । च पुलकं तु अत्रापि पञ्च चूर्णस ।

(८) "अश्रमा" च । वङ्गदेशकेन लिखितत्वाद् द्रष्टव्यं पाठे धनमूलिकेवा लिपिरित्य-
जनेने मात्राचार-लिखित 'श्रमा'—इत्यस्य 'नृमा' पाठधनमन्वयत् ।

(१२) "चरुम्" ग. C. D. F । प० १२, ४, २ ।

बलाहकः^(१३) । मेघः^(१४) । दृतिः^(१५) । ओदनः^(१६) । वृष-
न्धिः^(१७) । वृषः^(१८) । असुरः^(१९) । कोशः^(२०) । इति चिंश-
म्मेघनामानि* ॥ १० ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु०
२, २१)’—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्शते ।

(१) अद्रिः† । ‘अद्र भक्षणो (अदा० प०)’ । ‘अद्रिश्चदिभृशुभिभ्यः
क्रिन् (उ० ४ पा०)’—इति क्रिन्-प्रत्ययः । अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादि-
त्यरग्निसिन्धुभिराहतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा
प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रोपचर्यते, अदन्यस्मिन् पदार्थान्
मनुष्या इति वा । यदा; नञ्पूर्वात् ‘दृ विदारणे (क्र्या० प०)’—
इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । अदरणीय इत्यद्रिः
पर्वतः । “वि ज्युषा यययुः सान्वद्रेः (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य
निगमः । “नान्तरिन् नान्द्रयः सोमो अन्नाः (ऋ० सं० ८, ४, १५,
१)”—इति पर्वतस्य ॥

(२) यावाः‡ । हन्तेः (अदा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २,

(१३) ‘बलाहकः’ इत्येव कान्तिरिक्त-उर्वपुस्तकेषु, परं टीकाविशेषादुपेक्ष्य ।

(१४) “दातः” च ।

(१६) “ओदनम्” न. C. D. F ।

(१७) “विषन्धिः”—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

* “इति मेघानाम्” च ।

† निरु० ४, ४, ८, ८ ।

‡ प० ४, १ । निरु० ८, ८—८ ।

७५)'—इति कनिप् । पृषोदरादित्वात् (६, २, १०, ८) धातोर्धादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३, ६, १)'—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यदा ; 'गृ निगरणे (तु०प०)', 'गृ शब्दे (ब्र्या०प०)', गृणातिसुतिकर्मा (निरु० ३, ५); एभ्यः पूर्ववत् कनिपि अडागमः । दृशिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् । अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्थार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टि-समये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्त्रयते वा वर्षार्थिभिरिति यावा मेघः । पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतमिहादिशब्देन, शब्दकारी, स्त्रयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति यावा । “इन्द्र यावाणो अदितिः सजाषाः (ऋ० सं० ४, १, २, ८, ५)”—इति मेघस्य निगमः । “यावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३, ३, २)” —“यावाण उपरैष्वा महोयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३, ३, ३)”—इति पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोत्रः । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्रू० आ०)' । 'गुध्वीपचिवचि यमि [मनितनि*] सदित्चदिभ्यस्तः (उ० ४, १, ६, २)'—इति च-प्रत्ययः । मेघोर्गर्जितलक्षणमव्यक्ताचरं शब्दं करोति, गूयते शब्दयते वा,— 'अष्टे ! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः'—इति । यदा ; गामुदकं रग्निभिराहतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु त्रायते पालयति । 'आतोऽनुप-सर्गे कः (३, २, ३)' । शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतास्तिष्ठन्धापः ।

गां पशुजीतिं त्रायते वा वृष्ट्या पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च. गोश्च संयवमवत्तया गोत्राः । “गोत्रा श्रिलेन् दधीचे मातरिश्वने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)” — “त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽष्टणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)” — “उद्गोत्राणि सष्टजे दंसनावान् (ऋ० सं० ३, २, २ ५, ४)” — इति च मेघनिगमाः । “गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २ २, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः* । ‘वृ आवरणे (स्वा० उ०)’ । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ३, ३, ५८’ — इत्यप् । अपि लकादित्वात् लत्वम् । यदा ; ‘वल संवरणे (भू० आ०), अस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ — इति घः । त्रियतेऽनेन दिग्ग आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संत्रियते । “अलाहणो वल इन्द्र प्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” — इति निगमो मेघस्य । “इन्द्रो वलं रक्षितारं दुधानाम् (ऋ० सं० ८, २, १ ५, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(५) अन्नः† । ‘अप्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’, ‘अन्न भोजने (क्र्या० ष०)’ ; आभ्याम् ‘इण्शिञ्जिदीडुव्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’ — इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, चुत्वं च न भवति ‘शात् (८, ४, ४ ४)’ — इति प्रतिषेधात् । उभावपि व्याप्तुत आकाशमश्रीतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोवृष्टम् । अग्नेन चात्र तत्स्वत्वं लक्ष्यते । “अन्नापिनङ्गं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १ ८, २)” — इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

* नि० १, २ । † नि० ४, १६. १०, १२ ।

(६) पुरुभोजाः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रू० ४०)'—इत्य-
स्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ० ४, २ ३१)'—इति विश्वशब्दे उपपदे
विहितोऽरु-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, २, १) भवति ।
पुरु बद्ध प्राणिजातं भुनक्ति पालयति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि
दुर्भिक्षादेरक्षति । 'समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः'—इत्युक्तेः ।
पुरु अभ्यवहरति, सामर्थ्याञ्जलमत्र विशोध्यम्; एको वर्षितव्यमपरो
हि वृष्टिमिति विशेषः । बद्धभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा ।
मेघस्य त्विन्द्र आदित्यग्भयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य ततद्देशाधिपतयः ।
मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(७) वलीशानः । 'बल संवरणे (भू० आ०)', औणादिकः क्विप् ।
'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ०) । लट् शानच् । संवृण्वन्नाकाशमीष्टे
वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्नीष्टे दुर्भिक्षादे-
र्मनुष्यादीन्क्षितुम् वलीशान इति; लोकवेदनिघण्टौ दृष्टान्तात्
षष्ठादरादित्वात् ह्रस्वः । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(८) अग्नाः । 'अपू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अग्ना भोजने (क्र्या०

* ऋकमंहितायामेव दृश्यते उभयोरपि निगमौ, परं तत्र तत्र तत्रद्वयाप्याह भिर्मेव-
योर्धूलिमृष्टिप्रक्षिपति नोपलब्धा देवराजम् । 'पुरुभोजा ऋन्ते (५, ५, ११, ८)'—
इति मेघस्य, 'गिरिं न पुरुभोजमम् (६, ६, ११, १)'—इति पर्वतस्य ।

† "पर्वतः"—इति (म. C. D.) पाठेऽपि सायणादिभाष्येऽभिप्राये तु नान्येष्व-
प्रयासः । तथाहि—'यत्पर्वाने पराभृतम् (ऋ० सं० ६, १, ४९, ६)'—इति मेघस्य
निगमं गृह्यन्, 'गिरयश्चिद्विजि रते पर्वानाम्नीमन्वमानाः (ऋ० सं० ५, ८, १४,
४)'—इति तु पर्वतस्य ।

प०) । ‘अष्टिग्नकिभ्यां कन्दसि (उ० ४, १४४)’—इति मनिम् । अत्र इत्यनेन समानार्थः । “अपावृणोदुरो अग्नप्रजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, ६)”—इति मेघस्य निगमः । “यो अग्ननोरन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० १, ६, ७, ३)”—इति पर्वतस्य । अत्र स्वन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(८) पर्वतः* । ‘पृ पालनपूरणयोः (क्र्या० प०)’ । ‘स्वामदिप-
द्यर्त्तिपृश्चकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’ । पृणन्ति पालयन्ति अवयविगं
पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वणि । यद्वा ; प्रीणातेर्वाङ्मलकात् (३, ३,
१) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्र-
यमिति । पर्वण्यवयवाः सन्त्यस्य ‘पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५, २,
१२१ वा)’—इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः । मेघस्य पर्वतस्य च देवता-
त्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम् । यद्वा ; परिदृश्य-
मानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिम-
त्त्वादवयवित्वम् । यद्वा ; ‘पर्व पूरणे (भू० प०)’, अस्मात् ‘भृमृदृश्चिय-
जिपर्विपश्चमितमिनमिहृयिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’—इत्यतच्-प्रत्य-
यः । पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झ-
रनदीप्रवाहादिना भूमिस्त्रोन्नत्याकाशञ्च पूरयति । “नि पर्वता अग्-
सदो न सद्दुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“बक्रित्या पर्वतानाम्
(ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” —इति मेघस्य निगमौ । “यद्द्रव्यः पर्वताः
साकमाश्रवः (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)” —“प्र पर्वतानामुश्रती उप-
स्यात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” —इति च पर्वतस्य ॥

(१०) निरिः* । 'गु निगरणे (तु० प०)' । चण्ड्या 'गु बभ्रवे (क्वा० प०)' । म्ब्यातिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३. ५) । किदिति वचनमाने (उ० ४. १ ३०) । 'कृगुम्बुकुटिभिदिदिदिभ्यश्च इः (उ० ४. १ ३८)'—इति इ-प्रत्ययः । 'अतरद्वातोः (०. १. १००)'—इतीकम् : निरिः । यावेत्यनेन समानार्थः । "निराविधद् निरेर्धुष्टिर्न धाजते तुजा ब्रवः (ऋ० वे० १. ४. २१. ३)"—इति पर्वतस्य । "स्रगो न भीमः कुचुरो गिन्दिताः (ऋ० मं० २. २. २४. २)"—इत्युभयस्य ॥

(११) ब्रजः† । 'ब्रज गतौ (भृ० प०)' । 'गोचरमसुरवचमत्रयजापस निगमाद्य (३. ३. ११८)'—इति निपातनात् घः । करणाधिकरणयोस्तद्भुतिर्गिन्दि कारणेऽपि घो भवति । ब्रजत्यन्तरिते ब्रजत्यनेनेक इति वा ब्रजोमेघः, मेघशब्दोद्देशः पतितोऽपि पक्ष्ण्डात् पूर्वमन्तरिते ब्रजति । अथवा स्वर्गगारेण भूमिमन्तरितस्य ब्रजति । ब्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । "अप ब्रजमूर्णयः सप्रास्थम (ऋ० मं० ३. ८. १८. ३)"—इति मेघस्य निगमः । "ब्रज गोमन्तमुज्जिगो वि वृजुः (ऋ० मं० ३. ४. १४. ५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरः‡ । 'चर गति-भक्षणयोः (भृ० प०)' । 'भृन्वीर्य-चरिस्वरितनिधनिमिममृजिभ्य उः (उ० १. ३)'—इति उ-प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यन्मादापो मेघादद्याकाले, पर्वतानां निष्पन्नस्युपाः चरन्ति जलं वर्धितव्यमिति चरभेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्तप्रभवपदार्यरूपेणेति चरः पर्वतः । "म नो' दृषन्नमु चरम्

* निघ० १. १० ।

† निघ० ६. १ ।

‡ निघ० १. ११ ।

(ख० वे० १, १, १४, १)"—इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्थान्नेव-
शौचः ॥

(१३) वराहः† । वृषोत्तेः (सा० प०) । 'वृषवृद्धनिश्चिनमस्य
(३, ३, ५८)'—इत्यकारः (अप); वरञ्चद्दे, कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाङ्गुरते
'कर्मण्यप् (३, २, १)' । वरमुदक माहरतीति वराहः । वर उदक-
लक्षणः आहारोऽस्त्रेति वा वराहः (निह० ५, ४) आङ्पूर्वाङ्गुरतेर्षम् ।
'वरमाहारमाहारीः'—इति च ब्राह्मणम् । पृषोदरादित्वात् आहार-
ञ्चद्देस्याकाररेफथोर्लोपः । यडा; वरञ्चद्दे उपपदे इरते राङ्पूर्वाङ्गु-
'अन्येष्वपि वृष्यते (३, २, १०२)'—इति बाङ्गलकान् उ-प्रत्ययः ।
वराहाकारो वा लणो मेघो वराहमाङ्गुम्येन वर्णते । वरमुत्कटमुदकं
वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वृह उद्यमने (तु० प०)' * * * । इन्तेः
पूर्ववत् डः । यडा; वरञ्चद् उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् डः । वरमुदकं
ददाति आदत्तं वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कटं
पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वेषु शौलभादाहरयती-
त्युच्यते । वर आहारोऽत्रेति वा । वराहवत् लण्यवर्ण इति वा ।
वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निह० ५, ४) । वरं वरमि-
त्यनेकस्य वरञ्चद्स्य निवृत्तिः । वरञ्चद्दाद् वृहेषु वराह इत्यर्थः ।
वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव
वा । "त्रिथ्यद्वराहं त्रिरो अद्रिमसा (ख० सं० १, ४, २८, २)"—

* साङ्गविरोधात्तस्मात् अचदेव एव निगमः—'पर्वतो भुचसंकरं चरावपि (८, ८, १४,
४ ख० सं०)' तेन अस्य आख्याये उच्येव वरञ्चदस्यना कता ।

† प० ४, १ । निह० ५, ४ ।

“वराहमिह एमुषम् (च० सं० ६, ५, २०, ५)”—इति च मेघस्य निगमौ । पर्वतस्याम्बेवलीयः ॥

(१४) ब्रम्बरः । ‘ब्रम् उपब्रमे (दि० प०) । अचान्तर्णीतस्थः । ‘ब्रमेर्वन् (उ० ४, ८१)”—इति बन्-प्रत्ययः । ब्रमयति नाब्रयति अमुना-
निति ब्रम्बो वञ्चः । यदा ; ज्ञातयतेर्बाहुत्वकात् बन्-प्रत्यये पृषोद-
रादित्वात् ब्रमादेशः । ब्रम्बोऽप्य प्रहर्षेण्येनास्ति । रो मत्वर्थीयः । प्रहर्ति
हि वञ्चः इन्द्रपेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च पलच्छेदभमयं । यदा ;
सम्पूर्वाद् वृणोतिः । स्वा० प० । ‘यहृद् निघिगमय ३, ३, ५८’
इत्यपि ब्रम्बरः सन् वर्णयत्येतेन ब्रम्बरः । सं व्रियते मेघेनाकाशं,
भूमिः पर्वतेन । यदा ; ब्रम्बरमित्युदकनामः (निघ० १, १०), मत्वर्थीयस्य
लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् । “उताददंमन्वृणा
ब्रम्बराणि त्रि (च० सं० ७, ७, १, ०)”—“अधुनेतात् काष्ठा अत्र ब्रम्बरं
भेत् (च० सं० १, ४, २५, ६)”—इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्याम्ब-
वलीयः ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वीजजन्मनि (भृ० प०)’, भाषे घञ् (३,
२, १८) रौहः आरौहणम् आदित्यपक्ष्यादीनामभिमुखताति । ‘अत
निठनौ (५, २, ११५)’, रौहि अन्तरिक्षम् । ‘तत्र भवः (४, ३,
६३)”—इत्यण्, ‘इमप्यनपत्ये (६, ४, १६४)”—इति प्रकृतिभावः रौ-
हेकः । अन्तरिक्षे हि गच्छति मेघः, पलच्छेदात् पूर्वं पर्वतस्येति तत्र
त्र इति वक्तुं ब्रूयते । यदा ; ‘बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)”—इति
नच्-प्रत्यये रौहिण इन्द्रः । ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)”—इत्यण् रौहिणः ।
आरौहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, ‘तुराघाण्मघवाहनः (अम० ३०१-

१.४०)”—इति तत्पर्यायेषु पश्यते । अक्षरोभिः क्व रिरंश्या
 पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यदा ; उभयत्रापि क्वेद-क्वेदक-
 भावेन सम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्युषां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—
 ‘प्रजापतेर्वा एतन्नयोक्तृत्वात् यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते च
 यत्र कामयन्ते तत्परा तमामत, इयं हि त्रिचिन्मासीत्, तेषामिन्द्रः
 पक्षानच्छिनत्, तैरिमा वृहदेति’ । “अह्वरिभिनद्रौहिणम् (ऋ०
 सं० १, ७, १६, ७)” — “यो रौहिणमस्फुरदश्रवाङ्गः (ऋ० सं० १, ६,
 ८, ७)” — इति निगमौ क्रमण ॥

(१६) रैवतः । रैवत्यो गावः ‘पञ्चवो वै रैवतीः’—इति श्रुतेः ।
 ‘तस्येदम् (४, ७, १२०)’—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र वर्षति यत्रसं
 पानोयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्यहनया । यदा ;
 रयिरस्थास्तीति मतुपि ‘रयमंतौ वज्रसम् (६, १, ३४ वा०)’—इति
 सम्प्रसारणम्, ‘मञ्जायाम् (८, २, ११)’—इति वत्वम्, सर्वस्य धन-
 स्त्रेप्रित्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः ।
 पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१७) फल्लिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति
 फल्लि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि
 वृष्टिमिति विशेषः । उ-प्रकरणे ‘अन्येष्वपि दृश्यते (१, २, १०१)’—
 इति गमेर्उ-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यदा ; फल्लवत्तानपा-
 नादि-प्रयोजनवत् उदकं फल्लि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—
 ‘फल्लिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फल्लमयुक्तो गच्छतीति वा’—इति
 निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु यीशजन्

तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं तिन्दन्नधोगच्छति, अन्नकाले वा अतथा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् । रुषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते । तथाच काश्लिदासः—‘त्वदायत्तं रुषिफलमिति भूत्विकारानभिष्टैः’ इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि ब्रह्मादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदृष्ट्या । फलेर्गमि गम्यादित्वादिम् (?), गमेः पूर्ववत् उः (२,२,१०१) इति च । “वत्त्वं रूरोज फलिगं रवेण (च० मं० २,७,२६,५)” — इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः*, उपलः† । ‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निघ० २,२१)’ — इत्यादिभाष्यस्य स्कन्द-स्वामि-ग्रन्थः—‘आ उपर उपल इति ; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, त्रिणा उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयो-स्यैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपत्तत्वं चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो मेघो भवति (निघ० २,२१)’ — इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् ‘तेषामुपरः स्यविष्टो मध्यमः’ — इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघ-स्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ने ह्यस्मिन् अभ्राणीति, मेघ-पक्षे आप इति । अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्’ — इति । जनेर्विधी-

यमानो इ-प्रथ्ययो (३, २, ८०) बाहुलकाद्भवेति (३, ३, १);
 कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३८) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, २) । 'उपरोज्जलवापनात्'—इति माधवः । वपेः कृद-
 रादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् ।
 उपरमित्वा हि० नभस्यभ्रं भृमौ पर्वतश्च—इति माधवः । अत्र
 श्रीभोगः—'पृषिपटिदंविक्नेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यन्तर्-प्रत्ययः । व्यु-
 त्पत्त्यनवधारणास्त्रावगृह्यते । मेघनामत्वे तत्र—'एषामुपरा उदायन्
 (अ० सं० १, १, १८, ३)"—इति निगमः । पर्वतानां चान्वेषणीयः ।
 "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (अ० सं० २, ४, ४, ३)"—इति । अत्र
 'उपरा अस्माच्छिन्ना दीर्घाः'—इति माधवः ॥

(२०) चममः* । 'चमु अदने (भृ० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३,
 ११३)'—इत्यादिना अमच् ॥

(२१) अहिः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्वधातुभ्यः
 (उ० ४, १, १४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य हकारो
 व्यत्ययेन । एत्यन्तरिजे । अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः ।
 यदा ; 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकात्स-
 लोपः, आगमानित्यत्वाद्वा मुम् न क्रियते । इ-प्रत्ययाधिकारे
 श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पाचलोपश्च'—इति । यदा ; 'अह
 व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अङ्गोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्त-
 राणि वा । यदा ; आङ्पूर्वाङ्गोः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङ्कि

* निघ० १०, १९ १९, १८ ।

† प० १९, ४, ५ । नि० १०, ४९ ।

त्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४, १ ३ ३)'—इति इण्-प्रत्ययेः। डिच्च, आ
 समन्तात् हन्ति भिनन्ति उष्णमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छन्त्यन्तरिक्षम् ।
 यदा ; केवलादेव हन्तर्वाङ्मलकादिण्-प्रत्यया डिच्च, द्विः हन्ता, न
 हन्ता अ-हन्ता, अद्विः अ-हन्मक इत्यर्गः ; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-
 त्वात् । माधवेन तु—'त्वमपामपिधाना वृणारप (ऋ० सं० १, ४,
 ८, ४)'—इत्यत्र, वाज्रमनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिमस्वभृव सर्वां त्रियां
 सर्वे यन्नः सर्वमन्नाद्यं सर्वां त्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादद्विः'
 —इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद् युक्तम् । अद्विषन्दोऽमुग्वाचक आद्यु-
 दात्तः । "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहानाम् (ऋ० सं० १, २, ३ ६, ४)"
 —इति । नदीवचनोऽन्तादात्तः । 'इन्द्रोदसं परि जानादहीनाम्
 (ऋ० सं० ८, ७, २ ७, ६)"—इति । अवादि-शब्दसंघनामत्वेनाभाषयत्
 स्कन्दस्वामी । "दामपत्नारहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३ ८,
 १)"—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम्* । 'अभ्र गतौ (भृ० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४),
 अभ्रन्त्यन्तरिक्षे । आपो गताति वा अपश्चन्दं कर्मणुःपपदं गतेर्दानार्थात्
 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, ०, ३)', पकारस्य भकारेण व्यत्ययेन (३, ४,
 ८ ८) । न भ्रंस्यत्यन्मादापो वर्षाममयादन्यत्रेति वा । यदुक्तं—'न
 भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः'—इति । नञ्-पूर्वात् 'भ्रम-
 भ्रंस अधःपतने (भृ० आ०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
 १० १)'—इति ड-प्रत्ययः । न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्षत्वात्
 भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १० १) । "प्र णः पिन्व विशुद्धमेव रोदमौ

(अ० सं० ७, २, १, ३)"—“उदभ्राणीव स्तनयन्त्रियन्नि (अ० सं० ४, ७, १, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(२३) वल्गाहकः । वल्गाकाभिर्हायते गम्यते इति वल्गाहकः, वारिवाहको वा ; पृषोदगादित्वात् (६, ३, १०८) वर्लागमादिना माधुः । वगाह-शब्दादा 'मज्जायां कन् (५, ३, ७५)'; रेफस्य लकारः । उकार्या वगाह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारण्यार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽश्वेषणायः ॥

(२४) मेघः । 'मिह मेघने (भृ० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति मिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः । "वृषा वा मेघो वृषणा पापाय (अ० सं० २, ४, २६, ३)"—“अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)"—इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः । 'हृ विदारणे (क्र्या० प०) । 'दृणातेर्ह्रस्वस्य (उ० ४, १७८)—इति ति-प्रत्ययः, ह्रस्वविधानमामर्थ्याद् गुणो न भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वादा । "दृतिं सु कर्षं विषितं न्यञ्जम् (अ० सं० ४, ४, २८, २)"—“ईशानो विसृजद् दृतिम् (?)"—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः । उदकशब्दं उपपदे ददातेः 'क्षय्यस्युटो बह्वलम् (३, ४, ११३)"—इति कर्त्तरि स्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । * * * । यदा ; 'उन्दो क्रोदने (ह० प०)'; 'उन्देर्नलोपस्य (उ० २, ७२)"—इति युचप्रत्ययः, गुणः ; उनत्ति वनभूमिम् ओदनः ।

* मि० २, २;—११ ।

+ मि० ६ ३० ।

“धारयन् पक्ष्मोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)” इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । ‘वृष सेचने (भृ० प०)’; ‘कनिन्युवृषीत्यादिना (उ० १, १ ५४) कनिन्, वृषा । धनुजयादिमाधनत्वात् कामानां वर्षिता यज्ञः, मन्त्रिधीयतेऽस्मिन्निन्डेण प्रहारकाले ‘कर्मणाधिकरणं च (३, ३, ८३)’—इति कि-प्रत्ययः न-लोपाभावश्चान्दमः । “विषन्धिः”—इति केपुचिन् कोभेषु वृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, मुगागमश्चान्दमः । निगमदर्शनास्त्रिणयः । “वृषा वृषन्धिश्चतुरत्रिमस्यन् (ऋ० सं० ३, ६, ७, २)”—इति मेघनाम न वेति षन्दिग्धम् ॥

(२८) वृचः* । वृणोते गच्छादनार्थात् (स्वा० प०) ‘अमिचिमिदिशमिभ्यः ऋन् (उ० ४, ४, १ ५८)’—इति ऋन्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति; आच्छादयति क्षमो हृत्स्त्रं नभः । वर्त्ततेवा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना रक्-प्रत्ययः; गच्छत्यमो हृत्स्त्रं नभः । वर्द्धतेवा वृद्धरथात् (भृ० आ०) बाहुलकात् चन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययनः; वर्द्धते हि वर्षामु मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी चयोऽप्यथाः—‘यदिमांशोकानवृणोत् तद् वृचस्य वृचत्वम्, स इपुमात्रमिपुमात्रं विश्वङ् अवर्द्धत’—इति । “वृचाय वच्न मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)”—“अहन्यद् वृचन्नर्थं विवेरपः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)”—इति च निगमौ ॥

* ‘वृषन्धि मेघ-सेदनहारक वर्षं कुर्यात्कम्’—इति तत्प्राग्वचीयभाष्यम् ।

(२८) अमुरः* । 'अमु लोपणे (दि०प०)'; 'असिममोदग्न्
(उ० १, ४०.-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः; अस्यति लिपति भूमौ
जलम् । यदा; अस्यन्ति लिप्यते स्यान्ते इच्छन् वर्यार्थम् । यदा; अस्मि
(भृ०प०) तिष्ठति 'शुम्भृश्चिह्नचप्यमिवसि (उ० १, १०)'—इत्या-
दिना उ-प्रत्ययः अमुः । शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'
—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् अमु-शब्देनात्र जल-
मुच्यते । तद्भाति, 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३) । यदा; जलवान्
प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यदा; 'अम गतिदोष्यादानेषु' भौवा-
दिकः स्वरितेत्; पूर्वम्प्रादेव सूत्रादुरन् । अमति गच्छत्यन्तरिक्षे,
दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यदा; 'सुर ऐश्वर्ये
(तदा०प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५), मुरतीति सुर ईश्वरः
स्वतन्त्र इत्यर्थः, अमुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः । "दिवः
श्रेणामो अमुरस्य नीःऋयः (अ०सं० ८, ४, २४.१)"—"दीर्घा
धियोरक्षमाणा अमुर्यम् (अ०सं० २, ७, ६.४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) कोशः† । क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भृ०प०) पचाद्यचि (३,
१, २३४) षष्ठीदरादित्वा (६, ३, १०८) द्रेफलोपः कोशः । मेघो
हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतेर्वा वृह्यार्थात् (दि०प०),
अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमाचमवर्द्धतेत्युक्तम् (२८) । क्रोशति-
च्छादनार्थेति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ कृत्स्नं नभः । जलस्य
कोशस्यानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यदा; 'कु शब्दे (तु०आ०)', 'कुदा-
पाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः; कौति (अदा०प०) गर्जितशब्दं

करोति कोशः । “दिव्या न कोशासो अश्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ४, १४, ६)” — “महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्ज (ऋ० सं० ४, ४, २८, ७)” — इति च निगमौ ॥

इति विंशन्नेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा° । इडा° । गौः° । गौरी° ।
 गान्धर्वी° । गभीरा° । गम्भीरा° । मन्द्रा° । मन्द्रा-
 जनी° । वाशी° । वाणी° । वाणीची° ।
 वाणः° । पविः° । भारती° । धमनिः° । नास्त्रीः° ।
 मेना° । मेरिः° । सूर्या° । सरस्वती° । नि-
 वित्° । स्वाहा° । वसुः° । उपद्भिः° । मायुः° ।
 काकुत्° । जिह्वा° । घोषः° । स्वरः° । शब्दः° ।
 स्वनः° । ऋक्° । होत्रा° । गीः° । गाथा° ।
 गणः° । धेना° । माः° । विपा° । नमा° ।

(१८) “नास्त्री” इ. अ. घ. परं क. पुलकटाश्विन-निरुक्त-निर्वाधादुपेक्षितम् ।

“नास्त्रिः” इ. अ. । “मेरिः” (C. D. E.) ।

(१९). (२०) कान्तिरिज्ञेय-पर्येषक-कल्पयथातः “मेरिः मेना” इति । “मेरिः” इ. अ. ।
 ibi प. १, २ ।

(२३) “स्वाहा” इ. ।

(२४) “वसुः” इ. ibi. ।

(२८) “काकुत्” इ. ibi. ।

(२९) “जिह्वा” इ. ।

(३८) “नमा” — इत्यपि टीका-महानः पाठः ।

(४०) “माः” — इति क. D. E. — पुलकान्तिरिज्ञेय-पर्येष, परं क. पुलकस्य टीकाकल्प-
 यतन्वात् प्राधान्यम् ।

(४१) “नमा” — इत्येव कान्तिरिज्ञेय-पर्येषकस्य, परं टीकाकल्पना केचिदित्युक्त्यात्वा-
 प्राधान्यं योजितम् । निघ० ४, ६ ।

कशा^(४७) । धिपणा^(४८) । नौः^(४९) । अक्षरम्^(५०) । मही^(५१) ।
अदितिः^(५२) । शची^(५३) । वाक्^(५४) । अनृष्टुप्^(५५) । धेनुः^(५६) ।
वृक्षगुः^(५७) । गम्दा^(५८) । सरः^(५९) । सपुर्णी^(६०) । बेकुरा^(६१) ।
इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि* ॥ ११ ॥

‘आ उपर उपम इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । *
* । वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, ० १—२ ३)’—इति भाष्ये
स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि ।
उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तस्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्,
उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, समयिक्रमवृत्तौ साध्यमिका साध्य-
च्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते । सर्वतश्चास्या
मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो ‘वचि-
परिभाषणे (अदा० ५०)’—इत्यस्मात् धातोः ‘क्विप् वचि (उ० २, ५ ४।
४, २, १ ७८ वा०)’—इत्यादिना क्विपि दौर्घ्वे सम्प्रसारणाभावे च
व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः । ‘शु अत्रणे (भृ० ५०)’; ‘इणभौकापात्रन्वयतिमचिभ्यः
कन् (उ० ३, ४ १)’—इति कन्-प्रत्ययो वाङ्मकाङ्कवति, गुणः,

(४७) “कशाः” अ. C. D. F ।

(४८) “धिपणाः” अ. E । “नन्दः” अ. C. F । “नन्दः” D ।

(४९) “नौः” अ. C. F. प० १२, १, ७ । “नौः” D ।

(५०) “अक्षरः” अ ।

* “इति वाक्” अ ।

† निरु० २, २ ।

प्रपिलकारित्वात् सत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः । यद्वा ; श्लोक मङ्गले
 भू० आ०); 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८); श्लोक्यते पद्यते
 इषेण संबन्धते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यत्रसि च श्लोकः (३, ३, ९)
 —इत्यमरसिंहः । "एतस्य श्लोको बधिग ततर्द (अ० सं० ३, ६, १०,
 ३)" — "श्लोको न यातामपि वाजो अस्मि (अ० सं० ३, ६, ११,
 ३)" — इति निगमौ ॥

(२) धारा । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'; 'हेतुमति च (३, १,
 २६)' — इति णिचि 'एरजा नामाः ३, ३, ५६ भा०' — इत्यस्या-
 रापकत्वादेव 'कृत्यन्टो बज्जन्तम् (३, ३, ११३)' इति कर्मणि
 भवति । यद्वा ; धारेः पसाद्यच् (३, १, १३४); लोकस्य धारयित्वा
 वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । "तनमहे सुधारा" — इत्यत्र धारा
 वाङ्नाम । "धारा मृतस्य रोचते (अ० सं० ३, ५, ९४, १)" — "यः
 ममाद् धारा मृतस्य (अ० सं० १, ५, ११, ४)" — इति च निगमौ ॥

(३) इडा । 'इत् लोपणे (तु० प०)'; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५)
 कर्मणि विधीयमानः कः प्रत्ययो वाङ्मलाद् (३, ३, १) भवति ।
 लिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणन; इना । बह्वृचानां मत्वमुक्तं
 पूर्वमेव (१) । यद्वा ; 'ईङ् म्लौ (अदा० आ०)' — 'अि इन्धी दीप्री
 (इ० आ०)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), प्रषोदरादिः (६, ३,
 १०८); ईङ् इति म्रयतेऽनया देवता ईङ्गते वा या स्वयं देवतात्वात्,
 दीपयति प्रयोक्त्वा, दीप्यते वा स्वेन तेजसा । यद्वा ; इलेत्यन्ननाम
 (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यजमानानां देयेनाग्नेन हविर्ले-

स्वनेन वा तद्वृत्ती इत्या । “अभि न इळा यूयस्य माता (अ० सं० ४, २, १६, ४)”-इति निगमः ॥

(४) गौः* । व्याख्याता पृथिवीनामसु(१) । मन्वन्ति यज्ञोव्याख्याता, गीयते म्रियते वा । “अयं स विह्वे येन गौ रभीवृता (अ० सं० २, २, १८, ४)”-इति निगमः ॥

(५) गौरी† । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) । ‘अज्ञेना-
यवञ्चविप्रकुत्र (उ० २, २ ७)’-इत्यादि-सुबेण रन्-प्रत्ययान्तो गौर-
शब्दो निपातितः, तस्माद्गुच्चेधातोर्गावादेशः, ‘षिद्धौगादिभ्यश्च (४, १,
४ १)’-इति ङीष् । स्वया दौष्ट्या ज्वलति वाग्देवतात्वात् । यदा ;
‘गुरी उद्यमने (तु० आ०)’, अस्मात् इति पूर्ववन्निपातनादुकारस्यो-
कारः, ‘गेरि (८, २, १ ४)’-इति रेफलोपः, ङीष् ; गुरते उद्यच्छति
स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चारु प्रकाशनम् । यदा ; ‘गुरु अथक्ते शब्दे
(भृ० आ०)’-इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितस्यस्यम-
व्यक्तशब्दं करोतीति गौरी । यदा ; शृङ्गवर्णत्वात् गौरी, ‘भास्वत्-
कपर्दी शन्निकलामिन्दुकुन्दावदन्नाम्’-इत्याचार्याः, ‘सर्वेशृङ्गा मर-
स्वती’- इति च । “गौरीर्मिमाय मलिसानि तलति (अ० सं० २, २,
२ २, १)”-“सोमो गौरी अधिश्रितः (अ० सं० ६, ७, २८, ३)”-
इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्धश्चो वः (?) । ‘धृञ् धारश्चे
(भृ० उ०)’-इत्यस्मात् गोशब्दोपपदादा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवा-
देशः, गन्धर्वः ; गौर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः । भोजस्तु ‘गन्धेरक् च’-इति

* पु० १ । † प० ४, ५ । निघ० ११, १८ ।

व-प्रत्ययोऽधिहतः धातोरनागमश्च । गन्धयते चर्हयति द्विवचि
 देवञ्चनिति गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध चर्हने'—इति धातुसुरादिरात्मने-
 पदी । 'तस्येदम् (४.३.१००)'—इत्यण्, डीप् (४.१.१५). गा-
 न्धर्वा । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ येन्द्रवायवो तस्ये
 यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कन्पयति, वाग्धेन्द्रौ (ऐ० ब्रा० २.४.२)'—
 इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम् । तथा-
 कैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामात् (ऐ० ब्रा० १.५.१)'
 —इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वात्वं स्पष्टमुक्तम् । 'तां गन्धर्वोऽवदोत्
 नर्भे अन्तः'—इति श्रुतिः । "अग्निर्गान्धर्वां पथ्या मृतस्य (अ०
 सं० ८, ३, १, ५, ६)" इति निगमः ॥

(७) गभीरा*, (८) गम्भीरा† । भायन्ति (दि० प०) गतीति
 (अदा० प०) भीराः । 'आतोऽनुपमर्गं कः (३.२, ३)' । गवां भीरा
 मभीरा गम्भीरा च । षष्ठादङादित्वात् (६, ३, १, ०८) गो-ब्रह्मस्य
 म-भावो गम्भात्वस्य । स्तनयित्र-स्रज्जणा हि माध्यमिका वाक् श्रुत्य-
 माणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यद्वा ; उणादौ गभीरादि-
 सूत्रेण गमेर्द्वांतेरौरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो
 निपात्यते (३० ४, ३४) । गच्छति यज्ञं, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः ।
 यद्वा ; 'गाष्ट्रं प्रतिष्ठान्निष्पयोर्ध्वे च' भौवादिकः (आ०), अम्य इत्यन्तं,
 भयान्मादेभः, वा च नुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्त्रिण् ज्ञाने,
 स्त्रिण्यन्ते वा प्राणिभिः, यद्यिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा
 गम्भीरा । उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(८) मन्त्राः । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकाम्निगतिषु (भू० आ०)' ।
मन्त्रति स्थाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । "स
मन्त्र्या च जिह्वया (ख० सं० ५, ०, २२, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) मन्त्राजनी । मन्त्रशब्दे व्याख्यातः । 'अत्र गतिलेपणयोः
(भू० प०)', क्युट् । मन्त्र मजनं गमनं लेपणं प्रेरणं मुच्चारणं वा
यस्याः सा मन्त्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४.१.४१ ग०)
'मन्त्राजनीं चोदते अन्तरामनि (ख० सं० ७, २, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(११) वाञ्छी । 'वाञ्छ शब्दे' देवादिकः (आ०) । 'वसिषपियत्रि-
रात्रिप्रजिधत्रिमदिह्निकमिवात्रिवादिवाग्भि इञ् (उ० ४, १, २१)
कर्मणि कारके वा वृम्यते, वाञ्छिः । 'हृदिकारादङ्गिनः (४, १, ४५
वा०)'—इति ङीष्, वाञ्छी । "ते वाञ्छीमन्त इप्तिणो अर्भीखो
(१.६.१ इ, ६)"—"वाञ्छीभिस्रसताम्नस्यीभिः (ख० सं० ८, ५,
१८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी । 'वणि शब्दे (भू० प०)' । वाञ्छलकादिञ् (उ० ४,
१२१।३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०) । "वाणीः पुरुहूतं
धमन्तीः (ख० सं० ३, २, २, १०)"—"अभिवाणीर्ष्वौषां सुप्त
नूयत (ख० सं० ७, ५, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीषी । वाणीं स्तुतिरूपां वाच मन्त्रति गच्छतीति
विमृश 'खलिगित्यादिना (३, २, ५८) क्तिनि, न-लोपे, 'अचः

* नि० ११, २८;—१८ ।

† प० ४, १ । नि० ५, ११;—१८ ।

‡ नि० ६, १ ।

(१.४.१३८)—इत्यकारलोपे 'चक्षतेसोपपञ्चानम् (४.१.६वा०)'—इति ङीष् । "रथे शनौश्चारिता (अ० सं० ४.४.१५.४)"—इति निगमः ॥

(१४) वाक् : । वक्षते वक्ष्यते वाक् : । 'चकर्त्तरि च कारणे मञ्जायाम् (३.३.१८)'—इति घञ् । यद्वा ; वक्षन् वक्ष्यन् वाक् ; भाषे घञ् (३.३.१८), चर्षणादित्वादप् (५.२.१००) । सुति-मता हि वाक् । "दौना दत्ता वि द्दुश्मि प्र वाणम् (अ० सं० ३.६.१२.४)" इति निगमः ॥

(१५) पविः* । 'पूञ् पवने (क्रा० ३०)'; 'अषदः (३०४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः । पुनति हि वाक् । 'पात्रका नः मरुस्वतौ (अ० सं० १.१.६, ३)'—इति मन्त्रः । पूयते वा मद्गोर्ननादिना, 'वाचं शौरिकथाम्नापप्रमङ्गे पुनोमहे' इत्युक्तेः । पूयतेऽनयति वा गृह्णिकरणं हि वाक् । 'पवित्रं हि वाग् विद्वाम्'—इति माधवः । "वाणस्य चोदया पविम् (अ० सं० ७.१.७, १)"—इति निगमः ॥

(१६) भारती* । 'बु भृञ् धारणपोषणयोः (भृ० ३०)'; 'भृञ्-दृञ्चिजिपर्विपथ्यमितमिमिहर्यिभ्योऽनच् (३०३, १०७)' । भरत-शब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, ३८)'—इति स्वार्थिकोऽण्, ङीष् (४, १, २५) । विभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेन, स्वाभिधयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारमाधनत्वेन । अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भृत्वा हवींषि विभर्त्ति'—इति वाजमनेयकम् ; तदीया भारती । तथाच 'अग्निर्वाक् भृत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८) ।

अथवा 'भरत, (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम; तदीया, ऋत्वि-
बाधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सृजोषा (ऋ० सं०
२, ८, २३, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) धमनिः* । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अग्निं दृष्ट-
धम्यथाऽग्निं विन्दुरिभ्योऽग्निः (उ० २, ८५)"—इत्यग्नि-प्रत्ययः । गत्यर्था
बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विदङ्किः साध्व-
साधुविभागेन । यदा; 'धमति'—इति बधकर्मस्यपि पद्यते (निघ०
२, १८) । इन्मनया प्रापाक्रात्रादिरूपयेति । तथाच 'वञ्च एव
वाक्'—इति प्राप्ताणम् (उ० ब्रा० २, ३, ३) । 'वाक्सायका वदनाग्निः-
स्रग्नि पौराहनाः'—इति च महाभारतम् । "इन्द्रैषितां धमनिं
पप्रयन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) गाङ्गीः । 'गन्ध गन्धे (भृ० प०)'; 'वसिष्ठपियत्रिगात्रिब्रजि
(उ० ४, १२१)"—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति,
'हृदिकागद् (४, १, ४५ वा०)"—इति ङीष्, व्यत्ययेन सोर्वि-
सर्जनीयः । 'गन्ध अर्धने (सु० आ०)', 'अर्धं हिंसायाम् (भृ० प०)'
—इति पद्यते । गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परम-
हाणि । "अमस्य धम्यते गाङ्गीः (ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति
निगमः ॥

(१९) मेना । 'मान पूजायाम् (सु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहु-
लमन्यथापि इमच् भवति (उ० २, ४६)"—इति वचनादिनच्, बहुल-

* निघ० ६, २४ ।

† प० २, २८ । निघ० २, २१ ।

एषाम्-लोपः । पूज्यतेऽनया गुवादिह्रस्वदेश्वाद्येन, पूज्या वा देश-
तात्वात् । “आन्वेनां कृष्यन्वृते भुवङ्गोः (ए० सं० ८, १, १०३)”
—इति निगमः । ‘मेनां गर्जितवृष्टम्’ इति साधवः ॥

(१०) मेऽः* । सम्पर्कार्थो धातुः (च० प्रा०) । पूर्ववत् वाङ्-
ककादिभ्य । सम्पुका अर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्थेऽन्वि सम्पुका’—
इति (रघौ १, १) काण्डिदामः । ‘मेऽं मर्दन्तं पिचोरूपस्य (ए० सं०
१, १, १७, ४)’—इति निगमः । मत्वर्थोऽप्यस्य क्वि वाग्मिन मि-
त्यर्थः । “मेभिः स्यात् चाणयाजनात्” इति साधवः ॥

(११) सूर्याः । मर्त्तैर्गत्यर्थात् (भृ० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात्
(तु० प०) ‘राजसूर्यसूर्य (३, १, १, १४)’—इत्यादिना निपातनात्
अपि मर्त्तैर्त्वं सुवतेर्वा इडागमः । मरति गच्छति स्रोतृन् प्रति,
कर्णवृष्कुलिं वा मरति प्रेरयति सोढनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्वि-
ति । यदा ; सुपूर्वादारतेः ‘कृत्यन्वृटो मङ्गलम् (३, ३, १, ३)’—
इति कर्मणि अपि निपातनाद्गुपमिद्धिः । मृष्टु ईर्यते उच्चार्यते
इति सूर्या । यदा ; ‘पु प्ररणे (स्त्रा० ३०)’, ‘सुसुधीगृधिभ्यः क्रन्
(३० २, १३)’—इति क्रन्-प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन
सुरा ‘कन्दसि स्त्रार्थे (?)’—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या । यदा ;
सुरयो मेधाविनः, तानर्हति ‘कन्दसि च (५, १, १०)’—इति यत्

* प० ५, ७ ।

† ‘मेभिः मेकैर्त्वं नामान्वाऽनानां वाक्यानाम शक्तिवृत्तं मङ्गल(व्य)स्य वक्ताः’
—इति साधवः ।

‡ प० ५, ७ । निव- १० ० ।

प्रत्ययः । यद्वा ; सृष्टिषु बाधुः 'तत्र बाधुः (४,४,८८)'—इति यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) मरुस्वती* । मर्सेस्मुन् (उ० ४,१,८४) मरः । मरुपद्यादि-
रूपेण प्रमरुपमस्यार्त्तोति 'अम्नायामेधास्त्रोत्रिनिः (५,२,१२१),
'वज्रत्वं इन्द्रसि (५,२,१०२)'—इत्युक्ते मतुपि क्लीप् । यद्वा ; मरु
इत्युदकनाम (निघ० १,१०) । मर्सेस्वती वृष्यधिदेवतात्वादुदक-
वती हि माध्यमिका वाक् । मैत्र चामीस्वती मरुस्वती । तदुक्तं
भाष्यकारेण—'तत्र मरुस्वतात्यंतस्य मदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति
(निघ० २,२३)'—इत्यादिना । "पावका नः मरुस्वती (ऋ० सं० १,
१,६,३)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुष्मेभिः (ऋ० सं०
४,८,३०,२)"—इत्येषा मयाः ॥

(१३) निवित् । 'विद् ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'ससु
द्विषद्रुद्दृष्ट (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्गतस्यार्थस्यापि
विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वैषा
निविदा ह्यमहे वयम् (ऋ० सं० १,६,१५,२)"—इति निगमः ॥

(१४) स्वाहा† । यस्य नास्ती यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपे-
णैव लिख्यते । अथ निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा
वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाङ्गतं हविर्जुहोतीति वा (निघ० ८,
२०)'—इति । अथ स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-इन्द्रस्य
पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्मन्थः, 'न ह वै आङ्गतयो

* प० १, १२. ४. ४ । निघ० २, २२. ८, २६. ११, २५ ।

† प० ८, २० । निघ० ८, २० ।

देवान् गच्छन्ति य अत्रषट्कता वा अम्वाहाकता वा भवन्ति (ब्रत०
 प्रा० ८, २, ४, ६-१४) — इतिश्रुतिः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन
 मन्त्रान्तेऽवस्थावित्वात् । अथमर्थः वक्ष्यामि श्रूयते य होममन्त्रः
 शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा स्वाहाया वागाहेति स्वाहा-
 काररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति वज्रमानस्य,
 स्वं इति देवतायै इत्तं तद्देवेन त्यामात्, तस्य वज्रमानो शीवं प्रा-
 हेति स्वाहा ; सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य स्पष्टमेव प्रकारेण दर्शितं
 स्वाहृतमित्यादिना । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव
 सुष्टुमर्यादया जुहोतीति ; एतच्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि भूमः ।
 इदम् जुहोतेरिति । अथ भास्करमिश्रः 'स्वयं मरस्वती आह वृते' ।
 'स्वैव ते वागित्यन्नवोत्' — इति ब्राह्मणम् । स्वयमंवाहेत्यर्थस्य
 शोतकोऽयं निपातः प्रदेवान्तरैःपि विभक्त्यन्तममुदायात्मनिपातः
 स्वाहेति । मन्त्रकारविज्ञेयानवधारणान्त्रान्तरैश्च्यते । अथ शीरस्वामी—
 'सुष्टु आह्वयति स्वाहा' । अथ स्वाहा-शब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजाया-
 वाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तैर्दृष्टानि
 निर्वचनानि लिखितानि ; तेषु यत्प्रोच्यते तद् गृह्यन्तु विद्वान् ।
 तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः
 श्रूयते । 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ०उ० १, ८)' — इति ।
 तस्माद्ग्रेवाचश्च सम्बन्धात् अग्न्यायै स्वाहा वागित्युच्यते । वाति
 वातात्मत्वेन वागुच्यते इति शब्देहः । निगमः सुक्तमः स्वाहाकारपक्षे,
 अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) वयुः । 'वच भाषणे (अदा०प०)'; 'वचेर्गस्य (उ० ३, २१)'

इति नु-प्रत्ययः, चकारश्च गकारश्च । वयुः वाचा समानोऽर्थः ।
 “वयु मियन्तिं यं विदे (अ० सं० ६, ८, ४, १)” — “इन्द्रखेव वयुरा
 इन्द्रश्च आजो (अ० सं० ७, ४, १, २, २)” — इति च निगमौ ॥

(१६) उपब्धिः । उप-पूर्वात् परेर्गन्ध्यात् (दि० आ०) ‘इन्
 खर्वात्तभः (उ० ४, ११४)’ — इतीन्-प्रत्ययो बाहुल्यकादुपधाद्योप,
 ‘न पदान्नादिवचन (१, १, ५८)’ — इत्यनेन जञ्विधिं प्रति खानि-
 वद्भावनिषेधात् ‘झलां जञ् झञ्जि (८, ४, ५३)’ — इति पकारश्च
 बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते
 इति वा । यदा ; उ-पूर्वात् ददातेः (त्रु० उ०), द्यतेः (दि० प०),
 द्यतेः (भु० आ०) वा ‘इत्यव्युटो वज्रत्वम् (३, ३, ११३)’ — इति
 वज्रत्ववचनात् ‘उपसर्गे घोः किः (३, ३, ८२)’ — इति कि-प्रत्ययः
 कर्त्तरि भवति बकारश्चोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिसहितम्,
 प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिममये प्रतिवादिनां वा, रक्षति
 भक्तानिति वा उपब्धिः । “आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्धिभिः (अ०
 सं० ८, ४, २८, ४)” — “उपब्धिरियन्तिं सोमः (अ० सं० ७, २, २४,
 ५)” — “इन्द्रश्च आयता मुपब्धिः (अ० सं० ९, ४, ८, २)” — इति
 निगमौ ॥

(१७) मायुः* । ‘उ मिञ् प्रक्षेपले (अवा० उ०) । ‘ह्रवापाजि-
 मिसदिमाध्यशुभ उष् (उ० १, १)’, ‘मौनातिमौनोतिदीक्षां खपि च
 (६, १, ५०)’ — इत्यात्मम्, ‘आतो युक् चिण्कतोः (७, ३, ३२)’ —
 इति युक् । विथ्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्युदकं

भृमाविति वा । “मिमाति मायुं ध्वमनावधिश्चिता (ऋ०मं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(२८) काकुत्* । ‘कैगैरे शब्दे (भृ०प०)’ । मयदादित्वात् (३, ३, ८४वा०) क्विप् । कानं शब्दनं करोतीति का, मृग्यादित्वात् कुः, (उ० १, ३६) वाङ्मलकात् तकार उपजनः । यदा; ‘कक वक लौन्धे (भृ०आ०)’, ‘मृयोरुतिन् (उ० १, ८१)’ इत्येष वाङ्मलकाद् (३, ३, १) अस्माद् भवति णिश्च काकुत् । ककते चञ्जला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ; तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः. एकार्थाश्च काकादिनाभिधायमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुदश्चम्यान मस्यास्तीति काकुत् । मत्वर्थीयस्य भुक्, कान्दमेो दीर्घः, सर्वथा पयोदगदिरयं शब्दः । “या ते काकुत् सुहृ । या वरिष्ठा (ऋ०मं० ४, ७, १ ३, ७)”—इति निगमः ॥

(३८) जिज्ञा† । ‘ज्वयश्च जिज्ञायावाप्सामोवा’ इति निपाताः । ‘निह आस्वादने (अदा० ३०)’, व-प्रत्यये, अस्यादेर्जकारो निपात्यते । लेख्यास्वाद्यत्यनया अन्यविषयात्तमागन् । यदा; आह्वयते (भृ० ३०) जुहोते (जृ० प०) नायं यदन्तस्य कः, मस्युसारणम् ‘अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)’—इति, मस्युसारणं च ‘न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)’—इति गुणनिषेधाद्वाङ्मलकादेशे रूपम् । जोङ्गवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रमान् वादन्तं जुहोत्यस्यात्मनि, जोङ्गवा मति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिज्ञा । “पुने

* प० ४, ७ । निघ० ४, १६ ।

† निघ० १, १ ।

विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३, ७, २६, १)"—“अन्वर्वाणं
वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"—इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः* । ‘घुष शब्दार्थः (भृ० प०)’; ‘हलश्च (३, ३,
१२१)’—इति घञ् । घुष्यते शब्दरते घोषः । “उतो पिद्वर्धां प्रवि-
दानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—“इन्द्रे घोषा असृक्षत (ऋ०
सं० ६, ४, ४३, १)"—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । ‘स्वृ शब्दोपतपयोः (भृ० प०)’; पुमि मञ्जायां
घः (३, ३, ११, ८) । स्वर्यते शब्दरतेऽनेन देवता, उपतप्यतेऽनया
मर्मस्पृक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १) ।
स्वर्यते म्र्यते देवतात्वात् । ‘गोचरमश्चर (३, ३, ११, ८)’—इत्यप
चकारस्थानक्रममुच्यार्थत्वात् घः । यडा ; स्वरति देवतामित्रादिम्;
पचाद्यच् (३, १, १३४) । “स्वरस्य मे द्योकस्य मे (य० वा० सं०
१८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । शपत्याकोशे श्राश्रपित्यां दानौ । अस्मृ वृत्ति-
गन्धः—‘शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक् । श्रप्तां हतीये इति
योगविभूगात् अचतुर्येऽपि हतीयं भवति’—इति । ‘शब्दनं शब्दः’—
इति लीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । “शब्दो रोगिणो
मौमांसा च (?)”—इति निगमः ॥

(३३) खनः । ‘खन शब्दे (भृ० प०)’; ‘खनहर्षोर्वा (३, ३,
६२)’—इत्यप । खन्यत इति खनः । “मिन्धोर्मेरिव खनः (ऋ०
सं० ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(३४) ऋक्* । ऋच्यते (तु० प०) ऋच्यतेऽनया । यदा ; ऋच्यते
स्वयं देवतात्वात् । 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात् मन्वदादि-
त्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप् । "ऋचा वने मानृषः (ऋ० सं० ८, ५,
२७, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होचा† । 'ऊ दानादानयोः (जु० प०)' 'ऊयामाशु-
भमिभ्यस्त्वन् (उ० ४, २६८) । ऊच्यतेऽनया मन्वरूपया हविः, ऊच्यतेऽस्या
प्राणः, ऊच्यते वा प्राणः । तथाच—'वाचि हि प्राणं जुहमः प्राणे
वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यदा ; होचेति यज्ञनाम (निघ०
३, १७), ऊच्यतेऽस्मिन् हविर्गिति यज्ञश्च वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात् ।
वाचं यच्छति वाम्बै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) ।
ऋतुयाजप्रैषेषु दक्षमे प्रैषे—'वनेम तद्धोत्रेया चिन्तक्या (ऋ० सं०
२, १, २७, २)"—इति निगमः, "व्रीतिहोत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४,
१, १८, ३)"—इति च निगमः ॥

(३६) गीः‡ । गृणातिर्गर्भतिकर्मा (निघ० ३, १४), श्रीणा-
दिकः क्विप्, 'ऋत इद्धातो (७, १, १००)', 'व्यौरुपधाया दीर्घ-
इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८),
रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । "तमिदंर्द्धन्तु गो गिरः
(ऋ० सं० ६, १, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । 'गै शब्दे (भू० प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ०
३, १४); 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्त्वन् (उ० २, ३) । गायतीत्यसौ देवताः,
गायन्ति तामिति वा गाथा । "तं गार्थया पुरास्था (ऋ० सं० ७, ४,

१५,४)”—“युञ्जन्ति इरौ इषिरस्य गार्थया (ऋ० सं० ६,७,१, ३)”—इति निगमौ ॥

(३८) गणः* । ‘गण गणने’ सुगादिरदन्तः (प०) । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१८)”—इति घञ् । ‘अतोलोपः (६, ४,४८) । गृण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) धेना† । दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपो दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यदा ; ‘धेट् पाने (भू० प०)’ ; ‘धेट् इश्च (उ० ३,१०)’—इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना । पानमत्र स्त्रीकारः । यदा ; आस्वादः । धीयते पीयते आस्वाद्यते वागेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना । तथाच—‘तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्’—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८,६,१६,४) । यदा ; ‘धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)’ बाङ्गलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपस्य, गुणः, धेना । प्रीणयति हि वाक् सुहु प्रयुक्ता । ‘धेना वाक् प्रीणनाद्भि वा’—इति माधवः । “धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १,१,३,३)”—“जनानां धेना अवचाकशदृषा (ऋ० सं० ७,८,२५,१)”—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्राः‡ । गमेर्धातोः (भू० प०) ‘धापृवस्यञ्चतिभ्यो नः (उ० ३,६)’—इति बाङ्गलकात् न-प्रत्ययो भवति टि-लोपस्य ।

* निब० ९, २६ । † निब० ९, १० ।

‡ निब० ९, २१, १०, ४०, २२, ६६ ।

टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्राः ।
 यदा ; गच्छति यज्ञेष्वभूत् । 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावः (१, १,
 २८, ३)' इत्यत्र 'कन्दांसि वै ग्राः'—इति ब्राह्मणम्—इति माधवः ।
 * * * । तस्मात् कन्दसां गायत्र्यादीनां वायूपत्वात् ग्रा-श्चपदेशः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(४१) विपा । 'विप् प्रेरणे (चु० प०)' । सम्पदादित्वात् (३.३,
 ८४ वा०) क्विप् । तृतीयैकवचनम् । प्रेर्यते मनसा विपा । 'मनसा
 वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम् । "वरुणाय
 विपा गिरा (ऋ० मं० ४, ४, ६, १)"—इति निगमः । गिरेति पदं
 निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्रा । न गच्छति पितृकुलात् वान्यात्, अनावरणपि
 न गच्छति लज्जामिति वा । 'नग्निं काऽनागतार्त्नवा'—इत्यमरः (७,
 ६, ८) । नग्रा कन्या । ग्रा-शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह न-पूर्वः ।
 नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थाऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञः
 (६, ३, ७३)'—इति न भवति । * * * । "नना"—इति केचित् ।
 नमते न-प्रत्ययो बाहुल्यकान्तकारलोपश्च । नमयत्यनयति नना ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कग्रा† । 'काग्रे दीप्तौ (भृ० आ०)' । अन्तर्जातिप्यर्थः ।
 पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारस्य ह्रस्वत्वं कान्दमम् । प्रकाशय-
 त्थर्यान् । यदा ; खेजया मतो वर्त्मव्यत्ययादिना कग्रा ; वाग्धि मुखात्

* एष एव निगमः—'कथने नग्रा अरण्ये (ऋ० मं० ४, ७, १९, १)'—इति ।

† अपि च नग्राः, ग्राः कन्दांसि—इति तत्र मायणव्याख्या ।

† निघ० ८, १८ ।

काशते तत उपलब्धेः । यद्वा; 'कश शब्दे (भृ० प०)' । अत्र शब्दायते कशा । यद्वा; 'कश गतौ (भृ० प०)'; अच् (३, १, ११४) । गच्छति गन्तव्यम् । "या वां कशा मधुमती (१, २, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(४४) धिषणा* । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा । मनोति सम्भजते इति मनोतेः (षणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), षषोदगादित्वात् (६, ३, १०६) पूर्वपदङ्गस्त्वत्वे च धिषणा । यद्वा; 'त्रि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)' । 'धृषधिष् च मञ्जायाम् (उ० २, ८०)'—इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भममर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा; 'दिधिषामि दिल्लीः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिष् धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे' (जु० प०)—इति धातुपाठपठिताद्वा बाङ्गलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा मेघे अधिश्रिता 'मिमाति मायुं धिषणावधि श्रिता (ऋ० सं० २, ६, १६, ३)'—इति श्रुतिः । "आपस्व मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)"—इति निगमः ।

(४५) नौः † । 'नुद् प्रेरणे (तु० उ०)'; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)'—इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भृ० प०) बाङ्गलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः

* निब० ८, १ । प० १, १० ।

† 'अयं धारणाद्यैः'—इति भाष्यः (ऋ० सं० १, ७, २५, २) ।

‡ निब० ४, २१ ।

कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)"—
इति ब्राह्मणम्, "समितो नाव्यार्चितम् (ऋ० सं० ८, ७, २ ३, ४)"—
इति च निगमौ ॥

(४ ६) अक्षरम्* । 'अष्टू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; 'अन्न भोजने
(ऋ० प०)। 'अग्नेः सरन्', (उ० ३, ६ ७)—इति सरन्-प्रत्ययः, प्रस्था-
दिना (८, २, २ ६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८, २, ४ १)। अश्रुते श्रोतुं
स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्राति वा हविः । अश्रैर्वा (ऋ० प०)
बाहुल्यकात् सरन् नकार-लोपश्च । 'खरि च (८, ४, ५ ५)—इति षत्वम् ।
अनक्ति अक्षयति शेषयति वर्षेण भूमिम् । यदा ; नञ्-पूर्वात् चरतेः
(भृ० प०) पचाद्यच् (३, १, ११ ३) । न चरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि
न क्षीयतइत्यर्थः । 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ० ब्रा० ५,
३, १) ब्राह्मणम् । "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)"
—इति निगमः । 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् ।
"उपाक्षरा महस्त्रिणी (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)"—इति च निगमः ॥

(४ ७) मही† । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ २) । मक्ष्यते
पूज्यतेऽनया देवता इति वा । "अमात्रं त्वा धिषणा तिल्लेषे मही
(ऋ० सं० १, ७, १ ५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४ ८) अदिति‡ । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ ४) । अदीना,
सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । "अनागसो अदितये
स्वाम (ऋ० सं० १, २, १ ५, ५)"—इति निगमः ॥

* प० १२ । निघ० ११, ४२ । † 'सरः'—इति मूलपाठः । ‡ निघ० ११, ८ ।

§ प० १, ११, २, २०. ४, १, ४, ५ । निघ० ४, २२. ११, १२ ।

(४८) शची* । अच चीरस्वामी—‘अच अच गतौ’ । अचनोति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । ‘अच व्यक्रायां वाचि (भू० आ०)’ ; ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० ११४) । ‘कृदिकारात् (४, १, ४ ५ षा०)’—इति डौष् । अचते गच्छति यज्ञम्, अच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, अचते व्यक्रां वाचं करोतीति वा । “अचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्मे-
ञ्जिघ्यायन्त्यो मर्कं पताम (निरु० १, ११)”—इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ७५) । “यदाग् वदन्त्यवि-
चेतमानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोभतिर्वृद्धयः (भू० आ०) । क्तिप् । अनु-
पूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकागत्मना ततः स्यर्भादिभिर्व्यञ्ज्यमाना वर्द्धते ।
तथाचोपनिषत्—‘अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्यर्भादिभिर्व्यञ्ज्यमाना
बद्धी नानारूपा ‘परा’ ‘पश्यन्ती’ ‘मध्यमा’ ‘वैखरी’ इति । तथाच
‘विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः’—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः ।
‘ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूत्रादिरूपेण
वाग्देवीं ता सुपास्महे’—इति श्रीभोजदेवः † । अतिस्तुतिषु चत्वारि
वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १ ३, ८)—इत्यत्र निरुक्त्या एष
वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यदा ; पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यप-
द्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—‘परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो-
गति माप्नुवन्ति’—इति भगवानाश्वलायनः । यदा ; स्तोभति रश्मि-

* प० १, १, २, ८ । निरु० १, ११, १२, २० ।

† प० ४, ५ । निरु० २, २२, ८, २१ ११, ५० ।

‡ निरु० ७, १२ ।

§ भोजराज्जीय-वाकरवृक्ष मङ्गलाचरसिद्धम् ।

कर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तौति देवतः । “अनुद्युभ
मनु^१ च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)”—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः* । ‘धेत् पाने (भू० पं०)’ । ‘धेत् इच्च (उ० ३, ३३)’
—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धयति ता मिति धेनुः,
पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्धौ भवकामान् इति
वा । ‘अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाः अफनामपुष्याम्
(ऋ० सं० ८, २, २३, ५)’—इति श्रुतिः । “गौर्गौः कामदुघा मम्यक्
प्रयुक्ता स्मर्यते वुधैः”—इति दण्डी । तथाचागमः—‘एक शब्दः मम्यक्
जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (शि० भा०)’—इति ।
“अभि मत्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)”—“नेष्टुः मचन्त धेनवः
(ऋ० सं० २, ५, ०६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः । ‘वल संवरणे (भू० आ०)’ । ‘वल्गुक् च (उ० १,
१८)’—इत्यु-प्रत्ययः । मंढ्रणात्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् ।
यदा ; वनातिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहलकाद्-प्रत्ययः । गर्जिता-
दिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः । “अयं नाभा वदति वल्गु वोगृहे (ऋ०
सं० ८, २, १, ४)”—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा† । ‘गल अदने’ भौवादिः (प०) । गलनं पूरणं
कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति । ‘आतोऽनु-
पक्षर्गे कः (३, २, ३), गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) मरः‡ । ‘मृ गतौ (भू० प०)’ ; अमुन्-प्रत्ययः (उ० ४,

* प० ५, ५ । निघ० ११, ४२ ।

† प० ४, ३ । निघ० १, १४ ।

‡ प० १२ । निघ० ४, १२, ८, २६ ।

१. ८४) । गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । मरुति जानाति सर्वं देवतात्वात् •
जायते वा विदद्भिः, मरुति गच्छत्येव वाहता । “मरो न पर्षम-
भितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)” — इति निगमाः । अत्र प्रक-
रणात् स्तोत्रशन्त्रात्मिका वागुच्यते एवं म्रध्व ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णा* । सुपर्णशब्दो रग्निनामसु व्याख्यातः (१, ५) ।
‘पाकृकर्णपर्णपुष्यफलमूल (४, १, ६४)’ — इत्यादिना ङीप् । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा† । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ ; कान्तिं करोतीति
किञ्चित् विगृह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते ‘उदोष्यपूर्वस्य
(७, १, १०२)’ — ‘बहुलं कन्दमि (७, १, १०३)’ — इति ऋकारस्या-
नोष्य-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य वकारेण आकारस्य एकारेण च
व्युत्पत्तिश्चान्दमत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणौ प्रयोक्तुः । “बेकुराना-
मामि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)” — इति निगमः । कन्दोगानां
सामकन्यां पठितोऽयं मन्त्रः । ‘व्यचे व्याप्तिकर्मणः बेकुरा’ — इति
भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

- • इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

* प० ५ । निब० ७, ११ ।

† निब० ६, २६ ।

‡ ताण्यमन्त्राक्षरस्य आध्यायवचं सामकन्य उच्यते ।

अर्थाः^(१) । श्लादः^(२) । क्षत्र^(३) । नभः^(४) । अमभः^(५) ।
 कवन्धम्^(६) । सलिलम्^(७) । वाः^(८) । वनम्^(९) । घृतम्^(१०) ।
 मधु^(११) । पुरीषम्^(१२) । पिप्पलम्^(१३) । क्षीरम्^(१४) । विषम्^(१५) ।
 रेतः^(१६) । कशः^(१७) । जन्म^(१८) । वृषुकम्^(१९) । वृसम्^(२०) ।
 तुग्र्या^(२१) । बुर्बुरम्^(२२) । सुक्षेम^(२३) । धरुणम्^(२४) ।
 सिरा^(२५) । अररिन्दानि^(२६) । ध्वस्मन्वत्^(२७) । जामि^(२८) ।
 आयुधानि^(२९) । क्षपः^(३०) । अहिः^(३१) । अक्षरम्^(३२) ।
 स्रोतः^(३३) । तृप्तिः^(३४) । रसः^(३५) । उदकम्^(३६) । प्रयः^(३७) ।
 सरः^(३८) । भेषजम्^(३९) । सहः^(४०) । शवः^(४१) । यहः^(४२) ।
 श्रोजः^(४३) । सुखम्^(४४) । क्षत्रम्^(४५) । आवयाः^(४६) । शु-
 भम्^(४७) । यादुः^(४८) । भूतम्^(४९) । भुवनम्^(५०) । भवि-
 ष्यत्^(५१) । महत्^(५२) । आपः^(५३) । व्योम^(५४) । यशः^(५५) ।

(१) “अर्था” ख । “अर्थाः” ग । “अमभ” च ।

(२) “कवन्धम्” क-क-भिन्नेषु भवन्वैव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, १, १४, ३) दृश्यते; परं टीकाहस्तवि०२३ः ।

(१०) “घृतम्” C. D. F ।

(१८) “जन्म” C. । “जन्म” ग. D. F ।

(२०) “वृषुकम्”—इतिपाठः टीकाहस्तस्यतः । “वृषुः”—इति ग. C. D. F पुस्त-
 केषु; एभ्योऽन्यत्र भवन्वैव “वृषुः”—इति ।

(२३) “सुक्षेमा” ख । “सुक्षेम”—इत्यपि टीकाहस्तस्यतः ।

(२४) “धरुण” ख. ड. टीकाहस्तस्यतयाप्राधान्येन । “धुरा” ख. F । “धुरा. ग ।

(२६) “अररिन्दानि” ख. ग ।

(२८) “जामिः” ख. ग. D. F । “जामिनत्”—इत्यपि टीकाहस्तस्यतः ।

(३०) “क्षपराः” ग । “क्षपराः” C. D. F ।

(३७) “प्रयः”—इत्येव क. तिरिक्तेषु भवन्, परं टीकाविचरः । पु० ० ।

(४०) “सहः” ग. C. D. F ।

(४१), (४२) एवमेवागपूर्वी पाठः, टीकाहस्तः सस्यतः, ग-पुस्तके च ।

महः^(५१) । सर्णीकम्^(५२) । स्वृतीकम्^(५३) । सतीनम्^(५४) ।
 गहनम्^(५५) । गभीरम्^(५६) । गम्भरम्^(५७) । ईम्^(५८) ।
 अन्नम्^(५९) । हविः^(६०) । सद्म^(६१) । सदनम्^(६२) । कृतम्^(६३) ।
 योनिः^(६४) । कृतस्य योनिः^(६५) । सत्यम्^(६६) । नीरम्^(६७) ।
 रयिः^(६८) । सत्^(६९) । पूर्णम्^(७०) । सर्वम्^(७१) । अक्षि-
 तम्^(७२) । बर्हिः^(७३) । नाम^(७४) । सर्पिः^(७५) । अपः^(७६) ।
 पवित्रम्^(७७) । अमृतम्^(७८) । इन्दुः^(७९) । हेम^(८०) । स्वः^(८१) ।
 सर्गाः^(८२) । शम्बरम्^(८३) । अश्वम्^(८४) । वपुः^(८५) । अश्वु^(८६) ।
 तोयम्^(८७) । तूयम्^(८८) । कृपीटम्^(८९) । शुक्रम्^(९०) । तेजः^(९१) ।
 स्वधा^(९२) । वारि^(९३) । जलम्^(९४) । जलापम्^(९५) । इदम्^(९६) ।
 इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

(५०) “सर्णीकम्” क-च-C-D-F पुल्लिङ्गोऽन्यत्रैवमेव पाठः, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः ।

(५८) “सतीकम्”—इत्यपि टीकाकृतसमाप्तः । ग. C. D. F. पुल्लिङ्गेषु तु “स्वृतीकम्”—
 इत्यस्य पुरस्तात् “कृतीकम्”—इति, परस्ताच्च “सतीकम्”—इति द्वे परेऽधिके
 दृश्यते ।

(५९) “सतिनम्” ख ।

(६२) “गम्भरम्” ग. C. D. F. निष० १४, ११ ।

(६३) इतोऽनुस्वारं “कम्”—इत्यधिकम् ग. C. D. F. प० २, ८ । निष० १, ८ ;
 १४. ४, १८. ६, १५ ।

(७५) “पूर्णम्”—इति ख ।

(८०) “श्वम्” ख ।

(८१) “अश्वु.” C. D. ।

(८२) इटं न दृश्यते ग. C. D. F. पुल्लिङ्गेषु ।

(८९) “कृपीटम्” ग. F. । “श्वपीटम्” C. D. ।

(९०) “शुक्रम्” च (धमात्) ।

(९६) इतोऽनुस्वारम् “जलापम्”—इत्येतदधिकं ग. C. D. F. पुल्लिङ्गेषु ।

* “इत्युदकस्य” ग० ।

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निघ० १, २४)’—

(१) अर्णः* । ‘अ गतौ (भृ० प०)’ । ‘उदके नुट् च (उ० ४, १६२)’—इति अर्त्तेर्गसन् प्रत्ययः । अर्द्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः । अर्च्छति जिह्वं प्रदेशमिति वा अकारान्ताऽप्यस्ति । ‘अ गतौ (क्र्या० प०)’, पचाद्यच् (३, १, १, ३४) । अर्णति गच्छति, दिवो भूमिं वृषमाणम् । “सृजदर्णांस्त्व यद्युधा (अ० सं० २, ४, १, ६, ४)” — “अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगामि (अ० सं० ३, १, २, २, ३)” — इति निगमौ ॥

(२) लोदः । ‘लुटिर् मम्प्रपणे’ भौवादिः स्वर्गित् । असन् (उ० ४, १, ८४) । लुद्यते लोदः । लुप्तं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात् । “नाता न लोदः प्रदिशः पृथिव्याः (अ० सं० ८, २, १, ८, ७)” — “याभीर्गमाङ्-लोदमोदः पिपिन्चयुः (अ० सं० १, ७, ३५, २)” — इति च निगमौ ॥

(३) लद्ग । ‘लट् स्तैर्य (मौ०)’—इति स्कन्दस्वामी । ‘लट् गति-हिंसनयोः (मौ०)’—इति सुबोधिनोकारः । ‘अन्यभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)’—इति मनिन् । लट्तीति पिपामादनिवर्त्तने । स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा । तथाच ‘स्यात्र-राद् गृह्णामि’—इति श्रुतिः, गतावर्णमोर्गममित्यर्थः । हिनस्ति पिपामा सुष्णं वा अतौष्णितं वा पुरुषम् । “लद्गवाथेषु तर्त्तगीथ उया (अ० सं० ८, ६, २, २)” — इति निगमः ॥

(४) नभः* । 'नह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २० ५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाङ्गलकाऽुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांमोति वा । प्राणिनो हि यंत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्यातुं मनः कुर्वते ।* तथा—'स-मनमः खलु वै पञ्चोऽनाटतास्ते पञ्चो हि स-मनमः'—इति श्रुतिः । न न भातौति वा; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाङ्गलकात् । भात्यं स्वया दीप्या देवतात्वात् । यदा; नभ इव नभः । तथाम्बर-निर्वचने 'अम्बुवद्राजते'—इत्यादिना ग्रन्थेन (२५५०) आकाशस्य जलमास्य मुक्तम्, मास्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशमदृश-मित्युच्यते । "मदच्युतमौशनं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)" —"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अम्भः† । 'आप्तृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' । उदके नुम्भौच (उ० ४, २० ४), अत्रापौ ह्रस्वाऽसुन्निति (उ० ४, २० २) च वर्तते । व्याप्नोति सर्वमम्भः । तथाचार्थवर्णौ श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा० ?)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)'—इत्यादिरनुवाकश्च । "अम्भः किमामौद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः ॥

(६) कवन्धम्‡ । बन्धिरनिभृतले (निरु० १०, ४), निभृतं चञ्चल

* पु० ४ । प० ६, २० । निरु० २, १४ । † प० ६, २० ।

‡ निरु० १०, ४ ।

मतोऽन्यदनिभृत मच्चञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयञ्च तदन्धं
चेत्यर्थः । कमेर्डप्रत्यये कः, वन्धेः पचाद्यचि वन्धः इति निर्वाहः ।
यद्वा ; कं सुखं वध्नाति खानपानादिनी । कर्मण्यन् । वययोगविशेषात्
वकारः ; कवन्धम् । “नीचीनवारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४,
३०, ३)” — “अर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः* (ऋ० सं० ४, ३, १५,
३)” — इति च निगमौ ॥

(७) मल्लिमा । ‘मल्ल गतौ (भू० प०)’ । ‘मल्लिकव्यनिमहि-
भङ्गिभण्डिभण्डिपिण्डितुण्डिक्किभृभ्य इलच् (उ० १, १४)’ । मल्लति
गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । “गौरौर्मिमाय
मल्लिमानि तल्लति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)” — इति निगमः ॥

(८) वाः † । ‘वृञ् नरणे (स्वा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण् हान्दमः,
तदन्नात् क्विप्, अणि लोपः, हल्ङयादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः ।
वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—‘अपकामं स्यन्दमाना अत्रीवरत
वाहिकम्’ — इति । इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति ।
“वारुणं पथा रथ्यैव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)” — इति निगमः ॥

(९) वनम् ‡ । ‘वन षण् मन्धकौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां
घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते वनम् । “यथा वातो
यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” — “सामो विश्वान्यतसा
वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” — इति च निगमौ ॥

* मूलर-प्रकाशिते सभाष्येऽदमन्धित।पुस्तके तु ‘कवन्धिनः’ — इति पवर्गेऽथमध-
हाठः स्थितः ; परमनुपदेश-‘वययोगविशेषाद् वकारः’ — इत्युक्त्या देवराजमतपिचरः ।

† प० २, १ ।

‡ प० ५, १९. ९, १ ।

§ प० ४ ।

(१०) घृतम्* । 'गृ घृ सेचने (भृ० प०) । 'अञ्जिघृषिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)'—इति ऋ-प्रत्ययः । सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, मिञ्च-त्यनेनेति वा । 'कृष्णं निपानं हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १, २९, ८, ४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १, १२) जिघर्त्सिः मिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७, २४)'—इति भाष्यम् । यदा ; 'घृ चरण-दीप्तोः (जु० प०)' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि ऋः (३, ४, ७२) । जिघर्त्सिं चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्या । "आदिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० २, ३, २३, १)"—इति निगमः ॥

(११) मधु† । मेघोदरवर्त्ति मलिलं मध्वित्युच्यते । तत्र पुनर्व-द्युतात्मना दह्यमानं मरः स्वर्णेन तद्गतेनैव वायुना धायमानं धमति (भृ० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्तर्षीत-एर्यो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकल्प्यते हि तन्मेघात् । यदा ; 'मद ह्रौ (दि० प०)' । अस्माद्वाङ्मलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च । माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यदा ; मधुवत्स्वादुत्वात् मध्वित्यु-च्यते । इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि । वैयाकरणपक्षे तु 'मन-ज्ञाने (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १, ८) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु । 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "विद्वान् मध्व उज्जभारा वृशे कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)"—इति निगमः ॥

* निघ० १, २, ७, २४, १०, १६ । † निघ० २, २, ४, ८, ८, ९, १०, ३१ ।

(१२) पुरीषम्* । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'भृषभ्यां किञ्च (उ० ४, २७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः । 'उदोऽप्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तडाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा (क्र्या० उ०) बाङ्गलकात् कौषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योष्कारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति जगत् पुरीषम् । "उद्यन्तमुद्रा-दुत वा पुरीषात् (ऋ० मं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(१३) पिप्पलम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'कल पृष्ट-पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोऽप्य पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'बङ्गलञ्जन्दमि (७, १, १०३)'—इति बङ्गलवचनात् उल्वा-भावे, बाङ्गलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्त्याश्च (७, ४, ७७)' 'बङ्गलञ्जन्दमि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमकारलोपश्चापि । पिपर्त्ति पिप्पलम् । पुरीषेण समानार्थम् । 'अपि भ्रवते'—इति नैरुक्ताः—इति चीरस्वामी । भ्रवतेऽपि । 'भुङ् गतौ (भू० आ०)' । गच्छत्यपि । अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते । तथाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा । 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः । अपिवा भ्रवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्षीतेर्ङ-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति, टिलोपाभावे बाङ्गलकादेव । पकारस्य द्वित्वमकारोपजनस्य । 'वष्टि भागुरिरङ्गोप मवाप्योरुपमर्गयोः (२, ४, ८२ भा०)'—इत्यपि-शब्द-

* नि० १, १२ ।

† कोमुद्यान् 'कलकृपश्च (उ० १, १०१)'—इति पाठः । तदात् 'ष्टपादिभ्यश्चिन् (उ० १, १०२)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम् ।

स्वाकारलोपः, पिप्पलम्; वृषोदरादिः । “तस्येदाङ्गः पिप्पलं स्वादये
(अ० सं० २, ३, १८, २)” —इति निगमः ॥

(१४) क्षीरम्* । ‘घस्रु० अदने (भू० आ०)’ । ‘घसेश्चिच्च (उ०
४, ३३)’ —इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किञ्चेति अनुवर्त्तते,†
किञ्चात् ‘गमहनजन (६, ४, ८८)’ —इत्युपधालोपः, ‘खरि च (८, ४,
५५)’ —इति चर्वं घकारस्य ककारः, ‘शामिवमिघमीनाच्च (८, ३,
६०)’ —इति षत्वम् । अदन्ति तदिति क्षीरम् । ‘चर सञ्चलने
(भू० प०)’ —इत्यस्माद् वाङ्मलात् डीरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । चरति
हि तत् मेघात् । “क्षीरेण स्वातः कुयवस्य योषे (अ० सं० १, ७,
१८, ३)” —इति निगमः ॥

(१५) विषम्‡ । ‘विषल्य व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘विषेर्यात्तिकर्मणि
(?)’ —इति क-प्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यदा ; विपूर्वात्
‘ष्णा शौचे (अदा० प०)’ —इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०, १)’ —इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो वाङ्मलात् भवति,
णकारलोपोऽपि वाङ्मलादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति विषम्, तद्धि
प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः । तद्धि
स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते । “जातं विष्वाचौ अहतं विषेण
(अ० सं० १, ८, १६, १)” —“केश्य१ग्निं केशी विषम् (अ० सं० ८, ७,
२४, १)” —इति च निगमौ ॥

* निघ० २, ५ ।

† ‘घसेः किञ्च’ —इत्येष पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निघ० ११, ४२. १२, २१ ।

(१६) रेतः । 'रि रौड् स्रवणे' दैवादिकः (आ०) । 'स्रग्भिर्भ्यां
 तुद् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः । गीयते
 स्रवति रेतः । यदा ; वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते
 तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्मे रेतः मिस्रत'
 यन्मनु' हितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"मप्राद्वृग्भ्यां भुवनस्य
 रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(१७) कशः । 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)' ।
 उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निघ्नं प्रदंशम्, मेघेभ्यः
 पतत् शब्दं करोतीति वा कशः । "याभिर्महामतिथिखं कशो जुवम्
 (ऋ० सं० १, ७, ३५, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) जन्म* । 'जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'अन्यभ्योऽपि
 वृश्चन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४,
 १४०) । जायते सृष्टिकाले स्वकारणात् । 'अग्नेरापः (त्रि० उ०)'—
 इत्युपनिषत् । जायन्ते वास्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः । निगमो-
 ऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वृबूकम् । त्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधः—
 पतनार्थात् (भू० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च
 (उ० ४, ४०)'—इति ऊक-प्रत्ययं निपातनाद्रूपमिद्धिः । 'ऊक-प्रत्यये
 धातुद्वयस्य वृबूभावः'—इति श्रीनिवामः । क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत्
 साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रम्यति दिवोऽनावरणत्वात्; मेघेभ्यो

भ्रम्यति शब्दश्चेति “दा ह्रबूकं वहतः पुरौषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(२०) बुसम्* । विपूर्वात् स्वातेः (अदा० प०) ‘आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)’—इति क-प्रत्यये उपसर्गैकारस्योकारो बाङ्गलकाद् भवति, धातोर्णकारलोपोऽपि बाङ्गलकादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति बुसम् । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), षष्ठोदगादित्वाद्दूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यद्वा ; ‘बुस उत्सर्गे (दि० प०)’ । ‘गेहे कः (३, १, १४४)’—इति बाङ्गलकादस्मादपि भवति । बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम् । “आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(२१) तुय्या । तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०) । ‘क्विप् च (३, २, ७६)’—इति क्विप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्णेन जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्दान् तुय्यः । रोमत्वर्थीयोऽतिशयने । तुय आदित्यः, तत्र भवा तुय्या । ‘भवे क्न्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०) । यद्वा ; तुयशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः । ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । तुय्या । ‘अग्न्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुयशब्दः’—इति वृत्तिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे ‘तुयाद् घन् (४, ४, ११५)’—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन ‘भवे क्न्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘तुय्या आपः’—‘तुय्यसुदकम्’ उभयमपि दृश्यते । ‘अग्नेरापः (तै० उ०)’—इत्यपां

* नि० ४, १८ ।

† यद्यथा रविशेषसूक्तमेव पुरस्तात् (१०० ४०) ।

कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्ने र्व धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (सु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टि-लक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यज्ञस्यापि 'अग्नी प्रास्ताऊतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः २ अ० ७ ६ श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वैश्वर्यवन्नया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च ; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते । "आत्रः शर्मं वृषभं तुय्यासु (ऋ० सं० १, ३, ३, ५)"—"उत यस्तुय्ये सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)"—इति च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुर्म् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)' । पुरम् । वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य वकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुर्म् । बुर्बुर्मस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुर्वत् । * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचेम । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्निस्तुमुङ्गष्टृक्षिनुभायात्रापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७) बाङ्गलकादभिधानलक्षणाद्वा । 'क्षिन्नकारस्येत्-सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः । क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणि-नः, गच्छन्त्यनेन पश्यामिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा । अद्वा ; पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः । 'सुचोम'—इति माधवः

पठति, निगमुदर्शनान्निर्णयः । 'दृशौ त्वा चेमाय त्वा (य० ?)'—
इत्यत्र चेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्* । 'धृञ् धारणे (भृ० उ०)' । 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिच् । धारेर्णिनुक् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरुणम् । "पृथां विमृगे धरुणेषु तस्यौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)" —"धीरा इच्छे कुर्ध्रुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति निगमौ ॥

(२५) मिरा† । 'सृ गतौ (भृ० प०)' पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा ; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । "वृत्र माश्रयानं मिरासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—इति निगमः । 'सर्गशीलास्वप्नु'—इति माधवभाष्यम् । 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' ; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तदृत्तिः । 'षु प्रसवे' भादिरदादिश्च (प०) । 'सुस्रधाम्यधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः । सुनेति क्लेदयति भूमि-मिति । प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा ; 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०) । सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्त्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽश्वे-षणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । 'रा दाने (अदा० प०)' । 'आदृगमहन-जनः कि-किनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति कि-प्रत्ययः । लि-ङ्गावात् द्विर्वचनादिः । ररिर्दाता । ररिर्त्यस्य न विद्यते तदररि,

अन्यैरदत्तमित्यर्थः । तद्दाति 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' अर-
 रिदम् । नकार उपजनः अरग्निदम् । अथवा 'लृत्त्यन्युटो षड्जलम्
 (३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति । ररि = दत्तम्, न ररि
 अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तु ? सुखम् । अररि
 ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्नैः पृथिव्या-
 दिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । "अधारयदररिन्दानि सुकृतः
 (ऋ० सं० २, २, ४, ५)"—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—
 इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२ ७) ध्वस्मन्वत् । 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)' । चकारादधः-
 पतनेऽपि । औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) । बाङ्गल-
 काद्-लोपः (१, ३, १) । ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधः-
 पतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलार्थिकर्तृकं वा गमन मस्यास्तीति
 मतुप् ; 'अनो नुट् च (८, २, १६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटो
 ऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्वं भवति (८, २, ८) । 'ध्वस्मन्वत्
 स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । "सं त्वा ध्वस्म-
 न्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४, ५, १८, २)"—इति निगमः । माधवस्तु
 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृहणीयं
 सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्* ॥

(२ ८) जामिं । जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) 'वमिवपिय-
 जि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाङ्गलकाद् भवति ।

* नैष पःठो यथाश्रुतः साधनीयः ।

† ५० १, ५० ४, १ । निघ० १, ४ ; १. ४, १०. १०, १६ ।

जमति गच्छति निष्प्रं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः । यद्वा ; 'जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनिघमिभ्यामिण् (उ० १२६)'—इति इण् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (वै० उ०)' श्रुतेः । "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(२८) आयुधानि* । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८३०)'—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम् । यद्वा ; 'इगुपधञाप्रौकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांमि । जमि आयुधानि । "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जामि व्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (चु० प०)' । कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निर्दर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेना धातु-वृत्तौ पद्यते । अमुनि णिलोपः । क्षपयति प्रेरयति नाशयति पिपामाम् । "क्षपो जिवन्तः पृषतीभि र्द्युष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः ॥

(३१) अहिः† । मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति निष्प्रं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम् । "पृथिव्या

* भिर० १०, ६ ।

† कथादिचुरादेरुक्तम्, अत्र सर्वे एवाहन्ता धातवः पठिताः

‡ पु० १० ।

निघण्टुशा अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र, 'अघ्नं अतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतिण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृत्रमित्यर्थः"—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम्* । निरुक्तं वाङ्नाभसु (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अश्रयते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'सु गतौ (भू० प०)' । 'सुग्रीभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन् । स्रवति निम्नं देशम् । "धन्वन् स्रोतः कृणुते गातु भूर्मिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः ॥

(३४) तृप्तिः । 'तृप् प्रेरणे (दि० प०)' । क्तिन् । यदा; 'क्तिचक्रौ च मञ्जायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् । तृप्यन्ति हि देवता-स्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३५) रसः† । रसतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच् (३, १, १३४) । रसति हि तन्मघपर्वतादिभ्यः पतत् । यदा; 'रस आस्वा-दने (सु० प० अ०)' । 'पुंसि मञ्जायां घः (३, ३, ११८)' । रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिङ्गते इति रसः । यदा; रसोऽपां गुणः,†

* प० ११ ।

† प० ११ ।

‡ 'आपचतुर्गुणा रसेज'—इति निघ० प० १, ४ ।

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते ; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान्
रमः । यद्वा ; रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३, १, १३४) ;
अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा । “आ त्वा
विशन्विन्दवः (ऋ० सं० ६, ६, १८, २)” — इति निगमः ॥

(३६) उदकम्* । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’ — इत्युणादि-सूत्रेण
उदकशब्दे निपात्यते । कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः ।
उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं खेन
वगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाञ्छतेर्लोपः उदकमिति ; उदञ्चतीत्युदकम् ।
“उदानिपुर्महीरिति तस्माद्दुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)” —
इति, “समानमेतद्दुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” — इति, “म-
ण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति, “मण्डूका
उदकादिव (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः† । ‘प्रौञ्च तर्पणे (ऋ० प०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । तप्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा ; प्रपूर्वात् यमते (भू० प०)
रमुनि टिलोपो बाङ्गलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न
द्वीपं दधति प्रथांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” — इति निगमः ॥

(३८) सरः‡ । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) ।
सरति म्रियते वा सरः । “साकं सरांसि त्रिशतम् (ऋ० सं० ६, ५,
२८, ४)” — इति निगमः ॥

(३९) भेषजम्§ । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ कण्डादिः (प०) ।

* नि० १, २४ । † प० १, ७ । ‡ प० ११ ।

§ प० २, ६ । ॥ १०, ७ ; २५ ।

पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । भिषज्यन्त्यनेन भेषजम्, 'अन-
न्तात्रमथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् माधु । "आप इहा उ
भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः । 'भेषं रोगं
जयति'—इति दर्गः । यद्वाः भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम् । अर्ग
आदित्वादच् (५, २, २२७) । तथा "अप्, मं सोमा अत्रवीटन्त-
विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)" इति श्रुतिः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४०) मद्दः* । महिर्गभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्ण-
मग्निं वा । यद्वा ; मद्दो बलं (निघ० २, ६), तदस्यास्तीति मत्वर्थी-
यस्य लुक् (१, ४, १६ वा०) । बलवत् हि बलम् । "मद्ददातुं पुरुहूत
क्षियन्ते (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः । मकारलोपश्चान्दमः ॥

(४१) शवः† । 'टु ओ श्रि गतिवृद्धोः (भृ० प०)' । 'श्र्यः सम्प्र-
सागणश्च (उ० ४, १८८)'—इत्यमुन् । श्रयति गच्छति वर्द्धते वा
वर्षाकाले । शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) अमुन् । शवति
गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ
'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—'शापम्' इत्येते पठिते । द्वितीय-
माश्रप्ताश्रिवामु माट्षु प्रतीपं शपत्तद्यो वदन्ति । शिवमिति सनि-
गमं दृष्टमपि भाषायामपि जल्पपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य
पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रमिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः
समाप्ताये अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रमिद्धत्वात्, शवस्य

* प० १, ६ । निघ० ४, २४, २१, ६ ।

† प० १, ६ । निघ० १०, १६ ; २१, ११, २१ ; २४, ११, २१ ।

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रमिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च
लेखकैः प्रायेण श्रव इति लिखितमिति । शपन्त्यनेनेति श्रापम् ।
'अकर्त्तति च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । हस्ते
शुद्धक मादाय शपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यद्दः* । यातं प्राप्तं पिपामितैः, ऊतं च यज्ञे देवतान्वात् ।
असुनि यातेर्हयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; षष्ठोदगादिः । (६, ३, १०८)
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) ओजः† । 'उज्ज आर्जवे (तु० प०)' । 'उज्जेर्वलोपश्च
(उ० ४, १८७)'—इत्यमुन्, वाङ्मलकाद्दुदकेऽपि भवति । उज्जते
रूपपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उज्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्द्विकर्मणोऽसुन्
प्रत्ययः । उज्जत्यनेनेत्युक् । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं,
वर्द्धते वा वर्षासु बलवदा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात्? सुहितं
खेभ्यः निरु० ३, १३'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्टु हितं खेभ्यः ।
नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४वा०), इन्द्रियाणामचैत-
न्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५),
इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थ-
कयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अति-
शयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे
आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा

* प० १, ८ ।

† प० १, ८ । निरु० १, ८

‡ निरु० १, ११ ।

खेभ्य इति चतुर्थ्येव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्—‘वर्णः स एष इह प्रविष्ट आनखायेभ्यो यथा क्षुरः’ । क्षुराधाने अश्ववहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योद्दिष्टं दर्शयति—‘खं पुनः खनतेः (निरु० ३, ३१)’, उत्पुत्रस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परत्र ज्ञप्राप्तिमुखम्, कथम्? कायसुखप्रवृत्तैर्गन्धगमनात् इति सुखम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) क्षत्रम्* । ‘क्षदिः मौत्रः’ । ‘क्षद स्यैर्ये’ इति स्कन्दस्वामी । माधवपत्ने क्षदिः शकनौकरणार्था हिंमार्यश्च । ‘क्षद गतिहिंसनयोः’— इति सुबोधिनीकारः† । ‘गुध्वीपक्षिचिचियमि [मनि] मदिक्षदिभ्य स्त्रः (उ० ४, १६२)’ । वर्षाव्यतिरिक्तेषु चतुषु सूर्यरश्मिभिराहता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति; जलाशयं प्राप्य वा; अग्नये भुज्यते वा; अतिपातं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा; क्षत्रशब्दो बलनाम । अर्ग आद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्भि जलम् । धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वान्ताच्छब्दयम् । क्षतादन्नवृष्टिहृतकेशात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम्, पृषोदरादिः (६, २, १०८) । “युवं नो येषु^१ वरुण क्षत्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)” । वृहच्च बल मन्त्रं वेति माधवभाष्यम् । “उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुह

* प० २, १० ।

† क्षद संवरणेऽपि दृष्टी बोधदेवीयकविकल्पद्वये, यतो भवति क्षतेति

(अ० सं० ४, ८, ८, २)"—इत्यत्र च चत्रं धनमिति इष्टम् । उभय-
मणुदकं भवितुमर्हति ॥

(४६) आवयाः । आङ् पूर्वार्त् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यस-
नखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणश्चामिः (उ० ४, २१६)'
—इति बाङ्गलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभि-
मुख्यार्थो वा ; अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)' । क्विप् प्रत्ययः ।
शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो
यथादृष्टम् । "शुभं पृच्छमिषमूर्जं वहन्त (५, १, १, ४)"—"इषं
जनाय वहयः शुभस्यतौः (७, ८, १८, ४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्यतौ
(१, १, ५, १)"—इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृ-भृशीतृदृच-
रित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाङ्गलकादुप्रत्ययो
दुडागमश्च । याति निम्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—
इति माध्वः । तदानीमु-प्रत्ययो बाङ्गलकात् । "ददानि मद्यं
यादुरो"—(अ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरि-
त्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः'—इति ॥

(४९) भूतम् । 'भू मत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि ।
पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव ससर्जादौ तासु वीज-
मवासृजत् (१ अ० ८ श्लो०)'—इति यदुः । अथवा 'भू प्राप्नो (वा
आ०)'—इति धातुः । प्रायं पिपासितैः । यदा ; पञ्चसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'मातान्तरिचं निर्भयन्ते
अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम्* । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भृसुधूञ्भ्रमजिभ्य-
ञ्कन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङारेणः । भव-
न्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विश्वा भुवनानि जुङ्क्त
(ऋ० सं० ८, ३, १६. १)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं०
३, ३, ३१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लृट् शेषे च (३, ३, १३)'—
इति लृट्, 'लृटः सद्वा (३, ३, १४), 'स्यतामौ लृलुटोः (३, १,
३३)', इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते,
प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महतां । 'मह पूजायाम् भृवादिः (प०), कथादिश्च
(घु० अ०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृष्टन्महद्दृह्जगच्छत्वच्च (उ० २,
७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति
महत्, मद्मते वा देवतात्वात् । यद्वा ; मानेन स्वगतेन परिमाणेन
अन्यान् स्वस्माद्गूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशान्तरा
ष्ठावरणानि मत्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्याक्रमम् ।
मानश्चन्द्राञ्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्वूपमिद्धिः । "महत्त उल्लव् स्यविर
तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, २)"—इति निगमः ॥

* निघ० ३, १२. ७, २४. ८, १४. १०, ११; २४; ४६. १२, ११ ।

† प० ३, २ । निघ० २, १२ ।

(५३) आपः* । एतद्रूपसमानार्थम् । * * * । द्वात्रिं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्रोतेः सङ्ग्रह-कर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका श्रुतिः— आपो अग्ने विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)—इति । यदा ; कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्रा आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । 'तदाप्नोदिन्द्रो वा यतीस्तस्मिदापो अन्, एन (अथ० सं० ३, १३, २)'—इति श्रुतिः । "आपो हि ष्ठा मय्योभुवः (७, ४, ५, १)"—इति निगमः ॥

(५४) व्योम† । निरुक्तमन्त्रिचिनामसु (३) । व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(५५) यज्ञ‡ । 'अग्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अन्न भोजने (क्र्या० प०)' । 'अग्नेर्देवने युट् च (३० ४, १८६)'—इत्येतस्माद् बाह्वलकादुदकेऽपि भवति । 'अग्न्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः । अश्रुते व्याप्नोति जगत्, अश्रुते वा प्राणिभिः । "तिर्यग् विलम्बमस ऊर्द्धबुधो यस्मिन् यज्ञो निहितं विश्वरूपम् । अचामत् ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)" —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अचासुन् प्रत्ययः (७० ४, १८४) । "महा जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)" —इति निगमः । 'महो अन्न' (ऋ० सं० १, १, ६, ३. निरु० ११, २७) —इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी । "महोम्यः स्वाहा (?)" —इति च ॥

(५७) सर्षिकम् । 'स्र गतौ (भू० प०)' । 'सर्षेर्नुम् च (७० ४,

* पु० १। † पु० १। ‡ पु० १. ७. १०।

२३)”—इतीकन् प्रत्ययः । अधिकृतं कित्त्वन् वाङ्मलाक्ष भवति, गुणः, धावति सर्षिकम् । “सलिलाय त्वा सर्षिकाय त्वा मतीकाय त्वा (?)”—इति निगमः ॥

(५८) स्वृतीकम् । ‘स्वृ शब्दोपतापयो (भू० प०)’, स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० २, १५) । ‘अस्तीकादयश्च (उ० ४, २५)’—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तु-गागमः । शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “मतीकम्”—इति केचित् पठन्ति । ‘षट्च विप्रणगत्यवमादनेषु (भू० तु० प०)’—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५); दकारस्य तकारः । गच्छति अवशीदति कुड्यानि, अनेनेति वा । “मतीकाय त्वा (?)”—इति पूर्वमुक्तो निगमः । अत्र स-शब्देऽवयवकरणं पदकाराणामभि-प्रायस्य वैचित्र्यात्* ॥

(५९) मतीनम् । पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात् । यद्वा; मती शोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यभिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् मतीनम्; ‘मज्जापूरण्योश्च (६, २, २८)’—इति पुम्बद्धावनिषेधः । “अथो मतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “मतीन मत्वाहयो भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् । ‘गाङ्ग विलोङ्गे (भू० आ०)’ । ‘युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)’—इति युच् प्रत्ययः, बङ्गलवचनाद्गुह्यत्वम् । अवगा-

* पदकारेषु चि ‘स । तीकाय’ एवमवगच्छीतम् । † प० १९. १, १ ।

ह्यते प्राणिभिः गहनम् । “अन्धः किमाभीद् गहनं गभीरम् (अ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः । अत्रान्धः गभीरमित्येते नि-
रुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गभेर्धातोः ‘गभीरगभीरौ (उ० ४, २४)’
—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति
यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । “पषि^० दीने गभीर आं (अ०
सं० ६, ४, ५३, १)”—“न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (अ० सं० ८,
६, ५, ४)”—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । ‘कदगादयश्च (उ० ५. ४२)’—इत्यर-प्रत्यया-
न्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः । यदा ;
‘गह उपादाने (क्र्या० उ०)’, पूर्ववदरन्, ‘हयहोर्भष्कन्दसि’ (सि०
कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः ।
गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन । “गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (अ० सं० ८, ६, २,
४)”—इति निगमः ॥

(६३) ईम् । अव्ययमिदम् । “वि यदञ्जां अजथनावद् यथा
(अ० सं० ४, ३, १४, ४)”—इति निगमः । बज्जषु पाठेषु “कम्” —
इति दृश्यते, तस्मिन्निभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्† । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘कृवृज्जुसिद्रुप-
न्यभिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३, ८)’—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते
प्रजाभिः ; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः ‘अस्य

* प० ११ । † प० ४, २ । निघ० १, ८, ४, १८, ४, २८ ।

‡ प० २, ६ । निघ० १, ८, १४, ४, १८, ६, २५ ।

§ निघ० १, ८ ।

शोषादसो शोषा भयन्ति यदन्नाभतः । न हि तोष्यद् विना दन्तिः
 स्वस्वस्वाप्यातुरस्य च"—इति वागमटः । अनेवां निघातकारः ; अचाक
 इति निर्देशान् जग्ध्यादेशाभावः, अचते स्म । अचहेतुत्वाद्वा प्रक
 मित्युच्यते । "हिरण्यदा . ददत्यन्नमस्रौ (ऋ० सं० २, ७, २ ३, ५)"—
 इति निगमः ॥

(६५) हविः । 'ऊ दानादानयोः (ऋ० प० १)' । 'अर्षिर्गुचि-
 ङ्गुभिष्कदिष्कदिभ्य इमिः (उ० २, १० १)'—इति इमि-प्रत्ययः ।
 दीयते पिपामितेभ्यः, आदीयते वा जनैरूपभोगाय । अथवा ह्वयते
 देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविर्दिं जुहोमोत्यादि मन्त्रैः ।
 "हविषाज्जारे अपां पिपर्त्ति (ऋ० सं० १, ३, ३ ३, ४)"—"विश्वक-
 र्मन् हविषा वावृधानः (ऋ० सं० ८, ३, १ ६, ६)"—इति च निगमः ॥

(६६) मद्म* । (६७) मदनम्† । 'षट् विशरणगत्यवमादनेषु
 (भृ० तु० प०)' । पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४, १ ४०)'—इति मनिन्
 प्रत्ययः । उत्तरत्र, 'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७ ४)'—इति युच् । विशौ-
 र्यते शिलादिषु पातान्, विशौर्यन्तेऽनेन कुड्यादय इति वा ; गच्छति
 वागच्छति निघं, गम्यते वा प्राणिभिः ; अवमादयति पिपामायुक्त्वं
 वा । 'ह्विह्विष्णो मद्मि मद्म दैव्यम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)"
 —इति निगमः ॥

(६८) ऋतम्‡ ॥

* प० १, १७ ७, ५ ; २० ।

† निघ० ४, १७ ७, २४. १२, ४२ ।

‡ प० २, १० ; २५ २, ४. ४, १८. ४, ४. १, १२. ८, १ ; १८ । निघ० १०, ५० ।

(६८) योनिः* । 'यु मित्रणे (अदा०प०)' । 'वह्निश्रियुङ्-
स्त्राहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं
सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा ; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारा-
त्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना
तीरेण वा । यद्वा ; योनिः कारणमन्त्रस्य । 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः
(मनुः ३, ७६)'—इति हि स्यतिः । "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः
सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वचं पृञ्चुक्युपरस्य योनौ (ऋ० सं०
१, ५, २ ७, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः; नक्षुदकेन विना कश्चि-
दपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—
आदित्यो भौमं रमं रग्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति; तथा—'सह-
स्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रमं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—
इति माधवः । "ऋतस्य योनि मा मदः (ऋ० सं० ४, १, १ ३, ४)"
—"ऋतस्य योनागर्भं सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति
निगमौ ॥

(७१) सत्यम्† । सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—
इति यत् । यद्वा ; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति
यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः ।
'विद्युदसिविद्यामयाज्ञानभृतास्त्यमुपैति (?)'—"ऋतात् सत्य
मुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

* प० १. ४ । निब० १, ८; १६ ।

† प० १, १० । निब० १, १२. १. १२

(७२) नीरम्* । 'नीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्फायितञ्चिञ्चि-
ञ्चिकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्रापयति गृह्णति
नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यमम्पादनाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः† । 'रीङ् गतौ (†)' । 'अच इः (उ० ४, १, ३४)'
—इति इ-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यदा ; रातेः
(अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दीयते
पिपामितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत्‍‡ । 'अस भुवि (अदा० प०)' । लटः शतरि 'असो-
रङ्गोप. (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाद्या-
भावात् 'मदमि भृयाः (>)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पू पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)' । निष्ठा-
तकारः । 'उदोऽश्र्यपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हलि च (८, २, ७७)',
'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रमाभ्यां नो णः (८, ४,
१)'—इति णत्वम् ; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं
वा कटाहादिषु । यदा ; 'पूर्णे आप्यायने' दिवादिसुगदिषु । 'वा
दान्मथान्तपूर्णदन्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभाग-
शीलं आप्यायितम् । "पूर्णे पूर्णेन मिच्यते (अथ० सं० १०, ८, २८)"
—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम्॥ । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृष्ट्विखलव्यञ्चिव-

* प० २, ४ । † प० १, १० । निब० ४, १७ ।

‡ 'रीङ् प्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेवलयोः' ऋादिषु दृश्यते ; न तु 'रीङ्
गतौ ह्यपि ।

§ प० १, २८ । निब० १, २० । ॥ निब० २, २४ ।

पट्वप्रङ्गेष्वो अतन्वे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम् । अतन्वे
अकर्त्तरीत्यर्थः । सृतमनेन । यदा ; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति ;
सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (२, १, १३४) । हिनास्ति पिपासासुष्णं
वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७७) अक्षितम्* । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठातकारः ।
क्षितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा सर्वे रूपभुज्यमान-
मपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणाद्वा क्षयरहितमित्यर्थः । क्षियः
'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोशदैन्ययोः (६.४, ६०-६१)'—इति
विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति ; दीर्घा-
भावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति ।
“उत्समक्षितं व्यक्षन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)”—“समानमर्थमक्षितम्
(ऋ० सं० २, १, १८, ५)”—“अक्षितमत्यै जुहोमि स्वाहा (?)”—
इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः† । निगमोऽन्वेष्ट्यः । वृहेर्नलोपश्च (उ० २, १०१)'
—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम‡ । नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १४०)'—
इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते? । नम्यते
पुरुषैर्देवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकट-

* निब० ४, ११, ११, ११ ।

† पु० २, प० ४, २ । निब० ८, ८ ।

‡ निब० १, १२, ४, २५ ।

§ 'नामन्-धीमन् (उ० ४, १४१)'—इत्यादिनेति यावत् ।

वर्चिनो वेतसादीन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भ्रूवादिः' 'अम रोगे' चुगदिः, नञ्-पूर्वः ; अस्मान्निपापनं पूर्ववत् । न अमन्ति गच्छन्त्यनेन । न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति । तथाहि—ओचियसजलनदीप्रसृतिसु विद्यमानेष्वेव वामो विधत्तं स्रतिः । न आमयत्यनेन रोगौ न भवत्यनेनेत्यर्थः । 'आपो अमो-वचातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)'—इति श्रुतिः । "नामानि यद्भो अधि येषु वद्धुंते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)"—"दधाना नाम यजि यम् (ऋ० सं० १, २, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । 'सृष्ट गतौ (भ्रू० प०)' । 'अर्चिर्गुधिङ्गुष्टपिक-दिष्छर्दिभ्य इमिः (उ० २, १०, १)'—इति इमि-प्रत्ययः । सर्पति द्रवद्रव्यत्वात् । * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः* । 'आभ्रू व्याप्तौ (स्वा० उ०)' । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०, २)—इत्यमुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति ; अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् । "बङ्गीनां गर्भो अपमासुपम्यात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामीनामग्नि-पसि स्वमृणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)"—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् । 'पूञ् पवनं (क्र्या० उ०)' । 'पुत्रः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति कण्ठे इत्र-प्रत्ययः । पुनात्यनेनात्मानं स्नातः । अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः । पुनाति पापहतः । तथाच मनः—'ज्ञानं

* प० २, १ । निब० ७, २७ ।

† प० ४, २ । निब० ५, ६ ।

तपोऽग्निराहारेऽमृन्मनोवार्युपाञ्जनम् । वायुः कर्माकर्कशौ च ऋद्धेः
कर्तृणि देहिनाम् (५ अ० १० ५ श्लो०)”—इति । “अतपविचाः स्वध-
या मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम्* । नञ्-पूर्वात् घ्रियतेर्धातोः ‘तनिमृद्ध्वा’
किञ् (उ० ३, ८ ५)”—इति तन् प्रत्ययः । न घ्रियन्ते हि प्राणिना-
ऽनेन पीतेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
‘अमृतोऽन्नापः’—इति श्रुतिः । “यच्चा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
(ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः† । ‘त्रि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)’ । अस्मात्
‘उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीयते स्वेन तेजसा
देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्रोदने (रु० प०)’ । ‘उन्देरिच्चादेः
(उ० १, १२)’—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनन्ति भूमिमिन्दुः ।
यद्वा ; ‘इदि परमैश्वर्ये (भृ० प०)’ । अस्माद्-प्रत्ययः । परमेश्वरं
हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२) । हिनोति गच्छति
निष्कं प्रदेष्टुं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु । निगमो
ऽन्वेषणीयः‡ ॥

(८६) खः॥ । सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृशन्त

* पु० २ । † प० १, १०, ४, ४ । निरु० १०, ४१ । ‡ पु० २ ।

§ भा० ख० आ० १, ४, ४ प्रत्ययः । ॥ पु० ४ ।

(३, २, ७५)'—इति विष्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमध्ययम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनौयः । अनावृष्ट्यादिजनितं क्लृप्तं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; स्वः । यदा; केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिञ्चद्: सर्वोपाधियभिचागर्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थमिद्धिः । अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदंशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा; स्वः । अकारान्तमर्षात् । सुपुवाद्गमतेश्च बाङ्गलकाद् भवति । * * * । "आविः स्वः कृणुते गूहते वुमं (ऋ० सं० ७, ७, १६, ४)"—"स्वः^१ मिषामन्वधिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ । "आसु स्वासु वंसगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)"—इत्यकारान्तस्य । समा-
 द्वायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । 'सृज विमर्गे (तु० प०)' । कर्मणि घञ् । सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः; जमि सर्गाः । यदा; सर्गा वेगः; 'अर्श-
 आदित्वादच् (५, २, १२७)' । वेगवन्ति हि जलानि । "सर्गासो वतादेव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(८८) शम्बरम्* । मयूर्वाद् वृणोते: 'यहवृद्धनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप् । संव्रियते मेघैः । यदा; पचाद्यच् (२, १, १३४), वृणोति हि भृभिं संवरम् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) शम्बरम् यदा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु(१०) । तदानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक् । 'रा दाने (अदा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

त्वात् कः । यदा ; श्च तद्वरश्च शम्बरः । श्चमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च
मर्वपदायेषु इत्यर्थः । 'शम्बरं मम्बरं जलम्'—इति माधवः । "अति-
थिग्वाय शम्बरं गिरेरुयो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १८, २)"—
इति निगमः ॥

(८८) अश्वम्* । आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाङ्गलकाद् भवति,
उपमर्गह्रस्वत्वञ्च । 'कन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भ्रूसु-
धियो विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति ।
आ समन्ताद् भवति विद्यते अश्वम् । 'अश्वमा भवति'—इति
माधवः । "सनेस्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—
इति निगमः ॥

(८०) वपुः† । 'टु वप वीजतन्तुमन्ताने (भृ० उ०)' । 'अर्त्ति-
पृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)'—इत्युसि-प्रत्ययः ।
उप्रेऽनेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । "चरिष्व-
१र्चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(८१) अम्बु‡ । अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणो-
क्तम् (३) । निगमोऽम्बेषलीयः ॥

(८२) तोयम्§ । तवतेर्दृडिकर्मणः (निरु० ८, २५) 'अग्राद-
यश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः ।
वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्'—इति चौरस्वामी । तुदतेः
पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यदा ; तुदिः

* पृ० १० । † पृ० १, ७ ।

‡ निरु० २, १० । § पृ० १, १५ ।

घौच आवरणार्थः । “तोयेन जीवद्वाः समर्जं भूम्याम् (?)”—
इति निगमः ॥

(८३) द्वयम्* । पूर्ववन्निपातनाद्रूपमिद्धिः । उकारस्य दीर्घः
(६, ३, १३३) । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(८४) कृपीटम् । ‘कूपू सामर्थ्ये (भू० आ०)’ । ‘कृत्कृपिभ्यः
कीटन् (उ० ४, १८०)’—इति कीटन् प्रत्ययः । ‘कृपो रो लः (८,
१, १८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—‘कृपण-कृपीट-कर्पूगदयोऽपि
कृपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बङ्गलम् (३, ३, १)’—इति च कृपेरेव
बाङ्गलकाल्पत्वाभावः । भाष्ये तु—‘कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्रव्यः (८,
१, १८भा०)’—इति ल्वाभावः । कल्पते तापनिवारणाय । “यत्रा
कृपीटमनु तद्वहन्ति (च० सं० ७, ७, ११, २)”—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम्‡ । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात्
‘ञ्जोन्नायवञ्जविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना ककारान्तादेशो
र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शोचते शुक्रः । यद्वा ; शोचते
ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३, ३, ८५वा०)
क्विप् । शुचि, तद्यस्य ; रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुक्रं तेजः
शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् ‘देवानां वै रेतो वर्षम्’—इति श्रुतेः
उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)”—
इति निगमः ॥

* प० १, १४ । निघ० ८, ११ ।

† च० सं० ७, ७, १०, १ इत्ययः ।

‡ निघ० ८, ११, १२, १० ।

(८६) तेजः* । 'तेजृ पालने' भ्रूवादिः परस्मैपदौ । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यद्वा ; 'तिज निज्ञाने (भ्रू० आ०)' असुन् । अग्निजत्वादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा† । स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्व-मन्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वा‡ तेन नारायणः स्मृतः (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; ब्रह्मो-त्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णोतेः इण् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—“देवं बर्हिर्वाग्नितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अस्य भाष्यकदुवटः—‘वारिती-नामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्षम्’—इत्यादि ॥

(८९) जलम् । 'जल घातने (भृ० प०)', 'घातनं तैत्तलम्'—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यद्वा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति उो निरूपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः स्नायते आदीयते इति जलम् । 'स्ना आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

* प० १७ ।

† प० १, ७, २, २० । जिष० ७, २५ ।

‡ 'तायदस्यायनं पूर्षम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः ।

(१००) जलाघम्* । जैः जातैः लघ्यते वाञ्छ्यते (भू० उ०)
इति जलाघम् । ज-ञ्च उपपदे लघेः कर्मणि घञ् । 'जलाघं ज-लघितं
जातैः'—इति माधवः । यदा ; जलाघमिति सुखनाम, सुखहेतु-
त्वादपां तद्धेतौ ताश्चबन्धम् । “इदं जलाघभेषजम् (ऋ० सं० १, २,
२६, ४)”—इति निगमः । 'जलाघमुदकनाम वा'—इति माधवो
ऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इतित्वाच्ञम् ।
'इन्देः कर्मिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कर्मि-प्रत्ययः । देवत्वा-
दपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; इयते निम्नं
प्रदेशं गम्यते वा । यदा ; इन्देः कर्मिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य
दकारश्च । इन्दे दीप्यते इदम् । “स्वमारो या इदं ययुः (ऋ० सं०
२, ५, २६, ५)”—“ता जिङ्गया मदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १,
१०, २)”—“रूपामिमानो अकृणोदिदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८,
३)”—इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः^(१) । यन्ध्यः^(२) । खाः^(३) । सीराः^(४) । स्त्रीत्याः^(५) ।
एन्यः^(६) । धुनयः^(७) । रुजानाः^(८) । वृक्षणाः^(९) । खादौ-
अर्णाः^(१०) । रोधचक्राः^(११) । हरितः^(१२) । सुरितः^(१३) ।
अग्रवः^(१४) । नभन्वः^(१५) । वध्वः^(१६) । हिरण्यवर्णाः^(१७) ।

* प० २, ६ ।

(१) कातिरिक्तमर्षेणैव पृक्तकेषु “ययाः”—इति, टीकाकृत्यस्यतश्च ।

(१५) “नभन्वः” ख । । “नभन्वाः” C. D. F ।

रोहितः^(१८) । सस्रुतः^(१९) । अर्णीः^(२०) । सिन्धवः^(२१) ।
 कुल्याः^(२२) । वर्यः^(२३) । उर्व्यः^(२४) । इरावत्यः^(२५) । पार्व-
 त्यः^(२६) । स्वन्त्यः^(२७) । ऊर्जस्वत्यः^(२८) । पर्यस्वत्यः^(२९) ।
 सरस्वत्यः^(३०) । तरस्वत्यः^(३१) । हरस्वत्यः^(३२) । रोधस्व-
 त्यः^(३३) । भास्वत्यः^(३४) । अजिराः^(३५) । मातरः^(३६) ।
 नद्यः^(३७) । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१) । अवनति जगत्
 खोदकेन, अत्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । “आमिच्चन्तीरवन्यः
 समुद्रम् (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)” — “गा न ब्राणा अवनीरमुचत्
 (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ । निगमेषु बह्वचनान्त-
 न्तत्वेन प्रायशः अवणात् सर्वत्र बह्वचनान्तत्वम् † ॥

(२) यङ्गः‡ । ‘या प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘शेवयङ्गजिङ्गायीवा-
 ष्वामीवा (उ० १, १ पृ २)’ — इति निपातनात् अ-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं
 जगामश्च । बाह्वलकादापः स्थाने डीप् पीप्पल्त्यादित्वाद् द्रष्टव्यम् ।
 याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा; ‘यङ्गः’ —
 इति महन्नाम (निघ० ३, ३), पूर्ववत् डीप् । यङ्गः महत्यो नद्यः ।

(२१) “सिन्धवः” — इति माधवः । (२४) “उर्व्यः” C, ग ।

(२६) “पार्वत्यः” ग. C. D. E । (२७) “स्वन्त्यः” — इति च टीकासम्मतः ।

* “इति नदीनाम्” ग । † पु० १ ।

‡ एकवचनान्तापाठा अपि दृश्यन्ते परं ते पृथिवीवाचकाः प्रायः । तथाच ऋक्-
 संहितायाम् — १, १, ४, ५ अवनि = भूमिम्, ततः १, ४, २५. १ अवनि = भूमिः,
 ततः १, १, २, १ अवनि = भूमिम् इति; एकव तु अवनि = रचकः इति त्वात्वा-
 त्वाच्च सायकः १, १, ८, ५ ।

§ प० १, १ । निघ० ८, ८ ।

द्विधातुर्ज वा इदं नाम,—यातेर्कैजः, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) ।
 यातांश्च प्राणिभिः ह्यताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः । “खयमक्कैः परिदौचन्ति
 यङ्गीः (अ० सं० २, ७, २४, ४)” — “अवर्द्धयन्त्सुभगं मत्त यङ्गीः
 (अ० सं० २, ८, १३, ४)” — इति च निगमौ ॥

केषु चित् कोशेषु “यव्याः” — इतीदं नाम दृष्टम् । ‘यु मिश्रणे
 (अदा० प०)’ पृथग्भावेऽप्यस्यार्थः — इति नैगमकाण्डे ‘वियुते (निरु०
 ४, २५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । ‘यु मिश्रणे’ —
 इति अयं पद्यते, प्रयुज्यते च — ‘जनयत्यै त्वा संयौमि’ — इति, तथापि
 पृथग्भावेऽपि वर्तते । न चायं वेरूपमर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्
 — ‘युतं धनमस्य’, ‘युतं भोजनमस्य’, ‘युतोऽयम्’ — इति पृथग्भूत
 इति गम्यते — इति । अस्मात् ‘आसुयुवपिर्गपिलपित्रपिचमश्च (३, १,
 १२६)’ — इति ण्यति प्राप्ते ‘कृत्यन्द्युटो बहलम् (३, ३, ११३)’ —
 इति ‘अचो यत् (३, १, ८७)’, गुण, ‘वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७८)’
 वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरग्निभिराकृष्टेन पृथग्-
 भवन्तीति वा । अथवा ‘युञ् बन्धने (क्र्या० उ०)’ अस्मात् अन्नगा-
 दित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । बध्यते आसु सेतुरिति,
 यव्याः । यदा ; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः ‘खलयवमाषतिल-
 वृषन्नङ्गणश्च (५, १, ७)’ — इति यत् । नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः ।
 “वार्धं त्वा यव्याभिः (अ० सं० ६, ७, २, २)” — इति निगमः । ‘वृद्ध-
 मित्र कुल्याभिः’ — इति माधवभाष्यम् । अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः ॥

(३) खाः* । ‘खन अवदारणे (भू० उ०)’, ‘अन्येष्वपि दृश्यते

(३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिग्रहः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१भा०)'—इत्युक्ते निरूपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने ऊः प्रत्ययः, टाप् । वृचहननादिश्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां विल मपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्मा अप तदवार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अन्मा अददद् वज्रवाजः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम्* । यदा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खै दाने (?)' । 'घञर्थे क-विधानम् ३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । 'खै खैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेषु रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः । "सरायस्त्वामुप सृजा मृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"सृधाम ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० ९, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः† । 'षिञ् बन्धने' भौवादिकः क्रियादिकश्च । 'शुषि-चिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । 'सरणात् सीरः'—इति सन्तर्धातोः 'कृपृशुकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)'—इति वाजसङ्कान्ताद् भवति टि-लोपश्च । 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदान्तः, हल-वचन आद्युदान्तः'—इति माधवः । "द्रवित्त्वः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)"—"सीरा इन्द्रः सवितवे पृथिव्या

* तथाचेय मनुक्रमिका—'तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीपठ्याहमीदृशम्'—इति तत्र चेयं षष्ठी ।

† नि० ८, ४० ।

(ऋ० सं० ३, ६, २, ३)"—इति च निगमः ॥ "सौरां बुध्नि क्वथः
(ऋ० सं० ८, ५, १, ८, ४)"—इति हल-वचनः ॥

(२) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । 'स्रोतसो विभाषाद्यद्द्वौ
(४, ४, ११ ३)'—इति झ-प्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति ।
"नवति स्रोत्या नव स्रवन्तौ (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति
निगमः ॥

(६) एन्यः । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः
(उ० ४, ४८)'—इति बाङ्गलकान्ति-प्रत्ययः । 'हृदिकारात्(४, १, ४ ५
वा०)'—इति डीप् । यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते
वा प्राणिभिः । "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)"
—इति निगमः । एनी-शब्दे नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्यु-
दात्तः इति माधवः । "एनी त एते हृहती अभिप्रिया (ऋ० सं०
२, २, १३, ६)"—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः* । 'धूञ् कम्पने' भौवादिः । बङ्गलानुवृत्तेः 'घृणिष्ट्रि-
पाष्णिचूर्णिभृष्णि (उ० ४, ५२)'—इत्युक्ते नि-प्रत्ययः किञ्च । धुन्वन्ति
कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात् । "दिवे-
दिवे धुनयो यन्त्यथम् (ऋ० सं० २, ७, १२, २)"—इति निगमः ॥

(८) रुजानाः† । 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन
ज्ञानञ्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकरणे ज्ञानञ् भवति, सुगागमस्तु न
क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूलानि । "सं रुजानाः
पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १, २, ३७, १)"—इति निगमः ॥

(८) । वचणाः* । 'वच रोषे (भू० प०)' । 'क्रुधमण्डार्येभ्यश्च (?)'—इति युच् । वचन्ति क्रुधन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यदा ; 'वह प्रापणे (भू० उ०)' । अस्माद् 'युच् बज्जलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि पुगागमे वाज्जलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । 'वचतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा । "प्र वचणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—"महि ज्योतिर्निहितं वचणासु (ऋ० सं० ३, २, ३, ४)"—इति निगमौ ॥

(१०) स्वादोअर्षाः । 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)' । कर्त्तर्य-सुन् (उ० ४, १८४) अर्षशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्षो जलं यासामिति स्वादोअर्षः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)' । तथा च माधवः—"धन्व-र्षसो नद्यः स्वादोअर्षाः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्यत्र 'धन्वर्षसस्तद्वज्जलाः । स्वादोअर्षा जलाश्विताः । स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति । "धन्वर्षसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्ययं निगमः । अर्षशब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । 'रुधिर् आवरणे (हू० प०)', 'भावे (३३ १८)' घञ् । 'हु कञ् करणे (तना० उ०)', 'घञर्थे क-विधान्

(३.३, ५८ वा०)—इति कः । ‘ह्रस्वादीनां के ई भवतः’—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो वृष्ट्या प्राणिनां स्त्रैर-
सञ्चरणनिरोधकारिणः । यदा ; रोधः तौरं, तस्य करणं निर्माण-
मासां विद्यते तौरवत्यो हि नद्यः । सकारलोपश्चात्स्मः । यदा ;
रुधेः करणे घञि (३.३.१८) रुध्यतेऽनेन जल्पप्रवाह इति रोधः
घञ्चः करणं निर्माणमासां विद्यते । “ममुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः
(अ० सं० २, ५, १३.०)”—इति निगमः ॥

(१२) हर्गितः* । ‘ह्रञ् हरणे भृवादिः (उ०), ‘ह्र प्रमह्यकरणे’
जुष्टेत्यादिः (?) । ‘ह्रमृरुह्युषिभ्य इतिः (उ० १, ८४) । हर्गन्ति
वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रमह्य हर्गन्ति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः । ‘सृ गतौ (भ्र० प०)’ । पूर्वेण सृचेण (उ० १,
८४) इति-प्रत्ययः । अन्य इत्यनेन समानार्थः । “सस्यक् स्रवन्ति
सरितो न धेनाः (अ० सं० ३, ८, ११, १)” — “यो वां समुद्रान्त-
सरितः पिपत्ति (अ० सं० ५, ५, १७, २)” —इति च निगमौ ॥

(१४) अयुवः† । ‘अहि गतौ (भ्र० आ०)’ । ‘जनूादयस्य (उ०
४, १००)’—इति ह्र-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः,
निपातनाम्न-लोपः, ‘तन्वादीनां कृन्दसि वज्रलम् (६, ४, ८६ वा०)’
—इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अयुवो गमनात् नद्यः’—
इति माधवः । “समयुवो न समनेस्वञ्चन् (अ० सं० ५, २, १, ५)” —
इति निगमः ॥

(१५) नभन्वः । 'णभ तुभ द्विमायाम्' भूवादिरात्मनेपदी, दिवादिः ऋदादिश्च परस्मैपदी । 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)'—इति बाङ्गलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्रन्ति इति नभन्वः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङुपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०८)'—इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कृत्वादीनाम् । "प्रायुर्वो नभन्वो इ नवकाः (अ० सं० ३, ६, २, २)"—इति स्तौलिङ्गो निगमः । "प्र पवतस्य नभन्नूर्चुच्यवः (अ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुंस्त्रिङ्गे । अत्र 'मिन्धवः स्युर्नभन्वः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वध्वः† । 'वह प्रापणे (भू० उ०) । 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम् । यद्वा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्षाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'हयतेः कन्यन् हिरस्य'—इत्यादिना । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०) । 'अञ्जेन्द्राय वञ्च (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति म्रियते वाऽसाविति वर्षः श्वेतादिः । हिरण्यः कान्त इष्टो वर्षो यामां ताः । यद्वा ; द्विता घर्मादौ रमणीया मगः—प्रल्हादजनयिथ्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति । "हिरण्यवर्षाः परिच्यन्ति यङ्गीः (अ० सं० २, ७, २ ३, ४)"—इति निगमः ॥

* 'भनतेः शब्दकर्मणो नभाङ्गित्वात् नभन्वः उदकानि'—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम् ।

† निघ० १, २ ।

‡ अ० सं० ४, २, १, १ इत्ययम् ।

(१८) रोहितः* । 'रुह वीजजन्मनि (भृ० प०)' । 'इस्यरुहि-
युषिभ्य इति: (उ० १, ८४)' । रोहन्याभिर्वीजानि, तज्जलेन हि
वीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणोयः ॥

(१९) मस्रुतः । मस्रुत्वन्त् 'स्रु गतौ (भृ० प०)'—इत्यस्मात् 'क्विप्
च (३, २, ७६)'—इति क्विप् प्रत्ययः । मङ्गताः मस्रुतः । मस्रोऽन्त-
लोपश्चान्दसः । सुद्रमद्यो महानद्यश्च परस्परं मङ्गता भवन्ति ततः
मस्रुत इत्युच्यन्ते । मस्रुत मङ्गता इति माधवः । यद्वा ; स्रवतेः सम्प-
दादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप् । स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत
इत्यर्थः, तथा सह वर्जन्ते इति मस्रुतः । 'सहस्य सः मञ्जायाम् (३,
६, ७८)'—इति सः, मस्रुतः । 'मस्रुतः स्रोतमा युक्ताः'—इति च
माधवः । "स्रुतस्य धेना अयनन्त मस्रुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)"—
इति निगमः ॥

(२०) अर्षाः† । 'ऋण गतौ' तनादिः (प०) । 'पचाद्यच् (३,
१, १ ३४)' । अर्षन्ति गच्छन्त्यर्षाः । यद्वा ; अर्ष इत्यकारान्तमणुदक-
नामेत्युक्तम् (१ ३ ५ पृ०) । अर्ष आदित्वादच् (५, २, १ २ ७) । जल-
वत्यो हि नद्यः । 'अर्नेरर्षांस्युपगाः'—इति माधवः । तत्र पक्षे
'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । यद्वा ;
पचाद्यचि (३, १, १ ३४), अर्नेः 'उदके मुट् च (उ० ४, १ ८ २)'
—इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाङ्गलकाद् भवति । "स्रुणोरपो
अनवद्यार्षाः (ऋ० सं० २, ४, १ ६, २)"—इति निगमः ॥

* प० १५. २, ५ ।

† निघ० ११, १० ।

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रसवणे (भू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्र-
 मारणं धस्य' (उ० १, ११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः ।
 "अधा अचाः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)"—
 "यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, ०)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्त्याने (भू० प०)' । कोलन्ति संस्त्याय-
 न्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधानं भूते पर्वते भवाः
 कुल्याः । 'भवे कन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । कुलिन्ननिर्वचने
 'कुलघातनः (निरु० ६, १७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः
 प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च घातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समु-
 च्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चीरस्वामी तु 'कुलानि
 पर्वतानि श्यति पक्ष्छेदनेन तनूकरोति, कुलिन्नः'—इत्युक्तवान् ।
 यदा ; 'कुल्याऽन्या क्वचिमा सरित् (अम० १, १०, २४)'—इत्यत्र
 चीरस्वामिनो व्याख्या—'क्वचिमा अन्या च चेचसेकार्था कुल्या' ।
 कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । यदाहः—
 'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुल-
 मित्यन्ये हलां वा कुलमुच्यते'—इति । "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः
 परस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—"इद्रं कुल्या इवाऽऽगत
 (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ ॥

* निघ० ४, २०. ८, २१. १०, ४ ।

† "अद्यागवं धर्मदत्तं वदन्तं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं यद्व्यागं दिनव
 प्रकृषातिनाम् ॥"—इति चारीतः । 'वदन्तं मध्यमं वलमिति तथाविधं वलद्वयेन
 यावती भूमिर्वाच्यते तत्कुलमिति वदति'—इति कुपूकः (मनुः ०, ११८) ।

(२३) वर्यः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् मन्मन्ता (क्र्या० आ०)' । 'अच इः (उ० ४, १ ३४)'—इति इ-प्रत्ययः, "हृदिकागत (४, १, ४ ५ वा०)"—इति ङीष् । वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्यः । निगमोऽम्बेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्यः"—इत्यपठत् । 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २, ५२)', 'हृन्दमी वनिषौ च (५, २, १ २ २ वा०)' इति मत्वर्थीयो वनिष्, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीष्प्रैः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, २, १ ३ ७)'—इति दीर्घः ; ऋतावर्यः । "ऋतावरीरुप मुहुर्तमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १ २, ५)"—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्यन्तु मूरयः ॥

(२४) उर्व्यः* । 'ऊर्मुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च । उर्व्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०) । महत्यो नद्यः, ह्यादयिच्यो वा भृसेः स्वनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अम्बेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः† । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'ऋञ्जेन्द्रायवञ्च-विप्र (उ० २, २ ७)'—इत्यादिना इ-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते । इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्, ङीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१, १०, ६) । 'तस्यापत्यम् (४, १, ६२)'—इत्यण्, ङीष् (४, १, १५) ॥

(२७) स्रवत्यः । 'स्रु गतौ (भू० प०)', । स्रट्, श्रवतो ङीष् ।

सर्वदा गमनसूत्रात् । “नद्विति स्त्रोत्या नव च ख्वन्तीः
(ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)”-इति निगमः । अत्र खोत्या इति
विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने “रेवत्यः”-इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ;
'रयिः'-इत्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रये-
र्मतौ बज्जलम् (६, १, ३४ वा०)'-इति सम्प्रसारणम् । “पतिः
मिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, १)”-इति निगमः ।
मिन्धुशब्दे विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (५०) ।
असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जा बलं तेन तद्वत्यः । 'अस्मा-
यामेधास्वजो विनिः (५, २, १२१)'-'बज्जलञ्छन्दसि (५, २,
१२२)'-इत्युक्ते मतुप्, 'तमौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'-इति भ-सञ्ज्ञा ।
बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति ।
'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोहती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती
रिव (?)'-इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । 'पा पाने (भू० ५०)' । पिबतेरी चासुन्
(६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भू०
आ०) असुनि बाज्जलकात्; 'प्यायः पी (६, १, २८)'-इति
निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति
पयः । उदकं तद्वत्यः‡ ॥

* निव० ८, १२ । † पु० ७ ।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० ५, १, १४, १ इत्यर्थः ।

(३०) सरस्वत्यः* । सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८) :
तदत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः । 'तृ प्रवनतरणयोः (भू० प०)' । अमुन् (उ०
४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तदत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' । अमुन् (उ० ४,
१८४) । 'उःकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १८) ; तद्धि
बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तदत्यः ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तीरण, तदत्यः । 'चित्रा रोधस्वतो
रनु' (ऋ० सं० १, ३, १७, १)" —इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः‡ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' । अमुन् (उ० ४,
१८४) । भा दीप्तिः, तदत्यः ; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिगाः॥ । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजि-
ग्निग्नि-ग्निथिल-म्यिर-स्फिर-म्यविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति
किरन्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते
प्रेर्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा ; 'अजिगम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ०
२, १५), अजिगाः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः॥ । 'माङ् माने (अदा० आ०)' । तन्-तचौ,
'शंसिन्नदादिभ्यः सञ्ज्ञायां तन्-तचौ** (उ० २, ८७)'—इति वच-

* पु० ११ । † निगमस्त्वस्य ऋ० सं० ४, ८, १०, २ द्रष्टव्यः ।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ० सं० २, ६, १०, १ द्रष्टव्यः ।

§ पु० ८ ।

॥ पु० २, १५ ।

¶ निघ० २, ८, ४, १५, ८, १८, १२, ७ ।

** 'तन्तचौ शंसिन्नदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिडौ'—इति कौ० पाठः ।

नात् । 'न षट्स्वन्नादिभ्यः (४.१,१०)'—इति डीप्-प्रतिषेधः । निर्मायते प्रेजापतिना, मान्ति आमु आप इति वा, माटवन्नोकस्य रक्षिका इति वा ; नदीमाटक-इति हि देशस्य व्यपदेशः* । "जज्ञानं सप्रमातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्रश्निवासु माटवु" (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'एद अव्यक्ते शब्दे (भृ० प०)' । पचाद्यच् (३, १, २ ३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिट्ठयं पद्यते (४, १, १ ५भा०), ततो डीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अर्षवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, २ ९, २)"—"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः^(१) । हयः^(२) । अर्वा^(३) । वाजी^(४) । सप्तिः^(५) । वह्निः^(६) । दधिक्राः^(७) । दधिक्रावा^(८) । एतग्वा^(९) । एतशः^(१०) । पैदः^(११) । दौर्गाहः^(१२) । औच्चैःश्रवसः^(१३) । तार्क्ष्यः^(१४) । आशुः^(१५) । ब्रध्नः^(१६) । अरुषः^(१७) । मांश्चत्वः^(१८) । अव्यथयः^(१९) । श्येनासः^(२०) । सुपर्णाः^(२१) ।

* "देशो नद्यम्बु-वृष्टाम्बु-सम्पन्नोद्दिपःलितः । स्यान्नदीमाटको देवमाटकश्च यथा-क्रमम्"—इति अम० को० १, १, ११ ।

† प० ५, २ । निब० २, २४. ९, २४. ११, ५९ ।

(९) "एतग्वाः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु । ऋ० सं० १, ८, ७, २—इति च तस्य निवृत्तः

(१३) क-तिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैःश्रवसः" इति ।

(१८) "मांश्चत्वः" ग । "मांश्चत्वः" ऊ, अत्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, ११, २ । ऋ० सं० ५, ४, ११, २ इत्यस्य अपह्ने—"मांश्चते।"—इति पदकार-सम्पत्तः, "नश्चतुः"—इति साधयस्य च ।

(१९) "व्यथयः" C. D. F ।

(२०) "श्येनासः" ख ।

पतङ्गाः^(१२) । नरः^(१३) । ह्यार्याणाम्^(१४) । हंसासः^(१५) ।
अश्वाः^(१६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि* ॥ १४ ॥

(१) अत्यः† । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । ‘कृत्यन्वुटो बह्व-
लम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा ‘अप्रादयश्च
(उ० ४, १०८)’—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति मततं गच्छति,
गच्छत्यनेनाश्वागेह इति वा । “वामत्या अपि कष्व वदन्तु (अ०
सं० ४, १, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(२) हयः । ‘हय गतिविक्रान्ते (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । ‘अश्वदीनां गति-
विशेषो विक्रमणम्’—इति वृत्तिः । “हयो न विद्वां अयुजि स्वयं,
धुरि (अ० सं० ४, २, २८, १)” —“हयोमि (ता० ब्रा० १, १, ७)”
—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा‡ । ‘अ गतिप्रापणयोः (भू० प०)’ । ‘स्वामदिपद्यर्त्ति-
पृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’—इति वनिप् प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं
प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । ‘अर्वररणवान् (निरु० १०, ३१)’
—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वररणवान् इत्यर्थप्राप्तदचनं
द्रष्टव्यम् । अर्त्तरन्तर्णतिष्ठार्थाद्वा ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिनि रूपम् । प्रेर्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्ष्णादिनेति वा ।
यदा; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहि-

(१४) “वार्याणाम्” ग. iid ।

* “इत्यश्वानाम्” ग ।

† निघ० ४, ११ ।

‡ निघ० १०, ११ ।

परतन्त्रः । “वृत्तो वन्वन् क्त्वा नार्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)”—
इति निगमः ॥

(४) वाजी* । ‘वज गतौ (भू० प०)’ । घञ् । वाजो वेगः ।
‘रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः’—इति निघण्टुः(?) । ‘अजि-
ब्रज्योश्च (७, ३, ६०)’—इत्यत्र न्यासः—‘चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्’—इति । वाजो
ऽस्यास्ति ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’ वाजी । वेगवान् ह्यश्वः ।
यद्वा ; वाजोऽन्नं, देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचि-
तमुद्गाद्यन्नेन तद्वान् । ‘वाजाः पक्षाः अभवन्नस्येति वाजी’—इति
चौरस्वामौ । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता
वा परेषा मित्यर्थः । अत्र ‘ओ विजो भयचलनयोः (रू० प०)’—
इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदगादित्वात् सिद्धः । “विमोचनं वाजिनो
रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)”—इति निगमः ॥

(५) सर्पिः† । ‘षप समवाये (भू० प०)’ । ‘सपिनसिपसिपदिभ्यस्तिप्’
—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामेवैति । गति-कर्मणो
वा सर्पिः । ‘सपतेः स्पर्शार्थात्’—इति माधवः । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०)’
—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सर्पिः ।
“जुषाण इन्द्र सर्पिभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)”—इति
निगमः

(६) वक्त्रिः‡ । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वहिस्रिश्रुयुद्रुग्लाहा-

† निघ० ८, १ ।

‡ निघ० १, ४ ; ९, ८, १ ।

त्वग्भिो नित् (उ० ४, ५१) —इति नि-प्रत्ययः । “मे त्वा वहन्ति
वक्त्रयः (ऋ० सं० १, १, २, ६, ६)” —इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः* । ‘तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत्
क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २, २७)’ —इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—‘दधिक्राः ; दधत् धारयत् स्वार्गेष्टिणं क्रामति ;
दधत् क्रन्दति हर्षार्थं हेषाग्वं करोति ; दधदित्याकारौ भवति अधि-
ष्ठितम् ; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धृत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, म्निमित्त-
चक्षुः, कर्णगुक्तिकाकारो भवति’ —इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं
तस्य पृषोदगादित्वात् (६, ३, १०८) तकारलोप इकारान्तादेशश्च ।
क्रामतेः क्रन्दते गाड्पूर्वात् करोतेर्वात्तत्पदं, तत्र, क्रामतेः ‘जनमन-
खनक्रमगमो विट् (३२, ६७)’ —इति विट्, ‘विड्विनोर्नुनामिकस्यात्
(६, ४, ४१)’ —इत्यात्वम् । क्रन्देः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’
—इति विच्, व्यत्ययेनानुनामिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदगादित्वेन
करोतेः क्विप् युक् चानुवर्तते । आड् च धातोः परो यणादेशः ;
दधिक्राः । “क्रतुं^१ दधिक्रा अनु^१ मन्तवौ^१ त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४,
४)” —इति निगमः ॥

(८) दधिक्रावा । अत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’ —
इति वनिप् । अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च । “दधिक्रावेष्टमूर्जं
स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)” —इति निगमः ॥

(९) एतवा । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । ‘हमिमृगृगवामिद-
मिलूपूर्ध्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’ —इति तन् प्रत्ययः कर्मणि ।

‘भृतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)’—इत्युक्तेः भृतेऽपि भवन्ति । एतं प्राप्तम् । ‘गन्तृ गतौ (भू०प०)’, ‘इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१५०)’—इति बाङ्गलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः । अथ्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनागम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । ‘एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः’—इति माधवः । यद्वा ; एतश्चब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्विप्, ‘गमः कौ (६,४,४०)’—इत्यनुनामिकलोपः, ‘ऊञ् च गमादीनाम् (६,४,४० वा०)’—इत्युकारोऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपमर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्याः । यद्वा ; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति ‘केशाद्दोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०६)’—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०६ वा०)’—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः । ‘एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति’—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र कापि शौक्लमस्ति रूपेण वा । एतग्वा-शब्दोऽश्वे वर्तते । तथाच ‘विशाखाषाढौ मन्यदण्डयोः (?)’—इत्यत्र पदमञ्जरी—‘विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते’—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः । ‘एतग्वा’—इत्याकागन्तपाठो यथादृष्टम् । “एतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१७,२)”—“एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६,५,६,२)”—इति च निगमादौ ‘सुपां सुलुग् (७,१,३६)’—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतशः । ‘इण् गतौ (अदा०प०)’ । ‘इणस्तग्नन्तग्नसुनौ

(उ० ३, १४५) — इति तश्चन्-प्रत्ययः । एतश्चः गमनलुप्तः । यद्वा ; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शम्* । एतद्वा एतच्छर्गीर एतश्चः ; षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०६) सर्वमिद्धिः । “एतश्चो वदति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)” — “यदेतश्चोभिः पतरै रथर्यमि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)” — इति च निगमौ ॥

(११) पैद्वः । ‘पद गतौ (दि० आ०)’ । ‘कृष्टष्टदृभ्यो वः (उ० १, १५३)’ इति व-प्रत्ययो बाङ्गलकात्, अकारस्यैकार. षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०६) । पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा । ‘पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्’ — इति माधवः । “पैद्वो न हि त्व महि नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)” — इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) ‘ईषदुःसपु कच्छार्थेषु खल् (३, ३, १२६), षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०६) गृह्णातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम् । अथ हृदयान-मिद्धैर्गृहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादि-त्वाद्दण् (५, ४, ३८)* । यद्वा ; ‘दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते’ — इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’ — इत्यण् ; ‘अप्पु योनिर्वा अयः (शत० त्रा० ५, ४, ४, ४)’ — इति श्रुतिः । “सप्तच्छषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)” — इति निगमः ॥

(१३) औषैःश्रवमः । अमृतमन्थने जातोऽथ उषैःश्रवाः । उषैर्महच्छ्रवः कीर्तिरस्येति, ‘तस्यापत्यम् (४, १, ६२)’ — इत्यण् । तच्छ्लीना ह्यथाः सर्वे । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

* गणपते तु नवात्मके जे.मादिगणे न दृश्यते एतशब्दः ।

† “प्रहि धावका चर्या रोषैःश्रवममत्रवन्” — इति अथ० सं० १०, १९८, १५ इत्यथः ।

(१४) तार्क्ष्यः* । तृष्णमश्रुते गन्तव्यं, तीर्णं अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । 'तृष्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्रुतेः क्षीयते वान्तरपदम्; षष्ठोदरादिः (६, ३, १०६) । अश्रुो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा; वेगेन तार्क्ष्यमादृश्यातां तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ (अम०को०३, ३, १४५)'—इत्यत्र त्वचस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—इति चौरस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(१५) आशुः‡ । 'अशु व्याप्तौ (स्वा३आ०)' । 'हवापाजिमि-
खदिमाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अश्रातेर्वा
वाङ्मलकाडुण् (३, ३, १) । अश्राति महाशनो भवति । आशुरिति
क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा । "द्रुवश्चक्रेश्वाशुषु" (ऋ०
सं० ६, ३, १३, ८)—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः॥ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुष
मारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—“युञ्जन्ति ब्रध्न-
मरुषच्चरन्तम् (ऋ०सं० १, १, ११, १)”—इत्यत्र, उवटः—'अश्रं
युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्रोऽन्नादिवत् स्वरयत इति वा' ॥

(१७) अरुषः॥ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या०प०)' । ऋणाति
अभ्यामुखं गच्छति, अर्थते वा तदर्थिभिः । यद्वा; अरुषमिति रूप-
नाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । "हरि'
मृजन्त्यरुषो न युज्यन्ते (ऋ०सं० ७, २, २७, १)”—इति निगमः ॥

* प० ५, ४ । निघ० १०, २७ । † तार्क्ष्यो वायुः (निघ० १०, २८) ।

‡ 'त्यम् षु ङ्, ङ्, २६, १'—इत्येष ऋत्यापि निगमो भवितुमर्हति ।

§ प० १, १५ । निघ० ६, १, ६, ६ ।

॥ प० २, २ । ¶ प० ८ ।

(१८) मांसत्वः । 'मन ज्ञाने (दि० आ०)' । पदस्य न-लोपा-
भावः षष्ठीदरादित्वात् (६, २, १०८) । "महीमे अस्य वृषनाम
श्रुषे मांसत्वे वा पृश्ने वा वधत्रे (ऋ० सं० ७.४, २१, ४)"—
इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाव्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य,
श्रुषे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणो मांसत्वे । अश्वनामैतत् । मत्तु
चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसन-
शीले भवतः । सोऽयं अस्त्रापयच्छत्रून्स्नेहयश्च । स्नेहनं प्रद्रावणम् ।
अथ प्रत्यञ्जतः'—इत्यादि । अत्र मांसत्वस्य * * * । समान्नाय-
पाठेषु* मंसत्व इति दृश्यते । 'ब्रध्नं मांसतोर्वरुणस्य बभ्रुम् (ऋ०
सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—'मंसत्तु रित्यश्वनाम * * * ।
इह तु वरुणविशेषणम्' मंसतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभा-
षयत् ; निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः । एषामष्टावुत्तराणि वङ्गवदित्युक्तम् (निरु०
२, २४ ७), असन्देहार्थमेतदादीनि वङ्गवचनान्तानि नामानि । 'व्यथ
भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः । न व्यथन्त्यभि सङ्गामेषु अव्यययः
दृष्टे भयेऽप्यव्ययः स्यादिति भावः । यद्वा ; व्यथिरिति क्रोधनाम
(निघ० २, १२), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः ।
'पतत्रिभिरअमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)'—इति निगमः ॥

* निबन्धमसमान्नायपाठेषु चत्याद्यन्तानामसु इत्यर्थः ।

† संक्षिप्तापाठे 'मांसतोः'—इत्येव, पदपाठे तु 'मंसतोः'—इति, व्याख्याकारे-
ऽपीच 'मंसतोः'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम् ।

‡ न एवमेव पङ्क्तिर्याचक्यते ।

(२०) श्येनासः* । ‘श्येनः शंसनीयं गच्छति (निद० ४, २४)’— इति भाष्यं । जसि ‘आञ्जसेरसुक् (७, १, ५०)’ । “श्येनासो न दुवमनामो अर्थम् (च० सं० २, ५, ५, ५)” —इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः† । ‘पृ पात्नपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘धापृवस्व- ज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति न-प्रत्ययः । सुपाल्यन्ते यवसादि- प्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः हेषाग्वादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् । पतते वा बाङ्गलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । ‘पतञ्च गतौ (भू० प०)’ । ‘पतेरङ्गच् (उ० १, ११७)’ । यदा ; * * * खच्-प्रकरणे ‘गमेस्तु खच्युपसङ्खानम् † (३, २, ६ ऽवा०)’—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३, २, ६ ऽवा०), ‘खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६ ६)’—इति मुम् पतङ्गा इति । ‘अश्याः पूर्वं पक्षिणो भूवन्’—इति श्रूयते । “रथे युक्ताम आश्ववः पतङ्गाः (च० सं० १, ८, १८, ४)” —इति निगमः । आश्वु शब्दे विशेषणम् ॥

(२३) नरः‡ । ‘णीञ् प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘नयते डिच्च (उ० ३, ८३)’—इति च्चन् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति आरोग्निणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः । “त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन् (च० सं० १, ८, २६, ३)” —इति निगमः । ‘नृन् अश्वान्’—इति माधवः ॥

(२४) कार्यणाम् । ‘कृ कौटिल्ये (भू० प०)’ । ‘चह्लोर्णत् (३, १, १२४)’ । खलीनाद्याकर्षणे मुखादिस्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्याः ।

* प० ५, ५ । निद० ४, २४. ११, १ । † पु० ५ ।

‡ वार्तिकसङ्कल्पम् ‘गमेः सुपि वाच्यः’—इति ।

§ प० २, २ । निद० ५, १ ।

यदा ; ऋरतिरन्तिकर्मा (निघ० २, ८), 'कृत्यन्टो बहलम् (३, ३, ११३)'—इति णत् । ऋरत्यर्थम् अथाः ऋर्याः । 'ऋरं गतौ'—इति माधवः । "ऋर्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः । "पुत्रो न ऋर्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंमासः* । 'हन हिंमागत्याः (अदा० प०)' । 'वृत्वदि-ह्निकमिकषि-(युध्वि)-भ्यः सः (उ० ३, ५६)'—इति स-प्रत्ययः । ह्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पङ्क्तिरध्वानं हिंमन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५, १, १) । "हंमामो ये वां मधुमन्तो अस्मिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः ॥

(२६) अथाः† । 'अपू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'अगुप्रुषिलटि-कमिखटिविशिभ्यः कुन् (उ० १, १४६)'—इति कुन् प्रत्ययः । अथा-तेर्वा बाङ्गलकात् । अश्रुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च । * * * । "यदानिपुर्दिद्यमज्ममथाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

॥ इति षड्विंशतिरथ्यनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराण्यादियोपयोजनानीत्याचक्षते माहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहामपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोगत्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य^(१) । रोहितोमेः^(२) । हरित आदित्य-स्य^(३) । रासंभावश्चिनोः^(४) । अजाः पूष्णाः^(५) । पृषंत्यो मरुताम्^(६) । अरुण्यो गाव उपसः^(७) । श्यावाः सवितुः^(८) ।

* निरु० ४, १३ ।

† प० ४, १ । निरु० १, १२, २, २०, ६, १ ।

(७) "अरुण्यो गाव उपसाम्"—इति कार्तिकिरणेषु भवेन्नैव, परं क्वच्यस्वामिहस्त-का श्याविषयः ।

विश्वरूपा बृहस्पतेः^(९) । नियुतो वायोः^(१०) । इति दशा-
ऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

“(१) हरी इन्द्रस्य । सेमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यर्पणे ज्वाला-अथा व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रामभावश्चिनोः । अश्विभोगकाले रामवर्णो, तन्कालो-

चितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूषः । अजा अजनात् । पूषः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघ-
माला मरुताम् ॥

(७) अरुण्यो गात्र उषमः । उषमः काले तमोऽभिभवे अरुणि-
माया मागन्तरः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । ‘कन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा०
८, ४)’—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्-प्रवृत्तौ वृणपर्णानामवादेः सञ्च-
रणान्निश्रणान्णियुतः ॥”—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थाः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्त्रावत् प्रदर्शयते—

(१) हरी । ‘हृञ् हरणे (भू० उ०)’ । ‘इपिषिरुद्विद्विति विदि-
क्विदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)’—इतीन्-प्रत्ययः । हरतो रथम् ।

* “इत्यादिष्टोपयोजनानि” न ।

† प० १, १ । निघ० ४, १९. ७, १४ ।

अत्र ताण्ड्यकम्*—‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इद्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६, १, १)’—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन् । ‘अक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, ३, ६) । ‘अक्सामे वै हरी’—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६) । “इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० सं० २, ३, ५, १)”—इति निगमः ॥

(२) रोहितः ‡ । ‘हृष्टरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’—इति इति-प्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः । “रोहिदस्य शुचिब्रत (ऋ० सं० ६, ३, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(३) हरितः § । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा । यदा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचने हरिद्वर्णे वा । “यदेतदयुक्ताहरितः सधम्यात् (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(४) रामभौ । ‘राम् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘रामिवस्त्रिभ्याश्च (उ० ३, १२१)’—इत्यभच्-प्रत्ययः । रामते शब्दं करोतीति रामभः, तौ रामभौ । ‘गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, १, ३) । “युञ्जाथां रामभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)”—“तद्रामभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः ॥ । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । “अहेळमानो ररिवां अजाश्च अवस्यतामजाश्च (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—इति निगमः ॥

* सामवेदाद्यजुर्ब्राह्मणानामादिसम् । † शतपथाभिधानमिति यावत् ।

‡ प० १२ । § प० ६ । ॥ निब० ४, २४. ६, ४ ।

(६) पृषत्यः । 'पृषु वृषु सेचने (भू० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषन्महत् (६, ४, ३० वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सह सङ्गताः'—इति माधवः । तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)'—इति डीष् । "उपो रथेषु पृषतीर्युग्ध्वम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रग्निनामसु (१, ५, ३) । गन्त्रयः । "युक्ते गवा मरुणानामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(८) श्यावाः† । 'शैड् गतौ (भू० आ०)' । 'कृगृगृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)'—इति बाङ्गलकाद् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसरारुणो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुभ्रकव्यः (१, ४, १८ वा०)' । "वि जनाञ्छ्यावाः श्रितिपादौ अख्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । नानावर्णाश्वाः । "वृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"वृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियतः§ । नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप् । नि द्युवन्ति मिश्रयन्ति त्वणपर्षादीनि, आत्मानं रथेन वा । यद्वा; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'मृगो इतिः (उ० १, ८१)'—इति बाङ्गलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियतः । "नियुङ्क्वा यविष्ट्ये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

* निब० १९, ७ । † प० ७ ।

‡ निब० १०, २४. ११, २८. १९, ८; २८ । § निब० ५, २५ ।

भ्राजते^{१)} । भ्राशते^{२)} । भ्राशयति^{३)} । दीदयति^{४)} ।
 शोचति^{५)} । मन्दते^{६)} । भन्दते^{७)} । रोचते^{८)} । द्योत-
 ते^{९)} । ज्योतते^{१०)} । द्युमत्^{११)} । इत्येकादश ज्वलति-
 कर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भृवादिगात्मनेपदी । "भ्राजते
 श्रेणिदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)" इति निगमः ॥

(२), (३) भ्राशते । भ्राशयति । 'टु भ्राशृ भ्राशृ दीप्तौ' भृवादी
 आत्मनेपदिनौ । 'वा भ्राशन्नाशभ्रमुक्रमुक्कमुचभिचुटिलषः (३,
 १, ७०)'—इति पक्षे ग्यन्, परस्मैपदित्वं कान्दमम् । "नि तिग्मानि
 भ्राशयन् भ्राशयानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः ।
 'भ्राशयति शिलाजितादौनि'—इति साधवः । स्वाशयतीति पाठान्त-
 रम् । भ्राशयतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति । नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १६) । यद्वा ;
 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारेण
 व्यत्ययेन, 'बङ्गलं कन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः ;
 परस्मैपदित्वं कान्दमम् । "यो अनिधो दीदयदुपखन्तः (ऋ०
 सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(५) शोचति । 'शुच शोके' भृवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं

(१) "भ्राशयति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न कापि दृश्यते । "भ्राजते" ग ।

"भ्राशयते" C. D । "स्वाशयते" F नूनमर्थं लिपिप्रमादः ।

(६), (१०) "ज्योतते । द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः ङ ।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" ग । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" ङ ।

† निघ० १०, १६ ।

‡ निघ० ४, १, १०, ४१ ।

त्वनेकार्थत्वाद्वाट्टनाम् । “अजस्त्रेण ऋचिषा ऋशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)” — इति निगमः ॥

(६) मन्दते* । ‘मदि ऋतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ अत्र दौ-
ष्यर्थः । भृवादिगात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते† । ‘मदि कन्थाणे मुखे च’ भृवादिगात्मनेपदी,
दौष्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते‡ । ‘रूच दीप्तौ’ चुगादिगात्मनेपदी कथादिश्च
“वि यत् सूर्या न रोचते लृहद्भ्यः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)” —
इति निगमः ॥

(९) द्योतते§ । ‘द्युत दीप्तौ’ भृवादिगात्मनेपदी । “अदिद्युतत्
(ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)” — इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते॥ । ‘द्युतजुट दीप्तौ’ भृवादिगात्मनेपदी । यकार-
म्बान्दमः । यद्वा ; द्युतेर्विगृहीतः । ‘द्युतेरिमिन्नादेश्च जः (उ० २,
१० ३)’ — इति इमिन्-प्रत्यये विहितो जो बाङ्गलकादत्रापि भवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य म्याने “कन्दते” — इति पठन्ति । ‘कदि भंवरणे’ — इति
चर्गादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; ‘कन्दस्युभयथा (३,

* प० २, १४ । मिथ० २, ४ . ५, २५. ८. ४ . ११, ८

† प० २, १४ । मिथ० ४, २ ।

‡ मिथ० २, २०. २, २१ . २१, ७८ ।

§ मिथ० २१, २६ ।

॥ मिथ० २, १ ।

¶ प० २, ६. २, १४ । मिथ० ८, ८ ।

४, ११७)”—इत्याहुं धातुकत्वाद्वा टिलोपः । निगमदर्शनाच्चिर्बन्धः ॥

(११) घुमत्* । द्योतते घुत्, सम्पदादित्वात् (३, ३, ८५ वा०) क्तिप् । द्युरस्तीति मत्तुप्, षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८) तकार-लोपः । यदा; 'दिवु क्रीडाविप्रिगौषाश्चवहारद्युतिस्तुतिकाम्निग-तिषु (दि० प०)”—इत्यस्मात् दौश्यर्थात् दिवेर्दौश्यतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मत्तुपि 'दिव उत् (६, १, १३१)”—इत्युबं दौप्रिमदित्यर्थः । समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक माख्यातं नाम च तत्सद्वैवान्यत्रापि पद्यते । तथाहि—काम्निकर्मसु (निघ० २, ६) उग्निगादि, व्याप्रिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्रुवान इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३, ७) ववन्निथ त्रिवत्तसे, पश्यतिकर्मसु निघ० ३, ११) विचर्षणरित्यादि; एव मिहापि घुमदिति नाम-पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विहतत्वाद्दिवेशानेकार्थत्वात् ज्वलनार्थवस्थापनार्थम् । “घुमदमौत्रचातत्रं रजोहा (ऋ० सं० ५, २, १२.६)”—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

ज॒मत्^(१) । क॒ल्म॒ली॒किनम्^(२) । ज॒ञ्ज॒णा॒भ॒वन्^(३) ।
 म॒ल्म॒ला॒भ॒वन्^(४) । अ॒र्चिः^(५) । शो॒चिः^(६) । तपः^(७) ।
 तेजः^(८) । हरः^(९) । घृ॒णिः^(१०) । अ॒ङ्गा॒णिः^(११) । अ॒ङ्गा॒णिः^(१२) ।

* निघ० ६, १८

(८) “पयः” च ।

(१०) “घृणिः” क-ज-कतिरिक्तेषु “घृणिः” न ।

(११) “अङ्गाणि” च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ ह्रींमा ऽम्बरं स्वा१ः खेदय आना श्यावी विभा-
वरी वस्तो रद्रिः श्लोको ऽर्णो ऽवनयो ऽप्यो हरीइन्द्रस्य
भ्राजते जमदिति सप्तदर्श ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ‡ ॥ १ ॥

(१) जमतः ? । अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्धेवोत्तराणि जमदि-
त्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *’—इति ।
‘जमु अदने (भू० प०)’ । “गृणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)”
—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्पलीकिनम् । ‘* * * कल्पलीकं भवेत्’—इति
माधवः । पृषोदरादिः, उत्तरे च । “नमस्या कल्पलीकिनं ॥
नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)”—इति निगमः ॥

(३) जञ्जणाभवन् । “अर्चिषा जञ्जणाभवन् (ऋ० सं० ६, २,
३०, ४)”—इति निगमः ॥

(४) मल्ललाभवन् । “मल्ललाभवन्तीत्यासादयामि (? १)”
—इति निगमः ॥

* “इत्येकादश ज्वलतो नामानि” अ । “इत्येकादश ज्वलतो नामानि” च ।

† क-प-पुस्तकान्तरित्तोत्पिदं कल्पप्रतीकसङ्घरासं न इत्येव, चरमस्येषा त्रैली सर्व-
सैव वैदिकपद्येषु ।

‡ “इति नैषधुके प्रथमोऽध्यायः” इ । “इति चतुर्थोऽध्यायः” अ ; अथ नये त्रि-
धायाः प्रथमाध्यायत्वम्, अन्वयो द्वितीयत्वम्, तयो ज्योतिष क्षुतीयाध्यायत्वम्,
तयोऽग्नी निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां ततुर्थः ।

§ प० १, १४ । निघ० २, ६, ७, २४ ।

॥ ‘कल्पयत्यपमयति मलमिति कल्पलीकं तेज, न इत्यम्’—इति सायकः ।

¶ आपस्तम्बब्राह्मणमथमन्थेऽपि ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिप्रश्निपार्णिचूर्भिभृभि'—इति । 'घृ चरण-
दोषोः (भृ० प०)'—इत्यन्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते ।
जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'घृणु दौप्तौ (तना० उ०)' । 'इगुपधात्
कित् (उ० ४, ११ ६)'—इति ङ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप
ह्वायामित्र घृणुः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः । आ घृणे
सं मचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च ॥

"हृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे
'आ घृणिः (निरु० ५, ८)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु
(निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) गृङ्गाणि† 'गृङ्गि शब्दे (?)', अत्र गृङ्गस्यानीय-
त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'अिञ् सेवायां (भृ० उ०)'—'गृ हिंसायाम्
(क्र्या० प०)' । 'गृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १० ५)' गन् (१२१),
कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, अियतेर्बाहुलकात्
सम्प्रसारणादि च भवति । अितं हि तदाअितं मण्डले दिनस्ति
तत् ग्रीष्मेण प्राणिनः । 'गृङ्गं अयतेः (निरु० २, ७)'—इत्यत्र
'स्त्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासौये व्याख्याने दृष्टः ।
'अमु हिंसायाम्' क्र्यादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य चकारः ।
पूर्ववदर्थः । यद्वा ; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्गतम्
ऊर्द्धगत मित्यर्थः । 'गृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १२ ५)'—इति गन्-

* पृ० ८ । प० २. ११. ४, २ । निघ० ४, ८ ।

† निघ० २, ७ ।

प्रत्यये णि च रूपम् । अथ वा श्रृणं रक्षणं तदर्थं मुङ्गनं
 रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना श्रिषो भिर्गतमिति वा
 श्रिः-ब्रह्मन्निर्गमेषु श्रृङ्गं, श्रिग्म अदित्याभिर्गतमित्यर्थः; 'अमा-
 वादित्यः श्रिः प्रजानाम्'—इति श्रिणात् (श्रत० ब्रा० ७, ४, १, २०)
 श्रि उपपदे गसेर्दे श्रिग्मः श्रृ-भावे मकारे चोपजने रूपम् ।
 श्रृषोदरादित्वात् (६, २, १०८) सर्वत्र रूपमिद्धिः; श्रृङ्गम् । तेजांश्चि
 श्रृङ्गाणि । “यत्र गावो भृग्शिष्टङ्गा अयामः (श्रृ० सं० २, २, २४,
 ६)” — “त्रि श्रृङ्गिणा मभिनष्कुणामिन्द्रः (श्रृ० सं० १, २, २, २)” —
 इति च निगमौ ॥

'अध्यायपरिसमाप्तिरुचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्'—
 इति अत्र स्कन्दस्वामौ । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यद्वा; द्विरुक्त-
 पदस्य शब्दशाल्ने 'तस्य परमासंज्ञितम् (८, १, २)'—इति महा-
 सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थमञ्ज्ञानम्, आसंज्ञते अधिक
 सुच्यते (८, १, २ भा०)'—इति; तेनैवञ्जातीयकद्विर्वचना जायन्ते
 इति शब्दविदो विदाश्चक्रुः । यथा—'आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय'
 (महा० भा०)'—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने *

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)” — इति भाष्ये स्कन्दखामो
 ‘ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः
 अप्नः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म । अनाश्रितविभ्रेषाणां कर्मणां
 नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थ-
 वशात्” — इति ॥

अपः^(१) । अप्नः^(२) । दंसः^(३) । वेपः^(४) । वेपः^(५) ।
 विष्टी^(६) । व्रतम्^(७) । कवीरम्^(८) । शुकम्^(९) । क्रतुः^(१०) ।
 कुरुणम्^(११) । करणानि^(१२) । करांसि^(१३) । करन्ती^(१४) ।
 करिक्रत्^(१५) । चक्रत्^(१६) । कर्त्वम्^(१७) । कर्त्तौः^(१८) ।
 कर्त्तवै^(१९) । कृत्वी^(२०) । धीः^(२१) । शची^(२२) । शमी^(२३) ।
 शिमी^(२४) । शक्तिः^(२५) । शिल्पम्^(२६) । इति षड्विंशतिः
 कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपः । (२) अप्नः । ‘आप्तु व्याप्तौ (खा०प०)’ । ‘आपः

(४) ‘वेपः’ ग. च. C. D. F ।

(६) “विष्टी” च । (९) “शुकम्” ग. C. D. F । “शुकः” उ “शकः” च ।

(१४) “करन्ति” ग. i. d ।

(१६) “चक्रतुः” — इत्यपि ङीकासक्यतम् ।

(१७) “कर्त्तुः” ग. C. D. F । (२५) “शक्तिः” F ।

* “इति कर्मणा” ग ।

† निरु० ३, १० ।

‡ प० १. १. ३ । निरु० १. ११ ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो गुट् च वा (उ० ४, २० २)”—इत्यमुन् विकल्पोन
 नुदागमश्च । आप्प्रवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण ।
 “इन्द्र” सोमैर्भिल्लदपो वो अस्त (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)”—“ते
 सौभगवौरवद्गोमदप्रः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)” इति च निगमौ ॥

(३) दंसः । ‘दंसि दंसनदर्शनयाः’ चुगादिगात्रानेपदीः अमुन्
 (उ० ४, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणं, दृश्यते दृष्टिभिरिति
 वा । अथ वा ; ‘दंसि मोक्षणं’ चुगादिः परस्मैपदीः अमुन् (उ० ४,
 १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संमारादापदा वा ।
 यद्वा ; ‘तसु उपलये दसु च (दि० प०)’ । अत्रान्तर्णतिण्यर्थः । कर्म-
 ण्यसनि बाङ्गलकान्मुम् । उपलपयितव्यं हि तदन्तर्णतव्यमित्यर्थः ।
 “दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, ७, ७)” इति निगमः ॥

(४) वेपः । ‘विष्वक् व्याप्तौ (जु० उ०)’ । पचाद्यच् (३, १,
 १३४) । वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तृन्, व्यात्रं विस्तृतं वा । यद्वा ;
 ‘वेवेष्टि’—इत्यन्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पथते । परिवेवेष्टि भोज-
 यति स्वफलं कर्त्तृन् । “कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १, ६)”—
 इति निगमः ॥

(५) वेपः । ‘विपिः प्रेरणार्थः’—इति माधवः । अमुन् (उ० ४,
 १८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा ; ‘वेष्ट कम्पने (भृ० आ०)’;
 अमुन् (उ० ४, १८४); वेपः । “स्वं वेपमा तुविजात् स्तवानः (ऋ०
 सं० ३, ५, ११, २)”—इति निगमः ॥

(६) विष्टौ* । ‘विष्वक् व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘जुगुस्तजागृभ्यः क्तिन्

(उ० ४, ५४)”—इति बाङ्गलकात् किन् तुडागमश्च । वेषवमाना-
र्यम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टी श्रमीभिः सुद्यतः सुद्यत्यथा
(अ० सं० ३, ४, ७, ३)”—“विष्टी श्रमी तरणित्वेन वाद्यतः (अ०
सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च निगमौ । उभयत्रापि श्रमीति विभ्र-
षणम् । * * * ॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—‘व्रतमिति कर्म-
नाम—वृणोतीति सतः’—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—‘व्रतमिति
कर्मनामेति । कर्त्तरि सतइति कृतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् ।
शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—‘ते
विद्याकर्मणो सम त्वाग्भते पूर्वप्रज्ञा च’—इति । ‘इदमपीतरद्
व्रतम्’ गुड-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मादेव’ रूप-
सामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते ‘वारयतीति सतः’ । निवृत्तिरूपो
हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति’—इति ।
पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः
(निरु० २, १३)”—इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयते तद्धि
सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः
प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति
व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं लुधादि-
निवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) ‘पृषिरञ्चिभ्यां कित्
(उ० ३, १० ङ)”—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति

* नि० २, १३. ११, १२. १२, १२; ४४

किञ्चाद् गुणाभावः, यणादेशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात् । 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः—इति क्षीरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽत्रेति सुबोधिनीकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि मञ्जायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिश्च वर्जनार्थः । "अथा व्रयमादित्यव्रते तत्र (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"— "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ । "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्वतेर्धातोः (भृ० प०) 'पुंसि मञ्जायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः; कर्वरम् । 'कृ विशेपे (तुदा० प०)', 'हञ् हिंमायाम् (स्वा० उ०)' । 'कृगृष्टृयतिभ्यः खरच् (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पात्रादीति वा; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । "अतदनेपि कर्वरा पुरुषि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) शक्य । 'शकृ शकौ (दि० उ०)' । 'अग्निशक्तिभ्यां कृन्दमि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्यते साधयितुं वा, शक्यते कर्तुमिति वा । "मध्याकर्त्तार्य-धाच्छक्य धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्रतुः* । करोतेः (भृ० उ०) 'हञ् क्रतुः (उ० १, ७४)'—इति क्रतु-प्रत्ययः । क्रियते दिजातिभिः । "क्रतुं दधिका अनु-

मन्मवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)”—“अतक्रतो मादयस्वा मुतेषु
(ऋ० सं० ४, ७, १३, ५)”—इति च निगमौ ॥

(११) करुणम् । ‘कृ विक्षेपे (तुदा० प०)’, ‘ह्रञ्च हिंसायाम्
(स्वा० उ०)’ । ‘कृवृदारिभ्य उन्नन् (उ० द्, ५०)’ । कर्वरेण समा-
नार्थम् । “सु विद्यस्य करुणस्येऽश एकः (ऋ० सं० १, ७, ८, २)”—
इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोतेः ‘युच् बज्जलम् (उ० २, ७४)’—
इति युच् क्रियते न्युट् वा । करणं माधनमिति प्राप्ते ञसि
पाठो यथादृष्टम् । ‘कर्मवाचि करण माद्युदात्तम्’—इति माधवः ।
“प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, ३०, १)”—
“प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)”—इति च
निगमौ ॥

(१३) करांसि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । ‘भूतेऽपि
दृश्यन्ते (३, ३, २)’—इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः पूर्ववत् ।
‘करामीति हतानि स्युः क्रियमाणानि केषन’—इति माधवः ।
“आविदाः आह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)”—इति
निगमः ॥

(१४) करन्ती* । ‘ह्रञ्च करणे’ भूवादः (उ०) । अतरि ऊीप् ।
करणमभिमतं कर्त्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१५) करिक्रत् । ‘दाधर्नि दधर्नि दर्द्दसि (७, ४, ६५)’—

* “करन्ति” निघ० ४, १० ।

† ऋ० सं० ५, १, ६, २० इत्यर्थः “करन्ति” ।

इत्यादि सूत्रेण कृन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य इतरि नुमृत्वाभाषोऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—‘यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१६) चक्रत् । ‘कृञ् करणे’ भूवादिः (३०) । शब्द । ‘जुहोत्यादिभ्यः झुः (२, ४, ७५)’—‘वङ्गलञ्कृन्दसि (२, ४, ७६)’—इति झपः झुर्द्विचनानिदिः यणादेशः । करोत्यभौष्टम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केपुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः । अस्य स्थाने चर्हत्यामिति माध्वीये दृष्टम् । “चर्हत्यानि कृत्वातः (३, ४, ७० सं० ६, ७, २३)”—इत्यत्र ‘कर्माणि चर्हत्यानि’—इति भाष्यञ्च ॥

(१७) कर्त्तम् । करोतेः ‘अन्येभ्याऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वन्-प्रत्ययः क्रियते । यदाः ‘कृत्यार्थे तत्रैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)’—इति लन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म । “तद्देवानां देवतमाय कर्त्तम् (४, ०, २, ७, १, ३)”—इति निगमः । अत्र कृन्दस्वामि-भाष्यम्—‘कर्त्तमिति कर्मनाम’—इति ॥

(१८) कर्त्ताः । करोतेः ‘मितनिगमिममिमच्यविधाञ्कृश्रिभ्यस्तुन् (३, ०, १, ६, ७)’—इति वाङ्गलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । षष्ठेकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मध्याकर्त्ताविततं मन्त्रभार (४, ०, ०, १, ८, ७, ४)”—“मध्याकर्त्तान्याध्याक्कधोरः (४, ०, ०, २, ८, २, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१८) कर्त्तव्ये । करोते: 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन्: (३, ४, १४)'—इति तवै-प्रत्ययः । 'हन्मेजन्तः (१, १, ३८)'—इत्यव्ययत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) कृत्वी† । करोते: 'पृ० किञ्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानस्तु-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति । क्रियते कृतु । 'शिल्पावन्त्ये कृतुर्यकम् (?)'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७, १, ३८ वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः । "त्वं रथमेतंशं कृत्ये धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मत्यर्थः । कर्मात्र संश्रीमः सङ्गामार्थमाजिः स्यात्'—इति । 'कृत्वी सर्वेषामददर्विस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(११) धीः‡ । 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यदा ; दधाते: किपि 'धुमास्त्रागापाजहातिर्त्सां हलि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम् । इत्त्वञ्च किञ्चोपेऽपि * * * । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म । 'दधाते-निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । यदा ; ध्यायते: सम्प्रसारणत्वे किपि रूपम् । ध्यायते चिन्तयते कर्त्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । "धियं धियं शीषधाति प्र पष्ठा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* "कर्त्तव्ये" ऋ० सं० १, ६, १०, १. इत्यादिः ।

† निव० १९, १० ।

‡ प० २, ८ । निव० ११, २०, १९, १८; २० । † पु० ११ ।

(२२) शचीः । 'शच व्यक्तायां वाचि' भूवादिरात्मनेपदी । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' । 'हृदिकारात् (४, १, ४वा-)'—इति डीष् । शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची । चौरस्वामी तु—'शचति शची ; शच श्च गतौ'—इति व्याख्यत् । गत्यर्थः शचिधातुपाठे न दृष्टः । "यद् देव्यन्त मवयुः शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२३) शमीः । 'शम उपशमे (दि० प०)' : अस्मात् इन्, डीष् च पूर्ववत् । शम्यत्यनयाऽनिष्टानि । णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-डीषौ । शमयत्यनिष्टव्याध्यादौनि । "शमोमर्दुर्मखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) शिमीः । शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थश्च । बाङ्गलकादकार-स्येकारः । शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च । शक्नेत्य-नेन समानार्थः । "धुनिः शिमीवाञ्छरमाः ऋजौषी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) शक्तिः । शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (२, ३, ८४)' । शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं लेतुम् । "अर्जाजन्च्छक्तिभीरोद-मिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(२६) शिन्पमृदः । 'शील उपधारणे' चुगदिः (प०), 'शील

* निघ० ११, १६ ।

† निघ० ४, ११ ।

‡ निघ० ७, १८ ।

§ प० ६, ७ ।

¶ 'उपधारणमभ्यासः'—इति शी० ।

समाधौ' भूवादिः (प०) । अनयोः 'खव्यश्चिन्त्यश्चव्यवाच्यरूपसर्प-
तन्त्याः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४, ५, १) च
उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते । शीलयति शीलतीति वा चिन्त्यम् ।
'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादितृत्तिः । शीलयन्ति पुनः पुन-
रभ्यस्यन्ति तदिति चिन्त्यम् । 'यद्वा ; शिनोति कर्त्तारं तनूकरोति
दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः । 'चिञ् निश्चाने
(स्वा० उ०)' 'निश्चानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः । "यन्ने
चिन्त्यं* कश्चप रोचनावत्(अथ० सं० १३, ३, १०.)"—"दिवः चिन्त्य
मवन्तम् (?)"—इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्^(१) । तोकम्^(२) । तनयः^(३) । तोकम्^(४) । तक्त्^(५) ।
शेषः^(६) । अमः^(७) । गयः^(८) । जाः^(९) । अपत्यम्^(१०) ।
यहुः^(११) । ह्वनुः^(१२) । नपात्^(१३) । प्रजा^(१४) । बीजम्^(१५) ।
इति पञ्चदशापत्यनामानि † ॥ २ ॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', क्विप् । तोजति
हिंसन्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष
मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-
णार्थस्य'—इति माधवः । क्विप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

* "चुन्" —इति रोचमुद्रितशाखापाठः ।

(१) "तनयम्" म. C. D. F ।

(१५) "बीजम्" स. i. i. d ।

† इत्यपत्यस्य म ।

गच्छत्यनेनानृणं पितृभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायुनापि वा । यदा; 'द्युच प्रसादे (भू० आ०)'; क्विप्, षष्ठोदरादित्वात् सकार-लोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवो-विदः (ऋ० सं० ६, २, ३ २, ४)"—^१तुचे तनाय तस्य नो (ऋ० सं० ६, १, २ ८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) तोकम्* । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११ ८)', 'षष्ठोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याधादिभिर्गति वा । यदा; 'द्युच स्तुतौ (भू० आ०)'; 'कृदाधाराचिकनिभ्यः कः (उ० ३, ३ ८)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च म्बयते तोकम् । तथाच हरिव्यन्ध्रेपास्थ्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गयाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यदा; 'तु'-इति सौत्रो धातु वृद्धार्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वृद्धते हि तत्, वृद्धते वा मातापितृभ्याम् । यदा; सर्वभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव । तुदन्तु ककारो बाङ्गलकात् टुच्ः सकारलोपश्च । "मा नस्तो-केषु तनयेषु रौरियः (ऋ० सं० १, ४, १ ३, ३)"—इति निगमः ॥

(३) तनयः† । 'तनु विस्तारं (तना० प०)'; 'वल्गिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४, ८ ७)"—इति कयन्-प्रत्ययः । कुलं तनोति विस्तारयति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* निघ० १०, ७, १९, १ ।

† निघ० १०, ७, १९, १ ।

(४) तोक्त्वा । तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्त्रा । तक्तेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अन्वमुकारश्च (६, २, १०६) । पूर्वेण तुचा ममानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(६) शेषः‡ । 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भूवादिस्य (प०); असुन् (उ० ४, १८४) । म्रियमाणे पितरि कुलमन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः मह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यदा ; 'शिष्यत् विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदौ; असुन् (उ० ४, १८४) । विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः । 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम् । तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोऽगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम् । यदा ; 'शिष हिंसार्थः' भूवादः परस्मैपदौ, शेषति हिंसति मातापितरौ । 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७१ पृ०) । "न शेषे अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"— "मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः॥ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२.१) बाहुल्यकादपत्येऽपि भवति । 'आप्नोते ह्रस्वश्च नृट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्यापद्वचं

* अथमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, १, १, १ ।

† निघ० ११, २४ ।

‡ अथ० सं० ५, ४, १; ६, निगमो इहह्यो ।

§ निघ० १, १   ¶ पु० १, १ ।

न कृतम्* । आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन । “यच्छिञ्च मग्न उषसो वहन्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)” । ‘आप्यम् धनम्’—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः† । गमेः ‘अग्न्यादयश्च (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः । ‘गाङ् गतौ (भृ० आ०)’; अम्मादा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम् । गतावर्थः पूर्वमुक्तः । गौयते स्तूयते देव-भट्टाङ्केत्येवमादिभिः । “इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)”—इति निगमः ॥ “गयस्फानः प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति च । ‘गृहापत्य-योर्नाम’—इति ह्रदत्तः, ‘गृहम्’—इति तु माधवः ॥

(९) जाः‡ । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ : ‘अन्येष्वपि दृग्यते (३, २, १० १)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्याभिसागर्थत्वात् केवलाञ्जने ईः, टाप्, जम् । जायते मातापितृभ्यां सकाशात् । “सोमः परि क्रतुना पय्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)”—“अ-नमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)”—इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम्§ । अपपूर्वात् तनेतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा ‘अग्न्या-दयश्च (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनेते ष्टिलोपः । * * * । “कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, २५, ३)”—इति निगमः ॥

* कौमद्यान् कर्मव्यायचकमन्ति (उ० ४, १०२) ।

† प० १०. १, ४ ।

(११) यङ्गः । यातेर्ङ्यतेश्चौरादिके मृग्यादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपमिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वनाका ङ्यते च । 'यङ्ग्यातश्चाङ्गतस'-इति माधवः । "ईशानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)"—इति निगमः ।

(१२) सृनुः* । 'घृञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'—'सुवः कित् (उ० ३, ३४)'—इति नु-प्रत्ययः । सृयते मात्रा । "अग्निं सृनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

(१३) नपात्† । नञ्-पूर्वात् पतेर्णन्तात् 'वङ्गलमन्यत्रापि सञ्ज्ञा-कन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-लोपः । 'न भ्रान्नपात् (६, २, ७५)'—इत्यादि सृत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाञ्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति डः, टाप् । "प्रजां देवि दिदिद्धि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)"—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । 'वीज प्रजननकाक्यसनखादनेषु (?)'; इत्य-स्मादच्-प्रत्ययः (३, १, १३४) । तथाच भोजराजीये 'वियो जक्'—इति व्युत्पादितम् । भवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृष्यं पितेति वा । अत्र नीरखामी—'वीज्यते वेति वा वीजं वाजिसौक्तिकः'—इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

* निघ० १, २५. ४, २५. ११, १७ ।

† निघ० ८, ४ ।

हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वा-
भिवृद्धये भवति एव मपत्यामपि पितृणामभिवृद्धिर्हेतुर्गति वीज-
मित्युच्यते । “यस्यां बीजं मनुष्याः ३ वपन्ति (सू० सं० ८, ३, २, ७,
२)”—इति । वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः^१ । नरः^२ । धवाः^३ । जन्तवः^४ । विशः^५ ।
क्षितयः^६ । कृष्टयः^७ । चर्पणयः^८ । नहुपः^९ । हरयः^{१०} ।
मर्याः^{११} । मर्त्याः^{१२} । मर्ताः^{१३} । व्राताः^{१४} । तुर्वशाः^{१५} ।
द्रुह्यवः^{१६} । आयवः^{१७} । यदवः^{१८} । अनवः^{१९} ।
पूरवः^{२०} । जगतः^{२१} । तस्युपः^{२२} । पञ्चजनाः^{२३} ।
विवस्वन्तः^{२४} । पृतनाः^{२५} । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यना-
मानि* ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः । ‘मत्वा कर्माणि मीच्यन्ति (निरु० ३. ७)’—इति
भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—‘मत्त्वत्यादिना मनेः भोवेषु दिधातुजत्वं
प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यमाधनभावं कर्माणि मीच्यन्ति
मन्तवन्ति, यथा पश्यादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः ।
मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशमायां मत्वर्थियः,

(१), (२) “नराः । धवाः । नरः” इति “नराः । नरः” C. D. P.

(२) “नहुपः” म. iid ।

(१०) “हरयवः” इति ।

* “इति मनुष्यनाम्” इति ।

† निरु० ३. ७ ।

प्रशस्तं मनः प्रशस्तं मत्वप्राधान्यात् अतः प्रमत्तमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः ।
 तथा च श्रुतिः—‘म पितृन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यान्सृजत’—
 इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टृि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-
 नुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनोर्जातावज्यन्तौ पुक् च (४, १. १६२)’
 —इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं
 जातिश्च्येत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायां मन्तरेण च जातिं भवति मानव
 इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात्
 कृत्यादयति ; अज्यत्-प्रत्ययमन्त्रियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि
 प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—‘मभिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे
 (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)’—इति षुषोदगदित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र
 श्रीनिवामः—‘मनेर्मनुः * * * मनेरुमि मनुषीति । यत् ।
 मा चास्या मनुष्यगीः’—इति । “स्यार्हा वसु मनुष्या ददौमहि (ऋ०
 सं० २, ६, ३०. ४)”—“दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः
 (ऋ० ब्रा० २, १, ६)”—इति च निगमौ ॥

(२) नरः* । ‘णौञ् प्रापणे (भू० उ०)’ ; ‘नयतेर्ङिश्च (उ० २.
 ६३)’—इति ष्टन्-प्रत्ययः ; जम् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-
 त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यदा ‘नृती गाच-
 विरेपे (दि० प०)’ ; बाहुलकादृन् ङिश्च । नृत्यन्ति गाचविरुपं
 कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिपन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः ।
 “तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)”—“त्वा
 वृचेध्विन् सत्यतिं नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)”—इति च निगमौ ॥

(३) धवाः* । 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धूञ्' वा (क्र्या० उ०) । पचाद्यच् । धूनयति * * * । धुनेति स्वावयवान् धवः; जम् धवाः । यद्वा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा ; 'धावु गतिगृह्योः (भू० उ०)'; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १ ३४) षषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) इत्स्वः । इत्येतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः । "को वां शयुवा विधेव देवम् (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमः ॥

(४) जन्तवः† । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०); 'कमिमनिज-निगाभायाद्भिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते जन्तवः । "इन्द्रज्येष्ठे प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(५) विशः‡ । 'विश प्रवेशने (तु० प०)'; क्विप् । विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा ; अनुप्रविष्टाः आत्मौयभृ-राजादेः अत्रा इत्यर्थः । "विशो राजानं मुप तस्य ष्मिन्मयम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इति निगमः ॥

(६) क्षितयः§ । 'क्षि निवामगच्छाः (तु० प०)'; 'क्षिक्को च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १ ७४)'—इति क्षिच् । क्षियन्ति निवमन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमः ॥

* निघ० ७, १५ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ प० ८ । निघ० १०, ८ ।

§ प० १, १ ।

(७) कृष्टयः* । 'कृष विलेखने (भू० प०)'; भावे कः । कर्षणं कृष्टम् । कर्षणं कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, २२ ऋ०)'—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः—'कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० मा० भा० ३, ४, ५, २)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृतं (म० भा० भौ० प० २६ अ० पू० श्लो०)'—इति । यद्वा; गुड्डोऽपि कृषिर्विपूर्वस्यार्थे वर्तते । कर्मणि कः । विविधं कृष्टो वित्तिप्रपरिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानममर्थः कः ? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्ट-सामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थयिः । तथाच भाष्यम्—'विकृष्टदेहा वा (ऋ० सं० मा० भा० ३, ४, ५, २)'—इति । 'कृषन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्' इति माधवः । 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः । "मित्रः कृष्टीर्निमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, २)"—मद्यश्चिद्यः शत्रुमा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, २६, २)"—इति च निगमौ ॥

(८) चर्षण्यः† । चरतेर्धातोः (भू० प०) 'अर्चिसृष्टधम्यश्च-वित्हेभ्योऽनिः (३० २, ८ ५)'—इति वज्रलवचनादनि-प्रत्यये पुगाग-मस्य चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा; 'कृषेरादेश्च चः (३० २, ८ ७)'—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा; चर्षण्यः चायितारो द्रष्टारः

* निघ० १०, २८; ११ ।

† निघ०

सर्वेषां पदाथानाम् । यद्यपि पञ्चतिकर्मसु (निघ० २, २) विष्व-
णिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, २,
३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्व.न्दस्वामिना व्याख्या-
तम् । "प्र चर्षणिभ्यः घृतनाह्वेषु (ऋ० सं० १, ७, २८, १)"—
"महा० इन्द्रो नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति
च निगमौ ॥

(८) नङ्घषः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेह्मिः (उ०
२, १०८)'—इति बाङ्गलकात् उम्-प्रत्ययः, जम्, नङ्घषः । नङ्घन्ते
कर्मभिः पूर्वकृतैः संमारे नङ्घन्ति वा नहनीयम् । "सचा मनेम
नङ्घषः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)"—"आ यातं नङ्घषस्यरि
(ऋ० सं० ५, ८, २५, ३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

अकागन्तमिदं नाम केपुचिन् कोशेषु दृश्यते । तदा 'अन-
हिभ्यामुषन् (? *)'—इति उपन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रम-
स्नाणस्य नङ्घषस्य शोषः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः† । 'हञ् हरणे' भूवादिः, 'ह प्रमह्यकरणे' जुहो-
त्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, २१४)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
हरन्ति पदार्थान्, प्रमह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्यु-
वाक्यम्—'अहं प्रजाश्चाक्रुशतीर्हगमि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्याः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०) ;

* कौमुद्यात् 'अहनिभ्यः मूषन् (उ० ४, ७२)', 'परः कुषन् (७३)', 'पमहि-
कन्तिभ्य उपष् (७५)' एवं दृश्यन्ते ।

† पु० १, १५ ।

‡ निघ० २, १५. ४, १ ।

अप्लगादयश्च (उ० ४, १० ८)”—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्त्याः । ‘कन्दसि निष्टक्य-देवह्वयप्रणीयोन्नीयोच्छ्वित्यमर्य’ (३, १, १२ ३)”—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । “को नु मर्त्या अभिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४ ८, ३ ७)”—“मयायेव कन्या शत्रुचै तं (ऋ० सं० ३, २, १ ३, ५)”—“मर्यन्न योषा कृणुते मध्यम्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, २)”—इति निगमाः । यद्वा ; ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०) ; हसि मृगिरावामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८ ३)”—इति तन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तशब्दात् ‘वस्वमर्त्त * * * यविष्टेभ्यश्चकन्दसि’—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत् । “यो मर्येऽस्मृतेः चतावा (ऋ० सं० ३, ४, १ ६, १)”—इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । “मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)”—“तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २ ५, १)”—इति च निगमौ ॥

(१४) भ्राताः । ‘वृञ् वरणे (खा० उ०) ; ‘तातभ्रातलात-सुपित्त’—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन कृत्प्रत्यये आङागमो निपात्यन्ते । वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रम्रियन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा ; भ्रातो धान्यादिसञ्चयः । तदन्तो भ्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा ; भ्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अन्नं वा । अन्नमपि भ्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तखेदम् (४, ३, १२०)”—इत्यण् । ‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते’—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । ‘अथो

अत्राद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २) — इति,
 'अत्रात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)' — इति ष युतेः मनु-
 व्याणामन्नमन्वित्वम् । "पञ्च भ्राता अपत्यवः (ऋ० सं० ६, ८,
 ३, २)" — इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः* । 'तुर्वी हिंमायाम् (भृ० प०)' । 'कलेरश्च' — इति बाहुलकात् अश्च-प्रत्ययः । भोजगजीयमिदं मृचम् । हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याधादिभिर्वा । यद्वा : 'तृ त्वरण-
 हिंसणयोः (दि० आ०)' । अस्मात् किपि तृः अत्रोतेः पचाश्चः
 तूर्णमश्रुवते षष्ठीदगदित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वका-
 रस्यापजनः । तृमूर्णमश्रुते । 'प्राणम्' इति माधवः । यद्वा : तृवशः
 काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । 'वश कान्तौ
 (अदा० प०)' — इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपमह्वानम् (३, ३, ५८ वा०)'
 — इत्यप् । यद्वा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः
 सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः । "तुर्वशेखमन्महि (ऋ० सं० ५, ७, ३३,
 ४)" — इति निगमः ॥

(१६) द्रुह्यवः । 'द्रुह जिघांमायाम् (दि० प०)'; औणादिकः
 किप् ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'हृन्दमि परेच्छायामपि
 (३, १, ८ वा०)' — इति क्यप्, 'क्याच्छन्दमि (३, २, १७०)' — इत्य-
 प्रत्ययः । परहिंमारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः । "श्रुष्टिं चकु भृगवो
 द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)" — इति निगमः ॥

(१७) आयवः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'हृन्दशीणः (उ०

१,२)।—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति यामात् यामम्, गमनघ्रीलाः ।
 “बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)”—“आयोर्ह”
 स्कन्ध उर्पुमस्य गीऊ (ऋ० सं० ७, ५, ३ ३, ६)”—इति च निगमौ ।
 ‘अनोदात्त आयुश्चो मनुष्यवचनः’—इति माधवः ॥

(१८) यद्वः । ‘यसु उर्परमे (भृ० प०)’; ‘यमेर्दुक्’—इति
 श्रीभोजदेवः । ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३ ७)’—
 ६त्यादिना अनुनामिकलोपः । यस्यते नियस्यते आचार्येण अपथ-
 प्रवृत्ताः, राज्ञा वा । “या अस्मि यादः पशुः (ऋ० सं० ५, ७,
 १ ६, २)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘यदुपु भवो यादो
 यद्गिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अनवः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’; ‘अणस्य (उ०
 १, ८)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अन-
 न्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात्
 अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्चादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः ।
 तथाचोपनिषदि—‘तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे
 ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वदनवाय
 (?)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—
 इति । “अनवस्ते रथमश्याय तन्नन् (ऋ० सं० ४, १, २९, ४)”—
 इति च । अत्र ‘अनवः चभवः ते च मनुष्याः’ । ‘मत्तासुः
 सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)’—इति श्रुतिः ।
 तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्युभवो वै देवेषु तपसा सोम-
 पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५.)’—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा

अपैवावीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)"—इति च ॥

(२०) पूरवः* । 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)' । 'भृष्टशील-
चरित्सरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना वाङ्मलकात् उ-प्रत्ययः । पूर-
यितव्यः कामानां 'रूपभ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः । पूताः शुद्धाः
स्नानार्थिभिरित्यर्थः । "यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १, ४,
२ ५, ६)"—इति निगमः ॥

(२१) जगतः† । 'गञ् गतो (भृ० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषद्बृह-
म्हज्जगच्छत्वच्च (उ० २, ७८.)'—इति क्विप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नञि लोपश्च निपात्यते । गच्छति ग्रामात्
ग्रामान्तरम् । "यद्देशामयं जगता मिरज्यमि (ऋ० सं० ८, ३, ६,
२)"—इति निगमः ॥

(२२) तस्युषः‡ । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भृ० प०)' । 'कन्दमि लुङ्-
लङ्लिटः (३, ४, ६)' । 'कसुः (३, २, १० ७)' । 'वम्बकाजाद्घमाम्
(७, २, ६ ७)'—इति इडागमः । 'आतो लोपः (६, ४, ६ ४)' ।
'लिटि धातोः (६, १, ८)'—इति द्वित्वम् । 'शर्पूर्वाः खयः (७, ४,
६ १)'—इति थकारस्य शेषः । 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५ ४)'—इति
तकारः । तस्यिवम् इति स्यिते जमः स्याने व्यत्ययेन शम् (३, १,
८ ५) । 'वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १ ३ १)' । 'शामिवमिघमीनाञ्च
(८, ३, ६ ०)'—इति षत्वम् । तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे । "चरन्तं परि

* निघ० ७, २२ ।

† प० ११; १४ । निघ० ४, २, ७, १२, ८, १२, १२, १६

‡ निघ० १२, १६ ।

तस्युषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः । अत्र वाजमनेय-
भाष्यकृद्दुवटः 'तस्युषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः* । अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति । "तदद्य वाचः प्रथमं ममीयु०—० जुषध्वम् (ऋ०
सं० ८, १, १३, ४)" । तदद्यवाचः परमं ममीय 'येनासुरानभिभवेम
देवाः' । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुगिति
प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तदन्नः । सोर्देवानसृजत तत्सुरा-
णां सुगत्वमभोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ।
'ऊर्जाद् उत यज्ञियामः' । अत्रादाश्च यज्ञियाश्चार्गित्यन्ननामोर्जय-
तीति सतः पक्षं सु पृक्त्वमिति वा ॥ 'पञ्चजना मम हेतुं जुष-
ध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसौत्येके, चत्वारो वर्णाः
निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात्? निषादो
भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । "यत्पाञ्चजन्यया विश्वा
(ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)" । पञ्चजनीनया विश्वा, पञ्च पृक्ता मञ्ज्या
लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टां (निरु० ३, ७-८)—इति । अस्य स्कन्द-
स्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य त्रिवेकार्थं निगमा भवन्ति
सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र
यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न
मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमता-
न्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदमनुष्यपदार्थं वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं

* निरु० ३, ७, ८. ४. २२ ।

† 'पञ्च पृक्ता मञ्ज्या लीपुंजपुंसकेष्वविशिष्टां—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः ।

उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देव-
 ताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामपुरेषु, पिशा-
 चानां रक्षस्वन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदद्य वाचः । सौचीकस्याये
 विश्लेषां देवानां संवादो होतृजपस्थायम् । तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि
 वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुक्तं स्वर्गमोष्ठवार्थमदनत्वदेवताविशिष्टं
 मंशीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे
 देवाः ! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जादः ! उत अपि यज्ञियामः
 यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन अल्पिङ्गुन्याः ।
 यमव्यवस्यपतीष्टौ निषादानां यज्ञमस्यादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्यादन-
 मवे ; 'आद्युरमीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्तं प्रयच्छामीति शूद्रः
 प्रतिगृह्णाति'—इत्यत्रमादिना । तथा 'दामो पिनाष्टि पत्नी वेत्यत्र
 दास्यादेर्यापागदर्ष्यं यज्ञमस्यादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्गभृता
 देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञमस्यादिनः । अत उच्यते—'मम होत्रं
 जुषध्वम्' । होतृ-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः । अन्यं मन्यन्त—
 यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति । तथा च
 मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः
 सर्वेऽपि होत्रः सङ्घेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययामाधारणं
 मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विश्वा' ।
 प्रगाथस्वार्थम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया
 विश्लेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—इत्यादि । पञ्चेति निर्वा-
 च्यम् पृक्तेति निर्वाचनम् । सङ्घेति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरि-
 त्याह—'लिङ्गत्रययोग्यवशिष्टा'—इति । ननु षडादीन्यप्यवशिष्टानि ?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपमन्वन्वस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम् ।
 अपिच या षृक्ता मा पञ्चेति किन्तु या पञ्च मा पृक्तेति तदन्यत्र
 एकपदनिर्हृत्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं
 चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वात् लिखितम् । ‘पृची मय्यर्के (ह० प०)’ ।
 ‘कनिन् युवृषि (उ० १, १ ५४)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधि-
 कविध्यर्थत्वात् कनिनि बाहुलकात् ष्टकारस्याकारो नकार उपज-
 मश्च । भोजराजम्—‘वृषितत्तिराजिघमिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्’—
 इत्याह, तदा ‘पचि विस्तारे (चु० प०)’—इति धातुः । एकादिभ्यो
 विस्तीर्णा पञ्चमह्या । जायन्ते जनाः । पचाद्यच् (३, १, १ ३४) ।
 ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः’—इति चौरस्वामी ॥

(२४) विवस्वन्तः* । ‘वम निवासे (भृ० प०)’ इत्यस्मात् ‘अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति ।
 त्रिविधं वमनं विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत्
 किञ्चित् विवसनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र
 मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयात्तरमुदात्तम्’—इति माधवः । “आ-
 विर्भैव सूक्तरूपा विवस्वते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)” —“शिवो दूतो
 विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ३, २२, ३)” —इति च निगमौ । अत्र विव-
 स्वान् यजमानः—इति माधवभाष्यम् । ‘महो जाया विवस्वतोव
 नाश (ऋ० सं० ७, ६, २ ३, १)’—इत्यादित्यवसनस्योदाहरणम् ॥

(२५) पृतनाः† । ‘पृङ् व्यायामे (तु० आ०)’ । “त्वयाध्वेणे
 पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १ ५, १)” —इति निगमः ॥

मनव्याणां वज्रत्वं, ततो वज्रवचनान्तवम्, तथा .निघण्टुष्वपि ।
 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्च-
 जनाः पुरुषाः पूरुषा विप्रः (अमृ० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च
 वज्रवचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती^१ । चवाना^२ । अभीशु^३ । अप्रवाना^४ ।
 विनङ्गसौ^५ । गभस्ती^६ । करसौ^७ । बाहू^८ ।
 भुरिजौ^९ । क्षिपस्ती^{१०} । शक्करी^{११} । भरिचे^{१२} । इति
 द्वादश बाहुनामानि* ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भृ० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ०
 २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४३०)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
 आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम् । बाह्वोर्द्वित्वात्
 सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) चवाना । 'च्युङ् गतौ (भृ० आ०)' । 'मम्यानच् स्तुवः
 (उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थं इत्युक्तेरानच्
 प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३६)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः ।
 गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) "क्षिपस्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

* "इति बाह्वीः" ग ।

† वज्रवैवास्यायतीपदं परं सर्ववैवागच्छन्तीत्येवाथसकार सायणः ।

(३) अभौश्रु* । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ पृ०) । अभ्यश्रुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभौशाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ . .

(४) अप्रवाना । 'आश्रु व्याप्तौ (स्वा० प०)'; 'ताच्छीक्यवयो-
वचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२६)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्रुः,
'कन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्द्ध-
खल्वं षुषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) । आप्रतः कर्माणि । यद्वा ; अप्र
इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६३ पृ०); तदस्यास्ति 'कन्दसीवनिपौ
(५, २, १२२ वा०)'—इति वनिपि विभक्ते राकारः पूर्ववत्, सकार-
लोपश्चान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्व । नकारान्तो वेति सन्देहः ।
निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गुशौ । बाहुनाम । विनम्य यमतोऽन्नादिकमिति
माधवः । षुषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; 'यस
अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (२, १, १३४), सम्प्रसार-
णञ्च । "अन्वस्मै जोषमभरदिनङ्गुशः (च० सं० ७, २, २७३)"—
इति निगमः ॥

(६) गभस्ती । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ पृ०) । पुरुषाः
अदन्त्याभ्या मन्नादीन् । 'यद्देर्गभस्ती बाह्व, ष्टष्वाति पदार्थानाभ्यां
पुरुषः'—इति माधवः । "श्रयीभिर्न भरमाणो गभस्त्वोः (च०
सं० ७, १, २२, ५)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, ५ ।

† पृ० १, ५, प० ५ ।

(७) करञ्चौ* । कराञ्चिती कर्मनामसु करञ्चञ्चौ आख्यातः
(१६७४०) । तस्मिन् कर्मणुपपदे 'चौ वेष्टने (भृ० प०)'—इत्यस्मात्
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' ।
'कर्मणां प्रञ्जातागौ (निघ० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः ।
"सृप्रकरञ्चमृतये (च० सं० ६, ३, २, ५)"—इति निगमः ॥

(८) बाह्वर्त्तुः । 'बाष्ट लोडने (भृ० आ०)' । 'अर्जिङ्गिश्चकस्य-
मिपमिबाधा ऋजिपञ्चितुकधुकदौर्घहकारश्च (उ० १, २६)'—इत्यु-
प्रत्ययो होऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्या
मिति वा । "स्य्वातइन्द्र म्यत्रिरम्य बाह्व (च० सं० ४, ७, ३१, ३)"
—इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हञ् हरणे (भृ० उ०)', 'डु भञ् धारण-
पोषणयोः (जु० उ०)'; 'भञ् उच (उ० २, ७१)'—इति इजि-
प्रत्ययः । हरतो विभ्रतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा ।
"तमह्वन् भुरिजौ धिया (च० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपन्ती । 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसत्रित-
सेक्षिः (? †)'—इति बाह्वल्लकान् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमे
गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम् ।
तदा अतरि ङीपि 'आच्छीनयोर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा इन्दसि
(६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्षः । क्षिपतः पदार्थान्

* निघ० ६, १० ।

† निघ० ९, ८ ।

‡ कौमुद्यान् 'वसेक्षिः (उ० ४, १०५)'—इत्येकं सूत्रम् 'नौ तथैः (उ० ४, १००)'
—इति चापरम् ।

इतयेतच्च कर्मम् । यदा; चिपे: 'इहिनन्दित्रीविप्राचिभ्यः
शिदाशिपि (उ० ३, १९ ३)'—इति बाहुलकात् सप्-प्रत्ययः स्योऽ
न्तादेशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) शकृगे* । 'शकृ शकौ (स्वा० प्र०)'; 'त्वामदिपद्यर्त्तिपृ-
शकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १० ६)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो रच
(४, १, ७)'—इति डोत्रां च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । शकृतः कर्माणि
कर्तुम् । "अङ्गुलयः शकृग्यो दिशस्य मे युञ्जेन कल्पन्ताम् (य०
वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः ॥

(१२) भृत्रि । विभर्त्ति रग्नीनादित्य इव । 'अग्निना-
दिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४, १६ ८)'—इति इत्र-प्रत्ययः । भृत्रिवदर्थः ।
"अङ्गुं दुहन्ति हस्तिने भृत्रिः (ष्ट० सं० ३, २, २०, २)"—इति
निगमः ॥

इति द्वादश बाहुलानामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः^(१) । अखवः^(२) । त्रिशः^(३) । क्षिपः^(४) । शर्याः^(५) ।
रशनाः^(६) । धीतयः^(७) । अथर्यः^(८) । विपः^(९) । कक्ष्याः^(१०) ।
अवनयः^(११) । हरितः^(१२) । स्वसारः^(१३) । जामयः^(१४) ।
सनाभयः^(१५) । योक्ताणि^(१६) । योजनानि^(१७) । धूरः^(१८) ।

* य० ११ । सि० १, ८ ।

(१) इतोऽनन्तरं "विधाः"—इत्यधिकं न पुस्तके ।

(२) "हयः" च ।

(८) "अथर्यवः"—इत्यपि टीका-सकलम् । "अथर्याः" न. C. D. F. ।

(१२) इतोऽनन्तरं "दोषितः"—इति न iid ।

शाखाः^(१८) । अभीश्वः^(१९) । दीधितयः^(२०) । गर्भस्तयः^(२१) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अयुवः † । 'जत्रादयस्य (उ० ४, १००)'—इति ह-प्रत्यया-
न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः ;
निपातनान्न-लोपः, तन्वादिवाद्बद्धः । गच्छति कर्माणि प्रति । यदा ;
अय-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्नपातनात् ह-प्रत्यये पूर्वपद-य-लोपः
गमेष्टिलोपश्च । अये गच्छन्ति ताः । "तमी" हिस्वन्त्ययुवः (ऋ० सं०
६, ७, १७, ३)"—इति निगमः । अङ्गुलीनां बद्धत्वात् सर्वत्र बद्ध-
वचनान्तता ॥

(२) अण्वयः † । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०) ; 'अणस्य (उ०
१, ८)'—इति उ-प्रत्ययः । 'वेतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति
ह्रीप् । अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्या-
भिरिति वा । यदा ; अण्वयः इक्षुपरिमाणापेक्षयान्त्परिमाणाः ।
"तमीमण्वीः समय आ (ऋ० सं० ५, ७, १७, २)"—इति निगमः ॥

(३) त्रिशः । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' । 'क्विप् वचि (३, २,
१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टमिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि
रेफ उपजनः विशन्ति माधनभावं कार्येषु । "तमी" हिस्वन्ति
धीतयो दश त्रिशः (ऋ० सं० २, २, १३, ५)"—इति निगमः ।
'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

(१९) नास्म्येतत् पदम् ग. C. D. F पृक्तकेषु । टीकाकालात् तु एतस्यैव खाने केषुचित्
"सुचक्याः"—इति, केषुचित् "सङ्गतः"—इति च दृश्यम् ।

* "इत्यङ्गुलीनाम्" ग ।

† प० १, १२ ।

‡ निब० ६, १२ ।

(४) क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)'; औष्णादिकः क्षिप् । क्षिपन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्याखङ्गुलीयकादीन् इति वा । 'मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० १६, ७, ३०, ४)'—इति निगमः ॥

(५) श्र्याः* । 'श्रु हिंसायाम् (क्र्या० ष्व० प०)' । 'अप्रादेराह-
तिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) १ शृणोति पापात् । "आ यः श्र-
याभिस्तुविनुम्णो अस्य (ऋ० सं० ८, १, २६, २)"—इति निगमः ॥

(६) रश्नः† । रश्निबन्धनार्था धातुरित्युक्तं रश्निनिर्वचने (३ ४ पृ०) ।
'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते
आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे 'अशेरश् च'—इति श्रीभोजदेवः ।
अश्रुवते कर्माणि । "रश्नाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् (ऋ० सं० ७, ५,
३२, ६)"—"अच्छा बर्हीरश्नाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"
—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः‡ । 'धी (दि० आ०)'-धातोः 'क्विच्कौ च सञ्ज्ञायाम्
(३, ३, १७४)'—इति क्विच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्या-
गापाजहाति (६, ४, ६६)'—इतीत्वम् । धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः
कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अत्रान्तर्णीतण्यर्थो दधातिः ।
'ध सप्रधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

(८) अयर्थः । 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाङ्गलकात्, धातोश्चरादेशः ;

* प० ५, २ । निब० ५, ४. १०, २८ ।

† निब० २, १४ ।

‡ निब० ९, २४. १०, ४१. ११, १६ ।

'छादिकारादङ्गिनः (४, १, ४ ५ वा०)'—इति ङीप्; ङम् । 'उष्वुर्ध्व-
मथर्यो न दकम् (अ० सं० ३, ५, ५, ३)'—इत्यत्र 'अथर्यो न खियः
द्वे'—इति माधवः । अथर्यइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

"अथर्यवः"—इति पाठो बङ्गेषु दृष्टः । तद्बाङ्गनामकरणं
स्यष्टम् । निगमदर्शनाश्लेष्यः ॥

(८) त्रिपः* । 'त्रिप प्रेरणे (सु० प०)' । क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः
कार्येषु । "त्रिपो न द्युवा नियुवे जमानाम् (अ० सं० ६, १, ३ ५,
३)"—इति निगमः ॥

(१०) कक्ष्याः† । "दग्धावनिभ्यः (अ० सं० ८, ४, ३०; २)"—
इत्यत्र 'कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ८)'—इति भाष्यम् ।
कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनष्टानफलेन फलेन वा कर्माणि । 'ख्यातेः कक्ष्य-
शब्दनिर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी । 'गाहते कक्षः इति नामकरणः
ख्यातेर्वा (निरु० २, २)'—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामि-
न्यः—'ख्या प्रकथने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको
निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यामविकारस्य द्रष्टव्यः—
इति । अयमभिप्रायः— प्रायेण 'दृत्तुवदिह्निकर्मिकषिभ्यः सः (उ०
३, ५८)'—इति ख्यातेर्वाङ्गलकात् स-प्रत्यये बाङ्गलकादेव दिवंधने
ह्लादिशेषे ह्रस्वत्वे 'कुष्टोद्युः (७, ४, ६ २)' न भवति बाङ्गलकादेव,
'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)'—इति चर्चम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यका-
राकारयोर्लोपः, 'खरि च (९, ४, ५५)'—इति चर्चम्, 'आदेशप्रत्यययोः

* प० १, ११. प० २, १५ ।

† निघ० २, १. २, ८. ६, १८ ।

(८, ३, ५८)”—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । असेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाशयते पुरुषेण । कश्चो वाङ्मत्तलम् । तत्र भवः (४, ३, ५३)”—इत्यर्थे ‘शरीरव्यववाच (४, ३, ५५)”—इति यत्-प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परस्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, असेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाशो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुल-यस्तदन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथावाधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाशे तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यद्वा ; कक्ष्या रज्जुः तद्वन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-शब्देनोच्यन्ते । “परि स्वजध्वं दशं कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)”—“दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति च निगमौ ॥

(११) अवनयः* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११ प्र०) । अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा । “मनात् समीक्षा अवनौ रवाताः (ऋ० सं० १, ५, २, ५)”—“दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति च निगमौ ॥

(१२) हरितः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१२ प्र०) । हरन्त्याभिः पदार्थान् “एतं त्वं हरितो दशं (ऋ० सं० ६, ८, २८, ३)”—इति निगमः ॥

(१३) खसारः‡ । ख-शब्दे उपपदे ‘असु सेपणे (दि० प०)”—इत्यस्मात् ‘सावसे षन् (उ० २, ८८)”—इति षन्-प्रत्ययः सुष्ठु अश्र्यते

क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु क्षेप्तव्या वा । यद्वा ; ख-शब्दे उपपदे
 'षट्ख विग्ररणे (भू० प०)'—इत्यस्माद् बाङ्गलकादर् बाङ्गलकात्
 टि-लोपश्च । खं खं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, खस्मिन् खस्मिन्
 हस्ते सीदन्तीति वा । यद्वा ; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्त-
 प्रभवत्वात् खसार उच्यन्ते 'न षट्खस्त्रादिभ्यः (४, १, १०)'—इति
 स्त्रीप्रत्ययनिषेधः । "दुवस्यन्ति खसारो अर्हयाणम् (च० सं० १, ५,
 २, ५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः*, सनाभयः । अनयो— —मर्थोऽनुसन्धेयः ।
 जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४,
 १२६)'—इति बाङ्गलकादिण्-प्रत्ययः । 'अलिशलिपलिघसिजम्यणि-
 पणिभ्य इण्'—इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति
 अदन्त्याभिरन्नादीनि वा । जनेरेव वा बाङ्गलकान्नकारस्य मकारः,
 जाताः ख-कारणात् । "त्वं सानावधि जामयः (च० सं० ६, ८,
 १६, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः† । 'एह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहो भश्च (उ०
 ४, १२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भं इति
 नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेन्यस्मात्
 सहस्रब्दस्य स-भावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः
 मूलमासामिति वा । "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (च० सं० ७,
 २, २५, ४)"—इति निगमः ॥

* पु० १, १२ ।

† निघ० ४, ११ ।

(१६) योक्त्राणि* । (१७) योजनानि† । 'युजिर् योमे (इ० उ०)' । 'दान्त्रीशमयुजस्तुदसि (३, २, १८२)'—इति इन्-प्रत्ययः पूर्वत्र । 'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, मंयस्यते श्रीभिः क्रेशादय इति वा । शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता । "दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः (अ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः‡ । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १८) कर्त्तरि क्विपि (३, २, १७७), राक्षापः (६, ४, ११) इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जमि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्त्युपक्षयन्ति कर्माणीत्यर्थः । छिंमन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वा श्रीणादिके क्विपि बाङ्गलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति । "दशधुरो दश युक्ता वहङ्गः (अ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः§ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विकृते 'अशोतेर्डित्'—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दे व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । ख-शब्दाधिकरणे उपपदे शोतेः 'अधिकरणे शोतेः (३, २, १५)'—इति अच-प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यात्रकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम् । खश्याः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) यकारलोपेन शकाराकारयोः सर्वर्षदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा । शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारस्य ।

* निघ० २, ८ । † निघ० ३, ८ । ‡ निघ० ३, ८ । § निघ० १, ४, १२ ।

श्रुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं वा ।
 यदा ; 'शाख् व्याप्तौ (भू० प०)', पचाद्यच् (२, १, १ ३.४) । शाखन्ति
 व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यदा ; 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०) ; अस्मात्
 'वृत्तावयवाच्च'—इति ख-प्रत्ययो वाङ्मलकात् हस्तावयवेऽपि भवति ।
 षेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः । 'श्यते रिच्च वा'—
 इति श्रीभोजदेवः ; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पित-
 त्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या— — — शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इत्यन्ते
 तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः कश्चाखाः स्युः (२, ६, ८२)'—इति ।
 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ७, २ ५, ७)'—इति निगमः ॥

(२०) अभीश्रवः* । व्याख्याता रग्निनामसु (३४५०) । अभ्य-
 श्रुवते कर्माणि, अभीश्रते वा कर्माणि कर्तुम् । "दशभीश्रुभ्यो
 अर्चता जरेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(२१) दीधितयः† । व्याख्याता रग्निनामसु (३५५०) । अङ्गु-
 रीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते । दीप्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति वा
 दधातेर्यत्पक्षो दीधिति शब्दः । "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः
 (ऋ० सं० ५, १, २ ३, १)"—इति निगमः ॥

(२२) गभस्तयः‡ । व्याख्याता रग्निनामसु (३५५०) । गृह्णन्ते
 पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः । "दीप्यते मधो रंशुषु
 गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः ॥

"सुहस्ताः"—इति केचित् ।

एतस्य स्थाने “सस्रुतः”—इति च केचित् पठन्ति । तास्य व्याख्याता नदीनामसु (१ ३ ८ पृ०) । संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा । स्पष्ट-निगमदर्शान्निर्षयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वश्मि^(१) । उश्मसि^(२) । वेति^(३) । वेनति^(४) । वैसति^(५) ।
वाञ्छति^(६) । वष्टि^(७) । वनेति^(८) । जुषते^(९) । हर्यति^(१०) ।
आचके^(११) । उशिक^(१२) । मन्यते^(१३) । छन्त्सत्^(१४) ।
चाकनत्^(१५) । चकमानः^(१६) । कनति^(१७) । कानिषद्^(१८) ।
इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः* ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणः (निरु० ३, ८)’=दृष्टार्था धातवः—

(१) वश्मि । ‘वश्म कान्तौ’ अदादिः परस्यैपदी । लडुत्तमैक-
वचनम् । “तदुहं वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं० ७, ४, ६, ४)”—इति
निगमः ॥

(२) इतोऽनकारम् “उश्मसि”—इत्यधिकं म. C. D. F पुस्तकेषु ।

(५) “विसति” च । “वेसति” च । ङीकाकतापि पाठान्तरतया लीकृतम् ।

(७) “वेष्टि” च ।

(१०) इतोऽनकारम् “हर्यति”—इत्यधिकम् च पुस्तके ।

(११) “आचके” च । म. C. D. F पुस्तकेषु नास्त्येवेदम् परम् ।

(१४) “छन्त्सत्” C. D. F ।

* “इति कान्तिकर्माणः” म ।

† निरु० १९, ५ ।

(१३) मन्यते* । 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी । "आभ्रसिञ्च मन्यमानस्तरश्चित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)" — "यदि मन्येतोपमुखमित्योदनैः (?)" — इति च निगमौ ॥

(१४) क्न्सत्† । 'क्दि संवरणे' चुगादिः । पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'सिञ्चज्जलं लेटि (३, १, ३४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । 'वृषा क्न्दर्भवति ह्यतः (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)' — इत्यत्र 'मन्यते क्न्सत् चाकनत् इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तदिन्मे क्न्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)' — इति प्रयोगदर्शनाच्च क्दिः कान्यर्थः — इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'दूरेचताय क्न्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)' — इति, "अच्छान्तुः पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)" — इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत्‡ । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भृ० प०); यङ्लुगन्तः । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । "अहोदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)" — "ये निः शचिष्ठ चाकनत् (?)" — इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः । 'चक तृप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी । 'ताच्छी-स्थवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)' । "चकमानः पिबतु दग्धमशुम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)" — इति निगमः ।

* प० २, १४; — १८ । निघ० ३, १, १, ८, ४, २५, १, २५, ८, ११, ८, १५, १२, २०, ११, ४२ ।

† प० २, १४ । निघ० ८, ८ ।

‡ प० २, ११, ४, २; — २ । नि० ४, १४; — १५, ४, १४ ।

(१७) क्वनति* । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' भूवादिः परस्यैपदी । "भानत् क्वनति नुदतम् (?)"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)"—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषत् । कनतेर्लेटि परस्यैपदप्रथमषुषैकवचने सिक्खज्जलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाह्यलकात् इकारलोपः पूर्ववत् । "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्थः^(१) । वाजः^(२) । पयः^(३) । प्रयः^(४) । पृष्णः^(५) । पितुः^(६) । वयः^(७) । सिनम्^(८) । अक्वः^(९) । क्षु^(१०) । धासिः^(११) । इरा^(१२) । इका^(१३) । इषम्^(१४) । जक्^(१५) । रसः^(१६) । स्वधा^(१७) । अर्कः^(१८) । क्षद्म^(१९) । नेमः^(२०) । ससम्^(२१) । नमः^(२२) । आयुः^(२३) । स्रुन्तता^(२४) । ब्रह्म^(२५) । वचिः^(२६) । कीलालम्^(२७) । यशः^(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

* पु० अत्रैव १५ । † पु० अत्रैव १५ ।

(१) इतोऽनकारं "वाजः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(४) "प्रयः"—इत्येतन्नानि क-पुस्तकानि तिक्तेषु, देवराजेन तु "अक्वः"—इत्यनेनाय विकल्पः स्वीकृतः ।

(७) "वयः" नास्त्येभत् ख. ड. च पुस्तकेषु । तेषु पुनरस्यैव स्थाने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्ताऽवसतान्कारतोक्ता । ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "सुतम्" इति ।

(९) "सीनम्" ग ।

(११) "धुमत्" ग. "धुत्" C. D. F ।

(१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

(१९) "क्षद्मः" ख ।

(२८) नास्त्येभत् पदं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

‡ 'इत्यष्टस्य' ग ।

(१) अन्धः* । ‘अन्धइत्यन्ननाम । आधानीयं भवति (निघ० ५, १)’—इति भाष्यम् । ‘आभिमुख्येत हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः शरीर-स्थितेश्च तदायत्तत्वात्’—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि वाङ्मलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुङ्गागमश्च धातोः । यद्वा ; ‘अद् भक्षणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २००)’—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमन्ति । तथाच श्रुतिः—‘अद्यतेऽन्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)’—इति । ‘अनित्यनेनान्धः’—इति चौखामी । अनितेरसुनि वाङ्मलकान् धुगागमः । अनित्यन्नं हि प्राणनम् । “आम्त्रेभिः मिस्रता मद्य मन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)”—“इन्द्रे हि मन्धन्धमः (ऋ० सं० १, १, १७, १)”—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः† । ‘वज गतौ (भृ० प०)’ । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । ‘अजिब्रज्योश्च (७, ३, ६०)’—इति चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—‘चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वाद्जेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः’—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन गृह्णेत मत्वगुद्धिं भोक्ता । यदाङ्—‘आहारशुद्धौ मत्वशुद्धिरिति । यद्वा ; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः ; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । ‘दश धर्मान् विजानन्ति

* प० ४, २ । निघ० ५, १, ८, २६, २१, ८ ।

† प० १७ । निघ० १०, २२, ११, २६;—२६ ।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः कुट्टो बुभुक्षितः—
—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वचान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव
मर्थो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, २, ५)”—
अन्यत्र “वाजं हवनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इति
च निगमौ ॥

(३) पयः* । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयदत्यत्र (निह० २, ५) ।
यद्वा ; ‘अय पय गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं ।
तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोद्य-लेह्य-चर्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन ।
‘जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)’—इति श्रुतिः । “पयस्स्नानम्
आगच्छि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”—“यद्दी मृतस्य पयसा पिथानः
(ऋ० सं० १, ५, २७, ३)”—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातमुदकनामसु (१११४०) । “उपप्रयो-
भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—“तुराय प्रयोन ह्मि स्तोमं
माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)”—“प्रयस्वन्तः प्रति हर्षामसि
त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति च निगमाः ॥

(५) अरवः । ‘श्रु अरणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं
वर्ण्यमानं अरवो यज्ञः । तद्धर्मान्ताच्छब्दं वा । “सत्यश्चिन्न अरवस्तमाः
(?)”—“मर्त्तं दधामि अरवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २,
३३, २)”—“अभिअरव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)”—इति च
निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—इत्यादिषु

* प० १२. २, ७ । निष० २, ५ ।

† प० १० । निह० ४, २४. ८, १०. १०, २. ११, ८ ।

निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यञ्जनामेत्युच्यते । तथाच 'अचिंति अत्रः (ऋ० सं० १, २, २०, ४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये, 'अव इत्यञ्जनाम'—इति स्पष्टं युच्यते । निरुक्त-टीकायान्भूयथा (निरु० १०, ३) । अतः 'प्रयः'—'अवः'—इत्युच्यते । उभयोरप्यञ्जनामत्वं स्पष्टम् । तच्चैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृष्ठः* । 'पृष्ठी सम्पर्के (रु० प०)' । औणादिके क्विपि धातोः कुगागमः । सम्पर्कं हि तज्ज्ञातृभिः । पृष्ठतिर्दानार्थं इति वा (अदा० आ०) । "वायो तत्रं प्र पृष्ठती (ऋ० सं० १, २, ३, ३)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम् । तच्च क्विपि बाहुलकान्न-लोपः । दीयते ह्यञ्जमर्थिभ्यः । "चिः पृष्ठी अस्ते अचरेव पित्तम् (ऋ० सं० १, २, ४, ४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृष्ठा अञ्जनामैतत् पठन्ति । "पृष्ठी भरन्त वाम् (ऋ० सं० ४, ४, १२, ३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'—इति । "अग्निं विश्वा अग्नि पृष्ठः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)"—"पृष्ठी वहन्तमग्निना (ऋ० सं० १, ४, २, ६)"—इति च निगमौ । "त्वं अर्द्धो मादृतं पृष्ठ इन्द्रिषे (ऋ० सं० २, ५, १८, १)"—इत्यादौ तु षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितृः† । 'पा रक्षणे (अदा० प०)' । 'कमिमनिजनिभाया-गापाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः । रक्षितव्यं ह्यञ्जम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।

* प० १७ ।

† निघ० ५, २ । निघ० ८, २४ ।

“पितुं नु खौषम् (अ० सं० २, ५, ६, १)” — “प्रमन्दिने पितुमर्द-
र्षना वचः (अ० सं० १, ७, १२, १)” — इति निगमौ ॥

(७) वयः* । ‘वी गतिप्रजनकान्यजनस्यादनेषु (अदा० प०)’ ।
असुम् । गत्यादिर्षवीऽप्यर्थोऽचानुगुणः कारकभेदेन । ‘वय गतौ
(भू० आ०)’-इत्यस्मादसुम् वा । “वृषदस्मै वय रश्ने रधाति (अ०
सं० २, १, १०, २)” — “परि घंसमोमन वा वयोगातव (अ० सं०
५, ५, १६, ४)” — इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने “सुतः”†-इति पठन्ति । तत्र ‘बुञ् प्राणिप्रसवे
(अदा० आ०)’ । ‘तातव्रातसातसुत’-इत्यादिना ऋ-प्रत्ययः, बूञो
वृखत्वञ्च निपात्यते । सूयते वृष्ठा । “आदित्याम्नायते वृष्टि वृष्टे-
रन्नं ततः प्रजाः”-इति हि स्मृतिः (मनुः ३, ७६) । यदा; ‘सु पु
गतौ (भू० प०)’-इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम्‡ । ‘विञ् बन्धने (स्वा० ऋ० उ०)’ । ‘इष्विञ्-
द्वीकृत्यविभ्यो ऋक् (उ० ३, २)’ । ‘सिनाति भृतानि’-इति भाष्यम् ।
‘सिनाति बभ्राति कुधा विनश्नन्ति भृतानि धारयति’-इति, स्कन्द-
स्वामी । सीयते अनेनेति वा । अस्त्रेण हि भृत्यादयो बध्यन्ते ।
“येन स्त्रासिन् भरथः सखिस्यः (अ० सं० ३, ४, ८, १)” — इति
निगमः ॥

(९) अवः§ । ‘अव रक्षणगतिप्रोतिदृष्ट्यवगमप्रवेशप्रवणस्वाम्यसाम-

* निघ० ६, ४ ।
† निघ० ४, १८; — २९ ।
‡ प० ४, २ । निघ० ५, ५ ।
§ निघ० १०, २२ ।

।।प्रासिङ्गनहिंसादानभागद्विषु (भू० प०)।

असुम् । धात्वर्थेषु धोगः सर्वाङ्गीकर्तव्यः । “अवत् ब्रह्मण्यवसा-
गमत् (. ?)”—“अग्निगिरोऽवसा वेतु धीतिम् (अ० सं०
१, ५, २ ५, ४)”—इति निगमौ ॥

(१०) तु । ‘टु तु ब्रह्मे (अदा० प०)’—‘सि निवासगद्योः (तु०
प०)’ । ‘खनिश्रुभां ङिष (उ० १, ३२)’—इति विधीयमानो ङित्-
कु-प्रत्ययो बाङ्गलकादाभ्यामपि भवति । चूयते ब्रह्मते स्रोतभिः
चूयते देवतात्वादक्षम् सूक्तादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन
वा । “त्वं वाजस्य जुमत्तो रायदग्निषे (अ० सं० २, ५, १ ८, ५)”—“आ
तु न इन्द्र जुमत्तम् (अ० सं० १, ५, २ ७, १)”—इति च निगमौ ॥

(११) धासि । ‘मुषिण्णुषिकुषिभ्यः क्तिः (उ० ३, १ ५१)’—
इतिबाङ्गलकात् धाम्नेऽपि भवति, बाङ्गलकादेव ईत्वं न भवति ।
दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । “विदस्त्र मा तमयाय
धासिम् (अ० सं० १, ५, १, ३)”—अत्र ‘धासिरक्षनाम, इह तु पयस
आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४० पृ०) ॥

(१३) इळा* । ईद्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे,
अपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । “तस्मा इळां सुवीरा
श्रा यजामहे (अ० सं० १, २, २०, ४)”—इति निगमः ॥

(१४) इषर्मा । ‘इषु इष्ठायाम् (तु० प०)’ । श्रौणादिकः क्तिप् ।

* पु० १, १ ।

† निब० १, २१, १०, २१, ११, १४; -२८ ।

इयत् इति । अदा; 'इषु गतौ (दि० प०)' क्विप् । वेदे प्राचुर्येष
दर्शनाद् द्वितीयैकवचनात्मम् । "इषं स्तोत्रभ्य आभर (ऋ० सं० ३,
८, २२, २)" — "अग्निना यज्वंस्त्रीरिषः (ऋ० सं० १, १, ५, १)" —
इति च निगमौ ॥

(१५) जर्कः* । 'जर्गित्यजनाम । जर्जयतीति सतः, पक्षं सुप्र-
वृत्तमिति वा (निह० ३, ८)'—इति भाष्यम् । 'जर्जयति' प्रवसति
प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पक्षमिति वा'
पक्षशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्थोरि कृते
इगागमे षोर्गिति भवति । 'सुप्रवृत्तमिति वा' प्रश्ने र-शब्दलोपे कृते,
संयोगादिलोपे कृते, अकारस्थोपरि रुकि जश्चे च कृते जर्गिति भवति ।
सुष्ट्विदं हि तद्भवति मृदुत्वात्—इति स्कन्दखामिप्रथः । * * * ।
'जर्जयते प्राणयते जीवयतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः । अथ 'जर्ज
बलप्राणनयोः (सु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप् । "यंसि त्मन्मूर्जे
न विश्वधु क्षरिष्यै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः† । व्याख्यातमुदकनामसु । "मृष्टे यत् पिब ईं रसः
दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(१७) स्वधा‡ । स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (जु० उ०) 'गेहे कः
(३, १, १४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । स्वेषो दीयते
स्वस्मिन् धीयते वा, स्वैन धनेन धीयते वा । "विश्या हि माथा

* निह० ३, ८, २०, —४२, ११, २८

† पु० १, ११ । निह० ११, २५ ।

‡ पु० १, १२ ।

अवसि खधा वः (ख० सं० ४, ८, २४, १)"—“आदहं खधामनु
(ख० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः* ।

(१९) चक्ष्वा । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०) । क्षुन्निवर्त्तना-
दिके खकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा,
२१७ २१२ २११ २
द्विंस्थतेऽनेनातिभुक्तेनेति वा “अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि (सा० सं०
आ० १, ९)"—इति श्रुतिः । माधवपत्ने क्षदिरश्वनार्थः (सौ०),
अग्न्यते बुभुक्षितः । “खादु चक्ष्वापो वसतो स्थोनकृत् (?)”—इति
निगमः ॥

(२०) नेमः† । ‘णीञ् प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘अर्त्तिसुसुङ्गष्ट-
क्षिभुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १ ३७)’ । नमयति सुगतिं
दातारं, नीयते देह्यान्ना अनेनेति वा ॥

“नेमा”—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाङ्गलका
दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्मञ्ज्ञाया अभावः । एवमेवाग्निं सूत्रे
वृत्तिकारेणोक्तम् । यदा; मग्निनि रूपसिद्धिः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(२१) ससम्‡ । ‘सस खप्ने (अदा० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः
प्रायेण (उ० ४, ११ ८) । खपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनि-

* प० १०, ४, १ । निघ० ४, ४, १, २२ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं
न दृश्यते, परमहाविंशतिसङ्ख्यापूरुषायामन्वयतया सर्वपुस्तकैकमत्याचारोऽरी-
कर्त्तव्यमेवेति ।

† पृ० १, १४ ।

‡ प० २, १९ । निघ० २, १० ।

§ प० ४, २ । निघ० ४, २ ।

द्रास्ति । “सुवेन चिद्विमदायावहो वसु (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)”—
इति निगमः०॥

(२२) नमः । ‘णसु प्रह्वले’ (भू० प०) । असुन् । उपनतं
जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मावधीत्, नम्यते देवतात्वात्,
नमन्यनेन हेतुना तदन्त प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । “प्र वो
महे महि नमो भरध्वम (ऋ० सं० १, ५, १, २)”—“एना वो अग्निं
नमसा (ऋ० सं० ५, २, २ १, १)”—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः* । अननं प्राणनमस्ति । “पाहि सद्मिद् विश्वायुः
(ऋ० सं० १, २, २ २, ३)”—इति निगमः ॥

(२४) स्रुता† । व्याख्यातमुदकनामसु (५ ३ ४०) । सुहु मयन्ति
क्षुत्प्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थाभिः । यदा ; ओभना नरः सुनरः ‘अन्येषा
मपि दृश्यते (६, ३, १ ३७)’—इति दीर्घः, स्रुतषु तायते विश्वीर्यते
पुण्येन, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १ ३७)’—इति दीर्घः । वा
टाप् । “पुरुणीये जरते स्रुतावान् (ऋ० सं० १, ४, २ ५, ७)”—
“अग्निना स्रुतावती (ऋ० सं० १, २, ४, ३)”—इति च निगमौ ॥

(२५) प्रह्व‡ । ‘दृहि दृहि दृहौ’ (भू० प०) । ‘दृहेर्मलोपस्य
(उ० ४, १ ४ १)’—इति मनिन् । परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा
भुज्यमानमप्यनुपचीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृढं सर्वस्य जगतो
भरणात्, वर्द्धन्नेनेन भूतानीति वा ‘जातान्यस्त्रेण वर्द्धन्ने (तै० उ०

* पु० १, २ ।

† पु० १, ८ ।

‡ प० १० । निर० १, ८, १२, २५ ।

२,२)”—इति श्रुतिः । “उप प्रज्ञावि वाचतः (अ० सं० १, २, ५. ५)” —इति च निगमः ॥

(२६) वर्षः । ‘वर्षं दीप्तौ (भू० षाः)’ । असुम् । दीप्तिकरं शकं शरीरादेः । “तमा संज्ञं वर्षमा (अ० सं० १, २, १२, ३)” —“सं माग्ने वर्षसा सृज (अ० सं० १, २, १२, ४)” —“आयुषा सह वर्षसा (अ० सं० ८, ३, २७, ४)” —इति निगमः ॥

(२७) कौलासम् । ‘कल गतौ (प०)’ शौरादिकः, ‘कौल बन्धने (भू० प०)’, ‘कौल खण्डने (?)’ । कौल बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिगवदर्थः । कौल खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपिवा कौला जाठराग्नेर्जासा, तां साति ‘कर्षण्यण् (३, २, १)’ । “कौलासुपे सोमपृष्ठाव वेधमे (अ० सं० ८, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(२८) यज्ञः* । व्याख्यातमुदकनामसु(११७४०) । यज्ञो यज्ञे-दीप्त्यर्थात् । कौर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्षखदर्थः । “यज्ञो न पृक्तं मधुगोखन्तरा (अ० सं० ८, ६, २, ५)” —“तुविद्युन् यज्ञखता (अ० सं० ३, १, २६, ६)” —इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्तनामानि ॥ ७ ॥

आवयति^(१) । भवति^(२) । बभस्ति^(३) । वेति^(४) । वेवेष्टि^(५) । अविष्यन्^(६) । वसति^(७) । भसयः^(८) । बन्धाम्^(९) । चरति^(१०) इति दशान्तिकर्माणः † ॥ ८ ॥

* पृ० १, १२ ।

(१०) “अवति” अ. C. D. P ।

† “इत्यन्तिकर्माणः” अ ।

(१) आपयति* । आरूपूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'वज्रसं हन्द्वादि (२, ४, ७३)'—इति प्रपो लुगभावः । यदा ; 'वेद् तन्मुषन्माने (उ०)' भृवादिः ; अनेकार्थत्वात् धातृनामचान्तिकर्मत्वम् । एवमन्वे-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु नः स त्रयति गन्धमाद्यम् (अ० सं० ६, २, २, १०)"—इति निगमः ॥

(२) भवति† । 'भवं हिंमायाम्' भृवादिः परस्मैपदी । "पृथुन्यग्नि र्नु याति भवेन (अ० सं० ४, ५, ८, २)"—"तेन सुभवं व्रतवत् महन्नम् (अ० सं० ८, ५, २०, ५)"—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति‡ । 'भव भवन्दीष्टोः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । "इरी इवान्दीमि बभस्ता (अ० सं० १, २, २६, २)"—इति निगमः ॥

(४) वेवेष्टि§ । 'विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः सुः (२, ४, ७५)' । "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेष्टि- (?)"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—
"मस्तः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः । प्रयोजकव्या-
पारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति॥ । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी । "वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः (अ० सं० १, २, २३, ४)"—इति निगमः ॥

(६) अविव्यन्¶ । अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लट् ; लटः यदा ।

* प० १४ । निघ० १, १४. १०, २०. ११, १८ ।

† निघ० ८, २२ ।

‡ निघ० ४, १९; २२. ८, २१ ।

§ पु० १, ६ ।

॥ पु० १, ६ ।

¶ पु० चतुर्विंश १ ।

“हृद्यविद्यन्तेषु” तिष्ठति (अ० सं० १, ४, २२, २)”—इति निगमः ।
 अथ च ‘अविद्यन्तिकर्मा भवत्यन्वित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी ।
 तस्मादविष्ठादिति पाठो न दुःकः ॥

(७) वसति* । भवेः प्रथमपुरुषे वज्रवचने ‘घसिभसो र्दलि च
 (६, ४, १००)’—इत्युपधालोपे वृषम् । “द्विर्वनानि वसति
 (अ० सं० ६, २, २८, २)”—इति निगमः ॥

(८) भसद्यः† । भवेर्लटि घसि ‘वज्रलं कन्दसि (२, ४, ७६)’—
 इति श्रपः सुगं भवति । “न देवा भसद्यसुन (अ० सं० ४, ८, २५,
 ४)”—इति निगमः ॥

(९) वध्याम्‡ । भवेर्लेटि तमस्तामि यौ दिर्वचनम्, दिर्वचना-
 न्तात्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति कान्दमत्वान्न, ‘घसिभसो र्दलि
 च (६, ४, १००)’—इत्युपधालोपः । ‘धि च (८, २, २५)’—इत्यादि-
 सूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्चान्दसः सकारमात्रलोप
 इति पक्षे ‘सलोपलि (८, १, १६)’—इति सलोपः, भस्वजश्वे ।
 वध्यामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । * * * । “वध्यां ते
 हरीधामा (?)”—इति निगमः ॥

(१०) वरति । ‘हृ कौटिल्यै’ भूवादिः परस्मैपदी । “अपा-
 र्मतिष्ठद्दृक्कण्ठकम् : (अ० सं० १, ४, १८, ५)”—“उपकुरे यदु-
 पदा अपिन्वन् (अ० सं० १, ५, २, १)”—इति निगमौ ॥

इति द्वाप्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

* पु० चपैव १ ।

† पु० चपैव १ ।

‡ पु० चपैव १ ।

ओजः^(१) । वाजः^(२) पाजः^(३) । शवः^(४) । तरः^(५) ।
 नवः^(६) । त्वष्टः^(७) । शर्वः^(८) । बाधः^(९) । वृम्भम्^(१०) । तर्वि-
 षी^(११) । शुषम्^(१२) । शुष्णम्^(१३) । शूषम्^(१४) । दृष्टः^(१५) ।
 वीकृ^(१६) । श्यौक्मम्^(१७) । सहः^(१८) । यष्टः^(१९) । वधः^(२०) ।
 वर्गः^(२१) । वृज्जन्म^(२२) । वृक्^(२३) । मृज्जन्म^(२४) । पौंस्यानि^(२५) ।
 धर्णसिः^(२६) । द्रविणम्^(२७) । स्यन्द्रासः^(२८) । शम्बरम्^(२९) ।
 इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि* ॥ ६ ॥

(१) ओजः † । व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३५०) । उच्चनद्यनेन,
 बलवत्सन्निधौ हि अजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावदत्यनेन वा व्रतून् ।
 वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना । इमावर्थान्तरावपि
 वृद्ध्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'सर्वधिकम्'—इति माधवः । हिंस्यन्तेऽनेन
 व्रतवो वा । 'उषेर्जुट् ष'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गृहः ।
 ओषति दहति व्रतून् । "ओजवो जातमुतमन्यएनम् (अ० सं० ८,
 १, ४, १)"—"वसुनि जाते जनमान ओजसा (अ० सं० ६, ७, १,
 १)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः † । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२० ४५०) । गच्छन्त्यनेन

(४) "तवः" अ ।

(६) "त्वष्टः" अ. C. D. F ।

(१४) "वीकृ" C. D. B ।

(१९) "यष्ट" अ ।

(२४) "मृज्जन्म" अ. च. पृथक्चयोरन्वय ।

* "इति बलना" अ ।

† पु० १, ११ ।

‡ पु० ७ ।

असुन् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन । इमावर्थावृत्तरथापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेर-
कार्थात्'—इति माधवः । अनेन असुन् प्रेरयति विद्रावयतीति ।
“परिवाजेषु भूषयः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)”—इति निगमः ॥

पाजः* । 'पा रक्षणे (अदा० ८०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्
बलेन हिंस्यते सर्वम् । “कृणुष्व पाजः प्रमितिं न पृथ्वीम् (ऋ०
सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः । 'समिद्धस्य रश्मिर्दर्श' पाजः
(ऋ० सं० ३, ८, १२, २)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—
इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषयः
(ऋ० सं० ३, १, १२, ३)’—इत्यत्र बलनामेतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे
वि गंयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)’—इत्यत्र, 'अत्यं न
वाजं ह्वनस्यद्' ग्यम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)’—इत्यादौ च
ऋकभाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो वाज-
पाजशब्दयोश्चभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद-
ङ्गिरधीयताम् ॥

(३) अवः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११२४०) । “मा भैम
अवस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)”—इति निगमः ॥

(४) तरः । 'हृ अवततरणयोः (भू० प०)'; असुन् । तरत्यनेन
आपदम् । “यात्रुत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)”—
इति निगमः ॥

(५) तवः । तवतिर्बन्धार्थः; असुन् । “अपादमिन्द्र तवसा जघम्य

(ख० सं० ३, २, २, ३)"—“योगेयोगे त्वक्त्वरम् (ख० सं० १, २, २६, २)"—इति च निगमौ ॥

(६) त्वक्त्वरः । ‘तञ्चू तनूकरणे (भृ० प०)’; असुन् । तनूच्चयने तेन ब्रह्मवः । “स प्र रिक्तो त्वक्त्वरमा षोऽदिवद्य (ख० सं० १, ७, १०, ५)"—इति निगमः ॥

(७) ब्रह्मः । ‘ब्रह्मतिरुत्साहार्थः’—इति स्कन्दस्वामी; असुन् । ब्रह्मजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्राजिब्रह्मी महतोयदर्थसम् (ख० सं० ४, ३, १५, ६)"—इति निगमः ॥

(८) बाधः* । ‘बाध् विलोडने (भृ० आ०); ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १६)’—इति घञ् । बाधतेऽनेन ब्रह्मवः । निगमो ऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम् । ‘नृम्णं * * * नृन् नतम् (निघ० ११, ६)’—इति भाष्यम् । ‘नृन् ब्रह्मभूतान् प्रति नमति; ष्ठीर्था वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्रं नृम्णं हि ते ब्रवः (ख० सं० १, ५, २६, ३)’—इत्यत्र ष्टकभाष्यम्—‘यस्माच्छ्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्’—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-ब्रह्मस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । “अर्वो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ख० सं० ८, १, ६, १)"—“महिषवक्षु-विनृम्णम् (ख० सं० १, ३, २७, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) तविषीर् । तविः सौचो धातुर्द्वयार्थः । तवेष्टिषन् प्रत्ययः ।

* निघ० ६, १३. १०, ६ ।

† प० १० । निघ० १०, १०. ११, ६ ।

‡ निघ० ६, १३ ।

टिप्पणात् डोप । “दृष्ट्वा रजोसि तविषीं इधानः (ऋ० ष० १, २, १, ४)” — “युष्माकंमसु तविषी पनीयसी (ऋ० ष० १, २, १८, २)” — इति निगमौ ॥

(११) श्रुणम् । ‘श्रुष श्रोषणे (दि० प०)’ । ‘अविषिविषि-
श्रुषिभः कित् (उ० १, १४१)’ — इति मन्-प्रत्ययः । श्रुष्यत्यनेना-
रिः । ‘श्रुषिः प्रीणनार्थः’ — इति माधवः । प्रियं हि बलम् । ‘श्रुष-
मिति बलनाम, श्रोषयतीति सतः (निरु० २, २४)’ — इति भाष्यम् ।
‘परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतौत्यर्थः’ — इति
स्कन्दस्वामी । तत्र श्रोषयतेर्मनिन् ‘बहुलमन्यत्रापि सञ्जाच्छन्दसोः’
— इति लुक् । “श्रुष्वा इन्द्रमवाता अर्हुतश्रवः (ऋ० सं० १, ४,
१२, ४)” — “यस्य श्रुष्वाद्देदीमी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७,
१)” — इति निगमौ ॥

(१२) श्रुष्णम् ।

(१३) श्रूषम् । ‘श्रुष श्रोषणे (दि० प०)’ । पूषमुषकलुषका-
रुषशैलूषादयः’ — इत्यादिग्रहणात् ‘उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति’ —
इति द्रष्टुनाथ-वृत्तिः । उषप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते श्रुष्णवदर्थः ।
“इन्द्राय श्रूष मर्षति (ऋ० सं० १, १, १८, ५)” — इति नतंमः सत्वभि
र्षोऽं श्रूषैः (ऋ० सं० २, २, १२, २)” — इति निगमौ ॥

(१४) दृष्टः । ‘दृश् श्रेष्ठे च (भू० आ०)’ चकाराद् दृष्टौ ।

* निघ० १, १४. २, ११. १०. १० ।

† निघ० १, ११. ४, ११. १, १८ ।

‡ प० १, १ ।

§ निघ० ११२. १. ११, ११ ।

'दृष गतिर्हिंस्रयोः (चु० घ० प०)' । 'दृषतिदृशार्थः'—इति स्कन्दस्वामी । असुन् । अचुविजये विप्रो भवत्यनेन, हिंस्रान्ते वा ऽनेन अचवः, प्रोत्साहितो वा. भवति अचुविजये । "मिचं ऊवे पूतदक्षम् (अ० सं० १, १, ४, ९)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दृष इति सकारान्तं बलनाम' । अकागन्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । "जज्ञाना पूतदक्षसा (अ० सं० १, २, ८, ४)"—इति निगमः ।

(१५) वीळु । वीलयति संस्तम्भकर्मा । 'भृष्टश्रीदचरित्सरित-निधनिमिमसिजभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-दस्मादपि भवति । संस्तम्भो दृढो भवति अनेन, संस्तम्भान्ते ऽनेन अचव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) श्यौक्त्रम् । 'शुङ् गतौ (भू० आ०) । * * * । अन्नर्णीतस्यर्थो वा । श्यवन्ति श्यावयन्ति अन्ननेन राज्यात् । "प्र श्यौक्त्रेन मघवा मत्यराधाः (अ० सं० ८, १, ८, ६)"—इति निगमः ॥

(१७) महः* । 'वह मर्शने (भू० आ०), कन्दस्यभिभवार्थः । असुन् । महत्यनेन अचून् । "ये महसि महसा महन्ते (अ० सं० ५, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

• (१८) यदः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३५०) । प्राप्यते आह्वयते वानेन अचुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः‡ । 'हन हिंसागत्योः (भू० प०) । 'हनस वधः (३, २, ७६)'—इत्यप् । हन्यतेऽनेन अचुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, ११ ।

† पु० १, ११ ।

‡ पु० १० ।

(२०) वर्गः । (२१) वृजन् । (२२) वृक् । 'वृजो वर्जने (२०५०)' । घञ् । 'कृपुवृजिमन्निधाञ्भ्यः कृः (उ० २, ७६), 'क्षिप् च (२, २, ७६)' । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । "ज्वर्यन्ती वृजन् यददीयते (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)"—प्रतीचीनं वृजन् दोहसे गिरा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)"—इति च निगमौ ॥ माधवस्तु—'मथोदान्तनु वृजन् वर्जते बलयुद्धयोः । "वृजनेन वृजिमाग्सन्धि-पेष (ऋ० सं० ३, २, १६, १)"—"त्वं वृष्णः वृजने पृष्ठ आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—"ज्वर्यन्ती वृजन् (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)" तु वर्जते उपद्रवे—इति । तदान्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मज्जना । 'टु मज्जो मृद्धौ (तु० ५०) । षौणादिको मजिन् (उ० ४, १४०) । 'झनां लङ् झञि (८, ४, ५३)', चुत्वम्, ढतीथैकवचनम् । मज्जयति मज्जन् । "नाभा पृथिव्याभुवनस्य मज्जना (ऋ० सं० २, २, १२, ४)"—"स इन्द्रहानि समिधानि मज्जना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—"वि रोदमी मज्जना बाधते मज्जः (ऋ० सं० १, ४, १०, ५)"—इति निगमाः । निगमेषु ढतीथैकवचनान्तस्य प्रायश्चोदर्शनात् तदन्तः पाठितः ॥

(२४) पौष्णानि । 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) पुगादिः । 'अप्यप्यदयस्य (उ० ४, १०८)"—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । "पौष्णानि नियुतः सद्यु रिन्द्रम् (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौष्णा (ऋ० सं० १, १, १०, ४)"—"महत्तदस्य पौष्णम् (ऋ० सं० १, ५, २०, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) धर्षणम् । 'धृष् धारणे (भू० उ०)' । "सान्विर्धर्षण-
पर्षणम् (उ० ४, १०४)"—इत्यधि-प्रत्ययानुमागमोऽपि निपात्यते
गुणः । भियतेऽनेन राश्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) द्रविणम् । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'द्रुद्विभ्यामिनिन्
(उ० २, ५२)' । "समो ददातु.द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(१७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिचलने (भू० आ०)' । 'स्यन्-
रभ्रसिखिन्भ्रपुंङ्गीप्रघ्नीप्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रन्-
प्रत्ययान्नो निपात्यते । तस्मात् जमेरसुक् (७, १, ५०) । स्यन्दतेऽनेन
स्यन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) ब्रम्बरम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१२६४०) । संक्रियते
ऽनेन ब्रनुः, संवृणोति वा तत्त्वत आपदम् । ब्रमनमुपद्रवाणामुक्तं
च युद्धादौ, ब्रम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताहीन्द्रः । 'या च
का च बलकतिरिन्द्रकर्मव तन् (निह० ७, १०)'—इति भाव्यम्
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ८ ॥

मृधम्^(१) । रेक्णः^(२) । रिक्थम्^(३) । वेदः^(४) । वरिवः^(५) ।
श्चाचम्^(६) । रजम्^(७) । रयिः^(८) । श्लुचम्^(९) । भगः^(१०) ।
मीळहुम्^(११) । गर्यः^(१२) । युजम्^(१३) । इन्द्रियम्^(१४) ।

* उ० १० । निह० ५, १ ।

† उ० १, १० ।

(११) "मीळण" क ।

(१२) "गर्गः । चरुचम् । युजम्"—इति, "तजा । यजुः"—इति च न C. D. F ।

वसु^(१४) । रायः^(१५) । राधः^(१६) । भोजनम्^(१७) । तना^(१८) ।
 नृम्णम्^(१९) । वन्युः^(२०) । मेधा^(२१) । यशः^(२२) । ब्रह्म^(२३) ।
 द्रविणम्^(२४) । अरवः^(२५) । वृषम्^(२६) । वृत्तम्^(२७) । इत्यष्टा-
 विंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघमा । मघतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०) । 'घञर्थे
 क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात्
 क-प्रत्यये ष्वोदरादित्वात् लोपो ङकारस्य घकारस्य । दीयतेऽर्थिभ्यः ।
 "तेभिरिन्द्रो दौद्य दार्तवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—
 "यदिन्द्रो दक्षिणा मघोनी" (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः । 'रिचिर् विरेचने (६० उ०)' । 'रिचे धने घिच
 (उ० ४, १८४)'—इत्यस्य, मुडागमो गुणस्य, घित्वात् 'चजोः कुघि-
 चरतोः (७, ३, ५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते
 प्रयतः (नि६० ३, २)'—इति भाष्यम् । रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः
 घियमाचक्ष धनं धनिना मघ न घियत इत्यर्थः । 'रेक्णोधनं रिचेः
 प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । प्रथतेऽनेन दन्नेन भृत्यादिः कर्मसु ।
 "स्यार्धं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, ३४, ४)"—
 "परिवयं अरवस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्णम् । रिचेः (६० उ०) 'पातुद्विचिरिचिभिचिभ-

(१४) इतोऽनकारं "वसुः"—इत्यधिकं न ।

(१५) "रायम्"—इति न. iiii । "विजम्"—इति च ठीकाङ्कना इदमत्र केपुचिन्, परं न नपत्यकत्वम् ।

* "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च० । "इति घनका" न० ।

† निघ० १, ७, ४, १७, ४, १६ ।

‡ निघ० ३, ३ । ६ निघ० ३, ४ ।

स्यक् (उ० २, ६)”—इति सक् । पूर्ववदर्थः । “न जामवे तान्नेरि-
प्यमारेक् (ऋ० सं० ३, १, ५, २)”—इति निगमः ॥

(४) वेदः । ‘विदुष्य साभे (अदा० प०)’ । असुन् । विदुष्येतात्,
सभ्यते वाऽनेन धर्मादिः । “होतारं त्रिभुवेदसम् (ऋ० सं० १, १,
२२, १)”—इति निगमः ॥

(५) वरिवः । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०),’ अस्माद् यङ्कुगन्तात्
असुनि बाङ्गलकादिलोपः । भृञ् प्रियते, वरिवयो हेतुत्वादा वरिवः
‘विन्नं बन्धु वंथः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यव्यानाजि
गरीयोधस्यदुत्तरम् (२, १ ३६)”—इति मनुः । “युधा देवेभ्यो वरि-
वस्यकर्थ (ऋ० सं० १, ४, २५, ५)”—“अंहोरात्रं वरिवः पूर्वे कः
(ऋ० सं० १, ५, ५, २)”—इति निगमौ ॥

(६) श्वाचम्* । आशुब्रह्म उपपदे ‘अत सातत्यगमने (भृ० प०)’
—इत्यस्मात् ‘आदित्यसिदसि’—इति इत्प्रत्ययः ; इषोदरादिभ्येन
आशुब्रह्मस्य व्युत्पत्स्यते ; यणादेश-सवर्णदीर्घा । आशु अतति आशु
गच्छति ; चस्यसं हि धनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) रक्षम्† । ‘रमु क्रीडायाम् (भृ० आ०),’ ‘रमेस च (उ० २,
१२)”—इति न-प्रत्ययसकारस्यान्नादेशः । रमणीयं हि तत् ।
‘रमतेऽस्मिन्’—इति वीरखामी । ‘विन्ने रमस्य वञ्च मन्वमानः’
—इति श्रुतिः । “धा रक्षं महि स्यूरं वृहन्तम् (ऋ० सं० ४, ६,
८, ५)”—“होतारं रक्षधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)”—इति
निगमौ ॥

(८) रविः* । व्याख्यातसुदकनामसु (१२२, ३०) । गम्यते प्राप्यते पुष्टेन गच्छत्यनेन त्रिं भोगसाधनत्वाद्, यत्रो वाऽऽहने, दीयते ऽर्थिभ्य इति वा । “अग्निर्जा रविर्मन्वत् (अ० सं० १, १, १, ३)”-इति निगमः ॥

(९) कृष्णम्† । व्याख्यातसुदकनामसु (१२४, ३०) । पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तदति स्थिरं भवति, मृच्छते उपभोगसाधनत्वात्, दिनसिद्धि-दायिञ्चम् । गतावपि ब्रह्मवदर्थः । क्षतात् पापात् चायते । कृष्ण-ब्रह्मात् चायतेषु प्रबोदगादित्वात् कृष्णम् । धनैरेव पापं नग-निस्तारणीत्युच्यते । “न हि ते कृष्णं न महो न मन्युम् (अ० सं० १, २, १, २)”-“सुकृतासौ रिश्रादसः (अ० सं० १, १, ३६, ५)”-इति च निगमौ ॥

(१०) भगः‡ । ‘भज सेवायाम् (भृ० उ०) । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्था घः प्रायेण (३, ३, ११८)’, ‘सजोः कुचिस्वयतोः (७, ३, ५२) । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यदा सेव्यतेऽनेन हेतुना तदात् । भगवत्त्वः पुंस्त्रिङ्गोधनवचनः । “त्रिंशत्सोऽब्धो मातिघ्मभर्गो नः (अ० सं० १, ६, ६, ६)”-“यद्वित्त-स्योभगः (?)”-इति निगमौ ॥

(११) मीळुम्§ । ‘मिण सेवने (भृ० प०) । • • • । डम-वर्ल-धुम-डलोप-दीर्घाः, व्यङ्कार-भावश्च । सिध्यतेऽर्थिभ्योदाह-रिः । ‘यद्वित्तमीळुमन्वित्तानमा? इत्यत्र बहुभास्वरमिन्नभाष्येऽपि

* प० १, ११ ।

† प० १, ११ ।

‡ प० ३, ६ । निब० १, ०, १, १०, ६, २१, ८, २१, ११, ११ ।

§ प० १० ।

‘मीळु इति भ्रमनाम’—इति वृष्यते । ततो निष्कृत्य उकारान्त-
निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-
इयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । “इद्रस्य ये मीळुवुः यन्ति पुषाः
(अ० सं० ५, १, ७, २)” —“तां आ इद्रस्य मीळुवुः (अ० सं० ५,
४, २८, ५)” —इत्यादौ निर्वाहकत्वात् “मीळुम्”—इति पठित-
व्यमिति चेचिदाहुः । अन्ये तु “मीळुः” इति षकारान्तमपि *
* । तेषां मीळुंमिति निर्वाहः । उभयेषामपि “मृच्छं
मीळुहे (अ० सं० १, ७, २४, ५)” —इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः ।
वज्रभ्यस्तु निर्वाहः ॥

(१२) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१०४५०) । इहापि
तदर्थः । गीयते लुचते हेतुभिः । “अपकहाशुमेयम् (अ० सं०
१, ५, २१, २)” —इति निगमः ॥

(१३) युजम् । ‘युजसुजनिज’—इत्यादिना ‘युज दीप्तौ (भू०
आ०)’—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारस्यान्नादेशो निपात्यते । तेन
तदान् । दीप्यते युजम् । ‘यु अभिगमने (अदा० प०)’—इति
शौरसामी । अत्र धातोर्मन्वागमो निपात्यते । “युजं वृहस्पत-
मम् (अ० सं० १, १, १८, २)” —“युजा वाचेभिरागतम् (?)”
—इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रिजम् । ‘इन्द्रिजमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रपृष्ठमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदन्मिति वा (५, २, ८२)’—इति च-प्रत्ययान्तमन्मोदान्तं

* पु० १ ।

† प० ४, १ । निघ० ५, ४ ।

निपात्यते । इन्द्रः—‘इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)’, परमैश्वर्ययुक्त
 उच्यते । इन्द्रस्य सिद्धम् । धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते । अथ
 षष्ठी, समर्थान् ; सिद्धार्थे घञ् । यदा ; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम् ।
 यदा ; इन्द्र आत्मा, तत्कालेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम् । इन्द्र-
 जुष्टं वा ; आत्मना सेवितम्, तद्दारेण भोगोत्पन्नेः । इन्द्रदत्तं वा ;
 इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्तुपदसम् । सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया
 समर्थान् । “दक्षिणं पादमवनेनित्येऽस्मिन्नाह इन्द्रियं दधामि (ऐ०
 भा० ८, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) वसुः* । राशिनामसु “वस्त्री”—इत्यत्र व्याख्यातम् ।
 वस्त्रे आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । * * * । “अर्धं
 शुभं वसुणः पूर्णस्वतिः (अ० सं० ८, १, ५, १)”—इति निगमः ॥

(१६) रायः† । ‘रा दाने (अदा० प०) । ‘रातर्कः (उ० २,
 ६२) । जम् । दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकालेन पूष्येन ।
 “अनामकः कुविदादस्य रायः (अ० सं० १, २, १, १)”—इति
 निगमः ॥

(१७) राधः‡ । ‘राध साध संविद्धौ (सा० प०) । असुम् ।
 ‘राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्’—इति स्कन्दस्वामी ।
 राधतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिमार्थोऽपि । हिमस्त्रि दारि-
 द्र्यम् । “राध इन्द्र वरेण्यम् (अ० सं० १, १, १०, ५)”—“राधसर्वो
 विददधो (अ० सं० ४, २, १०, १)”—इति निगमौ ॥

* प० १, ७ ।

† नि० २, १, ४, ७ ।

‡ नि० ४, ४, ११, १४ ।

(१८) भोजनम्* । 'भुज पासनाभ्यवहारयोः (इ०प०)' । खुट्
'स्त्यख्युटो वज्जलम् (१, २, ११३)'—इति । यदा; अभिमतायै
भवति भुज्यते तद्वदिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पास्यतेऽनेन
वा । "ब्रूयतामा भ॑रा भोज॑नानि (अ०सं० २, ८, १८, ५)"—
"मा नः प्रि॒था भोज॑नानि प्र मे॑षीः (अ०सं० १, ७, १८, ३)"—
इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तन्, विस्तारे (त०प०)' । पचाद्यच् (इ० १,
१३४) । तनेति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम् । इतीथैक-
वचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्याकारः । "वि॒ह्यन्ते तना॑
गि॒रा (अ०सं० ६, २, २५, १)"—"आ वो म॒धू तना॑व कम् (अ०
सं० १, ३, १८, १)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम्† । व्याख्यातं वल्लनामसु (२१७५०) । गमति
प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वक्तु । "हस्ते र॒धानो नृ॑म्णा वि॒श्रानि
(अ०सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः‡ । 'बन्ध बन्धने (क्र्या०प०)' । "इ॒ष्ट्वृष्टि॒रिष्य-
सि॒वसि॒द्वनि॒क्लिदि॒बन्धि॒मति॒भ्यश्च"—इति उ-प्रत्ययः । बधात्यनेन धत्या-
दीन् । यदा; बन्धुरिव बन्धुः । "अ॒बन्धु॑ना सु॒मत्र॑षोप॒जम्बु॑र्षः (अ०
सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधाः§ । 'मिध मेध सङ्गने च (भू०उ०)' चकारात्

* निघ० ४, ५ ।

† पु० ८ ।

‡ निघ० ४, १ ।

§ निघ० १, १८ ।

हिंसामेधवोश्च । 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः । ऋम् । सङ्गच्छ-
तेऽनेन सर्वे तदता, हिंस्यते वा तदान् चौरादिभिः 'ज्जलि रीवार्य-
कारणात्'—इति महाभारतम् । यदा; मतो धीयते चर्जचित्तव्यं
रचित्तव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तच्च मति-ब्रह्म
उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, २, ५८ वा०)—इति कः,
पृषोदरादित्वात् (६, २, १०८) मतिब्रह्मस्य मे-भावः । मेधाकारं
विद्यस्य प्रसाधनम् (२० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यज्ञः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२ पृ०) । "उत त्या
भे यज्ञसांसेतुनायै (२० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्मा† । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२ पृ०) । वर्द्धन्नेऽनेन
धर्मादयः, वृद्धकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म वृत्तानामु ब्रह्मा
(२० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम्‡ । व्याख्यातं बलनामसु (२२१ पृ०) । रथि-
वदर्थः । "त आ यजन्त द्रविणं समम्रै (?)"—इति निगमः ॥

(२६) अरुः§ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२०५ पृ०) । "अस्मि पृथु-
अरु वृद्धत् (२० सं० १, १, १८, २)"—"वृद्धत्वा असुरोवर्द्धणा-
कृतः (२० सं० १, ४, १७, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) वृचम्¶ । व्याख्यातं मेघनामसु (७२ पृ०) । आच्छाद-
यति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात् । गत्यर्थे

* पु० १, १९ ।

† पु० ० ।

‡ पु० ८ ।

§ पु० ७ ।

¶ पु० १, १० ।

रथिवदर्थः । वृद्धौ मन्त्रवदर्थः । “वृचं पुंस्त्वुक्ताय रन्वीः (अ० सं० २, ४, १६, २)” — इति निगमः । अथ स्कन्दस्वामिनां ‘वृचं धननाम’ — इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु वृक्षनाममपि “वित्तम्” — इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृत्तम् । ‘वृङ् मन्त्रकौ (क्र्या० प०)’ । ‘दुतनिर्भ्यां दीर्घश्च वा (उ० ४, ८, ७)’ — इति चकारव्यानुक्रममुच्यार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः । मन्त्रञ्यते सर्वैः । “वृत्तञ्चयः सङ्गरिर्विष्णाग्नितः (अ० सं० २, ६, २७, ३)” — इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अध्र्या^{१)} । उस्त्रा^{२)} । उस्त्रिया^{३)} । अही^{४)} । मही^{५)} । अदितिः^{६)} । इळा^{७)} । जगती^{८)} । शक्वरी^{९)} । इति नव गोनामानि* ॥ ११ ॥

(१) अध्र्या । ‘अहन्तव्या भवतीत्यघ्नोति वा (निह० ११, ४, ३)’ — इति भाष्यम् । अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्वी वा अहन्त्या । अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः ‘अध्र्यादयश्च (उ० ४, १०, ८)’ — इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते । “मृहि मे अस्त्रध्र्या (अ० सं० ६, ७, १२, ४)” — “अद्धि हणं मघ्नेर विअदानीं (अ० सं० २, २, २१, ५)” — इति निगमौ ॥

(१) ‘अदितिः’ क ।

* इति नवाम् ।

† प० ५, २ । निह० ११, ४२ ।

(२) उस्वा० । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६ पृ०) । वसति
 लीरादि हतिरस्थाम् । 'उस्त्रियेति गो-नामोत्स्वाविणोऽस्यां भोगा
 उस्त्रेति च'—इति (निघ० ४.१८) भाष्यम् । 'उत्स्वाविणोऽस्यां
 भोगाले ऊर्द्धं स्रवन्ति गच्छन्ति लीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति
 स्कन्दस्वामौ । "मयोभू वांता अभिवात्सुताः (ऋ० सं० ८, ८, २७,
 १)"—"उस्त्रः पितेव जाग्यायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—
 इति च निगमौ ॥

(३) उस्त्रिया । उस्त्र-शब्दात् पृषोदगदित्वेन स्वार्थं घः । अर्थः
 पूर्ववत् । "अविद्र उस्त्रिया अन् (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—
 "ममस्त्रियाभि वावशन्त नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च
 निगमौ ॥

(४) अही । अहिशब्दे व्याख्यातो मेघनामसु (६८ पृ०) ।
 'कृदिकागत (४, १, ४ पृ० वा०)'—इति डीप । गम्यतेऽनया लीरादि-
 हविः, गम्यते दत्तया पृथग्; अंहति गृह्णादिना मनुष्यान्, न
 हन्तव्या वा । निगमोऽन्वेषणीयः । "ईक्ष्णोसो अहो नचा-
 रवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) महीदे, (६) अदितिः, (७) इऊ । व्याख्यातानि पृथिवी-
 नामसु (१२-१३-१४ पृ०) । तत्र द्यतेः क्तिन्, 'द्यतिस्यति (४, ७,

* प० १, ४ ।

† निघ० ५, १८ ।

‡ प० १, २० ।

§ प० १, १ ।

॥ प० १, १ ।

¶ प० १, १ ।

४०)”—इतीद्रे दितिः ; नञ्-समासः । इत्यदिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः । मद्भ्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगमाधनत्वाद्वा । मद्भ्यन्तेऽनया देवाः पथ आदीनां हविषां तदभ्यन्तत्वात् । “देवास्य याभिर्यजते ददाति च (?)”—इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुद्भ्यमानापि न लीयते । न द्यति, अखण्डनीय वा । ईदृशते स्मृयते देवतात्वात् दीयते वा चारुतया । गम्यते तदर्थिभिरिति वा । “महीनां पयोसि (य० वा० सं० ४, २)”—इति, “अदितएहि^१ सर्खत्येहि^१ (य० वा० सं० ३८, २)”—इति, “मिमिच्चा ममिऊाभिग (ख० सं० १, ४, ५, ६)”—“इडे रन्तं ह्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४ ३)”—इति च निगमाः ॥

(८) जगती । मन्यनामसु “जगतः”—इत्यत्र व्याख्यानम् (१८४४०) । शट् । ‘उर्गतश्च (४, १, ६)”—इति डोप् । गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या कृन्दभा आहार्यत्वाद् अत्राहार्याहरण्ययोरभेदेन वा जगती । “जागता हि पञ्चवा जगती हि तामनाहरत् (?)”—इति हि ब्राह्मणम् । “जागताः पञ्चवः (ऐ० ब्रा० ४.१.३)”—इति च । “समोषधयोरसेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)”—इति निगमः^१ ॥

(९) शक्रगी । व्याख्यानं बाङ्गनामसु (१८१४०) । शक्रोति लीगादिप्रदानेन तदन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम् । शक्रगी-

* प० ३ ।

† ख० सं० १, १, १०, ४. इहमी, परमिजसः

‡ प० ४ ।

अस्यन्भादभेदेन वा चकरी । “पञ्चो वै चकर्वः पशून्नेवाव-
हन्वते (?)”—इति श्रुतिः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

इति नव गोनांमार्त्ति ॥ ११ ॥

रेऊते^{१)} । हेऊते^{२)} । भामते^{३)} । हणीयते^{४)} । भ्री-
णाति^{५)} । श्रेपति^{६)} । दोर्धति^{७)} । वनृष्यति^{८)} । कम्प-
ते^{९)} । भोजतः^{१०)} । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः* ॥ १२ ॥

(१) रेऊते । अयं नैरुको धातुः । “अरेऊता रुनमा देवानां
पतेत् (?)”—इति निगमः ॥

(२) हेऊते । ‘हेडृ अनादरे क्रोधे च’ भृवादिगात्मनेपदी ।
“अहेऊमानोरगिवा अजासु (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—“अहेऊमानो
वरुणे ह बोधि (ऋ० सं० १, २, २, ५, १)”—इति निगमौ ॥

(३) भामते । ‘भाम क्रोधे’ भृवादिगात्मनेपदी । “देव जुष्टो-
च्यते भामिनो गीः (ऋ० सं० १, ५, २, ५, १)”—“स्वयम्भूर्भामो अभि-
मातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १, ८, ४)”—इति निगमौ ॥

(४) हणीयते । ‘हणीङ् गोपे वैमनस्ये च’ कण्वादिः । “पुनः
प्रायश्चिदहणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)”—“हणीयमानो अप-
हिमदैव्यैः (ऋ० सं० २, ८, १, ५, २)”—इति निगमौ ॥

(५) भ्रीणाति । ‘भ्री भये’ क्वादिः परस्मैपदी । अनेकार्थ-

(५) “हणीयते” वातिरिक्तेषु सर्वभेदः ।

* “इति क्रोधम्” न ।

त्वात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । “एनः कृष्यन्तमसुर भीषन्ति
(अ० सं० २, ७, १०, २)” — इति निगमः ॥

(६) भेषति । ‘भेषु बलने’ भूवादिः स्वरितेत् । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्रोधात्तुः । “इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (अ०
सं० १, ५, २८, ५)” — इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति* । ‘वनुष्यतिर्हन्निकर्मा (निरु० ५, २)’ — इत्यत्र
स्कन्दस्वामी - ‘वनेतः कण्ठादिप्रनेपात् यक्-प्रत्ययः, तस्मिन्नियोगेन
च वनुभावो द्रष्टव्यः’ — इति । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(९) कम्पते । ‘कपि चलने’ भूवादिगात्रनेपदी । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(१०) भोजते । ‘भुज कौटिन्धे’ तुदादिः परस्मैपदी । ‘कन्द-
स्युभयथा (३, ४, ११७)’ — इत्याद्धृधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः^(१) । हरः^(२) । घृणिः^(३) । त्यजः^(४) । भामः^(५) ।
राहः^(६) । चरः^(७) । तपुषी^(८) । जूणिः^(९) । मन्तुः^(१०) ।
व्यधिः^(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

* प० ४, २ । जिव० ४, २ ।

† “दीर्घप्रथममिति यो वनुष्यति (अ० सं० ४, १, १, १)” — इति निगमं स्पष्टाय

‡ अ० सं० १, ५, १८, २ । द्रष्टव्यः ।

(१) “हृषि.” सर्वेषु कानिदिशेषु ।

(२) “हरः” C. D. F ।

§ “इति क्रो.स्य” म ।

(१) हेऊः । हेखतेः भावे असुन् । “देवस्य हेऊोऽव यासि
श्रीष्ठाः (अ० सं० ३, ४, १२, ४)” — इति निगमः ॥

(२) हरः* । ‘हृज् हरणे (भृ० उ०)’ असुन् । हरति ह्यत्या-
हृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः
क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(३) घृणिः ‡ । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६० पृ०) । ज्वल्यनेन
खेदादिः, दौष्यतेऽनेन वाः क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः ।
“आघृणि संमंचावहे (अ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः ।
‘मा हृणानस्य (अ० सं० १, २, १६, २)’ इत्यत्र भाष्ये ‘हृणिरिति
क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते’ इति स्कन्दस्वामी,
तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानौ (भृ० प०)’ । असुन् । त्यज्यते
सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । “क्रुद्धः
पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा
नरः साधूनपि निपेत्” — इति हि महाभारतम् । “मृशयिदसि
त्यजसो वरुता (अ० सं० २, ४, ८, १)” — “किं देवेषु त्यज एनेस्य
कथं (अ० सं० ८, ३, १४, ६)” — इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यदा ‘भा दीप्तौ (अदा०
प०)’ । ‘अग्निंस्तमुज्जसृष्टृत्तिनुभायात्रापदियत्तिनीभ्यो मन् (उ०

* प० १, १० ।

† अ० सं० ८, ४, ९, ४. — अ० सं० ८, ८, ११, ९. — इमे च चो विवाचं ।

‡ प० १, ९ ।

१.१३७)”—इति मन् । दीष्यते तेन तद्वान् । “देवजुष्टोष्यते
भामिने गौः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)”—“स्वयम्भूर्भामो अभि-
मातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)”—इति निगमौ ॥ •

(६) एहः । ‘हन हिंमागत्योः (अदा० प०)’ असुन् । ‘नञि
हन एह च (उ० ४, २१८)’—इति नञुरपपदे विधीयमान एहा-
देशो बाह्वन्कात् नञ्-विनापि भवति । “अनेहमस्ते हरिवो अभिष्टौ
(ऋ० सं० ८, १, ३०, २)”—इति निगमः ॥

(७) ङरः । ‘ङृ कौटिल्ये (भृ० प०)’ अत्तिकर्मा च । असुन् ।
ङरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा । * * * ॥

(८) तपुषी* । * * * ॥

(९) जूर्णिः† । ‘जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा’—इति भा-
ष्यम् (निरु० ६, ४) । * * * । गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां
वा, हिनस्ति परान् वा । निगमोऽन्वेषणोयः‡ ॥

(१०) मन्युः§ । ‘मन ज्ञाने (तना० आ०)’ । ‘यजिमनि-
शुम्भिदमिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)’—इति युच् । बाह्वन्कादना-
देशाभावः । ज्ञायते त्याज्यत्वेन । यदाः मन्यतेर्दक्षिकर्मणो युच् ।
दीष्यतेऽनेन तद्वान् । “न हि ते लुचं न महो न मन्युम् (ऋ० सं०

* निब० ४, २ “तपुषि” ।

† प० १४, ४, १ । निब० ४, ४ ।

‡ मन्त्रिणपुष्पकं तु ‘जोर्यतेर्वा’ -इत्येतस्य स्थाने ‘दूने तर्वा’ -इति दृश्यते ।

§ “चित्रा जूर्णिर्न लुचति (ऋ० सं० १, १, १०, १)”—इत्यथी निगम
इति लौकिक एव धारकम् ।

॥ प० ५, ४ निब० १०, १८ ।

१, २, १४, १)"—“आ वृणानस्य मन्वर्व (अ० सं० १, २, १६, १)"
—इति निगमौ ॥

(११) व्यधिः । ‘व्यथ भयचलनयोः (भृ० आ०)’ । ‘इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, २१४)’ इति इन् । विभेत्यस्मात् मञ्जगः, चलति
वानेन स्वधर्मात् । “पतत्रिभिरश्रुमैर्यथिभिः (अ० सं० ५, ५, १६,
७)"—“अग्रे माकिष्टे व्यथिग दधर्षति (अ० सं० २, ४, २२,
२)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वत्तते^१ । अयते^२ । लोटते^३ । लोठते^४ । स्यन्द-
ते^५ । कसति^६ । सर्पति^७ । स्यमति^८ । स्वति^९ ।
स्संसति^{१०} । अति^{११} । श्रोतति^{१२} । ध्वंसति^{१३} ।
वेनति^{१४} । माष्टि^{१५} । भुरण्यति^{१६} । शवति^{१७} । का-
लयति^{१८} । पलयति^{१९} । काटति^{२०} । पिस्यति^{२१} ।
विस्यति^{२२} । मिस्यति^{२३} । प्रवृते^{२४} । लवते^{२५} । चव-
ते^{२६} । कवते^{२७} । गवते^{२८} । नवते^{२९} । क्षोदति^{३०} ।
नक्षति^{३१} । सक्षति^{३२} । म्यक्षति^{३३} । सचति^{३४} ।

(१) “स्यन्दति” ग. C. D. F ।

(२) “अयति” इह नास्ति, परस्मात् (१९) पाठभेदेन इत्यते ग. C. D. F

(३) “लवते” ग. C. D. F ।

(४) इतोऽनकारस्य “इयचति (४०)” ग. C. D. F ।

(५) “मिस्यति” ग. C. D. F ।

(६) इतोऽनकारस्य “चवति”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

ऋच्छति^(१५) । तुरीयति^(१६) । चतति^(१७) । अतति^(१८) ।
 गति^(१९) । इयक्षति^(२०) । सञ्चति^(२१) । त्सरति^(२२) । रंष्ट-
 ति^(२३) । यतते^(२४) । भ्रमति^(२५) । ध्रजति^(२६) । रजति^(२७) ।
 लजति^(२८) । क्षियति^(२९) । धमति^(३०) । मिनाति^(३१) ।
 ऋश्चति^(३२) । ऋषोति^(३३) । स्वरति^(३४) । सिसर्ति^(३५) ।
 विषिष्टि^(३६) । योषिष्टि^(३७) । रिणाति^(३८) । रीयते^(३९) ।
 रेजति^(४०) । दध्यति^(४१) । दक्षति^(४२) । युध्यति^(४३) ।

(१७) "चतति (४०)" खाने "त्सरति (४२)" म. C. D. F ।

(१९) "गति (११२)" खाने "यतति (११४)" म. C. D. F ।

(२०) "इयक्षति" इति मतं पुराणान् (२२), इयक्षति खाने "चतति(२७)" म. D ।

(२२) मतमिदं पुराणान् (२७) म. C. D. F ।

(२४) नास्तेष्वेतत् म. C. D. F ।

(२९) इतोऽनकारमेव "धमति (५०)" म. C. D. F ।

(३०) मतमिदं पुराणान् (३६) म. D. C. F ।

(३१) "मिनाति"—इत्यपि टीकाकृत्यन्यतम् । एतस्मैव खाने "विषोति"—इति म. C. D. E ।

(३२) "रिणाति" F ।

(३३), (३४) इष्ट म क इष्ट इमे म. C. D. F ।

(३६) "विषिष्टि" ख. म. च. C. D. F । "विषिष्टि" क ।

(३७) "योषिष्टि" ख ।

(३८) "रिणाति" D. F । इतोऽनकारमिदं "रिणाति" म. D. F "रिणाति" C. इष्टेव "इयक्षति (७५)"—इत्यपि म. C. D. F ।

(४०) "रेजति" म. C. D. F ।

(४१) "दध्यति" म. F । इतोऽनकारं "दध्यति"—इत्यधिकृतम् ।

(४२) "दक्षति" म. C. D. F ।

(४३) "युध्यते" म. C. D. F ।

धर्षति^(१४) । अर्षति^(१५) । आर्यति^(१६) । सीर्यते^(१७) ।
 तर्षति^(१८) । दीर्यति^(१९) । ईर्यति^(२०) । फर्यति^(२१) । इन-
 ति^(२२) । अर्दति^(२३) । मर्दति^(२४) । ससृते^(२५) । नसते^(२६) ।
 हर्यति^(२७) । इर्यति^(२८) । ईर्यते^(२९) । ईर्यते^(३०) । जयति^(३१) ।
 आचति^(३२) । गन्ति^(३३) । आगनीगन्ति^(३४) । जङ्गन्ति^(३५) ।
 जिम्बति^(३६) । जसति^(३७) । गमति^(३८) । ध्रति^(३९) । ध्राति^(४०) ।
 ध्रयति^(४१) । वहते^(४२) । रथर्यति^(४३) । जेहते^(४४) । घः-

- (१४) "धर्षति" अ. च. टीकादिमन्त्र-पि । "अर्षति" म. C. D. F ।
 (१५) "अर्षति" म. D. F । "अर्षति" C. ।
 (१६) "सीर्यते" कान्तिरिक्तमर्षपुत्रकेषु ।
 (१७) "दीर्यते" म. C. D. F ।
 (१८) "तर्षति" C. D. F ।
 (१९) "दीर्यते" म. C. D. F ।
 (२०) "ईर्यति" म. C. D. F ।
 (२१) "फर्यति" म. C. D. F ।
 (२२) "इनति" म. C. D. F ।
 (२३) "अर्दति" म. C. D. F ।
 (२४) "मर्दति" म. C. D. F ।
 (२५) "ससृते" म. C. D. F ।
 (२६) "नसते" म. C. D. F ।
 (२७) "हर्यति" म. C. D. F ।
 (२८) "इर्यति" म. C. D. F ।
 (२९) "ईर्यते" म. C. D. F ।
 (३०) "ईर्यते" म. C. D. F ।
 (३१) "जयति" म. C. D. F ।
 (३२) "आचति" म. C. D. F ।
 (३३) "गन्ति" म. C. D. F ।
 (३४) "आगनीगन्ति" म. C. D. F । "आगनीगन्ति"—इत्यपि परस्मादति (११२)
 म. C. D. F ।
 (३५) "जङ्गन्ति" म. C. D. F ।
 (३६) "जिम्बति" म. C. D. F ।
 (३७) "जसति" म. C. D. F ।
 (३८) "गमति" म. C. D. F ।
 (३९) "ध्रति" म. C. D. F ।
 (४०) "ध्राति" म. C. D. F ।
 (४१) "ध्रयति" म. C. D. F ।
 (४२) "वहते" म. C. D. F ।
 (४३) "रथर्यति" म. C. D. F ।
 (४४) "जेहते" म. C. D. F । "जेहति" म. C. D. F । "जेहति" (११०) ।
 "दूषति" । "रजति (१०९)" । "वर्षति (१०४)" ।

कति^(९५) । ह्युस्यति^(९६) । स्याति^(९७) । वार्ति^(९८) । याति^(९९) ।
 इषति^(१००) । द्राति^(१०१) । द्रुळति^(१०२) । रजति^(१०३) ।
 जमति^(१०४) । जवति^(१०५) । वञ्चति^(१०६) । अनिति^(१०७) ।
 पवते^(१०८) । हन्ति^(१०९) । सेधति^(११०) । अगन्^(१११) । अज-
 गन्^(११२) । जिगति^(११३) । पतति^(११४) । इन्वति^(११५) ।
 द्रमति^(११६) । द्रवति^(११७) । वेति^(११८) । हन्तात्^(११९) ।
 रति^(१२०) । जगायात्^(१२१) । अयथुः^(१२२) । इति द्वाविंश-
 शतं गतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्चते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं खन्दस्वामिना
 प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां

(९५) “वःकति” म. D. F । “व्यञ्चति” C. ।

(९६) “ह्युस्यति” ख. घ ।

(१००) “जायति” म. C. D. F ।

(१०१) “पतयति” म. C. D. F ।

(१०२). (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७).—इमाजीव न सन्ति म. C. D. F ।

(१०८) “ह्ववति” D ।

(१११) इतोऽनकारम्—“आजमीमनि (८४)” । “जाति (१६)” म. C. D. F ।

(११४) जतमिद् पुरस्तात् पाठभेदेन (१६) म. C. D. F ।

(११५) “मञ्जति” म. C. D. F ।

(११७) “द्रुवति” C. D. F । इतोऽनकारम्—“द्रुवति (१०९)” म. C. D. F ।

(११९) ‘ ह्यन्तात्’—इति सर्वत्रैव, परं ङीकायामप्राथम्येन खीकृतम् ।

(१२०) जतमिद् पुरस्तात् (६४) म. C. D. F ।

(१२२) “अयुथुः” ख. घ. ष । “अयुथुः” म. C. D. F ।

* “इति गतिकर्माणः” म ।

निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं श्रेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते* । 'वृत्तु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते† । (३) लोटते । (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)' । आत्मनेपदी ।

"स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—इति निगमः ॥

(६) कमति । 'कम गतौ (अदा० प०)' ।

(७) सर्पति‡ । 'सृष्टु गतौ (भू० प०)' । "नमो अस्तु सर्पेभ्यः

(?)"—"अद्भिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचुम् (ऋ० सं० ७, २, २०, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गतौ (भू० प०)' । "अवस्रवेद्घञो वत-
रम् (ऋ० सं० २, २, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते । 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी । "जातेन
जातमति स प्र स्रंसते (ऋ० सं० २, ७, ४, २)"—इति निगमः ।

'स्रंसतिरन्तर्णीतिश्लथः'—इति ह्रदत्तः ॥

(११) अवतिः§ । 'अव रक्षणगत्यादी (भू० प०)' "प्रात्रन् वाणीः

* निघ० ८, ८ ; १०, २२ ।

† निघ० ४, २१ ; ७, २१ ; ८, २ ; ९, २४ ; ९, २२ ; ११, १८ ; १२, ११ ;
१२, २० ।

‡ निघ० ६, १० ।

§ पु० ८ ।

पुरङ्गतं धर्मन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)" — "तं वेदग्निर्दृधावति (ऋ० सं० ३, ५, २ ३, ४)" — इति निगमौ ॥

(१२) स्योतति* । 'स्युतिर् चरणे (भृ० प०)' । "स्योतन्ति ते वषो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २ १, ५)" — इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति† ।

(१४) वेनति‡ । नैरुक्तधातुः । "आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः (ऋ० सं० ४, १, २ ८, २)" — "नामत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १ ३, २)" — इति निगमौ ॥

(१५) मार्ष्टि३ । 'मृज गुड्ढौ' अदादिः । "मृगो न भीमः (ऋ० सं० २, २, २ ४, २)" — "उरावन्तरिचे मर्षयन्त (ऋ० सं० ५, ४, ३, २)" — इति निगमौ ॥

(१६) भुरष्यति॥ । 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ठादिः । "भुर-
ष्यन्तं जनां अन् (ऋ० सं० १, ४, ८, १)" — "शुचिर्वी स्तोमो भुर-
णावजोगः (ऋ० सं० ७, ७, २ २, १)" — इति च निगमौ ॥

(१७) ब्रवति॥ । 'ब्रव गतौ' । 'शु गतौ' — इति स्कन्दखामी ।
"मा भैम ब्रवस्यते (ऋ० सं० १, १, २ १, २)" — इति निगमः ॥

(१८) कालयति** । 'काल सेपे' सुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन

* निघ० ५, ११ ।

† निघ० ४, २ ।

‡ प० ६ ।

३ निघ० १, २०; १२, ४२ ।

॥ निघ० १२, २२ ।

॥ प० ३, ५ । निघ० १, २; २, ८; ४, ११ ।

** निघ० १, २४ ।

स्वानिवह्नावाद्दृष्टिः । “तं काले कालभ्रगते यते (? •)”—
इति निगमः । ‘कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, २५)’—इति
यास्कः ॥

(१८) पेलयति* । ‘पेन्व फेन्व जेन्व गतौ (भृ० प०)’ ।
“वयांसि पला गन्धेन पिपौल्लिकाः प्रभाद (? †)”—
इति निगमः । ‘पिपौल्लिका पेन्वलेर्गतिकर्मणः (निघ० ७, १३)’—
इति यास्कः ॥

(२०) कष्टति ‡ । ‘कटि गतौ (भृ० प०)’ । “यातुधानेभ्यः
कष्टकौकारौम् (य० वा० स० ३०, ८)”—इति निगमः । ‘कष्टकः
कन्तपोवा कन्ततेर्वा कष्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निबन्धम्
(८, ३२) । ‘कष्टति पश्यति पगम्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२१) पिष्यति । ‘पिष्ट पेष्ट गतौ (भृ० प०)’ । व्यत्ययेन
प्यन् ॥

(२२) बिष्यति † । (२३) मिष्यति । ‘बिम प्रेरणे’, ‘मसौ
परिमाणे’ दिवादिः । मिष्यतीतीकारश्चान्दमः । “इयं शुद्धेभिर्बि-
सुखा इवाहजत् (अ० सं० ४, ८, ३०, २)”—इति निगमः । अथ
‘बिष्यतिर्गतिकर्मसु पचने’—इति स्कन्दस्वामी । अभाष्ये—बिष्यति
मिष्यति इमौ नैहक्रधात् ॥

* अथ० सं० १८, ३२-३५. स्रज्जदयं इहवचम । अ० सं० ०, ८, ४. अथ च ।

† निघ० ७, १३ ।

‡ अ० सं० ७, १, २१, १. पिष्यार्थः । अथ० सं० ७, ५१, ७. इहवचम ।

§ निघ० ८, ३२ ।

॥ निघ० ९, २५ ।

(२४) प्रवते० । (२५) झवते । (२६) च्यवते । 'च्युक् च्यु
प्रुक् मुक् च्युक् झुक् गतौ (भू० आ०)' । "अभि प्रवक्तु समनेव घोषाः
(अ० सं० ३, ८, ११, ३)" — "तिष्ठः पृथिवीरुपरि प्रवा दित्तः (अ०
सं० १, ३, ५, ९)" — इति निगमौ ॥

(२७) कवते । 'कुक् गतिशेषणयोः (भू० आ०)' । "नीचीन-
वारं वरुणः कबन्धम् (अ० सं० ४, ४, ३०, ३)" — इति निगमः ।
'कवतेर्गतिकर्मणः कबन्धमुदकम्' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०) । 'बहुसं इन्दधि
(२, ४, ७३)' — इति श्रपो लुगभावः, आत्मनेपदम् व्यत्ययेन । 'प्र
धेनव उदप्रतो नवक्त (अ० सं० ५, ४, ९, १)" — इति निगमः ॥

(३०) लोदति । 'लुदिर् मप्रेषणे' इधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन
श्रप् । "लोदन्त आपो रिणते वजानि (अ० सं० ४, ३, २३, ६)" —
इति निगमः ॥

(३१) नक्षति । 'नक्ष गतौ (भू० प०)' । "अफच्यु तोरु लुनेक्षत
द्याम् (अ० सं० १, ३, ३, ४)" — इति निगमः ॥

(३२) सक्षति । 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०) । 'सिप् बहुसं
लेटि (३, १, ३४)', 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' । नैरुधातुर्वा ।

* निघ० ०, १० ।

† निघ० ५, २६ ।

‡ प० १८ । निघ० २, २०; १०, २१ ।

§ प० लघ्वेष २५, २, २९ । निघ० २, २१, ५, ९; ०, २२; ९, २९; ९, २२;
११, ५९ ।

“सञ्ज्ञादेव प्र णस्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)”—इति निगमः ।

‘सञ्ज्ञतेः सञ्ज्ञते वा गतिकर्मणो रूपम्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) सञ्ज्ञति* । सञ्ज्ञतेर्गतिकर्मणो रूपम्—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३४) सञ्ज्ञति । सञ्ज्ञ समवाये (भृ० उ०) । “अच्छिन्नपञ्चाः सञ्ज्ञानाम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)” — “अग्निं विद्या अभि पृच्छः सञ्ज्ञाने (ऋ० सं० १, ५, १६, २)” —इति निगमौ । सञ्ज्ञत्यच्छतीति गतिकर्मसु पाठान्—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) सञ्ज्ञति । ‘सञ्ज्ञ गतिप्रापणयोः (भृ० प०) । ‘पाप्माभा (७, २, ७८)’—इत्यादिसूत्रेण सञ्ज्ञादेशः । वाचा स्तेनं शरव षञ्ज्ञन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(३६) तुगीयति । नैहकधातुः ॥

(३७) चतति† । ‘चते याचने’ स्वरितेत् । “दृदाद्दुरमचोचतम् (?)”—इति निगमः । ‘चततिर्गत्यर्थे च’—इति भट्टभास्कर-मिश्रः ॥

(३८) अतति । ‘अत मानत्यागमने’ । “अथमुं ते समंतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)” —इति निगमः ॥

(३९) गति‡ । ‘गाङ् गतौ (अदा० आ०) । व्यत्ययेन परस्मै-पदौ । “निर्यत्—पूतेव स्वर्धितिः अचिर्गान् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)” —इति निगमः ॥

* प० ४, १ । निघ० ६, १३ ।

† निघ० १, २० ।

‡ निघ० २, १८; १, २९; १०, २१; २०; १२, १६

(४०) इत्यन्ति* । 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'कृन्दस्युभयथा (२,४,११७)'—इति हि आर्द्धधातुकत्वात् णि-लोपः । यजेः सनि 'वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "कृविमियत्सि प्रयज्यो (अ० सं० ४,८,५,४)"—इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः ॥

(४१) सस्यति† । सस्यतेरेव कान्दसः शकारखपजनः । "असस्यन्ती भृरिधारे पर्यस्वती (अ० सं० ५,१,२४,२)"—"सजोषिण वृषणं सस्यतः त्रिये (अ० सं० १,५,८,२)"—इति निगमौ ॥

(४२) त्सरति‡ । 'त्सर कृन्नगतौ (भृ० प०)' । "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (अ० सं० ५,७,१८,१)"—"अवत्सरत्स्पृशत्यसिकित्वात् (अ० सं० १,५,१५,५)"—इति निगमौ ॥

(४३) रंहति§ । 'रंहि गतौ (भृ० प०)' । "सहस्रसाः शतमा अस्य रंहिः (अ० सं० ८,८,३६,३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभोरथो हिषः (अ० सं० १,४,२७,३)"—इति निगमौ । 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निह० ८,११)'—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते॥ । 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भृ०) । "हंसा इव त्रेणिशो यतन्ते (अ० सं० २,३,१२,५)"—"मिचं न यातदज्जं नम् (अ० सं० ६,७,११,२)"—इति निगमौ ॥

* निघ० २, १४ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, १ ।

‡ निघ० ५, २ ।

§ निघ० ८, ११ ।

॥ प० १८ । निघ० १०, १२ ।

(४५) भ्रमति । 'भ्रमु ब्रमणे (भृ० प०)' । "भ्रमिभ्युविहन्व
त्स्यानाम् (?)"—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति* । 'भ्रज भ्रजि गतौ (भृ० प०)' । "भ्राजिरेकञ्च
दृष्टे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अदिर्धुनिर्धातं इव
भ्रजोमान् (ऋ० सं० १, ५, २०, १)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति† । (४८) स्रजति‡ । (४९) विर्यति§ ॥

(५०) धमति॥ । 'धमि मोचः' इति स्कन्दस्वामी । यडाः
'भा ब्रह्माग्निमंयोगयोः (भृ० प०)' । 'पाचाभाष्या (३, ३ ७८)'—
इत्यादिना धमादेशः । "प्रावन्वालोः पुरुहंतं धमन्तोः (ऋ० सं०
३, २, २, ५)"—"निःषोमज्ञो धमथो निःषधस्यात् (ऋ० सं० ४,
१, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति¶ । 'मोञ्ज हिंसायाम्' । 'मोनातेर्निगमे (३,
२, ८१)'—इति इन्द्रः । "मिनेति"—इति पाठाक्षरम् । तच्च
'दु मिञ्ज लेपणे' स्वादिः । "मप्रचक्रं रथ मविशमिष्वम् (ऋ० सं०
२, ८, ६, ३)"—इति निगमः । 'मोनातेरेतद्रूपम्, सर्वेषामपि लोके
भावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः ॥

(५२) अर्यति । 'अरि रवि गतौ (भृ० प०)' । 'इदितो

* निघ० २९, ९० ।

† प० २, १४ ।

‡ निघ० १, ९ ।

§ निघ० १, ६; ३, २; ९, १०; १०, २९; १०, १४ ।

॥ प० १९; ३, १५ । निघ० ६, ९ ।

¶ प० १९ । निघ० ०, ९९ ।

जुम् धातोः (७, १, ५८)', 'रथेर्मतौ वज्रसम् (६, १, ३४ वा०)'—
इति वज्रसवचनात् सम्प्रसारणम् । "व्यानुषग् वायुं देव ऋषिभि
(अ० सं० १, ४, २३, २)"—इति निगमः । 'ऋषिभिर्गतिर्कर्म, वना-
र्षित्यर्थः । विविधं गमयति'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(५३) ऋषोति । 'ऋष गतौ' तनादिः स्वरितेत् । "सर्वापू-
र्वको विधिर्गमित्यः (प० जे० ८३)"—इति लघूपधगुणाभावः "अभि
रुषोन् रजसा ऋषोति (अ० सं० १, ३, ७, ४)"—"ऋषो रपो
अनवसार्त्ताः (अ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमौ । उभयो-
रपि 'ऋषोतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(५४) स्वरति* । 'स्वृ ऋद्धोपतापयोः' । "इती इन्द्रप्रतदसु
अभिस्वर (अ० सं० ६, २, २२, २)"—इति निगमः ॥ अत्र 'गति-
कर्मा'—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी । "अनिमेव विद्याभि स्वरन्ति (अ०
सं० २, ३, २८, १)"—इत्यादौ 'गतिकर्मस्वरपठितोऽपि गत्यर्थः'—
इत्युक्तम् ॥

(५५) मिसर्त्ति† । 'ऋ स गतौ' जुहोत्यादिः । 'अर्निपिपर्त्तिः
(७, ४, ७७)', 'वज्रसं हृन्दमि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्यम् ।
"प्र वाहवा मिसृतं जीवमे न् (अ० सं० ५, ५, ४, ५)"—इति निगमः ॥

(५६) विषिष्टि‡ । 'विष्व व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०) । खेटि
'सिम्बज्जलं खेटि (३, १, ३४)' । "अग्नें संवेषिषोरथिम् (अ० सं०

* प० २, १४ । निघ० २, १२ ।

† निघ० १, १८ ; १०, २ ।

‡ निघ० १०, ४१ ।

६, ५, २६, १)"—इति निगमः । 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्ट-
भास्करमिश्रः ॥

(५७) योषिष्टि । 'युष हिंसायाम् (भृ० प०)' । श्लेष्टि षिपि
व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणति* । 'री गतिरेणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च । "अ-
घायमाणो निरिणति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"—"लोपा-
सुद्रा वृषणं नीरिणति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । 'रीङ् अत्रणे' दिवादिः । "एद् निम्नं न
रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)"—इति निगमः । 'रीयते रेजतीति
गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति† । नैरुक्रधातुः । "ह्यो नय इयवान् मम् रेजति
(ऋ० सं० २, २, १७, २)"—"चलति गच्छतीत्यर्थः"—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(६१) दधति‡ । 'दध पालने' स्वादिः । व्यत्ययेन श्यन् ।
"पश्चाद्घा यो अघस्य धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)"—इति च
निगमः ॥

(६२) दध्नोति§ । 'दध्नु दध्ने' स्वादिः ॥

(६३) युध्यति । 'युध सम्प्रहारे' दिवादिगात्मनेपदी, व्यत्ययेन
परस्मैपदी ॥

* निघ० ३, ५ ।

† निघ० १०, ४२ ।

‡ निघ० १, ७, ८ ।

§ प० १८ । निघ० ४, १२ ।

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । "परि-
सोम प्र धन्वा स्वसाये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)" — "न यस्मि
द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति च निगमौ ॥

(६५) अरुषति* । नैरुधातुः । "वि धूममग्ने अरुषं मिथेध
(ऋ० सं० १, ३, ८, ४)" — "स्वमारः श्यावी मरुषीमजुषन् (ऋ० सं०
१, ५, १५, १)" — "प्रतीचौरगोरुषीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८,
१०)" — इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम् — 'अरुषतिर्गतिकर्मा' — इति
दृष्टम् । "युञ्जन्ति ब्रधमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)" —
इत्यादौ द्वित्रयोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा' — इत्यपि । उभयथा
दृष्टमपि, बह्वेषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८,
१, ५, ३)" — "तमिष्यैर्यैरार्यन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)" — इति
च निगमौ ॥

(६७) डीयते । 'षिञ् बन्धने' स्वादिः ऋादिश्च । अत्ययेन
श्लम् । "डीयते" — इति पाठान्तरम् । तदा 'डीङ् विहायसां गतौ'
दिवादिः । निगमदर्शनान्निर्लभः ॥

(६८) तकति । 'तक ह्मने (भू० प०)' । "यः शूरुषाता
परितक्तेय धने (ऋ० सं० १, ९, ३३, १)" — "अन्योन्यान्मत्सर्गप्रतन्ने
(?)" — इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दौङ् लये' दिवादिः । अत्ययेन परस्मैपदम् ।

* प० १, ७ । प० १, ८ । जि० १९, ७ ।

“श्लेनो न दौतस्त्विति पाठः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)” इति निगमः ॥

(७०) ईषति* । “ईष गतिहिंसादानेषु आत्मनेपदौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “उतानोगा ईषते वृष्णावतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)” इति निगमः । बह्वषु ‘ईषतौति गतिकर्मसु पाठात्’—इति स्कन्दस्वामा ॥

(७१) फणति† । ‘फल गतौ’ । “यथामहांस्य न्वापनीफणत् (ऋ० सं० ३, ७, २४, ४)” इति निगमः ॥

(७२) हनति‡ । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः । ‘बहुलं हन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपोल्लुग् न भवति । “सं यदुनक्त मनुभिर्ज-
मासः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)” इति निगमः ॥

(७३) अर्दति§ । ‘अर्द गतौ याचने च’ ॥

(७४) मर्दति॥ । ‘मृद मर्दने’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) मर्दति¶ । ‘अ मृ गतौ’ जुहोत्यादिः परस्मैपदौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पृषोदगदित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य हगागमः । “प्र संघाते दौर्घमायुः प्रयत्नं (ऋ० सं० ३, १, १, १)” —“जातेन जात मति स प्र संघते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)” इति निगमौ ॥

* “ईषते” निघ० ४, २; ८, ८; १०, ११ ।

† निघ० १, २८ ।

‡ निघ० १, १७; १, २; ७, १२; ८, १० ।

§ “अर्दयति” प० १८ ।

॥ प० १८ । “मृदुः” निघ० १, १ ।

¶ अथैव २० ५४ ।

(७६) गच्छते* । 'गच्छ कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "शुचीर्वा ते
नाचिकाभ्याम् (अ० सं० ८, ८, २१, १)" - इति निगमः ॥

(७७) इर्यति† । 'इर्य गतिकान्योः' ॥

(७८) इर्यन्ति‡ । 'अथ स्र गतौ' जुहोत्यादिः । 'अभिपिपत्योश्च
(७, ४, ७७)' । "कृष्टोश्चिद्यत्तौजसा (अ० सं० १, १, १४, ३)" -
इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते। 'ईर गतौ कल्पने च' अदादिगत्प्रनेपदी । "मत्सु-
रामः प्रसुपः माकमीरते (अ० सं० ७, २, २२, १)" - इति निगमः ॥

(८०) ईङ्गते। 'ईङ्ख गतौ' (भृ०) आत्मनेपदी । "य ईङ्ग-
यन्ति पर्वतान् (अ० सं० १, १, ३७, २)" - इति निगमः । अथ
'ईङ्गतिर्गतिकर्मा' - इति स्वन्दस्वामि-भाव्यम् ॥

(८१) अचति । (८२) आचति । एतौ नैरुक्धात् ॥

(८३) गन्ति § । 'गमन्थ गतौ (भृ० प०)' । व्यत्ययेन उपोसुक् ।
'अङ्गिरोभि रागहि यङ्गिरोभिः (अ० सं० ७, ६, १४, ५)" - इति
निगमः ॥

(८४) आगन्तीगन्ति ॥ । 'गमन्थ गतौ (भृ० प०)' । दाधर्नि-

* 'जभतः' प० ४, १ । "जभन्तः" ७, १० निब० ।

† निब० ७, २०; ७, १७; ११, १४ ।

‡ निब० ८, ४ ।

§ 'जमथे' निब० १, ७ । "जस्युषः" निब० १९, ४९ ।

"आगन्थान्" निब० ४, ५० । "आगन्" निब० ५, २ ।

"आगत" निब० १९, ४० । "आ गन्त" निब० २१, १४ ।

"आज्याः" निब० १९, ४९ । "आगन्तीगन्ति" निब० ८, १८ ।

"समस्यत" निब० १९, २४ । "समस्यातः" निब० ४, १९ ।

॥ इत्यन्तं पुरसादिष्वेव (८२) ।

दर्शनि (०, ४, ६५) इत्यादिना चार्क्युर्वसु मनेर्ज्ञाति चभावात्
 च्चुत्वाभावो नौगमस्य निपात्यते। यद्भक्तुमन्नादा ऋटि निपात-
 नाद्रूपमितिः। “वक्ष्यन्ती वेदा गनीमन्नि कर्षम् (ख० सं० ५, १,
 १८, ३)”—इति निगमः ॥

(८५) अङ्गन्ति* । गमेर्यङञ्चुकि 'गुगतोऽगुगामिकाम्नात्
 (०, ४, ८५)' इति ऋकि च रूपम्। “प्रातर्मन् धियावसुर्जगम्यात्
 (ख० सं० १, ४, ०४, ४)”—इत्यत्र 'अङ्गन्संगतिकर्मणएतद्रूपम्'—इति
 स्कन्दस्वामि-भाष्यम्।

(८६) जिन्वन्ति† । इति जिन्वि धिन्वि प्रीणनाथाः (भू० प०) ॥

(८७) जमति‡ । 'जम मोचणे' टिवादिः (प०)। व्यत्ययन प्रप॥

(८८) गमति§ । 'गमश्च गता (भू० प०)' । लेट। 'लेटो-
 ऽडाटौ (३, ४, ८४)' । वाङ्मलकान 'मिष्मङ्गलं लेटि (३, १, ३४)'
 —इति सिप् न भवति। यदा; 'सर्वे विधयन्द्दन्दि विकल्प्यन्ते'—
 इति क्त्वाभावः। “त आ गमन्त् तदह युनक्तु (ख० सं० ४, ८,
 ५, १)”—इति निगमः ॥

(८९) प्रति॥ (९०) प्राति॥ (९१) भयति॥ चयोऽपि नैवकाः॥

(९२) वहते? । 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत्। “वैश्वानरं”

* पु० प्रहसिमिचैव (८१)।

† प० ४, १। निब० १, १२। “प्रतिमोषि” निब० ११, १०।

‡ पु० प्रहसिमिचैव (८१)।

§ “वधि” निब० ८, १८। “वा वचत्” निब० ८, ४२; ४२।

“वचत्” निब० ११, ८; ११। “वधि” निब० १, ४; ६; ८, १।

मातरिणां परावतः (अ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वक' वक्षतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८३) रथयति* । निरुक्तधातुः । 'रथतेर्वा रथो रथं गमनम् इच्छतीति क्वचि रथीयतीति प्राप्ते रेफस्यजन ईडाभावश्च ष्यो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८)"—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथयति (अ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(८४) जेहते । 'जेह जेह वाह प्रपन्ने' आत्मनेपदी । "ये ता-
द्वपुर्देवजा जेहमाना (अ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ।
'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८५) खःकति । (८६) चुम्पति† । (८७) घाति ।
(८८) वाति‡ । (८९) घाति१ ॥

(१००) इषति॥ । 'इष गतौ' दिवादिः(प०) । व्यत्ययेन षः ।
"तथास्मभूमिषवः षर्म यंसम् (अ० सं० ५, १, २१, १)"—इति
निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (८, १८)"—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति१ । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः(प०) । वञ्च
यवोमृतयो ईसा दद्रुः (अ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, १८ ।

† प० ४, १ । निघ० ५, १६ ।

‡ निघ० २, २४; २, ५; २१, २२ ।

§ प० २, १८ । निघ० १, १; १, १८ ।

॥ निघ० ८, १८; "इषितः" ८, ८ ।

१ निघ० १, १ ।

(१०२) द्रुञ्जति । नैरुक्धातुः ॥

(१०३) एजति* । 'एजृ कल्पने (भू० प०)' । "यूथेन वृष्णरजति (ऋ० सं० १, १, १८, १)" — "यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ३)" — इति निगमौ ॥

(१०४) जमति† । 'जमु अदने (भू० प०)' । "न जामये तान्धारिक्य मारैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)" — इति निगमः । 'जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति‡ । 'जु गतौ' — इति चौरस्वामी । "न पातव इन्द्र जुजुर्नु नः (?)" — "विपाद् शतुद्रौ पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)" — इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू० प०)' । "नमो वञ्चते परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)" — इति निगमः ॥

(१०७) अनिति§ । 'अम प्राणने, अम च (अदा० प०)' । "अत्र मातर्यात्वनिति (?)" — इति निगमः । 'अनितिर्गतिकर्मा — इति माधवः ॥

(१०८) पवते॥ । 'पूङ् पवने' । "नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)" — "सृकं संश्राप पविभिन्द्र तिग्मम् (?)" — इति निगमौ ॥

* निघ० ३, १६ ।

† निघ० २, ६ । "जमत्" पु० १, १० ।

‡ "जवेते" निघ० ८, २८ ।

§ निघ० ११, ५० ।

॥ "पवत्" २, १० ।

(१०८), हन्ति* । 'हन हिंमागत्योः' अदादिः (प०) । "नि येन
सृष्टिदृष्ट्या • (ऋ० सं० १, १, १५, १)" — "आद्य वच्म मधिसानौ
जघाम (ऋ० सं० १, १, २७, १)" — इति निगमौ ॥

(११०) वेधति । 'विधु गत्याम् (भ्रू० प०)' । "वेधत् देवो
भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, १, ५, ५)" — इति निगमः ॥

(१११) अगम् । 'गम्ह गतौ (भ्रू० प०)' । लुङि तिपि ङ्गेः
'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)' — इति लुकि, 'इतस्य (२, ४, ८७)' —
'संयोगान्तलोपः (८, २, १३.)', 'मोनोधातोः (८, २, ६४)' — इति
मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा ष्टितस्य (ऋ० सं० १, १,
२१, १)" — इति निगमः ॥

(११२) अजगन् । गमेर्लुङि 'बङ्गलं कन्दसि (१, ४, ७३)' —
इति ऋपः ऋः । पूर्ववन्त्वम् (८, २, ६४) । "यन्माहुरजगन्नपः
(ऋ० सं० १, १, ५, १)" — इति निगमः ॥

(११३) जिगाति॑ । 'गा स्तौ (अदा० प०)' । कन्दसि जुष्टो-
त्यादिः । 'अर्त्तिपिपत्थीस्य (७, ४, ७७) 'बङ्गलं कन्दसि (७, ४, ७८)'
— इति अभ्यासस्त्वम् । 'धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"
— इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्' — इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

* "अद्यत्सु" निर० १, १०; ७, २१; "हन्तेः" ६, १; "बाजङ्गलि",
"उपजिङ्गते" ८, १० ।

†, ‡ इदं च पुरस्तात् (७६) ।

§ इदं च पुरस्तात् (१८) ।

(११४) पतति* । 'पत् गतौ (भू० प०)' । "भोभिः कर्षद्वा
पतति प्रसृता (ऋ० सं० ५, १, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११५) दृष्यति† । 'दृषि गतौ (भू० प०)' । "देवोद्धारो
दृषतीर्विशमिन्वा (ऋ० सं० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति ‡ । 'द्रम दृष्य-मौष्ट गतौ (भू० प०)' । "ष
चन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, २, २३, ४)"—इति निगमः ।
'चन्द्रमाखायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निघ० ११, ५) । 'द्रमति-
गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्यामौ ॥

(११७) द्रवति § । 'द्रु द्रु गतौ (भू० प०)' । "यत्रां नरः
सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति ¶ । 'वौ गतिप्रत्रननकान्यन्नखादनेषु' अडादिः ।
"अपामीवां बाधते वेति स्युर्म"—"पदं न वेत्योदतौ (ऋ० सं०
१, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) हन्नात् । हन्तेर्लोपि तातडि रूपम् । "हयन्तात्"—
इति केचित् पठन्ति । तत्र 'हय गतौ (भू० प०)'—इत्यस्य तातडि
तकार उपजनः ॥

(१२०) एति ॥ । 'इ गतौ' अडादिः (प०) । "विचाकञ्चन्द्रमा
नक्तमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः ।

* "आपन्न" निघ० ११, १४

† प० १८ ।

‡ निघ० ४, १४, १९ ।

§ पु० १, १ ।

॥ प० १४ ।

(१२१) जगाथात्* । 'जा युतो' जुषेत्यादिः (प०) । लिङि 'जग्दद्भयथा (३,४,११७)'—इत्याहुँधातुकत्वेन 'ई इक्षयोः (३,४,११३)'—इतीत्यं न भवति । "स्त्राग्निः पुनरसीं जगाथात् (अ० व० ७, ७, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१२२) अययुः । द्वितोऽयुष् (३, ३, ८८)'—इति बाहुल्यकादयतेर्युष् भवति ॥

इति द्वाविंशत्यतं गतिकर्माणि ॥ १४ ॥

नु^(१) । म॒ष्णु^(२) । द्रवत्^(३) । औपम्^(४) । जीराः^(५) ।
जूर्णाः^(६) । शूर्नाः^(७) । शूयनासः^(८) । शीभम्^(९) । तृयु^(१०) ।
तूयम्^(११) । तूणिः^(१२) । अजिरम्^(१३) । भुर्युः^(१४) । यु^(१५) ।
आयु^(१६) । प्रायुः^(१७) । तूतुजिः^(१८) । तूतुजानः^(१९) ।
तुज्यमानासः^(२०) । अज्राः^(२१) । साचीवित्^(२२) । युगत्^(२३) ।

* इषेव पुराणात् (१८) ।

(१) "जिराः" अ ।

(२) "म॒ष्णु" अ । "शूयनासः" अ. C. D. F । "शूयनासः" अ ।

(३) "द्रिष्णु" C । (४) "जोषम्" अ. C. D. F ।

(५) "जूर्णाः" अ. न ।

(६) "अजिरम्" अ ।

(७) "शूर्नाः" अ । (८) "श्रीभम्" अ. न. अ. C. D. F ।

(९) "तूयम्" अ. C. F । "प्रायुषित्" D ।

(१०) "तूतुजित्" अ. C. D. F ।

(११) "तूतुजानासः" अ. C. D. F ।

(१२) "अज्राः" अ ।

(१३) "साचीवित्" अ. अ । "साचीवित्" अ ।

(१४) "युगत्" अ. iid ।

ताजत्^{१७} । तरणिः^{१८} । वातरंहा^{१९} । इति षड्विंश-
तिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निघ० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये
‘गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तदतो वा नामधेयानि । तथाच वक्ष्यति
‘भुरण्युः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य चिरकालविशिष्टा
स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च
तथाविधक्रियाकर्तृत्वान्पक्रियादारकम् । तत्र ‘मत्तु’ ‘लणुहि’ इत्या-
दिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपमदान् । निघण्टुगुणनामधेयोदा-
हरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदक-
मात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे
वर्त्तते निघण्टु गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्वशब्दस्य
द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाद्याद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि
नामधेयानि—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयो-
दाहरणानि ‘जीराः’ ‘अजिरम्’ इत्यादीनि ॥

(१) मुा । निपातोद्यम् । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (सु०
सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मत्तु । ‘टु मरुजौ गुरुद्वौ (तु० प०)’ । ‘मरुजौषोषुक्’ इति
भोजसूत्रेषु पुक्-प्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्णीतव्यर्थस्य मरुजौ ।

* “इति क्षिप्रम्” अ ।

† प० ३, १२ निघ० १, ४ ; ११, ४० । “मु कम्” २, १२ ।

“न च”—“नू चित्” प० ४, १ ; निघ० ४, १० ; १०, २ ।

क्रियाया; पापतो वा मञ्जयति चिरकालमिति । “मञ्जु रूपु हि गोजितौ नः (? *)”—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्* । ‘द्रु गतौ (भ० प०)’ । ‘मञ्जत्-लम्पद्-वेदत् (उ० २, ७८)’—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन ।
* * * । “द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । “ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)” —“ओषः पात्रं न ओषिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)” —इति निगमौ । ‘अन्नोदानो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता’—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवनिर्गतिकर्मा । ‘जीरी च (उ० २, २५)’—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्नादेशः । जम् । “जीरा अजिरत्रोषिवः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)” —“जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, १, २, २०, ११)” —इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३५५) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्णाः । ‘तातत्रातसुत’—इत्यादि भोजसुचे आदिब्रह्मेन शृणायस्मात् ऋ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणायति फललाभम् । “त्वया शूर्णा वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७, १)” —इति

* “वा वे! मञ्जु तमा” कम् (ऋ० सं० १, १, १८, २)” —इत्यपि विक्रमे भवितुमर्हति ।

† पृ० १४ (११०) ।

‡ पृ० १५ ।

निगमः । 'शुभ्रः विपास्वरमाणाः'—इति भृभास्वरमिमाः ॥

(८) शूघनासः । सु शब्दे उपपदे इतोः 'युष् बज्जलम् (उ० २, ७४)'—इति युष् बाङ्गलकात् कुलं णिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च । शोचमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जषोऽसुक । "मिन्धोऽग्निं प्राध्वने शूघनासः (य० वा० सं० १७, ८५)"—इति निगमः । 'शूघनासः विप्रगमनाः'—इत्युत्पटः ॥

(९) शोभम् । शोभ कटने (भृ० आ०) । घञ् । शोभ्यतेऽनेन तद्वान् । "प्रयात शोभन्ताऽग्निः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"—"आ वृक्षणाः पृष्णध्वं यात शोभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)"—इति निगमौ ॥

(१०) तृषु० । 'जि त्वरा मम्भमे (भृ० आ०) । 'मन्त्रौषोषुक्'—इति बाङ्गलकात् पुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तर्त्यनेन फल-लाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "तृष्वत्रिष्वश्रुत्सेपु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"तृष्वामनुप्रमितिं द्रुणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३ १)"—इति निगमौ ॥

(११) तृयम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१२ पृ०) । वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः आद्याः । "आपित्वं नः प्रपित्वे तृयमा गच्छि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१२) तृषिः । 'जि त्वरा मम्भमे' । 'वह्निश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो

* निघ० ६, १२ ।

† पु० १, १२ ।

‡ निघ० ७, २० ।

गित् (उ० ४, ५, १)”—इति जि-प्रत्ययः । खरतेऽनेन कस्यमानन्तुम् ।
 “अपो यन्तूर्धिसुरति प्रजानम् (ख० सं० ८, ४, ११, १)”—“सुतमा
 गन्तु तूर्धयः (ख० सं० १, १, ६, २)”—इति निगमौ ॥ .

(१३) अजिरम्* । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ (भृ० प०) । ‘अजिर-
 ष्विभ्रिभ्रियिलम्बिरस्फिरम्यविग्स्वदिगः (उ० १, ५, ३)”—इति कि-
 रच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्तिमाद्यम् ।
 “त्वा मी॑रुते अजिरं दत्याय (ख० सं० ५, २, १४, २)”—इति
 निगमः ॥

(१४) भुरण्युः† । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । ‘मृग्यादयश्च (उ० १,
 ३, ६)”—इति क्यु-प्रत्ययः । “येमा पावक चक्षमा (ख० सं० १, ४,
 ८, १)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे’—इति
 प्रतिपादितम् । तत्र ‘भुरण्य-ञ्चक्ष्म शीघ्रविश्विष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि
 सत्त्वेन च वृत्तिः । “श्रीणाम्नुपस्थाद्वि॑व भुरण्युः (ख० सं० १, ५, १२,
 १)”—इति निगमः । ‘भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा’—
 इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) शुः‡ । निपातः । “शाम॑ वस्तो बोधयितार॑ मप्रवीत्
 (ख० सं० २, ३, ६, ३)”—इति निगमः । ‘शु आशुगामी’—इति
 निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः§ । ‘अशु व्याप्तौ’ । ‘हवापाजिमिस्रदिसाथ-

* पु० १, १२ ।

† निब० १९, १९ ।

‡ निब० ६, १ ।

§ पु० १, १४ ।

शुभ्य उण (उ० १, १) । व्याप्नोत्यनेन नरवैलक्षण्येन व्याप्तव्यम् ।
 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आशु
 इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति निपातः,
 आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा च स्कन्द-
 स्वामी "समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये
 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति शु इति च क्षिप्र-
 नामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति
 चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशु-
 क्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः* । 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रक-
 र्षार्थोऽतिरिक्तः । 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति
 भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी । "सुप्राथ्याः प्राशुषाऋष
 वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) त्तुजिः । 'तुज तुज हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं
 किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'कन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन्
 प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विवचनम् । "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६,
 १, ७)"—इति दीर्घः । त्वर्षवदर्थः । 'आयुक्षाता मन्विना त्तुजिं
 रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)"—इति निगमः ॥

(१९) त्तुजानः† । तोजतेर्लिटि कानजादेशः । "इन्द्रा याञ्छि
 त्तुजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)"—इति निगमः । 'क्षिप्रार्थे खर

* निरु० १, ७ ।

† निरु० १, १० ।

आदित अन्तोदान्तः तुगर्थस्त्वतुजानो महे मतः—इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि ज्ञानच् । “तुज्य-
मानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २, १, ५)”—इति निगमः ॥

(२१) अज्जाः । अजतेः स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)—
इत्यादिना रक् । ‘बाज्जलकादाद्धधातुके विकल्प इव्यते’—इति वैक-
ल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं गिरयो
नाज्जान् (ऋ० सं० ८, १, २, २, ३)”—इति निगमः । ‘अज्जान् सत्वरान्
शीघ्रान्’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । चयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽश्वेषणीयः ॥ “अतस्त्वा गीर्भिर्द्यु-
गदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३, ६, ४)”—इति निगमः । अत्र
माधवस्तु—‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः’—इति चैतद्भाष्ये
उक्तवान् । ‘द्वतुजानः तरणिः द्युगत्’—इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्द
स्तेनाप्यपाठि ॥ “ताजन् — — मार्च्छति (?)”—“ताजन्
प्रमीयते (?)”—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः ‘अर्त्तिसुधृधम्यम्यश्चवित्त्वभ्योऽनिः (उ० २,
६ ५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । त्रषुवदर्थः । “विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतः
(ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)”—“तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १, ४, ७,
४)”—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । ‘वा गतिगन्धनयोः (अदा० प=)’ । ‘हसि-
मृषिणामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८४)’—इति तन् । ‘रसु
क्रीडायाम् (भृ० आ०)’ ; ‘रमेच्च [वेगे] (उ० ४, २० ८)’—इत्यसुन्

ऊगामश्च । वातवत् रंहेो यस्य सः । “वातरंहेो दिव्याभो अत्याः
(अ० सं० २, ४, २५, २)” — इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

.तृत्ति^(१) । आसात्^(२) । अम्बरम्^(३) । तुर्वशे^(४) ।
अस्तमीके^(५) । आके^(६) । उपांके^(७) । अर्वाके^(८) । अन्त-
मानाम्^(९) । अवमे^(१०) । उपमे^(११) । इत्येकादशान्तिक-
नामानि* ॥ १६ ॥

(१) तृत्तिः । ‘तड आघाते’ चुरादिः । ‘ताडेरिण्लुक् च (उ०
१, ६५)’ — इतीति-प्रत्ययः । “दूरे चित् सन्तृत्तिदिवार्ति रोचसे
(अ० सं० १, ६, ३१, २)” — “या नो ददे तृत्तितो य अगतयः
(अ० सं० २, ६, ३०, ४)” — इति निगमौ ॥

(२) आसात् । ‘आम उपवेशने (अदा० आ०)’ । ‘पुंमि मञ्जायां
घः प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आसते । “आ न इन्द्रो दूरा-
दाने आसात् (अ० सं० ३, ६, ३, १)” — “स नो दूरासासाचा
(अ० सं० १, २, २२, ३)” — इति निगमौ । ‘आसादित्यन्तिकनाम’
— इति स्कन्दखामिभाष्यम् । ‘आसादासेः’ — इति माधवः ॥

(१) “तृत्ति” अ. ग. च ।

(२) “आसा” ग. C. F ।

(४) “तुर्वशः” च ।

(८) “अर्वाकः” च ।

* “इत्यन्तिकस्य” ग ।

† निघ० २, १०. “तृत्तितः” २, ११ ।

(३) अम्बरम्* 'क्षुद्रादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो सुगागमश्च निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । “यन्नासत्या परावति यद्वा स्यो अर्धम्बरे (ऋ० सं० ५, ८, २७, ४)”†—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति ॥

(४) तुर्वशो‡ । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२४०) ॥ † त्वर्णं व्याप्यते अन्तिकम् । “यन्नासत्या परावति यद्वा स्यो अर्धं तुर्वशे (ऋ० सं० १, ४, २, २)”—इति निगमः ॥

(५) अस्त्रमीके । अस्त्रं-शब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)'—इति वीकन्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अस्त्रं प्राप्यते अस्त्रिन्, अन्तिकम्यं हि नाशयते । “सचस्त्र नः पराक आ सचस्त्रास्त्रमीक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)”—इति निगमः ॥

(६) आके‡ । (७) उपाके‡ । (८) अर्वाके । आङ्ङुपार्वाङ्ङ-व्देषूपपदेषु क्रामतेः 'वलाकादयश्च (उ० ४, १४)'—इति आक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते उपक-म्यते गन्तुभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । “आके न्ियामो अर्वाभिर्दविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)”—“सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)”—“यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२५)”—इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदश्च'—इति

* पु० १, २ ।

† पु० १, २ ।

‡ पु० २, २६ ।

§ नि० ८, ११ ।

तादिलोपः । अन्तिकतमकन्तिमम् । “अथात् अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १, ७, ३)” — “शिक्षा वस्त्रो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)” — इति निगमौ । आद्यदान्तमन्तिकम्, अन्तोदान्तन्तु तृतीया-
बद्धवचनम्; “अतो वयमन्तर्भाभिर्युजानाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)” — इति माधवः ॥

(१०) अवसे । ‘अव रक्षणादिषु (भू० प०)’ । ‘अवेञ्च वा इति म-प्रत्ययः । गस्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै बहूनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)” — “मध्यमस्यामवमस्यामुत स्यः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)” — इति निगमौ ॥

(११) उपसे । उपपूर्वात् मिनातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’ — इति डः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । “उपसे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, २, ४)” — “अस्माद्दुत्यमुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)” — इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः^(१) । विवाक्^(२) । विखादः^(३) । नदनुः^(४) । भरे^(५) ।
आक्रन्दे^(६) । आहवे^(७) । आजौ^(८) । पृतनाज्यम्^(९) ।
अभीके^(१०) । समीके^(११) । ममसत्यम्^(१२) । नेमधिता^(१३) ।
सङ्गाः^(१४) । समितिः^(१५) । समनम्^(१६) । मीळहे^(१७) ।
पृतनाः^(१८) । स्पृधः^(१९) । मृधः^(२०) । पत्स^(२१) । समत्स^(२२) ।

(१३) “नेमधितिः” ग. C. D. F ।

(११) “शक्त्यधः” ग. C. D. F ।

(१२) अस्येतत् ‘संयुगे(१९)’ — इत्यस्यान्तरम् ग. C. D. F

समर्ये^(१९) । समरणे^(२४) । समोहे^(२५) । समिथे^(२०) ।
 सङ्घे^(२०) । सङ्गे^(२८) । संयुगे^(२९) । सङ्गथे^(२०) । सङ्गमे^(२१) ।
 वृत्तूर्ये^(२२) । पृष्ठे^(२२) । आणौ^(२४) । श्रूरसातौ^(२५) ।
 वाजसातौ^(२६) । समनीके^(२७) । खल्ले^(२८) । खजे^(२९) ।
 पौंस्ये^(३०) । महाधने^(३१) । वाजे^(३२) । अजम्^(३३) । सङ्ग^(३४) ।
 सयत्^(३५) । संवतः^(३६) । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम-
 नामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भृ० प०)’ । ‘वशिरण्टो
 रूपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)’—इत्यप् । ‘रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र
 योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमतेः ‘राम्नामाम्नास्थूणा-
 वीणाः (उ० ३, १३)’—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपा-
 त्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । “मरुत्वा

(२५) “समोहे” क-ए. अनयोरन्यत्र ।

(२६) अस्येतत् “सङ्घ”-इत्यनन्तरम् ‘समीथे’-इति ग. C. D. F ।

(२७) कान्तिरिक्त-सर्वत्रैव “सङ्घे” इति ।

(२८) ग. C. D. F. अस्येतत् “संयत्”-इत्यस्य पुरस्तात् ।

(२९) नास्येतत् ग. C. D. F ।

(३५) इतोऽनन्तरम् “प्रधने”-इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(३६) “अग्नम्” ग. C. F ।

(३७) “सग्नम्” ग. C. F । “स्यग्नम्” D ।

(३८) “संयतः” ग. C. F ।

(३९) ‘संवतम्’ ग. ।

* “इति सङ्ग्रामस्य” ग ।

† निर० ४, ८; ९, १७; १०, ४७ ।

इन्द्र वृषभोरणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् ।
“हवन्त उ त्वा ह्यं विवाचि” (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति
निगमः ॥

(३) विखादः । ‘खद स्यैर्यं हिंसायाञ्च (भृ० प०)’ । विशिष्टं
स्यैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा । “तं विखाद संधि मद्य श्रुतं
नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४ ४)"—इति निगमः ॥

(४) नदनुः । ‘एद अत्यक्ते शब्दे (भृ० प०)’ । ‘अनुङ् नदेश्च
(उ० ३, ४६)"—इति चानुङ्-प्रत्ययः । “यदा कृणोषि नदनुं
समूहसि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे* । ‘डु भृञ धारणपोषणयोः (जु० उ०)’ । ‘नन्दि-
ग्रहिपचादिभ्यः (३, १, १ ३४)’ तत्र गणपाठाः—‘पच-वच-वप-वद-
लप-तज-भराः’—इति । विभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो
वा । यद्वा ; ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, १ १८)’ । विभ्रत्यनेन जय
लक्ष्मीं योधाः । उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा ; ‘भृ भर्त्सने क्र्यादिः खादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः ।
हरते वा भः । द्वियन्ते हि तत्र योधना मायूषि धनानि च । ‘ह्यग्रहो
भर्त्सन्दसि (३, १, ८४ वा०)’ । “अस्मिन् भरे नृतंमं वाजसातौ
(ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—“अनु क्रोशन्ति जितयो भरेषु (ऋ०
सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे । ‘कदि क्रदि क्कदि आक्रान्ते रोदने च (भृ०

आ०) । कन्दन्याङ्गयन्तेऽन्योन्यमच, रुदन्ति वानेन बभ्रुविनाश-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आहवे* । 'क्वेञ् स्पृद्धायां (भू० उ०)' । 'आङि युद्धे
(३, ३, ७३)'—इत्यप् । "बङ्गलं कन्दसि (ईं, १, ३४)"—इति सम्प्र-
सारणञ्च । आङ्गयन्तेऽत्र परस्परं स्पृद्धया योधाः । "न कश्चनं सहत
आह्वेषु† (ऋ० सं० ४, ७, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(८) आजौ‡ । 'अज गतिचेपणयोः (भू० प०)' । 'अज्यतिभ्याञ्च
(उ० ४, १२७)'—इति इण्-प्रत्ययः । बाङ्गलकाद् वी-भावाभावः ।
अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा । एव
मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं
वीर्यतारतम्यात् । * * * । "तेन वाजं सनिषदस्मिन्वाजौ (ऋ०
सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९) पृतनाज्यम्§ । पृतना-शब्दोपपदादञ्जतेश्च अप्रगादित्वात्
(उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । पृतनानां सेनानामजनं यच्च । "गवां
सुद्वलः पृतताज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) अभीके॥ । अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'
—इतीक-प्रत्ययो धातेर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा; न विद्यते
भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते ।

* निब० २, १७ । "आहावः" ५. २६ ।

† निब० ९, २२ ।

‡ निब० ९, २४ ।

§ प० २, २६ । निब० २, २० ।

“पाहि वज्रिवो दुरिताद्भौके (ऋ० सं० १, ८, २, ६, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) समीके । सं पूर्वाऽत्र 'एतिः । अभौकवत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) ममसत्यम् । मम सत्यं जयः इति योद्धुर्णा वाक्यविषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जना ममसत्येऽन्वेषणीयः (ऋ० सं० ७, ८, २, २, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नेमधिता* । 'सुधितवसुधितनेमधितधिवधिवधिवधिव च (७, ४, ४ ५)’—इति नेमपूर्वाद्घातेः त-प्रत्यये इत्वमिडागमो वा निपात्यते । नेमशब्दो दानपर्यायः । मग्नम्येकवचनस्याकारादेशः (७, १, ३६) । “इन्द्रन्नेगे नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११, १)”—“विदन्नेर्ना नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १७, ४)”—“नेमधिता न पौम्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)”—इति निगमाः ॥

(१४) सङ्गाः† । सचतेर्गतिकर्मणः * * * वाङ्मलकादङ्गप्रत्ययवृत्तिलोपश्च । यद्वा ; संपूर्वात् किरतेः क्तन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति डः । सङ्गीर्त्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक् कृत्यन्ते द्विद्यन्ते आयुधैर्वा । “इषुधिः सङ्गाः पृतेनासु सर्वाः (ऋ० सं० ५, १, १६, ५)”—इति निगमः ॥

* “नेमः” प० ३, २६ । निब० १, १० ।

† निब० ८, १४ ।

(१५) समितिः । सम्यूवादेतेः क्तिन् । “राजानुः समिताविव
(ऋ० सं० ८, ५, ८, १)”—इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । ‘सम ष्टमं अत्रैक्ये (भू० प०)’ । समन्ति
विक्रवा भवन्त्यस्मिन् षूगः । * * * । “ज्या इयं समने पारयन्ती
(ऋ० सं० ५, १, १८, ३)”—इति, “वि या सृजति समनं” (ऋ०
सं० १, ४, ४, १)—इति च निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे† । “मीळ्हम्”—इति धननामसु व्याख्यातश्च
(२२४ पृ०) । मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम् । यद्वा ;
मीळ्हमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारेकाररेफाश्च (४, ४, १२८ वा० २)’—
इति मत्वर्थीयस्य लुक् । “प्रधने”—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम ।
प्रकीर्षान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणिकटकविचेपात् । “ख-
मीळ्हे नरं आजा हवन्ते (ऋ० सं० १, ५, ५, १)”—इति निगमः ।
‘खमीळ्हे । खरित्युदकनाम । उदकार्थं सङ्ग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि
सङ्ग्रामे’—इति खन्दखामिभाष्यम् । “स जामिभिर्यत्सुमजातिमीळ्हे
(ऋ० सं० १, ७, १०, १)”—इति च ॥

(१८) पृतनाः‡ । ‘पृष्ट् व्यायामे (तु० आ०)’ । ‘पृपूसां कित्’
—इति तनन् प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः । “रणाय निघ्नन्
पृतनासु शत्रून् (?)”—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः । ‘स्पृद्धं सङ्घर्षे (भू० आ०)’ । ‘क्विवचिप्रष्ण-

* निघ० ८, १४ ; १८ ; ५० ; ७, १० ।

† प० १, १० ।

‡ निघ० ८, १५ ।

(३, २, १ ७८वा०)”—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टुसिद्धिः (३, २, १ ७८भा०)”—इत्युक्तेः क्विप् । षष्ठोदगादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽलोपश्च । शसि स्युधः । स्पृद्धन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः । “जयेमं मंयुधि स्युधः (ऋ० सं० १, १, १ ५, ३)”—इति निगमः । ‘स्युध इति सङ्ग्रामनाम,’ ‘तत्करोति (३, १, २ ५वा. १ २)”—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) मृधः* । ‘अमृद्धन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ० सं० ३, १, २ ५, ४)”—‘मिहो न पातममृधम् (ऋ० सं० ३, १ ४, १)”—इत्यादौ ‘मृधिर्हिंसायः’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् । तत्र पूर्ववत् क्विप् शम् । “अयं सुतः सुमखमा मृधस्कः (ऋ० सं० २, ६, २ १, ४)”—“विन्दन् मृधो जहि (ऋ० सं० ८, ८, १०, ४)”—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु । पृतनाशब्दश्च सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि ‘नासिका-पृतना-सानूनां नम्-पृत्-म्रवो वाच्याः (६, १, ६ ३वा०)”—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःपाठः । “यमग्रे पृत्सु मर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, २ ३, २)”—इति निगमः ॥

(२२) समत्सु । सम्पूर्वादन्तेः क्विप् सम्भक्तयन्ति योद्धूणामाद्यंषि । सम्पूर्वान्मदौ हर्षे इत्यस्मादा क्विपि समो मलोपः । संहृष्यन्ति तत्र सुभटाः । “समत्सु त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५, ८, ३ ६, ३)”—“धन्वना त्रीत्राः समदो जयेम (ऋ० सं० ५, १, १ ८, १)”—इति निगमौ ॥

* निघ० ७, २ ।

† निघ० ८, १०; १० ।

(२३) ममर्ये । मर्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८० पृ०) मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्तते ; सहशब्दस्य स-भावः । “मास्मै तादृगपगूहः समर्ये (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” — “तव स्वधाव इय- माममर्ये (ऋ० सं० १, ५, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(२४) समरणे* । सम्पूर्वात् ‘ऋ स्र गतौ (भृ० प०)’ - इत्यस्मान् ल्युट् । “मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७, १७, ५)” — इति निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उहिर् दुहिर् अर्दने (भृ० प०)’ । नञ्-पूर्वा-दुहे घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्दन्तेऽच मिथो योद्धारः । ‘अभिगव ओहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्धहेर्घञि षुपोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । “समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)” — इति निगमः । ‘अन्तोदानं सङ्ग्रामनाम, मथोदानं णमुलन्तम्’ — इति माधवः । “इयर्त्ति रेणुं मघवा ममोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, २)” — इति णमुलन्तम् ॥

(२६) समिथो । सम्पूर्वादेतेः ‘समीणः (उ० २, १०)’ — इति थक् । “यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” — “स इन्द्रहानि समिथानि मज्जना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” — इति निगमौ ॥

* निघ० ११, ८ ।

† निघ० ५, ८, १, १० ।

(२७) मङ्गे । सम्पूर्वात् चन्द्रिडः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बङ्गलं मञ्जाङ्कन्दसोः (२, ४, ५४ वा०)'—इति ख्याज्जादेशः; षष्ठोदगादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्वश्चत्विर्वर्जनार्थः । सङ्घृष्यते कातरैः । यद्वा; सम्पूर्वात् अश्रोतेः 'डिच्च'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन धातुलोपः । समश्रुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) मङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववद् वा । "मङ्गे ममत्सु वृद्धा (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इति निगमः ॥

(२९) मंयुगे । 'युजिर् योगे (रु० ३०)', घञ् । उंक्यादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमिष्यते, कालविशेषे ग्याद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः । मङ्गता ग्ययुगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) मङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूय यूय प्रोथ षष्ठादयः'*—इति थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य मङ्गथे (ऋ० सं० २, ८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) मङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप् । "जैत्रं यन्ते अनुमदाम मङ्गमे (ऋ० सं० १, ७, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(३२) वृत्रतूर्ये । वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः । मेघनामसु व्याख्यातः (७२ पृ०) । 'तुरि गतिव्रहिसयोः (दि०

* कैमुदीपाठस्त्वैवम्—'निघण्टुगूययूयप्रोथाः (७० २, ११)" इति ।

† निघ० १०, १९ ।

‡ ८० १, १० ।

आ०)', अन्नगादित्वाद् (उ० ४, १० ं) । वृचस्त्रयतेऽनेनास्मिन्
वा । “इन्द्रोवृणीत वृचत्रयं (?)”—युयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृचत्रयं (?)”—इति निगमौ* ॥

(३३) पृचे । ‘पृचो मय्यक्ते (ह० प०)’ । ‘सुवृषिकृत्यृषिभ्यः
कित् (उ० ३, ६२)’—इति बाङ्गलकात् म-प्रत्ययो भवति । सम्पृच-
न्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३४) आणौ‡ । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)’ । ‘अवि-
शिपिपलिघमिजम्यणिपनिभ्य इण्’ । रणवदर्थः । “त्वं शुष्णः वृजने
पृक्त आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)”—इति निगमः । ‘आणौ इति
मङ्गामनाम’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरमातौ§ । ‘शु गतौ (सौत्रः)’—इत्यस्मात् ‘शुमिचि-
मौनां दीर्घश्च (उ० २, २४)’—इति रन्-प्रत्ययः । ‘षणु दाने
(त० उ०)’ । ‘ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ६७)’—
इति मनेतेः ‘जनसनखनाम् (६.४, ४२)’—इत्यात्वे कृते खरो
निपात्यते । स्यते वा ‘द्यतिस्यति (७, ४, ४०)’—इतीत्वाभावश्च ।
शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन । “यः शूरसाता परि-
तक्यते (ऋ० सं० १, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

* इमौ तु बङ्गनसम्बानेनाप्यस्माभिर्न लभ्येते. परं सम्येवास्य बहवो निगमा ऋषे-
दसंज्ञतायाम् । तथाहि—“वृचत्रयं” २, २६, २ । ६, १२, १; १५, ६; २४, ५;
६१, ५ । ८, २४; १६, २०; ७४, ६; १२ । १०, ६६, ८; १०४, १६ । “वृचत्र-
येषु” १, १०६, २ । ६, २४, ५ । ८, २७, १ ।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. द्रष्टव्यः ।

‡ निब० ६, ३२ ।

§ “शूरः” निब० ४, १२ ।

(३६) वाज्रमातौ* । वाज्रोऽस्रं दौयते येन । “वृ-य च नो भवतं वाज्रमातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)” इति निगमः ॥

(३७) समनौके । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘अनिहविभ्यां किञ्च (उ० ४, १७)’—इति ईकन् प्रत्ययः । अनित्यनौकम् । यदा ; नञ्-पूर्वान्नयतेः ‘पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २५)’—इति निपात्यते । न नौयते न चान्यते अनौकम् सेनाविशेषः । मङ्गलान्यनौकानि यस्मिन् । “भोजः शत्रून्समनौकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)”—इति निगमः ॥

(३८) खलो । ‘खज मन्ये (भू० प०)’ । ‘पुंमि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । व्यत्ययेन जकारस्य लकारः । मन्यते हि योद्धार-स्तत्र । ‘स्वल सञ्चलने (भू० प०)’—इत्यम्नादा घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । स्वलन्ति तत्र कातगाः । “खले न पर्षान् प्रति हन्मि भृगि (ऋ० सं० ८, १, ६, २)”—इति निगमः ॥

(३९) खजे । ‘खज मन्ये (भू० प०)’ । पूर्ववत् माधोऽर्थश्च । “कर्मन् कर्मञ्छतमूतिः खजङ्गरः (ऋ० सं० १, ७, १५, १)”—इति निगमः ॥

(४०) पौत्ये । बलनामसु व्याख्यातम् (१२० पृ०) । अभि वर्द्धते, नेन * * * । निगमोऽन्वषणीयः ॥

(४१) महाधने । ‘मह पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महृगच्छवच्च (उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । धविः

* निघ० १९, ४५ ।

† निघ० २, १० ।

प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्त्वान्नुम् । पचाद्यच् । वकारलोपः, इकारम्याकारश्च पृषोदरादित्वात् । *धिनेतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्गमो यद्गारा । महश्चासौ धनञ्च महाधनम् । महद्भनमर्थोऽनेनेति वा । “इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)” — “नास्य वर्त्ता न तरुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)” — इति निगमौ ॥

(४२) वाजे* । वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२१५५०) । “इन्द्रं वाजेषु नो अत्र (ऋ० सं० १, १, १३, ४)” — “तं त्वा वाजेषु वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)” — इति निगमौ ॥

(४३) अज्मा† । ‘अज गतिचेपणयोः (भू० प०)’ । मनिन् । “अग्निर्नादीदेशित इन्द्रो अज्मन्ना (ऋ० सं० १, ७, १६, २)” — इति निगमः । ‘यज्ञगृहे युद्धे वा’ — इति माधवः ॥

(४४) सद्मा‡ । सदेर्मनिन् । अत्रसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) संयत् । सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्तिप् । यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन् । “इळाभ्रः संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)” । ‘संयत् सङ्गमः’ — इति हरदत्तः । “आसंयतं मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)” — इत्यत्र ‘संयतं युद्धम्’ — इति माधवः ॥

* पु० १, ७ ।

† पु० १, ४ । नि० ४, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

(४६) संवतः । सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिक-
लोपे तुगागमः । संवननीयो हि शूरेः मङ्गामः । “परस्था अधि
संवतः (च० सं० ६, ५, २६, ५)” — “स संवतो नवजातस्तु तुर्यात्
(च० सं० ४, १, ७, ३)” — इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् मङ्गलनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति^(१) । नक्षति^(२) । आक्ष्णाणः^(३) । आनट्^(४) ।
आष्ट^(५) । आपानः^(६) । अशत्^(७) । नशत्^(८) । आनशे^(९) ।
अश्रुतः^(१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणि* ॥ १८ ॥

(१) इन्वति । अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगति-
कर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । ‘इवि व्याप्तौ (भू० प०)’ । “सधीनां योग-
मिन्वति (च० सं० १, १, ३५, २)” — इति निगमः ॥

(२) नक्षति । ‘नक्ष एक्ष गतौ (भू० प०)’ । “नक्षद्वाभंततुरिं
पर्वतेष्टाम् (च० सं० ४, ६, २३, २)” — “वृद्धस्य चिद्धतो द्यामि-
नक्षत् (च० सं० १, ४, १०, ४)” — इति निगमौ । ‘इन्वति नक्षतीति
व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्चान्दसः’ — इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(१) “ननचे” ग. C. D. F ।

(५) “आष्ट” ग. “आष्टः” C F । “आष्टः” D ।

* “इति व्याप्तिकर्माणि” ग ।

† पु० २, १४ ।

‡ पु० २, १४ ।

§ अवयवकारस्तु ‘इमक्षतः’ — इत्येकपदमाह ।

(३) आचाणः* । अत्रोतेर्लुटि ज्ञानच् । 'सिम्बज्जलं लेटि (३, १, ३४)'—इति बाज्जलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, ब्रह्मादिष्वङ्गे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५६)', षत्वम् "आचाणे ष्टूर् वञ्जिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनेट् । 'एण अदर्शने (दि० प०)' । लुङि ङोः 'मन्त्रे घषङ्करणश्च (२, ४, ८०)'—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८, २, २३), ब्रह्मादिष्वङ्गे (८, २, ३६), जश्त्वम् । 'हृन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आडागमः । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—"घर्मस्त्रेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ ॥ यद्वा; अत्रोतेर्लुटि एण्वे व्यत्ययेन एणोलुक्, ब्रह्मादिना षत्वम्, 'स्रलां जशोऽन्ते (८, २, ३६)', 'वावसाने (६, ४, ५६)' । "उपांशुना समममृतत्वमानट् (ऋ० सं० २, ८, १०, १)"—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अत्रोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "आष्ट सविदार्यगाधम् (?)"—इति निगमः ॥

(६) आपानः‡ । 'आप्तृ व्याप्तौ (खा० प०)' । ज्ञानच् । अन्तते बंधकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दखामी । "आपानार्थो विवस्यंतः (ऋ० सं० ६, ७, ३४, ५)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०) ॥

* निरु० २, १० ।

† निरु० २, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १९; २५; १९, १८ ।

‡ निरु० २, १० ।

(७) अग्नत् । अग्नोते व्यत्ययेन लङि ङीः पूर्ववत् लुक् ।
'बङ्गलं कन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यङ्भावः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नग्नत् । नग्नयंतेर्लिङि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'इतस्य
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । "स धौतये ते नग्नत् (?)"
—"न किः शर्वांसि ते नग्नत् (ऋ० सं० ६, ५, २, २)"—इति निगमौ ॥

(९) आनग्ने । अग्नोतेर्लिङि रूपम् । "न कि स्वश्च आनग्ने
(ऋ० सं० १, ६, ६, १)"—इति निगमः ॥

(१०) अग्नते । "अतप्रतनूर्नतदामो अग्नते (ऋ० सं० ७, २,
८, १)"—"व्यग्नहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"
—इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दुग्भोति^(१) । अयति^(२) । ध्वरति^(३) । धूर्वति^(४) । वृण-
क्ति^(५) । वृश्चति^(६) । कृण्वति^(७) । कृन्तति^(८) । श्वसिति^(९) ।
नभते^(१०) । अर्हयति^(११) । स्तृणाति^(१२) । स्नेहयति^(१३) ।

(१) इतोत्तरम् "द्वयति"—इत्यधिकम् ग ।

(२) "अयति" C. D. F ।

(३) "कृण्वति" ग । "कृण्वति" iid ।

(४) "धूर्वति" ग. iid ।

(१०) "नभति" ग. iid ।

(११) "अर्हति" ग. iid. इतोऽनकारम् "मर्हति" इत्यधिकम् ।

१२) नाप्स्येतत् ग. iid ।

(१३) "स्नेहति" ग. iid ।

यातयति^(१७) । स्फुरति^(१४) । स्फुलति^(१५) । नि वपन्तु^(१०) ।
 अब तिरति^(१८) । वियातः^(१९) । आ तिरत्^(२०) । तृकित्^(२१) ।
 आखण्डल^(२२) । द्रूणाति^(२३) । रम्णाति^(२४) । शृण्णाति^(२५) ।
 शम्नाति^(२६) । तृणोळिह^(२७) । ताळिह^(२८) । नि तोशते^(२९) ।
 नि बर्हयति^(३०) । मिनाति^(३१) । मिनाति^(३२) । धमति^(३३) ।
 इति चयस्त्रिंशत् बधकर्माणिः* ॥ १६ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेर्गतिरिक्ता एव “विद्याकः”-“उद्व्यथाः”-
 “विभे”-इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दध्नोति । ‘दध्नु दध्ने’ खादिः (प०) । “न ता वेता
 आ दध्नुवन्ति भृष्यः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)”-इति निगमः ॥

(२) अथति । अथ क्रथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०) । अथद्
 वृत्र मुत सनेति वाजम् (४, ८, २७, १)”-“नव पुरो नवति च
 अथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)”-इति निगमौ ॥

(३) धूर्वति । ‘तुर्व धुर्व दुर्व धुर्व हिंसार्थाः (भू० प०) । ‘उप-

(१४) “यावति” ग iid । “यावति” C ।

(१४), (१५) इमे न स एव ग. C. D. F ।

(१६) इतोऽनकारमिच्छेव “मिनाति (३१)”-इति ग. C. D. F ।

(१९) “नितोशयति” ग. C. D. F । “नितोषते” च ।

(२०) “बर्हयति” F ।

(२२) “जूर्वति”-इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

* “इतिबधकर्माणिः” ग. ।

† निघ० ५, १२ ।

‡ निघ० ९, २१; ११, ४७ ।

§ निघ० ९, ९ ।

धायाञ्च (८, २, ७८)—इति दीर्घः । “धूरसि धूर्त् धूर्त्तं धूर्त्
(य० वां० सं० १, ८)”—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । ‘वृजौ वर्जने’ रुधादिः । “नि चक्रेण रथ्या
दुष्पदा वृणक् (च० सं० १, ४, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(६) वृश्चति* । ‘वृश्च क्सेदने’ तुदादिः । ‘ग्रहिज्या (६, १, २६)’
—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं भृष्णीहि (च०
सं० ३, २, ४, २)”—“वि वृश्च वज्रेण वृश्चमिन्द्रः (च० सं० १, ४,
२८, ५)”—इति निगमौ ॥

(७) कृण्वति† । ‘कृत्रि हिंसाकरणयोः (भू० प०)’ । ‘व्यत्ययेन
‘धिविकृण्व्योरश्च (३, १, ८०)’—इत्येतन्न भवति ॥

(८) कृन्तति‡ । ‘कृती क्सेदने (प०)’ तुदादिः । ‘शेमुचादीनाम्
(७, १, ५६)’ । “वि दसूर्योऽनावकृतो वृथाषाट् (च० सं० १, ५,
४, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) नभते§ । ‘णभ तुभ हिंसायाम् (भू०) आत्मनेपदी ।
“नभन्ता मन्यके समे (च० सं० ६, ३, २२, १)”—इति निगमः ॥

(११) अर्दयति । ‘अर्द् हिंसायाम् (भू० प०) आष्टमीयः ।
“वृत्रं विपर्वमर्दयत् (च० सं० २, ५, ६, १)”—इति निगमः ॥

(१२) स्तृणाति । ‘स्तृञ् आच्छादने’ क्रयादिः रुधादिश्च । “कदु
वृत्र्नौ अस्तृतम् (च० सं० ६, ४, ४६, ५)”—इति निगमः ॥

* प० २, १० ।

† निघ० ६, २९ ।

‡ निघ० १, २९ ।

§ निघ० १०, ५ ।

(१३) खेडयति । 'खिड खेडने' चुरादिः । "यः खीडितीषु
पूर्व्यः (ख० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः । खेडयतिर्बधकर्म
—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति* । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः ।
अयातयन्त सितयो मवग्वाः (ख० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति† । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सञ्च-
लने' तुदादिः, कुटादिः । "पदा क्षुम्भिव स्फुरत् (ख० सं० १, ६,
६, ३)"—"आत्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ख० सं० ५, १, १८,
४)"—इति निगमः । 'स्फुरतीति बधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टु वप बीजसन्नाने (भू० उ०)'—इत्यस्मात्
लोट् । "अन्यन्ते अस्त्रिर्वपन्तु श्रेमाः (ख० सं० २, ७, १८, १)"
—इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति‡ । तरतेर्लट् 'बड्डखं कन्दसि (७, ४, ७८)'
—इतीत्वम् "अवातिरञ्जरोतिषामिस्तमांसि (ख० सं० ४, ५, ११,
१)"—"यदिन्द्र शारदी रवातिरः (ख० सं० २, १, २०, ४)"—इति
निगमौ ॥

(१९) विघातः§ । 'तच्च विघात इत्येतद् विघातयनइति विघा-

* निघ० १०, २२ ।

† निघ० ५, १७; ८, ४० ।

‡ निघ० २, २१; ४, ७; १०, २५; ४०; ११, ६; ११, २०; २६;
१९, २८ ।

§ निघ० २, १० ।

तयेति वा (निघ० ३, १०)—इति भाष्ये स्कन्दुस्वामी तस्य समाधिर्मथं व्याचष्टे—‘वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बोधनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्’—इति । धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन ‘व्यत्ययोवज्जलम् (३, १, ८५)’—इति अस्मादपि ‘अनुपसर्गा-स्त्रिम्यत्रिन्द (३, १, १३८)’—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत्* । आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इत्वम् ।

“इन्द्रः पूभिर्गातिरत् दासमर्कैः (?)”—इति निगमः ॥

(२१) तलित्† । अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२६४४०) ॥

(२२) आखण्डलः‡ । ‘खड खडि कडि भेदे (५०)’ चुरादिः ।

अस्मादाङ्पूर्वात् ‘मङ्गेरलच् (३०५, ७२)’—इति वाज्जलकादलच् ।

“आखण्डल प्र ह्यसे (ऋ० सं० ६, १, २४, २)”—इति निगमः ॥

(२३) द्रूणाति । ‘द्रू हिंसायाम्’ क्र्यादिः । “हृषी मनु प्रसितिं द्रूणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः ॥

(२४) रग्णाति॥ । ‘रमु क्रियायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी ; व्यत्ययेन आ, परस्मैपदम् ॥

(२५) श्टणाति । ‘श्ट हिंसायाम्’ क्र्यादिः ष्वादिश्च । “श्टणाति वीक्रुहजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)”—इति निगमः ॥

(२६) श्वाति॥ । ‘शम उपशमे’ दिवादिः । व्यत्ययेन आ ।

* इत्थैव पुरस्तात् (१८) ।

† प० १६ ।

‡ निघ० ३, १० ।

§ निघ० ३, १८; २५; १०, ८; ३१ ।

॥ “शममाना” प० ३, १४; ४, १ । निघ० १, ८ ।

“त्रिंशिरं जीवनायकम् (निद० १, १०)” — इति निगमः । ‘त्रिंशिरं
 श्रुणातेः श्रुणातेर्वा’ — इति निदकम् (१, १०) । ‘श्रुणातेः द्विषा-
 र्थस्य’ — इति स्कन्दखामी ॥

(२७) ढणेळ्हि । ‘ढहि द्विषायाम्’ इधादिः । षटि तिपि

* * * एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) त.ळ्हि । ‘तड आघाते’ चुरादिः । लण्-मध्यमः ।
 पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । “वि श्रुणात्ताळ्हि वि मृधानुदस
 (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)” — इति निगमः ॥

(२९) नितोशते । तोशते नैरुक्तो धातुः । “मन्दी मदाय
 तोशते (ऋ० सं० ७, ५, २२, ४)” — “इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते
 (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)” — “सुनासीरा हविषा तोशमागः (?)”
 — इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति । ‘बर्हि द्विषायाम्’ चुरादिः, निपूर्वः ।
 “बर्हियते नि महस्त्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)” — इति
 निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनेति, (३३) धमति* । गतिकर्मसु
 व्याख्याताः (१४६ पृ०) । “न ता मिनन्ति मायिनो न धौराः
 (ऋ० सं० ३, ४, १, १)” — “न मिनन्ति वेधसः (?)” — “अग्निग्धो
 नामिमीत् वर्णाम् (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)” — इति मिनाते निग-
 माः । अत्र, ‘मिनातिर्बधकर्मा’ — इति स्कन्दखामी । “द्यात्रा वर्णै

चरत आमिनाने (अ० सं० १, ८, १, १)" — "उत द्विषहः अमिनः
सहोभिः (अ० सं० ४, ६, ७, १)" — इति मिनेतेर्निर्गमौ । अगयोः,
'मिनेतेर्निर्वधकर्मा' — इति स एव । "वि मप्ररश्मिधमन्तमांसि (अ०
सं० २, ७, २, ६, ४)" — इति निगमः ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥ १९ ॥

द्विद्युत्^(१) । नेमिः^(२) । हेतिः^(३) । नमः^(४) । पविः^(५) ।
सृकः^(६) । वृकः^(७) । वधः^(८) । वज्रः^(९) । अर्कः^(१०) ।
कुत्सः^(११) । कुलिशः^(१२) । तुजः^(१३) । तिग्मम्^(१४) । मेनिः^(१५) ।
स्वधितिः^(१६) । सायकः^(१७) । परशुः^(१८) । इत्यष्टादशं वज्र-
नामानि* ॥ २० ॥

(१) द्विद्युत् । 'द्युत दीप्तौ (भृ० आ०)' । 'द्युतिगमिजुहो-
तीनां द्वे च (३, २, १, ७, ८ वा० २)' — इति क्षिपि द्वित्वे, 'द्युति-
खायोः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६, ७)' — इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
द्योतते उज्वलत्वात् । द्योतेर्वा क्षिपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः ।
द्युति शब्दून् । "अस्तुर्न द्विद्युन्नेष प्रतीका (अ० सं० १, ५, १०, ४)"

(५) इतोऽनन्तरमिदं "वज्रः (९)" — इति ग ।

(७) नास्त्येतत् ङ पुस्तके ।

(१०) "अर्कः" ग. C. D. F ।

(११) इतोऽनन्तरमिदं "मेनिः (१५)" — इति ग ।

(१२) "कुलिशः" कान्तिरिक्तेषु सर्वेषु ।

(१४) "तिग्मम्" — इति ङ ।

* "इति वज्रस्य" ग ।

† निघ० १०, ७ ।

—“यत्रा वो दिद्युद्रदति (ऋ० सं० २, ४, २, १)” —“या ते दिद्युद्वं
मृथ (ऋ० सं० ५, ४, १ ३, ३)” —इति निगमाः ॥

(२) नेमिः । मयतेः ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ —इति मि-
प्रत्ययः । मयति श्चून् विनाशं, नीयन्नेऽनेन वा ऐश्वर्यात् । यदा ;
‘णमु प्रङ्गत्वे (भृ० प०)’ । उत्सुर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात्
(३, २, १ ७ १ ३, १०)’ —इति कि-प्रत्ययः । लिङ्गद्वावाद् द्विर्वचने
‘अत्र एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६, ४, १ २०)’ अन्तर्णीतण्यर्थो
नमिः । नमयति श्चून् । “अरिष्टनेमिं पृतनाजं माशुम् (ऋ०
सं० ८, ८, ३ ६, १)” —इति निगमः ॥

(३) हेतिः* । हन्नेर्हिनेतेर्वा ‘ऊतियूतिजूतिष्ठातिहेतिकीर्त्त-
यश्च (३, ३, ८ ७)’ —इति क्तिनि हन्नेर्नकारस्येत्वम्, हिनेतेर्गुणश्च
निपात्यते । हन्यन्नेऽनेन श्चवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्द्धाते वैश्वर्यम् ।
“ब्रह्मद्विष्टे तपुषिं हेति मस्य (ऋ० सं० २, २, ४, २)” —इति
निगमः ॥

(४) नमः† । नमतेरसुन् । नेमिवदर्थः । निगमोऽप्येषणीयः ॥

(५) पविः‡ । पवतिर्गतिकर्मा । ‘अचद् (उ० ४, १ ३ ४)’ । गन्ता
श्चून्, गम्यतेऽनेन यश्च इति च । “सुकं सुंशायं पविर्मिन्द्र तिग्मम्
(ऋ० सं० ८, ८, ३ ८, २)’ —इति निगमः । सुकतिग्मशब्दावच
क्रियाशब्दौ ॥

* निब० ६, २; ८, १५ ।

† निब० ४, १५ ।

‡ पु० १, ११

(६) कृकः । 'कृ गतौ (भू० प०)' । कृकृभूः षिमुषिभ्यः कक् (उ० ३, ३८)—इति क-प्रत्ययः । दर्शितनिगमः (अ० सं० ८, ८, ३८, २) ॥

(७) वृकः* । 'वृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३, १, १२५) । आदाने शत्रुप्राणान् । वृणक्तेर्वा के षषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । हेतिवदर्थः । निगमोऽप्येषणीयः ॥

(८) वधः† । 'जनिवधोश्च (७, ३, ३५)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः । हेतिवदर्थः । "वृचस्य यद् भृष्टिमता वधेन (अ० सं० १, ४, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववधर्जभार (अ० सं० १, २, ३७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) वञ्जः‡ । 'वञ्ज गतौ (भू० प०)' । 'अञ्जेन्द्र (उ०, २, २७)'—इत्यादिना ण्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । यद्वाः वृणक्तेर्हतुमस्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः । वर्जयति प्राणैः शत्रून् । अन्ये वर्जय-तिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून् । "लष्टास्मै वर्जं स्वयन्त-तवः (अ० सं० १, २, ३६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अर्कः§ । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । 'हृदाधारार्चिक-लिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति क-प्रत्ययः । 'चोः कः (८, २, ३०)' "इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैः (अ० सं० ३, २, १५, १)" — इति निगमः ॥

* प० २, २४. ५, २ । निघ० ४, २०. ६, २६. १२, ४४ ।

† प० ८ ।

‡ निघ० ३, ११ ।

§ प० ७ ।

यति तिग्मघातनः—इति माधवः । “वि तिग्मेन वृषभेणा पुर्गेभेत्
(ऋ० सं० १, ३, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) मेनिः* । मन्यतेः कान्तिकर्मणः ‘उत्सर्गतश्चन्दसि गमा-
दिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१भा०)’—इति कि-प्रत्ययः । नेमिवत्
प्रक्रिया । काम्यते हि आयुधम् । यद्वा ; ‘मिञ् हिंसायाम् (क्र्या०
उ०), ‘वीज्यात्वरिभ्यः (उ० ४, ४ ष)’—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययः ।
हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१६) स्वधितिः‡ । स्व-शब्दोपपदात् ‘धि धारणे (तु० प०)’—
इत्यस्मात् क्तिन् । स्वं धनं धीयतेऽनेन । “न स्वधितिर्वनन्वति (ऋ०
सं० ६, ७, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । ‘षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)’ । एवुल् वृद्धौ
‘आतो युक् चिण्कतोः (७, ३, ३३)’ । शत्रूणामन्तकरः । ‘षिञ्
बन्धने (क्र्या० उ०)’—इत्यस्माद्वा एवुल् । वध्नाति स्थिरीकरोति
तद्वत् ऐश्वर्यादि । “पुंजीषिणं सायकेना हिरण्यम् (ऋ० सं० ८,
१, ५, ५)”—“न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३,
३)”—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । ‘शु हिंसायाम् (क्र्या० प०)’ । ‘आङ्परयोः
खनिष्ठीभ्यां ङिष् (उ० १, ३२)’—इति कु-प्रत्ययः । ङित्वाङ्ङिलोपः ।
‘पगन् शृण्णातीति परशुः’—इति दण्डनाथवृत्तिः । ‘परान् श्यतीति

* प० १, ११ ।

† निघ० १, १४ ।

‡ ऋ० सं० १०, २, ११, ११. इदृशः ।

परशुः—इति चीरखामी । तत्र मृगश्वदित्वात् (उ० १, ३६)
 कुः । “शिशीते नमं परशु स्वायसम् (ऋ० सं० ८, १, १४, ३)”—
 “अभौदु शक्रः परशुर्यथावनम् (ऋ० सं० ५, ७, ८, १, ४)”—इति
 निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति^(१) । पत्यते^(२) । क्षयति^(३) । राजतीति
 चत्वारण्यैश्वर्यकर्माणः* ॥ २१ ॥

(१) इरज्यति† । कण्ठादिः । “यएकश्चर्षणीनां वसूना मिर-
 ज्यति (ऋ० सं० १, १, १४, ४)”—“महे नृमणस्य धर्मिणामिरज्यमि
 (ऋ० सं० १, ४, १८, ३)”—इति निगमौ ॥

(२) पत्यते । नैरुक्धातुः । दिवादौ ‘तप ऐश्वर्ये वा’ इत्यस्य
 स्थाने ‘पत ऐश्वर्ये’ इति केचित् पठन्ति । * * * । “उयं श्रवः
 पत्यते धृण्णोजः (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)”—“द्युतद्यामानियुतः
 पत्यमानः (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)”—इति निगमौ ॥

(३) क्षयति‡ । “सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं० १,
 २, ३८, ५)”—इति निगमः ॥

(४) राजति§ । ‘राजु दीप्तौ (भृ० उ०)’ स्वरितेत् । “धियोवि-

(१) “इरज्यति” ग । पु० २, १४ ।

* ‘इत्यैश्वर्यकर्माणः’ ग ।

† प० २, ५ ।

‡ नि०—“क्षयन्तम्” ४, ८. “क्षयः” ८, १८ ।

§ नि० १९, ५६ ।

श्या वि राजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—“राजन्तमध्वराणाम्
(ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वारिंशत्पर्यकर्मणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री^{१)} । अर्थः^{२)} । नियुत्वान्^{३)} । इन्द्रन्^{४)} इति
चत्वारिंशत्पर्यकर्मणः* ॥ २२ ॥

राष्ट्री^{१)} । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २, २१, ४) । ‘इन्,
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५४)’—इति इन् प्रत्ययः । ब्रश्वादिना
(८, २, ३६) षत्वम् । षित्वात् ङोष् (४, १, ४१) । “राष्ट्री देवानां
निषसाद मन्द्रा (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्थः^{२)} । ‘ऋ गतौ (भृ० प०)’—इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते ‘अर्थः
स्वामिवैश्वर्ययोः (३, १, १०३)’—इति यन्निपात्यते । गम्यते हि सर्व-
रीश्वरः । “समर्थो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, १)"—
“मंहिष्ठो अर्थः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १, २५, ६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान्^{३)} । नियुच्छब्दो व्याख्यातो ‘नियुतो वायोः’
इत्यत्र (१५५५०) । नियुतोऽश्वः ताभिस्तद्वान् । ‘तसौ मत्वर्थे
१, ४, १८)’—इति भ-संज्ञाया विधानाज्जश्वं न भवति । “अतो नो
यज्ञ मवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)"—इति निगमः ॥

* “इतीश्वरस्य” ग ।

† निघ० ११, २८ ।

‡ निघ० ४, ८ ।

§ निघ० ४, २८ । ‘नियुत्’ पृ० १, १५ । ‘नियुतः’ प० १, १०. य०
वा० सं० १७, २ ।

अस्य स्थाने, “पतिः”—इति* केचित् पठन्ति । तत्र ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’, ‘पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)’ । रक्षिता हीश्वरः । ‘पिता पाता वा पालयिता वा’—इति भाष्ये (निरु० ४, २१) अत्र पातेर्णन्ताद् बाहुलकात् उतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । “शिप्रिन् वाजानां पते (ऋ० सं० १, २, २७, २)”—इति निगमः ॥

(४) इनाः । एतेः सभाजनार्थे वर्त्तमःनात् समुपसर्गार्थविशिष्टाद्वा ‘इण्मिञ्जिदीडुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु ‘तत्रेण इत्येतस्मिन्निः (निरु० ३, ११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । “इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० १, ३, १८, २)”—इति निगमः ॥

इति चत्वारोश्वरनामानि ॥ २५ ॥

इति श्रीदेवगाजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याः आयत्यग्रुवैवश्वस्यन्धः आर्वयत्येजा-
मधमधारेऋतेहेऋवर्त्तते नुतऋद्रण्ड्वन्तिदम्भोतिदि-
द्युदिरज्यतिराष्ट्रीतिद्वाविंशतिः † ॥

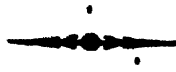
इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः § ॥ २ ॥

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ३, ११; १२ । “इनतमः” निरु० ११, ११ ।

‡ § १४९ षष्ठ्याः ‘†, ‡’ -एनचिक्कद्वययुता डीकापकूयोऽष्टयाः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु^(१) । तुवि^(२) । पुरु^(३) । भूरि^(४) । शश्वत्^(५) । विश्वम्^(६) ।
परीणसा^(७) । व्यानशिः^(८) । शतम्^(९) । सहस्रम्^(१०) । सखि-
लम्^(११) । कुविदिति^(१२) द्वादश बहुनामानि* ॥ १ ॥

(१) उरुः । उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः ।
आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम् । “उरुकुटुरुणक्त्वाधि (अ० सं० ६, ५, २ ६,
१)” — इति निगमः ॥

(२) तुविः । तवतिर्द्व्यर्थः । सौत्रो धातुः । ‘अच इः (उ० ४,
१ ३ ४)’ । वृद्धिर्हि बङ्गः । “तुविजाता उरुक्षया (अ० सं० १, १,
४, ४)” — इति निगमः ॥

(३) पुरुः । पृणतेः ‘पृभिर्दिव्यधिगृध्रिभिः (उ० १, २ ३)’ —
इति कु-प्रत्ययः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १० २)’ — इति उत्त्वम् ।
पुरुरेव बङ्गः । “पुरुभूजा चन्स्यतेम् (अ० सं० १, १, ५, १)” —
इति निगमः ॥

(११) ‘सरिरम्’ ग. C. D. F ।

* “इति वाचोः” ग ।

† पु० १, १ ।

‡ निब० “तुविजा” ६, २२ ; “तुविजाता” १२, २६ ।

§ निब० — “पुवधा” ८, २२ ; “पुवधा” १०, २४ ; “मुकरणः” ११, २३ ;
“पुवधः” ११, २२ ; “पुवधः” १, २२ ; १, ३ ; ८, २२ ; “पुवधाट्” १, ६ ; “पुव-
रवम्” १०, ४६ ।

(४) भूरि* । भवते: 'अदिशदिभृग्भुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४, ६ ५)'
—इति क्तिन्-प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्यानुग्रहात् । "यत्र गावो
भूरिष्टृणा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)"—इति निगमः ॥

(५) शश्यता । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धोः (भू० प०)' । 'संज्ञानृन्प-
द्वेष्टत् (उ० २, ७६)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारस्था-
कारो डित्वा माद्युदात्तञ्च निपात्यते । परिवर्द्धते गम्यते वा । "अहं
धनानि सञ्जयामि शश्यतः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—"यच्चिद्धि शश्यता
तना (ऋ० सं० १, २, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वम् । (७) परीणसा ? ।

(८) व्यानशिः । वि-पूर्वादश्रोतेरुत्सर्गतश्चन्द्रसि गमादिभ्यो दर्श-
नात् (३, २, १७१ भा०)—इति क्तिः । द्वित्वम् । अत आदेः अश्रो-
तेश्च । विविधं व्याप्नोति । "व्यानशिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं०
७, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(९) शतम् । 'पङ्क्तिर्विशतिस्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशौ-
तिनवतिशतम् (५, १, ५६)'—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते ।
"दशदशतः" इति निरुक्तम् (३, १०) । निपातनसामर्थ्यात् षड्जमाच्चेऽपि
वर्तते । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

* निघ० २, ७; ६, २२; ११, २१; "भूरिदावम्" ६, ८; "भूरिधारा"
५, २; "भूरिष्टृणा" २, ७ ।

† निघ० १, ५; ४, १६ ।

‡ निघ० २, २२; ५, २४; ६, २२; २६; ८, १४; ९, १५; १०, ४; ११;
१४; १७; २४; ४२; ४६; ११, २०; २८, ४२; १९, ८; २१; २२;
२५; २७; २६; २७; २०; २०; २३; ४०; ४२ ।

§, ऋ० सं० ४, १, २, २ निगमोद्भवः । ¶ निघ० २, १० ।

(१०) सहस्रम्* । सद्दो बलनामसु व्याख्यातम् (११२, २१६
पृ०) । रोमत्वर्थीयः । अस्यापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । “सह-
स्राचर परमे व्योमम् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)” — इति निगमः ॥

(११) मलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०० पृ०) । गम्यते
हि जलवत् । “अप्रकृतं मलिलं सर्वमा इदम् (ऋ० सं० ८, ७, १७,
२)” — इति निगमः । ‘मलिलमिति बज्जनाम । मलिलं कुविदिति
पाठान्’ — इति हरदत्तः ॥

(१२) कुवित्† । निपातोऽयम् । “कुवित् सोमस्यापामिति
(ऋ० सं० ८, ६, २६, २)” — इति निगमः ॥

इति द्वादश बज्जनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्^(१) । ह्रस्वः^(२) । निघृष्टः^(३) । मायुकः^(४) ।
प्रतिष्ठा^(५) । कधु^(६) । वसुकः^(७) । दभ्रम्^(८) । अभकः^(९) ।
शुल्लकः^(१०) । अल्प^(११) इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

(१) ऋहन् । ‘रुह वीजजन्मनि (धृ० प०)’ — ‘रुह त्यागे (भृ०

* निब० ४, ०१ ।

† निब० ४, १५ ।

(१) “ऋहन्” ग. C. F । “ऋहन्” D । “ऋहन्” घ ।

(२) इतोऽनकारसु “ह्रस्वः” इत्यधिकम् ग. D । तथापि “निघमः” इति पाठः C. F ।

(३) “निघृष्टः” ग. C. F । “ऋघृष्टः” D ।

(४) “दभ्रकः” ग. C. F । “दभ्रकः” D ।

(५) मास्येतत् ग. C. D. F ।

(६) “अल्पकम्” ग, iid ।

‡ “इति ऋहस्य” ग ।

प०) । अनयोः 'संज्ञतृम्यद्वेष्टित्यादयः*' (उ० २, ७८) — इति
रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, श्रद्धवद्भावश्च निपात्यते । तच्च,
दण्डनाथवृत्तिः—'आदियहणाद्रिद्वियदित्यादयो भवन्ति'—इति । आ
रुह्यते हि ह्रस्वो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दोषार्थिभिः । "ह्रस्वः
चिदृहते रन्धयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)" — इति निगमः ॥

(२) ह्रस्वः † । 'सर्वनिघृष्वः ऋष्वलष्वश्चिपपद्वप्रकृष्वोऽतन्त्रे'—इति
वेन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे
वचते । "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६, ३०)" —
इति निगमः ॥

(३) निघृष्वः । 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)' । अत्र न्यूनार्थः ।
इगुपधलक्षणः कः । ह्रस्ववदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः ‡ । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)' । 'ह्रवापा
(उ० १, १)'—इत्युण् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनायासेन । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेन्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम्
(३, ३, ५ ऋवा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) ह्रधा ॥ 'ह्रती ऋदने (र० प०)' । 'पृभिदिव्यधिष्टधिष्ट-

* कौमुदीपाठस्तु "संज्ञतृम्यद्वेष्टत्"— इत्येव ।

† निघ० २, १२ ।

‡ 'प्रमायुक' निघ० २, ५ ।

§ ऋ० सं० ४, २, १, ७ निगमोऽन्वेष्यः ।

॥ निघ० ६, २ ।

षिभ्यः (उ० १, २ ३)—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययसकारस्य धकारस्य । ‘नि कृन्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव’—इति स्कन्दस्वामी । “यो अरु॑धोयु॑र॒ज॒रः॑ स्व॒वान् (ऋ० सं० ४, ६, १ ३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) वस्रकः* । ‘टु वम उद्गीरणे(भू० प०)’ न्यूनार्थः । ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना बाहुलकाद्रक् । ततः स्वार्थे कः (५, ३, ८ ७) । “वस्र॒कः प॒द्भिरु॑पसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १ ५, ६)”—इति निगमः । “स्त॒वानो व॒स्रो वि॒ज॒घान॑ मन्दि॒हः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)”—इत्यत्र ‘वस्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिक-क-प्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) दभ्रम्† । दभ्रतिन्यूनार्थः । ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)—इति रक् । ‘नेड्वश्चि कृति (७, २, ८)’—इतीत्व-प्रतिषेधः । “द॒भ्रं प॒श्य॑द्भ्य उ॒र्वि॒या वि॒च॒त् (ऋ० सं० १, ८, १, ५)”—इति निगमः ॥

(९) अर्भकः‡ ।

(१०) लुक्कः । लुधं लाति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) । स्वार्थे कः । ‘लुधं लाति लुक्कः’—इति चौरस्वामी । “नमो म॒हद्भ्यः॑ लुक्क॑केभ्यश्च लुक्क॑का शि॒पि॒वि॒ष्टका॑ (? १)”—इति निगमः ॥

(११) अल्पः । ‘अलं भूषणपर्याप्तवारणेषु’ । ‘अलितलिङ्गीड-

* निघ० ५, २ ।

† प० २९ । निघ० ३, १० ।

‡ प० २९ । निघ० २, २० ; ४, १५ । “म॒हद्भ्या॑श्च॒र्भ॑केभ्यश्चि॒वो नमः॑ (य० वा० सं० १६, २६)”—इति निगमः ॥

§ अथ० सं० १, ५, ३९, ५ द्रष्टव्यः ।

वृषाभ्यः पः*—इति पः । “अस्या एनं पञ्चवो मूञ्जन्त उपतिष्ठेरन्
(?)”—इति निगमः ॥

इत्येकादश सूत्रनामानि ॥ १ ॥

म॒हत्^(१) । ब्र॒ध्नः^(२) । कृ॒षः^(३) । बृ॒हत्^(४) । उ॒क्षितः^(५) ।
त॒वसः^(६) । त॒विषः^(७) । म॒हिषः^(८) । अ॒भ्वः^(९) । कृ॒भुक्षाः^(१०) ।
उ॒क्षाः^(११) । वि॒हायाः^(१२) । य॒ह्नः^(१३) । व॒वक्षि॑यः^(१४) ।
वि॒वक्ष॑से^(१५) । अ॒भ्रुणः^(१६) । मा॒हि॒नः^(१७) । ग॒भीरः^(१८) ।
क॒कु॒हः^(१९) । र॒भसः^(२०) । ब्रा॒धन्^(२१) । वि॒र॒प॒शी^(२२) ।
अ॒द्भु॒तम्^(२३) । ब॒र्हि॒ष्ठः^(२४) । ब॒र्हि॒षदि॑ति^(२५) पञ्चविंश-
तिर्महन्नामानि † ॥ ३ ॥

(१) महत् † । ‘मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणि मंहनीयो
भवतीति वा (निरु० ३, १ ३)’—इति भाष्यम् । ‘मानेन खगुणेन
परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

* जेतत् कौमुद्यां दृश्यते । तत्र तु ‘पानीविषिभ्यः पः (उ० २, ११)’—इति

(१) “महः” ग. C. D. F ।

(४) “तुहः” ग. iid ।

(१९) “ककुहक्षिना” ग. iid ।

(२१) “ब्राधम्” ग. “ब्राधन्” च. ।

(२३) “अद्भुतः” ग. iid ।

(२४) “बर्हिष्ठः” ग. iid ।

(२५) “बर्हिषि” ग. iid ।

† “इति महतः” ग ।

‡ पृ० १, १२ ।

मानशब्दात् जहातेत्येति शाकपूणिः । निर्वचनलाघवात् महतेः पूजा-
कर्मणो वदत्याचार्यः—इति स्कन्दस्वामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने
पृषद्बृहन्महत् (उ० २, ७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः ।
'महत्तदुल्लं स्यविरं तदाभौत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)'—इति
निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमश्वनामसु (१४६ पृ०) । बध्नाति स्वगुणैः
सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन् । "युञ्जन्ति ब्रध्न मरुषश्चरन्तम्
(ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः ॥

(३) ऋष्वः* । 'ऋष गतौ (तु० प०)' । 'सर्वनिघृष्व (उ० १,
१५२)'—इति वन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । गम्यते हि महान्
सर्वैः गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'ऋषिर्दर्शनात्
(निरु० २, ११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः । दर्शनीयो हि महान्
'ऋष्वान् इन्द्र स्यविरस्य वाह (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)'—इति
निगमः ॥

(४) बृहती । 'बृहि बृद्धौ (भृ० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत्
(उ० २, ७८)'—इति निपातनम् । परिवृद्धं भवति हि मवत्त्वं, वर्द्ध-
तेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः । वृद्ध्यर्थश्चेवमर्था बोद्धव्यः ।
'बृहद्देम विदये सुवीराः (ऋ० सं० २, ५, १८, ६)'—'उरो
ऋष्वस्य बृहतः (ऋ० सं० १, २, १७, ४)'—इति निगमौ । उरोऋ-
ष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, बृहतः एतदपि महन्नामैव ।

* निघ० ७, ६ ।

† प० २० । निघ० १, ७; २, २५; ५, १८; ८, ११, ८, ८; १८; 'बृहती'
७, १२; "बृहदिवः" ११, ४८ ।

वेगमन्वन्धेन न च पुनरुक्तिः । महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्तिः । ‘उक्तिर्वृद्ध्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । निष्ठाया मिङागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः* । तवतिर्दृष्ट्यर्थः । ‘अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभिनपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)’ । “रजस्तुर[†] तवसं[‡] मारुतं गणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)” —“तन्वा गृणामि तवसमतव्यान् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)” —इति निगमौ ॥

(७) तविषः† । तवतेरेव । ‘तवेर्षिदा (उ० १, ४८)’—इति टिषच्-प्रत्ययः । “सानु[‡] गिरीणां तविषेभिर्हूर्मिभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)” —इति निगमः ॥

(८) महिषः‡ । महतेः ‘अविमह्योष्टिषच् (उ० १, ४५)’ । महद्-दर्थः । यदा ; महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम् ; सदेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति ड-प्रत्ययः ; ‘तत्पुरुषे कृति वज्रलम् (६, ३, १४)’—इति अलुक् ; ‘सुषामादिषु च (८, ३, ८८)’—इति षत्वम् । महि महति स्थाने सौदन्नास्ते महिषः । “महिषासौ मायिनस्त्रिभानवः (ऋ० सं० १, ५, ७, २)” —इति निगमः ॥

(९) अभवः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०) । आ समन्तात्

* निब० ५, ९ ।

† निब० १, २४ ।

‡ निब० ७, २६ ।

§ पु० १, १० ।

भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात् । यद्वा ; भवतेः सत्कार्यान् प्राप्तर्याद्वा मञ्ज-
पूर्वात् 'नञि भुवोडित्'—इति कन्-प्रत्ययः । न भवत्यनेनोपद्रवो-
ऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लेशैः । “न ये वातस्य प्र मिनन्त्यभ्वम्
(ऋ० सं० १, २, १४, १)” —“आ यो नौ अभ् ईषते (ऋ० सं० १, २,
१६, ३)” —इति निगमौ ॥

(१०) ऋभुजाः* । 'ऋ गतो (भृ० प०)' । 'ऋत्तिर्भुत्तिनक्'—
इति भुत्तिनक्-प्रत्ययः । 'पथिनय्भुजामात् (७.१.८५)', 'इतोऽत्
सर्वनामस्याने (७.१.८६)' । उरु त्रिनाणं भाति, ऋतेन सत्येन
यज्ञेन वा भाति नति वा. ऋभुः । मेधावी महत् स्यात् वा ।
उरुश्चाद्दुपपदाद् भातिर्भवतेर्वा 'मृगञ्वादयश्च (३० १, ३६)'—
इति कु-प्रत्ययः । पूर्वपदस्य उवर्णाटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते ।
क्षयतेऽर्थकर्मणः क्षयतेर्वा 'वृतेऽकृन्दमि (३० ४, १३६)'—
इति बाङ्गलकादिनि टिलोपश्च । ऋभूणां क्षयति ईष्टे, ऋभौ
महति स्थाने निवसति वा । “त्वष्टुभुजानयस्त्वं षाट् (ऋ० सं० १,
५, ४.३)” —इति निगमः ॥

(११) उक्षाः । उक्षतेर्द्व्यर्थात् 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (३० १, १५५)'
—इति कन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) विहायाः‡ । 'बहिहाधाञ्भ्यश्कृन्दमि (३० ४, २१५)'—
इति जहातेर्जिहीते वा बाङ्गलकात् षुगभावेऽपि यगागमोनिपात्यते ।

* निघ० ९, २ ।

† निघ० १०, ९ ।

‡ निघ० ४, २४ ; १०, २३ ।

हृणाद्दृष्यादृया विहायाः (ऋ० सं० २, १, ४, १)"—इति निगमः ॥

(१३) यङ्गः* । यजतेः 'शेवयङ्गजिङ्गाग्रीवाप्लामीवा' (उ० १, १ ५२)"—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य हकारश्च निपात्यते । यजते देवपूजादिकं करोति । यद्वा; 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)'; 'यसोश्च'—इति क्वन्-प्रत्ययः—इति भोजदेवः । यस्यति प्रयत्यते शत्रुत्वाञ्ज-यादौ । 'यङ्ग इति महतो नामधेयम्; यातश्च ह्नश्च भवति'—इति (निरु० ८, ८) भाष्ये 'यातश्चामावाह्नश्च वार्थिमिः, ह्नश्चासौ शरणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'—इति स्कन्दस्वामी । ततोऽत्र यातर्क्यनेश्च 'गेहे कः (३, १, १४४)"—इति बाङ्गलकात् भूते क-प्रत्ययो क्लयतेः सम्प्रसारणाभावश्च । "प्रवो यङ्गं पुरुषाम् (ऋ० सं० १, ३, ८, १)—इति निगमः ॥

(१४) ववक्षिय† । (१५) विवक्षसे‡ । 'तत्र ववक्षिय विवक्षसे इत्येते (निरु० ३, १३)"—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महदाचक्षत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना । ववक्षियेत्यत्र 'मन्यवः (८, ४, ७८)"—इतीत्याभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, लकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च घ्यत्ययेन । "अतिविश्वं ववक्षिय (ऋ० सं० १, ६, १, ५)"—"शीरं पावकशोचिषु विवक्षसे (ऋ० सं० ७, ७, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(१६) अभृणः । अमतेः क्विप् । विभर्त्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३, २)"—इत्यादिना बाङ्गलकात् न-प्रत्ययः । "पिशङ्गभृष्टिमभृ-

* पृ० १, १२ ।

†, ‡ निरु० १, १२ ।

णम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)"—इत्यत्र 'अभ्रूणस्य महतः कृत्वा हेतुभृता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिनः । महतेः । 'महेग्निण च (उ० २, ५३)'—इति इनण-प्रत्ययः । "प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति निगमः ॥

(१८) गभीरः* । वाङ्नामस व्याख्यातम् (७८८) । प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । "उरुव्याचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । 'ककु सहने' । 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः । सहते अभि भवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा । "वृच्यन्ते वां ककुहामः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)"—इति निगमः । 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रभसः† । 'रभ राभस्ये (भृ० आ०)' । 'अत्यविचमितमिन्नमिग्भिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)' । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु । "अधै न वृका रभसासौ अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) ब्राधत् । ब्रन्धातेः 'सश्चत्तृम्यद्देहदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमस्य निपात्यते । "स ब्राधतो नङ्गषो दंसु जूनः (ऋ० सं० २, १, २, ४)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, ११ ।

† "आभस" निघ० १२, २२

रपणं विरपणं तदभ्यामि वा । मरि मरः इत्यनुबन्धपाठश्च । विर-
 प्थी गोमती मही (ऋ० सं० २, १, १६, ३)"—इत्यादौकाराको-
 पादानं सन्देहानेवृत्त्यर्थम् । "क्रत्वे अपिबो विरप्थीन् (ऋ० सं० ४,
 ७, १२, २)"—"विरप्थिने वञ्चिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४,
 १)"—इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'अदि भुवो-
 दुतच् (उ० ५, १)' । 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति चौरखामी ।
 तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तेर्वा बाङ्गलकात् डुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च ।
 सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्त्याश्रितेनेति वा । "सद-
 सस्यतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५, १)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य
 दक्षा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्याद-
 चाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः । "तन्न सुरीपमद्भुतम्
 (ऋ० सं० १, २, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) बंद्दिष्ठः । 'बन्दि मन्दि वृद्धौ (भू० आः)' । लघ्विबन्धोर्न-
 लोपश्च (उ० १, २८)"—इति बङ्गपदम् ; तत इष्टन्-प्रत्ययः । 'बन्धते
 बंङ्गलं मत्वर्थीयः'—इति चौरखामी । अतिशयेन बङ्गलो बंद्दिष्ठः ।
 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबङ्गल (६, ४, १५७)"—इत्यादिना बन्धादेशः ।

* निब० ६, २१ ।

† निब० १, ६; १, २१ ।

णम् (ऋ० सं० २, २, २२, ५)"—इत्यत्र 'अभ्रूणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिनः । महतेः । 'महेग्निण् च (उ० २, ५३)'—इति इनण्-प्रत्ययः । "प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति निगमः ॥

(१८) गभीरः* । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८६) । प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । "उरूच्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । 'ककु सहने' । 'ककेरूहः'—इति उह-प्रत्ययः । सहते अभि भवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा । "वच्यन्ते वां ककुहामः (ऋ० सं० १, २, ३३, २)"—इति निगमः । 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रभसः† । 'रभ राभस्ये (भृ० आ०)' । 'अत्यविचमितमिनमिगभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)' । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु । "अधै नृ वृका रभसार्षो अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) प्राधत् । ब्रन्धातेः 'सञ्चत्तृम्पद्देहदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते । "स प्राधत्तो नङ्गुषो दंसु जूनः (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—इति निगमः ॥

* प० १, ११ ।

† "आरभम्" निघ० १२, २१ ।

द्वितीयाध्यायः । १ ३०

(२२) विरप्श्री* । 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भृ० प०)' वि-पूर्वः ।
 'रपश्चक्रम्यभिकुभ्योश्च'—इति बाङ्गलकात् शक् । विविधं रपतीति
 विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्श्री । यदा; विविधं
 रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा । महि महः इत्यसुन्नन्तपाठश्च । विर-
 प्श्री गोमती मही (ऋ० सं० २, १, १६, ३)"—इत्यादौकारान्तो-
 पादानं सन्देहानेवृत्त्यर्थम् । "ऋत्वे अपिषो विरप्श्रीन् (ऋ० सं० ४,
 ७, १२, २)"—"विरप्श्रीन् वज्जिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४,
 १)"—इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम् । 'भू सत्तायाम् (भृ० प०)' । 'अदि भुवो-
 दुतच् (उ० ५, १)' । 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्—इति चौरस्वामी ।
 तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तेर्वा बाङ्गलकात् दुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च ।
 सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्थाश्रितेनेति वा । "सद-
 मस्यतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५, १)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य
 दक्षा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्याद-
 चाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः खरः—इति माधवः । "तच्च स्तुरीपमद्भुतम्
 (ऋ० सं० १, २, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) बंदिष्ठः । 'बहि महि वृद्धौ (भृ० आः)' । लघिबन्धोर्न-
 लोपश्च (उ० १, २८)—इति बङ्गपदम्; तत इष्टन्-प्रत्ययः । 'बंहते
 बंजलं मत्वर्थीयः—इति चौरस्वामी । अतिशयेन बङ्गलो बंदिष्ठः ।
 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबङ्गल (६, ४, १५७)"—इत्यादिना बंहादेशः ।

* निब० ६, २२ ।

† निब० १, ६; ६, २१ ।

यद्वा : 'निचुलवञ्जुलवकुलमूलप्रथुलमूलविममूल्लादयः'—इति बंहेरु-
लच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । "युद्धिष्ठ" नाति
विधेसुद्वन्द्व (च० सं० ४, ४. २१. २)"—इति निगमः ॥

(२५) बर्हिषत्* । 'बृह बृहि वृद्धौ (भृ० प०)' । 'बृहेर्नलोपश्च
(उ० २, १०२)'—इति डसि-प्रत्ययः । बर्हिः-शब्द उपपदे सतः 'सकू-
द्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विप् । प्रपोदरादित्वाद्बर्हिषः सकार-
लोपः । सुषामादित्वात् (८, ३, ६८) षत्वम् । यद्वा; 'अनिते (८, ३,
१६)'—इति । 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् । अन्यत्
पूर्ववत् । परिवृद्धे स्थाने स्यादति हि महान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः^(१) । कृदरः^(२) । गर्त्तः^(३) । हर्म्यम्^(४) । अस्तम्^(५) ।
पस्त्यम्^(६) । दुरोणे^(७) । नीळम्^(८) । दुर्याः^(९) । स्वसरा-
णि^(१०) । अमा^(११) । दर्मे^(१२) । कृत्तिः^(१३) । योनिः^(१४) ।
सद्म^(१५) । शरणम्^(१६) । वरुथम्^(१७) । छर्दिः^(१८) ।
छदिः^(१९) । छाया^(२०) । शम्भ^(२१) । अज्मेति^(२२) द्वाविंश-
तिर्गृहनामानि † ॥ ४ ॥

* "बर्हिः" प० १, २ । ६

(४) इतोऽनकारमिच्चैव "नीरम् (८)"—इति C. D. F ।

(६) 'पस्त्यम्' iid.

(७) "दुरोणे" A ।

(१५) इच्चैव "शर्म"—इति ग. C. D. F ।

(२१) "वर्म्भ"—इति ग. iid.

† "इति गृहणाणाम्" ग ।

(१) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४ पृ०) । गम्यते वामाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्त्येष्वेवमर्थो नोद्भव्यः । गौयते स्तृयते स्वाप्यातिशयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च । “अर-
चद्वागुषे गयम् (ऋ० सं० १, ५, २१, २)” — इति निगमः ॥

(२) कदरः† । ‘कृती क्तेने (तु० रू० प०)’ । ‘कदरादयश्च (उ० ५, ४४)’ — इति अरन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च तकारस्य दकारश्च निपात्यते । कृत्यते क्थितेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमर्या-
दया । यद्वा ; ‘दृङ् आदरे (तु० आ०)’ । ‘ग्रहिवृदनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)’ — इत्यप् । कृतोदर आदरोऽत्र कृत-दरः । पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) त-शब्दलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) गर्त्तः‡ । ‘गृ शब्दे (क्रा० प०)’ स्तुतिकर्मा वा । ‘हृस्मिष्टि-
एवामिदमिन्पूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’ — इति तन्-प्रत्ययः ।
शब्दयते तस्मिन् स्तृयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्म्यम् । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । ‘मध्यविध्यश्चिक्च (?)’ — इति क्यन्-प्रत्ययो मुडागमो गुणश्च निपात्यते । हरति
अनुह्रियते आह्रियतेऽत्र धान्यादि । यद्वा ; ‘अम द्रम ह्रम मौमृ
गतौ (भू० प०)’ । ‘अन्नरादित्वाद् (उ० ४, १०८) यक्-
प्रत्ययः । “मून्योरिऱयाय हृर्म्येषु तस्यौ (ऋ० सं० ८, ३, ४, ४)” — इति
निगमः ॥

* पु० २, २१ ।

† प० ४, २८ निघ० २, २० ।

‡ निघ० २ ५ ।

(५) अस्तम्* । 'अम् भुवि (अदा० प०)', 'अम् गतिदोषादानेषु (भू० उ०)', 'असु क्षेपणे (दि० प०)' । 'हसिमृगिण्युर्मि (उ० ३, ८३)'—इति बाङ्गलकात् तन् । द्वितोयैकवचनं भवत्यङ्गनमुखं दीप्यते हि तन् । आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थाभिः, त्रियन्तेऽस्मिन् पदार्थाः इति वा । "अस्तं न गात्रो नक्षन्त इद्दुम् (ऋ० सं० १, ५, १०, ५)"—इति निगमः । "तमग्निमस्ते वमृवो नृष्वन् (ऋ० सं० ५, १, २, ३, २)"—इति च ॥

(६) पस्त्यमां । 'मध्यविध्य (?)'—इत्यादिनौणादिकः क्यच्, नुगागमश्च निपात्यते । पमन्यस्मिन् । यद्वा; 'पत्स्व गतौ (भू० प०)' । निपातनात् सकार उपजनः । 'पस्त्या पसेः सङ्गत्यर्थे वा'—इति माधवः । "वहणः पस्त्या ठम्वा (ऋ० सं० १, २, १०, ५)"—"प्रप्र दाशान् पस्त्याभिरुच्यते (ऋ० सं० १, ३, २, १, २)"—इति निगमौ । 'पस्त्यमिति गृह्णाम । अजादित्वात् (४, १, ४) टाप'—इति स्कन्द-स्वामी ॥

(७) दुरोणे । 'गन्नामास्त्रा'-इत्यादि-भोजसूत्रे आदिग्रहणात् दुरोणादयः—इति वृत्तिः । दुःपूर्वात् अत्रतेर्नकि रुटि गुणः । 'दुरोण इति गृह्णाम । दुःखाभवन्ति दुस्तराः (निरु० ४, ५)'—इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा ल्युटि हान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आङ्गुणश्च । गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तरा इति पर्यायेणास्यार्थकथनम्—इति स्कन्दस्वामी । "जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३,

* निरु० १२, १८ ।

† "पस" निरु० ५, ६१ ।

‡ निरु० ४, ५ ; ८, ५ ।

८, १८, ५)”—“मध्ये निषन्तोरणो दुरोणे (ऋ० सं० १, ५, १३, २)”—इति निगमौ ॥

(८) नीळम् । ‘व्याडक्रोडकुहोडादयः’—इति उडच् प्रत्ययः, प्रत्ययादंलोपोगुणाभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति मुखनिःश्वसनमिति वा । “आ ओ मृहः शूरः सनादनीळः (ऋ० सं० ८, १, १७, १)”—इति निगमः ।

(९) दुर्याः* । ‘दुर्वी हिंसार्था (भृ० प०)’ । ‘अभ्रादित्वाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मीनाति हि तं दुःखम् । यद्वा ; दुःशब्दपूर्वात् यातेः ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८, वा० २)’—इति कः । ‘दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्या गृहा उच्यन्ते’—इत्युवटः । “अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) खसराणि । व्याख्यातमहर्नामसु (५६४०) । खेन खननेन स्त्रियते प्राप्यते रवेर्गृहवतोज्ञातिभिः अियते, सुष्ठु अस्यन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमाः । ‘अम गतिभक्तशब्देषु (भृ० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्या घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । गम्यन्तेऽस्मिन् भक्ष्यन्ते शब्दायन्ते वा । यद्वा ; निपातोऽयम् । “अमात्यम् (ऋ० सं० ५, २, २०, १)”—इत्यत्र, उवटः—‘अमा गृहवचनः सवचनो वा ।

* प० १ १० ।

† प० १, ६ ।

‡ नि० ५, १३ ११, ४६ ।

अथयात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे । गृहे मत्याङ्गा भवति 'अमात्याः' -
इति । "सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ० सं० ८, २, ५, ७)"—
"अमा मते वहमि भृग्वामम् (ऋ० सं० २, १, ६, २)"—"अमा-
जूरिव पित्रोः सचासतो (ऋ० सं० ७, ६, २०, ७)"—इति निगमाः ॥

(१२) दमे* । 'दम उपशमने (दि० प०)' । घञ् । 'नोदात्तोप-
देशस्य (७, ३, ३४)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः । शास्यतेऽनेन शीतादि,
दान्तः क्लेशः । "वर्द्धमानं स्वे दमे (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—"हस्कु-
र्त्तारं दमेदमे (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१३) कृत्तिः† । 'कृती कंदने (तु० रू० प०)' । क्तिन् कृदर-
वदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) योनिः‡ । व्याख्यातमुदकनामम् (१, २, १, ५०) । मिश्रते
ऽनेन सुखम्, पृथग्भयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीचीतो वा प्राका-
रादिना जायेव । "जायेव योनावरं त्रियम्भं (ऋ० सं० १, ५, १०,
३)"—इति निगमः ॥

(१५) सद्मं§ । सदेर्मनिन् । सीदत्यम्निन् । "सद्मेव धीराः
सुस्माय चक्रुः (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)"—इति निगमः । 'सद्म गृह-
नाम'—इति स्कन्दस्वामी ॥

"वर्म" इति केचित् पठन्ति । वृणोतेर्मन् । व्रियते तेन, सम्भज्यते
वा गृहिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निघ० ४, ४ ।

† प० ४, २ । निघ० ४, २२ ।

‡ प० १, १२ ।

§ प० १, १२ ।

(१६) शरणम् । गृण्णातेः 'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । गृण्णाति शीतादि-क्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्स्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्स्यते हि तत् । "तोदस्यैव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वरूथम् । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जृवृञ्भ्यामूथन् (उ० २, ५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरूथं गृण्णाते विभावे (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) कर्द्दिः । 'कर्द सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिशुचि-ऊसृपिहृदिर्कर्द्दिभ्यदसिः (उ० २, १०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु कर्द्दिः (ऋ० सं० १, ४, ५, ५)"—"वरूथ मस्तियच्छर्द्दिः (ऋ० सं० ६, ४, ५२, १)"—इति निगमौ ॥

(१९) क्दिः । 'क्द अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्व-दिस् । 'क्दादेर्धे ह्युपसर्गस्य (६, ४, ६६)' । 'इसन्तल्किषु च (६, ४, ६७)'—इति ह्रस्वः । णि-लोपः । क्दाद्यते हि तत् । निगमो-ऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) क्वाया । 'क्वो क्वेदने (दि० प०)' । मास्थाममीस्रभ्येयः । वृत्तिवदर्थः । 'क्वायाकरत्वाद्वा क्वाया । "यस्य क्वायामृतम् (ऋ० सं० ८, ७, ३, २)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्मा । गृण्णातेः शरेः अयतेर्वा मन् । अयतेर्वाङ्गल-काद्रपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्यामे-

* य० वा० सं० ४, १८. "इन्द्रस्य हृदिरसि"—इति निगमः ।

† प० ६ । नि० ६, १६; २२; २२, ४५ ।

दि॒श्र॑स्य॒ षम॑णि (ऋ० सं० १, १, ८, १)"—“चि॒धातु॒ षम॑ व॒हतं
शु॒भस्य॑ती (ऋ० सं० १, ३, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(२३) अज्ज * । अजेः ‘अर्त्तिस्तुसु॒ज्जसृ॒धृत्ति॒नु (उ० १, १ ३७)’
—इत्यादिना बा॒ङ्गल॑कात् मन् । अस्तव॑दर्थः । “येषा॑मज्जेषु पृथि॒वौ
(ऋ० सं० १, ३, १ ३, ३)"—इति निगमः ॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गणनामानि ॥ ४ ॥

इ॒रज्य॑ति^(१) । वि॒धेम^(२) । स॒पर्य॑ति^(३) । न॒मस्य॑ति^(४) ।
दु॒वस्य॑ति^(५) । ऋ॒धोति॑^(६) । ऋ॒णद्धि॑^(७) । ऋ॒च्छति॑^(८) ।
स॒पति॑^(९) । वि॒वास॑तीति^(१०) द॒श परि॑चरणकर्माणाः †
॥ ५ ॥

(१) इरज्यतिः । ‘इरज् ईर्यायाम्’ कण्ठादिः, गतिकर्मसु । अने-
कार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेमः । ‘विध विधाने’ तुदादिः । लिङुत्तमपुरुषवज्जव-
चनम् । “य॒ज्ञैर्वि॑धेम॒ नम॑सा ह॒विभिः^(१) (ऋ० सं० १, ७, २ ४, २)"—
“ह॒विभ॑न्तो विधेम ते (ऋ० सं० १, ३, ८, २)"—“हे॒तैव॑ स॒द्य
वि॒ध्रुतो॑ वि॒ तारी॑त् (ऋ० सं० १, ५, १, १)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, १७ ।

(१) “इरज्यति” ग. C. D. F ।

(९) “भवति” ग. iid ।

† “इति परिचरणकर्माणाः” ग ।

(३) सपर्यति* । 'सपर पूजायाम्' कण्वादिः । "दूर्त देव
सपर्यति (ऋ० सं० १, १, २३, २)"—इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । 'नमोवरिवस्त्रिचङः क्यच् (३, १, १६)' । नमसः
सञ्ज्ञायाम् । नमः करोति । "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैः (ऋ० सं०
१, ३, १, २)"—"यं नमस्यन्ति ह्यष्टयः (ऋ० सं० १, ३, ११, ४)"—
इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति† । 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्वादिः ।
"दुवस्यन्ति स्वमारो अह्याणम् (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति
निगमः ॥

(६) ऋध्नोति‡ । "ऋधु वृद्धौ" स्वादिः । अतएव "आ ऋध्नोति
ह्रविष्कृतिम् (ऋ० सं० १, १, ३५, ३)"—इति निगमः ॥

(७) ऋणद्धि॑ । व्यत्ययेन अम् ॥

(८) ऋच्छति॑ । 'ऋक् गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु० प०) ॥

(९) सपति॑ ॥ 'षप समवाये (भू० प०)' "अर्विदांसो त्रिदुष्टं
सपेम (ऋ० सं० ४, ५, १८, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) विवासति** । नैरुक्तधातुः । 'वि-पूर्वात् वसेर्णिच् ।
'इन्द्रस्युभयथा' (३, ४, ११७)"—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् णि-

* निघ० ११, ९ ।

† निघ० १०, २० ।

‡, § निघ० २, ६; ८, ६ ।

१॥ निघ० ९, ४ ।

॥ प० १४ । निघ० ५, १६ ।

** निघ० १, २४. ११, १२ ।

लोपः—भट्टभास्करमिश्रः । “हविष्माँ आविवाँभति (ऋ० सं० १, १, २ ३, ३)”—इति निगमः ॥

॥ इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्वाता^(१) । शतरा^(२) । शातपन्ताः^(३) । शर्म^(४) ।
 स्यमकम्^(५) । शेट्थम्^(६) । मयः^(७) । सुगम्यम्^(८) । सुदि-
 नम्^(९) । श्रूपम्^(१०) । शनम्^(११) । शग्मम्^(१२) । भेषजम्^(१३) ।
 जलाशम्^(१४) । स्योनम्^(१५) । सुन्नम्^(१६) । शेवम्^(१७) ।
 शिवम्^(१८) । शम्^(१९) । कमिति^(२०) विंशतिः सुखना-
 मानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्वाता । ‘शिङ् निशाने (स्वा० ३०)’ । ‘निम्बविम्ब-
 शिम्बहिम्बशिम्बलम्बमम्बादयः’—इति शिनातेर्व-प्रत्यया मुम् निपा-
 त्यते । अतन्तर्धञ् । दुःखानि तनूकुर्वन् प्रार्थ्यन्ति ॥

(४) “शिकुः”—इत्येव कातिरिक्तसर्गेषु, पाठान्तरतया देवराजैर्नापि स्वीकृतम् ।
 इतोऽनन्तरमेव “शेट्थम्(ः)” ग. ।

(५) “स्युम् । कम्”—इति द्विपदसिद्धम् ग. ।

(११) “इतोऽनन्तरमेव “शम्(१९)”—इति ग. C. D. F ।

(१२) इदम् पदसुपान्त्यम्(१९) ग. । “शग्मम्”—इति iib ।

(१६) “नाख्येवैतत्” ग. ।

(२०) “कत्” ग. iid ।

* “इति सुखस्य” ग. ।

† “वंसमेव पूषथा शिम्वाता “(ऋ० सं० ८, १, १, ५)”—इति निगमः ।

(२) शतरा* । शतं वज्र, अनेकमिन्द्रियप्रमादादि गति ददाति
'आतोऽनुपसर्गं कः (३, २, ३)' ॥

(३) शातपन्ता । 'शो तनूकरणे (दि० प०)' निष्ठा । पततेः
'ह्रस्मिष्ट्रिणामि० (उ० ३, ८ ३)'—इति बाङ्गलकात् तन् । शातेन
दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्तृयते । त्रिष्वपि द्विवचनस्याकारः ।
मित्रेव च्छता शतरा, शातपन्ता (ऋ० सं० ८, ६, १, ५)"—इति
निगमः ॥

(४) शर्मा । व्याख्यातं गृहनामसु (३११४०) "ता नो देव्योः
सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २ ८, ७)"—इति निगमः ॥ अस्य
स्थाने "श्रिन्गुः"—इति केचित् पठन्ति । 'शल गतौ (भू० प०)' ।
'वलिफल्पोर्गुक् च (? †)'—इति कु-प्रत्ययो बाङ्गलकादकारस्ये-
कारः । गम्यते पुण्यवद्भिः, गच्छत्यनेन तप्तिम्, गच्छति वान्त्यमनित्य-
त्वात् । एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम् । 'षिवु तन्तुमन्ताने (दि० प०)' । 'अत्रिसिवि-
सिगुषिभ्यः कित् (उ० १, १ ४ १)'—इति मन् प्रत्ययः । 'च्छोः शूड-
नुनामिके च (६, ४, १ ८)', यणादेशः, स्वार्थे कः । स्यूतं पुण्यवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) श्रेवृधम् । श्रे-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः ।

* * * । श्रेवस्य वर्द्धयित् श्रेवृधम् । षष्ठोदरादित्वादुभयत्र रूप-

* अनपदमेवोदाहरित्यमात्रनिगमाऽस्यापि भवितुमर्हति ।

† पु० ४ ।

‡ कौमुदीपठस्वेवम्—“कलिपाठिनमिमनिभ्यां गक् पाठिनाकिधतश्च (उ० १, १८)"—इति ।

मिद्धिः । “स श्रेष्ठधर्मधि धायुञ्जमस्रो (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)”—
इति निगमः ॥

(७) मयः । ‘मिञ् हिंसायाम् (खा० उ०)’ । असुन् । हिनस्ति
दुःखम् । “मयः कृणोषि प्रय आ च सुरये (ऋ० सं० १, २,
३३, २)”—इति निगमः ॥

(८) सुगम्यम् । मपूर्वात् गमेः अन्नरादित्वात् यत् प्रत्यय उपधा-
लोपश्च । “उषा दंगतु सुगम्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)”—“आ
सुगम्याय सुगम्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, ०, ७, ५)”—इति निगमौ ॥

(९) सुदिनम् । व्याख्यातमहर्नामसु (५ ७ पृ०) ; अत्र सपूर्वम् ।
सुष्टु इति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेण । निगमोऽन्वयणीयः ॥

(१०) शूषम्* । व्याख्यातं बलनामसु (२१ ८ पृ०) । शुष्यत्य-
नेन दुःखम्, प्रियावहश्च सुखम् । “मास्माकैर्भिरेतरी न शूषैः
(ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(११) शुनम्† । ‘शुन गतौ (तु० प०)’ । ‘गेहे कः (३, १,
१४४)’—इति बाज्जलकात् कः । “शुनं नः फाला विकृषन्तु
भूमिम् (ऋ० सं० ३, ८, ६, ८)”—“शुनं ज्वेम मघवान्मिन्द्रम् (ऋ०
सं० ३, २, ४, ७)”—इति निगमौ ॥

(१२) श्रमम्‡ । श्रं-श्रद्धे उपपदे गमेः ‘गेहे कः (३, १, १४४)’
—इति कः । गमहनेत्युपधालोपः (६, ४, ६ ८) । षषोदरादित्वात्

* प० २, ६ ।

† “शुनः” निघ० ६, ४ ।

‡ निघ० १, ४ ।

शमो म-लोपः । सुखं गम्यतेऽनेन दुःखतादिशमनेन वा । यदा ;
शकेः 'युजित्तिजिह्वां कुञ्च' (उ० १, १४ ३)—इति बाङ्गलकात्
मक्-प्रत्ययः ककारस्य गकारस्य । शक्नोति तन्नि जनयितुम् । "वाख्योष्यते
शग्मया मंसदा ते (ऋ० सं० ५, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) भेषजम् । (१४), जलाशम् । व्याख्याते उदकनामसु
(१११५०) भेषज्यतिरत्र सुखनार्थः । "हृद्रं जलाषभेषजम् (ऋ०
सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥ 'जलाषजं सुखादोषधम्'—
इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) स्योनम् । 'षिवु तन्तुमन्ताने (दि० प०)' । 'मिवेष्टेर्यूट् च
(उ० ३, ८)'—इति न-प्रत्यये गुणः । स्यूमवदर्थः । स्योन मिति सुख-
नाम, स्यतेरवस्यन्धेतत्—इति (निरु० ८, ६) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च
स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना । तत्र बाङ्गलकान्न-प्रत्यये
टेर्यूट् । "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)"—
"स्योना
पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(१६) सुञ्चम् ॥ । 'राज्ञासाज्ञासुञ्चद्युञ्चनिञ्चेति भोजसूत्रम् ।
शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते भागे-
नेति वा । "क्व वः सुञ्चा नव्यांसि (ऋ० सं० १, ३, १५, ३)"—
"सुञ्चाय वृत्तयामसि (ऋ० सं० ६, ४, ५५, १)"—इति निगमौ ॥

* "युजित्तिजिह्वां कुञ्च"—इति कौ० पाठः ।

† पु० १, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

§ निरु० ८, ६; १३. ६, २१. १२, ८ ।

॥ "सुञ्चावरी" पु० १, ८ ।

(१७) श्रेवम्* । (१८) श्रिवम् । 'श्रीङ् स्वप्ने (अदा० आ०)' ।
 'इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १, १५०)' । 'सर्वनिघृष्य (उ० १, १५१)'—
 इति श्रौडो ह्रस्वत्वं वन्-प्रत्ययोगुणाभावस्य निपात्यते । 'श्रेवमिति
 सुखनाम (निघ० १०, १७)' इत्यादिभाष्ये । श्रिष्यतेर्युत्पादितावेतौ ।
 तर्कार्थस्तु—शेषति दिनस्ति क्लेशं, शेषयति विशेषयति वा स्वाश्रयम् ।
 "अने न श्रेव आह्वयः सन् (अ० सं० १, ५, १३, २)" — "श्रिवाभि
 मं श्रयमानाभि रागान् (अ० सं० १, ५, १७, २)" — इति निगमौ ॥

(१९) श्रमम् । निपातोऽयम् । यदा; श्राम्यतेर्विन् । श्रामयित् क्लेशा-
 नाम् । "श्रं ते सक्तु प्रचेतसे (अ० सं० १, २, १०, २)" — इति निगमः ॥

(२०) कम् । अयमपि निपातनम् । "अश्रियमे कं भानुभिः
 शर्मिमिच्छिरे (अ० सं० १, ६, १३, ६)" — "आ वो मन्नु तनाय कम्
 (अ० सं० १, ३, १८, २)" — इति निगमौ । "अद्भु कमिन्द्र चरतो
 वितन्तरम् (अ० सं० १, ७, १४, २)" — इत्यत्र 'कमिति सुखनामेद-
 मव्ययम्' — इति हरदत्तः ॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक्^(१) । वत्रिः^(२) । वपः^(३) । वपुः^(४) । अमतिः^(५) ।
 अस्वः^(६) । सः^(७) । अम्रः^(८) । पिष्टम्^(९) । पेशः^(१०) । कशनम्^(११) ।

* निघ० १०, १७ ।

† निघ० १०, १७ ।

‡ निघ० ४, ११, ११, २० ।

§ पु० १, १२ ।

(४) इदोऽनकार 'वपुः' इत्यधिकम् C. D. F ।

(७) "वचः" ग. C. D. F ।

सुरः^(१२) । अज्जुनम्^(१३) । ताम्रम्^(१४) । अरुषम्^(१५) ।
शिल्पम्^(१६) इति षोडश रूपनामानि* ॥ ७ ॥[†]

(१) निर्णिक्ता । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' (जु० उ०)', निब्रह्म-
पूर्वः क्षिप् । निर्णिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । "वन्शो
वस्त निर्णिजम् (ऋ० सं० १, २, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(२) वन्निः‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'आद्गमहनजनः
किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)', द्विर्वचनम्, किच्चाद् गुणाभावः,
यणदेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, त्रियते वा । "त्रिद्युद् भवन्ती
प्रति वन्नि मौहत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(३) वर्षः‡ । 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)' । 'वृञ्शीङ्भ्यां रूप-
स्वाङ्गयोर्युट् च (उ० ४, १८६)'—इत्यसुन् । भज्यते हि तत् । वृणोते
वा बाङ्गलकादसुन् युट् च । वन्निवदर्थः । "मा वर्षो अस्मदपि गूह
एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—इति निगमः ॥

(४) वपुः॥ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२७४०) । उष्यते
स्वाश्रयः "वपुर्भि राचरतो अन्यान्त्या (ऋ० सं० १, ५, २, ३)"—इति
निगमः ॥

(१२) "मवृ" कातिरिक्तेषु सर्वत्र ।

(१६) मध्यम्" ग. C. F । "मिष्यम्" D ।

* "इति रूपस्य" ग ।

† निब० ५, १८ ।

‡ निब० १, ८ ।

§ निब० ५, ८ ।

॥ पृ० १, १२ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अप्रः† । ‘अप्रइति रूपनामाप्तातेः (निघ० ५, १३)’—
इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्रशब्दो व्युत्पादितः । तत्रकारेण
निर्वचनं प्रदर्शयते । नञ्पूर्वात् षातेरसुनि बाह्यलकादाकारलोपः
आप्पोतेर्वा । ‘वृहवदिहनिकमिकबिभ्यः सः (उ० ३, ५८)’—इति
स-प्रत्ययः । * * * । “उषाहस्तेव नि णिणौते अप्रः (ऋ० सं०
२, १, ८, २)”—“अप्ररमः परि जज्ञे वमिष्ठः (ऋ० सं० ५, ३, २४,
२)”—“अप्ररमां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, ६)”—इति
निगमाः । * * * ॥

(७) षुः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०)’ । ‘मृगश्यादयश्च (उ० १,
३६)’—इति डुन्-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्ययश्च
निपात्यते । स्फुरति हि तत् । “वहन्ते अहुत षवः (ऋ० सं० ६,
१, ३७, २)”—“शुश्रा इन्द्र मवाता अहुतषवः (ऋ० सं० १, ४,
१२, ४)”—इति निगमौ ॥

(८) अप्रः‡ । अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१, ६३ पृ०) । तेन हि
छत्त्रमाश्रयं व्याप्नोति । “अभि सन्ति जम्भया ता अनप्रमः (ऋ०
सं० २, ६, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(९) पिष्टम्§ । ‘पिष्ट अवयवे (तु० प०)’ ‘पिष्ट गतौ (भू० प०)’

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादाद्वा नेपलभ्यते ।

प० ४, २ । निघ० ६, १२ ।

† निघ० २, ५, ४, १२ ।

‡ पु० २, १ ।

§ निघ० ८, २० ।

—इति चौरखामी । ‘पिञ्जेः क्विञ् (उ० ३, ६२)’—इति ऋः, गुणा-
भावस्य; ‘तित्त्त्रय (७, २, ६)’—इतीट्प्रतिषेधः । ‘पिञ्जितम्, अव-
यवशो विभक्तमित्यर्थः’—इति स्कन्दखामी । ‘पिञ्ज आसेषण्यर्थः’—
इति माधवः । ‘आस्त्रियत्याश्रयम् । “पिंष्टं रुक्मभिरस्त्रिभिः (ऋ० सं०
४, ३, १६, १)”’—इति निगमः ॥

(१०) कृशन्म* । (११) पेशः† । व्याख्याते हिरण्यनामसु
(२० पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्दान् । पेशसः
पिष्टवर्धः । कृशन्स्य निगमोऽन्वेषणीयः । “पेशोमर्या अपेशसे (ऋ०
सं० १, १, ११, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) प्सरः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०)’ । असुन् । पृषोद-
रादित्वात् (६, ३, १०६) सकारपकारयोर्यत्ययः । स्फुरति हि तत् ।
“महि प्सरो वरुणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)”—“वचो देव प्सर-
स्तमम् (ऋ० सं० १, ५, २३, १)”—इति निगमौ ॥

केचिदत्र मरुच्छब्द‡ पठन्ति । तद्द्विरण्यनामसु व्याख्यातम्
(२२ पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनमृ‡ । व्याख्यातमुषोनामसु (५० पृ०) अर्जुनीत्यत्र ।
“अर्हश्च कृष्णमंहरर्जुनञ्च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)”—इति निगमः ॥

(१४) ताम्रम् । ‘तसु काङ्गायाम् (दि० प०)’ । ‘अमितम्बोर्दी-
र्घस्य (उ० २, १४)’—इति रक् प्रत्ययः । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

*, † पृ० १, १ ।

‡ पृ० १, २ ।

§ पृ० १, ८ ।

तासम् । “आपो दिवादा तासः (?)”—इति निगमः ।

“अमौ यस्तासो अरुणे (य० वा० सं० १६, ६)”—इति च ॥

(१५) अरुषम्* । व्याख्यातमुषोनामसु अरुषीत्यत्र (५३५०) ।

आ रोचते । निगमोऽन्वेषणौयः ॥

(१६) शिल्पिर्मा । ‘श्लिष्ट विशेषणे (रु० प०)’ । ‘खष्पश्लिन्पशष्प-
वाष्पहूपतल्पाः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययः । षकारस्य लकारो
बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते । विशेषयति तदन्तम् । “ष्टक्सा-
मयोः शिल्पे स्यः (य० वा० सं० ४, ६)”—इति निगमः ॥

॥ इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमाः^(१) । अनैमाः^(२) । अनैद्यः^(३) । अनवद्यः^(४) ।
अनभिशस्ताः^(५) । उक्थ्यः^(६) । सुनीयः^(७) । पाकः^(८) ।
वामः^(९) । वयुन^(१०) मिति प्रशस्यस्य ‡ ॥ ८ ॥

(१) अस्त्रेमाः । ‘स्त्रिबु मतिशोषणयोः (प०)’; दिवादिर्नञ्पूर्वः
‘मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १४०)’—इति मनिनि बाहुलकात्
आडभावः, ‘लोपोव्योर्वलि (६, १, ६६)’—इति वकारलोपः, गुणः ।
न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्त्यस्माद् गुणाः ।

* पु० १, ८ ।

† पु० २, १ ।

(१) मरुत्येवैतत् म. C. D. F ।

(२) इतोऽनकारम्—“अनिन्द्यः”—इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(४), (५) ‘अनभिशस्तिः (य० वा० सं० ४, ६.) । अनवद्यः’ म. iib ।

(९) “वामः” A ।

‡ ‘इति प्रशस्यस्य’ म ।

अस्त्रेमाणं तरणिं वीरुजम्भम् (ऋ० सं० ३, १, ३४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वान्प्रयते मनिन् । नेतुमशक्यो दुर्मागम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । 'णिदि कुत्सायाम् (भू० उ०)', नञ्पूर्वः ; आगमानित्यत्वान्प्रम् न प्रयते ; 'ऋहलोर्णत् (३, १, १२४)', "माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य (ऋ० सं० ६, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः* ।

(५) अनभिश्नस्ताः । 'शस्त हिंसायाम् (अदा० प०)' । * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) उक्थयः† । 'वच परिभाषणे (अदा० प०)' । 'पाहृतुद्विचिरिचिसिचिभ्यस्यक् (उ० २, ६)' सम्प्रसारणञ्च । उक्थशब्दः स्तुतिपर्यायः । उक्थमर्हति । 'कन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । "ऋतुर्भवत्युक्थः (ऋ० सं० १, १, ३२, ५)"—"गाय गायत्र सुक्थम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ४)"—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः‡ । नयतेः 'हनिकुषिनौरमिकाग्निभ्यः कथन् (उ० २, २)' । नीथां स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः । हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, ५)"—"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, १)"—इति निगमौ ॥

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेशकप्रमादात्प्रोपलभ्यते वा ।

† निघ० ११, २१ ।

‡ निघ० ४; १८ ।

(८) पाकः* । पातेः 'इण्भौकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३४१)'—इति कन् । रच्यते राजादिना गुणवत्त्वात् । "तं पाकेन मनसा . पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः । "अपाको विष्णुर्यज्ञसे पुरुणि ( )"—इति च ॥

(९) वामः† । 'वनघण सम्भक्तौ (भू० प०)' । 'इण्डियुधोन्विदमि-
श्यासुस्र्भामक् (उ० १, १४२)' इति बाङ्गलकान्तक प्रत्ययः, नका-
रस्याकारश्च । सम्भजनौयो हि प्रशस्यः । "न दूह्ये ३ अनददामि
वामम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) वयुनम्‡ । अजतेः 'अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ० ३, ५८)'
—इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः । अस्रमवदर्थः । 'वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा
प्रज्ञा वा (निरु० ५, १४)'—इति भाष्यम् । तत्र बाङ्गलकादुनम्,
मत्वर्थीयस्य लुक् : कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा । "विमान् म्प्रिव्युनश्च
वाघनाम् (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः^(१) । केतुः^(२) । चेतः^(३) । चित्तम्^(४) । क्रतुः^(५) ।
असुः^(६) । धीः^(७) । शचीः^(८) । माया^(९) । वयुनम्^(१०) ।
अभिस्थे^(११) त्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

* निब० २, १२ ।

(१), (२) "केतः । क्रतुः" ग ।

† निब० ४, २६. ६, २२; २१. ११, ४६ ।

‡ प० ९. ४, २ । निब० ४, ९; १४. ८, १०. ९, १५ ।

§ "इति प्रज्ञायाः" ।

(१) केतः । 'चायृ पूजानिग्रामनयोः (भृ० उ०)' । 'नायः कौ (उ० १, ७ पु०)'—इति त-प्रत्ययो धातोः कौरादेशो गुणश्च । पूजते । 'पुहृर्गवोऽनुतेकेतमायम् (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)'—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) चेतः । (४) चित्तम् । 'चित्ती सञ्ज्ञाने (भृ० प०)' । 'अञ्चि-घृसिभ्यः (उ० ३, ८ ६)'—इति बाङ्गलकात् ऋः । केतवदर्थः । "ऋता-वानं विचेतसम् (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)"—"सन्ध्याचित्तं चित्तेन ममृ-तम् (?)" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६ पृ०) क्रियते-ऽनया धर्मादिविचारः । "अग्निर्होता क्विक्रतुः (ऋ० सं० १, १, १, ५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः 'श्वस्त्रिहित्रणसिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः । 'असुरिति प्राणनाम (निह० ३, ८)'—इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-परिहारात्प्रकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) शची॥ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६६, १७० पृ०) । नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, ध्यायन्तेऽनया देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

* निह० ११, ६; २०. ११, ०; १५ ।

† पु० १, १ ।

‡ निह० ३, ८. ११, १८ ।

§ पु० १, १ ।

॥ पु० १, ११ ।

परिहारश्च । “चिदासि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १९)” —
 “दोषावस्तोर्धियावयम् (च० सं० १, १, २, १)” — “अणोरसं न
 शचीभिः (च० सं० १, २, ३१, ५)” — इति निगमाः ॥

(८) माया* । ‘माङ् माने (अदा० आ०)’ । ‘मात्सासमिभ्योः
 (उ० ४, १० ६)’ — इति य-प्रत्ययः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया
 पदार्थाः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम् (च० सं० १, १, २१, ७)” —
 “इमामनु कवितमस्य मायाम् (च० सं० ४, ४, २१, १)” — इति
 निगमौ ॥

(१०) वयुनम्† । व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (३२ ४ ४०) । गतौ
 शचीवदर्थः, क्षेपणेऽसुवत् । “विद्धां अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (च०
 सं० १, ५, १७, २)” — इति निगमः ॥

(११) अभिख्या । ‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’ । ‘आतसोप-
 सर्गे (३, ३, १० ६)’ — इत्यङ् । प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः । “अभिख्या
 भासा वृहता शुशुक्निः (च० सं० ६, २, ९, ५)” — इति निगमः ।
 भाष्यं द्रव्यव्यम् ॥

॥ इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट्^(१) । अत्^(२) । सत्वा^(३) । अद्वा^(४) । इत्या^(५) । अत्^(६)
 मिति षट् सत्यनामानि ‡ ॥ १० ॥

* निब० ७, २०. १२, १७ ।

† पु० ८ ।

(४), (५) ‘इत्या । अदा’ न ।

‡ ‘-नि सत्यना’ न ।

(१) षट्* । (२) अत् । (३) सत् । (४) अद्वा । (५) इत्या ।
 वडादयो निपाताः । “बष्महाः अषि सूर्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, ९)”—
 “अद्वाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)”—“सत्रादावक्षपा
 वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)”—“सत्यमद्वा नकिरन्यस्वावान् (ऋ०
 सं० १, ४, १४, २)”—“मच्छित्या धिया नरा (ऋ० सं० १, १,
 ४, १)” निगमाः ॥

(६) षटम† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१ पृ०) । गच्छत्यनेन
 सुगतिम् । ‘षटम अर्चेः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः’—इति माधवः ।
 “षटेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)”—इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्वत्^(१) । चाकनत्^(२) । आचक्ष्म^(३) । चष्टे^(४) । वि
 चष्टे^(५) । विचर्षणिः^(६) । विश्वचर्षणिः^(७) । अवचाकश^(८)
 दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणाः § ॥ ११ ॥

(१) चिक्वत् । (२) चाकनत् ॥ । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।

* निब० ११, २७ ।

† प० ४, १ । निब० ४, २५. ४, ५. ६, २. ११, २७ ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) “चिक्वम्” ग. C. D. F ।

(२) “चका” ग. C. D. F ।

(३) “आचक्ष्म” ग. C. D. F । “अचक्ष्म” उ ।

§ “इति पश्यतिकर्माणाः” ग ।

॥ पु० १, १ ।

(५) विचष्टे* । इति च्छिडोदर्शनार्थानि व्याख्यातानि । 'चिक्च
दित्यादीन् चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम् ।
'कित् ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगताऽनुनासि-
कान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) आचञ्च । आङ्पूर्वस्य च्छिडो लङि महिडोमसादेशो-
व्यत्ययेन । "अतश्चत्वाद्ये अदितिं दितिञ्च (च० सं० ४; ३, ३१, ३)"—
इति निगमः ॥

(४) चष्टे* । (५) विचष्टे† । केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथम-
पुरुषैकवचने मयोगादिलोपे ष्ट्वे च रूपम् । "तेभिश्चष्टे वृणो
मिचो अर्यमा (च० सं० ८, ४, २४, १)"—"इतो ज्ञातो विश्वमिदं
वि चष्टे (च० सं० १, ७, ६, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वर्षणिः । (७) विश्वचर्षणिः । विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'ह्रष
विलेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'ह्रषेरादेश्च चः (उ० २.८.७)'—
इति अति-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च । यद्वा ; चायतेरेव
बाङ्गलकात् अनि-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वः षभावश्च । विविधं द्रष्टा
विचर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः । "सक्कान् पिपर्षि विदये
विचर्षणे (च० सं० १, २, ३३, १)"—"स्तोर्मेभिर्विश्वचर्षणे (च० सं०
१, १, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

(८) अवचाकश्चत् । 'काष्ट्ट दीप्तौ (भू० आ०)' अवपूर्वः । यङ्-
लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । "जनानां धेना अवचाकश्चद् दृषा

* निघ० १०, २०. १९, २७ ।

† निघ० ७ ७७. १०. ३६ ।

(च० सं० ७, ८, २५, १)”—“उभे मीमावचाकशत् (च० सं० ६, ८, २२, ४)”—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पञ्चतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्^(१) । नुकम्^(२) । सुकम्^(३) । आहिकम्^(४) ।
आकीम्^(५) । नकिः^(६) । माकिः^(७) । नकीम्^(८) । आ-
ह्यत^(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नाय*
॥ १२ ॥

(१) हिकम् । (२) नुकम् । (३) सुकम् । (४) आहिकम् ॥ ।
(५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम् । एते
निपाताः । “वसुर्वसु पतिर्हिकम् (च० सं० ६, ३, ४०, ४ ॥)”—“इमा
नु कम्भुर्वना (च० सं० ८, ८, १५, १ **)”—“मीषधामातिष्वतेलवता-
सुकम् (?)”—“पृङ्गं ह्वीःषि मधुना हिकं गतम् (च० सं०

(२), (३) “सुकम् । नुकम्” ग. D. F. च ।

(४) मास्येतत् ग. D. F ।

(५) “आकिम्” C । इतोऽनकारमेव “नकीम् (८)” ग. D. F ।

(६) इतोऽनकारम् “माकीम्” इत्यधिकम् ग. D. F । “माकिम्” C ।

* “इत्यसिवाधि” ग ।

† “हि” निघ० १, ६ । “कम्” निघ० १, ९ ; १४. ४, १८. ६, २५ ।

‡ “नु” निघ० १, ४ ।

§ “सु” निघ० १, २. १०, २८ ।

॥ “आ । हि । कम्”—इति पदप्रत्ययः । “आ” निघ० १, २ ; ४. ५, ६ ; ७ ।

॥ परकारस्त्वच “हि । कम्”—इति चिच्छेदः ।

** पदकारस्त्वच “मधुना । हि । कम्”—इत्येवं चिच्छेदः ; बाह्यातश्च तथैव
सायणेनेति ध्येयम् ।

२, ८, १५ *)"—“आकी० सूर्यस्य रोचनात् (च० सं० १, १, २७, ३)” —“न कि० रिन्द्र तदुत्तमे (च० सं० ३, ६, १८, १)” —“माकि० नैश्वन्माकी० रिषत् (च० सं० ४, ८, २०, २)” —“नकी० वृधीक इन्द्र ते (च० सं० ६, ५, ३१, ४)” — इति निगमाः ॥

(८) आकृतम् । निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्याच पाठात् सङ्गतेरयमपि निपातसमाहाररूपो निपातितः । कृत-शब्दस्य-विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति नव सर्वपदसमाहाराय ॥ १२ ॥

इदमिव ^(१) । इदं यथा ^(२) । अग्निर्न ये ^(३) । चतुरश्रि-
इदमानात् ^(४) । ब्राह्मणा व्रतचारिणः ^(५) । वृक्षस्य नु ते
पुरुहूतवयाः ^(६) । जार आ भगम् ^(७) । मेषो भूतोऽभि
यन्नर्यः ^(८) । तद्रूपः ^(९) । तद्वर्णः ^(१०) । तद्वत् ^(११) । तथे ^(१२) -
त्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि (निरु० ३, १३—
१८) ॥ १३ ॥

अचैति ^(१) । गायति ^(२) । रेभति ^(३) । स्तोभति ^(४) । गूँ-
३

* पदकारस्त्वच “नु । कम्” — इत्येवावपचमाह ।

† “यद्वा सप्तु के चथाकृते” — इति (च० सं० ५, ८, २४, १) निगमो इत्यर्थः ।

‡ एतदध्यायव्याख्यानं देवराजैनापि सिंहावलोकितनायेन व्याख्यातमानानि ।

यति^(४) । गृणति^(१) । जरते^(७) । ह्वयते^(८) । नदति^(९) ।
 पृच्छति^(१०) । रिद्धति^(११) । धमति^(१२) । कृपायति^(१३) ।
 कृपयति^(१४) । पनस्यति^(१५) । पनायते^(१६) । वल्गूयति^(१७) ।
 मन्दते^(१८) । भन्दते^(१९) । छन्दति^(२०) । छदयते^(२१) । शश-
 मानः^(२२) । रञ्जयति^(२३) । रजयति^(२४) । शंसति^(२५) ।
 स्तौति^(२६) । यौति^(२७) । रौति^(२८) । नौति^(२९) । भनति^(३०) ।
 पणायति^(३१) । पणते^(३२) । सपति^(३३) । पृपृक्षाः^(३४) ।
 महयति^(३५) । वाजयति^(३६) । पूजयति^(३७) । मन्यते^(३८) ।
 मदति^(३९) । रसति^(४०) । स्वरति^(४१) । वेनति^(४२) । मन्द्र-

(७) “जरति” ग. C. D. F ।

(८) “ह्वयति” ग. iid ।

(९), (१०), (११), (१२) “रिद्धति । धमति । नदति । पृच्छति” ग ।

(१३) “कृपा” ग. C. D. F ।

(१४) “कृपयति” ग. iid. च । इतोऽनकारमेवेष्ट “पणते (३२)” ग ।

(१६) नास्त्येवैतत् ग । “पणायते” C. D. F ।

(१९) “नौति (२९)” — इत्यनकारमिदं दृश्यते ग. iid ।

(२१) “छदयति” ग. iid ।

(२३), (२४) व्यतिक्रमेणैष्ट पाठः ग ।

(३०) “भनति” ग ।

(३१) “भणायते” ग iid ।

(३३) “सपति” ग ।

(३४) “पिपृक्षाः” ग. iid ।

(३८) “मन्यते” ग. iid ।

(४१) नास्त्येवैतत् ग. iid ।

यते^(४९) । जल्पतीति^(५०) चतुश्चत्वारिंशदर्थतिकर्माणः*
॥ १४ ॥

(१) अर्चति । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । "अचन्त्युर्कमर्किणः
(च० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(२) गायति । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । "गायन्ति त्वा गा-
यत्रिणः (च० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(३) रेभति । (४) स्तोभति । 'रेभ् शब्दे (भू० आ०)', 'द्युभ
स्तम्भे (भू० आ०)' । आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'रेभन्तो
वै देवाश्च स्वयय्य स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६, ५, ६)"—"सोमः
पवित्रमर्भति रेभन् (च० सं० ७, ४, ७, १)"—"परिष्टोभत विंशतिः
(च० सं० १, ५, ३०, ४)"—इति निगमाः ॥

(५) गूर्द्धयति । नैरुक्धातुः । "तङ्गूर्द्धया स्वर्षरम् (च० सं० ६,
१, २८, १)"—इति निगमः ॥

(६) गृणाति । 'गृ शब्दे' क्र्यादिः स्वादिश्च । "कण्वतमो नाम
गृणाति नृणाम् (च० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(७) जरते । नैरुक्धातुः । "पुरुणीथे जरते सृनृतावान् (च०
सं० १, ४, २५, ७)"—इति निगमः ॥

(४९) "कल्पते" ग. iid ।

(५०) इतोऽनकारम्—"मन्त्रयते । वन्दते" इति द्वे पदेऽधिके ग. iid ।

* "इत्यर्चतिकर्माणः" ग ।

† निघ० १, ८ ।

‡ निघ० २, ५ ।

§ प० ४, १ । निघ० ४, २८. १०, ८ ।

(८) कथते* । 'क्वेञ् स्यर्द्धायाम् (भू० उ०)' । "वाङ्मो वां ह्वानाम् (ऋ० सं० ६, ९, २८, १)"—इति निगमः । 'ह्वाः स्तोमाः कथतेरर्धतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दखामी ॥

(९) नदति† । 'णद अवाक्ते शब्दे (भू० प०)' । "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति † । 'प्रच्छ शीषायाम्' तुदादिः । 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति‡ । 'रिह कत्यनादौ'—इति चौरखामी । तुदादिः । "शिष्टुं न विग मतिभीरिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्"—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)"—इत्यत्र 'रिहति-धमतोत्यर्धतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दखामी ॥

(१२) धमति§ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४ ६ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपणति । (१५) पनस्यति । नैकधातवः । "सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ३, ५, २)"—इत्यत्र कृपणन्त स्रवन्ति॥—इति भट्टभास्करमिश्रः । "लेषं पनस्युमर्किणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्धतिकर्मा, सुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दखामी ॥

* प० ९, ८ ।

† निब० ५, १ ।

‡ प० १८ ।

§ प० ९, १४ ।

॥ भाष्येन तत्र 'कृपणन्त प्रयच्छन्ति दास्यन्ते वा'—इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते* । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भृ० आ०)' । 'गुपूधूपविष्किपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८)' । "अभीष्टूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वल्लुयति† । 'वल्लु पूजाधुर्ययोः' कण्डादिः । "वल्लुयति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१८) मन्दते‡ । 'मदि म्तिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भृ०)' आत्मनेपदौ । "प्र वै महे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते§ । 'भदि कल्याणं सुखं च' आत्मनेपदौ । "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः । (ऋ० सं० ९, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(२०) कन्दति॥ । 'कदि संवरणे' चुगदिः । 'बङ्गलमन्यत्रापि सञ्जाच्छन्दसोः (३० २, २१)'—इति लुक् । "वृषाच्छन्दुर्भवति ह्यृतो वृषा (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) क्दयते॥ । 'क्द अपवाग्णे' चुगदिः । 'सञ्जापूर्वको विधिरनित्यः (प० श्रे० ८ ३)'—इति वृद्धभावः । 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) शशमानः¶ । 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६, ८)'—इति

* नि० १, २०, ८, १६ ।

† प० २, १४ ।

‡ प० १, १६ ।

§ प० १, १६ ।

॥ "अच्छान्" नि० ८, ८ ।

¶ प० ४, १ । नि० ६, ८ ।

भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंसन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी ।
 शंसैर्लटि षष्ठोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । यदा ; 'शंस मुनगतौ (भू०
 प०)' । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२६)' । "यो
 वां यज्ञैः शंसमानोह दाशति (ऋ० सं० २, २, २१, २)"—इति
 निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति* । 'रञ्ज राने (भू० उ०)',
 'जृष् वयोदानौ (दि० प०)' हेतुमतो णिष् ॥

(२५) शंसति । 'शंसु स्तुतौ (भू० प०)' । "मा चिदुन्यद्धि
 शंसत (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२६) स्तौति† । 'द्यु स्तुतौ' अदादिः । 'उतो वृद्धिर्नुकिहलि
 (७, ३, ८६)' । "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति
 निगमः ॥

(२७) यौति‡ । (२८) रौति§ । (२९) नौति॥ । 'द्यु
 मिश्रणे', 'रु शब्दे', 'नु स्तुतौ' अदादयः । "रुवद्भोक्षापप्रधानेभिरेवैः
 (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—इति निगमः । "द्युस्त्रैरभि प्र णोनुमः
 (ऋ० सं० १, ५, २६, १)"—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्तधातुः ।

* 'जरति, जरते' प० ४, १. निघ० ४, २८. १०, ८ ।

† निघ०—'लवे' ६, २२. 'लवत्' ४, २९. 'लोषम्' ८, २५. 'सुवेय्यम्'
 ११, २१ ।

‡ निघ०—'यूयवत्' ८, ४२. 'यूयवन्' १२, ४५ ।

§ निघ० 'रौषवत्' ४, १६ ।

॥ प० २, १२ निघ० १, ४. ११, ५० ।

(३१) पणायति । (३२) पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ' (भू० आ०) । 'गुणधूप (३, १, २८)'—इत्यादिना प्रायः सत्वात् प्राय-प्रत्यये विकल्पिते पणते इति निगमः । सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, २, १ ३, १)"—इति निगमः । पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २६)"—इति निबन्धम् ॥

(३३) सपति । 'षप समवाये (भू० प०)' । 'मासुरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २ २, २)" । 'प्रसुपः सपतेरर्चतिकर्मणः' । "वि ये चृतन्वृता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५, १ १, ४)"—इति निगमौ ॥

(३४) पृष्ठाः । पृश्चतिर्नैरुक्धातुः । पृश्चः मनि 'हलन्ताश्च (१, २, १०)'—इत्यत्र हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः गुणाभावश्च । मनन्ताकौटि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४, ८४), 'इतश्च लोपः (३, ४, ८७)' । "वायो तत्र प्रपृश्चती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इत्यत्र 'पृष्ठाः, महयति,—इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृश्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । "त्यं सु मेघं महया स्वर्विर्दम् (ऋ० सं० १, ४, १ १, १)"—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजेर्षिच् । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

* तच्च हेदम्—हाश्मत्वात् 'उभयमञ्जान्यपि'—इति (१, ४, २० वा०) चार्ध-धातुकत्वे 'आथादय चार्धधातुके वा (२, १, २१)"—इति विकल्पः ।

र्षति-कर्मसु पाठात् इति स्कन्दस्वामी - भाष्यम् ।

(४०) रमति । 'रम षष्ठी (भू० प०) ।

(४१) स्वरति । 'स्वृ षष्ठीपतापयोः (भू० प०) । "स्वरेणाद्रिं^१
स्वर्यो^२ नव^३वैः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)" — "ऋषिस्वरं चरति यासु
नाम ते (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)" — इति निगमौ ॥ "स्वरेणाद्रिम्"
— इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्षतिकर्मसु पाठात्' — इति, "ऋषिस्वरम्"
— इत्यत्र 'स्वरतिरर्षतिकर्मा' — इति च स्कन्दस्वामी ॥

(४२) वेनति । (४३) मन्द्रयते । नैहकधात् । "अनर्वाणं^४
वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)" — इति निगमः ।
'मन्द्रयतिरर्षतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०) ॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशदर्षतिकर्माणाः ॥ १४ ॥

* निघ० ६, ५ ।

† निघ० ११, २५. 'रसत्' १२, १८ ।

‡ पु० १, १५ ।

§ पु० १, ६ ।

विप्रः^(१) । विग्रः^(२) । गृत्सः^(३) । धीरः^(४) । वेनः^(५) ।
 वेधाः^(६) । कख्वः^(७) । कृभुः^(८) । नवेदाः^(९) । कविः^(१०) ।
 मनीषिः^(११) । मन्धाता^(१२) । विधाता^(१३) । विपः^(१४) ।
 मनश्चित्^(१५) । विपश्चित्^(१६) । विपन्यवः^(१७) । आकेनिपः^(१८) ।
 उशिजः^(१९) । कीस्तासः^(२०) । अद्वातयः^(२१) । मतयः^(२२) ।
 मृतुयाः^(२३) । वाघतः^(२४) इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामा-
 नि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः† । ‘टु वप वीजमन्ताने (भू० उ०)’ । ‘विप क्षेपे’—
 इति वीरखामी । ‘अञ्जेन्द्रायतञ्जविप्र (उ० १, २ ७)’—इत्यादिनां
 रन्प्रत्यय इत्वं गुणभावश्च निपात्यते । उच्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा ।
 क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा; ‘विप्’—इति मङ्गामनामसु व्याख्यातम्
 (१८४४०), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; षष्ठोदगादित्वात्
 जश्त्वाभावः । वाङ्मयी हि मेधा । यद्वा; ‘प्रा पूरणे (अदा० प०)’
 वि-पूर्वः । ‘आतोऽनुपमर्गे (३, २, ३)’—इति कः । ‘आतोऽलोप इटि

(६) “मेधः” ग. C. D. F ।

(१४) नाक्येतन् ग. C. D. F ।

(१७) “विपन्युः” iid. ग ।

(१८) इतोऽनन्तरम् “केनिपः” इत्यधिकम् ग. iid ।

(२३) “मनुष्याः” ग ।

(२४) “मेधाविनः” ग. C. D. F ।

* “इति मेधाविनाम्” ग ।

† नि० १०. १९ ।

च (६, ४, ६४) । विशेषेण पूर्यति विद्यार्थिनामपेक्षाः । “गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २६, २)” —इति निगमः ॥

(२) वियः । विपूर्वात् गृणातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’ —इति डः । विविधं गृणात्यर्थान् । “परैर्हि वियमस्तृप्तम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)” —इति निगमः ॥

(३) गृत्सः* । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि० प०)’ । ‘ऋचिरुषि-रुदितृष्विष्णुगृदृभ्यः कित् (? †)’ —इति स-प्रत्ययः । अभिकाङ्क्षते सर्वैः । यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्-प्रत्ययो ह्रस्वत्त्वात् तुगागमश्च । स्तुत्योलोकस्य, स्तोता वा देवानाम् । “गृत्सस्य धीरा स्तवमो विवो मदे (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)” —“नमोगृत्सेभ्यो गृत्स-पतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)” —इति निगमौ ॥

(४) धीरः‡ । दधातेः ‘सुगृधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)’ —इति क्रन् प्रत्ययः ; ‘घुमास्यागापा (६, ४, ६६)’ —इतीत्वम् । धत्ते श्रुतमर्थम् । ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा ; धीः प्रज्ञा कर्म वा ; रो मत्वर्थीयः । ‘धियमीरयति’ —इति चीरस्वामी । तच्च धीशब्द उपपदे ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । “समाधीरः पाकमत्रात्रिवेश (ऋ० सं० २, ३, १८, १)” —इति निगमः ॥

(५) वेनः§ । अजतेः ‘धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’ —इति न-प्रत्ययः ; वी-भावः । गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

* नि० ५० ८, ५ ।

† “गृधिपण्योर्दकौच (उ० २, ६६)” —इति कौमुदी ।

‡ नि० २, १२. ४, १०. १२, ३२ ।

§ प० १७. ५, ४ । नि० १, ७. १०, २८ ।

अवगच्छत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छन्त्येनं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं
वा । यद्वा ; वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वाप्तिकर्मणो वा 'पुंसि
सञ्जायां घः (३, ३, ११८)' । "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा
(ऋ० सं० १, ४, २१, २)"—इति निगमः ॥

(६) वेधाः* । दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञ्जो वेध च (उ० ४, २१८)'
—इत्यमुन् वेधः शस्य । विदधाति काव्यादि । "मोषथा वृत्तं कपनेव
वेधमः (ऋ० सं० १, ३, १५, २)"—"सोमो न वेधा ऋत प्रजातः
(ऋ० सं० १, ५, ८, ५)"—"आ पृच्छेरा विद्याति त्रिंशुवेधाः (ऋ० सं०
१, ४, २६, २)"—इति निगमः ॥

(७) कण्वः । 'कण शब्दे (भृ० प०)', 'कण निमीलने (चु० प०)'
वा । 'अशुप्रुषिलटिकणखटिर्त्रिशभ्यः कन् (उ० १, १४८) । कणति
स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्तूयते वा, निमीलयति परान्
वा स्वतेजसा । "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ० सं० १, ३, १२, १)"
—"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति
निगमौ ॥

(८) ऋभुः† । 'ऋभुता इत्यत्र व्याख्यातम् (३० २४०)' ।
'ऋभुर्ऋभुभिर्भुभिर्दः स्याम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)"—इति
निगमः ॥

(९) नवेदाः । "एषां भूत नवेदा म तानाम् (ऋ० सं० २,
३, २६, ३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कुत

* निघ० १०, ६ ।

† प० ४, १५ । निघ० ११, १५ ।

एतत् ? निपातनात् ; वैयाकरणा 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६, २, ७५)'
—इति निपातयन्ति—इति स्कन्दस्वामी । तत्र द्विजञ्-पूर्वाद्
विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञोलोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च निपात्यत
इति भावः । "त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदंसा (ऋ० सं० १, ३,
४, १)"—इति निगमः ॥

(१०) कविः* । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु०
१२, १३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्'
—इति स्कन्दस्वामी । क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,
१२४)'—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वलं रेफलोपश्च बाङ्गलकात् ।
क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । 'अती-
तानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः ।
"कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, २)"—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः† । 'मनु अवबोधने (दि० आ०)' । 'कृत्वाभ्या-
मीषन् (उ० ४, २६)'—इति बाङ्गलकादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति
ब्रौह्मादित्वात् इनिः । यद्वा ; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा ।
पृषोदरादित्वाद्द्रूपसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ०
सं० १, १, २४, ५)"—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्लुट्, दधातेर्लृच् । मानस्य ज्ञानस्य
विधातयिता, पृषोदरादिः (६, २, १०८) । "मन्धातासि द्रविणोदा
ऋता वा (ऋ० सं० ७, ५, २०, ९)"—इति निगमः ॥

* निरु० १२, १३ ।

† निरु० १, २५. ८, १० ।

(१३) विधाता* । विपूर्वात् दधातेऽकृष् । वेधः-अध्ववर्धः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः† । 'विप लेपे' (चु० प०) । इगुपधलक्षणः कः (३,
१,१,३५) । विप्रवर्धः । "अमृणाद् बर्हणा विपो (अ० सं० ६,
४,४ ३,१)"—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित् । मनः-अध्दोपपदात् 'चितो मञ्जाने (भू०
प०) इत्यस्मादौणादिकः क्विप् । मनसा चेतयते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) विपश्चित् । विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृति बज्जलम्
(६,७,१४)'—इत्यलुक् । 'विपश्यंश्चेतयते'—इति शौरस्वामी । पृषो-
दरादित्वात् पश्यतेरूपम् । "धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे (अ० सं०
६,७,१,१),—"इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (अ० सं० १,१,७,४)"—
इति निगमौ ॥

(१७) विपन्वत्रः । विपनेः 'कत्युश् चिपेञ्च (उ० ३,४८)'—
इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्द्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कत्युश् प्रत्ययः । यदाः
विविधं पननं स्तुतिः 'मृगव्यादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः ।
'विपन्वत्रो विप्रामो वाजमातये (अ० सं० ६,६,१०,६)"—इति
निगमः ॥

(१८) आकेनिपः । आङ्-अध्दे, के-अध्दे, नि-अध्दे चोपपदे त्रि-
पूर्वात् पततेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति उः । 'तत्पु-
रुषे कृति बज्जलम् (६,३,१४)' । के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

* प० ५, ५ । निघ० १०, २६, ११, २२ ।

† प० १, ५ ।

ज्ञाने पतन्त्यर्थः । “असौ यथा केनिपानामिनो वृधे (ऋ० सं० ७, ८, ९, १, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) उग्नजः* । ‘वग्न कान्तौ (अदा० प०)’ । ‘वग्नोः क्विप् (उ० ७, ६, ८)’—इति इजि-प्रत्ययः । गृह्णिञ्वा (६, १, १, ६)’—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । कामयते शास्त्राण्यभ्यसितुं व्याख्यातुं वा । “कचीवन्तं य आग्नजः (ऋ० सं० १, १, ३, ४, १)”—इति निगमः ॥

(२०) कौस्तासः । कीर्त्तयतेः पचाद्यचि (३, १, १, ३, ४) घञि वा । कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् । “कौस्तासो अभिद्यवः (ऋ० सं० २, १, १, ३, २)”—इति निगमः ॥

(२१) अद्भूतयः । अद्भूति सत्यनाम । अततेरतयः । सत्यं प्राप्नोति ; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा । “तद्दद्भूतयद्दिदुः (ऋ० सं० ८, ३, २, ३, १)”—इति निगमः ॥

(२२) मतयः† । मन्वतेः क्तिन् । ज्ञायन्तेऽस्मादर्थाः । वदा, मतिरस्यास्ति मन्वर्थीयस्य लुक् । “अद्रोघवाचं मतिभिः प्रविष्टम् (ऋ० सं० ४, ६, १, ३, २)”—“त्वामिन्द्र मतिभिः सुतम् (?)”—इति निगमौ ॥

(२३) मनुयाः । ‘गूथपोथपृष्ठादयः (? †)’—इति मने-स्यकि नकारस्य तु-भावो निपात्यते । “तुथोऽसि विश्ववेदाः (य० वा० सं० ५, ३, १)” । ‘विभजत्यो ब्रह्म वै तुथः (श० ब्रा० ४, ३, ४, १, ५)’

* पृ० ९, ६ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ कौमुदीपाठस्य—‘तिथपृष्ठादयः (७, ९, ११)’—इति ।

-इति श्रुतिः—इत्युवटः । मतं ज्ञानं तुथो मनुष्यैः । तेन मनतुथाः
सन्तः पृषोदरादिवेन मतुथाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) वाघतः* । वहेः 'संश्चत्प्रदेहत् (उ० २, ८८)'—इति
प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते । निवहति यन्था-
र्यान् । “त्रिष्टुौ शर्मो तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—
इति निगमः ॥

॥ इति षतुर्विंशतिर्मेधाविनइति मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः^१ । जरिता^२ । कारुः^३ । नदः^४ । स्तामुः^(५) ।
कीरिः^६ । गौः^७ । स्तूरिः^८ । नादः^९ । छन्दः^(१०) ।
स्तुप्^{११} । रुद्रः^(१२) । कृपण्यु^{१३} रिति त्रयोदश स्तोत्र-
नामानि ॥ १६ ॥

(१) रेभः । रेभतिर्चर्तिकर्मा (३३२ पृ०) । अच् । स्तीति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) जरिता । जग्तेरर्चतिकर्मणः (३३२ पृ०) । “त्वामर्च्छा
जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)”—इति निगमः ॥

(३) कारुः^३ । करोतिः 'हवापाजि (उ० १, १)'—इत्युण् । कर्त्ता
“त्रिदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)”—इति निगमः ॥

* प० १८ । निघ० ११, १६ ।

(५) —“तामुः” ग. C. D. F ।

(१२) “स्तुत्” ग. C. D. F ।

† “इति स्तोत्राणां” ग । इच्च च मन्त्रि पाठयतिक्रमाः ।

‡ “मन्त्र रे भा अभि सप्रवक्तो (ऋ० सं० ८, २, १६, १)”—इति द्रष्टव्यः ।

§ निघ० २, १७, ६, ६, ८, १२ ।

(४) नदः* । नदति स्तुतिकर्मा (३३३४०) । अच् । “नदस्य
मा रुधत काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(५) स्तामुः । ‘षम एम अवैक्तव्ये (भृ० प०)’ । ‘कन्दसीषः
(उ० १, २)’ —इति बाङ्गलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि “तामु” —इति
केचित् पठन्ति । ‘तमु काङ्गायाम् (दि० प०)’ । पूर्ववद् बाङ्गल-
कादुण् । काङ्गति स्तोतुम् । उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । ‘कै गै रै शब्दे (भृ० प०)’ । ‘कायः कीः (? †)’-
इति इ-प्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति ।
‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, २२४)’ “कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि-
तम् (ऋ० सं० १, २, ३४, ३)” —इति निगमः ॥

(७) गौः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६४०) । गौयन्ते स्त्रयन्ते-
ऽनेन देवताः । “यो अश्वानां गवां गोपतिर्वशी (ऋ० सं० १, ७,
१२, ४)” —इति निगमः । ‘गोपतिः स्तोत्रपतिः’ —इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(८) सूरिः१ । ‘सू प्रेरणे (तु० प०)’ । ‘सूडः क्रिः (उ० ४, ६४)’
—इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम् । “सदा पश्यन्ति
सूरयः (ऋ० सं० १, २, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(९) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ ॥

* प० ४, २ । नि६० ५, २ ।

† ‘कीरिः । कृत सं० ङने । अस्माद्यन्तात् ‘अचरः (उ० ४, १२४)’ —इति इ-प्रत्यये
शिलोपे धाते, रन्त्यलोपश्च न्यसः, ’ —इति सायणः ॥

‡ प० १, १ ।

§ नि६० १२, २ ।

॥ “नादे परि पातु मे मनः (ऋ० सं० ७, १, ९, २)” —इति ब्रह्मणः ।

(१०) कन्दः* । कन्दतिरर्चतिकर्मा (३३४४०) । असुन् ।
‘कद आष्कादने (चु० प०)’ । ‘कदेश्’—इत्यसुन् । आष्कादयति
स्तोत्रैः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(११) स्तुर्षा । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (३३२४०) । क्विप् ।
निगमोऽश्वेषणीयः † ॥

(१२) रुद्रः ‡ । रौतेः क्विप्, रुत् शब्दः ; मत्वर्थीयोरः । स्तोत्र-
स्तवणशब्दानिव्यर्थः । “क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (च० सं०
१, ४, २३, ३)”—इति निगमः ॥

(१३) कृपणुः ॥

॥ इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः^१ । वेनः^२ । अङ्गरः^३ । मेघः^४ । विद्यः^५ ।
नार्यः^६ । सर्वनं^७ । होत्रा^८ । इष्टिः^९ । देवताता^{१०} ।
मखः^(११) । विष्णुः^(१२) । इन्दुः^(१३) । प्रजापतिः^(१४) । घर्म्म^(१५)
इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

* निघ० ७, १२ ।

† कौमुदीमते तु चन्द्रशब्दो भवति; तथाचोणदिन्द्रवम्—‘अश्वेरादेश् कः ।
४, २१३’—इति ।

‡ “स्तुर्षा” निघ० १०, ३३ ।

§ “अभ्यनूपत सुभिः (च० सं० ७, १, २०, ३)”—इति द्रष्टव्यः ।

॥ प० ५. ४, निघ० १०, ५. ८. ११, १४ ।

(१) “नारी” ग. C. D F ।

¶ “इति यज्ञस्य” ग । इह च मन्त्रि पाठयतिक्रमाः ।

(१) यज्ञः* । 'प्रख्यातं यजतिकर्मैति नैरुक्ताः (३, १, ८)'— इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बह्वधा व्युत्पादितः । यजे: 'यजयाचयतविष्प्रच्छरत्तो नङ् (३, ३, ८०)' । यजनम् । इज्यन्तेऽत्र देवताः । अन्येषु पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः । "यज्ञो यज्ञे न उदव (ऋ० सं० ३, ८, १, ४)" —इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४० पृ०) गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेनाच देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्बधकर्मणः 'पुंसि सञ्जायां घः (३, ४, ११८)' । नञ्-पूर्वः । दूरा हिंसा, तदभावा यत्र । अतएव शिष्टाः स्मरन्ति—'श्रोषथः पशवो वृचा स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्नुच्छ्रितां गतिम्'—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे बह्व्रौहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रत्तोभिरहिंसितः । * * * । "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)" —इति निगमः ॥

(४) मेधः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२० पृ०) । गच्छत्यत्र देवता हविर्गृहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्यनेन पापं वा । 'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्भविषश्च सारभूतात्'—इति माधवः ।

* "यज्ञनी" निर० ७, १० । "यज्ञिया" निर० ७, १०. १८. ८, १०. १०, ८ ।

† पु० १५ ।

‡ निर० १, ८, ६, ११. १०, १८ "अध्वर्युः" निर० १, ८ ।

§ पु० १५ ।

“मेधं^१ जुषन् वक्रयः (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”—“तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २५, ३)”—इति निगमौ ॥

(५) विदथः* । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’, ‘विदं विचारणे (रु० आ०)’, ‘विदन् लभे (तु० उ०)’, ‘विद सत्तायाम् (द्वि० आ०)’ । ‘रुद्विदिभिः डित् (उ० ३, १२२)’—इति अथ-प्रत्ययः । ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम् । “अथा जित्रो^१ विदथमावदाथः (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)”—इति निगमः ॥

(६) नार्यः । ‘नृ नये’ क्वादिः । ‘ऋहलोर्णत् (३, १, १२४)’ । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नौयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) सवनम्^१ । ‘षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)’, ‘सयुरुवृभ्यो युच् (उ० २, ७०)’ । अभि पूयतेऽस्मिन् स्तोमः । “उप नः सवना गृहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)”—इति निगमः ॥

(८) होत्राः । व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८५०) । दीयतेऽस्मिन् हविः । “होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(९) इष्टिः । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्यते हि सः । ‘इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आयुदान्तः, यज्ञमात्रे नोदान्तः’—इति माधवः । “यथातुग्ममीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)”—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० १, ७, २, २२, ६, ७, ८, १२, ६, २ ।

† निघ० ४, २५ ।

‡ प० १, १२ ।

(१०) देवताता* । 'दिवु क्रीडादौ (दि०प०)' । दीव्यन्ति
स्तुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवान्तातिल् (४;४, १४ ३)
सप्तम्या आकारः (७, १, ३६) । "त्रिर्देवताता त्रिरुतावृतं धियाः
(ऋ० सं० १, ३, ४, ५)" — "आ देवताता हविषा विवासति (ऋ०
सं० १, ४, २३, १)" — इति निगमौ ॥

(११) मखः† । 'मह पूजायाम् (भू०प०)' । 'महेः ख च'
ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च । महन्त्यत्र देवताः । यद्वा ; 'मख गतौ' घः ।
वेनवदर्यः । "मखः महखदर्चति (ऋ० सं० १, १, १२, ३)" — "विवक्ति
वर्द्धः खप्स्य ते मखः (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)" — इति निगमौ ॥

(१२) विष्णुः‡ । 'विषन्ट व्याप्तौ (जु०उ०)' । 'विषेः किञ्च
(उ० २, ३७)' — इति नु-प्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् । "जग्मि
धृतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)" — इति निगमः ॥

(१३) इन्दुः§ । 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)' । 'उन्दे रिचादेः
(उ० १, १२)' — इत्युप्रत्ययः । क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सोमः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१४) प्रजापतिः॥ । प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५
पृ०) ईश्वरनामसु (२६१ पृ०) च व्याख्यातौ । प्रजापतिर्वृश्चादि-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० १२, ४४ ।

† निब० ३ २१ ।

‡ प० ४, २, ५, ६ । निब० १२, १८

§ पु० १, १२ ।

॥ प० ५, ४ । निब० १०, ४९ ।

(१५) घर्मः* । 'घृ क्षरणदीप्तोः (भू० प०)' । म-प्रत्ययः ।
क्षरत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा । "धर्मवेदेभिर्द्रविणां
व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)" — "सत्यैः कथैः पितृभिर्धर्मणा
(ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)" — इति निगमौ ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भारताः^{१)} । कुरवः^{२)} । वाघतः^{३)} । वृक्तबर्हिषः^{४)} ।
यत्सुचः^{५)} । मरुतः^{६)} । सबाधः^{७)} । देवयव^{८)} इत्यष्टा-
वृत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

(१) भारताः । 'भृञ् भरणे (भू० उ०)' । 'भृमृदृश्रियजिपर्व-
च्यमितमिनमिर्कर्मिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)' । 'यज्ञद्वारेण नून,
सम्भरतीति' स्कन्दस्वामी । विभर्त्सेर्वातच् । 'पुष्यन्ते' दक्षिणाभिः ।
"अमन्थिष्टां भारता (ऋ० सं० ३, १, २३, २)" — इति निगमः ॥

(२) कुरवः ‡ । 'कृ विलेपणे (तु० प०)' । 'कृयोरुच्च (उ० १, २४)'
— इति कु-प्रत्ययः । विलिपत्यहानि कर्माणि । यदा ; करोतेर्बाङ्-
लकादुत्वम् । कुर्वन्ति कर्माणि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, ८ ।

(१) "भारताः" कां रिङ्गेषु सूर्येव ।

(७) "सबाधा । मरुतः" — इति म ।

† "इत्युल्लिखाम्" म ।

‡ तिब० ६, ११ ।

(३) वाघतः* । व्याख्यानं मेधाविनामसु (३४४ पृ०) । वृद्धन्ति हवीं-
षि । “उप ब्रह्माणिं वाघतः (ऋ० सं० १, १, ५, २)” — इति निगमः ॥

(४) वृक्कवर्हिषः । ‘वृजो वर्जने (र० प०)’ । अत्र छेदनार्थः ।
निष्ठा ; ‘श्रीदितो निष्ठायाम् (७, २, १४)’ — इतीट्-प्रतिषेधः ।
वर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३ पृ०) । वृक्कं वर्हिदैः ।
“नामत्यो वृक्कवर्हिषः (ऋ० सं० १, १, ५, ३)” — इति निगमः ॥

(५) यतसुचः । ‘यसु उपरमे (भृ० प०)’ निष्ठा ; ‘सु गतौ
(भृ० प०)’ । ‘सुवः कः-चिक् च (उ० २, ५, ७-५८)’ — इति चिक्
प्रत्ययः, इकार-ककारावित्सञ्ज्ञकौ । उद्यताः सुवो जुह्वाद्या यैः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) मरुतः† । व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२ पृ०) । “वृहदिन्द्राय
गायत मरुतः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)” — “आर्चन्त्र मरुतः
सन्निन्नाजौ (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)” — इति निगमौ ॥

(७) सबाधः । ‘बाध लोडने (भृ० आ०)’, क्विप् । बाधा सह
वर्तते इति सबाधः । राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात् । “तं
सबाधो यतसुचः (ऋ० सं० ३, १, २६, १)” — इति निगमः ॥

(८) देवधवः‡ । देव-शब्दोपपदात् यातेः ‘मृगध्वादयश्च (उ०
१, ३६)’ — इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते । देवान् यान्ति मनसा
हविःप्रदानसमये । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टावृत्तिङ्नामानि ॥ १८ ॥

* पु० १५ ।

† पु० १, २ ।

‡ ‘देवशा’ निघः १२, ५ ।

ईमहे^(१) । यामि^(२) । मन्महे^(३) । दृडि^(४) । शग्धि^(५) ।
 पूडि^(६) । मिमिड्ढि^(७) । मिमीहि^(८) । रिरिड्ढि^(९) ।
 गिरीहि^(१०) । पीपरत^(११) । यन्तारः^(१२) । यन्धि^(१३) ।
 इषुध्यति^(१४) । मदेमहि^(१५) । मनामहे^(१६) । मायत^(१७)
 इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) ईमहे । 'ई गतौ' दिवादिः । 'बङ्गलं कन्दमि (३, ४, ७ ३)'—इति शपो लुक् । "इतो वा मासि मीमहे (ऋ० सं० १, १, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(२) यामि । 'या प्रापणे' अदादिः । "तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १, २, १५, १)"—इति निगमः ॥

(३) मन्महे । 'मनु अबबोधने' तनादिगात्मनेपदौ । लोपश्चा-
 स्थान्यतरस्याम्बोः (६, ४, १० ७)—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः । "वयं
 हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १, २, ३१, ६)"—इति निगमः । 'ईमहे,
 यामि, मन्महे, इति याञ्चाकर्माणसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४) "दृडि" ग. C. D. F ।

(५) इतोऽनन्तरमिच्चैव "रिरिडि (१०)" ग ।

(६) दृश्यते चैतत् "रिरिडि" इत्यनन्तरम् ग ।

(१२) "गन्धि" ग. C. D. F ।

* "इति याञ्चा कर्माणः" ग । "इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः"—इति च ।

तत्र तत्र च "मिमिडि", "रिरिडि" इति ।

† निघ० २, १ ।

‡ "मन महे" निघ० ६, २५ ।

(४) दद्धि । 'दद दाने' भूवादिः । व्यत्ययेन शपः झुः । 'ऊग्लभ्यो हेर्धिः (६,४,१०१)' । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) शग्धि* । 'शकृ शकौ' खादिः । पूर्ववत् झुः । 'झलाञ्जश्- झमि (८,४,१३)' ॥

(६) पूर्द्धि† । 'पृ पालनपुग्णयोः' क्र्यादिः ष्वादिश्च । व्यत्ययेन शप्, 'बज्जलं कन्दमि (२,४,७३)'—इति लुक् । शुगटुणपृकृटभ्यश्च- न्दमि (६,४,१०२)—इति धि-भावः । "शग्धि पूर्द्धिं प्र यंसि च (च० सं० १,३,२५,४)"—"रायस्यूर्द्धिं खधावेस्ति (च० सं० १,३,१०,२)"—इति निगमौ । "शाकौ भव यजमानस्य चोदिता (च० सं० १,४,१०,३)"—इत्यत्र, "शग्धि पूर्द्धिं (च० सं० १,३, २५.४)"—इत्यत्र च 'शग्धिपूर्द्धीति याच्ञाकर्मसु पाठात् शकि- पृणाती याच्ञाकर्माणौ'—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ॥

(७) मिमिद्धि । 'मिह सेचने (भू० प०)' । 'बज्जलं कन्दमि (२,४,७६)'—इति शपः झुः, कान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च ॥

(८) मिमीहि‡ । 'माङ् माने' जुहोत्यादिः । व्यत्ययेन हिः । 'भृञामित् (७,४,७५)' । 'ई हल्यघोः (६.४,११३)' । "यत् सीं वरिष्ठे वृहती विमिन्वन् (च० सं० ३,८,८,१)"—इत्यत्र 'मिमीहि इति याच्ञाकर्मसु पद्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्'—इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम् ॥

* "शेकुः", 'आशेकुः' निब० ५, २५. १२. १२. ७, २० ।

† निब० ४, २ ।

‡ निब० "अमिमीत" ६, ११. "मिमान्" ८, १२. "अमिमीत" ८, २१ ।

(८) रिरिद्धि । 'रिह कत्यने' तौदादिकः* । पूर्ववत् अः लोपाभावश्च ॥

(९०) रिरौहि । 'रौङ् गतौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदं, षोऽशपः अः । "प्रजावतौ रिन्द्रा गोष्ठे रिरौहि (ऋ० सं० ८, ८, २७, ३)" — इति निगमः ॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पौपरत् । पृणोतेर्णिचि, लुङि, उपधाह्रस्वत्वे, द्वित्व, सन्वद्भावादित्वे, 'दोर्घालघोः (७, ४, ८४)', "अतश्च (७, ४, ८२)", 'बङ्गलं कन्दन्वमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यङ्भावः ॥

(१२) यन्तारः । 'यमु उपरमे (भृ० प०)' । ढच् । जम् । "इन्द्र इन्द्रायः क्षयति अयन्ता (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)" — इति निगमः ॥

(१३) यन्धिः । 'यमु उपरमे (भृ० प०)' । पूर्ववच्छपो लुक्, हेः 'वा कन्दसि (३, ४, ८८)'—इति हेरपित्वे, 'अङितश्च (६, ४, १०३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च । "उरु णो यन्धि जीवसे (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)" — इति निगमः ॥

(१४) इषुधति । 'इषु चरणे' कण्वादिः । "विश्वेराय इषुधति (ऋ० सं० ४, ३, ४, १)" — इत्यत्र 'इषुधतिर्याच्ञाकर्मणः'—इत्युवटः ॥

(१५) मर्देमहिः । 'मदी हर्षम्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ् ॥

(१६) मनामहे ॥ । 'न्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाप्मा-

* न. दृश्यतेऽयं धातुपाठे, तत्र तु 'रिफ' इति फाल्गुः ।

† निब०—“अप्राधि” ८, २८. “पारयन्ती” ८, २८. “आप्राः” १२, १६ ।

‡ निब०—“यच्छत” १२, ४५. “यच्छताम्” ८, २८. “यंसन्” ८, १८ ।

§ पु० १४ ।

॥ प० १६व (१) ।

भाष्यान्ना (७, ३, ७८)—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । “स्त्रुय्यो मना-
महे (ऋ० सं० १, २, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याध्जाकर्माणः ॥ १८ ॥

दाति^(१) । दाशति^(२) । दासति^(३) । राति^(४) । रासति^(५) ।
पृणक्षि^(६) । पृणाति^(७) । शिष्यति^(८) । तुञ्जति^(९) । मंह-
त^(१०) इति दश दानकर्माणः* ॥ २० ॥

(१) दातिं । ‘दाप् लवने’ अदादिः, ददातेर्वा ‘बज्जलं कन्द-
सि (२, ४, ७३)’—इति शपोलुक् । “दातिं पियाणि चिदसु (ऋ०
सं० ३, ५, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(२) दाशतिः । ‘दाश्ट दाने’ खरितेत् । “धनं यस्ते ददाश-
मर्त्यः (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(३) दासतिः । ‘दास दाने’ खरितेत् ॥

(४) रातिः ॥ । ‘रा दाने’ अदादिः । “तस्य मे राख तस्य ते
भक्षणाय (?)”—इति निगमः ॥

(६) ‘पृणक्षि’ ग. C. D. F ।

(७) रतोऽनन्तरं ‘पृषति’—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(९) नाख्येतत् पदम् ग. C. D. F ।

* “इति दानकर्माणः” ग ।

† निघ०—“दाः” १०, १९. “दातवे” ४, १५ ।

‡ निघ०—‘दाशति’ १, ७. “ददाशः” ११, १४. “दाशवे”, “दाशवः”,
“दाशांसः” ११, ११. १२, ४० ।

§ निघ०—“दासः” “दासपत्नी” ९, १० ।

॥ पु० २, १४ ।

(५) गमति । 'रासृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स नो रास-
च्छु र्धश्चन्द्रायाः (ऋ० सं० ४, ८, ६, २)"—इति निगमः ॥

(६) पृणति । 'पृचो मय्यर्क' रूधादिः । "पृणति मान्मिं क्रतुम्
(ऋ० सं० ८, ७, २, ८, ५)"—इति निगमः ॥

(७) पृणाति । 'पृ पालनपूरणयोः' क्वादिः स्वादिश्च । "यः पृणाति
स ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० ७, १, २०, ५)"—इति निगमः ॥

(८) शिञ्जति । शच्चेः 'मनि मौमा (७, ४, ५४)"—इति इम् ।
'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)', संयोगादिलोपः (८, २, २६)
"यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिञ्जात् (ऋ० सं० १, ५, १२, २)"—
इति निगमः । 'शिञ्जतिर्दानकर्मा पठितः"—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(९) तुञ्जति । 'तुञि हिंमायाम् पालने च' । "तुञ्ज तुञ्जं
य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"—इति निगमः ॥

(१०) मंहते । 'वृहि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी । "स्तोतृभ्यो
मंहते मघम् (ऋ० सं० १, १, २१, ३)"—इति निगमः ॥

इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परि॑स्व १) । पव॑स्व २) । अभ्य॑र्ष ३) । आशि॑ष ४) इति
चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

* निघ० १, ७ ।

† पु० २, १५ ।

‡ निघ० १, ७ ।

(१) "परिस्व" ख ।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणः" ग ।

(१) परिस्त्रव* । 'सु गतौ (भू० प०)' परिपूर्वः । लोणमध्यमैकवचनम् । "इन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव (ऋ० सं० ६, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) पवस्त्रा† । 'पूञ् पवने (भू० उ०)' । "पवस्त्र सोम मन्दयन् (ऋ० सं० ७, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्ष‡ । 'ऋष गतौ' तुदादिः । 'कन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति शस्यार्द्धधातुकत्वे कित्वाभावाद् गुणः । "अभ्यर्ष स्वायुधा (?)"—इति निगमः ॥

(४) आशिषः§ । अश्रोतेर्लेट् । 'सिब्वङ्गलं लेटि (३, १, ३४)', इट्, 'लेटो, डाटो (३, ४, ८४)' ॥

इति चत्वारोऽध्वेषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति^(१) । सस्ती^(२) ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति॥ । 'त्रि स्वप शयने' अदादिः । तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)'—इतौट् । "यो दौक्षिनः स्वपिति (?)"—इति निगमः ॥

(२) सस्ती॥ । 'षस स्वप्ने' अदादिः । "सस्तु मात सस्तु पिता (ऋ० सं० ५, ४, २२, ५)"—इति निगमः ॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

* पु० २, १५ ।

† 'पवते' पु० २, १४ ।

‡ 'अभ्यर्षति' पु० २, १४ ।

§ पु० २, १८ ।

(१) "रुक्षि" च ।

॥ पु० १४ ।

॥ नि. २०—"ससत्तम" ११, १६. "षसतः" ४, १८ ।

:(१) । कातुः^(१) । कर्त्तः^(२) । वव्रः^(३) । काटः^(४) ।
 खातः^(५) । अवतः^(६) । क्विविः^(७) । सूदः^(८) । उत्सः^(९) ।
 कृश्यदात्^(१०) । कारीतरात्^(११) । कुशयः^(१२) । वेवट^(१३)
 इति चतुर्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कूपः । कु-शब्देऽपपदात् पिवते: 'अन्वेष्यपि दृश्यते (३, १, १०१)'—इति डः, 'अन्वेषामपि दृश्यते (५, ३, १३७)'—इति दीर्घः । कुम्भितं पानमत्र, कृष्णमाधत्वाच्चौषामम्भवाद्वा । यद्वा; 'कूप क्रोधे' दिवादिः । इगुपलक्षणः कः, षष्ठीदगादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यम्भौ मनुष्याः दगादानजनत्वात् । यद्वा ; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुपुभ्याञ्च (३० ३, ० ५)'—इति प-प्रत्ययः, कित्वादीर्घश्च । गम्यते जकार्थिभिः । "त्रितः कूपेऽवहितः (ष्ट० सं० १, ७, २ ३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । मितनिगमिमिमिष्य-
 विधाञ्कुशिम्यस्तुन् (उ० १, ६ ७)—इति बाह्वन्कान्तुन् । शब्द्यते
 बह्वलत्वादिना । यद्वा ; क-शब्दे उपपदे अतते: 'कन्दमीणः (उ०

(१) इदमेव पदं "क्विविः (८)"—इत्यनन्तरम् ग ।

(२) नाख्येतत् पठम् ग ।

(३) अस्य पुरस्तादेव "वव्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे द्वयेवे ग ।

(४) इत उत्तरम् "अवटा"—इत्याधिकम् ग. C. D. F ।

(५) "खाविः" C. D. F ।

(११) "कारीतरः" ग ।

* "इति कूपस्य" ग ।

१, २)”—इति बाङ्गलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंमार्थात् । ‘हृष्टिष्टृणिणामिदमिल्लुपूधू-
र्विभ्ररुन् (उ० ३, ८ ३)’—इति बाङ्गलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते
पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौगः पथिकादीनर्थवतः, कस्य च्छतः प्राप्तिरच्चेति
वा । “कर्त्तमन्वस्य वित्तमादायं इन्वन्ति (?)”—इति निगमः ॥

(४) वयः । ‘वृञ् सभ्नौ (स्वा० उ०)’ । ‘घञर्थे क-विधा-
नम् (३, ३, ५८ वा० २)’—इति कः । ‘ह्रजादीनां के दे भवतः
(३, ३, ५८ वा० ३) । सभ्न्यते जलार्थिभिः । “वृषां अन्नां अ-
वा पदीष्ट (अ० सं० ५, ७, ८, २)”—इति निगमः ॥

(५) काटः । ‘कटे वर्षावरणयोः (भू० प०)’ घञ् । आत्रियते
जलार्थिभिः । यद्वा ; ‘अट पट गतौ (भू० प०)’ घञ् । “काटे नि-
वाळ्ह ष्विरेकइतयेः (अ० सं० १, ७, २ ४, ६)”—इति निगमः ॥

(६) खानः । ‘खनु अवदारणे (भू० उ०)’ । निष्ठा । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वांदततेः पचाद्यचि (३, १, १ ३ ४) अकन्वा-
दित्वात् पररूपम् (६, १, ८ ४ वा०) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रम् (अ० सं० ८, ५, १ ८, १)”—“आवृताषो-
ऽवतासो न कर्त्तृभिः (अ० सं० १, ४, २०, ३)”—इति निगमौ ॥

(८) क्लिविः† । करोतेः क्लृणोतेर्वा ‘क्लविघृष्विक्लविष्कविकिकौ-

* नि० ४, २१. १०, १२ ।

† नि० ४, २० ।

दिति (उ० ४, ५ ६) इतीन्-प्रत्ययोरिदादेशश्च निपात्यते । कर्त्त-
वदर्थः । “मात्र इत्त्रं किति यथा (ऋ० सं० १, २, २ ८, १)” — इति
निगमः ॥

(८) रुदः । ‘रुद चरणं हिंसायां च (भ० आ०)’ । चरत्यस्मा-
च्चभं, हिंसायां कर्त्तवदर्थः । ‘भोभनोदकः सुम्भिरोदको वा रुदः’ —
इति हरदत्तमिश्रः । ‘उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६, ३, ५ ७)’ निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१०) उत्सः* । उत्सूवात् मर्त्तः मदेः स्यन्देर्वा उ-प्रत्ययः ।
स्यन्देर्यलोपो बाङ्गलकात् । उन्देर्वा ‘उन्देर्नलोपश्च (? *)’ —
इति स-प्रत्ययः । उद्गच्छत्यस्मात् जनम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा
जलेन । “उत्सं न कश्चिज्जनपानमक्षितम् (ऋ० सं० ७, ५, २ २, ५)”
— इति निगमः ॥

(११) ऋष्यादान् । ‘ऋषी गतौ (तु० प०)’ । ‘अप्रादायश्च
(उ० ४, १० ८)’ — इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च
निपात्यते । ऋष्यामृगाः । ऋष्यान् द्यति । ‘आतो, नुपमर्गे कः (३,
२, ३)’ । पञ्चम्येकवचनम् । कृणोहि दुर्गहजलत्वात् ऋष्यान् खण्ड-
यति; खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति । “दुवं वन्दनमृष्यदा-
दुदूषयुर्वुवं (ऋ० सं० ७, ८, १ ६, ३)” — इति निगमः ॥

(१२) कारोतरात् । करणं कारः । करोतेर्घञ् । कारेण
खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्पद्यते वा । यद्वा;

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः कृतोदको वा । पृषोदरादित्वात्
कारोत्तरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१३) कुशयः । कौ श्रेते । 'अधिकरणे श्रेतेः (३, ५१ ५)'—
इत्यच्-प्रत्ययः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । 'केवृ सेवने (भृ० आ०)' । 'शकादिभ्योऽटन्
(३० ४, ७८)'—इत्यट्-प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । "माकी सं
शारि केवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश कृपनामानि ॥ २३ ॥

टपुः^(१) । तक्का^(२) । रिम्वा^(३) । रिपुः^(४) । रिक्का^(५) ।
रिहायाः^(६) । तायुः^(७) । तस्करः^(८) । वनर्गुः^(९) । हुर-
श्चित्^(१०) । मुपीवान्^(११) । मलिम्बुचः^(१२) । अघशंसः^(१३) ।
वृक^(१४) इति चतुर्दशैव स्तेननामानि† ॥ २४ ॥

(१) टपुः । 'टप प्रीणने (दि० प०)' । 'ईषेः किच्च (उ० १,
१३)'—इति वाङ्मलकादुप्रत्ययः किच्च । परद्रव्यापहारात् ढप्यति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१) "त्रिपुः" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरमेव 'रिपुः (४)'—इति ।

(२) "रितक्का" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरम् "रिक्का"—इत्यधिकम् ग. C. F ।
D पुस्तके तु "वृक्का"—इति ।

(३) "रिक्का" ग. C. D. F ।

(६) नैतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* य० वा० स० १८, १९ कण्डिकायां ब्रह्मण्यः—“कारोत्तराभिषग्”—इति ।

† "इति स्तेनस्य" ग ।

(२) तक्का । तकतिर्गतिकर्त्तृ, 'तक सङ्घने (भृ० प०)' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप् । गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सङ्घते अभिभवति । "तक्का न भृणिर्वना सिषक्लि (च्छ० सं० १, ५, १०, १)"—इति निगमः ॥

(३) रिभ्वाः । 'रभ रामस्ये (भृ० आ०)' । पूर्ववदनिप् । षष्ठी-हरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च । रभते मोषणत्रिद्यां बेगेन करोति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रिपुः । 'रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु० प०)' 'ईषेः किञ्च (उ० १, १३)'—इति बाङ्गलकाद्-प्रत्ययः । "रिपति" केचित् पठन्ति । तत्र बाङ्गलकादेव फकारस्य पकारः । रिफति, मोषणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्पुरुषैः । "मा नः सरिपु-रौशन (च्छ० सं० १, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(५) रिक्का* । 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप् । चकारस्य ककारो व्यत्ययेन । वियोजयत्यर्थैर्गर्हतः, वियुञ्जते वा प्राणैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) रिद्यायाः । 'रिह कत्यनादौ'—इति चौरस्वामी । 'परस्त्रे-कूस्त्रधाविहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपात्यते । रिपुवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) तायुः† । 'तायु सन्तानपालनयोः (भृ० आ०)' । 'हृन्द-सौणः (उ० १, २)'—इति बाङ्गलकाद् गुणः । पाल्यते यस्मात् सर्वम् ।

* "षारैक्" निघ० १, १८, ३, १ ।

† निघ० ४, १४ ।

यद्वा ; तसेरूपञ्चयार्थात् पूर्ववदुणि बाङ्गलकात् सकारस्य शकारः ।
 'उपचीणोसाविह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिध्यमाणत्वात्,
 परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । "अप्य त्ये
 तायवो यया (च० सं० १, ४, ७, २)"—"उत स्मै नं वस्तुमद्यिनं
 तायुम् (च० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(८) तस्करः* । तत्करोतीति विगृह्य 'दिवाविभानिशाप्रभा
 (३, २, २१)'—इत्यादिना ट-प्रत्ययः । 'करोति यत् पापकम्'—
 इति नैरुक्ताः । तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थाधान्याच्च पापकर्म-
 निर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति । वैयाकर-
 णस्तु शब्दपरत्वान् सामान्येऽप्याहुः 'तद्गृह्यतोः कर्पत्योश्चैरदेवतयोः
 सुट् तलोपश्च (६, १, १५ ७ ग० सू०)'—इति । तनेतेवां स्यात्
 सन्तानकर्मैति सन्नतम् । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि
 मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी । तनेतेः क्विपि
 न-लोपे तुकि चत्वम् । यद्वा ; 'त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ० १,
 १३१)'—इति अदि-प्रत्यये तत् । कर्मशब्दस्य मकारलोपः । षष्ठी-
 दरादित्वात् रूपम् । "तन्तुयजैव तस्करा वनर्गु (च० सं० ७, ५,
 ३२, ६)"—"तस्कराणां पतये नमः (य० वा० सं० १६, २१)"—
 इति निगमौ ॥

(९) वनर्गुः† । वनशब्दोपपदात् गमेः नृगख्यादयश्च (उ० १,
 ३६)'—इति डु-प्रत्ययो रुडागमस्य निपात्यते । तस्करो हि मोष-
 णार्थं सदा वनं गच्छति । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

* नि० १, १४ ।

† नि० १, १४ ।

‡ पूर्वप्रदर्शितरवाच कुतो न गच्छति (च० सं० ७, ५ २१, ६) ?

(१०) ऊरश्चित् । 'हृर्च्चा कौटिल्ये (भू० प०)' । क्विप् । ग-
 लोपः (६, ४, २१) — इति वकारलोपः । 'चिनी मञ्जाने (भू० प०)' ।
 क्विप् । ऊरः कौटिल्यानि चेतयते । यद्वा ; हरतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते
 (३, २, ७५)' — इति विचि गुणः, षुषोदरादित्वात् अकारस्योकारः ।
 ऊरः अर्थानामाहर्तुन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप् । ऊरः हतानर्थान्
 सञ्चिनोति । अपिश्रदात् अत्र कर्मणि विच् । 'तत्पुरुषे कृति बङ्ग-
 लम् (६, ३, १४)' इत्यलुक् । "अपप्रोथन्तः मनुतऊरश्चितः (ऋ०
 सं० ७, ४, २४, ५)" — इति निगमः ॥

(११) मुषीवान् । 'मुष स्तेये (व्या० प०)' । अच् । 'कृदिका-
 रादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)' — इति डीष् । मुषी मोषणमस्यास्ति ।
 'कृन्दसौत्रनिषी (५, २, १२२ वा० २)' — इति वनिप् । "मुषीवाणं
 ऊरश्चितम् (ऋ० सं० १, ३, २४, ३)" — इति निगमः । अत्र 'परो-
 चहर्त्ता चौरौ मुषीवान्, प्रत्यचहर्त्ता ऊरश्चित्' — इति माधवः ॥

(१२) मलिम्बुचः । मलमस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिस्रागृङ्गिणो-
 र्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीममाः (५, २, ११४)' — इति मलिने
 निपात्यते । 'स्त्रुच स्तयकरणे (भू० प०)' । 'इगुपधज्ञाप्रोतिरः कः
 (३, १, १३५)' । मलिनश्चामौ स्त्रुचश्च मलिम्बुचः । षुषोदरादित्वेन
 न-लोपः । निषमोऽन्वेषणीयः । * * * ॥

(१३) अघशंसः । आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,
 २, १०१)' — इति डः । षुषोदरादित्वात् आङोह्रस्वत्वं हकारस्य
 घत्वञ्च । शंसेः पचाद्यच् । आहन्ता, बधस्वभावः, आशंसमानस्य ।
 "अघशंसस्य कस्यचित् (ऋ० सं० १, ३, २४, ४)" — इति निगमः ॥

(१४) वृकः* । व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (३५१४०) । वारको मार्गस्य । “यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ० सं० १, ३, २४, २)”—इति निगमः ॥

॥ इति चतुर्दश स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम्^(१) । सस्वः^(२) । सनुतः^(३) । हिरुक्^(४) । प्रती-
च्यम्^(५) । अपीच्य^(६) मिति षण्णिनीतान्तर्हितनामधे-
यानिः ॥ २५ ॥

(१) निण्यम् । निर्-शब्दपूर्वात् नयतेः ‘अघ्रादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत् प्रत्ययष्टिलोपोरेफलोपश्च निपात्यते । निष्कृतिं वह्निर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । “वृचस्य निण्यं त्रि चरन्त्यापः (ऋ० सं० १, २, ३७, ५)”—“निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि (ऋ० सं० २, ३, २१, २)”—इति निगमौ ॥

(२) सस्वः । सभ्यूवात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपर-गुणः । समोऽन्तलोपः । स्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । “सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमेवः (ऋ० सं० १, ६, १४, ५)”—“यत् सस्वर्त्ता जिहीब्यिरे यद्वाविः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)”—इति निगमौ ॥

(३) सनुतः† । (४) हिरुक्‡ । खरादिः । “सनुतर्द्धैहि तं

* प० १८ ।

(५) “प्रतीच्यम्” ख ।

† “षट्”—इत्येव वाक्यीच ग ।

‡ नि० १, १६ ।

§ नि० ६, ७ ।

॥ नि० १, ८ ।

ततः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, २)"—“य इं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्
(ऋ० सं० २, ३, २०, २)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम्† । अपीच्यमपगतमपचिनम्
(निरु० ४, २५)"—इत्यादिभाष्ये ‘प्रत्यपचितं स्थितम्’—इति स्कन्द-
स्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः अघ्नरादित्वात् य-प्रत्य-
यष्टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य निगमेऽन्वेषणीयाः ॥
“नाम् लघुर्गपीच्यम् (ऋ० सं० १. ६, ७, ५)"—“(य उम्नाणामपी-
च्या ३ (ऋ० सं० ६, ३, २६, ५)"—इति निगमौ ॥ ‘यउम्नाणाम-
पीच्या’—इत्यत्र ‘अपिपूर्वाद्दृश्यतेः ऋलिगित्यादिना (३ २, ५. ८)
क्विन् प्रत्ययः, ततो ‘भवे कृन्दमि च (४, ४, ११०)’—इति यत्,
‘अचः (६, ४, १३८)’ इत्यकारान्तापः, ‘चौ (६, ३, १३८)’—इति
पूर्वस्य षोडशः । ‘अपीच्योऽप्रकाशः’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णयान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके^(१) । पराके^(२) । पराचैः^(३) । आरे^(४) । पराव-
त^(५) इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

(१) आके ॥ । (२) पराके^१ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

* “प्रतीकम्” निब० ७, २१ ।

† निब० ४; २५ ।

‡ ऋ० सं० ८ ४, ६, ८ द्रष्टव्यः ।

§ “इति दूरस्य” ग ।

॥ प० २, १६ ।

॥ निब० ४, ९ । “परा” निब० १, २ ।

‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते । यद्वा; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरते: ‘अन्येष्वपि (३, २, १०१)’—इति उः । आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “क्षयन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”—इति निगमः ॥

(३) पराचैः* । ‘नीचैरिति वदन्नयं पराकैः’—इति भट्टभास्करमिश्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) आगे । अव्ययम् । “न हि त्वदारे निमिषश्च नेत्रैः (ऋ० सं० २, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(५) परावतः† । ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५, १, ११८)’—इति वतिः । पृषोदरादित्वात् प्रशब्दस्य पराभावः । प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति । “परावतं परमां गन्त्वा उ (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)”—“समारसीं परावतः (ऋ० सं० ३, ६, २१, १)”—इति निगमौ ॥

इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम्^(१) । प्रदिवः^(२) । प्रवयाः^(३) । सनेमि^(४) ।
पूर्यम्^(५) । अह्राये^(६)ति षट् पुराणनामानि ‡ ॥ २७ ॥

* निद० ११, २५ ।

† निद० ७, १६. ११, ४८ ।

(५) ‘पूर्वा’ च ।

‡ “इति पुराणस्य” म ।

(१) प्रन्नम्* । 'नश्च पुगले प्रात् (५.४.२५.३.०.१)'—इति न-प्रचयः । "तम् प्रन्नया पूर्व्या विश्वयुमर्था (ऋ० सं० ४, २, २७, १)"—इति निगमः ॥

(२) प्रदिवः† । "यदोमन्तु प्रदिवः (ऋ० सं० २, २, ८, ३)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "चत्रं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, २३, ५)"—इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनान्तेन, "इन्द्राय सोमोः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १९, २)"—इत्यत्र प्रथमावज्ञवचनान्तेन च प्रदिवदत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयन् । तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषो-दगादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्यत्य-थश्चाश्रयणीयएव ॥

(३) प्रवयाः । प्रगतं वयो यस्य । वयः कालमात्रमत्र । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(४) मनेमि‡ । अव्ययम् । "मनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)"—"मनेमि मख्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)"—"मनेम्यभं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)"—इति निगमाः ॥

(५) पूर्यम् । 'पूर्त्रं पूरणे (भृ० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्यम् 'भवे कन्दसि

* निघ० १२, २२ ।

† निघ० ४, ८, ८, १९ ।

‡ निघ० ४, ११ ।

(४,४,११०)—इति यत् । यद्वा; 'पूर्वैः कृतमिनयौ च (४,४,१३३)'
—इति यः । "पूर्व्यं होतॄरस्य नः (ऋ० सं० १,२,२०,५)"—"यः
स्तोमैर्भिर्वावृधे पॄथ्विभिः (ऋ० सं० ३,२,११,३)"—इति निगमौ ॥

(६) अक्राय । अव्ययम् । निगमो, श्लेषणीयः ॥

॥ इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम्^(१) । नूत्नम्^(२) । नूतनम्^(३) । नव्यम्^(४) । इदाम्^(५) ।
इदामी^(६) मिति षडेव नवनामानि* ॥ २८ ॥

(१) नवम् । * * * । यद्वा; 'णु सुतौ (अदा० प०)' ।
'ऋदो रप् (३,२,५७)' । नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीय-
त्वान् इति । "नवेन पूर्वं दयमानास्य (? †)"—इति निगमः ॥

(२) नूत्नम् । नैतेरेव । 'राष्ट्रासास्त्रा (उ० ३,१३)'—इत्या-
दिना न-प्रत्ययोदीर्घश्च निपात्यते । "नूयते नूत्ना इदिन्द्र ते वच-
मूती (ऋ० सं० ६,२,२,२)"—इति निगमः ॥

(३) नूतनम् । नवस्य नू-आदेशः, 'वपनप्रनयखाश्च प्रत्यया
वक्रव्याः (५,४,२ पूवा० १)'—इति तनप्-प्रत्ययः । "ईदो नूतनैरुत
(ऋ० सं० १,१,१,२)"—इति निगमः ॥

(४) नव्यम् ॥ । नवमेव नव्यम् । 'आखादिभ्योयत् (५,३,१० ३)'

* "इति नवस्य" म ।

† निघ० ४, १५ ।

‡ "नवो नवो भवति जायमानः" ऋ० सं० ८, २, २२, ४ ।

§ निघ० ७, १६ ।

॥ निघ० २, २, ६, ८ ।

—इति स्वार्थे यत् । यद्वा ; नातेः 'अचोयन् (३, १, ८७)'—'वा-
नोयि प्रत्यये (६, १, ७८)' । "इन्द्राग्नौ स्तोमं जनयामि नव्यम्
(ऋ० सं० १, ७, २८, २)"—इति निगमः ॥

(५) इदा । 'तयोर्दाहिलौ च कन्दमि (५, ३, २०)'—इति इदं-
शब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः । "इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ०
सं० ६, २, ३३, १)"—इति निगमः ॥

(६) इदानौम् । 'दानौञ्च (५, ३, १८)'—इति तस्मादेव दानीं-
प्रत्ययः । "इदानौमङ्ग उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३, ८, ५, १)"—
इति निगमः ॥

॥ इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे^(१) । अभीके^(२) । दभ्रम्^(३) । अर्भकम्^(४) ।
तिरः^(५) । सतः^(६) । त्वः^(७) । नेमः^(८) । कृष्णाः^(९) । स्तृभिः^(१०) ।
वृन्नीभिः^(११) । उपजिह्विका^(१२) । ऊर्हरम्^(१३) । कर्दरम्^(१४) ।
रम्भः^(१५) । पिनाकम्^(१६) । मेना^(१७) । ग्राः^(१८) । शेषः^(१९) ।
वैतसः^(२०) । अया^(२१) । एना^(२२) । मिषक्तु^(२३) । सचते^(२४) ।
भ्यसते^(२५) । रेजत^(२६) इति षड्विंशति द्विंश उत्तराणि
नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाव्यकारणैव निरुक्तानि (निरु० ३, २०-२१) ॥२९॥

(१५) "रम्भः" A ।

(२१) "अया"—इत्येवम् व A ।

(२२) "मिषक्ति" ग. C. D. F ।

(२५) "नंसते" ग ।

* "इति द्विंशः" ग ।

स्वधे^(१) । पुरन्धी^(२) । धिषणे^(३) । रोदसी^(४) । क्षोणी^(५) ।
 अमसी^(६) । नमसी^(७) । रजसी^(८) । सदसी^(९) । सधनी^(१०) ।
 घृतवती^(११) । बहुले^(१२) । गभीरे^(१३) । गम्भीरे^(१४) । आण्यी^(१५) ।
 चम्बौ^(१६) । पाश्वौ^(१७) । मही^(१८) । उर्वी^(१९) । पृथ्वी^(२०) ।
 अदिती^(२१) । अही^(२२) । दूरेअन्ते^(२३) । अपारे^(२४)
 अपारे इति चतुविंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नाम-
 धेयानि* ॥ ३० ॥

उर्ध्वहन्महद्गयद्दरज्यतिशिम्वातानिर्णिगस्त्रेमाकेतु-
 र्वट्चिक्चद्विकमिदमिवाचर्तित्विप्रोरेभोयज्ञोभरताईम-
 हेदातिपरिस्रवस्वपितिकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपि-
 त्वेस्वधे त्रिंशत् † ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ‡ ॥ ३ ॥

(४) इत उत्तरम् “रोधनि” — इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(७) मास्येतत् ग. C. D. F ।

(१५) इतोऽनन्तरम् “नपञ्चौ” — इत्यधिकम् ग ।

(१६) “चम्बौ” ग. C. D. F ।

(१७) “पाश्वौ” ग. C. D. F ।

(२०) इत उत्तरम् “बृहती” — इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(२३) क-ग-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु “अन्ते” — इत्येव, परं तत् देवराज-
 सायणयोरनभिमतम् ।

* “इति द्यावापृथिव्योः” ग ।

† ख-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्गृह्यवाक्यमस्ति ।

‡ “इति षष्ठोऽध्यायः” ग (द्रष्टव्यं पुरस्तात्) । “नैघण्टुके” ख ।

(१) स्वधे* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१२६-२०६ पृ०) । स्वेनात्मना भूतयामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति वा । द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम् । तथाच “आर्दुं भ्रुवाते मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३, ३, २४, २)” —इत्यत्र, स्कन्दस्वामी— ‘मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि ‘स्वधे पुरन्धी’—इत्यादीनि स्तोत्रभ्यः’—इति ॥

(२) पुरन्धी† । पुराणि धीयन्तेऽनयोः । ‘कर्मण्यधिकरणे च (३, ४, ६३)’—इति कि-प्रत्ययः । पृषोदरादित्वान्मकार उपजनः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे‡ । व्याख्यातं वाङ्नामसु (६१ पृ०) । स्वं रक्षितुं प्रगन्त्रे समर्थे, धारयिष्यौ वा देवमनुष्यादीन्, शब्ध्यते, स्त्रयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदमी॥ । ‘इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावापृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम् । तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः’—इत्याहुः । ‘प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् “रोदस्यौ रोदमी च ते (?)” —इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिविं भुवि च वर्त्तते; अन्यः सान्तः’—इति जौरस्वामी । तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

* पृ० १, १९ ।

† “मिथुनानि इन्द्रानि नाम उर्वीं पृथ्वी बज्रले कूरेचक्ष्णे रोदधी पुरोहित इत्यादीनि नामानि”—इति तत्रैव मायणः ।

‡ पृ० ४, २ । निघ० ६, १२. ११, १. १२, १० ।

§ पृ० १, ११ ।

॥ पृ० ४, ५ । निघ० ४, ६. १, १. १०, ४. ११, ६; ४०. १२. २६; ४ ।

दकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्, 'वा कन्द-
मि (६, १, १० ६)'—इति पूर्वसवर्णः । आभ्यां हि विविधं रुद्धानि
सर्वभूतानि । 'नमो दिवे वृहते रोदसौभ्याम् (ऋ० सं० २, १,
२ ६, ६)"—'हेतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ० सं० ३, ४, २०, १)"
—'इमे चिदिन्द्र रोदसौ अपारे (ऋ० सं० ३, २, १, ५)"—इति
निगमाः । "विषितस्तुका रोदसौ नृणाः (ऋ० सं० २, ४, ४, ५)"
—इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसौ-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः—इति
माधवः ।

(५) जोली* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१० पृ०) । "अयः
जोली सचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २, ४, २ ३, ५)"—इति
निगमः ॥

(६) अन्नसौ† । व्याख्यातमुदकनामसु (६६ पृ०) । वाङ्मला-
दत्रापि नुम् । यद्वा; अन्नउदकमनयोरस्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एक-
त्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डलम्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) नभसौ‡ । 'एह बन्धने (दि० उ०)' । 'नहेर्दिवि भश्च
(उ० ४, २० ५)'—इति असुन् । साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्दे-
नाच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रजसौ§ । 'रज्ज रागे (भृ० उ०)' । 'भूरञ्जिभ्यां कित् (उ०
४, २११)'—इत्यसुन् । 'रजकरजनरजसीति वा न-लोपः रजके

* प० १, १ ।

† पु० १, १२ ।

‡ प० १, ४ ।

§ प० १, ७ ।

स्वगणे. भूतानां 'रजोऽजतेर्गतिकर्मणः'— इति माधवः । गम्यते
पुणवह्निः । निगमोऽन्वेषणाय ॥

(१०) मद्भ्या । मद्भ्याम् । मादन्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निग-
मोऽन्वेषणायः* ॥

• (१०) मद्भ्याम् । मद्भ्याम् । "पुराणोः मद्भ्याम् । क्त्वरन्तः
(ऋ० सं० ३.३.०८.२)" इति निगमः । भाष्यं ३.४.५५ ॥

(११) घृतवतो । उदकवत्यौ । निगमोऽन्वेषणायः ॥

(१२) बज्जले । 'बह्निष्ठः' इति महन्नामसु व्याख्यातम् (३० ५५०)
बज्जभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ । "उर्वी पृथ्वी बज्जले दूरेऽन्ते (ऋ० सं० २,
५.२,२)"—इति निगमः ॥

(१३) गम्भीरे । (१४) गम्भीरे । व्याख्याते वाङ्नामसु
(७८ ५०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः ।
निगमोऽन्वेषणायौ ॥

(१५) ओण्यौ । 'ओण्ट अपनयने (भृ० प०)' । 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४.११४)' । 'कृदिकागदक्त्विनः (४,१,४ ५वा०)'—
इति डौष् । अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान् । यद्वा; अवतेर्भुटि,
छान्दमत्वान् सम्प्रसारणो गुणस्र, टित्त्वात् डौष् । "अभि त्वं देवं
संवितारमोष्योः (य० वा० सं० ४,२५)"—इति निगमः ॥

* "ब्रह्मस्यो अर्धं चक्रिरे मद्भ्याम्" ऋ० सं० १, ४, २, २. निगमोऽन्वेषणायः ।

† पृ० १, १० ।

‡ निघ० १, २२ ।

§ पृ० १, ११ ।

(१६) चम्बौ । 'समुद्भवे (भू० प०)' । 'लृषिचमितनिधनिमर्जि-
स्वर्जिभ्यजः (उ० १, ७८)'—इति ऊ-प्रत्ययः । चमन्त्यजयोः । 'उत्तान-
योश्चोर्ध्वानिन्तः (च० सं० २, ३, २०, ३)'—इति निगमः ।

(१७) पार्श्वे* । 'स्युष्म संस्यर्शने (तु० प०)' । 'स्युष्मोः श्वण्-शुनौ
पृ च (उ० ५, २७)'—इति श्वण्-प्रत्ययो धातोः पृ-भावश्च । णित्वाद्
वृद्धिः । व्यत्ययेन पंक्तिङ्गता । 'पार्श्वे'—इति पाठान्तरम् । संस्युष्मतो
व्याप्ततः सर्वान् पदार्थान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) मही† । एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि
(१२ पृ०) । महती पूजनीये वा । "वेपेते भियसा मही (च० सं०
१, ५, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(१९) उर्वी‡ । विस्तीर्णे, आच्छादयित्री वा स्वर्गाधःस्थितलो-
कस्य । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) पृथ्वी§ । प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२१) अदिती|| । देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेयदीने इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) अही¶ । गोनामसु व्याख्यातम् (२३ पृ०) । गम्यते
प्राणिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० ४, २ ।

† पु० १, १ (१२ पृ०) ।

‡ पु० १, १ (१२ पृ०) ।

§ पु० १, १ (१२ पृ०) ।

|| पु० १, १ (१२ पृ०) ।

¶ पु० १, १० ।

(२३) दूरेअन्ते* । दुः-शब्दोपपदात् एतेः 'दुरीणोलोपश्च (उ० २, १८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६, ३, १११) । 'अन्नो अततेः (निरु० ४, २५)'—इति भाष्यम् । तत्र बाहुलकान्तन् मकारश्चान्तादेशः । 'दुःखेन गम्यते दूरमतोह्यादेर्मध्याच्च सततगतौ भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी । दूरे अल्लमवमानगतिर्ययोः । 'तत्पुरुषे कृति बह्वन्तम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । "सुमान्या विद्युते दूरेअन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२४) अपारे† । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिर्दन्तः । घञ् । समाप्तिर्गिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः । 'अपारे दूरपारे (निरु० ६, १)'—इति भाष्ये । 'अविद्यमानं पारमन्तं ययोः ते अपारे । दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविर्गिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

* निघ० ४, २५ ।

† निघ० २, १ ।

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२ पृ०, ३३० पृ०, ३७० पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रथयाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्राननुमंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(१) स्वः* । सु-पूर्वादन्तेरौरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति त्रिचि दृशि-ग्रहणस्य प्रयोगानुमरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति । ईरयतेर्गिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः । 'स्वरादिनिपात-मव्ययम् (१, १, ३०)', सुपो लुक् (२, ४, ७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८, ३, १५) । शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रग्निभिः रसानादातुम्, भामं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च । सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुण्यवद्भिर्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रमैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दौप्तम् । "भूर्भुवः स्वुः (य० वा० सं० ३, ३७)"—इति दिव उदा-हरणम् । "एभिर्नो अर्केर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः (ऋ० सं० ३, ५, १०, ३)"—इत्यादित्यस्य ॥

(२) ष्टम्भिः† । प्र-पूर्वादन्तेः स्पृशतेर्वा 'घृणि-ष्टम्भि-पांर्षि-

* पृ० १, १२ ।

† निघ० १, १४ ।

चूर्णि-भूर्णि (उ० ४, ५, २) — इति नि-प्रत्ययः, प्राज्ञेः स्पृशेच्च पृश-
भावे निपात्यते । प्राश्रुतएनं शुक्रो वर्णः संस्पृष्टा रमान् । * * * ।
कृतव्याख्यानमन्यन् पूर्वेण । संस्पृष्टा भामं ज्योतिषामस्पृष्टा भामेति
वा पृश्निर्गादित्यः । दौम्यु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पृण्यकृद्भिश्च 'सुकृतां वा
एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि (ऋ० सं० १, ४, ७, २. सा० भा०)'
— इति श्रुतेः । “पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्टाः (ऋ० सं० ४, ३,
२३, ५)” — इति निगमो दिवः । “अयं वेनश्चादयत्पृश्निर्गर्भाः
(ऋ० सं० ८, ७, ७, १)” — इत्यादित्यस्य ॥

(३) नाकः* । नयतेः पिनाकादयश्च (उ० ४, २, ५) — इत्याक-
प्रत्ययिष्टलोपश्च निपात्यते । नेता रमानाम्, नेता भामामात्मौ-
यानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः । दौम्यु ; कमिति सुखनाम,
न कम अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः । 'नभ्रान्नपान्नवेदा
६, ३, ७५' — इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । “न वा अमुं लोकं
जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २, १४)” — इति ब्राह्मणम् । अत्यन्त-
सुखमित्यर्थः । “नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २, १,
१०, ५)” — इति दिवः । तत्र अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८,
७, १८, २)” — इति निगमश्चादित्यस्य ॥

(४) गौराः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०) । गमिरत्रान्तर्णी-
तण्यर्थः । गमयति रमान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरित्ते
इति गौरादित्यः । यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यदास्यां ज्योतींषि

* निरु० २, १५

† पु० १, १ ।

गच्छन्तीति गौः शैः । “गवामसि गोपतिरेकद्वन्द्व (ऋ० सं० ५, ६, २३, ६)”-इति दिवः । “उतादः परुसे नवि (ऋ० सं० ४, ८, २२, २)”-इत्यादित्यस्य ॥

(५) विष्टप्* । ‘एभि प्रतिबन्धे (त्रया० सौ० प०)’ । वि-पूर्वात् किपि भकारस्य प्रकारे व्यत्ययेन । विष्टम्भिराविशतेऽर्थे वर्तते । यद्वा; विशेषेण बाङ्गलकाद्रूपसिद्धिः । ‘ष्टथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनविष्टइत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः । शौराविष्टो ज्योतिर्भिः पुण्यकङ्गिश्च । “उद्यद्भ्रस्यं त्रिष्टपम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, २)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

(६) नभः† । नयतेरसुनि गुणे ‘नयः’-इति स्थिते बाङ्गलकात् यकारस्य भकारः । नाक-शब्देन समानोऽर्थः । अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तत्वञ्च । सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनूकौ षषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम् । यद्वा; न भाति ‘नभः । असुनि भातेष्टिलोपश्च । एतेन शौर्याख्याता । “ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्चते नभः (?)”-“स्वर्जज्ञानेनभसा (ऋ० सं० ७, ३, १४, ५)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

इति षट् साधारणानि दिवस्वादित्यस्य ॥ १, ४ † ॥

* निव० २, १४. ५, २० ।

† पु० १, ४ ।

‡ इमानि षट् पुरस्ताद् (२२४०) खयाख्यातानि ।

इदमाद्युपमानामानि । भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३, १३-१८) । निपातप्रायत्वात् शब्द-निर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्शयते ।—

(१) इदमिव* । (२) इदं यथा† । अत्र इदंशब्द उपमान-शब्दमन्निधानाय प्रयुक्तः । इवादेयश्च निपाताः, पराश्रयस्थापमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । “इन्द्रं इवेह ध्रुव स्तिष्ठता (ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)” — “यथावातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” ॥

(३) अग्निर्न ये‡ । अत्र न-शब्द उपमानार्थः । “अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवत्तमः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)” ॥

(४) “चतुरसिद्धिदमानात्”§ (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) । अत्र चिच्छब्दः ॥

(५) “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)” । उपमा-प्रतिपादनेनादिलोपाङ्गुप्रोपमः ॥

(६) “वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३)” ॥ । अत्र नू-शब्दः ॥

(७) जार आ भगम् । “उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” । अत्र आकारः ॥

* निरु० १, ४; १०. ९, २० ।

† निरु० २, १५ ।

‡ निरु० १, ४. ७, २१. १०, १२ ।

§ प० ४, २ । निरु० १, ४. ५, ५. १०, २९ ।

॥ प० १, १५ ।

(८) “मेषो भूतो इ^१ मि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)”* ।
अत्र भूत-शब्देनोपमोच्यते ॥

(९) तद्रूपः† । (१०) तदर्णः‡ । रूपशब्देन वर्णशब्देन चेत्तरप-
देन समासादुपमा प्रतीयते ॥

(११) तद्वत्? । पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः । “प्रियमेधवदत्रिवत् (ऋ०
सं० १, ३, ३१, ३)” । ‘तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः (५, १, ११५)’ ॥

(१२) तथा॥ । “तम्प्रन्नाया पूर्वया विश्वयेमथा (ऋ० सं० ४,
२, २३, १)” । ‘प्रन्नपूर्वविश्वेमात् याल् कन्दसि (५, ३, १११)’—
इति इवार्थेऽयं याल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३, १ ३ ॥

“तथा”—इत्यस्यानन्तरं “सिंहः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते,
तन्न पठनीयम्, ‘अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३, १८)’—इत्यादि-
भाव्यस्य तु “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)”—इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य
प्रपञ्चत्वात् ॥

* “भूतम्” पृ० १, ११ ।

† पृ० २, ७ ।

‡ निरु० २, २ ।

§ “वदितिसिद्धोपमा” निरु० २, १७ ।

॥ ‘धाइति च’ निरु० २, १६ ।

¶ एतान्यपि न व्याख्यातानि पुराणात् (२२०४०) ।

(१) प्रपिले* । (२) अभीके† । इत्यासन्नस्य । प्रपूर्वादाप्नोतेर्नि-
 ष्टायां प्राप्त-शब्दस्य प्रपिल-भावः । यदा; 'इत्वनादयोऽन्वेभ्योऽपि
 वृश्चन्ते'—इतीवन्-प्रत्यये बाङ्गलकादाप्नोतेराकारलोपः । पिल-शब्द
 आसन्नार्थः । प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपिले इति ॥ ॥ अभि-
 पूर्वादञ्चते: 'अलीकादयश्च (उ० ४, २ ५)-इतीकन् प्रत्ययो धातुलो-
 पश्च निपात्यते । अभ्यन्ते आमन्ने इत्यर्थः । सोपसर्गा अप्रम्यन्तौ यथा-
 दृष्टाविति पठितौ ॥ "आपिले नः प्रपिले त्वय मागहि (ऋ० सं०
 ५, ७, ३०, ३)"—"अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"
 —इत्यपि निगमौ ॥

(३) दभ्रम्‡ । (४) अर्भकम्§ । इत्यल्पस्य । दभ्रमिति दभ्नोतेर्ब-
 धकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम्
 (६, ४, २४)'—इति न-लोपः । सुदभं सुच्चेदम् अल्पत्वात् ॥ ॥
 हरते: 'अर्भकञ्च पृथुक पाका वयसि'—इति क-प्रत्यये, हकारस्य
 भकारे गुणे रपरत्वे अकारे चोपजने च अर्भकमिति निपात्यते । अव-
 हतमूनपरिमाण इत्यर्थः ॥ "मा मे दभ्राणि मन्यथा: (ऋ० सं० २, १,
 ११, ७)"—"नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २४, ३) ॥

(५) तिरः॥ । (६) सतः¶ । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः ।
 तरतेरसुनि बाङ्गलकात् अकारस्येकारः । तीर्षं प्राप्तमागतम् ॥ ॥
 सत्तेरसुनि रेफस्य वकारः । सतः संसृतम् ॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं

*, †, ‡ निघ० २, २० ।

§ निघ० २, २०. ४, १५ ।

॥ निघ० ७, २०. १२, २२ ।

¶ निघ० २, २० ।

तणं सरणं च द्रष्टव्यम् ॥ “तिरिञ्चिदर्यथा परि (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)”-“पात्रैवभिन्दन्सुत एति रञ्चसः (ऋ० सं० ५, ७, ६, १)” ॥

(७) लः* १ (८) नेमः† । इत्यङ्गस्य । अङ्गशब्दोऽत्र सम्प्रविभाग-
वचनः, अङ्गं हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । लः अपगतः अपेत्य समु-
दायान् गतः पृथग्भूतः । तनोतेरूपधायाः पूर्वउकारः, यणादेशः,
नकारस्य विसर्जनौयः इति स्कन्दखामी । तनोतेः ‘सर्वनिघृष्वरिष्व-
लष्व (उ० १, १५१)’ इति वन्-प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते ॥ ॥
नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यातः (२१० पृ०) । सर्वादिग्यम् । समुदा-
यादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ “पीयति त्वो अनुत्वेो गृणाति (ऋ०
सं० २, २, १६, २)”-“प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः (ऋ० सं० ८,
१, ६, ५)” ।

(९) ऋचाः‡ । (१०) स्तृभिः§ । इति नञ्त्राणाम् । ‘ऋष गतौ
(तु० प०)’ । ऋषेः ‘दृगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)’-इति किदिन्-
प्रत्ययः । ऋषिरत्र उदर्यविशिष्टः । उद्गतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रका-
शन्ते ॥ ॥ ‘स्तृञ् आच्छादने (क्र्या० उ०)’ । कर्मण्यौणादिकः
क्विप्, बाहुलकान्तुम् भवति । तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च
प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ “अस्मी य ऋचा निहिता
स उच्चा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)”-“पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (ऋ०
सं० ३, ५, ६, ३)” ॥

* निघ० १, ७. ३, २० ।

† निघ० ३, २०

‡, § निघ० १, २० ।

(११) वृषीभिः* । (१२) उपजिहिका† । इति षीमिकानाम् ।
वसन्तोद्देशनामसु व्याख्यातः (२८८८) । 'जातेरस्त्रीविषयात्
(४, १, ६३)'-इति ङीष् । जातिश्चञ्चयं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टोलोके
स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः ॥ • ॥ वसन्ति हि ते मृदमुप-

जिहिकाः । 'श्वेतयङ्गजिहिका (३०१, १५२)'-इति जिघ्रतेर्जिघर्त्सेर्वा
व-प्रत्ययान्तं निपात्यते जिहिका, 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ८७)', 'प्रत्य-
यस्यात् (७, ३, ४४)'-इतीत्वम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरक्षणा-
दोदकस्य उपजिहिका ॥ "यदन्त्युपजिहिका यद्गो अतिसर्पति
(२० सं० ६, ७, १२, ६)" वसन्तोद्देश्यायमेव निगमः ॥ "वृषीभिः
पुत्रमुगुर्वो अदानम् (२० सं० ३, ६, २, ४)"-इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊर्दरम्‡ । (१४) ऊदरम्§ । इत्यावपनस्य । ऊर्दर-
उत्पूर्वात् 'हृ विदारणे (क्र्या० प०)'-इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा०
आ०)'-इत्यस्माद्वा 'ऊदोरप् (३, ३, ५७)', घञि च ऊर्दरं मुदीरं
वा सदूर्दरम् । ऊर्द्वञ्च तदूर्णञ्च मध्यतः, ऊर्द्वमूर्णं गतं वा
दूर्णमिति ल्वादित्वाविष्टानत्वम् (८, २, ४४) ॥ • ॥ ऊदरम्,
मृहनामसु व्याख्यातम् (३०७८) । ऊतदरम् । "तमूर्दरं न
पृणता यवेन (२० सं० २, ६, १४, ५)"-"समिद्धो अञ्जन् ऊदरं
मतौनाम् (य० वा० सं० २८, १)" ॥

* प० २, २. निघ० २, २०. ५, २ ।

† निघ० २, २० ।

‡ निघ० २, २० ।

§ प० २, ४. निघ० २, २० ।

(१५) रम्भः* । (१६) पिनाकम् । इति दण्डस्य । 'रभ राभस्ये (भू० आ०)' अत्रालभने वर्तते । कर्मणि घञ् । 'रभेरभ्वलिटोः (७, १, ६ ३)'—इति नुम् । आरभन्ते आश्रयते ह्यवष्टम्भाय दण्डः । "आ त्वा रभन्त जिभ्रयः (ऋ० सं० ६, ३, ४ ५, ५)" ॥ ॥
पिनाकं—'पिष सञ्चूर्णने (रू० प०)' । 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १ ५)'— इति आक-प्रत्ययः, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते । प्रतिपिनष्टि हिनस्यनेन शत्रून्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रूढितो महादेवीयमेव सामान्येन । "अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः (य० वा० सं० ३, ६ १)" ॥

(१७) मेना† । (१८) ग्राः‡ । इति स्त्रीणाम् । उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु (८१। ८९ ५०) । नामयन्ति हि ताः पतिश्चशुरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात् । गच्छन्त्ये-नाश्रप्रत्यार्थिनः । "अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ० सं० ४, १, २९, २)" — "ग्रास्त्राकृन्तं नपसोऽतन्वत (ता० ब्रा०)" ॥

(१९) शेषः॥ । (२०) वैतसः॥ । इति सुप्रजननस्य । शेषः— सपतेरसुनि बाङ्गलकात् स-शब्दस्य शेष-भावः । स्पृशत्यनेन स्त्रीन्द्रि-यम् । तद्धेतुतश्च विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पर्शशब्देनोच्यते । त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रकं शेषमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित् सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः । यद्यपि 'वृङ्-

*, † निघ० २, ११ ।

‡ पु० १, ११. निघ० २ ११ ।

§ पु० १, ११. निघ० २, ११. १०, ४०. १९, ४६ ।

॥, ॥ निघ० २, ११ ।

शौभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पृट् च (उ० ४, १९६) — इति शौडः अमुना-
गमेन कथञ्चिच्छेपः सिद्धति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् “मुष्कयोर-
दधात् सपः (?)” — “मुष्कयोर्महिता सपः (?)” — “मा
नो मघेव निःषपि (?)” — इत्यादौ सप-शब्देन मेहनस्याभिधाना-
दर्थौचित्याच्च स-शब्दस्य शै-भावेन कथञ्चिन्निर्वोक्तं युक्तमिति सपते-
रित्युक्तम् । तथाचोक्तम् — ‘अर्थानित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत’ —
इति ॥   ॥ त्रिपूर्वात् ‘तसु उपलये (दि० प०)’ — इत्यस्मात् पचा-

द्यवि (३, १, १ ३४) वितमः । वितम एव वैतमः । प्रज्ञदित्वाद्गण् ।
विशेषेण तस्यति लौणीभवति प्राक् सम्भागकालात् । यद्वा; विमत्तिक-
मितिवत् वि-शब्दः प्रतिषेधार्थीयः । न तस्यति अलौणम् सेकसाम-
र्थस्यानुपलौणत्वात् । “यस्यामुषन्तः प्रहराम् शेषम् (ऋ० सं० ८, ३,
२ ७, २)” — “त्रिः स्रमाङ्गः अथयो वैतसेन (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)” ॥

(२१) अया* । (२२) एना† । इत्युपदेशस्य । प्रत्यक्षामिधान-
मिहेःपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु । अनयेति
पदस्य न-शब्दलोपेन अया । “अया ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ०
सं० ३, ४, २ ५, ५)” — इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात् ॥

॥ एना ‘द्वितीयाटोस्वेनः (२, ४, ३४)’ — इति इदमेतदोर-
न्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयेकवचनस्याकारः । “एना वो अग्निन्न-
मसा (ऋ० सं० ५, २, २ १, २)” — इति नपुंसकस्य मनसो सामा-
नाधिकरण्यात् । एना पत्या तन्व॑ १ संसृजस्व (ऋ० सं० ८, ३, २ ५,
२)” — इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

(२३) सिषक्तु* । (२४) सचते† । इति । सिषक्त्विति कर्त्तुरभिधानम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादुतग्राह्यं सेवमानस्येति । वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्धार्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु, धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च । अतश्चैतदुक्तं भवति । सिषक्तु सचत इति सेवार्थो धात्व इति । तथाहि । “भावप्रधानमाख्यातम्”—इति हि स्वसिद्धान्तः । सिषक्तुः सचते । ‘षच समवाये’ भूवादिः स्वरितेत्, अत्र सेवार्थः । सिषक्त्विति लोटि तिपि षप् । तस्य ‘बज्जलं कन्दसि (२,४,७६)’—इति श्रुः । ‘अर्त्तिपिपर्थ्याश्च । ‘बज्जलं कन्दसि (७,४,७८)’—इत्यभ्यासस्येत्वम् । “स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १,१,३४,२)” —“सचखा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १,१,२,४)” —इति तु यथानिगममुदाहरणम् ॥

(२५) भ्यसते‡ । (२६) रेजतेॆ । इति । भयवेपनयोर्धातुः भ्यसते इति । रेजते इति नैरुक्तोधातुः । उभावप्युभयोरर्थयोः । “यस्य शुभ्राद्रोदसौ अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २,६,७,१)” —“रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ५,१,८,४)” —इति ॥

इति षड्विंशतिर्दिशनामानि ॥ ३,२८ ॥ ॥

(नैषण्टक-टीका-परिशिष्टं समाप्तम्)

* , † ‘सचति’ ‘सचति’ निघ० पु० २, १४ । निघ०—‘सचते’, ‘सचन्ते’ २, २१. ७, २२ । ‘सचत’ ८, २६ । ‘सचन्ताम्’, ‘सचस्व’ २, २१. ६, ७३ । ‘सिषक्तु’ २, २१. ११, ४८ । ‘संरुचावहे’ ५, ८ । ‘सचा’ निघ० ४, २. निघ० ५, ५. ११, ५० । ‘सचामु’ निघ० ५, ५ ।

‡ निघ० २, ११ । ‘अभ्यसेताम्’ निघ० २, २१. १०, १० ।

॥ एतानि च न आख्यातानि पुरस्तात् (२७०.४०) ।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

अथ नैगलं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जृहा^(१) । निधा^(२) । शिताम^(३) । मेहना^(४) ।
दमूनाः^(५) । मूषः^(६) । इषिरेण^(७) । कुरुतन^(८) । जठ-
रे^(९) । तितउ^(१०) । शिप्रे^(११) । म्थ्या^(१२) । मन्दू^(१३) ।
ईर्मान्तासः^(१४) । कायमानः^(१५) । लोधम्^(१६) । शीरम्^(१७) ।
विद्रधे^(१८) । द्रुपदे^(१९) । तुग्वनि^(२०) । नसन्ते^(२१) । न-
सन्त^(२२) । आहनसः^(२३) । अद्भसत्^(२४) । इषिणः^(२५) ।
वाहः^(२६) । परितक्मया^(२७) । सुविते^(२८) । दयते^(२९) ।
नूचित^(३०) । नूच^(३१) । दावने^(३२) । अकूपारस्य^(३३) ।
शिशीते^(३४) । सुतुकः^(३५) । सुप्रायणाः^(३६) । अप्रायुवः^(३७) ।
च्यवनः । रजः^(३८) । हरः^(३९) । जुहुरे^(४०) । व्यन्तः^(४१) ।
क्राणाः^(४२) । वाशी^(४३) । विषुणः^(४४) । जामिः^(४५) । पिता^(४६) ।
शंयोः^(४७) । अदितिः^(४८) । रुरिरे^(४९) । जसुरिः^(५०) ।
जरते^(५१) । मन्दिने^(५२) । गौः^(५३) । गातुः^(५४) । दंसय^(५५) ।

(५) “दमूनाः” ग ।

(६) “मूषः” च ।

(७) “इषिरः” ग ।

(९) “जठरम्” च, ग ।

(२२) “नसतः” छ ।

(२७) “परितक्मा” ग ।

तूनाव^(५०)। शयसे^(५८)। वियुते^(५९)। कृधक्^(६०)। अस्याः^(६१)।
अस्य^(६२)। इति द्विषष्टिः पदानि* ॥ १ ॥

(१) जहा। हन्तेर्लिङुत्तमैकवचने णत्ति, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुच्चाभावो नकारलोपश्चान्दसत्वात्। जघानेत्यर्थः। “जहा को अस्मदीषते (अ० सं० ६, ३, ४ ८, १)” ॥

(२) निधा। नि-पूर्वाद्ब्रुधातेः ‘आतस्योपसर्गे (३, १, १ ३ ६)’- इति कः। निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय। निधा पाशसमूहः। “मुमुग्धस्मान्निधयेव ब्रुवान् (अ० सं० ८, ३, ४, ६)” ॥

(३) शितामः। अित-शब्दस्य रेफलोपोऽतोदीर्घत्वं मशब्दश्चोप-जनः। अङ्गे अितत्वाद् दोः शिताम। सित-शब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत्। योनिः शिताम। योनिर्गुदम्। विषितः। विविधं सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेलार्या विकसति सङ्कोच * * *। “पार्श्वतः श्रौणितः शितामतः (य० वा० सं० २१, ४ ३)” ॥

(४) मेहना॥। मंहतेर्दानकर्मणो ल्युट्, बाङ्गलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च। सुपांसुलुगित्यादिना शोराकारादेशः। मंहनीयं धनादि। कृन्दोगानां ‘महहनः’—इत्येवं रूपं पाठः। प्रसङ्गेन

* इतीत्यादि न-दृश्यते ग-पुस्तके, नापि तत्र खण्डाङ्कः।

† निर० ४, १. “उज्जिहीते” ५, २१।

‡ निर० ४, २. “निधानं” २, ६. “निधिः १, ४।

§ निर० ४, २।

॥ निर० ४, ४।

१ २ २ २ २ २

¶ “यदिन्द्र चित्र म इह नाति त्वादातमद्रिवः” सा० ष० आ० ४, १, १, ४।

च वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निर० ४, ४) ।

“यदिन्द्र चिच मेहना (अ० सं० ४, २, १०, १)” ॥

(५) दमूनाः* । ‘दम उपशमे दाने वा’ । दान्ते पुरुषि वा, दमे यज्ञ-
गृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । दन्तम-शब्दस्य न-लोपः । दमदान्त-
शब्दयोर्दभावः, मनः-शब्दे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेशः । दमशब्दो
व्याख्यातो गृहनामसु (३१० पृ०) । ददातेर्द्युटि दानं, दमेर्निष्ठायां
मत्पि दन्तमः । ‘दमेहनमिः (उ० ४, २२८)’—इति त्रैयाकरणाः ।

“जुष्टो दमूना अतिथिर्गोणे (अ० सं० ३, ८, १८, ५)” ॥

(६) मूषः । ‘मुष स्तेये (त्रया० प०)’ । ‘क्विब्वचिप्रच्छि (३, २,
१७८वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशातिष्ठसिद्धिः (भा०)’—इति
क्विप् दीर्घश्च । जम् । मूषिकाः । सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति ।
“मूषो न शिन्ना व्यदन्ति माध्यः (अ० सं० १, ७, २१, ३)” ॥

(७) इषिरेणुः । ‘इषु इच्छायाम् (तु० प०)’ । ‘इषिमदिमुदि
(उ० १, ५१)’—इत्यादिना किरच् प्रत्ययः । यद्वा ; ईषयतेर्गतिकर्मणः
ईषेर्दर्शनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् इषभावश्च । मनो विशेषण-
मेतत् । * * * । “इषिरेणु ते मनसा सुतस्य (अ० सं० ६, ४,
१२, २)” ॥

(८) कुरुतन॥ । करोतेर्लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य त-शब्दस्य

* निघ० १, १४, २, २. ४, ५ ।

† उनसिगिति ऋस्तादिरेव पाठः प्रायः किञ्च मूर्धवाचकदमनः-शब्दोऽपि ऋक्ष-
गम एव दृश्यते प्रायेः लोके ।

‡ निघ० ४, ५. ६ ।

§, ॥ निघ० ४, ७ ।

‘तप्तनप्तनथः’ (७, १, ४ ५) — इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र त-शब्द एवार्थवान् न-शब्दस्त्वपजनोऽनर्थकः । कुरुतनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः, — ‘कर्त्तन-हन्तन-यातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति (निरु० ४, ७*)’ — इति । अत्र बङ्गवचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । ‘क्रोयक्’, ‘आज्जसे रसुक’ — इत्येवमादयः । “रिपेण तपसा कुरुतन (?)” — “अर्ध्वर्यवः कर्त्तना शुष्टिमस्त्रौ (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)” — “तपिष्ठेन हन्तना हन्तना तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)” — “प्रयातन सखी रक्षा सखायः (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)” — “हृत्वाय शत्रून् वि भजस्व वेदुः (ऋ० सं० ८, ३, १९, २)” — “ब्राह्मणाम् पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ५, १, २०, ५)” ॥

(९) जठरम्† । जग्ध-शब्दोपपदात् धृङो दधातेर्वा ‘कृदरादयश्च (उ० ५, ४ २)’ — इति अरन् प्रत्ययो जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपात्यते । जग्धं भक्षित मन्न मस्मिन् भ्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । “आसिञ्चस्व जठरे मध्वर्ज्जर्मिम् (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)” ।

(१०) तितउ‡ । तनोतेस्तुदेश्च निष्ठायां मतुपि उपधाया इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च । तिलमात्रं तुन्नं वा । तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ । मत्वर्थे बङ्गव्रीहिः ।

* मूले तु नैवं पाठक्रमः

† निरु० ४, ७ ।

‡ निरु० ४, ९ ।

ततेन मध्येन, तुन्नेच्छिः, तिलमाक्षेय तैलदत् । अनेतेः कान्ता-
दतिर्व्याकरणाः । ततं तितउ । “सक्तुमिव तितउना पुनक्तः (ऋ०
प्र० ८, २, २३, २)” ॥

(११) शिप्रे* । ‘सृष्ट गंतौ (ऋ० प०)’ । ‘स्फायितश्चिवाश्चिकि-
क्षपिसृष्टपिहपि (उ० २, १२)’—इति रक्, बाङ्गलकात् सृ-शब्दस्य
शि-भावः । अन्नं गन्धनं प्रति सृष्टे भवतः । “वि व्यस्व शिप्रे वि
सृजस्व धेने (ऋ० सं० १, ७, १३, ४)” ।

(१२) मधा† । मध्य-शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७,
१, ३६)’—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्याकर्त्तुर्वि
ततं सं जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” ॥

(१३) मन्दू‡ । मन्देस्तृप्यर्थात् ‘मृमृशीदचरि (उ० १, ७)’—
इत्यादिना बाङ्गलकाद्-प्रत्ययः । मदेर्वा उ-प्रत्ययो नुम् च । प्रथ-
माद्विर्वचनम् । तृतीयैकवचनस्य वा ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३६)’—
इत्यादिना पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वा । “मन्दू समानवर्षसा
(ऋ० सं० १, १, १२, २)” ॥

(१४) ईर्म्नान्तासः§ । ‘ईर प्रेरणे (चु० प०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसुङ्गसृ-
ष्टि (उ० १, १३७)’—इति मन् प्रत्ययः । अन्तशब्दो व्याख्यातः
(२६५ पृ० ॥) । आदित्याया उच्यन्ते । ते च सप्त । तेषां ये अन्तान्

* प० २ । निघ० ४, १००, १, १० ।

† निघ० ४, ११ ।

‡ निघ० ४, १२ ।

§ निघ० ४, १३ ।

॥ ‘अन्तोऽततोः’ निघ० ४, १५ ।

ईर्त्ते, ईरिता। ईरता विरला इत्यर्थः । अथवा अश्वस्य अन्तो जघनं सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः । “ईर्मान्तासुः सिलिकमध्यमासुः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)” ॥

(१५) कायमानः* । ‘चायू पूजानिशासनयोः’ भूवादिः, खरितेत् । चायमानः । चकारस्य ककारः । यदा ; कमेर्णिङ्, ततो लटः शानच् । कामयमानइत्यस्य मकारलोपः । “कायथानो वना त्वम् (ऋ० सं० ३, १, ५, २)” ॥

(१६) लोधम्† । ‘लुञ् धार्श्नी’ ऋः । लुञ्शब्दस्य बलोप उकार स्यौत्वञ्च । लुञ्मित्यर्थः । “लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः (ऋ० सं० ३, २, २३, ३)” ॥

(१७) शीरम्‡ । शिङः ‘स्फार्थितश्चिवश्चिशकि (ऋ० २, १२)’— इत्यादिना बाङ्गलकाद्रक् । अश्रोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः शी-भावश्च । अयमग्निरुच्यते । अनुशायिनमाशिनं वा । अनु गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः श्रोते व्यवतिष्ठते, अश्रोति वा । एवंशीलः । “शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं० ३, १, ६, ३)” ॥

(१८) विद्रुधे§ । विपूर्वात् ‘दृभी भये’—इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन हिंसार्थात् ऋः । विदृग्धा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो वकारलोपश्च । बङ्गवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विविधं हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः । “कनीनुकेव विद्रुधे (ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

*, †, ‡ निघ० ४, १४ ।

§ निघ० ४, १५ ।

(१८) द्रुपदे* । द्रु-शब्दोद्रुमपर्यायः । द्रुममूलेषु पदेषु पाद-
काख्येषु इत्यर्थः । वचनव्यत्ययः पूर्ववत् । “नवे द्रुपदे अर्भके (ऋ०
सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(१०) तुग्वनि† । तूर्णशब्दोपपदान् गमेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)’—इति वर्निपिं तूर्ण-शब्दस्य तु-भावो गमेष्टिलोपश्च ।
लुठतीत्यर्थः । तद्विपानायावगाहनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ते । सप्तम्येक-
वचनम् । “सुवास्त्रा अधि तुग्वनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)” ॥

(२१) नंसन्ते । नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । नमन्ति इत्यर्थः । “कविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं०
५, २८, ५)” ॥

(२२) नसन्त‡ । ‘नस कौटिल्ये’ भूवादिरात्मनेपदी, अत्रा-
प्नोतिर्नमतेर्वार्थे वर्त्तते । ‘कन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)’—इति
वर्त्तमाने लङ् । ‘बहुलं कन्दस्यमाङ्घ्योगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्-
भावः । प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा । “घृतस्य धाराः समिधो नसन्त (ऋ०
सं० ३, ८, ११, ३)” ॥

(२३) आहनसः§ । आहन्तेरसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक् । ‘सूत्रे
इदमाहतम्’, ‘ब्राह्मणे इदमाहतम्’—इत्यादिप्रयोगदर्शजात् आहन्ति-
र्वचनार्थः । आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः । “ये ते मदा आहनसो
विहायसः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)” ॥

*, † निघ० ४, १५ ।

‡ निघ० ४, १५. ७, १७ ।

§ निघ० ४, १५ ।

चतुर्थाध्यायः । १ ख० ।

(२४) अद्भुत* । 'अदेर्मन्'—इति मनिन् । अद्यत इत्यश्न
अन्नम् । तस्मिन् सौदन्ति सनोति वा तत् । अद्भन्युपपदे सदेः सनो-
तेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—'क्विप् च (३, २, ७६)'—
इति क्विपि रूपम् । सनोतेर्नकारलोपे ह्रस्वे पिपि तुक् । "अद्भसन्न
ससतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १, ७, ४)" ॥

(२५) इक्षिणः† । 'इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)' 'इषियुंधीन्धि
(उ० १, १४ २)'—इति मक्-प्रत्ययः । ईषतेरिषतेर्वा बाङ्गलकात्
मकि धातेरिषभावः । इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष । 'अतदनिठनौ
(५, २, ११५)' । यद्वा ; उणादिकोमिन् प्रत्ययः । एषितारो हविषां
स्तौनाञ्च गन्तारो, द्रष्टारो वा सर्वार्थानाम् । "ते वा शीमन्त
इक्षिणो अभीरवः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)" ॥

(२६) वाहः‡ । वहतेः 'वहश्च'—इति णिदसुन् । देवताः प्रत्यूह्य-
मानत्वात् वाहः स्तुतिः । अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्योद्भू-
तस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्, तत्सदृशत्वात् सोमरसस्य
पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । "इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्
(ऋ० सं० ३, ३, १८, ३)" ॥

(२७) परितक्कायाः। परिपूर्वात् तक्तेर्गतिकर्मणो मनिन् । परितः
सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् देशे रात्रिरस्ति । अथवा तक्कोष्णं तत्
परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति । तदुक्तम् । 'तक्को-
त्युष्णनाम, तक् इति मत इति तेन परितक्का सति यकारोपेजनेन

*, †, ‡ निब० ४, १६ ।

§ निब० ४, १६, १९, २६ ।

परितक्करा' । “कस्मै चि॒तिः का परि॑तक्करासीत् / (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)” ॥

(२८) सुविते* । सपृग्देतेः ऋ-प्रत्ययः, * * । ‘षुङ् प्राणिगर्भ-
मोचने’—इत्यस्माद्वा ऋ ङान्दसत्वादिङागमः उवङ् च । सप्तम्येकवच-
नम् । शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा । “सुविते
माधाः (य० वा० सं० ५, ५)” ॥

(२९) दयते† । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू० आ०)’,
अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । “महो॒धना॑नि दय-
मानः (ऋ० सं० २, १, १९, २)” —इति दाने । “नवेन पूर्वं दयमानाः
स्याम (निरु० ४, १७)” —इति रक्षणे । “यएक इद्विदयते (ऋ० सं०
१, ६, ६, २)” —इति दाने विभागे वा । “दुर्वर्त्त॑र्भो॒मो दय॑ते वना॑नि
ऋ० सं० ४, ५, ८, ५)” —इति दहने । “विद्व॑सुर्दय॑मानो वि श॒चून्
(ऋ० सं० ३, २, १५, १)” —इति हिंसायाम् । “मां वाय॑से दोषा
दय॑मानो अबु॒धत् (निरु० ४, १७)” —इति गतिकर्मां ॥

(३०) नूचित‡ । (३१) नूच॑ । अनयोः पदद्वययोः * * ।
“अद्या चि॒न्नूचि॑त्तदपो नदीनाम् (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“नू च
पुरा च सदनं रथीणाम् (ऋ० सं० १, ७, ४, २)” ॥

(३२) दावने॥ । ददातेः ‘आतो मग्निन्कनिव्वनिपश्च (२, २,
७४)’—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा

* निरु० ४, १७ ।

† निरु० ४, १७, ९, ४२ ।

‡, § निरु० ४, १७ ।

॥ निरु० ४, १८ ।

चतुर्थी (२, ६, ६२.वा०), अलोपाभावश्चान्दसः (६, ४, १३४) ।
देवस्य देवं वेत्यर्थः ॥

(३३) अकूपारस्य* । 'पू पालनपूरणयोः (सु०प०)' । घञ् ।
पारः पालनं पूरणं वा । अकुत्सितं पालनं पूरणं वा यस्य तदकुपारं
सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम् । तस्य दावने इति सम्बन्धः । "अकूपारस्य
दावने (च०सं० ४, २, १०, २)" । आदित्यसमुद्रावयकूपारौ ।
पूर्ववत् । कच्छपोऽयकूपारः । कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्त्तः कर्मण्यण् ।
न कूपारः अकूपारः । कच्छपोहि सति सम्भवे इदं गच्छति न
कूपमन्वोदकत्वात् । त्रयाणां निगमाः पर्येष्याः ॥

(३४) शिश्रीते† । 'शो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन
श्रपः शौ ओकारखेलमात्मनेपदश्च । श्यतीत्यर्थः । 'शिश्रीते शृङ्गे
रक्षे विनिक्षे' (च०सं० ३, ८, १५, ३)" ॥

(३५) सुतुकः‡ । सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो 'गेहे कः (३, १,
१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययोऽकारखोकारश्च । सुपूर्वादा
तुच्छब्दस्याकारउपजनः चकारस्य जकारस्य वा ककारभावश्च । सुग-
मनः सुप्रजा वा । "अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः (च०सं० ७, ५,
३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रायणाः । सु-प्र-पूर्वादयतेर्षुट् । 'उपसर्गस्याथतौ (८, २,
१८)'—इति ल्वाभावश्चान्दसः । सु-प्र-गमना इत्यर्थः । "सुप्रा-
यणा अस्मिन् यज्ञे वि अयन्तामृतावृधः (य०वा०सं० २८, ५)" ॥

* निब० ४, १८ ।

† निब० ४, १८, ५, २२. १०, २०; २८ ।

‡ निब० ४, १८ ।

(३७) अपायुवः* । प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (३, १; १४४)'—इति बाहु-लकात् क-प्रत्ययः, उवडि कृते अन्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम् । 'रुपां सुलुक् (७, ३, ३६)'—इति-जसः स्थाने सुः । न प्राचुवोऽऽ-द्युवः । अप्रगामात्काः न प्रमाद्यन्त इति । "अप्राचुवो रत्नितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १, ६, १५, १)" ॥

(३८) च्यवतः† । अन्तर्णीतण्यर्थात् च्यवतेः 'द्युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति द्युचि पूर्व्वे च बाहुलकाद्दौर्घः । देवान् प्रति स्तोमानां च्यावचिरा गमयिता स्तोत्रेत्यर्थः । रूढित्वादिप्रसङ्गनि-वृत्तिः? । "द्युवं च्यवानं मन्यं यथारथम् (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)" । च्यवस्य तु "च्यवो भार्गवः शार्धातां मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)"—"अद्वाववत् च्यवनवत् भृगुवत् (?)"—इत्या-दिर्निगमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः‡ । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (३७३५०) । (४०) हरः§ । ज्वलन्नामसु (३६०५०) व्याख्यातम् । रजस्तु ज्योतिरुदकलोकासृग्दिनवाचकम् । अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः । "चा ते अग्ने रजःश्रिया (य० वा० सं० ५, ८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)"—"नव्या वृहानि सुक्रतो रजांसि (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"त्रिरात्रेण रजस्वला शुचिर्भवति (?)"—"विर्त्तते रजसी वेद्याभिः

*, † निब० ४, १६ ।

‡ निब० २, २१. ४, १६, १०, ४४. १२, ७, १२ ।

§ निब० ४, १६ ।

(ऋ० सं० ४, ५, ११, १)"—इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुद-
कलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहत् हरति सर्वं
लोकेषु, द्वियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाश्रियन्ते । "प्रत्यग्रे हरमा
हरः गृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ८, ५)"—इति ज्योतिषाम् । उदक-
लोकवाचि-निगमौ पर्येथौ ॥

(४१) जुहुरे* । जुहोतेः 'कृन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'—
इति लिट्, 'हरयोरे (६, ४, ७६)'—इति रे, जुह्रति । यद्वा ; यया-
प्राप्तो लिट् जुहुरे हतवन्तः । "जुहुरे वि चित् यन्तः (ऋ० सं० ४,
१, ११, २)" ॥

(४२) व्यन्तः† । व्यन्त-इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४, १८) ।
व्यन्तइत्यत्र यएष धातुः स द्यतिवदनेकार्थइत्यर्थः । 'वी गतिप्रज-
मनकान्त्यप्रनखादनेषु (अदा० प०)' । अनेकार्थत्वात् पश्यत्यर्थोऽपि ॥

(४३) क्राणा‡ । करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन लुक् ।
"गोभिः क्राणा अन्नूषत (निरु० ४, १८)" ॥

(४४) वाशी§ । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७८५०) । यद्वा ;
वासी-शब्दश्चेद्वदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण व्युत्पत्तिः ।
"वाशीभिस्रक्तताश्मन्कयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, ५८, ४)" ॥

* निरु० ४, १८ । निरु० "अजाहवीत्" ४, २१. "अवे" ११, २१. १२, २१. २१.
"अवेम" १०, २८. १२, १४. "जाह्वोमि" ११, २१ "हयः" १०, ४२.
"हयानाः" १२, २२. "आह्वामहे" ११, ५० ।

† निरु० ४, १; १८ । पु० १, ६ ।

‡ निरु० ४, १८ ।

§ निरु० ४, १६; १८ ।

(४५) विषुषः* । विषम-शब्दस्य अकारस्योक्तरौ मकारस्य णकारस्य । विषमः । “सशर्द्धुर्दर्यो विषुषणस्य जन्तोः (ऋ० सं० ५, २, ३, ५)” ॥

(४६) जामिः† । व्याख्यातमङ्गुलीनामसु (१८६५०) । अतिरेकवालिब्रह्मसमानजातीयानां वाचको जामि-शब्दः । अतिरेकः पुनरुक्तसुच्यते, पुनर्जायमानत्वात् । “जामि वा एतद् यञ्जु क्रियते (ऐ० ब्रा० ३, ५, ३)” । वालिशोमूर्खः । स हि कस्मैचिन् पुरुषायालम् । अत्र निगमः पर्येथः । समानजातीयो भगिनी-लक्षणोऽर्थः । समानाभ्यां मातापितृभ्यां जातत्वात् । जा-शब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मि-शब्द-उपजनः । “यत्र जामयः कृणवन्न जामि (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)” ॥

(४७) पिता‡ । ‘नप्तृनेष्टृत्वष्टृत्वेहोत्पोत्प्रात्तजामात्मात्पितृदुहित्वा (उ० २, ८८)’—इत्यादिना पातेः केवलकाष्यन्ताद्वा तच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२८३५०) । “द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)” ॥

(४८) श्रयोः§ । श्रान्यते; क्विप् शम् । ‘यु पृथग्भावे’ इत्यस्माद् विच् । अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति । ‘शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्’ । “अथानः शं योररघो दधात (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)” । प्रसङ्गेन श्रुतिसाकष्यात् भाष्ये ‘अथापि शंयुर्बाह्वस्यत्यः (निरु० ४, २१)’—इत्युक्तम् ॥

* निघ० ४, १८ ।

† पु० १, १२ ।

‡ प० ५, ५ । निघ० ४, २१. ७, ८. ११, १७ ।

§ निघ० ४, ११ ।

(४८) आतिः* । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१३५०) ।
ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्ताणां मते अदीनादिगुणः अथ-
वात्मपक्षे प्रकृतिः । “अदि॑तिर्द्यौरदि॑तिरन्तरि॑त्तम् (ऋ० सं० १, ६,
१६, ५)” ॥

(५०) एरिरे† । प्रोपसर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् ‘ईर गतौ (सु० प०)’--
इत्यस्मात्प्रति झस्यरे च । प्रेरितवन्नइत्यर्थः । “यमे॑रिरे भृग॑वे
वि॒श्ववे॑दसम् (ऋ० सं० २, २, १२, ४)” ॥

(५१) जसुरिः‡ । ‘जसु ताडने (सु० प०)’ । ‘जसि॑सहोत्तरिन्
(उ० २, ६८)’—इति उरिन्-प्रत्ययः । यद्वा; अस्यतेर्वाङ्मकादुरिन्-
प्रत्यये जुडागमश्च धातोः । ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्चान्तो जसुरिः ।
“नी॒चाय॑मानं जसु॑रि न श्ये॒नम् (ऋ० सं० २, ७, ११, ५)” ॥

(५२) जरते§ । नैरुक्तधातुः । यद्वा; ‘गृ॒ स्तौ (क्र्या० प०)’—
इत्यस्य गकारस्य जकारइति स्कन्दस्वामी । “इन्धा॑न ए॒नं ज॒रते
स्वा॒धौः (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)” ॥

(५३) मन्दिने॥ । मन्दतेः स्तुतिकर्मणो घञि मन्दः स्तुतिः ।
हान्दसत्वादतदमिठनौ नेथ्यते हि एकाचरात्; ततो जाते, सप्तम्याच्च ।
“प्र॒ म॒न्दिने॑ पितु॒मर्च॑ता वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)” ॥

* प० १, १

† निघ० ४, २२ ।

‡ निघ० ४, २४ ।

§ प० १, १४ ।

॥ निघ० ४, २५ ।

(५४) गौः* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३४४) । “अत्राह गौर-
मन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)” ॥

(५५) गातुः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१६४) । अत्र भावे
तुन् गमनमित्यर्थः । “गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निब० ४, २१)” ॥

(५६) दंसयः‡ । दंसइति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६४) ।
अत्र तु ‘अचदः (उ० ४, १३४)’, जम् । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येना-
नि । “कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)” ॥

(५७) तूनाव॑ । तवतेर्द्विकर्मणो लिटि णलि ‘तुजादीनां दीर्घा
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)’ । “स तूनाव॑ नैनमश्नात्यर्हतिः (ऋ० सं० १,
६, ३०, २)” ॥

(५८) चयसे॥ । ‘चय गतौ’ भूवादिरात्मनेपदी । अत्र चातयते
नाशनार्थस्वार्थे वर्तते । यद्वा; चातयतेरेव विहृतं रूपम् । “बृहस्पते
चय॑स इत् पिथारुम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)” ॥

(५९) वियुते॥ । यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपूर्वः । • • • ।
“स॒मान्या वियु॑ते दू॒रे अ॒न्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)” ॥

(६०) चधक्** । अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम् । यदिद् द्वि
पार्थे यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)” । अथाणुभ्येत्यर्थे दृश्यते,
तदा ‘चधु वृद्धौ (खा० प०) ‘अस्मान् ‘प्रथः कित् (उ० १, १३०)’-

*; † पु० १, १ ।

‡ निब० ४, २५ ।

§ निब० ४, २५. “सन्तवीलत्” २, २८ ।

॥ निब० ४, २५. “चिकाम्”, “चिकाम्” २, ११ ।

¶, ** निब० ४, २५.

इति वाङ्मलादजि-प्रत्ययः किञ्च । अद्भुवन् अद्भुं कुर्वन् । “अधगया
अधगुतामिष्टाः (य० वा० सं० ८, २०)” ॥

(६१) अस्माः* । (६२) अस्यां । शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्नि-
धिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः । आदिष्टतमस्य
तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वाद्नुदात्तं पदद्वयं तौत्रा-
र्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानीदिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषय-
तामन्वाद्नुदात्तं पदद्वयमल्पीयोर्यतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अ-
न्यादिष्टस्वार्थत्वात् । “अस्मा ऊ पु ण उप मातये भुवः (अ० सं० २,
२, २, ४)” — “दोर्थायुगस्या यः पतिः (अ० सं० ८, ३, २७, ४)” ॥
“अस्य वामस्य पलितस्य हेतुः” — “द्वितीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य
(अ० सं० २, ३, १४, २)” ॥

॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्त्रिम्^(१) । वाहिष्ठः^(२) । दूतः^(३) । वावशानः^(४) ।
वार्यम्^(५) । अन्यः^(६) । असश्चन्ती^(७) । वनुष्यति^(८) ।
तरुष्यति^(९) । भन्दनाः^(१०) । आह्नः^(११) । नदः^(१२) ।
सोमोअक्षाः^(१३) । आत्रम्^(१४) । जतिः^(१५) । हासमाने^(१६) ।
पड्भिः^(१७) । ससम्^(१८) । द्विता^(१९) । ब्राः^(२०) । वराहः^(२१) ।
स्वसराणि^(२२) । शर्याः^(२३) । अर्कः^(२४) । पविः^(२५) । वक्षः^(२६) ।

* , † निघ० ४, २५. “अयोः” ३, २२. प० ४, २. निघ० ४, २८ ।

(१) “अस्त्रिः” ख ।

(२) “तरुष्यते” क ।

धन्व^(१०) । सिनम्^(१८) । इत्या^(१९) । सर्वा^(२०) । चित्^(२१) ।
 आ^(२२) । युम्नम्^(२३) । पवित्रम्^(२४) । तोदः^(२५) । स्वच्चाः^(२६) ।
 शिपिविष्टः^(२७) । विष्णुः^(२८) । आष्टणिः^(२९) । पृथुजयाः^(३०) ।
 अथयुम्^(३१) । काणका^(३२) । अधिगुः^(३३) । आङ्गुषः^(३४) ।
 आपान्तमन्युः^(३५) । श्मशा^(३६) । उर्वशी^(३७) । वयुनम्^(३८) ।
 वाजपत्यम्^(३९) । वाजगन्धम्^(४०) । गध्दम्^(४१) । गधिता^(४२) ।
 कौरयाणः^(४३) । तौरयाणः^(४४) । अहयाणः^(४५) । हर-
 याणः^(४६) । आरितः^(४७) । व्रन्दी^(४८) । निष्पपी^(४९) । तूणी-
 शम्^(५०) । क्षुम्पम्^(५१) । निचुम्पुणः^(५२) । पदिम्^(५३) । पादुः^(५४) ।
 वृकः^(५५) । जोषावाकम्^(५६) । कृत्तिः^(५७) । श्वघ्नी^(५८) । समस्य^(५९) ।
 कुटस्य^(६०) । चर्षणिः^(६१) । शम्बः^(६२) । केपयः^(६३) । ततुमा-
 कषे^(६४) । असंचम्^(६५) । काकुदम्^(६६) । बीरिटे^(६७) ।
 अच्छ^(६८) । परि^(६९) । ईम्^(७०) । सीम्^(७१) । एनम्^(७२) ।
 एनाम्^(७३) । स्तणि^(७४) रिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि* ॥२॥

(१) सन्निर्मा । 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)', 'ष्णा शौचे (अदा० प०)' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति

(२८) "भित्तम्" क ।

(४३) "स्यसा" च ।

(५१) "गन्धम्" ग ।

(५६) नास्येतत् ङ-पुस्तके ।

(७४) "कृत्तिः" ग ।

* इतीत्यादि न विद्यते ङ-पुस्तके ।

† निब० ४, १ ।

किन् प्रत्ययः । लिङ्गवद्भावाद् द्विवचनादिः । 'आतोऽलोप इटि च (६, ४, ६४)' । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः शोषितोवा मेघः सन्निः । "सन्निमविन्दुचरणे नदीनाम् (च० सं० ८, ७, २७, ७)" ॥

(२) वाहिष्ठः* । बोद्ध-शब्दात् 'तुम्हन्दसि (५, ३, ५६)'—इती-ष्ठनि 'तुरिष्ठमेयःसु (६, ४, १५४)'—इति ढचोलोपः । वाहिष्ठ-इति उपधादीर्घश्चान्दसः । अतिशयेन बोढा वाहिष्ठः । "वाहिष्ठोवा इवानाम् (च० सं० ६, २, २६, २)" ॥

(३) दूतः† ।

(४) वावशानः‡ । 'वश कान्तौ (अदा० प०)', 'वाश्ट शब्दे (दि० आ०)' । 'लिटः कानञ् वा (३, २, १०६)' । द्विवचनादिः । 'तु-जादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)' । 'न वशः (६, १, २०)'—इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्-प्रत्यये कानञ्चपि न भवति, वाशनेरुपधाङ्खत्वञ्च व्यत्ययेनैव । यङ्लुकि शानञि रूपमिति श्री-निवासः । सप्तस्वसूरुषीर्वावशानः (च० सं० ७, ५, ३३, ५)" ॥

(५) वार्यम्‌§ । 'वृब् वरणे (स्वा० उ०)' । 'एतिस्तुशास्त्वृ-जुषः क्यप् (३, १, १०६)'—इति क्यपि प्राप्ते 'क्यत्प्युटो वङ्गलम् (३, ३, ११३)'—इति ष्यत् । 'क्यव्विधौ वृ-ग्रहणे वृज्योग्रहणमिष्यते न वृङ्ः'—इति वैयाकरणः । अथवा ऽवश्यकार्योऽष्यत्-प्रत्ययोद्गृह्यः ।

* निघ० ५, १ ।

† निघ० ५, १, ६, २२ । टीकायां न उच्यते, तत्र लोचकत्रमाद् एव चैः संशयः ।

‡ निघ० ५, १. "समवावशीताम्" १९, १ ।

§ निघ० ५, १ ।

वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वा । “तद् वार्यं वृणीमहे
(ऋ० सं० ६, २, २३, ३)” ॥

(६) अन्धः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२० ४ पृ०) । “आमन्त्रेभिः
सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)” ॥ तमोऽचक्षुष्यन्धः ।
अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभा-
वात् । चक्षुर्हीने अकारान्तमिदम् । “पश्यदक्षणात्त्र विचेतदन्धः (ऋ०
सं० २, ३, १७, १)” —इति चक्षुर्हीनस्य ॥

(७) असञ्चन्ती† । सञ्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सञ्चतिरस्यतेर्वार्यं
वर्त्तते । शतरि डीपा नञ्समासः । परस्यरेण सम्प्रतिश्रीभवन्त्यौ ।
अवच्छिपन्त्या वाश्रिते वा द्यावापृथिव्याउच्छेते । “असञ्चन्ती भूरि-
धारे पर्यस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)” ॥

(८) वनुष्यति‡ । व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (२३ ३ पृ०) । अत्र तु
हन्यर्थः । “वनुष्याम वनुष्यतः (ऋ० सं० २, १, २१, १)” ॥

(९) तरुष्यति§ । नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः । ‘मृत्युं तरति’, ‘ब्रह्महत्या-
मुत्तरन्ति’ । विनाशयन्ति-व्यपोहन्तीति हन्यर्थे तरतेः प्रयोग-दर्शनात्
तरतेरुकारषकागवुपजनावित्याहुः । “इन्द्रेण युजोतरुषेम वृत्रम्
(ऋ० सं० ५, ४, १५, २)” ॥

(१०) भन्दना॥ । भन्दतेः स्तुतिकर्मणो ‘युच् बङ्गलम् (उ० २,

* पु० २, ० ।

† पु० २, १४ ।

‡ पु० २, १९ ।

§ निघ० ४, १ ।

॥ निघ० ५, २ । “भन्दते” निघ- १, १९ ।

७४)”—इति युच् टाप् शम् । भन्दना स्तुतिरित्यर्थः । “सभन्दना उदियन्ति प्रजावतीः (ऋ० सं० ७, ३, १०, १)” ॥

(११) आहनः* । आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ आहनः असह्यवचनादाहन्तुः । “अन्येन मदाहनो याहि त्वयम् (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३)” ॥

(१२) नदः† । व्याख्याः स्तोत्रनामसु (३४५५०) । “नदस्य मा रुध्नः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” ॥

(१३) सोमो अन्नाः‡ । अत्रोतेर्लुङि सिचि ‘उदितो वा (७, २, ५६)’—इति अनिट् पक्षे आडागमे च आष्टेति, इट्पक्षे आशिष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि षस्य कादेश्चे आकारइतश्च विसर्जनीयौ । चियतेर्वा अजैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्जमाने लुट्, तिपः स्थाने सिप्, ज्ञेरङ्, धातोष्टिलोपः, दौर्घश्च, इतश्च विसर्जनीयौ । चियतीत्यर्थः । “अनूपे गोमान् गोभिरन्नाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” ॥ ‘चर सञ्चलने (भू० प०)’ अन्तरीदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बङ्-सङ्कन्दसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्स्येति सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागमः चरतीत्यर्थः । “सोमोदुग्धाभिरन्नाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” । ‘सर्वे ज्ञियति-निगमाः’—इति शाकपूणिर्निवाह उक्तः ॥

(१४) श्वाचमृ‡ । व्याख्यातं धन-नामसु (२२३५०) । इह

* पु० १ । निद० ४, १५ ।

† पु० २, १६ ।

‡ निद० ५, २. ‘विचरन्ति’ ११, ४१ । ‘अच’ प० ४, २. निद० ८, ७ ।

§ पु० २, १० । निद० ५, २ ।

क्षिप्रनाम । “श्रावमग्निरक्षणेऽज्ञातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)” ॥

(१५) ऊतिः* । अवतेः ‘ऊतियूतिजूतिचातिहेति (३, ३, ८७)’
—क्लिन्नुदात्तो निपात्यते । ज्वरत्वरेत्सूठ् । अत्रावनं रक्षणं तर्पणं
वा । “आत्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ६, ५, १, १)” ॥

(१६) हासमानौ । हासतिः स्पृष्ट्वायां हर्षणे वा वृत्तते । स्पृष्ट्वा-
मानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा । “अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं०
३, २, १२, १)” ॥

(१७) पङ्भिः† । पिबतः स्थाशयते वा बन्धनार्थात् स्पृशते वा
‘सर्त्तगटिः (उ० १, १ ३ ३)’—इति बाङ्गलकादटिप्रत्ययोधातूनां
पकार-भावश्च । पानैः सोमस्य१ । यद्वा ; स्थाशनैर्बन्धनैः स्पर्शनैः
स्तुति-लक्षणैर्गुणानाम् । “वसूकः पङ्भिरुपसर्परिन्द्रम् (ऋ० सं०
८, ५, १५, ६)” ॥

(१८) ससम्॥ । ‘षष खप्ने (अदा० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१ ३ ४) । खपीतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यति-
रिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेशः । “सुसं न पक्व मविदच्छुचन्तम्
(ऋ० सं० ८, २, १४, २)” ॥

(१९) द्विता‡ । द्विशब्दात् ‘सङ्ख्याया विधायै धा (५, ३, ४ १) ।

* निघ० १, २, ४, ३ ।

† निघ० ५, २, ८, ३८ ।

‡ निघ० ५, २ । वृ० आ० ६, १, १२ ।

§ सायकभाष्ये तु सर्वत्रैव ‘पङ्भिः पादैः’ इति व्याख्यातम् । महीधरोऽपि
तथैव य० वा० सं० १२, १२ ।

॥ प० १, ७, निघ० ५, ३ ।

¶ निघ० ५, ३ ।

धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः । द्विधेत्यर्थः । “द्विता च यन्ता स्वधया
च शम्भुः (ऋ० सं० ३, १, १७, ५)” ॥

(२०) प्राः* । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘गेहे कः (३, १,
१४४)’—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जम् । वरितारोऽन्वेष्टारो
मृगादीगाम् । प्रात्यखानीयाः लुब्धकादयः । “मृगं न प्रा मृगयन्ते
(ऋ० सं० ५, ७, १८, १)” ॥

(२१) वराहः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६५५०) । निगमश्च
तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) स्वमराणि‡ । अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (५६५०)
निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) शर्याः§ । अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६३५०) । अत्र
दृषव उच्यन्ते । “शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्थोः (ऋ० सं० ७, ५,
२२, ५)” ॥

(२४) अर्कः॥ । अर्चतेः ‘हृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,
३८)’—इति कः । अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् । अन्ये मृग्यमुदाह-
रणम् । अतएव केषिन्न पठन्त्यत्र अर्कम् । वृत्तेऽप्यर्चति । “अर्कपर्णे
जुहोति (?०)” ॥

(२५) पविः¶ । व्याख्यातोवाङ्नामसु (८०५०) । रथनेमि-

* निव० ५. ३ ।

† पु० १, १०. ४, १ । निव० ५, ४. “वराहः” ५, ४ ।

‡ पु० १, ८. ३, ४, ४, १ । निव० ५, ४ ।

§ पु० २, ५. निव० ५, ४. १०, १८ ।

॥ पु० २, ७. २०. ४, १ । निव० ५, ४. ६, २२ ।

¶ पु० २, ११. १, २० । निव० ५, ५. १२, २० ।

र्थज्ञश्च पविः । “उत् पव्या रथानाम् (ऋ० सं० ४, ३, ८, ४)” । यज्ञस्य दग्धितः ॥

(२६) वचः* । वदते: ‘वचः सुट् चा’—इत्यसुम् । मध्यं काय उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः । उरइत्युच्यते । “उपो अदर्शि प्रुन्ध्युवो न वचः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)” ॥

(२७) धन्वा† । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (२७पृ०) । सएव निगमः ॥

(२८) सिनम्‡ । व्याख्यातमन्ननामसु (२०७पृ०) । सएव निगमः ॥

(२९) इत्या॥ । इदं-शब्दात् ‘था हेतौ च क्न्दसि (५, ३, २६)’—इति हेतौ प्रकारवचने थाल्-प्रत्ययः । एतेर्वा थाल् ‘प्रत्न-पूर्वविश्वेमात्थाल् क्न्दसि (५, ३, २१२)’—इति इवार्थे थाल् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभृतादिदं-शब्दादपि भवति । अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः । “इत्या चन्द्रमसोऽगृहे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)” ॥ ‘अमुथा (निरु० ५, ५)’—इत्यर्थकथनं कथमिति निरूपणीयम्, इत्याविति स्कन्दस्वामियन्थश्च निरूपणीयः ॥

(३०) सचा॥ । सचार्योऽर्थ निपातः । “आदित्यैरुद्रैर्वसुभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, २)” ॥

* निब० ४, १६, ५, ५ ।

† ‘वदित्वाधाअभ्यञ्च दमि’—इति मि० कौ० ७० ४, २, १५ ।

‡ पु० १, २, ४, २ । निब० ४, ५, ८, १८ ।

§ पु० २, ७ । निब० ४, ५ ।

॥ पु० ७, १० । निब० ४, २५, ५, ५, ६ २, ११, २० ।

¶ निब० ४, ५, ११, ५० ।

(३१) चित्* । निपातोनाम च । निपातोऽनुदात्तः । 'चिदित्ये-
षोऽनेककर्मा'—इत्यादिनां व्याख्यातः (निरु० १, ४) । "चतुर्गसिद्धि-
मानात् (ऋ० सं० १, ३, २ ३, ४)"—इत्युपमायाम् । अवकुत्सनादि-
ष्वपि निगमा अन्वेष्ट्याः । नाम तु चिनेतेष्वेतयतेर्वा क्विपि चिदिति
भवति । चितां भागैः चीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयण्युच्यते† ।
"चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १८)" ॥

(३२) आ‡ । 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गा व्याख्यातः (निरु०
१, ३) । "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)"—
इत्युपसर्गस्य । "जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्युप-
मायाः । "आमेन्यस्य रजमो यद्भ्र आ अपः (ऋ० सं० ४, ३, २, १)"
—इत्यध्यर्थस्य ॥

(३३) द्युन्नम्‡ । व्याख्यातं धननामसु (२२ ५५) । अत्र यज्ञो-
ऽन्नं वाभिधीयते । "अस्मै द्युन्नमधिरत्नं च धेहि (ऋ० सं० ५, ३,
८, ३)" ॥

(३४) पवित्रम्॥ । पुनातेः 'पुवः सञ्जायाम् (३, २, १८ ५)'—
'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३ २, १८ ६)'—इतीत्र-प्रत्ययः । मन्त्र-
रग्न्यापोऽग्निवाचुसोमसूर्येन्द्राश्वाभिर्घेयाः । मन्त्रादिषु करणसाधनः
१२ ३२ ३१२२
अग्न्यादिषु कर्मसाधनः । "येन देवाः पवित्रेण (सा० सं० २, ५, २,

* पु० ३, १२ । निरु० १, ४, ५, ५, १०, २८ ।

† ए० प्रा० १, ५, १ ।

‡ पु० ३, १२ । निरु० १, २, ४, ५, ५, ७ ।

§ पु० २, १० । निरु० ५, ५ ।

॥ पु० १, १२ । निरु० १, ६, १२, २२ ।

८, ४)"—इति मन्त्रस्य । "गभस्तिपुतो नृभिरद्विभिः सुतः (ऋ० सं० ७, २, १८, ४)"—"पवित्रन्तः परि वाष्मासते (ऋ० सं० ७, २, २०, २)" इति च रश्मौनाम् । "शतपतिचाः स्वधया मर्कौः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इत्यपाम् । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनक्तु (निब० ५, ६)—इत्यग्न्यादीनाम् ॥

(३४) तोदः* । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितमाधनाय । तुदेर्घञ् । यदा ; 'देवमेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः'—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृहस्थः । "तोदस्यैव शरणं आ मृदस्य (ऋ० सं० २, २, १८, १)" ॥

(३६) स्वज्ञाः† । सुपूर्वादञ्चते रसुन् । सुगमन इत्यर्थः । "आ जुहानोघतपृष्ठः स्वज्ञाः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)" ॥

(३७) शिपिविष्टः‡ । (३८) विष्णुः§ । एते विष्णोरादित्यस्य नामनी । शिपिविष्ट-शब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः । यादृशः शेषो निर्वेष्टितः तादृश इति, शेषदव वेष्टन-त्वग्-विवर्जितः—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रचादप्रतिपन्नरश्मिः । अपिवा; 'उपमानयोगात् कुत्सिनार्थीयमिदम्'—इत्यौपमन्यवः । पृषोदरादित्वाद् रूप-सिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । 'प्रशंसानाम्'—इत्याचार्यः । शिपिभीरश्मि-भिराविष्टः शिपिविष्टः उपात्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञ-

* निब० ५, ५ ।

† निब० ५, ७ ।

‡ निब० ५, ७. 'शिपिः' ५, ८ ।

§ प. ५, ९ । निब० ५, ७. १९, १८ ।

नामसु (३४८७०), अर्थोऽनुगुणः । “किमिन्ने विष्णो परिचर्य्यं
भत् प्रयद् ववचे विपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)”—
इत्युभयोर्निगमः ॥

(३८) आघृणिः* । घृणि-शब्दो ज्वलन्नामसु (१६१५०), क्रो-
धनामसु (२३४५०) च व्याख्यातः । आगतदौप्तिरागतक्रोधो वा ।
“आघृणे सं संचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)”—इति दौप्तिनामत्वे
निगमः । क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं कर्त्तव्यम् ॥

(४०) पृथुञ्जयाः† । ‘ञि अभिभवे (भू० प०)’ । असुनि वा-
ज्जलकात् ककारस्य रेफः । ज्यो वेगः । पृथुः ज्यो यस्य सः । वेगे-
नान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः । “पृथुञ्जया अमिनादादुर्दसोः
(ऋ० सं० ३, ३, १३, २)” ॥

(४१) अथर्युम्‡ । अततेः । ‘जनिमनियजिदमिभ्यः’—इति
वाज्जलकात् युस्-प्रत्ययो धातेरथरादेशश्च सकार इत्सञ्ज्ञकः ।
अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः ।
“दूरे दृशं गृहर्षतिमथर्युम्‡ (ऋ० सं० ५, १, २३, १)” ॥

(४२) काणुका॥ । कान्त-क्रान्त-कृत-शब्दानां काणु-भावः । तच्च
स्वार्थे कः । असि ‘शेष्कन्दसि वज्जलम् (६, १, ७०)’—इति श्लुक् ।
कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आह्वननीयं प्रति गतानि, षत्विक्

*, † निघ० ५, ८ ।

‡ निघ० ५, १५ । “अथर्यु” य० वा० सं० २, २० ।

§ “अथर्युम्” —इति सामपाठः । ऋ० १, २, २, १०.—उ० २, १, ६, १

॥ निघ० ५, १९ ।

प्रति कृतानि, अल्विग्निः संस्कृतानि सरांसि विद्मिष्यन्ते । यद्वा ; काणुकेति इन्द्रविशेषणम्* । सोमस्य कान्तः वसभः । यद्वा ; कणे-
शब्दः 'कणेमनसौ अद्वाप्रतिघाते'-इति, तस्य काणुकेति रूपं क्रिया-
विशेषणञ्च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)" ॥

(४३) अधिगुः† । अधिगतो गौर्यग्निन् मन्त्रे सोऽधिगुः । अधि-
कृतशब्दस्याभिभावः, गोशब्दश्चात्र पशुमात्रेऽपलक्षकः कागादिर्वाधि-
कृतत्वात् । यद्वा ; अधिवादिशब्दवत्त्वादधिगुः । अधिग्वप्प्रभृतीना-
मधिगोर्मुख्यत्वादधिगुशब्देनाभिधानम् । अग्निरिन्द्रश्चाधिगुशब्देनोच्यते ।
अधृतगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत्राधृतशब्दस्याभिभावः ।
गमनं गौः । "अधिगोशमीध्वं (ऐ० ब्रा० २, १, ७)"—"तुभ्यं
स्योतन्यधिगो शचौवः (ऋ० सं० ३, १, २१, ४)"—"ऋचीषमाया-
धिगवमोहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति क्रमेण निगमाः ॥

(४४) आङ्गुषः‡ । आङ्पूर्वात् घुषेर्घञ् । आघुष्यते आघोषः ।
घो-कारस्य ङ्कारभावः१ । 'आङ्गेऽनुनासिकश्चन्दसि (६, १,
१२६)'—इत्यनुनासिको व्यत्ययेन । स्तोमोऽभिधेयः । "एनाङ्गुषेण
वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)" ॥

(४५) आपान्तमन्युः॥ । आपादितमुत्पादितं संस्कारेण मन्यु-

* 'नैबन्धप्रसिद्धात् कालाभिमानोद्भूतः । विशदपरपक्षस्याहोरात्रास्तिशतं पूर्वपक्षस्य
सन्ति । तानेकरूपमनुभवन्तीति । एतत् सवमेकेन प्रतिधानेनापिबत्'—इति
ऋ० सं० ६, ४, २०, ४र्थे मन्त्रव्याख्याने मायणः ।

†, ‡ निघ० ४, ११ ।

१ 'वर्षात् कारः (१, २, १०८, वा० २)'—इति 'वर्णरूपे एव कारप्रत्ययो
भवति, नाच वर्षकस्य स्वरूपभावं बोध्यमस्तीति कथङ्कारः कारप्रत्ययोध्यथः

॥ निघ० ४, ११ ।

दीप्तिर्यस्य । आपादित-शब्दस्याणन्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१३५पृ०) । सोम उच्यते । इन्द्रस्यापान्तमन्युः । उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा । “आपान्तमन्युस्तुपलप्रभर्मा (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” ॥

(४६) श्मशा* । श्म शरीरमश्रुते व्याप्नोति । श्म-शब्दोपपदात् अश्रोतेः पचाद्यच् । उदकवाहिनी कुल्या नाड़ी वान्तरसवाहिनी वा श्मशोच्यते । श्म अश्रुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिग्रन्थे नास्ति श्रीनिवासमते तु स्व-शब्दोपपदात् अश्रोतेः पूर्ववदच् । खं शासती श्मशा, व-कारस्य मकारः । “आर्व श्मशा रुधुः (ऋ० सं० ८, ५, २६, १)” ॥

(४७) उर्वशी† । उरु-शब्दोपपदात् अश्रोतेर्वष्टेर्वा ‘इन् सर्वधा-तुभ्यः (उ० ४, ११४)’-इतीन्प्रत्यये ‘कृदिकारात् (४, १, ४५.वा०)’-इति ङीप् वक्ष्यन्तरपदे उरु-शब्दस्य उ-लोपश्च । उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति । उरुभ्यां वा अश्रुते सम्भोगकाले कामिनं वशौ-करोति, शिल्पोपचारकुशलैत्यर्थः । उरुर्वा वशः कामो यस्याः महेच्छेत्यर्थः । व्यधिकरणो बज्रवीहिः । बज्रषु कामो यस्याः, बहूनां वा कामो यस्याः । “उर्वशी ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः (ऋ० सं० ५, २, २४, १)” ॥

(४८) वयुनम्‡ । व्याख्यातं प्रज्ञानामसु (३२४पृ०) । कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया । “सद्दत्तमोऽवयुनं तत्त्वत् सूर्येण वयुनवचकार (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)” ॥

* निव० ४, १९ । ‘श्मशानम’ निव० २, ४. अथ० सं० ५, ११, ८ ।

† प० ४, ५ । निव० ४, १२. ११, १५; ४८ ।

‡ ५० २, ८ ।

(४६) वाजपत्यम्* । वाजशब्दो व्याख्यातोऽङ्गनामसु (२०४
 ५०), पत्यशब्दो गृहनामसु (३०८५०) वाजस्य पत्यस्य परममे-
 तदन्नाद्यमस्माजिमिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पत्यन्ति तम् । सोम
 उच्यते । “सुनेम वाजपत्यम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५०) वाजगन्धर्मा । ‘गन्ध अर्दने’ चुगदिरात्मनेपदी । अत्र
 मिश्रणार्थः । ‘अचो यत् (३, १, ६७)’ । गृह्यतेर्गन्ध्यादेशो ण्यच्चेति
 केचित् । गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् गन्धं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ।
 “अश्याम वाजगन्धम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५१) गन्धम् । गृह्यतेः अग्रादित्वाद् (उ० ४, १०८) यत्-
 प्रत्ययो धातोर्गन्धादेशश्च । ग्राह्यं गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् आत्मना
 मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः । सोम उच्यते । “ऋज्ञा वाजं न
 गन्धं युयुषत् (ऋ० सं० ३, ५, १६, १)” ॥

(५२) गंधिता? । ग्रहेः क्ते ग्रहस्य गंधादेशः । “आगंधिता
 परिगंधिता” (ऋ० सं० २, १, ११, ६)” । आगृहीता, अवयवैर्गाढं
 परिध्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगंधिता, सर्वतोऽन्तर्वहिश्च मिश्रितः आ-
 लिङ्गन-चुम्बन-पुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सम्भोगाय परि-
 गृहीता च सतीत्यर्थः ॥

(५३) कौरयाणः ॥ । कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः । शत्रून् प्रति
 कृतमेव यानमायानं नित्यं कृतमनः । यद्वा ; इत्यथो रथ इत्यादि-

* निर० ५, १५ ।

†, ‡, §, ॥ निर० ५, २५ ।

सङ्ग्रामं हतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यामं वाहनं यस्य स कौरयाणः ।
“पाकं स्यामा कौरियाणः (ऋ० सं० पू० ७, २९, १)” ॥

(५४) तौरयाणः* । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयानः चिप्र-
गमन इत्यर्थः । “स तौरयाण उपपाहि यज्ञम् (ऋ० सं० ३, ३, १६.
३ वा०)” ॥

(५५) अह्रयाणः† । ह्रीत-शब्दस्य ह्रभावः । अह्रौयमाणः अल-
ञ्जितमानः यो ह्यर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स ह्रीतो गच्छति, तदस्य
नास्ति, अतः स्नाद्यगमन इत्यर्थः । “अनुष्टुपा कृणुह्यह्रयाणः (ऋ०
सं० ३, ४, २५, ४)” ॥

(५६) हरयाणः‡ । हरतेः पचाद्यचि हरः । शत्रूणां जीवितैश्च-
र्यादिहन्तृ यानं यस्य सः । शत्रु-जीवितादीनां हर्त्तेत्यर्थः । “रजतं
हरयाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, २)” ॥

(५७) आरितः§ । ‘ऋ गतौ’ । ‘सृचिसृचिमूच्यथ्यशूर्णेती-
नाम् (३, १, २२.वा०)’—इति विहितस्य यङः ‘यङोऽचि च (२, ४,
७४)’—इत्यत्र बङ्गलानुवृत्तेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र ‘स-
न्यङोः (६, १, ९)’—इति ऋ-इत्यस्य द्विर्वचने उरदत्त्वाभ्यासस्य
ऋकारस्यात्वे ‘इयिकौ च लुकि (७, ४, ९१)’—इति लुकि निष्ठायां
ह्रान्दसत्वादिट्, ऋकारस्य यणादेशो ‘रोरि (८, ३, १४)’ इत्यभ्यास-
रेफलोपे ऋलोपे पूर्वस्य (६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति ।
एतन्तस्य लुगभावश्चान्दसत्वात् । स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत

इत्यर्थः । “य आरितः कर्मणि कर्मणि स्त्रिः (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)” ॥

(५८) व्रन्दी* । व्रन्दति नैरुक्धातुः । ‘गमेरिनिः (उ० ४, ६)’—इति वाङ्मलकादिनिः । “शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोहवद् वना (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)” ॥

(५९) निष्पपी† । ‘षप समवाये (भू० प०)’—इत्यस्मात् स्पृश-
त्यर्थे वर्त्तमानान् असुनि सकार-पकार-विपर्ययः । स्पृशश्चात्र तद्वा-
रकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः । सपति स्पृशति सुखयतीति सपः,
निःपूर्वः, निष्पपा इति प्राप्ते निष्पपी । * * * । “मा नो मधेव
निष्पपी परा दा. (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)” । यदा विनिर्गत-पसा
इति पठन्ति,‡ तदा मपेरपि विपर्यस्ताक्षरात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,
३, ११८)’ । अर्थः स एव । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अथापि विनिर्गत-
पसा इति पाठस्य प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् ॥

(६०) तूर्णाशम्‡ । ‘तूर्णाशमुदकं भवति । तूर्णमश्रुते (निद०
५, १६)’—इति भाष्यम् । तूर्णाशमित्यनवगतं शब्दतश्चार्थतश्च उदक-
मभिधेयम् । तूर्णमश्रुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णाशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मात्वात् कर्मापपदाभावात् क्त्वा न स्यादिति चेत्,
—अश्रुत इत्यंशं तूर्णाञ्च तदशञ्च तूर्णाशम् । * * * । “तूर्णाशं
न गिरेरधि (ऋ० सं० ६, ३, १, ४)” ॥

* निद० ५, १४ ।

† निद० ५, १६ ।

‡ तस्य निगमोऽयम्—“यथा परमकाशादरम्” अथ० सं० ३, १५, २१, ९

§ निद० ५, १६ । “तूर्णिः” पु० ९, १५. निद० ७, २० ।

(६१) जुम्पम्* । 'लुभ सञ्चलने (दि० प०)' । 'शक्ति लिङ् च (३, ३, १७२)'—इति शक्यार्थे णत् । चौभ्यमिति प्राप्ते चौकारश्च ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपो मकारश्चोपजनः । अयत्नेनैव लोभयितुं शक्यम् । अहिच्छन्नकमुच्यते । "पदा जुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३) ॥

(६२) निचुम्पुणः । 'वीणास्थणत्रणभ्रूणक्षूणचाणहणघृणादयः (?†)'—इति निचान्त-नियम-नीचैः-शब्दोपपदेभ्यः प्रीणाति-घृणाति-पूणातिभ्यो णक्-प्रत्ययो धातूनां पु-भावः उपपदानां निचु-भावश्च निपात्यते । नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववन्निपातनम् । 'चमु अदने (दि० आ०)' । निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति निचुम्पुणः सोमः । "अपां जामिर्निचुम्पुणः (ऋ० सं० ६, ६, २५, २)" । नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्यते इति समुद्रः । निगमः पर्येद्यः । नीचैरस्मिन् क्णन्ति नीचैः शब्देनाच कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः । "अवभृथनिचुम्पुणः (य० वा० सं० ८, २७)" ॥

(६३) पदिम् । 'पत्ल गतौ (भ्रू० प०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' पदिः पत्नी । आकाशे ह्यसौ नित्यं पत्यते गच्छति । "मुचीजयेत्र पदिमुत्सितानि (ऋ० सं० २, १, १०, २)" ॥

(६४) पादुः । पद्यतेः 'कन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाज्र-

* निब० ५, १६ । "जुम्पति" पु० २, १५ ।

† 'राशासावास्थूणावीणाः'—इति सि० कौ० उ० २, १२ ।

‡ निब० ५, १६ । "पदम्" निब० १, ०, ५, १० । 'पतते' पु० २, १४

"आपन्नत" निब० ११, १४ ।

§ निब० ५, १६ ।

लकाद्गुण वृद्धिः । पदमं पादः । “स पादुरस्य निरुजो न मुच्यते
(अ० सं० ७, ७, १८, ४)” ॥

(६५) वृकः* । व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः ‘वृष्टभृगुषिमुषिभ्यः
कित् (उ० ३, ३८)’—इति क-प्रत्ययः । वृकश्चन्द्रमाः । विवृतं स्पष्ट-
ज्योतिष्मत्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्रमस्य ज्योतिः ।
विकृतविक्रान्तशब्दयोर्वृकभावः । विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वान् ह्यास-
वृद्धिभ्यां वा । विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात् । “अरुणो
मा मृकदृकः (अ० सं० १, ७, २३, ३)” । यदा ; ‘वृजौ वर्जने’
अदादिः । अनेकार्थत्वादावृणोत्यर्थः । पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् को
नकारजकारलोपश्च । आदित्य उच्यते । आवृङ्क्ते आवृणोति जगत्
प्रकाशेन, आवृणोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः । यदा ;
वृणक्तेर्बधकर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांसि । “आस्त्रो यत्सौ-
ममुञ्चत वृकस्य (अ० सं० १, ८, १६, १)” । विविधं हन्ति उर-
णादीनि विकर्त्ता सन् वृकश्च । विपूर्वात् हन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरुच्येया ।
“वृकश्चिदस्य वारण उरामयिः (अ० सं० ६, ४, ४८, ३)” । अपि
वा सृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा वृक्युच्यते । “शतं मेषान् वृक्ये
चक्षदानम् (अ० सं० १, ८, ११, १)” ॥

(६६) जोषवाकर्मा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)’ । कर्मणि
घञ्, वचेर्भावे । जोषयितव्यं वचनं । विस्यष्टायै सेवितव्यं वचनं ।
अविस्यष्टं वचनमित्यर्थः । “जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा (अ० सं०
४, ८, २५, ४)” ॥

* पु० १, २० । निघ० ५, १०० । ६, २१० । १२, ४४ । “वृकः” निघ० १, ६ । ११, २८ ।

† निघ० ५, २१ ।

(६७) कृत्तिः* । कृन्ततेः रूपम् । यथाऽन्नं वा । यथाहि द्विषतः कृन्तति दुर्भक्तं वान्नं माषादि भोक्तारम् । “महो च कृत्तिः शरणां तं इन्द्र (ऋ० सं० ६, ६, १२, ६)” । शरीरात् कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः । सूत्रमय्यपि कृत्तिः चरद्द्वस्तखण्डग्रथितत्वात् कर्त्तृगसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रोच्यते । कृत्तिं वसन्नाचर (य० वा० सं० १६, ५१)” ॥

(६८) श्वघ्नी† । स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे ‘कर्मणि हनः (३, २, ८६)’—इति णिनि-प्रत्ययः । खं धनं हतवान् स्वघाती सन् श्वघ्नी कितवः । स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१२८५०) व्याख्यातः । “कृतं न श्वघ्नी विचिनेति देवने (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)” ॥

(६९) समस्य‡ । समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पद्यते ‘त्वत्त्वस-मसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि० ४)’—इति सर्वानुदात्तः । “मा नः समस्य दूष्य१” । (ऋ० सं० ६, ५, २५, ४)” । “उरुथ्याणो अघायतः सम-स्मात् (य० वा० सं० ३, २६)” । “उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसोः (ऋ० सं० ६, २, २, ३)” । “नभन्तामन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)” ॥

(७०) कुटस्यॴ (७१) चर्षणिः॥ । कृतशब्दस्य कुटभावः । कृत्रयात् कुटेः क-प्रत्ययइत्यन्ये । चर्षणिशब्दे व्याख्यातः पश्यतिकर्मसु

* पु० २, ४ । निब० ५, २२ ।

† निब० ५, २२ ।

‡ निब० ५, २२. १०, ५ ।

ॴ निब० ५, २४. “कुटतेः” ६, २० ।

॥ पु० २, २ । निब० ५, २४. १२, २१. “चर्षणीङ्” १९, ४० ।

(३२८ पृ०) । “पिता कुटस्य चर्षणिः (अ० सं० १, २, ३, ४)” ॥

(७२) श्रमः* । व्याख्यातं श्रमरदति भिषनामसु (६६ पृ०) ।

“उयो यः श्रमः पुरुहत् तेन (अ० सं० ७, ८, २, ३, २)” ॥

(७३) केपयः† । कु-शब्देरपपदात् पुनातेः ‘अनिपुणकृतिभ्यः क्यप्’—इति बाङ्गलकात् क्यप्, कोः कादेशः । कपूयः दुःपूयः दुःशोधः दुःकामेत्यर्थः । कपूयेन तदन्तोऽपि कपूयाः; अकारोम-लर्थीयः । कुक्षितकर्माण उत्थापितपापकर्माणोवेच्यन्ते । कपूया सन्तः केपयः । “ईर्मेव ते न्यविशन्तु केपयः (अ० सं० ७, ८, २, ७, १)” ॥

(७४) त्तुमाकृषे‡ । ‘त्तुमेत्यस्य शौभ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्यवगमः’—इति स्कन्दस्वामी । निर्वाहो निरूपणीयः । करोतेर्लटि ‘थासः से (३, ४, ८०)’, उ-प्रत्ययस्य ‘बङ्गलं कन्दसि (२, ४, ७३)’—इति लूक् कुरुषदित्यर्थः । “एता विश्वा सर्वना त्तुमा कृषे (अ० सं० ८, १, ८, ६)” ॥

(७५) अंसत्रम् । आङ्पूर्वाद्गुन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं च । आहन्तीत्यंहः पापम् । पापेन वाच तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते । अंहसस्त्रायते । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’—इत्यंहसस्त्वं सदर्सत्रम् । धनुर्वा कवचञ्च । “अंसत्रकोशं मिञ्चता नृपाणाम् (अ० सं० ८, ५, १८, १)” ॥

(७६) काकुदम् । कौतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि, ‘यङो-

*, † निघ० ५, २४ ।

‡ निघ० ५, २४. ‘अंसत्रकोशम्’ ५, २६ ।

§ प० १, १ । निघ० ५, २६ ।

ऽचिच (२, ४, ७४) — इति यङ्स्तुकि, द्विवचनादौ, 'न धातुलोप-
आर्द्धधातुके (१, १, ४)' — इति गुणनिषेधः । कोक्रीयते पुनःपुनः
शब्दं करोतीति काकुर्जिङ्गा । कोकुवाधानं सद् वर्णस्तुत्यादिना
काकुदं तालु । कोक्रीयमाना नुदतीति वा । कोक्रीयतेर्नुदेशे काकु-
दम् । अनुचरन्ति काकुदम् (च० सं० ६, ५, ७, २) ॥

(७७) बीरिटे* । भियो० वा नचत्रादीनां वाभासस्ततिस्ततनं
यस्मिन् । तत् भीततनं भास्ततनं वा सत् बीरिटमन्तरिचम्; मनुष्य-
गणो वा अनालम्बेऽन्तरिचे हि भीतिः कस्य न जायते; बृहन्नरेन्दो
यतोहि तस्मात्तत्रापि तद् भयं । “आ विश्यतीव बीरिटे इयाते
(च० सं० ५, ४, ६, २)” ॥

(७८) अष्ठा । निपातः । अभेरर्थे । आभिमुख्यार्थे वर्तते ।
आप्तुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि† । (८०) ईम्‡ । (८१) सीम्॥ । इति व्याख्या-
तानि प्राथमिके निपानप्रकरणे (१, ३४०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः ।
एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम्॥ । (८३) एनाम्** । एतत्पदद्वयमस्या अस्थे-
त्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे' — इत्येवं

* निघ० ५. २० ।

† निघ० २, २५. ४, २४. ४, २८ ।

‡ निघ० १, २. ५, २८. १०, ७. ११, १० ।

§ पु० १, १२ । निघ० १, ९. ४, १९. ४, २८ ।

॥ निघ० १, ७. ५, २१; २८. ११, ४७; ४८. “सीमन्” १, ७. “सीमिका” १, २० ।

॥, ** निघ० ५, २८. “एना । अया” प० १, २९. निघ० २, २१ ।

व्याख्यातम् (निह० ४, २५) । अनेकार्थत्वात्पन्यासः । “चित्तम-
मायुनम् (? ५)”—इत्येवमादीन्युदाहरणानि ॥

(८४) सृष्टिः* । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ । ‘पृथुवृत्तिप्रच्छिज्वरिल-
रिभ्यः कित्’—इति षि-प्रत्ययः । लवितव्यं प्रति मरणात् सृष्टि-
शब्देनात्र दाचमभिप्रेतम् । “नेदीय इत्सृष्ट्यः पक्षमेयात् (य० वा०
सं० १२, ६८)” ॥

॥ इति चतुरश्रौतिः पदानि ॥२॥

आशुशुक्षणिः^(१) । आशाभ्यः^(२) । काशिः^(३) । कुणा-
रुम्^(४) । अलातृणाः^(५) । सल्लूकम्^(६) । कल्पयम्^(७) । वि-
सूहः^(८) । वीरुधः^(९) । नक्षत्राभम्^(१०) । अस्कृधोयुः^(११) ।
निश्रुम्भाः^(१२) । वृबदुक्थम्^(१३) । ऋदूदरः^(१४) । ऋदूपे^(१५) ।
पुलुकामः^(१६) । असिन्वती^(१७) । कपना^(१८) । भाञ्जजीकः^(१९) ।
रुजानाः^(२०) । जूणिः^(२१) । ओमना^(२२) । उपलप्रक्षिणी^(२३) ।
उपसि^(२४) । प्रकलवित्^(२५) । अभ्यर्धयज्वा^(२६) । ईक्षे^(२७) ।
क्षोणस्य^(२८) । अस्मे^(२९) । पार्थः^(३०) । सवीमनि^(३१) । स-
प्रथाः^(३२) । विदयानि^(३३) । आयन्तः^(३४) । आशीः^(३५) ।
अजीगः^(३६) । अमूरः^(३७) । शशमानः^(३८) । देवोदेवाच्या
छपा^(३९) । विजामातुः^(४०) । ओमासः^(४१) । सोमानम्^(४२) ।

* निह० ५, २८ ।

† ‘सृष्टिभ्यां कित्’ सि० को० उ० ४, ४९ ।

(१९) “देवोदेवाच्या छपा”—इति पदद्वयं ख-ग-च-पुस्तकेषु । तथा सति
सङ्ग्राहद्विरपि नाशङ्का, तेषु “शिरिन्विठः (१२०)” पदादर्शनात् ।

अनवायम्^(४२) । किमीदिने^(४४) । अमवान्^(४५) । अमी-
वा^(४६) । दुरितम्^(४७) । अघे^(४८) । अमतिः^(४९) । अष्टी^(५०) ।
पुरन्धिः^(५१) । कशत्^(५२) । रिशादसः^(५३) । सुदचः^(५४) ।
सुविदचः^(५५) । आनुषक्^(५६) । तुर्वणिः^(५७) । गिर्वणाः^(५८) ।
असूत्ते^(५९) । अम्यक्^(६०) । यादृश्मिन्^(६१) । जाद-
यायि^(६२) । अग्रिया^(६३) । चनः^(६४) । पचता^(६५) । शुरुधः^(६६) ।
अमिनः^(६७) । जज्जतीः^(६८) । अप्रतिष्कृतः^(६९) । शाशदा-
नः^(७०) । सृप्रः^(७१) । सुशिप्रः^(७२) । रंसु^(७३) । द्विबर्हीः^(७४) ।
अक्रः^(७५) । उराणः^(७६) । स्तियानाम्^(७७) । स्तिपाः^(७८) ।
जवारु^(७९) । जरुथम्^(८०) । कुलिशः^(८१) । तुञ्जः^(८२) । बर्ह-
णा^(८३) । ततनुष्टिम्^(८४) । इलीविशः^(८५) । कियेधाः^(८६) ।
भृमिः^(८७) । विष्पितः^(८८) । तुरीपम्^(८९) । रास्पिनः^(९०) ।
कृञ्जतिः^(९१) । कृजुनीती^(९२) । प्रतद्वसू^(९३) । हिनेत^(९४) ।
चोष्कूयमाणः^(९५) । चोष्कूयते^(९६) । सुमत्^(९७) । दिवि-
ष्टिषु^(९८) । दूतः^(९९) । जिन्वति^(१००) । अमचः^(१०१) । कृची-
षमः^(१०२) । अनर्शरातिम्^(१०३) । अनर्वा^(१०४) । असामि^(१०५) ।
गल्दया^(१०६) । जल्हवः^(१०७) । बकुरः^(१०८) । बेकनाटान्^(१०९) ।
अभिधेतन^(११०) । अंहुरः^(१११) । बतः^(११२) । वाताप्यम्^(११३) ।

(४८) “अघा” कातिरिक्लेश सर्वत्र ।

(५८) कातिरिक्लेश सर्वत्र “गिर्वणसे” इति ।

(८५) “इलीविशः” क ।

चाकन्^(११७) । रथ्यति^(११५) । असक्राम्^(११९) । आध्वः^(११७) ।
 अनवब्रवः^(११६) । सुदान्वे^(११८) । शिरिम्बिठः^(११०) । पुरा-
 शुरः^(१११) । क्रिविर्दती^(११२) । करुळती^(११३) । दन्ः^(११४) ।
 शुरारुः^(११५) । इद्व्युः^(११६) । कीकटेषु^(११७) । बुन्दः^(११८) ।
 वृन्दम्^(११९) । किः^(१२०) । उल्वम्^(१२१) । चवीस^(१२२) मृवीस-
 मिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि* ॥ ३ ॥

जहासस्त्रिमाशुशुशुशुस्त्रीणि† ॥

इति निघण्टौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ४ ॥

(१) आशुशुचणिः? । शुचेर्ज्वलतिकर्मणः क्विपि शुकु दीप्तिः,
 चणिर्हिंसार्थः; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १४)'—इतीन्, मनोतेर्वा
 इन् । आशु शुचा दीप्या चणिता हिंसिता तमसां सनिता सम्भक्ता
 वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य । अग्निरुच्यते । यद्वा ;
 आङ्पूर्वाच्कुचेरन्तर्णोत्तण्ठार्थात् सनि आशुशुच इति स्थिते 'आङि-
 शुषेः सनः'—इति विहितः अनि-प्रत्ययो बाहुलकाच्कुचेरपि भवति ।
 'आङिः शुचेः'—इत्येव वा तत्र पाठः । आशु शोचयिषा आदीप-

(११०) "शिरिम्बिठः" नास्तीदम्यदम् ख-घ-च-पुस्तकेषु । क-पुस्तकेऽपि न दृश्यते
 परं तत्र लेखकप्रसाद एव मूलमन्यथा सङ्गा थाकुयेत ।

(१११) "उल्वम्" क ।

* इतीन्-आङिन् दृश्यते ग ।

† "इति सप्तमोऽध्यायः" ग (द्रष्टव्यं परस्मिन्) । "निघण्टुके" क ।

‡ ख-च-पुस्तकतोऽन्यत्र न विद्यतेऽसौ सङ्गच्छवाक्यम् ।

यितुमिच्छा, तस्या कर्त्ताः आशुशुचिः आदीपयिषुरित्यर्थः ।

“त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुचिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १) ॥

(२) आशाभ्यः* । व्याख्यातं दिङ्नामसु (४० पृ०) । स एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ८, २) ॥

(३) काशिः† । काशतेः ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’— इतीन् प्रत्ययः । प्रकाशते इति काशिर्मुष्टिः । “यत्सङ्गभूणा मघवन् काशिरित्ति (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” ॥

(४) कुणारुम्‡ । कणतेः शब्दकर्मणः ‘कणेरारुः’—इति बाङ्गल-कात् आरु-प्रत्ययस्ताच्चीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च । शब्दनशीलः कुणारुः, तन्मेष उच्यते । “अहस्त मिन्द्रु सन्मिणक् कुणारुम् (य० वा० सं० १८, ६८)” ॥

(५) अलाटणः§ । अलं-शब्दोपपदात् तदेहिंसार्थात् ‘वीणस्थूण-प्रणभूणनूणतूणतूणघृणादयः (उ० ३, १३?)’—इति ण-प्रत्ययो दकार-लोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते । यद्वा; ल्युटि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च षोडरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य; बह्दकत्वात् मेषो विशिष्यते । अलाटणो बल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” ॥

(६) मल्लुकम्॥ । सम्पूर्वाक्षुभेर्निष्ठायां ‘लुभो विमोहने (७, २,

* पृ० १, ६. निब० ६, १ ।

† निब० ६, १ ।

‡ निब० २, २. ६, १ ।

§ निब० ६, २, १ ।

॥ निब० ६, १ ।

५४)'-इतीशामः । यदा; सर्त्तः 'मण्डूकोलूकोरूकशूकश्वूकयूक-
वहूकादयः (उ० ४, ४० ?)'-इत्यूक-प्रत्यये गुप्ति रपरे कृते अरित्यस्य
द्विर्वचनरेफशोर्लुवापत्तिश्च निपात्यते । सरणशीलमत्यन्तदूरं गृह-
मित्यर्थः । रक्षा विशिष्यते । “आ कीवतः सल्लूकं चकथं (ऋ०
सं० ३, २, ४, २)” ॥

(७) कल्पयम्* । कमिति रूढनाम । तस्य अकारस्य नकारः
पयसश्च सलोपः । कल्पयमं सुखययममित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः ।
“त्यञ्चिदित्या कल्पयं शयानम् (ऋ० सं० ४, १, ३२, ६)” ॥

(८) विस्नुहः† । विपूर्वात् स्तवतेः किपि । विविधं स्तवन्तीति विस्नुहः
आपः । “वया इव रूढः मत्त विस्नुहः (ऋ० सं० ४, ५, ८, ६)” ॥

(९) वीरुधः‡ । विपूर्वात् रूहेः किपि वेदीर्घा हकारस्य धका-
रश्च । मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्यः वीरुधः । विविधं
रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते । “वीरुधः पारयिणवः (ऋ०
सं० ८, ५, ८, ३)” ॥

(१०) नक्षत्राभम्§ । नक्षतेर्गतिकर्मणे व्याप्तिकर्मणे वा शत्रु-
नक्षत्रं; दध्नोतीति दध्नोतेर्बधकर्मणः कर्मण्यणि नकारलोपश्चान्दमः,
वृद्धिः । युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवतां च शत्रूणां हन्तारमित्यर्थः ।
“नक्षत्राभं तत्पुंरिं पर्वतेष्टाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)” ॥

(११) अल्लधायुः॥ । दीर्घायुरित्यर्थः; चिरस्थायी पुत्रपौत्रान्वित-

* निब० ६, २. “कथा” २, २२. ६, २० ।

† ‡ निब० ६, २ ।

§ निब० ६, २. “नक्षत्रम्” २, २० । “नक्षत्रि”, पु० २, २४ ।

॥ निब० ६, २ ।

इति यावत् । कृधिति इङ्खनामसु व्याख्यातम् (२८७पृ०) । मञ्-
पूर्वम् धातोः मकार उपंजनः, धु-शब्दस्य धोभावः । यदा; मञ्पूर्वान्
करोतेर्निष्ठायांमङ्कितशब्दस्यास्त्रुभावः ; दधातेर्भिबतेर्वा 'इणोणित् * ?'
—इति बाङ्गलकात् उमि-प्रत्ययः, णित्वाद् युगागमः, धकारस्य
धोभावः । अकृतदानो यादृशो न कस्मैचित्तया दत्तपूर्व इत्यर्थः ।
अकृतयानो वा अनुक्तपूर्वः केनचिदित्यर्थः । धनविशेष उच्यते । “यो
अक्कृधोयुरजरः ख्वान् (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)” ॥

(१२) निश्टभाः† । निपूर्वान् 'अथि शैथिल्ये (भू० आ०)'—
इत्यस्मात् घञ् । निर्गतः अथः शैथिल्यं यस्याः सा निअथा गतिः,
अश्लथिलया गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—
इति उः । अथशब्दस्य श्टभावः । अश्लथिलया गत्या हरणशीला
अविश्रामहरणा इत्यर्थः । “निश्टभास्तेज्जन्त्रियम् (ऋ० सं० ४, ८,
२१, ६)” । भाष्ये श्टथ्यशब्दः अथशब्दपर्यायः (निरु० ६, ३) ॥

(१३) हृबदुक्थम्‡ । हृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (३००पृ०) ।
तत्र हकारस्य बः । यदा; 'सञ्चत्तृपदेहत् (उ० २, ७६)'—इति
ब्रूधातो रति-प्रत्यये हृबच्छब्दो निपात्यते; उक्थ-शब्द उक्थ इत्यत्र
व्याख्यातः (३२३पृ०) । हृहद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तुतिर्यस्य स
हृहदुक्थः, तम्; स्तुत्यर्हमित्यर्थः । “हृबदुक्थं ह्वामहे (ऋ० सं०
६, ३, २, ५)” ॥

* 'एतेर्णिष'—इति सि० कौ० उ० २, १११ ।

† निरु० ६, २ ।

‡ निरु० ६, ४ ।

(१४) अदूदरः* । मृदु उदरमस्य । मृदुर्वा वृमनविरेचनयो-
रकर्त्ता उदरे अस्तु इत्येवं य आत्रास्तते यजमानैः स मृदूदरः
सोमः † आदेर्मकारस्य लोपः । “अदूदरेण सख्यांसचेम (अ० सं०
६, ४, १२, ५)” । सोमपायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याजैषा ॥

(१५) अदूपो ‡ । ‘अर्द अर्दने’ हिंमार्थः । ‘हृन्दसीणः (उ० १, २)’
—इति बाङ्गलकादुण् धातोर्च्च्दादेशः ; अदुशब्दोपपदे पतेरभ्त्तर्णित-
ण्यर्थात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (२, २, १०१)’—इति उः, ‘अन्येषामपि
दृश्यते (६, २, १३७)’—इति दीर्घः । बाङ्गविशेषणमेतत् । शत्रूणा-
मर्द्दनेन पातयितारौ । * * * । “अदूपे चिदूदृधा (अ०
सं० ६, ५, ३०, ६)” ॥

(१६) पुलुकामः † । पुरुर्वज्जकामो यस्य सः । कपिलकादित्वा-
ल्लत्वम् । “पुलुकामो हि मर्त्यः (अ० सं० २, ४, २२, ५)” ॥

(१७) असिन्वती § । ‘षिञ् बन्धने (स्वा० उ०)’ । अनेकार्थत्वा-
द्वात्त्वनामत्र सङ्गादनार्थः । लटः शतरि श्रुः । ‘उगितश्च (४, १, ६)’
—इति ऊोप्, पूर्वसवर्णदीर्घः । असङ्गादन्यावित्यर्थः । हनू विशेष्यते ।
“असिन्वती बसती भूर्यन्तः (अ० सं० ८, ३, १४, १)” ॥

(१८) कपना ॥ । ‘कपि चलने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘युच्
बज्जलम् (उ० ४, ७४)’—इति युचि बाङ्गलकादागमानित्यत्वान्नुम् न

* निघ० ६, ४. “अदूदरः” पृ० २, १९ ।

† निघ० ६, ४. २२. “अदूदृधा” ६, २२ ।

‡, § निघ० ६, ४ ।

॥ निघ० ६, ४. कपिलसः” २, १८. ८, ४. ५ ।

क्रियते । घृणाः क्रिमय उच्यन्ते । “मोषथा वृक्षङ्गपनेव वेधसः
(ऋ० सं० ४, ३, १५, १)” ॥

(१८) भाञ्जकीकः* । ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा
भा दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभाः सन् भाञ्जकीकः । अग्निरुच्यते ।
“धूमकेतुः समिधा भाञ्जकीकः (ऋ० सं० ७, ६, ११, २)” ॥

(१९) रुजानाः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१३४४०) ।
स निगमः (ऋ० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२०) जूर्णिः‡ । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५४०) । अत्र
सेनाभिधेया । “क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)” ॥

(२१) ओमना§ । अवनशब्दस्याकारवकारयोरोकारमकारौ
विभक्ते राकारः । अवनाय अवनेन वा । “परिघंसमोमना वां वयो
गात् (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)” ॥

(२२) उपलप्रक्षिणी॥ । उपलशब्दोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा
‘सुयजातौ (३, २, ७८)’—इति णिनि-प्रत्यये व्यत्ययेन टि-लोपः ।
उपलेषु सन्तेषु वालुकासु यवान् क्षिणोति हिनस्ति भञ्जतीत्यर्थः,
उपलेषु यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थः । सक्तुकारिकाभिधेया ।
“उपलप्रक्षिणै नना (ऋ० सं० ७, ५, २५, ३)” ॥

* निब० ६ ४. “भागः” २, १२. ६, ८. १२, १. १०, २१ ।

† पु० १, १२ । निब० ६, ४. “आदजन्तः” १०, २० ।

‡ पु० २, १२ । निब० ६, ४ ।

§ निब० ६, ४. “ओमः” ६, ८. १२, ४० ।

॥ निब० ६, ५. “उपलः” पु० १, १०. निब० १, २२ ।

(२४) उपसि* । उपस्य-शब्दस्य * * * । “आमोन ऊर्जा
मुपसि क्षिणाति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)” ॥

(२५) प्रकलवित्† । प्रकर्णेण कलाः मानोऽमानप्रतिमानादि-
विषयाः प्रकृष्टार्थगणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति । “मत्सूद्विष
(३, २, ६१)-इत्यादिना क्षिपि ‘डगापोः सञ्ज्ञाच्छब्दसोर्बहुलम्
(६, ३, ६३)’—इति ह्रस्वः । प्रकलंविद् वणिग् भवति । *^१दर्मि-
चासः प्रकलविन्निमानाः (ऋ० सं० ५, २, २६, ५)” ॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा‡ । ‘अधु वृद्धौ (दि० प०)’ । णिकन्तात्
पचाद्यचि णि-लोपे अभ्यर्ध; यजेर्दानार्थात् ‘सुयजोर्ङनिप् (३, २,
१०३)’ अन्पानपि रसान् अभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति धनं वा स्तोत्रभ्यो
द्यो ददाति सः । पूषा विभेद्यते । “सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ०
सं० ४, ८, ८, ५)” ॥

(२०) ईक्षे‡ । ‘ईश ऐश्वये (अदा० आ०)’ । ‘थामः से (३, ४,
८०)’ । व्यत्ययेन ईशसे न भवति । “ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्
(ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)” ॥

(२८) क्षोणस्त्र॥ । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘क्षत्यल्युटो
बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि ल्युट् । क्षयणस्येत्यत्र यकारस्यो-

* निघ० ६, ६. ‘उपस्यः’ ७, २६. ८, १५. १८ ९, ३६. ४० ।

† निघ० ६, ६. “प्र” १, ३ ।

‡ निघ० ६, ६. “अर्धः” २, २० ।

§ निघ० ६, ६ ।

॥ निघ० ६, ६. “क्षयः” ८, १८ ।

कारे 'आद्गुणः (६, १, ८७) । निवसितुरित्यर्थः । "महः क्षोष-
स्याश्रिना कण्वाय (ऋ० सं० १, ८, १४, ३)" ॥

(२८) अस्मे* । अस्मदः । जसादीनां ज्ञे प्रगृह्यं, सुवेव टेः । जसा-
दिषु सुबन्नेषु क्रमेणोदाहरणानि; -- "अस्मे ते वन्धुः (य० वा० सं०
४, २२)", "अस्मे यातं नामत्या मुजोषाः (ऋ० सं० १, ८, १८,
६)", "अस्मे समानेभि वृषभ पींस्थेभिः (ऋ० सं० २, ३, २५, २)",
अस्मे प्र यन्धि मघन्नृजौषिन् (ऋ० सं० ३, २, २०, ५)", "अस्मे
आराशिद्देषः सनुतयुयातु (ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३)", "ऊर्व इव
पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० सं० ३, २, ४, ४)", "अस्मे धत्त वसवो
वसूनि (य० वा० सं० ८, १८)" ॥

(३०) पाथः† । पथतेः पन्थतेर्वा गत्यर्थादसुनि धात्वनां पाथ
इत्ययमादेशः । पथ्यते गम्यते पक्ष्यादिभिरन्तरिचवासिभिर्वा पाथः ।
अन्तरिक्षम् । "श्येनो न दीयन्तन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)" ।
उदकमपि पाथः । 'पिबतेस्युट् च‡'—इत्यसुन् । पीयते स्युदकम् ।
अन्ने पिबतिरभ्यवहारार्थः । "आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम्
(ऋ० सं० ५, ३, २५, ५)"—इत्युदकस्य । "देवानां पाथ उप प्र
विद्वान् (ऋ० सं० ८, २, २२, ४)"—इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि‡ । 'सु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)' । 'हृमृधृ-
सृस्तृश्रुभ्य इमनिच् (उ० ४, १४ ३)'—इति इमनिच् । प्रसवशब्दस्य

* निब० ६, ७. अस्मे चितिः' ११, २५ ।

† निब० ६, ७. ८, १७ ।

‡ 'उदके स्युट् च'—इति सि० कौ० उ० ४, १८८ ।

§ निब० ६, ७. १२ ।

एव वर्णव्यत्यादिना । प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने । “देवस्य वयं सवितुः सवी-
मनि (ऋ० सं० ५, १, १५, १)” ॥

(३२) सप्रथाः* । प्रथतेरसुन् । सर्वतः-शब्दस्य स्व-भावः । सर्वतः
पृथुः । “त्वमग्ने सप्रथा अग्नि (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)” ॥

(३३) विद्यानि । विदेश्यक् (उ० ३, १११) । वेदनानि
विज्ञानानीत्यर्थः । “विद्यानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३, १, २६, १)” ॥

(३४) आयन्तः । ‘अिञ् सेवायाम् (भू० आ०)’ । अतरि अपि
गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । समाश्रयन्तः । यद्वा ; भृते ल्युट् ।
समाश्रिताः । “आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)” ॥

(३५) आशौः? । आङ्पूर्वात् अयतेः गृणोतेर्वा ‘क्विब्वचिप्रच्छि
(३, २, १७८ वा० १)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (भा०)’
—इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः शीरादेशः । यद्वा ; एतयोरर्थे वर्तमानात्
गृणातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वाहः । आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात्
होमार्थस्य सोमस्य अपणं दध्युच्यते । “इन्द्राय गाव आशिरम्
(ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” । ‘आङ्ः आसु इच्छायाम्’ इत्यस्मात्
क्विपि । * * * । “सा मे सत्याग्नीर्देवान् गाम्यात् (? ॥)” ।
रेफान्त-सकारान्तयोक्तृभयोरपि साधारणं पाठः समाह्वये ॥

* निब० ६, ७, ९, ११ ।

† पु० २, १७. निब० १, ७, २, १२. १, ७, ८, १२. ९, १०. “विमदसुः” ४,
४. विद्यानापस् ११, ७२. “विदसु” ८, २० ।

‡ निब० ६, ८. “उदयेत्” ११, १० ।

§ निब० ६, ८ ।

॥ ऋ० सं० ८, ७, १५, ४. द्रष्टव्या ।

(३६) अजौगः* । जिगर्त्तिर्नेहृक्तधातुर्निगरणार्थो वा यद्वाच्यार्थो वा । लङि, सिपि, इतश्च लोपे. 'रात्स्य (८, २, २४) इति स-लोपः, रेफस्य विभर्जनीयः । अवगिरति, गृह्णाति वा । अचयतीत्यर्थः । "आदिद् घञिष्ठ ओषधीरजौगः (ऋ० सं० २, ३, १५, २)" ॥

(३७) अमूरः† । 'मुह वैचित्ये (दि० प०) । निष्ठायां उत्वम्, घुत्व-ठलोप-दीर्घाः, ठकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूर । अमूढे-त्यर्थः । "मूरा अमूर न वयं चिकित्वाः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)" ॥

(३८) शशमानः‡ । व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (३३४४०) । स निगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवो देवाच्या कृपाॣ । देवशब्दोपपदात् अञ्चते: 'अल्विग् (३, २, ५९)'—इत्यादिना क्तिन्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीपि 'विश्वग्देवयोश्च टेरद्व्यङ् च तावप्रत्यये (६, ३, ९२)' न भवति; 'कूपू सामर्थ्ये (भ्रू० आ०)' क्तिपि । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । "देवो देवाच्या कृपा (ऋ० सं० २, १, १२, ६)" ॥

(४०) विजामातुः॥ । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामाद-

* "जिगर्त्ति" निब० ६, ८. "गिरति" ९, ४. "प्रतिजगर" १०, २२. "गृह्णाति" पु० २, १४. निब० १, ८ ।
 † निब० ६, ८. ११, २ ।
 ‡ पु० २, १४ । निब० ६, ८ ।
 § निब० ६, ८ ।
 ॥ निब० ६, ८. "जामाता" ९ ।

गुणा यस्मात्, सोद्यममाप्तगुणो विजामाता कन्या-पुनिरुच्यते । ततः पञ्चमी । * * * । “विजामातुरुत वा घां स्यात् (ऋ० सं० १, ७, २८, २)” ॥ . . .

(४१) ओमासः* । अत्रतेः-पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तरि कर्मणि वा ‘अविसिविसिऽषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)’—इति मन्-प्रत्यये ‘ज्वरत्वर (६, ४, २०)’—इत्यादिना ऊठि ऊमास इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः । जस् । ‘आज्जसेरसुक (७, १, ५०)’ । रक्षितारस्तर्प-यितारस्तर्पणीयाः । “ओमासश्चर्षणीधृतः (ऋ० सं० १, १, ६, १)” ॥

(४२) सोमानम् । सुनोतेर्मदिन्-प्रत्ययः । अमि सोमानम् । सोतारम् । अभिषोतारं सोमानाम् । “सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” ॥

(४३) अनवायम्† । (४४) किमीदिने‡ । अनवयवशब्दस्यान-वायभावः । अनवयवं सकलमित्यर्थः । किमिदानौ कस्य किञ्चिदिति चरति, किमिदं वर्त्तत इति वा चरति । साधुजनवैरौ सदा विरुद्ध-बुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः । किमिदं-शब्दस्य वाक्यस्य वा किमीदिन-भावः । “द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)” ॥

(४५) अमवान्§ । अमा महार्थाव्ययम् । तस्य मतुपि इस्वः ससहायः । यदा ; ‘अम रोगे (चु० प०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां घः

* निघ० ६, ८. १२, ४० ।

† निघ० ६, १०. “सोमपीतिः” ८, २०. “सोमी” ८, ८. “सोम्या” ९, २५. १०, २०. ११, १८. १९ ।

‡ निघ० ६, ११ ।

§ निघ० ६, १२. “अमा” पु० २, ४ ।

(३, ३, ११८) । अमो रोगः कर्त्तव्यः शत्रूणां, रोगैस्तदात्, द्यूनां रोगभूत इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य वा अमभावः । यत्रवाग् 'आत्मा जीवे यत्रे कलौ मनौ चातपि'—इति निघण्टुः (३) । "याहि. राजे वामेवाँ दभेन (च्छ० सं० ३, ४, २३, १)" ॥

(४६) अमीवा* । 'अम रोगे (चु० प०)' । 'अमेरौवः'—इति ईव-प्रत्ययः । टाप् । अमीवा रोगः हिंसिता वा । यद्वा ; 'शेवयङ्ग-जिङ्गायौवाध्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "यस्तु गर्भममीवा (च्छ० सं० ८, ८, २०, २)" ॥

(४७) दुरितम् । दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम् । 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते । "अति कामन्तो दुर्गितानि विश्वा (निरु० ६, १२)" । दुःशब्दोऽत्र दुर्गतौ वर्त्तते । 'दृणश्चिघृषिभ्यः ऋः' † इति बाङ्गलकात्करणे ऋः । दुर्गतिर्गम्यते येन तद्दुरितम् ॥

(४८) अघ्ने ‡ । अप-पूर्वात् वेञ्धातोर्नन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ड-प्रत्यये अपेत्यस्यान्यलोपश्चान्दसः । टाप् । अप वयति अपगमयति सुखं प्राणांसेत्यर्थः । 'शेवयङ्गजिङ्गा-यौवाध्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्यये वेञ्जोलोपोऽप-शब्दस्थान्तलोपश्च निपात्यते । व्याधिर्वा भयं वा अघ्ना । "गृहाणा-ङ्गानघ्ने परे हि (च्छ० सं० ८, ५, २३, ६)" ॥

* निरु० ६, १२. "अमीवा" १२, ४४. "अमीवचन्" १०, १०१ ।

† निरु० ६, १२ ।

‡ 'असिन्धुषिष्मिदसिखूपधूर्विभ्यस्तम्'—इति सि० को उ० १, ८१ ।

§ प० ४, २. निरु० ६, १२. ८, २२ ।

(४८) अमतिः* । अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी तति-
र्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिर्दोषिः । मतिरपि प्रकाशरूप-
त्वाद् दौषिः । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दौषिरभि-
धेया । अमातति-शब्दस्य आत्ममति-शब्दस्य वा अमतिभावः ।
सविद्विशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिरित्युपपद्यते ।

२२७ २ २ २२ २७ २

‘ऊर्द्धा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा० ह० आ० ५, २, ३, ८)’ ॥

(५०) अष्टौ† । (५१) पुरन्धिः‡ । अत्रोते: ‘हृत्षिकर्षि-
वर्षिमुषिशासुव्यशिग्याभ्यः क्तिन्’ । ‘हृदिकागदक्तिनः (४, २, ४ ५. ग०
वा०)’—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात् विकल्पो ङीष् । अष्टौ
व्याप्तिरत्र अष्टौ । * * * ॥ पुरुशब्दो बज्जनाम । धीरिति कर्म-
नाम, प्रज्ञानाम वा । बज्जकर्मा बज्जप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः ।
पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः । ‘वेन्नो ङित् †’—इति
बाङ्गलकात् ङिदिन् प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः ।
भृगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः । “अष्टौ भगं नामत्या पुरन्धिम् (ऋ०
सं० ५, ४, ६, ४)” । अष्टौ-शब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाका-
याश्च । “अष्टौवरीर्भूत नासुभ्यमापः (ऋ० सं० ७, ७, २ ६, १)”—
इति सुखस्याभिधायकः । “अष्टौ सहस्रा असद्व्यः (?)”—इति
धान्यशलाकायाः ॥

* पु० २, ७. निघ० ६, २२ ।

† निघ० ६, २२ ।

‡ पु० २, २०. निघ० ६, २२. २२, २. २२, २२ ।

§ ‘वातेङ्ग’—इति सि० को० ७० ४, २२६ ।

(५२) रुञ्जन्* । 'रुञ्ज दीप्तौ (भू० आ०)' । 'संज्ञानुपदेशत्
(उ० २, ७६)'—इति अति-प्रत्ययो गुणाभावश्च चकारश्च प्रकारश्च
निपात्यते । रोचते रुञ्जत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभि-
धीयते । यद्वा; रुञ्जेहिंसार्थान्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्त्तमानात्तट्
शतरि । "समिद्धस्य रुञ्जददश्चिं पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)" ॥

(५३) रिशादसः† । 'रिञ्चं हिंसायाम्' तुदादिः । अन्तर्णीत-
ण्यर्थः । लटः शतरि ह्यान्दसो दीर्घः । अस्यतेर्विच् । रिञ्जतां शत्रूणां
वा श्रमितारः क्षेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः । "अस्ति हि वः सजात्यं
रिशादसः (ऋ० सं० ६, २, ३२, ५)" ॥

(५४) सुदत्रः‡ । सु-पूर्वात् ददातेः द्रन्, द्रनि बाहुलकात् द्रस्व-
त्वम् । सुदानः । "त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः (ऋ० सं० ५, ३,
२७, २)" ॥

(५५) सुविदत्रः§ । सु-पूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा० प०)'—इत्य-
स्मात् 'अमियजिबधिपतिकलिनक्षिभ्योऽचन् ॥'—इति बाहुलकादचन्-
प्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्नें याभिः सुविदत्रैभि-
रवाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुषक्¶ । अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भू० प०)'—इत्यस्मात्

* निब० २, २०. ६, १२ ।

† निब० ६, १५ ।

‡ निब० ६, १४. "सुदानः" ६, २७. "सुदास" २, २४ ।

§ निब० ६, १४. ७, ६ ।

॥ 'अमिनक्षिबधिपतिभ्योऽचन् । गडोरादेश कः । द्रञ्जित् । सुविदेः
कचन्'—इति सि० कौ० उ० ३, १०९-१०५ ।

¶ निब० ६, १४ ।

किप्रि, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्चान्दसः । अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः । “स्तृणन्ति बर्हिर्मानुषक् (ऋ० सं० ६, २, ४२, २)” ॥

(५७) तुर्वणिः* । तूर्ण-शब्दोपपदात् वनोते: 'इन् संवधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । “स तुर्वणिर्महां अरेणु पौंस्थे (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)” ॥

(५८) गिर्वणाः† । गीः-शब्दोपपदात् वनोतेर्णन्तादसुनि वने-घटादित्वेन मित्सञ्जाकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावाच्चान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्तोत्रंभिः सम्भजयति । भाष्ये तु (निघ० ६, १४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थ-निर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं वनयन्ति । “जुष्टुं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)” ॥

(५९) असृत्ते सृत्ते‡ । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निघायां छान्दमत्वादिडभावे ईकारस्य पूर्वस-वर्णं पूर्वच दीर्घं चान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि सेव्याः । सृत्ते इति रजसीत्यस्य विशंषणम् । सुसमीरिते सुष्टु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । “असृत्ते सृत्ते रजसि निघत्ते (ऋ० सं०, ३, १७, ४)” ॥

* निघ० ६, १४, “तुर्ः” १२, १४. “तुर्ण्यति” १, १८ ।

† निघ० ६, १४ ।

‡ निघ० ६, १५ ।

(६०) अम्यक्* । मा-शब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अञ्चतेः, क्तिप् नकारलोपे मा-शब्दस्य इददो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम् । आयुधाख्या शक्तिरभिधेया चिन्ता सती मां प्रति इव गता । यदा ; अभिपूर्वादञ्चतेः क्तिनि अम्यक् सती भकारस्य मकारापत्या अम्यक् । शत्रून् प्रत्यभिगता । यदा ; अमा-शब्दः सहाय्ये निपातः । अमाक् सती अम्यक् सहभूता । “अम्यक् सा ते इन्द्र ऋष्टिरस्मि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” ॥

(६१) यादृग्भिन्ना । यादृग्ने इत्यर्थः । “यादृग्भिन् धायितमपु-
ष्ययाविदत् (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)” ॥

(६२) जारजायि† । उस्त्रविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वा-
वगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातोरेवभूतस्या-
ख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गश्च । अन्ये तु जनेरपत्याभिगतमा-
ख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयायि अजायतेत्यवगमः इत्युक्त्वा
मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्त-
प्रतिपादनेन परिहृतवान् । अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः ।
उस्त्रविशेषणवादिनां जारश्चासौ यायौति जारयायि । गवां यौवनस्य
जरयित्वाऽऽरत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम् । “उस्त्रः पितेव
जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” ॥

* नि० ६, १५ । ‘म्यञ्चति’ ‘मियञ्चति’ पु० २, १४ ।

† नि० ६, १५ ।

‡ नि० ६, १५. “जारः” २, १६. ५, २. १०, २१. “जालम्” ६, १०.
“जारिणी” १२. ७ ।

(६३) अग्रिया* । अग्रशब्दोपपदान् यातेः 'गेहेः कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । याकारस्येकारः । तृतीयैकवचन-
स्याकारः । यदा ; अग्रमर्हति 'कन्दसि च (५, १, ६७)'—इति य-
प्रत्यये इकार उपजनः । अर्हार्थो वा घनि घस्य इयादेशो विभक्ते-
राकारः । अग्राहो । यदा ; अग्रा एवाग्रिया । अग्रभूताग्र्या । “विश्वे
अग्रियोत वाजाः (ऋ० सं० ३, ७, ३, ३)” ॥

(६४) चनः† । (६५) पचता‡ । पचतेर्ल्युट् 'कृत्यल्युटो बङ्गलम्
(३, ३, ११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पच्यत इति पचनम् । वचन-
शब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः । अन्नम् । यदा ;
वचेरसुनि बाङ्गलकात् नोऽन्तादेशः । पचतेः 'मृदृशियजिपचिवच्यमि(?)'
'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते द्रष्टव्यः । विभ-
क्तेराकारः । पक्कः पक्कौ पक्का इति वावगमः । पदान्तस्य बङ्गल-
सामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः । “चनेो दधिय पचतोत मोमम्
(ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति बङ्गवचनस्य । “तस्मैदस्तः प्रति
पचताग्रभीष्टाम् (निरु० ६, १६)”—इति द्विचनस्य । “पुरोळा
अग्ने पचतः (ऋ० सं० ३, १, ३१, २)”—इत्येकवचनस्य ॥

(६६) गुरुधः§ । गुरुचं दीप्तिं तापं वा रुधत्यः । 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्विप् । गुरुयुधः गुरुधः । “ऋतस्य हि
गुरुधः सन्ति पूर्वाः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)” ॥

* निघ० ६, १६. “अग्रम्” ६, २ ।

† निघ० ६, १६ ।

‡ निघ० ६, १६. “पक्कः” ५, २४. ६, २४. “पक्किः” ७, १२ ।

§ निघ० ६, १६. १२, १८ ।

(६७) अमिनः* । 'माङ् माने (अदा०प०)' । निष्ठा क्तः । 'द्यतिस्थितिमास्थाम् (७,४,४०)" इति इत्त्वम् † मितः परिच्छिन्नः । न मितः अमितः सन्नमिनः अपरिमृण इत्यर्थः, अपरिगणितकालो वा । यद्वा ; मिनोतेर्बध्कर्मणः 'इण्सिञ्जिदौडुस्य-विभ्यो नक् (उ० ३,२)'-इति बाहुलकान्नक् । नञ्समासः । अमिनः अर्हिसितः केनचित् । यद्वा ; 'क्त एव प्रत्ययः । अमितोभ्यमितो वा सन् अमिनः । "उत द्विवर्ही अमिनः सहेभिः (ऋ० सं० ४, ६,७,१)" ॥

(६८) जञ्कती† । जञ्कतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य इति * * * । जस् । पूर्वसवर्णः । "मरुतो जञ्कतीरिव (ऋ० सं० ४, ३,८,६)" ॥

(६९) अप्रतिष्कृतः‡ । 'स्कुञ् आप्रवणे (खा० उ०)' । आप्रवणमागमनम् । स्ववतेर्गत्यर्थाद्वा निष्ठा । अघोपदेशत्वाद्वात्ययेन षत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युद्धे अन्येनाप्रतिहतपूर्वं इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा । अत्र पठे स्खलितशब्दस्य ष्कृतभावः । "अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः (ऋ० सं० १,१,१४,१)" ॥

(७०) शासदानः§ । 'शट् शातने (भृ०प०)' । अस्माद् यङ्-सुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच् । पुनः पुनरसुरांस्तत्पुराणि वा शातयन्तः "प्रस्वां मृतिमतिरुच्छाशदानः (ऋ० सं० १,३,३,३)" ॥

* निघ० ६, १६. "अमः" १०, २१ ।

† निघ० ६, १६. अणुकरणशब्दरसः ।

‡ निघ० ६, १६ ।

§ निघ० ६, १६. "शासत्" १, ४ ।

(७१) सूपः* । शिप्रे इत्यत्र (३८२५०) सूपशब्दो व्याख्यातः ।
 “सूपकरत्नमतये (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)” । सूपौ करन्तौ बाह्व यस्य
 होमेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्त्रैलमपि सूपम् भर्षणात् ।
 निगमः पर्येष्यः ५

(७२) सुश्रिपः† । शिप्रे व्याख्याते (३८२५०) । शोभनत्वविशि-
 ष्टत्वमत्र विशेषः । सुहनः सुनामो वा सुश्रिपः । “वाजे सुश्रिपु नामति
 (ऋ० सं० ६, २, २, ३)” । कचिच्छिप्रशब्देन शिरस्त्राणमुच्यते ।
 श्रिपाः शौर्यसु वितता हिरण्ययोरिति सुश्रिपः सुश्रिरस्त्राणदत्यर्थः
 सम्भवति ॥

(७३) रंसु‡ । रमतेर्विच् । मप्रमीवच्चवचनम् । रमणीयेष्वि-
 त्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रभावः । “म चित्रेण चिकित्ते रंसु भामा
 (ऋ० सं० २, ४, २४, ५)” ॥

(७४) दिवर्षाः§ । दिवशब्दे मप्रस्यन्ते उपपदे ‘वृष्ट वृष्टौ (भृ०
 प०)’—इत्यास्मादसुन् । दयोः स्थानयोर्वीर्येण परिवृढः इन्द्रः । न
 क्षन्तरिचे वीर्येणापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्या-
 द्रमान् परिगृहीतुं दिवः सर्वदेवतामाधारणत्वात् देवराजत्वेन च
 प्रसिद्धिरितिहासेषु दिवर्षा उच्यते । “उत दिवर्षा अग्निः सहोभिः
 (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)” ॥

* निघ० ६, १०

† निघ० ६, १० “शिप्रे” पु० ४, १ ।

‡ निघ० १, १० ।

§ निघ० ६, १०. “दिः” २, १०.

(७५) अक्रः* । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति डः, आङोह्रस्त्वम् । आक्रामति सर्वमित्यक्रमाकाश-
माक्रम्यते वा । "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० १, ८, १५, २)" ॥

(७६) उराणः† । उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना
वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । "दूत ईयमे प्रदिव उराणः
(ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)" । स्वल्पमपि हविः उरु बद्ध कुर्वाणः ।
तथाच श्रुतिः । "यद्वै देवो जोषत हविस्तत हिमोतुं वर्द्धते अथो-
ऽयमपरिमितः (?)" —इति ॥

(७७) स्त्रियानाम्‡ । स्त्रियायतेः सदनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)'—इति विच् । दृशियहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात्त्रिर-
पपदादपि भवति । इकार उपजनः । षष्ठीबद्धवचनम् । हिमभावेन
संहता आप उच्यन्ते । "वृषा सिन्धूनां वृषभः स्त्रियानाम् (ऋ०
सं० ४, ७, २०, १)" ॥

(७८) स्त्रियाः§ । स्त्रियाः पातीति विच् । स्त्रियापाः सन् स्त्रियाः ।
यदा; उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्त्रियाः । अग्निरुच्यते ।
स ह्याङ्गतिद्वादेण पालयिता; अङ्गभावौपगमनेन, चोपस्थितानां कर्त्त-
व्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम् । "स नः स्त्रिया उत भवा तनूपाः
(ऋ० सं० ८, २, १८, ४)" ॥

* निब० १, १० ।

† निब० १, १०. "उराणः", "उरामधिः" ५, २१ ।

‡ निब० १, १०. "स्त्री", "त्री" २, २१ ।

§ निब० १, १० ।

(७८) जवारु* । ज्वमङ्गिर्जरमङ्गिर्गरवङ्गिर्वा, रग्निभिर्धदारो-
हति तदादित्यमण्डलमुच्यते । ज्वमज्-जरमद्-गरमच्छब्दानां ज्वभावः,
आङ्पूर्वाद्गुहेश्च कु-प्रत्ययो निपात्यते । “अये रूप आरुपितुं
जवारु (च० सं० ३, ५, २, २)” ॥

(८०) जरुथमा । गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्त्तिकर्मणो
‘जू वृजोरुथन् † —इति भावे*करणे वा रुथन् । वाङ्मलिकाद्
गकारस्य जकारः । स्तवनं स्तुयतेऽनेनेति वा जरुथं स्तोत्रम् । “ज-
रुथं हृन्वन्ति गये पुरन्धिम् (च० सं० ५, २, १२, ६)” ॥

(८१) कुलिशः‡ । वज्रनामसु व्याख्यातम् (२८८ पृ०) । म
निगमः (च० सं० १, २, ३६, ५) ॥

(८२) तुञ्जः॥ । तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ् । दानमित्यर्थः
“तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (च० सं० १, १, १४, २)” । वज्रोऽपि तुञ्ज
स्तत्रैव व्याख्यातः ॥

(८३) बर्हणा । बृहर्हृद्ध्यर्थस्य ‘कृत्यल्युटो वज्रलम् (३, ४,
११३)’—इति भृते कर्त्तरि ल्युट् । परिबृढः । हिंसाकर्मणो वा
भावे । हिंसा बर्हणा । तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः । “बृहच्छ्वा
असुरो बर्हणा कृतः (च० सं० १, ४, १७, ३)” ॥

* निब० ६, १० ।

† ‘जूवृज्भ्यामूथन्’ सि० कौ० ७०२, ५ ।

‡ निब० ६, १०. “गृणाति” ३, ५. “जरति” ४, २८. १०, ८ ।

§ पु० २, २० । निब० ६, १०. “कुलम्” ६, २२. “कुलापः” १, ४ ।

॥ पु० २, २० । निब० ६, १८. “तुञ्जिः” १२, ४५. “तुञ्जति” पु० २, २० ।

¶ निब० ६, १८ । “वृह” ६, २ ।

(८४) ततनुष्टिम्* । 'तनिमृङ्भ्यां किञ्च (उ० ३, ८५)'—इति तनेतेः तन्प्रत्ययः, नुदेर्निष्ठायां नुञ्चं नुष्टिभावः । यद्वा; तत-शब्दस्य ततन्-भावः, .वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिञ्चि सम्प्रसारणे ष्टिः । तद्भ्रमसन्मानादग्निहोत्रादेः कर्मण्येभ्यः प्रेरितः ततन् भोगसन्मानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभावः । ततनुष्टिम् । “अपाप शक्रसंतनुष्टि-मूहति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)” ॥

(८५) इलीविशः† । इलाशब्द उखाशब्द-पर्यायः । इला अन्नम्; अचान्नहेतुभृते उदके वर्त्तते । बिले दरे श्रुते इति 'अधिकरणे श्रुतेः (३, २, १५)'—इत्यच् । इलाबिले शयोर्यस्य । निपातश्चाब्दसः । मेघउच्यते । इलाबिलशयः सन् इलीविशः । “न्याविध्यदिलीविशस्य दृक्का (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” ॥

(८६) कियेधाः‡ । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधाते-र्विच् । कियदर्थं विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति ; क्रममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणद्धीति । कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । “वृचाय वञ्च मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)” ॥

(८७) भ्रमिः§ । 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, ११७)'—इतीन् प्रत्ययः । अग्निरुच्यते । भ्रमिता । स्वयं त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहत-

* निब० ६, १८. “ततः” ६, ६. तन् २, २८. “आतमान” १०, २१. “स्वगत” १२, २४ ।

† निब० ६, १८. “इलः” ८, ७ ।

‡ निब० ६, २० ।

§ निब० ६, २०. “भ्रमति” पु० २, १४ ।

गतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतप्लथै वा भ्रमिः । भ्रामयिता । “भ्रमिर-
सृष्टिहन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १, २, ३, ५, १)” ॥

(८८) विष्पितः* । विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः । यदा; विषे-
र्वाप्यर्थात् ऋः, इकारपकारावुपजनौ । विस्तीर्ण इत्यर्थः । “पारं नो
अस्य विष्पितस्य पर्वन् (ऋ० सं० ५, ५, २, १)” ॥

(८९) तुर्गैपम्† । तूर्णं व्याप्तुं शौलमस्य णिनिः । तूर्णापि सत्
तुर्गैपम् । उदकमभिधेयम् । “तन्मस्तुर्गैपमद्भुतम् (ऋ० सं० २,
२, ११, ४)” ॥

(९०) रास्यिनः‡ । रपतेर्वा रमतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ् ।
रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारपकारोप-
जनेन रास्यिशब्दो बह्वदकं स्तोत्रं वोच्यते । तदस्यास्तीत्यर्थं आदि-
त्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः । दण्डिमती शालेति यथा । अतश्च
शब्दवदुदकं तद्वान्मोघोऽभिधेयः । उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा ।
“प्रमातरा रास्यिनस्यायोः (ऋ० सं० २, १, १, ४)” ॥

(९१) ऋञ्जतिः§ । धातुनिर्देशात् ‘ऋजौ भर्जने’ भृवादिरत्र
प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तदस्येत्यर्थः ।
“यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० सं० ३; ५, ८, १)” ॥

(९२) ऋजुनीती॥ । “ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १, ६,
१७, १)” ॥

* निघ० ६, २०.

† निघ० ६, २१.

‡ निघ० ६, २१. ‘रपम्’ ४, २१. ‘रसति’ पृ० २, १४ ।

§ निघ० ६, २१ ।

॥ निघ० ६, २१. “ऋजूयता” १९, १९ ।

(६३) प्रतदसू* । प्राप्तवसुनौ । पकारलोप-ह्रस्वत्व-तकारोपज्ञैः
प्रतदसू । हरी विशेष्यौ । “हरी इन्द्र प्रतदसू अभिस्तर (ऋ० सं० ६,
१, १२, २)” ॥

(६४) हिनोता । ‘हि गतौ -(स्वा० प०)’ । लोटि यस्य तः
‘कन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)’-इत्यार्द्धधातुकत्वान् डित्वाभावे गुणः
प्रहिणुतीत्यर्थः । “हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७, ७, २,
६, १)” ॥

(६५) चोष्कूयमाणः । (६६) चोष्कूयते† । ‘ष्कुञ् आप्रवणे
(स्वा० उ०)’ इह दानार्थः, क्वचिद् व्युदमनार्थश्च । यङि पूर्वत्र लट्
शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन षत्वम् । “चोष्कूयमाण इन्द्र भूरिवामम्
(ऋ० सं० १, ३, १, ३) । अत्यर्थं दददित्यर्थः । चोष्कूयते विश्व
इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)” । अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(६७) सुमत॥ । स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः । “उपप्रागात्
सुमन्ने धायि मन्म (ऋ० सं० २, ३, ८, २)” ॥

(६८) दिविष्टिषु॥ । दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छार्थाद्वा
करणे क्तिन् । द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः । “कुरुङ्गस्य दिवि-
ष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)” ॥

(६९) दूतः** । जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा ‘दतनिभ्याम् (उ० ३,

* निघ० ६, २१. “वसुः” पु० १, १० ।

†, ‡ निघ० ६, २२. १२, ५. “हिनोति” पु० ४, २. “हिमम्” निघ० ४, ३७. ६, २६ ।

§ निघ० ६, २२. “अप्रतिष्कृतः” १६ ।

॥ निघ० ६, २२ ।

॥ निघ० ६, २२. “दिव्यासः” ४, १२. ७, १८ ।

** निघ० ४, १. ६, ११ ।

८३.८५)”—इति बाङ्गलकात् क्त-प्रत्ययो धातूनां दू-भावश्च ।
गच्छति हि सः, द्रवते वा शैघ्रात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिर-
परम् । “सोमो दूबोद्धवन्नरा (ऋ० सं० ६, २, २६, १)” ॥

(१००) जिन्वति* । जिधिः प्रीणात्यर्थः भूवादिः इदित्त्वानुम् ।
“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” ॥

(१०१) अमत्रः† । अमात्रशब्दस्य ह्रस्वः । मात्रा परिमाणमप-
रिमाणोऽभ्यमितो वा अर्हिसितः । मितशब्दस्य मत्रभावः । “महा
अमत्रो वृजने विरपृशौ (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)” ॥

(१०२) ऋचीषमः‡ । ‘ऋच स्तुतौ (तु० प०)’ । इ-प्रत्ययः ।
‘कृदिकागत् (४, १, ४५. ग० वा०)’—इति डीष् । ऋची स्तुतिः ।
तया समः । अधिकगुणाधारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिच्यत
इत्यर्थः । “स्तवे वृञ्ऋचीषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)” ॥

(१०३) अनर्शगतिम्§ । अर्शशब्दोऽस्त्रीलवाचौ । गतेः क्तिनि
गतिर्दानम् । अस्त्रीलविषया गतिर्दानं यस्य सोऽर्शगतिः पापक-
दानस्तद्विपरीतोऽनर्शगतिः । उक्तष्टस्य दातेत्यर्थः । ‘अनर्शगतिं
वमुदामुप स्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, २, ५)” ॥

(१०४) अनर्वा॥ । अर्त्तेः ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिष् । नञ्-समासः । ‘अर्वणस्त्रमावनञ्जः (६, ४, १२७)’—

* पु० २, १४ । निघ० ६, २२. “प्रजिनेषि” ११, २० ।

† निघ० ६, २२. ५, १ ।

‡ निघ० ६, २२. “ऋक्” पु० १, ११. निघ० १, ८ ।

§ निघ० ६, २२ ।

निघ० ६, २२. “अनर्वम” ४, २० ।

इति शब्दवद्भावाभावः । अप्रत्युतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । “अनर्वाणं^१ वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)” । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितम् तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि* । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः । यतश्चाह—‘सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निरु० ६, २३)’—इति । सामि कस्मात् । स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ् प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि । अ-सु-समाप्तमिति । पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निरु० ६, २३)—“अमा-म्योजो विभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)” । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । ‘स्यतेः कित्’—इति बाङ्गलकात् मिन् प्रत्ययः । साम्यर्थधर्मसामिसमयमित्यस्य भाष्ये (निरु० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्दया† । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गालनेन चारणेन प्रदानेन पूरणेन तृप्तेनेत्यर्थः । “मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ० सं० ५, ७, १२, ५)” ॥

(१०७) जलहवः‡ । ज्वलतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल्, ज्वलनं जहातीति ‘मृगश्वाद्यस्य (उ० १, ३६)’—इति कु-प्रत्ययः पूर्वपदस्य

* निरु० ६, २२ ।

† पु० १, ११, निरु० ६, २४ ।

‡ निरु० ६, २५ । ज्वलति पु० १, १० ।

जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । “नारायामो न जल्हवः (ऋ० सं० ६, ४, ३७, ६)” ॥

(१०८) बकुरः* । भास्करशब्दस्य भासमान-द्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः । “अभि दस्युं बकुरेणा धमन्त (ऋ० सं० १, ८, २७, १)” । बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् खेनायुधेन ज्योतिषा च ॥

(१०९) बेकनाटान्† । बेक इति द्विशब्दस्यार्थं बङ्गशोदृष्टः । एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मङ्गं प्रदातव्यावित्येवमभिनायनं दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतेषु बेकनाटाः । एतदेतेनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्ते इति वेति । श्लोकयोर्नाटा नटनं तदन्तो बेकनाटाः । मत्वर्थीयस्य लुक् । नटर्घञि नाटः । श्लोकशब्दस्य बेकभावः । वार्द्धुषिका अभिधेयाः । “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अर्द्धुषिः (ऋ० सं० ६, ४, ४९, ५)” ॥

(११०) अभिधेतना‡ । धावतेर्लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)’—इति तनवादेशः । धावशब्दस्य धेभावः । अभिधावत । “जीवान्ना अभि धेतन (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५)” ॥

(१११) अङ्गरः§ । आङ्पूर्वाङ्गन्तेः मृगाव्यादित्वात् (उ० १,

* निघ० ६, २५ ।

† निघ० ६, २६ । “बेकुरा” प० १, ११ ।

‡ निघ० ६, २७, “अदीधेत्” १, १२. “दीधित” ६, ८. “आधीतम्” १, ६ ।

§ निघ० ६, २७. “अङ्गरकः” ६, २७. “अङ्गः,” “अङ्गः” ४, २५. “अङ्गतिः” ४, २५. ४, २६ ।

४६) क्त-प्रत्ययः । आङोङ्स्वचं रुगागमश्च निपात्यते । आ इन्ति
अयमो विनग्यन्तीति अंहः पापम्, रोमत्वर्थीयः अङ्गः । अंहस्वान् ।
“तामामेकामिदंभङ्गुरोगान् (अ० सं० ७, ५, ३, ३, ६)” ॥

(११२) बतः* । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति वाच्य-
स्यार्थे पदम् । बलशब्दादततेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् बतः दुर्बल
इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्वक्चनोऽप्यव्ययम्, खेदो दुःखमानसः,
अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । “बतो बतासि यम् नैव ते मनः
(अ० सं० ७, ६, ८, ३)” ॥

(११३) वाताप्यम् । आङ्-पूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात्
‘अन्नेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यपिशब्दस्य सर्वापाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् कर्मणि ङः । उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरो-
वान एव । तदृशुदकमाप्याययति वातेनाप्यायत इत्यर्थः । अथवा
वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । अतमाप्याययति
वाताप्यम् । “पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (अ० सं० ७, ४, २, ५)” ॥

(११४) चाकन् । चायतेः स्वरितेत्वाकटः शतरि यकारस्व
ककारो बाङ्गलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामय-
मानोवा । “वने न वायो न्यधायि चाकन् (अ० सं० ७, ७, २२,
१)” ॥ शाकल्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तच्च सटि श्रियस्य कत्वं
‘बङ्गलं कन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)’ । कामयते इत्यर्थः ॥

* नि० ६, २८. “बत” ६, २७ ।

† नि० ६, २८ । “वातः” प० ५, ४ ।

‡ नि० ६, २८ । “कमति”, “कामिचत्” ४, १५ । “कामयमानः” ४, १४ ।

(११५) रथर्यति* । रथमात्मन इच्छतीति कश्चि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजनोऽव्यवधानादीत्वाभावः । “एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)” ॥

(११६) असक्राम† । सम्पूर्णात् समानपूर्वाद्वा क्रमेः ‘जनमन-क्रमगमेविट् (३, २, ६७)’ । कृन्दस्युपमर्गोऽपि इति हि तच्चानु-वर्तते। ‘विद्वनोरनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)’ । आतोऽलोप-श्चान्दसः । ‘समानस्य कृन्दस्यमूर्द्धं (६, ३, ४)’—इति समान-शब्दस्य सभावः । न सक्रा असक्रा तां यावच्चोत्रमनपायिनो ममात्स-जानैरप्राप्तपूर्वामित्यर्थः । “धेनुं न इषं पिश्वत ममक्राम् (ऋ० सं० ५, २, ४, ३)” ॥

(११७) आधवः‡ । ‘धूञ् कम्पने (स्वा० प०)’ । पचाद्यच् । अन्तर्णीतण्डर्योऽत्र धूञ् । आधवकः । कम्पयतेत्यर्थः । “विप्राणाञ्चा-धवम् (ऋ० सं० ७, ७, २३, ४)” ॥

(११८) अनवव्रवः§ । व्रूञ् । ‘ऋदोग्प् (३, ३, ५७)’ । ‘कृन्द-स्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वच्यादेशो न भवति । व्रवः वचनम् । अनवव्रिप्रवचनः । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य (१, ४, ७८, वा०)’—इति समामादिः । अप्रतिहतशामन्न इत्यर्थः । “विजिष्वृद्धिर्द्ध इवानवव्रवः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ५)” ॥

* पु० ९, १४. निब० ६, २८ ।

† निब० ६, २८ ।

‡ ६१, ६२ सूत्राभ्यामित्यर्थः ।

§ निब० ६, २८ । “आधीः” ४, ६ । “आधीतम्” १, ६ । “आधात्मिकः” ७, १ ।

“आधः” १९, १४ ।

॥ निब० ६, २८ ।

(११८) सदान्वे* । सदानोनुव-शब्दात् मन्बुद्धौ नोनुव-शब्दस्य स्वभावः । दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सदाकरणलक्षण-शब्दकारिणौत्यर्थः । “गिरिङ्गच्छ मदान्वे (ऋ० सं० ८, ८, १३, १)” ॥

(११०) शिरिम्बिठः† । “शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ० सं० ८, ८, १३, १)” ॥

(१२१) पराशरः‡ । परापूर्वस्य शृणोतेः विशरणार्थस्य द्विसार्थस्य वा ‘ऋदोरप् (३, ३, ५७)’—इति रूपम् । पराशीर्णः पराशरः कृषिः । पराशीर्णस्य स्यविरस्य लघिष्ठस्य नप्ता चिरमृते शकौ जात इत्यर्थः । “पराशरः शतयत्तुर्वमिष्ठः (ऋ० सं० ५, २, २८, १)” । रक्षमां परा शातयिता पराशर इन्द्रः । “इन्द्रेयात्तूनामभवन् पराशरः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(१२२) क्रिविर्दती§ । ‘कृविघृविष्कृविष्वविकिकीदिवि (उ० ४, ५६)’—इति विन्-प्रत्ययो रिदादेशस्य निपात्यते । ददातेः अतरि ‘बङ्गलं कन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपोलुक् । ‘उगितस्य (४, १, ६)’—इति डीप् । क्रिवेर्विकर्त्तनस्य दती । रेफउपजनः । शतप्लरामायुधविशेषे वर्त्तते । “यत्रा वो दिद्युद्दतिं क्रिविर्दती (ऋ० सं० २, ४, २, १)” ॥

(१२३) करूळती॥ । कृत्तदन्त-शब्दस्य करूळतीभावः । ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’—इति सेर्लुक् । स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् ।

* निब० ६, २० ।

† निब० ६, २० । “शिरिका” पृ० १, ७ ।

‡ निब० ६, २० । “पा” १, २ ।

§ निब० ६, २० । “क्रिविः” पृ० २, २२ ।

॥ निब० ६, २० ।

‘तत्कः (निरु० ६, ३१)’—इति पुंनिङ्गनिर्देशात् पूषोष्णत इति निश्चयः । भगदिति पूर्वः पक्षः । तस्मात् ‘अदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० ८, ७३)’—इति च श्रुतिः । “वामं देवः कर्कशतो (ऋ० सं० ३, ६, २२, ४)” ॥

(१२४) दनः* । दानमानस इत्यस्य दनम् भावः । दानमानस इत्यर्थः । “दनो विम इन्द्र ऋध्रवाचः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)” ॥

(१२५) शगरुः† । समुपमर्गार्थविशिष्टात् शृणुतेः ‘शृणुत्यो-
रारुः (३, २, १, ७३)’—इति ताच्छौल्यादिषु विहित आत्यर्थन्ययेन इच्छायां भवति । * * * । “शगरुर्गभि मन्यते (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)” । मंशिशरिषुः मंशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते दृष्ट-
नातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदंयुः‡ । इत्यनवगतम् । क्वचि मान्नाद्ययप्रतिषेधात् । ‘इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)’ । कर्म इदं सामान्येन प्रदर्शितम् । तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः । * * * शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमात्रोपमङ्गहार्यं निगमेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अतएव च सामान्यविशेषयोर्हदाहरणमिदम् । तेषाञ्च “वसूयवो वसुकामाः”—इत्यादि बद्धधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणादाजहार । अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—‘अथापि तद्दर्थे भाष्यते (निरु० ६, ३१)’ प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मतुप्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते । तेन

* निरु० ६, ३१ ।

† निरु० ६, ३१. “शरीरम्” २, १६, ३, ४. “शरुमान्” ४, १२ ।

‡ निरु० ६, ३१ ।

प्रत्ययः । कर्त्तव्यर्थः । “अथं यो होता किरु स यमस्य (ऋ० सं०
८, १, १२, ३)” ॥

(१३१), उन्वम्* । उर्गेतेर्त्वेणेवेर्वा । ‘अलिश्लोर्गित उच्च ।’—
इति विधीयमांशे व-प्रत्ययो वाहलकाद् भवति, प्रकृतेरुन्वभावश्च ।
गर्भस्याच्चादनमभिधेयम् । “महत्तदुन्वं स्यविरुं तदांमोत् (ऋ० सं०
८, १, १०, १)” । जगयोरन्तर्भवेष्टनं श्रुतम् ॥

(१३२) च्चवीमम् । पृथिव्यभिधेयम् । अपगतभाममित्येवमा-
द्याः (गिरु० ६, ३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते । धात्वन्व्यवहृताविशेषः ।
अपगतापचिताग्रहान्तर्हित-शब्दानामन्यतमत् पूर्वपदं भामशब्द
उत्तरपदम् । पूर्वस्य च्च-भावः, भकारस्य वकार आकारस्य ईकारश्च ॥
“च्चवीमं अत्रिमयिन्नावनीतम् (ऋ० सं० १, ८, ८, ३)” ॥

अध्यायपरिममाप्रिकं द्विर्वचनम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं

समाप्तम् ॥

॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

* निब० ६, १५ ।

† उन्वाद्दस्य सि० की० ७० ४, ६१ ।

‡ निब० ६, १५ ।

अथ पञ्चमाध्यायः ॥

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः^(१) । जातवेदाः^(२) । वैश्वानरः^(३) इति चीणि
पदानि* ॥ १ ॥

(१) अग्निः† । अग्राद्युपपदान् नयते: 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—
इत्यादिना क्विप् । षषोदरादित्वात् अग्निः । यडा ; 'वेजोऽयिः'—
इति बाहुलकादिन्प्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अग्रणीः ।
मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'- इति श्रुतेः । अयं प्रथमं
यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अङ्गोपपदाद्वा समर्थविशि-
ष्टात् नयते: पूर्ववदिकागकारलोपश्च । अङ्गं शरीरं यज्ञस्य, ततः
सन्नममानः स्वयमेव प्रक्रीभन् हविषां पाककरणत्वेन साधनभावं
प्रतिपाद्यमानो नयति । नञ्पूर्वात् क्लोपयते: स्नेहनार्थान् किन्-प्रत्यये
ककारनकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । नञ्त्रिभि-
ष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरूक्षणञ्च लक्ष्यते, विरूचयतीत्यर्थः,

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुसके, नापि तत्र लपराद्धः ।

† प० ४ । नि० ०, १४. १०, १४. ११, ११. "अग्निरूपाः" १०, १०. "अयं" ६, १.

"वेना" १, ११. १०, ११ ।

दग्धव्यस्य एधादेः शोषणान् विह्वलण इत्यर्थः । यद्वा; एं ग्यनमित्यादौ दर्शनादुकारः । अच्ञर्जकारस्य दृष्टेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्दृष्टेति तयोरन्यतरस्माद् गकारः, नयतेः पूनेच्चिः । इतश्च अच्ञतम्भिव्यक्तं वसुपंकाशकृत्वात्प्रकृत्वेन वा नयतात्यग्निः । “अग्निमौञ्चं पुगेहितं (ऋ० सं० १.१.१, १)” ॥

(२) जातवेदाः* । जातमन्त्रोपपदात् विचेविदेर्विचारार्थादाश्चमुन्; जानाति सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात् । जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते । जातं वेदाहर्विर्लक्षणं धर्मैश्वर्यादि इतरदा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च कृतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य । “प्र नूतं जातवेदमम् (ऋ० सं० ८, ८. ४ ५. १)” ॥

(३) वैश्वानरः† । विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति । इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्यग्ज्ञेन वा कर्मार्थप्रणेतृत्वेन सम्पादिनेऽस्य वैश्वानरः । ‘अन्येषामपि दृग्गते (६, ३, १ ३ ७)’—इति दीर्घः । अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः । ‘ऋ गतो’ इत्यस्य ह्रान्दमत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्तश्चालुक् । सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्युतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः । तेन जन्यमानत्वान्तस्थापत्यं वैश्वानरः । ‘प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते’—इति ब्राह्मणम् : “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम (ऋ० सं० १०, ६, १)” ॥

* निघ० ७, १८. ‘जातविद्या’ १, ८ ।

† निघ० ९, ११. ७, ११. ‘विश्वानरः’ प० १. ६

द्रविणोदाः^(१) । इध्मः^(२) । तनूनपात्^(३) । नराशंसः^(४) ।
इळः^(५) । बृहिः^(६) । द्वारः^(७) । ऋषासानक्ता^(८) । दैव्या-
होतारा^(९) । मिस्त्रोदेवीः^(१०) । त्वष्टा^(११) । वनस्पतिः^(१२) ।
स्वाहाकृतयः^(१३) इति त्रयोदशं पदानि* ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः † । द्रविणशब्दे व्याख्यातो धननामत्वेन (२२१
पृ०) । तस्य सकारउपजनः । ददातेरसुनि वाङ्मलकादाकारलोपः ।
धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः । द्रविणोदा द्रविणसः (अ० सं०
१, ७, ४, ३) ” । अतुयाजप्रैषेषु सकारलोपोद्घृष्ट्यः ॥

(२) इध्मः † । ‘जि इन्धी दीप्तौ (भू० उ०)’ । इध्यतेऽनेनाग्नि-
रिति इध्मः यज्ञेध्म । समिध्यत इत्यस्ति अग्नेः समिन्धत्वम् । ज्वलन्नाम
वेध्मः । “समिद्धो अथ मुनयो दुरोणे (अ० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(३) तनूनपात् † । नपाक्शब्देऽपत्यनामसु व्याख्यातः (१७५
पृ०) । इह पौत्रे वर्तते । यदा ; नुतशब्दस्य नपाद्-भावः । पुत्रापे-
क्षया नौचैः सुतरां नुतो हि पौत्रः । तनेतेः ‘हृष्टृशीटृचरित्सरि-
तनिधनिमस्त्रिभ्य ऊः॥’ । तन्वन्यस्यां पयश्चादिभोगाः इति तनूः
गोनाम । अस्याः पयो जायते । पयस आज्यमिति । आज्यं तनू-

(४) “इलः” क, ख, ग ।

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके ।

† निब० ८, १, २ । “द्रविणस”, “द्रविणोदसा” ८, १ ।

‡ निब० ८, ४-५ ।

§ निब० ८, ५. “तनूः” १०, ४०. “तनूत्यजा” २, १४. “तनूश्रधा” ६, १६.

“तन्वन्यतुः” १२, २० ।

॥ ‘कविचमिन्ननिधनिचर्जिचर्जिभ्यऊः’ सि० कौ० उ० १, ७८ ।

नपात् । अथ वा तता अन्तरिक्षे इति तत्वः आपः । ताम्भ ओष-
धिवनस्यतयो ज्ञायन्ते । ओषधिवनस्यतिभ्योऽग्निर्जायते इति । अग्नि-
स्तनूनपात् । “तनूनपात्पथ स्तस्य यामात् (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)” ॥

(४) नराशंसः* । नरैः स्तृत्विग्भिः प्रस्यतेऽस्मिन् अन्येषामपि दृश्यते
(६, ३, १ ३ ७)—इति दीर्घः । यज्ञ उच्यते । नरैः प्रस्यते स्तृयते
इत्यग्निः । “नराशंसस्य महिमानं मेषाम् (ऋ० सं० ५, २, १, २)” ॥

(५) इडाः† । इडाशब्दोऽप्याख्यातः पृथिवीनामसु (१ ४ ४०) ।
* * * । “आजुङ्गान ईडोवन्द्यसु (ऋ० सं० ८, ६, ८, ३)” ॥
“हेतारगमिऊः प्रथमं यजत्यौ (ऋ० सं० २, ८, २ २, ३)” ॥

(६) बर्हिः‡ । व्याख्यातं महन्नामसु (१ ० ० ४०) । बर्हिरेवोक्तं
दर्भमयम् । यदाः ‘वृद्धी उद्यमने (भू० प०)’—इत्यस्मादिमिः ।
वषयोरभेदादुक्तम् । अग्निपक्षे परिवृद्धत्वाद् बर्हिः । “प्राचीनं बर्हिः
प्रदिशा पृथिव्या (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)” ॥

(७) द्वारः§ । जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात् ।
जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमस्य निपात-
नात् । गम्यन्ते ह्याभिर्यज्ञगृहम्, अगभिमतो हि तास्वेव निवार्यते ।
अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, शीतादिनिवारणम् । “देवी-
र्द्वारो वृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” ॥

* निघ० ८, ६ । “नरः” पृ० २, २. निघ० ५, १. “नर्या” ११, २६. “नरकर”
१, ११ । “नाराशंसः” प० २ ।

† निघ० ८, ७ । “इडा” पृ० १, १ ।

‡ पृ० १, २ ।

§ निघ० १, २. ८, ६ ।

(८) उषामानका* । 'उच्छी विवासे (भृ० प०)', 'वश कामौ (अदा० प०)'—'दधिरञ्जिभ्रुष्टभ्यः कित्'—इति पाठस्य च। चकारस्य वा षकारः । 'ग्रहित्र्या (६, १, १६)'—इति सम्प्रसारणम् । उच्छति काम्ना वा उषा । नक्त-शब्दो रात्रिवचनः । 'उषासोषसः (६, ३, ३१)'—इति उषसादेशः । द्विवचनस्याकारः । अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवामनात्, आहुतिस्लयुक्ता अनक्त्यग्निमिति । "उषामानका सदतां नि योनौ" (ऋ० सं० ८, ६, ८, ६)" ॥

(९) दैव्याहेतारा† । उभयत्राकारो द्विवचनस्य । * * * । आह्वतातारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्री उच्येते । "दैव्याहेतारा प्रथमा सुवाचा (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)" ॥

(१०) तिस्त्रोदेवी‡ । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीलासखत्यः । * * * । अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्ययेण पठिताया अपि तिस्त्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाव्यकारेण ज्ञापितम् । सखती मध्यमस्याना । "अग्ने यज्ञं भारती (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)"—इति निगमः ॥

(११) लघा§ । * * * । तूर्णशब्दोपपदादश्रुतेस्तृन्निपात्यते । लघा मध्यमस्यानः । आप्रौत्वादिह धमात्नातः । तूर्णमश्रुते वायुरूपत्वात् । त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्यसौ

* निव० ८, १० । "उषः" पु० १, ८. "उषाम्" निव० १, १ ।

† निव० ७, २० ८, ११ । "दैवतं" १, १०. ७, १ ।

‡ निव० ८, १२ ।

§ निव० ८, १०. १०, २२. ११, ११. "लाङ्." १, १६. "लेषा" ८, २८. "लेषप्रतीका" १०, ११ ।

वैद्युतत्वात् । * * * । त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्निपक्षेऽयूपपद्यन्ते
निर्वचनानि । “देवं त्वष्टारमिह यत्ति विद्वान् (ऋ० सं० ८, ६, ८,
३)” । “उभे त्वष्टृर्विभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १, ७, १, ५)” ॥

(१२) वनस्पतिः* । वनानां पाता । वन्यते सेष्यते इति वनम् ।
‘पुंसि सञ्जायां घः (३, ३, १२८)’ । पतिशब्दे व्याख्यात ईश्वर-
नामसु (२८ ३५०) । अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि यतो न दहति अतः
पातेति व्यपदिश्यते । पिवतेर्वैतद्रूपम् । यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद्
वनस्पतिः । पागस्करादित्वात् सुट् (६, २, २५७) । “वनस्पतिः
शमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८, ६, ८, १०४)” । “वनस्पते मधुना
दैव्येन (ऋ० सं० ३, २, ३, २)” ॥

(१३) स्वाहाकृतयः† । स्वाहाशब्दे व्याख्यातो वाङ्नामसु (८ ३
५०) अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतामङ्गीर्त्तनपर-
त्वात्, स्वाहास्वाहेत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेव-
तानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः
(ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” । “स्वाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० २, ५,
८, ६)” ॥

अश्वः^(१) । शुकुनिः^(२) । मण्डूकाः^(३) । अक्षाः^(४) ।
ग्रावाणः^(५) । नाराशंसः^(६) । रथः^(७) । दुन्दुभिः^(८) । इषु-

* निघ० ८, १. १६. ८, १९. “वनीयसी” १९, ५ ।

† निघ० ८, २० ।

(१) “नराशंसः” च. A. B ।

(७) इतोऽनकारस्य “इतस” — इत्यधिकस्य ग-प्रत्यये ।

धिः^(९) । हस्तघ्नः^(१०) । अभीश्वः^(११) । धनुः^(१२) । ज्या^(१३) ।
 इषुः^(१४) । अश्वजनी^(१५) । उलूखलम्^(१६) । वृषभः^(१७) ।
 द्रुघणः^(१८) । पितुः^(१९) । नद्यः^(२०) । आपः^(२१) । ओषध-
 यः^(२२) । रात्रिः^(२३) । अरण्यानी^(२४) । अद्वा^(२५) । पृथि-
 वी^(२६) । अघा^(२७) । अग्नायी^(२८) । उलूखलमुसले^(२९) ।
 हविर्धाने^(३०) । द्यावापृथिवी^(३१) । विपाट्कुतुद्री^(३२) ।
 आर्त्नी^(३३) । शुनासीरौ^(३४) । देवीजोष्ठी^(३५) । देवीउ-
 र्जाहुतीति^(३६) षट्त्रिंशत् पदानि* ॥ ३ ॥

(१) अश्वः† । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५२४०) । “यद्वाजिनो
 देवजातस्य मग्नेः (ऋ० सं० २, ३, ७, २)” । “सुरादस्य वसवो निर-
 तष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)” ॥

(२) शकुनिः‡ । शकेः क्विपि शक् । उन्नयतेः ‘वेज्रोडित्’‡—
 इति बाङ्गलकात् डिदिन्-प्रत्यये उदस्त्वलोपः । शक्नोत्युन्नयेतुमात्मानं
 शकुनिः ककारस्य जश्त्वाभावः । * * * । शक्नोत्युन्नयनादिक्रियाः
 कर्त्तुम् । “सुमङ्गलस्य शकुने भवामि (ऋ० सं० २, ८, ११, १)” ॥

(१९) “पितुम्” ग ।

(२४) “अरण्यानि” ग. च. “अरण्यानी” इ ।

(२१) “द्यावापृथिवी” ग ।

(३२) विपाट्कुतुद्री” ग ।

* इतीत्यादि नास्ति म-पुस्तके ।

† पृ० १. १४. “अश्वपथा” निब० ११, १४ ।

‡ निब० ९, १ ।

§ ‘वातेडिच’ इति सि० कौ० उ० ४, ११९ ।

(३) मण्डूकाः* । मन्त्रेः 'शलिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४, ४ ९)'—
इति बाङ्गलकादूकनि जङ्गलसुत्पन्नां मञ्जूका इति प्राप्ते हान्दसत्वात्
जकारस्य उकारापत्वा अन्त्यात् पूर्वस्य नुमि युत्वम् । निमज्जन्ति
हि ते जले । मदतेस्तृप्यर्थात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूप-
सिद्धिश्च । नित्यमदत्वात्, नित्यदत्तत्वात्, नित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः ।
मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि मण्डूकाः । यद्वा ; मण्डोमदतेः । 'गेहे कः
(३, १, २ ४ ४)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्डउदकम् ।
ह्यन्ति हि तत्र स्नानपानानाहारार्थिनः । मण्डे ओको निवास एषां
मण्डशब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः । "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं०
५, ७, ३, २)" ॥

(४) 'अक्षाः† । अश्रोतेः 'अश्रोदेवने (उ० ३, ६ २)'—इति स-
प्रत्ययः । अश्रुवन्ते व्याश्रुवन्ति गृह्यत्यनानुदेवितारः । अतिव्याश्रुवन्त्ये-
भिः परस्परमिति वा । "अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषव (ऋ० सं०
७, ८, ५, ३)" ॥

(५) यावाणः‡ । व्याख्यातः पर्वतनामसु (५८ प्र०) । "यावभ्यो
वाचं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ८, २)" ॥

(६) नाराशंसः§ । नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्वेषामपि
दृश्यते (६, ३, १ ३ ७)' । ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण् । नाराशंस

* निघ० ८, ५, ० ।

† निघ० ८, ७, अक्षत् १, ८, ५, १ ।

‡ प० १, १० ।

§ प० ७ (प्र१० प्र०) ।

एव नाराजसः । मन्त्रोऽप्यभिधेयः । “अमन्दाँस्तोमान् प्र भरे
मनीषा (अ० सं० १, १, ११, १)” ॥

(७) रथ* । रथतेर्गतिकर्मणः । ‘हनिक्वपिनीरमिक्वाग्निभ्यः
कथन् (उ० २, २)’—इति कथन्, वाङ्मलकान्नकारहकारलोपस्य ।
गच्छत्यनेन । स्थिरतिर्नैरुक्ताधातुः । विपरीताक्षरः । ‘पुंमि सञ्ज्ञायां घः
(३, ३, ११८)’ । सकारेकारयोर्लोपः । दृढगठितत्वात् स्थिगे हि
सः । यद्वा ; रमतेस्तिष्ठतेषु द्विधातुजं रूपम् । रममाणोविस्त्रंश्चोऽस्मिं-
स्तिष्ठति रंथी । यद्वा ; रमतेरेव यथाप्राप्तः कथन् । रमणीयो हि
रथः । रमतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण वाङ्मलकात् कथनि सकार-
लोपः । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । “तत्रा रथमुप श्रमं
सदेम (अ० सं० ५, १, २०, ३)” ॥

(८) दुन्दुभिः† । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । द्रुमशब्दस्य
वा रेफान्तलोपः । भिदेश्चाद्यन्तविपर्यय उकारस्योपजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा
नैरुक्ताधातोर्बधकर्मणः इन् । ताद्यते ह्यसौ युद्धसमये । “स दुन्दुभे
सज्जुरिन्द्रेण देवैः (अ० सं० ४, ७, ३५, ४)” ॥

(९) दृषुधिः‡ । दृषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ३, ९३)’—इति किः । “दृषुधिः सङ्गाः पृतनासु सर्वाः” ॥

(१०) हस्तप्लः§ । हस्ते हस्तसमीपे स्थितोहन्यते ज्यया शरपुङ्खेन
वा । ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८. वा० २)’—इति कः ।

* निब० ९, ११. रथयुः ६, ११. रथ्या १०, २ ।

† निब० ९, १२ ।

‡ निब० ९, १३. “दृषुः” ९, १८. प० १४ ।

§ निब० ९, १४. “हस्तः” १, ७. “हस्तप्लुतिः” ५, १०. दृषुः ९, ५ ।

“इस्तन्नो विद्या व्युत्तानि विदाम् (ऋ० सं० ५, १, ११, ४)” ॥

(११) अभीष्टवः* । व्याख्याता रग्निनामसु (३५ पृ०) । निग-
मश्च दर्शितः ॥ . .

(१२) धनुः† । धन्वतेर्गत्यर्थाद् बधार्थाद्वा ‘अतिपृवपियंजितनि-
धनितपिभ्योनिन्त् (उ० २, १० ७)—इति बाङ्गलकादासिः प्रत्ययो
वकारलोपश्च । धनिर्मरणार्थं इति क्षीरस्वामी । यथाप्राप्तसिः ।
धन्वन्त्यपनयन्त्यम्नादिष्वः, प्रन्ति वा । “धनुः शत्रौरपकामं कृणोति
(ऋ० सं० ५, १, १६, २)” ॥

(१३) ज्या‡ । जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णित्णार्थाद् वा ‘मध्यविध्य-
शिक्य’—इत्यादिना यकृ-प्रत्ययो धानोर्जकारभावश्च निपात्यते ।
‘अघ्नरादयश्च (उ० ४, १० ८)—इति निपातनम् । जयमाधनं हि
ज्या । “धन्ञ्जरा इयं समने पारयन्तो (ऋ० सं० ५, १, १६, ३)” ॥

(१४) इषुः‡ । इषतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा ‘इषेः किञ्च (उ०
१, १ ३)—इति उ-प्रत्ययः । गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान् ।
‘तत्रास्रभ्यमिषवः शर्मं यंसन् (ऋ० सं० ५, १, ११, १)” ॥

(१५) अश्याजनी॥ । अश्या अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया । ल्युट्,
‘वा यौ (२, ४, ५ ७)—इति वीभांश्रिकल्पः, टित्वात् क्लीप् । अश्या-
नामजनी अश्याजनौ कश्चोच्यते । “अश्याजनि प्र चेतुसः (ऋ० सं०
५, १, ११, ३)” ॥

* प० १, ५ ।

† निघ० ६, १६ ।

‡ निघ० ६, १५, १० ।

६ ० ० ० (५४० ४०) ।

(१६) उलूखलम्* । उरु विलीपं खलं मुखमस्य, ऊर्द्धं वा उपरि-
भागे खलं मुखमस्य । ऊर्कं अक्षं तत्, करोति । क्रिरतेर्वा उल्कीर्णं
तत् । शब्दानुकरणनिमित्तं वा नामैतत्, यतेभ्यु सलाघातजनित-
ध्वनिमुहं मेषु कुर्वित्येवमब्रवीत् । सर्वथैव तेषु वर्णव्यत्ययादि वाच्यम् ।
“उलूखलक युज्यसे (अ० सं० १, २, २५, ५)” ॥

(१७) वृषभः† । ‘वृषु सेचने (भ्रू० प०)’ । ‘अषिवृषिर्भा-
क्ति (उ० ३, ११८)’—इत्यभच् प्रत्ययः । प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति
सिञ्चति । वृहेर्वा बाहुलकात् अभचि षकारस्य षकारः । अतिव्रयेन
रेतः सेक्रं वृहति उद्यच्छति आत्मानम् । “अमेहयन् वृषभं मध्ये
प्राजेः (अ० सं० ८, ५, २०, ५)” ॥

(१८) द्रुघणः‡ । द्रु-शब्दो द्रुमशब्दपर्यायः । द्रुमविकारः
काष्ठखण्डोऽच द्रु-शब्देनोच्यते । द्रुर्हन्यतेऽनेन । ‘करणेऽद्योविद्रुषु (३,
३, ८२)’—इति हन्नेरप् घनादेशश्च । चुभ्रादिषु (८, ४, ३८)
पाठान्तत्वम्, ‘पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः (८, ४, ३)’—इति वा ।
“काष्ठायामध्ये द्रुघणं शयानम् (अ० सं० ८, ५, २१, ४)” ॥

(१९) पितुः§ । अन्ननामसु व्याख्यातम् (२० ६४०) । स
निगमः (अ० सं० २, ५, ६, १) ॥

* निब० ८, २० । प० इषेव २८ ।

† निब० ४, ८. ७, २२. ८, २२ ।

‡ निब० ८, २२ ।

§ पु० २, ७. निब० ८, २४ ।

(२०) नद्यः* । (२१) आपः† । व्याख्यातुः (१४ ३५० ।
११७५०) नियमौ च दर्शितौ सामान्येर्ना । “इमं मे गङ्गे यमुने
सरस्वति (ऋ० सं० ८, ३, ६, ५)”-इति, विशेषेण । “आपो हि हा
मयोभुवः (ऋ० सं० ७, ६, ५, १०)” ॥

(२२) ओषधयः‡ । ओष-शब्दे दोष-शब्दे वोपपदे धयतेः
'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ८२)'-इति कि-प्रत्ययः, 'हात्यंशुटो
बङ्गलम् (३, ३, ११३)'-इति कर्त्तरि वा । ओषं दाषं धयति
पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा । दंकारलोपो
द्रष्टव्यः । “या ओषधौः पूर्वा जाता (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)” ॥

(२३) रात्रिः॥ । प्रोपसर्गार्थविशिष्टात् अन्तर्णीतर्णार्थात् रमतेः
'राश्रदिभ्यां चिप् (३० ४, ६७)'-इति बाङ्गलकात् चिप्-प्रत्ययो
मकारस्थाकारश्च रातेर्वा चिप्-प्रत्ययो यथाप्राप्तः । प्ररमयन्ति भृतानि
मक्रश्चारीणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्ते-
ऽस्यामवश्याया मध्यमेन । “आ रात्रि पार्थिवं रजः (य० वा० सं०
३४, ३२)” ॥

(२४) अरण्यानी॥ । अप-पूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणे मञ्पूर्वाद्-
मतेर्वा अन्नरादित्वात् (३० ४, ११८) यत्-प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपा-

* पु० १, ११ ।

† पु० १, २ ।

‡ ऋ० सं० १, ४, १९, २ । ७, ७, २०, ४ ।

§ निघ० ९, २७ ।

॥ पु० १, ७ । “रात्री” निघ० १, १९. “रात्रिः” १९, १७ ।

॥ निघ० ९, २९. “अरण्याम्” ९, २०. “अरणिः” ५, १०. “अरसः” १, १.

११, ४६. “अरः” ४, २७. “अरम्” १०, १ ।

त्यते । अपा०मपगतं यामाद्धि अरमणं वा, न चि तद्रमयति अरुणं
वनम् । अरुणपालयित्री अधिदेवता का चित् नैरुक्ताः । महदरुण-
मिति वैयाकरणाः । 'हिमारुणयोर्महत्वे (४,२,४८.वा०१)'—
इति विधीयते । "अरुणान्यरुणानि.(ऋ० सं० ८,८,४,१)" ॥

(२५) अद्वा* । अत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः
"अअद्वामनृते दधातन अद्वां सत्ये प्रजापतिः (?)"—इति ।
'आतस्योपसर्गं (३,३,१०६)'—इत्यङ् । 'अच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' †
इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य
कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्याधिदेवता अद्वा । "अद्वायाम्निः
समिध्यते (ऋ० सं० ८,८,८,१)" ॥

(२६) पृथिवी‡ । 'प्रथ प्रख्याने (भृ० आ०)' । 'प्रथेः शिवन्
सम्प्रसारणञ्च (उ० १,१४८)' । 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४९)' ।
पृथ्वीत्यर्थः । "स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १,२,६,५)" ॥

(२७) अद्वाॠ । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अग्नायी॥ । अग्नेः पत्नी । 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदाना
मुदात्तः (४,१,३७)'—इत्यैकारादेशः, पुंयोगलक्षणादीष् । "अ-
ग्नायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १,२,६,२)" ॥

* निब० ८, २०. "अत्" प० ३, १० ।

† 'अदकारोपसर्गवद्दृष्टिः'—इति सि० कौ० ।

‡ पु० १, १. "पृथुः" पु० १, १. "पृथुस्ययाः" पु० ४, २ । "पृथुदुके" निब०
११, २२. "पृथक्" ५, २५ ।

§ पु० ४, २ । "अस्युराः" निब० ४, १९ ।

॥ निब० ८, २२. १२, ४६ ।

(२८) उलूखलमुसले* । उलूखलं व्याख्यातम् (४६८ पृ०) ।
मुङ्गः-शब्दोपपदात् सर्जः 'पुङ्गोरलमुसलकुवला'—इत्यादिना अल-
प्रत्ययौटिलोपो मुङ्गः-शब्दस्य मुस-भावस्य निपात्यते । उलूखलान्त-
लिय निपातनात्मुङ्गः सरणं मुसलं दिवचनम् । "आयजी भाजमान-
मा (अ० सं० १, २, २६, २)" । अत्रेधवत् अतिरसत्यपि लिङ्ग-
योगे ॥

(३०) इविर्हाने† । सोमलक्षणानि इवीषि विधीयन्ते ययोः ।
"आ वामपथमद्रुहाः (अ० सं० २, ८, १०, ६)" । पूर्ववदुदाहरण-
त्वम् ॥

(३१) द्यावापृथिवी † । दिवोद्युत्यर्थात् 'दिवोर्दिविः (?)'—
इति दिवि-प्रत्ययः । द्योतत इति द्यौः । पृथिवी व्याख्याता (२८
पृ०) । द्यौश्च पृथिवी च 'दिवोद्यावा (६, ३, २८)'—इति द्यावादे-
शः । 'वाच्छन्दमि (६, २, २०६)'—इति पूर्वमवर्णः । "द्यावा नः
पृथिवी इमम् (अ० सं० २, ८, १०, ५)" ॥

(३२) विपाट्कुतुश्रौ॥ । 'पद गतौ (दि० आ०)', 'पञ्च बाधन-
स्पर्शनयोः (सु० प०)' वि-पूर्वः । 'आप्तु व्याप्तौ (स्वा० प०)' वि-प्र-पूर्वः ।
णिजन्तात् 'क्विब्वचि (३, २, १७८.वा१)'—इत्यत्र 'प्राक्-प्रत्यय-
निर्देशादिष्टमिद्धिः'—इत्युक्ते क्विपि प्र-शब्दस्य रेफलोपादि । विविधं

* निब० ८, २५ ।

† 'ह्यादिभ्यः कित् (उ० १, १०२) * * *) मुस कषणे । मुसलम् । सि० कौ० ।

‡ निब० ८, २६ । "इविः" पु० १, १२ । "इयम्" निब० ८, ७ ।

§ पु० ३, १० ।

॥ निब० १, २४. ८, २६. २८, २९. "विपाट्कुतुश्रौ" ११, ४८ ।

कृत्वापाटनात्, विपाशनात् । अपुत्रस्योद्भूततमोदृत्तेर्मुर्षोर्वसिष्ठस्य
कण्ठे शिलाबन्धने साधनभृताः पाशा अस्याम् । निविधदेशप्रापणा-
दोदकस्यापनत्वात्, विपाट् । शुतुद्री शु-द्राविणीत्यर्थः । आशु-तुन्न-
द्राविणी-शब्देभ्यो वा । आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्री । विपाट्
च शुतुद्री च विपाट्कुतुद्री पूर्वमवर्णः । “विपाट्कुतुद्री पयसा
जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” ॥

(३३) आर्क्षी* । अर्क्षेः रिषतेर्वा ‘वह्निश्रियुद्रुम्लाहात्वरिभ्यो-
निः (उ० ४, ५१)’—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययो धातेरार्क्षभावश्च ।
‘हृदिकारात् (४, १, ४ पू. वा० १)’—इति ङीष् । गते ज्यया ऋष्य-
माणे सङ्गच्छेते द्विधामाधने वा भवतः । “आर्क्षी इमे विस्फुरन्ती
अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १८, ४)” ॥

(३४) शुनासीरौ† । शु-शब्दार्थविशिष्टात् ‘शुन गतौ (तु०
प०)’—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५) । क्षिप्रं गच्छ-
त्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः । यदा; शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मणः
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उः । भाष्ये तु शु-एतद-
र्थतो निर्वचनं प्रायेण । सर्षेः ‘छिण्डीरवानीरगभीरगम्भीरकुम्भीर-
शीरकाशीरअम्भीरकीरतीरादयः’—इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च नि-
पात्यते । सदा सरणात् शीर आदित्यः । शुनश्च शीरश्च ‘देवता-
दन्दे च (३, ३, २६)’—इत्यङ् । “शुनासीराविमां वाचं जुषेथाम्
(ऋ० सं० ३, ८, ८, ५)” ॥

* मि० ८, २८ ।

† मि० ८, ४० । “शुनम्” पु० १, ६ । “शुनः” मि० ८, ४० । “शुन्थुः”
४, १६ ।

(३५) देवीजोष्टी* । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । देवडिति पाठान्
 'टिड्ढाणञ् (४,१,१५)'—इति डीप् । जषतेङ् प्रत्ययः (उ०
 ४,१५४) । षित्वात् डीष् (४,१,४१) । देव्यो जोषयिष्यो ।
 पूर्वसवर्णः । शान्तापृथिव्या, अहोरात्रे वाभिधेये । सस्यममे इति
 कात्यक्यः । सस्यं ब्रीहिः, समा संवत्सरः । "देवी जोष्टी वसुधित्ती
 ययोः (निर० ८, ४२)" ॥

(३६) देवी ऊर्जाङ्गती† । उर्क्शब्दे व्याख्यातोऽन्ननामम्
 (२० ८५०) । आङ्गयतेः क्विचि 'वचिस्वपि (६,१,१५)'—इति
 सम्प्रसारणम्, 'हलः (६,४,२)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययनः ।
 ऊर्क्-शब्दात् हेतौ तृतीया । ऊर्जा हेतुभृतया आङ्गातव्ये । ऊर्क्
 इत्यत्र 'सावेकाचः (६,१,१६८)'—इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, आङ्गति-
 शब्देऽपि 'तादौ च निति कृत्यच्यनौ (६,२,५०)'—इति आद्यु-
 दात्तः, 'एकादेशउदात्तेनोदात्तः (८,२,५)' । "देवी ऊर्जाङ्गती
 इषमूर्जमन्या वलन् (य० वा० मं० २१, ५२)" ॥

॥ इति पृथिवीस्थानदेवताः ॥ १ ॥

* निर० ८, ४१ ।

† निर० ८, ४१ ।

‡ वलन् इति दीर्घः प्राप्रः न भवति कात्यक्येति भावः ।

वायुः^(१) । वरुणः^(२) । रुद्रः^(३) । इन्द्रः^(४) । पर्जन्यः^(५) ।
 वृहस्पतिः^(६) । ब्रह्मणस्पतिः^(७) । श्वेतस्यपतिः^(८) । वा-
 स्तोष्पतिः^(९) । वाचस्पतिः^(१०) । अपान्नपतिः^(११) । यसः^(१२) ।
 मित्रः^(१३) । कः^(१४) । सरस्वान्^(१५) । विश्वकर्मा^(१६) ।
 तारुण्यः^(१७) । मन्युः^(१८) । दधिक्राः^(१९) । सविता^(२०) ।
 त्वष्टा^(२१) । वातः^(२२) । अग्निः^(२३) । वेनः^(२४) । असुनीतिः^(२५) ।
 ऋतः^(२६) । इन्दुः^(२७) । प्रजापतिः^(२८) । अहिः^(२९) । अहि-
 र्वृध्नः^(३०) । सुपर्णः^(३१) । पुरूरवा^(३२) इति द्वात्रिंशत्
 पदानि* ॥ ४ ॥

(१) वायुः † । 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)' । 'हवापाजि-
 मिस्रदिसधशूभ्यउण (उ० १, १)' । 'आतो युक् चिण्णतोः (७,
 ३, ३३)' । यदा ; वेतेर्गतिकर्मणो वाङ्मलाकादुण । यदा ; 'कन्द-
 सौणः (उ० १, २)'—इत्युणि वकारोपजनः । गच्छत्यन्तरिक्षे ।
 वायुत्रा याहि दर्शते मे (ऋ० सं० १, १, ३, १)" ॥

(२) वरुणः ‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । कष्टदारिभ्य उणम्
 (उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचौनवारं वरुणः
 कवन्धुम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

* इतीत्यादि न विद्यते न पुंसके, अस्ति च लक्षणाः "१"—इति ।

† मित्रं १०, १-९. "वायुः" ६, २८ ।

‡ प० ६ । मित्रं १०, २. १२, २१. "वरुणानी" १९, ४६ ।

(३) रुद्रः* । रौतेः क्विपि । रुक्कृद् करोति । 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)' । यो रुवन् एति, रौतौति वक्तुं शक्यते । रोक्यमाणोऽत्यर्थं शृङ्गं कुर्वन् मेधादरस्यो द्रवतीति, रोक्यमाणशब्द-पूर्वाद् द्रवते-र्वा 'रोदेर्णिलुक्, च (उ० २, २०)'—इति रक् । स हि शत्रुकलबाणि रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तान् बाहुलकाद् । 'इन्द्रः किं पितरं प्रत्रापतिमिथुना चिच्छेद तमनुशोचन्नरुद् यदरुदत्तद्रुद्रस्यं रुद्रत्वम् (वृ० आ० ३, ८, ४)'—इति काठकम् । 'यद्रोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम् । "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० मं० ५, ४, २ व, १)" ॥

(४) इन्द्रः† । इराशब्द उपपदे दृणातेर्दधानेर्दधातेर्दारयतेर्वा 'श्चेन्द्रायवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इति रक्-प्रत्ययान्तोनिपात्यते । निपातनाद्रूपसिद्धिरुन्नेया । इरा अन्नमनेन मन्वन्भादा तद्धेतुभूतकं बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतामेघः । इरा मेघं धारात्मना दृणाति विदारयति । बीजं बीज्यादि तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्गुगोद्धेदेनाभिकाशश्च विदारणम् । इरामन्त्रं तद्ददाति वा । इरा दधाति धारयति वा । इन्द्रायुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति शोभं पातुमित्यर्थः । इन्द्रो रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्धेर्वा निपातनम् । इन्धे दीपयति शरीरमथ्यवत्तीं पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः । शरीरभूतादि

*पृ० २, ११ । "रौति" पृ० २, १५ । "रोदवत्" निघ० ५, ११ ।

† निघ० १०, ८—९ । "इन्द्रवत्" ११, १५ । "इन्द्रवत्तुः" ९, १९ । "इन्द्राणी" पृ० ५ । "इन्द्रियम्" पृ० ९, १० ।

इध्यते वा प्राणैः । शरीरमध्यवर्ती प्राणभावेन चेतनसञ्ज्ञकः । प्राणैर्यागादिभिर्यागबलेन वा सम्यगाभिसुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्वा जगद् वृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इताश्च अचूषां दारयिता द्रावयिता अ । यदा; इताश्च यज्वना मादरयिता च । सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः । “मृदान्तं मिन्द्रं पर्वतं वियदः (ऋ० सं० ४, १, ३९, १)” ॥

(५) पर्जन्यः* । तपेरन्तर्णीतण्यथात् क्विपि तर्पयतीति तप् । जनहितो जन्यः हितार्थं यत् । तप् चासौ जन्यश्चेति तप्शब्दस्य पर-भावः । पर-शब्दोपपदात् जयतेर्जनयतेर्वा अन्नरादित्वात् यत्, नुम्, परशब्दातोलोपश्च निपात्यते । परः प्रकृष्टो जेता जनयिता वा । प्ररसशब्दोपपदादर्जयते वा अन्नरादित्वान्निपाननन्तेन पर्जन्यः प्रकर्षणोपार्जयिता सङ्गृहीता रसानाम् । “यत् पर्जन्यस्तनयन् हन्ति दक्षृतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)” ॥

(६) वृहस्पतिः† । वृहच्छब्दो व्याख्यातोमहन्नामसु (३००४०) पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२८३४०) । अत्र पिबतेरपि बाहुलकात् पतिः । वृहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा । पिता रक्षयिता महतो जगतो वा । “वृहस्पतिं विरुवेणा विहृत्य (ऋ० सं० ८, २, १८, २)” ॥

* * निब० १०, १०. “पर्जन्यजनिता” ८, १ ।
 † निब० २, १९. १०, ११. “वृहस्पति” ११, ४८ ।

(७) ब्रह्मणस्पतिः* ।

(८) ज्ञेचस्य पतिः† । ‘सि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘गृध्रवीपवि-
वचियमिमनितनिसदिच्चदिभ्यस्तन् (उ० ४, १६, २)”—इति चन्
प्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता † “ज्ञेचस्य
पतिना वयम् (अ० सं० ३, ८, ९, १)” ॥

(९) वास्तोष्यति‡ । ‘वस निवासे (भू० प०)’ । ‘वसेस्तुन् णिच §’
इति । सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिक्षम्, तस्य पाता विभुत्वेन । “अमौ
वहा वास्तोष्यते (अ० सं० ५, ४, २२, १)” ॥

(१०) वाचस्पतिः॥ । प्राणात्मेन्द्रः । * * * । अतः प्राणस्य
वागुपतयाप्यवस्थानात् प्राणे वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते । “पुनरेद्वि
वाचस्पते (अथ० सं० १, १, २)” ॥

(११) अपान्नपातः¶ । तनूनपाता व्याख्यातः (४६१ पृ०) ।
* * * । “अपान्नपान्मधुमतीरपोद्दाः (अ० सं० ७, ७, २४, ४)” ॥

(१२) यमः** । मध्यस्थानेवायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः
कामानि । पचाद्यच् । “यमं राजानं हविषा दुवस्य (अ० सं० ७,
६, १४, १)” ॥

* निघ० १०, १२. “ब्रह्म” १, ८. “ब्रह्मद्विषे” ६, ११ । देवराजकृतव्याख्यानश्ला-
दगणपुस्तकेन लोचकप्रसादाद्ब्रह्ममित्यनुमेने ।

† निघ० १०, १४. “ज्ञेचसाधाः” २, २ ।

‡ निघ० १०, १६. “वाक्” २, ७. १०, १६ ।

§ ‘वसेस्तुन् (७२) वस्तु । अगारे णिच (७६) वेष्मभूर्वास्तुरणियाम्—इति सि० कौ०
उ० १ पा० ।

॥ निघ० १०, १८. “वाक्” प० १, ११ ।

¶ निघ० १०, १८ ।

* * * निघ० १०, १८—१९. १२. २८. “यमना” ९, २६ ।

(१३) मिच्* । प्रमीताम्भरणात् चायते । 'सुपि स्वः (३,२,४)'—इत्यथ सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिङ्गावः । यदा; 'डुमिञ् प्रत्तेपणे (स्वा० उ०)' । यदा; 'पिवि मिवि सेषुने (भू० प०) । सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा । द्रवत्यन्तरिक्षे । मिन्वानशब्दस्य मिङ्गावः, द्रवतेः उ-प्रत्ययान्तस्य च-भावः । 'त्रिमिदा स्नेहने (भू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः । 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः कित् (उ० ४,२५८)'—इति चन् प्रत्ययः । णिजन्ताद्वा बाङ्गलकाद्रूपमिद्धिः । सर्वमस्यान्युदकेन स्नेहयति । "मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३,४,५,१)" । 'त्रिमिदा स्नेहने (भू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः† । क्रमेऽर्था 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति उ-प्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाङ्गलकात्, 'प्रजापतिरकामयत'—इति बङ्गकामत्वात् कः प्रजापतिः । क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । "कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८,७,३,१)" ॥

(१५) सरस्वान्‍‡ । सरइत्युदकं, तेन तद्वान् । "ये ते सरस्व उर्मयः (ऋ० सं० ५,६,२०,५)" ॥

(१६) विश्वकर्मा§ । करोतेः कर्त्तरि मनिन् । मध्यमस्थाने

* निघ० १०, २१. "मित्तप्रयः" १९, ४४ ।

† निघ० १०, २२ ।

‡ निघ० १०, २२ ।

§ निघ० १०, २४ ।

वायुः । दृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्मा सर्ववेष्टानां तदधीनत्वात् । “विश्व-
कर्मा विममा अदिदिहायाः (ऋ० सं० ८, २, १७, २)” ॥

(१७) तांस्त्यः* । स्त्रीर्णञ्चरे तूर्णञ्चरे चोपपदे क्षियति चरति-
रक्षत्यन्नातिभ्योऽप्यादित्वाद् (उ० ४, १८) यत्-प्रत्ययादि निपात्यते ।
स्त्रीर्णे विस्रीर्णेऽन्नरिचे क्षियति चरति रक्षत्यन्नाति, तूर्णे वार्थमुद्-
काख्यं क्षियति चरति वा, अश्रुते वा तमः । “स्वस्त्ये तांस्त्यं
मिहाङ्गवेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, २)” ॥

(१८) मन्यः† । व्याख्यातः क्रोधनामसु (२ ३ ५ पृ०) । दीप्तः कुड्को
वा । “त्वया मन्यो मुर्यमारुजन्तो (ऋ० सं० ८, २, १८, २)” ॥

(१९) दधिका‡ । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१ ४ ६ पृ०) । दधङ्गा-
रयद् दृशुदकमन्तरिचे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयितु-लक्षणं
शब्दं करोति । “आ दधिकाः शर्वमा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० २, ७,
१२, ५)” ॥

(२०) सविता॥ । ‘षु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)’ । त्वचि ‘स्वरति-
स्रति-स्रयति-धुञ्जुदितो वा (७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां दृष्टिप्रदा-
नादिना सविता अभ्यनुज्ञाता । “सविता यत्नैः पृथिवीमरम्णात्
(ऋ० सं० ८, ८, ७, १)” ॥

(२१) त्वष्टा॥ । व्याख्यातः (४ ६ ३ पृ०) । “देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः (ऋ० सं० २, २, २१, ४)” ॥

* निब० १०, १७ ।

† निब० १०, १८ ।

‡ पु० १, १४ ।

५ न० ४ । निब० १०, २१, २२, २२, २२. “सवः” ८, १०, ११, १ ।

(२२) वातः* । वातेः 'ऊसिमृष्टिणामिदमिलूपूर्ध्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)' । वाति वातः । "वात् प्रा वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १)" ॥

(२३) अग्निः† । व्याख्यातः (४५८५०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "मरुद्भिरग्न आ गृहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)" ॥

(२४) वेनः‡ । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३, १, १३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । "अयं वेनस्यैदथत् पृश्निगर्भा (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" ॥

(२५) असुनीतिः§ । असुञ्ज् उपपदे नयतेः 'कृत्यल्युटो वज्र-
सम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन् । असुन् नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणस्य वायुः । स हि शरीरादुत्क्रामन्तोऽसुन् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तः सर्वेऽनुत्क्रामन्ति । "असु-
नीते मर्ते अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८, १, २२, ५)" ॥

(२६) ऋतः॥ । 'ऋ गतौ (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि शुद्धः सन्नि पूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)" ॥

(२७) इन्दुः¶ । इन्देः 'भृष्टृशौचरित्सुरितनि (उ० १, ७)'—

* निघ० १०, २४ ।

† पु० १ ।

‡ पु० २, १५ ।

§ निघ० १०, २८, "वज्रः" ३, ८, ११, १८ ।

॥ निघ० १०, ४० । 'ऋतम्' पु० १, १२ ।

¶ पु० १, १२ ।

इत्यादिना बाङ्गलकाद्-प्रत्ययो धकारस्य दकारस्य । उन्तेतो 'उन्दे-
रिचादेः (उ० १, २२)'—इत्यु-प्रत्ययः । दीयते उन्ति वा वर्धण ।
“प्र तद्वैचयभ्रव्यायेन्द्रे (ऋ० सं० २, १, १७, १)” ॥

(२८) प्रजापतिः* । प्रजानां पाता । “प्रजापते न त्वदंतान्यन्यः
(ऋ० सं० ८, ७, ४, ५)” ॥

(२९) अहिः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६९ पृ०) । इह लिङ्गो-
ऽभिधेयः । “अज्ञामुक्त्यैरहिङ्गणौघे (ऋ० सं० ५, ३, २६, ६)” ॥

(३०) अहिर्बुध्नयः‡ । योऽहिः स एव बुध्नयस्येति समानाधिकरणस्या-
हिर्बुध्नयशब्दोऽममस्तः । तथाच 'अहिना बुध्नय (३, ३, १२. ऐ० ब्रा०)' इति
श्रुतौ लिङ्गम् । मानोऽहिर्बुध्नया रिषे धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७)” ॥

(३१) सुपर्णः§ । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३९ पृ०) । इह
शोभनगमनत्वान्मध्यम उच्यते । “एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश
(ऋ० सं० ८, ६, १९, ४)” ॥

(३२) पुरूरवाः॥ । पुरू-शब्दोपपदात् भृशार्थविशिष्टान् रौतेर-
सुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
अनेकविधमित्यर्थः । स्तनयिन्नु-लक्षणं शब्दं करोति पुरूरवाः । विज्ञा-
यते हि वाताः प्राणाएव पुरूरवा इति । “महे यत्त्वा पुरूरवो
रणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)” ॥

* पु० १, १९ ।

† पु० १, १० ।

‡ निब० १०, ४४. १२, २२. “अहिगोपाः” १, १० ।

§ पु० १, ५ ।

॥ निब० १०, ४६. “पुवचा” ९, १२. “पुवचा” २०, २४. “पुवचाः” ११, १२.
“पुवचर्षसः” ११, ११. “पुवचः” १, १२. १, २. ८, २२. “पुवचादः” १, ६.

श्येनः^(१) । सोमः^(२) । चन्द्रमाः^(३) । मृत्युः^(४) । विश्वानरः^(५) । धाता^(६) । विधाता^(७) । मरुतः^(८) । रुद्राः^(९) । ऋभवः^(१०) । अङ्गिरसः^(११) । पितरः^(१२) । अथर्वाणः^(१३) । भृगवः^(१४) । आत्माः^(१५) । अदितिः^(१६) । सरमा^(१७) । सरस्वती^(१८) । वाक्^(१९) । अनुमतिः^(२०) । राका^(२१) । सिनीवाली^(२२) । कुङ्कः^(२३) । यमी^(२४) । उर्वशी^(२५) । पृथिवी^(२६) । इन्द्राणी^(२७) । गौरी^(२८) । गौः^(२९) । धेनुः^(३०) । अघ्नग^(३१) । पृथ्या^(३२) । स्वस्तिः^(३३) । उषाः^(३४) । इळा^(३५) । रोदसी^(३६) । इति षट्त्रिंशत् पदानि* ॥ ५ ॥

(१) श्येनः† । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१५१४०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । “आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं० ३, ६, १५, ७)” ॥

(२) सोमः† । ‘षुञ् अभिषवे (खा० उ०)’ । ‘अर्त्तिसुसुङ्गध्वि (उ० १, १३७)’—इति मन् । सूयते सोमः । “पर्वस्व सोम धारया (ऋ० सं० ६, ७, १६, १)” ॥

(३) चन्द्रमाः‡ । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्-शब्दस्य चन्-

(१४) इतोऽनन्तरम् “ऋषयः”—इत्यधिकम् ग ।

(१९) “कुङ्क” ग । “कुङ्कम्” ष ।

(२४) इतोऽनन्तरम् “इषाः”—इत्यधिकम् ग ।

* इतीत्यादि न विद्यते ग-पुस्तके, अस्ति च कण्ठाक्षः “४”—इति० ।

† पु० १, १४ ।

‡ नि० ११, १ ।

§ नि० ११, ५. “चन्द्रापाः” १२, १८ ।

भावः । चायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति । यदा ; चन्द्र-
शब्दे उपपदे मातेष 'चन्द्रे मो ङित् (उ० ४, २२२)' इत्यमुन् ।
चन्द्रसाक्षी निर्माता । चन्द्रमानं निर्मास्य मात्मनः कर्मणा वास्य ।
यदा ; 'चान्द्र' चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् द्रव्य-
त्वेन चन्द्रमाः । यदा ; चान्द्रशब्दे उपपदे द्रवतेरमुनि बाह्यलकारूप-
सिद्धिः । चान्द्र शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा । चिरं
द्रवति वा । "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, २, २३, ४)" ॥

(४) मृत्युः* । म्रियतेरन्तर्णतिण्यर्थात् 'मुजिमृङ्भ्यां युक्त्युक्तौ
(उ० ३, १८)'—इति त्यक् प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः, मृतं आव-
यतीति वा । मृतमिति वर्त्तमानमामौषे आमन्नमृत्युं परमोच्छ्वास-
काले शरीरात् आवयति । अथवा ; मृतः शीणायुःसंस्कार
उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात् आवयतीति मृत्युः ।
मृतशब्दोपपदात् आवयतेः 'अप्रादयस्य (उ० ४, १०८)'—इति
उ-प्रत्ययः, मृताक्तलोपः, आवयतेस्य-भावस्य निपात्यते । "परं
मृत्यो अन् परेहि पन्थाम् (ऋ० सं० ७, ६, २६, १)" ॥

(५) विश्वानरः† । 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम् (निघ०
७, २१)' । "अर्षी विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४, १, ८, १)" ॥

(६) धाता‡ । (७) विधाता§ । व्युपसर्गार्थविशिष्टान्तदुपपदाच्च

* निघ० ११, ६ ।

† प० ६ । निघ० ७, २१, २२, ८, २२, २०. "विश्वजन्त्याः" २१, २०. "विश्वदा-
नीम्" २१, ४४. "विश्वमिन्वा" ८, १०. "विश्वामिनः" २, २४. "विश्वः" ८, ५ ।

‡ निघ० १०, २६. ११, १०. "धातुः" १, २०. "धाना" ४, २२. "धाम" ४, २, ८, २८.

§ प० ३, १५ ।

धात्रस्तृच् । वर्षकर्मणा सर्वं न हि दधाति । “धाना ददातु दाग्ःषे
(अय० सं० ७, १०, १२)” । “धातुर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् (अ०
सं० ८, ८, १५, ३)” ॥

(८) महतः* । व्याख्याताः (१५१५०) । मितं इवन्ति स्तन-
यिक्तुसचणं शब्दं कुर्वन्ति । अमितं वा बहुप्रकारं इवन्ति । महदुच्चै-
र्द्रवन्ति, महदन्तरिचं द्रवन्तीति वा महतः । “आ विद्युन्मद्भिर्महतः
सूक्तैः (अ० सं० १, ६, १४, १)” ॥

(९) इद्राः† । इद्रशब्दो व्याख्यातः (३४६५०) । अत्र बहु-
वचनम् । “आ इद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसः (४, ३, २१, १)” ॥

(१०) अभवः‡ । अभुशब्दो व्याख्यातो मेधाविनामसु (३४०
प०) विद्युत्प्रकाशनं सुहृविस्तीर्णं भाति, अतेन वोदकेन दीप्यन्ते,
अतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । “सौध्वन्ना अभवः सूर-
वचसः (अ० सं० १, ७, ३०, ४)” ॥

(११) अङ्गिरसः§ । ‘देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च ।
ब्रह्मणोऽपरसोऽदृष्टा रेतसस्खन्द कर्हिचित् । तत् प्रतीक्ष्य समर्थेन
स जुष्टाव विभावसौ ॥ । * * * अङ्गारतोऽङ्गिराः । * * * ।’
जम् । “ते अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे (अ० सं० ८, २,
१, ५)” ॥

* पु० १, २ । “महदुच्चै” ८, १६ ।

† पु० २, १६ ।

‡ पु० २, १५ । “अभयम्” ११, २१ ।

• § निघ० ११, १६ । “अङ्ग” ५, १०. ६, ८. “अङ्गम्” ४, २ ।

॥ ऐ० भा० २, ३, १० द्रष्टव्यम् ।

(१२) पितरः* । 'पिता पाता वा (निब० ४, २१)'—इत्यादिना व्याख्यातः । जम् । "उभयध्यामाः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १७, १)" ॥

(१३) अथर्वणाः† । (१४) भृगवः‡ । अथर्वतिश्चरत्यर्थो नैवमधातुः । न अथर्वणमथर्वणमगमनं ततो जसि अथर्वणाः सन्तः आथर्वणः । यदा ; अथर्वतेः 'भृगुचनपूषन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना कंनिप्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वणोऽगन्तारः । भृगवः । भृग्यमानाः महत्तेजस्वित्वात् । 'भृञ्ज पाठे (तु० ७०)' । 'प्रथिसदिभृञ्जां सम्प्रसारणं मलोपश्च (उ० १, २७)'—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । "अथर्वणो भृगवः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१५) आप्याः§ । आप्रोतेः अन्नगदित्वात् (उ० ४, १०८) यत् प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते । आप्रुवन्ति सर्वमाप्या मध्यमस्थाना इन्द्रसहचारिदेवगणाः । "इन्द्रतममाप्यमाप्यानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २, १)" ॥

(१६) अदितिः॥ । 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वज्ञः । गणाश्च सर्वे महत इति वृद्धानुशासनम्' । अदितिर्व्याख्याता नैगमे (१३ ५०) । "दक्षस्य वादितुं जन्मनि व्रते (ऋ० सं० ८, २, ६, ५)" ॥

* पृ० ४, २१ ।

† उ० १. निब० ११, १८. १९, २२ ।

‡ निब० ४, २२. ११, १८ ।

§ निब० ११, २०. "आप्यम्" ६, ४. "आप्री" ८, ४ ।

॥ पृ० १, ११ ।

(१७) सरमा* । 'सृ गतौ (भृ० प०)' । 'कलिकर्षोरमः (उ० ४, ८२)'—इति वाङ्मलकादम-प्रत्ययः । पणिभिरसुरैः गूढानि गा अश्वेष्टु प्रहिता. इन्द्रेण सरमा देवशुनी । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानङ् (च० सं० ८, ६, ५, १)" ॥

(१८) सरस्वती† । व्याख्याता वाङ्मलामसु (८ ३५०) । "पावका नः सरस्वती (च० सं० १, १, ६, ४)" ॥

(१९) वाक्‡ । व्याख्याता स्वनामसु (७ ५५०) । "यदाग् वदन्यविचेतुगामि (च० सं० ६, ७, ५, ४)" ॥

(२०) अनुमतिः§ । (२१) राका॥ । अनुपूर्वान्मन्यतेर्वाङ्मलकात् कर्त्तरि क्तिन्ः अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम् । 'रा दाने (अदा० प०) कदाधारार्चिकलिभ्यः कः'—इति क-प्रत्ययः । दीयते हि तस्यां देवेभ्यो हविः । मध्यमस्थाने 'देवपत्न्यौ (११, १८)'—इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति धार्मिकाः । "अग्निदनुमते त्वम् (य० वा० सं० २४, ८)" । "राकामहं सुहवीं सुष्टुती ऊवे (च० सं० २, ७, १५, ४)" ॥

(२२) सिनीवाली¶ । देवपत्न्यावमावासे वा । सिनमघनामसु व्याख्यातम् (२० ७५०) । वालं पर्व । * * * । "सिनीवास्त्रि ष्टुष्टुके (च० सं० २, ७, १५, ६)" ॥

* निघ० ११, २४ ।

† पु० १, ११ । "सरस्वाम्" पु० ४ ।

‡ पु० १, ११ ।

§ निघ० ११, १२. १८. "अनु" १, २. , ६

॥ निघ० ११, १८. २० ।

¶ निघ० ११, २१ ।

(२३) कुङ्कः* । 'गुङ्ग संवरणे (भृ० उ०)' अस्मात्, क-ब्रह्मोप-
पदान् भवतेर्ह्यतेर्वा 'नृतिगुङ्गोः कृः (उ० १, ८८)'—इति वाङ्म-
कान्, उ-प्रत्ययो भकारस्य ककारादि च । गुङ्गाः...दृब्रह्ममा न
भवति तस्याप्रत्ययत्वात् । क पुनरसाविति वितर्कस्य चन्द्रमा भवति ।
“कुङ्कमहं सुवृत्तं विद्यनापमम् (तै० ब्रा० ३, ३, ११)” ॥

(२४) यमी† । यमेन व्याख्याता (४ ७८ पृ०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, १२४)'—इतीन् । 'कृदिकागत् (४, १, ४५ वा०)'—इति
ङीप् । 'अन्यमू षु त्वं दम्यन्यउ त्वाम् (ऋ० सं० ७, ६, ७८, ४)” ॥

(२५) उर्वगी‡ । व्याख्याता (४ १५ पृ०) । उर्वप्रुते इत्यादि
यथामन्त्रं योज्यम् । “प्रोर्वगी॑ निरत दौर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५,
२, ५)” ॥

(२६) पृथिवी§ । व्याख्याता (२ ८ पृ०) । इह मध्यमाभिधे-
या । “खिद्रं विभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २८.१)” ॥

(२७) इन्द्राणी॥ । 'इन्द्रवरुण (४, १, ४८)'—इति ङीषानुक् च ।
मध्यमस्याना इन्द्रस्य पत्नी वा । “इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं०
८, ४, ३, २)” ॥

(२८) गौरी॥ । (२८) गौः** । (३०) धेनुः†† । व्याख्याता

* निब० ११, २१, २२. “कुङ्क” २, १४ ।

† निब० ११, २३. “यमुना” ८, २६ : “यसः” पृ० ४ ।

‡ पृ० ४, २ । “उर्विया” ८, १० ।

§ पृ० १, १ ।

॥ निब० ११, २०. १९, ५६ ।

॥ पृ० १, ११ । “गौरः” ११, ३८ ।

** पृ० १, १ । †† पृ० १, ११ ।

वाङ्नामसु (७७७) । “गौरीर्मिमाथ खल्लिखानि तच्छति (ख० सं० २, ३, २०, १)” ॥ “गौरमीमेदनु वृत्तं मिषन्तम् (ख० सं० २, ३, २६, ३)” ॥ “उपङ्गये सुदुर्घा धेनुमेताम् (ख० सं० २, ३, २६, १)” ॥

(३१) अग्रा* । व्याख्याता गौणामसु (२२६) । “अद्धि दणमग्रेय विषदानौम् (ख० सं० २, ३, २१, ५)” ॥

(३२) पथ्यां । (३३) खस्तिः । ‘पन्थाः पततेः’—इत्यादिना पथिन् शब्दोच्चारणः (निरु० २, २८) । पद्यते तत्स्थानिभिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नस्तद्धिते (६, ४, १४४)’—इति टिलोपः । सुपूर्वादस्तेः क्तिन्, ‘कन्दस्यभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यसार्वधातुकत्वात् भू-भावाभावः । आर्द्धधातुकत्वाच्छेषोऽग्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रमवत्तया यस्याः खस्ति । शोभनत्वञ्चाविनाशित्वात् । ‘पथ्यां खस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति?’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समास्रातम् । “खस्तिरिद्धि प्रपथ्ये अष्टा (ख० सं० ८, २, ५, ६)” ॥

(३४) उषाः॥ । उच्छतीति व्याख्याता (निरु० २, १८) । सा ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात् । “अपोषा अनसः सरत् (ख० सं० ३, ६, २०, ५)” ॥

* पु० २, ११ । “अघम्” निरु० ६, ११ ।

† निरु० ११, ४५ ।

‡ निरु० २, ११. ४, २८. ११, ४६. “खस्तिनामसु” ५, २६ ।

§ सं० प्रा० १, १, १—५ ।

॥ पु० १, ८ । निरु० “उष्याम्” २, २ । “उष्यिक्” ७, १२. “उषीयम्” ७, १२ ।

(३५) इळा* । व्याख्याता वाङ्नामसु (७६ पृ०) । “अभि
न इळा यद्यस्य साता (अ० सं० ४, २, १६, ४)” ॥

(३६) रोदसी† । व्याख्याता चावाष्टयिवीनामसु (३७२ पृ०) ।
अत्र पुंयोगलक्षणो ङीप् (४, २, ४८) । इदं स मध्यमस्थानस्य पत्नी
माध्यमिका वाक् । “ससा मरुत्सु रोदसी (अ० सं० ४, २, २०, २)” ॥

॥ इति मध्यस्थानदेवताः ॥२॥

अश्विनौ^(१) । उषाः^(२) । सूर्या^(३) । वृषाकपांयी^(४) ।
सुरग्युः^(५) । त्वष्टा^(६) । सविता^(७) । भगः^(८) । सूर्यः^(९) ।
पूषा^(१०) । विष्णुः^(११) । विश्वानरः^(१२) । वरुणः^(१३) ।
केशी^(१४) । केशिनः^(१५) । वृषाकपिः^(१६) । यमः^(१७) । अज-
रकपात्^(१८) । पृथिवी^(१९) । समुद्रः^(२०) । दध्यङ्^(२१) ।
अथर्वा^(२२) । मनुः^(२३) । आदित्याः^(२४) । सप्तऋषयः^(२५) ।
देवाः^(२६) । विश्वेदेवाः^(२७) । साध्याः^(२८) । वसवः^(२९) ।
वाजिनः^(३०) । देवपत्न्यो^(३१) देवपत्न्यइत्येकचिंशत्यदानि* ॥
॥ ई ॥

॥ इति निघण्टौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १ । “इळः” पु० २ ।

† पु० २, २० । “रोदसिणः” ७, २८ ।

(२१), (२२), (२३) “अथर्वा । मनुः । दध्यङ्” उ. च. पञ्चमपरिचं अतिशयानुपाठः ।

* म-पञ्चकस्यानिभं पथं द्विसप्तमितीच न कोऽपि विचारः ।

(१) अग्निनी* । अग्निशब्दे व्याख्यातोऽग्निनासु (१५२४०) ।
भाषा सर्वं जगद् व्याप्तः । अग्निशब्देन मध्यमः, तेजसोत्तमः ।
द्यावापृथिव्यावहोरत्ने सूर्याचन्द्रमसौ वाग्निशब्दाभिधेयौ । द्यौः
ज्योतिषाम्भुते, पृथिवी रसेनामलक्षणेन । अहर्ज्योतिषां, रात्रिरवस्था-
येन । सूर्या ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा । अग्निस्तुरङ्गै-
स्तदन्तौ राजानौ पुण्यकृतावित्यौर्णवाभः । “कदेदमग्निना युवम्
(नि० १२, २)”† तयोः कालः उर्द्धमर्द्धरात्रात् सूर्योदयपर्यन्तः ।
तस्मिन्नान्य देवता उपास्ते ॥

(२) उषाः† । वष्टेर्बोष्कृतेर्वा । “उषस्तच्चिन्मा भरा (य० वा०
सं० ३४, ३३)” ॥

(३) सूर्या‡ । व्याख्याता वा० ५०० (८२ पृ०) । एषैवोषाः
सूर्या सम्पद्यते । “आ रोह सूर्ये अमृतस्य स्रोकम् (सं० सं० ८, ३,
२३, ५)” ॥

(४) वृषाकपायी§ । वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । ‘वृषाकप्यग्नि-
कुसितकुसिद (४, १, ३७)’—इत्यैकारहोत्रौ । “वृषाकपायि देव-
ति (ज० सं० ८, ४, ३, ३)” ॥

(५) सरणू॥ । सैवोषा प्रभार्तकदुदधावस्था सूर्यं प्रत्यात्मानं सर-
णो नयति तदा सरणूदध्यते । सर्नेः ‘पुंसि सञ्ज्ञार्या घः (३, ३,

* नि० १२, २. “वाग्निनी” १२, ४६. “अग्निपर्वः” ११, १४। “अग्निः” पृ० १, १४।

† पृ० १, ८। पृ० ४८२ पृ०।

‡ पृ० १, ११। पृ० ४८२ पृ०।

§ नि० १२, ८। “वृषाकपायि” पृ० ४८२।

॥ नि० १२, ६।

११८) । संरेण सरणेन नयति 'सृतिस्त्रिकुदिभिः'—इति वा-
 उलकावयतेक-प्रत्ययः, 'एनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (६, ४, ८२) ।

“अजहाद्वा मिथुवा मरुषुः (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)” ॥

(६) लघुः । (७) सविता । व्याख्याते (४ ६ ३५०, ४ ८०
 ५०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकौर्णरग्निर्भवति । “भ्वि
 नकमख्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, २)” ॥

(८) भगः । व्याख्यातो धननामसु (२२४ ५०) । भजनौयो
 भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम् । लघु-कालान्नर्वर्निश्रुतिर्विशेषो
 भगाख्यः । प्रागुत्सर्षणादनाविभूतमण्डलइत्यर्थः । “प्रातर्जितं भगमुयं
 सुवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)” ॥

(९) सूर्यः । व्याख्यातः सूर्याशब्देन (८२५०) प्रागवस्थानः ।
 सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम् । सुष्ठु सर्वदेवोदयास्त-
 मयौ प्रति ईर्यते । “दृष्टे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, २)” ॥

(१०) पूषा ॥ 'पुष पुष्टौ (क्रा = प०)' । 'सुसुचन् (उ० १, २ ५ ५)'
 —इति कनिन् प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते । यदा रग्निभिः
 परिपुष्टो भवति तदा पूषा । “भद्रा ते पूषन्निह रातिरसु (ऋ० सं०
 ४, ८, २४, १)” ॥

* पु० १ ।

† प० ४ ।

‡ पु० २, १० ।

§ निब० १२, १४ । प० ४८१ प्र० ।

॥ प० १, १ ।

(११) विष्णुः* । व्याख्यातो यज्ञनामसु (३, ४८ प्र०) । तीव्र-
रश्मिदारेण सर्वत्र द्याविभ्रति । विशेषाङ्गलकामु-प्रत्ययादि । विश्वं
रश्मिभिर्यन्त्रुते ज्ञा । “इदं विष्णुर्वि चक्रमे (ऋ० सं० १, २, ७, २)” ॥

(१२) विश्वानरः† । व्याख्यातः (४, ५४ प्र०) । इहं उन्नमोऽभिधे-
यः † । “विश्वानरस्य वस्यतिम् (ऋ० सं० ६, ५, १, ४)” ॥

(१३) वरुणः‡ । व्याख्यातः (४, ७५ प्र०) । “त्वं वरुण पश्यसि
(ऋ० सं० १, ४, ७, ५)” ॥

(१४) केशी§ । (१५) केशिनः॥ । केशा रश्मयः । प्रशंसायामिनिः ।
प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् ‘काश्ट दीप्तौ (भृ० आ०)’ काशनं काशः, तद्वान्
काशी सन् केशी । तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते । “केश्यं ऽग्निं
केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)” ॥

(१६) वृषाकपिः¶ । ‘वृष सेचने (भृ० प०)’ । ‘कनिन्यूवृषि
(उ० १, १५४)’—इत्यादिना कनिन् । ‘कपि चलने (भृ० आ०)’ ।
‘कुण्डिकम्परोर्नलोपश्च (उ० ४, १३८)’—इतीप्रत्ययः खिजन्तो वा ।
अयं च सेचयिता, अवस्थायादीन् कम्पयंश्च चरति ; इति चारीषि
भूतानि भयात् कम्पयतीति वा । ‘तत्पुरुषे कृति बङ्गलम् (६, ३,
१४)’—इति बङ्गलवचनादलुक् । “पुनरेहि वृषाकपे (ऋ० सं० ८,
४, ४, ३)” ॥

* पु० २, १० ।

† पु० ५ ।

‡ पु० ४ । ‘वरुणामी’ निघ० २२, ४६ ।

§ निघ० १२, २५ ।

॥ निघ० १२, २० ।

¶ निघ० ११, २६. १२, २० ।

(१७) । यमः* । व्याख्यातः (४७८५०) । मः च्छते रश्मिभि-
रिति अस्ममयावस्य आदित्य उच्यते । “देवैः सम्यिर्वत यमः (ऋ० मं०
८, ७, २३, १)” ॥

(१८) अजं एकपात् । ब्रह्मभावस्य आदित्य उच्यते । द्विपदं
चैतत् । अजतेः पचाद्यच्च बाहुलकात् बोभावाभावः । एकस्य पादः
कस्य २ ब्रह्मणः । कुतएतत् ? विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः,
आदित्यः पादः, दिशः पादः इति । तेनाजस्यामावैकपाद्येति । ‘मह्या-
सुपूर्वस्य (५, ४, १४०) — इत्यबहुव्रीहावपि पादस्याकारलोपः । एकेन
पादेनाग्नेन सर्वमिदं जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनाग्नेन
उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, क्विपि तकारोपजनः । एकोऽस्य पाद्
इत्ययथाप्राप्तः पादान्वयोपः । “पावो र्वीतन्तुरेकपादजः (ऋ०
मं० ८, २, ११, ३)” ॥

(१९) पृथिवीः । व्याख्यातः (२८५०) । इह द्यौरुच्यते ।
“यदिन्द्राग्नी परमस्यं पृथिव्याम् (ऋ० मं० १, ७, २७, ३)” ॥

(२०) समुद्रः † । व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (३० ५०) । निर्व-
चनेषु योज्यम् । उच्चमोऽभिधेयः । “महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे
(ऋ० मं० ७, २, २९, ३)” ॥

(२१) दध्यङ्गः ‡ । ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपाल-
त्वात् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्षमग्निन् ध्यानमिति वा । ध्यानशब्दो-

* पृ० ४ ।

† निघ० १२, २९, २२

‡ पृ० १, १ ।

§ पृ० १, २ ।

॥ निघ० १२, २२ ।

पपदात् अश्नुतेः क्तिनि पृषोदरादित्वात् ध्यान्शब्दस्य दधिभावः,
'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः (८, २, ६२)' ॥

(२२) अथर्वा* । व्याख्यातोऽथर्वाणद्वयत्र (४८ ६५०) । इह
तु उक्तमोवाच्यः । न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति; रसादानादिकं
नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः† । मन्यतेर्मननार्थादर्शतिकर्मणो वा 'शृस्वृत्विहि-
चप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (३० १, १०)'—इत्यु-प्रत्ययः ।
मननात् स्वाधिकारादेः, अर्थ्यते इति वा मनुरादित्यः । "यामथ-
र्वा मनुष्यिता दृध्यङ् धियमन्नत (४० सं० १, ५, २१, ६)" ॥

(२४) आदित्याः‡ । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अन्नरादित्वात्
(३० ४, १० ८) यत् प्रत्ययः । आकारेकारयोरिकारः, दाञ्स्तुक्
दीप्यतेः पकारस्य तकारश्च निपात्यते । भुवोरसं रश्मिभिरादत्ते ।
ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतद्दानादान-
व्यपदेशः । आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभासा । अदितेः पुत्रा
वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४, १, ८५)'—इति णः । तथा च
'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम् । जसि आदित्याः मित्रादयः ।
"इमा गिर आदित्यिभ्योघृतस्तूः (४० सं० २, ७, ६, १)" ॥

(२५) सप्त चक्षयः॥ । व्याख्याताः (३८ ५०) । रश्मयः । षडि-

* पु० ५ ।

† निब० १२, २२ ।

‡ दृध्यङ्-मनुः-आदित्याः—इति चयाणामेव पदानामेष निगमः ।

१ निब० १२, १२, १२, २४. "आदितेयः" २, १२, ७, २६ ।

॥ पु० ५ ।

त्रिधातु वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि । “अत्र ऋषयः प्रतिष्ठिताः
ब्रह्मरे (य० वा० सं० ३४, ५५)” ॥

(२६) देवाः* । दिव्यतिर्दानार्थोदीप्यर्थो वा । पचाद्यप् (२,
१, १ ३४) । दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः । तैजसत्वाद् दीप्ता वा ।
द्युनेर्वापि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः समानः । दिवः सम्बन्धिना वा
देवाः । तखेदम् (४, २, १ २०) — इत्यणि वृहत्भावश्चान्दसः ।
द्युप्रार्गपागुदकप्रतीचो यत् (४, २, १० १) — इति यत्प्रत्ययोनाच्च
भवति । द्युम्याना इत्यर्थः । देवा रश्मय उच्यन्ते । “देवानां भद्रा
सुमतिर्द्विजुयताम् (अ० सं० १, ६, १५, २)” ॥

(२७) विश्वेदेवाः† । सर्वे देवाः । “विश्वे देवाम् आ गत (अ०
सं० १, १, ६, १)” ॥

(२८) साध्याः‡ । व्याख्याताः रश्मिनामसु (३ ८ ४०) । नैहक-
पक्षे रश्मयः । ऐतिहासिकानाम् कर्मभिरात्मभिर्गात्रसाधनात् पूर्वं
देवसमूहाः, ये च किल विश्वसृजो नाम ऋषयः । “यत्र पूर्वं साध्याः
बन्ति देवाः (अ० सं० १, ३, २ ३, ४)” ॥

(२९) वसवः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३ ६ ४०) । त्रिभागे-
नावस्थितमिदं सर्वमाच्छादयन्ति । अत्र त्रिस्थाने छादकत्वात् । वसवो

* निघ० ०, १५. १९, २८. “दिवजोपा” ११, ४६. “दिवजातस्य” ८, ९. “देव-
जुतम्” १०, २८. “देववा” ८, ६. २०. “देवयथा” ६, २९. “देवयन्तः” ८,
१८. “देवया” १९, ५. “देवजुत्” ९, १९. “देवसुमतिः” ९, ११. “देव-
कृतिः” ४, २५. “देवापिः” ९, ११. १९. “देवतम्” ९, २०. ०, १ ।

† निघ० १९, २९. “विश्वः” ८, ४ ।

‡ प० १, ४ ।

यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निभक्तिं तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेक्ष्यैतदु-
च्यते,—‘अग्निर्वसुभिर्वासवदति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः
निह० १२, ४, १) । एवमिन्द्रो वासवः ; मरुतोहि वासवाः समा-
ख्याताः ; तस्मात् मध्यमस्थानाः । वसुव आदित्यरश्मयो विवासना-
रामसां तस्मात् दुस्थानाः । “अस्मै धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं०
८, १८)” ॥ “ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६,
३)” ॥

(३०) वाजिनः* । वाजिश्चन्द्रश्चाश्वनामसु व्याख्याताः (१४ ५
पृ०) रश्मयोऽभिधेयाः । देवाश्च वाजिनः । “शन्नो भवन्तु वाजिनो
ह्र्वेषु (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” ॥

(३१) देवपत्न्यः† । देवानां पालयित्र्यः पालनीया वा । “देवा-
नां पत्नीरुशतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)” ॥

अध्यायपरिसमाप्तिद्विर्वचनम्, श्रुतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदाश्चोवायुः श्येनाश्विनौ षट् ।

अग्निगोत्रश्रीदेवराजयज्वनः ह्यते निघण्टु-निर्वचने

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १४ । “वाजिनम्” १, १० ।

† निघ० ११, ४४ ।

‡ नेहं ऋ-च-पुस्तकाभ्यामन्यत्र । पाषाणैतत् ४६० षडे सूक्ते ‘देवपत्न्यादत्येक-
चिंशत् पदानि’—इत्येतस्यानन्तरमेव ।

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
 तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥
 गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् :
 जहाद्युन्बंमृवीक्षान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
 अग्न्यादि देवपत्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ॥ २ ॥

तत्र च—

अग्न्यादिदेवीर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः ।
 वाखादयो भर्गान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
 सूर्यादिदेवपत्यन्ताद्युस्थानदेवताइति ॥ ३ ॥
 गौरादिदेवपत्यन्तः समाम्नायोऽभिधीयते ॥ ४ ॥*

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

* इतीमे सार्वभतुष्टयानुष्टुभः च-पुस्तके एव । इतोऽनन्तरं तत्र “वृषदेवता ।
 भवि नैघण्टुवत्”—इति सूत्रकं च विद्यते । ततश्च “इति निघण्टुःकोषः समाप्तः
 इति ।”

